KLANICZAY TIBOR

ZRÍNYI MIKLÓS

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖNYVTÁR

14.

Szerkesztő bizottság

SŐTÉR ISTVÁN
elnök

BÉLÁDI MIKLÓS, HORVÁTH KÁROLY,
KLANICZAY TIBOR, SZABOLCSI MIKLÓS

1. *Tóth Dezső:* Vörösmarty Mihály
2. *Bán Imre:* Apáczai Csere János
3. *Dienes András:* Petőfi a szabadságharcban
4. *Nemeskürty István:* Bornemisza Péter az ember és az író
5. *Wéber Antal:* A magyar regény kezdetei
6. *Fenyő István:* Kisfaludy Sándor
7. *Gerézdi Rabán:* A magyar világi líra kezdetei
8. *Vargha Kálmán:* Móricz Zsigmond és az irodalom
9. Tanulmányok Petőfiről. Szerkesztette: *Pándi Pál, Tóth Dezső*
10. *Kovács Kálmán:* Fejezet a magyar kritika történetéből
11. *Szabolcsi Miklós:* Fiatal életek indulója
12. *Sőtér István:* Nemzet és haladás
13. *Kispéter András:* Tömörkény István

KLANICZAY TIBOR

ZRÍNYI MIKLÓS

MÁSODIK, ÁTDOLGOZOTT KIADÁS

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST 1964
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA IRODALOMTÖRTÉNETI INTÉZETE

Az első kiadást lektorálta

KARDOS TIBOR
SZAUDER JÓZSEF

Az első kiadást szerkesztette

TOLNAI GÁBOR

ZRÍNYI MIKLÓS

HALÁLÁNAK HÁROMSZÁZADIK ÉVFORDULÓJÁRA

1664—1964

ELŐSZÓ

Csonka irodalmi életmű, sikertelen kezdeményezések, meg nem értett eszmék, zseniálisan eltervezett, de soha meg nem valósult nagy tettek: ez Zrínyi életútja. Szinte kínálkozik arra, hogy szimbólummá avassák a magyarság „tragikus" sorsát hirdető romantikus-nacionalista elméletek és irányzatok. Mégsem lett, mert nem is lehetett azzá. Bármennyire is tragikus sors az övé, életét minden kudarc és minden bukás ellenére is a törhetetlen célratörés, a rosszba, a sikertelenségbe való bele nem nyugvás, s a legnehezebb helyzetekben is az új lehetőségeknek, a továbbhaladás útjának nemcsak szenvedélyes keresése, de meg is találása jellemzi. Élete: örökös és mindig győztes harc a kapituláció, a sokszor valóban tragikus körülmények elfogadása, saját tragikus sorsa ellen. Tevékenységét szétaprózta. Ha csak politikával, csak hadtudománnyal vagy csak költészettel foglalkozott volna — zseniális képességei, műveltsége, tudása révén — bármelyik területen sokkal nagyobbat és teljesebbet alkothatott volna. Élete mégis így vált teljesebbé: kevés ilyen sok irányban működő nagy egyéniséget ismerünk, akinek oly sokféle tevékenységében ennyire szoros, zárt egység uralkodna.

Ez az egység irányt szab egy Zrínyiről szóló összefoglaló monográfia számára. Teljes mértékben megvan ugyan a jogosultsága annak is, hogy munkásságát csak történeti, csak irodalomtörténeti, csak hadtörténeti vagy akár filozófiatörténeti szempontból tegyék vizsgálat tárgyává. Az ilyen — egy-egy szaktudomány igényeit képviselő — vizsgálatok azonban szükségképpen csak Zrínyi tevékenysége, működése egy-egy aspektusára terjedhetnek ki, és nem adhatnak teljes Zrínyi-képet. Olyan monográfia, mely ez utóbbira törekszik, nem maradhat meg egyetlen szaktudomány keretei között, nem állíthatja ennek vagy annak a diszciplínának a problematikáját a középpontba.

Zrínyi komplex egyéniségét és munkásságát csak komplex történeti módszerrel lehet megközelíteni és megérteni; a téma, a tárgy sokoldalúsága megköveteli különböző tudományok eredményeinek és szempontjainak az egybehangolását. Nem egyik vagy másik szakstúdium igényei szerint kell megragadni a tárgyat, hanem a tárgy természete szerint kell alkalmazni a különböző tudományok anyagát és módszerét.

Mint célkitűzés, e könyv írójának szeme előtt egy ilyen Zrínyi-centrikus monográfia lebegett. A cél maradéktalan megvalósításához azonban polihisztornak kellene lenni, s nemcsak a magyar történelemben és irodalomtörténetben, hanem a horvátban is teljesen otthonosnak. A lehetőségek, az egyes szaktudományok eddigi — sokszor igen hiányos — produkciója s főként a szerző felkészültsége szükségképpen határt szabtak a minden szempontból teljesnek mondható Zrínyi-monográfia megírására való igyekezetnek. A törekvés azonban mindig a teljes, komplex Zrínyi-kép megrajzolására irányult akkor is, ha ehhez az út többnyire a filológiai, irodalomtörténeti vizsgálatokon át vezetett. Talán a szükségszerű korlátok és hiányok ellenére is sikerült valamelyest közelebb jutni ennek a rendkívüli egyéniségnek a megismeréséhez.

Ez a megismerés nem öncélú. Zrínyi személyiségének, összetett munkásságának az ismerete és értékelése nemcsak a magyar múlt egy nagy alakjának az eddiginél teljesebb ismeretét eredményezheti, hanem egy nagy történelmi korszak szinte valamennyi nagy kérdésének a jobb, mélyebb megértését. Nincsen a XVII. századnak, de talán a középkortól a XVIII. század végéig terjedő egész nagy történelmi korszaknak sem még egy olyan alakja, akinek gondolatvilágában, írásaiban, terveiben, törekvéseiben és tetteiben ennyire összegeződnének a történeti fejlődés központi problémái, aki ennyire átélte, legszemélyesebb ügyévé tette volna azokat. Zrínyi egyéniségének a megismerése a kornak, kora kulcskérdéseinek, a történeti és irodalmi fejlődés ütőereinek a titkait segít felderíteni. Élete és munkássága, személyisége olyan ablak, melyen át bepillantást nyerhetünk egy eseményekben talán szegény, de a későbbi eseményeket előidéző rejtett folyamatokban annál gazdagabb, s a későbbi történeti fejlődés oly sok alapvető jelenségének kezdeteit, gyökereit tápláló periódusba.

A ZRÍNYI-CSALÁD

A Zrínyi-család azok közé a főúri nemzetségek közé tartozott, amelyek a XVI. és XVII. században végigjárták osztályuk fejlődésének minden állomását. A Jagello-korban és Mohács után, az anarchiát kihasználva, a Zrínyiek is minden eszközzel birtokukat gyarapították; később a Bécs abszolutisztikus törekvései miatt békétlenkedők között, és részben a függetlenségi harcokban találjuk őket, hogy végül, a költő Zrínyi születése idején, a Habsburgok és a katolicizmus rendíthetetlen harcosaiként lépjenek fel. Történetüknek van azonban egy olyan vonása, amely osztályuk többsége fölé emelte őket. Az 1530-as évektől kezdve szünet nélkül harcoltak a török ellen, vállaltak minden megpróbáltatást, minden áldozatot, a hősi halált is. Mohó kapzsisággal gyűjtötték a vagyont, de készek voltak annak oroszlánrészét a haza védelmére fordítani. Birtokaik fekvése is erre kényszerítette őket. Birtokaik épségét fegyverrel kellett oltalmazniuk, gátat vetve ezzel a török terjeszkedésnek és mentve a magyar és horvát falvakat is. Fény és árnyék váltakozott a Zrínyiek múltjában, de a haza legnagyobb ellenségével, a törökkel szemben — legalábbis Mohács óta — nem ismertek megalkuvást, nem ismertek békét, nem ismerték a harc feladását. Igaza volt Vasvári Pálnak, amikor a költő Zrínyiről szóló forradalmi szellemű könyvét így kezdte el: „A Zrínyi-név hontörténetkönyvünk lapjain a halhatatlanság hervadatlan koszorújával van környezve. — E nevezetes család azon századokban virágzott, melyekben legfőbb polgári erény volt a vitézség.”[1]

[1] *Vasvári Pál* válogatott írásai. Bp. 1956. 28.

A Zrínyiek a régi dalmát feudális De Brebirio-család sarjadékai.[2] Az elhorvátosodó Brebiri-család tagjai a XIII. században nagy hatalomra tettek szert, megszerezték a traui, sebenicói és spalatói grófságokat, gyakran viselték a szlavón, horvát és dalmát báni tisztségeket, valószínűleg rokonságba kerültek az Árpád-házzal is.[3] Korlátlan hatalomra törő oligarchikus törekvéseik miatt 1322-ben Károly Róbert, majd az 1340-es évek végén Nagy Lajos fegyverrel törte meg — más horvátországi és dalmáciai kiskirályokkal együtt — a család hatalmát. Az erőskezű magyar királyok ellen a Brebiri-grófok már a XIV. század elejétől kezdve Magyarország régi dalmáciai vetélytársával, a velencei köztársasággal kerestek kapcsolatot. Ennek során a család egyik tagja, Pál traui gróf, maga és leszármazottai részére 1314-ben velencei patríciusi rangot kapott.[4] Ennek a Pálnak a fia, György, 1347-ben visszatért a magyar király hűségére, és Lajostól Horvátország belsejében Zrin várát kapta birtokul. Ez a György Brebiri gróf lett a Zrínyi-család őse, ekkor kezdte a család elhagyni az ősi Brebiri nevet és váráról Zrininek nevezni magát.

Az így kialakult Zrínyi-család tagjai az ország zászlósurai közé tartoztak továbbra is, de a Brebiri-család hatalmának csak halvány visszfénye maradt meg. Birtokaik terjedelme messze elmaradt más horvát urakétól, például a Frangepánokétól vagy a Korbáviai grófokétól, Zsigmond idejétől kezdve pedig egy új veszedelem fenyegette szünet nélkül birtokaikat: megjelent a horvátországi végeken a török. Zrínyi Pál 1400 körül már fegyverrel védte birtokait, és megkezdte a család évszázados dicsőséges szerepét.

[2] A Zrínyieket tévesen származtatták a Subich-családból. Eredetük kérdését tisztázta: *Bánfi Fl.*: L'origine della famiglia Zrínyi. Archivio Storico per la Dalmazia. 1934. vol. XVI-XVII.; *Bánfi Fl.*: Az utolsó Zrínyi. HK 1935. 101—2.

[3] A Brebiri- és Zrínyi-család történetének összefoglaló feldolgozása a szigetvári hős haláláig: *Salamon F.*: Az első Zrínyiek. Pest 1865. —A Zrínyi-család további történetét összefoglalta: *Csuday J.*: Zrínyiek a magyar történelemben. 1566—1704. Szombathely 1884. — A szigetvári hősre vonatkozó forrásanyagot lásd: *Barabás S.*: Z. M. a szigetvári hős életére vonatkozó levelek és okiratok. I-II, Bp. 1898—99.

[4] A velencei polgárjogot tanúsító irat másolata több példányban megvan: OL Staatsarchiv, Ungarn. 280. fasc. Zrinyische Familienakten.

Ez a törökellenes honvédő szerep azonban még korántsem olyan általános és folyamatos, mint később. A Zrínyi-család sem volt kivétel, mikor az uralkodó osztálynak Mohács előtti általános züllése bekövetkezett. A szigetvári hős apja, ugyancsak Miklós, hazaárulásaival vált hírhedtté. 1524 előtt fej- és birtokvesztésre ítélték — valószínűleg a törökkel való barátkozás miatt —, de a király a Zrínyi-család érdemeire való tekintettel kegyelmet adott. Nem sokkal ezután a Habsburgokkal paktál, Ferdinánd rendelkezésére bocsát két, a magyar államhoz tartozó várat, és alkudozik vele gozdánszki és lesnyiczei bányáinak az átadásáról is. Ezekért cserébe ausztriai birtokokat szeretne kapni, hogy országát elhagyva a töröktől védettebb területen német alattvalóvá legyen. Súlyosbítja ezt a tényt, hogy az említett két bányára vonatkozólag előzőleg Lajos királlyal kötött szerződést, aki ezek jövedelmét a török elleni harcra akarta fordítani.

Akárcsak legtöbb társát, őt se térítette észre a mohácsi katasztrófa. Legfőbb igyekezete, hogy a török foglalásai elől északabbra húzódjék, új birtokokat szerezzen Horvátország védettebb területein. Így kaparintja meg Korbáviai János bán örökségének azt a részét, amelyre még nem tette rá a kezét a török, valamint az aurániai perjelség legtöbb várát. A töröktől fenyegetett várait pedig úgy igyekezett megtartani, hogy szerződést kötött vele, adófizetést vállalt a szultánnak, annak fejében, hogy birtokain nem engedi katonáit rabolni. Ennek persze az lett a következménye, hogy a török sértetlenül átvonulva Zrínyi birtokain, a beljebb fekvő területeken pusztított. Ez az árulás ugyan mentesítette a Zrínyi-birtokokat, de egyben az ország belseje felé segítette a török hordákat.

Ami a birtokszerzést, a vagyon növelésére irányuló céltudatos tevékenységet illeti, fia: Zrínyi Miklós, a későbbi szigetvári hős, tovább haladt az 1534-ben meghalt apja által kezdett úton. Ő tette a Zrínyieket az ország egyik leggazdagabb főúri családjává. De milyen eszközökkel? Erőszak, rablás, árulás, orgyilkosság, csalás: ilyen úton lehetett ekkor hatalmas birtokokhoz jutni, Zrínyi is így szerezte.

Hatalmának és vagyonának igazi megalapítását Katzianer meggyilkolásának köszönhette. Ferdinándnak ez a hadvezére az 1537. évi sikertelen hadjárata után kegyvesztett lett a bécsi

udvarnál, s ezért Horvátországba menekült, és ott a Habsburgoktól való elszakadásra készülve, János király érdekében mozgalmat szervezett. Zrínyi Miklós és bátyja, János szintén csatlakoztak hozzá, sőt egyik várukat, Kosztaniczát átengedték neki, s Katzianer itt ütötte fel főhadiszállását. Vesztére, mert 1539-ben Zrínyi Miklós ugyanitt meggyilkoltatta, vagy — más forrás szerint — ebéd közben sajátkezűleg orvul leszúrta. A XVI. század történetírói Zrínyinek ezt a semmivel sem menthető tettét különbözőképpen magyarázzák. Forgách Ferenc szerint a gyanútlan Katzianer halálát kincseinek köszönhette, melyeket előzőleg szintén Kosztaniczába szállított. De nemcsak ezeknek a kincseknek jutott birtokába Zrínyi, hanem megkapta Ferdinánd királytól Katzianer várait is, hiszen nagyon lekötelezte őt azzal, hogy megszabadította veszélyes ellenségétől. Egy csapásra a király kedves emberévé vált, és a busás jutalom mellett még elérte azt is, hogy Ferdinánd megerősítette mindazoknak a birtokoknak a tulajdonában, melyeket ő vagy apja nem éppen törvényes úton szereztek, így többek között az aurániai perjelség szekularizált birtokainak tulajdonjogában is.

Zrínyi Miklós és fivére, János, leszámítva az egy Frangepán-családot, most már Horvátország legnagyobb birtokosaivá emelkedtek. Igyekeztek is éreztetni hatalmukat a szomszédokkal, és 1539-ben és 1541-ben Zrínyi János a zágrábi püspök birtokait pusztította, de az utóbbi kalandnál életét vesztette. Öccse, Miklós, erre bosszúból egyenesen Zágrábba rontott, és kirabolta a kanonokok házait.

Zrínyi Miklós ettől kezdve egyedüli birtokosa a hatalmas Zrínyi-vagyonnak, amelyet házasságával is növelni tudott: feleségül vette Frangepán Katalint, és ezáltal megszerezte az óriási Frangepán-birtokok jelentékeny részét. Később, kihasználva Keglevich Péter horvát bánnak az udvarral való ellentéteit, megkaparintotta annak muraközi birtokát, amely Csáktornya székhellyel a Zrínyiek központja lett.

A feudális szomszédok elleni erőszakoskodásokat természetesen a jobbágyok sínylették meg leginkább. Zrínyi 1542-ben például úgy állt bosszút Török Bálint családján, amiért az vetélytársa volt az auróniai perjelség megszerzésénél, hogy Csurgó és Pápa környékén Török Bálint jobbágyait sanyargatta, állataikat elhajtatta. Nem volt jobb a köznép helyzete ott sem, ahol

ő volt az úr. Szigetvári kapitány korában a lakosság panaszai és a Zrínyi által kezelt kincstári jövedelmek elapadása miatt a király 1565-ben vizsgálatot rendelt ellene. A szigeti polgárok és a környékbeli parasztok panaszos levelei és a vizsgálati jelentés arról számolnak be, hogy mióta Zrínyi a kapitány, tízszeresére emelték a vámot, megsokszorozták a robotot, és a lakosok a legkülönfélébb erőszakosságok áldozatai. A szigetvári polgárok azt is kijelentették, hogy könnyebben elviselik a török zsarnokságát, mint Zrínyinek és katonáinak az uralmát.[5]

Az eddigi adatok alapján meglehetősen sötét az a kép, amelyet a szigetvári hősről alkothattunk. Nem szabad azonban elfelejtenünk, hogy ez a kor a Balassi Menyhártok százada. Zrínyi tetteit éppen úgy a reformátorok által ostorozott „fösvénység" irányította, mint osztályának többi tagját. Kortársai, mint Török Bálint, Móré László, a Perényiek, Bebekek, Balassiak semmivel sem voltak válogatósabbak az eszközökben. Még az olyan szelíd, irodalompártoló és közbecsülésnek örvendő főúr, mint Nádasdy Tamás, sem volt rest a Dunába fojtatni Istvánffy Istvánt, a történetíró nagybátyját.

Zrínyi, a birtokszerző és vagyongyűjtő tehát semmivel sem volt rosszabb kortársainál, Zrínyi, a katona viszont messze kiemelkedett közülük. Követte apját a birtokszerzés tisztességtelen útjain, de határozottan szakított annak törökkel cimboráló, hazaáruló politikájával. Ifjúkora óta harcolt a török ellen, és ott volt már 1529-ben Bécs ostrománál. Hősies magatartásáért V. Károly meg is ajándékozta. Apja halála után bátyjával együtt megtagadta az adófizetést a töröknek, és fegyverrel rontott az ellenség területére. 1540-ben került sor első nagyobbszabású haditettére: megvédte Zrin várát, majd a várból kitörve, az ostromló török sereget szétverte. A horvát végeken kezdett rettegetté válni a Zrínyi név az ellenség körében.

Két év múlva, Pest ostrománál már biztosan megalapozta katonai hírnevét bátor szereplésével. Ekkor már eltökélt szándéka volt élete végéig állhatatos harcot vívni a török hódítókkal, s mivel nemsokára a király horvát bánná nevezte ki, az ország délnyugati részének védelme hivatali kötelességévé is vált. Nem feladatom itt részletesen ismertetni azt a negyedszázados

[5] *Takáts S.*: Emlékezzünk eleinkről. É. n. 259—81.

sikeres küzdelmet, melyet Zrínyi mint horvát bán és később mint dunántúli főkapitány, a török ellen folytatott. Elég utalni 1543-ban és 1566-ban kivívott ragyogó győzelmeire, melyek nemcsak rettenthetetlen vitéznek, hanem kiváló hadvezérnek is mutatták. Szigetvár hősi védelme — melyről még lesz alkalmam bővebben szólni — egy végzetes bűnökkel teli, korának és osztályának hibáiban részes, de hazájáért szilárdan helytálló hősi életet koronázott be.

A szigetvári hős nem érte meg a Habsburgok századvégi agresszív magyarellenes törekvéseit. Viszonya a királyhoz, különösen Ferdinándhoz, igen jó volt, benne az ország javát előmozdítani akaró magyar uralkodót látta — akárcsak valamennyi kortársa az ország nyugati felében. Kisebb-nagyobb súrlódásai azonban gyakran voltak az udvarral, és a király bírálatától sem rettent vissza. Erre főleg az 1559-ben tartott országgyűlés alkalmával került sor. Ferdinánd 1556 után ugyanis minden áron békét akart a törökkel, míg a magyar urak jó része a háború folytatása, a török kiűzése mellett foglalt állást; a királynak a bécsi központosítást célzó reformjavaslataiban pedig kiváltságaik veszélyeztetését látta. Ennek a véleményének adott hangot Zrínyi 1559. február 17-én, az országgyűlésről írt egyik latin nyelvű levelében: „Amennyiben a mostani országgyűlést látom, fölfogásom szerint mindaz, amit eddigelé tárgyaltak, éppen nem fontos. Őfelsége sok cikket terjeszt elő, melyeket semmi esetre el nem fogadhatunk. Ha még tovább is új meg új cikkeket terjeszt elénk, minden határozat nélkül fogunk szétoszlani. Midőn őfelsége annyit és ilyeneket kíván tőlünk, azt hinné az ember, hogy minden szabadságunk és kiváltságunk merőben megszűnt."

Hivatalai, tisztségei kapcsán is többször ellentéte támadt az udvarral. A későbbi, általánossá váló bécsi politika: a magyar katonaság nem-fizetése már ekkor megkezdődött. Emiatt mondott le 1557-ben a báni méltóságról; nem kapta meg ugyanis sem a saját, sem a katonái fizetését; a katonaságra és a báni teendőkre saját pénzét kellett költenie. Később — már Miksa uralkodása alatt — hasonló okokból akart lemondani a szigetvári várkapitányságról és a dunántúli főkapitányságról is. A későbbi — már halála után — kiélesedő ellentétek előjele volt a nádori szék be nem töltése is Nádasdy Tamás halálakor

(1563). Forgách szerint maga Zrínyi is vágyott a nádori tisztségre.

Végül, ha hősünk már nem is, de fia és ivadékai okulhattak halálának körülményeiből. Mialatt a szultán Szigetvárt ostromolta, Miksa császár személyes vezetésével Komáromban hatalmas császári sereg gyűlt össze, és ott volt a magyar végvári katonaság színe-java is. A magyar vezérek váltig sürgették a királyt Szigetvár felmentésére, melyre serege bőségesen elég lett volna, a „magyar" király azonban még a portyázást is megtiltotta. Miksa csak akkor volt hajlandó megmozdulni, miután Szigetvár már elesett, és biztos híreket kapott a török visszavonulásáról. Miután kigyönyörködte magát a dunai vizahalászat érdekes látványában, elindult végre seregével együtt — hazafelé.[6]

A szigetvári hős fia, Zrínyi György örökölte apjától a török elleni gyűlöletet, a haza odaadó védelmére való elszánt akaratot, a végvári katonák nagyszerű vitézi szellemét, és örökbe kapta a Habsburg-udvar fokozódó bizalmatlanságát is. Neki már Rudolf kormányának politikájával kellett szembenéznie, tanújává kellett lennie a végvári élet hanyatlásának.

Zrínyi György jó iskolát járt: apja oldalán és a kor másik nagy törökverő hőse, Thuri György mellett nevelkedett.[7] A század utolsó évtizedeiben az egyik legkiválóbb katonának tartották, fegyveréhez sohasem tapadt szégyen. Nagy vitézi tettekre vágyott, de erre nem nyílt alkalom, mert Szigetvár óta csak a szokásos végvidéki portyázások folytak, mire pedig kitört a 15 éves háború, már idős volt. Jellemére fényt vet — az új háború idején — 1593-ban írt egyik levele: „Az jó hírnév keresve lészen meg. Én magam is ugyan kivántam sokszor ilyen alkalmatosságot, kiben ember vehetnéje és mutathatnája magát, hogy kész hazájának szolgálni, de Sziget veszésétől ilyen alkalmatosság nem volt eféle dologban; talán nem is leszen egynéhány ideig. Azért csak tisztem miatt ne kölletnék idehaza maradnom, bizony nagy örömest oda mennék magam is."[8]

[6] *Takáts S.*: Régi idők — régi emberek. É. n. 117—9.

[7] *Takáts S.*: Régi magyar kapitányok és generálisok. É. n. 65.

[8] *Takáts S.*: Szegény magyarok. É. n. 95. A Zrínyi Györgyre vonatkozó alábbi adatok is ugyanitt: 88—95.

Ez a derék katona, aki hosszú évekig védte a düledező kanizsai várat és viselte a dunántúli generális nehéz tisztjét, nem részesült vajmi nagy megbecsülésben az udvar részéről. A török a magyar falvakat pusztította, a király pedig azt szerette volna, ha Zrínyi ölbetett kézzel ül Kanizsán, és mélán szemléli a felperzselt falvak égnek szálló füstjét. 1574-ben éppen arról panaszkodik egyik levelében, hogy a király tiltja a török dúlásainak a megbosszulását. Persze ő — és ugyanígy a többi kapitány — ezt a tilalmat sohasem tartotta meg, ezért igyekezett az udvar lehetőleg idegen kapitányokat ültetni a magyar várakba. Meg is lett az eredménye: a Zrínyi-birtokok védelme szempontjából is elsőrendűen fontos Kanizsa várát, melyet Thuri György, Zrínyi György, Bornemisza János a legkedvezőtlenebb körülmények között is megvédtek, 1600-ban a gyáva Paradeiser szinte harc nélkül feladta.

Már a szigetvári hős is sokat panaszkodott a fizetések elmaradása miatt. Mit szóljon akkor Zrínyi György, aki nemcsak sajátmaga csapatait, de még a király zsoldosait is évekig saját pénzéből fizette, s a század végén az udvar több mint 70 000 forinttal tartozott neki. Hatalmas összeg ez, amikor egy lovaskatona havi zsoldja 3 forint, és ebből élelmeznie kellett magát is, lovát is, fegyvert vásárolnia és karbantartani azt, s végül családját eltartani. Húszezer lovaskatona egyévi zsoldja volt az az összeg, melyet Zrínyi György katonáira áldozott. Nem is kapta meg az udvartól soha.

Az adósság kifizetése helyett inkább birtokait szerette volna a kamara megkaparintani. 1586-ban hamis vádat koholtak ellene, és más főurakkal együtt le akarták tartóztatni; Bécsbe idézték, de nem ment sem ő, sem a többiek.[9] Pedig a kamarának fájhatott a foga a Zrínyi-birtokokra, mert jól kormányzott árutermelő gazdaságok voltak, és ezeken keresztül bonyolódott le a délnyugati irányban folyó marhakereskedelem.[10]

[9] *Takáts S.*: Régi idők — régi emberek. É. n. 8. Ha Zrínyi György nem esett is áldozatul Rudolf önkényének, rokonságának egyik tagja, úgy látszik, igen. Zrínyi György húga, Magdolna ugyanis 1583 végén Telekessy István jegyese volt, s amennyiben tényleg nőül ment hozzá, akkor mostohaanyja lett a Rudolf által lefejeztetett Telekessy Mihálynak. Vö. *Takáts S.*: Magyar nagyasszonyok. É. n. 131

[10] *Takáts S.*: Szegény magyarok. 179.

Az amúgy is protestáns Zrínyi György útja egyenesen vezetett a Bocskayval szövetkező rendek táborába, de az összecsapást már nem érte meg, 1603-ban meghalt. Későn született fiai: Miklós és György, a költő apja, még ifjak voltak, az utóbbi egyenesen gyermek, — Bocskay függetlenségi harcában nem vehettek részt. A költő hasonnevű nagybátyja, aki 1625-ben halt meg, élete végéig protestáns maradt és Bethlen mellett fogott kardot. Az ifjabb Zrínyi György azonban osztálya útját követve 1619 táján Pázmány személyes hatására katolizált és szilárdan a Habsburg-ház mellett foglalt állást, már Bethlen első hadjárata alkalmával is. Nem is maradt el a jutalom: bátyja mellőzésével 1622-ben horvát bán lett.[11]

A török elleni hadakozás dolgában ifjabb Zrínyi György sem maradt el ősei mögött, pedig az 1620-as években a török elleni küzdelem egyre inkább lekerült a napirendről. A nyugati országrészek főurai Wallenstein táborában hadakoztak Bethlen ellen, honfitársaik ellen. Köztük volt Zrínyi György is, de amikor otthon tartózkodott, sikeres vállalkozásokat vezetett a török ellen. Büszkén vallotta magát a törökellenes családi hagyományok utódjának: „Az mi az Magyarországot és annak koronáját illeti, nékünk minden eleink az Magyarországgal és az magyarországi igazsággal éltenek eleitől fogva. Az országért vérünk hullásával sokat próbáltanak; szegény ősünk érette meg is hala, kit az ország is jól tudhat. Édes hazánknak, kinek eddig is sok javát vettük, mi sem lehetünk idegöni és háládatlan fiai."[12]

Ezt a törökellenes hagyományt és hivatástudatot örökölte ifjabb Zrínyi György fia is, Zrínyi Miklós, a költő. Ahogy Vasvári Pál — némi romantikus túlzással — mondta: „Ő szinte öröklé őseitől e család százados erényét, a vitézséget, öröklé a honszerelmet, mely ősatyja keblét hevíté Szigetvár dicsőséges romjai közt."[13] Ez a hazaszeretet persze a nemesi haza szeretete volt, azé a hazáé, mely a Zrínyiek számára óriási vagyont, gazdagságot biztosított, s a család útja lényegében nem különbözött a kor más, a XVI. század anarchikus viszonyai között

[11] *Széchy* I, 40—1.; *Lukinich I.*: Gróf Z. M.-nak, a költőnek születési éve. Száz 1919—20. 212—3.
[12] *Takáts S.*: Szegény magyarok. 87.
[13] *Vasvári P.*: i. m. 30.

feltörő főúri dinasztiájáétól. A Zrínyi-család is a magyar főnemesség reneszánszkori útját járta. A szigetvári Zrínyi Miklós gátlástalan vagyonszerzéseivel, de ugyanakkor páratlan hősiességével jellegzetes képviselője a XVI. század reneszánsz főurainak. Fia már abban az időszakban élt, amikor a zavaros évtizedekben hatalmas vagyont összeharácsolt magyar főúri családoknak már Bécs növekvő hatalmától kellett félteniük birtokaikat, amikor Rudolf erőszakos központosító politikája során kiéleződött az uralkodóház és a rendi arisztokrácia ellentéte. Unokájának pályája pedig már azokban az évtizedekben bontakozott ki, amikor Bocskay szabadságharcának jóvoltából az udvar korábbi politikájának feladására kényszerült, amikor a magyar rendek elérték hatalmuk visszaállítását. A dédunoka, a költő Zrínyi olyan időben született, amikor a királyi Magyarország főnemesei a Habsburg-uralkodó oldalán viszonylag békében élvezhették és gyarapíthatták az egykor kétes eszközökkel szerzett jószágot. A nagybirtokos főurak számára többé-kevésbé békés évtizedek mégis nagy történelmi és műveltségi átalakulás időszakává váltak, a költő Zrínyi Miklós egy új korszak küszöbén látta meg a napvilágot.

ZRÍNYI IFJÚSÁGA

A barokk korszak kezdetei

1620-ban született s 1645—46 telén már megírta legnagyobb irodalmi alkotását, a *Szigeti veszedelme*-t. A közben eltelt huszonöt év Zrínyi életének, működésének első nagy korszaka, férfivé, katonává és nagy költővé érlelődésének periódusa. Ez a negyedszázad a magyar barokk kezdeteinek a szakaszával esik egybe, a reneszánszt felváltó barokk kialakulása adja meg Zrínyi ifjúkori fejlődésének a keretét, hátterét.

A jezsuiták vezette ellenreformáció és a magyar főúri osztály helyzetében beálló változás az a két főtényező, mely a barokk kultúra kialakulási folyamatában Magyarországon szerepet játszott. Bár a század elején a Habsburg-uralom segítségével szervezkedő ellenreformáció és jezsuita rend, valamint a protestáns hitet követő magyar főúri osztály még a legélesebben szemben állt egymással, Zrínyi születésének idejére — amint azt Zrínyi György katolizálása is tanúsítja — Habsburg-uralom, ellenreformáció és a magyar nagybirtokos arisztokrácia már egyre szorosabb szövetségbe, egységbe forrt össze, megteremtve ezzel a magyar barokk kialakulásának előfeltételeit. Zrínyi ifjúságának, de egyben egész életútjának a megértése érdekében röviden vázolnunk kell, mi eredményezte az eredetileg protestáns, s a Habsburg-uralkodónak fegyverrel is ellenálló főúri osztály és a bécsi udvarral összeforrott jezsuita ellenreformáció egymásratalálását.

A Habsburg-udvar hatalmi pozíciói a XVII. század elején részben a tizenötéves háború eredménytelensége, részben a Bocskay-szabadságharc sikerei, részben pedig a Habsburgok többi országaiban jelentkező súlyos belső nehézségek következtében erősen megrendültek. A magyar főúri osztály számára ekkor az volt a legelőnyösebb, ha Bocskay szabadságharcának

sikerére és eredményeire, az önállóvá vált protestáns Erdély létezésére támaszkodva kedvező kompromisszumot köt a Habsburg-uralkodóházzal. A XVI. század zűrzavaraiban feltörő hatalmas új arisztokrata családok kizárólag óriási birtokaik gazdasági fejlődésének s jobbágyaik zavartalan kizsákmányolásának biztosítására törekedtek, s ennek érdekében nem haboztak lemondani a függetlenségért eredményesen megindult harc folytatásáról. Egy esetleg népi erőkre is támaszkodó erőskezű magyar fejedelem uralmánál sokkal előnyösebbnek ítélték az éppen hátrányos helyzetbe került, az osztrák és cseh rendektől is szorongatott Habsburg-uralkodó felsőbbségét, aki a törökkel szembeni védelem katonai és anyagi terheinek jó részétől is mentesítette őket. Illésházy István és pártja kétségkívül nagy politikai előrelátással választotta és vívta ki az 1608. évi országgyűlésen az osztályérdekeik érvényesülése számára legkedvezőbb feltételeket, melyek átmenetileg a társadalom más osztályai számára is előnyökkel bírtak. A király és a rendek hatalmi egyensúlyán épülő rendszer látszólag a nemzet javára vált, hogy azután annál jobban megbosszulja magát később.

A gazdaságilag megerősödött és immár politikai hatalmát is biztosító főúri osztálynak ezután már a katolikus királlyal való szövetség erősítésére, valamint az új erőre kapott feudalizmus mennél hatásosabb ideológiai támaszára volt elsősorban szüksége. Mindkét tekintetben a feudalizmussal ezer éve összeforrott katolikus egyház tehette a legjobb szolgálatokat. A magyar főnemességben így megérlelődtek az ellenreformáció elfogadásának feltételei. Amilyen mértékben szilárdultak a magyar főurak közjogi pozíciói, olyan mértékben csökkent a katolikus egyázzal szembeni ellenszenvük és ellenállásuk. A katolizálási tendencia természetesen csak fokozatosan érvényesült, így átmenetileg bizonyos meghasonlás jött létre, s a főúri osztály egy izmosodó katolikus és egy gyengülő, felmorzsolódó protestáns pártra oszlott. Bethlen Gábor első függetlenségi harca alkalmával ez utóbbi képezte magyarországi támaszát Thurzó Imre vezetésével. De Thurzóék ingatag szövetségesnek bizonyultak, s a nikolsburgi béke után Bethlen már kizárólag saját erejére volt utalva. A jövő a katolikus pártnak kedvezett, mert az 1608-as vívmányok után már ez képviselte a legkövetkezetesebben a magyar főurak osztályérdekeit.

Ellenreformáció, jezsuitizmus és főúri osztályérdekek kezdődő szoros összefonódása nemcsak az ellenreformáció s az azzal együttjáró katolikus irodalom gyors fejlődése előtt nyitotta meg az utat, hanem megteremtette annak feltételét is, hogy a főúri osztály a barokk stílusnak és kultúrának behódoljon. A nagy átalakulást azok a mélyreható változások is követelték, melyek az uralkodóosztály életszemléletét, tudatát, igényeit és ízlését meghatározó gazdasági és társadalmi viszonyokban végbementek.

Az az új arisztokrácia, mely a gátlástalan individualizmussal vagyont, rangot, hatalmat hajszoló parvenü-főnemesekből — a reneszánsz és reformáció századában — kikovácsolódott, a XVII. század elején már a megszerzett gazdasági és társadalmi pozíciók megvédését, biztosítását érezte feladatának; az egyéni törekvéseknek nagy teret engedő anarchikus állapotok helyett rendet és konszolidációt kívánt. Ezt a tendenciát koronázta látszólag teljes siker a bécsi békével, illetve az 1608. évi törvényekkel: ettől kezdve a harcok és bizonytalanság közepette vagyonszerzőt végleg felválthatta a békében és biztonságban vagyongyarapító és gazdagságát élvező főnemes típusa. Az árutermelő gazdaságok nagy fellendülése, a második jobbágyság rendszerének megszilárdulása, a törökkel való félévszázados hosszú béke, a rendi szabadságjogok birtoklása: a főúri osztály karakterének nagy átalakulására és az új helyzetnek jobban megfelelő kultúra iránti érdeklődésére vezetett. Bár a későreneszánsz műveltség a XVII. század eleji főúri udvarokban még virágkorát élte, s például a Thurzók körében kivételes pompát fejlesztett ki, a reneszánsz keretei egyre inkább elégtelenekké váltak arra, hogy ennek a megváltozott osztálynak az igényeit kielégítsék.

Így válhatott szükségszerűvé a barokk kultúra, irodalom és művészet fokozatos terjedése, kibontakozása a XVII. század első évtizedeiben. Ennek a folyamatnak a döntő része az 1620-as és 30-as évtizedekre — Zrínyi ifjúságának idejére — esett. Ebben az átmeneti periódusban állt az ország élén a magyar barokk első két nagy alakja, Pázmány Péter, az 1616-ban kinevezett érsek, és Eszterházy Miklós, az 1625-ben megválasztott nádor. Az első barokk főpap, s egyben a magyar barokk irodalom első nagy egyénisége és az első barokk főúr, aki egyúttal az udvari

barokk kultúra első nagy mecénása. A kettejük között — átmeneti súrlódások ellenére is — kialakult együttműködés és következetes Habsburg-hűségük ékesszólóan reprezentálja az idegen király, a jezsuita irányítás alá került egyház és a magyar rendek együttműködését, átmenetileg harmonikusnak látszó szövetségét. S az ő munkásságuk mutatja egyúttal a jezsuiták által propagált barokk és a korábban reneszánsz jellegű arisztokratikus udvari kultúra összeforrását: egy katolikus barokk udvari kultúra és irodalom kialakulását. A kor főnemes ifjai már ennek a katolikus udvari kultúrának a szellemében nevelkedtek.

Zrínyi nevelői

Zrínyi Miklós, a költő, 1620. május 1-én született. Születésének évét a kutatás hosszú vita után végleg meghatározta,[1] helyét illetően még ma sem látunk világosan. A legtöbb kutató Széchy Károly nyomán azt vallotta, hogy a család tengermelléki birtokainak központjában, Ozaly várában született. Adat van rá ugyanis, hogy Zrínyi György és bátyja, Miklós 1616-ban felosztották egymás közt a családi vagyont, ami szokás szerint azt jelentette, hogy az idősebb testvér — Miklós — kapta a Muraközt, míg a fiatalabb, a költő apja a tengermelléki birtokokat. Takáts Sándor ezzel szemben arra mutatott rá, hogy Zrínyi György, ha otthon tartózkodott, mindig a muraközi Csáktornyáról keltezte leveleit, Ozalyról egyszer sem, amiből arra következtethetünk, hogy az osztozkodás után is Csáktornyán maradt bátyjánál, s így költőnknek is itt kellett születnie. Nagybátyjának, Miklósnak 1625-ben bekövetkezett halála után azonban mindenképp Csáktornya lett a család otthona.[2]

A gyermek Zrínyi Miklós, öccsével, Péterrel együtt nem sokáig érezhette a szülői ház melegét. Anyja korán eltávozott az

[1] A régebbi véleményeket összegezte és az 1620-as év mellett foglalt állást *Széchy* I, 34–8. — Újabb érveket hozott az 1618-as év mellett *Takáts S.*: Z. M. nevelőanyja. Bp. 1917. 100. — A kérdést eldöntötte *Lukinich I.*: Gróf Z. M.-nak, a költőnek születési éve. Száz 1919–20. 210–2. — Vö. még: *Ferenczi Z.*: Észrevétel Lukinich Imre Gr. Z. M.-nak, a költőnek születése éve c. cikkére. Száz 1919–20. 305–6.

[2] *Széchy* I, 38. — *Takáts S.*: i. m. 101.

élők sorából, apját pedig a Bethlen elleni hadjáratban szerzett betegsége ölte meg 1626 utolsó napjaiban. Zrínyi György már az év elején, amikor Wallenstein felvidéki táborába készülődött, számított a halálra, s február 2-án Pázmány gondjaiba ajánlotta fiait és birtokait: „Az én árva fiaimat Nagyságodnak alázatosan ajánlom; legyen Nagyságod patronusunk, az mi Nagyságodtól az irgalmasság cselekedete lészen." Pázmányban, aki visszatérítette őt az „anyaszentegyház kebelébe", feltétlenül megbízott, s ugyanebben a levelében nemcsak családja barátjának, hanem „a megromlott magyarság jóakarójá"-nak is nevezte.

Császár- és egyházhű felfogás jellemzi végrendeletét is, melyet 1626. december 14-én írt a Pázmány pozsonyi kúriájában álló halálos ágyán. Fiairól így gondoskodott: „Ajánlom őket az én kegyelmes uramnak, az hatalmas második Ferdinánd római császárnak, Magyar-Cseh-ország koronás királyának kegyelmes tuteláját és protectioja alá, kérvén az egy Istenért alázatosan őfelségét, hogy mind eleimnek, s mind penig magamnak, az ausztriai házhoz és édes hazámhoz való hívségünket és igaz jámbor szolgálatunkat megtekintvén, méltóztassék az én szerelmes két fiamat kegyes atyai gondviselésébe venni és isteni félelemben és a catholica religioban (ahol és amint őfelsége akarja) úgy neveltetni, hogy ők is felnevelkedvén, Istennek, az anyaszentegyháznak, őfelségének és édes hazájuknak kedvesen és hasznosan szolgáljanak."

Annak biztosítékául pedig, hogy árváit valóban az ausztriai ház és a római egyház iránti hűségben neveljék, legfőbb gyámul magát a királyt kérte fel, főgyámul és fiai nevelésének irányítójául pedig Pázmány Pétert. A gyámi tanács tagja lett még Trautmansdorf horvát főkapitány, Domitrovics Péter zágrábi püspök, Patacsics István horvát báni helytartó és Mikulics Tamás királyi ítélőtáblai bíró, később personalis. Zrínyi György utolsó intézkedésében mindent elkövetett, hogy fiai tovább haladjanak azon az úton, amelyen ő elindult, amelyen akkor a királyi Magyarország egész főnemessége haladt: a Habsburg-házzal való szövetség és a katolikus ellenreformáció útján.

A Zrínyi fiúk nevelésének legfelső irányítója tehát éppen Pázmány Péter, az ellenreformáció vezéralakja és a barokk műveltség úttörő képviselője lett. Zrínyi nevelésében betöltött

szerepéről tanúskodik költő-unokaöccsének, Pázmány Miklósnak a verse:

Erkölcs oktattatott nevelő apádtul.
Keresd talán kitől? az nagy cardináltól,
Az én nagybátyámtól az Pázmán Pétertől;
Ki kettőnknek vala mindenkor mesterül.[3]

Klerikális történetírásunk nagy örömmel fogadta azt a tényt, hogy a nagy nemzeti hősnek, Zrínyi Miklósnak a nevelője a katolikus egyház magyarországi restaurálója, Pázmány kardinális volt. Fraknói Vilmos nem is tagadja, miért tartották ezt annyira lényegesnek: „Zrínyi Miklós élet- és jellemrajzainak írói, a mélyelméjű Salamon Ferenc nyomaiba lépve, Zrínyi egyik gyámjának, Pázmány Péternek a saját alkotásaiból és műveiből kisugárzó dicsőségét azzal is gyarapították, hogy gyámfia szellemi fejlődésére gyakorolt irányadó befolyását magasztalva értékelték." Fraknói Zrínyi tanulóéveiről szóló tanulmányában részletesen foglalkozik Pázmánynak a Zrínyi-fiúk iskoláztatásában betöltött szerepéről, Sík Sándor pedig — saját fantáziája nyomán — szép, meghitt képeket idéz fel Pázmány és az ifjú Zrínyi Miklós beszélgetéseiről.[4]

Pázmány Zrínyire gyakorolt hatását ezek a kutatók eltúlozták, s nem vettek tudomást arról, hogy Zrínyi már tanulóévei során sem egészen úgy fejlődött, ahogy apja, a király és maga Pázmány szerette volna. Későbbi fejlődését csak úgy érthetjük meg, ha tekintetbe vesszük a neveltetésére vonatkozó összes adatot, azokat is, melyeket Fraknói és Sík elhallgattak.

Takáts Sándor hívta fel a figyelmet arra, hogy Zrínyi életírói kizárólag Zrínyi György végrendeletére támaszkodva tulajdonítottak a költő nevelésével és tanulmányaival kapcsolatos minden intézkedést Pázmánynak. Pedig a tények mást mondanak. Zrínyi György halála után a király elnökletével tanácskozás folyt a Zrínyi-árvák ügyében és a király itt Sennyey

[3] MKsz 1882. 248.

[4] *Fraknói V.*: Z. a költő tanulóévei. BpSz 1917. 170. k. 162—3. (Zrínyi György levelét is ő idézi.) — *Sík* 13—7. — Z. György végrendeletét közli *Takáts S.*: Magyar küzdelmek. É. n. 73—4. és *Chernel K.*: A Z.-grófok iratai Kőszeg város levéltárában. Adatok Zala vármegye történetéhez. Nagykanizsa 1877. III, 121—3.

István püspököt nevezte ki főgyámmá Pázmány helyett, aki ezt a tisztet ezek szerint nem vállalta el. Pázmány neve az árvákkal kapcsolatos hivatali iratokban sehol sem fordul elő, maga Ferdinánd király is arra utasítja 1627. január 2-án Batthyány Ferencet, a Zrínyi-birtokok kezelőjét, hogy Sennyey főgyám intézkedéseinek engedelmeskedjék.[5]

Pázmány tehát inkább csak közvetve irányította Zrínyi nevelését, s gyámfia főképpen akkor lehetett vele személyes kapcsolatban, amikor egy évet a nagyszombati iskolában töltött. A 30-as évektől fenn is maradt két levele, melyekben Zrínyi taníttatásának kérdésével foglalkozik, Sennyey halála után pedig itáliai útjával kapcsolatban tesz intézkedéseket. Komoly része volt tehát Zrínyi neveltetésében, nevelésének, tanításának közvetlen irányítása azonban Sennyey püspök munkája volt. Sennyey persze ugyanannak a klérusnak a képviselője és alapjában ugyanolyan szellemű nevelésben igyekezett részesíteni gyámfiát, miként Pázmány tette volna. Őt azonban a források az ellenreformáció magyar vezérénél türelmesebb embernek ismerik, akinek jó kapcsolatai vannak protestánsokkal is, így többek között Lobkowitz Poppel Évával, Batthyány Ferenc feleségével.

A Batthyányakkal a Zrínyi-család többszörös közeli rokoni kapcsolatban állt.[6] A Zrínyi-árvák anyjának szerepét a Csáktornyától nem messze fekvő Németújváron élő Poppel Éva vette át, akit a források rendkívül tiszteletre méltó, művelt asszonynak és jó hazafinak ismernek. Bethlen hadjárata idején ő vette rá férjét, hogy álljon a függetlenségi harc mellé és bár Batthyány később a klérus és az udvar nyomásának engedve katolizált, Poppel Éva élete végéig megmaradt protestánsnak. Udvarában egy ideig nem kisebb ember, mint Szenczi Molnár Albert volt a prédikátor, 1626 és 1633 között pedig — vagyis éppen azokban az években, amikor a Zrínyi-árvák a legtöbbet tartózkodtak nevelőanyjuk udvarában — a dunántúli protestantizmus vezető alakja, Kanizsai Pálfi János volt a németújvári református pap. Ez a Bethlen-párti protestáns nagyasszony nagy

[5] *Takáts S.*: Magyar küzdelmek. 76—82. Az említett Batthyány Ferenc nem a főúri családból való és nem azonos Poppel Éva férjével.
[6] *Takáts S.*: Magyar nagyasszonyok. É. n. 124, 129, 501.

gonddal és szeretettel foglalkozott a Zrínyi-árvákkal.[7] Ezek valósággal édesanyjuknak tekintették, anyjuknak is nevezték, első fennmaradt levelüket hozzá intézték, és mikor Poppel Éva lánya 1629-ben férjhez ment Csáky Lászlóhoz, sógoruknak mondták őt. (1,3. lev.) Nevelőanyjuk mellett, a Batthyány-udvarban ismerkedtek meg a Zrínyi-fiúk a virágzó magyar főnemesi udvarok életével, a nemesi hagyományokkal, az udvari szokásokkal.

A jezsuitizmus szellemében nevelkedett barokk egyházfő mellett tehát elsősorban a türelmes Sennyey püspök, de még inkább a nemzeti és vallási szabadsághoz ragaszkodó Poppel Éva vezette a későbbi nagy költőt a világgal való megismerkedés útján. Igyekeztek pályáját is előkészíteni: Sennyey és Poppel Éva kezdeményezésére 1628. április 12-én a király a nyolcéves Zrínyit főlovászmesterré, az ország zászlósurává nevezte ki.[8]

Tanulóévek

Zrínyi György temetése alkalmával, 1627 szeptemberében a gyámok Sennyei elnökletével tanácskozást tartottak és elhatározták, hogy a Zrínyi-fiúkat a grazi jezsuita iskolába küldik.[9] Graz a jezsuitizmus egyik főfészke volt a Habsburg-birodalomban. Itt tanított korábban maga Pázmány is és innen indította el II. Ferdinánd Ausztria erőszakos rekatolizálását. A grazi jezsuitáknál Habsburg-hűséget, a katolikus egyház iránti fanatizmust és korszerű barokk műveltséget lehetett tanulni. A katolikussá vált főurak is szívesen küldték ide fiaikat; a század első évtizedeiben a magyar és horvát főnemesi családok 22 tagjával találkozhatunk a grazi tanulók között.

A gyámok tehát a maguk szempontjából okosan és a végrendelet szellemének megfelelően választottak. A Zrínyi-fiúk rokonai, mindenekelőtt pedig Poppel Éva azonban helytelenítet-

[7] Poppel Éva életrajzát, udvartartását, nevelőmunkáját részletesen tárgyalja *Takáts S.*: Z. M. nevelőanyja. Bp. 1917. — Szenczi Molnárral való kapcsolatáról *Dézsi L.*: Szenczi Molnár Albert. Bp. 1897. 188—9.

[8] *Takáts S.*: Magyar küzdelmek. 84—5.

[9] A Zrínyiek tanulmányaira vonatkozó adatokat lásd: *Fraknói V.*: i. m. 67—79.

ték a grazi iskolázást, sőt egy ideig meg is akadályozták azt. Batthyány Ferenc jószágkormányzó a gyámok utasítása ellenére a fiúkat Ozaly várában helyezte el, ahol katolikus világi tanító vezetésével elkezdték az első osztály anyagának, a latin nyelv elemeinek a tanulását. Sennyey nem emelt kifogást Batthyány intézkedése ellen, de a király két másik gyám, a zágrábi püspök és Trautmansdorf kérésére 1628. március 22-én arra utasította, hogy a világi tanító helyett két jezsuitát küldjön Ozalyba.[10] Úgy látszik azonban, hogy nem sikerült jezsuitákat szerezni, mert ismét visszatértek a grazi tervhez, igaz, hogy közben lassan elmúlt az egész iskolaév.

A Zrínyi-árvák grazi tanulmányaikat valószínűleg az új tanévben, 1628 novemberében kezdték meg a II. osztály anyagával. A következő év márciusában Grazból címezték nevelőanyjukhoz írt levelüket és ott találjuk őket a három következő iskolaévben is. Nincsenek közelebbi adataink a két Zrínyi-fiú grazi tanulmányairól, de a jezsuita kollégiumok kötött tanmenetének ismeretében bizonyosra vehetjük, hogy a klasszikusok olvasásával, a vallás, a latin és a görög nyelvtan tanulásával, a vitatkozás és a szónoklás készségének elsajátításával foglalkoztak, és részt vettek az iskola ünnepségein, az egyházi megmozdulásokon.[11] A jezsuita iskola látogatása nem volt haszontalan a fiatal Zrínyi számára. A jezsuiták átvették és tovább fejlesztették a protestánsok fejlett tanítási módszereit, és magas színvonalon tanították a klasszikus nyelveket és irodalmat. Zrínyi is nyilván itt szerezte első irodalmi ismereteit. Ugyanakkor — még Fraknói is kénytelen elismerni — terhesnek érezte a grazi iskolát. Az 1632—33. tanévben a fiúk nem is mentek vissza Grazba, hanem birtokukon tartózkodtak, talán az iránttuk igen elnéző Mikulich Tamás segítségével, aki ekkor már egyedül volt életben a Horvátországban élő gyámok közül. Az árvák tizenkétéves fejjel meg akarták kezdeni ügyeik önálló intézését, s elnéző gyámjuknak fizetést is kiutaltak.

1633 tavaszán Bécsben találjuk őket, ahol levelük szerint tanulmányaikat folytatják. Biztosra vehetjük, hogy a fiúk

[10] Batthyány és a gyámok levelei ebben a kérdésben: OL Kanc. lt. Litt. Priv. 1628. 128, 131. *Fraknói* nem adta meg e levelek pontos lelőhelyét, s így *Takáts* hiába kereste azokat (Magyar küzdelmek. 86.).
[11] *Sík* 17—8.

vitték keresztül, hogy a grazi iskola jezsuita fegyelme alól Bécsbe tegyék át további tanulmányaik színterét. A főváros zajos élete, a fényes udvar közelsége sokkal rokonszenvesebb volt számukra, mint a szigorú grazi kollégium. Bécsben családjuknak háza volt, ahol külön udvartartást rendeztek be és nem mulasztották el — mint Miklós írja — „az ü fölségek előtt való udvarlástis". (4. lev.) Az iskola itt sem vonzhatta őket különösképpen: „Az scholák rongyosok" — írja Zrínyi Péter sajnálkozólag.[12]

A király és Sennyey, s nyilván maga Pázmány is, nem nézték jó szemmel, hogy az ifjak elhanyagolják tanulmányaikat. Bécsben nehéz is volt őket ellenőrizni, ezért még 1633 novemberében Nagyszombatba küldték őket, a jezsuiták kollégiumába. Most végre Pázmány közelébe kerültek, de nem sokáig, mert sikerült kierőszakolniuk, hogy visszamehessenek Bécsbe, ahol 1634 elején be is iratkoztak a gimnáziumba, valamint az egyetem „natio hungarica"-jába.

A bécsi egyetem magyar diákjai között régi hagyomány volt, hogy minden év június 27-én, László napján, a nemzeti védőszent ünnepén, valamelyik főúri ifjú beszéddel emlékezik meg Szent László királyról. 1634 tavaszán a fiatal Zrínyi Miklóst kérték fel ünnepi szónoknak. A Szent István dómban, az ünnepi mise után a bécsi egyetem rektorának, tanárainak és diákjainak, valamint a császárt képviselő bécsi püspöknek a jelenlétében mondta el Zrínyi nagy tetszést arató beszédét. A bécsi egyetem magyar nemzetének ügyvivője az anyakönyvben magasztaló szavakkal emlékezett meg az ifjú szónok sikeréről. Az ünnepséget fényes lakoma követte Zrínyi házában.

Zrínyinek ez a latin nyelven írt beszéde, amely nyomtatásban is megjelent, első irodalmi alkotásának tekinthető. Bizonyosan volt, aki segített a 14 éves ifjúnak a beszéd kidolgozásában, de tartalmából, a beszéd alapgondolatából Zrínyire ismerünk. Szent Lászlót mint katonát kívánja bemutatni és dicsőíteni, kiemeli a beszédben bátorságát, hadvezéri tehetségét és méltatja szerénységét, azt, hogy gyakran koldusruhában járt népe között, vagy pedig közvitézként vett részt egyes csatákban. Vallásos

[12] *Iványi B.*: A két Z. M. körmendi levelei. Bp. 1943. 56.

bőkezűségét és csodáit csak egészen futólag említi, a hazáját védő, bátor katona-király eszményét igyekezett megrajzolni.[13]

Nagy sikerű szereplése után, anélkül, hogy az iskolaévet befejezte volna, nemsokára visszautazott Csáktornyára. Ekkor már maga Pázmány is szükségesnek látta, hogy beavatkozzék a Zrínyi-fiúk taníttatásának csődbejutott ügyébe, és Püski János esztergomi kanonokot Csáktornyára küldte, hogy tárgyaljon Zrínyi Miklóssal. A kiküldetés eredményéről Pázmánynak szeptember 29-én Sennyeyhez írt levele tudósít:

„Zrini Miklós nekem Püski uram által megjelentette, hogy ő mindenre kész, de lehetetlen, hogy az tanuságot continuálja: mert mind ifju egésségét elveszti. Bizonyos, hogy rut szinbe vagyon, és a két térde kezdett dagadni; maga is mint egy attonitus. Azt izente, hogy vagy országok látni, vagy császár ő felsége udvarába lakni kész. De lehetetlen, hogy tanuljon. Mit kell vele cselekedni, ő felsége, mint fő tutor, declarálja. Én a philosophiát nem az ő fejének valónak ismerem. És ha tanulni kellene is, jobb volna a rhetoricába lenni. De ha kgd is ő felsége erejével examinálná és általában mondaná, hogy nem akar tanulni; nem kellene erőltetni, hanem reá bízni . . ."[14]

Pázmány tehát kénytelen belátni, hogy Zrínyit nem lehet rendszeres iskolai tanulásra bírni és ebből azt a tanulságot vonja le, hogy nem való neki a tudomány. Másrészt ez a levél arra is rávilágít, hogy Zrínyi valóban mindent elkövetett iskoláinak megszakítása érdekében. Igazi diákos észjárással egészségére hivatkozik, mintha dagadt térdekkel tanulni nem lehetne, de az udvarban pompázni, vagy külföldre utazni igen. A király azonban úgy döntött, hogy menjenek Nagyszombatba tanulni. Ez előtt a Zrínyi-fiúknak is meg kellett hajolniok és 1634. november 3-án mindketten újra megkezdték tanulmányaikat, és a tanév végéig Nagyszombatban maradtak.

Ezt az iskolaévet Zrínyi valóban Pázmány közelében töltötte, lehet, hogy Pázmány ekkor foglalkozott is vele, habár nem sok reményt fűzött már tanulmányaihoz. 1635 nyarán Zrínyi Miklós végleg abba is hagyta az iskola látogatását.

[13] *Fraknói V.*: Z. M. a költő első irodalmi műve. MKsz 1917. 147. A beszéd kiadása: RMK III, 1498.

[14] *Hanuy F.*: Pázmány Péter összegyűjtött levelei. Bp. 1910—11. II, 513.

Az elmondottak alapján arra következtethetünk, hogy Zrínyi a grazi, bécsi és nagyszombati iskolákért egyáltalán nem lelkesedett, sőt minden lehetőséget felhasznált, hogy a tanulás alól kivonja magát. Vajon Pázmánynak volt igaza és a tanulás, a filozófia valóban nem az ő fejének való? Aligha gondolhatunk erre. Zrínyi korának nemcsak legnagyobb, de egyben legműveltebb, legtudósabb írója lett. Hat nyelven beszélt és nyolc nyelven olvasott, érdeklődése felölelte az akkori tudományok összességét, fáradhatatlanul gyűjtötte a könyveket és tanulmányozta azokat. Ő, aki dagadt térdeire hivatkozva kijelenti, hogy lehetetlen tovább tanulnia, a politikai küzdelmek, a csaták zivatarja, számtalan közéleti elfoglaltsága és későbbi állandó betegeskedése közepette, egész életében tanult. Pázmány nagyot tévedett Zrínyi szellemi képességeinek megítélésében. Nem gondolhatunk másra, mint hogy nem Zrínyi fejével volt a baj, hanem azzal a filozófiával, melyet Grazban, Bécsben vagy Nagyszombatban tanítottak. Nem a tanulástól idegenkedett ő, hanem a jezsuita páterek iskoláitól. Ez a mozzanat azért figyelemre méltó, mert Zrínyi annak ellenére, hogy ugyanolyan környezetben ugyanazt a nevelést kapta, mint ifjú arisztokrata kortársai, osztálya barokk műveltségén belül maradva ugyan, némileg eltérő irányban fejlődött. Ennek a hosszú és lassú folyamatnak a kezdeteit figyelhetjük meg már tanulóéveinek eseményein keresztül is.

Más filozófiát, más iskolában szívesen tanult később. Skolasztika helyett Machiavellit; jezsuita kollégium helyett „az utaknak lese, kemény harcok helye” lett „tanuló oskolája”. Gyermekkori leveleit olvasva, egy komoly, magába vonuló ifjút ismerünk meg. Míg öccse, Péter állandóan tréfán, mulatozáson töri a fejét, és a vidám dávorit akarja elzörgetni „Homonai uram tamburásával”, addig Miklós a magyar katonák bús hangszerét, a kobozt pengeti.[15] Egy Rimaynak tulajdonított szép vers igaz szavai szerint:

Nem korcsmához való koboznak pöngése,
Sem tánchoz való gyönyörű zengése,
Mert hozatik tőle elme gyötrődése
Bujdosó elmének gondban törődése.[16]

[15] *Iványi B.*: i. m. 57–8. – Vö. *Takáts S.*: A magyar mult tarlójáról. É. n. 89–91.
[16] Szöveggyűjtemény I/1, 511.

Pázmány idézett levelének tanúsága szerint Zrínyi már 1634 őszén felvetette egy külföldi tanulmányút tervét. Bár a király egyelőre a további iskolázás mellett döntött, az utazásra mégis sor került.[17] Valószínűleg Zrínyi és a rokonok sürgetésére, vagy esetleg Sennyey közbenjárására, 1635. július 27-én a király utasításokat adott Sennyey püspöknek az utazás előkészítésére. A tanulmányút közelebbi célja egy percig sem lehetett vitás: a XVII. század első felében a katolizált főnemesek útja Itáliába vezetett, ha világot akartak látni. Itália nagy részében a spanyol Habsburgok uralkodtak, a római Collegio Romanoból irányították Graz, Bécs és Nagyszombat jezsuitáinak működését. Az ellenreformációt sikerrel végrehajtó Habsburg-birodalom számtalan politikai, egyházi és kulturális szállal kapcsolódott ekkor Itáliához.

Zrínyinél azonban különösen természetes volt Itália választása. Hiszen családjának évszázadokra visszanyúló olasz kapcsolatai voltak. Ő is annak a De Brebirio Pálnak a leszármazottja, aki 1314-ben velencei patríciusságot kapott, s így a patríciusi jog őt is megillette. Velencében rokonai is éltek, mert De Brebirio Pál egyik leszármazottja, Zrínyi Márton a XV. század végén visszatért Velencébe s ott megalapította az olasz S d r i n-családot. A velencei Sdrin-ekkel a magyar Zrínyiek állandóan kapcsolatban álltak.[18] Padovában tanult 1584-ben Miklós nevű nagybátyja és számos távolabbi rokona.[19] Az itáliai, különösen a velencei baráti kapcsolatok jele az a tény is, hogy a Zrínyi-árvák 1627. július 18-án a velencei Signoriát is meghívták apjuk temetésére. A Signoria el is küldte Girardini Jeromost, és bár ez későn érkezett, a fiúk szeptember 29-én újabb levélben köszönték meg a velencei kormány figyelmét. A szívélyes viszonyt erősítette a Zrínyieknek Velencével való kereskedelme is, amely a Zrínyi-árvák kiskorúsága alatt sem szünetelt. Már 1627. december

[17] Az utazás előkészületeire vonatkozó adatokat lásd: *Fraknói V.*: i. m. 180–2. — *Takáts S.*: Magyar küzdelmek. 90–2.

[18] *Bánfi Fl.*: Az utolsó Zrínyi. HK 1935. 103.; *Nani* 7–8.

[19] *Veress E.*: A páduai egyetem magyarországi tanulóinak anyakönyve és iratai. Bp. 1915.

2-án ők írtak alá egy levelet a Signoriának három gabonarakománnyal telt lefoglalt hajójuk kiadatása végett.[20]

Ismerős országba vezetett tehát Zrínyi Miklós útja, melyre egész nyáron folytak az előkészületek és szeptember 8-án a király felszólította Pázmányt, hogy bocsássa el a fiúkat Nagyszombatból. Másnap azonban váratlanul meghalt Sennyey, ami késleltette az őszre tervezett utazást. A király szeptember 10-én írt levelében most már Pázmányt bízta meg az utazás előkészületeinek irányításával és a gyámi ügyek vezetésével. Az indulásra azonban csak a következő évben, 1636-ban került sor. A király római és velencei követének, Pázmány pedig Barberini Ferenc bíboros államtitkárnak írt az Itáliába utazó Zrínyi támogatása érdekében, aki április 21-én Senkviczy Mátyás esztergomi kanonok társaságában végre elindulhatott.

Sajnos, nyolchónapos itáliai tartózkodásáról alig van adatunk, egyetlen levele sem maradt fenn, pedig Poppel Évának, Pázmánynak biztosan beszámolt útjának egyes állomásairól. Így pontos képet nem rajzolhatunk arról, hogy mi volt az, amit Zrínyi Itáliában megismert, tanult. Alig néhány adat tájékoztat útirányáról és élményeiről.

Valószínűleg egyenesen Rómába vezetett az útja és onnan is hamar tovább ment Nápolyba, mert a császári követ május 10-i jelentése szerint a spanyol alkirályhoz szóló ajánlólevéllel már el is utazott.[21] Talán nápolyi tartózkodásának az emlékét őrzi a *Szigeti veszedelem* XV. énekének 83. versszaka, amely egy bikaviadal jelenetét idézi fel — ilyet Zrínyi csak a spanyoloktól kormányzott Nápolyban láthatott. Rómába visszatérve, tanulmányozhatta az ókor nagyszerű emlékeit, melyekre a *Vitéz hadnagy* tanúsága szerint még hosszú évek múlva is visszagondolt. „Az régi rómaiak, az kik hazájokat szolgálták hűséggel, szorgalmatossággal, vajjon szükösek voltak-e attul? (ti. a szerencsétől) s kicsoda vagyon híresebb ez világon, mint azok, akiknek a história világ fogytáig becsülettel említi neveket, a k i k n e k s t á t u á i t é s k é p e i t most is csudául nézzük." (VI. d.)[22]

[20] *Csapodi* 1, 2. sz.; *Óváry* III, 86.
[21] *Fraknói V.*: i. m. 182.
[22] Talán valami Rómában látott antik képzőművészeti alkotás emléke él ebben a mondatában is: „Az görögök Sándor képét ugy irják, hogy térden áll és várja az ellenséget." Uo.

Meglátogatta VIII. Orbán pápát is, aki saját verseskötetét ajándékozta az irodalom iránt feltehetőleg már érdeklődő ifjúnak.[23] Rómából Firenzébe és Pisába vezethetett az útja. A toszkánai nagyhercegnél tett látogatásáról ő maga is megemlékezik később egy könyvjegyzetében,[24] és talán igaza lehet Király Györgynek, aki az eposz meghajló feszületének ötletét a San Miniato egyik hasonló jelenetet ábrázoló képére vezeti vissza.[25] Megvan a valószínűsége Bán Imre sejtésének is, amely szerint az eposznak a vérben gázoló Dandóra és Zrínyire alkalmazott „vízi óriás" hasonlata (X,49,98.) a firenzei Piazza della Signorián álló kolosszális Fontana di Nettuno emlékét őrzi.[26] Még több valószínűsége van egy másik hasonló feltevésnek, amely szerint a X. ének 103. versszakának csodálatos élményszerű hasonlata a pisai Camposanto híres freskójára utal:

Láttad-é az halált az falon leírva,
Mely rettenetesül kaszáját hordozza?
Bán oly rettenetös az török táborban,
Mint kasza előtt fű, hull török halomban.[27]

Hazatérése során, ezt olaszországi adatok is megerősítik, nem kerülhette el Velencét. Sőt feltehető, hogy rokonai révén itt töltötte a legtöbb időt és megismerhette a barokk Velence szellemi életét. Nem maradhattak rá hatás nélkül a virágzó színházi és zenei élet eseményei s az opera megteremtésére irányuló kísérletek.

Mindenesetre feltűnő, hogy későbbi verstémái között éppen Ariadne és Orpheus, a leghíresebb Monteverdi operák

[23] Zrínyi saját kezű könyvtárkatalógusában a „Poetae Latini" szakban VII, 1. jelzettel szerepel: M. Barberini: Poemata, Romae 1631. A könyv bejegyzése tájékoztat arról, hogy Zrínyi magától a pápától kapta. Bibl. Zr. 4, 72.

[24] *Drasenovich* 43.

[25] *Király Gy.*: Zrínyi és a renaissance. Nyugat 1920. I, 550. — Gondolni lehet ez esetben *Széchy* feltevésére is (II, 120.), mely szerint a magyarországi jezsuita iskolákban is játszott Gualbertus-komédia adhatta a keresztmeghajlás ötletét a költőnek.

[26] ItK 1954. 357.

[27] cs.: Z. M. Pisában. EPhK 1910. 379—80.

hősei szerepelnek, és hogy *Fantasia poetica* című párbeszédes idillje egy opera-librettóra emlékeztet.[28] Ha végül megemlítjük Zrínyi 22. aforizmáját, mely szerint „láttam egy képet egy olasz úrnál, ahol nagy fergetegben és esőben egy kis evetke a farkával befedte magát, és jó reménységben volt, oly inscriptióval: durabo" (22.a.) — akkor lezárhatjuk az itáliai utazásra vonatkozó adatok sorát.[29]

Ilyen gyér ismeretekkel azonban nem szabad beérnünk. Ha arra gondolunk, hogy Zrínyi könyvtára nagyobbrészt olaszországi könyvekkel van tele, és mind költői, mind prózai írásaiban olasz szerzők hatása fedezhető fel, akkor valószínűnek kell tartanunk, hogy Zrínyi jól felhasználta az itáliai nyolc hónapot. Feltehetőleg ekkor vetette meg későbbi könyvtárának alapját, tökéletesítette magát az olasz nyelvben és megismerkedett az olasz irodalommal. Tasso és Marino ugyan már halottak, de emlékük elevenen élt, egymás után jelentek meg műveik új kiadásai. Hatásuk pedig éppen a tetőponton volt, egész Itáliát epikában és lírában egyaránt elárasztotta a Tasso és Marino nyomdokain járó barokk költészet. De tudomást kellett szereznie a Machiavelli nyomán kialakult olasz politikai elmélet-irodalomról is. A ragion di stato irodalmának termékei egymást érték az itáliai — különösen a velencei — könyvpiacon.

A külföldi utazás költőnk politikai látókörét is kitágította. Zrínyi gyámjai ezúttal is, akárcsak a jezsuita iskolák erőltetésekor, minden bizonnyal rosszul számítottak. A király azért foglalkozott olyan nagy gonddal Zrínyi utazásával, mert azt remélhette, hogy a reakciós itáliai fejedelmi udvarok és a pápai kúria, az ellenreformáció és az Itáliára ránehezedő spanyol abszolutizmus (az abszolutizmusok e legrosszabb fajtája) simaszájú udvaronccá neveli majd a büszke magyar család sarjadékát. Volt azonban egy másik Itália is, és Zrínyire — feltételezhetjük — ez volt nagyobb hatással. Látnia kellett a züllött spanyol

Nani 5.; *Hankiss J.*: Z. M. az opera bölcsőjénél. ItK 1956. 311—8.; *Kardos T.—Dömötör T.*: RMDE I, 214; II, 189.

[29] Az említett kép egyébként Raphael Sadeler német rézmetsző munkája és Sadeler „Elegantes variorum Virgilio-Ovidio centones de officio mundi, Christo Deo, Deique Matre, St. Francisco et Car. Borromaeo. Monaci (München) 1617." c. kiadványában jelent meg. Reprodukciója: *Drescher*: A rézmetszettel díszített könyv. Bp. 1937. 44.

monarchia „áldásait", de ugyanakkor a kibontakozóban lévő olasz nemzeti ellenállást is. A fogékony 16 éves ifjú lelkében sok minden megmaradhatott itáliai élményeiből és benyomásaiból, ami elősegítette költői és politikai fejlődését egyaránt.

A konkrét élményeken túl az itáliai utazásnak köszönhető, hogy a fiatal Zrínyi az életet nemcsak az elmaradott, provinciálissá süllyedt Magyarország vagy a még igazi kibontakozása előtt álló Habsburg-székváros keretei között szemlélhette, hanem hozzászokhatott az antik világ, a reneszánsz és az olasz barokk roppant méreteihez. Róma és Firenze épületei, az olasz föld több ezer éves történetének lépten-nyomon előtáruló emlékei egy fiatal diákban is kifejleszthetik a tér és idő arányainak olyan érzékét, amely Zrínyi írói munkásságát mindig jellemezte. A kultúra nagyságának tárgyi emlékek közvetlen szemléletén alapuló vizuális hatását a világirodalom legjobb könyvei sem pótolhatták volna.[30]

Nem helyes azonban túlbecsülni az utazás jelentőségét, amint azt Kardos Tibor teszi: „Visszatért nyolchónapos körútjáról a Zrínyi-nemzetség nemzetmegváltó hivatásában fölmagasztosulva, az önnevelés elhatározásával. És valószínűleg még egy szándékkal: Hogy ha majd képes lesz reá, az olasz eposzok mintájára megénekli őse önfeláldozását, de Karnarutics krónikás énekénél szebben."[31] Eszerint Zrínyiben az itáliai út során egyenesen tudatossá érett későbbi politikai hivatása, sőt megszületett nagy remekművének gondolata is. Semmi jel sem mutat erre. Itália a műveltségét, látókörét tágította és ez megkönnyítette, hogy majd hazatérve, a török elleni csaták zajában és a Habsburg-Magyarország politikai útvesztőiben gyorsabban megformálódjon benne a „Zrínyi- nemzetség nemzetmegváltó hivatása." Ez a tanulmányút jelentősége.

Ismeretekben, tapasztalatokban gazdagodva érkezett meg 1637 januárjában Csáktornyára. Pázmány nemsokára magához

[30] Többen megkísérelték Zrínyi itáliai élményeinek részletesebb rekonstrukcióját. *Kardos T.* pontosan regisztrálja azokat a politikai eseményeket, melyek Zrínyi ottjártakor az olasz közvéleményt foglalkoztatták: Zrínyi a XVII. század világában. ItK 1932. 153—8. — *Sík* viszont már sokszor a merő fantázia alapján rajzol képet Zrínyi állítólagos élményeieől: 22—3.

[31] *Kardos T.*: i. m. 158.

3*

hívatta Nagyszombatba és úgy látszik, ekkor át is adta neki a Zrínyi-ügyek intézését.[32] A gyámok működésére nincs ezentúl adatunk. Zrínyi Miklós kezébe vette sorsának irányítását.

A fiatal nagybirtokos

1637 tavaszán Zrínyi átvette örökségét, kezelésbe vette hatalmas birtokait. Helyzete nem lehetett könnyű. Huszonöt évvel később írt végrendeletében így emlékezik vissza ezekre az évekre: „Miután tanulmányaink és utazásaink befejeztével birtokainkat átvettük, azokat szeretett atyánk-urunk, Zrínyi György és atyánkfia, Zrínyi Miklós elzálogosításai folytán akkora zűrzavarban találtuk, hogy ősi birtokainkból reánk, törvényes örökösre birtokainknak csak csekély része maradt és ha azokat a különböző elzálogosítások által elidegenített birtokokat nagy fáradsággal és költséggel nem csatoltuk volna vissza birtokaink központjához, alig tarthattuk volna fönn magunkat. Ha ezeket a költségeket összeadnánk, nem csekély összeget, hanem sok ezer forintot tennének ki." (320. lev.)

Nem vált a Zrínyi-javak hasznára az a tíz év, mialatt a gyámok kormányozták: ők maguk is több birtokrészt eltulajdonítottak, illetve szemet hunytak azok eltulajdonítása felett.[33] A gyámi testület legelső fennmaradt határozata is éppen arról szól, hogy a Czekovecz és Pribislauc községekhez tartozó földeket 500 forint fejében átengedik Patachich István gyám részére. Domitrovich zágrábi püspök később Sveticze falut ajándékozta el a pálosoknak, bár ez ellen az árvák szót emeltek és Pázmányhoz is fordultak, aki azonban jobban szívén viselte a rend érdekeit, mint gyámfiaiét, és a birtok elveszett. Pázmány 1628-ban ahhoz is hozzájárult, hogy a Zrínyiek gazdasági intézője, Ciccolini báró részére egy birtokrészt lehasítsanak.[34] 1632-ben pedig

[32] *Fraknói V.*: i. m. 183.
[33] A gyámok gazdálkodásáról a legtöbb adatot *Takáts*tól veszem: Magyar küzdelmek. 94–6. A más forrásokból szerzett értesülésekre külön jegyzet utal.
[34] Pázmány erre vonatkozó levele: *Hanuy F.*: P. P. összegyűjtött levelei. I, 672.

„non solum jure tutorio, verum etiam jure quo fungimur" megintette a Zrínyi-fiúkat, amiért állítólag egyházi birtokokat háborgattak a tengermelléken.[35] Batthyány Ferenc, a jószágigazgató sem vonakodott megszerezni a rakoveci jószágot, más birtokokat is saját hasznára műveltetett, valamint másoknak is juttatott ilyeneket. Mikor a Batthyány által eltulajdonított földek közül egyeseket visszavettek, Darabos Gergely muraközi kapitány megverte Jóna István csáktornyai jószágigazgatót és a földeket újra a kétes birtokosoknak adta át. Megemlíthetjük még azt is, hogy a Csáktornya melletti pálosok, akik egy egész falut kaptak a Zrínyi-birtokból, engedélyt szereztek a gyámoktól a csáktornyai vásároknak a szentilonai monostoruk elé való áthelyezésére. Bár a gyámok ezt csak az árvák nagykorúságáig engedélyezték, Zrínyi Miklós később hiába akarta az érdekeit sértő szentilonai vásárokat megszüntetni, a pálosok a királyig — ekkor már III. Ferdinánd — mentek, aki 1639-ben Zrínyi meghallgatása nélkül a pálosok javára döntött.[36] Hasonlóképpen ellene döntött az udvar 1643-ban is, amikor Ciccolini bárótól igyekezett elidegenített javait visszaszerezni.[37]

Bátran mondhatjuk, hogy a Zrínyi-fiúk kiskorúsága idején birtokaik ebek harmincadjára kerültek. Még II. Ferdinánd is szükségesnek tartotta, hogy több ízben felszólaljon a Zrínyi-javak elidegenítése ellen, és maguk a még gyermeksorban lévő árvák is már 1633-ban panasszal fordultak hozzá.

Pedig egyes birtokok elvesztésénél még nagyobb baj is fenyegetett. Veszélyben forgott a Zrínyi-gazdaság ütőere, a kereskedelem is. Az Itáliába vezető és különösen hasznot hajtó horvátországi marhakereskedelem haszna már évtizedek óta túlnyomórészt a Zrínyieket gazdagította. A Zrínyiek kezén volt a dél-dunántúli nagy marhavásárok központja, a muraközi Légrád és a legjobb adriai-tengeri kikötők. A bécsi kamarának már régóta fájt, hogy Buccarin keresztül a Zrínyiek a fiumei, ljubljanai és triesti osztrák vámhivatalok megkerülésével exportálhatják a marhát és más áruikat. Hiába fizették meg a Zrínyiek

[35] Az 1632. jún. 3-án kelt iratot lásd: Jugoszláv Akadémia Tört. Intézetének levéltára (Zágráb) D. LIX-71.

[36] *Takáts S.*: Emlékezzünk eleinkről. É. n. 58—9.

[37] OL Kanc. Propos. et opin. 1634. 46.

a törvényes vámot, a kamara elesett azoktól a törvénytelen összegektől, melyeket az osztrák vámhivatalokban beszedhetett. Az udvar emiatt még a Habsburgok és a magyar urak közt kialakult szoros együttműködés ellenére is igyekezett a Zrínyiek kereskedését megakadályozni; 1610-ben betiltották a légrádi vásárokat, 1622-ben pedig az egész Zrínyi-kereskedelmet. Ezeknek a rendeleteknek persze nem volt semmi foganatjuk, Bécs erősebb rendszabályokhoz nem mert nyúlni, a vásárok és a kereskedés folyt tovább. A kamara érthetően arra próbálta kihasználni Zrínyi György korai halálát, hogy régi tervét az árvák kiskorúsága alatt valósítsa meg. Mialatt II. Ferdinánd király a legfőbb gyám, jóindulata jeleivel és figyelmével halmozza el az árvákat és szót emel egyes birtokaik elidegenítése ellen, legfőbb pénzügyi hivatala az árvák legfőbb jövedelemforrását igyekszik megsemmisíteni. A magyar országgyűlés volt kénytelen 1630-ban és 1635-ben törvényeket hozni a Buccarin átvezető kereskedelem szabadsága érdekében, de a kamara ennek ellenére tovább folytatta mesterkedéseit. Alighogy hazaért Zrínyi, már személyesen is küzdenie kellett Buccari szabadságáért. Sérelmét az 1637—38 telén tartott pozsonyi országgyűlés elé terjesztette, amely az 1638. évi 54. art.-ban ismét igazat adott neki. A magyar országgyűlés törvényére persze ezúttal sem sokat adtak a kamara emberei.[38]

Megnehezítette Zrínyi helyzetét, hogy pártfogói sorra meghaltak. Sennyey, II. Ferdinánd király, Pázmány, végül nevelőanyja egymás után távoztak az élők sorából. A 17 éves nagybirtokosnak valamennyi nehézséggel egymagának kellett megküzdenie. De ezektől nem rettent meg, hanem nagy eréllyel fogott hozzá birtokai biztosításához és gyarapításához. Öccsével együtt igyekezett visszaszerezni az elidegenített földeket és a birtokok jövedelmét emelni. Úgy látszik, ők sem nagyon kímélték más földesurak érdekeit, mert 1640-ben a Purgstal-urak, 1641-ben a modrusi püspök, 1642-ben pedig Frangepán Miklós emelt panaszt ellenük. Különösen a modrusi és zenggi püspök vádja érdekes, mert ebből megtudjuk, hogy Pázmány gyámfiai

[38] *Takáts S.*: A magyar tőzsérek és kereskedők pusztulása. Szegény magyarok. É. n. 180—7.

egy kétes jogállású olasz minorita szerzetes közreműködésével a püspöknek járó szolgáltatásokat lefoglalták, s azokat a papokat, akik nem akarták magukat e minoritának alávetni, elkergették és vagyonukat konfiskálás céljából összeírták. Az udvar minden esetben e panaszosoknak adott igazat és a Zrínyi-ifjakat megintette. 1642-ben azonban, amikor Csőszi András hagyatékáért, néhány részben lakott, részben elhagyott dél-dunántúli faluért folyamodtak, azt néhány kivétellel megkapták.[39]

Zrínyi jövedelmeinek gyarapításában azonban nem új birtokok törvényes vagy erőszakos szerzése, hanem a meglévő gazdaság továbbfejlesztése játszotta a döntő szerepet. Sajnos, a Zrínyi-birtokok gazdálkodását még nem dolgozta fel a történetkutatás, s így nem tudunk pontos képet alkotni arról, hogy miképpen hozta rendbe gazdasága ügyeit.[40] Megállapítható azonban, hogy néhány év alatt sikerült birtokát ismét virágzó árutermelő gazdasággá változtatnia.

A Zrínyi Miklós és Péter közötti osztozkodásról az 1630-as évek végén és a 40-es évek elején kiadott levelek a majorsági gazdálkodás kiterjedt alkalmazásáról tanúskodnak. Az osztályos levelekben sűrűn bukkanunk közvetlenül földesúri kezelésben lévő földekre, ezek közül az Újudvar nevű allodium, amelyről már 1592-ből is van említés, a költő Zrínyi egyik legszebb és legnagyobb gazdasága lehetett, mert gyakran tartózkodott itt, számos levelét innen keltezte. A felosztott Zrínyi-javak közt minduntalan bányák, exportra termelő hatalmas szőlők, sótárházak, gazdasági fakészletek említésére is bukkanunk. Bár a gurzdanskói ezüst- és vasbányáikat a török már 1578-ban elfoglalta, birtokukban van a Medvenica melletti vaskohó, a Basiljevo falu melletti hatalmas fatelep és mások. Jelentős szerepet töltöttek be jövedelmeikben a malmok, halastavak és a földesúri kezelésben lévő legelők is. A birtok kereskedelmi potenciáljára fényt vetnek a tengermelléki Zrínyi-kikötőkben

[39] OL Kanc. Propos. et opin. 1640. 65; 1641. 229; 1642. 214, 492.

[40] A horvátországi Zrínyi-birtokra vonatkozóan egyes gazdasági iratokat kiadott *E. Laszowski*: Građa za gospodarsku povijest hrvatske u XVI. i XVII. stoljeću. Zagreb 1951. Tanulságos ismertetése *Katus László*-tól: Levéltári Közlemények 1957. 262—4. A muraközi birtokokra vonatkozóan a helytörténeti irodalomtól remélhetnénk adatokat, de ezek kevés érdemlegeset tartalmaznak. Vö. *Gönczi F.*: Muraköz és népe. Bp. 1895.; *Zrínyi K.*: Csáktornya monográfiája. Csáktornya 1905.

(Buccari, Porto Re, Czirkvenicza, Szelcze) álló raktárak és az ott horgonyzó kereskedelmi hajók.[41]

Zrínyi birtokain elviselhető volt a parasztság élete; a jobbágygazdaságot nem tönkretenni, hanem megvédeni igyekezett. Jóbarátjával, Batthyány Ádámmal is haragos leveleket váltott, ha jobbágyai valami kárt szenvedtek a szomszéd földesúr embereitől. „Én azt senkinek meg nem engedhetem, hogy szolgámat háborgassa" — írta 1642-ben Batthyánynak. (25. lev.) Gyakran megakadályozta birtokai területén a különböző rendkívüli királyi adók beszedését is, hasztalan adta ki Zala megye egymás után az erre vonatkozó rendeleteket. Nem sikerült behajtani azt a kapunkénti egy forintot sem, melyet az 1638. évi országgyűlés a királyné megkoronázása alkalmával ajánlott fel, hiába sürgette ezt a megye még 1643. február 26-án is.[42]

Parasztjainak a védelme az ő számára is előnyös volt, hiszen így biztosítani tudta a parasztgazdaság termelékenységét, ami a földesúri járandóságok megfizetésének előfeltétele. Nagy különbség van azonban a földesúri adók megfizetését erőszakkal, kíméletlen elnyomással biztosító földesúr és a parasztgazdaság megvédése által gazdagodó nagybirtokos között. Nagy különbség van az olyan nagybirtok között, amely jövedelmeit a jobbágyterhek állandó emelésével, a jobbágyság egyre fokozottabb kiszipolyozásával növeli és az olyan között, amely az áruk jó értékesítésével, a kereskedelembe való bekapcsolódással törekszik nagyobb és nagyobb bevételre. Zrínyi Miklós birtoka ez utóbbiak közé tartozott.

Zrínyi és a parasztság viszonyának alakulásában az egyik legfontosabb elem a török ellen vívott közös harc volt. Zrínyi mindent megtett, hogy a török kedvét elvegye a magyar falvak rablásától, s hogy jobbágyai számára biztosítsa a zavartalan termelőmunka feltételeit. Érdeke volt ez neki is, jobbágyainak is. A törökkel határos birtokok védelme pedig nem kis részben

[41] *Széchy* I, 86—90 és 284—9. A gurzdanskói bányákról. *Thallóczy L.*: Károlyváros s a horvát határőrvidék keletkezése. Magyar Gazd. tört. Szemle 1898. 372. — A medvenicai és basiljevói javakról: *Josip Horvat*: Kultura Hrvata kroz hiljadu godina. Zagreb 1939. 309. (Ez utóbbi mű adatainak ismeretét *Angyal Endré*nek köszönöm.)

[42] *Pais D.*: Z. M., a költő és hadvezér Zala vármegyében. HK. 1913. 541—2.

gazdasági kérdés, hiszen a király által fenntartott, de rosszul fizetett és nyomorúságos helyzetben lévő végvári katonaság nem volt elégséges a török portyázásainak az elhárítására. Zrínyinek s általában a töröktől különösen veszélyeztetett helyeken élő földesuraknak saját maguknak kellett birtokaik s ezzel egy-egy kisebb országrésznek a védelméről gondoskodniuk. Az ilyen főurak, mint a Batthyányak, s mint Zrínyi, saját katonaságot tartottak fenn, ami természetesen igen komoly anyagi megterhelést jelentett számukra. Zrínyi, birtokainak átvétele után, komoly erőfeszítéseket tett magánhadserege fejlesztésére, de jövedelmei szükségképpen határt szabtak magánhadserege növelésének. A század negyvenes éveiben ezért Zrínyi, s ugyanígy a Batthyányak s feltehetőleg más főurak is, igyekeztek katonai erejüket hajdútelepek létrehozásával is fokozni.

A hajdúk, vagy ahogyan Zrínyi nevezi őket, „szabad legények" az egyre szaporodó bujdosó tömeg katonaelemei voltak: földjüket elvesztett, hódoltságból menekült, vagy a végvárakból a fizetetlenség miatt megszökött kóbor katonák, akik bátor harcosok, de rendszerint szabadon portyázva zsákmányolásból éltek, saját népüket sem kímélve. Ismeretes, hogy letelepítésükre, fegyveres szolgálat fejében földhöz és kiváltságokhoz juttatásukra Bocskay gondolt először, s tervét meg is valósította a Tiszántúlon. Később egyes földesurak, így a Rákócziak is hoztak létre hajdútelepeket saját birtokaikon. A nyugati országrészeken Zrínyi az elsők között volt, aki — bár mindig elítélte és bírálta a kóbor katonák szabadosságait — földet juttatott számukra a Muraközben. Ezek a letelepített és fegyelemre szoktatott katonák azután hűségesen szolgálták és komoly támaszt nyújtottak neki harcaiban.[43]

Hűséges és bátor katonákra pedig nagyon is szüksége volt az ifjú Zrínyinek, hiszen birtokainál is nagyobb gondot jelentett számára a török közelsége. A fiatal Zrínyi fejlődését elsősorban az ősi ellenség elleni küzdelem határozta meg.

[43] Lásd erről *Takáts* kéziratban maradt tanulmányát a budapesti piarista rendházban lévő hagyatékában; továbbá: *Mráz V.*: Egy Zrínyi-irat. ItK 1957. 125—6; *Zimányi V.*: Adatok a dunántúli hajdúk történetéhez: Száz 1960. 286—94.

Az ifjúkori harcok

A fiatal Zrínyi hazatérve, szembetalálta magát nemzete és családja ősi ellenségével, a törökkel. Ha a csáktornyai vár fokáról északkeletre tekintett, már török területig ért el a tekintete; mintegy 40 kilométerre — lovon egy-két óra — az osztrák parancsnok által 1600-ban török kézre játszott Kanizsa emelkedett, a Zrínyiek esküdt ellenségének, a mindenkori kanizsai basának a székhelye.

A kanizsai basa és a Muraköz urai közötti ellenségeskedésnek fontos stratégiai oka volt. A török hódoltság a Dunántúl déli részén közelítette meg legjobban az ország nyugati határait, a kanizsai végeket egyedül a Zrínyiek muraközi birtokai és várai választották el Stájerországtól. A Muraköz azért volt fokozottan kitéve a török támadásainak, mert a még fel nem prédált, sok zsákmányt ígérő osztrák tartományok felé erre vezetett a legrövidebb út. A Muraköz megtartása viszont elsőrendű magyar érdek, mivel egyedül ez a földterület biztosította a területi összefüggést a Dunántúl megmaradt részei és a magyar királysághoz tartozó Horvátország között.

A Zrínyi-birtokok tehát az ország egyik stratégiailag legfontosabb pontján terültek el, ami érthetővé teszi, hogy a Zrínyiek és a kanizsai török között az ellenségeskedés sohasem szünetelt. Mióta Zrínyi György meghalt, a török szinte büntetlenül garázdálkodhatott, hódoltathatta, adóztathatta a magyar és horvát falvakat, rabolhatta a jobbágy jószágát vagy rabságba hurcolhatta őt magát. Mikor azonban Zrínyi Miklós átvette az apai örökséget, ismét rettegetté vált a Zrínyi név Kanizsán.

Tollius holland utazó, aki 1660-ban meglátogatta Zrínyi csáktornyai várát, útleírásában a következő híradást adja első csatáiról: „Képeket is mutogattak, melyeken a gróf hőstettei voltak lefestve; emlékszem egyre, melyben visszafordulva vágja le egy török fejét, aki hátulról megfogta mentéjét és felemelt jobbjával halállal fenyegette. Ez volt ifjúságában első haditette."[44] Nem tudjuk pontosan, mikor történt ez, de minden bizonnyal már 1637-ben, mert nevelőanyja fiával, Batthyány Ádámmal 1637. július 31-én már a török mozgolódásairól levelez. (7.

[44] Idézi *Sík* 27.

lev.) Eszterházy Miklós nádor pedig ez év augusztus 6-án kelt levelében aggodalommal ír arról, hogy „az Zrinyi gróf urfiak, nem tudom ki tanácsából, holmi alkalmatlanságokat és excursiot" cselekednek a török ellen. Ősszel már a király rendelte a két Zrínyit magához, hogy megdorgálja őket csatározásaik miatt.[45]

Alighogy hazaérhetett Zrínyi 1638 tavaszán a pozsonyi országgyűlésről, már a kaproncai kapitánnyal látjuk vitézkedni, a következő év májusában pedig öccsével együtt kibontott zászlókkal egészen a török várakig hatolt. Miklós állítólag ezerkétszáz embert vitt magával, s tíz törököt megölt és négyet foglyul ejtett; szeptemberben viszont őt verték fel éjfélkor a török támadásának a hírével. A török egymás után küldözgette Bécsbe a Zrínyiek elleni panaszos leveleit. 1640 júliusában a kanizsai pasa arról kesereg Eszterházy nádornak, hogy a Zrínyiek megint Kanizsáig törtek előre, foglyokat ejtettek, nyájakat raboltak el, sőt elvitték magának a pasának a lovait is. Bár a török augusztusban és decemberben is újra vádat emelt ellene, ő 1641-ben is folytatta portyázásait. A Zrínyi első csatározásairól szóló adataink nyilván töredékesek, mert az erről szóló jelentések mindig ismételt, sorozatos harcokat említenek. Bizton megállapíthatjuk, hogy Csáktornyára való hazatérésétől kezdve állandóan fegyverrel őrködött a vidék biztonsága felett, fegyverrel torolt meg minden török rablást, és állandó kiütésekkel igyekezett tűrhetetlenné tenni a szomszéd török végek életét.[46]

Zrínyi felújította a XVI. századi végvári vitézek jól bevált taktikáját. A török ugyanis állandó portyázásaival, rablásaival arra kényszerítette a határvonalon, sőt még a magyar végvárakon túl fekvő falvakat is, hogy adófizetéssel váltsák meg magukat a rablásoktól. Így a török békeidőben is óriási területeket szerzett meg magának. A tapasztalat azt mutatta, hogy ezt a folyamatot csak az állandó megtorlásokkal lehetett megakadályozni. A XVI. századi végvári vitézek ezért a török minden portyázását igyekeztek megtorolni és visszaütéseikkel rettegésben tartani a török várak katonáit, hogy azok moccanni se merjenek váraikból. Mióta azonban a várakba egymás után német parancsnokokat

[45] *Takáts S.*: A magyar mult tarlójáról. 95–6.
[46] *Hajnal I.*: Az ifjú Zrínyi első csatázásairól. Napkelet 1929. 832–9.

ültettek, ez a világ elmúlt, az ő feladatuk nem a magyar paraszt védelme, hanem a béke mindenáron való fenntartása volt. Ezért nem is adtak okot a töröknek panaszra: büntetlenül garázdálkodhatott, ahogy akart. Nem is csodálható, hogy a török követek váltig hangoztatták a bécsi kormány előtt: ültessen minden várba „fegyelmezett" német katonákat, akkor soha sem borul fel a békesség.

Miután Bécs a magyar végvári katonaságot jórészt tönkretette, a XVII. század első felében az adatok inkább a török rablásairól, semmint a végvári vitézek győzelmeiről regélnek. Zrínyi és öccse azonban visszaállította a régi végvári világot, ezért indult meg a török panaszok áradata Bécsbe és a nádorhoz. A király, a haditanács, a kancellária és a nádor siettek is kiadni a tiltó rendelkezéseket a Zrínyiek portyázásai ellen. Az udvari körök álláspontját világosan tükrözik a tények. 1638. július 27-én a király erélyes tiltó levelet írt a Zrínyi-fiúknak, augusztus 4-én pedig a nádort utasította, hogy indítson ellenük szigorú vizsgálatot. 1639-ből május 28-ról, november 24-ről és december 19-ről keltezett tiltó rendeletekről van tudomásunk, 1640. július 21-én pedig egyazon nap két királyi rendelet is született hasonló célból, ugyanígy 1641. szeptember 13-án. Portyázásaik miatt a király gyakran Bécsbe rendelte a két Zrínyit, így már 1637 őszén is; és valószínűleg ugyanezért jártak ott 1639 és 1641 nyarán is. Zrínyi Miklósnak és Péternek a muraközi védelem megerősítésére vonatkozó kérései az udvarnál süket fülekre találtak. 1638-ban azt kérték, hogy fogadjanak fel 200 huszárt és utaljanak ki számukra fizetést. A haditanács tagjai 1638. november 17-én a királyhoz intézett felterjesztésükben, igazi akta-kukacok módjára, megállapították, hogy a Zrínyiek ezt már 1612-ben és 1614-ben is kérték; akkor sem kapták meg, most sem kell megadni.[47] Pedig Zrínyi nem ok nélkül akart több katonát, hiszen 1641. január végén majd ötezer török támadta meg a Muránál. (19. lev.) Ő jelentette is állandóan a török támadásait,[48] de Bécstől csak leintést kapott. A király szívesebben látta

[47] *Széchy* I, 94—5, 100. — *Takáts S.*: Magyar küzdelmek. 96—7. — *Hajnal I.*: i. m. — A haditanács 1638. évi felterjesztéséről *Takáts* kézirataiban.

[48] *Széchy* I, 98.

volna benne az udvaroncot, mint a vitéz törökverőt, s ezért 1641-ben, majd 1642-ben ismét udvari szolgálatra rendelte. Ő azonban éppen a török-kérdésre hivatkozva kitért ez elől.[49]

A sorozatos tilalmak, a szigorúbb hangú dorgálások egyre jobban elkeserítették az ifjú Zrínyit. Az adatok szerint 1641 őszétől kezdve tartózkodott is a törökkel való csatározásoktól, de ennek csak az lett az eredménye, hogy a kanizsaiak vérszemet kaptak, és sorozatosan pusztították birtokait, s a muraközi falvak népét. Pedig 1642 elején éppen tárgyalások folytak a törökkel az 1627. évi szőnyi béke meghosszabbítása érdekében. Zrínyit is azért igyekeztek passzivitásra késztetni, mert a török béke megújítása Bécs számára mindennél fontosabb volt a harmincéves háború szempontjából. A törököt azonban a legkevésbé sem izgatták e tárgyalások. Zrínyinek 1642. április 14-én kelt levele beszámol arról, hogy februárban háromszor, márciusban kétszer, sőt már a béke megkötése után, április elején is, többször rárontott a török a védtelen falvakra, embereket gyilkolt, parasztokat, asszonyokat, békés favágókat hurcolt el, nyájakat ragadott magával. A népe és hazája sorsán aggódó, már érett férfi vádló szavai zúgnak Zrínyi leveléből: „Büntetlenül követheti el mindezt és ezért a sziget nyomorult népe napról napra még rosszabbtól retteg, nem merészel már otthon lakni és virrasztani sem a Mura vidékén, hanem éjjelenként otthagyja házát és javait és a hegyekbe menti magát. Szorgos őrségek vannak ugyan felállítva a Mura vonalán éjjel-nappal, de a távolság mégis nagy közöttük és az ellenség, jól tudván, mily szigorú tilalom van rajtunk a visszatorlás ellen, vakmerően ismétli meg kísérleteit. Megbosszulnánk mi őket, de minthogy azt felséged keményen megtiltotta, behunyt szemmel kell tűrnünk és siratnunk veszteségünket. Ha e bajon felséged, született bölcsességével, idején nem segít, vagy elvész e szerencsétlen sziget, vagy pedig mégis csak a maga erejéből kell védelméről gondoskodnia. Mit tegyünk hát, várom arról felséged kegyelmes határozatát." (22. lev.)

Szépen és találóan határozta meg e levél jelentőségét legújabb méltatója: „Ebben a levélben van valami, ami ezt kiemeli a többi [korai] Zrínyi-levél közül. Itt nemcsak a harci vágytól fűtött fiatalember szenvedélye lázadozik a kényszerű

[49] OL Kanc. Propos. et opin. 1642. 12; *Csapodi* 3. sz.

tétlenség, a tűrés ellen. Itt már a férfivá érett Zrínyi szól, aki a királyhoz fellebbez, mert a Muraköz, a magyarság pusztulásának felelősségét teljes mértékben átérzi. Hangja még az udvari emberé. Az országzászlós főúr beszél a királyhoz. De figyelemre méltó, hogy az aulikus mágnás csiszolt szavait milyen szenvedély feszíti. Mintha Zrínyi lelkében elindult volna már az a hasadás, amely őt később az udvarral szembeállította. A súlyos szavakkal megfogalmazott felirat lelke mélyéből fakadt és Zrínyi gondolatvilágának alakulásában új szakasz kezdete. Az események irányításába akar beleszólni. A kezdő államférfi emel szót, aki nem tud megnyugodni, nem tudja beletörni magát az udvar parancsolta semmittevésbe."[50]

A felség, „született bölcsességével" azonban egyáltalán nem azon töprengett ekkor, hogy miképpen menthetné meg a muraközi horvát parasztokat. Nem a török támadások megtorlására kapott Zrínyi nemsokára parancsot, hanem a császár érdekeinek védelmezésére a svédek ellen.

Zrínyi a harmincéves háborúban

1640 körül fontos szakaszához érkezett a harmincéves háború, melynek érdekében Bécs már eddig is teljesen háttérbe szorította a török elleni harc ügyét. A svédek sikerrel támadtak és 1642 tavaszán Sziléziában hatalmas győzelmet arattak, megsemmisítve a császári haderőt, elfogva annak vezéreit. A Habsburg-birodalmat komoly veszély fenyegette és ezért minden rendelkezésre álló erőt a svédek ellen akart felhasználni, így a magyar katonaságot is, és az olyan kitűnő katonai képességekkel rendelkező fiatal tisztet, mint Zrínyi.

Eszterházy Miklós nádor császári parancsra a magyarországi csapatok felállítása és mozgósítása érdekében tervet készített, amelyet az 1642. június 18-án tartott bécsi tanácskozás el is fogadott. Ennek alapján Zrínyi Miklóst és Pétert is megbízták katonaság toborzásával a svédek ellen.[51] Zrínyi eleget tett az

[50] *Jenei F.*: A Szigeti veszedelem keletkezése. It 1952. 511.
[51] *Hajnal I.*: Esterházy Miklós nádor iratai I. (Az 1642. évi meghiúsult országgyűlés időszaka.) Bp. 1930. 201, 212.

utasításnak, csapatokat gyűjtött és ezekkel szeptemberben vonult északra, de hogy 1642 őszén milyen harcokban vett részt, azt nem tudjuk.[52] A harmincéves háborúban való első szereplése meglehetősen homályos, lehet, hogy fiatalos becsvágyával szívesen indult el a háborúba, hiszen ott módja lehetett katonai tudását fejleszteni, vitézségét és hadvezéri rátermettségét bebizonyítani. Zrínyi ambíciójára mutat az a tény is, hogy mielőtt útnak indult, magának kérte az összes magyar és horvát ezredek parancsnokságát.

A hadjárat azonban nem úgy alakult, ahogy Zrínyi szerette volna és alaposan elment a kedve a harmincéves háborútól. Sajnos, ennek a részletei is tisztázatlanok, de annyi bizonyos, hogy a kért parancsnokságot csak a következő év elején kapta meg, amikor már otthon volt,[53] és hogy az őszi táborozás alkalmával nézeteltérések keletkeztek csapatai és egyes városok, vármegyék között. Kismarton például panaszt emelt katonái ellen, miután azok keresztülvonultak a városon. A vádat nem ismerjük közelebbről, de tudjuk, hogy Zrínyit nagyon bántotta és tiltakozott is ellene.[54] Csapatai, úgy látszik, valóban követtek el jogtalanságokat, mert amikor 1643 tavaszán a király rendeletet intézett Moson és Vas megyékhez, közölve, hogy Zrínyi egyes csapatai a vármegyék területén fognak állomásozni, illetve azon keresztülvonulni, a megyék kéréssel fordultak a királyhoz, kérve mentesítésüket e teher alól. Arra hivatkoztak, különösen Vas vármegye, hogy az előző évben Zrínyi katonái sok kárt okoztak nemeseknek és nemteleneknek egyaránt. Bár a király fenntartotta rendeletét, Zrínyit utasította, hogy fegyelmezze jobban katonáit, azok ellenőrzésére pedig biztosokat nevezett ki a vármegyékben.[55] Nincs rá adat, hogy Zrínyi miképpen fogadta ezt az intézkedést, de ha a megyék vádjai igazak voltak is, megszégyenítésnek kellett hogy érezze a biztosok kirendelését. Az 1642. évi őszi hadjárat így mindenképpen csalódással járt, és bár 1643 elején tovább szervezi seregét, a nyáron semmi kedvet sem mutat a háborúban való részvételre. Ellenkezőleg, 1643. június 12-én Eszterházyhoz írt levelében így nyilatkozik erről: „Császár

[52] *Széchy* I, 102.; *Takáts S.*: Magyar küzdelmek. 138.
[53] *Széchy* I, 103. – *Hajnal I.*: i. m. 391.
[54] *Széchy* I, 106–7.
[55] OL Kanc. Propos. et opin. 1643. 117, 135.

őfelsége az mi kegyelmes urunk, parancsolta mostanában, hogy ismég személyem szerint az armadában menjek, de én nem resolválhatom magamat reá, mert tudom, az előbbeni állapotra fognának, itt is nagy károkat vallának török miatt, mint az előtt. Mindazonáltal jó conditiókkal nem vonom meg magamat az szolgálattul."(30. lev.) Az „előbbeni állapot", amelyre nem akar ismét jutni, nyilván az előző évi hadbavonulással kapcsolatos, és ezzel függhet össze a levélnek az a része is, melyben rosszakarói ellen panaszkodik: „az én irigyeim Nagyságodnak úgy beadának, hogy Isten látja, halálommal is kész lettem volna megbizonyítani hamisságukat, de Nagyságod azon kívül is nemsokáig eszében veszi". A levél arra is rámutat, hogy nemcsak egyéni sérelmek miatt ment el a kedve a háborútól, hanem azért is, mert a török kihasználta távollétét. Márpedig a török most, 1643 júniusában sem pihen, a török „sok csatázása, szüntelen kártétele" nyugtalanítja, pedig könnyű volna rendet teremteni: „Ha mi megmernénk fogunkat mutatni, nem volna semmi nyavalyánk, de félek, hogy őfelsége haragjába esünk."[56]

A király azonban ragaszkodott hadbavonulásához, és a nádor július 6-án üzeni Zrínyinek, hogy a Muraközt bízza öccsére, ő pedig készüljön az indulásra.[57] Szerette vona barátjával, Batthyányval megtanácskozni az ügyet, és ezért Németújvárra sietett, de mivel nem találta otthon, levélben fejtette ki kételyeit a nádor intézkedésével szemben: „Nem tudom, ü Nagysága miképen gondolta meg, hogy az véghelt üresitsük, holott nem kisebb szükségünk az itthon való vigyázás." (32. lev.) Íme, itt már világosan és tudatosan állítja szembe „az itthon való vigyázás"-t a birodalom érdekében álló hadjárattal. Az 1642-es év

[56] Ezt a saját kezű levelet Zrínyi szokása szerint hiányosan keltezte, csak a hónapot és a napot tüntette fel. *Markó* 1642-re datálta, mert ez évi iratok közt találta. Ez a keltezés feltétlenül hibás, mivel itt Zrínyi egy előző évi hadjáratra céloz, 1642 előtt pedig a harmincéves háborúban nem vehetett részt, hiszen állandóan hazulról keltezi leveleit. Később Zrínyi meg is mondja, hogy három hadjáratban, vagyis 1642-ben, 1643-ban és 1644-ben küzdött a császár érdekeiért. (*Takáts S.*: Szegény magyarok. 194.) A levélben levő célzások ezért csak 1642-re vonatkozhatnak, s így a levelet 1643-ra kell datálni, aminek a lehetőségét már *Hajnal* is felvetette (Napkelet 1929. 841.).

[57] *Takáts S* : A magyar mult tarlójáról. 200.

tapasztalatai után Zrínyinek már jobban felnyílt a szeme, már észrevette, hogy a Habsburgok nyugati háborúiból a magyarságnak semmi haszna, csak kára származhat. Csak a kényszernek, parancsnak engedve, kedvetlenül indult el a nyár végén.[58]

A kedvetlenség azonban nem akadályozta Zrínyit abban, hogy vitézül harcoljon 1643 őszén a svédek ellen, a sziléziai és morvaországi csatatereken.[59] Valamelyik katonája, ura halála után, versben emlékezve meg hőstetteiről, nem feledkezett meg ezekről a harcokról sem:

Királyunk mellett is,
Odera előtt is
Seregeket vezettünk,
Régi hivségünknek,
S magyar nemzetségnek
Jó hirt nevet szereztünk,
Holott ellenségét,
Svéd vasas seregét
Magyar karddal kergettünk[60]

Az Odera melletti hadakozás Zrínyi egyéni fejlődése szempontjából nem volt haszontalan, mert hadvezéri képességei csak egy ilyen nagy háború csatamezején bontakozhattak ki. Ezt ő is érezhette, s ezért az év végén arra kérte a királyt, hogy horvát dandára mellé egy német ezredet is adjon, erre azonban a téli elcsendesedés miatt már nem került sor.[61] Ő maga is hazatért és az új év első hónapjait otthon töltötte.[62] Ez az új év még nagyobb megpróbáltatást tartogatott számára, mert eddig a török helyett csak a svéd ellen kellett harcolnia, de miután 1644-ben megindult I. Rákóczi György függetlenségi harca, Zrínyinek most a nemzet igazi ellensége helyett egyenesen saját honfitársai ellen kellett vonulnia.

Úgy látszik, eleinte ki akart térni a Rákóczival való hadakozás elől, mert betegségére hivatkozott és azt szerette volna, ha öccse megy helyette. Wesselényi Ferenc, akkor még jó barát, sajnálkozik is, hogy „vitéz öccse betegsége miatt el nem jühet

[58] *Takáts S.*: Magyar küzdelmek. 139—42.
[59] *Széchy* I, 109.; *Sík* 35—6.
[60] Kiadatlan vers a Hölischer-kódexben. Az OSzK-beli másolat (Quart. Hung. 1258) 4. lapjáról közlöm.
[61] *Széchy* I, 109.
[62] Március 6-án Csáktornyáról keltezi levelét. (33. lev.)

4

hazája ótalmára".[63] Végül mégis ő indult útnak, májusban már „Quartelban" volt (34. lev.), júliusban állított ki mentesítő levelet Kőszeg városának, s augusztusban Nagyszombatban volt, a nyár utolján pedig részt vett a császár által tartott szemlén Szakolcán.[64] A császári csapatok őszi offenzívája során egészen a Tiszáig nyomult, Kemény János ellentámadása során azonban az ő dandára is visszavonult, az év végén már Nagyszombatban volt, januárban pedig csapatainak egy részét a táborban hagyva, hazatért Csáktornyára.[65] Már útban hazafelé, Muraszombatból, 300 lovast kért Batthyány Ádámtól a Muraköz védelmére (36. lev.) és az év nagy részét a török elleni portyázásokkal töltötte, egyik szeptemberi levelében pedig készülődéseiről ír, mert „mast egy kis módunk van az töröknek megcsillapításában".(45. lev.)

Ezekből az adatokból is kitűnik, hogy az 1645-ös év országos hadieseményeiben már nem vett részt, hanem az egész esztendő alatt birtokain, illetve Horvátországban tartózkodott.[66] Pedig a svédek és a Rákóczi elleni háború még javában folyt és az udvarnak még nagyobb szüksége volt katonákra, mint eddig. A király nem is mondott le a Zrínyi-fivérek szolgálatáról és ezen a tavaszon is elküldte nekik az általános felkelésre vonatkozó rendeletét, valamint azt a külön parancsot, hogy csapataikkal azonnal vonuljanak Köpcsénybe. 1642-ben fiatalos ambícióval, 1643-ban és 44-ben kényszeredetten és kedvetlenül tettek eleget a hasonló felszólításnak — most azonban már szilárdan ellenálltak. Talán része volt ebben a főurak közti civakodásnak és féltékenykedésnek is, amely az 1644. évi hadjárat alkalmával még inkább elvette Zrínyi kedvét a császár seregében való szolgálattól.

[63] Wesselényi 1644. március 21-én írt levele, mellyel Zrínyi márc. 6-án írt elveszett levelére válaszolt. Vö. *Csapodi Cs.*: Kiadatlan Zrínyi-levelek az Eszterházy-levéltárból. ItK 1956. 490—1, 495—6.

[64] *Markó Á.*: Z. M. levelei. Bp. 1950. 19.; *Takáts S.*: Magyar küzdelmek. 142. — A szakolcai szemle alkalmával egyik összeférhetetlen természetű kapitánya, Budor Gáspár zavargást szított katonái között, amin Zrínyi csak nehezen tudott úrrá lenni. Maga Zrínyi számol be erről egy 1657-ben írt levelében. (237. lev.)

[65] *Széchy* I, 116—7, 138.; *Szilágyi S.*: Kemény János és Bornemisza Pál levelezése az 1644—1645-iki hadjárat idejéből. TT. 1880. 290, 313, 316.

[66] *Széchy* I, 120—1. Téved, amikor Zrínyit az 1645-ös hadjáratban is szerepelteti. Vö. hazulról keltezett leveleit (37—45. lev.); továbbá *Takáts S.*: Magyar küzdelmek. 142—5.

„Soha bizony nem hittem volna, hogy ennyi nem jó akaróim legyenek Magyarországban, holott én mindennek szolgálni igyekezem" — írja egyik 1644—45 telén írott levelében. (35. lev.) Rágalmazói még jó barátját, Batthyány Ádámot is ellene hangolták, de a vele való nézeteltérései hamar elültek. A fő ok azonban a török-kérdés volt. Erre hivatkozva kérte a két Zrínyi május 17-én kelt levelében a király parancsának visszavonását. A kanizsaiakkal szemben éjjel-nappal védekezniük kell — írták — s ezért semmiképpen sem hagyhatják ott a Muraközt.[67] Álláspontjukat olyan határozottan képviselték, hogy ki tudták erőszakolni otthonmaradásukat.

Az udvari körök ezután sem tettek le arról, hogy megpróbálják Zrínyit a hadszíntérre csalni. Erről tanúskodik a nádornak írt augusztus 22-i levele, amely szerint a táborban hagyott seregét nem fizetik „az én mortificatiomért és h o g y m a g a m o d a m e n j e k". (44. lev) Elmaradását ezúttal „száz difficultas"-ára való hivatkozással menti, ami mögött bátran kereshetünk elvi indítékokat is. Hiszen feltűnő, hogy mikor a törökkel lehet hadakozni, akkor sohasem ismert „difficultas"-okat, hanem még betegen is részt vett a hadműveletekben. Akadályokra csak olyankor szokott hivatkozni, ha nem kedve szerint való feladatra akarták kötelezni. A Rákóczi magyarjaival való küzdelem éppen ilyen volt.

Elkeseredett hangulatára fényt vet ugyanennek a levélnek egy másik része is: „Olyat is hallok Nagyságos Uram, hogy más regimentek alá akarják üket (ti. katonáit) reformálni. Szintén ez lesz az én szolgálatomnak jutalma, s bizony ha úgy leszen, másoknak is, n e k e m i s e l é g g o n d o l k o d á s r a v a l ó m a t é r i á m l e s z e n." Hogy megtörtént-e katonáinak más csapatokhoz való beosztása vagy sem, azt nem tudjuk, de hogy „gondolkodásra való matériá"-ja enélkül is bőven akadt, az bizonyos.[68] Erről nemsokára ő maga adott számot.

[67] *Takáts S.*: A magyar mult tarlójáról. 207—8.; OL Kanc. lt. Litt. Priv. 1645. 512.

[68] Mikulich Tamás 1645. júl. 11-én Draskovich János bánnak írja: „Minemő parancsolatot adott ő felsége Z. uram ellen, annak az párját kegyelmednek megküldöttem pro notitia." (TT 1893. 453.) Nem tudjuk, melyik Zrínyiről van szó, de ha Miklósról, akkor ez is egy adalék Zrínyi és az udvar nem éppen harmonikus viszonyához 1645-ben.

Politikai tapasztalatok — politikai program

A már gyermekkora óta az elmélyült gondolkodásra, a tépelődésre hajlamos ifjú Zrínyire nem maradhattak hatás nélkül a török elleni végvári harcokban és a harmincéves háborúban töltött évek. 1645-ben, amikor az egész esztendőt ismét otthon tölthette, eleget elmélkedhetett az ország állapotán. Minden erejével az igazi ellenség, a török ellen akart küzdeni, és mégis a saját honfitársai elleni harcra kényszerült. Az ország királya, akinek a török elleni harcot kellene szerveznie, a birodalmi célokra fordítja az ország erőforrásait, a bécsi kormány pedig, amelytől az ősi ellenséggel szemben hathatós támogatást reméltek a magyar főurak, szinte bűnös cselekedetté minősítette a magyar végek védelmét. Pázmány a töröktől való megszabadulás reményének kecsegtetésével tette népszerűvé a Habsburg-uralmat, jóslataiból azonban semmi sem valósult meg: a török kiűzésének gondolata a harmincéves háború során egyre inkább az ábrándok, az utópiák honába vándorolt. Ezeket a nyilvánvaló jelenségeket Zrínyinek észre kellett vennie és ha előbb nem, most már fel kellett tennie a kérdést, hogy vajon helyes úton jár-e a Habsburgok ösvényét taposó magyar főúri osztály, helyes irányban halad-e a magyar politika.

Ezt már csak azért is feltételezhetjük, mert az 1640-es években egyre több főúr kezd elégedetlenkedni az udvar elnéző török politikája miatt. Különösen Pálffy Pálnak, a későbbi nádornak és Zrínyi barátjának, Batthyány Ádámnak a levelei tanúskodnak arról, hogy a magyar főurak egy részében egy újabb ellenzéki álláspont van kialakulóban.[69] A Habsburgoknak a török-kérdést tudatosan elodázó politikája annyira nyilvánvalóvá vált, hogy azt még Eszterházy nádornak is fel kellett ismernie. Eszterházy állandóan talpalt az udvarnál a török elleni akciók engedélyezése érdekében, szót emelt a Zrínyiek török-ellenes vállalkozásai mellett is és gyakran keserűen kifakadt az udvar politikája miatt: „Isten ostora ez rajtunk, hogy inkább mind akkor jön parancsolat ránk az udvartól, hogy ne bántsuk a törököt, amidőn ezek leginkább nyomorgatnak . . . Immár parancsolnák azt is, hogy ne oltalmazzuk magunkat tőlük."[70]

[69] *Takáts S.*: Magyar küzdelmek. III, 114—6, 140.
[70] *Takáts S.*: A magyar mult tarlójáról. 198.

Másrészt azonban, mint a király magyarországi főtisztviselője, ő kénytelen közvetíteni a király rendeleteit a törökkel való ellenségeskedések megtiltására, és többek között neki kell nádori súlyával rendszeresen inteni a Zrínyi-fiúkat, hogy hagyják békén a törököt.[71] Ezt az állapotot lassan ő is megsokallta és éppen a harmincéves háború kritikus éveiben, a 40-es évek elején hosszú huzavona után lemondott a nádori méltóságról.

Eszterházy Miklós nádor elégedetlenkedése különösen jelentős hatással lehetett Zrínyire. Nemcsak azért, mert Eszterházy ekkor — s különösen Pázmány halála után — az ország első embere volt a király után, hanem azért is, mert Zrínyinek atyai barátja ezekben az években. A fiatal Zrínyi Miklós gyakori vendég a nádor otthonában, egyik fiával, Lászlóval bensőséges baráti viszonyba kerül, a nádor legkisebb fia, Pál pedig egészen a költő haláláig őt tekintette eszményképének, végül Eszterházy Júlia Zrínyi egyik szerelme s első versének ihletője lett. Míg gyermek- és tanulóéveiben Pázmánynak, addig érettebb ifjúságában, férfikorának kezdetén Eszterházynak a környezetében volt alkalma látókörét, politikai tájékozottságát szélesítenie. De míg Pázmány inkább dinamikus egyéniségével, erkölcsi nagyságával („erkölcs oktattatott nevelő apádtul" —írta Pázmány Miklós!) hathatott az akkor politikai kérdések iránt nyilván még alig érdeklődő ifjúra, addig Eszterházy mellett elsősorban politikai tapasztalatokat szerezhetett.

Pázmány és Eszterházy személyében Zrínyi a század első felének két legnagyobb politikusát ismerhette meg a királyi Magyarországon. Mindketten következetesen és sikerrel képviselték osztályuk, az arisztokrácia érdekeit, s a történelmi körülmények lehetővé tették, hogy politikájuk mind az ő maguk, mind mások számára azzal az illúzióval járjon együtt, hogy az általuk diadalra vitt Habsburg-barát, katolikus rendi politika egyúttal az egész nemzet javát szolgálja. Látszólag és pillanatnyilag előnyös, de hosszabb távon végzetes politikájuk ellenére vitathatatlanul nagy és korszakot formáló egyéniségek, s nagyságukat éppen az bizonyítja, hogy életük végén képesek

[71] Eszterházy a Zrínyiek török harcairól: *Hajnal I.*: i. m. 831—9.; *Jenei F.*: i. m. 510.

voltak felismerni saját diadalra juttatott politikai koncepciójuk gyengeségeit. Bár mindebből a következtetéseket nem tudták levonni, a rendi kompromisszum általuk vezérelt politikájának a kritikáját ők maguk kezdték meg. Így Pázmány kénytelen volt felismerni és elismerni Erdély függetlenségének a fontosságát, s a Habsburg-abszolutizmus erősödéséből várható veszélyeket; Eszterházy pedig tapasztalni volt kénytelen, hogy a bécsi udvar nem támogatja a magyarság török elleni harcait, hogy rendi keretek között nem sikerült szilárd belső rendszert kiépíteni az országban, s hogy a felekezeti ellentétek kiélezése, az erőszakos ellenreformáció nem vezet a várt eredményre, a magyarság egységének erősítésére, hanem ellenkezőleg, megosztottságát mélyíti el. Nem közömbös dolog, hogy a fiatal Zrínyi mindkét nagy politikus elődjét éppen akkor ismerhette meg közelebbről, amikor azok már észrevették korábbi politikájuk nem egy gyengeségét, amikor öreg korukra alkalmuk volt egykori tetteiket s reményeiket számos ponton felülvizsgálni. Bár semmi adat sincs arra nézve, hogy Zrínyi közvetlenül mit tanulhatott politikai téren Pázmánytól, s különösen Eszterházytól, figyelemre méltó az a tény, hogy politikai nézeteinek erjedése éppen ama döntő kérdések körül indult meg, amelyek az öreg Pázmány és Eszterházy meditációinak is tárgyai voltak.

Zrínyi tehát, mikor a harmincéves háború s főleg a Rákóczi György ellen vívott testvérharc tapasztalatai révén egyre inkább csalódni kezdett a század eleje óta uralkodó Habsburg-párti rendi politika helyességében, osztozott osztálya más tagjainak az elkeseredésében. Nyilvánvaló azonban, hogy ő tovább is jutott a többieknél, hiszen neki, aki valamennyi főúr-társánál aktívabban és szenvedélyesebben vette ki részét a végek védelméből, fokozottan kellett tapasztalnia és éreznie az udvar ármánykodását, rendelkezéseinek káros voltát. A többi főúr inkább csak dohogott, de megoldást nem látott. Ezek a főurak észre kezdték már venni, hogy a Habsburg-segítség egyre inkább illúzióvá válik, de arra a kérdésre nem tudtak választ adni, hogy akkor kiknek az erejével szálljanak szembe a törökkel.

Fel kellett ismernie a főurak között dúló személyi és vagyoni érdekellentétek végzetes következményeit is. Idézett leveleiben sűrűn panaszkodik irigyei, rosszakarói miatt, s — mint láttuk —

átmenetileg még jó barátjával, Battyány Ádámmal is összeveszett. Zrínyit is fűtötte a személyi ambíció, 1644-ben más urakkal együtt ő is pályázott a magyar csapatok vezérségére, és kezdetben még kész lett volna hasznot is húzni az Erdéllyel való háborúból. 1644-ben ugyanis a királynak tett szolgálataira hivatkozva Prépostváry Zsigmond bélteki birtokát kérte, amelyre maga Rákóczi is igényt tartott. Itt azonban Csáky László már megelőzte. A következő évben Barkóczy László összes javaiért folyamodott, de ezt a kérését is elutasítják, mert bár az udvari tanácsosok értékesnek tartják Zrínyi szolgálatát, kívánságát túl nagynak ítélik.[72] Láttuk már az egyes horvátországi birtokosokkal való ellentéteit, sőt még öccsével, Péterrel is torzsalkodásai vannak a 40-es évek elején. Az örökölt birtokokat és javakat ugyanis úgy osztották el egymás között, hogy minden egyes birtokrészt külön-külön megfeleztek, ami számos súrlódásra adott lehetőséget. Ez történt különösen a légrádi kapitányság körül, itt ugyanis Miklós volt a főkapitány, Péter a helyettese, a megegyezés szerint azonban a légrádi libertinusok, szabad legények közvetlenül Péter alá tartoztak. Ezek azután semmibe vették Zrínyi Miklós főkapitányi rendelkezéseit, Péter pedig gyakran a pártjukra állt. A dolog odáig fajult, hogy 1642-ben Zrínyi már királyi biztosok kiküldését kérte a kérdés rendezésére.[73]

Bár ezek a jelenségek azt mutatják, hogy ő is a feudális főúr útját járta a vagyon és a pozíciók megszerzésében, mégis meglehetett a módja arra, hogy felismerje az összefüggést a nyílt vagy alattomos főúri viszályok és az ország gyengesége között. Hiszen ekkor már olvasta Machiavellit, és jól ismerte Istvánffy históriáját, amelynek a száz évvel korábbi magyar főurakról adott jellemzésében osztályára, főúr-társaira s részben saját magára is ismerhetett. Magyarországról írta Istvánffy, hogy „hosszú időn át védelmezte fegyverrel a keresztény közösséget a barbárok betörései ellen, mígnem minden dolognak szertelen elhanyagolása, véres belső pártviszályok és a különféle pártok törekvése miatt abba a végveszélybe jutott, hogy elveszíti szabadságát, meg-

[72] OL Kanc. Propos. et opin. 1644. 110; 1645. 61.

[73] *Széchy* I, 90–1.; *Hajnal I.*: Esterházy Miklós nádor iratai. Bp. 1930. I, 180.; *Takáts S.*: A magyar mult tarlójáról. 198.; OL Kanc. Propos. et opin. 1642. 12.

maradását . . . Pannonia előkelői és nemesei nem törődtek semmi mással, csak saját hasznukkal és kapzsiságukkal. . ."[74]

A Habsburg-politikában csalódva, a főúri intrikáktól megundorodva, úgy látszik, eleinte ő sem látott megoldást. Erre mutat, hogy 1644-ben és 45-ben többször felvidéki birtokokért folyamodik, s az egyik esetben egyenesen arra hivatkozik, hogy jelenlegi birtokai mindúntalan ki vannak téve a török rablásainak és támadásainak.[75] Mintha menekülni akarna Zrínyi a Muraközből, s ezzel együtt a kátyúba jutott török-probléma elől. Ezt a menekülésszerű mozzanatot érezzük még inkább abból, hogy 1645 őszén felajánlotta szolgálatait a velencei köztársaságnak, amely háborúban volt a törökkel. Ez persze egy más útja a menekülésnek, hiszen itt éppen a törökkel való harcot folytathatta volna, de éppen ez mutat rá Zrínyi belső válságára, arra, hogy keresi a kiutat, s ezért a legellentmondóbb tervek, gondolatok születnek meg benne.

Velence egyébként is azt a szerepet töltötte be a Zrínyiek és a horvátországiak életében, mint Lengyelország Balassi Bálint és a Felvidék más bújdosói számára. Már Zrínyi György is foglalkozott 1616-ban a velencei szolgálat gondolatával, s a mi Zrínyinkben ilyen terv már 1641-ben is felmerült. Mostani tervéről tudtak itthon is, Erdélyben is, Bécsben is. És igaza lehet Jenei Ferencnek, amikor itthon marasztaló szándékot lát abban, hogy Zrínyit hosszú mellőzés után 1646. január 26-án tábornokká nevezik ki. A velencei tervből azonban nem lett semmi, bár Zrínyi két tisztjét el is küldte, hogy tárgyaljon a köztársasággal.[76]

Nemsokára, s részben ezekkel egyidejűleg, méltóbb kiutat talált kétségeiből. Észrevette, hogy határozott fordulatra van szükség a magyar politikában, hogy bármennyire is a mélyponton van az ország, van rá mód, hogy ismét magasra lendüljön, hogy a csődből a diadalok útjára térjen.

Mikor főúr-kortársai azon kezdtek sopánkodni, hogy Bécs nem nyújt segítséget a törökkel szembeni védelem számára,

[74] Magyarul idézi: *Kardos T.*: Adatok a magyar irodalmi barokk keletkezéséhez. Magyarságtudomány 1942. 78.

[75] OL Kanc. Propos. et opin. 1645. 61.

[76] *Széchy* I, 150.; *Nani* 5—6.; *Jenei F.*: i. m. 513. — Az 1641. évi terv: Fontes Rerum Austr. II/26. k. 269. Zrínyinek a velencei kormányhoz írt levele kiadva: *Csapodi* 4. sz.

Zrínyi a török elleni t á m a d á s gondolatát, a török kiűzésének tervét vetette fel. Ő már nem a végek védelme vagy kisebb helyi sikerek, hanem a v é g s ő g y ő z e l e m távlatával nyúl a török-kérdéshez. A családi hagyomány, birtokainak helyzete, állandó harcai is fokozták az ellenség kiűzésére irányuló vágyát. A harmincéves háború ráébresztette, hogy nem a Habsburgok, hanem saját erőnk vonalán kell keresnie a megoldást. A vallásháborúból azt a tapasztalatot vonhatta le, hogy a király és a fejedelem egymást gyilkoló magyarjai nagy erőt tudnának képviselni, az önző személyi és vagyoni torzsalkodások megszűnésével pedig hatalmas energiák szabadulnának fel. És megsejtette, tudta azt is, hogy a magyarok egyesült ereje képes lehet a hatalmas török birodalom elleni eredményes harcra.

Ez az utóbbi felismerés a leglényegesebb, elsősorban ez emeli Zrínyit kortársai fölé. Ő ismerte fel elsőként a török erejének lehanyatlását. Látta, hogy a török félhold elfogyóban van, csak látszólag erős még a fénye, csak azért tűnik olyan félelmetesnek, mert nem harcolunk ellene elég erővel. Neki volt alkalma kipuhatolni csatározásai során a török tulajdonságait, de méginkább hozzájuttatta őt fontos felismeréseihez széles európai látóköre, nagy külpolitikai tájékozottsága, a magyar- és török-kérdés alapos ismerete.

Már ezekből az évekből is több adat mutatja, hogy Zrínyi milyen nagy figyelemmel volt a külvilág eseményeire. 1643-ban olaszországi híreket említ egyik levelében (30. lev.); 1645. aug. 14-én pedig Homonnai azt írja Draskovich klenovniki várából, hogy az éppen odaérkező Zrínyi a török nagy candiai vereségének hírét hozta,[77] amelyről a nádornak írt augusztus 22-i levelében is beszámolt. (44. lev.) 1646. július 1-én az „olaszországi posta" híreiről, július 20-án pedig a készülő lengyel—török háborúról tájékoztatja Batthyányt. (55, 56. lev.) Nem véletlen, hogy leginkább olaszországi hírekről számol be, hiszen régi családi kapcsolatok fűzik Itáliához, különösen Velencéhez. Velence pedig valóságos hírközpont volt, „az olaszországi posta" a legfrissebb híreket juttathatta el hozzá.

Nem kell tehát csodálkoznunk azon, hogy Zrínyi a magyar—török problémát európai távlatban tudta megítélni, hogy fel

[77] *Takáts S.*: Magyar küzdelmek. 145.

tudta mérni az erőviszonyokat, hogy láthatta, mekkora erőfeszítésekre lehetne képes a magyar nép elesettsége ellenére, és mennyire bomlóban van a török birodalom látszólagos nagysága ellenére.

A nagy nemzeti problémák helyes felismeréséhez és jó megválaszolásához felbecsülhetetlen segítséget nyújtott Zrínyi számára a történelem beható tanulmányozása. Könyvtárában — melynek anyagával még több ízben módunk lesz foglalkozni — rendkívül gazdag anyagot gyűjtött össze a magyar és a török történelem köréből. Nehéz azt eldönteni, hogy a korabeli viszonyokhoz mérten hatalmas könyvtár kötetei közül melyek azok, amelyeket már az eposz megírása előtt olvasott. Valószínű azonban, hogy éppen a magyar és török történeti tárgyú művek jórésze már ekkor ismeretes volt előtte, mert ezek nélkül nem is tudta volna 1645—46-ban eposzát megírni. Egy futólagos áttekintés a Zrínyi-könyvtár e tárgyú anyaga felett meggyőz bennünket arról, hogy az eposzíró Zrínyinek módja volt a hazai és európai politika eseményeit azok előzményeivel, történeti összefüggésben vizsgálni.[78]

Megtaláljuk könyvtárjegyzékében a magyar történetírás valamennyi jelentős alkotását: Thuróczy, Bonfini, Heltai, Istvánffy műveit, sőt Forgách kéziratban maradt históriájának egyik másolatát is. Istvánffy-példányát, a címlapon lévő bejegyzés szerint, Jóna István csáktornyai jószágigazgatótól kapta — feltehetőleg még ifjúkorában,[79] Bonfini-példányába pedig, a kötés belső lapjára az 1643-as évszámot írta, ekkor tehát már feltétlenül ismerte.[80] Bár az említett történetírók művében éppen eleget olvashatott a török—magyar háborúkról, ezzel még korántsem ért véget ilyen tárgyú olvasmányainak sora.

Bőven találunk könyvtárában olyan külföldi szerzőket is, akik a magyarországi háborúk eseményeit feldolgozták. Paulus Jovius nagy történeti munkája, Reusner *Rerum memorabilium*-ja a török háborúk alapos tárgyalását tartalmazzák. Bongarsius gyűjteményében *(Rerum Hungaricarum Scriptores)* egy egész

[78] Az alábbiakban a Bibl. Zr.-ből veszem az értesüléseket.

[79] *Széchy* I, 203. — *Kardos T.* szerint Zrínyi a könyvet Pázmánytól kapta. Ezt azonban nem bizonyítja, és a bejegyzés ennek ellentmond. (Vö. i. m. 81.)

[80] *Drasenovich* 31.

sor külföldi író: Soiter, Stella, Lazius, Herold, Bizarrus stb. tanulmányait, valamint az erdélyi Jacobinus művét olvashatta a magyarországi török háborúk egy-egy eseményéről. A tizenötéves háború történetére és tanulságaira Jansonius több kötetes *Mercurius*-a, melyet Zrínyi bőségesen ellátott lapszéli jegyzetekkel, érdeklődésének jelét adva, valamint Gabelmann-nak, ennek a becsületes német krónikásnak a verses feldolgozása állottak rendelkezésére. Gabelmann művéből alkalma lehetett megismerni a Habsburgok külföldi zsoldosainak gyalázatos magatartását is.

A magyar történetre vonatkozó könyveket szervesen egészítik ki azok a művek, melyek a többi kelet-európai nép történetével s ennek során azoknak a török birodalomhoz való viszonyával foglalkoznak. Sommer János könyve Jakab moldvai vajdáról, Herberstein moszkvai története, Joannes Curopalate feldolgozása Bizánc történetéről, P. Rocha könyve a Zrínyi által annyira csodált Skander bégről, végül Mauro Orbini munkája a délszlávokról mind érintik vagy éppen központi kérdésnek tekintik a törökkel való harc ügyét. Ezeknek a könyveknek a tanulmányozása lehetővé tette, hogy Zrínyi felismerje a kelet-európai, illetve a törökkel szomszédos népek egymásrautaltságát.

A török birodalom belső ügyeiről, a törökök történetéről is gazdag forrásanyagot bírt a Zrínyi-könyvtár. Lonicerus, Leunclavius, Boyssardus,[81] Soranzo török krónikái, Minadoi feldolgozása a török—perzsa háborúról, a horvát Georgievicz könyvecskéje a törökök szokásairól, és a Zrínyi katalógusában Saidino-nak írt török historikus összefoglaló történeti műve említhetők ezek között. Találunk azután olyan írásokat is, melyek egyenesen a török legyőzésének a lehetőségét fejtegetik. Így a magyarországi helyzetet is kitűnően ismerő Cuspinianus könyvét, amely már a címében is hangsúlyozza, hogy célja megmutatni, miképpen tudnák a keresztény fejedelmek a törököt leverni,[82] vagy A. Tarducci 1597-ben megjelent iratát *Il Turco vincibile in Ungaria* címen.

[81] Boyssardus neve nem szerepel Zrínyi katalógusában, de könyve, III, 51. sz. alatt fel van tüntetve. Bibl. Zr. 63.

[82] De Turcarum origine ac immanissima eorum in Christianos tyrannide: deque viis, per quas Christiani Principes Turcas profligare et invadere facile possent. Bibl. Zr. 63.

Ez a száraz felsorolás korántsem tekinthető teljesnek, a fentieken kívül is találunk még török tárgyú műveket Zrínyi könyvtárjegyzékében. Katalógusa különben is pontatlan, kolligátumok esetében rendszerint csak azok első darabjának címét jegyzi fel — a jelenleg Zágrábban őrzött Zrínyi-könyvtár pedig az egykorinak már csak töredékét tartalmazza. Ennyiből is megállapítható azonban, hogy feltétlenül rendelkezett azokkal a történeti és politikai ismeretekkel, melyek szükségesek voltak ahhoz, hogy ki tudja tűzni a török közeli kiűzésének programját.

Tudta, hogy a magyar nép nem idegenkedik egy ilyen háborútól. A török hódoltság korának magyarjairól még a külföldi szerzőknél, például a híres államrezon író Botero *De relationi universali* c. könyvében is azt olvasta, hogy inkább valók a háborúra, mint a békére.[83] Zsámboki és Forgách is azt hangsúlyozták, hogy az ország romlása akkor kezdődött, amikor Mátyás halála után a henyélésnek adta át magát.[84] Felrázni a magyarságot a tespedésből, mozgósítani és egyesíteni a török elleni felszabadító harcra: ide kellett torkollania Zrínyi töprengéseinek.

Politikai célkitűzéseit, nagy nemzeti programját először költői formában fejezte ki: 1645—46 telén megírta a *Szigeti veszedelme*-t. Zrínyi eposza politikai fogantatású költemény. Jól látta ezt már Gyulai Pál is: „A Szigeti veszedelem az akkori politikai életnek egy magasabb felfogásából kiinduló államférfiúi kifejezése."[85]

Az első vers

1645 végére Zrínyi széles látókörű politikussá érett, ez előfeltétele volt a *Szigeti veszedelem* megírásának. De ehhez költővé is kellett válnia. Kísérjük most végig ennek a folyamatát.

A már gyermekkorában kobozt pengető Zrínyitől öt szerelmi idillt ismerünk a *Szigeti veszedelem* keletkezése előtti időből. Mivel négyet közülük első feleségéről, a Violának nevezett

[83] 1618. évi velencei kiadás. 80.

[84] *Kardos T.*: i. m. 78—9.

[85] Gróf Z. M. Sz. V.-e. *Dr. Gyulai Pál* egyetemi előadásai után jegyzi s kiadja *Váczy J.* Bp. 1882. (Kőnyomatos egyetemi jegyzet.)

Draskovich Eusebiáról írt, a *Vadász és Echo* címen ismert versét kell a legkorábbinak tekintenünk, amely egy Júliáról szól. Költői szempontból is ez a legkezdetlegesebb.

Régóta vita tárgya, hogy ki rejtőzik a Júlia név mögött. A Zrínyi szerelmeivel, házassági terveivel kapcsolatos híresztelések között nehéz eligazodni. Pázmány már 1634-ben arról hallott, hogy Mikulich Tamás személynök, a Zrínyi-árvák egyik gyámja el szeretné vétetni lányát Miklóssal. Mikor pedig olasz útjára indult, egyesek azt rebesgették, hogy Poppel Éva lányát akarja feleségül venni és útjának tulajdonképpen az a legfőbb célja, hogy a pápától megszerezze a közeli rokonnal való házassághoz szükséges engedélyt.[86] Kérdés, hogy volt-e egyáltalán valami alapjuk ezeknek a híreszteléseknek, de az valószínű, hogy verséhez a Mikulich- és a Batthyány-lánynak nem lehetett köze. Zrínyi ekkor még a 14., illetve 16. évét járta, később pedig ezekről a lányokról nem hallani többet Zrínyivel kapcsolatban.

Az első vers Júliája mögött minden bizonnyal a nádor leánya, Eszterházy Anna Júlia rejtőzik. Eszterházy Pál naplója szerint Zrínyi udvarolt nővérének 1642 körül: „kívánta is házastársul elvenni; mely dolog, amint hallottam, mások miatt múlt el".[87] Eszterházy Júlia ugyanis két év múlva Nádasdy Ferenchez ment férjhez és talán már innen ered, hogy Zrínyi és a különben mérhetetlenül önző s nagyravágyó Nádasdy sohasem szenvedhették egymást. Ha valóban Eszterházy lányáról van szó, akkor Zrínyinek azok a sorai, melyeket 1643. június 12-i levelében Eszterházynak az őt befeketítő „irigyeiről" írt, meghiúsult

[86] *Hanuy F.*: Pázmány Péter összegyűjtött levelei. Bp. 1910—1. II, 513.; *Takáts S.*: A magyar mult tarlójáról. 93.

[87] *Bubics Zs.—Merényi F.*: Herceg Eszterházy Pál nádor. Bp. 1896. 64—6. — *Széchy* merészen arra következtet, hogy a versben peioratív értelemben szereplő „nád", melyre a költő kedvesét jelképező „méhecske" a „rózsavirág" helyett reászáll, Nádasdyt akarja jelenteni, annál is inkább, mert címerében is nád látható (I, 132.). Itt azonban nyilván csak arról van szó, hogy a költő a szép virággal szembe akar állítani egy rút növényt, amire a „nád" különösen alkalmas. A nádat amolyan durva, parasztos növénynek tekintették, és szokás volt megvetően nyilatkozni róla, elannyira, hogy 1675-ben egy ismeretlen verselő szükségesnek tartotta megvédeni a közvéleménnyel szemben, „A nádnak dicséretére" című verselményével, bebizonyítva, hogy a nád bár nem szép, de hasznos növény (MKsz 1891. 135—41.).

házassági tervével is kapcsolatosak lehetnek. Ezt a megoldást erősíti egyébként a Júlia név, bár ez nyugodtan lehetne Balassi nyomán használt álnév is.

Van ugyanakkor egy komoly nehézsége is annak, hogy Zrínyit és első versét az Eszterházy-lánnyal hozzuk kapcsolatba. Zrínyi ugyanis már 1639-ben megkérte Draskovich Gáspártól lányának, Eusebiának a kezét. A lány ekkor már jegyben járt Frangepán gróffal, de Zrínyi rávette leendő apósát, hogy várjon a házassággal jó pár évig és ha azután Eusebia inkább hozzá jönne, bontsa fel a régi eljegyzést. Széchy Dénes, aki Poppel Évának minderről beszámolt, 1639. október 20-án kelt levelében még azt is hozzáfűzte, hogy Zrínyi bízik abban, hogy a lányt néhány év alatt meghódítja.[88] Az 1641. április 25-én Buccariban kelt osztályos levél is arra céloz, hogy Zrínyi házasodni akar, „ha Isten kedvező szerencsét mutat".[89] Azt nem tudhatjuk, hogy ez kire vonatkozik, Eusebiára-e vagy pedig Júliára, mert csak úgy képzelhetjük el a történetet, hogy az Eusebiába szerelmes Zrínyi időközben lemondott róla és Júliánál kísérletezett, hogy miután ott sikertelenül járt, ismét Eusebiához térjen vissza.

Így érthetővé válik az *Arianna sírásá*-nak az a kitétele, hogy a „kis isten" őt k é t nagy harcban győzte meg, valamint a *Fantasia poetica* egy homályos utalása, amelyben az Eusebiát jelképező Viola szemére veti Titirusnak, a költőnek: „harmatos h a j n a l l a l vagy szerelemben". A „hajnal" értelme csak akkor lesz világos, ha Júliára vonatkoztatjuk, mert Viola joggal vethette a költő szemére elpártolását. A házassági terveknek és a szerelmeknek ez a bonyolultsága a nép érdeklődését is felkeltette és népmonda születésére vezetett. A monda átkerült Karintiába is, ahol minden bizonnyal más osztrák mondákkal keveredett, amíg a XIX. század elején le nem jegyezték. A monda fennmaradt változatában már teljesen összekeverednek a személyek: Viola,

[88] *Takáts S.*: Magyar küzdelmek. 131. *Ferenczy G.* Z. idilljeinek és életének kapcsolata. (Bp. 1929.) c. tanulmányában Széchy leveléből arra következtet, hogy a „Vadász és Ekhó"-t Zrínyi csak 1639 előtt írhatta. Ennek a következtetésnek nyilvánvalóan ellentmond Eszterházy Pál idézett naplója.

[89] *Ferenczy G.*: i. m. 30.

Zrínyi szerelme Nádasdyhoz megy férjhez, de tragikus körülmények közt meghal.[90]

A Zrínyi költői pályájának kezdetét jelző vers tehát Eszterházy Anna Júliával kapcsolatos és 1642 táján készült. Tárgyát tekintve a divatos ekhós versek sorába tartozik, melyeknek virágkora éppen a XVI—XVII. század, de már az ókorban is ismerték. A hanyatló humanista költészet, valamint a barokk líra igen sok ekhós verset hozott létre; a XVII. században már ekhós antológia is megjelent, ekhós szótárral![91] Egy múló divatú, csekély művészi értékű formát kell benne látnunk, amelyen belül csak kivételes esetben tudtak a költők valóban művészi verset írni. Ilyenek például Balassi ekhós versei.

Az eddigi kutatás általában az antik idill-költészetre, valamint Tasso és Marino barokk iskolájára vezette vissza Zrínyi lírájának kezdeteit. Valóban jelentős szerepet játszott a külföldi hatás, különösen Marinóé, de inkább a Viola-idilleknél; első verse más szerkezetű, mint Marino ekhós költeménye.[92] A mitológiai nevek és egyes stílussajátságok azonban arról tanúskodnak, hogy latin és olasz olvasmányainak egyes elemeit már ekkor is felhasználta. Zrínyi első versének legközelebbi mintáját azonban magyar földön kell keresnünk, Balassinak „Ó magas kősziklák, kietlenben nőtt fák" kezdetű énekében. Zrínyi a visszhanggal való beszélgetés látszatának felkeltése érdekében Balassinak azt a szerkezeti-formai megoldását igyekszik követni, hogy az Ekhó által mondott szót a következő sor elején megismétli. Ezt gyakran elég kezdetlegesen teszi:

Keserves, panaszos versem hamisító. (Ekhó : Ó
Ó Ciparissusnak huga, te szőbb Ekhó! (Ekhó : Békó
Békót, láncot viselek nyakamon mint tacskó. (7—8.)

[90] *Weber A.*: Zrínyi szerelme egy német népmondában. Ethn 1909. 20. — Itt említem, hogy 1799-ben Bécsben egy német regény is megjelent Zrínyi szerelméről, melyet Barkassy Ádám magyarra is lefordított a korabeli román-irodalom tipikus termékeként: Zrínyi Miklós horváth országi bán szerinvári baráttyainak és Illyefalvi Judit kisasszonynak történetei. Pest 1812.

[91] *Dézsi L.*: Balassa Bálint minden munkái. Bp. É. n. II, 701.

[92] *Sántay M.*: Zrínyi és Marino. Bp. 1915. 9—10.

Máskor azonban jobban sikerül:

Engem szomorító hamis választokkal — (Ekhó : Okkal
Nem okkal, s nem jókkal, hanem nagy bosszúkkal. (6.)

A fenti Ekhó-Békó rím is Balassitól származik, a magyar nyelv második nagy művésze az elsőnek a nyomdokain kezdte még tökéletlen szárnypróbálgatásait. A külföldi költészet és Balassi hatása mellett a népszerű virágénekek is ott álltak Zrínyi költészetének bölcsőjénél. Az olyan sorok, mint „Volt egy kis méhecském, gyönyörüségecském, kin megnyugodt volt szüvem" (3.) — a XVII. századi kéziratos énekeskönyvekből ismert virágénekekre emlékeztetnek.[93] Ifjúkori költészete tehát három forrásra támaszkodott: a klasszikus és olasz költészetre, Balassi tudós szerelmi lírájára és a virágénekekre. Már kora ifjúságában módja volt mindezeket jól megismerni.

A klasszikus irodalommal főleg az iskolában, a divatos olasz idillköltészettel pedig itáliai útja során ismerkedett meg és könyvtárában is gazdagon volt képviselve a külföldi irodalom. Sajátkezű könyvtárkatalógusában a *Poetae Latini* csoportban Homérosz, Hésziodosz, Ovidius, Lucanus, Vergilius, Martialis, Seneca, Horatius, Claudianus, Cato, Juvenalis, Silius Italicus, Propertius és Terentius írásait találjuk, többeket nem is egy kötettel. Ovidius műveinek például hét különféle kiadása volt meg könyvtárában és ezen felül a *Metamorphoses*-nak még egy olasz fordítása is. Az olasz költők közül a *Divina Commedia* kommentált kiadása, Petrarca egy kötete, Ariosto és Marino művei és számos jelentéktelenebb divatos költő könyvei szerepelnek a könyvtárjegyzékben. Nyilvánvaló, hogy Zrínyinek ennél is több olasz könyve volt, hiszen Tassót nem említi, noha biztosan ismerte. Feltűnően sok kötettel, összesen héttel szerepel az olasz költők között Marino, az 1600-as évek olasz költőfejedelme.

Könyvtára köteteit Zrínyi nemcsak összegyűjtötte, hanem szorgalmasan olvasta is. Horatius kötetébe például számos megjegyzést írt, az olasz költészetet pedig annyira kedvelte, hogy ő maga is papírra vetett néhány olasz verssort, valamelyik olvasmánya nyomán. Egy strófát, amit magyarra is lefordított, éppen Marino *L'Adone*-jának utolsó lapjára írta.[94]

[93] *Heller* 26.
[94] *Drasenovich* 58—9, 28, 29.

Az antik irodalom elemei, valamint a reneszánsz költészet sablonjai Zrínyihez közvetett úton is eljuthattak, hiszen ezek hatása rányomta már a bélyegét mind a magyar, mind a horvát irodalomra. Különösen általánossá vált az antik és reneszánsz irodalom ismerete a főnemesi udvarokban. Zrínyi a virágzó magyar reneszánsz udvari költészet legjobb hagyományait örökölte: nemcsak Balassi szerelmi versei, hanem *Eurialus és Lucretia* széphistóriája is megvolt könyvtárában.[95]

Balassi költészetének különösen nagy szerepe lehetett az antik és humanista költői hagyományok közvetítésében. Zrínyi ifjúkori költészetének ezt a legfőbb forrását minden bizonnyal nevelőanyja, Poppel Éva adta a kezébe. Hiszen férje, Battyány Ferenc Balassi jó barátja volt és Balassi verseit, versszakait fűzte a menyasszonyához írt szerelmes levelek sorai közé. Balassi verseinek egy teljes kéziratos kötete is megvolt Batthyányné udvarában, amelyet — megsejtve nevelt fia költői hajlamait — a fiatal Zrínyinek ajándékozott. A kódex „Giarmati Balassa Bálint Faitalan éneki. Manuscriptus libellus" címen került Zrínyi könyvtár-katalógusába. De megtalálható ugyanott Balassi és Rimay istenes énekeinek nyomtatott kiadása is, melyben olvashatta Rimay epicedionját, költő elődje hősi halálának és megdicsőülésének leírását.[96] Költészetében később is kimutatható Balassi hatása, elég a szigetvári hős gyónó imádságára gondolnunk az eposz második énekében. Ez a gyönyörű rész Balassi halálos ágyán írt utolsó versének, a „Végtelen irgalmu" kezdetű, megrendítő zsoltárnak a mintájára készült. Fia halálára írt elégiájában a tavasz leírásánál szintén felhasználja Balassi színeit.

Megható az a szeretet, amely Zrínyi egyik jegyzetéből Balassi felé sugárzik. Istvánffy könyvének 629. lapján olvasható az 1594. évi esztergomi ostrom története, a Balassi haláláról szóló szűkszavú megemlékezéssel. Zrínyi a lap szélére ezt jegyezte fel: „hei szegheni Balassi Bálint". Pedig a dédapjáról szóló részek után majd hetven lapon át szinte semmit sem tartott szükséges-

[95] Bibl. Zr. 76. — Az Eurialus és Lucretia ilyen címen van katalógusába beírva: „Igen szép historia Sigmond Chaszar ideieben leth dolog. Prima pars." A cím alapján az RMK I, 360. vagy 361. sz. kiadás lehetett.

[96] Bibl. Zr. 76.; *Eckhardt S.*: Balassi Bálint összes művei. Bp. 1951. I, 4—5.

nek megjegyezni Istvánffy margóján. A nagy költő tragikus halála mellett azonban nem mehetett el szó nélkül.[97]

Mikor Balassi ösztönzéséről beszélünk, nem szabad kizárólag Balassi saját személyére és költeményeire gondolnunk, hanem számításba kell vennünk a nyomában felvirágzó és hatása alatt álló világi szerelmi költészetet. A XVII. század első évtizedeiben terjed a szerelmi verselés és Balassi számos ismert és ismeretlen tanítványa, követője vagy utánzója működik a különböző főúri, nemesi udvarokban. A Batthyányak udvara nemcsak a nagy költő tiszteletével volt teljes, hanem valóságos fókusza a XVII. század első évtizedeiben felvirágzó kéziratos szerelmi költészetnek. A Batthyány-levéltárban számos korabeli versre bukkanunk levelek hátán vagy levelek tartozékaként.[98] Rimay egyik versének másolatát is küldözgették egymásnak a család tagjai, s Rimaynak egyébként is kapcsolata volt a Délnyugat-Dunántúllal: 1590-ben a Muraköz vidékén tartózkodott és összeköttetésben állt a Zrínyiekkel.[99] A Batthyány-udvarban kialakult költői atmoszférára jellemző, hogy Batthyány Ádám 1627-ben anyjához írt egyik levelét versben írta meg.[100]

A költői pályakezdetnek jellegét meghatározó irodalmi tényezőkből megállapíthatjuk, hogy a XVII. századi magyar irodalom melyik pontjáról indult el Zrínyi. Osztályhelyzetét is figyelembe véve, a kései humanista és barokkos, külföldi elemekből táplálkozó és Balassi lírájának eredményeit felhasználó, főúri epigon-költészet vonalába kell őt sorolnunk első verse nyomán. Itt még Balassitól is csak egy sablonos formát és motívumot vesz át, s első költői próbálkozása nagyon messze van még Balassi művészi tökélyétől. Mégis néhány év múlva nemcsak utoléri, de túl is szárnyalja mesterét.

[97] *Drasenovich* 50.

[98] *Takáts S.:* Z. M. nevelőanyja. Bp. 1917. 76—7. — *Stoll Béla* számos eddig ismeretlen kéziratot talált a Batthyány-levéltárban. Vö. RMKT XVII. III.

[99] Rimay 1590 pünkösdjén a „Chiaktornia mellett való Vidocz nevő faluchkaba" keltezi levelét, amelyből kiderül, hogy Rimay anyja és bátyja is ott tartózkodik. *Eckhardt S.*: Rimay János összes művei. Bp. 1955. 222.

[100] *Tarnócz M.:* Batthyány Ádám levele Lobkovitz Poppel Évához. ItK 1957. 402—3.

Viola

Az Eszterházy Júliánál kudarcot vallott költő udvarlása 1645 tavaszára meghozta az eredményt: Draskovich Mária Eusebia felbontotta eljegyzését Frangepánnal és június 4-én apjának klenovniki várában eljegyezte magát Zrínyivel. A harmincéves háborút megjárt vőlegény az év nyarán és őszén sokat tartózkodott apósa házában; a következő év elején, február 11-én pedig a lakodalmat is megtartották.[101] A Viola-idillek születését így 1643 és 1645 közé kell helyeznünk, de tartalmuk segítségével közelebbről is megállapíthatjuk kronológiájukat. A két *Idilium* című vers még jóval az eljegyzés előtt keletkezett, ezekben a szerző még Viola kegyetlenségéről panaszkodik, és keserű szemrehányással illeti kedvesét, amiért még mindig Licaont szereti. Licaon alatt valószínűleg a veszélyben levő Frangepánt kell értenünk.[102] Érdekes, hogy a költő a második *Idilium* utolsó versszakában azzal fenyegetőzik, hogy ismét Hajnalcsillaghoz pártol. „Hajnal" alatt — láttuk — valószínűleg Júlia rejtőzik,[103] lehetséges ezért, hogy a költő úgy akarja Eusebia előtt elpártolását menteni, hogy kegyetlenségét teszi érte felelőssé. Lehet, hogy a költő ily módon az *Idilium*-okat mint korábban, a Júliával való szerelme előtt, megírt verseket akarta feltüntetni. Ilyen megoldásra Balassinál is láthatott példát.

A *Fantasia poetica*-ban, mely Titirus és Viola párbeszédét tartalmazza, Viola szakít Licaonnal és a szerelmesek egymásra találnak. Ezek szerint 1645 tavaszán, az eljegyzés körül készülhetett. Végül az *Arianna sírású*-t 1645 őszére kell kelteznünk. Keletkezésének oka a jegyesek közötti valamilyen félreértés,

[101] Keglevich Péter naplója. MTT XII, 244—5. Vö.: *Takáts S.*: Magyar küzdelmek. 145.; 47. lev.

[102] Régebben Licaont Erdődy Farkassal azonosították és alaptalanul őt tették meg Zrínyi vetélytársának, az idillekben szereplő „Berleba" alatt pedig Erdődy Borbálát sejtették. Berleba kilétét még nem sikerült tisztázni. Vö.: *Takáts S.*: i. m. 132.; *Ferenczy G.*: i. m. 33.

[103] *Kanyaró Ferenc* merészen és alaptalanul a „Hajnalcsillag"-ot a hazával azonosítja, és úgy értelmezi Zrínyinek ezeket a sorait, hogy szerelmétől a hazához készül pártolni. Szükségtelen ezt a semmivel sem bizonyított feltevését külön cáfolni. (A Zrinyiász kelte és költője. ItK 1893. 393.)

átmeneti elhidegülés lehetett, mert a költő a Teseustól elhagyott Ariadne kesergését alkalmazza saját helyzetére. A vers keltezésére a költőnek ez a két sora adja a legbiztosabb támpontot:

Én Márst énekelek haragos fegyverrel,
Kinzó szerelmemet hogy felejtsem evel. (4.)

Az *Arianna sírása* tehát már az eposz írása közben keletkezett, de nyilván még néhány hónappal az esküvő előtt. Lehetséges, hogy a menyasszonnyal való összezördülése is hozzájárult a velencei zsoldbaszegődés kalandos tervének a megszületéséhez. A két dátum mindenesetre egybevág.

Mind a négy Viola-ének az olasz idillköltészet erős hatását mutatja. Az első *Idilium* struktúrája Marino két versére emlékeztet, mégpedig az *Amintas szerelme Amarillis nimfához* és a *Sospiri d'Ergasto* címűekhez, a második *Idilium* pedig az első tíz szakaszban egészen szorosan Marino *La ninfa avara* c. költeményét követi. A *Fantasia poetica* már önállóbb alkotás, nem egy bizonyos külföldi mintára támaszkodik, hanem csak általánosságban követi Marino hasonló jellegű pásztor-idilljeit. Kimutatható emellett Tasso *Aminta*-jának és Petrarca egyik versének a hatása is. Petrarcától vette a költő verse gyönyörű első szakaszának alapgondolatát, amelyet már Balassi is értékesített. Az *Arianna keserve* témáját számos olasz költő feldolgozta, Marino is; Zrínyi leginkább Scipione Herrico Ariadne-idilljét vette mintául.[104]

A Viola-idillek tehát az olasz barokk idillköltészet sablonjaira épültek. Az 1600 körüli olasz pásztoridill nem kötelezte a szerzőket arra, hogy saját őszinte érzéseiket fogalmazzák meg benne,

[104] *Sántay M.:* i. m. 10—25.; *Derényi M.:* A Zrínyiász Alderánja. EPhK 1940. 239—42. (Ez utóbbi mutatja ki Herrico hatását.) — Több más tanulmány is foglalkozik az idillek forrásainak, külföldi mintáinak a kimutatásával, de általában csak közkeletű motívum-egyezésekre utalnak, csekély tudományos értékkel: *Imre S.:* Az olasz költészet hatása a magyarra. Irodalmi tanulmányok. Bp. 1897. II.; *Loósz I.:* Arianna sírása. EPhK 1892. 717—24.; *Harmos S.:* Zrínyi Viola-idilljei. EPhK 1904. 523—4.; *Csáthy Gy.:* Az olasz pásztorköltészet és hatásai irodalmunkban. A pécsi Zrínyi reáliskola értesítője. 1932.

hisz ezek túlnyomórészt pásztorok ajkára adott helyzetdalok, megfelelő mitologikus keretben. Ez lehetővé tette, hogy a költői igazságot a váratlannak, a meglepőnek, a kíváncsiságot és érdeklődést felcsigázó ötleteknek, az érzékeket csiklandozó leírásoknak a kultuszával cseréljék fel.

Zrínyi inkább csak a keretet vette át ezektől a költőktől. Látszólag ő is helyzetdalokat ír, ő sem a saját, hanem a vadásznak, Titirusnak vagy Ariadnénak a szavaival beszél, de ezek nem kiagyalt, keresett monológok, hanem a költő saját, egyéni érzéseinek a megfogalmazásai. Igazi tartalmat, saját élményein alapuló mozzanatokat visz a versekbe, mértéktartóan bánik a mitológiai elemekkel és a hazai táj színeit is megjeleníti. A Hekla, Vezúv, Mongybél emlegetése mellett helyet kap Késmárk (Tátra) is vagy a Dunapart, az első *Idilium* vadásza pedig a Dráva erdeiben kóborolva zengi el keservét. Az is Zrínyi változtatása, hogy a *Sospiri d'Ergasto* pásztori környezetét a vadászattal cseréli fel. Ő maga is szenvedélyes vadász, ő is járta „sebes szarvasgémnek nyomát keresvén" a Dráva erdeit,[105] így sokkal könnyebben kifejezhette saját érzéseit. Milyen szép, talán élményen alapuló hasonlattal támasztja alá azt a kérését, hogy kedvese vagy adja vissza elrabolt szívét, vagy ölje meg őt, de ne nézze örömmel halálát:

Az vadász nyúl után futtat sok földeken,
Erdőkön, mezőkön, hegyeken, völgyeken ;
De ha halva látja függve egy törzsökön,
Nem örül már rajta, mást keres mezőkön. (49.)

Zrínyi ismeri azt a természeti környezetet, melyben vadásza vagy pásztora mozog, és ezért az idilljeiben szereplő növények, állatok valóságos növények és állatok, melyeket saját megfigyelései alapján rajzol meg.

Zrínyi tehát használja az olasz idillköltészet mankóját, de nem támaszkodik rá teljesen, sőt éppen az idillek írása közben tanul meg a saját lábán járni. A helyzetdal-sablon átvétele és a bennük kifejezett őszinte érzések olyan ellentmondást teremtettek, melyek lehetetlenné tették, hogy idilljei nagy műalkotá-

[105] Zrínyi Batthyány Ádámhoz írott fiatalkori leveleiben többször esik szó vadászattal összefüggő kérdésekről. Vö. pl. 11. lev.

sokká váljanak, de módot adtak arra, hogy egyes, Zrínyire annyira jellemző és majd az eposzban is visszatérő költői erények már itt kifejlődjenek. Különösen két ponton mutatkozik meg már az idillekben az eposz költője: bizonyos népi motívumok érvényesítésében és a költői ábrázolás erejében. Ennek köszönhető az idillek sok részlet-szépsége.

Már többen rámutattak arra, hogy Zrínyi idilljeiben bőségesen találhatók népi, folklorisztikus motívumok.[106] Az efféle elemekben különösen a *Fantasia poetica* bővelkedik, amelynél Zrínyi meghagyta az idillek szokásos pásztor környezetét és a klasszikus pásztor-elnevezéseket. Már a költemény gyönyörű intonációja, a híres Petrarca-kép alkalmazása is népies ízű hangulatot teremt:

Az vadász elnyugszik,
Ha az nap lemégyen;
Az juhász lefekszik,
Hogyha haza megyen;
Szántó vigan észik,
Dolga végben megyen:
Én penig, mint bolond, mint esti denevér,
Járom az erdőket, mert az nagy bánat vér. (1.)

Érdemes összehasonlítani Zrínyi versszakát Balassiéval, aki szintén felhasználta Petrarcának az elnyugvó természet és a költő lángoló szerelmének ellentétét kifejező motívumát:

Az sötét étszakák minden állatoknak kedves nyugalmot hoznak,
Emberek dologtúl, állatok munkátúl meg akkoron tágulnak,
Csak nekem veszettnek, hogy mind napok éjek szörnyű kénommal múlnak.[107]

Terméketlen dolog lenne arról elmélkedni, hogy melyik a szebb. Mindössze arra szeretnék rámutatni, hogy míg Balassinál egész általánosan, „minden állat", vagyis az összes élőlények elpihenéséről van szó, addig Zrínyi kifejezetten a nép egyes alakjait eleveníti meg. A pásztor Titirus ajkára valóban ez illett.

[106] *Széchy* II, 38.; *Weszely Ö.*: Z. M. gróf idilljei. Magyar Szalon 1893. 158,; *Sántay M.*: i. m. 25—6.; *Heller* 24—5, 39, 41.
[107] *Eckhardt S.*: Balassi Bálint összes művei. I, 92.

A *Fantasia poeticá*-ban Zrínyi szinte összegyűjt különféle népi babonákat és hiedelmeket. Ismeri a népi naptár-megfigyeléseket: „Szent Gergely meghozta nagy orru gólyát", így jellemzi Titirus többek között a „szép kikelet"-et. Viola átka pedig valósággal néprajzi érdekességű:

Ó, ne legyen néked soha kikelet!
Ne adjon isten soha meleg szelet;
Vad konkoly teremjen fejér búzád helyett ;
Semmitül ne vehess vigasztaló kedvet.

Igéző szem lássa bárányocskáidat,
Az métely megfojtsa minden juhaidat,
Találj menta helyett mérges cicutákat,
Hallj tengelic helyett keserves baglyokat. (5—6.)

Valamilyen népi ráolvasó mondóka hatását kereshetjük a költemény legtöbbet idézett versszakában is:

Fuss tűlem, verseid mert nekem éles tőr,
Dér virágnak,
Kű búzának
Horog halnak,
Lép madárnak,
Háló vadnak,
Métély juhnak,
Nyíl szüvemnek,
Bus kedvemnek,
Mirigy életemnek. (10.)

Ezek a mozzanatok megengedik annak a feltevésnek a megkockáztatását, hogy Zrínyi a pásztor-környezetben játszódó idilljéhez tudatosan kereste a megfelelő motívumokat. A többi szerelmi versben is találunk hasonló népies elemeket, de egyikben sem ennyit. Amazok viszont nem is népi környezetben játszódnak. A néphagyománynak ilyen tudatos felhasználása nem szokatlan a barokk költészetben, mely kereste a szokatlan, meglepő motívumokat. Az udvari költészet közönsége számára pedig a népi elemek ilyennek számítottak. De szerepet játszott az a körülmény is, hogy fiktív pásztorjeleneteknek igyekeztek valóságlátszatot kölcsönözni. Zrínyi ezt a célt a magyar néphit mozzanatai segítségével éri el, igen szerencsésen.

Népi elemek felhasználására majd a *Szigeti veszedelem*-ben is találunk példát, de ott még inkább az erőnek, a szenvedélynek az

ábrázolására volt szüksége. Ezt is az idillek készítették elő, ez az idillek főértéke.

Már az első *Idilium*-ban módja nyílott a költőnek megmutatni képességeit az erő és a szenvedély ábrázolásában. Viola kegyetlenségét jellemezve, valamint a szerelem hatalmára figyelmeztetve sűrűn használja — külföldi példák nyomán — a vadállat-hasonlatokat. Oroszlánhoz, tigrishez hasonlítja szerelmesét, de ki is egészíti a sort a hazai vadállatokkal, az ,,iszonyu medvé"-vel és az ,,erdei kan"-nal. Milyen erő van egy-egy ilyen versszakban:

Az tigris nem örül ugy véres prédában,
Mint te, oh kegyetlen, lölköm fájdalmában,
Gyönyörködöl szüvem szaggattatásában:
O, te vadnál vadabb s kegyetlenb magadban! (13.)

— — — — — — — — — — — — — — — — — —

De mi vagyon fenébb iszonyu medvénél?
Ez is szerelemben nem mint kegyetlen él,
Zöngnek az kősziklák ü bömbölésével,
Társot keres magának sok mesterséggel. (29.)

A szerelmi fájdalmukban őrjöngő állatok sorában megjelenik a vitézek nélkülözhetetlen segítőtársa, a ló is. A nőstényét kereső paripa rajzában Zrínyi már a haragos csatalovak ágaskodását előlegezi:

Mit nem csinál az ló, és mit nem fáradoz!
Nyerit rúg és kapál, míg nem jút társához;
Lángot fuj szájábul, szüvében halált hoz,
Más lovat ha közel lát kedves társához. (31.)

Az *Idilium*-nak ehhez hasonló részleteiben már formálódik az eposz csatajeleneteinek a terminológiája. Ilyen szavak és kifejezések bukkannak elő minduntalan: iszonyú, vérszopó, véres préda, kegyetlen, szaggattatás, vadnál vadabb s kegyetlenebb, szüvednek haragja, kegyetlen az erős és vitéz oroszlány, zöngnek az kősziklák ü bömbölésével, szüvében halált hoz, lángot fuj szájából, sivó oroszlány stb. Nem a szerelmi költészet, hanem a hősi eposz szó- és kifejezéskészlete ez! Ez a költő képes lesz a csaták hangorkánját, az egymásnak rontó magyar és török katonák kegyelmet nem ismerő gyűlöletét méltóan ábrázolni.

Zrínyi erejével akar imponálni és jellemző módon kedvesé-

nek nem csecsebecsét, hanem vérengző vadállatot szán ajándékul:

Szállj le, szép Violám és szeress engemet!
Néked otthon tartok két szép heuz kölyköt,
Minap szerencsére jártam az erdőket,
Anyjokat megöltem, megfogtam kölyköket. (66.)

Nincs tehát csodálkozni valónk azon, hogy a *Szigeti veszedelem* számos nagyszerű képének, hasonlatának már itt az idillekben megvan a csírája. Nemcsak a Delimán és Kumilla szerelmét megrajzoló XII. énekbe kerülnek át egyes elemek az idillek szerelmi részeiből, de a harci jelenetek közé is.[108] A *Fantasia poetica* bevezető alkonyképe visszatér az eposz IX. énekében, Radivoj és Juranics vállalkozása alkalmával. Szolimán szultán csodálatos paripája, melynek „az orra likjain lángos szellők mennek", már az *Idilium* lángot fújó szerelmes lovában megjelenik. A szigetvári hős láttára a török „mint fölyhő szél előtt siet" vissza hazájába, akárcsak a második *Idilium* Violája a vadász előtt „mint ama könnyű köd az forgószél előtt". A VIII. ének szárnyas lovon érkező szép piros hajnalát is megpillantja már Arianna, csak persze még „páncélüng" és „hebanum csid" nélkül:

Felnyitja szép szemét, látja hogy s z é p h a j n a l
Röpdözve elöljün harmatos s z á r n y á v a l. (12.)

Az *Arianna sírásá*-val már az eposz közvetlen közelébe érkeztünk. Zrínyi költői erényei itt jelentkeznek a leggazdagabban. Az idill sablonjait már teljesen áttöri, a vers bevezetésében maga a költő szól szerelmi fájdalmáról, első személyben.[109] A hősi eposz nyelvén, a csaták képei és a gyorsan pergő események ábrázolásában megszokott lendülettel tolmácsolja érzéseit, megsértett szenvedélyét:

Én éjjel, én nappal keserven ohajtok,
Miként fülemile vértajtékot hányok;
De nagy nyavalyámbul gyógyulni nem tudok,
Sőt sebben, sőt kinban ujulton ujulok.

[108] Az eddigi kutatók kevés kivétellel csak az eposz szerelmi részeit hozták kapcsolatba az idillekkel. Vö. *Weszely Ö.*: i. m. 170.; *Kanyaró F.*: i. m. 392—3.
[109] Vö. *Ferenczy G.*: i. m. 32.

Nagy sebet mert csinált Cupido szüvemben,
Kinek orvossága nincs dictamusfűben.
Mint egek forognak örök körnüületben,
Ugy bum, ugy bánatom forog örökségben. (2—3.)

Az *Arianna sírása* sem remekmű, de írója már kiforrott költő. Képes már a saját lábán járni, hangja, stílusa egyéni és új. Túl van már a Balassi-epigonok és a Marino-utánzók színvonalán. Akár saját feljajdulását nézzük a vers elején, akár az Arianna szájára adott kesergés egyes szakaszait, akár a fülemüle szavára szomorú valóságra ébredő, vagy pedig a sziklás parton álló és a láthatár szélén eltűnő hajónak reménytelenül integető Arianna rajzát szemléljük: egy kész költő áll előttünk.

Zrínyi tudatában is volt már költői képességeinek, enélkül nem is vállalkozhatott volna eposz-írásra. Költői öntudatának több helyen kifejezést ad azáltal, hogy bízik abban: Violát verseivel meg tudja hódítani.

Musáknál laktam én, Apollót szolgáltam,
Versemmel mindenkor nagy fát mozdíthattam (56.)

— mondja Violának az első *Idilium*-ban. Licaont is verssel akarja legyőzni, mint egykor Apollo Marsiast. A *Fantasia poeticá*-ban Violával egyenesen kimondatja, hogy versei hajlították hozzá a szívét. Érthető, hogy az *Arianna sírásá*-ban a költő fájdalmát nemcsak az egyelőre ismeretlen összezördülés okozta, hanem az is, hogy „nem hajt meg szép versem". Draskovich Eusebia nemcsak a szerelmes vőlegényt, de a költőt is megsértette, mikor elfordult tőle!

Érezte Zrínyi, hogy — ha az idillekben nem is tudta még megmutatni igazi költői erényeit — jóval többre képes. És ezt be is bizonyította: néhány év alatt a kezdetleges próbálkozástól olyan magaslatra tudott eljutni, mint régi irodalmunkban senki sem.

A SZIGETI VESZEDELEM GENEZISE

A keletkezés problémái

Költőnk már kora ifjúságától kezdve sokat hallott és olvasott elődeiről, elsősorban dédapjáról, a szigeti hősről. Szigetvár ostromát emlékezetben tartotta az élő hagyomány, a Muraköz vidékén és a rokonságban még a költő Zrínyi korában is eleget beszélhettek róla. Számos horvát históriás ének maradt fenn a nagy ostromról és Zrínyi Miklósról, aki a horvát epika egyik legnépszerűbb hőse lett. A *Szigeti veszedelem* kétségtelenül bizonyítja, hogy a költő jól ismerte a költészetben, illetve a kortársak emlékezetében élő tudósításokat, adatokat, mondákat.[1] A csáktornyai vár megannyi tárgyi emlékkel, családi ereklyével idézhette emlékezetébe őse nagyszerű tettét és nem maradhatott rejtve előtte a családi levéltár sem. Dédapja a szigetvári ostrom során számos levelet küldött ki a várból Csáktornyára, valamint Batthyányékhoz és Nádasdy Tamás özvegyéhez. Már Széchy utalt arra, hogy ezeket a leveleket a költő könnyen megismerhette és talán tárgyi forrásokat is jelentettek eposza számára.[2] 1566. július 8-án például a siklósi diadalról számolt be Zrínyi Székely Márton nevű íródeákjának.[3] Nádasdy Tamásnénak pedig megírta, hogy „eltökélt szándéka Szigetbe zárkóznia, nem a maga javára, hanem a kereszténység hasznosabb megmaradására, mindennek előtt a jóságos Istennek, aztán a császári és királyi felségnek, valamint a keresztyénségnek és végpusztulásra jutott édes hazájának kívánva szolgálni híven, állhatatosan, derült arccal, vére hullásával s ha sorsa úgy hozza, a feje vesztésével is."[4] Hasonló-

[1] Vö. *Négyesy* 43.; *Szegedy R.*: Z. M. és a Sz. V. a horvát költészetben. ItK 1915. 293—6.
[2] *Széchy* II, 125.
[3] *Takáts S.*: Régi idők — régi emberek. 118.
[4] *Széchy* II, 126.

képpen nyilatkozik a hős az eposzban is. A csáktornyai otthon képtára családi festményekben is bővelkedett, a költő gyakran szemlélhette őse arcképeit. De ilyet könyveiben is találhatott[5] és Schrenkius metszetgyűjteményébe, Zrínyi Miklós arcképe mellé őse iránti elragadtatása jeléül odajegyezte a büszke sorokat:

Una est verax summa virtutis imago
Vivere cum possis non timuisse mori. [6]

A legtöbb Zrínyi-emléket könyvtára őrizte, hiszen Zsámboki értekezése, Schaeseus eposza, Karnarutics krónikás éneke, Budina krónikája, a Zrínyi-album versei egyenesen a szigetvári ostromról szólnak. Forgách kéziratos históriája ugyan számos kedvezőtlen tényt is közöl a szigeti Zrínyi életéről, de hősi halálát és a harcban való kiválóságát ő is kellően méltatja.

A családi kultusz szempontjából legfontosabb és a számára is legkedvesebb olvasmánya azonban Istvánffy történeti feldolgozása volt. A nagy humanista történetíró, aki maga is szolgált Szigetváron Zrínyi kardja alatt, sokat és részletesen foglalkozik a szigeti hőssel. A költő figyelmét annyira megragadták ezek a részek, hogy őse haditényeit olvasva minduntalan jegyzeteket vetett Istvánffy lapjaira: „hej jó Zrini", „Jó Zrini Miklós jó bán volt", „Mert ember volt ám ez". Mikor más kiváló katonákról olvas, akkor Zrínyihez hasonlítja őket, például Szondi György neve mellé ezt írja: „Jó Zrini Miklós módjára cselekszik ez a jámbor vitéz." Mikor pedig meg akar bélyegezni valakit, Zrínyivel állítja szembe: „Comes voltál, de nem a jó Zrini Miklós" — írja Szapolyai Istvánról; „Bánffy nem Zrini módjára harcolál, azért aspergált Gábor vére", jegyzi meg, mikor arról olvas, hogy Bánffy nem tudta Brandenburgi Joachim pesti táborozása alkalmával

[5] Pl. az „Imago Illustris Comitis Nicolai a Zrinio Armati et Praefecti Zigethi cum aliquot epitaphijs et historia Zigethi" c. kiadványban. Bibl. Zr. 61.

[6] Jacobus Schrenkius a Notzing: Augustissimum imperatorum, regum atque archiducum, illustriss. principum, nec non comitum, baronum, nobilium, clarissimorum virorum veriss. imagines et rerum ab ipsis gestarum descriptiones... Oeniponti 1601. — Zrínyinek az 1566. évi hadjárat iránti érdeklődésére vall, hogy őse arcképén kívül megjegyzést fűzött arra a lapra is, amelyen Szolimán hadjáratáról van szó. Bibl. Zr. 28.; *Drasenovich* 29, 51.

megvédeni Lévay Gábort. Jellemző, hogy ítéletet mondva ezáltal saját velencei tervéről is, megrója Erdődy Pétert, amiért elhagyva hazáját, Velencébe költözött: „Ne[m] voltál te jó Zrini Miklós." Egy vereség leírása mellé ez a megjegyzése került: „Absens fuit Zrinius." A költőnek ezek a széljegyzetei szépen szemléltetik, mennyire elevenen élt benne őse nagyságának a tudata. De általában családja kiválóságának az átérzéséről beszélhetünk, mert nagyatyjáról is szeretettel emlékezik meg. Mikor Istvánffy leírja a Miksa cseh királlyá koronázása alkalmával 1563-ban rendezett ünnepséget és az azon megjelent magyar főurakat, akik között Zrínyi György is jelen volt, ezt jegyzi meg: „Ez majd szebb készülettel volt mint Draskovich Gáspár és Farkas." Jansonius könyvének egyik lapjára pedig, amely Zrínyi György valamelyik expedíciójával foglalkozik, odaírta: „Jó Zrini György."[7]

A Csáktornyán élő költőt környezete, vára berendezései, olvasmányai mind-mind ősére emlékeztették. Az eposz létrejöttének szubjektív folyamatában ezért az őse iránt érzett tisztelet és csodálat, a családi kegyelet lehetett a legelső elem. Már akkor vágyat érezhetett őse emlékének ápolására, művészi megörökítésére, amikor még nem is gondolt eposz-írásra, még kevésbé az eposzban kifejtendő nagy politikai tervekre. Kezdetben feltehetőleg csak mint hősi példakép állott előtte dédapja, de ez a családi hagyomány politikai célkitűzésekkel is korán összefonódott. Nagy hatással lehetett a költőre Istvánffynak az 1564. évi országgyűlésről szóló elbeszélése, ahol a szigeti hős szájára egy remek szónoklatot adott. A hős itt Istvánffy fogalmazásában kifejti, hogy a törökkel való béke rosszabb a háborúnál, mert békesség alatt több pusztítás történik, mint háborúban. „Ezért, bár tisztelem a mások véleményét, elérkezettnek látom az időt arra, hogy felkeljünk és szerezzük vissza országunk szabadságát, alkalmas pillanatban lerázva nyakunkról az igát."[8] Ősében ennek alapján a költő nemcsak a kitűnő és önfeláldozó harcost, hanem az ország felszabadítására törekvő politikust is látta, a Zrínyi-nemzetség hivatásának ily módon nemcsak a török elleni szakadatlan harcot, a végek állandó védelmét, hanem a török kiverését is tekinthette.

[7] *Drasenovich* 48—50.
[8] *Kardos T.*: Magyar reneszánsz írók. MIR XXIX, 139.

Az ország felszabadítására irányuló konkrét politikai elképzelés kialakulásához, passzív nosztalgiából céltudatos programmá formálódásához, nélkülözhetetlen volt az a széleskörű politikai tájékozottság, az a katonai gyakorlat és főként a harmincéves háborúnak az a sok keserves tapasztalata, amelyről az előbbi fejezetben részletesen szóltam. A *Szigeti veszedelem* írását megelőző öt-hat év eseményei ezért szervesen beletartoznak az eposz genezisének folyamatába. A *Szigeti veszedelem*-ben végeredményben kettős célkitűzést igyekezett a költő megvalósítani: a szigetvári hősnek mint a család büszkeségének és saját példaképének megörökítését és a török kiűzésére vonatkozó program kijelölését.

A két célkitűzés körül az első eleve meghatározta a mű témáját, a második viszont az eposzi formát követelte meg. A szigetvári hőst lírai versekben is lehetett volna méltóképpen ünnepelni, de a szigetvári eseményeket úgy ábrázolni, hogy az egyúttal egy ilyen hatalmas program művészi kifejezése is legyen, és a művészet sajátos nyelvén feleletet adjon arra a kérdésre, hogy miért és milyen módon lehet az országot az idegen járom alól felszabadítani, leginkább elbeszélő műben lehet.

Hasonlítsuk össze Zrínyit a török elleni harc másik nagy klasszikus költőjével, a lírikus Balassival. Ő is szívvel-lélekkel a török elleni harc énekese, de a török-kérdés és a Habsburg-uralom útvesztőiben botorkált, akárcsak valamennyi kortársa, és nem volt meg a lehetősége a biztos politikai tájékozódásra. Szeme előtt ment végbe a végvári katonaság hanyatlása, saját bőrén tapasztalhatta a bécsi udvar magyarellenes politikájának következményeit, a Habsburg-nyomás azonban országos viszonylatban még nem volt olyan erős, hogy megsejthette volna Bocskay korát. A török elleni küzdelem fellendülését áhította a kor valamennyi becsületes magyarjával együtt, de a történelem a tizenötéves háború során nem a török kiűzését, hanem a Habsburg-ellenes függetlenségi harcokat tűzte napirendre. A reformáció nagy társadalmi megmozdulásai és a századközép nagy török harcai az ő korára már letűntek, az új nemzeti küzdelmek viszont még nem kezdődtek el. Tisztázatlan problémák és tisztázatlan ellentétek jellemezték Balassi évtizedeit. Ilyen körülmények között a kor ellentmondásainak összesűrített kifejezése, valamint a szebb és jobb élet, a szabadság és emberi méltóság iránti vágy megéneklése tükrözheti leginkább magas művészi fokon a való-

ságot, erre pedig a líra volt a legalkalmasabb. Politikai tudatosságot hiába keresnénk Balassi költészetében, a bajokból kivezető út konkrét megmutatása számára nem volt lehetséges. Zrínyi viszont úgy vélte — és tegyük hozzá, helyesen — , hogy megtalálta azt a pontot, azt a „láncszemet", melynek megragadásával döntő fordulat vihető az ország fejlődésébe. Ez ugyan még nem jelentette valamennyi kérdés helyes felismerését és még nem vált mindaz, amit művészetén keresztül kifejezett, tudatos, átgondolt politikai meggyőződéssé egyúttal; a legfőbb kérdésben a politikai tisztánlátás feltételei nála mégis adva voltak, és ezért a program széles kifejtését lehetővé tevő epikus formát kellett választania. Az is nyilvánvaló, hogy nem elégedhetett meg akármilyen elbeszélő műfajjal, hiszen a hatalmas, nemzeti méretű problematika hordozására csak a nagy-epika: az eposz vagy a regény alkalmas. A feudalizmus viszonyai között természetesen csak az eposz jöhetett a kettő közül számításba, s ezzel Zrínyinek úttörő feladatot kellett elvégeznie: megteremteni a magyar eposzt.

Vergilius tíz évig dolgozott *Aeneis*-én, Zrínyi egyetlen tél alatt írta meg eposzát — olvassuk előszavában. Néhány hónap törpe idő egy ilyen hatalmas remekmű megalkotásához, de különösen az, ha zaklatott néhány hónapról van szó. „Kíván nyugodalmat vers és história" — írta a költő a *Szigeti veszedelem*-ben: ez nem adatott meg számára. A tél elején, 1645 őszén foglalkoztatta a velencei terv, ugyanekkor érte a menyasszonyával való bonyodalom. Hiába énekelt az *Arianna sírása* szerint „haragos fegyverrel", hogy ezzel kínzó szerelmét feledtesse:

Másfelől kis isten megkerül fegyverrel,
Harcol vagdalkozik lángozó szüvemmel.

Az ellentétek ugyan elsimultak és még a télen, 1646. február 11-én megtartották az esküvőt, de nem valószínű, hogy a szerelmesek kiengesztelődése, a házassági előkészületek, a lakodalom és a mézeshetek időszaka éppen a legalkalmasabb idő nagyszabású hősi eposz írására — bár a költő szerint „nem egyenetlen az szerelem vitézséggel". A szerelmen kívül volt persze más gondja is: a török változatlanul ott terpeszkedett a Mura túlsó partján és nem volt tekintettel a költő művészi tevékenységére, hanem támadásaival „verscsinálásokrul harcra s viadalra" szólította

minduntalan. 1646 márciusában különösen heves támadást intézett a kanizsai török. Zrínyi a IX. ének írásához fogott éppen és mindjárt le is írja a felejthetetlen sorokat:

Engemet penig, midőn irom ezeket,
Márs haragos dobja s trombita felzörget.
Ihon hoz házamban füstölgő üszöget
Kanizsai török; óltanom kell eztet. (3.)

Alaposan meg is torolta a kanizsai basa orvtámadását, amit szokás szerint követett a megrovó levél Bécsből: március 22-én utasítást kapott a haditanácstól, hogy tartsa tiszteletben a békét. Méltán panaszkodott emiatt Batthyány Ádámnak: „Az ü Fölsége haragos levelét nem hiszem, hogy megérdemlettem volna ennyi sok fáradtságu szolgálatommal és véres veretékemmel." Április 11-én Zala megye gyűlésén van, Körmenden — zavartalannak, nyugodtnak egyáltalán nem nevezhető ez a tél.[9]

Érthető tehát Zrínyi mentegetődzése, hogy kevés ideje volt a munkához. A *Szigeti veszedelem* valóban nem a nyugodt elmélyedés és kiérlelés eredménye, a szerelem, a török, a császár haragos levele egyaránt akadályozták abban, hogy részleteiben is kicsiszolja művét. Igaz, van a kérdésnek egy másik, pozitív oldala is: úgy írhatta művét, hogy a valóságban is átélte mindazt, amit mond. Törökverő hősről énekelt, miközben maga is verte a törököt; véres csatákat jelenített meg soraiban, miközben a szeme előtt látta azokat; a szerelem fűtötte őt magát is, mikor Delimán szenvedélyét festette és érezte a bécsi udvar bizalmatlanságát, rosszindulatát, mialatt Halul bég beszédét vetette papírra:

Ki nem esmérheti német barátságát?
Leginkább magyarhoz gonosz akaratját?

[9] *Széchy* I, 199.; *Takáts S.*: Magyar küzdelmek 148.; 47, 48. lev. — Még inkább nyugtalannak képzelhetjük ezt a telet, ha a 46. sz. levelet Zrínyi valóban 1646-ban írta. A levelet ugyanis a költő jan. 12-én Linzből keltezi, s ez esetben a szerelmi bonyodalmak, a házasság és a török harcok mellé még egy ausztriai utazással is számolni kellene az eposzírás telén. Valószínű azonban, hogy Csapodi tévesen tekinti a levelet 1646-ból valónak. Sokkal inkább 1647-ben járhatott Zrínyi Linzben és írhatta ezt a levelet, ugyanis ebben az időben Zrínyi a pozsonyi országgyűlésen vett részt, s ennek során inkább volt alkalma és esetleg szüksége Linzbe, a király tartózkodási helyére utazni.

A *Szigeti veszedelem* keletkezésének ezt a vonását, művészi nagyszerűségének ezt a titkát sejtette meg Vörösmarty és öntötte Zrínyiről szóló költeményének remek soraiba:

Mint viharok közepett magasúlva fogantatik a sas,
És közel a villám honjához kél ki rideg kőn :
Ugy a mit magas elmédben hadakozva fogadtál
Harc villámi között keleted ki világra: azért forr
Véresen és szilajon dalaidban az emberölő harc,
És az erő, a férfi kebel diadalma, királyként
Őrzi nehéz méltóságát zaj-szülte müvednek.

Az eposzírás körülményei tehát részben kedvezőtlenek, részben kedvezőek voltak, de ezek a kedvező mozzanatok még semmi esetre sem magyarázzák meg a *Szigeti veszedelem* létrejöttét és művészi nagyságát.

Számításba kell vennünk Zrínyi korábbi költői gyakorlatát is. Idilljeiben sok szép részletet, biztató művészi készséget és az eposz irányába is előre mutató vonást láthattunk, de ezek korántsem teszik érthetővé, hogy költőjük egyszerre a magyar irodalom legnagyobbjai közé emelkedjék. Ugrásszerű fejlődés van itt munkásságában és egyben a magyar irodalom fejlődésében is. Olyan remekművet tudott írni, amilyet előtte magyar földön senki sem; olyan eposz került ki keze alól, amelyet a magyar irodalomban máig sem múlt felül senki.

A polgári irodalomtörténetírás, amely egy-egy mű létrejöttében elsősorban a szubjektív tényezőket vizsgálta, sokszor mint valami megmagyarázhatatlan tüneményt kezelte a *Szigeti veszedelme*-t és kizárólag a költő zsenialitásával magyarázta. Egyúttal megindult a próbálkozások áradata, annak érdekében, hogy valamely korábbi hazai vagy külföldi irodalmi műben találják meg Zrínyi forrását, mintáját. Zrínyi búvárlói sok irodalmi alkotásban fel is fedeztek a Zrínyiéhez hasonló elemeket, ilyen meg amolyan szellemi áramlatok nyomaira bukkantak az eposzban és azután siettek kifejteni a *Szigeti veszedelem* genezisére vonatkozó elméletüket. Vergilius vagy Tasso, Istvánffy vagy a Zrínyi-album, Marino vagy Karnarutics, a reformátorok eszméi vagy a barokk megváltás gondolat egymást váltogatták a különféle magyarázatokban. Jóllehet a legtöbb ilyen magyarázat eredményeket hozott, mert a *Szigeti veszedelem* egy-egy új összetevőjére

mutatott rá, megnyugtató végeredményt egyik sem jelentett. Nem lehet Zrínyi eposzát egyetlen mintájára, előzményére, forrására visszavezetni. Létrejöttét csak akkor érthetjük meg, ha tekintetbe veszünk minden ösztönzést, amelynek valami szerepe volt a *Szigeti veszedelem* szempontjából. Csak így tudunk a nagy mű titkainak mélyére hatolni, csak így tudjuk megtalálni helyét a magyar irodalom fejlődésében.

A *Szigeti veszedelem* genezisének kérdésére ezért az alábbiakban a rendelkezésre álló valamennyi adat és a kutatás eddigi összes eredményei alapján igyekszem feleletet adni. Ez a feladat csak akkor végezhető el sikeresen, ha a szubjektív tényezőkről a magyar irodalom fejlődésének objektív folyamatára helyezzük a hangsúlyt. Amúgy is lehetetlen volna megrajzolni azt a folyamatot, amely a költő agyában műve témájának és formájának megválasztásakor, alapeszméinek kialakulásakor végbement. Az azonban megoldható feladat, hogy amit a költő a valóság és a korábbi irodalmi hagyományok megismerése alapján zseniálisan összegezett és költői látásában egységgé varázsolt, ismét alkotóelemeire bontsuk szét és ezeket az elemeket logikai rendbe illesztve nyomon kísérjük a költő-óriás művészi alkotásának objektív folyamatát. Ennek a vizsgálatnak a során tisztáznunk kell két alapvető kérdést: hogyan volt lehetséges a magyar nyelvű eposz megszületése a XVII. században és alkalmas-e a szigetvári ostrom témája a XVII. századi valóságnak és a költő tudatos politikai célkitűzésének eposzi formában való kifejezésére. Ennek a két problémának a vizsgálata során fog tisztázódni, hogy véletlen tünemény-e legnagyobb eposzunk, vagy pedig megjelenése szükségszerű, az irodalmi fejlődés törvényszerűségeiből következik.

Az eposz előzményei a magyar nyelvű költészetben

Ilyen nagy művészi alkotás nem jöhet létre előzmények nélkül, egy eposzt a legzseniálisabb költő sem teremthet a semmiből. Egy nagy eposzi remekmű létrejöttét a külföldi hősköltemények ösztönző hatásának termékeként sem képzelhetjük el. Ha Zrínyi egyszerűen csak átvette volna a nagy külföldi eposzok machináit, formai megoldásait, szerkezeti kereteit, a jellem-

ábrázolás módját stb., akkor nem alkothatott volna nagy műremeket, hiszen bármennyi hasonlóság van az egyes eposzok között műfaji, formai szempontból, bármennyire kialakultak is bizonyos eposzi közhelyek, melyeket bármikor bármely költő (legalábbis a feudális korszak végéig) felhasználhatott, mégis mindegyik eposz különféle népek, különféle történeti helyzetek, különféle problematikák terméke és ezért az egyes eposzok minden hasonlóság mellett sem más népek eposzainak mintájára, hanem elsősorban saját irodalmi előzményeik alapján jöttek létre. Nagy nemzeti művet nem alkothatott volna Zrínyi, ha a világirodalom eposzainak tanulságait nem a hazai irodalomi hagyományokban már kialakult eposzi előfeltételek közé ágyazta volna be.

Bár Zrínyi előtt eposzt vagy az eposzhoz közelálló műveket nem ismerünk a magyar irodalomban, mégis fel kell téteeznünk, hogy a magyar nyelvű eposznak általában, de egy a török elleni harc újra napirendre tűzése érdekében a XVI. századi végvári vitézekről írott eposznak különösen, megvoltak az irodalmi előzményei. Ezeket keresve elsősorban a históriás énekekre kell gondolnunk, melyek éppen a XVI. századi végvári vitézek életét ábrázolták. Óriási különbség választja el Tinódi száraz krónikás énekeit Zrínyi remekművétől, mégis joggal felvethető a kérdés: vajon a históriás ének fejlődése során nem sűrűsödtek-e össze, nem halmozódtak-e fel lassan olyan művészi elemek, melyek lehetővé tették, hogy — számos más tényező közbejöttével — az eposzba torkolljon fejlődésük. A régebbi kutatók tagadólag válaszoltak erre a kérdésre. Erdélyi Pál szerint „az irodalomban valósággal a nélkül merült el a históriás ének, hogy epikánkban bármilyen csekély nyomot hagyott volna maga után, vagy előbbre vitte volna epikánk fejlődését”.[10] Ezzel a véleménnyel szemben megkísérlem bebizonyítani, hogy Zrínyi a vitézi tárgyú históriás ének hagyományának a folytatója, a históriás éneket fejleszti eposszá.

A históriás énekek és a *Szigeti veszedelem* között, a hasonló tematika következtében sok tárgyi egyezést találunk. Zrínyi gyakorta ábrázolja a végvári vitézek, illetve a vitézi élet olyan

[10] *Erdélyi P.*: A XVI. és XVII. századi magyar históriás énekek Knyomat a MKsz-ből. Bp. 1887. 55.

vonásait, sajátságait, melyekről már Tinódiék is unos-untiglan írtak. Az ilyen összefüggések azonban még nem bizonyítják Zrínyi és a históriás énekköltészet kapcsolatát, mert a XVI. századi vitézi világra vonatkozó tárgyi mozzanatokat a nagyobb történeti feldolgozásokból, a kortársak emlékezetéből vagy a családi levéltár irataiból éppen úgy meríthette, mint egyes históriás énekekből.

Bizonyos azonban, hogy históriás énekeket ismert. Igaz, hogy könyvtárának katalógusában ilyen kiadványokat nem találunk, de éppen ő bizonyította e műfaj termékeinek hosszú fennmaradását, amikor Mátyás-tanulmányában a Jajca felmentéséről szóló XV. századi históriás ének két sorát megörökítette[11]. A horvát históriás énekeket talán még a magyar nyelvűeknél is jobban ismerte. Az eposzban is emlegeti a horvát hősi éneket, a dávorit, melyet a siklósi győzelem után daloltak a szigeti vitézek, és minden bizonnyal maga a költő is énekelt ilyeneket, nemcsak öccse, aki nagyszombati diákoskodásuk idején a dávorival akarta elűzni az iskola unalmát.[12]

A históriás énekköltészet jelentős hatásának a lehetőségéről nemcsak a fenti tények tanúskodnak, hanem a költő kijelentései is. Hőskölteményére ugyanis következetesen a h i s t ó r i a műfajmegjelölést használja. Előszavában is így nyilatkozik: „az ki históriát ir, elhiszi szómat"; az eposzból magából pedig számos sort idézhetünk: a szigetvári hős bemutatására „ez az, kiről szólni fog én históriám" szavakkal tér rá, a III. ének befejező sora pedig: „Azt bizom negyedik rész históriámra", a IX. énekben a kanizsai török támadását említve így sóhajt fel: „Kiván nyugodalmat vers és história", mikor kissé elkalandozik tárgyától, „de talán históriánkbul mi kiléptünk" vagy „messzi elmentem históriám mellett" szavakkal tér hozzá vissza. Ő tehát „históriá"-t írt, amit legélesebben előszavának ez a mondata fejez ki: „fabulákkal kevertem az históriát". Ez annyit jelent, hogy a valódi történeti tények megéneklésére törekedett, amit egyébként invocatiójában is hangsúlyoz („Adj pennámnak erőt, úgy irhas-

[11] A históriás énekeknek szájhagyomány útján való szívós továbbéléséhez vö. *Eckhardt S.*: Egy régi magyar hősi ének a ponyván. It 1952. 58—68.

[12] *Heller* 23, 44.; *Iványi B.*: A két Zrínyi Miklós körmendi levelei. Bp. 1943. 58.

sak m i n t v o l t"), és ezt színezte Homérosz és Vergilius példájára költött elemekkel. A fabula tehát a költött mesét, a história a valódi, megtörtént tények megéneklését jelenti nála, a hangsúly pedig ez utóbbira, a „históriá"-ra esik. Ezért tartja szükségesnek, hogy bár Szulimánnak Zrínyi kezétől való megölése költőileg teljesen megokolt, ezt külön történetileg is megmagyarázza, forrásokra hivatkozzon és az ellentmondó forrásokkal vitába szálljon. Zrínyi tehát történeti hitelességre tart igényt és históriának nevezi művét — akárcsak a históriás énekek írói.[13]

Most próbáljuk meg a históriás énekek nyomait az eposz konstrukciójában, részleteiben is megkeresni. Már Arany János rámutatott arra,[14] hogy a II. ének 60. versszakában Zrínyi egészen a hegedősök egyszerű, naiv modorában tér át Zrínyi jellemzésére:

Akkor az nagy nevü Zrini Szigetvárban,
Maximiliantul röndölve kapitán
Volt, Horvátországban és többiben is bán,
Ez az, kiről szólni fog én históriám.

Hasonló helyeket, ahol előugrik a krónikás énekek stílusa, találhatnánk még, az sem kétséges, hogy a Thuri Györgyről szóló epizód tulajdonképpen egy kis históriás ének, beleillesztve az eposz szerkezetébe. Ezek a hasonlóságok azonban lehetnének véletlenek is és éppen nem tekinthetők eposzi vonásoknak, hanem sokkal inkább a históriás énekköltészet le nem vetkőzött kezdetleges modorának.

Találunk azonban a históriás énekekben olyan motívumokat, melyeknek esztétikai értékük van, melyek az epikus ábrázolás művészi sajátságainak a sorába tartoznak. Ugyanezeket a motívumokat Zrínyinél is ki tudjuk mutatni. A IV. énekben azt a kitűnő fogást használja, hogy hősét az ellenséggel, az elfogott Olaj béggel dicsérteti, ami által fokozott hitelt tud adni szavainak: ugyanezt a művészi megoldást már több, mint 130 évvel ezelőtt Szabatkay Mihály is alkalmazata Beriszló Péterről szóló

[13] *Kanyaró F.*: A Zrinyiász kelte és költője. ItK 1893. 396—7.; *Thury* 133.

[14] *Arany* 361.

énekében.[15] Vagy gondoljunk Deli Vid súlyos töprengések közötti visszavonulására az Almás patakon keresztül:

De ő gondolkodva indula az viznek,
Hogy közülök kijütt, tartja azt szégyennek.

Háromszor megállott az Almás patakban,
Vissza vájok menjen, gondolja magában. (VI, 111—2.)

Nem Nyári Lőrinc töprengését juttatja eszünkbe ez a néhány sor? Tinódi így írt róla:

Keserög magában, megálla utában,
Gondolkodni kezde az ő nagy búvában,
Jobb néki meghalni Szolnoknak várában,
Hogy nem szégyönére élni itt ez világban.[16]

Több históriás énekünkben, így a *Cantio de militibus pulchrá*-ban, valamint a Nikolsburgi névtelen énekében előfordul az a — már Bonfininél is olvasható — szép jelenet, hogy a sereg egyik vezére keresi a csata viharában eltűnt társát, kérve, hogy szóljon, ha él. Lehet, hogy a motívum Bonfini műve nyomán terjedt el a históriás énekekben, de az is lehetséges, hogy megvolt már Bonfini előtt is és már ő is ének alapján illesztette be a kenyérmezei csatáról szóló elbeszélésébe; említi is, hogy a katonák mindjárt a csata után hősi énekeket szereztek vezéreikről. Bizonyos azonban, hogy a XVI. században ez már a históriás énekek egyik szép művészi alakzata lett.[17] Ugyanez a motívum tér vissza a *Szigeti veszedelem* XI. énekében, amikor Zrínyi keresi az eltűnt Deli Videt:

Hon vagy, édes szolgám, Deli Vid, hon vagy te?
Élsz-e? török szablya vagy megemésztett-e?
Felelj meg, hogyha élsz? (XI, 93.)

De folytathatjuk a sort a bajviadalok leírásával, melyet már Tinódi is szépen meg tudott oldani Kapitán Györgyről szóló énekében, vagy a csaták előtti beszédek beiktatásával, amivel Tinódinál és másoknál, például a Thuri György haláláról szóló

[15] RMKT I, 485—7. (2. kiadás)
[16] RMKT III, 103.
[17] RMKT VII, 179.; VIII, 46. Vö. *Horváth J.*: A reformáció jegyében. Bp. 1953. 223.

énekben találkozunk, s általában a várostromok egyes mozzanatainak írói kidolgozásával, melyre Tinódinál sikerült példák akadnak.

Távolról sem akarom ezekből az egyezésekből azt a következtetést levonni, hogy Zrínyi feltétlenül a históriás énekekből merítette a fenti motívumokat. Hiszen például bajviadalokkal, beszédekkel minden nagyobb epikus mű, minden külföldi eposz tele van. Fontos azonban kiemelnünk, hogy a magyar históriás énekekben megindult az epikus szerkesztés és ábrázolás olyan művészi elemeinek a felhalmozódása, melyek Zrínyi művészetében is fontos szerepet töltenek be.

Még nagyobb jelentőséget kell tulajdonítanunk a históriás énekekben feltűnő olyan eszmei elemeknek, melyek kellő felnagyításban, kiszélesítésben az eposzi konstrukció alapvető pilléreivé, az eposz csodás elemének előzményévé válhattak. Az ilyen motívumoknak részben a humanizmus, részben a reformáció a forrása. Nézzük először az első csoportot.

A végvári vitézek élete állandó bizonytalanságban, veszélyben volt, soha sem tudhatták, visszatérnek-e egy-egy portyázásról vagy sem, a végek vidéke ezer veszélyt rejtegetett, bármely erdőből lesben álló ellenség törhetett rájuk, bármely útkanyarulatnál török csapatba botolhattak. Érthető, hogy a vitézek tudatában jelentős szerephez jutott a szerencse képzete, hiszen nagyrészt a szerencse dolga volt, ki maradt életben, ki nem. A reneszánsz fortuna-fogalom így a vitézi életfilozófia alkotóelemévé vált és a vitézek írásaiban minduntalan felbukkan. Ha például portyázni indulnak, akkor, mint Zolthay István, a hős egri kapitány írja: „Az lábunkat szerencsére visszük ki a kapun."[18] Tinódi és mások bőségesen tanúskodnak arról, hogy a históriás énekekben különösen nagy szerep jutott ennek a szerencse „filozófiának". A veszélyes vállalkozásra induló vitézek az énekmondók szerint „szerencsét késértnek" vagy „fejöket vetik az szerencsének" stb.[19] A vitézek szerencse-képzete természetesen nem hasonlít Machiavelli pogány fortunájához; a jó szerencsét ők Istentől várják, miként Balassi felejthetetlenül megfogalmazta: „Mint sok fát gyümölccsel, sok jó szerencsékkel áldjon Isten mezőkbe!"

[18] *Takáts S.*: Régi magyar kapitányok és generálisok. 179.
[19] *Klaniczay* 6–7.

Közismert dolog, hogy Zrínyi műveiben milyen központi jelentősége van a szerencse-problematikának. Korántsem vezethető ez vissza kizárólag a vitézi költészet szerencse-képzetére — a maga helyén ezzel a kérdéssel bővebben fogok még foglalkozni. Kimutatható azonban, hogy a *Szigeti veszedelem*-ben jelentős részben erről a végvári tapasztalatról, vitézi hagyományról van szó a szerencse esetében. Mikor Alekto Szelim képében háborúra biztatja Szolimánt, ecsetelve előtte a biztató kilátásokat: ezekkel a szavakkal vágja el az esetleg felmerülhető kételyek útját:

Osztán, édes fiam, az vitéz embernek
Kell valamit engedni az szerencsének. (I, 43.)

Szolimán igyekszik is biztosítani a szerencsét ügye számára: amerre a sereg vonul, hatvanhárom hozsa osztogatja a pénzt

Minden nyomorultnak, hogy ezek Istennél
Szerezzenek szerencsét könyörgésekkel. (II, 43.)

Zrínyi itt pontosan a históriás énekek módjára jár el.

A reneszánsz eszmekörébe vág a hősi halált halt vitézek égi és földi jutalmának a megfogalmazása is. Kézzelfogható jutalomra a végvári vitézek alig számíthattak, hiszen zsoldjukat sem kapták meg; haláluk esetén özvegyük és árváik az ínség elé néztek. Valamilyen etikai és vallási szurrogátumra volt szükség, amely feledteti a valóságnak ezt a sötét oldalát és felemelővé teszi a vitézek állandó halálos veszedelmét. Az örök földi hírnévnek és az égi dicsőség reményének a humanizmusban gyökerező gondolata töltötte be ezt a szerepet. A hírnév, mint a középkori teocentrikus gondolkodás alól felszabaduló ember legféltettebb kincse, Küküllei János óta nyomon kísérhető irodalmunkban, az égi dicsőség pedig nem a keresztény üdvözülés, hanem az antik héroszok istenné válásának értelmében merül fel humanista íróinknál. Miként Janus Pannonius írta Hunyadiról.

Nádor előtt szétszórta a vad hordát s leigázta
Még a halált is! Ezért élve az égbe jutott!
Sok hős trónol díszben a szent Kapitóliumon fönt,
Ámde az égbe csak ő, Ő lebegett egyedül! [20]

[20] Szöveggyűjtemény 1,76.

A földi és égi jutalom humanista motívumai összekapcsolódva jelennek már meg Janus Pannoniusnak Mátyás nevében Constantius olasz költőhöz írt verse végén:

Ennélfogva rohanjunk egyként rá a szorongó
Ellenségre: a föld s ég jutalom-díja vár.
Élet az égben, amely vég nélkül boldogan éltet,
Addig a földön sok jó s vele dics-koszorú.[21]

Mátyás még a dicskoszorú mellett más „sok jó"-ra is számíthatott a földön győzelme jutalmául, a XVI. századi vitézeknek azonban már csak a „jó hir és név", valamint a mennyei jutalom maradt. Ehhez azután görcsösen ragaszkodnak is. „Gyermekeimnek a jó hírnél, és névnél drágábbat mit adhatok, mit hagyhatok?" — olvassuk az egyik levélben.[22] „A jó hírért névért " hagynak mindent hátra Balassi vitézei és se szeri, se száma a vitézi énekköltészetben e motívum megjelenéseinek. Különösen sokat szerepel Tinódinál, aki a legteljesebben összegezte a végvári vitézek életének mozzanatait históriás énekeiben. Nála és általában a históriás énekek szerzőinél természetesen az égi jutalom humanista gondolata ismét keresztény színezetet nyer, hiszen a vitézek a keresztény vallás, nem pedig az antik mítosz világában gondolkodtak és éreztek. A török elleni harc amúgy is összefonódott tudatukban a kereszténység védelmével: nyilvánvaló, hogy a keresztények Istenétől várták a megdicsőítést is. A földi és égi jutalomról szóló, vitézi közhitté vált gondolatot a legpontosabban Tinódi fejezte ki *Hadnagyoknak tanúság* c. versében:

Itt valaki közzűlünk elesik,
Az angyalok mennyországba viszik,
Ez világon neve elhírhöszik,
És mindönök nagy jóval üdvezlik.[23]

Zrínyi szigetvári hőseinek is ez a jutalma. A meghajló feszület a szigetvári hősnek két dolgot ígér: az angyalok az égbe viszik

[21] Uo. I, 83.
[22] *Takáts S.*: A török—magyar bajviadalok. Bp. 1913. 16.
[23] RMKT III, 252.

és Isten jobbjára állítják, a földön pedig fia felserkenti, megtartja „fénnyel tündöklő" nevét és hírét. Ugyanez vár a többi vitézre is, Radivojról és Juranicsról mondja például a költő:

Mig az nap meg nem áll, mig a magyar nemzet
Karddal oltalmazza az keresztény hitet
Élni fog nevetek; ti penig az Istent
Örök boldogságban mostan dicséritek. (IX, 78.)

Zrínyi tehát egyenesen folytatja, átveszi, továbbfejleszti a históriás énekekben megfogalmazott vitézi hagyományt. Itt pedig már nem egyszerű motívumról vagy költői fogásról van szó, hanem olyan mozzanatról, melynek központi szerepe van az eposz struktúrájában, amely egyike a cselekményt csodás régiókba emelő tényezőknek. A hős égi jutalmát, megdicsőülését ábrázoló barokk-vízióban tehát a vitézi hagyomány művészi kidolgozását kell látnunk. Hiszen már Tinódi is angyalokkal viteti a mennybe a hazáért elesett vitézeket és még az égi korona motívumát sem kell feltétlenül barokk freskók vagy pompázatos jezsuita színjátékok ösztönző hatásával magyarázni; a fentebb idézett Zolthay István már 1553-ban is így gondolkodott: „Igen sok a török s mind reánk jönnek. Mi pediglen az hatalmas Istentől reánk adatott keresztyén hit mellett vigan akarunk halált szenvedni, hogy az Istennek szine előtt megkoronáztassunk."[24]

A históriás énekeknek a reformáció eszmekörében mozgó elvi megnyilatkozásai összefüggnek azzal a kérdéssel, hogy milyen magyarázatot adtak az énekmondók a magyarságot ért csapásokra. Tinódi válasza egyszerű és világos:

Támaszta az Isten az keresztény népre
Pogán fejedelmet nagy veszödelmére,
Jelösben mindönnél ez magyar nemzetre,
Parancsolat szegésért büntetésére.[25]

A reformátorok annyiszor kifejtett gondolata ez: a török pusztítás Isten bosszúja, amiért a magyarság megszegte Isten törvényeit. Ez a gondolat a *Szigeti veszedelem* alapeszméjének is egyik legfontosabb eleme. Később térek majd rá a kérdés társadalmi és

[24] *Takáts S.*: Régi magyar kapitányok és generálisok. 165.
[25] RMKT III, 288.

történeti vonatkozásainak az elemzésére, most itt azt vizsgálom meg, hogy azon túlmenően, hogy Tinódi a reformátorok gondolatát ilyen pontosan reprodukálta, van-e arra példa, hogy ez a gondolat egyes históriás énekekben — akárcsak később Zrínyinél — az elbeszélés konstrukciójának alapelemévé válik. Tinódi idézett szakasza ugyanis csak a *Szalkai mezőn való viadalról* szóló énekének szép intonációja, amely után az események elbeszélése semmi szorosabb összefüggésben sincs a bevezető versszakkal. Ha azonban vannak olyan énekek is, melyekben ez a gondolat az elbeszélt történetet átható „alapeszmévé" vált, akkor a históriás ének valóban eposzi magaslatok felé fejlődik.

Figyelemre méltó ebből a szempontból Tőke Ferenc históriás éneke Szigetvár 1556. évi, Horváth Márk által vezetett védelméről. Már csak azért is meg kell vizsgálnunk ezt az éneket, mert ha közvetlenül esetleg nem is, de Zsámbokinak Tőke énekén alapuló feldolgozását Zrínyi bizonyára ismerte.[26] Tőke Ferenc így fogalmazza meg a Tinóditól már idézett tételt:

Mert a pogány nem magátul hatalmas,
Mi tettük azt hogy eddig diadalmas,
Mert nem hisszük, hogy az Isten hatalmas,
És hogy az ő hiveihez irgalmas.

Az a gondolat, hogy a török csak a mi bűneink miatt erős, végigvonul az egész éneken, amely éppen azt hivatott példázni, hogy amennyiben a magyarok a bűnöket elhagyják, a török veresége biztos. Pedig az erőviszonyok kedvezőtlenek, az énekesnek „kevés népnek sok ellen bátorságát" kell megmutatnia. Horváth Márk serege azonban olyan pozitívumokkal rendelkezik, amely kiegyenlíti ezt a különbséget, sőt a magyarokat helyezi fölénybe:

Jó tiszttartó Szigetet birja vala,
Isteni félelem a vitézekkel vala,
E g y e s s é g b e n minden népivel vala,
Igaz hittel Istent imádják vala.

Jó vezér, igaz hit és egyesség: ezek Tőke Ferenc szerint a szigetváriak erőforrásai. Különösen az egységet hangsúlyozza ezek közül, többször is visszatér rá az ének során, kiemelve, hogy

[26] Kiadva: RMKT VI, 131—50. — Zsámboki műve: RMK. III, 450.

nincs közöttük visszavonás. Ennek köszönhetők harci sikereik, melyek folytán a szigetiek „mindennap harcon bátorbak lének", a török pedig vereségre van ítélve. Hiába próbálkozik a szigetváriak rászedésével, mondván nekik, hogy nem érdemes ellenállniok, mert a németek úgysem jönnek segíteni; hiába vádolja Ali basa tunyasággal, gyávasággal tisztjeit, azok megmagyarázzák, hogy éppen elegen elpusztultak már közülük a harcban, és ha tovább folytatják az ostromot, mindnyájan el fognak vérezni eredmény nélkül, mert

Szigetiek látod mely keménységben
Mi ellenünk v a n n a k n a g y e g y e s s é g b e n.

A török végül is kénytelen elkotródni a vár alól. Az egyenetlenség, a széthúzás, vagyis az anarchia az a bűn, amely miatt a török diadalmas lehet, ha viszont egységesek vagyunk, akkor kis számunk ellenére is megsegít az Isten: ez a tanulság Tőke Ferenc énekéből. Az egységnek köszönhető, hogy

Megforgatta Isten mi szerencsénket,
Megmutatta hozzánk kegyelmességét,
Ő ellene pogány erőtlenségét,
Szégyenéti hivei ellenségét.

Az énekes tehát a reformációnak a török hódításra adott magyarázatát egy történetre alkalmazta, és ezáltal az elbeszélt városttromnak valóságos transzcendentális hátteret adott. Nagy művészi lehetőségek rejlenek a végvári harcok ilyetén feldolgozásában, bár a jámbor Tőke Ferencnek ezekről sejtelme sem volt.

Tőke Ferenc énekében az öntudatlanul megjelenő eposzi elemek között nincs meg a hős isteni elhivatottsága, sem Istennek a megszemélyesítése és a történetbe való személyes bekapcsolása. Ezt is megtaláljuk azonban egy másik históriás énekben, Tardy Györgynek 1588-ban Rákóczi Zsigmond szikszói diadaláról írt művében, melynek jelentőségére már Széchy Károly felhívta a figyelmet Zrínyi életrajzában.[27] Tardy György, éneke elején, hosszú bevezetésben ecseteli — Farkas András modorában —, hogy Isten milyen kegyelmes volt a magyarokhoz, kihozta őket

[27] Kiadva: *Thaly K.*: Ismeretlen históriás énekek a XVI. és XVII. századból. Száz 1871. 104—30. Vö. *Széchy* II, 70.

Scitiából a „tejjel mézzel folyó" Pannóniába, de a magyarok ezt nem hálálták meg, a „bálvány isten" után kezdtek menni, akárcsak a zsidók annak idején, és ezért Isten rettenetes büntetéssel sújtja őket. Hangsúlyozza azonban az énekes, hogy Isten

Jobbulását az hiveknek ha látja
Nagy haragját kegyelömre fordítja.

A bevezetés után rátér az események leírására: a török, melynek „sokaságban vala nagy bizodalma", Szikszó pusztítására megy, ahonnan a szerzőnek sikerül elmenekülnie. A menekülőket a nagy csapás Isten felé fordítja, könyörögni kezdenek hozzá — ugyanazokkal a zsoltárokra visszamenő gondolatokkal, melyekkel a szigetvári hős a feszület előtt — mire Isten a magyarok javulását látva megsegíti őket: mint egykor a zsidóknak, Józsuét támaszt a magyaroknak, és elküldi angyalait Eger várába Rákóczi Zsigmondhoz azzal az üzenettel, hogy üljön lóra seregével és verje szét a Szikszót dúló török sereget, ne féljen az ellenség sokaságától, mert ő vele lesz, miként a zsidókkal is ott volt a Vörös-tengeren.

Tardy György énekéből hiányzik az egység és széthúzás kérdésének az a világos felvetése, amely Tőke Ferencnél megvolt, nála Isten puszta könyörgésre fordul a magyarok mellé, ily módon nem forr össze nála a cselekménnyel olyan szorosan az „alapeszme", mint Tőkénél. Ugyanakkor viszont előrehaladás az eposz felé a hős isteni elhivatottsága, az angyalok által vitt üzenet, a győzelem előre való bejelentése.

A felsorolt példák, a históriás énekek és Zrínyi eposza közötti nagyszámú egyezés, és különösen az eposz eszmei-csodás konstrukciójának fontos elemeit alkotó mozzanatok megjelenése a históriás énekekben, lehetővé teszi annak megállapítását, hogy a török elleni harcok ábrázolásának ez a jellegzetes, hagyományos műfaja felhalmozott olyan elemeket, melyek a magyar eposz megteremtéséhez alapot adtak.[28] Lehetséges volt a históriás ének eposszá fejlesztése — természetesen számos egyéb tényező közbejöttével. Amint Zrínyi a XVI. századi végvári harcokat

[28] *Horváth János* a reformáció irodalmáról szóló könyvében, ha ezt nem mondja is ki, hajlik e vélemény felé, s értékes művészi lehetőségeket ismer fel a históriás énekekben. Vö. i. m. 206—10.

választotta műve témaköréül, éppúgy a végek világának műfajában, költészetében találta meg az irodalmi kidolgozáshoz is a kiindulópontot.

Nem szabad azonban megállnunk a históriás énekeknél, hiszen a *Szigeti veszedelem* előtt több mint egy félévszázaddal Balassi Bálint már magas művészi fokon tudta lírai verseibe összesűríteni a vitézi élet minden szépségét, hazafias hősi pátoszát. Zrínyi epikát írt, ezért Balassi vitézi lírájának a hatására kevés nyom van. Egyes sorokban mégis az *In laudem verni temporis* (Borivóknak való) vagy az *In laudem confiniorum* (Egy katonaének) című költeményeinek a visszhangját érezzük. Mikor a szigeti vitézekről azt írja Zrínyi, hogy „csak éjjel nappal ezt az mezőt járják", akkor Balassi gyönyörű sora, „Az jószagu mezőt széjjel bejárják" jut eszünkbe. Mikor pedig a szigeti hős az eskütétel előtti nagy beszédében hősi elszántsággal kijelenti, hogy legyen a vár dicsőségünk helye, „avagy madár gyomra mi koporsóhelyünk" — talán a Balassi által realisztikusan megfestett vitézi vég járt a költő eszében: „Sok vad s madár gyomra gyakran koporsója vitézül holt testeknek."

Vitézi verseinél sokkal inkább hatott Balassi saját hősi életével, tekintve, hogy Rimay méltó emléket állított barátjának, a költőnek és katonának. Rimay epicedionját Zrínyi az *Istenes énekek* nyomtatott kiadásából ismerte, amely megvolt könyvtárában. Itt már a históriás énekek döcögős elbeszéléseinél sokkal fejlettebb, sokkal művészibb formában jelenik meg az isteni elhivatottságú hős, akinek a sorsát az égi hatalmak határozzák el és akit Rafael arkangyal a megvidult, fényben úszó égbe visz az angyalok seregeinek hozsannázása közben. Balassi hősi halála és megdicsőülése mintául szolgálhatott a költőnek őse felmagasztalásánál, és filológiailag is kimutatható, hogy a szigetvári Zrínyi híres imája a versciklus legszebb részletének, az epicedionba beépített megrázó L. zsoltárnak a parafrázisa. Mind a két versnek a közeledő halál és a bűnbánat a tárgya, hasonló gondolatmenetben, sokszor egyenesen hasonló szavakkal. „Végtelen irgalmú, o te nagy hatalmu Isten" — kezdi Balassi, Zrínyi pedig ezzel a sorral: „Véghetetlen irgalmu szentséges Isten." Mindketten azzal folytatják, hogy már anyjuk méhéből bűnnel terhelten jöttek világra, Istentől mégis annyi jót kaptak, de ezért hálátlansággal fizettek: Balassi: „Én rút háládatlan"; Zrínyi: „Mégis én

nyomorult háládatlan vagyok." Zrínyi ezután eltér Balassi utolsó versének gondolatmenetétől, mert ez nem illene az eposz struktúrájába, és Balassi más istenes verseit követi, így főleg a szentháromság második személyéről szerzett énekét, ahol a költő Krisztushoz így fohászkodott: „Te vagy szál kópiám, te vagy éles szablyám" — Zrínyi viszont:

Te vagy énnékem győzhetetlen fegyverem,
Paizsom, kőfalom, minden reménységem. (II, 65.)

Később a több Balassi-versből is ismert gondolat következik: Istennek nem érdeke, hogy őt, a bűnöst sújtsa. Ezt a gondolatot Zrínyi nemzeti méretűvé tágítja és az egész népre kiterjeszti, magyarázva Istennek, hogy a nép megmaradása az ő érdeke: „szent nevednek adj örök becsületet" ezzel. Az imádkozó Zrínyinek felelő feszület ki is mondja a vigasztaló szavakat: „Ne félj, mert nem heában érted megholtam" és ezután ígéri meg a hősnek a mennyei dicsőséget és az örök földi hírnevet.

A *Szigeti veszedelem*-nek ez a kitűnően megformált, központi jelentőségű jelenete tehát Rimay epicedionja és Balassi istenes versei nyomán készült, azok világában mozog.[29] Lehetett tehát a magyar költészet hagyományai alapján igazi eposzi jeleneteket alkotni.

Rimay műve abból a szempontból is tanulságos, hogy Balassi halálának és megdicsőülésének csodás környezetét, bibliai-keresztény elemek mellett, antik mitológiai istenek alkotják. Míg a latin nyelvű humanista költészet művelői csaknem kizárólagosan mitológiai apparátust vonultatnak fel munkáikban, a reformáció írói s a históriás énekek szerzői viszont a bibliai-vallásos vonatkozásokra szorítkoznak, addig az érett reneszánsz korának magyar nyelvű humanista műköltészetében az antik és a bibliai elemek összekeverednek. Ezek ekkor már nem meghatározott ideológiai tartalmak hordozói, hanem az esztétikai hatás eszközei csupán, s így magától értetődően válnak egyenragúakká. A hősi, vitézi témájú költészetben nemcsak

[29] A Balassi-idézetek *Eckhardt* kritikai kiadása alapján. Rimay hatására rámutatott már *Ferenczy Z.*: Rimay János. Bp. 1911. 22. A szigeti hős imájának zsoltáros elemeire *Arany* is felhívta a figyelmet: 362.

Rimay epicedionjában találunk erre példát. Még nagyobb mértékben tapasztaljuk ezt Gyulai Mártonnak Győr 1598. évi visszavételéről írott, a bibliai és vallásos elemekben valósággal tobzódó epiniciájában.[30] Zrínyi tehát, mikor eposzában, főként annak csodás gépezetében a vallásos és mitológiai elemeket együttesen szerepelteti, nemcsak a külföldi reneszánsz és barokk eposzok gyakorlatához, hanem a hazai irodalmi hagyományhoz is igazodott.

Bőségesen megvoltak a hazai előzményei az eposz „fabulás" részeinek, vagyis a történeti forrásoktól függetlenül költött epizódoknak. A magyar reneszánsz fénykorában virágzó regényes verses históriákat bátran tekinthetjük Delimán és Kumilla, valamint Deli Vid és Borbála epizódja műfaji előképeinek. Bár a magyar nyelvű regényes históriák közül Zrínyi könyvtárában csak *Eurialus és Lucretia* történetének egyik kiadását, valamint Czobor Mihály *Chariclíá*-ja kéziratos másolatát lelhetjük fel, sőt ez utóbbi az eposz írásakor még nem is volt a költő birtokában,[31] mégis joggal feltételezhetjük, hogy a főúri udvarok e közkedvelt olvasmányaiból fiatal korában többet is megismerhetett. De a szerelmi tárgyú széphistóriák mellett a magyar reneszánsz, mindenekelőtt Balassi szerelmi lírája, valamint saját idilljei is elegendő alapot szolgáltattak a költött szerelmi jelenetek megalkotásához. A *Szigeti veszedelem* szerelmi tárgyú részleteiben bőségesen találunk is Balassi szerelmi verseire, más virágénekekre és Zrínyi idilljeire emlékeztető reminiszcenciákat.[32]

A magyar irodalom s különösen a vitézi témájú költészet felhalmozott tehát olyan elemeket, melyek a magyar eposz megszületését előkészítették. Műfaji és formai szempontból adva voltak a *Szigeti veszedelem* létrejöttének előfeltételei, ez azonban nem csökkenti Zrínyi alkotó szerepét, s újító voltát műfaji téren. Ő maga is tisztában volt azzal, hogy újfajta művet hoz létre, ezért tartja szükségesnek megokolni előszavában, hogy a „históriát" „fabulákkal" keverte. Ő ebben látta irodalmi

[30] RMKT XVII. I, 104–8.

[31] A kéziraton ugyanis egy korábbi tulajdonos 1646-ból való személyes feljegyzése is olvasható.

[32] A Balassi-párhuzamok összeállítását lásd *Eckhardt S.*: Balassi Bálint utóélete. ItK 1955. 407–8.

újítását; hiteles történeti elbeszélés és költött regényes történet összeolvasztására nem látott és nem is láthatott példát a magyar nyelvű irodalomban.

Az „alapeszme" forrása

Az eddigiekben az eposzi forma, műfaj egyes elemeinek a Zrínyi előtti magyar irodalomban való felbukkanását vettük számba. Ezek sorában ott volt a feudális eposz egyik legjellemzőbb műfaji jegye is: a témának csodás keretbe való beágyazása. Sőt Tőke Ferenc és Tardy György esetében éppen annak a vallásos-csodás elképzelésnek a megjelenését és a végvári küzdelemmel való összekapcsolását láttuk, amely a *Szigeti veszedelem*-nek is alapkoncepciójává vált.

Az a gondolat, hogy Isten a magyarokat bűneik miatt a törökkel sújtja, de bűneik elhagyása, „megtérésük" esetén ismét megmenti őket: alkalmas kiindulópont lehet a végvári vitézek harcainak eposzi csodás keretbe való illesztéséhez. De csak kiindulópont! Hiszen itt egy igen régi vándormotívumról van szó. A magyar irodalomban már a tatárjárásról szóló *Planctus* óta Isten bosszúálló kezét látták az írók a barbár hordák támadásában. Janus Pannonius egyik elégiája pedig arról szól, hogy Isten letekintve a világra és látva annak gonoszságát, az emberiség elpusztítását tervezi, Mária azonban közbelép és bocsánatot eszközöl. A XVI. században a török csapásra vonatkozólag annyira általános lett az isteni bosszúval kapcsolatos magyarázat, hogy még az 1546. évi törvénycikkekbe is belekerült. A 2. articulusnak egyenesen ez a címe: „Hogy Magyarország nem szabadul föl, annak oka: Isten haragja."[33]

Nyilvánvaló, hogy ezt a vándormotívumot sokféle módon, különböző tendenciák szolgálatában lehetett felhasználni, aszerint, hogy miképpen konkretizálják azokat a bűnöket, melyek Isten bosszúját, vagyis a török sikereit előidézték, valamint azokat az erényeket, melyek képessé teszik a magyarságot Isten kiengesztelésére, vagyis a török-veszély elhárítására. Vajon volt-e az Isten büntetéséről szóló hagyományos és széltében elterjedt gondolatnak olyan interpretációja, amely a XVII. században sem vált időszerűtlenné? Ha volt ilyen, akkor Zrínyi nemcsak

[33] *Négyessy* 57—8.; *Tolnai V.*: A Sz. V. alapeszméjéről. It 1915. 116.

egy hagyományos motívumot használt fel eposza csodás keretének kiindulópontjául, hanem a csodás keret által hordozott haladó, hazafias eszmeiség tekintetében is a magyar hagyományra támaszkodhatott. Ilyen, Zrínyi számára is használható és eposzában értékesíthető interpretáció pedig volt: a reformáció írói dolgozták azt ki.

Azt a közfelfogást, hogy a török sikere Isten büntető szándékából fakad, a reformáció írói a feudális és a római egyházat ostorozó elméletté kovácsolták. Farkas András, Szkhárosi Horvát és mások a mértéktelen vagyonharácsolásban (a „fösvénység"-ben), a frakcióharcokban, a parasztság határtalan kifosztásában, az egyházi visszaélésekben: vagyis az uralkodó osztály bűneiben, a feudális anarchiában jelölték meg azokat a hibákat, melyekért Isten a törököt küldte a magyarság nyakára. A reformáció írói a feudális anarchiát tették felelőssé a török sikereiért. Szkhárosi Horvát — a megszemélyesített „fösvénység"-hez intézve szavait — ezt egészen világosan megfogalmazza:

Jó Magyarországot nagy szégyenbe hozád,
Az sok pártolókkal mindaddig dúlatád,
Mígnem Buda várát pogán kézbe adád.[34]

Világos, hogy a reformátorok a feudális bűnök megszüntetésében, közelebbről az anarchia megszüntetésében, egy „jó fejedelem" megjelenésében és a római egyház eltávolításában látták az ország egysége és a rend helyreállításának előfeltételét. Ha a magyarság megtér, vagyis megvalósítja a fenti követelményeket, akkor Isten bármilyen hatalmas ellenségtől megvédi őt, mint ahogy korábban is megáldotta őket annyi jóval: kihozta Scitiából, győzelemre vitte őket századokon keresztül stb. A reformátorok koncepciója tehát politikai állásfoglalást tartalmazott a vallásos jelszavak mögött. Ez a politikával telített vallási koncepció feltétlenül alkalmas volt arra, hogy az eposz eszmei keretét és csodás eleme gerincét adja. Ennek az évszázados hagyománnyá vált vallási magyarázatnak a segítségével a XVI. századi végvári vitézek honvédő harcait úgy lehetett bemutatni, hogy az összefüggésben legyen az egész társadalom alapvető problémáival, hogy a török kiűzésére vonatkozó program a társadalmi valósággal összhangban kerüljön megfo-

[34] RMKT II, 194.

galmazásra. Egyes írók egyenesen képszerűvé is tették már az isteni büntetésnek a reformáció szellemében való értelmezését. Károli Gáspár írja a *Két könyv*-ben: „Még szívében sem jöve a török császárnak, hogy Magyarországot rontassa, ha az Isten nem indítaná szívét és az Isten nem súgná az ő fülébe, hogy fölfegyverkezzék."[35] A reformátorok elgondolása szinte kívánkozott nagy-epikai feldolgozásra.

Nem új megállapítás, hogy Zrínyi az országot pusztító ellenség sikereinek Isten büntetésével való magyarázatát abban a formában vette át, ahogy azt a reformátorok konkretizálták: Thury József, Hajnal Márton és Mészöly Gedeon már kimutatták.[36] Az irodalomtörténeti köztudatba mégsem ment át, hogy Zrínyi, az ellenreformáció századának ez a katolikus írója, Pázmány és a jezsuiták neveltje, a reformáció eszmekörére támaszkodik eposzában. Pedig ez könnyen bizonyítható.

A *Szigeti veszedelem* első éneke nagyrészt a reformátorok koncepciójára épül fel. Istennek Mihály arkangyalhoz intézett szavaihoz Farkas András és Szkhárosi Horvát verseiből pontos párhuzamokat idézhetünk. Nem idézem itt Farkas András hosszú költeményét a zsidó és magyar nemzetről, mert Thury József már bemutatta, hogy az eposz 13—18. versszakai tömören összegezik Farkas hosszú fejtegetéseit. Még világosabban mutatja az eposznak a reformátorok gondolataival való rokonságát, ha az említett versszakok gondolatmenetét Szkhárosi Horvát két szakaszával vetjük össze:

Zrínyi:

Maga te tekints meg körösztény világot,
Nem találsz azok közt, kivel tettem több jót ;
Kihoztam Scitiából, mely nékik szük vólt, (I, 13.)
— — — — — — — — — — — — — — — — —
Téjjel mézzel folyó szép Pannoniában,
Megtelepitém üket Magyarországban,
És meg is áldám minden állapotjában, (I, 15.)
— — — — — — — — — — — — — — — — —

[35] Idézi: *Hajnal M.*: Karnarutić és a Zrínyiász. Knyomat az EPhK-ből. Bp. 1905. 14.

[36] *Thury* 141—9.; *Hajnal M.*: i. h. *Mészöly G.*: Kölcsey Hymnusa és a Hymnus Kölcseyje. Bp. 1939. 20—3.; utal rá *Ferenczi Z.* is: Rimay János Bp. 1911. 22.

Szent séges lölkömet veájok szállattam,
Az körösztény hütre fiam által hoztam,
Szent kerályokkal is megajándékoztam,
Békességet, tisztességet nekik adtam. (I, 17.)

De ők ennyi jókért, ah, nehéz mondani!
Ah, háládatlanok, és merték elhadni,
Nem szégyenlik Isteneket elárulni,
Ellenemre minden gonoszban merülni. (I, 18.)

Szkhárosi Horvát:

Magyar nemzet! nagy sok jót tőn teveled az Isten,
El-kihozta Szittiából az jó kevér földre
Felűltete asztalfőre, minden tisztességre,
Pogánságból megfordíta az keresztény hitre.

De nem tudád megköszönni az Isten jóvoltát,
Nem akarád megesmerni nagy kegyelmes voltát,
Nem fogadád tanítását, semmi jó tanácsát,
De meglátod rövid időn nyilvábban haragját.[37]

Ezt a haragot festi Zrínyi a következő versszakaszokban.

Melyek Zrínyi szerint a magyarság bűnei? Ez a kérdés egyik lényege.

.... sok feslett erkölcs és nehéz káromlás.
Irigység, gyülölség és hamis tanácslás,
Fertelmes fajtalanság és rágalmazás,
Lopás, ember-ölés és örök tobzódás. (I, 10.)
— — — — — — — — — — — — — — — —
Fösvénység gyülölség uralkodik rajtuk,
Nincs szeretet köztök, sem okos tanácsok. (I, 58.)

A reformátorok által annyiszor elmondott feudális bűnlajstrom ez. Ezekkel a tulajdonságokkal jellemezték a feudális anarchiát. Zrínyi is nyomatékosan rámutat arra, hogy hiányzik az egység a magyarok közt, pedig Szulimán is tudja:

Igaz, nem tagadom, ha egyesség volna
Köztök, bizony, nekünk nagy gondokat adna
Az egynéhány magyar, és megcsorbitaná,
Fényös koronánkat talán megrontaná. (I, 57.)

[37] RMKT II, 21.

„Fej nélkül vannak" a magyarok — írja Zrínyi; „fejetlenségben" élünk — mondta Szkhárosi.

Alapvető szerepe van az eposz eszméjében annak a gondolatnak, hogy az Istenhez hű népet — bármilyen kicsi legyen is —, Isten megvédi az ellenség túlerejével szemben; hiába bízik a szultán hatalmas hadseregében, „esztelen ki veti ilyből reménységét". A legvilágosabban a szigeti hősnek az eskütétel előtt mondott beszédében vannak ezek a gondolatok kifejtve. Milyen élesen megfogalmazta ezt már Sztárai Mihály Juditról szóló históriájában, amikor Akhior így ecseteli Holofernes előtt a zsidók elleni hadjárat esélyeit:

Tudd meg azért uram, ha vagyon nékik vétkek,
Mellyel megbántották hatalmas Isteneket.
Bátor rájok menjünk, mert kezünkben adja,
És őket meggyőzhetjük.

Hogyha penig nincsen, nékiek nem árthatunk,
Mert ő Istenekkel minékünk meg kell vínunk,
Ki megótalmazza és ott mindnyájunknak
Csak szégyent kell vallanunk![38]

A reformátorok írásaiban az Isten haragját előidéző bűnök között jelentős szerepet tölt be a „bálványozás", vagyis a katolikus vallás. A reformációs gondolatok átvételének nyilván itt van a legfőbb nehézsége, hiszen Zrínyi buzgó katolikus volt. Mégis, ha pusztán a szavakat nézzük, Zrínyi itt is követi elődeit: szembe állítja a bálványimádást a „Krisztus hitével". Ozorai és Szkhárosi Horvát fejtették ki a legélesebben ezt az ellentétet: a katolikus vallás és a reformáció ellentétét. A „kétféle hit" jelenik meg az első ének 7—9. szakaszaiban, ahol Isten

. . . . magyarokat eszben vette,
Nem járnak az úton, kit fia rendelte.

Látá az magyarnak állhatatlanságát,
Megvetvén az Istent, hogy imádna bálvánt;
— — — — — — — — — — — — — — —
Hogy ü szent nevének nincsen tiszteleti,
Ártatlan fia vérének böcsületi. (I, 7—9.)

[38] RMKT V, 142.

Nyilvánvaló, hogy Zrínyi itt csak a formát veszi át, de a kétféle hit ellentétének tartalmát nem tehette magáévá a reformáció értelmében, saját vallását nem bélyegezhette meg. De nem tulajdoníthatott-e Zrínyi ellenkező értelmet, vagyis nem a reformációra vonatkozik-e a bálványozás kifejezése? Az eposznak a reformáció gondolatvilágával való mély és alapvető rokonsága már eleve ki kell, hogy zárja ezt a feltevést. A Zrínyiász számos magyarázója mégis — nem véve tudomást Thury József bizonyításáról — a fenti sorokra támaszkodva a *Szigeti veszedelme*-t az ellenreformáció eposzának kiáltotta ki, annak kifejezetten protestánsellenes tendenciát tulajdonított, hangoztatva, hogy Zrínyi szerint Isten éppen a reformáció miatt sújtotta a nemzetet. Érveltek azzal is, hogy a töröknek Isten büntetéseként való felfogása a katolikusoknál is megvolt. Ez persze igaz, csakhogy ott egészen más az értelme. A reformátorok — mint láttuk — a feudális anarchiát tartják a bűnök forrásának. Hát Pázmány? Ő így nyilatkozik, méghozzá éppen a reformáció véleményét tolmácsoló Magyarival polemizálva:

„Voltak azért Luther előtt is az keresztyének között hadak, visszavonások és ínségek, melyekkel Isten tisztította az ő szolgáit. Mindazonáltal az keresztyénségbe csak egy példát sem találok, hogy az Isten pogány népet vitt volna valamely keresztyén nemzetre, az által rontotta volna országokat és kirekesztette volna földönkből, hanem csak akkor, mikor elszakadván az római igaz vallástul, valamely új tévelygésbe esett."[39]

Pázmány szerint tehát c s a k, k i z á r ó l a g az eretnekség az a bűn, amely Istennek pogány nép közbejöttével végrehajtott bosszúját felidézheti. Zrínyinél ezzel szemben éppen a reformátorok anarchiaellenes, nemzeti indokolása van meg, és nyoma sincs az e r e t n e k s é g-nek, a hitbeli tévelygésnek a felsorolt bűnök között. Pedig nem nagy fáradságba került volna ezt közéjük rakni. Az eposz ellenreformációs tendenciáját bizonygató kutatóknak kellett keresniök tehát valami olyan mozzanatot a magyaroknak Zrínyi által felsorolt vétkei között, melynek legalább valamelyes katolikus íze van. Végre sikerült ilyet találniok ebben a sorban: „Jószágos cselekedetnek nincs keleti" (I, 9.) a magyarok között. Íme tehát — mondották —, az

[39] Pázmány Péter Összes Művei. I, 186.

érdemszerző erővel bíró „jócselekedet" katolikus dogmája szerepel Zrínyinél.[40] Ezután nem lehet kétség afelől, hogy a *Szigeti veszedelem*-nek katolikus alapeszméje van. Beöthy hamar merész elméleti konstrukciót is produkált: a szigetvári hős fölös jócselekedeteiről beszél, amely beszámít az érdemben fogyatékos többi magyaroknak és ezáltal Zrínyi „megváltja" a nemzetet, hogy a fölös jócselekedetekre szert tegyen, feláldozza életét, mint az egyház szentjei stb., stb.[41]

Nem beszélek arról, hogy ez Zrínyinek totális félreértése, hiszen ezt már sokan, többek közt Riedl, kifejtették,[42] a „józágos cselekedet" kifejezés értelmére kell csak az olvasó figyelmét felhívnom ahhoz, hogy lássa: aki a Zrínyi által használt jószágos cselekedetet a katolikus dogmatika értelmében vett jócselekedettel azonosítja, az vagy tudatosan hamisít, vagy pedig rendkívül járatlan a régi magyar szövegek olvasásában. A „jószágos cselekedet" ugyanis nem más, mint a latin v i r t u s szó magyar jelentése, azaz e r é n y. Tanú erre valamennyi régi szótár Calepinustól Szenczi Molnáron át Pápai Párizig. De tanú erre az egész XVII. századi vallásos irodalom. A protestáns Szenczi Molnár a Biblia-kiadáshoz írt ajánlásában a „jószágos cselekedetek világos tüköré"-nek nevezi a protestáns tudósok írásait. Pázmány így ír a prudentiáról: „Eleit, utólját minden dolgoknak megfontolván, üdőt, helyt, módot mértéket szab minden j ó s á g o s c s e l e k e d e t e k b e n." Ezzel szemben a dogmatikai értelemben vett jócselekedeteket minden esetben úgy nevezik, mint ma: „j ó cselekedetnek". Káldi például így teszi fel egyik prédikációjának alapkérdését: „Ha szabad-e keresztyén embernek j ó c s e l e k e d e t i b e n v a g y é r d e m i b e n reménségét helyheztetni?" Ez már a katolikus teológia, itt már a protestánsoknak az egyedül hit által való üdvözülésről szóló tanításával vitázik a szerző. Akárcsak Pázmány, aki a Magyari ellen írt

[40] *Beöthy Zs.*: A Zrinyiász magyarázatához. It 1913. 210.; *Alszeghy Zs.*: A tizenhetedik század. Bp. 1935. 147–8.

[41] *Beöthy Zs.*: i. m. 212–4.

[42] *Riedl Fr.*: A magyar irodalom története a XVII. században. (Sokszorosított egyetemi jegyzet. Jegyezte és kiadta: Csoma K.) Bp. 1907. A 271. lapon írja: „A hőskölteményben megváltásról, melyben sokan a költemény főeszméjét látják, nincs sehol szó."

vitairatában az egyik fejezetnek ezt a címet adja: „Hogy az j ó cselekedetek érdeme vallásába nincs semmi bálványozás."[43]

Világos tehát, hogy nincs a *Szigeti veszedelem*-ben teológia, nem dogmatikus írás ez, nincs ott fölös jócselekedet és ebből eredő megváltói képesség. Zrínyi minden felekezeti él nélkül beszél az igaz hit, a Krisztus hitének elhagyásáról, nem a protestánsokat vagy a katolikusokat teszi felelőssé, hanem általában az „elfajzott" magyarokat, akik „gyönyörködnek külömb-külömb vallásoknak". Zrínyi elvi alapja a vallási megoszlás és főleg a vallási ellentétek, a vallásháborúk elleni állásfoglalás, hiszen éppen ezek végzetes voltáról szerzett tapasztalatokat a harmincéves háborúban. A török kiűzésének reális programjához hozzá kellett hogy tartozzon a vallási ellentétek leszerelése, a „külömb-külömb vallások" közti ádáz torzsalkodás megszüntetése. A magyarok bűne tehát nem az, hogy protestánsok vagy katolikusok, hanem az, hogy a vallási ellentétek akadályozzák a nemzet egyesülését. Zrínyi semmiféle felekezeti programot nem fejt ki az eposzban, hanem egy felekezeti ellentéteken felül álló nemzeti programot. Hogy mégis az egyik felekezetnek, mégpedig nem is a saját felekezetének a gondolatvilágához nyúl vissza, annak az az oka, hogy a reformáció íróinak anarchiaellenes és az ország egységének visszaállítását, erős, igazságos fejedelem uralmát sürgető álláspontja megegyezett Zrínyi törekvéseivel. De a reformátorok koncepcióját úgy veszi át, hogy előbb kiküszöböli belőle a katolikus vallás ellen irányuló vonásokat, kizárólag politikai, társadalmi alapra helyezve azt, hiszen olyan országot akart a török ellen mozgósítani, melynek fele protestáns, fele katolikus. A Zrínyi választotta megoldás az egység útja — ugyanezt az utat járta egyházi politikájában később Rákóczi is.

Zrínyi Miklós tehát nemcsak eposza műfaji előzményeit, a vitézi élet ábrázolásának már kialakult hagyományos módjait vehette át a magyar hagyományból, hanem eposza alapeszméjét is. Több mint ötven évvel ezelőtt jól látta már Zrínyi egyik becsületes kutatója, hogy „ez a körülmény csak emeli a *Szigeti veszedelem* értékét, mert . . . úgy hivatkozhatunk rá, mint olyan monumentális alkotásra, melyben egy egész nemzetnek s másfél

[43] *Dézsi L.*: Szenczi Molnár Albert naplója, levelezése és irományai Bp. 1898. 50.; Pázmány P. Összes Művei VII, 280.; I, 116.; *Bellaagh Á.*: Káldi válogatott egyházi beszédei. Bp. 1891. 185.

századnak szelleme tükröződik."[44] A históriás énekeket írogató énekmondók és a magyarságot sújtó isteni büntetés koncepcióját kidolgozó prédikátorok amúgy is egy tőről fakadtak: a XVI. század derekán mindkét rokonszenves írócsoport a társadalom széles rétegeinek haladó törekvéseit fejezte ki. Műveik, eszméik biztos alap voltak arra, hogy a XVII. század zseniális írója a XVI. század haladó irodalmának hatalmas szintéziseként megalkothassa a magyar nép nemzeti eposzát.

Hátra van azonban még annak a kérdésnek a tisztázása, hogy milyen úton, milyen forrásból jutottak Zrínyihez a XVI. századi reformátorok eszméi. Farkas András, Szkhárosi Horvát verseivel kapcsolatban nem gondolhatunk egy olyan élő hagyományra, amely a históriás énekeket fenntartotta. Zrínyi könyvtárában is hiába keressük a magyar reformáció fontosabb írásait, — igaz, hogy megtaláljuk könyvei között például Enyedi Györgynek *Az O és Uj Testamentumbeli helyeknek... magyarázatjok* c. könyvét, de ez legfeljebb arról tanúskodik, hogy nem zárkózott el a protestáns könyvektől, ha azok kezébe kerültek.[45] Meg kell tehát állapítanunk, hogy melyik lehetett az a protestáns könyv, amelyet — ha nem is került be könyvtárának állományába, amint Tasso és Busbecqu sem — jól ismerhetett. Mivel csak olyan protestáns irat jöhet számításba, amely a XVI. századi harcos reformátorok elképzeléseit tolmácsolta, egyedül Magyari István híres könyvére gondolhatunk, amely a Zrínyi-birtokokhoz közel, Sárváron jelent meg és Poppel Évánál minden bizonnyal megtalálható volt. Magyari könyvének közvetlen hatása feltétlenül kimutatható Zrínyi műveiben, sőt azt mondhatjuk, hogy irodalmi munkássága legfőbb magyar előzményének tekinthető.

Az országokban való sok romlásoknak okairól szerzője átvette a régebbi reformátorok tanítását az ország pusztulásának okairól, ő is lényegében a feudális anarchiát jellemző erkölcsi romlást, valamint a katolikus egyházat teszi felelőssé a török pusztításáért. A reformátorok tanításait azonban Magyari jelentékeny

[44] *Thury* 149.

[45] Bibl. Zr. 10. — *Drasenovich* (33, 53) szerint a költő kezétől lapszéli jegyzeteket is találunk könyvtára Enyedi-kötetében. A bejegyzések írásának jellege azonban eltér a Zrínyiétől, s így nyilván egy korábbi tulajdonoséi.

mértékben továbbfejlesztette. Nem feladatom Magyari művének ismertetése, mindössze azokra a vonásaira szeretnék rámutatni, melyek dokumentálják, hogy Magyari könyve fontos állomást jelent az ország politikai és társadalmi problémáinak értékelésében a reformátorok és Zrínyi között.

A reformátorok élesen rámutattak a bajok okaira, de amikor a kivezető utat kellett megmutatni, akkor bár soraikból világosan kitűnik, hogy az anarchia felszámolására, valamilyen centralizációra gondolnak, ezt rendkívül elvontan fejezték ki — a fejedelmek megjavulására, illetve a reformáció elterjedésére számítva. Magyari viszont — bár könyve címében az okok megvizsgálását ígéri — minden korábbi magyarul író szerzőnél rendszeresebben és politikusabban fejti ki a romlás megszüntetésének módját. Könyve IV. része már címében is világosan megfogalmazza a szerző törekvését: „Negyedik Rész, mely jó utat mutat benne, és megtanít rejá, mihez kellessék minekünk is ez sok romlásokban és vérontásokban magunkat tartanunk, ha azt akarjuk, hogy az pogány törököknek kemény vas igájokat nyakunkról lerázhassuk, és az rajtunk uralkodó inségekből, valaha immár egyszer valamennyére megszabadulhassunk.”[46]

Magyari tehát határozottan a török kiűzésének kérdését veti fel. A törökkel szembeni harc programját pedig szembeállítja a vallási üldözéssel, a protestánsok elleni hadakozással. A katolikus reakcióval szemben így érvel: „Ó vérben telhetetlen emberek, ha oly igen szomjuhozzátok az vérontást, miért nem fordítjátok fegyverteket az pogányok ellen, s hagynátok békét az keresztyéneknek?. . . Lám még a pogányok sem cselekednek ily nagy kegyetlenséget, az köztök lakos keresztyénekkel, . . . sőt amely hadat ellenünk tartnak is, nem az hütért elannyera, mint az birodalomért tartják: mert ha csak az hütért hadakoznának velünk, csak egy keresztyén sem maradhatna birodalmokban, holott itt ha lehetne, mind nyakokat szakasztanák a keresztyéneknek az pápista urak. Ezt ha az török cselekedné, csoda nem volna, de hogy így mi magunk rontjuk magunkat, az csodálatos nagy dolog. Az ellenség ellen erős férfiak kelletnek, de ha az köztünk lakozó keresztyének vérét ily igen szomjuhozzuk, hol teszünk szert az jó vitézekre? Talám az idegen nemzet veszen

[46] Magyari 206.

nekünk országot? Jó ugyan a külső segítség is jó rendtartással, de ha ő magok elpusztítnak, haszontalan. Az hon való volna tehát hasznosb a távol valónál s ezért kellene az keresztyén vértől ótalmaskodnunk."[47]

Magyarinak ezek a remek sorai sok mindent megmagyaráznak, hiszen a szerző itt éppen a romlásnak azt az okát emeli ki, amely Zrínyiben a *Szigeti veszedelem*-ben megfogalmazott politikai koncepciót kiérlelte: vagyis a vallásüldözés, a vallásháború kérdését. Magyari eme sorainak a fényénél kap igazán értelmet Zrínyinek az a sora, hogy „gyönyörködnek külömb-külömb vallásoknak". A vallási viszály általában — mint az ország romlásának egyik alapvető oka: ezt Magyari csatolta a reformátorok által korábban kidolgozott bűnlajstromhoz s ezzel nagy mértékben alkalmassá tette ezt a felfogást arra, hogy Zrínyi magáévá tegye. Persze Magyari itt egyáltalán nem következetes: belőle a protestáns egyház képviselője beszél, az ország romlásának másik fő okát a bálványozásban, vagyis a katolikus vallásban látja és a romlás megszüntetése érdekében a bálványozás eltörlését követeli. Mikor tehát egyrészt tiltakozik általában a vallásüldözés és a vallás miatti belviszályok ellen: a katolikusokkal szemben ő maga követeli azt. Zrínyi ezt az ellentmondást, a dolognak ezt a kétoldalúságát kiküszöböli: nála az eposzban a bálványimádás szónak nincs konkrét felekezetellenes tartalma: őnála már valóban elvi magaslaton jelenik meg a vallási viszály bírálata. Sőt a *Szigeti veszedelem* I. énekében a Károly császárra tett gúnyos célzás világosan rámutat arra az összefüggésre, amely a vallási viszály és a török elleni harc közöttvan: a némettől azérf nem lehet segítséget várni, mert a vallási ügyekkelvan elfoglalva.

Magyari idézett sorai azonban még más tanulságot is tartalmaznak az eposz szempontjából. Magyari lándzsát tör amellett, hogy az országot saját erőnkből kell felszabadítani, mert az olyan segítség, amely inkább pusztítani jön — és ilyen a katolikusokat támogató német segítség —, nem hoz hasznot. Közismert, hogy Zrínyi prózai műveiben milyen határozottan képviselte ezt az álláspontot, de ennek csírái már eposzában is megtalálhatók. Halul beszéde éppen a német segítség bírálatát, hasznavehetetlenségének kimutatását tartalmazza. Látjuk tehát,

[47] Uo. 102—3.

hogy Magyarinál nyomatékos hangsúllyal szerepel éppen az a körülmény, amely Zrínyit a magyar politika helytelen útjára rádöbbenthette.

Magyari a romlás első két okának a bálványozást és a keresztények üldözését, vagyis a protestánsüldözést jelölte meg. Harmadiknak veszi a „minden gonoszságot", melyet így részletez: „inneptörést, szüleinknek nem tiszteléset, gyülőséget, irigységet, visszavonyást, háboruságot, perpatvart, gyilkosságot, paráznaságot, fajtalanságot, bujaságot, tisztátalanságot, torkosságot, részegséget, tobzódást, orzást, tolvajlást, ragadozást, kóborlást, kevélységet, fösvénséget, jóra való restséget."[48] Az ország romlásának ebben a harmadik okában foglalja tehát össze Magyari azokat a feudális anarchiára jellemző bűnöket, melyeket a reformáció írói mindig felsoroltak. Láttuk, hogy Zrínyi bűnlajstromában ezek a bűnök milyen jelentős helyet foglaltak el, most pedig az is észrevehető, hogy mennyire közel állnak ezek éppen a Magyari megfogalmazásához. Van azonban Magyarinál még egy negyedik ok is, mégpedig a hadakozásban elkövetett hibák csoportja. Ez gyökeresen új, a reformátorok erre nem mutattak rá. Viszont ez megint egy olyan tényező, amely szorosan összekapcsolja Magyarit és Zrínyit. Zrínyi ugyanis, miután az első énekben először a saját szavaival, majd Isten, Alekto és a szultán képében elősorolja a Magyari által említett első három romlás-ok csoportot, Arszlán basa levelén keresztül tulajdonképpen a Magyari által negyediknek említett hibára mutat rá:

Nincs köztök hadtudó, ha volna is, ezek
Az tisztviselőnek soha nem engednek.(I, 56.)

Hasonlókat olvashatott Zrínyi Magyarinál, aki szerint a mi vitézeink „rend nélkül rohannak gyakran az ellenségre, sokszor csak álló sereget sem rendelnek, sem zászlójokat, sem hadnagyokat meg nem várják". „No jól mondotta volt egy török fejedelem, hogy nagy oka legyen az mi romlásinknak, az vitézeknek fenyiték és fegyelem alatt való nem tartása."[49] Íme nemcsak a gondolat azonos, de még Magyari is egy „török fejedelem"-re hivatkozik. Se szeri, se száma ezután az olyan katonai hibáknak, melyeket Magyari felsorol és Zrínyi szintén hangsúlyoz eposzában, mint

[48] Uo. 210.
[49] Uo. 245, 201.

például az ellenség lebecsülése, az ostoba vakmerőség, a táborban való részegeskedés, a váraknak „hitre" való megadása (Magyari és Zrínyi egyaránt Temesvár és Gyula példáját állítják itt előtérbe) stb.

Zrínyi tehát a töröknek Isten büntetéseként való elképzelését a reformáció íróinak Magyari által továbbfejlesztett formájában vette át, Magyari azonban, mint láttuk, határozottan rá akar mutatni a romlás eltávoztatásának a módjára is. Lehetségesnek tartja az ország felszabadulását a következőképpen: „vajha mi is Istenhez térvén, vélle megbékéllenénk, noha igen megromlottunk, de bizony megszabadítana Isten. Ez bizodalmat erősíti bennem, azoknak históriájok, kiket Isten az ő tőlle való elszakadásáért, ellenség kezében adott, de megtérések után, mindenkor megszabadította őket: és csak egyet sem olvassok közzülök, kit az úr Isten az megtérésben hozzája nem fogadott volna. ... De semmi jó reménség nem lehet mind addig is felőlle, valamig az bálványozás ótalmasztatik, az keresztyének kergettetnek (vagyis a protestánsokat üldözik), az sok gonoszságok el nem hagyattatnak és az hadakozásban jobb módot nem követünk."[50]

Ha a „bálványozás" szót, Zrínyi módjára, felekezeti értelmétől megfosztjuk, akkor kiderül, hogy Magyari ugyanazon bűnök eltávoztatását követeli, mint Zrínyi, ugyanolyan hibák megszűnésére ígéri Isten megkegyelmezését és segítségét, mint Zrínyi. Sőt ebben az esetben Magyari és Zrínyi egyformán mellékesnek tartják a szembenálló ellenfelek létszámát. Nem a hatalmas seregnek kell győznie, hanem annak, amelyet az Isten segít. Ez a gondolat ad erőt a szigetváriaknak, amint Zrínyi beszédéből olvassuk az V. énekben:

Hatalmas török császár szultán Szulimán
— — — — — — — — — — — — — —
Vagyon reménsége számtalan sok hadán.
— — — — — — — — — — — — — —
Esztelen ki veti ilyből reménségét,
Utoljának tartja az Isten kegyelmét ;
Elrontja haraggal Isten reménségét,
Lovassát, gyalogját, s röttentő fegyverét.

[50] Uo. 217.

Ezért ő Pharahot rontá keménységgel,
Goliátot meggyalázá egy gyermekkel,
Philisteusokat rettenetességgel,
Ronta pogányokat bosszuálló szüvel. (V, 6—9.)

Ugyanez az okfejtés többször előfordul Magyarinál, a legvilágosabban a IV. részben, amikor hosszabban beszélve a fáraó és a filiszteusok romlásáról, így összegezi véleményét: „A zsidók példájokhoz képest, se jó szerencsénkben, se erős végházainkban, se erőnkben, se sokaságunkban ne bizzunk, mert ezek, ha Istentől nem segíttetnek, csak hamar semmié lesznek, se kevességünkben kétségben ne essünk, mert az kevesség által is hatalmas az Isten."[51]

Hosszú ideig lehetne itt sorolni a *Szigeti veszedelem* és Magyari könyve között az egyezéseket, de ennyiből is látszik, hogy mennyire rokon a két koncepció. Hogy a XVI. századi reformátorok írásait ismerte-e Zrínyi, azt nem tudjuk, de Magyarin keresztül mindenesetre eljutott hozzá a töröknek Isten büntetésével való olyan magyarázata, amelyet írója a feudális anarchia ellen élezett ki, a vallásháborúk kérdésének bekapcsolásával a XVII. század viszonyaira alkalmazott, a hadviselés kérdéseinek bevonásával világibbá és politikusabbá tett, mindezt pedig az ország felszabadításának perspektívájában tárgyalta.

Meg kell végül említeni Magyarinak még egy gondolatát, amelyet nem tudott szervesen beépíteni koncepciójába, de amely annál nagyobb szerepet játszik majd Zrínyinél mint az eposz egyik kulcskérdése. Az igazságos és igazságtalan háború kérdéséről van szó. Magyari hosszan fejtegeti, hogy a „nem szükséges okból" létrejött háborúk, melyek „irigységből, kevélységből, gyülőségből, felfuvalkotságból, erőben, sokaságban való bizodalomból, hirnek, névnek, kazdagságnak, b i r o d a l o m n a k n e v e k e d é s é n e k s z o m j ú s á g á b ó l", vagyis hódító célból támadnak: szerencsétlenek. Győznek viszont azok, akik „nem az ragadomány kedvejért hadakoztanak, hanem Isten tisztességéjért, hazájokért, maradásokért, feleségekért, gyermekekért, özvegyekért, árvákért és békességekért".[52] Idézzük most megint a szigeti hős beszédét:

[51] Uo. 212.
[52] Uo. 236, 189.

Harcolnunk peniglen nem akarmi okért
Kell, hanem keresztény szerelmes hazánkért,
Urunkért, feleségünkért, gyermekeinkért,
Magunk tisztességéért és életünkért. (V, 27.)

Természetesen az igazságos és igazságtalan háborúról szóló gondolat nem feltétlenül pont Magyaritól jutott el hozzá. Hiszen Magyari is humanista források alapján teszi azt magáévá és Zrínyi számos külföldi olvasmányában is találkozhatott vele. Például Boterónál ezt olvashatta: „Guerra offensiva ed ingiustissima dirai quella dell'Ottomano, che non insidiato, non offeso, ed insidia ed offende la Christianità; offensiva e d in giustè perchè potendo questo tiranno goder la pace ne'suoi regni v uolea guerra in quelli degl'altri. Contra costui che non ha altro pe r isopo, che l'abbattimento del Christianesmo, giuste e santissime sono le leghe."[53] Éppen a gondolat humanista eredetéből következik, hogy az a reformáció szemléletét követő Magyari könyvénél sokkal szervesebben épül bele Zrínyinek a reformáció hagyományainak értékesítése ellenére is világi fogantatású művébe. Ennek, valamint a humanista előzményeknek a tárgyalására azonban majd később térek ki.

Összefoglalva eddigi fejtegetéseimet a magya eposz magyar irodalmi hagyományok alapján való létrejöttének lehetőségéről, megállapítható, hogy Zrínyi a históriás éneket, illetve a magyar vitézi énekköltést fejlesztette eposszáazáltal, hogy a reformátorok Magyari által politikusabbá és vlágibbá tett elképzeléseivel a XVI. századi vitézek küzdelmet nagy nemzeti összefüggésekbe és csodás keretbe állította.

A külföldi eposzok hatása

A magyar hősi eposz eszmei és formai elemeinek XVI. századi irodalmunkban való felhalmozódása biztosította amagyar eposz megteremtésének lehetőségét, de önmagában nem lett

[53] Botero: Le relationi universali. Venetia 1618. 33. (Az idézett rész magyarul: A török háborúja támadó és rendkívül igazságtalan, mert bár nem ármánykodtak ellene és nem támadták meg, a kereszténység ellen ármánykodik és megtámadja azt; támadó és igazságtalan, mert noha ez a zsarnok a békét élvezhetné országaiban, a háborút akarja másokéban. Igazságosak és szentek a ligák az ellen, akinek egyetlen célja a kereszténység leverése.)

volna elegendő. A *Szigeti veszedelem* a magyar irodalmi hagyomány alapján jött létre, de nem kizárólag. Ahhoz, hogy költőnk az eposznak a korábbi magyar irodalomban meglévő műfaji és eszmei csíráit merészen továbbfejlessze, ismernie kellett magát a műfajt, magát az eposzt, szeme előtt kellett tartania olyan mintákat, amelyek irányt szabhattak ennek a nagy művészi feladatnak a megoldásánál. Zrínyinek fel kellett használnia a világirodalom nagy eposzainak tanulságait, át kellett vennie a rabszolga és feudális korok eposzainak mindazon Homérosztól Tassóig és Marinóig egyik műről a másikra hagyományozódó formai elemeit, eposzi machináit, melyek ekkor a műfaj elengedhetetlen követelményeinek számítottak. A külföldi eposzirodalom értékes művészi elemeit Zrínyinek a magyar irodalom számára birtokba kellett vennie. Miként Balassi Bálint létre tudta hozni a magyar és az európai líra nagy szintézisét, és ezzel klasszikus magaslatra emelte a magyar nyelvű lírát, ugyanígy a fejlődő magyar irodalom és a külföldi nagyepika hagyományainak és tanulságainak összekapcsolódásából született meg a legnagyobb magyar eposz. A *Szigeti veszedelem* genezisének kérdései során azt kell most megvizsgálnunk, hogy mi volt a szerepe a világirodalom nagy eposzainak Zrínyi műve létrejöttében, milyen hatást gyakorolt rá Vergilius, Tasso és többi külföldi mintaképe.

Zrínyi a nagy antik klasszikusokkal már iskolai tanulmányai során, Tasso és a Tasso-epigonok műveivel pedig itáliai útja alkalmával ismerkedhetett meg; könyvtárában pedig, mint lírájának tárgyalásánál már láttuk, a világirodalom számos nagy eposza helyet foglalt. De ezen túlmenően lehetőséget adott számos tanulság értékesítésére az a tematikai hasonlóság, amely a szigeti ostrom és számos más eposz tárgya között fennáll. Már az *Iliász* is egy népek harcává felfokozott várostrom történetét beszéli el, Silius Italicus *Punica*-jában is két hatalmas vezér-egyéniség, Scipio és Hannibál mérkőzik egymással, Ariostónál és Tassónál a keresztény és pogány világ küzdelme játszódik le. Különösen jelentős ebből a szempontból Tasso, aki egy város ostromának a történetén keresztül mutatja be keresztények és mohamedánok küzdelmét, igaz, hogy fordított helyzetben, mint Zrínyi. A keresztények és törökök küzdelme gyakori téma a Tasso-epigonok eposzaiban is. Több eposzban szerepel

alapmotívumként az isteni bosszú valamely nép romlottsága miatt, így Marinónál. És szinte mindegyik eposz tele van harcokkal, kiemelkedő hősök párviadalaival, várostromokkal. Mindezek a körülmények lehetővé tették, hogy Zrínyi úgy értékesítse más eposzok értékes elemeit, hogy az ne menjen a téma rovására.[54]

Az átvételek egyik csoportja az eposz műfaji sablonjaival kapcsolatos. Ilyen a Vergiliuséhoz hasonló propositio, a Tassót követő invocatio, a szinte minden eposzban feltalálható seregszemle. Ilyen formai megoldás az egyes énekek elején lévő lírai reflexiók és az énekeket lezáró sorok rendszere, melyben Ariostót követte, különösen a XIV. ének elején, a barátaihoz intézett szavak ötlete esetében.[55] Az eposznak tizenöt énekre való osztásában Ovidius *Metamorphoses*-e szolgálhatott például. Igaz, hogy a mai műfaji kategóriáink szerint a *Metamorphoses* nem eposz, a XVII. században azonban annak tartották. Ovidiusra megy vissza az eposz első két, önéletrajzi elemeket tartalmazó sora is.[56]

A csodás keret művészi kiképzésével függ össze az átvételek másik csoportja. A *Szigeti veszedelem*-nek az eszmei tartalom hordozásában nagy szerepet játszó csodás kerete, mint láttuk, a magyar hagyományban is kifejlődőben volt, de Tőke Ferenc és Tardy György históriás énekei mutatták, hogy az Isten büntetéséről szóló gondolatot nem tudták, nem is törekedtek rá, vallásos elképzelésből epikai cselekménnyé változtatni. Ennek legfeljebb a csírái voltak meg. Tasso és Marino műveiben viszont éppen erre láthatott Zrínyi példát.[57] Az eposz cselekményének

[54] A Sz. V. külföldi mintáinak vizsgálatánál *Arany* klasszikus tanulmányára támaszkodom. *Arany* tanulmányán alapszik e fejezetrész ténybeli és elvi megállapításainak jó része, ezekre külön-külön nem utalok a jegyzetekben. Hasonlóképpen nem hivatkozom esetenként *Greksa Kázmér* tanulmányára: A Zrínyiász viszonya Tasso-, Vergilius-, Homeros és Istvánffyhoz. Székesfehérvári Kat. Gimn. Ért. 1890. *Greksa* a IV—XV. énekre vonatkozóan végezte el az összevetést, folytatni kívánván ezzel *Arany* munkáját. Ez tárgyi szempontból sikerült is, de lényegesebb esztétikai, elvi megállapitások nélkül.

[55] *Riedl* idézett jegyzet 286, 299.

[56] *Marót K.*: Ovidius, a mindenki költője. I. OK XII, 56—8.

[57] Marino kis eposzainak hatását *Kardos T.* mutatta ki: Zrínyi a XVII. század világában. ItK 1932. 261—4. — Könyvem első kiadására is támaszkodva további megjegyzései ugyanerről: Il nesso fra realtà ed

olyan megkezdése, hogy Isten alátekint a földre: régi eposzi megoldás, Vergiliusnál és Tassónál is megvan. Marino *Gerusalemme distrutta*-jában pedig Isten a zsidó nép hálátlanságáról, bűneiről beszél, és ezért elpusztítását tervezi. Régi eposzi fordulat az is, hogy Isten vagy például Marino *Strage degli innocenti*-jében az alvilág fejedelme, valami csodás lényt küld el, hogy tettre indítsa az eposz egyik főszereplőjét. Vergiliusnál és Tassónál egyenesen a *Szigeti veszedelem*-ben is szereplő Alekto tölti be ezt a szerepet, Marinónál az alvilág fejedelme a Kegyetlenséget küldi Herodeshez, hogy rábeszélje őt a kisdedek lemészárlására. Ezekről a szörnyekről — különösen Marino Kegyetlenségéről — vette Zrínyi Alektója leírását is, valamint azt az ötletet, hogy álöltözetben jelenjék meg. Álöltözetben teljesíti küldetését Alekto Vergiliusnál és Tassónál, Marino Kegyetlensége pedig Herodes elhunyt fivérének alakját ölti magára, nehogy szörnyű arcával elrettentse a királyt: akárcsak Zrínyi Alektója Szelim képében. Ugyanakkor mindaz, amit ennek a hagyományos eposzi machinának a keretében mondanak, tehát, ami az egész elindulásnak az eszmei, tartalmi eleme: teljesen Zrínyi sajátja, illetve a magyar hagyomány eredménye. Amit Isten mond, annak már semmi köze a külföldi eposzokhoz, azon a puszta tényen kívül, hogy másutt is egy nép bűneiről van szó. Ugyanezt tapasztaljuk az eposzi csodás keret szempontjából soron következő második fontos jelenetnél: Zrínyi imájánál. Azt a gondolatot, hogy a főhőst először ima közben mutassa meg, költőnk Tassótól vette, de Bouillon és a szigeti hős könyörgése már egészen más: Zrínyié Balassi zsoltárain alapul.

Az eposz cselekményének megindulásához hasonlóan az eposz végén, amikor szükségszerűen sűrűsödnek a csodás elemek, Zrínyi megint igénybe veszi a hagyományos eposzi fordulatokat. Így igen régi megoldás az isteni és alvilági erők felvonultatása a két fél oldalán. Megtalálható már Saguntum ostrománál is Silius Italicusnál,[58] de Tassónál sem hiányzik. A pokolbeli lelkek Zrínyinél olvasható felsorolása leginkább Marinónak a *Strage degli innocenti*-ben megjelenő szörnyeihez hasonlít; az

---

immagine nello stile di un seicentista ungherese Nicola Zrinyi. A „La critica stilistica e il barocco letterario" c. kötetben. Firenze 1957. 245—52.

[58] *Négyesy* 58.

ezeket felidéző Alderán alakját viszont egy Tasso-epigonnak, Scipione Herricónak *Babilonia distrutta*-jából vette.[59] A XV. ének mennyei jelenetének megrajzolása Tassónál is feltalálható, de Zrínyihez legközelebb itt is Marino áll, mégpedig a *Gerusalemme distrutta* égi jelenete, Marino Mihály arkangyala is hasonló beszéddel űzi el az alvilági lelkeket Jeruzsálem alól, mint Zrínyinél Gábriel Szigetről.

Térjünk rá az átvételek harmadik csoportjára, melyek a harci cselekmények, illetve általában a földi események bonyolításával, ábrázolásával kapcsolatosak. Itt gyakran teljesen meddő törekvés lenne kimutatni, hogy egyes harci leírások pontosan honnan erednek, mert a közelharc-küzdelmeknek, amikor ember emberrel áll közvetlenül szemközt, szinte valamennyi elképzelhető variációját kidolgozták már évszázadok folyamán. Nehezen lehetne egy költőnek egy hosszú elbeszélő költeményen keresztül csupa olyan vágó és szúró fegyverekkel vívott harcot bemutatnia, amelyek a harci összetűzések csupa új, soha le nem írt változatait tartalmaznák. Ezért természetes, hogy például a siklósi, az Almás patak melletti és a többi harc leírásánál Zrínyi igen sokszor alkalmaz olyan leírásokat, amelyeket megtalálunk Homérosznál, Vergiliusnál, Tassónál és más költők eposzainál egyaránt, de ugyanekkor ilyeneket már olvashatunk a magyar históriás énekekben vagy történeti feldolgozásokban is. Az is lehetséges, hogy a párviadalok egyes jeleneteit, annak ellenére, hogy az eposzokból és más művekből a párhuzamok egész sorát állíthatnánk össze, Zrínyi saját élményei alapján önállóan hozta létre. Ezért a külföldi eposzokból való átvételek számbavételénél az ilyen típusú egyezéseket bátran figyelmen kívül hagyhatjuk, már csak azért is, mert a költő képzeletében is teljesen össze kellett hogy olvadjanak már a kézitusák saját szemmel megfigyelt és olvasott mozzanatai. Ezért csak a nyilvánvalóan irodalmi átvételeket fogom a következőkben számbavenni az eposz tényleges, földi cselekménye során.

Az I. ének túlnyomórészt a csodás keret megjelenítését és hiteles történeti tényeket tartalmaz, illetve a seregszemléhez hasonló hagyományos műfaji kellékeket. A II. énekből is legfeljebb csak a szultán leírásának az ötlete emlékeztet Tassóra,

[59] *Derényi M.:* A Zrínyiász Alderánja. EPhK 1940. 235–9.

ahol szintén szerepel az ősz keleti király. A következő III. énekben már megsokasodnak az ilyen elemek, mert a nagyszerű siklósi jelenet művészi kiképzéséhez szüksége volt rá a költőnek. Így Tasso és Vergilius nyomán készült a szigeti hősnek a Rézmán előtt futó seregét megállításra zkéstető beszéde, az *Aeneis*nek Laususról és Mezentiusról szóló jelenete szolgált alapul Mehmet és Rézmán halálának megrajzolásánál, az életéért könyörgő és a bosszút megjósoló Cserei Pál esetére Vergilius és Tasso különböző helyein találhatunk példát, végül Olaj bég fegyverletétele is vergiliusi—tassói minta után történt. A IV. énekben a hír leírása Vergiliust követi, míg Zrínyi búcsúztatója a siklósi halottak felett Tassónak ahhoz a beszédéhez hasonlít, melyet Bouillon mond Dudo felett. A madárjóslatról szóló jelenet — valószínűleg már hazai közvetítéssel (Schesaeus) megy vissza Vergiliusra. A szigetváriak esküjét és seregszemléjét bemutató V. ének szinte egészen a magyar forrásokra támaszkodik, egyedül Zrínyinek fiához intézett beszéde — az ének végén — vezethető vissza Aeneasnak Ascaniushoz szóló szavaira. A VI. énekben a követek fogadásával kapcsolatos jelenet felépítése elég pontosan követi Tassót, akinél az egyiptomi király küldi Alet és Argant követeket Bouillon Gottfriedhez, hogy hagyja abba a harcot. Érdekes, hogy Halul bégnek annyira a magyar viszonyokhoz illő beszéde is Tasso követeinek gondolatmenetét követi: ez utóbbiak a görög császár kétes barátságára figyelmeztetik a keresztény vezért, akárcsak Halul a németre.

A VII. énekben a török sereg Szigetvár alá érkezésénél Zrínyi azokat a kitűnő képeket használja, melyek Homérosztól Tassóig szinte minden eposzban megtalálhatók. Leginkább Tassóhoz áll közel a leírása, aki szintén a vár fokáról szemlélve írja le az ostromló tábor érkezését. Deli Vid és Demirhám párviadalához leginkább Tankréd és Argante párbajából vett át költőnk egyes mozzanatokat. A szultán és Delimán jelenete a VIII. énekben vergiliusi és tassói nyomokon halad (Latinus és Turnus, illetve Aladin és Argante párbeszéde), a török táborban tartott tanácskozás pedig bizonyos elemeket tartalmaz Aladin tanácsüléséből, különösen a két ellentétes véleményű vezér szembeállítása terén. A legtöbb külföldi átvétel a IX. énekben található, ahol Radivoj és Juranics epizódja egészében Nisus és Eurialus híres vergiliusi történetét követi. Deli Vid

álmához Hektor megjelenése Aeneas álmában adhatta az ötletet, míg Radivoj álomban elmondott beszédének mintája: Hugo beszéde Bouillon Gottfriedhez. A X. ének nagy ostromjelenete, az általánosan közös harci mozzanatokon kívül szintén több konkrét átvételt tartalmaz: Szvilojevics és Klizurics epizódja Vergilius, Embrulahé Tasso nyomán készült; a várba szorult Delimán esetének mintái Vergilius különböző helyeiről valók (pl. Turnus a trójaiak közt), végül a menekülő törökök által elragadott Demirhám a Tasso kereszteseitől üldözött pogányok által elsodort Argantéra emlékeztet. Rustán meggyilkolása és Delimán elbújdosása a XI. énekben pontosan követi Gernando és Rinaldo viszályát Tassónál, míg a Deli Vid és Demirhám párviadalánál Amirassen által elkövetett hitszegésre az *Iliász*-ban, az *Aeneis*-ben és a *Gerusalemme liberata*-ban egyaránt láthatott Zrínyi példát. Az eposz leginkább „fabulás" része Delimán és Kumilla szerelmi története a XII. énekben, amellett, hogy a magyar irodalmi hagyományok jelentős szerepet játszottak kialakításában, a nagy eposzok hasonló részeinek: Dido és Aeneas, de még inkább Rinaldo és Armida szerelmének ismeretében jött létre. Mindegyik esetben a szerelem, illetve a nő eltéríti a hőst céljától s feladatától, a harctól. Delimán visszahívása szintén Tassóra megy vissza, ahol Gottfried végül visszahívja Rinaldót. A kedvese tragikus halála miatt elkeseredő Delimán dühöngésének ábrázolására pedig Ariosto Orlandójának őrjöngésétől kapott indítékot Zrínyi.[60] A XIII. énekben a VIII. énekéhez hasonló tanácskozás egyes mozzanatait felismerhetjük Latinus haditanácsában, míg a végső fordulatot előidéző galamb motívuma Tassótól ered. A két utolsó énekben a csodás elemek lépnek fokozottan előtérbe, ezekről már megemlékeztem. Mindössze a XV. éneknek egy mozzanatát kell még említeni: Vergiliusnál, Tassónál egyaránt megtalálható az az elem, hogy az ellentábor legnagyobb hőse az eposz folyamán egyszer, mégpedig a főhős előtt remegni kezd — miképp Delimán Zrínyi előtt.

Ha most végigtekintünk a műfaji kellékekkel, a csodás elemekkel és a reális cselekményekkel kapcsolatos átvételeken, akkor szembetűnő, hogy Zrínyi nem egy bizonyos eposzt,

[60] *Málly F.:* A Sz. V. forrásaihoz. EPhK 1935. 295.

hanem szinte az európai eposzirodalom egészét tekinti mintájának. Előszavában Homéroszt és Vergiliust említi példaképeiként és legtöbb átvétele végső fokon valóban a homéroszi és vergiliusi elemekre, vagyis az eposzirodalom bölcsőire vezethető vissza. Ez azonban, mint láttuk, nem azt jelenti, hogy az egyes hagyományos motívumok legtöbbször közvetlenül Homérosz vagy Vergilius műveiből kerültek át Zrínyihez. Ellenkezőleg, a tapasztalat azt mutatja, hogy rendszerint a hozzá időben is legközelebb álló eposzok megformálásában vette azokat át: a csodás keret tekintetében többnyire Marinótól; a harci eseményekkel, a földi bonyodalmakkal kapcsolatban pedig Tassótól. Ez persze egyáltalán nem zárja ki, hogy számos helyen ne a vergiliusi megfogalmazás álljon Zrínyihez legközelebb.

Igen sok esetben nem dönthető el, hogy Zrínyi melyik külföldi eposzból merített egyes motívumokat, hiszen a homéroszi elemek ott hemzsegnek Vergilius művében, a vergiliusi motívumok Tassónál, a tassói hatások pedig egymást érik Marinónál és a Tasso-epigonoknál.[61] A széltől fogant ló motívuma, melyet Zrínyi Amirassen lovával, Karabullal kapcsolatban értékesít, egyaránt megtalálható az *Iliász*-ban, Vergilius *Georgica*-jában, az *Orlando furioso*-ban és a *Gerusalemme liberata*-ban.[62] Deli Vid és Demirhám párviadala — amellett, hogy a magyar irodalomban is voltak már ilyen párviadal-leírások — szinte valamennyi nagy eposzban megtalálhatta elődjét, ha legközelebb talán mégis Argante és Tankréd mérkőzése áll hozzá.

Zrínyi eposza tehát nincs semmiféle szolgai függőségben valamely idegen eposszal. Négyesy László, mikor rámutatott arra, hogy a *Szigeti veszedelem* számos vergiliusi gyökerekre visszamenő hagyományos-eposzi jelenete párhuzamba állítható Silius Italicus *Punica*-jának megfelelő jeleneteivel, találóan jegyezte meg: „ Ime, midőn új forrásokat találunk is, nem az az eredmény, hogy Zrínyi eredetisége csökken, hanem az, hogy Zrínyi függése csökken az eddig ismert mintákhoz képest, s a

[61] Vö. *Király Gy.*: A trójai háború régi irodalmunkban. ItK 1917. 141—2.
[62] *Imre S.*: A széltől fogant ló Zrínyinél, Vörösmartynál és régibb költőknél. Figyelő II, 68—71.

hatás nagyobb területre oszlik el."[63] Zrínyi végeredményben egy nemzetközi eposzi közkincset vesz birtokba, az eposzirodalom által felhalmozott értékek nemzeti recepcióját hajtja végre. Mindazok az elemek, melyeket művébe beolvaszt, egyúttal a magyar epika sajátjaivá váltak.

Arany János klasszikus tanulmánya óta világosan áll előttünk, hogy Zrínyi átvételei ellenére, sőt átvételeiben is mennyire eredeti költő. Már az invocatio megvizsgálása rávilágít a kérdés lényegére. Arany kimutatta, hogy Zrínyi Tasso ötletét veszi át, amikor Máriát hívja segítségül, sőt egy versszakon át szinte egész pontosan követi Tassót, de azután önállósul, sőt mintájával teljes ellentétben folytatja az invocatiót. Tasso ugyanis bocsánatot kér Máriától, amiért cifraságokat sző majd az igazba, vagyis bevallja, hogy elbeszélése nem lesz őszinte. Zrínyi ezzel szemben az igazságban nem ismer tréfát és Tassóval szemben így folytatja: „Adj pennámnak erőt, úgy írhassak, mint volt." A *Szigeti veszedelem* költője komolyan vette ezeket a szavakat, hiszen még előszavában is felhívta a figyelmet a históriába kevert „fabulák"-ra. Ez a tény pedig már eleve azt mutatja, hogy Zrínyi csak olyan elemeket vesz át, melyeket alá tud rendelni saját művészi igazságának, melyekkel hatásosabban tudja kifejezni mondanivalóját. Ebből következik, hogy szinte semmi sem kerül át változatlanul. Az alábbiakban arra kívánok néhány példát felhozni, hogy az ismertetett átvételek milyen jellegű és irányú módosulásokon mennek át Zrínyi keze alatt.

A siklósi csata alkalmával a szigeti hős egy vergiliusi és tassói elemekből összerakott rövid beszéddel állítja meg a Rézmán elől futó vitézeit. Arany János mutatott rá itt a költő kitűnő eljárására, amit akkor figyelhetünk meg, ha összehasonlítjuk a szigeti hős beszédét az eredeti helyekkel:

Vergilius: „Hová futtok társaim?... im a nagy tenger elzárja utunkat, nincs már futásra föld: a tengerbe vagy Trójába fogunk-e szaladni?"

Tasso: „Mely rémület ez? hová futtok? nézzétek legalább ki űz benneteket! egy hitvány csapat űz."

[63] *Négyesy* 58.

Zrínyi:

. . . Hová futtok, ti vitéz emberek?
Nézzétek, kicsodák, kik tikteket üznek.
Tehát ennyi keresztényt egy török gyermek
Megfutamtat mezőben?

Siklós várában-é akartok ti futni?
Itt akarjátok-é uratokat hadni?
De az ki engemet fog bátran követni,
Neki győzedelmet majd fogok mutatni. (III, 72—3.)

A rövid beszéd elején tehát Zrínyi Tasso gondolatát használja fel, rámutatva az ellenség gyengeségére, majd Vergilius mintájára Siklóst, vagyis az ellenség várát emlegeti annak jeléül, hogy a futás útja el van vágva. Csakhogy Zrínyi nem magyarázza, hogy miért nem lehet Siklósba menni, s éppen ezzel a vergiliusi gondolatot sokkal hatásosabbá teszi. Így a beszédben semmi fölösleges sincs: a futókat előbb megszégyeníti, utána rámutat a futás esztelenségére, végül felbuzdítja őket. A klasszikus eposzok elemei itt egy olyan költő kezén formálódnak, aki maga is harcos, aki tudja, hogyan kell a csatában a katonákhoz szólni és aki ezáltal éppen a valóság, a realitás irányába tudja továbbfejleszteni elődeinek ötleteit.

Ugyancsak a katona-költő szemlélete mutatkozik meg, amikor Olaj bég megadását nem úgy ábrázolja, ahogy hasonló esetben Tasso tette: Altamoro Gottfriednek kezébe adja kardját; Olaj bég viszont a földre hajítja fegyverét. Mennyivel erőteljesebb, bátor katonához illőbb így! Deli Vidnek és Demirhámnak a VII. énekben kezdődő párviadala sok hasonlóságot mutat Argante és Tankréd küzdelmével. Tankréd Tassónál a viadal második napján övéinek tudta nélkül megy el újra megvívni ellenfelével. Deli Vid ezzel szemben az ének végén közli Demirhámmal, hogy új viadalra csak akkor jöhet, ha erre Zrínyitől engedélyt kap. A hadvezér Zrínyi eposza hőseit is feltétlenül alárendeli a katonai fegyelemnek! A csatákat ismerő vitéz megfigyeléseinek kell tulajdonítanunk azt is, hogy Klizurics, akinek az alakját Zrínyi az *Aeneis* Helenor-a alapján rajzolja meg, reménytelen helyzetét látva úgy rohan az ellenség sorai

közé, hogy „fejét aláhúzza, föltartja pajzsát”. Egyedül ez az annyira jellemző mozzanat hiányzik csak Vergiliusnál, egyébként teljesen azonos a két hely. Zrínyi tehát a katona szemével változtatja az átvett elemeket, melyek így a harc élményszerűségét fokozottabban fel tudják kelteni. Még a XIV. ének pokolbeli lelkeit is csatasorba állítja, külön kiemelve közöttük a Halál figuráját, holott Marinónál ezek összevissza, minden rend nélkül kavarognak.

A sajátosan zrínyi-i változtatások egy másik csoportja a keleti miliő kitűnő ábrázolásában mutatkozik, a Tasso mintájára megjelenő Szulimán, valamint Embrulah rajzánál. A törököt talán sohasem látott olasz költő Embrulah-t is, az ősz egyiptomi királyt is színtelenül ábrázolja. Ez utóbbin mindössze egy „barbár ék” és a turbán utal keleti mivoltára. Ez a két mozzanat azonban semmitmondó, mint erre Arany rámutatott, és a király bármely ősz uralkodó lehetne. Ezzel szemben Zrínyi Szulimánt a kitűnő tárgyismerettel megrajzolt vonuló török seregbe állítja bele, és ruházatát, fegyvereit a török szokások pontos ismeretében jelöli meg. Ezáltal valóban keleti színt tud adni törökjeinek és művészileg hitelessé teszi a leírást.

Nagyon jellemző az a látszólag igen csekély változtatás, amit Zrínyi a követek fogadásánál Tassóhoz viszonyítva tesz. Bouillon Gottfried tisztjei, vezértársai társaságában fogadja a követeket, a szigetvári hős viszont a „vitézek”, vagyis általában a katonák jelenlétében. Zrínyi egy ilyen létfontosságú kérdésnél az egész hadinépet, tiszteket és közvitézeket egyaránt a vezér döntésének részesévé teszi. A tassói megoldást tehát költőnk a vezér és katonái közötti megbonthatatlan egység hangsúlyozására használja fel.

Zrínyi változtatásai tehát a törököt jól ismerő, katonáival együtt élő és együtt érző hadvezér-költőnek a változtatásai. Ezekkel a módosításokkal azután teljesen sajátjává teszi, a maga képére gyúrja a külföldi írók motívumait. A Vergilius Mezentiusával szoros kapcsolatot mutató Mehmet Gujlirgi esetében, melyet Arany részletesen elemez, arra is példát látunk, hogy a költő szinte kizárólag az esztétikai követelmények hatása alatt formálja át az átvett epizódot.

Nem csodálkozhatunk ezek után azon sem, hogy Zrínyi nemcsak a nagy eposzokból tudott műve számára kitűnő része-

ket kiemelni, hanem más — nem epikai — művekben is fel tudta ismerni az eposzba illő eseményeket. A *Szigeti veszedelem* egyik kiváló jelenete a IV. énekben az elszabadult lovak okozta zűrzavar a török táborban. Ennek a forrása Tacitus *Annales*-ének (I., 65—66.) fejezeteiben van meg, ahol ugyanez az eset játszódik le Caecinának Arminiussal szemben álló táborában.[64] A *Szigeti veszedelem* kompozíciójában a török táborban kitört zűrzavar jelenetének igen fontos szerepe van, maga a motívum pedig, mivel egy hadsereg gyenge oldalát eseményszerűen tudja jellemezni, bármely hősi eposz számára megfelelő. Hogy Zrínyi ennek a jelenetnek epikai alkalmazhatóságát felismerte és kitűnően fel is használta, a nagy klasszikus eposzírók színvonalán álló költőnek mutatja őt.

Az eposz témája

Az eposz genezisének másik nagy kérdését, a téma kiválasztását nem a költői gyakorlat oldaláról kívánom megközelíteni, hiszen ebből a szempontból a családi hagyományt és a költőnek dédapja iránti tiszteletét tekintem meghatározó tényezőknek A témaválasztás eszmei és esztétikai kérdéseit kell megvizsgálni: alkalmas-e a költő előtt álló feladatra a szigetvári ostrom témája, megfelel-e a téma a török kiverésének nagy eszméjét kifejező XVII. századi magyar eposz számára? Ezekre a kérdésekre akkor adhatunk megnyugtató feleletet, ha elvileg próbáljuk meghatározni, hogy milyen téma lehet egyáltalán alkalmas a feladat megvalósítására.

A török elleni felszabadító küzdelem propagálására természetszerűleg csak a török elleni harcok köréből választott téma lehetett alkalmas. Ez a körülmény pedig már eleve lehetetlenné tette, hogy a XVII. század költője saját korából merítse tárgyát, hiszen a végvári világnak ekkor már csak a sápadt visszfénye élt. A témakört tehát szűkíteni kell: az eposzírónak a végvári küzdelmek hőskorába, a Mohács utáni évtizedekbe kellett visszanyúlnia. E korszakot ugyan a magyarság hanyatlásának, züllésének évtizedeiként jellemezték a XVI. század nagy történetírói,

[64] *Tolnai V.*: Adalék Zrínyi forrásaihoz. EPhK 1908. 646.

de azt is megállapították, hogy „mégsem annyira terméketlen Hungária földje, hogy az erényeknek kiváló példáit ne szülné".[65] Ezeket a kiváló példákat a végvári harcosok szolgáltatták, Zsámboki, Forgách, Istvánffy bennük látta a csíráját annak a fegyelemnek és hitnek, amely a magyarságot ismét képessé teheti függetlenségének kivívására, Mátyás államának helyreállítására. A végvári hősök voltak azok, akik a nagy költő szavai szerint „emberségről példát, vitézségről formát" adnak mindeneknek.

A XVI. század végvári harcaiból kellett tehát Zrínyinek kiválasztania azt a konkrét témát, amely a legalkalmasabb a magyar—török várháború ábrázolására és az ország felszabadításának eszméje melletti mozgósításra. Számolni kell azonban az eposz különleges műfaji sajátosságaival is. A hősi eposz megköveteli, hogy témája az egész nép vagy az egész emberiség sorsára kiható nagy horderejű esemény legyen. E tekintetben különbözik a regénytől, amely alkalmas arra, hogy benne egy önmagában szinte jelentéktelen eseményen és a történelemben emlékezetes szerepet nem játszó emberek sorsán keresztül is ábrázolni tudja az író a társadalom, az élet legfontosabb problémáit. A magyarság XVI. századi honvédő harcai, a végvári küzdelem kétségkívül az egész nemzet sorsa szempontjából döntő jelentőségű volt. Ennek a háborúnak azonban az volt a jellegzetessége, hogy egy több évtizedes szétaprózott küzdelemből állt. A sok várvédelem és portyázás összessége, a végvári harc egész hosszú folyamata — nem pedig valamelyik nagy ütközet vagy várvédelem őrölte fel lassan az ellenség támadó lendületét. Az eposzíró egyetlen olyan eseményt sem találhatott ezekben a harcokban, amely a török—magyar várháború fordulópontja, s így eleve alkalmas eposzi téma lett volna. Növeli a nehézséget, hogy Zrínyi célkitűzése azt is megkövetelte, hogy a témául választott esemény a felszabadulás perspektíváját is megmutassa, az eljövendő győzelem felé mutasson előre. A várháború során azonban a hősiesen küzdő végvárak lassan-lassan elestek. Eger diadalmas védelme ugyan módot adhatott lelkesítő, optimista feldolgozásra, de Eger — bár Zsámboki János széles politikai

[65] Idézi *Kardos T.*: Adatok a magyar irodalmi barokk keletkezéséhez. Magyarságtudomány 1942. 73.

összefüggésekbe tudta állítani az ostrom jelentőségét – nem hozott fordulatot, a török terjeszkedés folyt tovább.

Szigetvár ostroma sem volt a valóságban a törökkel vívott honvédő harcok sorsdöntő eseménye. Nem tartozott a legerősebb várak közé és ostroma sem ígérkezett rendkívüli eseménynek. A török 1566. évi hadjárata nem volt túlzottan veszedelmes, a „félelmetes" szultán a kémjelentések szerint szinte magával tehetetlen aggastyán már, aki ha Szokolovics Mehmet nagyvezér meg nem akadályozza – a drávai hídtól vissza is fordult volna Miksa király táborba szállásának hírére. Egyes jelentések szerint Szigetvár alá negyvenezer török érkezett, de lehet, hogy a kémjelentés nem pontos és ennél mégis nagyobb volt a létszám. Az azonban bizonyos, hogy a vár alá érkezett seregnek csak egy része volt harcképes, a többi mindenféle gyülevész népből állt. A szigetváriak számára persze így is roppant hősiességre volt szükség, hogy a vár gyengesége és kis létszámuk mellett ezt a sereget hetekig feltartóztassák. Nem kétséges azonban, hogy ha Miksa Komárom melletti táborából kimozdul seregével és a szultán ellen megy, azt a keresztény seregek fölényesen legyőzhették volna. A török vezérek azért váltig nyugtalankodtak is Miksa tábora miatt, egyedül az bátorította őket, hogy többségében németekből áll, s tudták, hogy azok nem igyekeznek megütközni velük.[66]

Ami viszont magát a szigetvári hőst illeti, nagyszerű haditettei, emberfeletti hősiessége és önfeláldozó hazaszeretete mellett – mint már fentebb láttuk – számos szégyenfolt is éktelenítette életét és jellemét. A reformátorok által ostorozott „kegyetlenség" (amely általában az erőszakoskodást, törvénytelenséget jelentette), valamint a „fösvénység" (vagyongyűjtés) terén nem volt különb kortársainál. Hogy ezt szemléltessük, induljunk ki a *Szigeti veszedelem*-nek abból a vonzó jelenetéből, amikor a hős visszautasítja Olaj bég gazdag váltságdíját, és helyette annak a Radovánnak a kiszabadítását kívánja, kinek „vitézségén kívül semmie nincs". A vitézek közötti bajtársiasság

[66] *Takáts S.:* Régi idők – régi emberek. 116–9. – A török sereg gyengeségére és kis létszámára vonatkozó értesüléseket lásd még *Barabás S.: Z. M.* a szigetvári hős életére vonatkozó levelek és okiratok II. kötetében.

számos megkapó esetét ismerjük, s így nincs okunk feltételezni, hogy Zrínyi nem hozott volna áldozatot valamelyik kitűnő tisztjének a kiszabadításáért. Arra, hogy Radován fogságban lett volna és Zrínyi kiváltotta, nincs adatunk, de tudjuk, hogy 1565-ben Farkasich Pétert kiszabadította a fogságból.[67] Ilyen esetek tehát valóban történtek. Ugyanakkor azt is figyelembe kell venni, hogy Radován egyáltalán nem valami szegény, vagyontalan vitéz, hanem több falu birtokosa.[68] Másrészt pedig a szigetvári Zrínyinél egyáltalán nem volt általános jelenség a katonái kiszabadításán való fáradozás. 1565. május 25-én például 78 szigetvári vitézt hoztak a törökök Konstantinápolyba, és semmi nyoma, hogy Zrínyi kiszabadításuk érdekében lépéseket tett volna, pedig legalább 100 000 forintot érő török rabja volt, de ezeket nyereségre, vagyis éppen,,fösvénység"-re tartogatta.[69] A török foglyokkal egyáltalán nem volt olyan lovagiasan nagylelkű, mint az eposzban. Elég a következő esetet említeni: Mahmut aga nevű rabjáért 3000 arany váltságdíjat követelt, s hogy ezt előteremthesse, öccsének kezességül hagyása mellett elbocsátotta. Mahmut 300 Ft híján meg is hozta a sarcát, Zrínyi mégis lefejeztette, kezes öccsét pedig fogva tartotta.[70] Hasonló — persze hozzá kell tenni, korában egyáltalán nem szokatlan — kegyetlenségre nemcsak a törökkel szemben van adatunk. A szigetvári ostrom során hősi halált halt Orosztonyi Péter írja például 1566. március 19-én: ,,az úr (Zrínyi) hagyásából-e vagy magoktól gondolván" Zrínyi darabontjai Bewjthe János gazdag nemes urat megfogták, megkínozták, vagyonát elvették és lefejezték. Elképzelhetjük, hogy milyen helyzetük lehetett itt a parasztoknak, erre különben Orosztonyi is céloz ugyanebben a levélben: ,,hogy minémő nyomorúságok legyen ide az magyaroktól a szegénységnek, igen eleget írhattam volna".[71] Ilyen jelenségekre egyébként a korábban már említett vizsgálati jelentés is rámutatott.

[67] *Thury* 276.
[68] *Takáts S.:* Emlékezzünk eleinkről. 277.
[69] *Takáts S.:* Rajzok a török világból. Bp. 1915. I, 180—1.
[70] *Takáts S.:* A török hódoltság korából. I, 95. — Hasonló kegyetlenségről lásd Uő.: Rajzok . . . I, 378.
[71] TT 1909. 223—4.

Ezekkel a tényekkel azt akartam szemléltetni, hogy Szigetvár ostroma a történeti valóság alapján még nem eposzi téma, a szigetvári Zrínyi pedig nem az ideális eposzi hős. Ennek ellenére azt kell állítanom, hogy a szigeti küzdelem története nemcsak alkalmas, hanem az egyedül alkalmas téma volt Zrínyi számára: a XVII. században kizárólag Szigetvár ostroma válhatott élő és művészi eposzi témává. Ez azoknak a történelmi körülményeknek köszönhető, melyek a kortársak és az utódok tudatában és értékelésében a szigetvári ostromot a várháború fordulópontjává tették. Meg lehet magyarázni és nyomon lehet kísérni, hogy a Zrínyi által vezetett szigetvári védelmet miért és hogyan formálták lépésről lépésre egyetlen vár ostromából az egész nemzet, sőt az egész kereszténység sorsára döntően kiható eseménnyé és ily módon a végvári harcok egyetlen eposzi témájává — már a költő Zrínyi fellépése előtt. Ha a költő a szigetvári ostromot és a szigetvári hőst kizárólag a hiteles történeti adatok alapján ismerte volna, akkor hiába lett volna már meg a magyar irodalomban az eposz számos eszmei és formai előfeltétele, Zrínyi nem oldhatta volna meg feladatát. Ő azonban nem az itt idézett oklevelekből és levelekből, hanem a történeti és irodalmi feldolgozásokból, a kialakult hagyományból, a közvéleményből vette ismereteit. Ezekben pedig mind a téma, mind a hős eposzi rangra emelkedett. Nem a költőnek a valóság elferdítésére irányuló szándékából fakad az eposz és a történelmi tényanyag közti eltérés, hanem éppen ellenkezőleg, a történeti hagyományhoz való szoros ragaszkodásból. A téma kérdését akkor érthetjük meg világosan, ha végigkísérjük ennek a hagyománynak az útját.

Ez a hagyomány már Szigetvár 1566. évi ostroma előtt megkezdte a vár jelentőségének emelését. Tőke Ferenc 1556-ban írt históriás énekében említi, hogy Antemus, a vár építője „jövendőt" mondott Szigetről:

Háboruság lesz jövendő idünkben,
Nagy romlás leszen a kereszténységben,
Kevés marad a magyar nemzetségben,
Szerencsétek megfordul e szigetben.[72]

[72] RMKT VI, 132.

Akár mondott ilyet Antemus, akár Tőke vagy más találta ezt ki, az a lényeges számunkra, hogy 1556-ban már voltak, akik úgy tekintették Szigetvárt, mint azt a helyet, ahol a magyar nemzet balszerencséje, sok pusztulás után, jóra fordul. Ennek a gondolatnak a kialakulásához és megerősödéséhez nagy mértékben hozzájárulhatott Horváth Márk 1556. évi sikeres védelme, melyet Tőke Ferenc már megpróbált — primitív módon — nemzeti jelentőségűvé emelni.

Bizonyos fokig már ezek a körülmények is érthetővé teszik, hogy mikor 1566-ban maga a szultán vonult Szigetvár ellen, a kortársak rendkívüli figyelemmel tekintettek az ostromra. Kardos Tibor helyesen mutat rá arra, hogy az esemény a szinte egyidejű históriás énekekben és újságlapokban is felülmúlja már a helyi fegyvertény jelentőségét.[73] A védők rendkívüli hősiessége, Szulimán halála ezt az érdeklődést még inkább felfokozta, a szigetváriak kirohanása pedig különleges heroikus színt adott a történetnek. Az esemény tragikus volta is izgatta a kortársak képzeletét: egy újabb várnak és az egyik legkitűnőbb kapitánynak el kellett pusztulnia kizárólag azért, mert Miksa király nem méltóztatott hatalmas seregével segítségére menni. A kortársak látták is ezt a körülményt, Gyulay János így írt Zrínyi haláláról egyik levelében: „Azt a jámbor urat ugyan szántszándékkal elvesztejék! Mind az vár, mind ő nagy kár, mert ennél több úr nem vala, ki hadakozás dolgához tud vala. Ha akarják vala, megsegíthetik vala azt."[74]

A külföldi közvélemény érdeklődésére jellemző, hogy több mint 20 olyan német, francia és spanyol nyelvű újságlapot ismerünk, mely Szigetvár ostromáról ad hírt. Különösen a német közvéleményt érdekelte az ostrom, hiszen Szigetvár elestével a török megint egy lépéssel közelebb került Németországhoz. Ennek az érdeklődésnek a visszhangját kell látnunk a Zrínyi halálát sirató német versekben.[75] Zrínyi személyével még olyan népszerű német énekek is foglalkoztak, melyeknek egyébként semmi közük sem volt a török harcok témájához. Különösen

[73] *Kardos T.:* i. m. 75.

[74] *Takáts S.:* Régi idők — régi emberek. 116—9.

[75] App. 399, 408, 411, 412, 414, 416, 417, 418, 419, 421, 433, 1808, 1811, 1813, 1816. Verses nyomtatványok: App. 404, 405, 741, 807, 1970.

népszerű lett Lorentz Wessel *Ein schoen new Lied von den Graffen vnd theuren Ritter vnd Helden Graf Niclaus von Serin* című éneke, amelynek nyolc kiadása is ismeretes, s dallama még a XVIII. században is alapul szolgált más szövegek számára.[76] Feldolgozták az eseményt Merahi, Agehi és más török költők is; a horvát népi énekekről nem is beszélve.[77] Fennmaradt egy szlovák nyelvű ének is Szigetvár ostromáról.[78]

A végvári viszonyok és a vitézi költészet ismeretében különösen nagy jelentőséget kell tulajdonítanunk a szigetvári események elhíresztelésében és népszerűsítésében az énekmondóknak és a sokszor énekmondói hivatást is teljesítő deákoknak. Több adatunk van énekmondóknak és deákoknak az ostromban való bizonyos vagy valószínű részvételéről. Augusztusban például egy Márton nevű deák juttat ki levelet a körülzárt várból Zrínyi Györgynek. A várba szorulhatott az a Petrus literatus és Thomas literatus is, akiket egy 1564. június 12-én kelt lajstrom Szigetvár lakóinak mond. Hogy az említettek foglalkoztak-e énekmondással és énekszerzéssel, az persze kérdéses. A Zrínyi seregének 1564. május 30-án tartott mustráján „Joannes Novak capitaneus" — az eposz Novákovics Iványa — csapatának névsorában szereplő Stephanus Lantosról és Laurentius Lantosról azonban már több valószínűséggel gondolhatjuk ezt, és feltételezhető, hogy a védelemben is részt vettek. Talán a fentiek egyikemásika túl is élte az ostromot, de egy ilyen deákról, a horvát Črnko Ferencről bizonyosan tudunk.[79] Črnko nevét pedig éppen az ostromról készített horvát nyelvű prózai tudósítása tette nevezetessé. Lehetséges, hogy más szemtanúk vagy a szomszédvárak énekmondói magyar nyelvű históriás énekeket is szereztek, s ezek egyike vagy változata az a krónikás ének, melyet a XVII. századi *Lugossy-kódex* megőrzött. A „szigeti veszedelemről" szóló, az eseménnyel e g y k o r ú tudósítások közül éppen ez a kettő, a históriás ének és a Črnko-féle krónika vált a későbbi

[76] *Leffler B.:* Magyar vonatkozású német népénekek. Száz 1911. 37—41. Vö. *Bleyer J.*: Magyar vonatkozású német újságlapok. MKsz 1900. 172.

[77] *Bajza J.:* A szigetvári hős a horvát népepikában. ItK 1937. 13.

[78] Kiadta *Rudo Brtáň:* Historické piesne. Bratislava 1953. 62—77. Magyarul: Zrínyi énekek. Bp. 1956. 56—73. Vö. *A. Csanda*: Slovenská a maďarská historická pieseň o Sihoti. Slovenská Literatura 1958. 448—55.

[79] *Barabás S.*: i. m. II. 45. 112. 452. 457.

irodalmi és történeti feldolgozások alapjává, és ezért fokozott figyelmet érdemel.

A *História az Szigetvárnak veszéséről* az események primitív megverselését tartalmazza.[80] Keservg az új veszteségen, de még nem tulajdonít a vár elfoglalásának rendkívüli jelentőséget. Az ország „oltalmának", Bécs „erős paizsának" nevezi a várat, de ezt a többi várakról is mindig elmondták. Érdekessége leginkább abban mutatkozik, hogy már itt megindul az esemény méreteinek a felnagyítása. A históriás-énekszerző szerint 350 000 török vett részt az ostromban, tehát sokszorosa annak, mint a valóságban. A számoknak ez a növelése már önkéntelenül is emeli az esemény súlyát. Megjelenik emellett már néhány művészileg igen jól értékesíthető mozzanat is, mint a várbeliek kincseinek az elpusztítása a végső csata előtt, a férje oldalán harcoló magyar nő alakja és a szultán elkeseredése a kudarcok miatt:

Székemben otthon ülvén jobb volt volna,
Hogynem szégyenemre kijöttem volna!

Szolimán megbánja tehát, hogy megkezdte az ostromot s ezzel a históriás ének már felveti azt a később egyre határozottabban kifejezett gondolatot, hogy Szigetvár elfoglalása nem fizetődött ki a töröknek.

A Zrínyi közvetlen környezetéhez tartozó Črnko Ferenc horvát írása hiteles adatok közvetítése mellett — mint például a Siklós és Almás melletti ütközetek egyes mozzanatai — azért érdemel figyelmet, mert már itt megjelenik csírájában a török hódítás vallásos magyarázatának a szigetvári ostromra való alkalmazása. Sőt Črnko szerint egyenesen a szigeti hős fejti ki ezt a gondolatot: „Isten ajándékaként kell fogadnunk ezt a büntetést, mert nemcsak a mi vétkeinkért akar bennünket megverni, hanem mások, az ország bűneiért is."[81] Ezek a szavak már az esemény országos perspektívába állítására való kísérletnek tekinthetők. Lehetséges, hogy valóban maga Zrínyi mondta ezt. Črnko horvát krónikája Budina Sámuel latin fordításán keresztül vált széles körökben ismertté, többek között a költő Zrínyi előtt

[80] Kiadva: RMKT VII, 300—11.
[81] *Bajza J.*: Zrínyi és Krnarutič. ItK 1937. 136—7.

is. A szigeti ostromot követő években németre és olaszra is lefordították és az esemény iránti növekvő érdeklődés folytán többször kiadták.[82]

Az elmondottakból megállapítható, hogy Szigetvár ostroma a hazai és külföldi közvéleményben szokatlanul nagy visszhangot keltett, ami lehetővé tette egy, az esemény jelentőségét egyre inkább növelő hagyománynak a kialakulását. Ezt a szigetvári ostrom fejlettebb irodalmi feldolgozásaiban, illetve a humanista történetírók műveiben kísérhetjük figyelemmel.

A szigetvári ostrom irodalmi feldolgozásai

Az igényesebb történelmi és irodalmi feldolgozások, értékelések sorozata néhány évvel az esemény után megkezdődött, és a Szigetvár iránti egyre növekvő érdeklődést jelképezte. Rövidesen új szempontok is járultak azokhoz a mozzanatokhoz, melyek már kezdetben is a valóságosnál nagyobbra növelték az esemény jelentőségét a kortársak tudatában. Az 1566. évi hadjárat és a szigetvári ostrom után ugyanis a török támadásaiban hosszú szünet állt be, 1568-ban megkötötték a drinápolyi békét és a nagyobb harci cselekmények egészen a tizenötéves háborúig szüneteltek. A század utolsó évtizedeinek írói joggal állapíthatták meg a török gyengülését, támadó erejének hanyatlását.

A török gyengülésének és az újabb támadások elmaradásának számos oka volt. A legfontosabb a végvári vitézek évtizedes hősi harca, amely a törököt bizonyos fokig kimerítette, katonai erejének jó részét felőrölte. De ugyanakkor más tényezők is szerepet játszottak; az ostrom után néhány évvel elszenvedett lepantói vereség a török tengeri uralmát rendítette meg; a nagy tehetségű Szulimán után gyenge és tehetetlen szultánok kerültek a trónra, és megkezdődött a birodalom belső bomlása is. Mindezeket a körülményeket a magyar írók nem tudták áttekinteni, részben nem is ismerték azokat. Ők elsősorban azt látták, hogy bár Szigetvárt 1566-ban a török elfoglalta, hódító előretörése mégis megakadt. Ezért a köztudatban egyre inkább kezdett az a nézet kialakulni, hogy Szigetvárnál valami rendkívüli esemény

[82] App. 425, 434, 435, 1568, 1825.

történt: habár a védők elvéreztek, a török hordákat annyira meggyengítették, hogy azok nem tudták újra összeszedni erejüket. Ha számításba vesszük azt is, hogy a Szigetvár elestéről készült irodalmi feldolgozások jórészt a Zrínyi-családdal szoros kapcsolatban álló írók művei, akik nyilvánvalóan arra törekedtek, hogy a hős nimbuszát emeljék, akkor feltétlenül adva volt annak a lehetősége, hogy a szigetvári ostrom az irodalmi hagyományban országos jelentőségű, nemzeti kihatású eseménnyé, a török—magyar háború nagy fordulópontjává és ezzel alkalmas eposzi témává váljék.[83]

Zsámboki János és Forgách Ferenc, az esemény két legjelentősebb magyar humanista kortársa, nem sokkal a szigetvári ostrom után már értékelte annak jelentőségét. Zsámboki értekezést írt az eseményről, Forgách pedig beleépítette azt nagy történelmi munkájába. Mindketten európai távlatba állítják az eseményt: Zsámboki Zrínyit a keresztény civilizáció nagy védelmezőjének tekinti, Forgách pedig az ugyanabban az évben elveszett Gyula várával együtt Szigetvárt a kereszténység erődítményének és kulcsának tartja. A két humanistánál a kereszténység védőbástyájáról szóló elképzelés tehát Szigetvárra és Zrínyire nyer konkrét alkalmazást, és ezzel a vár és a hős mint a magyar nemzet nagy európai hivatásának hordozói jelennek meg. A legérdekesebb azonban az a gondolat, amelyet Zsámboki a Miksa császár halálára írt *Laudatiuncula*-ban említ. Eszerint Gyula és Sziget eleste a szultán halálával és seregének pusztulásával jórészt vissza van fizetve. Zsámbokinak ez az írása a hanaui Bonfini-kiadásban jelent meg, amely Zrínyi könyvtárában is megvolt, a költő tehát ismerhette.[84]

A magyar históriás éneken alapul az első valamennyire igényes szépirodalmi feldolgozás, Schesaeus erdélyi szász költő kis eposzának, a *Ruinae Pannonicae*-nak *De capto Sigetho* című része (1571). Schesaeus is, akárcsak a humanista történetírók,

[83] A szigetvári téma irodalmi feldolgozásait *Kardos Tibor* állította a fejlődés rendjébe idézett művében. 75—6. Megállapításait az alábbiakban felhasználom.

[84] *Négyesy* 45—6. Hogy a „Nicolaus comes Zrinius" c. kéziratban maradt értekezését, amelyet *Kardos T.* említ (i. m. 76.), ismerte-e Zrínyi, az kétséges.

európai jelentőséget tulajdonít Szigetvárnak, és a históriás ének száraz elbeszélését a klasszikus eposzi elemek segítségével irodalmibbá teszi. Bár a históriás énekhagyomány és a vergiliusi eposzi kellékek egyelőre csak latin nyelven találkoznak itt, megindul a szigeti ostrom témájának eposzi jellegű alakítása. A szász költő nem törekszik a tárgy mélyebb művészi megformálására: híven követi a krónikás ének menetét. Ezzel azonban olyan elemeket ment át Zrínyi számára a históriás énekből, mint például a férjével együtt harcoló nő esetét, amely Deli Vid és neje epizódjához szolgáltatott mintát. A történet klasszikus ékítményéül hozzáadott vergiliusi elemek közül a törökök jóslatát kell megemlíteni: Szulimán elindulása előtt megkérdezi a jósokat kilátásai felől, majd a kedvezőtlen jóslatot kedvezőre magyarázza. Valószínűleg innen vette Zrínyi a IV. énekben olvasható jósjelenet gondolatát.[85]

A téma további alakulása kísérhető nyomon Karnarutics horvát költő 1584-ben kiadott *Vazetje Sigeta grada* című verses elbeszélésében.[86] Karnarutics a szigetvári hős fiának, Zrínyi Györgynek ajánlja munkáját, nála tehát már a személyi szempont is szerepet jászik. Művét főleg Budina és horvát népi énekek nyomán készítette, de mint a Dalmáciában ekkor virágzó irodalmi élet részese, ismerhetett egyet s mást nemcsak az antik, de az olasz eposzirodalomból is. Nála jelenik meg először irodalmi feldolgozásban a vár elestének az ország bűneivel való magyarázata. Karnarutics tulajdonképpen továbbfejlesztette a Budinánál talált elemet, ő is a szigetvári hősnek a kirohanás előtt elmondott beszédébe illeszti bele ezt az alapgondolatot. Csakhogy Karnarutics teljesen katolikus szellemben fogalmazza meg Zrínyi beszédét. Az ő feldolgozásában ez kifejezetten arról szól, hogy az országot Isten a katolikus vallás elhagyásáért bünteti. Nem a feudális anarchia jellemző vonásait sorolja fel bűnökként, hanem a böjt elhagyását, a szentek nem tiszteléset stb. Nincsen ezért igaza Hajnal Mártonnak, aki azt állítja, hogy Zrínyi innen

[85] *Simai Ö.*: A Sz. V. első költői feldolgozása. EPhK 1903. 127—45.
[86] A Sz. V.-hez való viszonyával többen foglalkoztak: *Thury* 267—9, 275—6, 298.; *Margalits E.*: Karnarutics éneke és a Zrínyiász. Száz 1903. 537—44.; *Hajnal M.*: Karnarutić és a Zrínyiász. Knyomat az EPhK-ből. Bp. 1905.; *Bajza J.*: Zrínyi és Krnarutić. ItK 1937. 139. Magyar fordítása *Kiss Károlytól*: Zrínyi énekek. Bp. 1956. 19—55.

merítette eposza alapeszméjét. Zrínyi itt legfeljebb arra láthatott példát, hogy az Isten büntetéséről szóló motívum hogyan kapcsolható össze a szigetvári eseménnyel, de magát a motívumot teljesen más tartalommal töltötte meg.[87] Ugyancsak ennél a horvát költőnél jelenik meg először nyomatékkal a hős örök hírnevével kapcsolatos humanista gondolat, igaz, hogy nem magába a költeménybe beleépítve, hanem csak a Zrínyi Györgyhöz intézett előszóban: „dicső és halhatatlan hírneve ragyog és ragyogni fog ítéletnapjáig".[88]

Karnarutics leginkább a XVI. századi végvári élet sikerült ábrázolásával járult hozzá a *Szigeti veszedelem* kialakulásához. Az eposz olyan részletei, mint a siklósi csatából hazavonuló vitézek menete, az ezután rendezett lakoma, a szultán seregének felvonulása és a kudarcok miatt rendezett tanácsülés az ostromlók táborában, Karnarutics énekén alapulnak. Zrínyi természetesen összehasonlíthatatlanul színesebbé teszi ezeket a részeket és kitűnően bele tudja illeszteni őket az eposz kompozíciójába. Tárgyi elemeket vesz át, nem művészi megoldásokat, habár a szultán seregeinek leírásánál egy szép képet is talál Karnaruticsnál és azt fel is használja: „A törökök mint hangyák hemzsegtek utána" (Zrínyinél: „Jancsár mint az hangya, az földet ellepte"). A horvát népi énekekkel való kapcsolatából eredhet a horvát költőnek az a kijelentése, hogy a szigeti vitézek meg a k a r t á k ölni a szultánt. A szultán megölésének gondolata tehát már itt is megvan, az erre vonatkozó mondaképződés már megindult, de még nem lehetett elég erős. Karnarutics ezért csak a szándékot említi meg, azt sem Zrínyivel kapcsolatban, és tetté még nem fejleszti ezt a művészileg nagyon is indokolt ötletet.

A Zrínyiász témájának fejlődésében a legjelentékenyebb, a döntő állomást az 1587-ben megjelent ún. Zrínyi-album képezi (*De Sigetho Hungariae propugnaculo. . .*). Humanista hagyományok, protestáns szemlélet és a Zrínyi-család szempontjai szerencsésen egyesültek itt és lényegében teljessé tették az eposzi téma kialakulását: a szigetvári küzdelmet eposzi magaslatra

[87] *Hajnal M.*: i. m. 15. — A helyes álláspontra rámutatott: *Szegedy R.*: Z. M. és a Sz. V. a horvát költészetben. ItK 1915. 407.
[88] *Hajnal M.*: i. m. 31.

emelték. A kötetet, a szigetvári hős vejének, Forgách Imrének (a történetíró öccse) a kívánságára és költségén Petrus Albinus Nivemontanus wittenbergi tanár állította össze a szigetvári hős emlékére. A gyűjteményes kötet Forgách Ferenc történeti művének a szigetvári ostromra vonatkozó részét, Budina krónikáját, valamint a wittenbergi magyar és kisebb részben német diákok által írt dicsőítő verseket foglalja magában. Petrus Albinus előszavában hangsúlyozza, hogy a kötet célja nemcsak Zrínyi emlékének megőrzése, hanem példaképül állítása az utókor elé. Ezt a szerepét a kötet valóban be tudta tölteni.[89]

A Zrínyiről írt mintegy ötven latin nyelvű költemény között egész kis epigrammák váltakoznak kisebb terjedelmű panegyricusokkal. A sok kis vers természetesen nem ad rendszerezett képet a szigetvári eseményekről, ez nem is célja; az esemény jelentőségét méltatják, de oly módon, hogy eközben felvetik már Zrínyi eposzának szinte valamennyi központi elvi kérdését.

A megelőző feldolgozásokhoz híven a Zrínyi-album is egyetemes, európai jelentőséget tulajdonít Szigetvárnak, sőt ezt minden eddiginél határozottabban megállapítja. Bécs remeghet, miután védőfala, Szigetvár leomlott, írja Hieronymus Wolf, Fabricius Pál pedig egészen nyíltan kimondja Zrínyiről: „nemcsak a hazának a védője... hanem az egész keresztény világnak". A Magyarországra alkalmazott „kereszténység védőbástyája"-gondolat félreérthetetlenül Szigetvárra és Zrínyire konkretizálódik már: a nemzet hivatását Szigetvárnak kell betöltenie. Ezzel az irodalmi hagyomány a szigeti várostromot a török—magyar várháború centrumába állította, a nemzet sorsának hordozójává tette meg. Ezzel megszületett az eposzi téma.

A Zrínyi-album Szigethez köti a magyarság bűneiről és a törökről mint Isten büntetéséről szóló tanítást, de nem Karnarutics módján, a katolikus egyház apológiájaként, hanem a reformáció szellemében: legfőbb bajként a széthúzást, az önző pártoskodást, vagyis az anarchiát jelölve meg. Az egység meg-

[89] A versek kiadva: *Hegedüs I.*: Analecta recentiora ... Bp. 1906. 322—56.; Ismerteti és részben lefordítja a verseket *Ecsy Ö. I.*: Sziget vára és Zrínyi a magyarországi latin költészetben. Kaposvár 1935. A kötet jelentőségére rámutat *Kardos T.*: i. m. 75.

valósítása és olyan vezér, mint Zrínyi, a szigeti hős, viszont maga után vonná Isten kiengesztelését és a romlás elmúlását — hangsúlyozza versében Budai János.

Ezek a költemények Zrínyit az antik héroszok tulajdonságaival ruházzák fel: kiemelkedik katonai tudása és egyéni vitézsége, gyűlöli az ellenséget és vérpatakot fakaszt az ellenségből s azzal öntözi a haza földjét, úgyhogy a töröknek „terror et horror erat". Zrínyi az antik eposzok mintájára végzetes hős, akinek sorsát Isten és a végzet szabta meg, hiába kedvezett neki eleinte a szerencse, írja Hellopaeus Bálint. — Csanádi János versében Jupiter döntése szabja meg a hős sorsát: el kell pusztulnia a földön, de örök életet nyer az égben. Más versekben Krisztus ígéri a halál utáni megdicsőülést és angyali kar viszi őt az égbe.

A versekből az is kiderül, hogy miben állt Zrínyinek az a rendkívüli érdeme, amiért Krisztus és az angyalok, vagy pedig az olimposzi istenek társaságukba emelik. Számos vers abban látja Zrínyi nagyságát, hogy győzött! Itt alakult ki először a szigetváriak győzelméről és a török vereségéről szóló gondolat, amely a *Szigeti veszedelem* konstrukciójának egyik alapvető pillére lett. Sartorius Jeremiás szerint Zrínyi kardja „szétkergette" a török sereget és csak puskagolyó vetett véget öldöklő rohamának: akárcsak az eposzban! Hellopaeus panegyricusában maga a hős mondja ki isteni elhivatottságának tudatában:

Hanc misere vitam patriae donemus amici,
Si modo post mortem patriae salva foret.

Vagyis Zrínyiéknek személy szerint bukniok kell a földi harcban a szultánnal szemben, de ezzel örök dicsőséget szereznek maguknak, hazájuknak pedig meghozzák a szabadulást. Megjelenik tehát itt a szigetvári hősök halálának az ország felszabadítása kiindulópontjaként való értékelése. Sőt Nicolaus Rhedingerus még ennél is többet mond: szembeállítja a szigeti hőst a Camillusokkal és Fabiusokkal: ők élve, az viszont halva győzött — ezek győztesek, Zrínyi pedig legyőzöttként tartja a diadalmenetet — írja. Teljes tisztaságában kifejlődött tehát már itt a török látszólagos győzelméről, de valójában vereségéről, illetve a szigetvári védők látszólagos vereségéről, de tény-

leges győzelméről szóló elképzelés, a *Szigeti veszedelem* eszmei-művészi felépítésének ez a központi kérdése.

A Zrínyi-album verseiből annak félreérthetetlen megállapítása sem hiányzik, hogy kikért és kik ellen harcolt Zrínyi. Batizi Miklós és Sturm Bernát világosan kimondják: Isten törvényéért és nyájáért a török tirannus ellen, vagyis a népért, a szolgaságot hozó zsarnok ellen — mint Zrínyi eposzában.

A Zrínyi-albumban tehát már fenséges, az eseményt csodás régiókba emelő eposzi légkör uralkodik; a szigetvári küzdelem történelmi fordulópont, a nemzet sorsát meghatározó esemény rangjára emelkedett; Szigetvár elfoglalása a török győzelméből a török erejét alapjaiban megrendítő vereséggé vált; Zrínyi pedig már isteni elhivatottságú igazi eposzi hős, akiről Pécsi Gáspár epitaphiuma szerint, énekelni fog a munkás utókor!

A téma fejlődését Istvánffy históriája tetőzte be. Nála a szigeti hős, mint korának nagy hadvezére, a török elleni felszabadító hadjárat szükségességének hirdetője, és mint annak a fegyelemnek és hitnek a bajnoka jelenik meg, amelyben a XVI. századi humanista történetírás az ország megújulásának morális tényezőit látta. A szigetvári Zrínyit Mátyás királylyal helyezi egy sorba, hiszen Mátyás óta ő emelte szerinte magasra a fegyelem és a hit 1490-től kezdve sárbatiport zászlaját. De azért is jelentős Istvánffy alkotása, mert hiányzott még a szigetvári eseményeknek egy a Schesaeusénál és Karnaruticsénál művészibb, az epikai szerkesztés magasabb színvonalán álló e l b e s z é l é s e. Istvánffy műve ezt is pótolta. A nagy történetíró, aki maga is a hős tanítványa volt a fegyverforgatásban, az ostrom történetét részletesen, a művészi szerkesztésre is ügyelve dolgozta fel. A harc nála is óriási méretű: világrészek készülnek összecsapni. Kitűnően oldja meg a szultán óriási haderejének szinte végzetszerű tömörülését éppen Szigetvár köré. Zrínyinek itt elég volt pontosan követnie Istvánffyt ahhoz, hogy a szultán elhatározásán, a palotai ostromon, Arszlán bukásán, Musztafa felrendelésén, Mehmet Boszniába küldésén, a siklósi csatán és végül a szultán haragjának Szigetvár ellen fordulásán keresztül az epikai szerkesztés mesteri példáját szolgáltassa műve első négy énekében.[90] Helyesen

[90] Vö.: *Arany* 369—70.; *Thury* 270.

állapítja meg Kardos Tibor: „Mindaz, amit az ostromról mond, prózában föloldott eposz."[91] Egyelőre azonban ez még mindig csak próza és még hozzá latin nyelven. A költő számára csak a lehetőség van megadva, de a feladat megoldása hátra van.

A tematika kérdésének a vizsgálatát ezzel lezárhatjuk. Végigkísértük a konkrét téma kiválasztásának, valamint a téma irodalmi „előéletének" útját, eposzi témává való fejlődését. Tanúi lehettünk a téma világnézeti tartalma kialakulásának is. A szigetvári ostromtól és a szigetvári hőstől elválaszthatatlan lett a török kiűzésének, a magyar állami egység helyreállításának, a katonai fegyelemnek és a haza jövőjébe vetett rendíthetetlen hitnek az eszméje. Sőt — a Zrínyi-album egyes helyei alapján — még arra is következtethetünk, hogy a szigeti védelem a nép idegen szolgaságtól való megszabadításának a témája is.

A XVI. századi feldolgozásoknak egyetlen elvileg gyenge pontja van: a Habsburg-kérdés. Pedig a témában eleve benne van a szigetvári hős cserbenhagyásának, a Habsburgok felelősségének a kérdése, valamint a német segítség illúziójának a kritikája. Az 1570-es, 80-as években azonban ez a probléma még nem tudatosodhatott, hiszen Magyari és Rimay előtt, vagyis a 15 éves háborúnak, illetve Rudolf kormányának és zsoldosainak ekkor kibontakozó terrorja előtt a Habsburg-kérdés nem vetődött fel élesen. Az ebben az időben működő Istvánffy viszont közismert politikai álláspontja miatt elhallgatta a szigetvári hős történetének ezt az oldalát. Zrínyi politikai tisztánlátásának és művészi érzékének bizonyítéka, hogy a témának ezt az elődei által ki nem dolgozott oldalát is felszínre hozta. Ebben Zrínyi nem állt egyedül. A XVII. század első felének Habsburg-ellenes erdélyi énekszerzői a szigetvári hős cserbenhagyását a bécsi politika bűnlajstromába illesztik.[92] De Zrínyi ezeket az énekeket nem ismerhette.

A szigetvári ostrom témája tehát, mire a költőhöz elérkezett, alkalmas volt arra, hogy hordozója legyen mindazoknak a politikai célkitűzéseknek, melyeket a XVII. század derekán

[91] *Kardos T.*: i. m. 76.

[92] Pl. a Lipcsei-kódexben lévő „Historia az Erdély országnak nyomorúságáról" c. énekben, 1611-ből. RMKT XVII. I, 444.

egy széles nemzeti program megkövetelt. Másrészt miután Szigetvár a török—magyar várháború központi eseményének a rangjára emelkedett, alkalmassá vált eposzi feldolgozásra. Ez a kitűnő eposzi téma azonban nem a magyar nyelvű irodalomban alakult ki. A témának egyesülnie kellett a Zrínyit megelőző száz év magyar nyelvű irodalmának az eposz irányába mutató eszmei és formai eredményeivel. A téma világnézeti tartalma lehetővé tette a reformáció hagyományaival való összefonódást, a téma történeti eleme pedig a vitézi költészet, elsősorban a vitézi epika eredményeinek a felhasználását.

Több olyan téma, amely mindezeknek a XVII. századi magyar eposz létrejöttéhez feltétlenül szükséges követelményeknek eleget tud tenni, nem volt és nem is lehetett. A magyar eposz csak Szigetvár ostromáról szólhatott. A magyar eposz megteremtője csak olyan író lehetett, akit erős személyes szálak fűznek a szigetvári hősökhöz és aki egy új honvédő és függetlenségi mozgalom riadóját akarja megfújni.

A Szigeti veszedelem történeti forrásai

Eddig a költő célkitűzésével, az eposz műfaji, formai előzményeivel, a téma kérdésével és a *Szigeti veszedelem* alapeszméjének, illetve a téma világnézeti tartalmának a kialakulásával foglalkoztunk. A mű létrejöttével kapcsolatban a tárgyi forrásokhoz való viszonyt kell ezután még megvizsgálnunk. Tisztáznunk kell, hogy magukra a történeti eseményekre, az eposz egyes szereplőire honnan szerezte Zrínyi értesüléseit, adatait.[93]

Az eddigi fejtegetések alapján világossá vált, hogy tárgyi szempontból Istvánffy műve lehetett csak a főforrás. Ezt már a korábbi kutatások, főleg Thury nagy tanulmánya pontról pontra tisztázta. Thury, de azóta mások is kimutatták az eposznak más forrásokból való értesüléseit, Zrínyi egyéb történeti forrásait is. Hogy Zrínyi sok történeti kútfőből merített, arra egyébként már Zrínyi Péter is figyelmeztetett a Zrínyiász horvát kiadásának előszavában, azt írva bátyjáról, hogy „külö-

[93] A Sz. V. forrásaira vonatkozó adatok túlnyomórészt *Thury* tanulmányán alapulnak. Ezekre külön-külön nem utalok a jegyzetekben.

nös igyekezettel és szorgalmatos gondossággal sok krónikából úgy magyarból, diákból, mint latinból kitűnő tehetségével sok példával és tanulsággal felékesítve ugyanazt a históriát összeállította és megírta".[94] Nem tartom szükségesnek, hogy ismételve a korábbi kutatókat, az eposz minden egyes mozzanatának tárgyi forrását felsoroljam. Inkább arra törekszem, hogy megvilágítsam a források és a költő között fennálló viszonynak a jellegét. Mindenekelőtt Istvánffy művét kell szemügyre vennünk, ahol a költő az eseményeket már bizonyos epikus feldolgozásban olvasta.

Zrínyi cselekménye nagyjából Istvánffy nyomán halad. Az Istvánffy előadásához való ragaszkodás mértéke pedig mindig attól függ, hogy forrásában mennyire jutnak érvényre a művészi kompozíciónak, az események epikus megokolásának követelményei. Mint már korábban említettem, Istvánffynál különösen a török tábornak Szigetvár alá vezetése van kitűnően megszerkesztve. Ezért az eposz elején a költő szinte nyomról nyomra követi. Az I. ének történeti elemei a török seregszemléig: vagyis Szulimán haragja, a háború elhatározása, a háború meghirdetése, a török hadak Drinápolyba való rendelése, Szulimán dívánja, Arszlán basa levele, az ázsiai és tatár hadak érkezése, — pontosan követik Istvánffy előadását. Folytatódik ez Palota ostromának leírásával, ahol olyan kis részletek is, mint a Moré-bástya lövetése, a két tüzér elvesztése stb., mind a történetíróra támaszkodnak, sőt az a három versszak, amelyet a költő, mikor nyomtatásra adta művét, kihúzott, szintén olyan részleteket tartalmazott, melyek Istvánffynál szerepelnek. A siklósi csata körüli bonyodalmak ugyanúgy Istvánffyn alapulnak.

Az V., VI. és VII. ének történeti eseményei, a török követek látogatásának költött jelenetén kívül, szintén Istvánffyra mennek vissza, Zrínyi azonban itt az események rendjét művészi okokból felcseréli. Istvánffynál ugyanis a szigeti hős beszéde, a katonák eskütétele és a védelem előkészületeinek leírása csak a szultán Harsányhoz érkezése, az előcsapatoknak Ali Kurt és az anatóliai beglerbég vezetésével Sziget alá küldése, az Almás melletti csata, majd a fősereg megérkezése, az Allah kiabálással és lövöldözéssel rendezett demonstráció s végül Farkasich halála

[94] *Hajnal M.*: i. m. 25.

után kerül sorra. Ha Zrínyi is ezt a megoldást követné, akkor a szigetváriak bemutatása túl későn kerülne sorra, akkor nem tudná a VII. énekben már olyan magasra fokozni a feszültséget és a török megérkezése után nem térhetne rá mindjárt az ostrom eseményeire, hanem itt indokolatlanul le kellene lassítania a történet menetét. Helyes volt tehát a költő számítása.

A VII. ének közepétől a költő még lazábban követi forrását, mert az ostrom eseményeinek pontos történeti sorrendje művészi szempontú kompozíció alapja nem lehetett. Később térek majd ki részletesen arra, hogy Zrínyi milyen zseniálisan tudta az ostrom tényeit a művészi kompozíció érdekében tömöríteni és csoportosítani anélkül, hogy azok lényegét megmásította volna. Mint igen jellemző példát említem itt csak meg Ali Kurt halálát és az ágyúk elpusztítását, amely a XIII. énekben olvasható. Ez valóban megtörtént esemény. Istvánffytól vette, csakhogy ott jóval előbb kerül sorra és nincs különösebb jelentősége. Zrínyi viszont ezt a mozzanatot elsőrendű fontosságúvá teszi; Szulimánnak nála Ali Kurtban és ágyúiban van már az utolsó reménysége és mikor ezeknek az elvesztéséről értesül, akkor határozza el magát a visszavonulásra.

Az ostrom utolsó eseményei, vagyis a tűz által okozott károk, a belső várba vonulás, a kirohanás kényszerűsége, a kirohanás előkészületei és végül maga a kirohanás szintén Istvánffyn alapulnak. Persze az eposz befejezése már teljesen Zrínyié, a szultán Istvánffynál korábban hal meg. Nagyon jellemző, hogy Zrínyi annyira igyekezett műve hitelességét biztosítani, hogy amikor művészi számításból egy-egy mozzanatot elhagyott, valamilyen megoldást mégis talált arra, hogy megemlítse. Istvánffynál olvassuk, hogy a török Zrínyi fejét karófára tűzte. Ha a költő ezt a XV. ének végén elmondja, akkor elrontja a fenséges befejezésnek, a megdicsőülésnek a hangulatát. De hogy mégse hallgassa el ezt a hiteles mozzanatot, megemlíti a IV. ének szerencseelmélkedése során:

Ihon most Zrininek jószerencséje van,
De még óvajta is ennek hatalma van :
Ma az törökökön nagy győzedelme van,
Holnap vitéz fejét meglátjuk karófán (IV, 6.)

Ugyanakkor ez nem valami öncélú históriai fontoskodás; az eposz követeli, hogy Zrínyi gyakran hangsúlyozza a küzdelem

elkerülhetetlen kimenetelét, itt is meg kell ezt említenie, és milyen kitűnő megoldás, hogy erre éppen úgy választ egy hiteles tényt, hogy az itt művészi eszközzé válva, a vég bejelentését képszerűen szolgálja.

A költőnek jóval több személy szerepeltetésére volt szükség, mint a történetírónak. Ezért Istvánffy más helyeiről átemelt egyes alakokat a szigetvári ostromhoz. Így került Szigetvárra Hamvaván, aki Istvánffy művében csak 1552-ben Egernél szerepel. Leginkább azonban a hőse korábbi harcaiban említett vitézek esetében járt el a költő Zrínyi ilyen módon. A tényekhez ragaszkodó módszerére fényt vet az az apró körülmény is, hogy az Almás pataknál vereséget szenvedő anatóliai beglerbéget Ozmán-nak kereszteli. Ennek a neve ugyanis Zál Mahmud volt, de ezt Istvánffy nem említi. Ezzel szemben Istvánffy valamivel előbb beszél Ozmánról, mint Cilicia, Cappadocia és Pamphylia beglerbégjéről: Zrínyi nyilván azt hitte, hogy a kettő azonos. Lehet azonban arra is példát találni, amikor a történeti adatokhoz való ragaszkodás nem szerencsés. Ezt látjuk Farkasich halála esetében. Farkasich ugyanis a III. énekben megsebesül Siklósnál, az V. énekben, az esküttételnél azonban már meggyógyultan szerepel, a néhány nappal későbbi eseményeket tárgyaló VII. énekben viszont „régi betegségben" meghal! Itt nyilvánvaló ellentmondás van, ami onnan származik, hogy Istvánffynál Farkasich Péter valóban az ostrom elején betegségben meghal, ehhez az eseményhez Zrínyi ragaszkodott. Hogy pedig ne legyen öncélú és érdektelen Farkasich halála, mikor előzőleg semmi nevezetest nem cselekedett, szerepeltetnie kellett a korábbi összecsapásnál. Ehhez Istvánffyból igyekezett adatot találni, ami végül sikerült is; 1543-ból említ egy Farkasichot, aki megsebesül, de felépül: ez éppen György, Farkasich Péter apja. A két személyt tehát most Zrínyi összekombinálta, de ezúttal a művészi kidolgozás sérelmével.

Az eposz költője nemcsak az egyes tények és adatok szempontjából támaszkodott a történetíróra, hanem a fontosabb szereplők jellemének megformálásánál is. A szigeti Zrínyinek eposzi hőssé való emelkedését nyomon kísértük már a XVI. századi feldolgozásoknál — Istvánffynál már teljes nagyságában jelenik meg. A költő ennek megfelelően ábrázolja és ezért hiányzanak azok a sötét vonások, melyek, a hiteles adatok

szerint, ennek a kitűnő törökverőnek a jellemére árnyat vetettek. Talán nem véletlen azonban, hogy a költő — Istvánffyval ellentétben — mégis két ízben hivatkozik őse bűneire. Tudjuk, hogy ismerte Forgách művét, ahol sok kedvezőtlen dolgot olvashatott. Igaza lehet Thurynak, amikor a költő valósághűségét dicséri abban, hogy hőse bűneit nem leplezi el, hanem a feszület előtt mondott imájában elmondatja vele, hogy „ujabb bünre minden nap sok okot adok" és hogy „rut mocskos vagyok", a kirohanás előtti utolsó beszédében pedig ezt a sort: „Mai nap szépiti minden elmult dolgunk". Ha ehhez hozzá vesszük, hogy az ellenszenves Zrínyi-képet megalkotó Forgách is azt hangsúlyozza, hogy dicső halálával mintegy jóvátette korábbi vétkeit és bűnös élete ellenére jó hírt érdemelt ki, akkor valóban lehetséges, hogy a költő — kitűnő művészi érzékkel és becsületességgel — még ezt az igen kényes kérdést sem hallgatta el, hanem megtalálta a módját annak, hogy az eposzi koncepció sérelme nélkül beillessze művébe.[95]

Hasonlóképpen Istvánffy alapján rajzolja meg az egyes török vezérek jellemét is. Különösen Arszlán budai basa alakjánál látható világosan Istvánffy hatása. Arszlánt vagy magyarul Oroszlán basát a legtöbb forrás kiváló katonának, veszedelmes harcosnak ismeri.[96] Maga Istvánffy is kiemeli bátorságát Eger 1552. évi ostrománál, de 1566-ban tanúsított szereplése miatt végül is gyávának, tudatlannak, részegesnek mutatja. Zrínyi ezt az egyoldalú Arszlán-jellemzést tette magáévá.

Zrínyi eposzának Istvánffyval való kapcsolatát tárgyi szempontból megvizsgálva arra a következtetésre juthatunk tehát, hogy a költő a magyar történeti epika hagyományaihoz híven lehetőleg hiteles tényeket igyekezett megörökíteni, vagyis mint ő mondta, „históriát" írni. Egészen pontosan a történetírót követi, ahol annak elbeszélése már önmagában

[95] Arra nézve, hogy a szigeti hős halálának Forgách Ferencnél megfogalmazott megítélése mennyire általános volt, érdemes idézni a velencei követ egyik jelentését, amelyet 1567. július elején a pozsonyi országgyűlésről írt: „az országgyűlés által proscribált Zay és Dersfiéhez hasonló sors várna Zrínyi Miklósra is, ha élne, ki még az utóbbinál is rosszabb volt, de az ő fölsége szolgálatában lelt halála elnémítja a vádakat, s utódait nem fogják perbe."; *Barabás S.*: i. m. II, 96.

[96] *Takáts S.*: A török hódoltság korából. I, 60–1.

is eposzi, de ha a művészi érdek a történeti igazság sérelme nélkül azt kívánja, alakítja az eseményeket. Ugyanerről az eljárásról győződünk meg, ha többi forrását is tekintetbe veszszük. A szigeti ostromra vonatkozóan leginkább Reusner *Rerum memorabilium exegeses*-éből, valamint Budina, Schesaeus és Karnarutics már tárgyalt műveiből vesz adatokat. Reusner könyvéből származnak olyan adatok, mint a XIII. énekben a várárok lecsapolására vonatkozó terv, vagy a férje oldalán küzdő asszony, aki mint láttuk, a históriás énekben és Schesaeusnál is szerepelt. Reusner adhatta a tárgyi alapot a török követek jelenetének beiktatásához is. Erről ugyan határozottan Reusner gyűjteménye sem beszél, de említi, hogy a szultán igyekezett Zrínyit a vár átadására rábeszélni. Ebből következik, hogy volt ilyen követség, aminek a küldése a töröknél amúgy is előírás volt. Hogy pedig Halul beszédében Zrínyi kiélezte a német barátság kérdését, ez azon túl, hogy megfelelt a költő véleményének, abból is következett, hogy a török a XVI. században igen gyakran alkalmazta ezt az érvelést, s erről Zrínyi is tudhatott. Hogy csak egyetlen példát említsek erre: 1582-ben például Szinán nagyvezér a rendkívüli követként Isztambulba érkező Bedeghi Nyáry Istvánnak többek közt a következőket mondta: „Hát a királytok még mindig beteges és nyavalyás? Még mindig a magyarok kárát keresi? Miért nem választanak a magyarok helyette más királyt, született magyart? Tudom jól, hogy a magyar a némettel meg nem fér, hát miért nem rázzátok le a német igát! Ha visszatérsz hazádba, költsd fel a vitéz magyarokat. Én hadat indítok s megvédem a magyarságot mindenki ellen!"[97]

A *Szigeti veszedelem*-ben számos kisebb-nagyobb adat kerül említésre a török történet köréből, különösen az I. énekben. Ezek is szinte minden esetben kimutatható történeti forrásokra mennek vissza, leginkább Leunclavius és Boyssardus török történeteire. Leunclaviusból való Ajgás basa, valamint a nagyszerű Karabul, ugyancsak ő említi, hogy Rusztem (Rustán) basa Szulimán veje volt; igaz ugyan, hogy már 1561-ben meghalt, de Zrínyi, mint más esetben is, Szigetvárhoz helyezi, hogy létre-

[97] *Takáts S.*: Régi idők – régi emberek. 104–5.

hozhassa a Delimánnal való konfliktust, illetve ennek Kumillával való szerelmét. Hogy a Rustán körüli bonyodalmaknak milyen nagy szerepük van az eposz egész struktúrájában, arra később még módom lesz rámutatni. Delimán nevét Zrínyi, akárcsak az Istvánffy által említett Cameriá-t Cumilla formában, Boyssardusnál olvasta.[98] De ezt a Delimannus néven szereplő perzsa satrapát, aki az eposz I. énekében is emlegetett Tammas perzsa sah seregeiben küzdve 1536-ban megverte Szulimán egyik seregét, a költő valószínűleg az 1566-ban valóban Magyarországon járt rettenetes hírű Devlet Giráj krími kán alakjával keverte össze, mert Delimán mint perecopi tatár kán jelenik meg a *Szigeti veszedelem*-ben.

Olyan eseményeknél, melyeket különböző források eltérő módon tárgyalnak, a költő szabadon válogat a lehetőségek között és kiválóan összeolvasztja forrásainak adatait. Így jött létre az eposz eszmei mondanivalója szempontjából annyira fontos nagy beszéd az V. énekben. Ennek létrejöttéhez az Istvánffynál, Budinánál, Karnaruticsnál és Reusnernél olvasott beszédek mind hozzájárultak, egy vagy több gondolatot, történelmi példát stb. szolgáltattak. Ebben az esetben a költő válogatási szempontjait a beszédbe besűrítendő gondolati, eszmei tartalom követelménye szabta meg (ezért nem kerültek bele Karnarutics beszédéből a katolikus ízű részek). Egy másik esetben, a siklósi csata leírásánál viszont a jelenet művészi kiképzése indította a költőt Istvánffy, Budina és Karnarutics adatainak összeolvasztására. Rámutattam már, hogy a siklósi harc beállítása az események rendjébe a nagy történetírónak köszönhető, aki azonban az esemény leírásában meglehetősen szűkszavú. Tanulságos megfigyelni, hogy miként gyűjti össze a költő a siklósi harc gazdag ábrázolásához az anyagot. Zrínyi elbeszélésének sorrendjében haladva, a források így következnek: Mehmet Siklóshoz érkezése, valamint válasza Szkender siklósi bégnek, hogy nem kell félni a mezőn való táborozástól, mert eső lesz — Istvánffynál van meg. A Mehmet jellemzése szempontjából annyira fontos azon körülmény, hogy az udvarban nevelkedett: Budinától származik. A török ifjú énekének beiktatásához talán Karnaruticsnak az a közlése szolgáltatott tárgyi alapot,

[98] *Négyesy* 47, 63—4.

hogy Mehmet tábora mitsem sejtve mulatozott. Ugyancsak a horvát költő írja, hogy Zrínyi a parasztoktól értesül Mehmet érkezéséről, és őt követi a költő a szigetvári hős elhatározásának és készülődésének leírásában is. Istvánffyra megy vissza, hogy a magyarok hajnalban érnek Siklós alá, de már Budina leírásának köszönhető a szigetieknek a gyanútlan ellenséget rászedő cselfogása. Végül Istvánffynál olvasható Mehmet felriadása, fegyverragadása, Rézmán halála, majd bátor viaskodás után Mehmet elpusztulása.

Ezekből a nyers adatokból sikerült a költőnek az eposz egyik legművészibb jelenetét megalkotnia, remekül összeegyeztetve olyan ellentmondó adatokat is, mint Mehmet udvarban való nevelkedése és bátor harca. Az eseménynek szinte minden tárgyi mozzanata írott forrásokon alapul, kivéve azt az egyet, hogy maga Zrínyi vezeti a harcot; ezt egyik korábbi feldolgozás sem említi. De még ez a költőileg mindenképpen indokolt változtatás is valószínűleg konkrét értesülésen alapul. Még az ostrom idejében, 1566 nyarán elterjedt Bécsben a hír, hogy Zrínyi személyes vezetésével a szigetváriak négy mérföldnyire a vártól — ennyire van Siklós — nagy győzelmet arattak.[99] Ilyen hagyomány bízvást élhetett a költő környezetében is.

Zrínyinek Siklósnál való szereplése nem az egyetlen olyan tárgyi mozzanat, amelyről a költő által ismert elbeszélő forrásokban hiába keresnénk adatokat. Így Zrínyi egyik katonája, Guzich András nem szerepel a forrásokban, mégis hiteles történeti személynek bizonyul: 1555-ben Konstantinápolyban raboskodik és Zrínyi Ferdinánd követeinek segítségével próbálja kiszabadítani.[100] A költő által használt egyik írott forrásban sem olvasunk arról, hogy a pécsi olaj bég Siklósnál lett volna a csata alkalmával. Ez pedig mégis igaz: Pecsevi török történetíró írja. Vagy arról sincs említés a felsorolt művekben, hogy a szigetváriak a török megérkezésekor két „üdvözlő" lövést adtak volna le. Szelániki török krónikás tanúsítja viszont,

[99] Külföldi követek erre vonatkozó jelentéseit lásd: *Barabás S.:* i. m. II, 22, 28.

[100] *Barabás S.:* i. m. I, 299–300, 308.; II, 673. Guzichokat a költő Zrínyi környezetében is találunk, s így a családi hagyomány is belejátszhatott Guzich András szerepeltetésébe.

hogy ez valóban megtörtént. Ezek az esetek figyelmeztetnek bennünket, hogy Zrínyi rendszerint ott sem magától költötte az eseményt, ahol erre nem ismerhetett írott forrást. A kortársak emlékezetéből vagy énekekből származhatnak az ilyen értesülések.

A történeti hitelesség szempontjából a legbonyolultabb a szigetváriak második legnagyobb hősének, Deli Vidnek az alakja. A költő ugyanis az eposz után szerzett epigrammái egyikében „Deli Vid S a r k o v i c h"-nak nevezi hősét. Ennek alapján Thury és Négyesy is joggal gyanakodott már arra a Stephanus S e g o v i t i u s-ra, aki Istvánffy szerint Zrínyi vitéze volt és 1544-ben éppen egy Demirhám nevű törökkel viaskodott. A Sarkovich-Segovich nevek hasonlósága és Segovichnak Deli Vid eposzbeli ellenfelével való együttes szereplése elképzelhetővé teszi, hogy a „szigeti leventák virágjá"-val azonosítsuk. Az nem jelent semmit, hogy Segovitius 1566-ban már nem élt, hiszen a költő szokott eljárása a történeti személyek időbeli áthelyezése. Megerősíti viszont a feltevést, hogy Segovitius a szigeti hőshöz közel álló vitéz lehetett, mert 1565-ben kelt végrendeletében Zrínyi gondoskodik árváiról. A fő nehézséget az okozza, hogy „Deli" néven sohasem szerepel, pedig Deli nevű személyeket bőven ismerünk, éppen Horvátországban, a Zrínyiek környezetében. Deli István és Deli Pál az 1530-as években tűnnek fel, Szigetvár XVI. századi lakói között pedig Deli Ambrust és fiát, Mátyást találjuk, s az utóbbi 1564-ben is ott élt. Két másik Deliről tudjuk, hogy a szigetvári Zrínyivel személyes kapcsolatban is állt. Deli Tudor novigrádi várnagya volt; híres vitéz lehetett, mert Ali pasa 1558-ban személyesen akart vele megvívni, a párviadal csak azért hiúsult meg, mert a kezesekben nem tudtak megegyezni. 1560 tavaszán feleségével és több száz katonájával együtt tragikus körülmények között pusztult el: miközben a török sikertelenül ostromolta Novigrádot, a puskaporos torony meggyulladt és a várban lévők — mintegy négyszázan — kincseikkel együtt bennégtek. A Deli Tudorral kapcsolatos mindkét esemény alkalmat szolgáltathatott mondaképződésre, vagy legalábbis a hagyományban való fennmaradásra. Őt azonban Tódornak és nem Vidnek nevezik. De Vid is felbukkan: Zrínyi 1564-ben Csurgón tartott szemléjén „Dely Wydak" 5 lovassal jelent meg. Sőt még eposz-

beli feleségével azonos nevű személyre is találunk adatot, mert 1583-ban a horvátországi Dubovac felső városában egy Deli Borbála nevű egytelkes „gazdá"-t említenek. Azt persze nehéz volna kimutatni, hogy e dubovaci gazdának valami köze volna az eposz nagyszerű hősnőjéhez. Ha mindehhez végül hozzávesszük, hogy a költő apja, Zrínyi György, Csáktornyán 1618. szeptember 30-án „egy ezöst kannát, öt ezöst tányért és két törett darab ezöstet" száz magyar forinton elzálogosít „jámbor szolgájának", Deli Jánosnak, — akkor nemcsak az bizonyosodott be, hogy éltek Deliek a szigetvári Zrínyi idejében és szolgálatában, hanem az is, hogy ilyen nevű személyek a költő korában és környezetében is lehettek.[101] Deli Vid problémáját persze a felsorolt adatok nem tisztázzák, de mindenesetre valószínűsítik, hogy a *Szigeti veszedelem* egyik legkiválóbb hőse mögött is egy — vagy több — történeti személy húzódik meg.

Az eposz forrásainak vizsgálatából azt a következtetést vonhatjuk le, hogy Zrínyi nemcsak eposzának témáját, eszmei tendenciáját, de — a külföldi eposzokból átvett elemek kivételével — meséjét és műve szereplőit is jól előkészítve találta forrásaiban, a korábbi feldolgozásokban, a hagyományban.

Az a sok tényező, melyet mint az eposz előzményét, összetevőjét felsoroltam, önmagában elszigetelt mozzanatok halmaza — egy nagy lehetőség csupán. Eposszá ez az anyag csak Zrínyi kezén lett. És nagyságát csak emeli, hogy a történeti epika igazi nagy mestereihez hasonlóan nem légből kapva hozza létre a múlt eseményeit, szereplőit és konstruál történeteket, hanem az életben, a ténylegesen megtörtént eseményekben, illetve azok emlékében keresi meg a mese körvonalait, típusait és jellemeit. Ő nem kívülről erőlteti az eposzt bele az eseményekbe, hanem a forrásokban, az életben keresi azt meg és ismeri fel. A szigetvári hősök történetét maga a történelem formálta eposszá. De ennek felismerésére, a világirodalom eposzaihoz méltó művészi kiképzésére, költő-óriásra volt szükség.

[101] *Thury* 297—80.; *Négyesy* 64.; *Barabás S.:* i. m. I, 496, 548; II, 458, 450—1, 458, 487.; *Thallóczy L.*: Károlyváros s a horvát határőrvidék keletkezése. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle 1898. 376.

A néphagyomány szerepe

Az eddigi tárgyalás során szándékosan mellőztem a népköltészet hatását mind a *Szigeti veszedelem* eposzi megformálásának, mind pedig a téma kialakulásának a szempontjából. Ily módon ugyanis lehetővé válik, hogy a néphagyomány, a folklór szerepét összefoglalva vizsgáljam Zrínyi művének keletkezésében.

Az eposzi forma, az eposzi méretek, az események csodás megemelése létrejöttében a hagyományos magyarországi vallásos koncepció és a külföldi eposzokból átvett lelemények mellett szerepe van a naiv, mesei elemeknek.[102] Hiba volna persze azt gondolni, hogy minden mesei-naiv motívum a magyar vagy horvát néphagyományból származik, ezek részben a külföldi eposzokból is átkerülhettek, hiszen azokban is sok helyen kimutatható a mesei, mitikus eredet. Ilyen irodalmi közvetítéssel érkező mese-motívum a „széltől fogant ló", melyet már említettem. A naiv elemek jelentékeny részében azonban a néphagyomány közvetlen hatását kell látnunk. Ez a hatás a külföldi eposzokból átvett műepikai leleményeket is gyakran naivizálja, a néphit elképzelései szerint formálja át. A naiv, mesei motívumok közvetlen eredetének kérdése ezért másodlagos probléma; a lényeges számunkra az, hogy Zrínyi innen is, onnan is nagy számban gyűjtötte össze és használta fel a nép képzeletvilágában született költői mozzanatokat, és ezáltal eposza a magasrendűen tudatos művészi munka ellenére is magán visel valami naivepikai jelleget.

A mesei elemek elsősorban az egyes hősök mesés tulajdonságokkal, rendkívüli erővel való felruházásában jelentkeznek. Delimán például öklével leveri a lótehernyi lakatot és lábbal rúgja ki a hatalmas várkaput, gályaárbóc nagyságú dárdával ront a szigetváriakra, Kumilla halála utáni őrjöngésében pedig fákat csavar ki tövestül, sőt azt is megtudjuk, hogy korábban sárkánnyal viaskodott, hiszen Kumilla halálát éppen a mérges sárkányvér okozta. Demirhám a tölgyfát gyökeréből kirántja és öklével agyonveri az elefántot, a költő több ízben „mérges sárkány"-ként emlegeti, mikor pedig a harc közben magasra emelkedik nyergében, „déli késértet"-hez hasonlítja.

[102] Számos alább is említendő példát ismertet és a néphagyomány szerepére határozottan rámutat *Heller* idézett tanulmányában.

Mesés erejükkel tűnnek ki a horvát és magyar vitézek is. Stipán Golemi valóságos óriás, akinek „nem árthatni soha fegyverrel, mert keményebb bőre vasnál s kemény kűnél". Bika András „lovat s törököt öl csak egy csapással", szörnyű erejével tűnik ki Orsics István, és Radován, aki — bár „száz seb vagyon testén" — ezer törököt akar még a pokolra küldeni. Farkasich a harcban „tágos és széles ut"-at nyit az ellenség soraiban, akárcsak a balladai Kerekes Izsák. Deli Vid négy ölnyi vas-dárdát hordoz, mint mesebeli „tündér" jár a törökök közt, százat lever dárdájával és csak a mesékben szokásos rettenetes csapással teríti le Hamvivánt:

Ily szók után lén rá erős dárdahajtás,
Kinek s o h a m á s s á t nem látta ég magas.

Acélos paizsát Hamviván föltartá,
De azt kemény dárda nagy vassal szaggatta ;
Üvén Hamvivánnak nagy kerék kű vala,
Azt is porrá töré az halálos dárda.

Bement hasában is, nem tartá meg háta,
Mert kedves életét magával kirántá ;
Esik le Hamviván Vid előtt hanyattá,
Földben leszegezte Deli Vid dárdája. (VI, 87—9.)

A szigetvári Zrínyi, a „vizi óriás", valamennyi hős fölé emel, kedik, az eposz vége felé valóságos mitikus hérosszá válik-aki százakat terít le egyszerre, ezreken keresztül tör utatl

Mesés tulajdonságokkal találkozunk az egyes csodás lova. leírásában is. Ilyen a szultán lángot fújó lova, a „széltől fogank Karabul", vagy az arany páncélingbe öltözött hajnal — orrábót tüzet fújó, szeméből halált sugárzó — szárnyas fekete paripája. Mennyire a mesék hangulatát idézi fel az a versszak, melyben a költő Karabul gyorsaságát festi, amint szinte repül:

Karabul mint madár, nem nyom nyomot földön,
De mint süvötő nyíl megy ollyan sebesen,
Ö futhatott volna által az tengeren,
S nem esmerszett volna, hogy van viz az körmén. (XIII, 28.)

Az eddig említett mesei elemek jó részéhez nem volna nehéz párhuzamokat idézni a magyar népmesékből és népmondákból, hiszen Deli Vid négy ölnyi vas dárdája olyan,

akárcsak Toldi Miklós „szörnyű vendégoldal”-a. Az egyes hősök vagy lovak felsorolt mesei attributumai megmagyarázhatók lennének azonban irodalmi átvétellel is. Így utaltunk is már Delimán őrjöngésének az *Orlando furiosó*-val való rokonságára, valamint arra a lehetőségre, hogy a hősre alkalmazott „vizi óriás” hasonlatban a költő itáliai emlékei bujkálhatnak. De ugyanígy mikor Demirhám „déli kísértet”-ként jelenik meg, gondolhatunk a 91. zsoltár „daemonium meridianum”-jára. Közvetlen népi eredetre vall viszont a mesei elemek alábbi csoportja, amely az eposz csodás keretének a néphit szellemében való formálására mutat.

Mivel a néphit szerint a kísértetek mindig éjfélkor érkeznek a földre, Zrínyi is éjfélkor indítja útnak Alektót, és Alderán, a fekete lovon ügető varázsló, szintén éjfélkor szólítja elő a pokol szellemeit. A megzavart kísértetek rajzához pedig mintha a népmesék boszorkányaira gondolva használta volna a „károgó hollók” és „éjjeli varjuk” hasonlatát:

Igy kákognak hollók, ha sas jün közikben,
És éjjeli varjuk igy járnak széltiben. (XV, 51.)

Mikor a szellemek eltakarodnak, felragyog a hajnal, hiszen a néphit szerint a kísértetek a hajnal jötte előtt távoznak. Hogy ez nem véletlenül történt így, azt világosan bizonyítja az a körülmény, hogy Marinónál, akinek mintájára Zrínyi a pokol erőinek szereplését megrajzolta, a szörnyek távozásakor nem a hajnal dereng, hanem kisüt a sötét felhők mögül a nap. A kísértetjárásnak az éjszakába való helyezése tehát Zrínyi tudatos változtatása a néphit szellemében.

Hasonló jelenségnek lehetünk tanúi az angyali sereg égi útjánál is. Ez is Marino mintájára készült, de Zrínyi itt is a népképzelethez igazodik, és ezáltal igyekszik elfogadhatóvá tenni a csodát. Az angyalok a szivárvány-kapun keresztül indulnak útnak, a díszbe öltözött Tejúton haladnak végig, és mivel a fegyverek hordozása még az angyalok számára sem könnyű: a Göncölszekérre pakolják azokat. Mindez tiszta népi mítosz! Erre nem láthatott példát Zrínyi egyik eposzban sem. A néphit elemei jelennek meg akkor is, amikor Zrínyi a XV. énekben a veszett dühhel ellenségeire rontó Murtuzán basát így jellemzi:

És mint t ü z e s l i d é r c száll le az fölyhőbül,
Kinek lángos farka szikrázik sok tüztül:
Igy Murtuzán basa keresztyénekre dül,
Halálra, haragra az ő szüve készül. (XV, 69.)

A költő vidékén, Göcsejben ma is lidércnek nevezi a nép a nagy fénycsóvát maga után hagyó hullócsillagot. Jellemző, hogy az eposz kéziratában a l i d é r c régies l u d v é r c alakban szerepel: a Muraköz vidékén és Göcsejben ma is a ludvérc szót használják. Ez a körülmény arra mutat, hogy itt feltétlenül a magyar néphit egyik mozzanatáról van szó.

A néphagyománynak jelentős része van a szigetvári ostrom témájának a kialakításában is. A többnyire humanista irodalmi feldolgozások mellett a szigetvári ostrom irodalmi formálódásának egy másik útja is volt: a horvát népi énekeké.[103] Lehetséges, hogy magyar nyelven is keletkeztek népi feldolgozások Zrínyiről, a szigetvári hősről, de ennek semmi nyoma. Ezért inkább arra kell gondolnunk, hogy mivel a szigetvári vártartomány és általában a környék magyar parasztjai nem valami nagy rokonszenvvel viseltettek Zrínyi iránt erőszakoskodásai miatt, emlékét sem ápolták különösebb lelkesedéssel. A Drávától délre lakó horvátok viszont nem annyira földesúri zsarnokságát, mint inkább oltalmazó kardját ismerhették, és ezért közöttük jobban fennmaradhatott a hős emléke.

A Zrínyiről szóló fennmaradt horvát hősi énekek egy része azonban a török pártjáról szemléli az eseményeket és természetesen ellenségesen foglal állást a szigetváriakkal szemben. Horvátok ugyanis nemcsak a védők, de az ostromlók között is szép számmal voltak, maga Szokolovics nagyvezér is horvát származású. A töröknek meg nem hódoló horvátok között keletkezett népi énekek azonban Zrínyit a délszláv népköltészet nagy héroszainak, Hunyadinak, Kraljevics Markónak a szintjére emelték. A *Zrinyi Miklós lakodalma* című énekben például a hős édesanyja egyenesen úgy rendelkezik, hogy a lakodalmi menetben „Szibinyáni Jankó" járjon elöl!

[103] A legtöbb alább említett adat forrása: *Szegedy R.*: Z. M. és a Sz. V. a horvát költészetben. ItK 1915. 291–9, 406–30.; *Bajza J.*: A szigetvári hős a horvát népepikában. ItK 1937. 10–21. — Az említett énekek magyar fordítását lásd: Zrínyi énekek. Bp. 1956.

Több körülmény utal arra, hogy Zrínyi felhasznált egyes horvát népi feldolgozásokat. Erre mutat, hogy az eposznak egyes, a történelemből nem ismert alakjai megtalálhatók horvát népénekekben. Ilyen például Radivoj, akit egy horvát ének szerint Malkocs bég kivégeztet és akin ezért Zrínyi szörnyű bosszút áll. Erről a Malkocsról tudjuk, hogy létezett és hogy Zrínyi 1553-ban egyszer alaposan meg is verte csatában, azóta állandóan acsarkodott Zrínyi ellen. Lehetséges tehát, hogy a Radivojról szóló mondának volt valami alapja. Ugyanigy például a *Boj na Sigetu* című énekben szerepel egy Kajtaz nevű török vitéz, — felbukkan a IX. énekben is. Az ugyanebben a versben előforduló Idriz török vezérrel pedig az eposz Idriz zagatárja lehet kapcsolatban. Ha figyelembe vesszük, hogy Radivojon kívül a nevesebb szigetvári vitézek közül csak Stipán Golemi nem bizonyul történeti személynek, vagyis éppen egy horvát katona, akkor bátran feltételezhetjük, hogy ő is a horvát néphagyományból került az eposzba.

Valószínűnek kell tartanunk azt is, hogy ismert a költő népi éneket Deli Vidről, különben alig hihető, hogy ilyen nagy szerephez juttatta volna a történetileg jelentéktelen Segovicsot vagy Dely Wydákot.[104] Erre annál inkább gyanakodhatunk, mert a népi epikában gyakori dolog, hogy a legfőbb hatalmat képviselő király vagy vezér rovására egy másik hőst tesznek meg a legvitézebbnek. (Vö. Agamemnon és Achilles, Gunther és Siegfried stb.). Ilyen jelenséget látunk a már említett *Boj na Sigetu* című énekben, ahol Zrínyi rovására Danicić Vuk, a szigetiek legbátrabb vitéze, áll az előtérben. Lehetséges, hogy volt egy olyan ének, amelyben Deli Vid, illetve Segovics volt a központi alak, és amelynek a hatására tette költőnk olyan jelentőssé Deli Vid szerepét, de természetesen ügyelve, nehogy Zrínyi alakja fölé emelkedjék.

Talán Deli Vid feleségének szerepeltetésében is közrejátszott a horvát néphagyomány a már említett írott források mellett. A törökké lett horvátok között létrejött énekekben ugyanis Zrínyi történetét többször összekeverték a Szilágyi és Hajmási mondával: őt tették meg fogolynak, akibe a török lány beleszeretett. A mondának egy ilyen változatát Zrínyi Péter is fel-

[104] Erre gondol *Alszeghy* is: A tizenhetedik század. Bp. 1935. 153.

jegyezte, a költő tehát ismerhette. Elképzelhető, hogy ezzel a mondával kapcsolatos Deli Vid feleségének török származása, amit a költő kitűnően tud értékesíteni, mikor a hős asszonnyal török szerepet kell játszatnia.[105]

Népi hagyomány közrejátszására az eposz szinte valamennyi horvát szereplőjénél gyanakodhatunk. Az egyik kiváló szigetvári katonáról, Novákovics Ivánról a költő azt írja, hogy „Debeljáknak nemzetiből való" (V., 44.). Novák Debelják néven pedig felbukkan egy népi hős a délszláv énekekben. Ez ugyan nem a Szigetvárnál hősi halált halt Ivánnal, hanem Baba Novák balkáni hajdúvezérrel azonos, akit Basta rettenetes kínzásokkal kivégeztetett. Lehetséges, hogy Zrínyi ismert róla szóló mondát és képzeletében a két Novák összeolvadt. Délszláv népi előzményeket kereshetünk talán Radivoj és Juranics vergiliusi eredetű epizódja mögött is. Zrínyi tudhatott a pobratimsztvo délszláv szokásáról, amely szerint két barát testvérnek fogadja egymást, s egyes énekekben, például a rigómezei csatáról szólóban előfordulnak olyan esetek, amikor az ilyen barátok éppen az ellenség táborán vágnak keresztül. Ilyen mozzanatok ismerete mindenesetre fokozottan indokolttá és rokonszenvessé tehették Zrínyi számára Nisus és Eurialus hasonló jellegű epizódjának átvételét.

A szerbek rigómezei csatájáról (1389) szóló hősi énekek, az ún. koszovói-ciklus, melyben a leginkább érvényesülnek egy délszláv népi-heroikus eposz körvonalai, egyébként is komoly figyelmet érdemel.[106] Talán itt kereshetjük a gyökerét annak a hagyománynak, hogy a szultánt Zrínyi ölte meg. A koszovói-ciklusban ugyanis a megvert szerb sereg hőse, Miloš Obolić megöli Murat szultánt. A népi epika állandó alakulását s új eseményekre való aktualizálódását ismerve, könnyen feltételezhető, hogy ezt az eseménysort átvitték a szigetvári Zrínyi történetére, s hogy voltak olyan énekek, melyek a heroikus küzdelem befejezését így ábrázolták. Máshonnan, mint a délszláv néphagyományból ugyanis aligha eredeztethető a Szulimánnak Zrínyitől eredő haláláról szóló gondolat, hiszen már

[105] Vö. Zrínyi énekek 90—102, 172—5.; *Szegedy R.*: Szilágyi és Hajmási mondája a horvát népköltészetben. Ethn. 1911. 41—7.

[106] A Sz. V. szempontjából *Angyal E.* foglalkozott vele: Die slawische Barockwelt. Leipzig 1961. 246—9.

Karnarutics is említi a szigeti vitézek ilyen szándékát. Az eposz költőjének az előszóban való bejelentése ugyan arra utal, hogy a történet ilyen változatáról már írásos feljegyzés is volt, de nyilván ő maga is jól tudta, hogy ez csak mondai hagyomány lehet, s átvétele nem teljesen felel meg a „história" követelményeinek. Különben nem tartotta volna szükségesnek mentegetni és megvédeni eljárását.

A felsorolt adatokból megállapítható, hogy a költő a történetírásból ismert adatokkal szinte egyenrangúan kezeli a néphagyomány értesüléseit, melynek tehát szintén része van a mű koncepciójában. Sőt Szulimán halála esetében a mű egyik döntő mozzanata köszönhető a naiv hősi-epikának. Ezzel korántsem merítettük ki a *Szigeti veszedelem* folklorisztikus elemeit. De most csak az eposzi formához szükséges csodás elemekkel, valamint a szigetvári ostrom témájának a kialakulásával, Zrínyi előtti feldolgozásaival foglalkozhattunk. De már ezek alapján is igazat kell adnunk Heller Bernátnak, aki eddig egyedül foglalkozott részletesen a *Szigeti veszedelem* folklór elemeivel, és erre a végső következtetésre jutott: „ Így tehát Zrínyinek . . . képzelete a népképzelettől vesz lendületet, alkotása a néphagyománytól tartalmat, ihletet. Zrínyi jelentőségének egyik oka, hogy mélyen gyökerezik népében, a magyar népben."

A *Szigeti veszedelem* genezisének a tárgyalását ezzel lezárhatjuk. Megvizsgáltuk mindazokat a tényezőket, melyeknek Zrínyi eposza létrejöttében szerepük volt. Megállapítható mindebből, hogy a magyar eposz megteremtése lehetséges volt a XVII. század derekán. A *Szigeti veszedelem* nem az égből pottyant, hanem azért jött létre, mert megvoltak hozzá a szükséges előfeltételek: a politikai és történeti előfeltételek csakúgy, mint az irodalmi és szubjektív feltételek. Megállapíthatjuk azt is, hogy a *Szigeti veszedelem* a világirodalom tanulságaira támaszkodva, de elsősorban a magyar irodalom fejlődésében gyökerezve jött létre. A költő Zrínyi a legkülönbözőbb forrásokat, mintákat, hagyományokat használta fel, értékesítette munkájánál, de mindebből vagy mindezek ellenére eredeti műremeket alkotott.

A SZIGETI VESZEDELEM ELEMZÉSE

Alapkoncepció és cselekmény

A *Szigeti veszedelem* alapkoncepcióját az alábbiakban foglalhatjuk össze: Magyarországon eláradt a bűn és gonoszság: vallási egyenetlenség, erkölcsi züllés, fösvénység, a politikai egység hiánya és feudális pártviszályok, a hadtudományban való elmaradottság és a fegyelem hiánya. A magyarok ezzel felidézik Isten bosszúálló haragját és képtelenné válnak a törökkel szembeni ellenállásra. Isten a törököt küldi az ország elpusztítására, de kilátásba helyezi a büntetés feloldását, ha a magyarok megtérnek, vagyis elhagyják a felsorolt bűnöket. Az Isten akaratából megindult török tábor azonban Szigetvárnál olyan védősereggel, olyan közösséggel találkozik, amely mentes a magyarok hibáitól, sőt egyenesen annak ellentéte: az egész magyarságot jellemző bűnök helyett a szigeti védőkben a legkiválóbb erények testesülnek meg. A töröknek ilyen védősereg ellen nincs hatalma, az ilyen közösség ismét a magyarság pártjára vonja Istent: Szigetvárnál ezért a magyar—török háború nagy fordulata következik be. A török formálisan győz ugyan és Szigetvár elesik, hiszen az egész magyarság még nem változott meg és így még nem múlhat el róla a büntetés. A szigetváriak hazaszeretete, erkölcsi és katonai értékei azonban olyan fölénynyel érvényesülnek, hogy a török tábor szétzüllik, felmorzsolódik, vezére elpusztul, és így megszűnik az a szerepe, hogy Magyarország büntető ostora legyen. Szigetvár elestével tehát a török csak látszatsikert ér el, valójában súlyos vereséget szenved, mely magyarországi uralma végleges összeomlásának kiindulópontjává válhat. Szigetvár hősei megmutatták az utat; ha az egész magyarság felemelkedik arra a magaslatra, ahol a szigetvári magyar és horvát védők álltak, akkor a hódítók uralma végleg megpecsételődött. Ez az eposz végső tanulsága.

Rendkívüli feladatot kellett Zrínyinek elvégeznie, hogy ezt az alapkoncepciót művészileg igazolja. A korábbi költői feldolgozások ugyan felemelték már a szigetvári eseményt az egész nemzet sorsát eldöntő eposzi rangra, de a Szigetvár köré csoportosuló eszmék és a téma valósága közötti ellentétet nem tudták megszüntetni. A mű alapgondolata szerint Szigetvárnál a nemzet sorsa dőlt el, a valóságban viszont az ostrom csak egyike volt a végvári harcok sok dicsőséges epizódjának. Az alapkoncepció szerint a nemzeti méretűvé nagyított küzdelemben a hazáját védő nép győzött, a valóságban pedig a török nagy veszteségek árán, de mégis elfoglalta a várat. Zrínyire várt tehát a feladat, hogy a művészet eszközeivel, az események mélyén meghúzódó lényeg felszínrehozásával bebizonyítsa, elhihetővé tegye, hogy ez az önmagában nem különösen jelentős esemény valóban sorsdöntő fordulat a nemzet életében, és hogy a túlerővel szemben elesett kis Szigetvár valóban győzelmet aratott a törökön.

Az alapkoncepció és a téma megszabta tehát a költő feladatát, amelyet elsősorban a cselekmény mesteri bonyolításával tudott megoldani. El kellett térnie világirodalmi mintáinak (Homérosznak, Tassónak) a módszerétől, amelyekben az előadás rögtön a várostromnál vagy egyenesen annak a közepén kezdődik. Trója és Jeruzsálem önmagában is népek harcának volt a színtere. Zrínyinek ezt azonban előbb be kellett Szigetvárról bizonyítania: mielőtt a török és magyar erők Szigetvárnál összecsapnak, hatalmasra kellett fokoznia az erőket és meg kellett okolnia, hogy ez az összecsapás miért pont Szigetvárnál következett be. Ezt a feladatot, vagyis a történet fonalának Szigetvárhoz való vezetését és a szigetvári ostrom nemzeti, sorsdöntő fontosságú eseménnyé való avatását Zrínyi az első hat énekben oldotta meg. Az ostrom előzményeit és előkészítését megrajzoló első hat ének tekinthető az eposz első részének.

Az eposz további részében kellett a költőnek megvalósítania a másik nagy feladatot: a szigetváriak fölényének, győzelmének az ábrázolását. A cselekményt úgy kellett irányítania, hogy meggyőzően kidomborodjék a török veresége. Ez a feladat azáltal tekinthető sikeresen megoldottnak, hogy a XIII. énekben a török látva helyzete reménytelenségét, elismerve vere-

ségét, elhatározza a visszavonulást. Ily módon a VII. énektől a XIII. ének végéig jelölhetjük meg az eposz második, döntő részét. Az eposzt befejező két énekben a szigetváriak győzelmének a történeti valósággal való összeegyeztetését kell a szerzőnek megoldania azáltal, hogy egy véletlen esemény — a postagalamb elfogása — beiktatásával a vár és a védők pusztulása győzelmük ellenére is elkerülhetetlen legyen.

A *Szigeti veszedelem* elemzését a fentiek alapján a cselekmény három egymástól elkülönülő szakaszának a vizsgálatával kell kezdenünk. A cselekmény részleteire való bontásával meg kell mutatnunk, hogy a művészi eszközök mesteri alkalmazásával miként hitelesíti a költő a már korábban kialakult és általa továbbfejlesztett alapkoncepciót.[1]

A magyarországi állapotok bírálatát, vagyis az eposz egész eszmei megalapozását már az I. énekben megadja a költő, de nem valami elvont politikai vagy moralizáló elmefuttatás formájában, ahogy korábbi költőink tették, hanem dinamikusan, az epika nyelvén, a cselekmény megindulásával egybefonódva. A költő, Isten, Alekto, a szultán és Arszlán bíráló szavai egyre tovább fejlesztik a Magyarország ellen indítandó török támadás indokolását: az isteni bosszútól eljutunk a katonai realitásig. Ugyanakkor az egyes beszédek a cselekményt is előre lendítik: az égben, a pokolban és a szultán udvarában egyre konkrétabb formát ölt a szörnyű veszedelem, amely hazánkat fenyegeti. Az ének végén már egymás után érkeznek a mozgalmasan, színesen ábrázolt török csapatok tízezrei. Az Isten haragjáról, az ország gyengeségéről, romlottságáról adott meggyőző kép, valamint az ellenség lenyűgöző ereje nem hagy kétséget az iránt, hogy a katasztrófa elkerülhetetlen.

[1] A Sz. V. elemzésénél felhasználtam az alábbi művek eredményeit: *Arany*; *Széchy* II, 64—242.; *Négyesy* 59—74.; *Heller*; *Sík* 45—69.; *Riedl F.*: A magyar irodalom története a XVII. században. Bp. 1907. (Sokszorosított egyetemi jegyzet.) 241—315; *Horváth J.*: Barokk ízlés irodalmunkban. Napkelet 1924. 339—42.; *Krajcsovics S.*: A Zrínyiász vallás-erkölcsi eszméi. EPhK 1895. Ezeknek a tanulmányoknak egyes megállapításaira a tárgyalás során nem utalok külön jegyzetben; ez megvalósíthatatlan volna. Az eposz itt bemutatott elemzésének előzményeit képezik: *Klaniczay T.*: Bevezetés Zrínyi Miklós válogatott műveihez. (Magyar Klasszikusok) Bp. 1952. és *Klaniczay T.*: A régi magyar irodalom. II, (Egyetemi jegyzet) Bp. 1953. 134—216.

A költemény elején a költő az ellenség nagyságának a kidomborítására helyezi a hangsúlyt. A török tábor ereje mindenekelőtt hatalmas tömegében, létszámában van. Ezt érezteti az I. ének végén olvasható seregszemle. A török seregszemle során a költő említi az egyes török vezéreket, de nem fordít nagyobb gondot a jellemzésükre. Delimánról elmondja szerelmi bánatát, Amirassennek ismerteti csodálatos lovát, Hamvivánról megtudjuk, hogy szép, Demirhámról, hogy kegyetlen és erős. A török vezérek emberi, erkölcsi tulajdonságairól azonban nem sokat tudunk meg, katonai múltjukról jóformán semmit. Az eposz azt érezteti ezzel, hogy nem a vezérekben, hanem a tömegben van a török tábor ereje. A tömeg ábrázolásánál a költő nem is fukarkodik a jellemzéssel: félelmetes seregeknek mutatja. A szerecsenek közül mindegyik „hárommal megverekedni mér”. A tatárokról pedig ezt írja:

Könnyü had, és bátor és gyors, mint az árviz ;
Ugy tetszik, kezében mindenik halált visz ;
Mert jó lova hátán csak jó fegyverben hisz ; (I, 70.)

Különösen veszedelmesek a zagatárok, akiket a magyarok elődeinek tekintett szkítákkal azonosít. Nyolcvanezren vannak, „ellepték az földet ezek, mint az hangyák”; még minden ellenségükön győzelmet arattak: legyőzték Mithridatest, Nagy Sándort, a rómaiakat, a törököket. Arany János elismerően emelte ki, hogy miután a költő 207 000 törököt számlált meg, abbahagyja a felsorolást azzal, hogy nem tudja folytatni, mert „ki számlálhatná meg az tenger örvényét, vagy Herciniának számtalan levelét”. Megszámlálhatatlan Szulimán tábora, hiszen minden pogány nép eljön, még azok is, akik nincsenek a török fennhatósága alatt, mint az indiai Atapalik király, „mert látni akarja, keresztény mint romlik”.

A fél világ vonul fel az első ének végén, de nem akárhogyan, nem összevissza. „Rendelt seregben” érkeznek. A seregszemle olvasásakor az a benyomásunk, hogy ezt a három világrészből Drinápolyba özönlő sokszázezres tömeget valami gigászi fegyelmező erő kormányozza. A költő úgy vonultatja el előttünk a seregeket, mintha egy díszszemlén állnánk: mindenütt rend és szervezettség uralkodik. Ebben a szervezettségben jelölhetjük meg a török másik fő erősségét. Különösen szembeötlő ez a

második énekben, amikor az első ének végén leírt hadsereget Magyarország felé való vonulás közben ábrázolja a költő. Itt már nem veszteget sok szót a létszám kiemelésére, megelégszik néhány nagyszerű képpel:

Konstantinápolybul megindúlt Szulimán,
Aval az sok haddal vizeket szárasztván,
Nagy hegyeket bontván, várasokat rontván. (II, 31.)

Inkább a hadsereg fegyverzetéről, felszereléséről ír: a számtalan ágyúról, tarackról, golyóról, puskaporról, a málhás állatok és a poggyászt szállító szekerek tömegéről, az ácsszerszámokról, kötelekről, deszkákról, melyek hídveréshez és az ostromhoz egyaránt szükségesek. Nemcsak fegyelmezett, de kitűnően felszerelt hadsereg ez, itt mindenről gondoskodás történt, mert kitűnő vezér áll a sereg élén.

A vezér személye — ez az ellenség erejének harmadik és legfontosabb tényezője. A második énekben nemcsak világhódítóhoz méltó paripáját, fenséges külsejét, vészthozó tekintetét ismerjük meg, de megtudjuk róla, hogy kiváló, nagy hadvezér. „Bölcs s okos elméje" — írja róla a költő — mindenre gondot visel, „soha nem volt ily ur törökök közt talán", sőt „vitézség", „okosság", „hadbéli szorgosság" tekintetében a legnagyobb keresztény vezéreket is felülmúlja. Nehéz helyzetekben, veszedelmekben „mint kőszikla állott, tenger habjai közt", ha pedig kedvezett neki a szerencse, nem bízta el magát.

Ennek a hatalmas létszámú, kitűnő szervezettségű és kiváló vezetésű hadseregnek, illetve a vezérnek a bemutatásával a költő az ellenség erejét a maximálisra fokozta és joggal sóhajtott fel:

Illyen ur s illyen had jüve országunkra,
S ily ártalmas fölyhő szálla le kárunkra,
Mely nemcsak magyarnak elég romlására
Lett volna ; de elég világ rontására. (II, 50.)

Nagy Sándornak és a rómaiaknak nem volt ekkora erejük és mégis legyőzhették az egész világot. Hogyan állhatna ellen ennek a Szulimánnak és seregének az első énekben jellemzett, anarchiába süllyedt Magyarország?

A költő azonban már itt az eposz elején is rámutat arra, hogy bármilyen nagy is ez a veszély, a helyzet nem reménytelen.

Isten nemcsak a magyarok bűneiről és bosszújáról beszél, hanem arról is, hogy ha a magyarok megtérnek, „halálról életre ismég hozom üket". Ezen a megtérésen nem érthetünk mást, mint mindannak az ellenkezőjét, ami az I. ének szerint Magyarországot jellemezte. Ha ilyenné válik az ország, akkor jaj a töröknek:

Jaj, török, néked, haragom vesszejének![2]
Te vagy, de eltörlek, ha ezek megtérnek. (I, 24.)

A „megtérés" szónak itt fontos értelme van. Ez Zrínyinél tetteket jelent, nem kegyes gondolatokat. Míg Tardy György krónikás énekében Isten a magyarok puszta könyörgésére melléjük állt, addig Zrínyi Istene hangsúlyozza:

Kiáltnak én hozzám, s nem hallom meg üket,
Hanem fogom nevetni nehéz ügyöket ;
Az ű panaszira nem hajtom fülemet, (I, 22.)

A magyarság gyökeres fordulata jelentheti csak a megtérést, csak ebben az esetben áll Isten újra a magyarok mellé.

A megbocsátás lehetősége és az isteni büntetés megszüntetésének a kilátásba helyezése teszi a török fenyegető felvonulása ellenére is reálissá a propositiónak azt a kijelentését, hogy volt olyan ember, „ki meg merte várni Szulimán haragját".

A költő nem siet megmondani, hogy ki ez az ember. A propositióban és az invocatióban említi ugyan, de nevét elhallgatja. Az eposz elején ugyanis azt kell hangsúlyoznia, hogy Szulimán hadjárata egész Magyarország, sőt ezen túl az egész kereszténység ellen indul. A törököt Isten nem Szigetvár, hanem a romlott Magyarország ellen küldte, Szulimán egész M a g y a r o r s z á g elözönlésére készült. A költő ezért a hadi eseményeket földrajzilag mennél jobban kiterjeszti. A II. énekben az észak-dunántúli Palota ostromáról, később a tiszántúli Gyula elfoglalásáról van szó. Szulimán pedig azon gondolkodik, hogy a felvidéki Eger vagy a dél-dunántúli Szigetvár ellen menjen-e először. Gyula, Eger, Palota, Szigetvár lényegében a török hódoltsági terület egész hosszú határvonalát alkotja s a hadi események így az egész országra kiterjednek. „Palota és Gyula megtámadása

[2] A „haragom vesszeje" kifejezés eredetét megmagyarázza *Tolnai V.*: Z. M. Sz. V.-nek egy kifejezése. It 1912. 186.

által az ország két egymástól oly messze eső pontjain, érezteté is már a költő, mily óriási mérvet készül vala venni Szulimán hadjárata" — állapította meg Arany János.

A II. ének 60. szakaszában árulja csak el a költő, hogy a szigetvári kapitányról, Zrínyi Miklós bánról fog szólni históriája. Néhány versszakban jellemzi csak hősét, megmondva, hogy mindig vitézül harcolt a török ellen, amely rettegett tőle. Ha azonban jobban a sorok mögé nézünk, akkor kiderül, hogy a költő igen finom eszközökkel már nagyon sokat sejtet hőse nagyságából. Nem kezdi el magasztalni hősiességét, hadvezéri tudását; itt még nem jellemzi olyan részletesen, mint Szulimánt, de kijelentéseinek igen mély értelme van. Az első ének végén ugyanis a költő a rettenetes török hadsereget bemutatva, így kiáltott fel:

Jaj! hova ez az nagy fölyhő fog omlani? (I, 101.)

Zrínyi jellemzésénél viszont ezt olvassuk:

Török táboroknak utolsó romlásra
Elég volt mondani ; Zrini vagyon harcban,
M i n t f ö l y h ő s z é l e l ő t t siet forgásában;
Ugy sietett futni török hazájában. (II, 62.)

Ha tehát a török tábor óriási felhőhöz hasonlít, akkor Zrínyi egy olyan szélvihar, amely az ilyen felhőket szétkergeti. De azt is megtudjuk, hogy miért képes erre:

Az Isten üneki adott oly hatalmat,
Ellenség előtte, mint fövény, elomlott,
Jól esmerte Isten, hogy hü szolgája volt,
Azért minden ügyében tűle áldatott. (II, 63.)

Ezek a sorok az első éneknek azt a szakaszát juttatják eszünkbe, ahol Isten így emlékezett vissza azokra a r é g i magyarokra, akik méltók voltak segítségére:

Sőt vitéz szüvel is megáldottam üket,
Ugy hogy egy jó magyar tizet mást kergetett,
Sohul nem találtak oly nagy ellenséget,
Az ki, mint p o r s z é l e l ő t t, el nem kerengett, (I, 16.)

Itt is hasonló képet használ a költő, jelezve, hogy hőse ezekhez a régi magyarokhoz hasonló, Istennek „hű szolgája", ellentétben

a korabeli magyarok többségével. Ezért Isten neki is megadta azt a hatalmat, hogy mindig győzzön az ellenség felett, miként azt a régi magyaroknak is megadta. Ebben a néhány versszakban tehát már közli a költő, hogy az a Zrínyi Miklós, akivel majd Szulimán össze fog csapni, alapvetően más, mint azok a romlott, hadviseléshez nem értő, henyélő magyarok, akik ellen útnak indult. Más lesz ez a Zrínyi Miklós, mint Kerecsényi gyulai várkapitány, aki gyáván feladta várát a töröknek.

A főhős jellemzése a feszülettel való beszélgetésben folytatódik, összekapcsolva sorsának bejelentésével. A háromszor meghajló feszület szavai végzetes eposzi hőssé avatják a szigetvári Zrínyit, aki ettől kezdve sorsának ismeretében cselekszik. Megtudjuk, hogy meghal, de a szultán nem örülhet a győzelemnek, mert „hatalmát, erejét veszti Szigetvárra" és végül Zrínyi kezétől fog elpusztulni. A török erejének „vesztése" és különösen a vezér halála, lényegében a török tábor legfőbb erőtényezőinek a pusztulását, azaz a török hadsereg szétesését jelenti. Zrínyi tehát győztesként fog meghalni és megdicsőülni. A II. ének végére a költő ezzel világosan megalapozza az egész hősköltemény koncepcióját: a török a romlott Magyarország ellen indul a biztos győzelem reményében, de azzal a Zrínyivel fog szembekerülni, aki más mint a többi magyar, akit nem büntet, de segít Isten és ezért vereséget fog szenvedni.

Mindez azonban mégcsak eposzi anticipáció, a költőnek az eseményeken keresztül kell megmutatnia, hogy az I. ének félelmetes török táborát valóban le lehet győzni. Sőt, még azt is meg kell indokolnia, hogy miképpen kerül a török Szigetvárhoz, — Szulimán ugyanis Eger mellett döntött. Zrínyi az epikai kompozíció mesterének mutatkozik ennek a problémának a megoldásában. A cselekményt két pontról indította el: a szultán udvarából és Szigetvárról. A feladat most ezt a két szálat összehozni: ez valósul meg a III. énekben, a siklósi harc során.

A siklósi összeütközés lényegében már a II. énekben elő van készítve Arszlán basa palotai ostromával. Arany János mutatott rá, hogy a palotai ostrom a kompozíció egyik alapvető pillére, elengedhetetlenül szükséges harmadik kiindulópontja a cselekménynek. Ez indítja el az események Szigetvárra zúduló lavináját. Arszlán ostoba kalandja és kudarca Szulimánt az ő leváltására indítja és helyébe Musztafa boszniai basa kinevezésére.

Musztafa helyére pedig Mehmet Gujlirgi basát küldi, aki meggondolatlansága miatt önmagát és seregét elveszti Siklósnál. A látszólag mellékes palotai epizód tehát tervszerűen be van építve az eposz kompozíciójába: ha Arszlán nem szenved vereséget Palotánál, nem kerül sor leváltására, Musztafa Budára küldésére, Mehmetnek boszniai basává való kinevezésére. Ha pedig Mehmet nem ment volna Boszniába, nem lett volna siklósi csata, nem történt volna meg az az esemény, amely Szulimánt Szigetvár ellen ingerli és Eger elleni tervének megmásítására ösztönzi. Az Arszlán-epizód nélkül végeredményben nincs szigetvári ostrom sem.

A különféle szálak első csomópontjának, a siklósi csatának tehát központi, sorsdöntő szerepe van a cselekményben. Itt kapcsolja össze először a költő Szulimán csapatait Zrínyivel, ez az igazi előjátéka a szigetvári ostromnak. A költőnek gondoskodnia kell arról is, hogy mire a török Szigetvárhoz ér, a várvédők bátorságát, harci elszántságát, a győzelembe vetett hitét növelje. A VII. énekig, ahol a török főerő találkozik már Zrínyivel, olyan erkölcsi és katonai erényeket kell szemünk láttára kibontakoztatnia a védőknél, hogy képesek legyenek majd felvenni a harcot a gigászi támadó hadsereggel. A siklósi csata mint a szigetváriak első győzelme jelentős szerepet tölt be a védők erejének ilyen felfokozásában és ugyanakkor a támadók önbizalmának csökkentésében. Ilyen módon a siklósi csata elősegíti az erőviszonyok egyensúlyának megteremtését. De van emellett még egy harmadik fontos funkciója is: itt tudja a költő először szerepeltetni Zrínyit cselekedetekben, a harcban. A költő hőseit elsősorban tettekkel jellemzi, a siklósi csata tehát a főhős jellemzésének továbbfejlesztésében, alakja megemelésében is döntő szerepet tölt be.

A siklósi csata művészi kiképzésére a fenti fontos okok miatt a költő rendkívüli gondot fordított. Történeti forrásaiból és külföldi mintáiból aprólékos gonddal állította össze a jelenet elemeit. A sok összeszedett mozzanatból azonban az eposzirodalom egyik párját ritkító szépségű eredeti epikus jelenetét hozta létre. Méltán váltotta ki ez a részlet a Zrínyi-kutatók és különösen Arany János csodálatát.

A siklósi csata teljesen megváltoztatja azt a végveszélyt sugalló atmoszférát, amelyet az első ének felidézett képzele-

tünkben. Mehmet alakján és sorsán keresztül előre vetítődik már a magyarok elleni harcban gyakorlatlan, az erőviszonyokat végzetesen félreismerő, elbizakodott török vezérek sorsa. A költő a török roppant erejéből logikusan vezeti le egyik nagy hibáját: az elbizakodottságot, az ellenség lebecsülését, az éberség teljes hiányát. Már Arszlánt is ez sodorta vesztébe, de a kényelemszerető, elpuhult Mehmet idillikus esti időtöltésével és a török ifjú énekével a költő messzemenően kiélezi azt az ellentétet, amely a török vezérek elképzelése és a valóság között feszül. Szkender siklósi bég, aki ismeri a szigetváriakat, retteg tőlük, de a gyanútlan udvaronc nem tudja felfogni, hogy tűzhányón táborozik és mitsem sejtve rohan a pusztulásba. Szkender aggodalma, a két török vezér beszélgetése Zrínyiről, mind azt sejteti, hogy forró a föld a hódítók lába alatt, hogy a török gigantikus ereje ellenére sem fog diadalmenetben végigvonulni az országon.

És mennyire érezteti a magyarok fölényét Zrínyinek Mehmettel való szembeállítása! Bár Zrínyi személye eleinte nincs jelen, mégis ott van a levegőben, róla folyik a szó Mehmet sátrában. A török szokások, ruhák, ételek ábrázolásával és a török ifjú megragadóan szép énekével a költő egy késleltető mozzanatot iktat be, hogy annál jobban kiemelje Zrínyi személyét, hogy a legmegfelelőbb pillanatban vigye át az ő tetteire az elbeszélés menetét. Az olvasót is szinte rabul ejti a török ifjú éneke és talán hajlandó is elhinni, amit mond Mehmet nevében:

De kötve vagy, szerencse, az én lábamhoz,
Mert elfuttál volna eddig gonoszomhoz,
Ha volnál szabadon ; de rám gonoszt nem hozsz,
Mert kötve vagy, szerencse, az én lábamhoz. (III, 39.)

De a következő sorban egy csapásra vége az idilli hangulatnak:

Igy szólla az gyermek. De nagy szigeti bán
Mehmet jüvetelét póroktol meghallván,
N e m k é r k e d i k v i l á g g a l ; más gondokban van,
Jó vitézeket mindjárt öszvehivatván. (III, 40.)

Zrínyi nem a Mehmet-féle, világgal kérkedők fajtájából való, mint kitűnő, tapasztalt katonát ismerjük meg. Vitézeit indulás előtt óvja a vakmerőségtől, figyelmezteti őket, hogy bár Mehmet

nem ért a harchoz és népe is tudatlan, mégis gondolják azt, mintha a legjobb katonák volnának. Felszólítja vitézeit, hogy mindenben neki és tisztjeinek engedelmeskedjenek, mikor hajnalban megszállja a török táborát, katonáit „kapdosni nem bocsátá". Mehmet seregének megsemmisítése után a tábor körül „szorgos istrázsát" állít. De megismerjük Zrínyit a harcban is mint félelmetes katonát, aki mindenkit legyőz, és akit mint Istentől elhivatott eposzi hőst „Isten angyala" is támogat a harcban.

A költőnek sikerül elérnie, hogy a szigetváriak erejét fokozza a siklósi győzelem által. Reggel a felsorakozott sereg előtt maga Zrínyi vonja le a győzelem tanulságait:

Kit vártunk Istentül, és szübül kivántunk,
Ihon, jó vitézek, most megadta látnunk;
Ihon ellenségünkön jár az mi lábunk,
Látjátok, Istennek irgalma van rajtunk.

Vegyük ezt őtüle nagy háládó szüvel,
Szolgáljunk is őnéki minden erőnkkel;
Most az mit cselekednünk hagyott ezekkel,
Megengedi talán nagyobb ellenséggel. (IV, 15—6.)

A szigeti hős úgy igyekszik vitézeiben tudatosítani a győzelem tényét, hogy egészen érzékletesen az ellenség holttestein való taposásra hivatkozik. Minden katonának a szó fiziológiai értelmében éreznie kell a győzelmet. Ezek a győzelem tudatával eltöltött vitézek valóban képesek lehetnek arra, hogy győzzenek majd a „nagyobb ellenséggel" is.

A siklósi csata eseményei világosan rámutatnak arra, hogy Szigetvárra semmi sem érvényes abból a lesújtó bírálatból, amely az első énekben elhangzott. A költő számos más mozzanaton keresztül is nyomatékosan érezteti a romlott Magyarország és Szigetvár közötti különbséget. Az anarchia, a széthúzás helyett a várban teljes az egység. A védők egy emberként cselekednek és együttesen kiáltják a török követ szemébe: „Fegyvert, fegyvert!" —mikor az megadásra szólítja fel őket. Az országban nincs feje a magyaroknak, de Szigetvárott kitűnő vezér áll a kis csapat élén, Zrínyiékre semmi sem érvényes Arszlán levelének állításaiból. Zrínyi „hadtudó", aki Siklósnál megfontoltan és körültekintően cselekedett, aki az V. énekben

nagy gonddal készül fel a védelemre: megvizsgálja a falakat, élelmet, hadi szerszámot, tűzoltó eszközöket hozat, kiosztja a fegyvert és a puskaport, egyszóval mindenre gondja van. Zrínyi a jó hadvezér mintaképe — méltó ellenfele Szulimánnak. De a szigeti védősereg sem marad el a szultán hadseregének szervezettsége mögött. Nincs hiány a fegyelemben, az engedelmességben. A vezér tekintélye feltétlen, parancsait ingadozás nélkül teljesítik vitézei. A szigetvári védősereg mint kiváló katonai gépezet működik. Az egység, szervezettség, kitűnő vezetés tehát itt is megvan, akárcsak a töröknél. Ez már önmagában is sokat jelent, hiszen Szulimán az I. énekben maga hangoztatta, hogy azért számíthatnak biztos győzelemre, mert nincs egység a magyarok közt. Ellenkező esetben a siker kétes:

. . . nem tagadom, ha egyesség volna
Köztök, bizony, nekünk nagy gondokat adna
Az egynéhány magyar, és megcsorbitaná
Fényös korondnkat, talán megrontaná. (I, 57.)

Nyilvánvaló azonban, hogy ennek az egyetlen várnak az egysége, szervezettsége még nem ellensúlyozhatja annak az ugyancsak kitűnően szervezett és vezetett török seregnek az erejét, amely százszoros túlerőben van. Az a tény, hogy a szigetváriak Mehmettel szemben, sőt az Almás pataknál Ozmán seregével szemben is győztesen tudtak helytállni és nagyobb katonai tudásról, vitézségről adtak számot, még távolról sem elégséges. A szigetváriakat nem elég csak olyan erősnek mutatni, hogy kisebb előcsapatokkal, elbizakodott alvezérekkel sikeresen tudjanak megvívni. Az erők egyensúlya csak akkor jöhet létre, ha olyan minőségi fölényt tudnak felmutatni, amely képessé teszi őket a hatalmas mennyiségi fölénnyel rendelkező egész török hadsereggel és a nagyszerű Szulimánnal való szembeszállásra. A költő látja ezt és éppen ezért rendkívüli gonddal dolgozza ki a török tábor és a várvédők között az utóbbiak javára meglévő minőségi különbséget.

Ennek a különbségnek a lényege abban áll, hogy más az egység és a fegyelem alapja a szigetváriaknál, mint a töröknél. A török tábor rendjének forrására a költő a II. énekben, Szulimán jellemzése során mutat rá. Erényeinek felsorolása közben egyetlen hibájaként azt említi, hogy „kegyetlen", amely miatt

„nemzetivel meggyülölteté" magát. Ez az egy hiba itt fel sem tűnik, csak az eposz későbbi részeiben látjuk majd, hogy ez elegendő Szulimán bukásához. A kegyetlenség ugyanis a régi magyar költészetben zsarnokság jelentéssel is bírt. Ebben a zsarnokságban van a magyarázata a török tábor fegyelmének. Szulimán vasakarata, ellentmondást nem tűrő despotizmusa tartja rendben a török sereget. Az I. énekben, a török vezérek tanácskozásán is igazi keleti despotaként jelenik meg, amidőn a Magyarország ellen indítandó háborút egyszerűen bejelenti: hirtelen elhatározása parancs a birodalom számára. Már Arany János kiemelte, hogy a költő milyen mesterien érzékelteti a török díván szolgalelkűségét, fenntartás nélküli meghajlását a zsarnok akarata előtt:

Meghallván vezérek az Arszlán tanácsát,
Főképpen császárnak e l s z á n t akaratját,
Senki tartóztatni n e m m e r é az utját,
Hanem minden vezér j a v a l l j a szándékát. (I, 67.)

A nagy szervezettség és rend tehát súlyos gyengeséget takar: Szulimánt gyűlöli a népe, engedelmességben csak a félelem tartja.

Mennyire más a szigetváriak világa. Itt a közös ügyért való lelkesedés, a vezér és katonái közötti kölcsönös bizalom a fegyelem és rend alapja. Különösen a IV. énekben tárja elénk a költő számos kisebb-nagyobb mozzanaton, jeleneten keresztül Szigetvár bajtársias légkörét. Zrínyi nemcsak élenjár a harcban, de gondja van a sebesültekre, megsiratja a közkatonákat, kiváltja fogságba esett szegény bajtársát, megvendégeli vitézeit:

Zrini vitézeket mint jó szűvel tartja,
Kire köszön jó bort aranyas kupába,
Dicsérvén, viselte hogy jól magát harcban;
Kit szóval apolgat megajándékozván (IV, 38.)

Vagy milyen kitűnően festi a költő a vezér és katonái közti összhangot a VI. énekben, amikor Zrínyi a követeket az egész hadinép előtt fogadja:

Itt hallgata Halul, és esék zsibolygás
Az erős vitézek közt, és zúgolódás,
Jól esméri Halul, hogy nekik unalmas
Az ilyen követség és az vármegadás.

Horvát bán megnézé az sok jó vitézét,
Osztán követekre fordítá az szemét
Mindnyájan hallgatnak, várják bán tetszését ;
Ő nagy méltósággal elkezdé beszédét. (VI, 37—8.)

Zrínyi itt valósággal katonái szeméből olvassa ki, hogy mit feleljen, a katonák pedig úgy érzik, mintha ők beszélnének.

A szigetvári védősereg jellemzésének tetőpontja az V. énekben olvasható seregszemle. Érthető okból került a védősereg rendszeres bemutatása ilyen későre. A feszület csodás bejelentését nem számítva, a hős csak *ennek* az éneknek az elején értesül arról, hogy a szultán ellene készül. Az ostrom tehát csak ekkor válik földi realitássá a szigetváriak számára. A költő azért helyezi ide a szigetiek seregszemléjét, hogy már harci lelkesedéstől fűtötten, céljuk és feladatuk tudatában, Szulimán fogadására felkészülten ismertesse és jellemezze őket. Ennek a célnak az érdekében a seregszemlét az eskütétellel köti össze és így a szigeti hősöket éppen hazafias lelkesedésük forrpontján állítja elénk.

Először a most már nyilvánvalóvá vált veszéllyel szembenéző Zrínyit jellemzi; röviden, de annál hatásosabban:

Áll rettenthetetlenül Zrini nagy gondokon,
Mint nagy tornyos küsziklák magas Késmárkon;
Heába küszködnek nagy szelek azokon,
Erejeket vesztik heába ostromon:

Ugy Zrinit nem ijesztheti gond, sem rettenés,
Ha Atlas leromlik, ha az nagy ég leés;
Mert állhatatosra az félelem nem és,
Az ki igaz üggyel s jó szüvel fegyveres. (V, 2—3.)

Zrínyi fegyvere az „igaz ügy" ! Ez a szigetváriak legfőbb erőforrása. A vitézek előtt tartott beszédében a hős pontosan meg is mondja, mi az az igaz ügy, amiért harcolnak:

Harcolnunk peniglen nem akarmi okért
Kell, hanem keresztény szerelmes hazánkért,
Urunkért, feleségünkért, gyermekinkért,
Magunk tisztességéért és életünkért. (V, 27.)

Az igaz ügy tehát a haza védelme. Magyarinak az igazságos háborúról szóló gondolata itt épül bele szervesen az eposz eszmei felépítésébe. Ezt a gondolatot hivatott tudatosítani a szigetvári

vitézekben Zrínyi beszéde, kiegészítve mindazzal, ami a maximálisra fokozhatja a védők harci elszántságát, hivatástudatát. Itt értékesítheti most a költő azt a mozzanatot, amelyet már a II. énekben Zrínyi rövid bemutatásakor felhasznált, hogy ti. őt mindig segítette Isten. Zrínyi beszéde ezt a gondolatot kiterjeszti most az egész közösségre. Érthetően, hiszen mint láttuk, vezér és katonái itt teljes egységet jelentenek. Zrínyi felsorolja beszédében a szigetváriak számos győzelmét, rámutatva arra, hogy Isten mindig megsegítette őket, legutóbb Siklósnál. Őket, az igaz ügyért harcolókat Isten segíti, Istennel szemben a szultán seregének a sokasága pedig semmi. Ezzel az érvvel a szigeti hős eleve megakadályozza, hogy vitézei féljenek a százszoros túlerőtől. Sőt ellenkezőleg, a többszázezres ellenség és a vészthozó Szulimán tényét éppen arra használja fel, hogy a vitézekben a bátorságot növelje:

Az is minekünk nagy tisztességünkre van,
Hogy maga ellenségünk szultán Szulimán;
Kit mi ha meggyőzünk, mint reménségünk van,
Világbíró császárt meggyőztük az harcban. (V, 26.)

Vagyis olyan lehetőség áll a szigetváriak előtt, mely ritkán adódik a világtörténelemben: a világverő hódítót győzhetik le. Éppen ezért:

Mindenfelől ránk néz az nagy keresztyénség,
Mi vitéz kezünkön van minden reménség. (V, 24.)

A szigetváriak küzdelmétől függ, hogy megmenekül-e a keresztény Európa Szulimán rettenetes hadától, ő bennük van „minden reménység". És ők méltók arra, hogy a kereszténység beléjük vesse reménységét, hogy nekik jusson osztályrészül az a nagy „tisztesség", hogy a világ veszedelmét, a „világbíró" Szulimánt legyőzzék, hiszen

Soha még miredánk nem jütt rut szégyenség;
Azért rakva hirünkkel föld, tenger és ég.

Mostan megnevelnünk kell az mi hirünket,
Avagy tisztességgel végeznünk éltünket;
El nem rontja üdő cselekedetünket,
Valamig világ lesz, és lát ember eget. (V, 24–5.)

A költő, miután a III. és IV. énekben már megmutattá a szigetiek harci képességeit, a védősereg összeforottságát, a török táborénál sokkal biztosabb alapon álló egységét, ezzel a beszéddel az egész védősereget a nemzeti és egyetemes keresztény ügy képviselőjévé avatja. Sikeresen valósítja meg tehát azt a rendkívüli művészi feladatot, hogy a maroknyi védősereget képessé tegye az eposzi sors hordozására. Zrínyi a II. énektől kezdve lépésről lépésre gazdagította, szélesítette a szigetváriak jellemzését úgy, hogy itt az V. énekben már valószerű, indokolt a nagyszerű program meghirdetése. És milyen kitűnő művészi megoldás, hogy Zrínyinek a szigetváriak nemzeti hivatását feltáró beszédét végighallgattatja az egész védősereggel, hogy utána a beszédben megmutatott ragyogó perspektíva fényénél ismertesse meg egyenként a legkitűnőbb katonákat.

Izzó a hangulat a beszéd után, mindegyik vitézben „fölforr az haragos vér". Ebben a feszült légkörben lépnek a hős elé az egyes tisztek csapataik élén, hogy letegyék az esküt. A vár főterét betölti a mozgás, a csapatok előlépnek és elvonulnak, miközben a költő néhány éles vonással felejthetetlen képet rajzol az egyes vitézekről. Ennél a seregszemlénél a költő egészen más eljárást alkalmaz, mint a törökénél. Itt nem a tömegen van a hangsúly, itt nincsenek is tömegek. A parancsnokok mögött nem húsz-, harmincezer, hanem csak 100—200 ember vonul. Ezeknek a kis csoportoknak a harci értékére mindössze egyetlen, de annál hatásosabb metaforával utal:

Jün százötven karddal Novákovics Iván; (V, 43.)

Száz meztelen szablyát Dandó hoz ezután. (V, 45.)

A katonákat valósággal megszemélyesített fegyverekként vonultatja fel, kiemelve ezzel harci értéküket. Jellemző művészetét azonban nem ezekre a csoportokra, hanem az egyes kiemelkedő vitézekre összpontosítja. A török ereje a tömeg, a szigetváriaké az egyes harcos. Csak akkor hozhatja a költő egyensúlyba az erőket, ha az egyes szigetvári katonákról el tudja hitetni, hogy felérnek száz törökkel.

Ezt a nehéz művészi feladatot a költő már gondosan előkészítette. A III. énekben, mikor Zrínyi a siklósi csata előtt beszéddel buzdította vitézeit, többek között ezt mondotta:

Mindenitek ollyan, egy országos hadnak
Tudna parancsolni, s szüvet adni másnak. (III, 42.)

Tehát már előre jelezve volt, hogy itt szinte minden katonában hadvezéri képességek rejlenek. Az eskü előtt elmondott beszéd pedig ezekről a katonákról azt állította, hogy a föld, a tenger és az ég egyaránt rakva van hírükkel, cselekedetük emléke pedig fennmarad „valamig világ lesz és lát ember eget". Ilyen előzmények után a költő joggal ábrázolhatja rendkívüli hősöknek a szigetvári vitézeket.

Huszonegy kiemelkedő szigetvári tisztet jellemez Zrínyi egyenként. Kitűnően variálja a jellemzést, nem ismétli magát, egyéníti az egyes alakokat, de végeredményben ugyanazt a típust mutatja be minden esetben. Félelmetes már a megjelenésük is, rettenetes erő van mindegyikben, kipróbált törökverő valahány, megtanulták már gyűlölni és pusztítani a betolakodókat. Lássunk közülük néhányat.

Novákovics Iván „haragos" tigris bőrét viseli a hátán és még a pajzsára szegezett sastoll is „kegyetlen", sok török zászló törött már el a lába alatt, „hevert ő alatta sok török, sok holt ló". Még félelmetesebb Dandó, aki „jár, mint egy oroszlán"; vagy Orsics István:

Ennél nem szülhetett anya merészebbet,
Erős testtel biró sem termetessebbet,
Azt tudnád, hogy Márs jár, mikor látod ötet,
Sokszor szemeivel törököt kergetett. (V. 46.)

Itt van már az Olaj bég sarcán kiváltott „kegyetlen" Radován, aki

Küldött már hatszázat törököt pokolban,
De még küld ezeret, van ollyan szándékban,
Száz seb vagyon testén, melyet nyert harcokban. (V, 50.)

A sebezhetetlen Stipán Golemi mitikus alakja pedig már a népmesei hősök világába vezet. Deli Videt említi a költő utoljára, őt jellemzi a legnagyobb gonddal, hiszen Zrínyi után ő a legnagyobb hős, „szigeti leventáknak virágja", kinek „látszik az szemén is, hogy halált s lángot hoz". A VI. ének végén, az Almás melletti ütközetben már harcolva is bemutatja a költő ezt a nagyszerű vitézt, aki egymaga gázol át a folyón az ellenség közé és egymaga ver szét egy egész sereget.

Ezeken a jellemzéseken keresztül válik teljessé a szigetvári védők erejének felfokozása. A költő mindkét fél erejének rendkívüli nagyságát állította elénk, hogy ezt az ostromot valóban népek harcának érezzük. A töröknél ezt a valóságosnál jóval nagyobb létszám feltüntetésével érte el, a védősereg legkiválóbb tagjait viszont rendkívüli tulajdonságaikkal emelte magasba.

Az erők egyensúlyának létrehozásához az is hozzájárul, hogy mialatt a kis szigetvári védősereg egyre erősödik, hősi elszántsága növekszik, addig a törökök közt egyre inkább úrrá lesz a félelem. A II. énekben még csak azt említette a költő, hogy a török Zrínyinek már a nevétől is retteg, a III. énekben Szkender szavai teljes mértékben hitelesítik a költőnek ezt az esetleg részrehajlónak látszó nyilatkozatát: Szkender és a török végvárak katonái valóban félnek tőle. A Mehmet katasztrofális vereségének felnövekedett híre, amely „Valamerre mégyen az basa veszését, — Ezer trombitával hirdeti elvesztét", Szulimán táborába is átplántálja a Zrínyitől való rettegést. A félelem ekkor már cselekménnyé válik: a szemünk előtt játszódik le Zrínyi nevének hatása a két ló okozta éjjeli zűrzavarban, 3000 török életét rántva magával. A félelem még a vezérek soraiba is belopódzik. A költő többször hangoztatja, hogy a Kadilesker és Szokolovics Mehmet kajmekám a szultán után a tábor legokosabb vezetői. A IV. énekben a baljóslatú juháldozat alkalmával éppen ők ketten ijednek meg. Egyedül Szulimán rendületlen: ő a rossz előjelt is jóra magyarázza. Szulimánnak sértetlen erővel kell Szigetvárhoz jutnia, hogy majd ott menjen tönkre.

Ilyen körülmények között érthető, hogy a VI. énekben megjelenő török követek semmi célt sem tudnak elérni. Halul bég mézes-mázos szavai, a német segítség kérdésével való ravasz érvelése és Demirhám fenyegetése hatástalan marad. A török követ és Zrínyi párbeszédének van egy rendkívül fontos mozzanata az eposz alapeszméjével kapcsolatban is. Halul bég elsősorban azzal az érvvel igyekszik Zrínyit rábírni a vár átadására, hogy a szultán „Isten akaratját viszi végben". Halul tehát a töröknek az első énekben megállapított isteni küldetésére hivatkozik. Zrínyinek felelnie kell erre és a török isteni küldetésével a saját isteni elhivatottságát szegezi szembe:

De ha büneinkért az Isten bennünket
Megvér, s kezetekben adja életünket:
Meghalunk örömest, de ti elvesztünket
Nem fogjátok nevetni, s keresztyéneket.

Mi sem irigyeljük akkor élteteket. (VI, 46—7.)

Látszólag ellentét van ugyanannak az Istennek kétféle elhatározása között, mely itt szemtől szembe jelentkezik. Valójában azonban ebben egység van: Isten csak a bűnös magyarok ellen adott hatalmat a töröknek. Ez azonban végzetére Szigetvár alá kerül, ahol nincsenek bűnös magyarok, tehát neki nincs hatalma. Zrínyi Isten hű szolgája, tehát azt a küldetést adta neki Isten, hogy eltörje „haragja vesszejét", a törököt, Isten már elfordult a töröktől, de Halul ezt még nem tudja, Zrínyi már igen! Ezért nem irigyli a „győztes" törökök életét. Az ostrom előkészítése ezzel be van fejezve.

Az eposz tulajdonképpeni tárgya, Szigetvár ostromának a leírása a VII. énekben kezdődik, amikor a többszázezres török tábor és maga az eddig verhetetlennek mutatott Szulimán is megérkezik Szigetvár alá és a két tábor végre szembe nézhet egymással. Most válik majd el, melyik sereg, melyik vezér a különb.

A költő érezte a két sereg találkozásának sorsdöntő jelentőségét és a mű egyik legnagyobb feszültségű jelenetévé tette ennek leírását. Az egész világ meghódítására képes török sereg minden ereje most már erre az egyetlen várra zúdul. Szulimán ezt a roppant erőt egyetlen pontra vonja össze, az egész magyarság iránti határtalan gyűlölete a szigetváriak és Zrínyi ellen összpontosul a siklósi vereség miatt. A másik oldalon viszont egy igaz, hogy kislétszámú, de rendkívüli tulajdonságokkal és képességekkel rendelkező sereg áll, amelybe a kereszténység minden reménységét vetette. A cselekmény eddig megosztva, hol a török táborban, hol a magyarok közt játszódott, most azonban minden egy helyre összpontosul. Két világ harca van itt kibontakozóban.

A költő az első énekben riadtan kérdezte: „Jaj! hova ez az nagy fölyhő fog omlani?" Most a VII. énekben ez a rettenetes felhő egyetlen villámmá összesűrűsödve Szigetvárra csap le. Zrínyinek és vitézeinek sziklaszilárdan kell állniok ezt a — kétségkívül legnagyobb — erkölcsi megpróbáltatást.

A szerző Tasso nyomán kitűnő megoldást választott az esemény meggyőző ábrázolására. A vár alá érkező török tábort úgy állítja elénk, ahogy azt a szigetvári hős a vár bástyáiról láthatta. Valósággal odaviszi az olvasót a fenyegetett erőd falaira, hogy átérezhesse a hős elé táruló félelmetes látványt. Először csak az eget-földet besötétítő porfelleg tűnik fel a láthatár alján, és csak nagysokára a felhő alatt özönlő katonák sokasága. „Alattok rettenetességgel föld robog", amint valóságos tengerként körülfolyja a várat a „világrontó tábor". A vár megszállását „igen hadviselő okos rendtartással" irányító szultán körülviteti magát a vár körül, majd mikor távolabb a vártól megállapodott, az egész tábor, több százezer torok, háromszoros „Allah" kiáltással üdvözli. A mindent ellepő sokaság fenyegető látványa után az erejének tudatában lévő, közeli győzelmében bízó ellenség csatakiáltása remegteti meg a levegőt. Ezt követi rögtön a janicsárok puskáinak ropogása, „ezt mindnyájan kilüvék az magas égben", majd a védők megfélemlítésére elsütik az összes ágyút is:

Azt tudnád leszakad reád az magas ég;
Alol a föld robog, repedez mint egy jég,
Sziget bástyája is féltébül mozdul meg. (VII, 20.)

A török erejét a költő itt mutatja a legfélelmetesebbnek. Ezek már nem az oktalan és balkezes alvezérek által vezetett kisebb, néhányezres előcsapatok, melyekkel a szigetváriak fölényesen elbántak, hanem a tapasztalt hadvezér által vezényelt és sok győzelmet aratott fősereg.

Zrínyi a bástyán áll. Az egész látványos felvonulás, a szultán szemléje, a megfélemlítésnek szánt csatakiáltás, puska- és ágyúlövések mintha mind azért lennének, hogy ez az eddig elszántan, szilárdan helytálló nagyszerű katona most, ilyen túlerő láttán elveszítse fejét. A költő a török megérkezésének leírása közben egyetlen szóval sem tesz említést arról, hogy mindez milyen hatást gyakorolt Zrínyire, csak akkor tér hozzá vissza, mikor az ágyúk már a vár falait is megremegtetik. Az ezután következő két sor azonban egyszeribe elárulja, hogy ha a falak megremegnek is, az emberek nem. A nagy ágyúzás, ijesztő felvonulás teljesen hatástalan:

Meghagyá Zrini Miklós pattantyusoknak,
Ágyubul köszöntést törökneк adjanak. (VII, 21.)

Zrínyi egészen közömbös marad a török ijesztgetésére. A magyarok köszöntése — két ágyúlövés — viszont egy sor törököt leterít. A szigetvári tüzérek gúnyos, bizakodástól teli szavai követik az ágyúgolyók útját. A falak alatt lövöldöző janicsárok sietve hátrább kotródnak:

De harmadik lövést nem merék megvárni,
Sietnek szállásra kiki eloszlani,
Némellyik nem tudja magáét találni
Nagy ijedésében, s nem mér megállani. (VII, 27.)

A költő itt világosan érezteti a két tábor közötti különbséget. A védők minőségi fölénye kezd érvényesülni, és ez többet ér, mint az ellenség mennyiségi ereje. Zrínyi az eskütétel alkalmával tartott beszédében nem hiába magyarázta meg katonáinak, hogy a „sokaság"-ban bízni esztelenség; egyikük sem ijed meg a túlerő láttán. Sőt az ágyúlövés hatásának leírásával már jelzi a költő, hogy az erőviszonyok a szigetváriak javára kezdenek eltolódni. Az ellenséggel való első találkozás csak növeli harci kedvüket, a törökét viszont gyengíti. Az erőviszonyoknak ez a kezdődő megváltozása leginkább a két vezér magatartásában jut kifejezésre. A török katonák nem tudják felmérni annak jelentőségét, hogy a szigetváriak nem ijedtek meg a hatalmas demonstrációra, de Szulimán, az előrelátó hadvezér már rosszat sejt:

Török megszállott volt már mind köröskörül,
Mindenütt sok török szép üdőnek örül ;
Csak maga Szulimán nagy gondokban őszül ;
Bán merész szüvéjért nagy félelemben hül. (VII, 50.)

Az ellentétet kitűnően kiemelve, rögtön ez után Zrínyiről szól a vers:

Nem késik sokáig szigeti vitéz bán,
Bátorodik szüve ellenségét látván. (VII, 51.)

Zrínyi szilárd eszmei és erkölcsi alapon álló fölénye tehát Szulimánnal szemben is kezd érvényesülni. Az első nagy találkozás mérlegét abban jelölte meg a költő, hogy míg Zrínyit erősíti az ellenség látványa, addig Szulimánt az ilyen ellenállás félelembe taszítja. A szigetvári hős maga is tudja, hogy milyen nagy jelentősége van annak, hogy az első nagy találkozáskor melyik

fél szenved erkölcsi vereséget. Ezért mindjárt kirohanásra indul vitézeivel, így fogalmazva meg az akció célját:

Ma félelmet tennünk kell török ebeknek . . .
Ma rettenetessé kell magunkat tennünk. (VII, 53—4.)

A VII. ének során megvalósul ez a cél: a szigetváriak az e g é s z török tábor, sőt még Szulimán számára is „rettenetessé" válnak. Innen kezdve a török sereg megindul a pusztulás útján és a szultán fokozatosan elveszti a talajt a lába alól.

Ennek a folyamatnak a művészi ábrázolása rendkívül nehéz feladatok elé állította a költőt. Az eseményeket úgy kellett irányítania, hogy mindig a szigetváriak fölénye domborodjék ki, de anélkül, hogy ez a valószerűség rovására menjen. Állandóan olyan helyzeteket kellett teremtenie, amelyekben művészileg indokolt a védők győzelme. De meg kellett oldania egy sajátosan írói feladatot is: az eposz érdekeinek megfelelően kellett csoportosítania a történeti eseményeket. Míg ugyanis az eposz első részében nagyrészt pontosan követhette Istvánffyt az események leírásában, addig az ostrom elbeszélésekor a történeti forrásokhoz való pontos ragaszkodás a művészet halála lett volna. A török a valóságban számos rohamot intézett, fokozatosan foglalta el az újvárost, majd az óvárost és így közeledett a várhoz, amely ellen tíz általános ostromot indított. A művészi érdek feltétlenül megkövetelte, hogy az események változatosak legyenek, ami lehetetlenné válik, ha több mint tíz, lényegében hasonló ostromjelenetet kell előadni.

A költő Zrínyi most is a kompozíció mesterének mutatkozott és páratlan művészettel oldotta meg ezt a kettős feladatot. Nem írja le a vár ellen intézett meg-megújuló ostromok egész sorát, az újváros és óváros vívását elhagyja, és csak a X. ének elején emlékezik meg egyetlen sorban ezekről, mint már megtörtént dolgokról. A vár ellen intézett rohamok közül is csak egyet ír le, a X. énekben, s csak a galambbal kiküldött levélből értesülünk majd arról, hogy már tízet vertek vissza a szigetiek. A történeti valóságot tehát nem titkolja el, de nem időz az ostrom minden egyes mozzanatánál. Elbeszélése így tömörebb és önkéntelenül a török passzivitásának látszatát kelti. Annál is inkább, mert amíg mellőzi a török rohamok túlnyomó részének leírását, részletesen ábrázolja a szigetváriak kiütéseit. A félelmetes had-

sereg megérkezése után is ők tartják kézben a kezdeményezést, akárcsak Siklósnál és az Almásnál. A kiütések által az események színtere mintegy áthelyeződik a várból a török táborra. A VII. énektől a XIII-ig, a X-et kivéve, mindegyik ének túlnyomórészt a váron kívül játszódik. Az ostromlókból így ostromlottak válnak, és a költő éppen ezért figyelmét elsősorban a török tábor felbomlási folyamatának az ábrázolására összpontosítja.

Kevés szó esik a védők veszteségeiről, annál több a támadókéról. A harcok leírásakor a költő gondosan ügyel arra, hogy sokkal nagyobb számban haljanak meg a törökök, mint a magyarok. A XI. énekben például, Deli Vid és Demirhám második párviadala alkalmával, hétszáz magyar ver szét négyezer törököt. Radivoj és Juranics másodmagával iszonyú vérengzést rendez a török táborban, Deli Vid a török táborból való megszökése alkalmával szintén egész sor törököt leterít. Ugyanakkor persze, ha tíz vagy száz török élete árán a magyar és horvát vitézek is sorra elhullanak, hősi halált hal számtalan török elpusztítása után Radivoj és Juranics is. A török seregre mért csapások ára a szigetiek élete, a török erejét csak életük feláldozásával tudják megtörni. Ezt előre tudjuk már a II. ének óta, és a költő újra meg újra figyelmeztet a védők elkerülhetetlen hősi halálára, mégis azáltal, hogy mindig Zrínyiék kezdeményeznek, azáltal, hogy a török veszteségei óriásiak, a szigetiek súlyos veszteségeiről pedig csak a XIII. ének végén értesülünk, az események leírása gyakorlatilag a magyarok győzelemsorozatává válik.

Nyilvánvaló persze, hogy a félmilliós török ellenséget számbelileg mégsem lehet felőrölni. Akármennyi törököt ölnek meg a védők, mégis nekik kell előbb elvérezniök. Ezért a költő elsősorban arra törekszik, hogy a török a legjobb erőit, legképzettebb katonáit veszítse el, vagy a legnagyobb török hősök valamilyen ok miatt ne lehessenek jelen fontos összecsapások alkalmával. A komoly katonai tudású és körültekintő Rustán béget például elveszti a török sereg, mert Delimán személyes ellentéteik miatt megöli. Ennek viszont az a következménye, hogy Delimánnak egy időre el kell bújdosnia a török táborból és nem lehet jelen a XI. énekben leírt csatában, amikor a magyar sereg egy része komoly veszélybe került Amirassen hitszegése miatt. Mikor Radivoj és Juranics keresztülhatol a török táboron és számtalan törököt megöl, áldozataik között van a Kadilesker is, a főpap, aki a szul-

tán után a török tábor legokosabb embere, valamint Idriz zagatár, az egyik legbátrabb török vezér. A költő több ízben nyomatékosan hangsúlyozza a török vezérek elhullásának jelentőségét. Már a VI. ének végén, az Almás menti csata után így jellemezte a török veszteségeit:

Háromezer lovas veszett ebben harcban,
Ötszáz jancsár hever az Almás patakban;
De mindnyájok fölött n a g y o b b k á r Hamviván. (VI, 115.)

A XII. énekben is éppen abban jelöli meg a török katonák lázadásának az egyik főokát, hogy „sok ezer török kapitán nélkül van", sok a láb és a kéz, „de mind fejetlen", mert „elveszett vezérek s basájok mind éppen". A szigetváriak is tudják, hogy ez a török egyik legfőbb gyengesége. A XIII. ének végén, a galambbal kiküldött levélben így nyilatkoznak a törökről:

. . . félnek, mert nincsen sem generálisok,
Elveszett, k i m i t t u d o t t, itt kapitányjok. (XIII, 95.)

Valóban, azok a vezérek, akiket a költő a seregszemlénél felsorolt, a XIII. ének végére nagyrészt már elhulltak: halott a hitszegő Amirassen, a szép Hamviván, az okos Ajgás basa, valamint Ali Kurt, az ágyúk, ostromszerek szakértője, Szulimán utolsó reménysége. A harcokban közvetlenül részt nem vevő Szokolovics Mehmet kajmekám mellett jóformán csak Delimán és Demirhám maradnak életben a katonai szempontból számottevő alvezérek közül. De ők ketten — miként a szigetváriak levele találóan megállapítja — „vakmerő bolondok", vagyis nem képzett hadvezérek, csak bátor verekedők. Az ellenség tehát elveszti legjobb, legképzettebb vezetőit: ez szintén érthetővé és hitelessé teszi a magyarok harci sikereit.

Az eposznak ebben a második részében találjuk a legtöbb epizódot. A szigetváriak gyakori kiütései mellett elsősorban ezeknek kell pótolniok az eseményekben való hiányt, ami a török rohamok legtöbbjének elhagyásával előállott. Az epizódok minden esetben a váron kívül, az ostromlók táborában játszódnak, s így jelentős szerepük van a cselekménynek a török táborba való áthelyeződésében. A *Szigeti veszedelem* epizódjai amellett, hogy lehetővé teszik a hősök jobb megismerését, jellemük mélyebb kidolgozását, jelentős szerepet töltenek be az ellenséges

erők felőrlésének ábrázolásában, mint például a Radivoj- és Juranics-epizód, Deli Vid és Borbála története. A szigeti hős egyik legnagyobb vérengzésére, számos török vezér elpusztítására éppen Deli Vid és Demirhám második párviadala, vagyis epizód-jelenet szolgáltat alkalmat. Delimán és Kumilla szerelmének pedig, a Rustánnal való ellentét következtében, a török tábor felbomlási folyamatában van fontos szerepe. Az epizódok így nagymértékben hozzájárulnak a török és magyar tábor közti erőviszonyok eltolódásának meggyőző ábrázolásához.

Az epizód azonban mégis csak epizód marad, és az epizódok bármilyen nagyszerű kidolgozása, az események színterének a török táborba való áthelyezése nem menti fel a költőt az alól, hogy a történet lényegét, a törököknek a vár ellen indított rohamait ábrázolja. Kitűnő szerkezeti megoldásnak kell tartani, hogy Szigetvár számos megrohanásának a leírását elhagyta és ehelyett más eseményeket iktatott be, de ez az eljárás célját tévesztené, ha az az egyetlen ostrom, amelyet feldolgoz, nem mutatná meggyőzően a szigetiek fölényét akkor is, amikor nem ők a kezdeményezők; ha nem bizonyítaná be, hogy nemcsak támadni tudnak, vagy a párviadalokban győzni, hanem hatalmas rohamokkal szemben sziklaszilárdan helytállani is. A török többi rohamainak az elhagyása hamisításnak tűnne akkor, ha a X. énekben leírt egyetlen nagy roham nem látszanék tipikusnak, ha nem azt a benyomást nyernénk belőle, hogy a többi ostrom éppen ilyen lehetett, éppen így a védők diadalával ért véget. A X. ének ezért az eposz második, döntő részének a központi pillére; ezen áll vagy bukik az ostrom egész leírása, vagyis végső fokon itt dől el igazában, hogy a Szigetvárban lejátszódó gigászi küzdelemben melyik fél lesz az erősebb. Sajátos dolog, hogy Zrínyi kutatói nem ismerték fel a X. éneknek ezt a központi szerepét az eposz kompozíciójában, és azt sem, hogy a költő milyen zseniálisan oldotta meg ezt a feladatot.

Később más összefüggésben még visszatérek a X. ének részletes elemzésére, hogy kimutassam, milyen művészi eljárással dolgozza ki a költő művének ezt a központi jelenetét. Most azonban az alapkoncepció kibontásának a folyamatát kell továbbkísérnünk. Az erőviszonyoknak a szigetváriak javára való eltolódásában igen fontosak azok a mozzanatok, melyek a védők további erősödéséről adnak számot, de a hangsúly az eposznak

ebben a részében inkább a támadók összeomlásán van, a következőkben nekünk is erre kell figyelmünket összpontosítanunk.

A török bomlásának folyamata közvetlenül a török Szigetvár alá érkezése után megkezdődött. A VII. ének közepén Szulimán már „nagy gondokban őszül", Zrínyiéknek a VII. ének második részében leírt sikeres pusztító kiütése még súlyosabbá teszi a szultán „gondjait". A VIII. ének elején ez a magabiztos uralkodó már tele van panasszal. Már nem bízik abban, hogy Szigetvárt, ezt a „szarkavárt" elfoglalja. Kénytelen elismerni:

Világbiró császár Zrintül győzettettem,
Ihon minden erőmet rá vesztegettem,
Ihon az jancsárság, rettentő seregem,
Elvész keze miat egyszersmind előttem. (VIII, 16.)

Ő, aki idáig nem szorult rá mások tanácsára, most összehívatja alvezéreit, hogy azok adjanak tanácsot. A tanácsülést az okos Szokolovics Mehmet vezeti be; milyen jellemzőek a szavai! Szulimán megbízásából figyelmezteti a vezéreket, hogy ellenfelük most a „legvitézb kaur", majd így folytatja:

Ezt hatalmas császár méltónak itélte,
Maga személyével légyen ellensége. (VIII, 27.)

Mennyire más hang ez, mint amelyet Halul bég ütött meg a VI. énekben. Nincs már szó isteni küldetésről és hasonlókról; a ravasz nagyvezér azzal igyekszik csökkenteni a kudarc látszatát, hogy a szigetváriakat szinte az égig magasztalja, kiderül, hogy ez a „szarkavár" a legvitézebb ellenség. A megelőző énekekben a költő az ábrázoláson keresztül mutatta Zrínyi csapatát Szulimán méltó ellenfelének, itt ezt már maga az ellenség is kénytelen elismerni, már látja, hogy ennél nehezebb fába sohasem vágta a fejszéjét.

A tanácsülés azonban nem váltotta be a szultán és a nagyvezér reményeit. „Okos tanács" helyett óriási perpatvar színhelye lett a szultán sátora. Itt robban ki az óvatos Rustán és a vakmerő Delimán lappangó ellentéte, amely a török vezérkart két pártra szakítja. Rustán hosszú ostrommal, kiéheztetéssel akarja a várat bevenni és elítéli a vakmerő kalandokat, Delimán viszont szégyenletesnek tartja ezt és fegyverrel akarja kivívni

a döntést. A költő a vezérek pártjaiban igen sikeresen állítja szembe a két legfontosabb hadvezéri erényt: a magas színvonalú katonai tudást és a vitézséget. Szigetvárban, Zrínyi személyében ez a két erény egyesül és tökéletesen kiegészíti egymást, a török táborban viszont Rustán, a képzett hadakozó egyben gyáva, Delimán, a rettenthetetlen hős pedig ostoba. A két vezér a tanácskozáson kipattant szóváltás során kölcsönösen megsemmisítő bírálatot mond egymás tervéről. Lényegében mindkettőjüknek igaza van, de mégis mindketten tévednek. Rustán érvelése az észt, Delimáné a bátor szívet győzi meg. A török táborban tehát a hadtudomány és a katonai vitézség feloldhatatlan ellentétbe került. A török hadsereg ezek után nem sok jónak nézhet elébe.

Az I. és II. énekben a költő számos utalással aláhúzta a töröknek éppen szervezettségéből, egységéből és a jó vezetésből származó erejét. Most kezd mindez visszájára fordulni. A tanácsülésen már nyoma sincs az egységnek, és Petráf basának már figyelmeztetnie kell a vezéreket a „rút visszavonyás" katasztrofális következményeire. Ugyanő már követelésképpen javasolja, hogy „rendelt seregben" menjenek a magyarokra. Ekkor ez már nem magától értetődő, miként az első énekben volt. Milyen meggyőzően ábrázolja Zrínyi a z ű r z a v a r t (ezen van a hangsúly!) a X. ének végén, mikor a szigeti hős rohamot indít Demirhám törökjei ellen: a török összevissza menekül, leugrálnak a bástyákról és nyakukat szegik, annyira elvesztik a fejüket, hogy vezérüket is magukkal ragadják, tehát a vezetés már nem érvényesülhet. „Futni indul török n e m s e r e g b e n", vagyis nem rendezetten.

A rend felbomlása már feltartóztathatatlanul halad előre. Rustán és Delimán viszálya Rustán megölésével ér véget, a halott bég barátai erre Delimán megbüntetésére ingerlik a szultánt. Delimán ezt hallva, a szultán ellen is fegyvert fogni készül, csak barátai tanácsára választja inkább a bujdosást.

A vezérek közötti nyílt viszályt a XII. énekben már az egész tábor nyílt zendülése követi. A sok vezető nélkül maradt török, tatár, szerecsen sereget nincs már aki rendben tartsa, távol van a népszerű Delimán is.

És Szulimán? a keménykezű hadvezér, aki olyan kitűnően megszervezte seregét, nem tud rendet teremteni? Már nem.

Ő a zsarnokok útját járja, akik hatalmasak, rettegettek, amíg erejük növekedőben van, amíg egyik győzelem a másikat éri, de szertefoszlik tekintélyük, mihelyt a kudarcok sorozata következik. Szulimán már nem a régi, már nem az a félelmetes aggastyán, aki a II. énekben lovagolt, tudja ő maga is, hogy tekintetéből már nem erő és ,,szörnyű méltóság" árad, hanem levertség és gyengeség. Ezért nem is vesz részt a haditanácson, ,,hogy változást rajta senki ne esmérne", de később sem mer emberei előtt mutatkozni, hiszen seregét újabb és újabb csapások érik. Sátorában elvonultan siratja csak a Kadileskert, akit Radivoj és Juranics megölt, ,,de sátorábul kijünni császár nem is mert". Milyen éles ellentét van a két fővezér között! Zrínyi az egész hadi nép előtt fogadja a követeket, velük együtt határozott, Szulimán viszont bújik saját katonái elől, nincs már bátorsága a szemükbe nézni, sőt tisztjei előtt sem mutatkozik.

A vezérek és katonák egyaránt érzik a szultán tekintélyének hanyatlását. Delimán és a lázadó katonák már nyíltan szembe mernek vele szállni és ,,esztelennek" nevezik. ,,Megaggott az császár az ő elméjében" — mondja a lázadó Deriel, és Szigetvár elfoglalását már csak a szultán őrült szándékának tartja. Pedig Szulimán nagyon is tisztában van az egység, a fegyelem fontosságával, hiszen az I. énekben éppen ő bírálta az anarchiába süllyedt magyar társadalmat. Tudja jól, hogy meg kell őriznie feltétlen tekintélyét, ezért akarja a XI. énekben Delimánt mindenáron megbüntetni. Mikor Demirhám megpróbálja eloszlatni haragját, így felel neki:

Hát énnékem császárság, mondd meg mit használ,
Ha csak nyomorultakra száll én büntetésem?
Hát azokon hatalmam csak vagyon nékem? (XI, 22—3.)

Csakhogy már nincs arra ereje és hatalma, hogy a hős Delimánt megbüntesse. És milyen kitűnően rombolja tovább a költő a szultán hatalmát azáltal, hogy a következő XII. énekben megmutatja, hogy már a ,,nyomorultak" felett sincs hatalma, nem tudja megfékezni a lázadó katonákat, a ,,rossz gaznép"-et, sőt kénytelen engedni kívánságuknak. Egyedül a hatalom látszatát tudja megőrizni azáltal, hogy Delimánt ő hívja vissza, saját elhatározásaként tüntetve fel a lázadó tömegek akaratát.

A lázadó katonák szónoka világosan rámutat a török hadsereg bomlásának mélyebb okaira: a török katonák ezrei pusztultak el Zrínyi kardjától, de a szultán nem törődik a „törökvéromlással", katonái halálával:

Mindezeken vallyon szüve megmozdult-é?
Ily vitézekért egy könyvet hullatott-é?
Nem! nem! hanem még inkább lett k e g y e t l e n n é,
Mindnyájunkat örömest egyszer vesztene. (XII, 60.)

Itt látjuk viszont a II. énekben emlegetett „kegyetlen"-séget! Akkor már említette a költő, hogy emiatt a szultán „nemzetivel meggyűlölteté" magát, most szemünk előtt játszódik le ennek a kölcsönös gyűlöletnek a kirobbanása. Most válik igazán világossá, hogy milyen nagy különbség volt a szigetváriak kölcsönös bizalmon és hazafias öntudaton felépülő egysége és fegyelme, valamint a török tábor despotikus rendje és szervezettsége között. Most értjük meg igazán, hogy mekkora fölényt biztosít az „igaz ügy"-ért, a hazáért való harc tudata. Zrínyiék a hazát, a népet, családjukat védik, de a török katonáknak nem a török nép vagy a török haza érdekében kell tízezrével meghalniuk, hanem Szulimán hatalma, vagyona növekedéséért, kincstárának újabb értékekkel, a török földesuraknak újabb magyar rabszolgákkal való gyarapításáért. Kumilla, a szultán lánya is tudja, hogy apja „prédát akar" és ezért kell Delimánnak is elvéreznie, ezért óvja úgy szerelmét a táborba való visszatéréstől. Ez a hadsereg, amely rabolni, hódítani, más népeket leigázni és kizsákmányolni jött, győzhetett egy ideig egy lezüllött Magyarországgal szemben, mint éppen Szulimán Mohácsnál, megszerezhette még ebben a hadjáratban is Gyula várát, melyet a katonáit gyűlölő, zsoldjukat ellopó Kerecsényi László gyáván feladott, de mihelyt olyan ellenféllel kerül szembe, mint Szigetvár: belső ellentmondásai, gyengeségei kiütköznek és az óriási szervezett katonai erő felbomlik.

A XIII. énekben a török tábor bomlásának végső szakaszát, a török sereg vereségét ábrázolja a költő. Ennek az éneknek a felépítése erősen hasonlít a VIII. énekhez. Itt is Szulimánnak egy monológját olvassuk, valamint a vezérek újabb tanácskozását. Ebben a szerkezeti ismétlődésben művészi tudatosságot kell látnunk. A VIII. ének cselekménye az ostrom eseményeinek

elején játszódik, a XIII. éneké a végén. A hasonló felépítés önként kínálja az összehasonlítást a két — időben egymástó távol eső — ének között. Már a VIII. énekben is sejtette Szulimán a vereségét, a XIII. énekben olvasható monológja már az egész török birodalom bukásáról szól és minden eddiginél jobban leleplezi a szultán gyengeségét. Most már biztosan tudja, hogy pusztulnia kell. Mahometet vádolja, amiért őt szerencsével hizlalta csak azért, hogy mindezzel Zrínyi gazdagodjék. „Ihon száz népeket lábam alá nyomtam, és nagy világ részét" emlegeti, de mindezt miért: „Én birtam világot, s ő birjon engem el?" Vagyis a világbíró szultán felett győz a szigetvári kapitány! Ez a gondolat azonban nem a török haza sorsára fordítja figyelmét, ezzel ő nem törődik. Eddig is gyűlölte népét, a vereség még kegyetlenebbé tette. Egy vágya van csak: bosszút állni Mahometen, aki rászedte őt, nem segítette meg Szigetvár ellen:

De megcsalja magát, ha csak romlásomat
Az égbül neveti, ő is vall károkat
Magammal romlásra elhuzom muszurmánt,
Kitül tisztességet vesz azután tahát?

Ha ugyan veszni kell, éppen mind vesszen el,
Az egész török hir ugyis tisztességgel
Lesz, mert az Szulimánnal vitézség vész el,
Török hold és jó hir véle aluszik el. (XIII, 34—5.)

Szulimán itt az eposz alapeszméjének egyik legfontosabb részét fogalmazza meg. A zsarnok hódító mit sem törődik népével, hazájával. Míg Zrínyi életét áldozza hazája megmentéséért, addig Szulimán arra törekszik, hogy ha ő elpusztul, vesszen az egész török birodalom is. Az eposz eddigi menete alapján mindennek már bizonyos objektív igazsága is van. Láttuk, hogy a török tábor erejének záloga a szultán hadvezéri zsenialitása, vasakarata, a népére rákényszerített zsarnoki fegyelem. Szulimán elvesztése maga után vonja a török birodalom bukását: éppen ezt akarta a költő hangsúlyozni.

A VIII. énekben az ellentétek kirobbanását figyelhettük meg, a XIII-ban viszont már a haditanács teljes szétbomlására kerül sor. A lázadó Deriel joggal kérdezhette: „Mi f e j e t l e n ü l mit teszünk kézzel lábbal?", a szigetváriak pedig méltán írhatták: „Már csak f e j e t l e n l á b az mi ellenségünk." Ebben

az énekben teljessé válik a török veresége, egyre többen javasolják, hogy minél gyorsabban vonuljanak vissza. A szultán eleinte nem akarja elfogadni ezt a tanácsot, ágyúiban bízik még. Mikor azonban meghallja, hogy ágyúmestere, a tudós Ali Kurt áldozatul esett a szigetiek golyójának, ágyúit pedig a várból kiütő Stipán Golemi tönkretette, ő is kénytelen beadni a derekát és elhatározni a szégyenteljes elvonulást.

Kristálytisztán, minden törés, minden erőltetettség nélkül vezette a költő a cselekmény fonalát idáig: a szigetváriak győzelméig. Ezzel lezárul az eposz második nagy szakasza.

A XIII. ének eseményei azt a látszatot keltik, mintha az eposz itt befejeződhetne. Erről azonban nem lehet szó, hiszen az eposz kimenetelét már előre tudjuk: a védőknek életüket kell feláldozniuk. A költő nem arra törekedett, hogy elferdítse a történeti tényeket, hanem arra, hogy a művészi igazság erejével bizonyítsa: a hazájáért küzdő nép ellenállásán megtörik a legerősebb hatalom ereje is, ha egységes, ha a néphez hű, kiváló hősök vezetik. Ilyen néppel szemben, ilyen sereggel szemben kudarcra van ítélve a hódítók kísérlete, mert képesek arra, hogy legyőzzék. Ezen van a hangsúly! A költő azt igyekezett bizonyítani, hogy a törököt le lehetett győzni Szigetvárnál. A török elvonulási szándékának bemutatásával ezt a célt maradéktalanul elérte.

Most már az volt a feladata, hogy az eseményeket egy sorsdöntő fordulattal az eredetileg megjelölt irányba térítse vissza. Ezt éri el a szigetváriak postagalambjának az elfogásával, tehát egy véletlennel és nem a török katonai erejével. A királynak küldött levélből a törökök tudomást szereznek a védők nagy veszteségeiről: alig ötszázan maradtak, azok is többnyire sebesülten, a vár félig romban hever, több rohamot már nem tud kiállni. Szulimán ezt megtudva, elhatározza, hogy még egy utolsó ostromot indít. Ezzel a vár sorsa megpecsételődött, de a töröké is! A töröknek ugyanis még rettenetesebb csapást kell elszenvednie. Ha a XIII. énekben a török valóban elvonult volna Szigetvár alól, akkor formálisan győztek volna Zrínyiék, de lényegében mégsem. Hiszen a török így megmentette volna erőinek jelentős részét és főleg magát Szulimánt. Módja lett volna rövidesen ismét talpra állni és új támadást indítani. A költő azonban azt akarta bemutatni,

hogy a török helyrehozhatatlan vereséget szenvedett. A XIII. énekben leírt tanácsülésen Al bék, a meggyilkolt Rustán barátja, aki „okos, bátorsága de nincsen szüvének", éppen a még nagyobb romlás elkerülése végett javasolja az elvonulást. Mivel az elvonulás elmarad, a török folytatja az ostromot: nemcsak a szigetváriak sorsa teljesedik be, de a török tragédiája is. Delimán már a XI. énekben említette, hogy „csuda tragédiát készít elméjében császár", Kumilla pedig a XII-ben figyelmezteti Delimánt, hogy „elveszté az hadat császár Sziget alatt" és Delimán halálával akarja végezni a „tragédiát". A szultánnak tehát nem szabad hadseregének jó részét megőriznie és megmenekülnie. Seregét és önmagát el kell veszítenie, a tragédiának be kell következnie. A szultán sátorában menedéket kereső postagalamb, az „áruló madár", melyet a költői igazságszolgáltatás széjjel tépet az őt üldöző záróval, nemcsak a szigetváriak pusztulásának közvetlen előidézője, hanem lehetőséget teremt arra is, hogy minden eddiginél súlyosabb csapást mérjenek a törökre.

A levél tehát a végső kibontakozást készíti elő, sőt már előre jelzi annak mikéntjét is:

Tüzzel emésztenek leginkább bennünket,
Mely miát nem találjuk sohul helyünket;
Gondoljuk végezni ott kinn életünket,
Károljuk tüz miát vesztenünk éltünket. (XIII, 93.)

— írják a szigetiek. Vagyis már itt megvan a végső kirohanás előre való bejelentése és megokolása. Az eposz befejezése ezzel teljesen elő van készítve, a XIII. ének utolsó versszaka már a szultán előkészületeiről szól, az utolsó ostromra. A sorsdöntő fordulat beiktatása után a költő is lényegében megoldottnak tekinti feladatát. A XIV. ének elején így nyilatkozik munkájáról:

Már én mágnesküvem portushoz hoz engem,
Szerencséssen jüttem által ez tengeren, (XIV, 3.)

A két utolsó énekben a költő már nyílegyenesen futhat be a kikötőbe, a portusba. Persze ez sem könnyű dolog, a befejezésnek hatalmasnak, az eposzt méltón bekoronázónak kell lennie.

A XIV. énekben kerül sor az eposz alapeszméjének végső kibontakozására, a költő által felvetett kérdések megoldására.

Ezt mondja ki Hazret Ali, a mohamedánok legendás hőse, akit a varázsló Alderán felidézett az alvilágból, hogy segítse az ostromlókat. Ali így szól a bűvészhez:

Mit akarsz énvelem kegyetlen Alderán,
Hogy általam örülj Szigetvár-romlásban?
De te, eszes lévén, csalatkozol abban ;
Hiszem vég szakadott az én hatalmamban.

Szigetben nem laknak ollyan körösztyének,
Kiknek árthassanak Alkorán-levelek,
Sem az pokolbéli és koporsós lelkek;
Nagyobb Mahometnél Istene ezeknek.

Mert ő fog énvelem égni örök tüzben,
Miért gyönyörködtünk az keresztény vérben?
Nem örül az Isten büntetés-vesszőben ;
Mi voltunk, ám küldött minket örök tüzben.

De ezek már más üdők és más emberek,
Látom, az Istennél igen kedvesebbek,
Hogysem előbb kik voltak egyenetlenek;
És ük is elesnek; de jaj véreteknek! (XIV, 61–4.)

Hazret Alinak e szavaival a költő megadja a választ az I. ének kérdésére. Isten ott kilátásba helyezte a büntetés feloldását, ha a magyarság szakít az ott elősorolt hibákkal. A szigetváriak példát mutattak erre, ők már „más emberek" és ezzel a töröknek lealkonyul.

Választ adnak ezek a szavak Szulimánnak a XIII. énekben olvasható kifakadására is. A szultán azt hitte, hogy Mahomet rászedte őt, szándékosan hajszolta bukásba. Ali szavaiból kitűnik: dehogy akarta Mahomet a mohamedánok legnagyobb hódítóját, a nagy Szulimánt vereségre kárhoztatni. Nem Mahomet csalárdsága a baj, hanem, hogy a szigetváriak Istene nagyobb nála, hogy Szigetvárban olyan keresztények laknak, akiknek az Alkorán mitsem árt.

A költőnek az utolsó két énekben a maximálisra kell fokoznia a két világ Szigetvárnál lejátszódó küzdelmét. Ehhez már nem elegendő a két sereg erejének rendkívüli felnagyítása, ehhez a földöntúli lényeket, az egész kozmoszt is be kell vonnia az öldöklő harcba. A XIV. énekben nagy megelevenítő erővel pompás leírást ad a költő az Alderántól felidézett alvilági sereg

támadásáról, s ezzel még jobban kiemeli a várvédők nagyszerű helytállását, mert:

Sok ezer lélektül Zrini késértetik,
Ő penig mint egy kü, semmit nem rettenik. (XIV, 75.)

Bár minden fenyegető, borzalmas, veszélyt hirdető ezen a rettenetes éjszakán, a szigeti hősöket, akiket a költő már végig vitt az eposz tizenhárom énekén, akik szemünk láttára valóságos félistenekké, héroszokká emelkedtek, az ilyen pokoli zenebona és látvány sem ingathatja meg. A hangulat persze komor, a légkör félelmetes: sötét éjszaka van, csak a fúriák fáklyái és a felgyújtott vár tüze világítanak.

Ebben az éjszakai homályban, a lángoló vár távoli fényénél vívja meg utolsó tusáját Deli Vid és Demirhám is. Deli Vid halála azért került ide, hogy az utolsó ének egységét az epizód befejezésével ne kelljen megbontani és mert az utolsó énekben Zrínyi szerepe elhomályosította volna a második legnagyobb hős alakját. Deli Vid alakja és halála így megkapja a kellő kiemelést, s az ő elvesztése még komorabbá teszi ezt a végzetes éjszakát.

A sötét, vésztjósló XIV. énekkel szemben Hazret Ali szavait kell igazolnia az utolsó, XV. éneknek. A szigetvári küzdelem befejező eseményeit már a diadal fényébe öltözteti a költő.

A XIV. énekben a sötét éjszaka, Alderán hátborzongató bűvészkedése és az alvilági szörnyek áradata tölti meg az olvasó képzeletét. Az utolsó énekben az alvilági sötétséget felváltja a mennyei fény, Tisifone szörnyű kürtje helyett „égi muzsikának gyönyörű szózatja" csendül fel: Isten birodalmába vezet a költő. Visszatér az első ének motívuma, itt is szétnéz Isten a földön és a látottak tettre indítják. De ez már nem az ószövetségi zsoltárok bosszúálló, haragos Istene, mint az első énekben, hanem a „kegyelmes" Isten, akinek nem a magyarok bűnein akad meg a szeme, hanem a szigetvári hősök rendíthetetlen hitén. Most nem büntetésre ad parancsot, hanem az első énekben megígért segítségre: angyali légiót küld az alvilági sereg elkergetésére.

A Gábriel arkangyal vezette mennyei légió fényt árasztva vonul a néphit képzetei szerint ábrázolt égbolton, hogy lecsapjon az alvilági lelkek „fekete sereg"-ére. Az előző énekben a költő

a szörnyek félelmetes hadirendjét ábrázolta, most viszontlátjuk őket, de már szétverve, összevissza kavarodva:

Azért mint forgószél, keveregnek égben,
Keservesen üvöltnek sötét fölyhőkben. (XI, 51.)

Az ördögök, a kísértetek távoztával eloszlik a sötétség Szigetvár körül:

De szép harmatosan sötétbül hasadott
Szép hajnal, és mindent jóra bátoritott. (XV, 53.)

A XV. éneket, a végső harcot tehát a költő biztatóan vezeti be, eloszlatja az előző ének komor légkörét. A fénylő ég, a verhetetlen angyali sereg, a felragyogó hajnal mind-mind bizakodást árasztanak, nagyszerű eseményt, fényes diadalt sejtetnek. Deli Vid az előző ének végén még könnyek között gondolt arra, hogy másnap Zrínyi elvész. Valami bánatos hang vegyül szavaiba akkor is, amikor Zrínyi megdicsőüléséről, az angyalok közé emelkedéséről beszél. A vég, a hősi halál bejelentése az utolsó énekben már a mennyei ragyogás fényében jelenik meg. A hősöknek nyitva áll az ég kapuja, készen áll számukra a csillagkoszorú, a mennyei korona. Erről beszél Isten az angyaloknak, ezt jelenti be Gábriel Zrínyinek és erről szól Zrínyi utolsó beszéde is. A halál Zrínyi szavai szerint grádics az „örök örömre", ezért nem tragikus, hanem felemelő, amikor egyszerű szavakkal bejelenti katonáinak:

Ma, vitézek éltünket el kell veszteni,
És ma, minden próbánkat lepecsétölni. (XV, 5.)

A végső kirohanásról beszél ezután Zrínyi, arról a kirohanásról, melyben meg kell halniok, de amelyben az utolsó, döntő csapást kell mérniök az ellenségre:

Mi vitézül éltünk, vitézül meghaljunk,
Egész ez világnak evel példát hagyjunk,
Ma mi tisztességet nevünkre szállitunk,
Mai nap szépéti minden elmult dolgunk, (XV, 6.)

A kirohanás előtt tehát tudatosítja Zrínyi valamennyi megmaradt katonájában az utolsó nap jelentőségét és az ezen a napon rájuk váró feladatot. „Végső óránkon is az török romoljon"

— hangzik Zrínyi szava, és katonái, mint mindig, most is megértik őt:

Száll Márs mindenikben, s az ő vitéz szemek
Bátorságban villámnak, mint gyémántküvek. (XV, 9.)

A halál nem félelmetes egyikük előtt sem:

Mindenik csak alig várja azt az üdőt,
Az mikor Istenhez bocsáthassa lelkét. (XV, 10.)

A katonák feladata: utolsó, irtózatos vérengzést végezni az ellenség sorai közt, Zrínyié viszont: megölni a főellenséget, a szultánt. Ez az ő főfeladata, ezt jelentette be már jóelőre a II. ének meghajló feszülete, erre figyelmezteti most is Gábriel. A szultán megölése a végső csapás a hódító törökre, hiszen ő maga mondta, hogy vele elaluszik a „török hold és jó hir". Itt a végső harcon ezért Zrínyire vár a legnagyobb feladat. A költő sohasem emelte ki a harcokban túlságosan Zrínyi szereplését, engedte a többi szigetvári katona vitézségét is érvényesülni. Most azonban Zrínyire koncentrál mindent.

A hős maga úgy készülődik, mint aki az egész életét bekoronázó utolsó nagy győzelemre indul. Ünnepi ruhát ölt, magára veszi ékszereit:

Ebbe szokta mutatni magát az udvarnak,
Ebbe mennyegzőknek és triumfusoknak. (XV, 13.)

Triumfusra, diadalmenetre indulnak tehát a szigeti hősök. Zrínyi lassan, méltóságteljesen, diadalmenethez illő módon lép ki a belső várból. Puszta megjelenésétől messze futnak a törökök, úgyhogy „szörnyű szemével" keresnie kell, hol az ellenség.

Hon vagytok ti mostan világrontó népek?
Hon vagytok földemésztő szörnyü seregek?
Hon török, hon tatár, sötét szerecsenek?
Hon vagytok három világrul kevert népek? (XV, 58.)

— kérdezi a költő. Hol van a rettenetes tábor, mely az I. énekben útnak indult Magyarország megsemmisítésére? Ez a hadsereg a szigetvári vitézek csapásai alatt széthullott, maradványai pedig halálra rémülve futnak és rettegve szemlélik Zrínyi

közeledését. A legnagyobb török hős, Delimán is reszket, a szultán, aki pedig „messzi" dombrul nézi az eseményeket, még jobban.

De nem csinál pompát Zrini törököknek,
Nem mutatja veszteg sokáig ezeknek
Ő vitéz fegyverét; de mégyen ellenek;
Ötszáz halál megyen háta után ennek. (XV, 62.)

A korábbi „százötven kard", „száz szablya" metaforák helyett most már az „ötszáz halál" kifejezés illik a szigetiekre. Ötszáz halál pusztító rohamának a leírása következik itt, élén a rettenetes Zrínyivel:

Halál formára jár bán törökök között;
Mint az lángos harap, ha nádban ütközött,
Mint az sebes vizár, ha hegybül érkezett;
Oly kegyetlenségben Zrini most öltözött. (XV, 64.)

Irtóztató pusztítást visz véghez és eközben Delimánnal találkozik. Delimán végzete úgy rendelte, hogy Zrínyi kezétől pusztuljon el, előre látta ezt már boldogtalan szerelmese. De az eposz is ezt követelte. A török fővezér, Szulimán már aggastyán, az ő megölése nem katonai hőstett, hanem politikai tett. Zrínyi személyes hősiességét azzal kell bemutatni, hogy leteríti a legnagyobb török hőst, Delimánt. A félelmét elűző dühös tatár tehetetlen Zrínyivel szemben, hiszen Isten angyala óvja őt, Delimánnak vesznie kell. Halála láttán azok is megrémülnek, akik eddig még felvették a harcot a kirohanó magyarokkal. Most már rémült futássá válik a „világrontó tábor", de hiába, mert Zrínyi a nyomukban van, százakat vág le egy csapásra és ezreken keresztül tör utat szédítő gyorsasággal. Emberfeletti, mesebeli hőssé válik ebben a harcban, amíg eljut a szultánig, hiába helyezkedett el „messzi" dombon és hiába őrzi több ezer katona. Arra sem marad ideje, hogy lóra üljön, Zrínyi már ott terem és kimondja a Szulimán által félévszázadon át pusztított, gyilkolt, rabságba hurcolt magyar nép ítéletét:

Vérszopó szelendek, világnak tolvaja,
Telhetetlenségednek eljütt órája ;
Isten büneidet tovább nem bocsátja,
El kell menned, vén eb, örök kárhozatra.

Igy mondván, derekában ketté szakasztá,
Vérét és életét az földre bocsátá ;
Átkozódván lelkét császár kiinditá ;
Mely testét éltében oly kevélyen tartá. (XV, 98—9.)

Szulimán megölése betetőzi a szigetváriak nagyszerű tetteit, Zrínyi küldetése ezzel véget ért. A kitűzött célt megvalósította: a világ legnagyobb hadseregét menekülő tömeggé változtatta, vezetőjétől megfosztotta. A XV. éneknek ezek a versszakai mint hatalmas diadalt ábrázolják Zrínyi tettét, és ezzel a költő el tudta érni, hogy hőseinek halála, a vár eleste ellenére ragyogó győzelemmel fejezze be az eposzt. A cselekmény itt érte el tetőpontját, utána már csak néhány versszak következik: a költő egyszerű szavakkal emlékezik meg a hősök haláláról, akiket közelharcban nem is tudnak legyűrni, és Zrínyivel együtt csak távolból, golyókkal terítenek le. A vitézek tudják, hogy feladatukat megoldották és a győzelem lelkesítő érzésével halnak meg:

Mind ennyi között is egy jajgatás nincsen;
Mert nagy vigasággal s örömmel hal minden. (XV, 105.)

Az angyali légió leszáll a hősök lelkéért és mennyei zeneszó mellett viszi őket az égbe, a hazáért életüket áldozó harcosok örök otthonába.

Politika és erkölcs

Az eposz cselekményének részletes elemzése után bátran állíthatjuk, hogy Zrínyi alapvető mondanivalója, a török kiűzésének és az ország felszabadításának a gondolata nagy meggyőző erővel és művészi hitelességgel érvényesül a *Szigeti veszedelem*-ben. Szigorúan igazodva, sőt igen nagy gonddal ragaszkodva a történeti tényekhez, sikerült a török—magyar katonai küzdelemnek olyan művészi interpretációját nyújtania, amely meggyőzően sugározza a török legyőzhetőségének eszméjét, időszerűségét. Az eposz tartalmi problematikája azonban korántsem szorítkozik a török—magyar, illetve török—keresztény ellentét kérdésére. A mű hallatlan feszültségét, mondanivalójának rendkívüli gazdagságát annak köszönheti, hogy a cselekmény

alapját képező elsődleges török—magyar ellentét mögött, azt bonyolultan keresztezve, mélyebb katonai, politikai és erkölcsi ellentétek húzódnak. Ezek vizsgálatán át juthatunk közelebb azoknak az eszményeknek, törekvéseknek a megismeréséhez, melyek hol tudatosan, hol öntudatlanul ott élnek, ott feszülnek a kora ellentmondásait átélő s azokban rendet, azokból kiutat kereső Zrínyiben. Háborús témáról lévén szó, legcélszerűbb a harcok ábrázolásából és az azokban megnyilvánuló katonai problémákból kiindulnunk.

Zrínyi a végvári harcok egyik eseményét dolgozta fel, és eposza számos helyen a XVI. századi vitézi élet hiteles rajzát adja. Különösen az első énekek varázsolják elénk a végvári élet jellegzetes mozzanatait, megadva ezzel a mű alaphangulatát, a környezet színeit. A palotai ostrom beiktatása például azért is fontos volt, mert hamisítatlanul XVI. századi levegőt áraszt. Elég, ha arra gondolunk, hogy a hős palotai kapitány szégyelli, hogy „vagyon küfalban sáncolva”. Közismert ugyanis, hogy a végvári vitézek a nyílt mezőn, a sötét erdőkben, rejtett völgyekben, általában a szabad természetben való hadakozást szerették és szégyennek tartották, ha a várba szorultak.

A végvári élet rajzát a legszebben a siklósi csatával kapcsolatban kapjuk. A magyarokat jól ismerő Szkender siklósi bég a valóságnak megfelelően festi a végvári vidék helyzetét: a magyar katonák (lovasok) és hajdúk (gyalogosok) éjjel nappal a mezőt járják, lesnek a törökre mindenütt és ha elcsípnek egyet, azt vagy magukkal viszik, vagy fejét levágják; még a „hóstád”-ból is kirángatják a törököt, úgyhogy már a várban sem érzi magát biztonságban, „annyira félelme miát megkábultunk” — mondja Szkender. A siklósi parancsnok szavain keresztül szépen kibontakozik a XVI. századi végvári vitézek ismert haditaktikája: rettegésben tartani állandóan a törököt, hogy az ne merészkedjen a magyar falvakra.

Maga a siklósi csata is egy nagyobbszabású végvári portya, mint ahogy az is megfelel a történeti valóságnak, hogy a végvári kapitányok kémeik és a parasztok útján mindig jól voltak értesülve a török területen történtekről, és mihelyt valami török sereg érkezéséről hallottak hírt, igyekeztek azt meglepni. Zrínyi a végváriak szokása szerint cselt is alkalmaz, mialatt pedig a Siklós melletti török táborhoz közeledik, „az v i g y á z ó hallik

bástyáról mint szólal". A végvári hadi életnek különösen szép jelenete a vitézeknek a csata utáni hazavonulása: a kopjákon vitt török fejekkel, a „lecticában" hordozott sebesültekkel, a foglyokkal, akik közül mindegyiket egy-egy vitéz vezeti maga mellett, a hadizsákmánnyal, melyet a basa hosszúnyakú tevéire, öszvéreire és bivalyaira pakoltak fel stb. A győzelmet követő lakoma, ahol fegyverrel járják a hajdútáncot és horvát dávorit énekelnek, mind a végvári élet hiteles rajzához tartozik.

A török—magyar végvári élet ismerője a későbbiekben is találkozik apró mozzanatokkal, melyek emlékezetébe idézik ennek a sajátos XVI. századi életnek a világát. Radovánnak Olaj bég sarcán való kiváltása, valamint az egyéni bajviadalok, mind végvári szokásokat őriznek. Zrínyi a szultán készülődését „bizonyos emberé"-től, vagyis kémjétől tudta meg; Radivoj azért vállalkozik a veszélyes próbára, mert ismeri jól a „kalauzságot", a „föld csinját". Takáts Sándor tanulmányaiból jól tudjuk, hogy kémek, kalauzok nélkül a végek vidékén egy percig sem lehetett létezni.[3]

Tévedés lenne azonban azt hinni, hogy az eposz a XVI. századnak és nem a költő korának, a XVII. századnak a tükörképe. A költő megadja a történelmileg hiteles színeket, de ezek jellemző módon csak az eposz elején vannak többségben. Palotánál és Siklósnál még a végvári vitézkedés méreteinél tartunk, de mikor Szigetvárnál kialakulóban van a két világ gigászi harca, akkor a költő már nem a magyarországi várháborúnak, hanem a harmincéves háború csataterein szerzett élményeinek a hatása alatt áll.

Téved Négyesy, mikor azt írja, hogy Zrínyi „a tömegharcokat legszívesebben párharcokkal helyettesíti, noha e korban már a harc súlypontja a tömegeken volt". Ha Zrínyi korára gondolunk, akkor valóban túl sok az egyéni harc, de ha a XVI. század végvári hadviselésével vetjük össze, akkor azt látjuk, hogy Zrínyi az általa ábrázolt korral szemben előtérbe hozza a tömegharcot. Vessük csak össze a XVI. század vitézi költőjét Zrínyivel: „Csak jó kedvéből is vitéz próbálni indul" — írja Balassi —, „ellenséget látván örömmel kiáltván ők kópiákot

[3] Vö. *Takáts S.*: A török—magyar bajviadalok. Bp. 1913. 14.; *Takáts S.*: Rajzok a török világból. Bp. II, 133-213.

törnek", „az utaknak lese, kemény harcok helye tanuló oskolájuk". Zrínyi szavai más szellemet lehelnek:

Itten kezd hullani török sok számtalan,
Itten sebesedni mindenféle pogány.

— —

Itt zászló zászlóval nagy csoportokban hull,
Amott fekszik sok török halva lovastul.

— —

Rakásokban fekszik ló, fegyver és vitéz. (XV, 73—6.)

Ez már nem a végvári harcok világa, hanem a XVII. századi nagy ütközetek légköre. Szigetvárott nem lehet szó arról, hogy néhány vitéz „csak jó kedvéből" portyázni induljon. A szigeti hős a siklósi csata előtt elmondott beszédében is hangsúlyozta már: „Minden hadnagyától és éntőlem várjon", ti. utasításokat. Vagyis a maga szakállára senki se harcoljon. Nem mulasztja el a költő Arszlán basát megróni, sőt halállal lakoltatni, mert „ura tudta nélkül" hadat indított.

A szigetvári Zrínyi Miklósban sem a XVI. századi végvári kapitányok hű mását kapjuk, hanem egy nagyszabású hadvezéregyéniséget, akit a XVI. századhoz nem annyira katonai, mint inkább morális kötelékek fűznek. Zrínyi a végvári kapitányok hősi szellemét és pátoszát képviseli, de tetteit és szavait a hadtudománnyal foglalkozó XVII. századi hadvezér-dédunoka irányítja. Nagyon jellemző ebből a szempontból Deli Viddel való beszélgetése a IX. ének elején, amikor Zrínyi azért tiltja a kiütéseket, hogy az ellenség elbizakodottságát növelje és azután annál nagyobb csapást mérhessen rá. Nem az egyszerű várkapitány, hanem a hadvezér gondolkodása ez. A cselekmény részletes elemzése során rámutattam már arra, hogy a költő mekkora gondot fordított hőse katonai tudásának, a szigetváriak fegyelmének, általában a Szigetváron található kitűnő katonai vezetésnek a meggyőző bemutatására. Hogy milyen kitűnő katonai gépezetként működik Szigetvár, arra jellemző, hogy Deli Vid, mikor a török táborba keveredik, ezt az alkalmat felhasználja hírszerzésre is.

A *Szigeti veszedelem* nemcsak a korszerű hadviselés követelte erényekre szolgáltat példákat, hanem azokra a hibákra is, melyek különösen a XVII. század viszonyai között válnak súlyosakká. Arszlán személyében például a rossz hadvezér

típusát ismerjük meg: engedély nélkül hadat kezd, nem titkolja tervét, szitkozódik, tetteit a harag irányítja, katonáit részegeskedni engedi, ő maga is részegítő eszközökkel él, elmulasztja az éberséget, katonái bolondul merészek. Az eposznak szinte minden éneke tele van hasonló tanulságokkal: Mehmet és Ozmán az éberség elmulasztása és az ellenség lebecsülése miatt rohannak vesztükbe, Radivoj és Juranics a törökök részegeskedése miatt tud akkora pusztítást végezni, Delimán oktalan vakmerősége miatt mulasztja el az alkalmat a vár elfoglalására, Bot Péter és Badankovics a X. énekben bűnös merészségük és vakmerőségük folytán csaknem veszélybe sodorják a várat, és Zrínyi ezért méltán esztelenségnek és gyalázatnak nevezi eljárásukat. Mikor pedig a VIII. énekben Rustán beszédét olvassuk, a költő Zrínyinek a török hadviselésről adott kritikáját ismerjük meg.

Mindezek a körülmények arról tanúskodnak, hogy ugyanakkor, amikor a költő a hagyományokra támaszkodva, mennél pontosabban igyekszik visszaadni, bemutatni azt a kort, amelyben története játszódik, szilárdan saját századának alapján áll. A XVI. század a várháború, a portyázások, a lovagias színezetű bajviadalok, az egyéni virtus százada volt; a költő Zrínyi idején, a harmincéves háború korában, a nagy hadseregek ütközetei, az új tűzfegyverek, a tudományos hadvezetés, a tömegek szervezett hadviselése vált általánossá. A költő főleg ez utóbbit ábrázolja művében és ilyen korszerű hadakozást akar megvalósítani a valóságban. Már Arany János észrevette, hogy a *Szigeti veszedelem* katonai tanulságai egybehangzanak későbbi hadtudományi műveinek, elsősorban a *Vitéz hadnagy*-nak a tételeivel. Mindez arra mutat, hogy már ekkor szeme előtt lebeghetett a magyar hadviselés megreformálásának a gondolata a nagy felszabadító hadjárat érdekében. A XVII. század első felében a magyar hadakozás lehanyatlott. Zrínyi fel akarja támasztani, de távolról sem akarja, hogy mindenestül visszatérjen az előző század végvári hadviselése. Ő egy új, korszerű hadsereg keretében csak azokat a vonásokat akarta viszontlátni, amelyek a megváltozott viszonyok között is szükségesek és jogosultak; a támadó lendületet, gyorsaságot, a végvári katonák hősi erényeit, az általuk képviselt és Balassitól oly tüneményesen megörökített hazafias hősi pátoszt. A régi végvári vitézek taktikájának egyes sajátosságait, mint a meglepe-

tésszerű támadásokat, a török végvárak rettegésben tartását Zrínyi a Muraköz védelmében fel is újította. De teljes egészében visszatérni az előző század decentralizált, kisszerű harcmódjához nemcsak a török kiverésének gondolatával lett volna összeegyeztethetetlen, hanem hadtudományilag is visszafejlődést jelentett volna. Zrínyi végeredményben a végvári hősiességet kívánta, alárendelve a XVII. század nagy hadseregei szervezettségének és fegyelmének. A szigetvári katonákban egy ilyen hadsereg eszményképét mutatta be.

A hadsereg, a hadviselés nem független a társadalom gazdasági, politikai rendszerétől. A nagy, szervezett hadsereg és a korszerű tudományos hadviselés mellett az eposznak tükröznie kell az új politikai rendszernek, a feudális állam fejlettebb, a feudális anarchiával szemben haladóbb formájának, a centralizált, illetve abszolút monarchiának az igényét is. Ez a cél az egység, szervezettség, fegyelem és szilárd vezetés fontosságának a kidomborításával és az anarchia, zűrzavar, rendetlenség feletti fölényének a bemutatásával valósul meg. A szervezettség, egység melletti pozitív állásfoglalás és az anarchia bírálata végigvonul az egész eposzon. Az új kormányzati rend eszménye a legvilágosabban Petráf basa VIII. énekbeli beszédében jut kifejezésre:

Kis dolgokat egyesség nagyra neveli,
Erőtlen jó kedvet magasra emeli;
De nagy s erősseket az földre leveri,
Hogyha egyenetlenség azokat éri.

Mely nagy monárchiák csak ez miát vesztek!
— — — — — — — — — — — — — — — — — — —
Az mi monárchiánk oly nagy és hatalmas,
Semmi külső erő nem lehet ártalmas;
De maga nagysága lesz néki unalmas,
Ha köziben férkezik rut vissza-vonyás. (VIII, 65—7.)

A hangsúly azonban nem az ilyen humanista közhelyszerű megfogalmazásokon van, hanem az események, a történeti folyamat művészi ábrázolásán. A cselekmény tartalmi elemzése során világossá vált, hogy kezdetben éppen az egység és a jó vezetés miatt volt fölényben a török Magyarországgal szemben, később pedig éppen ezeknek a hiánya juttatta őt Szigetvár ellenében hátrányos helyzetbe. A török gyengülése, felbomlása

a centralizációt megjelenítő, megtestesítő erények, erőtényezők megsemmisülésével azonos. Szigetvárott viszont ezek a tényezők, ezek az erények egyre jobban megszilárdultak. Az eposzból kiolvasható az a tanítás, hogy a török kiűzése érdekében olyan Magyarországra van szükség, ahol egység, erős központi hatalom, rend, fegyelem, szervezettség, katonai tudás, jól szervezett haderő van.

Az eposzban érvényesül tehát egy korszerű katonai-politikai tendencia, csírájában megtaláljuk már itt a magyar abszolutizmus katonai és politikai elméletírójának a gondolatait. A *Szigeti veszedelem* tizenöt énekén következetesen végighúzódik a feudális rendszer két fejlődési fázisának az ellentéte, amely azonban nem esik egybe a török—magyar ellentéttel, mert a korszerű újat hol a török, hol a keresztény fél képviseli. A költő ezzel továbbfejlesztette és a XVII. századi rendi restauráció viszonyai között határozottan képviselte a magyar humanizmus politikai örökségét, kiteljesítette azokat a tendenciákat, melyek a szigetvári ostrom korábbi humanista feldolgozásaiban is többé-kevésbé már jelen voltak.

A XVI. századi végvári vitézkedés és a korszerű szervezett hadviselés, a rendetlenség és rend, az anarchia és centralizáció szembeállításán kívül azonban érvényesül egy másfajta megkülönböztetés is: az eposz hőseinek egy része, a szigetváriak és egy-két török vitéz, egy eszményített heroikus erkölcsi magatartás hordozói szemben a feudális urak és keleti despoták embertelen moráljával.

Az I. énekben az anarchiába süllyedt Magyarország erkölcsi tulajdonságaiként a költő az irigységet, rágalmazást, lopást, emberölést, örök tobzódást, fertelmes fajtalanságot, a fösvénységet állítja pellengérre. Ezek a tulajdonságok a magyar irodalomban már egy évszázad óta a reneszánsz-kor feudális urainak erkölcsi arculataként jelentek meg: Zrínyinél is ezt jelentik. A törököt kétszínűség, vallásos fanatizmus, az ellenségtől való félelem, elbizakodottság, részegeskedés, alattomosság jellemzi. Gondoljunk Amirassen hitszegésére, a mézes-mázos szavú, színlelésben gyakorlott Halul bégre, az alattomosan rágalmazó Rustán bégre, a Radovánt hátulról orvul leszúró Durakra, a haszonlesésből, újabb kegyek biztosításáért támadást indító Arszlánra. A szultán prédára éhes, családjával szemben is kegyet-

len: szeretője kedvéért meggyilkoltatta saját fiát, leányát pedig a „holt eb", a férfiatlan Rustán „fertelmes ágyá"-ba (XII, 28.) kényszerítette. Jellemének a lényege azonban az, hogy gyűlöli népét, mitsem törődik katonái tízezreinek a halálával. Világuralomra törő, hódító terveire van csak gondja, s amikor az első vereségek érik, csak ezek miatt kesereg:

Hej, hej csak te ne volnál, vitéz Zrini bán!
Ha rád nem botlottam volna hadakozván,
Szintén, mint nagy Sándor, nagy volnál Szulimán,
De lá! mint kell vesznem, magamat itt rontván! (VIII, 19.)

Sőt, a tébolyult zsarnok magatartásával szívesen látná, ha vele együtt egész országa, népe is elpusztulna. Hiszen az ő szemében mi szükség volna a török hazára, a török népre, ha nincs többé Szulimán? A szultán Magyarországra vonulásakor, Demirhám Deli Viddel való párviadala előtt, képmutató módon a szegényeknek szórt pénzen, illetve a számukra levágott ötven tinón igyekszik megvásárolni Isten jóindulatát és segítségét.

Gyakran igen finom eszközökkel jut érvényre egyes szereplők ellenszenves erkölcsi arculata. A legremekebb ebből a szempontból Mehmet jellemzése. A földi jólétben és a zsarnok kegyeiben fürdő, elpuhult udvaronc, akit ostoba vallásos fanatizmus hat át: „hiszen vala bolond Alkoránban", amely szerint egy török négy keresztényt is megöl a harcban. Az udvari tornajátékokon volt csak alkalma kitüntetni magát, de a harcban nem; „véres kardot" még nem látott. El sem tudja képzelni, hogy valaki esőben, sárban csatázni induljon. Azt hiszi, hogy Magyarországon is otthon és biztonságban van, nem tudja megérteni Szkender siklósi bég aggodalmát a mezőn való táborozás miatt. Már ezek a mozzanatok is az eposz hősi világától idegenné teszik; de elsősorban a szerencséjével, jólétével való kérkedése által válik ellenszenvessé, a török ifjú énekén keresztül. Sikeres karrierjével, gazdagságával hivalkodik, neki mindig, az év minden szakában jól megy a dolga. Télben is, „mikor minden panaszkodik", vagyis mikor az egyszerű katonák, általában a szegény nép szenved a hidegtől, az ő szíve gyönyörködik:

Erős fergetegen szüvem nem aggódik,
Mert szép lángos tüznél testem melegedik. (III, 37.)

A gazdagoknak, az uraknak a kihívása ez a szegények, a nép felé. Nem elég, hogy verejtékéből mesés gazdagságra tesz szert, de nem átall ezzel kérkedni is.

A mondottakkal szemben a szigetvári vitézek a legszélesebb értelemben vett humanizmus rokonszenves emberi tulajdonságait képviselik. Nem szükséges vitézségük, hősiességük, önfeláldozó hazaszeretetük, állhatatosságuk, a megpróbáltatásokban való helytállásuk, az ellenség iránti engesztelhetetlen gyűlöletük, rettenetes fizikai erejük számos tanújelét felsorolnunk. Ezek eléggé ismertek, ezekre számos példát láttunk már. De gondoljunk olyan vonásokra is, mint a szavak és tettek állandó egysége, ellentétben a török hitszegő, kétszínű voltával. Ugyanazok a vonások is ellentétes értelmet kapnak, mikor nem törökökről, hanem keresztényekről van szó. A kegyetlenség például töröknél, magyarnál egyaránt megvan. De a szigetváriak mindig csak az ellenséggel kegyetlenek, míg a török vezetők saját népükkel vagy saját családjukkal is. A szigetvári vitézek sem vetik meg a bort, de ők a győzelem után isznak és mulatságuk harci lelkesedésüket, elszántságukat fokozza, míg a török a csaták előtt részegeskedik és tehetetlen áldozatává válik a palotai vagy szigetvári vitézeknek. És mennyire más az ő mulatozásuk! Mehmet puha vánkosokon heverve hallgatta kobzosa lágy, édeskés dalát: az udvaronc szórakozása volt ez. Szigetvárban viszont férfiak, katonák vigadnak: hősi éneket, a horvát dávorit éneklik, fegyverrel járják a hajdútáncot, és vezérüket, Zrínyit éltetik.

Idézzük fel Radivoj és Juranics alakját, akiken keresztül a bajtársiasságot és a hősi önfeláldozást mutatja be a költő. Mennyire távol áll ezektől a vitézektől az önzés, a fösvénység. Ezekkel a szavakkal utasítják vissza Zrínyi ajándékát:

O, hatalmas vitéz, Szigetnek nagy ura,
Ajánlásod böcsüljük, de tedd máshova;
Nem ösztönöz adomány minket próbára.

De ád az jó hir-név nékünk erre szüvet,
Mellyet irigy üdő tőlünk el nem vehet,
Csak jó egésségben maradjon te fejed,
Mindenkor megtaláljuk nálad ezeket. (IX, 37—8.)

Milyen mélyen emberi Radivoj viselkedése, mikor Juranics elmaradt és a török kezébe került: kétségbeesetten keresi,

majd önfeláldozó kísérlettel próbálja megmenteni, végül rettenetes bosszút áll haláláért.

A szigetváriak morális arculatát megismertető sok nagyszerű részlet közül hadd említsük Farkasich gyönyörű elégiáját is, melyben halálos ágyán Petőfi nagy versének gondolatát szólaltatja meg:

Ettül mindenkoron szüvemben rettegtem,
Dicséretlen ágybul hogy éltemet küldjem,

— — — — — — — — — — — — — — — — —

O százszor boldogok, kik hazájok mellett
Vitéz módra letették kedves élteket. (VII, 30—1.)

Emeljük ki végül a főhős néhány vonását. Rettenthetetlen hős, bátor, félelmet nem ismerő katona, a megpróbáltatások csak még jobban megedzik, erős, állhatatos, sohasem ingadozó, határozott, sziklaszilárd jellem. Milyen férfias, szilárd magatartás árad belőle, mikor a Radivojék halálhírével hozzá siető, könnyező Deli Vidhez ez az első szava:

Miért hagyod sirnya te kemény szüvedet,
Mint egy kis leánzó? tarts meg könyveidet. (IX, 81.)

Életének értelmét a török elleni harcban látja, a hazáról egyébként keveset beszél, de annál többet tesz érte. Hiányzik belőle minden önzés, nem a vagyont kergeti, mint a prédára éhes Szulimán, hanem inkább ő áldoz szegény vitéze kiszabadításáért: „vitéz szolgája", Radován, nagyobb érték számára, mint Olaj bég hat mázsa ezüstje. Nem csodálható, ha a nép, a parasztok is támogatják. Mehmet Siklós alá érkezését a „póroktól" tudta meg, Szkender szerint pedig állandó jelenség, hogy a parasztok mindent megjelentenek Zrínyinek.

Együtt él katonáival, osztozik örömükben és bánatukban, nem bújik el a nyilvánosság elől, hanem mindig az élen van, személyesen mutat példát. Szulimán gyűlöli népét, Zrínyi aggódik érte imájában, szereti egyszerű katonáit is: szeretettel fordul az elesettekhez és gondosan ápolják seregében a sebesülteket. A szultán meggyilkoltatta fiát, Zrínyit szerető apának ismerjük meg, aki fiát a haza szeretetére, a hazáért való áldozatkész életre neveli. Vallásos ember, de nem fanatikus, hanem valami mélyen emberi vallásosság jellemzi. Egyenes lelkű, nyílt szívű férfi; egész lényéből valami lenyűgöző emberi nagy-

ság és méltóság árad; gondoljunk például a halálra való készülődésére: száz aranyat tesz a zsebébe gyilkosai számára.

Mennyire más Zrínyi a harcok közben is, mint ellenfelei. A VII. énekben például a harc sodrában Szanzak Benavir Zrínyivel kerül szembe, és ilyen fennhéjázó szavakkal támad rá:

Kibujtál likodbul hamis álnok róka;
Oda már meg nem térsz, noha esszel rakva
Futáshoz termett lábod; ez koporsója
Lesz álnok testednek, s ez utolsó óra.

De micsodás kinnal öljelek tégedet?
Arszlán haláláért eleven szüvedet
Kevés lészen vágnom, avagy az ebeket
Véle jól tartanom, megrontván testedet.

De ihon hohárod tenéked ez lészen,
Ez érdemes büntetést szüvedből vészen. (VII. 72—4.)

Visszataszító, katonához nem méltó ez a durva fenyegetőzés! És milyen élesen vág vissza a költő, amikor Zrínyi szájára csak ezt a két erőt sugárzó sort adja:

Talán jobb csapás ez, ki jün én kezembül,
Mert keményebben, és jün is jobb embertül. (VII. 75.)

A költő morális értékelésére jellemző, hogy amikor egyes török katonákban rokonszenves vonásokat találunk, ezek minden esetben közel állnak azokhoz a hősi eszményekhez, melyeket a szigetvári vitézeknél láttunk. Főleg Delimánban akadunk ilyen nemes érzésekre: rettenthetetlen vitézség jellemzi, nem fél a harctól, mindvégig a bátor küzdelem híve, megveti a gyáva elvonulást vagy meghúzódást. Vitézi önérzet él benne, végül a szerelem felett is győz nála a katonai „tisztesség", és nem hajol meg szolgai módon a szultán zsarnoki akarata előtt. Nem véletlen, hogy a török katonák szeretik őt, lelkesednek érte, míg Szulimánt gyűlölik. Az egyébként teljesen elvakult durva Demirhámot is némileg rokonszenvessé teszi hősiessége mellett a Hamviván elvesztése miatti fájdalma és Amirassen hitszegése miatti szégyenkezése. Delimán és Demirhám a többi törökkel ellentétben nem kétszínűek és alattomosak, hanem őszinték és nyíltak, szavukat megtartják. Ezért bármennyire is lépten-

nyomon meggyőződünk arról, hogy rossz hadvezérek, „vakmerő bolondok", ők lesznek az ellenség rokonszenves alakjai, az okos, de alattomos Rustánnal vagy a hidegen megfontolt és Gyula elfoglalásakor hitszegő módon eljáró Petráffal ellentétben.

Az eposzban tehát két erkölcsi világ áll egymással szemben. Egyfelől a feudális urak és hódító rablók gyűlöletes morálja, másfelől pedig egy mélyen emberi, idealizált hősi életeszmény. Ez utóbbit kivételes esetben egy-egy ellenséges szereplő is részben megtestesítheti, a szigetváriak azonban valamennyien ennek az utóbbi erkölcsi magatartásnak a hordozói. Nemcsak egy fejlett katonai és politikai tendencia képviselői, hanem még inkább egy eszményi heroizmus reprezentánsai. A szigetváriak egysége, szervezettsége, kitűnő vezetése azért kerülhetett fölénybe az ugyancsak egységes, szervezett és nagyszerűen vezetett törökkel szemben, mert náluk az „igaz ügy", vagyis a haza és a keresztény világ védelme belső érzelmi egységet is eredményezett. A szervezettség, rend itt összeforrott egy magasabbrendű erkölcsi ideállal.

Ennek az eszményített heroikus morálnak az összetevőit, gyökereit keresve látszólag a humanizmus erkölcsi ideáljainak nagyerejű művészi kifejezésére gondolhatnánk. Humanizmusról beszélhetünk is, de nem a szó történeti, hanem erkölcsi értelmében. Amit a szigeti hős és katonái képviselnek, az kétségkívül humanista erkölcs, de nem a reneszánsz-kori humanizmus profán, individualista erkölcse. A történeti értelemben vett humanizmus vitézi eszményét, hősi morálját Balassi fogalmazta meg katonaénekében az „emberségről példát, vitézségről formát" adó, a „jó hírért névért s az szép tisztességért" mindent hátrahagyó végvári katonáktól búcsúzva. A *Szigeti veszedelem* pozitívnak mondható hőseire is illenek Balassi szavai, de az ő erkölcsi világukban az egyéni virtus mellett a közösségi összetartozás, a világi dicsőség mellett a hazafias és keresztény küldetés válik elsődlegessé. A humanizmus öröksége tehát belejátszik a szigeti hősök erkölcsi arculatának kialakulásába, különösen a főhősébe, akinek alakját, jellemét már a XVI. századi írók a humanizmus eszméinek jegyében formálták, a rájuk jellemző eszményi heroizmus forrásait azonban másutt kell keresni.

Míg az eposz politikai tendenciájának kialakulásában a korábbi humanista feldolgozásoknak van igen nagy szerepük, addig

az erkölcsi-hősi eszmények terén az epikai hagyománynak van elsőrendű fontossága. Mindenekelőtt a szigetvári téma feldolgozásának másik irányára, a horvát hősi énekekére kell gondolnunk. Ezekben nem volt szó az államrezon tanításain nevelődött humanisták centralizációs politikai elképzeléseiről, a szigetvári hősök ezekben az énekekben nem mint a feudális társadalom új, legutolsó szakaszának ideáljai jelentek meg, hanem mint a korábbi feudális és naiv epika hősi eszményeinek a képviselői. Láttuk, hogy Zrínyi alakját ezek az énekek összekeverték a délszláv epika korábbi hőseinek alakjaival, Deli Vid személye pedig minden jel szerint eleve is a hősi énekekből került át az eposzba, vagy legalábbis a költő ezek alapján mintázta meg figuráját. A szigetvári témát feldolgozó délszláv epika a költő Zrínyi korában népköltészetnek, népi epikának tekinthető, noha ez a népi epika minden valószínűség szerint egy középkori szóbeli udvari epika folklorizálódott folytatása. Benne tehát összeolvadtak a feudalizmus klasszikus lovagi korának eszményei a nép vágyait, törekvéseit kifejező tendenciákkal. Mindazok az erkölcsi vonások, melyeket a költő a szigetvári hősökben megtestesített és idealizált, rendre megtalálhatók a lovagi és a naiv epika hős-eszményében. Pozitív hőseit Zrínyi olyannak festi, amilyennek később a népies romantika szerette látni a feudális kor eszményített héroszait. Zrínyit alakjainak ilyen megformálásában természetesen a külföldi eposzok ismerete is támogatta. Hiszen ezek jó részében is nagy szerepük van a naiv epikai előzményeknek, s ezzel együtt a nagyobb emberi közösségek természetes erkölcsi elveinek. Tassónál pedig a keresztény lovagkor hősi eszményei jutnak érvényre.

A szigetvári hősök tehát a költő korszerű katonai és politikai elképzelésein túl bizonyos népi és lovagi hősi életeszményt, erkölcsi magatartást képviselnek. Ennek szerves, elengedhetetlen része vallásosságuk. Eszményített ábrázolásuk éppen így vált lehetségessé, morális magasabbrendűségüknek a vallásos hit az egyik főtényezője. A szigetvári Zrínyinek és társainak nemcsak nemzeti, hanem egyetemes keresztény hivatástudatuk is van: nekik kell megvédeniük az európai keresztény civilizációt a török barbárságtól. Mindazok a morális tulajdonságok, melyek a szigetváriakat jellemzik, teljes összhangban vannak a keresztény erkölccsel, pontosabban annak heroikus aspek-

tusával. Bennük így a korszerű politikai és katonai célkitűzések végső fokon összeolvadnak a lovagi és népi hőseszménnyel összhangban álló idealizált keresztény heroizmussal. A szigetvári Zrínyiben így egyaránt megtalálhatjuk az abszolút fejedelem, illetve a tudós hadvezér, valamint a népi vagy lovagi hős és az „athleta Christi" jellemvonásait.

Visszatérve az eposz mélyebb politikai mondanivalójának a kérdésére, megállapíthatjuk tehát, hogy az eposzban az anarchia és a centralizáció ellentétének kidomborítása mellett érvényre jut ez utóbbinak, a centralizációnak kétféle felfogása, illetve kétféle változatának az ellentéte. A töröknél egy merőben népellenes, amorális, ridegen számító, hódításra és rablásra berendezett és megszervezett centralizált rendszer uralkodik, míg Szigetvárban egy belső ellentéteket kizáró, őszintén vallásos, mélyen erkölcsös, a népi ideálokat is megtestesítő szervezett közösség van.

Természetesen a valóságban sem Szigetvár, sem a török birodalom nem volt centralizált monarchia. Zrínyi eljárása mégsem önkényes. A végvárakat általában, Szigetvárt pedig különösen már Zrínyi előtt az új centralizáció, Mátyás államának helyreállítása szempontjából tárgyalták a magyar humanisták, akiknek nézeteit Zrínyi magáévá tette. A török birodalmat, a feudalizmusnak ezt a sajátos rabló, keleti, despotikus változatát viszont az államrezon elméletírói hozták kapcsolatba az abszolutizmussal. Ezek ugyanis csak a kérdés formai részét, az uralkodó korlátlan hatalmát vették figyelembe, és nem elemezték a tartalmi oldalt: a török birodalom gazdasági és osztályviszonyait.[4] Leghelyesebb ezen a téren az alapvető forráshoz, Machiavellihez nyúlnunk.

Machiavelli az *Il principe*-ben a fejedelemségek különböző típusait tárgyalva, a feudális anarchiával azokat az államokat állítja szembe, melyekben a fejedelemnek feltétlen tekintélye és hatalma van. E korlátlan hatalom jelét és biztosítékát abban látja, hogy a fejedelem részben saját maga, részben az általa megbízott, az ő kegyeitől függő szolgák, hivatalnokok által kormányozza országát. Az ilyen államban senki sincs, aki ne

[4] A szultáni despotizmus sajátos vonásait elemzi, s ezzel rámutat azokra a körülményekre, melyek az abszolutizmus látszatát idézték elő.: *Elekes L.*: Hunyadi János. Bp. 1952. 22–3.

ismerné el a fejedelem tekintélyét, és ne neki engedelmeskedjék, hiszen hivatalnokaiban csak az ő akaratának végrehajtóit látják, és személyes vonzalmat iránturk nem éreznek.[5]

A fejedelemségnek erre a típusára Machiavelli a török birodalmat hozza fel példának. Nem nehéz észrevenni, hogy Zrínyi éppen Machiavelli fenti megállapításainak megfelelően ábrázolja a török tábort. De még szembetűnőbb ez a hasonlóság, ha megfigyeljük, hogy miben látja Machiavelli ennek az államtípusnak, illetve most már közvetlenül a török államnak az előnyét és gyengeségét. Az erő szerinte a török birodalomnak a korlátlan zsarnoki fejedelmi hatalom által biztosított egységében van. Aki a törököt megtámadja, nem számíthat egyes kiskirályok, feudális nagyurak támogatására, a fejedelem elleni lázadására, hanem a birodalom egész erejével kell megküzdenie. Ha azonban a török haderejét sikerül szétverni és magát a fejedelmet is elpusztítani, akkor a despotikus állam széthull, mivel egyedül a tőle való félelem tette egységessé és erőssé.[6]

[5] „e'principati de'quali si ha memoria si trovono governati in dua modi diversi: o per uno principe e tutti gli altri servi, e'quali come ministri, per grazia e consessione sua, aiutano governare quello regno; o per uno principe e per baroni, e'quali, non per grazia del signore, ma per antiquità di sangue, tengano quel grado. Questi tali baroni, hanno stati e sudditi proprii, li quali li riconoscono per signore e hanno in loro naturale affezione. Quegli stati che si governano per uno principe e per servi, hanno el loro principe con più autorità, perchè, in tutta la sua provincia non è alcuno che riconosca per superiore se non lui; e se obediscano alcuno latro lo fanno come ministro e offiziale, e non gli portano particulare amore." (Az Il principe IV. fejezetéből. Ed. Salani 29—30.)

[6] „Le cagioni della difficultà in potere occupare il regno del Turco sono per non potere essere chiamato da'principi di quello regno, nè sperare con la rebellione di quelli ch'egli ha d'intorno, potere facilitare la sua impresa. Il che nasce dalle ragioni sopradette: perchè, sendogli tutti stiavi e obligati, si possono con più difficoltà corrompere; e quando bene si corrompessino, se ne può sperare poco utile, non possendo quelli tirarsi drieto e'populi per le ragioni assignate, Onde, chi assalta il Turco, e necessario pensare di averlo a trovare tutto unito, e gli conviene sperare più nelle forze proprie che ne'disordini d'altri. Ma, vinto che fussi, e rotto alla campagna in modo che non possa rifare eserciti, non si ha a dubitare di altro che del sangue del principe; il quale spento, non resta alcuno di chi si abbia a temere, non avendo gli altri credito con li populi : e come el vincitore, avanti la vittoria, non poteva sperare in loro, cosi non debbe, dopo quella, temere di loro." (Uo. 30—1.)

Ezeknek a gondolatoknak a hatása Zrínyi eposzán szemmelláthatő, hiszen Zrínyinél is éppen azért bukik a török, mert a szultán zsarnoki tekintélye meginog, a szultán megölése pedig egyenesen a török birodalom sorsának a megpecsételését jelenti. De Machiavelli fejtegetéséből az is világossá válik, hogy habár a török birodalom egységének a zsarnoki elnyomásra való felépítettsége végső fokon az ilyen állam bukásához vezethet, maga az egység, az uralkodó feltétlen tekintélye és hatalma páratlan sikereket tesz lehetővé, és ezért követendő, megszívlelendő példa. Machiavelli és követői ebből a megfontolásból kiindulva gyakran állították szembe egyes európai államok anarchiájával a török birodalom egységét és szervezettségét; egyes európai fejedelmek gyengeségével a szultán feltétlen tekintélyét és hatalmát. Ezt az eljárást követi Zrínyi is, amikor az I. énekben az anarchiába süllyedt Magyarországgal ellentétben egységesnek, erősnek mutatja a török birodalmat és kiemeli a szultán nagy hatalmát. Zrínyi későbbi munkáiban is nemegyszer hangsúlyozta, hogy van mit tanulnunk a töröktől politikai és katonai téren.

Mikor tehát Zrínyi mind a szigetváriakat, mind a törököt a centralizáció, az abszolutizmus bizonyos elveinek a hordozóivá teszi, hosszú hagyományt követ. Ennek a hagyománynak azonban különböző a valóság-alapja a szigetváriak és a török esetében. A magyar humanisták a végvárakban s köztük Szigetvárban egy eljövendő, eszményi társadalmi-politikai rendszer csíráit vélték felfedezni, nem egészen ok nélkül. Az államrezon-írók viszont a török birodalom állítólagos „abszolutizmusáról" egy objektíve fennálló monarchia elemzése alapján beszéltek. Ez a kettősség Zrínyi számára is adva van: nem ábrázolhatja egyforma konkrétsággal az eposzban bemutatott mindkét „centralizációt". A török vezetők, mint Szulimán, Rustán, Szokolovics Mehmet, Petráf, Halul és a szigetvári Zrínyi egyaránt az abszolutizmus bizonyos katonai és politikai elveinek a képviselői, ezen belül azonban a török figurák sokkal közelebb állnak a kor valóságos politikus-típusához, mint a költő hőse. Könnyen bizonyítható, hogy reális politikai megállapítások mindig csak török részről hangzanak el az eposzban.

Rámutattam már arra, hogy az I. énekben a költő szava, arról, hogy mit lát Isten a földön, majd Isten, Alekto-Szelimi Szulimán beszédei és Arszlán levele együttesen a magyarországi

feudális anarchia bírálatát tartalmazzák. De amíg Isten szeme a vallási és erkölcsi problémákon akad meg és a magyaroknak iránta való hálátlanságáról, az igaz hit elhagyásáról beszél a reformátorok naiv magyar—zsidó koncepciójának keretében, addig Alekto, de különösen Szulimán és Arszlán teljesen evilági kérdéseket, politikai és katonai problémákat tárgyalnak: a trónviszályokban, az egység, a hadtudomány és a katonai fegyelem hiányában látják Magyarország gyengeségének okát.

Mikor később a török táborban jelennek meg a bajok, akkor is török vezérek: Rustán és Petráf elemzik a katonai és politikai hibákat. Rustán remekül bírálja a török hadviselést, Petráf beszéde pedig az egység fontosságának pontos és következetes megfogalmazását tartalmazza. Mikor pedig később arról van szó, hogy a török—magyar háborúkban fordulat állt be a szigetváriak hősi küzdelme által, megint csak az ellenséges táborhoz tartozó Hazret Ali mondja ki a lényeget: a szigetvári magyarok mások, mint a korábbiak, ezek már nem „egyenetlenek".

Zrínyi beszédein ezzel szemben valami vallásos, hősi pátosz vonul végig. Az V. énekben az „igaz ügy"-ről, Isten segítségéről, a kereszténység szolidaritásáról beszél. Fiát is arra figyelmezteti, hogy Isten fiát híven szolgálja, mert akkor lesz majd szerencsés, akkor lesz majd ereje a pogány felett. Zrínyi szavai alapján a szigetváriak győzelme nem a török politikusok által kifejtett politikai és katonai okokból következik, hanem abból, hogy Isten a törököt elhagyta és ismét a magyarokat segíti. Míg Hazret Ali a szigetváriak egységét emelte ki, Zrínyi utolsó beszédében annak tulajdonítja a sikert, hogy Isten „mivelhogy látja az mi hüségünket":

Nem haragszik már ránk, mert itt büntetését
Megvette büneinkért, s igaz törvényét
Beteljesitette: most hüség érdemét
Az nagy mennyben késziti, s oda visz minket. (XV, 4.)

Ugyanazt a tényt tehát a török világi, politikus módon, Zrínyi vallásos módon értelmezi. Zrínyi beszédei nem annyira az értelemhez, mint inkább a szívhez szólnak, mindig újabb nagy tettekre készítik elő érzelmileg a katonákat.

Ezen a téren is Delimán és Demirhám a kivételek az általános szabály alól. Ők sem politizálnak, szavaikban szintén van

valami hősi pátosz-szerű, de ennek az értékét lerontja az a tény, hogy belőlük hiányzik minden katonai tudás, fegyelem. Ezért míg a Delimán által is képviselt hősiesség a szigetváriaknál fegyelemmel, szervezettséggel párosulva meghozza a győzelmet, a török táborban az egység megbontására, a tábor szétzüllesztésére vezet.

A fentiekből következik, hogy a szigetváriaknál nem kaphat helyet Machiavelli jellegzetes politikai etikája sem. Machiavelli szerint a legfőbb jó a virtus, vagyis a cselekvésre való akarat és képesség, az aktivitás, a legfőbb rossz pedig az otium, azaz a henyélés, a tehetetlenség, a cselekvésre való képtelenség. Ebben a machiavellista összefüggésben nincs helye a keresztény erkölcsnek: a rosszra való aktív törekvés is dicséretreméltóbb, mint valami tétlen jámborság. Figyeljük meg Szulimán szavait:

Im mi állapatunk, látjátok, miben van;
Erős birodalmunk henyélést nem kiván,
Az mit karddal nyertünk, nem tartja meg déván;
Fegyvert s erős vitézt birodalom kiván. (I, 53.)

A tett és a henyélés machiavellista szembeállítása jelentkezik itt. Természetes folytatása ennek, hogy Arszlán szerint a magyarok „leghenyélőbb" népek, később pedig Delimán Rustánnak vágja a szemébe a henyélés vádját. Ez az etikai gondolkodás, mellyel Szulimán a hódító háborút igazolja, idegen a szigetváriaktól, annak ellenére, hogy a centralizáció elméletének egyik sarkköve. Tudjuk azonban, hogy a költő Zrínyi Miklóstól már correcteresem volt idegen ez a szemlélet. Későbbi munkáiban léptennyomon szerepel a virtus és otium szembeállítása mint saját véleménye.

Az ellenség politikus voltának és a szigetváriak vallásos-hősi magatartásának ez az ellentéte a legélesebben a Habsburg-kérdéssel kapcsolatban jelentkezik. A Habsburgok bírálata, és ami ezzel együttjár: a keresztény szolidaritásban való kétely, az eposz számos helyén megnyilvánul, de mindig a török részéről. A Szelim képében beszélő Alekto hangsúlyozza már, hogy az idő nagyon alkalmas a magyarok megtámadására:

Ne félj, hogy segétse senki magyarokat,
Mert jól esmérem én bolond kaurokat,
Míg nem látják égni magok házokat,
Nem segéti meg senki szomszéd házokat. (I, 42.)

A Pázmány által annyira hangsúlyozott keresztény szolidaritás mélységesen igaz bírálata ez. Arszlán közelebbről, pontosabban is meghatározza, hogy mért nem segítenék Magyarországot a szomszéd keresztény országok, melyek közül elsősorban a német jöhet számításba. Rámutat Arszlán levele arra, hogy Károly császár a hit dolgában gyűlésezik most és nem ér rá hadakozni. Ezáltal Zrínyi a vallási viszályokat és közvetve a vallásháborúkat is leleplezi mint a török elleni harc fő akadályát. Arszlán a magyar királyt sem kíméli: „Maximilián. . . gondviseletlenül csak észik és iszik". Érinti a Habsburg-politikát a szultán beszéde is az I. énekben. A keresztény világ — mondja —

. . . inkább kiván fizetni harácsot,
Hogysem vitéz módon reánk vonjon kardot. (I, 54.)

Ez a kijelentés a békének újabb és újabb adókkal való megvásárlására irányuló Habsburg-politikát állítja pellengérre. Tudjuk, hogy a Habsburgoknak ez az eljárása volt az egyik főok egyes magyar főurak és különösen Zrínyi Habsburg-ellenességének kialakulásában.

A német segítségbe vetett hit legalaposabb kritikáját Halul bég adja a VI. énekben. Megkérdezi Zrínyit, hogy vajon azért akarja-e a várat megtartani, mert esküt tett a „német császárnak". Milyen pontos itt a költő szóhasználata! Nem magyar királyról, hanem német császárról beszél. Ezután megmagyarázza Halul, hogy hiába bízik a bán a német segítségben, mert a német őt úgyis „föld alatt" kívánja, hiszen

Ki nem esmérheti német barátságát?
Leginkább magyarhoz gonosz akaratját?
Hogy gyülöli német az magyar katonát,
Ha akarod, adok néked ezer példát. (VI, 30.)

Ezek a szavak a magyar történelem tanulságain alapulnak; akárcsak az is, amit Halul utolsónak említ: ha hoz is a német segítséget, az r á k h á t o n jön, addigra már minden veszve van. A rákháton jövő német segítségről beszélt már Magyari István is és 1661-ben ugyanezt igazolta Montecuccoli sétahadjárata. Halul kijelentései tehát a Habsburgoknak a török harcokkal kapcsolatos magatartását híven leleplező sorok, igazságok. Az itt mondottakat a költő később gyakran ismétli mint

saját véleményét, és az *Áfium*-ban ha nem is ezret, de vagy húsz példát fel is sorol a németek magyargyűlöletére.

Ilyen Habsburg-bíráló kijelentéseket nemcsak azért nem adhatott az eposzban a költő a szigetvári hősök szájára, mert őse történetileg közismerten híve volt a Habsburg-királynak, hanem elsősorban azért, mert a nyíltszívű, egyeneslelkű, istenfélő szigetvári Zrínyihez szervesen hozzátartozik valami naiv, gyanakvás-mentes bizalom és hűség a királyhoz, „törvényes" urához. Az egész kereszténységért harcoló hős nem gúnyolhatta ki a keresztény szolidaritást sem, hiszen a szigetváriak erejének egyik nem lebecsülendő forrása az a tudat, hogy az egész keresztény világért harcolnak és érzik annak erkölcsi támogatását (Mindenfelől ránk néz az nagy kereszténység). Ezért míg a török szavai a leleplező valót tartalmazzák, Zrínyi lojális leveleket ír a királynak és a haza mellett a királyért is áldozza életét. Persze ő nem „német császár"-ról beszél, hanem „magyar király"-ról. A XIII. énekben a galamb által küldött levélben pedig a szigetváriak egyenesen felmentést adnak a királynak minden felelősség alól, mikor ezt írják:

Mi segétségünkről ne gondolj semmit is,
Mert az lehetetlen, látjuk mi magunk is. (XIII, 94.)

Az elmondottakból az következik, hogy a török tábor ábrázolásán, de különösen a török szereplők szavain keresztül világosabban és tisztábban jutnak kifejezésre az abszolutizmus tendenciái, mint a szigetváriaknál. A szigetváriak is a költő centralizációs ideáljainak a képviselői, de ezek a politikai célkitűzések az ő ábrázolásukban — a katonai kérdéseket kivéve — elvontabban, idealizáltan jelentkeznek, ami szoros összefüggésben van a szigetváriak keresztény és népi hősökként való megformálásával. A népi-lovagi hős és az abszolutizmus reálpolitikusa nem olvadhatott egybe.

Ez természetes is, hiszen a feudális abszolutizmus bármennyire haladó szerepet játszott egy ideig, a feudális osztály uralmának megszilárdítását jelentette a parasztság fokozódó ellenállásával szemben. Az abszolút monarchia a nemzeti államok megteremtése és védelme mellett a gyarmatosításoknak, hódításoknak, más népek leigázásának és kifosztásának a szervezője volt. Az abszolutizmus politikusai számára egyáltalán nem volt

fontos, hogy az „igaz ügy"-ért küzdjenek, az állam érdeke, a ragion di stato jelszavával hatalmuk minden eszközzel való növelésére, vagyonuk gyarapítására törekedtek. Az abszolutizmus politikusait rendszerint a kétszínűség, ravaszság, színlelés, alattomosság, a ravasz politikai számítás és diplomáciai manőverezés jellemzi. Ezekből az egyáltalán nem rokonszenves tulajdonságokból bőven akadt olyan kiemelkedő nagy haladó személyiségekben is, mint Hunyadi Mátyás vagy Bethlen Gábor. Sőt hozzátehetjük: ebben a korszakban színlelés, ravaszság nélkül eredményes politikát nem is lehetett folytatni.

Ezt Zrínyinek is tudnia kellett. Igaz, hogy néhány évvel később, de ő maga fejtette ki a Habsburg-politikával szembeforduló Pálffy Pál nádort bírálva, a színlelés szükségességét: „az igazság noha kívánja tőlünk, hogy hirdessük és fogjunk mellette kiáltással is: mindazonáltal nem mindenik idő alkalmatos arra is, s az mikor dissimulatioval vihetünk többet végben, az igazságnak szereteti kénszerit minket, hogy dissimuláljuk". (185. lev.) A szigetvári védők heroizmusával azonban még az igazságért való színlelés, s általában mindennémű ravasz, gyanakvó természet is összeegyeztethetetlen volt. Ők nem lehettek eléggé „korszerű" politikusok, magatartásukban, nagyszerű jellemükben jelen kellett lennie valami politikai naivitásnak is. Naiv, vallásos heroizmusuk nélkül a költő nem is fokozhatta volna fel erejüket olyan nagyra, hogy elhihető legyen győzelmük. Szigetváron ezért az abszolutizmusnak csak olyan általános jellegzetességei lehetnek meg, amelyek, mint az egység, fegyelem, rend stb. összeférnek a keresztény erkölccsel és az ember természetes erkölcsi érzékével, de hiányzik mindaz, ami ezekkel ellentétes, még akkor is, ha minden haladó abszolutizmusnak többé-kevésbé elengedhetetlen tartozéka.

Ha már most azt kérdezzük, hogy a költő álláspontját, nézeteit a „politikus" török vagy pedig a „hős" várvédők képviselik-e inkább, akkor azt kell felelnünk, hogy a kettő együtt. Szulimánnak a magyar helyzetről adott bírálata, Rustán fejtegetése a török hadvezetés hibáiról, Petráfnak az egység jelentőségét méltató szavai, vagy Halulnak a német segítség illúziójáról szóló kijelentései nem az „ellenség" szavai, hanem a költőé még akkor is, ha az ellenség mondja ki. A költő igazi eszményképe viszont a szigetvári hős, és nemzete elé a szigetvári védősereget

állítja példának. Zrínyi egyszerre hirdet hősi és politikai eszményeket, de e kettőnek az egyesítésére, ugyanabban az alakban való ábrázolására nem volt meg az objektív lehetőség. Megalkotta irodalmunk első igazi „pozitív hősét", de nem formálhatta olyanná, hogy ne hiányozzanak jelleméből olyan pozitív mozzanatok, melyeket ellenfelei képviselhetnek vele szemben. Emögött a feudális centralizáció, az abszolutizmus ellentmondása húzódik meg. Ez a legélesebben akkor jelentkezik, amikor a népnek és urainak a szembenállását kell a költőnek ábrázolnia.

Szulimán a XII. énekben, a katonák lázadása alkalmával így szól:

> *Ó, mely külömböző az községnek dolga,*
> *Kis szerencse-szellő az mellyet hordozza,*
> *Ma mutat jó kedvet, ha jó állapotja;*
> *Ha holnap nem tetszik, haragra fordítja.* (XII, 66.)

Ez a nép állhatatlanságáról szóló elmélkedés a hatalmon lévők bizalmatlanságát, meg nem értését fejezi ki a nép iránt. Az államrezon írók nagyon sokszor idézték ezt a mondást, és mint saját véleményét képviseli ugyanezt a gondolatot Zrínyi is prózai műveiben. A szultán szavain keresztül tehát még ebben az esetben is a költő véleménye szólal meg. De nyíltan is megmutatkozik, hogy a költő, bár világosan érezteti, hogy a katonák lázadására a török vezetés hibájából és a szultán zsarnoki uralma következtében került sor, — hibáztatja, elítéli a lázadókat. A rendkívül világosan beszélő Deriel beszéde után ugyanis így folytatja az elbeszélést: „Ily z a v a r o s szókkal szól vala Deriel." Néhány versszakkal később pedig „nagy z e n e b o n á"-nak nevezi a török katonák megmozdulását. Ezekből a megvető kifejezésekből kitűnik, hogy az a Zrínyi, aki műve pozitív hőseit a nép eszményeivel összhangban alkotta meg, aki műve alapgondolatában végső fokon a nép vágyainak és törekvéseinek is hangot adott, — egyúttal bizalmatlanul, értetlenül áll a népi elégedetlenséggel szemben, és eleve az államrend álláspontjára helyezkedik.

Az eposz alapgondolata, alapvető mondanivalója szempontjából ezt az ellentmondást így fogalmazhatnánk meg: az ország felszabadítása és a török kiverése egyrészt csak a népre támaszkodva, a tömegek aktív segítségével lehetséges, másrészt az ellenség feletti végső győzelem, az állam egységének és függetlenségé-

nek a visszaállítása csak egy — a nép elnyomását folytató, sőt növelő — feudális abszolút monarchia keretében valósítható meg. Még jobban kiélezve a kérdést: az ország felszabadításához a nép tömegmozgalma és egy megreformált feudális államhatalom egyaránt szükséges volt. Ez a nagy ellentmondás Bocskaytól II. Rákóczi Ferencig a kor függetlenségi harcainak egyik alapproblémája. II. Rákóczi Ferenc ezt már felismerte, és igyekezett ezt az ellentmondást — sikertelenül ugyan — feloldani. Zrínyi mindezt még nem látta a politikus tudatosságával, művészi látásával azonban fel tudta fogni az adott társadalmi és politikai helyzet belső ellentmondásait. A *Szigeti veszedelem* — ha bonyolultan is — a XVII. század valóságát tükrözi.

Vallás és csodás elem

A polgári irodalomtörténetírás több képviselője elsősorban vallásos, katolikus, sőt ellenreformációs jelleget tulajdonított az eposznak. Eddigi fejtegetésem már eleve ellentmond ezeknek az értelmezéseknek, hiszen kimutattam az eposznak a vallásháború ellen irányuló tendenciáit, az alapeszmének a reformátor íróktól való eredetét és végül a költőnek a török vezérek által kimondott állásfoglalásaiban megnyilatkozó tudatosan világi, politikus eljárását.

Bár a költő katolikus volta kidomborodik olyan részletekben, mint a Szűz Máriához való fohászkodás, vagy pedig a hősnek a meghajló feszülettel való beszélgetése, ez egyáltalán nem jelenti azt, mintha művének felekezeti tendenciája lenne. Ellenkezőleg, századában szokatlan vallási türelemről tesz tanúságot. Ő csak az ország vallási megosztottságát és a felekezeti marakodást ítélte el, de nem tette meg az ország romlásának forrásául a másik felekezetet, sőt — ha céljainak így felelt meg — sokat átvett annak hagyományaiból.

Nem tekinthető az eposz általános keresztény értelemben vett vallásos műnek sem, noha a vallásos elemeknek — mint láttuk — nagy szerepük van az eposzban. Egy mű vallásos jellege azonban nem hőseik vallásosságán, illetve a műnek a téma és a műfaj követelte vallásos vonatkozásain múlik, hanem a mű vallásos tendenciáján és szerzője vallásos mindanivalóján. Ez utóbbiakról pedig a *Szigeti veszedelem* esetében nincsen szó. Bár

Zrínyi vallásos ember, eposzában alapjaiban világi, politikai mondanivalót juttatott kifejezésre s hősei vallásosságát, műve szükségszerű vallásos vonatkozásait ennek rendelte alá.

Érdemes azonban egy kicsit közelebbről szembenézni magának a költőnek a vallásosságával is az eposz tükrében. Ez ugyanis korántsem problémamentes s Zrínyi vallásos gondolkodástól később némileg elhajló világnézetének egyes elemei már itt is jelen vannak. Abból induljunk ki, hogy Zrínyi többször és hangsúlyozottan érzékelteti, hogy az emberek akarata és cselekvése alá van vetve valami tőlük független törvényszerűségnek.

A *Szigeti veszedelem* hősei mindig törekednek valamire, akarnak valamit, minden reményük megvan a sikerre, helyesen cselekednek: és mégis tetteik következményei mások, mint gondolták, az események más irányba fejlődnek. Szulimán Eger ellen akart indulni és Szigetvár alá jutott; győzelmére minden lehetőség megvolt, mégis bukás lett az osztályrésze. A szigetváriak távozásra tudták kényszeríteni a törököt, az végül mégis ott maradt és elfoglalta a várat. Látszólag a véletlen idézte elő mindezeket az eredeti szándékoktól eltérő változásokat. Véletlenek egész láncolata vezetett a siklósi csatához és így Szigetvár ostromához, a véletlen idézte elő a galamb elfogását és a vár romlását is. Zrínyi azonban nem elégszik meg ezzel és keresi mindezeknek az okát, azt az erőt, törvényt, amely ezeket a véleteneket végső soron irányítja. A szigeti hős az V. énekben elmondott nagy beszédét hangsúlyozottan azzal kezdi, hogy nem „véletlen" dolog az, ami történni fog.

Engels Feuerbachról szóló klasszikus munkájában így fogalmazza meg ezt a problémát: „Csak ritkán történik az, amit akarunk, a legtöbb esetben a sok szándékolt cél ellentmond egymásnak. . . Így a számtalan egyes akarat és cselekedet összeütközései a történelem terén oly állapotot idéznek elő, amely teljesen hasonló a tudattalan természetben uralkodó állapothoz. . . Így nagyban egészben a történelmi események látszólag szintén a véletlen uralma alatt állnak. Ám ahol a felszínen a véletlen űzi játékát, ott mindig benső, rejtett törvények uralkodnak rajta. Csak arra van szükség, hogy ezeket a törvényeket felismerjük."[7] Éppen ez az, amire nem lehetett Zrínyi képes. A társadalom

[7] *Engels F.*: Feuerbach és a klasszikus német filozófia felbomlása. Bp. 1949. (2. kiad.) 39–40.

fejlődését meghatározó törvényeket nem ismerhette fel. A feudális kor vallásos embere számára ez nem jelentett problémát, hiszen Istennel mindent megmagyarázhatott: az isteni gondviselésben jelölhette meg azt a rejtett törvényt, amelynek a földi események alá vannak vetve.

Természetesen mint vallásos embernek, Zrínyinek is csak ez lehetett a kiindulópontja. Nála is az Isten az az erő, amely az események menetét meghatározza. Egerről Szigetvárra „az Isten téríté tanácsát" a szultánnak; a XIII. énekben a galambhistóriának, illetve valami sorsdöntő fordulatnak is azért kellett bekövetkeznie, mert Isten előre elhatározta már az események kimenetelét.

A kérdés azonban csak látszólag ilyen egyszerű. Egy egyoldalúan vallásos gondolkodó számára ezzel a kérdés el lenne intézve, de Zrínyi — bár az eposzban ábrázolt eseményeket nagyjában és egészében aláveti Isten kormányzó akaratának — nincs teljesen megnyugodva a világ jelenségeinek az isteni gondviseléssel való magyarázatában, mert ennek tetteit nem tudja a józan ésszel minden esetben összeegyeztetni. A racionális gondolkodásnak ez a csírája a szerencse fogalmával kapcsolatban merül fel. A „szerencsé"-nek az eposzban való szerepével ezért meg kell ismerkednünk.

Az eposz genezisének tárgyalásánál rámutattam már arra, hogy a végvári vitézek között, helyzetük állandó bizonytalansága folytán, mennyire népszerű fogalom lett a szerencse Mivel az egyes véletlenül bekövetkező eseményekre — ilyenek pedig a török—magyar harcokban bőségesen voltak — nem tudtak magyarázatot adni, feltételezték a szerencsének mint valami állhatatlan, megbízhatatlan, vak erőnek a játékát. Ez a felfogás még a XVII. században is elterjedt lehetett, mert Keresszegi H. István református püspök 1640-ben azt írja: „Vannak kik azt tudják, hogy isten nincsen, csak a vakszerencse szolgál nékik." Az ilyen felfogás ellen valamennyi egyház küzdött, azt hangsúlyozva, hogy önálló szerencse nem létezik, amit az ember szerencsének nevez, az tulajdonképpen az isteni gondviselés megnyilvánulása; Isten az embernek egyszer jó, másszor rossz szerencsét juttat osztályrészül.[8]

[8] *Klaniczay* 10—16.

Zrínyinél a végvári hagyomány folytán a szerencse gyakran előfordul. Mikor a XI. énekben Demirhám van fölényben a Deli Viddel folyó párharcban, így tér rá a költő a fordulatra: „De gyorsan szerencse megforditja magát." A szerencsének mint hadi szerencsének a változásairól ír a költő a X. énekben is:

Változik s állandó állhatatlanságban,
Legfőképpen penig hadi állapotban, (X, 2.)

Nyilvánvaló, hogy az ilyen kijelentésekben a végvári katona mindennapos szóhasználatáról van szó.

Felismerhető azonban, hogy Zrínyi sokat töprengett is ezen a kérdésen, és igykezett magyarázatot találni a szerencse változásainak okára, forrására. Érthető, hogy — mivel mindent alávet a rendnek, a felsőbb akaratnak és mivel vallásos ember — nem tulajdonít valamilyen autonóm szerepet a szerencsének, hanem — kortársaihoz hasonlóan — alárendeli Istennek. Számos példát lehetne idézni arra, hogy a szerencsét Istentől származtatja. A szigeti hős például arra inti fiát, hogy Istentől várja a szerencsét; a megszemélyesített hajnal pedig szintén Istent kéri, hogy a töröknek ne adjon szerencsét stb. A szerencse nála — akárcsak Danténál[9] — tehát Isten szolgája, s ezt egészen szemléletesen is igyekszik hangsúlyozni, amikor a XV. énekben Isten zsámolyához helyezi:

Szerencse s természet alázatossággal
Állnak őalatta, készek szolgálattal. (XV, 19.)

Hogy itt nemcsak valami stereotip ábrázolásról van szó, az azonnal kiderül, ha összehasonlítjuk Zrínyinek ezeket a sorait Marinóval, akinek a mintájára a mennyei jelenetet kidolgozta. Marinónál az erény és a természet van Isten lábainál, az Isten szolgálatára kész szerencse idehelyezése tehát Zrínyi tudatos változtatása.

Zrínyi eddig úgy jár el, mint egy szilárdan vallásos végvári katona: beszél a szerencséről, de aláveti Istennek. Ebből viszont logikusan az következne, hogy a szerencse — mivel Isten akaratának a megnyilvánulása, Isten pedig a keresztény vallás szerint az emberek javát akarja — végső fokon szintén az emberek javára szolgál. Eszerint az igazi kereszténynek, az istenfélő

[9] Vö.: L'inferno VII, 73—81.

bajnoknak, még ha az pillanatnyilag kedvezőtlen is, alázatos szívvel kellene fogadnia a szerencse ajándékát, mint az isteni gondviselés megnyilvánulását.

Zrínyi azonban nem ennek az egyedül logikus gondolatmenetnek a fonalán halad, mert érzi, hogy ez ellentmondana a gyakorlati tapasztalatnak. A szerencse a *Szigeti veszedelem*-ben sokszor, sőt legtöbbször g o n o s z ; maga a vallásos és Isten akaratában egyébként mindig megnyugvó főhős is így kiált fel Farkasich tragikus halálakor: „Ó forgó szerencse, átkozott, kegyetlen." Radivoj is úgy nyilatkozik, hogy a szerencse, „az mint megszokta" gonoszat cselekedhet vele vállalkozása során. Istennek ez a szolgája tehát gonosz is lehet, de mindenképpen megbízhatatlan, változó:

Vándorló s kegyetlen szerencse egy nyomban
Mindenkoron hágni nem szokott, s egyformán;
Mert néha öltözik vigadó orcában,
Néha penig futkos tellyes háboruban. (X, 1.)

A szerencse állhatatlanságát a költő elsősorban Mehmet példáján keresztül igyekszik szemléltetni. A török ifjú éneke szerint a „szerencse kötve van" az ő lábához, vagyis elhalmozza őt minden jóval, mindig szolgál neki. Mehmet nem is gyanakszik rá, nem fél, hogy egy szép napon ellene fordul. Pedig a szerencse alaposan rászedte: vagyonát, hírnevét, fiát és életét egyaránt elvesztette Siklósnál. A IV. ének elején a költő meg is áll egy percre, hogy Mehmet sorsa és a szerencse forgandósága felett elmélkedjék. A szerencse „kis édesért száz ürmet" ad és az embert minél magasabbra igyekszik helyezni, hogy „gyönyörködhessék nagyobb esésében". Így történt Mehmettel is, állapítja meg a költő, „ült magassan s bizott, de lá lehanyatlott". Ezért:

Boldog, az ki jóban el nem bizza magát,
De kész szüvel várja szerencse forgását;
Mind jón, mind gonoszon állhatatlanságát,
Látjuk szerencsének sokféle játékját. (IV, 5.)

Ezután hősére, Zrínyire tér át, akit a szerencse Mehmettel szemben támogatott, de csak azért, hogy majd Szulimán haragjának felidézése következtében bukásba sodorja. Ez éppen kitűnő példa a szerencse csalárdságára, de a költő siet hangsúlyozni, hogy Zrínyi nem Mehmet, ő „nem kérkedik" a szerencséjével, hanem

csak úgy veszi a szerencse ajándékát, „mint egy piros almát", amely hamar megrothad.

A szerencse állhatatlan voltából a költő azt a tanulságot vonja le, hogy az ember ne bízza magát a szeszélyeire, hanem álljon ellen csábításainak. Az eposz hőse így figyelmezteti legjobb katonáját, Deli Videt:

Az ki az szerencsét meg nem zabolázza,
Hanem mindent elereszt éles szájára,
Végtére is veszélyre aztot ragadja (IX, 7.)

A szerencsével való bátor szembeszállás ezért a nagy emberek egyik legfontosabb erénye a *Szigeti veszedelem*-ben. Ilyen Szulimán, akit a rossz szerencse nem ijeszt meg, a jó pedig nem tesz felfuvalkodottá, de ilyen Zrínyi is, akinek

. . . . nő bátorsága, ha veszedelemnek
Látja öregbülését, s rossz szerencsének. (X, 6.)

Zrínyi ezek alapján Isten olyan szolgájának képzeli a szerencsét, amely előtt nem szabad meghajolni, mert nem az emberek javára, hanem kárára törekszik. Ha viszont ezt az állhatatlan, „gonosz" szerencsét Isten dirigálja, akkor felmerülhet a kétely Isten igazságosságában. Hiszen ha a szerencse — vagyis az emberek szándékaiba, cselekvésébe beavatkozó váratlan fordulatok összessége — Istentől származik, akkor Isten a felelős minden balszerencséért, amely az igaz ügyet képviselő embereket sújtja és minden jó szerencséért, amely a bűnösöknek kedvez. Zrínyi ezt akkor még nem gondolta végig, erre csak később, a *Vitéz hadnagy* írásakor került sor, de az eposznak a költő vallásosságáról és szilárd hitéről tanúskodó számos részlete mellett már itt megjelenik az emberek javát akaró, jóságos keresztény istenfogalom átalakításának a csírája. Az eposz egész alapkoncepciójából az következik még, hogy Isten a keresztények, az igazak javát akarja, őket segíti, büntetéssel is saját érdekében sújtja őket, de ugyanakkor egy helyen úgy nyilatkozik Zrínyi Istenről, hogy „csak játékul tartja az emberek dolgát", vagyis nem céltudatosan kormányozza a világot. A költő nem tudja mindig felismerni józan ésszel a váratlan fordulatokban, az „állhatatlan szerencsé"-ben megnyilvánuló isteni beavatkozások értelmét és bölcs voltát. Persze ezen a problémán vallásos naivság-

gal könnyen túltehette volna magát, mondván, hogy Isten útjai kiszámíthatatlanok, a gyarló ember nem tudja megérteni tetteinek értelmét. Őt azonban izgatja ez a probléma, ezért beszél az eposzban olyan gyakran a szerencséről és a IV. ének elején olvasható szerencse-elmélkedés végén egyenesen személyes okkal magyarázza a szerencsénél való hosszabb időzését:

Ugy tetszik terhünket aval könnyebbétjük,
Ha arrul szólhatunk, kiben van sok részünk. (IV, 10.)

Későbbi művei alapján majd sokkal tovább juthatunk ennek a problémának az elemzésében, az itt elmondottak még csak annak bizonyságául szolgálnak, hogy nem árt az óvatosság Zrínyi vallásosságának egyértelműségével kapcsolatban.

Vizsgáljuk most meg az eposz csodás gépezetét, amely sokak szemében a *Szigeti veszedelem* alapvetően vallásos jellegének fő bizonyítékát alkotta.

Ha jól megfigyeljük az eposz valamennyi csodás motívumát, akkor nem a katolikus teológia vagy valamiféle következetes keresztény egyházi gondolkodás érvényesülését, hanem a csodás mozzanatoknak a cselekmény jellege által kívánt eklektikus összeválogatását tapasztaljuk. Az első énekben, amikor a magyarság bűneiről, zülléseről van szó, az ószövetségi zsoltárok és próféták haragvó, bosszúálló Istene szerepel, a XV. ének biztató, dicsőséget és győzelmet sugárzó légkörében pedig a keresztények által elképzelt kegyelmes, megbocsátó Istent ülteti a költő az égi trónusra. Mikor viszont a török támadás erejét akarja földöntúli eszközökkel felfokozni, akkor az antik mitológia alakjait vonultatja fel; Delimán és Cumilla szerelmi epizódját Cupido nyila készíti elő, a szerelmesek életének fonalát pedig a párkák fonják. Az antik eposzok machina-kincsében gyökerezik Kadilesker madárjóslata és a IX. ének álomjelenete is. A bibliai és mitológiai képzetek egész természetességgel olvadnak össze, mikor a költő egy helyen így jellemzi Zrínyit:

Talán igy Herkules bánt az sárkányokkal,
Vagy hatalmas Sámson philisteusokkal. (VI, 67.)

Másutt Hektorral és Achillessel méri össze hősét a költő, Demirhám pedig olyan, mint a mitikus titán, „az ki az nagy egekre hegyekkel lünne" (VI. 5.). De nem ritka a napnak, a hajnalnak vagy a hírnek antik képzetek szerinti megszemélyesítése, cselekvő

erővé való változtatása sem. A keresztény bibliai és az antik mitológiai elemekhez járulnak azután a néphitben gyökerező csodás mozzanatok, melyeket már korábban részleteztem. Sőt Alderán mágikus bűvészmutatványaira gondolva számolnunk kell az eposz csodás elemeinek forrásai közt a XVII. század első felében s különösen Athanasius Kirchernek Zrínyi által is jól ismert műveiben s könyvtára több más darabjában megjelenő panszofikus nézetekre. A panszofia az egyiptomi misztikát, a hieroglifák titkait, a mágiát (Alderán is egyiptomi származású!) sajátos szinkretizmusban vegyíti össze a keresztény felfogással.[10]

A *Szigeti veszedelem* csodás gépezetében is bátran beszélhetünk a különböző eredetű elemek sajátos szinkretizmusáról, ami megcáfolja azoknak a nézeteit, akik Zrínyi eposzának egyik főértékét abban látták, hogy csodás gépezete szinte teljes egészében keresztény-vallásos jellegű, és — másról nem véve tudomást — csak azon keseregtek, hogy néha mégis megjelenik egy kis mitológia. A keresztény és antik mitológiai elemeknek ez az együttélése természetesen nem valami különlegesség, hanem a reneszánsz és barokk irodalom jellemző sajátsága, ami — mint fentebb láttuk — megvolt már irodalmunkban Zrínyi előtt is. Jogos azonban felvetni a kérdést, hogy nem árt-e az eposz művészi nagyságának és egységének a csodás elemek használatának ez a látszólagos következetlensége.

A kérdést a csodás elemeknek a *Szigeti veszedelem*-ben betöltött funkciója dönti el. Ha a csodás gépezet alkotná az eposz egész művészi konstrukciójának a fundamentumát, akkor talán nem lenne szerencsés Zrínyi eljárása.

A *Szigeti veszedelem*-ben azonban a reális földi eseményeken van a hangsúly, és a csodás elemek szerepe alárendelt. Már Arany János rámutatott arra, hogy — szinte valamennyi külföldi nagy eposztól eltérően — Zrínyi mennyire takarékoskodik a csodás mozzanatokkal. Míg Tasso eposzát valósággal elárasztják a csodás beavatkozások, addig Zrínyinél az eposz első két és utolsó két énekére van koncentrálva a túlvilági erők aktív beavatkozása. A közben lévő énekekben egyes hasonlatokon vagy a mitikus

[10] *A. Angyal.*: i. m. 241—5.

képzeteket magukban rejtő képalkotásokon kívül csak néhány — Arany által „félcsodás"-nak nevezett elem — található.

Ugyancsak Arany János mutatott rá a költőnek arra a törekvésére, hogy az egyes események ne csak a csodák révén legyenek jogosultak. Az I. énekben a történet az égből indul el és Alekto biztatja fel Szulimánt a hadjáratra. A csodás indítás mellett azonban ott van a háború megindulásának egy egészen reális motívuma: Arszlán levele, ami hiteles történeti tény is. Az I. ének alapján nyilvánvaló, hogy Szulimán, a politikai helyzet ismerete és Arszlán biztatása alapján Alekto biztatása nélkül is megindította volna támadását Magyarország ellen. A XIV. ének alvilági felvonulásának is megvan a reális alapja. A költő már a XIII. énekben — a szigetváriak levelében — jelzi, hogy a vár ég, Szulimán pedig az ének legvégén további „tüzes labdák"-at készíttet. A vár pusztulásának közvetlen oka a történeti források szerint is a szörnyű tűz, illetve az azt tápláló szélvész volt. A borzalmas éjjeli támadás leírásánál az alvilági erők szemléltetésénél a fúriák fáklyáit és a szeleket hangsúlyozza leginkább a költő, vagyis ezzel lényegében megmarad a valóság talaján, amit az a körülmény is erősít, hogy „az törökök is sok tüzes labdákkal Egyaránt futkosnak szörnyű Furiákkal". Az egész alvilági felvonulás tehát végső soron a várra zúduló elemi csapás óriási méretű, felfokozott erejű ábrázolását van hivatva megvalósítani.

Zrínyinél a csodás elemek tehát nem helyettesítik a valóságot, de ebből nem következik, hogy nincs lényeges szerepük. A csodás motívumok az eposz művészi kidolgozásában nélkülözhetetlen szerepet töltenek be: hangulati hatásukkal állandóan emelik az eseményeket. Ezt tapasztalhatjuk az első énekben is, ahol megvan a háború megindulásának reális megokolása is. Isten, Mihály arkangyal és Alekto bekapcsolása azonban nemcsak azért szükséges, hogy lehetővé váljék az eszmei mondanivaló bővebb kifejtése Isten szavain keresztül, hanem azért is, hogy a költő magasra fokozhassa Szulimán becsvágyát, haragját és dühét. Ezt a hangulati, érzelmi funkciót tölti be Alekto biztatása: Kígyót csúsztat a szultán kebelébe, amely

Válláról mellyére, mellyérül szivében,
Valamerre csusz el, mindent hágy méregben;
Gyujtja kemény szüvét s hagyja lángos tüzben,
Haragban hentergeni és kevélységben.

Nagy vigan Alecto eltünék ott mindjárt,
Mert látá, haragra gyujtotta Szulimánt;
Ü penig felugrott : Fegyvert, fegyvert! kiált,
Mert szintén eszeveszett Alecto miát. (I, 45–6.)

Erre az eszeveszett dühre, erre a felindulásra volt szüksége a költőnek. A hadjárat indokolását a költő politikusan oldja meg, de a hangulati hatáshoz Alekto kellett.

Mint az előzőkből kitűnt, a XIII. ének mitológiai apparátusa is éppen a hangulati felfokozás célját szolgálja. Mint ahogy a *Szondi két apródjá*-ban Arany a várra zúduló ágyútüzet, anélkül, hogy a valóságtól eltávolodna, így érzékelteti: „Minden tüzes ördög népet, falat ont." A XV. énekben sem ezért érezzük annyira biztosítottnak a szigetváriak végső diadalát, mert Isten kijelenti, hogy a magyarok pártján áll, és még csak azért sem, mert Gábriel elűzi az alvilág lelkeit — hiszen a költő már a XIV. énekben megmutatta, hogy Alderán serege nem ijesztette meg a védőket —, hanem mert az ének eseményeit a fény, a diadal ragyogása árasztja el, mert a sötétséget felváltotta a világosság. Ez a fény pedig a mennyei jelenetnek köszönhető. A szörnyek bömbölése és ugatása után a mennyei muzsika, a világosság és ragyogás biztosítja azt az optimista, diadal-hangulatot, amely az eposz befejezéséhez szükséges volt.

Arról szinte felesleges is beszélni, hogy az egyes hősök mesei, mitikus felnagyítása szintén a művészi ábrázolásnak az erők hangulati felfokozását szolgáló eszközei. A csodás elemeknek ez a művészi szerepe teszi szükségessé, hogy a költő ne ragaszkodjék egyetlen zárt, csodás világképhez, ne adjon kizárólag keresztény-vallásos, kizárólag mitológiai vagy egyértelműen népmesei apparátust, hanem azokat eklektikusan válogassa. Mindig olyan mozzanatot választ ki, amelyre éppen szüksége van. De ugyanígy helyes az is, hogy mindezen belül a keresztény-vallásos csodáknak van a legnagyobb szerepük. Ezt így követeli a téma és a nemzeti hagyomány. Keresztény jellegű az ország romlásáról szóló hagyományos vallási elmélet, mely a csodás gépezet gerince, és az egész kereszténységért harcoló szigetvári hősöket is elsősorban a keresztény motívumokkal lehet magasabb szférába emelni. A centralizáció elvei, a magasrendű erkölcsi értékek és a mesei nagyítás még nem biztosítják teljesen a szigetváriak és a török közötti kedvezőtlen erőviszony áthidalását.

Hogy a költő valóban a szigetváriak fölényének a látszatát tudja kelteni, abban feltétlenül része van annak a mozzanatnak, hogy Zrínyi és katonái számára erőt ad a keresztény Európa erkölcsi támogatásába és Isten aktív segítségébe vetett bizalom. A költő által néhány helyen beiktatott „félcsodás" elem (Mehmet, illetve Delimán Zrínyire mért, és Kamber Deli Vidre szánt csapásainak lefékezésére, vagy a XIII. énekben a török látásának elhomályosítása, hogy ne vegye észre Deli Videt) pedig azt a célt szolgálja, hogy hitelt adjon a szigetvári hős szavainak és reményeinek.

A keresztény motívumok előtérbe kerülése a különböző fajta csodás elemek között végül az eposz abszolutisztikus tendenciájából is következett: a keresztény túlvilágot úgy lehetett megformálni, hogy abban valami nagy abszolút monarchia képzete kísértsen. Az embernek a „túlvilágról" alkotott fogalmait egyébként is mindig földi ismeretei, illetve társadalmi helyzete és törekvései határozzák meg. Érthető, hogy az abszolút monarchiák korának költője a társadalom egyes motívumait rávetíti Isten-ábrázolására. Krisztust már az invocatióban „nagy monárchá"-nak nevezi, és ennek a monarchának a hatalma korlátlan. Az egész túlvilág alá van vetve annak az égi trónusnak és mennyei udvarnak, amelyet a XV. énekben a költő úgy ábrázolt, mint valami idealizált XVII. századi csillogó királyi udvart. A cherubok a feszület szavai szerint „rendelt seregben" várják itt az életüket feláldozó hősöket: ebben a katonai tárgyú eposzban az angyaloknak is katonai rendben kell felsorakozniok.

Az eposzokban általában mindkét fél oldalán beavatkoznak isteni lények a küzdelembe, egyenlő ellenfelekként és nagy csatákat vívnak egymással. A *Szigeti veszedelem*-ben, a barokk kor eposzában erről szó sincs. Az alvilág nem lehet a mennynek önállóan működő ellenfele. Alekto, a pokol fúriája csak Isten utasítására léphet működésbe, mikor pedig a pokol rémei mégis önálló akciót kezdenek, mint a XIV. énekben, akkor ez lázadásnak minősül és Isten hatalma elég arra, hogy visszaparancsolja őket. Gábriel angyalai és a szörnyek között nincs harc, ütközet. Gábriel nem katonai, hanem rendőri küldetést teljesít: ráparancsol a lázadó alvilági lelkekre, hogy kotródjanak haza; mikor pedig vonakodnak engedelmeskedni, rajtuk üt, mire ellenállás nélkül elvonulnak. Természetesen a szervezettség és rendetlenség

éles szembeállítása itt is megnyilvánul. A XIV. énekben a pokolbeli sereg felvonulásában valami titokzatos rend érződik. Mint e rettenetes sereg tábornoka

. . . mindezek között kevélységgel sétál
Az világröttentő szörnyüséges halál
Mindent irtózással meggyőz és nagysággal,
Mind két keze terhes iszonyu kaszával. (XIV, 40.)

Amikor pedig a félelmetes szörnyek rohama megindul a vár ellen, csak első pillanatban gondolunk valami áttekinthetetlen kavargásra, mert figyelmesebben megnézve kitűnik, hogy valóságos csatarendben, több lépcsőben, céltudatosan támadnak a várra. A költő ezt azzal tudja érzékeltetni, hogy három szakaszon keresztül az utolsó sorban Szigetvár nevének említésével mintegy rugalmasan módosuló refrént alkalmaz. Mikor a szelek elszabadulnak: „Ők szárnyokkal keresik nagy Szigetvárát." Majd megjelenik Eurus és Boreas, „Ez mindenik Szigetnek kegyetlen veszély." Utánuk jön a villámló Szivárvány és a kardját forgató Orion: „Mindenik Szigetre! és Szigetre! kiált."

Ezzel szemben, mikor Gábriel rajtuk üt, a költő összevisszaságot érzékeltet, forgószélhez hasonlítja őket, úgy keveregnek, vagyis anarchikus kavargássá változott a rend.

Az elmondottak alapján a *Szigeti veszedelem* keresztény apparátusában nem a költő vallásosságát, hanem művészi nagyságát kell elsősorban keresnünk. A *Szigeti veszedelem* — ellentétben számos eddigi kutató állításaival — nem vallásos eposz a szónak abban az értelmében, ahogy a középkori himnuszok vagy a protestáns prédikátorok írásai vallásosak. A keresztény vallási keret túlsúlyát a téma és az eszmei mondanivaló követelte meg, és ez a keresztény gépezet — ha nem is a költő tudatos elhatározásából, de az eposzban ténylegesen megvalósult állapotában — végeredményben a világi témának és világi mondanivalónak van alárendelve.

A X. ének

Mielőtt az eposz művészi kiképzésének a problémáit sorra vizsgálat tárgyává tenném, szeretném bemutatni a mű egyik

részletének összefoglaló elemzését. Erre elsősorban azért van szükség, hogy rámutathassak a szerkezet és jellemábrázolás tökéletes egységére, egymást kiegészítő és továbbvivő szerepére. Kiváló példa volna a III. énekben leírt siklósi jelenet, az eposz egyik legszebb, sőt talán a legszebb része. Arany János nagyszerű elemzéséhez sok újat hozzáadni azonban igen nehéz, az ő megállapításait egyszerűen megismételni pedig fölösleges lenne. Ezért a X. ének nagy ostromjelenetét igyekszem inkább bemutatni, melynek központi jelentőségére a cselekmény ismertetésekor már rámutattam. Annyival is inkább indokolt ez, mert bár méltó párja a III. éneknek, eddig kevés figyelemben részesült.

A költő érezve az ostromjelenet ábrázolásánál rá háruló nagy felelősséget, rendkívüli gonddal építi fel az éneket. Jól átgondoltan helyezi el mind a védő, mind a támadó csapatokat, az ostromleírásnak megvan a maga stratégiai terve. Szigetvárt három ponton lehetett megrohamozni, a fellegvár ugyanis kívülről bevehetetlen volt. A szigeti hősnek tehát három helyen kellett gondoskodnia a védelemről: a félig leomlott Hennyei-bástyát Radován védelmezi száz vitézzel, a kaput Bot Péter ugyancsak százzal, végül a harmadik oldalon Deli Vid és Novákovics Iván várja a törököt száz-száz katonával. A sereg többi része Zrínyivel a vár piacán áll tartalékban. Ha jól megfigyeljük az erőknek az elosztását, akkor észre kell vennünk valami aránytalanságot. A vár két legsebezhetőbb pontja a leomlott Hennyei-bástya és a kapu, de éppen ezen a két helyen áll csak száz-száz vitéz, a kapunál méghozzá az egyébként jelentéktelen Bot Péter a parancsnok, aki nem is szerepelt az V. énekben bemutatott rettenthetetlen, tapasztalt tisztek között. Ugyanekkor a harmadik, teljesen sértetlen bástyát Deli Viddel, a legkitűnőbb szigetvári főtiszttel az élen kétszázan védik és itt állnak az ágyúk is. Ez az aránytalanság még szembeszökőbb, ha a támadó törökök harci rendjét is szemügyre vesszük. Radován ellen Demirhám, Bot Péter ellen Delimán jön, vagyis a két legvitézebb török vezér támadja a két leggyengébb pontot, a Deli Vid és Novák Iván által védett jól megerősített szakaszon a jelentéktelenebb Ajgás basa vezényli a rohamot.

Ebből az elrendezésből már előre következik, hogy a Deli Vid által védett helyen a harc nagyobb nehézség nélkül a védők győzelmével fog végződni, míg a Hennyei-bástyán és a kapu-

nál komoly veszélyre van kilátás. Ezt a megoldást a művészi szerkesztés követelte. A költő ugyanis az ostrom leírását így két pontra összpontosíthatta. Ha három részre kellene szétszakítania a leírást, akkor az ének rendkívül széteső lenne. Azzal azonban, hogy a Deli Vid által védett bástya helyzetét már eleve kedvezővé tette, fölöslegessé vált az itt folyó harcoknak a részletes leírása. Teljesen elegendő és az olvasó számára is meggyőző, ha két versszakban bejelenti, hogy a törököt itt visszaverték. Részletesen ábrázolni csak a másik két összecsapást kellett, s ezzel sikerült tömörré tennie a nagyon is differenciált esemény bemutatását.

Az ostrom fenti elrendezésénél azonban más szempontok is közrejátszottak. Mint az eposz központi jelentőségű eseményében, feltétlenül szerepeltetni kellett itt a főhősöket, de oly módon, hogy Deli Vid, Demirhám, Delimán s természetesen Zrínyi ne pusztuljanak el már most. Nem szorul magyarázatra, hogy miért kell Zrínyinek életben maradnia, Delimánról viszont tudjuk, hogy mint a legnagyobb török vitéznek, az utolsó énekben kell elhullania. Deli Vidnek és Demirhámnak is életben kell maradnia, hiszen velük a költő egy epizódot kezdett meg, amit be is kell fejezni. A két nagy ellenfélnek azonban találkoznia sem szabad ennek az ostromnak a folyamán, vagyis az epizód nem folytatódhat ebben az énekben. Ha ők ketten szembekerülnének, akkor a költőnek alaposan kellene foglalkoznia viadalukkal, mert a megkezdett epizód így kívánná. Ezzel pedig elterelné a figyelmet az ostromról, holott itt a főcselekmény egyik legfontosabb eseményéről van szó, itt azt kell megmutatnia, hogy miképpen védik meg a várat a szigetiek, nem pedig azt, hogy Deli Vid vagy Demirhám az erősebb-e. Ezért kerülnek két különböző bástyára. Meg kell azonban oldani azt is, hogy életben maradjanak, vagyis a harcban mindketten sikereket érjenek el. Deli Vidnél ez nem okozott nehézséget, ő könnyűszerrel visszaverhette Ajgás rohamát, de mi történik Demirhámmal?

A csapatok elrendezésének leírása után a költő éppen az ő harcával kezdi az ostrom elbeszélését. Mérges sárkányhoz hasonlítja, aki „kegyetlenül hallgat”, mert a méregtől beszélni sem tud. Demirhám hatezer janicsárja és Radován száz vitéze között öldöklő küzdelem kezdődik. A horvát Szlamenovics még a holtak közé keveredve, törött lábbal is tovább harcol:

15*

Földrül az töröknek ruháját megkapja,
Más kézzel mellyében dárdáját taszitja,
Halva maga mellé az törököt vonja. (X, 33.)

Sokan elhullnak a védők közül, de még több török pusztul; ha valaki a magyarok közül elesik,

... mindjárt megtalálta ott temetését,
Mert kétszáz megholt török befödi testét. (X, 23.)

A két vezér, Demirhám és Radován végzik a legnagyobb pusztítást. Végül szembe kell találkozniok. A további cselekmény érdekében kettejük közül Demirhámnak kell életben maradnia. De a „kegyetlen" Radovánról az V. énekben azt olvastuk, hogy „nem fenébb ennél az oroszlán", a költő ezért Demirhám és Radován párviadalát úgy dolgozza ki, hogy a horvát hős ne bizonyuljon rosszabb vitéznek, de mégis elpusztuljon: Radovánnak eltörik a kardja, de puszta kézzel is tovább küzd, derékon kapja Demirhámot, úgyhogy az nem tudja fegyverét használni, de akkor hátulról egy török orvul leszúrja. Halálát tehát véletlen és aljasság idézi elő. De Radován még holtan is félelmetes:

Az fekete földre ledül szegény vajda,
De még is szerecsent maga után vonyá.
Félholton földön is ellenségét marja,
Míg szegényt tellyességgel lölke elhagyá.

Megzördült kemény föld az két vitéz alatt.
Láttad-é ledülni régen nevelt tölgyfát,
Kit erős kötéssel borostyán lehuzhat?
Igy fekszik Radován holtan pogány alatt. (X, 44—5.)

A költő ily módon elérte a művészi szerkesztés követelte célt: Demirhám megmaradt, anélkül azonban, hogy Radován gyengébb vitézként szerepelt volna. Radován halálával a Hennyei-bástyán a helyzet válságossá fordult, a segítségül küldött Dandó is alig-alig tudja tartani Demirhám rohamát. A költő — jelezve, hogy itt már csak Zrínyi segíthet — most áttér a kapunál lejátszódó események ismertetésére.

Itt még nehezebb feladatokat kellett megoldania. Demirhámot később Zrínyi majd kiveri a várból, de ki fogja megvédeni a kaput Delimántól? Delimánnál egyedül Zrínyi nagyobb vitéz, ő viszont egyszerre két helyen nem lehet, neki a Hennyei-bástyán kell segítenie, de különben sem szabad találkoznia Delimánnal,

mert akkor már itt meg kellene ölnie őt, holott ez az eposz befejezésekor kell hogy sorra kerüljön. A kapu körüli harcokat tehát úgy kellett a költőnek ábrázolnia, hogy Delimán fölénye a magyarokkal szemben vitathatatlanul érvényesüljön, hogy mindenkit legyőzzön, de a helyzet mégse váljék katasztrofálissá. A kompozíció azt követeli, hogy Delimán győzzön és mégse győzzön.

A költő úgy építi fel a jelenetet, hogy a kaput védő Bot Péter és társai két súlyos katonai hibát kövessenek el: csekély erőikkel vakmerően elébe mennek a töröknek, majd pedig rosszul számított cselből megnyitják előttük a kaput. A török elébe ment védők nagyrészt elhullanak, a kaput megnyitó katonák pedig vesztükre cselekedtek így. Az volt a tervük, hogy bizonyos számú törököt beengednek a várba, majd a kaput becsukják és a bent lévőket lekaszabolják. Csakhogy Delimán is bentrekedt a kapu mögött, vele szemben pedig senki sem tudja megállni a helyét. Mint egy ketrecbe zárt oroszlán szétszórja a védők kis csapatát, bár közben saját emberei is mind elhullnak. A helyzet könnyen válságossá válna, mert Delimánnak csak ki kellene nyitnia a kaput és beereszteni a kint lévő sokezer törököt, s a vár elveszett. Csakhogy Delimán, akit nem ok nélkül neveztek a szigetiek „vakmerő bolond"-nak, éppen ezt nem teszi meg:

Minden fut előtte, kerüli mint lángot,
Őnéki is akkor eszében nem jutott,
Hogy várban eresztett volna török hadat,
Csak az futó népre viselt nagyobb gondot. (X, 84.)

Delimán csak az ellenség kergetéséhez ért, katonai megfontolás, katonai tudás távol áll tőle. A kitűnő alkalmat elmulasztja, üldözi a vár utcáin hátráló magyarokat, amíg Zrínyi a vár belsejéből komoly erősítést nem küld. Az óriási túlerő elől Delimán, vitézségének sérelme nélkül, visszavonulhat s kimehet a várból. A költő megoldotta tehát a feladatot: Delimán harcolt egyénileg a legsikeresebben, célját azonban mégsem érte el.

Delimán kapunál vívott harca a szerkesztés és jellemábrázolás mesteri összeegyeztetésének a példája. A kompozíció által követelt megoldásnak a költő csak azért tehetett eleget, mert Delimánt az előző részekben, elsősorban pedig a török hadi-

tanácsot megörökítő VIII. énekben bátor, de nem gondolkodó katonának jellemezte. A kapunál lejátszódó jelenet Delimánnak ezt a vonását még jobban kiemeli, sőt a költő tovább fejleszti jellemét, amikor rámutat szinte az ostobaságig menő önérzetére. Delimán ugyanis annak ellenére, hogy több száz magyar jön ellene, mindenfelől lőnek rá, felülről tüzet és forró vizet hánynak a fejére, mégis szégyelli, hogy a „hátát mutatja" az ellenségnek.

A X. éneknek ez a mozzanata Delimán és Rustán epizódjának fejlődésébe is remekül be van építve. Zrínyi VII. énekbeli kirohanása alkalmával a költő mindkettejüket bekapcsolta a küzdelembe: Rustán serege a vár közvetlen közelében van, Zrínyi ezt szétveri; mikor azonban Zrínyi látja, hogy Delimán hatalmas sereggel közeledik, okosan visszavonul. A másnapi török díVánban, mikor Rustán éppen óvatosságra, a harcok kerülésére tesz javaslatot, Delimán szemébe vágja, hogy azért beszél így, mert gyáva, mert Zrínyi megverte, bezzeg őt — Delimánt — nem merte Zrínyi megvárni. Ez után egy percig sem kétséges, hogy a sértett Rustán keresi az alkalmat, hogy viszszavágjon. Erre szolgáltat lehetőséget és kedvező alkalmat Delimán kivonulása a várból. Delimán lelkiismeretfurdalása és ostoba önérzete pedig érthetővé teszi vak dühét Rustán bég rosszindulatú gúnyolódásakor. Rustán meggyilkolása éppen azért tűnik olyan természetesnek, mert Delimán annyira szívére vette a visszavonulás tényét, hogy ezen a ponton vérig lehetett sérteni.

Zrínyi költői eljárásához tartozik, hogy a csatajelenetekben amellett, hogy a főhősök, a kiemelkedő vitézek viaskodását külön-külön megrajzolja, a tömegharcokat pedig sommásan jellemzi, rendszerint megteremt néhány olyan alakot, akik ha másutt nem is szerepelnek, felejthetetlen részei maradnak annak a leírásnak. Ilyen részleteket, az ének egész struktúráját meg nem bontó epizódokat, Delimánnak a kapunál vívott harca során is találunk. Ekkor szerepel először és utoljára Embrulah, a gyengéden megrajzolt „török gyermek". Fiatal költő, akinek a koboz való a kezébe, nem a puska, bánni sem tud vele. Nem a végvárak lantot és kardot egyaránt mesterien forgató magyar költőihez hasonló; a török világbirodalom valamelyik pompás udvarában kényelemben, elkényeztetve nőtt fel; bájos, gyengéd dalokat írhatott a természet szépségeiről, szerelemről, a Mehmet-

nek daloló török ifjú énekéhez hasonlókat. Élete végéig a múzsák szolgája maradhatott volna, ha elkerüli Szigetvárt. De úgy látszik, a kalandvágy, a török fegyverek fölényes sikereibe vetett bizakodás idehozta, és bár nem siet a rohamozók közé, csak áll „aranyas fegyverben", sorsát nem kerülheti el. Az ellenség iránt szánalmat nem ismerő kegyetlen Badankovics lecsap rá, mint saskeselyű a szép hattyú madárra, és

Felnyitja szép torkát, mely szép énekével
Erdőt, mezőt töltött sok gyönyörűséggel (X. 60.)

Alig hullt ki Embrulah vére, melyért szörnyű bosszút állt a felbőszült Delimán, újabb megrázó jelenetnek lehetünk tanúi. A török ágyúk addig rontották a kapu fölötti tornyot, míg az emberestül a kapu előtt tolongó törökök közé omlott. A torony védői közül csak ketten maradtak életben: két ismeretlen horvát közkatona, Szvilojevics és Klizurics, akik most ott találják magukat a tengernyi török fegyver közepette. Klizurics jól látja, hogy nem menekülhet, feje fölé tartja pajzsát és ahol a legsűrűbbnek látja a török sorait, közéjük ront, így rohan a halálba. Szvilojevics pedig „bizik gyors lábában", megpróbál felkapaszkodni a bástyára. De hiába, mert ott terem Delimán, megragadja lábánál, és egy nagy darab falat is lerántva vele együtt, „megnyitja gégéjét, merre bement halál".

Az ilyen kis epizódokkal a költő rendkívül változatossá tudja tenni az ostrom leírását. Tragikus emberi sorsok, haláltmegvető hősök, a legbátrabb szigetvári harcosok fokozatos elhullása, sok-sok ezer török holttest és a tömegharc iszonyú kavargása közepette hullámzik a küzdelem.

A kapunál lefolyt harc befejezése, Delimán kivonulása után a költő egész röviden közli, hogy Deli Vid sikeresen visszaverte Ajgás basát, majd visszatér a Hennyei-bástyához, ahol még áll a harc, sőt egyre veszélyesebb lesz. Az ostrom leírását végül tehát egyetlen pontra összpontosítja és ekkor, a végső percekben lépteti csak fel magát Zrínyit. Zrínyi általában nem szerepel túl sokat a harcokban, rendszerint csak akkor avatkozik be a küzdelembe, amikor a helyzet súlyossá válik és katonái, alvezérei nem tudják a törököt visszaverni. Megjelenése és nagyszerű csatája ilyenkor eldönti az ütközet sorsát. Igy történik ez a X. énekben is. Korábban, például a siklósi csata leírásakor a költő helyes

művészi érzékkel még viszonylag enyhe színekkel ecsetelte a főhős személyes vitézségét. Harci erényeinek ábrázolásába így állandó fokozást tud belevinni. A X. énekben már valóságos óriás, akinek láttára még a híres Demirhám is reszket, mint a nyárfalevél. Egy csapásra megfordul a hadiszerencse a Hennyei-bástyán, holttesthalmokat rak és vértengert fakaszt Zrínyi kardja. Remekel a költő a harci zűrzavarnak, az ellenség rettegésének, Zrínyi erejének és vitézségének az ábrázolásában:

Mint vizi óriás, bán gázol az vérben;
Henterög sok török az maga sebében;
Más s még más törököt fektet le egy helyben,
Akkor futni indul török nem seregben.

Ki utat nem talál, bástyán aláugrik,
Kinek keze, lába, feje öszveromlik. (X, 98–9).

Demirhámot magával ragadja a menekülő sereg, így megőrizheti életét a Deli Viddel folytatandó viadalok számára. Hírén és becsületén sem esik csorba, hiszen Zrínyi előtt megremegni nem szégyen. Megfutamodnia már szégyen volna, de futó katonái akarata ellenére sodorják ki a várból.

A X. énekben ábrázolt ostrom sikeresen elégítette ki mindazokat a követelményeket, melyeket az eposz kompozíciója megszabott. A szigetváriak képeseknek bizonyultak egy általános roham visszaverésére is. A vár elfoglalása helyett a védők elsöprő diadalával ért véget az ostrom. A zseniálisan szerkesztett csataleírást végül Zrínyi nagyságának, a védők hangulatának, a vezért és katonáit összefűző meleg bajtársias viszonynak az ábrázolása zárja le:

Az egész seregnek ő ad bátorságot,
Ő ád erőt szigetieknek s hatalmat,
Mert soha mellette senki kárt nem vallott;
Minden szüvel kiván mellette az harcot.

Nagy hosszu harc után megtér szép várában,
Mint az kölykeihez hü nőstény oroszlán
Elüzvén ártóit, megtér barlangjában;
Igy tér meg szolgáihoz Zrini vigságban.

Ők penig körüle, mint oroszlánykölkök,
Vigadnak, örülnek, s néki hizelködnek,
Seregek megbontó Istenét dicsérnek,
Vigyáznak, fáradnak és gondot viselnek. (X, 104–6.)

Milyen természetességgel fonódik össze a győzelem feletti öröm a katonai fegyelemmel, a „vigyázással", a serénykedéssel. Ez egyúttal az ének utolsó sora, a költő gondoskodik róla, hogy az olvasó legutolsó benyomása a további harcok iránti várakozó figyelem legyen.

A jellemábrázolás

Zrínyi jellemábrázoló, jellemalkotó művészete már az eddigi tárgyalás során is kidomborodott. Igyekeztem megvilágítani, hogy a jellemek megformálása miképpen áll a mű eszmeiségének a szolgálatában és hogy milyen nagyszerű szintézisben forr össze az egyes alakok fejlődése a mű cselekményével és szerkezetével. Kíséreljük meg most összefoglalóan jellemezni a *Szigeti veszedelem* jellemábrázolásának sajátságait.

Elsősorban ezeknek a jellemeknek a hitelességét, tipikus voltát kell kiemelnünk. Már Gyulai Pál helyesen vette észre, hogy az eposz alakjaiban a „társadalmi viszonyokból eredő szenvedélyeknek egész csoportja küzd egymással".[11] Valóban a *Szigeti veszedelem* hősei mindig összhangban vannak azzal a társadalmi környezettel, amelyben mozognak, amelyhez tartoznak. A szigetvári hősök jellemeinek objektív hitelességét a végvári környezet adja meg. Közismert dolog, hogy a XVI. századi végvárak katonaságának társadalmi összetétele igen sokrétű volt. Az uralkodó osztály különféle rétegeihez tartozó nemesek, jelentős részben éppen a hódoltság területéről elmenekült, birtokait vesztett kis- és középnemesek, valamint jobbágyok alkották a végvárak katonaságának zömét. Nemzetiségi szempontból is tarka volt az összetétel. A végvárak harcaiból Magyarország valamennyi népe kivette a részét. Ez a különböző eredetű katonaság a közös harc, a közösen elszenvedett megpróbáltatások és a közös diadalok hatása alatt többnyire eggyéforrott. Sokszor még azok a főúri várparancsnokok, akik egyébként jobbágyaikkal szemben közismert elnyomók voltak, bajtársi közösségben éltek együtt katonáikkal. A végváraknak így jellemzőjévé vált a szilárd egység, ez adta erejüket, ezt dicsérték bennük a XVI. század humanista történetírói.

[11] Gróf Z. M. Sz. V.-e. Dr. *Gyulai Pál* egyetemi előadásai után jegyzi s kiadja *Váczy János*. Bp. 1882. (Kőnyomatos egyetemi jegyzet) 36.

Ez a sajátos végvári közösség, amelyen belül eltompultak az osztályellentétek és ahol az állandó harcok következtében nem a rang vagy a vagyon, hanem a vitézség, a csatákban szerzett jó hír és név biztosította a megbecsülést, valóban nagyszerű jellemeket, kiváló hősöket formált, akik nemcsak bátorságban, hazaszeretetben, de igazi emberségben, testvéri bajtársiasságban is messze kiemelkedtek koruk magyar társadalmából. Ami pedig ennek ellentmondott, azt a végvári harcok fénykorától eltelt jónéhány évtized alatt már lemosta a megszépítő emlékezet, s így nemesek és a nép fiai, tisztek és közkatonák, horvátok és magyarok megbonthatatlan belső egysége történetileg is hitelesen jelenhetett meg Zrínyi eposzában. Ez a környezet pedig megengedi, hogy a költő eszményített hősöknek ábrázolja vitézeit.

Az ellenség figuráinál ilyen idealizált felnagyítás csupán Delimán alakjánál figyelhető meg, aki — jellemző módon — nem is török, hanem tatár, és büszkén hangoztatja a XI. énekben a szultántól való viszonylagos függetlenségét. Delimánban és kissé Demirhámban is a régi nagy külföldi hősi eposzok ellenséges figuráinak a visszfénye él. A feudális hősi eposz feltétlenül megkívánt ilyen rettenthetetlen vitézséggel és részben egyéb rokonszenves vonásokkal is rendelkező ellenséges alakokat. Rámutattam azonban már arra, hogy azért a költő Delimánt korántsem tekinti tökéletesnek: ugyanakkor, amikor személyes hősiességét idealizálja, megfosztja mindattól az értéktől, amely a szigetváriakat az egyszerű virtuskodók sorából kiemeli és a korszerű hadviselés eszményképeivé teszi.

A többi török szereplőt a költő — a korábban tárgyalt okok következtében — a szigetváriaknál is reálisabb alakokká formálta. Ezek már nem „héroszok", nem tartoznak a félistenek szférájába, de a költő nem festi őket feketére sem, nem ábrázolja őket egyoldalúan. Szinte mindegyikben találunk értékes tulajdonságokat; Szulimán például bővelkedik a nagy emberek erényeiben, Mehmetben őszinte és rokonszenves emberi vonások törnek felszínre fia halála láttán. Nem eleve gonosz emberek: a török társadalom belső struktúrája, a hódító háború változtatja őket olyan jellemekké, akikben már nem az itt-ott felbukkanó vagy esetleg nagy számban jelenlevő pozitív mozzanatok, hanem a zsarnok, a rabló gyűlöletes vonásai képezik a l é n y e g e t. A költő nagyszerűen tudja leleplezni az ellenség alak-

jait. Szulimánt eleinte — bizonyos hűvös tartózkodással ugyan — tiszteletet ébresztően mutatja be és csak a cselekmény, az események során bontakoztatja ki a tiszteletteljes külső alól a rabló hódító erkölcstelenségét, embertelenségét, a népét gyűlölő zsarnok vonásait, vagyis azokat a tulajdonságokat, melyek megfelelnek a despotikus török feudalizmus lényegének. A sok alattomos, kétszínű alvezérrel, az eldurvult lelkű katonákkal együtt a maga teljes valóságában az olvasó elé állítja a magyar népet és annyi más népet pusztító hódítók igazi arcát.

Ez a történeti és társadalmi értelemben vett hitelesség Zrínyi jellemábrázoló művészetének egyik alapvető értéke. A másik fő sajátsága a kitűnő egyénítés. Az eposzban nagyon sokan szerepelnek, természetesen a költő nem dolgozhatta ki valamennyinek a jellemét. A mindkét oldalon fellépő nagyszámú harcos inkább csak a háttért adja meg és ezért nem is érezzük náluk a részletes jellemzés elmaradását hiánynak. A kiemelkedő szerepet játszó alakok jellemét viszont részletesen és sokoldalúan dolgozta ki a költő. Nemcsak a harcban, hanem a legkülönfélébb emberi viszonylatokban ismerjük meg őket. A főhős például mint rettenthetetlen katona, mint tapasztalt hadvezér, mint szerető apa, mint meghitt bajtárs vagy mint magányába visszahúzódó imádkozó férfi egyaránt megjelenik. De ugyanígy Szulimán, Delimán, Demirhám, Mehmet, Kumilla, Deli Vid, Borbála, Juranics és az eposz annyi más alakja is sokoldalúan és egyénítve lép elénk. Mehmet, Rustán, Halul bəg egyformán a szultán környezetéhez tartoznak, ugyanazt a típust képviselik, mégis mindegyiknek megvan a saját egyéni arculata. Igaz, hogy van néhány jelentősebb figura, akiknek, mint Szokolovics Mehmetnek, Petráf basának, az alakja elmosódó, de a költő őket nem juttatja a cselekményben jelentős szerephez. Akiknek nevezetesebb szerepük van a cselekmény bonyolításában, azok sohasem sablonosak.

A jellemzés harmadik nagy értéke a jellemzés eszközeinek a gazdagsága és fejlettsége. Egyes alakok jellemének, egyéniségének megismertetésére Zrínyi olyan megoldásokat választ, melyekhez hasonlót nemcsak a korábbi magyar epikában, de eposzíró elődeinél sem találhatott. A legzseniálisabb talán Mehmet jellemzése a török ifjú énekén keresztül: amikor látszólag az a költő célja, hogy hangulatos időtöltést ábrázoljon, és

mégis páratlan mélységgel mutatja be az udvaronc típusát. Olyan éneket ad az ifjú ajkára, amely beillik egy önálló, szép, idillikus, epikureista hangulatot és némi horatiusi ízt éreztető versnek, s mégis minden sora, szava Mehmet jellemét bontakoztatja ki előttünk.

De figyeljük meg azt is, hogy a költő milyen kitűnően ábrázolja a serege élén hazánk felé közeledő szultánt. Előbb lovát mutatja be:

Egy fekete szerecsen ló volt alatta,
De képiró falra szebbet nem irhatna;
Nem vélnéd, hogy éri földet száraz lába,
Oly szépen egyeránt s halkal változtatja. (II, 32.)

De ebben a nyugodt méltósággal lépkedő paripában tűz és romboló erő van, akárcsak az idillek párjáért őrjöngő szerelmes lovában:

Véres nagy szemei ugyan kidültenek,
Száraz fejecskéjén van helye üstöknek,
Az orra likjain lángos szellők mennek,
Szája tajtékot vér, mint vizi istennek. (II, 33.)

Csak akkor tér rá magára a szultánra, mikor a ló részletes leírásával már éreztette, hogy egy ilyen mesébe illő hátaslónak a lovasa is rendkívüli ember. Ekkor varázsolja csak elénk a nagy uralkodót teljes keleti pompájában. A külső jelenségek, a ruházat, a fegyverek megrajzolása után milyen csattanóan, mekkora erővel hat az a versszak, amely elárulja, hogy mi rejtőzik ebben a méltóságteljes, külsőleg annyira nyugodt aggastyánban:

Szörnyü méltósággal kétfelé tekinget,
Könnyen esmerhetni, hogy nagy gondja lehet;
Ez viszen nagy szüvében lángot és fegyvert,
Ez keresztény világnak nagy veszedelmet. (II, 38.)

A költő finom érzékét dicséri, hogy míg Szulimánt a második énekben elsősorban külsőleg mutatja be és bizonyos fokig távolról szemléli, addig Zrínyit ugyanebben az énekben úgy ismerteti meg velünk, hogy emberi közelségbe hozza, olyan helyzetet teremt a feszület előtti imádkozással, amely lehetővé teszi belülről való jellemzését. A szigeti hősnek a Balassi-

zsoltárok hangján megszólaló megrendítő önvallomásából megismerjük gazdag lelkivilágát, hazája sorsán való aggódását, megtudjuk, hogy élete mennyire összeforrt a haza ügyével. Saját bűneiért kér bocsánatot, de szinte észrevétlenül átsiklik gondolatmenete a pogány törökre, a „hitetlen eb"-re, akinek arra vásik foga, „hogy miként árthasson az keresztyéneknek"; végül is nem önmaga, hanem nemzete számára kér kegyelmet. Saját maga részére csak azt kéri, hogy Isten vegye hozzá lelkét, mert a vénség eléri őt és nem lesz már oly erő testében, hogy az ellenséget törhesse — enélkül Zrínyi számára az életnek nincs is értelme.

Kitűnően tud olyan beszélgetéseket szerkeszteni a költő, amelyeken keresztül éles fény vetődik mindkét figurára; különösen ilyen Mehmet és Szkender társalgása. Ez a beszélgetés azonban azáltal válik igazában a jellemzés eszközévé, hogy nem is Mehmet és Szkender, hanem a távollevő Zrínyi megismerését szolgálja elsősorban. Ő áll a török tisztek figyelmének középpontjában és bár az óvatos Szkender és az elbizakodott Mehmet ellenkező véleményen vannak, mégis mindkettejük szavaiból Zrínyi nagysága domborodik ki. Szkender azért fél tőle, mert már ismeri, Mehmet viszont szívesen találkozna vele, mert még nem ismeri, csak a hírét hallotta már a messzi Sztambulban, és szeretné vele kardját összemérni, hiszen ő, a szerencse gyermeke nem vallhatna kárt.

Maguk a tettek a leglényegesebb eszközei Zrínyi jellemábrázolásának. Fontos, amit az eposz hősei beszélnek, de még fontosabb az, amit tesznek és ahogyan tesznek. Az eposz hőseinek a megítélésénél nem a költőnek vagy egyik-másik szereplőnek a szavaira vagyunk utalva: mindig magunk előtt látjuk tetteiket, saját szemünkkel győződhetünk meg mindenről. Sokat tudunk meg egyes hősökről azáltal is, hogy milyen hatást keltenek tetteik másokban. Mennyire jellemzi például Zrínyit a nevének hatására kirobbant általános zűrzavar a török táborban, a lovak elszabadulásakor!

Különösen az ellenség bemutatásánál ügyel arra a költő, hogy ne a szavak, hanem a tettek jellemző ereje érvényesüljön. A költő a saját szavaival sohasem mondja el a török hibáit, nem szidalmazza őket. De a szigetváriak sem szidják úton-útfélen a törököt. Mindössze a török hitszegő voltát, valamint egyes

vezérek (Delimán és Demirhám) oktalan vakmerőségét szokták gyakrabban emlegetni. A töröknek ezt a két gyengéjét azonban nemcsak a védők állapítják meg, de maguk a törökök is lépten-nyomon hangoztatják. Már a VI. énekben is azt olvashatjuk Menethám király szavaiban, hogy „török barátságban, sok nép, sok jó vitéz csalatkozott". A harcba visszatérni szándékozó Delimánt Kumilla figyelmezteti arra, hogy ne higgyen a szultán szép szavának. De a török hitszegő, hazug voltát igazában akkor érezzük teljes erővel, amikor a szemünk előtt játszódik le Amirassen hitszegése Deli Vid és Demirhám második párviadala alkalmával, amelyet maga Demirhám kénytelen úgy értékelni, hogy nagy szégyent hozott a török fejére. Delimán és Demirhám vakmerőségét sem abból tudjuk elsősorban, hogy a szigetváriak is rámutatnak erre, hanem a török vezértársaiktól, akik állandóan bírálják őket, valamint saját tetteikből, melyek éppen elég példát szolgáltatnak erre, mint Delimán viselkedése Szigetvár kapujában.

A *Szigeti veszedelem* elemzői Zrínyi jellemző művészetét több ízben összehasonlították mesteréével, Tassóéval. Arany szembeállította a két főhőst — Godofrédot és Zrínyit. Godofréd valójában nem hős, csak egy megszemélyesített fogalom. „Igen kegyes ember — írja Arany —, de érzéketlen gép. Semmi gyöngédség senki iránt: kegyessége mindent absorbeál . . . Se fiú, se férj, se atya, se testvér, se bajtárs: csak a rideg erény, méltóság, ildom szimboluma." Godofrédot — folytatja — mint szépen festett képet csak bámulni, Zrínyit tisztelni és szeretni lehet egyszersmind." Riedl Frigyes szerint Tasso hőseinél a különféle tulajdonságok csak „absztrakt módon vannak meg, azaz nem működnek közre a cselekvés folyamán természetszerűen, hanem rá vannak oktrojálva, mintegy külsőleg rá vannak aggatva" a személyekre. Zrínyinél ezzel szemben tett és jellem mindig teljes egységben, teljes összhangban van. Sőt összhangban van a tettekkel és a jellemmel az egyes hősök külseje, ruházata is. A II. énekben lovagló Szulimán lovának, ruhájának a részletes és pontos leírása vagy az esküi tételre felsorakozó szigetvári hősök félelmetes hadiöltözéke már önmagában is milyen sokat elárul az alakok jelleméből.

Zrínyi nagy gondot fordít arra, hogy ezek a külső mozzanatok hitelesek legyenek, hogy a szereplőkről valóban elhiggyük:

ezek törökök, illetve végvári vitézek. Ezt azonban sohasem viszi túlzásba, nem ad minduntalan hosszadalmas tárgyi felsorolásokat, hanem kitűnően eltalálja, hogy mikor és hol van helye megcsillantania a végvári élet sajátos jelenségeit, vagy a török szokások, a keleti életmód rajzát. A végvári élet bemutatásáról már korábban szóltam. Miként néhány jeleneten keresztül a költő meg tudta adni a XVI. századi végvárak atmoszféráját, ugyanúgy Szulimán alakjának és hosszúnyakú tevékkel, elefántokkal, pénzt szóró hozsákkal együtt vonuló seregének a leírása vagy a szkófiummal varrott kápát viselő, cifrált janicsárpuskát és bagdati kardot hordozó Embrulah megelevenítése nyomban megadja, érzékelteti a török szereplők karakterét. A legtöbb jellemző erő ebből a szempontból is az annyiszor idézett siklósi jelenetben van. Mehmet és Szkender esti beszélgetése vánkosokra ülve, bőrzofra mellett, mialatt a sátort szerecsentésztával füstölik és hozzá a vállán bársonykaftánnyal, fején „gyenge patyolatvég"-gel törökülésben elhelyezkedő ifjúnak az elpuhult keleti nagyúr kéjsóvárgását, a gyönyörökbe való belefelejtkezését tükröző éneke: mintha az Ezeregyéjszaka világát villantanák elénk egy pillanatra.

Zrínyi a török, illetve a végvári környezet kitűnő megrajzolásával egyszerre emberek egész csoportját, a siklósi csata után hazavonuló vitézek leírásánál például egyszerre az egész sereget tudja jellemezni. Általában megfigyelhető, hogy kitűnő érzéke van a tömegek jellemzéséhez is. A tömeg a *Szigeti veszedelem*-ben sohasem csak egyes emberek halmaza, hanem valami több is. A tömegnek itt külön lelke, külön atmoszférája van. Mikor az I. énekben a haditanácsra összegyűlt vezérek némán, ellentmondás nélkül veszik tudomásul „császárnak elszánt akaratját", érezni lehet a zsarnoki elnyomás légkörét. Elég csak utalni a mesteri tömegharc-jelenetekre, hiszen a magyar irodalomban nincs még egy költő, aki ilyen tömören, hatásosan, a szembenálló és élet-halál tusát vívó katonákat eltöltő szenvedélyeket is megörökítve tudta volna ábrázolni a tömegharcot. Sík Sándor figyelmeztet arra a mesteri két sorra, amely a fellázadni készülő török katonák lelkiállapotát sommásan jellemzi:

Nem látnál közöttök, csak titkos suttogást
Félelemmel kevert sok gyakor ohajtást. (XII, 54.)

Az életből, a valóságból, a társadalomból vett alakok csak ilyen sokoldalú ábrázolásban, a legkülönbözőbb emberi vonatkozásokban bemutatva válhattak a költő által kívánt politikai és erkölcsi tendenciák hordozóivá. Az eposz eszmei mondanivalóját nagyrészt a jellemábrázolás juttatja érvényre. Ezért válnak az eposz nélkülözhetetlen részeivé az olyan epizódok is, melyeknek — mint Radivoj és Juranics történetének vagy Farkasich halálának — nincsen jelentős, központi szerepük az események továbbvitelében.

A szerkezet

A *Szigeti veszedelem* kompozíciója az eposz eszmei tartalmában oly nagy szerepet játszó rend, szervezettség, egység és fegyelem esztétikai megtestesüléseként szemlélhető. Zrínyi eposzában a rend, az egység és a szervezettség nemcsak a centralizáció társadalmi-politikai eszménye, hanem esztétikai tényező is és a zrínyii kompozíciót éppen ez a körülmény különbözteti meg más eposzokétól. Vannak nagyobb, kitűnőbb eposzok a világirodalomban, vannak ragyogó kompozíciók, de Zrínyi eposzának szerkezete sajátosan új, eltérő sajátságokat mutat.

A *Szigeti veszedelem* szerkezete egy valósággal megszervezett kompozíció. Az eposz cselekménye a téma jellege következtében igen szétágazó, időben és térben nem egységes. Valami láthatatlan erő mégis egy tökéletesen szervezett egységbe kényszeríti bele valamennyi alaknak a fejlődését, tetteit, a különféle epizódokat, az egymástól távoli eseményeket és jelenségeket. Nem véletlen, hogy melyik magyar vitéz melyik törökkel viaskodik, hogy a vár egyes bástyáit kik és hányan védelmezik, hogy ki hal meg előbb és ki később.

A jellemek fejlődése összeforr a kompozícióval. Az egyes emberek jelleme a cselekményben bontakozik ki, de ez a cselekmény viszont értelmetlenné, hazuggá válna, ha nem a Zrínyi ábrázolta jellemekre épülne. A jellemek fejlődése s különösen a szigetváriak erkölcsi és fizikai nagyságának egyre szélesebb kibontása a legszorosabb kölcsönhatásban van az események előrehaladásával, méreteinek fokozatos növekedésével. Négyesy László szerencsés fogalmazása szerint „amint a nagy sereg jön; s az ostrom foly, a vérontás növekszik, felizgatott képzeletünk

elfogadó készsége a rendkívüli iránt fokozódik, azon arányban nőnek meg Zrínyinek és leventéinek arányai". De nemcsak az egyes jellemek fejlődése, illetve változása van a kompozíció szempontjából mesterien kiszámítva, hanem többnyire még az egyes hasonlatok és képek is, sőt sokszor minden egyes szó is. Gondoljunk például a „fölyhő szél előtt" hasonlat szerepére a II. énekben!

Páratlan tömörség és fegyelem jellemzi az eposz szerkezetét, és ez a fegyelem megakadályozza, hogy az események a fővonalból kifussanak. Igen jó példa erre Delimán és Kumilla szerelmi jelenete, amely a szigetvári harcoktól helyileg és tárgyilag egyaránt messze van. A várostrom atmoszférájából mégsem szakadunk ki, mert nem zavartalan ez a szerelmi idill. Delimán vívódik a szerelem és a vitézség között. Szerelem és vitézség itt nem táplálják, de emésztik egymást, az idillben a hősi eposzhoz méltóan valami tragikus feszültség húzódik végig, amely végül tragédiába torkollik. Mikor Kumilla látja, hogy Delimán — minden könyörgése ellenére — visszatér az ostromhoz, Istenhez fohászkodik:

Azért kérlek téged, te hatalmas Isten,
Delimánt veszedelemtül ily hirtelen
Ments meg, avagy hogy ha Zrini kardja ellen
Nem vagy elegendő, ölj meg előbb engem. (XII, 103.)

Néhány versszakkal később Kumilla a véletlen szeszélye folytán tragikus halált szenved. Ezzel kifejezésre jut, hogy a törökök Istene nem tudja Delimánt Zrínyi kardjától megmenteni. Delimánnak most tehát már világosan előre kell látnia sorsát, a költő ezzel őt is végzetes eposzi hőssé emeli, aki nem is tehet mást, mint amit sorsa előírt. Kumilla halálán érzett őrjöngő fájdalmát is csak a magyarok elleni harc tudja levezetni. A szerelmi epizód, amely elvonta Delimánt Szigetvár alól, sokszorosára fokozott harci tűzzel juttatja oda vissza. Még elszántabb, még öldöklőbb lesz, mint azelőtt, amíg el nem hull Zrínyi rettenetes csapásaitól.

A török—magyar harcok sokrétűen elénk állított világát, a legkülönbözőbb társadalmi típusok, sajátos emberi jellemek tetteit az események gondos megokoltsága fűzi szorosra. Egy-egy jelenetbe, részeseménybe a cselekmény több szála fut össze,

hogy azután ismét többfelé elágazhasson. Minden mozzanat többszörösen megokolt és többszörös következménye van. Kitűnő példa erre a siklósi csata, vagy például Deli Vid és Demirhám második párviadala. Ez a jelenet nemcsak azáltal van előkészítve, hogy a két hős küzdelme korábban félbeszakadt, hanem azzal is, hogy Delimán már a VIII. énekben javasolta: a szigetiek legyőzése érdekében a legjobb magyar és horvát hősöket párviadalokban győzzék le. A párviadalnak Amirassen hitszegő beavatkozásával való megszakítása pedig gazdag lehetőséget nyújtott a történet további bonyolítására. Egyrészt az epizódnak feltétlenül folytatódnia kell, mert Deli Videt a jogos bosszú sarkallja, Demirhámnak pedig le kell mosnia a szégyent, amely Amirassen árulása folytán önhibáján kívül esett rá. Másrészt Deli Vid a török sereg kellős közepén lévén, nem térhet vissza övéihez, hanem kénytelen egy ügyes csellel magát töröknek tettetve a török táborban meghúzódni. Ezzel lehetővé vált Deli Vid feleségének a történetbe való bekapcsolása és a vitéz házaspár szép epizódjának a beiktatása. És milyen kitűnő számítással kerül Deli Vid feleségének szereplése közvetlenül a Kumilla-epizód után; így a költő világosan kidomborítja a török és magyar nő helyzete és magatartása közötti különbséget. Végül a félbemaradt küzdelem módot nyújtott a költőnek arra, hogy ismét beavatkoztassa a küzdelembe Zrínyit, aki a török árulásán és legjobb vitéze vélt eltűnésén felbőszülve, minden eddiginél iszonyúbb vérengzést visz végbe az ellenség sorai közt.

Az események szoros egységbe fonódására vall, hogy a két legfontosabb epizód szinte végigkíséri az egész eposzt. Delimán és Kumilla szerelméről már az I. énekben értesülünk, Deli Vid és Demirhám epizódjának gyökere pedig Menethám király aggodalmáig s Hamviván és Demirhám barátságáig nyúlik vissza.

A kompozíciónak ez a tökéletes egysége mutatkozik meg a földi és égi események összekapcsolódásában is. Ég és föld itt nem két külön világ, hanem egyetlen gigantikus rendszer alkotóelemei. Nem is határolódnak el egymástól élesen, a költő az előadás során olykor minden átmenet nélkül ugrik át a földről a mennybe. A reális és csodás mozzanatoknak ez a teljes, szétszakíthatatlan egysége végső fokon annak következtében

jöhetett létre, hogy a költő látszólag minden eseményt, a földieket is, az égi trónusnak rendeli alá, valójában viszont a túlvilágot állítja a földi cselekmény szolgálatába.

Zrínyi eposza kompozíciójának a más eposzoktól eltérő megszervezettségét egyetlen összehasonlítással szeretném szemléltetni. Az ostromló tábor legnagyobb hősének a harctól való elvonulása, majd a további események szempontjából sorsdöntő jelentőségű visszatérése régi eposzi motívum. Homérosz Akhilleusza, Tasso Rinaldója és Zrínyi Delimánja ugyanannak az epikai motívumnak különböző változatait jelenítik meg. Mégis, mennyire különbözik egymástól mind a háromnak az esete. Akhilleusz az ősi epika hőse, akit még az osztálytársadalmaktól el nem torzított ember természetes büszkesége és becsületérzése hoz vissza a harcba. Barátjának, az ő fegyvereivel vívó Patroklosznak az elpusztulása, fegyvereinek az ellenség által való megszerzése indítja haragra, kelti fel bosszúvágyát. A görög vezérek és seregek kérelme nem tudta őt, a méltatlanul megsértett hőst újra cselekvésre indítani, de barátja halálát és a fegyverein esett sérelmet nem hagyhatta megtorlatlanul. A katonák lázadása kényszerítette ki Rinaldo visszatérését, aki a harcot, vitézséget, katonabajtársakat és a közösség ügyét egyaránt elfeledte a bűbájos Armida ölén. A visszatérő Rinaldo — amint kikerül a szép ellenség bűvköréből — megint a régi rettenthetetlen hős lesz, a keresztény tábor dísze. A lélektani megokolás itt sokkal gyengébb, mint Akhilleusznál. De még gyengébb a Rinaldo visszatérésében oly nagy jelentőségű lázadás indoklása: a lázadást az alvilág szellemei szították.

Zrínyinél Delimán elbújdosása és visszatérése terén az események vaskövetkezetessége érvényesül. Átveszi ugyan Tasso lázadás-megoldását, csakhogy nála a lázadás nem csodás machina eredménye, hanem nyílegyenesen következik a török birodalom despotikus jellegéből, illetve ennek a korábban szilárd hatalomnak az ostrom folyamán részletesen, gondosan és meggyőzően bemutatott felbomlásából. Ugyanaz a bomlási folyamat, amelynek része volt Delimán elbújdosása, magasabb, előrehaladottabb stádiumában ugyanennek a Delimánnak a visszatéréséhez vezetett. Mindez nem okozott törést Delimán jellemében, hiszen a Kumillával való szerelem idején is vitézi jellem maradt. Zrínyi megoldása következetesebb a Tassóénál.

Homérosszal nem lehet összemérni, mert az a maga nemében utolérhetetlen és az osztálytársadalmak hajnalán kialakult ősi eposzok jellegéhez mérten tökéletes. Jellemző azonban a homéroszi és a zrínyii megoldás közötti különbség. Homérosznál személyes motívumok késztetik Akhilleuszt a harc újrafelvételére, ezzel szemben Zrínyinél sem a távozás, sem a visszatérés nem epizódszerű vagy személyes jellegű mozzanatok eredménye, hanem szervesen nő ki az eposz főcselekményének folyamatából. Hazatérésekor nála is van személyes motívum: Kumilla halála. De ez másodlagos, Kumilla halála nélkül is visszatért volna. A személyes motívum itt nem az esemény döntő mozzanatát, hanem kiegészítő elemét alkotja, amely Delimán elkeseredésének, fájdalmának, dühének kirobbanásával a maximálisra fokozza az előbbinek a hatását.

A *Szigeti veszedelem* szerkezetében megmutatkozó összetartó erő egyik megnyilvánulási formája a rendkívül nagy mértékben érvényesülő végzetszerűség. Ennek a gyökere természetesen a költő világszemléletében, a véletlen jelenségek mögötti törvényszerűség keresésében van, de ez a vonás esztétikai síkon szintén mint a szerkezetet szorosabbra fűző tényező érvényesül. Ennek a végzetszerűségnek a szerkezetben való megnyilvánulási formája az eposzi anticipáció.

Az anticipáció az eposz általános műfaji követelményeinek egyike és szinte minden hősköltemény velejárója. Zrínyinél azonban ezek az elemek feltűnően nagy számban és fokozott hangsúllyal szerepelnek.

A legtöbb ilyen előre bejelentés természetesen a főhősökkel kapcsolatban olvasható, mindenekelőtt Zrínyiről. Már az invocatióban megtudjuk róla, hogy meghalt Krisztusért, majd a második énekben a feszület neki is elmondja halálának körülményeit. Ettől kezdve legtöbbször éppen a hős szavain keresztül, lépten-nyomon figyelmeztet a költő a hős elkerülhetetlen sorsára. Közelgő halálára céloz a szigetvári hős a siklósi halottak búcsúztatásánál, a királyhoz írt levelében, fiához intézett szavaiban stb. A IV. ének elején a költő már azt is elárulja, hogy fejét karófára tűzik majd. Hasonlóképpen Szulimánnak is megmondja már a jóslat, hogy szerencsétlen lesz az ostrom; a VIII. és XIII. ének elején olvasható elmélkedéseiben pedig ő maga is kénytelen bevallani ennek bizonyosságát. Az álomban megjelenő Radivoj

Deli Vidnek is bejelenti halálát, s így ő is végzetes hőssé válik. Ugyanez történik Delimánnal, amikor Kumilla halálával nyilvánvalóvá válik előtte, hogy Isten nem védi meg Zrínyi kardjától.

A költő sohasem titkolódzik, nem akar váratlan fordulatokkal hatást, meglepetést elérni. Mikor a II. ének 59. szakaszában arról ír, hogy Szulimán nem tudja, Egert vagy Szigetet támadja-e meg, az olvasót egy percig sem hagyja bizonytalanságban, mert a következő szakaszban jelzi, hogy a szigetvári kapitányról fog szólni az eposz, tehát Szulimán nyilván végül ide fog eljutni. A III. ének elején arról értesülünk, hogy Szulimán Eger ellen indult, de rögtön utána elárulja a költő, hogy Isten megváltoztatta szándékát. Csak ezután — midőn már eleve tudjuk a fejleményeket — tér rá a siklósi események elmondására. És így érvényesülnek végig, szinte egyik a másik után, az eposzi anticipációk.

Ebből a szempontból a legérdekesebb a galambbal kiküldött levél kérdése. A XIII. ének végén a török elhatározza, hogy elvonul a vár alól, mikor a szigetváriak elfogott levele szándékát megmásítja. Nagyon jellemző, hogy a szigetváriak úgy írnak a levélben, mint akik tudják előre, hogy mi fog velük történni, holott pusztán e levél elfogásának köszönhető a vár eleste. A levélben előre megmondják, hogy két nap múlva a vár elesik, a halált a tűz miatt nem a várban fogják bevárni, hanem kirohannak majd a törökre stb., éppen akkor, amikor a legközelebb vannak a megszabaduláshoz.

Ez a gyakori anticipáció jelentősen hozzájárul a költő által az eseményekre rákényszerített fegyelem kialakításához. Ez a végzetszerűség érezteti, hogy ebben az eposzban semmi sem történik véletlenül, minden mozzanatnak megvan az előre kiszámított helye és ideje. Delimán nagyon szépen megfogalmazta ezt a XII. énekben:

Homlokunkon vagyon mi szerencsénk irva,
Kerülje és fussa, de nem távozthatja
Senki is halálát, ezer közt meghagyja
Szerencse, kit Isten másra választotta. (XII, 93.)

A költő állandó és különböző formában megnyilvánuló figyelmeztetése az ostrom előre meghatározott és megmásíthatatlan kimenetelére, nem engedi, hogy a szigetváriak sikerei

eltérítsék képzeletünket arról, hogy az ő feladatuk és osztályrészük a halálukon keresztüli győzelem kivívása. Ugyanekkor viszont rendkívül feszültté teszi a cselekményt, hogy bár tudjuk az események kimenetelét, és bár ezt az eposz hősei is tudják, mégis úgy cselekednek, mintha reményük volna az ellenkezőre. Zrínyi tudja, hogy a vár elesik, mégis mindent megtesz, hogy megtartsa, Szulimán hallja a rossz jóslatot, akaratát mégsem másítja meg és győzni akar. Zrínyi és Szulimán tudják sorsukat, de ez tetteikben nem befolyásolja őket, bátran elébe mennek sorsuknak.

A szerkezet koncentrált volta és minden részlet helyének gondos kiszámítottsága különösen szembetűnő az eposzok egy olyan szerkesztési eljárásának az alkalmazásakor, amely végső fokon a naiv epika ősi szerkezeti lazaságának az öröksége. A népi epikának, népmeséknek ismert sajátsága, hogy az ellentétek érzékeltetésére hasonló helyzeteket teremt, bizonyos szimmetriát valósít meg. Ilyenek azok az esetek, amikor a népmesei hősnek és ellenfelének hasonló körülmények között egyforma feladatok jutnak osztályrészül, mégis pontosan ellentétes módon igyekeznek azokat megoldani. Ez a művészi megoldás az ősi eposzokon, az eposzok előzményeit képező naiv énekeken keresztül régtől fogva felszívódott az epikus költészetbe, különösen az eposzirodalomba. Zrínyi is bőven él vele, de anélkül, hogy ezzel fellazítaná kompozíciója zártságát.

Meggyőzően szemlélteti ezt néhány példa. A II. énekben a törököt felvonulás, menet közben ismerhetjük meg, a IV-ben viszont a szigetváriak kis csapatának a vonulását ábrázolja a költő. Szulimánt lóháton ülve mutatja be a II. énekben, Zrínyit ugyanígy a IV. elején. A III. énekben képet kapunk a törökök szórakozásáról, a IV. ének a szigetváriak mulatozását tartalmazza. Mindezek a szembeállítások a két fél közötti ellentét kifejezését szolgálják. A lóháton „nagy mereven" ülő Szulimán és a felsorakozott serege előtt lóra pattanó Zrínyi között éppen a helyzet, a beállítás hasonlósága folytán domborodik ki kitűnően az ellentét. Milyen sokat kifejez az a tény, hogy míg Szulimán fején „fejér vékony patyolat" van, melyről „két csoport kócsagtoll" lóg alá, addig Zrínyi fején sisak, melyen „szép structoll vér haragos szellőt"; míg Szulimán ruhája arany hazdia és kaftány, addig Zrínyi testét vas fedezi; Szulimán o l d a l á n egy régi

görög császár kemény m i s z i r i k a r d j a, Zrínyi k e z é b e n nagy d á r d a. Pusztán ezeknek a külső mozzanatoknak a szembeállításával rengeteget tud Zrínyi kifejezni: egyik oldalon csupa nagy értékű, finom holmi, míg a másikon a harcban élő ember egyszerű, de erőt adó öltözete. És míg Szulimán szótlanul, mereven, dühösen körültekingetve ül a lovon, Zrínyi beszél a seregéhez, közvetlenül, a katonáival eggyéforrott vezér hangján. Hogy Mehmeték és Zrínyiék szórakozásának a szembeállítása milyen sokat fejez ki, arról felesleges részletesen beszélni.

A szerkesztésnek az ellentétet kifejező szimmetriája érvényesül a IX. ének végén is, amikor Deli Vid Radivojék halála miatt sír, Szulimán pedig a Kadileskert siratja. Míg azonban Szigetvárban Zrínyi szavai legyőzik a sírást, a szigetváriak felül tudnak emelkedni a veszteségeken, addig Szulimán már nem tud úrrá lenni a gyengeség felett:

De sátorbul kijünni császár nem is mert ;
S azért rajta senki változást nem esmert. (IX, 99.)

A hasonló helyzet ellentéte húzódik meg abban is, hogy míg Deli Vid a jó bajtársakat siratja mély emberi érzéssel, addig Szulimán bánatában nyoma sincs az emberi érzésnek, neki azért fáj a főpap halála, mert „nálánál soha okosbat nem esmert", vagyis hatalmi terveiben nem volt nála hasznosabb tanácsadója.

A szimmetria elve világosan kifejezésre jut a VIII. ének végén és a IX. elején. Delimán arra kéri a szultánt, hogy engedje őt és társait a legjobb szigetvári vitézekkel megvívni, Deli Vid hasonló kéréssel fordul Zrínyihez. Mindkét vezér elutasítja a kérést, de jellemző módon Zrínyi taktikai megfontolásból, Szulimán viszont azért, mert

Mit mond ez az világ, ha téged halálra
Kiteszlek és ilyen veszedelmes bajra. (VIII, 92.)

Abban is ellentét van már, ahogy a két hős reagál vezérük szavaira: Delimán tovább vitatkozik, Deli Vid azonban „igen javallá . . . az ura tanácsát". Az ellentéteknek ez a kihasználása érvényesül akkor is, amikor a szembenálló feleket úgy mutatja a költő, mint akik mereven ellentétes módon cselekednek. Szulimán megöli fiát, Zrínyi szeretettel gondoskodik róla; Szulimán prédáért hadakozik, Zrínyiék megvetik a vagyont stb.

Zrínyi kompozíciós eljárásának a mélyén tehát ott rejtőznek a naiv költészet jellemző sajátságai, szinte ezek képezik szerkesztő művészetének alaprétegét. Ezekkel az alapelemekkel azonban már teljesen saját kompozíciós eljárása szerint bánik. Miközben ellentétekben és szimmetriákban ábrázol, hasonló helyzeteken keresztül jellemzi alakjait, mindennek kiszámított helye van az eposzban, semmit sem lehetne arrébb mozdítani, ami már összeegyeztethetetlen a naiv költészet variálódó jellegével. Nagyon következetesen és körültekintően van kiszámítva az, hogy míg a lovon ülő Szulimán akkor kerül bemutatásra, amikor Magyarország felé lovagol, tehát még a fegyveres összecsapások előtt, addig a lovon ülő Zrínyi már egy győzelem után a diadal hangulatában kerül elénk. Ezzel a hagyományos ábrázolástechnikát beleépíti az eposz bonyolultan kiszámított, a legkisebb árnyalatokra is ügyelő megszervezett kompozíciójába.

A *Szigeti veszedelem* szerkezete tökéletesen megépített épület, ahol minden kocka a helyén van és nem lehet belőle egyetlen részt sem elvenni anélkül, hogy az épület művészi egysége, szilárdsága meg ne inogjon. Ha rendkívül figyelmes olvasással mégis rábukkanhatunk a kompozíció egyes hiányosságaira, ezek szinte porszemeknek tűnnek a palota mellett és általában nem érintik a kompozíció lényegét. Ezek a hibák többnyire abból származnak, hogy a költő a gyors munka következtében egy-egy alakjának a sorsát nem fejezi be. Nem tudjuk meg például, hogy az ostrom végén mi történt Deli Vid nagyszerű feleségével. A VIII. énekben tartott haditanácson Petráf basa, Gyula elfoglalója bizonyult a legképzettebb török alvezérnek. Nem olvashatunk későbbi szerepléséről, nem tudjuk, elesett-e az ostrom folyamán; ha nem esett el, akkor viszont miért nem vetette latba tudását és tapasztalatait a XII. és XIII. énekben is, amikor a török tábor válságba került. Eltűnik szemünk elől a rokonszenvesnek ábrázolt pécsi Olaj bég is, pedig a siklósi csatában Cserei Pál megjövendölte, hogy hamarosan utoléri majd a halál „egy erős kéz miát”.

Megfigyelhető, hogy Zrínyi eposza számos jelenetét, fontos központi jelentőségű eseményét csak az eposz írása közben alakította ki. Mikor az I. énekben Alderánt mint álomfejtőt és korán-magyarázót jellemezte, bizonyára nem gondolt még arra, hogy a XIV. énekben ennél sokkal nagyobb szerepet fog neki

juttatni: valósággal az alvilág urává teszi meg. Arra viszont már nem jutott ideje, hogy utólag az I. énekben írt jellemzést kiegészítse. Nem egészen világos Farkasich szerepe, aki egy-két hét leforgása alatt megsebesült, felgyógyult, egészségesen szerepelt az esküttételnél, majd „régi betegségében" rövidesen meghalt. Ez a következetlenség — mint fentebb láttuk — a történeti források összekeveréséből származott. Ezeket és az ezekhez hasonló, csak igen kis számban idézhető szerkezeti tökéletlenségeket és következetlenségeket a gyors munka rovására kell írnunk és inkább azon kell csodálkoznunk, hogy miképpen tudott a költő néhány hónap alatt úgy eposzt írni, hogy a kompozíció „hibái" csupán ilyen semmiségekből álljanak.

Meg kell azonban említeni egyetlenegy — ha nem is feltűnő, de mélyebb — kompozíciós hibát, amelynek nem a gyors munka, hanem a bizonytalan elvi állásfoglalás a forrása. Egy ilyen nagyszerű műnél, ahol minden a valóságban gyökerezik és minden rész a helyén van, feltétlenül kompozíciós nehézség vetődik fel, ha valamilyen kérdést a költő nem lát tisztán. Ez történt a Habsburg-kérdésben. A szigetváriak királyhűsége és így a Habsburgokat bíráló megjegyzéseknek kivétel nélkül egyes török személyek szájába adása, mint kifejtettem, sok szempontból szükségszerű és elkerülhetetlen volt. Nem kétséges azonban, hogy ezen a téren a költő még nem jutott el a világos és egyértelmű, helyes politikai felismerésekig. Ez az ingadozó állásfoglalás a Habsburg-kérdésben művészileg is megbosszulta magát, és éppen a kompozíció következetességén ejtett csorbát.

Itt van például Halul bég beszéde, melynek érvelését a szigeti hős pontról pontra megcáfolja, de a némettel kapcsolatos szavaira nem válaszol. Itt ugyanis a szigetvári Zrínyinek pro vagy contra állást kellett volna foglalnia. Ha ő is elismeri, hogy van igazság Halul beszédének ebben a részében, akkor már oda van a jelleméhez annyira hozzátartozó gyanakvásmentesség, de vissza sem utasíthatta ezeket a kijelentéseket, mert azt már mégsem tehette a költő, hogy hősével mondassa el a Habsburg-politika apológiáját. Ily módon Halul bégnek ezek a fontos szavai anélkül hangzanak el, hogy tudnánk, mi volt a visszhangjuk a szigetváriak körében. Hasonló következetlenség mutatkozik a német segítség kérdésében a továbbiakban is. Mikor Zrínyi az V. énekben levelet ír a királynak, nem kér segítséget, pedig kémei

útján — hiszen ezekre hivatkozik is — jól van értesülve az erőviszonyokról. A IX. énekben, amikor ez sokkal nehezebbé vált, már igyekszik segítségre biztatni a királyt Radivoj és Juranics útján, de ez a vállalkozás nem sikerült. Így a király ezúttal sem kapott arra figyelmeztetést, hogy mentse fel a szorongatott várat. A XIII. énekben olvasható utolsó levélben pedig a szigetváriak minden felelősség alól felmentik a királyt, mikor hangsúlyozzák, hogy segítségre úgysem volt mód. Az még rendjén van, hogy a szigetváriak a maguk naiv királyhűségében ilyeneket írnak, de az már eszmeileg és történetileg is hiba, hogy a költő úgy szerkesztette meg az eseményeket, hogy a király az eposzban egyetlen egyszer se értesüljön a várvédőknek arról a jogos kívánságáról, hogy hozzon segítséget. Zrínyi, aki érezhette mindebben a törést, ezt még azzal is tompítja, hogy a királyt a történeti tényekkel szemben nem a komáromi táborba, hanem Bécsbe helyezi (IX, 30.) és mint egy tájékozatlan, gyanútlan embert tünteti fel. Nem kétséges, hogy a király felelőssége sokkal jobban kidomborodott volna, ha hatalmas hadserege élén a táborban tartózkodna. Itt lehet megemlíteni még azt a problémát is, hogy Radivoj és Juranics epizódjában is van egy olyan mozzanat, amely nem illeszthető össze maradéktalanul az eposz tendenciájával. Az ő feladatuk az volt, hogy elvigyék a fontos üzenetet a királynak. Radivoj ezt meg is tehette volna, mert átjutott az ostromgyűrűn. Katonai szempontból az lett volna a helyes, ha folytatja útját, de ő ehelyett barátja megmentésére siet, ami úgyis reménytelen. Zrínyi itt úgy jár el, mint Nisus és Eurialus esetében Vergilius és ezzel gyönyörűen tudja ábrázolni a szigetváriak mély emberségét, megható bajtársiasságát. Csakhogy Zrínyi eposzában mindezek a szép emberi tulajdonságok alá vannak vetve a katonai fegyelemnek, a katonai gépezetnek. Vergiliusnál minden szempontból helyénvaló ez a megoldás, de éppen ez nem egészen fér össze Zrínyi eposzának jellegével: Radivoj katonai szempontból hibát követett el. Persze, ezzel lehetővé vált egy gyönyörű szép jelenetnek a megalkotása. Hiányolni itt inkább azt kell, hogy a költő, aki állandóan ráirányítja az olvasó figyelmét az eposzban elkövetett katonai hibákra, mégcsak nem is sejteti, hogy itt minden önfeláldozása mellett szó fér Radivoj eljárásához, hiszen a vár sorsát veszélyeztette egyetlen barátjáért. Ennek a következet-

lenségnek a forrása, azt hiszem, szintén a Habsburg-problémában keresendő. Radivojt a költő nem juttathatta el a királyhoz — noha ez történetileg is hiteles lett volna, hiszen 1566-ban több ízben sikerült levelet kiküldeni a várból —, mert akkor megint felmerül a király felelősségének a kérdése. Ezért egy szép, megható emberi cselekedettel eltereli a figyelmet a lényegről; a döntő kérdés: a királynak vitt üzenet ügye teljesen elsikkad.

Ezek a Habsburg-problémával kapcsolatos törések azonban az eposz elvi alapjait és kompozícióját nem sértik meg. Az innen eredő kompozíciós hibák nem feltűnőek, és végső fokon a költő által leírt események igazat adnak Halul szavainak, mert német segítség egyáltalán nem volt és a legfontosabbat, azt, hogy a török német segítség nélkül is legyőzhető, maradéktalanul sikerült az eposzban igazolni.

A kompozíció egyetlen nagyobb hibájából is azt a következtetést vonhatjuk le, hogy az eposz sajátosan művészi elemei megfelelnek az eposz eszmei tendenciájának, nemcsak az elvi tisztaságot, de az elvi következetlenséget is pontosan tükrözik.

Nyelv és stílus

Zrínyi kutatói — bár sokszor rámutattak az eposz nyelvének, stílusának egyes kitűnő helyeire — általában véve gyengének tartották a nagy mű nyelvezetét. Voltak olyan vélemények is, hogy a *Szigeti veszedelem* nyelve egyenesen élvezhetetlen, nem magyaros és általában idegen a mai nyelvhasználatunktól. Ezeket a megállapításokat azonban sohasem egy alapos stílus- és nyelvi vizsgálat eredményeként, hanem futó benyomások alapján, néhány ötletszerűen kiragadott példára támaszkodva tették. Az eposz rendszeres nyelvi feldolgozására mind ez ideig nem került sor. Ezt a hiányt a jelen munka sem pótolhatja, mert ez külön monográfia feladata lenne. Néhány szemponttal azonban ki lehet egészíteni az eposz nyelvére vonatkozó eddigi — bár igen kisszámú — pozitív eredményt. Ez a vizsgálat is elegendő alapot fog szolgáltatni arra, hogy megállapíthassuk, Zrínyi nyelvi művészete nem marad többi írói erénye mögött: a *Szigeti veszedelem* nyelve művészi, költői nyelv, amely kitűnően

szolgálja azokat a célkitűzéseket, melyek az egész mű létrejöttének irányadók voltak.

Ugyanekkor nem lehet elhallgatni azt a tényt, hogy az eposz erőteljes, a harci témához méltó dübörgő nyelve sokkal régiesebbnek tűnik számunkra, mint a század más íróinak, Pázmánynak, Gyöngyösinek a nyelve, sőt még a nála jóval korábban működő Balassiénál is. Felmerül azonban a kérdés, vajon a költő a vétkes-e ebben. Határozottan ki kell jelenteni, hogy nem. Pázmány és Gyöngyösi nyelvét azért érezzük hozzánk közelebbnek, mert ők az egységes nemzeti, irodalmi nyelvvé emelkedő tiszántúli nyelvjárásban írtak. Az egységes nemzeti nyelv a XVII. század derekán még nem volt kifejlődve, még tartott a nyelvjárások harca és keveredése. A tiszántúli nyelvjárás már egyre inkább előretört az irodalomban, nagyrészt kiszorította például a szamosháti ízés használatát. Az ország másik végén, a délnyugati csücskében élő Zrínyihez azonban még nem jutott el a győzedelmeskedő nyelvi irányzat. Ő ezért csak saját nyelvjárásában írhatott, a göcseji dialektusban. A *Szigeti veszedelem* irodalmi nyelvvé emeli a délnyugati nyelvjárást, de anélkül, hogy ennek a folyamatnak további folytatása lett volna. Így a *Szigeti veszedelem*, mint a délnyugati nyelvjárás-terület első és utolsó nagy irodalmi alkotása, szükségképpen nyelvileg elszigetelődött.

Jellegzetes nyelvjárási sajátságnak tekinthetjük a magánhangzók zártabb ejtését. Ez megmutatkozik az *a* helyett *o* (árod, szároszt), *o* helyett *u* (burul, csuda), *e* helyett *ö* (köröszt, zöndül) ejtésében, valamint a hosszú *ó* és *ő* rövid *u*-val és *ü*-vel való felcserélésében (kü, büven, -tul, -tül, -bul-, bül). Egyes esetekben viszont ezzel az általános tendenciával ellentétben nyíltabb ejtést találunk: hangassabb, mezételen, segét stb. Ez a helyenkénti nyíltabbá válás is megfelel a göcseji nyelvjárás sajátságainak, akárcsak a magánhangzó illeszkedésre való fokozott törekvés (tahát, sohul). Göcseji jelenségnek tekinthetjük az *n* gyakori palatalizálódását a szó közepén (vonyakodnak, sirnya), valamint a gyakori mássalhangzókettőzést (csudássan, fegyveressen). Számos nyelvi jelenség természetesen nemcsak a délnyugat-dunántúli, hanem más nyelvjárásokban is általános volt régebben. Ilyen a *v* és *j* kivetése két magánhangzó közül (bial, buik), máskor viszont két magánhangzó közé a *v* beikta-

tása (megrivad, prédávul), valamint a szóvégi *ny* depalatalizált ejtése (kicsin, kapitán). A göcseji nyelvjárásban ma is élnek ezek a jelenségek.[12]

Zrínyi nyelvének bírálói inkább csak sajnálkoztak az említett hangtani sajátságok felett, de egyes alaktani vagy mondattani jelenségek miatt már határozottan megrótták Zrínyit. Így például a vonatkozó névmás szabálytalan használatáért (Ifjú Juranics, m e l y n é l szebb ifiat. . . V, 57.; Számtalan sok ágyu, a z k i küfalt tör, ront. . . II, 40.) a helyhatározóragok pontatlan használatáért (Eredj azért arkangyal, szállj le pokolban. . . I, 20.), az *e* kérdőszócskának nem az állítmány, hanem a tagadó szó utáni elhelyezéséért (N e m-é én tetüled csináltattam földbül? II, 67.), vagy a tárgyas igeragozásnak a maitól eltérő használatáért Zrínyit tették felelőssé. Holott mindezek nem Zrínyi rossz nyelvérzékének vagy magyartalan nyelvhasználatának a következményei, hanem részben a korabeli ingadozó nyelvhasználat következményei, részben népnyelvi sajátságok. A tárgyas igeragozás szabályai például nem voltak teljesen azonosak a maiakkal, a népnyelv pedig nem tesz mindig pontos különbséget a vonatkozó névmások között, valamint a helyhatározóragokban; az *e* kérdőszócska ilyen használata pedig ma is elterjedt dunántúli sajátság.[13]

A nyelvjárásban gyökerezik az eposz szókincse, kifejezéskészlete is. Különösen szerencsésen hatnak és ma is szinte felfrissítik a háromszáz év előtti nyelv ódon zamatát az olyan tájnyelvi kifejezések, mint „agg szót kovácsolni" (III, 26.), „rákháton hozni segítséget" (VI, 31.), „keresztyéneket minden tartja tormában esett féregnek" (VI, 22.). A sajátosan nyelvjárási kifejezések és szavak használata azonban sohasem válik erőltetetté, sohasem megy túlzásba és ezért számunkra nem bántó provincializmusként, hanem a költői nyelv érdekes fordulataként hat egy-egy „földrözzenés", „öszvecsingolódik", vagy „szállankozik". Joggal feltételezhető, hogy Zrínyi, miközben a saját és környezete nyelvhasználatához igazodott, tudatos stílusalakító szándékkal is igyekezett a nyelvi lehetőségek hatá-

[12] *Széchy* II, 216—8.; *Angyal E.*: A 300 éves Sz. V. Nyr 1951. 165.
[13] *Széchy* II, 218.; *Vass B.*: A Zrínyiász mondattana. Nyr 1883. 362, 548. *Bárczi G.*: A tárgyas igeragozás használata Zrínyi műveiben. Pais Emlékkönyv. Bp. 1956. 206—14.

rain belül szokatlanabb kifejezésekkel és nyelvi alakokkal élni. Mintha egyenesen kedvét is lelné abban, hogy műve nyelvezetének némi helyi és régies ízt adjon. Elgondolkoztató, hogy Bárczi Géza a tárgyas igeragozás sajátosságainak esetében is lehetségesnek tartja, hogy Zrínyi az archaizálás egyik fogásaképpen élt vele.

A délnyugat-dunántúli tájnyelv alkotja tehát a *Szigeti veszedelem* nyelvének alapanyagát és letörölhetetlenül rányomja bélyegét az egész műre. Ez azonban korántsem lehetett elég ahhoz, hogy egy nagy műköltői alkotás alapját képezze. Ezt Zrínyi maga is érezte és tudta, sőt a magyar irodalomban elsőként tudatosan is felvetette az epikai műnyelv megteremtésének a problémáját. Előszavában olvassuk: „Török, horvát, deák szókat kevertem verseimben, mert szebbnek is gondoltam úgy, osztán szegény az magyar nyelv: az ki históriát ír, elhiszi szómat." Az általa ismert magyar nyelvet nem tekintette, mint ahogy nem is tekinthette, elég gazdagnak egy história, vagyis az ő fogalmai szerint egy eposz számára.

A szókincsnek idegen szavakkal való kiegészítését kevés kivétellel igen sikerültnek kell tartanunk. A török és horvát szavak nemcsak a magyar nyelv említett „szegénységén" segítettek, de fontos művészi funkciójuk is van: megadják a feltétlenül szükséges török és horvát couleur locale-t. Hogy az eposz török szereplőit nem kiagyalt operett-figuráknak, hanem húsból, vérből való és valóban keletről, Törökországból jött embereknek képzeljük, az többek közt annak köszönhető, hogy miszziri kard vagy azimi kard lóg az oldalukon, hogy arany hazdia van a vállukon, zofrán ülnek, csingián és miszkálon muzsikálnak, findzsából iszszák a kávét stb. A török hadsereg ábrázolását nem tarthatnánk hitelesnek, ha nem látnánk azt a teljes biztonságot és tájékozottságot, amely az egyes csapategységek, valamint katonai tisztségek elnevezései terén uralkodik. A török tábor azért tűnik valóságosnak, mert ott azapok és szpáhik, gyumliák és szpahoglánok, bosztáncikik és mamelukok seregletttek össze, mert a különféle agák, bégek, basák, az oda-basa, az olaj-bég, a basa kihája, a kapidzsi basa és a kajmekán vezénylik őket, mert ott a barjaktárok tartják a zászlót és

a talizmánok, hózsák, dervisek és a nagy kadilesker könyörögnek Allahhoz, vagy hányják a hamaliát. Milyen jól hat az is, amikor a költő néha egy-egy szó erejéig törökül szólaltatja meg szereplőit. A VI. énekben az Almás mellett táborozó törököket megrohanó Zrínyit először egy Dervis nevű török veszi észre és így kiált: Iste kaur! (VI, 63.), a Radivojt és Juranicsot megpillantó tatár „Kimszi! kimszi! kiált" (IX, 60.), a Hennyei-bástyáról visszaözönlő törököket Demirhám hasztalan igyekszik Dur kiáltással megállítani (X, 100.).

Miként Zrínyi a tájszavakkal sem él vissza, a török kifejezések sem válnak erőltetetté, a török nyelvtudás fitogtatásává. Mértékkel használja, rendszerint jól elosztva és csak egyes esetekben halmozza őket. De ilyenkor, mint Mehmet és Szkender idillikus beszélgetésénél vagy Embrulah bemutatásánál, a sok török szó művészileg helyénvaló és hiteles keleti atmoszférát teremt Siklós vagy Sziget falai alatt. Jóval kisebb számban fordulnak elő a horvát szavak, melyek szintén szükségesek a couleur locale megadásához, hiszen Szigetvár védőinek a többsége horvát. Ezért visel a szintén horvát Deli Vid mamuz-t (sarkantyú) a lábán és ezért énekelnek a katonák dávori-t a siklósi győzelem után. A latin szavak használata a magyar nyelv fejletlenségéből következik. Az eposzban azonban szerencsére nem jutnak nagy szerephez. A latin szavak kérdése majd Zrínyi prózájánál merül fel komoly problémaként. Az eposzban egy carbunculus, vagy a magyar katonák nyelvébe is átment lectica (hordágy) jól beilleszkedik a költő szókincsébe, de például a subscribálás már bántó. Ilyen azonban alig fordul elő.

Végeredményben megállapíthatjuk, hogy a magyar nyelv szókincsének török, horvát és latin szavakkal való kiegészítése egy-két kivételtől eltekintve helyénvaló volt és emeli az eposz művészi értékét. Ezt azonban nem mondhatjuk már az idegen nyelveknek, nevezetesen a latinnak a nyelvtani rendszerre gyakorolt hatásáról. A *Szigeti veszedelem* nyelvében több latinizmust találunk, amelyek már nem válnak előnyére. A latin nyelvtan hatását mutatja a szenvedő igealak túlzott használata, a mellékmondatokban levő igemódok latinos alkalmazása (feltételes vagy felszólító mód használata jelentő mód helyett),

például „Nem félnek, keresztyének hogy kijüjenek"; „Azt mondják, Delimán, mikor országokat járt volna" stb. és az értelem szerinti egyeztetés az ilyesféle esetekben: „Sietnek szállásra kiki eloszlani" (VII, 43.).[14] Persze a régi magyar irodalom ismerői ezen nem lepődhetnek meg, hiszen nehezen lehet Mikes Kelemenig olyan magyar írót találni, aki ilyen vagy hasonló latinizmusoktól mentes lenne. A latin nyelv hatását látták sokan Zrínyi sajátos — és a magyar nyelv gyakorlatától sokszor eltérő — szórendjében is. Valóban nagy a valószínűsége annak, hogy Zrínyi ismert merész inverziói vergiliusi mintára keletkeztek. Ez azonban már a ritmika kérdésével függ össze, azért az ilyen sajátosan versmondattani problémákra itt nem térek ki.

A szókincs és a nyelvtani szerkezet futólagos érintése után térjünk rá a nyelv művészi megformálásának, a költői stílusnak a vizsgálatára. A költőnek egy táj beszélt köznyelvét kellett epikai műnyelvvé emelnie, ami csak úgy volt lehetséges, hogy — miként más téren is — szerencsésen egyesíteni tudta mindazt, amit ő előtte alkottak. Költői stílusának elemzését ezért azzal kell kezdenünk, hogy számbavesszük, mit és hogyan vett át elődeitől, irodalmi mintáitól. Már az eposz genezisének vizsgálatánál láttuk, hogy Zrínyi az epikai költés általa ismert valamennyi fajtájára támaszkodott: a naiv jellegű énekmondó epikára, a műköltészet felé elinduló históriás énekre és a külföldi nagy eposzokra. Ez a hármas előzmény határozottan kimutatható költői nyelvében, stílusában is.

Az eposz szerkezetének vizsgálatánál rámutattam, hogy a költő feltűnően nagy szerepet juttatott kompozíciós technikájában az epika ősi szimmetriákban és ellentétekben mozgó szerkesztésmódjának, alárendelve azt természetesen saját szerkesztőművészetének. Az ilyen eljárásra Homérosztól kezdve bőven láthatott példát a nagy eposzokban, de — mint egyéb vonatkozásokban is — minden bizonnyal e tekintetben is hatottak rá a horvát és esetleg magyar hősi énekek. Költői stílusában ez utóbbiak hatása, illetve általában a verses epika ősibb, naivabb előadásmódja még fokozottabban érvényesül, és bizonyos archaikus hangulatot kölcsönöz művének. A *Szigeti veszedelem* tele van

[14] *Vass B.*: i. m. 319—20, 360.; *Négyesy* 71.

a naiv epika, s gyakran általában a folklór ismert stiláris jegyeivel, sajátságaival. Olyan jellegzetességek, mint a párhuzamosság, gondolatritmus, ismétlés, progresszió, regresszió, szinte egymást érik Zrínyi eposzában. Lássunk néhány példát ezekre.

A párhuzamosságra szép példa:

Mint az lángos harap, ha nádban ütközött,
Mint az sebes vizár, ha hegybül érkezett:
Oly kegyetlenségben Zrini most öltözött.

És ledül előtte nagy óriás Csebár,
Hal Jakul átokkal és Csirkin teftedár,
Esik zöld zászlóstul nagy Jakul barjaktár,
Esik Mahomet-vér szerecsen Zulfikár. (XV, 64—5.)

Az utolsó sorokban a párhuzamosság az ismétléssel kombinálódik. Az ismétlés nagyon sokszor egy-egy soron belül jelentkezik:

Nem nékünk, nem nékünk, uram tisztességet. . . . (II, 75.)

Hajts meg uram, hajts meg szómra te füledet. . . . (IV, 72.)

Az ismétléssel gyakran bizonyos gondolatritmus is együtt jár:

Hoz halált, hoz veszélyt ez vitéz Szigetben. . . . (X, 18.)

Ő kézzel, ő szemmel, ő bátor járással
Biztatja társait haragos torkával. . . . (X, 20.)

Ü kobozt, ü miszkált, ü csingiát tuda. . . . (X, 55.)

O áldott, o boldog, o erős vitézek! (IX, 77.)

Az *ó* indulatszó háromszori megismétlése, mindig változó jelzőt mondva utána, igen alkalmas itt az indulat fokozására.

Milyen szépen egészül ki a gondolatritmus az alliterációval a következő sorban:

Lobognak az zászlók, fénlenek fegyverek . . . .(IV, 26.)[15]

Arany János a nemzeti versidomról szóló tanulmányában rámutatott a fokozást, előrehaladást kifejező gondolatritmusra

[15] Szauder József lektori jelentése figyelmeztet rá, hogy ez a sor erősen emlékeztet Sárközi Máté „Cantio de militibus" című énekének (1597) egyes soraira: „szép zászlók lobognak", „rettenetes fegyver fénylik". (RMKT XVII. I, 85.)

(progresszió), mint a magyar vers, különösen a népdal egyik sajátságára és az ismert dalt idézte:

Meghalok Csurgóért, de nem a váráért
Hej, nem a váráért, csak egyik utcáért,
Nem is az utcáért, csak egyik házáért,
Hej ebben növekedett barna galambomért.[16]

Hasonló felépítésű szakaszokra bukkanunk a *Szigeti veszedelemben* is:

Szebb vala mindeneknél az ő szépsége,
De még azon följül urához hüsége. . . . . (XIII, 6.)

A legszebb ilyen versszak Delimánról szól:

Egy nagy cárbunculus az sisakján vala,
Ezen sötétben is megesmerik vala,
De jobban az künél fénlik ő szablyája;
Jobban szablyájánál az ő bátorsága, (XIV, 84.)

Ha tekintetbe vesszük, hogy ez a szakasz a XIV. énekben, az éjszakai ostrom leírásánál olvasható, akkor különösen dicsérnünk kell a költő nagyszerű művészi érzékét. E stílussajátság alkalmazásával erőltetettség nélkül elfogadhatóvá tudja tenni azt a merész költői képet, hogy a bátorság fénylik a sötét éjszakában.

A népballadák hangulatát idézik fel az ilyen fordulatok:

Nem nyugovék, mig nem tölté császár fülét,
Ama nagy császárét, szultán Szulimánét. (IV, 53.)

Vagy ez a gyönyörű regresszió:

Galatában meglátá a szép Cumillát,
Cumillát az szépet, Szulimán leányát. (I, 71.)

A szóbeli epika hatására gondolhatunk a szórend ilyen pontos felcserélésében is:

Kegyetlenül üti lábával az földet
Üti kegyetlenül az földet lábával. (XIV, 30—1.)

[16] *Arany* 222.

A naiv fordulat sokszor érdekesen kombinálódik a bonyolultabb műköltői eljárással:

Kemény v a s a s p a i z s az hajtást megtartá,
De az v a s a p a i z s t ugyan általjára. (III, 75.)

A „vasas paizs" jelzős szerkezet szavainak más grammatikai helyzetben való megismétlése a folklór eljárására emlékeztetne, de a költő ezt a formai megoldást egy bonyolult eset tömör megfogalmazására használja fel éppen nem naiv módon. Többször el kell olvasni ezt a két sort, amíg megértjük, miről van szó: a vasból lévő dárda hegye átütötte a feltartott vas-pajzsot, de nem hatolhatott rajta keresztül és így nem tett kárt.

A beszélt nyelv és a hozzá közel álló, illetve a szóbeliségben élő műfajok kedvelt fordulatai voltak a XVI—XVII. században a „nőttön nő"-féle kifejezések. Levelekben, prédikációkban és epikai alkotásokban találkozunk velük főként, s Zrínyi is szívesen használja őket.[17] A „szólton szól", „ujitton ujit", „szaladton szalad" és a hasonló fordulatok, akárcsak a „*futnak* az törökök *futó* vezérestül" (VI, 81.) jellegű szerkezetek, a maguk nyomatékosító, emfatikus hatásukkal kitűnően beleilleszkednek az eposz stílusának a hagyományos szóbeli epika sajátságait őrző rétegébe.

Az ősi epikai stílus jelentkezik az eposzt jellemző egyszerű mondatszerkesztésben is. A mondatok elhelyezése az esetek többségében igen egyszerű: ahány sor, annyi alárendelő vagy mellérendelő mondat, az egyes strófák végén pedig befejeződik az egész mondatszerkezet.[18] Az sem véletlen, hogy a mellérendelés sokkal gyakoribb, mint az alárendelés: általában így van ez a naiv epikában. Sőt még az alárendelt mondatok is sokszor a mellérendelés benyomását keltik a kötőszó elhagyása miatt:

Csaknem éjjel, nappal ezt az mezőt járják,
Még az hóstádban is mieink nem laknak. (III, 12.)

A kötőszók gyakori mellőzésével, akárcsak a névelők sokszori elhagyásával egyúttal tömörebbé teszi stílusát. Persze nem

[17] *Kelemen J.*: A nőttön-nő-féle kifejezésekről. Pais Emlékkönyv. Bp. 1956. 145—50.
[18] *Vass B.*: i. m. 1884. 25.

szabad azt hinnünk, hogy Zrínyi minden esetben a naiv epikára emlékeztető mondatszerkesztést használ. Szép számmal találhatók gondosan kidolgozott körmondatok is, de ezekről majd később lesz szó.

Az eposz stílusának másik gyökerét a históriás énekekben, a *Szigeti veszedelem* magyar műfaji előzményeiben kereshetjük. Természetesen a históriás énekek krónikás egyszerűségű nyelvének és stílusának a *Szigeti veszedelem* jelentős részében való felismerése egyáltalán nem válna a költő dicséretére. Szerencsére néhány helyet kivéve az eposz nyelve mindenütt messze Tinódi énekei felett áll. Az a néhány eset azonban, ahol szinte kiugrik a *Szigeti veszedelem* képekben gazdag nyelvéből egy-egy száraz krónikás versszak, kitűnően van megválasztva. A költő ugyanis éppen egyes nagy jelentőségű események bejelentésekor folyamodik a históriás énekek minden költői díszt nélkülöző egyhangú stílusához és ezzel fokozott nyomatékot ad bejelentésének. Így cselekedett, amikor Szulimán megindult a hadjáratra:

Szent Iván havának tizedik napján
Konstantinápolybul megindúlt Szulimán. (II, 31.)

Vagy amikor a főhőst bemutatja:

Akkor az nagy nevü Zrini Szigetvárban,
Maximiliántul röndölve kapitán
Volt, Horvátországban és többiben is bán —
Ez az kiről szólni fog én históriám. (II, 60.)

Az eposz egyik legfontosabb eseményénél, Szulimán Szigetvár alá érkezésénél szintén egészen krónikás hangon vezeti be a gyönyörű jelenetet:

Azért megindula Szulimán táborral,
Igen hadviselő okos rendtartással;
Ére Szigetvárhoz ugyanazon nappal
Délután két órakor nagy táborával (VII, 13.)

Helytelen volna, ha csak az eposznak egyes ilyen tudatosan krónikás szárazságú részeiben jelölnénk meg a históriás énekek stílusának a hatását. Mert bár általában igaz, hogy a históriás énekek nyelvi, stiláris kiképzése igen gyatra, mégis, miképp elbeszélő lelemény terén, úgy az elbeszélő stílusban is találunk

bennük egyes olyan sorokat, strófákat, melyeket méltán tekinthetünk Zrínyi előzményeinek. Tinódi énekeiből több olyan részletet idézhetünk, melyekben már egy műepikai nyelv csírázik. Ilyen részleteket találunk Tinódi *Erdéli históriá*-jában Lippa ostromának leírásakor. Milyen ügyesen szemlélteti például ez a versszak a várostrom zűrzavarát:

Zönög az ég Lippán nagy sivalkodástul,
Jézust, Alláht nagy felszóval kiáltástul,
Sok puska hányástul, sok kard csattogástul,
Az ég homályosult mind az kétféle portul.[19]

Nem lehet letagadni, hogy ettől a stílustól egyenes út vezet Zrínyi alábbi nagyszerű soraihoz:

Vér és fegyver között hallik hangos szózat,
Azt tudnád távulrul, hogy az ég leszakadt.... (X, 31.)

Vér jajgatás és por megy égben keverve,
Törik dárda, kopja, szablya elegyedve... (XV, 63.)

Természetesen Tinódi idézett szakaszához hasonlót nem sokat lehetne idézni a históriás énekekből, de ez az egy is elég annak érzékeltetésére, hogy a harci jelenetek nyelvi megformálásában Zrínyinek voltak már elődei. Vagy nem illene be bármely nagy eposzba Tinódinak ez a rendkívül szemléletes, a folyón való átkelést és a lovasok fegyvereinek a zaját egyetlen igébe tömörítő sora: „Száguldva az vizön ők által zörgének."[20]

A költői nyelv bizonyos elemeit — különösen a harci események ábrázolása terén — a költőnek módja volt tehát a históriás énekekből meríteni. Ez azonban a legkevésbé sem mossa el azt az óriási különbséget, amely Zrínyi nyelvét a Tinódi-féle énekmondókétól elválasztja. Ennek dokumentálására elég egy-egy hasonló tárgyú versszakot idéznünk a két költőtől. Mindketten gyakran kényszerülnek tömör felsorolást adni arról, hogy egy-egy összecsapásnál kik haltak meg. Tinódi ezt így oldotta meg:

Vesze porkoláb Sövénházi Ferenc,
Az Csefi Ferenc, és az Dali Ferenc,
Jó Macsóiai Ferenc, Horvát Ferenc,
Főhadnagy Milák, jó Haraszti Ferenc.[21]

[19] RMKT III, 47.
[20] RMKT III, 295.
[21] RMKT III, 86.

Tinódi primitívségére még az is jellemző, hogy a gyatra rím kedvéért ebbe a versszakba csupa Ferencet gyűjtött össze, hogy a következőkben sorra kerüljenek majd a Péterek, Jánosok stb. Zrínyi ellenben a holt felsorolás helyett dinamikusan ábrázol egy-egy igével vagy kötőszóval, vagy pedig mindössze egy tárgyraggal cselekményt tud éreztetni, életet tud önteni a halottak soraiba:

Orostoni Péter levágja Saladint ;
De Demirhám ütet, erős Orostonit;
Malkuch Huszárt, Szelim Balázst és Gerdeit,
De Bosnyák Benavirt, Ramadánt, Huszaint. (X, 25.)

A történeti tárgyú históriás ének mellett a *Szigeti veszedelem* nyelve sokat magába szívott a históriás epika regényes válfajának költői nyelvhasználatából is. Így mikor nem harci eseményekről ír, egyes versszakok olvasásakor a széphistóriák nyelve jut eszünkbe. Nem Árgirus bujdosására emlékeztet-e ez a szakasz:

Bujdosik nagy Delimán másod magával,
Nagy gondokat hordoz mindenütt magával,
Küszködik busulásinak nagy habjával,
Idegen földön jár rakva bátorsággal. (XII, 1.)

Természetesen a korábbi magyar költészet nyelvi, stiláris eredményeiből Zrínyi nemcsak az epikáét, de helyenként a líráét is értékesíteni tudta.

Balassi stílusának egyes fordulatai egyaránt vissza-visszatérnek a vitézi, szerelmi és vallási jellegű jeleneteknél. A szigetvári hősnek a II. énekben elmondott imája például nemcsak tartalmában és a mondanivaló belső megformálásában, de stílusában is erősen hasonlít az istenes énekekhez, különösen az L. zsoltárhoz. Hogy Zrínyi mennyire fokozni és tömöríteni tudja Balassi költői stílusának erejét is, arra a VIII. éneknek a szárnyas hajnalról szóló egyik versszaka a legjobb példa:

Ifiu orcával mindent megvidámit,
Ő földbül virágot szépségével indit,
Ő fülemilében keserves torkot nyit,
Ő forrást, ő folyást, erdőt, mezőt ujit. (VIII, 4.)

Ez a néhány sor, amely azt ábrázolja, hogy a hajnal megjelenésével hogyan újul meg az egész természet, Balassi híres *Ad laudem verni temporis*-ának a mintájára készült, azt követi. Csakhogy ami Balassinál egy évszaknak, a tavasznak a megjelenését jellemzi, azt Zrínyi egy napszaknak, a hajnalnak a jellemzésére használja. Ennek a hajnalnak a jöttére kinyílnak a virágok, megszólalnak a néma fülemülék, csobogni kezdenek a források, holott ezek mind a tavasz jellemzői. Ezzel az eljárással Zrínyi az ábrázolás erejét páratlan módon tudta felfokozni.

Az I. énekben benyomul a *Szigeti veszedelem* stílusába a protestáns prédikátorok ostorozó énekeinek bibliás nyelve is. Isten szavainak rokonságát Farkas András és Szkhárosi Horvát megfogalmazásaival már korábban tárgyaltam.

Reneszánszkori költészetünknek, a históriás énekeknek és az oktató-bölcselkedő verseknek egyaránt jellemzője a közmondások alkalmazása. Már Tinódinál is találkozunk ezzel a gyakorlattal, de még inkább általános lesz a XVI. század végén és a XVII. század elején. Különösen a késő reneszánsz és a korai barokk nemesi költészet kedveli a közmondásokat, s így természetes, hogy Zrínyi is szívesen él velük. Tartózkodik azonban öncélú okoskodásra vezető halmozásuktól, s így az eposzba beillesztett közmondásai szerencsésen és találóan élénkítik, teszik szemléletessé, kifejezővé stílusát: „Hamar kü esik ott, hon az ég zörrenik" (VI, 79.), „Csalogatnak, sipolnak, de nem kell hinni" (XII, 83.), „Nem ragad ebugatás az derült égre" (XIII, 50.), „Orvosságot elmult üdőre nem lehet csinálni" (XIII, 67.).

Eltekintve a Zrínyi előtti magyar epikai műnyelv kezdődő kialakulásától, stílusa, terminológiája közvetlen előzményét, az első magyar barokk költőnek, Nyéki Vörös Mátyásnak a verseiben találhatjuk. A „négy végső dologról", vagyis a halálról, ítéletről, pokolról és mennyországról szóló barokk tankölteményeinek a stílusa ugyan meglehetősen egysíkú, az erőt, szenvedést, borzalmat, erős mozgást, az elemek kavargását azonban sikerrel tudja megeleveníteni, s e téren nagy szó- és képgazdagságról tesz tanúságot. A *Tintinnabulum tripudiantium* egyetlen versszaka is jól szemlélteti a magyar költői nyelv fejlődésének azt az új szakaszát, pontosabban annak kezdetét, melyet a barokk irodalom kialakulása jelent:

Tengernek iszonyu kemény zuhogása,
A földnek szüntelen való indulása,
Napnak s holdnak véres homálosodása,
Ugyan meg-fonnyasztnak, s vadak orditása.[22]

Ez az a költői terminológia, mellyel Zrínyi — továbbfejlesztve, sokoldalúan gazdagítva azt — a világrészek csatájává felfokozott szigetvári küzdelem atmoszféráját érzékeltetni, a démoni hatalmak támadását megjelenítő mitologikus vízióját megfesteni tudta.

És végül a magyar műköltői nyelv és stílus örökségei sorában kell említenünk magának Zrínyinek szerelmi verseit is, melyekben már kiformálódóban volt az eposz terminológiája és szép hasonlatainak egy része. Ezekről már szó volt, s ezért nem ismétlem a példákat. Mindössze azt szeretném bemutatni egyetlen sor idézésével, hogy a kizárólag szerelmi témájú versekben használt fordulatokat milyen pompásan tudja a költő a hősi eposz harci jeleneteibe is beolvasztani. Balassi nyomán Zrínyi is alkalmazza szerelmi költészetében az ekhós motívumot. Nemcsak írt egy egész ekhós verset, de felhasználta az ekhó-motívumot mind a két *Idillium*-ban is. Az első *Idillium*-ban, mikor a költő Violát keresi az erdőben, „Echo ád sok bus választokat". Ez a motívum a *Szigeti veszedelem* IX. énekében már a hős bajtársát kereső Radivojjal kapcsolatban fordul elő, aki éppúgy keresi társát az erdőben, mint egy kétségbeesett szerelmes, „de nem más csak echo néki bus választ ád" (IX, 62.).

Zrínyi tehát szerencsésen tudta felhasználni, szükség esetén összeolvasztani vagy a maga helyén alkalmazni a korábbi magyar műköltészet stíluselemeit. Ezt egészítik ki azok a stílussajátságok, melyeket a külföldi eposzokból ismert meg és magyarra átültetett. Gondolok itt az epikai stílus olyan sajátságaira, mint a költői kérdés, vagy a költő egyéb közbeszólásai, felkiáltásai, helyeslései, az eposz hőseihez szóló biztatásai stb. Mindig elevenen hatnak Zrínyi kérdései, közbeszólásai. A X. énekben például a harcba beavatkozó szigetvári hős félelmetes leírását azzal teszi teljessé, hogy felteszi a kérdést: „Röszkettél-é Demirhám, mikor ezt láttad?" (X, 95.). A tragikus véget ért Embrulah, az ifjú költő alakja, szintén kivált egy szubjektív megjegyzést a költőből:

[22] RMKT XVII. II, 194.

O, örökké szerencsés Embrulah lennél,
Ha hadat s Szigetet te elkerülhetnél! (X, 57.)

Máskor művészi eljárásának az igazolására törekszik közbeszólásával: így a II. énekben, mikor Szulimánt, az ellenség vezérét jellemzi, szükségesnek tartja megjegyezni: „Igazat kell irnom, halljátok meg mostan" (II, 47.). Néha az események, az elbeszélt tények méreteit érzékelteti egy-egy felkiáltással. Ezzel jellemezte a török tábor mérhetetlen tömegét az I. ének végén, amikor felkiáltott, hogy tovább nem tudja számlálni a végtelen sokaságot. Ugyanígy a XI. énekben azzal adja meg a felbőszült Zrínyi öldöklésének gigantikus jellegét, hogy kételkedni kezd abban, vajon le tudja-e írni:

Ki ád nékem oly eszt, irhassam ez dolgot,
Zrini mely rettenetes harcot inditott? (XI, 95.)

Több esetben különös nyomatékot kapnak a költői kérdések a fentebb tárgyalt ismétlés alkalmazásával. Így a XV. énekben, mikor a várból kilépő Zrínyi elől futnak a törökök, sorozatosan teszi fel a költő a kérdéseket:

Hon vagytok ti mostan világrontó népek?
Hon vagytok földemésztő szörnyü seregek?
Hon török, hon tatár, sötét szerecsenek?
Hon vagytok három világrul kevert népek? (XV, 58.)

A külföldi klasszikus eposzok szolgáltathattak mintát az eposz körmondatainak a megszerkesztéséhez. A többnyire egyszerű mondatszerkesztést szerencsésen élénkítik egyes mesterien szerkesztett, bonyolultabb, de mégis kristálytisztán áttekinthető körmondatok, melyek néha két teljes versszakot betöltenek.[23] Valószínű, hogy elsősorban Tasso szolgált itt mintául, akinek az oktávái majd megannyi pompás mondatszerkezetek. Idézzük fel példaként a *Szigeti veszedelem*-ből azt a két versszakot, amely a várvédőknek az eskütétel előtti hangulatát festi:

Mint mikor az fölszél Késmárkbul kiszakad,
Ama sürü fenyős erdő közben akad,
Támaszt zugást nagyot, nem reked s nem lankad,
Hajol előtte lágy, és kemény ág szakad:

[23] Vö. *Angyal E.: i. m. 166.*

Illyen nagy zöndülés esék ő közikbe,
Mert fölforr az haragos vér mindenikbe,
Kivánja mindenik: ellenség vérébe
Hamar kezét fösthesse és az szüvébe. (V, 37—8.)

Ez már nem az énekmondók hangja, hanem a műeposzé, a maga sokrétű mondatkapcsolásával, a mellé- és alárendelések váltogatásával.

Zrínyi eposza ülteti át magyar nyelvre a klasszikus eposzok egyes szállóigévé vált sorait vagy közismert fordulatait. Így lefordítja és Olaj béggel elmondatja a nehezen lefordítható híres Una salus-t (Aen. II, 354.):[24]

Egy reménsége van meggyőzetetteknek,
Hogy semmi győzedelmet ne reméljenek. (III, 90.)

Vergiliusi visszaemlékezés az is, amikor a XII. ének végén Delimán őrjöngésének leírásakor a költő felkiált:

De mit csinál Delimán ilyen látatban?
Nem mondhatom, ha volna száz nyelv szájamban. (XII, 109.)

Vergiliusnál így olvashatjuk: Non mihi si linguae centum sint oraque centum (Aen. VI. 625.).[25] Átültet Zrínyi egyéb latin szólásokat is, változó sikerrel. A „fama gerunt bella" egyszerű szószerinti, latinos szerkezetű fordításban jelenik meg: „Hírrel viseltetnek az hadakozások" (VIII, 34.), de már az „ex ungue leonem. . ." kezdetű antik eredetű szólás valósággal magyar közmondássá válik, olyan kitűnően fordítja: „Körmérül esmerni az vitéz oroszlánt" (XIV, 5.).[26]

A fentiekben röviden megkíséreltem összefoglalni azokat a stílus sajátságokat, melyek Zrínyi költői nyelvének három főforrásából fakadnak, azok hatására keletkeztek. Ezzel természetesen korántsem fejeztem be Zrínyi stílusának a tárgyalását, hiszen hátra van még a java: annak a tárgyalása, hogy a különböző stíluselemek hogyan illeszkednek szerves egységbe és még inkább, hogy mi az, amit a költő maga adott mindehhez.

Az eddigiek során szándékosan nem foglalkoztam a *Szigeti veszedelem* hasonlataival, mert célszerűbb ezeket nem eredetük

[24] *Vasvári P.*: idézett kiad. 95.
[25] *Mály F.*: A Sz. V. forrásaihoz. EPhK 1935. 294.
[26] *Heller* 27.

szerint, hanem együttesen megvizsgálni. Erre kell, hogy indítson az a tény is, hogy az írók hasonlatanyaga gyakran elárulja, milyen szemmel, kiknek a szemével néznek körül a világban. Balassi Bálintot például a vitézi élet és a természet jelenségeire emlékezteti minden, amit lát és amikor nem vitézi éneket ír, akkor is a vitézi élet képei töltik meg verseit. A Szigeti veszedelem hasonlatainak számbavételénél ezért újabb bepillantást nyerünk Zrínyi művészi szemléletébe.

Ha a hasonlatok tárgyát figyeljük, akkor ezeket két részre oszthatjuk. Egy részük irodalmi átvétel. Ide tartoznak többnyire a ragadozó állatokkal (oroszlán, tigris, leopárd, vadkan, sas stb.) kapcsolatos hasonlatok, annál is inkább, mert egy részük Magyarországon nem is ismeretes; továbbá olyan, mondhatni elcsépelt, közhellyé vált képek, mint a terjedő tűzről vagy a hegyről legördülő szikláról szóló hasonlat és természetesen az antik reminiszcenciákat tartalmazók (VI, 51; X, 16.). Minket azonban jobban kell, hogy érdekeljen a másik csoport: ide a költő személyes élményein alapuló hasonlatok tartoznak. A személyes élményeken alapuló hasonlatok között találjuk az olaszországi út emlékét felidéző bikaviadal (XV, 83—4.) és halál (X, 103.) hasonlatokat; s lehet, hogy ezek közé tartozik a főhősnek „vizi óriás"-ként való jellemzése is. Találunk közöttük természetesen szép hasonlatokat a katonaéletből. Gondoljunk például a hős imájának erre a két gyönyörű sorára:

Vedd hozzád lelkemet, mely téged alig vár,
Miként segítséget hadtól megszállott vár. (II, 77.)

Idézni lehetne Demirhám és Deli Vid összecsapásának a levegőben egymásnak szaladó, szembejövő ágyúgolyókhoz való hasonlítását (XI, 67.). Érdemes megfigyelni, hogy ezek a hasonlatok mennyire más szemléletet tükröznek, mint a félévszázaddal korábbi Balassinak ugyancsak a katonaéletből vett képei. Ha csak az egyik legszebbre gondolunk: „Fénlik sok kövektől, mint a verőféntől erős vér tiszta jégen",[27] rögtön szembetűnik, hogy míg Balassi élményei a vitézi portyázásokból fakadnak, addig Zrínyi képzeletének mélyén már az ágyúk, a nagy ütközetek, várostromok vannak.

[27] *Eckhardt S.*: Balassi Bálint összes művei. I, Bp. 1951. 92.

Első pillanatra azt gondolhatná az ember, hogy Zrínyinek egyéni élményeiből fakadó hasonlatai túlnyomórészt a katonaéletből valók, hiszen egész ifjúkorát harcok között töltötte. Mégis az ily tárgyú hasonlatok száma elenyésző. Harci téma feldolgozásánál ugyanis az ugyanebből a tárgykörből merített hasonlatok nem szerencsések és ezért Zrínyi hasonlatainak a tárgyát legtöbbször a természetből és a gazdálkodó nagybirtokos főúr élményvilágából vette. Itt megint utalnom kell arra, hogy ezek a természeti hasonlatok mennyire különböznek Balassi hasonló képeitől. A nagy lírikus többnyire az egyházi gondolkodás béklyóiból felszabadult ember ujjongásával közeledett az élet örömei, a földi szépségek és ezek közt a természet csodái felé, vagy pedig a szabad természetben portyázó végvári vitéz szemével nézett körül a tájon. Zrínyi természeti képeiben, vagy legalábbis azok jó részében, inkább a természetet a gazda szemével néző ember szemlélete jelenik meg. Az ő természeti hasonlatai nem olyan színpompásak, mint költő elődjéé, nála nem a szépségen van a hangsúly, hanem a pontos megfigyeléseken.

Természeti képei mindig rendkívül szemléletesek és találók. Az Almás patakon átkelő janicsárság például „mint sok sűrű nádasság" (VI, 76.) tűnik szemünk elé, amint puskáikat, hogy el ne ázzanak, magasra tartva átgázolnak a folyón. Az Almásnál meglepett pihenő török sereg kapkodását pedig a megbolygatott hangyabolyhoz hasonlítja (VI, 65.). Vagy milyen finom az a természeti megfigyelés, mellyel Demirhám és Radován birkózását jellemzi:

Mikor méz-szag medvének orrában esik,
Utána mászkálván bükfárul leesik,
Körmével s fogával az fára haragszik,
Szaggatja heában heát gyökeréig :

Igy ez mind az kettő egy másik körül jár. (X, 41–2.)

Ez a medvével kapcsolatos hasonlat a vadászó főúr élményéből fakad, akárcsak az a gyönyörű sor, amellyel a XV. énekben a vitézeknek a kirohanás és a közelgő hősi halál bejelentését követő hangulatát jellemzi:

Hangos zöndülés lén az vitézek között,
Mint mikor kemény szél megfuja az erdőt. (XV, 10.)

Feltűnő azonban, hogy a Dráva menti nádasokban és tölgyesekben vadászgató Zrínyi gróf éppen olyan megfigyeléseket választ hasonlatai alapjául, amilyeneket a szántó-vető paraszt, a pásztor, a vízmenti nádasok közt élő halász tesz napról napra. Az I. énekben felvonuló zagatárokról olvassuk, hogy

Ellepték az földet, ezek mint az hangyák
Avagy széles mezőben az sok k a l a n g y á k. (I, 91.)

A szerencse úgy gyönyörködik az ember esésében, „mint juhász küsziklán künek görgésében" (IV, 3.); a szigetváriak a törököt mint b a r m o t hajtják maguk előtt (V, 12.); a szigetvári hős pedig a szultán megölése után „mint pásztor nyájához" fordul vissza elmaradt serege felé (XV. 101.); Delimán úgy kerülgeti Szigetvárt,

...mint egy é h f a r k a s a z b a r o m ó l k ö r ü l
Mellyével próbálja ha kert előtte dül. (XIV, 85.)

Visszatér a Balassitól és Zrínyi lírájából egyaránt ismert híres Petrarca-kép is, de úgy továbbfejlesztve, hogy még fokozottabban érvényesüljön benne a bukolikus szemlélet:

Vala oly órában, mikor minden állat
Legcsendeszebben magának nyugodalmat
Vesz ; juhász, szántó aluszik kedves álmat,
Juhok mellett nyugszik kuasz, mely megfáradt. (IX, 43.)

Legszebb hasonlatát a X. énekben olvassuk:

Itt már sok török hull, mint tüz előtt az nád,
Mellyet pásztor tavasszal gyujtogat, s vigad
Látván tüznek, szélnek kemény harcolását ;
Igy hull az sok török és szaladton szalad. (X, 101.)

A terjedő tűzről vett hasonlat különféle alakban a legtöbb eposzban megtalálható, epikus közhely. Zrínyinél több más helyen is előfordul (III, 69; VI, 110; XI, 95; XV, 64.) sablonos formában. Itt, a X. énekben azonban az elkoptatott költői kép megifjodik, új életet kezd és gyökerében eredetivé válik. Rendkívüli szemléletessége mellett az egyszerű ember gondolkodásának, örömeinek őszinte átélése varázsolja fénylő gyöngyszemmé az ilyen hasonlatokat.

A hasonlatok tartalma mellett nem kevésbé tanulságos az a mód, ahogy Zrínyi hasonlataival gazdálkodik. Ha ezt részletesen megvizsgáljuk, akkor stílusának egy további fontos jellegzetességét ismerhetjük fel. Ez a sajátság a hasonlatokban s általában a képalkotásban megfigyelhető stereotipia. Ezt néhány példával meggyőzően lehet igazolni. Nézzük meg az oroszlán-hasonlatokat, melyek igen gyakoriak. A költő nem egy bizonyos hősét hasonlítja oroszlánhoz, vagy a hősök valamelyik csoportját, hanem a legkülönbözőbb esetekben a legkülönbözőbb szereplőket. A szigeti hős több ízben hasonlít oroszlánhoz (VII, 51; XV, 56.), a X. ének utolsó szakaszaiban pedig mint egy nagy oroszlán-család jelenik meg az egész szigetvári védősereg. Szulimán is oroszlánnak tekinti Zrínyit (XIII, 85.), Zrínyi viszont „dühös oroszlán"-hoz hasonlítja Szulimánt (V, 6.). Oroszlán-hasonlattal jellemzi a költő Thury György (II, 7.), Farkasich (III, 101.), Dandó (V, 45.), Radován (V, 49.), Deli Vid (VI, 70; VI, 92.) vitéz bátorságát; „két vitéz oroszlány" Radivoj és Juranics (IX, 52.), de ugyanígy a török vitézek is: Delimán például hol „sivó oroszlány" (VIII, 18; XIV, 83.), hol „haragos" oroszlán (X, 77.), hol „szüves" oroszlán, aki nem fut el a sok vadász elől (X, 86.), vagy pedig egyszerűen „oroszlán módjára" cselekszik. Al bék a XIII. énekben már gúnyosan alkalmazza elsősorban Delimánra gondolva ugyanezt a hasonlatot:

Az kiket mi oroszlányoknak tartottunk,
Ugy megszeligyültek, mint ölyv előtt vad tyuk. (XIII, 44.)

„Mint két haragos líbiai oroszlán", vagy mint „két vitéz oroszlán" csap össze Demirhám és Deli Vid a VII. énekben (93.) vagy Radován és Demirhám a X-ben (35.). Oroszlánról van szó akkor is, amikor azt írja a költő, hogy Demirhám úgy „tetszik mint egy vad puszta Líbiábul".

Megállapítható ebből, hogy az oroszlán-hasonlatot a költő minden megkülönböztetés nélkül alkalmazza mindenkire, akire ez ráillik. De ugyanígy jár el más vadállat-hasonlatokkal is. Badankovics „kegyetlenb medvénél" (X. 57.), a szerelmes Delimán „mint nyíllal lütt medve vándorol" (XII, 34.), Murtuzán „mint megsérült medve" ront rá a magyarokra (XV, 67.); saskeselyűhöz hasonlít Deli Vid (XI. 49.), de az Embrulaht meg-

ölő Badankovics is (X. 58.); ,dühös farkas", majd „éh farkas" Delimán (I, 75; XIV, 85.), de „éh farkas" Szulimán is (II, 84.), Radivoj és Juranics pedig „két vad farkas"-hoz hasonló (IX, 46.); Demirhám „mint vadkan emléti szégyenét" (XIII, 59.), Klizurics pedig mint „erdei vad" ront rá ellenségeire (X, 69.).

A stereotipia nemcsak úgy érvényesül, hogy szinte valamennyi jelentős harcos vadállathoz, sőt több ember ugyanahhoz a vadállathoz hasonlít, hanem úgy is, hogy a különböző vadállatokat hasonló, sőt szinte azonos helyzetbe állítja a költő. Mehmet, mikor fia halálakor „mint az fene tigris kölkét halni látja" (III, 80.), Radivoj pedig Juranics halálán „mint fene leopárt ha elveszti kölkét" (IX, 74.) ront rá a „vadászok"-ra, pusztít közöttük, de maga is elesik. Hasonló ehhez — bár itt mások az indítóokok — Klizurics halála is, aki mint erdei vadkan „dühösségben esvén" ront a vadászokra (X, 69.).

Természetesen ez az eljárás nemcsak a bátorságot, vitézséget kiemelő hasonlatoknál érvényesül. Mikor valakinek a gyorsaságát akarja ábrázolni a költő, akkor mindig a „könnyü evét"-hez hasonlítja, legyen az Delimán, Deli Vid vagy bárki más (II, 35; VII, 84; X, 79; XI, 85; XIV, 17.). A nagy sokaság jellemzésére a hangya-hasonlatok szolgálnak (I, 91; II, 39; VII, 65.). De természetesen nemcsak az állat-hasonlatokról van itt szó. A törökök, a szigetváriak, a szerecsenek, Kamber, Demirhám egyaránt „sivó" vagy „dühös" ördögök (I, 76; VI, 104; VII, 92; VIII, 41; X, 8.).

Van persze ez alól kivétel is. A sárkány-hasonlat mindig csak Demirhámra érvényes (VII, 86; X, 21; XI, 58.), egyszer ugyan Dandót is így jellemzi, de akkor nem a „sárkány", hanem a „mérges gyik" elnevezést találjuk (VI, 63.). A halálhoz pedig csak az ellenséget pusztító Zrínyi hasonlít (XI, 97; XV, 64.). De már a remek „vizi óriás" hasonlat nemcsak Zrínyire, hanem Dandóra is áll (X, 49; X, 98.).

A stereotip képalkotás következtében meg lehet különböztetni egyes hasonlat- vagy képzet-családokat és Zrínyi képeinek jelentős része tömöríthető néhány ilyen családba. Ezek egyike például a tölgy, árbocfa, hajó-hasonlat-csoport. A legnagyobb hősök által hordozott hatalmas dárdákat a költő vagy tölgyfához, vagy hajóárbochoz hasonlítja. Deli Vid dárdája olyan, mint „nagy sugár töly-szál", Zrínyi úgy viszi az övét, mint

„vitorlás gálya az nehéz árbocfát", Delimánnál mind a két hasonlat megvan:

Nagy dárda kezében hasomló tölygyfához,
Avagy rettenetes gállyaárbocfához. (X, 50.)

A tölgyszál- és a hajó-hasonlat azután más-más helyzetekben is megjelenik és végiggyűrűzik az eposzon. Stipán Golemi, Badankovics és Hervoics mint tölgyfák állják az ellenség rohamát, Radován pedig úgy dűl el, mint a borostyán által földrehúzott „régen nevelt" tölgyfa (VII, 59; X, 45; X, 74.). A gálya-, hajó-hasonlatok is a legváltozatosabb formában fordulnak elő (I, 56; X, 24; X, 57; XI, 89; XIV, 105.).

Egy másik ilyen képzet-családnak a kőszikla áll a középpontjában. A szerencsével, a megpróbáltatásokkal, az ellenség tömegével szembeni szilárd helytállás megjelenítésére a költő a kősziklát hozza fel, melynek nem ártanak sem a tenger habjai, sem a „nagy szelek" (II, 49; III, 111; V, 2; VI, 103.). Az ellenségre iszonyú dühvel rontó Mehmet pedig a hegyről legördülő kősziklához hasonlít (III, 78.). Rokon ezzel a képpel és hasonló helyzetet fejez ki a „sebes vizár", amely szintén elront mindent, ami az útjában áll. Így megy az ellenségre Zrínyi (XV, 64.), Demirhám (X, 42.) és Delimán (X, 64.). Ide kapcsolhatók a szintén hasonló esetekben használt és már említett képek a terjedő tűzről.

Hosszadalmas volna részletesen ismertetni a talán legkiterjedtebb és legtöbbször szereplő képzet-családot: a felhő, köd, füst, por, szél összetartozó és állandóan variálódó csoportját. Ezekre több példát találhatunk, majd mindegyik énekben. Igen jellemzők és megemlítésre érdemesek még a harci jelenetekben megmutatkozó stereotip ábrázolások. Az eposz különböző helyein hasonló fordulatok térnek vissza egyes mozzanatok jellemzésénél. A tömegharc ábrázolásánál például:

Ott fegyver fegyverrel öszvetalálkozik,
Vitéz is vitézzel öszveelegyedik. (XIV, 80.)

Itt fegyver fegyverrel találkozik öszve
Vitéz is vitézzel kapcsolódik közbe. (XV, 63.)

Vagy egy másik példa szintén a tömegharc érzékeltetésére:

Halók jajgatása, élők serénysége
Nagy porral kevereg együtt magas égbe. (III, 70.)

Vér, jajgatás és por megy égben keverve. (XV, 63.)

Mikor Zrínyi harcol:

Száz lik van paizsán, száz kopjadarabok. (III, 111.)

Száz szablya, száz csida Zrini paizsára. (XV, 66.)

A hasonló fordulat visszatérése és a százas szám mindkét alkalommal való megismétlődése a stereotip fordulatot a fentebb tárgyalt naiv epikai stílussajátságokkal kapcsolja egybe. Ugyanezt látjuk az eposz egy másik stereotip fordulata esetében, amely méghozzá egyetlen éneken belül háromszor fordul elő.

Hoz halált, hoz veszélyt ez vitéz Szigetben. (X, 18.)

Mert vagyon kezében nagy halál, nagy veszély. (X, 46.)

Ő halált, ő veszélyt erős kezében hoz. (X, 50.)

A felsorolt nagyszámú példa nem hagy kétséget afelől, hogy a *Szigeti veszedelem* stílusának egyik jellemző sajátsága a hasonlatok, képek, képzetek stereotip alkalmazása. A hasonlatok önmagukban a legtöbb esetben nem egy bizonyos esetet vagy személyt jellemeznek, nem egy dologra vannak lefoglalva, hanem újból meg újból visszatérnek kisebb-nagyobb módosulásokkal a legkülönbözőbb személyekkel kapcsolatban. Az ábrázolásnak ez a módja végső fokon szintén az ősi epikai ábrázolás egyik jellemző vonása és jelzi, hogy a *Szigeti veszedelem*ben milyen nagy szerepe van az epikus művészet archaikus elemeinek. Felvetődhetne azonban a kérdés, hogy ez a kétségkívül naiv ábrázolásmód nem primitívségre vall-e, alkalmas-e arra, hogy egy műeposz sajátsága legyen. Vajon nem arról van-e szó inkább, hogy a költő képtelen volt hasonlatait variálni, és így voltaképpen a költő képszegénységéről van szó. Ezekre a kérdésekre könnyen megfelelhetünk.

Fentebb már láthattunk néhány példát arra, hogy bár a költő bizonyos naiv-archaikus elemeknek fontos helyet juttat művében, ezekkel a sajátságokkal teljes művészi céltudatossággal bánik.

Gondoljunk csak arra, hogy a XIV. énekben Delimán jellemzésével kapcsolatban milyen kitűnően kiszámítva alkalmazta a fokozást kifejező gondolatritmust. A hasonlatok stereotípiájánál is azt tapasztaljuk, hogy a naiv epikával ellentétben egyáltalán nem mindegy, hogy mikor, hol és hogyan értékesíti a sokszor előforduló stereotip hasonlatot. A cselekmény részletes elemzésénél már rámutattam arra, hogy a felhő-szél hasonlatnak, amely egyébként annyiszor előfordul különféle változatokban, milyen nagy jelentősége volt Zrínyi jellemzésénél a II. énekben. Ezt a stereotip képzet-családot Zrínyi úgy használta fel, hogy a nyelvi, stílus-eszközök mindig olyan helyen és úgy hassanak, hogy az eszmei mondanivalót aláhúzzák, nyomatékosabban kifejezzék. Ugyanazt a képet vagy hasonlatot Zrínyi úgy alkalmazza újra meg újra, hogy ezen keresztül is éreztesse a kisszámú védősereg fölényét a többszázezernyi török tábor felett.

Ennek bizonyítására egyetlenegy képnek a sorsát hozom fel. Igen sokszor, szintén stereotip módon szerepel az eposzban a vér-tó és holttest-halom képzete. Legtöbbször a főhőssel kapcsolatban használja a költő, de vérben gázol Dandó is, és többször olvassuk ugyanezt a törökkel kapcsolatban is. Ha azonban ezeket a helyeket alaposabban megvizsgáljuk, akkor azt tapasztaljuk, hogy a költő rendkívüli tudatossággal helyezte el a vér-tó és a holttest-halom hasonlatokat. Jellemző ugyanis, hogy a török mindig csak *beszél* a vér-tóról és holttest-halomról, míg a szigetváriakkal, s főleg Zrínyivel, a költő szemünk láttára teremti meg ezeket. Egyedül Delimán rak szemünk láttára hegyet a holttestekből, de milyen jellemző, hogy ez éppen a szerelmi fájdalma miatti őrjöngésekor történik, mikor tehát nem a magyarokat, hanem „mind *törököt, tatárt* rak halva halomban" (XII, 109.). Nem véletlen a képek elhelyezése sem. Szulimán győzelme biztos tudatában indul el a hadjáratra. Mikor Alekto fúria apja képében felbiztatja őt a háború megindítására, így fogadkozik:

Készen vagyon Szulimán ; elmegyen oda,
Az hová meghagytad, kaurt rak halomban ;
Megfestem lovamat keresztény vér-tóban,
Várasokat, várakat vöjtök hamuban. (I, 48.)

De éppen az ellenkezője történt: Zrínyinek a VI. énekben „már halmok előtte vannak holttestekbül" (81.), a VII-ben

Zrínyi „jár vérben gázolva" (66.), a X-ben: „mint vizi óriás, bán gázol a vérben" (98.), a XI. énekben „török vérben gázol", végül az utolsó összecsapásnál már ezt olvassuk:

Gázol rettenetesül Zrini v é r t ó b a n,
Vércataractákat indit meg pogányban. (XV, 77.)

Kicsit később pedig „nagy h a l o m b a n hány" háromszáz törököt. Íme tehát a szultán akart a magyarok vérében gázolni, de ehelyett Zrínyi kardja fakaszt mindegyik nagy összecsapásnál vértót a törökök testéből, hogy végül az utolsó énekben már valóságos vérzuhatagok és a holttestekből rakott halmok szülessenek kardja nyomán. Kitűnő, hogy mikor Alderán Hazret Alit felidézi a pokolból, így szól hozzá: „Ismét kell itatni lovadat v é r t ó b u l." A XIV. énekben tehát már a legendás török szentre vár a feladat, hogy a keresztény vértót létrehozza, amire Szulimán fogadkozott. Hazret Ali kijózanító válasza azonban éppen azt bizonyítja, hogy nincs módja már ártani a kereszténynek, ő már nem képes vértót fakasztani testükből. Végül a XV. énekben Delimán szájából is halljuk az ismert képet. Mielőtt Zrínyivel szembeszáll, így biztatja magát:

Hát nem vagyok-é én most is az Delimán,
Ki veszélyt kezemen hoztam Szigetvárban?
Az ki vitézséggel hagytam magam után
Vértót, holttest-halmot Almás vize partján? (XV, 80.)

Delimán itt is csak beszél erről és nagyon jellemzően már múlt időben. A vértó és holttest-halom a török számára már csak a múlt emléke, míg Zrínyi három versszakkal előbb éppen a legnagyobb vértengert támasztja az eposz folyamán. A s t e r e o t i p képnek a felhasználása, elhelyezése tehát a legmesszebbmenően tudatos, kiszámított, megszerkesztett. Zrínyi szerkesztőkészsége a nyelvi jelenségek elrendezésébe, megformálásába is beleszól.

Hogy a költő nem fantázia-szegénységből használ stereotip képeket és hasonlatokat, azt azzal bizonyíthatjuk: amikor szükségét érezte, hogy egy sokszor ismétlődő jelenséget mindig másképp, más képekkel fejezzen ki, akkor ebben végtelenül leleményesnek bizonyult. Az eposz során számtalanszor kellett valakiről megállapitania, hogy meghalt, hiszen állandóan harcokról énekelt. Ha a halál bekövetkeztére valami stereotip fordulatot használt

volna, azzal igen monotonná, unalmassá, színtelenné tette volna csataleírásait. Itt nem volt helye az előbb megvizsgált gyakorlatnak és a költő képesnek is bizonyult arra, hogy szinte mindannyiszor másképp fejezze ki a halál tényét.[28]

A halál-ábrázolások boszorkányos változatossága annyira jellemzi Zrínyit, hogy érdemes őket felsorolnunk. Megállapíthatjuk ezekből, hogy Zrínyi nemcsak stereotip stiláris megformálásra, de a legnagyobb nyelvi változatosságra is képes volt:

A III. énekben:

Lelke kiment előbb ő meleg testébül,
Hogysem maga földre esett lágy nyergébül. (63.)

Dárdájával együtt életét kirántá. (65.)

Mert elválék feje kegyetlen mellyétül. (85.)

Az éles szablyával gégéjét elcsapá,
Életét és szavát egyszersmind szakasztá. (99.)

Átkozódván magábul lelkét bocsátá,
Mely testét éltében oly kevélyen tartá. (108.)

A VI. énekben:

Elválasztá fejét testétül Juszupnak. (68.)

Mind föld alá téve tikteket fringia. (69.)

Fekszik, földet harapván nagy kegyetlenül. (72.)

. . . élte eloszlék levegőégben. (107.)

Sok véres csuklásban élete elröpült,
Vérétül s hűségtül egyszersmind teste hűlt. (109.)

A VII. énekben:

Hevernek az földön s lelkeket kifujják. (26.)

Az Istenhez küldé vitéz tiszta lelkét. (37.)

[28] Vö. *Terestyéni F.*: A halál kifejezése a Sz. V.-ben. Nyr 1954. 211–2. — Ez a tanulmány könyvem első kiadásának nyomdai munkálatai során készült. A kérdés alábbi tárgyalása független e dolgozattól.

Két vállára esik két felől az feje,
Nagy zörgéssel esék, maga is az földre. (61.)

Szélles uton lelke testébül kibujik. (70.)

Leesik Benavir, s lelke torkán hörög ;
Estében fegyvere iszonyuan zörög. (76.)

Azon élte kimégyen s száll belé halál. (83.)

A IX. énekben:

Ő borral elegyve okádja sok vérét. (49.)

Legördül az feje az szép zöld pázsithoz. (54.)

Ura után küldé Radivoj csapása
Szerencsétlen lelkét mélységes föld alá. (55.)

S vérrel kiereszti lelke tisztaságát. (72.)

Társa mellett lelkét Istenhöz bocsátá. (76.)

A X. énekben:

Vérrel kibocsátja ő magábul lölkét. (23.)

Mig szegényt tellyességgel lölke elhagyá. (44.)

Felnyitja szép torkát, mely szép énekével
Erdőt, mezőt töltött sok gyönyörüséggel. (60.)

Megnyitja gégéjét, merre bement halál. (73.)

Nagy azimi karddal ily szók után mellyét
Felnyitja, s kibocsátja siralmas lelkét. (80.)

Kaszum lelkét fujja, Szulfikár földet fal. (97.)

A XI. énekben:

Amaz jajgatással fujja porban lelkét. (86.)

Jahia Zaim is Pál miát életét
Föld alá bocsátá, de Pálnak gégéjét
Megnyitá Beriel szablyája, és vérét
Kegyetlenül kostolá, s ott hagyá éltét. (87.)

Maga vérét, lölkét az fövenybe nyalja. (96.)

Ő keserves lelke nagy föld alá röpül. (99.)

Nagy sötét fölyhővel befödi életét. (100.)

A XII. énekben (Kumilla halála):

Életét nagy kinnal testébül kizárá. (108.)

A XIII. énekben:

Ábélt és Izmailt leterité földre,
Kadiának fejét függeszti két részre,
Abaza lelkének útat nyit mellyére,
Jakult lefekteti örökös helyére. (26.)

A XIV. énekben:

Arra siralmas lelkét föld alá veté,
Nagy árnyékkal életét besötétiti. (113.)

Látja ég az lölkét, fövény szíja vérét. (114.)

A XV. énekben:

... lelkét okádja előtte Balbazán. (72.)

De bánketté vágja Praecopita fejét,
És habzó vérére kiönti életét.
Holta után élte árnyékban elröpült,
Nagy keserüséggel mint egy füst ugy eltünt ;
Halála határán ő vadsága megszünt,
S lölke örök éjre sok mással elegyült. (89—90.)

Igy mondván, derekában ketté szakasztá,
Vérét és életét az földre bocsátá ;
Átkozódván lelkét, császár kiinditá,
Mely testét éltében oly kevélyen tartá. (99.)

Talán nem volt érdektelen ez a hosszú felsorolás, mert meggyőző képet ad Zrínyi nyelv- és stílusművészetéről. A kitűnően variált halál-leírásoknál nemcsak az a fontos, hogy mindig új és új megoldást tud találni, hanem az is, hogy a halál leírásán keresztül jellemezni tudja az egyes alakokat. A XIV. énekből Demirhám és Deli Vid halálát idéztem: mennyire megfelelnek ezek a hősök jellemének. A nagy Deli Vid halálát milyen egyszerű

en, valami mélabús, de ugyanakkor felemelő hangon mondja el: „Látja ég az lölkét, föveny szija vérét." Vagy figyeljük meg Delimán és Szulimán halálát, melyeket — mint az a felsorolásból kiderül, a leginkább részletez. Delimán halálát úgy jellemzi, hogy benne legyen az is, hogy ellenség, de az is, hogy nagy hős. Vadságáról beszél a költő és „örök éjre" küldi őt, de ugyanakkor mennyire megadja a hősnek járó elismerést azzal, hogy egy ilyen csodálatos sorral öleti meg: „És habzó vérére kiönti életét". A szultán megölésénél nem használ új képeket, de három korábbit is ismétel, hogy elég meggyőzővé váljék az ellenséges fővezér halála.

A költő az egyes halál-leírásokon keresztül is éreztetni tudja a török és magyar katonák közötti erkölcsi különbséget. Ha végigolvassuk a fenti felsorolást, szinte könnyen ki lehet választani a magyar katonákra vonatkozó sorokat. „Az Istenhez küldé vitéz tiszta lelkét": ez Farkasich, „s vérrel kiereszti lelke tisztaságát": ez meg Juranics. Ugyanakkor a durva szitkairól megismert Szanzak Benavirnak „lelke torkán hörög". Van példa arra is, hogy egy katonának a nevéről és létezéséről csak akkor értesülünk, amikor valamelyik nagy összecsapásban már meg is hal. Zrínyi ilyenkor pusztán a halál leírásával jellemezni tudja magát az alakot is. A XV. énekben olvastuk:

És nem kevesebbet teszen Orszics István,
Mert lelkét okádja előtte Balbazán. (XV, 72.)

Erről a Balbazánról eddig még nem hallottunk, de nem kétséges, hogy aki „lelkét okádva" hal meg, az csak durva lelkű ember lehet, mint Szulimán legtöbb martalóca.

A nyelvi eszközök, a stílus, a képek, a hasonlatok Zrínyinél tehát sohasem öncélúak. Nem formai játékot űz, hanem a nyelvet, a stílust is az eposz eszmeiségének költői kifejezőeszközévé idomítja. A *Szigeti veszedelem* egy tespedő nemzetet akar a harcra mozgósítani, ezt a célt szolgálja a nyelvi megformálás is. Az eposz nyelve, terminológiája már önmagában is felkelti az olvasóban a harcok hangulatát, a véres csaták képzeteit. Egymást érik a vésztjósló, fenyegető jelzők, kifejezések. A szörnyű, kegyetlen, rettenetes, haragos, iszonyú, lángos, hatalmas, dühös, kíméletlen stb. jelzők gyakori — és megint csak nem egyénített, hanem stereotip — használata állandóan aláfesti a ragyogóan meg-

szerkesztett csatajeleneteket. Egy „haragos", „kegyetlen", vagy „szörnyű" jelző a katonák fegyvereit, ruháit is mintegy aktív szereplőkké változtatja. Nemcsak a szigetvári vitézek vére „haragos", de a csapatai előtt lóra szálló Zrínyi sisakjának a strucctolla is „haragos" szellőt ver. A szigetváriak győzelmekor még a lobogó zászlók is „vannak nagy örömben". A költő az egyes hősök harci szenvedélyességét, hevességét nyelvi eszközökkel átszármaztatja egész környezetükre és ezzel sokszorosára tudja fokozni ábrázolásának erejét. Ezzel az eljárással Zrínyi megvalósítja az érzetek transzponálását, különböző hangulatokat egyidejüleg tud így éreztetni. A régebbi irodalomban szokatlan eljárás ez, s majd csak a romantika korában fog igazán kifejlődni.[29]

Az eposzban ez a régi idők fegyvercsörgését felidéző „haragos" nyelvezet az uralkodó. A harci nyelv ódon fenségét különösen hatásossá teszik és ellentétességük folytán kiemelik a gyakran közbeiktatott lírai, gyengédebb részletek, melyek arról tanúskodnak, hogy a Zrínyiász költője a lelkiélet ábrázolásában, az érzelmek meghittségében és mélységében, a kellem és a báj rajzában is gazdag skálájú művész. Milyen gyönyörűen festi például Delimán szerelmének ébredését ez a két sor:

Cumilla szép haja megkötözé szüvét
Ifju Delimánnak . . . (I, 72.)

Négyesy László joggal állapíthatta meg, hogy „egyszerűbb eszközökkel, kevesebb szóval és lehelletszerűbb finomsággal alig lehetne többet, jellemzőbben mondani Delimán szenvedélyének ébredéséről, állandóságáról, természetéről, keleties, erotikus zamatjáról, mint ebben a kis képben".[30] Vagy mennyi gyöngédség, a természet bensőséges szeretete szólal meg a főhős híres imájának ebben a szakaszában:

Mert az én érdemem nálad annyit tészen,
M e n n y i   v i z e t   k i s   f e c s k e   s z á j á b a n   v e s z e n,
Az megmérhetetlen tengermélység ellen,
Annyi én érdemem te kegyelmed ellen. (II, 69.)

[29] *Terestyéni F.*: A melléknév jelzői szerepének és stilisztikai értékének fejlődése a romanticizmus korában. Pais Emlékkönyv. Bp. 1956. 551—3.
[30] *Négyesy* 73.

Ehhez hasonló gyöngéd részeket bőven lehet találni az eposzban, de arra ügyel a költő, hogy sohase ringassa olvasóit valami idillikus hangulatba. Erre a legtöbb veszély Delimán és Kumilla szerelmi jelenetének leírásánál volt. Zrínyinek e helyen mintája, Tasso, Rinaldo és Armida szerelmeskedését úgy ábrázolja, hogy az eposz hősi tárgya és atmoszférája szinte eltűnt. Zrínyi ellenben már a cselekményt is úgy irányította — mint korábban láttuk —, hogy a török „tragédiájának" a légköre a szerelmesek örömét is megkeserítse, de abban, hogy a szerelmi történet alatt is megmaradunk a harcok hangulatában, a nyelvhasználatnak van a legdöntőbb szerepe. Bár a szerelmi témához nem illik, Zrínyi itt mégis megtartja a fentebb felsorolt vészthozó, harcias jelzőket. Cupido „haragos", „kegyetlen", akárcsak az eposz hősei; nyila, mellyel megsebzi Delimánt, „rettenetes", „keserves sebcsináló" és a hős szívében „mérges nyavalyát" hagy. Mialatt a szerelmesek

Duplázzák csókokat egymás szája körül,
Vénus triumfusán kedves szüvök örül. (XI, 50.)

— a párkák „s z ö r n y ű cérnát" fonnak számukra. Baljós szerelem ez, és ezek a jelzők önkénytelenül is a harci események légkörében tartják fogva képzeletünket.

Hogy Zrínyi mennyire ura a nyelvi eszközöknek, mennyire a mondanivaló szolgálatába tudja azt állítani, arra talán legjobb példa a XV. ének. A korábbi részletes elemzés során szó volt már arról, hogy a költőnek milyen rendkívüli művészi feladatot kellett megoldania, hogy a szigetvári hősök halála és a vár eleste ellenére az eposz befejezése optimista, felemelő, diadalmas legyen. Láttuk, hogy a költő ezt elsősorban zseniális szerkesztőeljárással oldotta meg. Azt is, láttuk, hogy a XIV—XV. ének csodás motívumai a maguk hangulat aláfestő szerepükkel milyen lényeges funkciót töltenek be a befejezés diadalmas megformálásában, elsősorban azáltal, hogy az előző ének sötétsége, ijesztő, veszedelmes hangulata után a XV. ének mennyei jelenete fényt áraszt és beragyogja a végső tusát. Ennek a hangulati hatásnak a kiváltásában óriási szerepe van a nyelvhasználatnak is.

A XIV. énekben a terminológia megfelel az eposz harcias, félelmetes szóhasználatának, sőt talán még fenyegetőbb, hiszen az alvilági szörnyek jellemzésére a költő szinte hátborzongató,

apokaliptikus atmoszférát teremt. A XV. ének mennyei jelenete elsősorban azzal éri el hangulat-megfordító hatását, hogy egy teljesen más terminológiára épül. A kimérák, fáklyák, iszonyú szájak, Tisifone kürtje, a véres mérget okádó hárpiák, ördögök, kénkűesső, rettenetes halál, jajgatás, ugatás és az ehhez hasonló kifejezések helyébe más nyelv lép: kegyelmes, méltóság, tisztesség, gyönyörű, szózat, égi muzsika, hárfa, szent, mindenható, jó, igaz, vígan, fehér, szépen stb., ezek a szavak árasztják el a versszakokat és olyan kifejezések, mint ,,dicsőség foly patakokkal", ,,végtelen kegyelme tengerformára áll", ,,dücsőséges lelkök dücsőséget énekelnek." Említettem már, hogy milyen fontos, hogy a sötétséget felváltja itt a fény. A költő a megfelelő szóhasználattal állandóan hangsúlyozza ezt. Amerre az angyalok repülnek, ,,f é n l i k vala az ég", mikor Gábriel Zrínyi szobájában megjelenik, ,,a s ö t é t e s házban f é n y e s s é g e t hozott", mikor rátámadnak az alvilági seregre, Gábriel a ,,s ö t é t Acheronba" küldi őket, majd pedig az

Angyali légió szép f é n y e s szárnyával
F e k e t e seregre üte bátorsággal. (XV, 50.)

Mikor pedig a szörnyek eltakarodtak, ,,s ö t é t b ü l" hasadott ,,s z é p h a j n a l". Egy-egy f é n y e s vagy f e k e t e jelző érzékelteti itt a fény és a sötétség erőinek a küzdelmét, amely a fény győzelmével ér véget, és ezzel hangulatilag biztosítva van az ezután következő végső diadal szubjektív realitása.

Itt már visszatérhetnek a félelmetes jelzők, a ,,szörnyűség" terminológiája, mert ez most már nem a szigetváriak, hanem a török számára lesz rettenetes. A ,,szép hajnal" hasadása után ezért megint a harc légkörét sugallja a nyelv. Az 55—60. versszakokban Zrínyi kirohanása kezdetének ábrázolása során a következő jelzőket olvassuk: nagy, bátor, világrontó, földemésztő, sötét, rettenetes, halálos; a ,,vakmerő" kétszer, a ,,szörnyü" háromszor szerepel. De egészítsük ki ennek az öt szakasznak a jelzőit más mondatrészként szereplő szavakkal: kegyetlenül, szörnyen, kár, vér, fegyver, vitézség, rettegve, veszélyekre — ilyen szavak kerülnek szemünk elé. Az ember azt hinné, hogy ezeknek a szakaszoknak az erejét már nem is lehet túlszárnyalni, nem lehet tovább fokozni. A költő azonban tudja és mikor Zrínyi kiér a várból és megkezdődik a tömegharc, az iszonyú öldöklés, még erőteljesebb lesz

a nyelve. Ezt kitűnő stiláris megoldással éri el. Jelzőkkel már nem lehetne fokozni a harci hangulatot, ezért a jelzők helyébe most az igék lépnek. Előbb a törököt fenyegető látványt kellett sejtetni a jelzőkkel, most viszont a harc kavargása, a mozgás érzékeltetésére van szükség. Öt, hat ige is van egy-egy tömegharcot ábrázoló szakaszban, amit kiegészít a főnevek halmozása (pl. „törik dárda, kopja, szablya elegyedve"). A jelzőket itt teljesen elhagyja a költő, ezek ugyanis fékeznék a cselekvés iramát. Itt pedig az iram, a lendület a fontos és ezt azzal tudja biztosítani, hogy egy-egy sorban több történést ábrázol, mint máskor néhány versszakban. A szavakkal tehát takarékoskodnia kell és ezért főneveken és igéken kívül másra nem jut hely. Ez egyébként Zrínyi összes tömegharcábrázolásait jellemzi. Akár a siklósi csatát vagy a XIV. ének tömegharc-versszakait nézzük, ugyanezt a megoldást találjuk. A legremekebb, a leghevesebb, a nyelv erejét leginkább érvényesítő tömegharc feltétlenül a XV. énekben van:

Itten kezd hullani török sok számtalan,
Itten sebesedni mindenféle pogány ;
Ki nagy Allát, ki Mohametet kiáltván,
Vérekben feküsznek, az földet harapván.

Itt zászló zászlóval nagy csoportokban hull,
Amott fekszik sok török halva lovastul,
Imitt félholtan vitéz, vitézre burul ;
Ki alatt ló fekszik, némely ló alatt ful.

Félholton némellyik marja ellenségét ;
Amaz mint vérszopó szomjuhozza vérét ;
Ki sebeken által bocsátja ki lelkét ;
Ki szorosságtul fult, ott hagyja életét. (XV, 73—5.)

Mozgás és erő jellemzi e szakaszokat, tulajdonságjelzők itt nincsenek, hasonlat is csak egy, de az tömör és velős: „mint vérszopó". A *Szigeti veszedelem* nyelvének egyik legfőbb jellemvonása az erő, a sodró lendület. Ez az erő és lendület pedig azért válik olyan élővé, olyan hitelessé, mert rendkívüli szemléletességgel párosul. A most idézett részben például a sok helyhatározó szó segítségével milyen remekül elénk tárul az egész csatamező, az egy-egy sorba tömörített nagyszerű jelenetek sorozatán keresztül. A sok itt, amott, imitt, itten szó szinte egyik irányból a másikba dobál-

ja tekintetünket, mellyel az elénk varázsolt végső ütközetet néz-zük képzeletben.

Zrínyi stílusának szemléletessége már azokból az idézetekből is kitűnik, melyeket más stílussajátságok illusztrálására hoztam fel. Rendkívüli megelevenítő erő jellemezte hasonlatait is. Nem esett azonban még szó arról, hogy Zrínyi különleges jelzős és határozós szerkezeteivel mennyi meglepő új nyelvi fordulatot hozott létre, gazdagítva ezzel nyelvünk kifejezőkészségét. Zrínyi teremtményének tarthatjuk az ilyenféle szerkezeteket: kintaláló Isten, füst szó, nagy szüvü gyermek, fegyver-szélvész, forró haraggal parancsolni, szüvet adni másnak, kegyetlenségbe öltözni, nehéz szemmel nézni, vagy füstölgő szemmel, szerencsé-vel hizlalni. Milyen szemléletesek az ilyen megfogalmazások: „no kiomlik sáncbul török sok számtalan" (X, 16.), „nem messzi álombul halálba ugrik" (II, 15.), „igy kobza szavával nyitá han-gos torkát" (III, 31.), „megvénhedt melyébül mert sok nagy gond omol".[31] Szinte filmszerű, amikor Delimán Badankovicsnak „lábbal nyomja testét, testébül dárdáját kihúzza és vérét" (X, 62.). Az elvont tények is érzékletessé válnak Zrínyi nyelvében; mikor Szulimán azt akarja mondani, hogy nagyon sok népet meghódí-tott, akkor így fejezi ki magát: „Ihon száz népeket lábam alá nyomtam" (XII, 32.). Demirhám a kiáltást nem meghallja, hanem az „fülében béesék" (VII, 80.). Nem idegenkedik a költő az olyan drasztikusan kifejező megfogalmazásoktól sem, mint a „nyavalyában zabált ellenség" (XV, 43.). A szemléletes szerke-zetek számát még sokáig lehetne szaporítani. A nyelv szemléletes-ségét még emelik a régi nyelv egyes sajátságai is, így az állapot-határozónak helyhatározói és módhatározónak eszközhatározói ragokkal való kifejezése: „Áll rettenthetetlenül Zrini nagy g o n d o k o n" (V, 2.) g o n d o k b a n helyett; „b é k é v e l hortyognak" (II, 10.) békésen helyett; „háromszor szent nevét h a n g g a l kiálták meg" (IV. 28.) h a n g o s a n helyett stb.[31] Végül álljon itt Zrínyi szemléletes ábrázolásának egyik gyöngyszeme, a Kumillán bánkódó Delimán leírása a XIII. énekből:

[31] Vö. *Angyal E.*: i. m. 165.
[32] *Vass B.*: i. m. 1883. 410—2.

Fölyhő-szaporitó ő bánatos szüve,
És tenger-árasztó két rettentő szeme,
Mint vasbánya-fujó az ő széles mellye,
Mert sürü óhajtást gyakran bocsát erre. (XIII, 39.)

Zrínyi stílusának, költői előadásának nagy erénye a részletekben megnyilvánuló teljes biztonság. Leírásai mindig valószerűek, ami azért is nagyon fontos, mert ezzel ellensúlyozni tudja a személyek és események sokszor mesei felnagyítását. A leírások pontosságára és valószerűségére kitűnő példa Demirhám és Deli Vid utolsó párviadala, melynek minden mozzanatát el tudjuk képzelni, mert csupa valóságos mozdulatból áll, melyet a költő nem csak látott, de amelyeket ő maga is gyakorolt a harcban.

A pontosság megmutatkozik a végvári, illetve török környezet már említett kitűnő ábrázolásában és abban is, hogy Zrínyi mindig megmondja, mennyi egy-egy sereg létszáma, hányan haltak meg itt vagy ott, tudja azt, hogy Szulimán délután 2 órakor ért Szigetvár alá, hogy a következként érkező Halul bég Orchamusnak, Mahomet vérének a fia, hogy Szulimán szultán kardját még Musa szultán szerezte a görög császártól stb., stb. Pontosak a hely-leírások is. Arany János méltán emelte ki a siklósi csatánál ezt a versszakot:

Egy mély és hosszú völgy fekszik tábor mellett,
Csaknem az vár éri eggyik szélső végét,
Az másik peniglen arra, merre Sziget,
Fekszik, és tart éppen egy fertály mérföldet. (III, 50.)

„Az ily részletező figyelem — írja Arany — adja meg, kivált nagyobb költői műnek, hogy benne minden oly határozottan, oly világosan terem képzeletünk elé." Így dolgozott Arany szerint Homérosz és Dante, így válik a költő elbeszélése világossá, áttekinthetővé, reálissá.

A *Szigeti veszedelem* nyelve végtelenül gazdag és változatos, de nem egyenletes. Egyes részeknek a stiláris kidolgozása az eposz egésze fölé emelkedik. Ilyen a török ifjú éneke, a hajnali sorakozó a IV. ének elején, Zrínyi elégiája Farkasich halálos ágya mellett, a ragyogó hajnalmegszemélyesítés a VIII. ének elején, Delimán szerelmének rajza a XII. énekben, az alvilági szörnyek rohama Szigetvár ellen, Deli Vid és Demirhám utolsó párviadala, a tömegharc-jelenetek és még sok más. Ezek a részek csiszoltabbak

a többinél, de kérdés, hogy nem válik-e előnyére az eposznak, hogy stílusa, nyelve nem mindenütt lágyan folyó, hanem sokszor nyersebb, darabosabb. Enélkül nehezen keltené az eposz annak a „zordon fenség"-nek a benyomását, melyet Arany annyira csodált.

A Szigeti veszedelem verselése

Zrínyi eposzának talán a verselés a legvitatottabb problémája. Több mint másfél évszázada tart már a pör a *Szigeti veszedelem* ritmusával kapcsolatban, és ha bizonyos kérdések tisztázódtak is, a megnyugtató megoldáshoz még mindig nem jutottunk el. Az évszázados vitára már magának a költőnek a kijelentése is alapot ad:

„Vagyon fogyatkozás verseimben, de vagyon mind az holdban, mind az napban, kit mi eclipsisnek hivunk. Ha azt mondják: saepe et magnus dormitat Homerus, bizony szégyen nélkül szemlélhetem csorbáimat, igazsággal mondom, hogy soha meg nem corrigáltam munkámat, mert üdőm nem volt hozzá, hanem első szülése elmémnek. És ha ugyan corrigálnám is, ugy sem volna in perfectione, quia nihil sub sole, nam nec chorda sonum dat, quem vult manus et mens."

Maga a költő elismeri, sőt fel is hívja a figyelmet arra, hogy verselésében hibák vannak, de hogy melyek ezek a hibák és hogy milyen ezeknek a fogyatkozásoknak az aránya a költemény egészéhez viszonyítva, arra nem ad feleletet.[33] Az eposz verssorai tizenkettősök, mégpedig nagyrészt felező tizenkettősök. Kézenfekvő volt tehát az eposz bírálóinak az a felfogása, hogy a Zrínyi által említett hibák a felező tizenkettőstől való eltérések-

[33] A további tárgyalásban állandóan felhasználom *Horváth J.* megállapításait és adatait: A magyar vers. Bp. 1948. 205—17., 292—8. — Könyvem első kiadásának megjelenése után *Horváth J.* újabb tanulmányt szentelt „Zrínyi sorfaja" kérdésének: Vitás verstani kérdések. Bp. 1955. 33—69. Ebben a könyvemben kifejtett felfogással is vitába száll, több helyen rámutatva egyes nyilvánvaló tévedésekre. A tévesnek bizonyult részeket most kijavítottam, de egyébként az eposz verseléséről vallott véleményemet fenntartottam. *Horváth* eme újabb tanulmányára — ahol szükséges — külön utalok.

kel azonosak. Horváth János ezeket számszerűen kimutatta. Eszerint az eposz 6272 sora közül 87 sorban nem pontos a szótagszám, vagyis a sorok másfél százalékában. A cezúrától való eltérések aránya viszont 20 százalékot tesz ki, pedig Horváth, mint mondja, a lehető „legliberálisabb" álláspontra helyezkedett a sorok számbavételénél. Ha pedig a rossz metszetű soroknak a versszakok szerinti eloszlását tekintjük, akkor Horváth számítása alapján azt találjuk, hogy a versszakoknak 54—55 százalékában fordulnak elő ilyen sorok.

Ezek a számok rendkívül meggondolkoztatók. Zrínyi, aki előszavában meglehetősen szerényen emlékezik meg művéről, sorai egynegyed részének és szakaszai majdnem kétharmad részének hibás voltát mindössze „fogyatkozás"-nak nevezné? Ez meglehetős szerénytelenség lenne, hiszen ez nem „fogyatkozás", hanem csapnivaló verselés volna. A verselés terén elkövetett hibákat azzal menti, hogy „első szülése" volt elméjének. Ez a zseniális költő azonban egy tél alatt, első szülésre tökéletes szerkezetet, egy szinte mindent kiszámító és művészi tudatossággal elrendező kompozíciót hívott életre és páratlan figyelmet tudott fordítani művének aprólékos nyelvi kidolgozására is. Kissé különös dolog feltételezni, hogy ez a költő ugyanakkor első szülés alkalmával ilyen rosszul ritmizál, holott nála sokszorta jelentéktelenebb költők is képesek „első szülésre" jó ritmusú verssorokat írni, de igazi költői remekművet alkotni annál kevésbé. Tekintetbe kell vennünk azt is, hogy a régi magyar költészet minden fejletlensége ellenére ritmikai téren korántsem volt primitív és elmaradott. A históriás énekek szerzői és a protestáns prédikátorok versei egyaránt feltűnően jó ritmusérzékre vallanak. Sőt, ha megvizsgáljuk XVI—XVII. századi verseinket, akkor azt kell tapasztalnunk, hogy nincs egyetlen olyan költőnk sem, a legjelentéktelenebbeket is figyelembevéve, aki ne ritmizálna sokkal jobban. Vagyis arra a megállapításra kellene jutnunk, hogy Zrínyi költői nagyságban felülmúlja a régi irodalom valamennyi költőjét és a magyar irodalom legnagyobbjai közé emelkedik, verselés tekintetében azonban nincs nála gyengébb költő a régi századokban.

A szótagszám eltérések itt nem okoznak problémát, a másfél százalék eltérés valóban a gyors munka rovására írható, és ezekre könnyen vonatkoztathatjuk a költő kijelentését. A temérdek

cezúra-hibánál azonban óvatosabban kell eljárnunk. Már Horváth János is arra az álláspontra jut, hogy nehéz feltételezni, miszerint Zrínyi, amennyiben akarta, ne tudta volna követni a korabeli verselők tömegét a pontosabb ritmizálásban. Azt sem tartja — helyesen — valószínűnek, hogy a metszethibákra vonatkoznék Zrínyinek a kevés idő miatti mentegetődzése, mert az idillekben is hasonlóképpen járt el. A hanyagságot sem tartja megfelelő magyarázatnak — miképp ezt sokan tették —, mivel a szótagszámra tudott Zrínyi ügyelni. Felhozza Horváth, hogy Deli Vid elnevezésében például mennyire változatos Zrínyi: hol Vidnek, hol Vidának, hol Deli Vidnek, hol pedig Deli Vidának nevezi és ezzel a névnek négy különféle szótagszámú alakját hozza létre. Ezeket pedig aszerint variálja, hogy a sor többi szavával együtt a tizenkettes szótagszám létrejöjjön. A szótagszám betartására irányuló törekvést látja Horváth az Ibrahimt, Marst alakokban is, és joggal teszi fel a kérdést, hogy miért csak a metszetnél lenne Zrínyi hanyag, mikor a szótagszámra gondosan ügyel.[34]

Horváthnak ezt a véleményét teljes mértékben osztanunk kell. Az eposz eddigi vizsgálata kizárja, hogy Zrínyit a korabeli verselőknél gyengébbnek vagy hanyagnak tekintsük. Azt kell feltételeznünk, hogy Zrínyi nem is akart pontos felezést, és mentegetődzései nem vonatkoznak a metszethibákra. Ezt a véleményt megerősíti az a tény, hogy gyakran találunk olyan verssorokat, melyeknél a felezés a verssor minimális megváltoztatásával, sokszor két szó felcserélésével azonnal helyreállítható. Vargyas Lajos idézi a III. ének 110. versszakából ezt a sort:

Sisaknak csak az fe-| le vagyon fejében,

Helyesen jegyzi meg, hogy ezt a sort egy átlagos iskolásgyermek is ki tudná „javítani" ilyen formán:

Sisaknak csak fele | vagyon az fejében.[35]

[34] Újabb tanulmányában *Horváth* elkanyarodott ettől a helyes felfogástól és azt vallja, hogy Zrínyinek nem volt módja megfelelő gondossággal foglalkozni eposza verselésével. Vö. Vitás verstani kérdések. 57–8, 64–6.

[35] *Vargyas L.*: A magyar vers ritmusa. Bp. 1952 161.

Nehéz feltételezni, hogy ennyi sem tellett volna Zrínyi költői vénájából. De arra is hozott Horváth János példákat, amikor Zrínyi a verssor természetes felezését inverzióval elrontja:

Zrinyi nevére szü- | vét mert meglágyitá. (IV, 114.)

Természetes szórenddel:

Mert Zrinyi nevére | szüvét meglágyitá.

Egy másik példa:

Ma mert én kezem né- | ked eleget teszen. (VII, 90.)

Természetes szórenddel:

Mert én kezem néked | ma eleget teszen.

Ezek a példák világosan mutatják, hogy a költő a cezúra megtartását nem tartotta fontosnak, hiszen inverzióval tudatosan megakadályozta a felezést.

Elgondolkoztató az is, hogy már a propositióban, az eposz első két versszakában is három metszethiba található. Ha a költőben a felezés megtartásának az igénye élt volna, akkor nehéz elképzelni, hogy legalább az első szakaszokban ne törekedett volna tervezett ritmusképletét pontosan bemutatni.

A legdöntőbb tanúbizonyságot Zrínyi szándékáról az eposz szövegén végzett javításai szolgáltatják. Bár határozottan kijelentette előszavában, hogy „soha meg nem corrigáltam munkámat, mert üdőm nem volt hozzá", s e kijelentésének Horváth János legújabb értekezésében hitelt is adott — ez nem felel meg a valóságnak. Mint később látni fogjuk, Zrínyi kiadás előtt kétszer is javított szövegén: először az eredeti kéziratáról készült másolaton végzett sajátkezűleg javításokat, s ez a javított másolat fenn is maradt, majd az újra letisztázott kéziratot ismét javította, s e javításokkal került a mű sajtó alá. Javításainak tekintélyes része a verselést érinti, s így azok természete, iránya világosan és félreérthetetlenül kell, hogy tanúsítsa, mit érzett ő hibának, minek a korrigálására törekedett — kellő idő hiányában azonban nem tudva szándékát következetesen véghez vinni. E változtatások számbavétele mindenképpen el kell, hogy döntse, mire vonat-

koznak az előszó oly sok félreértésre okot adó szavai: „vagyon fogyatkozás versemben".

Zrínyinek az eredeti kéziratáról készített másolatban, az ún. *Zágrábi kézirat*-ban látható javításairól, valamint a nyomdai munkák előtt végzett újabb változtatásairól Jenei Ferenc készített — sajnos nehezen áttekinthető és nem mindig pontos — kimutatást.[36] Ebből is félreérthetetlenül megállapítható azonban, hogy a javítások túlnyomó többsége a 9, 10, de főleg 11 és 13 szótagú sorok tizenkettősökre való alakítását szolgálják. Kivételesen előfordul tizenkettős sorok elrontása is, érdekes azonban, hogy a *Zágrábi kézirat*-ban elrontott 12-ősöket a nyomtatott kiadás alkalmával újra helyreállította, de nem az eredetinek megfelelően, hanem más szó vagy szótag beiktatásával, illetve kihúzásával. Jenei a kéziratból 36, a nyomtatott kiadásból 81 javítást mutat be, s ezek közül 31, illetve 73, tehát a túlnyomó többség szolgálja a tizenkettős sorok kialakítását. Nem kétséges tehát, hogy Zrínyi ritmusképlete egy 12-ős sor volt, ezt igyekezett meg is valósítani, s nyilván azokat a nem nagy számú eseteket, amikor ez nem történt meg, hibának tekintette.

Másképpen áll viszont a helyzet a középmetszet kérdésében. Itt azt tapasztaljuk, hogy a 117 javított sorban, vagyis azokban a sorokban, melyekkel Zrínyi különös gonddal foglalkozott, 35 esetben hiányzik a középmetszet, sőt 13 alkalommal éppen a javítás során rontotta azt el. Egyetlen esetben találunk olyan javítást, amikor egy 7/5 metszésű sort 6/6-osra javított: A kézirat „Ü csak azon törödik hogy ágyon hal meg" (VII, 29.) sorát a nyomtatott kiadásban így látjuk viszont: „S csak azon törödik hogy ágyon halna meg." Bár itt a középmetszet a helyére került, semmi okunk sincs azt feltételezni, hogy a javítás ennek érdekében történt, sokkal valószínűbb, hogy Zrínyi mondattani természetű javításra törekedett. Annál is inkább, mert van olyan példa is, amikor az eredetileg felező tizenkettőst a szótagszám megváltoztatása nélkül úgy változtatja meg, hogy egy 5/7 metszésű sor jöjjön létre: A kéziratban eredetileg „És noha külömb jó nemzetből állottak" (I, 87.) alakban szereplő sort ugyanis még a kéziratban így változtatta meg: „És noha külömb nemzetekből állottak". Nyilvánvaló, hogy a javítás itt is grammatikai termé-

36 *Jenei F.*: Jegyzetek a Sz. V. szövegéről. ItK 1959. 86—9.

szetű, s a költő közömbös volt a középmetszet iránt. Zrínyinek tehát nem lehetett terve és célja felező tizenkettősökben, pontosabban 6/6 osztású tizenkettősökben írni meg művét. S így nem tekintette, s nem tekinthetjük mi sem hibásaknak azokat a sorokat, melyekben a középmetszet nem a 6. szótag után következik.

Meggyőződésem szerint végleg elutasítható az a több évszázad óta élő s Horváth János utolsó erre vonatkozó tanulmányában is felbukkanó nézet, mely szerint Zrínyi valamilyen okból — tehetség, ritmusérzék vagy pedig idő és nyugalom híján nem volt képes szándékát a verselés terén valóra váltani s így az egyébként zseniális művészettel megalkotott eposzt egészen szokatlanul nagy számú verselési hiba ékteleníti. Zrínyi a csekély szótagszám-hibától eltekintve úgy verselt, ahogy tervezte és óhajtotta, s így nincs jogunk a terv, a szándék és a megvalósulás között ellentétet, szakadékot látni.

Felmerül azonban a kérdés, hogy vajon Zrínyi, aki a nyelvhasználatban is meglehetős költői szabadsággal jár el mondanivalója, a művészi ábrázolás mennél tökéletesebb és hatásosabb érvényesítése s megvalósítása érdekében, nem szándékosan, művészi megfontolásból tért-e el újra meg újra az alapul vett szabályosan felező tizenkettes sorfajtól. Ha tehát nem is „hibások" a rossz metszetű sorok, szándékosan „helytelenek"-nek, művészi célzattal „szabálytalanok"-nak kellene őket tekintenünk. Érezve az eposz rendkívüli esztétikai értékei és az állítólagos rossz verselés közti nehezen áthidalható ellentmondást, többen is kísérleteztek az eposz ritmikai „szabálytalanságai"-nak ilyen magyarázatával, annál is inkább, mert észre kellett venni, hogy a Zrínyi-ritmus e „szabálytalanságai"-nak van esztétikai értékük.

Már Ráday Gedeon megírta Kazinczyhoz szóló egyik levelében, hogy ne ütközzön meg az olvasó Zrínyi metszeteltérésein: „Ugyanis úgy látszik, hogy ő azt nem hibábul cselekedte, hanem szántszándékkal, rész szerint, hogy azáltal az affectust nagyobb mértékben adja ki, rész szerént, hogy az verseiben nagyobb varietas légyen és így az monotoniának elkerülése által a versnek szépsége is nevekedjen ." Valószínűleg Ráday figyelmeztetésének is része van abban, hogy Kazinczy maga is megérezte Zrínyi ritmusának különös zeneiségét, s *Zrínyi* című költeményét az ő verselésének csalódásig hű utánzataként írta meg, beleszőve

abba egy eredeti Zrínyi-strófát is, s még hozzá olyat, melyben egy „metszethibás" sor is akad: „Jaj szerelmes Violám! Ójad magadat!" Rádayéhoz hasonló jellegű megállapítást tett Erdélyi János is, aki Vörösmarty *Tündérvölgy*-ével kapcsolatban megemlítette, hogy jó lenne, „ha legalább egyszer volna helytelenül, mint Zrínyinél . . . a megszakasztás". S végeredményben Arany Jánosnak is fel kellett ismernie, hogy a *Szigeti veszedelem* veszít erejéből, ha eltűnnek belőle a „szabálytalan" sorok, hiszen annyi körültekintéssel és tapintattal végzett átírása gyengébb, mint az eredeti, amire ő maga is rájött és abbahagyta kísérletét. Négyesy is hibának tartja ugyan a metszet elhanyagolását, de azért ő is észreveszi és elismeri bizonyos előnyeit: „a versforma ritmikai szerkezetének nem rendeli alá egészen a hathatós beszéd mozgását: hangsúlyait, szólamait." Később pedig „a verselésnek néha bántó, de néha művészi hatású egyenetlenségeit" emlegeti.[37]

Mindezek a vélemények megegyeznek abban, hogy az indulatnak, az élőbeszéd szabad mozgásának érzékeltetése, valamint az egyhangúság elkerülése végett Zrínyi „metszethibái" olykor egyenesen szerencsések. Ráday, Erdélyi és Négyesy alapjában helyes irányban tapogatóznak. Egy teljesen kötött ritmus ugyanis nem alkalmas eposzi versformának. A hexameter éppen azért volt erre olyan kiválóan megfelelő, mert a dactilusok és spondeusok váltakozása sorról sorra lehetővé teszi a ritmikai képlet variálódását és ugyanakkor mégis egységes törvényszerűségnek veti alá a ritmust. Az eposzok verselésében a mindig ugyanaz, de mégis mindig más elvét kell megvalósítani. A klasszikus eposzoknál a verslábak váltakozása, az olasz eposzoknál pedig az olasz nyelv sajátosan lüktető hangsúlyozása lehetővé tette ennek a követelménynek a maradéktalan kielégítését. Ezek az eposzok pedig Zrínyi mintái voltak és ezért természetesnek kell tartanunk, hogy eposzában ritmikai változatosságra törekedett és a ritmust az érzelem, indulat hathatósabb kifejezésének a szolgálatába igyekezett állítani. Szembe állítható vele Gyöngyösi, aki pontosan alkalmazza a felező tizenkettőst és bár ennek következtében ritmusa lágyan folyó és zökkenésmentes, huzamosabb idő után unalmassá és egyhangúvá válik.

[37] *Négyesy* 71—2.

Horváth János véleménye szerint a cezúrátlan soroknak az elhelyezkedése, az eposznak szinte minden részében való eloszlása lehetetlenné teszi azonban, hogy a felező tizenkettőstől való ilyen nagyszámú eltérést a versformának a változatosság kedvéért való tudatos megbontásával magyarázzuk. Horváth véleményét legfeljebb oda módosítanánk, hogy ilyen magyarázat valóban nem elégséges, túl kevés. Nehezen tételezhető fel, hogy ha Zrínyinek a felező tizenkettős lett volna a ritmusterve, ettől tudatos esztétikai okokból a legkülönbözőbb esetekben a legkülönbözőbb helyeken ennyiszer eltért volna. A *Szigeti veszedelem* ritmusának vizsgálatában csak úgy lehet előbbre jutni, ha szakítunk a felező tizenkettős elméletével és nem arra igyekezünk magyarázatot találni, hogy mi az oka a nagyszámú „hibá"-nak vagy „szabálytalanság"-nak, hanem megkeressük azt a tizenkétszótagos versformát, amely már önmagában rejti a variálhatóság eposz-követelte sajátságát, s amelyet Zrínyi alapul vett.

Ezen a téren azonban a kérdések egész sokasága vetődik fel. Létezett-e egyáltalán ilyen versforma a magyar költészetben? S ha létezett, Zrínyi jól választott-e? Vagy pedig hiába verselt ugyan kevés kivételtől eltekintve „hibátlanul", „szabályosan", ritmikai tervének, elképzelésének eredendően téves volta következtében verselése nem szerencsés. Sőt az is felmerülhet, hogy bizonyos fokig közömbös volt a ritmussal szemben, s művészi céljait nem a ritmus segítségével, attól támogatva, hanem mintegy annak ellenére, a ritmusösztönt elaltatva igyekezett megvalósítani.

A kísérletezések útján Ráday Gedeon indult el először, összhangban már idézett megállapításával. Az előbbi idézet így folytatódik: „Tanácslanám azért, hogy az, ki Zrínyit olvassa, azt ne a szokott hemistichiumok szerént, hanem kommák szerént olvassa; eleinte ugyan még hozzá nem szokik, (eddig másként lévén szoktatva) csudálatosnak fog látszani ezen olvasás, de végtére szépséget fog benne találni." Ráday tehát az eposz olyan, a természetes mondattani tagolásnak megfelelő olvasását ajánlja, amely feledteti a ritmust. A gyöngyösi négysarkú tizenkettőseihez szokott olvasók számára ez kétségkívül jó tanács volt, hiszen elejét vehette annak, hogy az érthetetlennek, rossznak tartott ritmus miatt elvessék magát a művet, s ne is igyekezzenek benne igazi művészetet keresni. Megoldást és magyarázatot azonban ez nyilvánvalóan nem nyújthatott.

Az eposz „ritmustalan" verselésére Horváth János próbált magyarázatot nyújtani, aki ugyan a szabályosan felező tizenkettőst tekintette Zrínyi ritmusképletének, csakhogy a felező tizenkettősnek egy sajátos lehetőségére utalt: „A tizenkettős félsorai néha nem aprózódnak tovább ütemekre, s olyankor a félsor mintegy megnövesztett vagy összetett ütemnek tekinthető. Sőt van olyan változata e sorfajnak, mely még metszetet sem kíván a félsorok közt, hanem tagolatlan egyhuzamban, vagy szabad tagolódással pörgeti le a maga tizenkét szótagját. Ez a különös változat azonban tisztára zenei eredetű. Ily versek szövege (pl. a Zrínyiászé) metszetet nem kívánó dallam mintájára készült, a szóversnek akadékos menetű, sőt ritmustalan lehet."[38]

Horváth tehát azzal próbálja magyarázni a *Szigeti veszedelem* „cezúrátlan" sorait, hogy Zrínyi előtt egy az *Árgirus* nótájához vagy Tinódi *Szalkai mezőn* című énekének dallamához hasonló melódia emléke lebegett. Itt Kodály Zoltán megállapításaira támaszkodik, aki kimutatta, hogy a népi tizenkettősökben, valamint több históriás énekben a két félsor közti határvonal a dallam sajátosságai miatt gyakran elmosódik. Horváth János fenti megállapítása ugyan határozottan „zenei eredet"-ről, „dallam mintájára készült" versről szól, újabb tanulmányában azonban határozottan leszögezi: nem gondolt arra, hogy Zrínyi dallamra írta eposzát.[39] Egy cezúrát nem kívánó dallam ismeretét, emlékét csupán azért tételezte fel, hogy magyarázatot adjon arra, mi biztosíthatta Zrínyi számára a nem felező sorokban a tizenkettes szótagszám megtartását. A Kodály említette példák azonban mind énekelt versek, s a cezúrát nem feltétlenül megkövetelő dallam egyik esetben sem eredményezett olyan nagyszámú „metszethibát", mint amennyit Zrínyinél találunk. Tinódinál egy-egy énekben 7—8, de maximálisan (egyetlen esetben) 12 százalék a cezúrátlan sorok száma, Zrínyinél viszont ennek a kétszerese. Ezért felette valószínűtlen, hogy a minden kétség nélkül nem dallamra írt, kizárólag olvasásra szánt eposz ritmusának kialakulásában ily nagy szerepe lenne valamely dallamnak. Maga Horváth is érzi, hogy ez elégtelen magyarázat és ezért legújabban a „hibás" cezúrájú sorok rendszerezése során arra

[38] *Horváth J.*: Rendszeres magyar verstan. Bp. 1951. 40.
[39] Vitás verstani kérdések. 63—4.

az eredményre jutott, hogy a hibás sorok nagy többségét kitevő 7/5 osztásúak közül azok, melyeknek első félsora 4/3 tagolású, a 4/2 szerint tagolt 6/6 osztású sorokra emlékeztetve nem okoznak zökkenőt és így elfogadhatók emezek ritmikai variálóinak. Ilyen módon — Horváth számítása szerint — a jónak mondható sorok száma 90 százalék fölé emelkedik.[40]

Horváth tehát végeredményben a magyar felező tizenkettőst tekinti továbbra is Zrínyi sorfajának, és csak ezen belül próbál lehetőségeket találni az eltérő sorok magyarázatára. Megoldása azonban felemás, és tulajdonképpen a sikerületlennek, az eposz művészi értékeivel nem egyenrangúnak tartott verselést próbálja csupán menteni, illetve a rossz verselés okait felderíteni. A megoldás több reményével kecsegtethetnek azok a kísérletek, melyek, eltekintve a 6/6 osztású tizenkettős kényszertől, a *Szigeti veszedelem* ritmusának spontán művészi hatását figyelembe véve másutt keresnek magyarázatot. Mivel pedig nyilvánvaló, hogy Zrínyi verselése eltér kora verselési gyakorlatától, két irányban lehet tapogatódzni: vagy egy ősi, elfeledett s Zrínyi által felújított ritmussal van dolgunk, vagy pedig valamely más nyelvből, illetve irodalomból átvett, a magyar vers történetében szokatlan versképlettel.

Elsőnek Gábor Ignác, majd Németh László kísérletezett azzal, hogy a *Szigeti veszedelem*-ben egy ősinek tartott, a felező tizenkettőstől, sőt általában a magyar ütemes verseléstől eltérő ritmus jelenlétét bizonyítsa. Megoldásaik azonban természetellenesek és ellentétben állnak a magyar nyelv sajátságaival.[41] Több sikerrel és módszerességgel folytatta munkájukat Vargyas Lajos, aki elfogadható ritmizálást tudott nyújtani.[42] Nézete szerint a „szöveg a két-, három- és négyszótagos ütemek váltakozó csoportosulásából áll: a különféle szótagszám sorrendi kötöttség nélkül szerepel az ütemekben”. A négy különféle szótagszámú ütem együttvéve azonban tizenkét szótagot tesz ki. Vargyas szerint az ütemekbe való „tagolódás a mondattani összetapadás és szétválás szabályai szerint történik”.

[40] *Horváth J.*: i. m. 58–61.

[41] *Gábor I.*: A magyar ritmika válaszútja. Bp. 1942. 72–3.; *Németh L.*: A magyar ritmus. Bp. é. n. 22–3.

[42] *Vargyas L.*: i. m. 147–63.

Vargyas Zrínyi-ritmizálása általában jó, sokszor pedig egyenesen kitűnő ritmust eredményez. Az ütemeknek ez a szabadabb váltakozás művészi ritmus-kompozíciókat tesz lehetővé és ily módon a ritmika is minduntalan alátámasztja, kiemeli az eposz mondanivalóját: egyes szavaknak gyorsabb lejtést, másoknak lassúbbat és nyomatékosabbat ad; egyszer méltóságteljes hömpölygést, máskor izgatott lüktetést sugároz. A Vargyas-féle ritmizálás szerint a ritmusnak a metszethibák folytán előálló botladozásai egy csapásra megszűnnek.

Véleményének illusztrálására álljon egymás mellett az eposz első két versszakának összehasonlító ritmizálása. Lássuk előbb felező tizenkettős szerint:

Én az ki a- | zelőtt || iffiu el- | mével
Játszottam sze- | relem- || nek édes ver- | sével,
Küszködtem Vi- | ola || kegyetlensé- | gével:
Mastan immár | Mársnak || hangassabb ver- | sével

Fegyvert s vitézt | ének- || lek török ha- | talmát,
Ki meg merte | várni || Szulimán ha- | ragját,
Ama nagy Szu- | limán- || nak hatalmas | karját,
Az kinek Eu- | rópa || rettegte szab- | lyáját.

Nem kétséges, hogy így rendkívül botladozó ritmust kapunk. Nem sokat segít az sem, ha az egyes félsorokat helyenként a 4+2 helyett 3+3 szerint tagoljuk; a második, ötödik és hetedik sor metszethibája mindenképpen megmarad. Vargyas szerint ugyanez a két szakasz így hangzik:

Én az ki | azelőtt || iffiu | elmével
Játszottam | szerelemnek || édes ver- | sével,
Küszködtem | Viola || kegyetlensé- | gével:
Mastan immár | Mársnak || hangassabb | versével

Fegyvert s vitézt | ének- || lek török ha- | talmát,
Ki meg merte | várni || Szulimán | haragját,
Ama nagy | Szulimánnak || hatalmas | karját,
Az kinek | Európa || rettegte | szablyáját.

Ennek a két szakasznak a művészi ritmusfelépítését Vargyas így elemzi: „Milyen gazdaságosan bánik a változatokkal: az első sor 3+3/3+3, ezután marad a 3-as kezdés, de utána 4 következik, és a végére a lágy 3+2 tagolás marad. A következő sor a 4-es

helyét a harmadik ütembe tolja át, de mindeddig megmaradt a 3-as kezdés és kétszer egymás után volt 2-es vég. A negyedik sorban végre nagy változás következik: 4+2-vel kezd és dübörgő hármasokban végzi a sort. Ez a hármas ritmus nyitva hagyja a versszakot, szinte hallható emelkedéssel vezeti át az átkötött gondolatot a következő szakaszba. Ilyen előkészítés után, diadalmas fortissimóval hangzik fel a második versszak elején a főgondolat: »Fegyvert s vitézt | éneklek« mint egy zenei fő téma a bevezetés után."[43] A ritmusnak ilyen felfogása teljes mértékben alátámasztja Arany János kitűnő megállapítását a propositio végig emelkedő menetéről.

Bármennyire is egybevág Vargyasnak a *Szigeti veszedelem* ritmusa művésziségére vonatkozó álláspontja mindazzal, amit az eposzról más vonatkozásban megállapíthattunk, nézeteinek helyességét csak egész ritmus-elméletével összefüggésben lehet elbírálni. E helyen ez nem lehet feladatom, azt azonban meg kell említenem, hogy az a mód, ahogy Zrínyi ritmusát a magyar verselés fejlődésébe beilleszti, tévesnek bizonyult, s ez megingatja s kétségessé teszi ritmizálásának helyességét. Feltételezése szerint ugyanis a kötött szótagszámú sorok kötetlenekből, s ezen belül a pontos cezúrájúak változó metszetűekből alakultak ki. Mivel pedig a XVI. században már nemcsak a kötött szótagszám, de a felező metszet is általánossá vált, Zrínyi tizenkettőse egy korábbi, ősibb verselési gyakorlathoz tér vissza, azt újítja fel. Horváth János meggyőzően cáfolta ezt a koncepciót, kimutatva, hogy Geszthy László 1525-ben írt énekétől, vagyis a legrégibb fennmaradt tisztán tizenkettősökben írt versünktől kezdve semmiféle fejlődés sincs a kötöttebb szótagszám, illetve a felezés irányába. A magyar tizenkettesnek ez az első példája sem a szótagszám, sem a felezés tekintetében nem mutat semmiféle ingadozást. Teljesen megokolatlan ezért Zrínyi sorfajában a magyar tizenkettős egy korábbi változatát látni. Igaza van Horváthnak abban is, hogy amennyiben Zrínyi valami régi, s az ő korában már szokatlan versformát akart volna felújítani, erről említést tett volna a bevezetésben, mint ahogy más fontos — s kortársai számára bizonyára meglepő — újításait (fabulákkal keverte a históriát; török, horvát, deák szókat kevert írásába; a szigeti hősnek tulaj-

[43] *Vargyas L.*: i. m. 157–8.

donította Szulimán halálát) szükségesnek tartotta előszavában megokolni, az értetlen bírálatoktól eleve megvédeni.[44]

Végső fokon Vargyas Lajos is, akárcsak a magyar „nemzeti versidom" hirdetői Aranytól Horváth Jánosig, egy verstani rendszer, egy ritmus-elmélet alapjáról, annak alkalmazásával közeledik Zrínyi verseléséhez. Zrínyi ugyan Vargyas ritmuselméletének alkalmazása során jobban jár, de míg a felező tizenkettes bizonyítói Zrínyi művének esztétikai értékeivel, addig Vargyas a történeti tényekkel jutott megoldhatatlan ellentmondásba. A legjárhatóbbnak ezért egyelőre azt az utat tartom Zrínyi verselésének a vizsgálatában, mely egy előzetes elmélet erőltetése nélkül igyekszik az eposz igen gazdag és változatos ritmikájának a jelenségeit számba venni, s annak törvényszerűségeit, valamint gyökereit megkeresni. Ezen az úton indult el Képes Géza, aki tanulmányában, bár nem ad végleges feleletet Zrínyi ritmusának a rendszerére, az eposz művészi nagyságával teljes összhangban álló meglepő új összefüggéseket mutatott ki.[45]

Képes Géza mindenekelőtt Zrínyi „szabályos", vagyis pontosan felező soraira vonatkozóan kiemeli a 3+3/3+3 tagolású sorok gyakoriságát. Zrínyi a 3+3 tagolású félsort általában inkább kedveli, mint a magyar felező tizenkettősben leggyakoribb 4+2 osztásút. 4+2/4+2 tagolású sora aránylag kevés van, a 4+2, valamint a szintén igen gyakori 2+4 osztású félsorok pedig többnyire 3+3 osztásúakkal kombinálódnak. Már az eposz első sora is a 3+3/3+3 változatot mutatja, s általában, ahol feszült légkör, pergő eseménysor, belső indulat van jelen, ott ez a gyakori. A 3+3 osztású félsorok váltakozása a többiekkel érdekes és gazdag ritmuskompozíciókat eredményez. A tizenkettes ilyen alkalmazására Karnarutics szolgáltathatott példát, aki szintén a 3+3/3+3 rendszerű tizenkettest kedveli, s ezt váltogatja 4+2 vagy 2+4 osztású félsorokkal.

Zrínyi ún. szabálytalan metszetű sorai közül Képes a Horváth által is legutóbb már elfogadhatónak tartott 7/5 tagolású sorokról megállapítja, hogy azok első félsora többnyire 4+3, a második pedig 4+1 ütemekre oszlik. Kimutatja, hogy az ilyen sorok (pl. Én már éltem | eleget || láttam gonoszt | s jót, V,

[44] Vitás verstani kérdések. 45, 52—3, 68—9.
[45] *Képes G.*: Z. M. verselése. ItK 1961. 414—44.

80.; És hogy török | császártul || hitlevelet | kér, XI, 38.) nem ismeretlenek a magyar verselésben. Példaként idéz erre a sorfajra két népdalt is. (Pl. Pruszíának | királya || méltán harag- | szik — Országában | ellenség || hogy így hadak- | szik.)

A *Szigeti veszedelem* ritmikai gazdagságára a legmeglepőbb Képesnek arra vonatkozó kimutatása, hogy Zrínyi gyakran remek chorijambusokat bújtat el egyes félsorokban. Nemcsak az eposzból, de Zrínyi lírai verseiből is sok példát idézhetünk erre, s a költő eljárásának tudatosságát látszik bizonyítani, hogy a chorijambusos lejtést a gyakran merész és sokszor kifogásolt inverzióival éri el:

— —∪ ∪— —   — — ∪∪— —
Viz lassu zugással || *széllengedezéssel* (III, 33.)

— — ∪ ∪— —
Erős emberölő || *van dárda kezében* (VII, 52.)

Képes Géza vizsgálata nem ad feleletet Zrínyi ritmikájának még számos kérdésére, így a nem 7/5 osztású „szabálytalan" sorokéra, s ezért Zrínyi ritmusának titkai terén még bőven van további kutatni való. Az azonban már aligha lehet kétséges, hogy a ritmus méltó a nagy remekműhöz. Mint ahogy méltó a verselés más vonatkozásban is, amint ezt a rímelés vizsgálata is bizonyítja.

Az eddigi irodalomtörténeti köztudat az eposznak nemcsak a ritmusát, de a rímelését is alaptalanul marasztalta el. Igaz, az első — felületes megfigyelésből eredő — benyomás valóban kedvezőtlen. Unalmas ragrímek, majd sokszor igen pontatlan végződések (pl. vala, találá, omolva, talála II, 17.), gyakran követik egymást és valószínűleg erőszakolt lenne bármiféle rendszert keresni abban a rendkívül szabad eljárásban, ahogy Zrínyi a négyes rímet kezeli. Tévedés volna azonban azt hinni, hogy a *Szigeti veszedelem* rímei primitívek. Zrínyi pontatlan, nem kellőképpen összhangzó rímei gyakran úgy csoportosulnak, hogy a négyes rím helyébe valami más rímképlet lép:

Láttad-é hangyákat mikor megbolygatják?
Mint sietséggel ide s tova futkosnak,
Nyomorultak nagy tojásokat hordozzák:
Szintén igy most ezek kétfelé kapdosnak. (VI, 65.)

Itt keresztrímet kaptunk, az alábbi szakaszban viszont a rímek ölelkeznek:

Megindúlt ezekért méltán ű haragja;
Azért Mihály archangyalt magához hivá,
És kemény haragjában igy parancsolá,
Ű szentsége előtt archangyal áll vala. (I, 11.)

Másutt párosrímet találunk:

Igy Zrini Farkasicsot eltemetteté;
Osztán gondot visel várra mindenfelé,
Szigeti vitézek vannak csendességbe,
Mindenütt bástyákon nagy gondviselésbe. (VII, 49.)

Néha azonban maguk a négyesrímek is ügyes asszonáncot adnak:

Nagy vigan Alecto eltünék ott mindjárt,
Mert látá, haragra gyujtotta Szulimánt;
Ü penig felugrott: Fegyvert! fegyvert! kiált,
Mert szintén eszeveszett Alecto miát. (I, 46.)

Számos példát hozhatunk arra, hogy a költő nem figyelmetlenségből használt gyakran egyszerűbb, egyhangúbb vagy pontatlan rímeket. A rím érdekében igen sokszor egy-egy szó nyelvtani alakját is megváltoztatja. Például ezerek-et mond „ezeren" helyett, hogy a népek, jünnek, vélek szavakhoz jobban rímeljen (I, 88.); töröknek áll „törökre" helyett a hitinek, bünnek, kereszténnek rím kedvéért (II, 57.); az „örökké" szót lerövidíti örök-re, hogy összecsengjen a hörög, zörög, török szavakkal (VII, 76.); tárgyas igealak helyett tárgyatlant használ, hogy megkapja a Zrini bán — kiván rímet (IV, 49.) stb.[46] A rímek érdekében jönnek létre igen sokszor az inverziók is, melyről alább lesz szó. Mindezek azt bizonyítják, hogy Zrínyi igénytelen rímelése nem hanyagság eredménye, vagy éppen tehetetlenségé. Ráday Gedeon közel járt az igazsághoz, amikor tanácsolta, hogy az olvasó ne ütközzék meg rímein, „mert ezekre kevesebbet vigyázott Zrínyi, mintsem az válogatott szókra és az dolognak eleven kirajzolására."[47]

[46] Vö. *Vass B.*: i. m. 321.
[47] Idézi: *Négyesy* 71.

Ebben a „kevesebbet vigyázás”-ban azonban volt bizonyos tudatosság is. A rímelést — akárcsak a ritmust — Zrínyi alárendelte az eposz egész művészi felépítésének. Számára nem volt cél kitűnő rímeket keresni, ő olyan rímeket alkalmazott, melyek egy-egy szakasz sorait összezárják anélkül, hogy az olvasó figyelmét különösebben ráirányítanák a rímekre. Egy hosszú epikus munkánál nem lehetett volna szerencsés olyan művészien kidolgozott rímelés, mint a Balassié, amely minden versszakot egészen szorosra összezár sajátos képletével. Az eposz rímelésének nem szabad akadályoznia a mű egyenletes hömpölygését (ezért kitűnőek pl. Dante tercínái). Zrínyi nem tudott egy Dantééhoz hasonló új megoldást találni és ezért úgy alkotta meg rímeit, hogy azok sem a históriás énekek szóismétléseivel, sem pedig a rímek erőltetett kidolgozásával ne akadályozzák a mondanivaló súlyát. Inkább megengedi, hogy valamelyik sora ne rímeljen, semhogy a rím kedvéért valami értelmetlenséget vagy fölöslegeset mondjon. Egy-egy elütő rímnek amúgy is van esztétikai értéke egy hosszú epikus költeményben, ahol a változatosság biztosítása elengedhetetlen.

Le kell tehát számolni azzal a véleménnyel, hogy Zrínyi rímelése primitív, hogy rímelése a históriás énekek színvonalán mozog. Hiszen a históriás énekekben hiába keresünk olyan rímeket, mint elveszte-megverte, veszését-kétségét, vizével-jobb hirrel, basád-táborát stb. A többnyire ragrímek is gyakran rejtett asszonáncok itt. Zrínyi rímtechnikájában az a törekvés érvényesül, hogy a rímek ne vonják magukra az olvasók figyelmét, ne szorítsák háttérbe, hanem ellenkezőleg, kiemeljék a sorok mondanivalóját.

Zrínyi rímelésének az a jellege, hogy szinte rejtetten, szerényen aláfesti az eposz súlyos tartalmú szakaszait, megmutatkozik a gyakorta alkalmazott belső rímelésben is. Erre is Képes Géza figyelt fel, kimutatva, hogy — valószínűleg szintén Karnarutics példájára — a *Szigeti veszedelem* igen sok helyén találunk igen változatos, sőt nemegyszer virtuóz metszetrímelést.[48] Ügyel azonban a költő arra, hogy ezek a belső rímek is feltűnés nélkül tegyék gördülékenyebbé az eposz sorait, s ezért nem alkalmazza őket törvényszerűen, hanem csak alkalmilag s egy strófán

[48] *Képes G.*: i. m. 431—6.

belül rendszerint csak két vagy három soron keresztül. Jellemző módon olyankoris, amikor a metszet „szabálytalan" (pl. I, 9.), ami szintén a metszet változó voltának tudatos alkalmazását igazolja. E belső rímeknél is megvannak a különböző rímképletek. A páros belső rímre szép példa többek között az alábbi:

Örül az fu r i a || *nem késik pokolban,*
Röpülését tar t j a || *nagy Törökországban,*
Éjfélkor é r k e z é k || *Konstantinápolyban,*
Ottan bef é r k e z é k || *Szulimán házában.* (I, 32.)

Hogy nem véletlenről van szó, hanem teljes értékű rímekről, azt éppen ebben az esetben meggyőzően bizonyítja, hogy a strófa 3. és 4. sorában olvasható „érkezék-férkezék" belső rímpár másutt sorvégi rímként fordul elő:

De nem tudom, Demirhám honnan é r k e z é k,
Gyorsan az harcolók közikben f é r k e z é k. (VII, 80.)

A metszetrímek nemegyszer szebbek, finomabbak, mint maguk a sorvégi rímek:

Szulimán de ős z ü l || *az széles táborban,*
Szüve gondokban h ü l || *és nagy busulásban.* (VIII, 1.)

Végül hadd álljon itt Képes példái közül egy különösen szép példa a belső és sorvégi rímek együttes művészi kialakítására:

Hogy minden el l e n s é g || *fusson k e r e s z t j e l r e,*
És minden tisz t e s s é g || *szálljon k ö r ö s z t y é n r e.* (XIV, 47.)

Hogy mindebben Zrínyi tudatos művészi eljárását lássuk, azt végül az a körülmény is megerősíti, hogy mikor Zrínyi Péter horvátra fordítja az eposzt, a metszetrímelést — műve második fogalmazásában — szintén alkalmazza, néhol még a magyar rímek hangzását is visszaadva.

Zrínyi verselésének az elemei között kiemelkedő szerepe van az alliterációnak is. Ez régtől fogva ismeretes, Képes Géza azonban példák nagy sokaságával mutatta be,[49] hogy a *Szigeti veszedelme*-t az alliterációk egész rendszere szövi át, s ez nemcsak a mássalhangzókra, de a magánhangzókra is kiterjed. (Pl. V, 84.)

[49] *Képes G.*: i. m. 437—42.

A művészi alliterációk általában a rendkívül hangsúlyos, érzelemmel, hősi elszántsággal telített versszakokban jelennek meg, fokozva ezzel az ilyen részek sodró lendületét. Máskor az alliteráció mesterien emeli ki egy-egy szövegrész tartalmilag legfontosabb szavát, rendszerint az ott fontos szerepet játszó személy nevét. Így zendülnek meg például a *z* hangok már Zrínyi nevének említése előtt a török táborban támadt felfordulás alkalmával:

Illy zöndülést hallván az Szulimán császár,
Nézi honnan lehet köztök ily zürzavar. (IV, 95.)

— s csak a következő strófa elején tűnik fel Zrínyi neve, mely a „zöndülés"-t, a „zürzavar"-t a maximálisra fokozta. Vagy milyen kitűnően emeli ki Karabul nevét a *k* hangok peckes egymásutánja:

*Az ü **k**edves lova **K**arabul, **k**ényesen*
*Mellyet ü jártatott had előtt s **k**evélyen.*
*Mondják, hogy **K**arabul nagy Arábiában*
*Széltül fogantatott egy hires **k**ancában.* (I, 79—80.)

Az alliteráció terén Zrínyi nem szorítkozik egyetlen hang összecsengésére, hanem sokszor több szókezdő hang ismétlődése szövődik egybe bonyolult, de mindig a mondanivalót kiemelő rendszerré. A VI. énekben, mikor Deli Vid megöli **H**amvivánt, a szavak egész sora kapcsolódik a török hős nevéhez: „**h**alálos", „**h**asában", „**h**áta", „**h**anyattá"; s ugyanekkor **D**eli Vid nevével cseng össze a halált okozó „**d**árda". (VI. 88—89.) S a *h* és *d* hangoknak ez a versenye folyik tovább akkor is, amikor a következő énekben Demirhám és Deli Vid párbaja folyik:

***D**emirhám **h**araggal s **d**ühösséggel nagyobb,*
***D**e vitéz **D**eli Vid igaz **h**üttel bátrabb.* (VII, 94.)

A harcosok dühét aláhúzó *d* hangok között a két huhogó *h* mintha Hamvivánt idézné, aki miatt ez az öldöklő küzdelem folyik.

Zrínyi verselési tudatosságára a legjobb bizonyíték a sajátosan versmondattani alakzatok sűrű jelentkezése. Az átkötések (I, 2; I, 57.; V, 18. stb.), közölések (II, 72.; V, 67.; VI, 46. stb.), de leginkább a legváltozatosabb inverziók, melyek mind sokkal nagyobb számban vannak jelen, mint bármelyik korábbi költőnknél, azt bizonyítják, hogy Zrínyi jól kihasználta a verses beszéd

lehetőségeit. Igaza van Vargyas Lajosnak, mikor Zrínyi inverzióiról megállapítja: „hogy néha túlzásba csap és bonyolult lesz, éppen nem azt bizonyítja, hogy verselése kezdetleges, hanem hogy túlmerész."[50]

Zrínyi inverzióit az eddigi kutatás sokszor szóvá tette már.[51] Általános az a vélemény, hogy sokszor túlmegy a megengedhető határon és olyan módon szakítja el egymástól az összetartozó mondattani egységeket, olyan merészen forgatja fel a természetes szórendet, hogy ellentétbe jut a magyar nyelv szellemével. Az inverziók egy részére ez a megállapítás valóban érvényes, és igazuk lehet azoknak, akik az antik eposzok, a latin nyelv hatásával magyarázzák az inverziós túlzásokat. A sokszor idézett sort: „Földre megtompítván esék maga vasát" (IV, 84.) sem rímelési, sem ritmikai okok nem magyarázzák.

A legtöbb inverziót azonban kimutathatóan ritmikai vagy rímelési okok tették szükségessé. Ezek egy részében a kötőszónak a hátradobása teljesen a magyar verselés szabályai szerint történik. Például „Szerencse de azt is elviszi előlem" (XV, 102.).

Máskor viszont úgy veti hátra a kötőszót, hogy az ismét hangsúlyos helyre kerül, s így az inverziónak szinte elvész az értelme:

Végre fáradságát, hogy heában látta.

Mint az sebes vizár ha hegyből érkezett.

Igen gyakran a rím kedvéért forgatja fel a szórendet:

Esküszöm Mahometre, kit tart ég magas.

Zrini mely vettenetes inditott harcot.

Ezekben az esetekben szintén indokolt a kifogás: Zrínyi megoldása itt már nyelvérzékünk rovására a latint követi és legfeljebb a szöveget érdekességével variáló szerepe miatt menthető.

Találhatunk azonban olyan inverziókat, melyek rendkívüli művészi igényességről, a mondanivaló, a sor tartalma és a ritmus mesteri összeegyeztetéséről tanúskodnak. Az Alekto által Szulimán

50 *Vargyas L.*: i. m. 159.
51 Vö. *Vass B.*: i. m. 224—5.

keblébe bocsátott kígyóról olvassuk: ,,Valamerre c s u s z el, mindent hágy méregben" (I, 45.). Az igekötőnek az ige mögé dobása itt kitűnő. A hangsúly így a c s u s z szóra esik, az utána álló igekötő pedig valamilyen távlatot kölcsönöz ennek a ,,csuszásnak". A két szót így lassan kell kiejtenünk, szünetet hagyva közöttük, míg ha a természetes ,,elcsúsz" alakban állna, akkor gyorsan ejtenénk ki, és a ritmus nemhogy kiemelné a ,,csúszás" képzetét, hanem ellentmondana annak.

A ritmus, a rímelés, az alliterációk és a versmondattan terén egyaránt tudatos verselőnek bizonyul Zrínyi. Ha nem is tekinthetjük még tisztázottnak Zrínyi verselésének a problémáját, és ha ebben a fejezetben nem is volt módunk a kérdést előbbre vinni, összefoglalásunkból annyi kiderül, hogy helytelen minden olyan kísérlet, mely Zrínyi verselését művészetének egészétől elszakítva próbálja magyarázni. A *Szigeti veszedelem* nagyszerű művészi egysége a verselésre is érvényes és ezért ritmusát, rímelését is csak a tartalom, a mondanivaló, a műfaj összefüggéseiben érthetjük meg és értékelhetjük helyesen. Az elmondottakból nyilvánvaló, hogy Zrínyi a verselésben is nagy művész. Nem a költő sablonos szerénykedő szavainak kell hinni, s mégkevésbé félre is érteni, el is túlozni azokat, hanem előítélet nélkül meg kell keresni e gigászi mű verses formájának törvényszerűségeit, sokszor rejtetten, de annál hatásosabban érvényesülő verselési bravúrjait. Teljes mértékben el kell fogadnunk Képes Géza végkövetkeztetését, mely Zrínyi verselésének értékelését tekintve megegyezik a Vargyaséval, de amely — mint láthattuk — szolidabb és meggyőzőbb alapokra épül: Zrínyi ,,a legfinomabb verstani hatásokat tökéletesen ismeri — írja — és ezekből mindent a maga helyén alkalmaz — ott, ahol az események alakítása, a jellemek rajza vagy a légkör megelevenítése éppen megköveteli. Zrínyi verselése amellett, hogy a ritmus szabályosságot követelő törvényének is eleget tesz, olyan változatosságot, az erőnek és a színeknek olyan változatosságát vonultatja fel, amire példát a magyar költészet történetében hasztalan keresünk. Zrínyi megalkotta az igazi epikus műformát, amely ki tudja küszöbölni az ilyen nagyméretű művek fenyegető veszedelmét, az egyhangúságot."[52]

[52] *Képes G.*: i. m. 443.

A barokk eposz és költője

A *Szigeti Veszedelem* genezisének tárgyalása és részletes elemzése után a mű jellegét, helyét, funkcióját kell végül meghatároznunk a magyar irodalom s egyben maga a költő fejlődésében. Eddig elsősorban arra törekedtem, hogy az eposznak a magyar irodalmi hagyományba való beágyazottságát, abból való szerves kinövését mutassam be, művészi sajátságait pedig nem egy előzetes koncepció, hanem magából a műből, belülről nyerhető ismeretek, tapasztalatok alapján határozzam meg. Az így nyert eredményekre építve jelölhetjük ki biztosan az eposz helyét korának, a barokknak az irodalmán belül, megállapítva tágabb értelemben vett stílussajátságait.

Zrínyi eposzának barokk jellegére Riedl Frigyestől kezdve már többen felfigyeltek, s különösen Horváth János és Sík Sándor mutatott rá számos, a barokkra emlékeztető mozzanatra. A barokk irodalomhoz való tartozását bizonyították Kardos Tibor felismerései is, aki kimutatta a *Szigeti veszedelem*nek Marino kiseposzaival való szoros kapcsolatát.[53] Horváth, Sík és Kardos az eposz barokk jellegének gyökerét annak feltételezett ellenreformációs tendenciájában és a magyarság megváltásáról szóló állítólagos katolikus alapeszméjében látták, ami pedig vizsgálatom során nem bizonyult helytállónak. A *Szigeti veszedelem* barokk sajátságainak lényegét másutt kell keresnünk.

Mindenekelőtt már maga a témaválasztás is barokk jellegű. Zrínyi kora, politikai célkitűzései, a családi hagyomány, a török—magyar harcok történeti tényanyaga, az eposz műfaji kívánalmai — mint láttuk — eleve meghatározták Zrínyi témaválasztását. Csak a szigetvári ostrom története volt alkalmas arra, hogy lehetővé tegye mindazoknak a problémáknak, célkitűzéseknek a kifejezésre juttatását, melyet a kor és Zrínyi saját személyes helyzete szinte törvényszerűen napirendre tűzött. A szigetvári téma erre elsősorban azért volt alkalmas, mert mint a végvári harcok fordulópontját, a vereség ellenére is mint ragyogó győzelmet lehetett értelmezni. Szigetvár ostroma mint a török elleni diadalmas harc témája lehetett csak alkalmas

[53] *Kardos T.*: Zrínyi a XVII. század világában. ItK 1932. 261—4.

Zrínyi számára, de ezen — az egyedül lehetséges — módon felfogva, a téma tulajdonképpen fikció. S bár ez a fikció nem a költő leleménye volt, hanem már egy hosszú hagyomány eredménye, Zrínyire várt a feladat, hogy a művészet eszközeivel elfogadtassa azt a logikailag elfogadhatatlan állítást, hogy a vereség voltaképpen győzelem. Ez pedig igazi barokk feladat. A barokk művészet és irodalom ugyanis a kor bonyolult viszonyait, ellentmondásait gyakran csak ehhez hasonló, sőt még képtelenebb fikciókból kiindulva tudta kifejezni. A barokk művészet azonban jórészt propagandisztikus jellegű, célja az elhitetés, meggyőzés, a cselekvést érlelő hatás kiváltása: mindez megköveteli, hogy az irreális téma a valóság látszatát öltse magára, hiszen egyébként a műnek nem volna hitele. Így jönnek létre a barokk ún. realisztikus és naturalisztikus elemei, így alakul ki a barokk művészet egyik alapvető jellegzetessége: irreális téma és valószerűségre törekvő ábrázolás egysége. Bármilyen valószerűen ábrázol is azonban a barokk író vagy művész, ez önmaga mégsem feledteti teljes mértékben a téma irrealitását. Ráadásul a barokk írónak nem akárkit, hanem a humanizmus és reformáció racionális iskoláján már átesett olvasót kell a józan ésszel ellentétes állítás elfogadására rábírnia. Ez pedig olyan formai megoldásokat, stíluseszközöket követel, melyek elkábítják a rációt, leszerelik ösztönös kritikáját, hogy a valóságnak hitt vízióba ragadhassák az embert. Innen ered a barokk műnek az érzéki hatásokra, a nagyfokú vizualitásra, a szuggesztív megjelenítésre való törekvése.

A barokk művészetnek ezt az egyik alapvető törvényszerűségét szem előtt tartva, az első pillanatra is világos, hogy a Zrínyi előtt álló művészi feladatot csak így, barokk módon, barokk eszközökkel lehetett megoldani. Elemzésünk pedig bizonyság rá, hogy meg is oldotta, s éppen a jelzett módon. Bemutattam, hogy milyen rendkívüli gondossággal, alapos forrástanulmányokra építve, a történeti tényanyaghoz a lehető leggondosabban ragaszkodva tette elfogadhatóvá, hogy Szigetvár falainál valóban kiemelkedő, népek sorsára kiható esemény történik, s ezen belül a szigetváriak erőfölénye állandóan növekedik. Ennek igazolására Zrínyi is bőven él valószerű, realisztikusnak vagy naturalisztikusnak mondható elemekkel. Pontos számadatok, a végvári, illetve a török környezetrajz hitelessége,

a harcok, viadalok ábrázolásában való katonai szakszerűség (gondoljunk pl. a X. énekbeli ostrom-jelenet „stratégiájára"), de ugyanígy a halálnemek gyakran fiziológiai pontosságú leírása, vagy Delimán és Kumilla szerelmi egyesülésének természetes ábrázolása, mind mind a tárgyi valósághoz kötik, valósággal lehorgonyozzák a lényegében irreális témát, illetve cselekményt. A valóság elemei korántsem szorítkoznak azonban az ilyen külsőleges, tárgyi mozzanatokra, ugyanez érvényes az emberek cselekedeteinek lélektani megokolására, az egyes szereplők közötti viszony valósághű, reális ábrázolására (pl. Rustán és Delimán ellentéte). S végül a költőnek a mindennapi életből, az erdőn, nádasokban, szántóföldeken élő ember tapasztalataiból vett remek hasonlatai, képei is mind hozzájárulnak az eposz valóságelemeinek erősítéséhez, ahhoz, hogy a mű végül is oly sok, a későbbi realizmusra emlékeztető vonása révén a maga egészében valóságosnak, nemcsak eszmeileg, de történetileg, tényszerűleg is igaznak tűnjék.

Éppilyen sikerrel alkalmazza Zrínyi a barokk művészetnek az irreális téma és cselekmény elfogadhatóvá tételére kialakított másik, az előbbivel éppen ellentétes eljárását, vagyis az olvasó intellektuális, racionális kontrolljának elcsendesítését, megbénítását. Láttuk az eposz elemzése során, hogy Zrínyi milyen megfontoltan és óvatosan szoktatja hozzá képzeletünket a valószerűtlen dolgok befogadásához. Az egyes hősök, különösen pedig a főhős csak lépésről lépésre veszítik el reális földi arányaikat, egyre mitikusabb méretű titánokká növekedve. Énekről énekre mindig csak annyival növeszti meg a költő alakjai dimenzióit, s ezt is oly mesterien ellensúlyozza a reális helyzetek, sokszorosan megokolt mozzanatok révén, hogy soha se jusson eszünkbe kételkedni a történtek hihetőségében. Az eposz végére pedig már annyira hatása alá kerültünk Zrínyi ábrázolása szuggesztivitásának, akaratlanul is annyira átcsúsztunk már a valóságos, hiteles történeti környezetből a költő által teremtett világba, hogy már ez utóbbit érezzük valóságosnak, egy percig sem ütközve meg Zrínyi mitikus, félistenként vívott utolsó diadalmas harcán. Mindebben nagy szerepe van a Zrínyi által igen mértékletesen, s csak a kellő pontokon adagolt csodás elemnek. Zrínyi nem arra törekszik, hogy a csodák világába ragadja olvasóit, hanem hogy elmossa a valóság és a csoda

közötti határvonalat, a reális és irreális világot egyetlen rendszerbe, organizmusba olvassza egybe. Megfigyelhettük, hogy a csodás jelenségek sohasem helyettesítik, hanem mindig csak hangsúlyozzák, megemelik a reálisan megokolt s eleve valószínű eseményeket. A csodás gépezet így elsősorban hangulati hatásával tereli az olvasó képzeletét a költő által kívánt irányba, míg végül már — a XIV. és XV. énekben — valóság és csoda annyira egymás kiegészítőjévé, függvényévé válik, hogy egyetlen zárt egységnek érezzük a kettőt. A földi és az égi világ ilyen összekapcsolása a barokk művészet általános jellemzője. Míg a reneszánsz mindig gondosan elválasztja a kettőt (gondoljunk a reneszánsz festők „Mária mennybemenetele" kompozícióira!), addig a barokkban nincs a kettő között éles határvonal, sőt a földi jelenségek belenyúlnak az égbe, a mennyeiek pedig áthajolnak a földre, akárcsak a *Szigeti veszedelem*-ben.

Az olvasó magávalragadásának az eszközei közé tartoznak a barokkban oly gyakori érzéki hatások. A barokk műalkotás igyekszik egyszerre több művészeti ág lehetőségeit felhasználni, innen ered a törekvés a műfajok, sőt a különböző művészetek összeötvözésére. Zenéből és drámából így születik meg éppen a barokk jóvoltából az opera, de zenei hatásra törekszik a vers is, drámai igénnyel lép fel a falfestmény és így tovább. A *Szigeti veszedelem*, ámbár szigorúan megmarad az eposz műfaji keretei között, szintén magába olvaszt egyet s mást egyéb művészetek eredményeiből. Már többen rámutattak az eposz számos részletének erősen vizuális jellegére, s annak valószínűségére, hogy egyes jelenetek megalkotásánál szerepe volt Zrínyinek a barokk freskókompozíciókról itáliai útja során szerzett benyomásainak, élményeinek. Különösen az eposz utolsó énekében, a menny s a mennyből aláereszkedő, az alvilági seregeket szétkergető angyali expedíció, a Szigetvár kapui előtt kialakuló utolsó öldöklő küzdelem emlékeztet szinte minduntalan egy a mennyet és pokolt is mozgósító gigantikus barokk csataképre. De fel kell figyelnünk az eposz színszerűségére is. Az eposz szövege is utal arra — mint láttuk —, hogy Szulimán „csuda nagy tragédiát" készített Sziget alatt. S valóban egyes nagy jelenetek, mint például a X. énekbeli ostrom-jelenet nemcsak szakszerűen, katonailag van megtervezve, de valósággal a színi hatás eszközeit is alkalmazza, s a Hennyei-bástyán, majd a várkapunál,

majd ismét a Hennyei-bástyán folyó küzdelmek úgy következnek egymás után, mint egy hősi dráma jelenetei. Valószínűleg alkalma volt Zrínyinek Velencében már az opera első jelentkezését is megismernie. Hankiss János szellemesen utal arra, hogy a *Szigeti veszedelem*-ben milyen gyakori szerepe van a zenének: a török ifjú hangszerrel kíséri énekét, a győzelmüket ünneplő szigetváriak a dávorit éneklik, az angyalok kórusát Dávid hárfája festi alá. Az eposz oly gyakori lírai betétjei nemegyszer úgy festenek, mint egy oratórium vagy opera áriái, ariosói, az utolsó két ének pedig, amely egy hatalmas freskóra is emlékeztet, egy opera fináléjához is hasonlítható: a gonosz lelkek és a mennyei kar mint két háttérben lévő kórus kíséri a földön végbemenő utolsó dicsőséges viadalt.[54] Természetesen mindez szükségképpen csak az eposzba való belemagyarázása vagy belelátása, belehallása képnek, színnek, zenének. De éppen az a természetes és a barokk lényegéhez tartozó jelenség, hogy a figyelmes olvasó akaratlanul is sokféle érzéki hatásnak van kitéve, nemcsak egy szép szöveget olvas, de érzékletesen átélni kényszerül a költő által leírtakat. Pedig a költő nyilván nem akarta se képek, se operák hatását felkelteni, de szükségképpen benne élve a barokk kultúrának az érzéki hatáskeltésre törekvő világában, ő is víziókat kellett hogy lásson, pokoli zsivajt és mennyei zenét kellett hogy halljon képzeletében — írás közben.

A téma s az általa determinált cselekmény, valamint a költő célkitűzései közötti feszültség, ellentmondás, és ennek zseniális leküzdése teszi igazán barokk művé a *Szigeti veszedelme*-t. S azzá teszi az a hatalmas lendület, pátosz, monumentalitás és akarati erőfeszítés, ami az oly sokrétű feladat megoldásához elengedhetetlen volt. A barokk művész minduntalan olyan feladatok elé kerül, hogy rendkívül sokféle, s természetüknél fogva egymásnak ellentmondó, széjjelfutó jelenségeket kell kompozícióba zárnia. A gyengébb művész az olcsóbb megoldást választja s a részletek, hatásos fogások, kuriózumok, szép leírások stb. sorozatával kárpótolja olvasóját, hagyva, hogy műve dekoratív elemekre hulljon szét. Bizonyos fokig ez jellemző Gyöngyösi alkotásmódjára is. A nagy, felelősségteljes művész

[54] *Hankiss J.:* i. m. 316.

azonban hallatlan akarati erőmegfeszítéssel küzdi le az anyagából adódó nehézségeket, és győzni akar felette, keresztül akarja vinni szándékát. Zrínyinek emberi, politikusi és művészi egyénisége egyaránt ezt a magatartást követeli, a heroikus feladatvállalását. Ilyennek ábrázolta hősét és eszményképét is. Azok a hősi erények, melyekkel őt és társait felékesíti, végső fokon a barokk hérosz tulajdonságai: a lehetetlennek látszót is vállaló és minden erejével véghezvinni akaró hős sajátjai. Láttuk, hogy felelevenedik ebben a hősi magatartásban sok minden az ősi naiv és a középkori lovagi hős-ideálból, csakhogy itt is érvényes az, amit fentebb mondtam: e kissé „romantikus" hősi eszményeket a reneszánsz kritikus szemléletén iskolázott elmék számára kell elfogadhatóvá tenni. Igaz, hogy a barokk kor embere vonzódott a mítoszhoz, de távolról sem azzal a naivsággal, mint középkori ősei. S Zrínyi ráadásul heroikus politikai tettekre akar indítani eposzával, neki fokozottan kellett arra törekednie, hogy hősei útja politikus szemmel is elfogadhatóvá legyen, s ezt tudta elérni, biztosítani az eposz egyes török szereplőinek racionális okfejtéseivel. Láttuk, hogy ezek szolgáltatják minduntalan a szigetváriak heroikus tettei sikerének politikus megokolását. A józan politika és a heroikus magatartás kettőssége s e kettőnek egységbe erőszakolása jellemzi Zrínyi egész életpályáját, s ez a magatartás érvényesül eposza írásakor is.

Szervesen egészíti ki a barokk író arcvonásait Zrínyinek művével, helyesebben műve szövegével szembeni magatartása, műgondja. Ezt az aprólékos műgondot bizonyítja az a tény is, hogy előszóbeli kijelentésével ellentétben többször is „corrigálta" munkáját. Eljárása mégis merőben különbözik akár a humanista, akár a klasszicista íróknál megszokott műgondtól. Bár egészében eleget tesz az eposz műfaji kívánalmainak, nem igazodik mereven formai, poétikai szabályokhoz, kötöttségekhez. Elég utalnunk nyelvhasználatának és verselésének gondos, de nem merev szabályokhoz igazodó rugalmasságára. A poétikai kötöttségektől való ilyenféle „szabadság" a barokk irodalom s egyben művészet jól ismert jellemvonása. Sokszor a különcködésnek szolgált menlevelül, nagy írónál azonban a mondanivaló mennél következetesebb érvényesítését tette lehetővé. Zrínyinél is itt kell keresnünk poetica licentiái-nak magyarázatát. Műalkotása célját tekintve propagandisztikus mű, mint

általában a legnagyobb barokk remekművek, s ezért mindent az elérendő cél, hatás igényének rendel alá.

Ezzel a propagandisztikus célzattal illeszkedik be a *Szigeti veszedelem* a legszervesebben a magyar barokk irodalom fejlődési folyamatába. Zrínyi előtt a barokk irodalom Magyarországon még csak alig néhány évtizedes múltra tekinthet vissza, s mint a bevezetésben már szó volt róla, egyelőre kizárólag katolikus egyháziak művelték vallásos, ellenreformációs tendenciával. S bár az első magyar barokk költőnek, Nyéki Vörös Mátyásnak a verseiben bőven találhatunk olyan stiláris elemeket, melyek a *Szigeti veszedelem* stílusának is előzményeként értékelhetők, e katolikus egyházi irodalomból magától értetődően nem vezethet út sem Zrínyi barokk szerelmi idilljeihez, sem a nagy barokk világi eposzhoz. Az egyik is, a másik is a magyar reneszánsz irodalmának a közvetlen folytatója, a reneszánsz irodalom világi műfajainak barokk stílusban való továbbfejlesztője. Összeköti azonban az eposzíró Zrínyit az őt megelőző barokk egyházi írókkal, mindenekelőtt Pázmánnyal, az újfajta írói magatartás. Miként Pázmány, a jezsuiták neveltje, hallatlan lendülettel és szívóssággal látott hozzá a romokban lévő katolikus egyház restaurálásához, s írói munkásságát maradéktalanul ennek a célnak a szolgálatába állította, ugyanígy tekinti Zrínyi is írásait tettre mozgósító manifesztumnak, igazi életcélját szintén a nagy történelemformáló tettekben látva, de immár nem az egyház, hanem a nemzet céljait és érdekeit tartva szem előtt. Az a tiszteletre méltó heroikus magatartás, melyet Pázmánytól működésének erősen problematikus volta és kétes értéke ellenére sem lehet elvitatni, jellemzi Zrínyit nemcsak mint embert, de mint írót is. Pázmány, noha egészen más jellegű műveket írt, nem egy tekintetben ugyanúgy jár el, mint Zrínyi, éppen műveinek propagandisztikus tendenciája miatt. Különösen vonatkozik ez a barokk esetében annyira döntő kompozíciós kérdésekre. Mikor Pázmány legnagyobb művében, a *Kalauz*-ban összefoglalja az egész katolikus—protestáns vitaanyagot, feladatának csak remek szerkesztőkészsége révén felelhetett meg.

Rendkívül szerteágazó és ellentmondásos anyagot foglal egységes zárt rendszerbe, az anyag látszólagos gomolygásán keresztül biztos érveléssel haladva kitűzött célja felé. Közben

bőven él a barokk díszítő elemeivel, de ezeket mindig következetesen alárendeli mondanivalójának, s a részletek rendkívüli gazdagsága, az anyag természetéből következő gyakori elágazások, kitérők ellenére is szigorúan uralkodik tárgyán, következetes szubordinációt valósít meg. Ez jellemzi a *Kalauz*-t, a magyar barokk első monumentális irodalmi alkotását, s — a téma, a műfaj, a tendencia minden különbözősége ellenére is — ugyanezt mondhatjuk, s más szavakkal mondottuk is, a *Szigeti veszedelem* szerkezetéről.

A *Szigeti veszedelem* esetében tehát a magyar barokk irodalomnak egyházi, főleg jezsuita vonalon már kialakult új harcos, propagandisztikus írói magatartása egyesül a magyar reneszánsz irodalom világi hagyományaival. Zrínyi művei vezetik át a világi irodalmat a barokk korszakba, s a *Szigeti veszedelem* a világi irodalom terén a magyar barokk első remekműve — sajnos az epika terén egyúttal az utolsó is —, s ha más műfajokban születtek is a magyar barokknak még kitűnő irodalmi alkotásai, ezek között sincs olyan, mely színvonalban, művészi nagyságban felülmúlta volna Zrínyi eposzát.

Az a körülmény, hogy a *Szigeti veszedelem* a magyar barokk irodalom fejlődésének kezdetén áll, világi téren pedig, Zrínyi lírájával együtt, egyenesen az úttörés érdeme illeti meg, szükségszerűen azt is jelentette, hogy noha ízig-vérig barokk műnek tekinthető, a barokk stílusjelenségek még nem teljesen kifejlett, érett formájukban vannak jelen benne. Az eposz még inkább a barokk korai stádiumához tartozik, ami határozottan szerencséje. A korai barokk sok tekintetben puritánabb, mint fejlődésének későbbi fázisai, több teret biztosít ezzel a monumentalitásnak, mint a dekorációtól túltengő érett, virágzó barokk.

Az összehasonlító irodalomtudomány még megoldandó feladatai közé tartozik a *Szigeti veszedelem* helyének meghatározása a világirodalomban. Az alapvetően polgári jellegű reneszánsz nem kedvezett az eposz műfajnak, s ha ismerünk is kiváló eposzokat e korból, azok, mint Ariostóé, bizonyos fokig a lovagvilágnak s ezzel egy kissé magának az eposz-műfajnak is a paródiáját adják. A feudalizmus újraerősödésével összefüggő barokk a maga keresztény-heroikus szemléletével viszont az eposzirodalom új virágzását tette lehetővé. A barokk jellegének megfelelően részben vallásos, részben hősi eposzok születtek ebben a korban,

de érdekes módon a legjelentősebb hősi eposzok, Ronsard *Franciade*-ja, Tasso *Gerusalemme liberata*-ja és Zrínyi *Szigeti veszedelme* mind irodalmuk barokk korszakának kezdetén jöttek létre. Ez a körülmény különösen termékennyé teszi az összehasonlító vizsgálatot, mert így a stílusfejlődésnek lényegében azonos fokán lévő művek hasonló és eltérő jellegzetességeit kell számba venni és elemezni. Ez itt most nem feladatunk, mégis utalnunk kell arra az alapvető különbségre, mely az első pillanatban is szembeötlik Zrínyi eposza és a két említett külföldi remekmű között. Ez utóbbiak egy fejlett műepikai hagyomány folytatói, míg Zrínyi egy addig csak alacsonyabb, naiv vagy félig műköltői szinten élő epikát emel első ízben a magas művészet rangjára. Sőt e tekintetben Zrínyi nemcsak a magyar irodalom, de egész Kelet-Európa irodalmán belül sajátos funkciót tölt be: megteremti a reprezentatív nagyepikai műremekét a török hódítás határvonalán immár évszázadok óta virágzó több nyelvű végvári epikának. A délszlávoktól az oroszokig számos nép költészetében megtaláljuk a török elleni harcok naiv vagy históriás epikáját, s maga Zrínyi is két irodalom, a magyar és a horvát ilynemű alkotásaihoz kapcsolódik.[55] A *Szigeti veszedelem* a maga naiv és históriás előzményei révén pedig azokkal a régi nagyeposzokkal kerül bizonyos fokú tipológiai rokonságba, melyek, mint az *Iliász*, a *Roland-ének* vagy a *Nibelung-ének*, egy ősibb, naiv epika eredményei alapján születtek meg. Ez a vonás megkülönböztetett helyet juttat Zrínyi eposzának a barokk hősi eposzok sorában: a barokk kompozíció mélyén annak szigorúan alárendelve ott él a naiv epikai költés nem egy sajátsága, mint azt több esetben kitapinthattuk. S bár a megfelelő erős és gazdag műköltői hagyomány hiánya folytán Zrínyi alkotása csiszoltságban, a finom árnyalatok gazdagságában s főleg nyelvi, stiláris kimunkáltságában alatta is marad nagy mintájának, Tasso eposzának, bőven kárpótol ezért az az elemi erő, a harcok valóságának az a hiteles atmoszférája, egy az élettel s az adott esetben a török elleni harcok életével közvetlen kapcsolatban lévő virágzó költői hagyománynak az a nyers frissesége, mely évszázadok múltán is magával ragadja az olvasót.

[55] Vö. *A. Angyal*: Die Slawische Barockwelt. Leipzig 1961. 228—64.

Az eposz jelentőségének, fejlődéstörténeti helyének a kijelölése során nem szorítkozhatunk csak az irodalomtörténeti összefüggésekre, mert a *Szigeti veszedelem* nemcsak irodalmi, hanem politikai tett is egyben. Egy történelmi korszak alapvető politikai kérdései feszülnek a nagy mű mélyén, amely e kérdések egy részére már világos programot is ad. Munkáját néhány év múlva történt kiadása során „a magyar nemességnek" dedikálta, a nemesi nemzetnek, melynek ő lett a vezető politikusa alig egy évtized múlva. Az eposz egyúttal első összefoglalása a leendő politikus terveinek, s élete további részében nem az eposz irodalmi eredményeit fejleszti tovább, hanem minden erejét e politikai tervek tökéletesítésére és megvalósítására fordítja. Az eposzt e politikai elképzelések vajúdási folyamata hívta életre; egyelőre egy gondolatilag egységes s minden fontos kérdésre kiterjedő politikai koncepció létrejöttéhez még nem voltak meg a feltételek, még nem állt Zrínyi számára rendelkezésre elegendő konkrét felismerés, annyi azonban volt már belőlük, amennyi elégséges egy nagy művészi vízióban való kifejezésükhöz. A víziót a későbbi években majd lépésről lépésre követni fogja a tudatos tisztánlátás is a centralizáció, a Habsburgokhoz való viszony, a vallási megosztottság és a többi alapvető kérdésben.

A *Szigeti veszedelem* mint közvetlen politikai tett a török megszállók elleni támadó, felszabadító háború napirendre tűzését jelenti. Zrínyi egészen konkrétan utal arra, hogy a török kiverésének elérkezett az ideje. Az I. énekben a bosszút forraló Isten azt is kijelenti, hogy amennyiben a magyarok megtérnek, csak „harmad-negyed izig büntetés lesz rajtok". Mivel pedig a szigetváriak hősi küzdelme ennek a megtérésnek a jele, a büntetés feloldása, vagyis a török hódítás felszámolása éppen a költő életében időszerű.

Ennek a feladatnak a megvalósításában Zrínyi sajátmagának is nagy szerepet szánt. A *Szigeti veszedelem*-ben nemcsak a nemzetnek adott programot, hanem saját magának is. A *Szigetii veszedelem* kijelöli a Zrínyi-család hivatását is: a török ellenr felszabadító harc vezetését. Mikor a költő őséről, aki mát 1564-ben tervet dolgozott ki a török kiverésére, eposza írt: a török—magyar háborúk fordulópontjává avatta szigetvári eseményt. A szigetvári Zrínyi Miklósban azt a

férfit akarta bemutatni, aki megkezdte a török elleni győzelmek sorozatát, aki a nagy török tábor szétzüllesztésével, a legnagyobb szultán megölésével a későbbi felszabadító hadjáratok alapját vetette meg. Ezért mondotta a megszemélyesített hajnal a VIII. ének elején a szigetvári hősről: „tetüled vár minden jót hazád."

A szigetvári hős példáját követni ezért nem jelenthet mást, mint szervezni és vezetni a török hatalom végleges megtörésére, az ország felszabadítására irányuló harcot. Az eposz hősét pedig, a költő szerint, elsősorban a Zrínyi-utódoknak kell követniük. Számos helyen találkozunk a Zrínyi-család dicsőítésével. Zrínyi György az eposzban büszkén és öntudattal jelenti ki:

Elfogyjon Zrini név előbb nagy csudával,
Hogysem csak egyik is éljen gyalázattal. (V, 90.)

Nem kétséges, hogy a költő azokat a kijelentéseket, melyek a Zrínyi-utódokkal kapcsolatosak, elsősorban önmagára érti.[56] A szigeti hőst apjának nevezi egy helyen (IX, 4.), az eposz utolsó sorában pedig saját magát a hős fiának. A Farkasichról szóló, néhány évvel később írt epigrammában pedig a tragikusan elhunyt vitézt így szólaltatja meg: „Jó uram siratott, s fia irt rólam jót." Félreérthetetlenül következik ebből, hogy amikor az eposzban a szigeti hős a fiához beszél, akkor nem annyira a ténylegesen ott szereplő Zrínyi Györgyről, hanem a költőről van szó.

Önmagának mondatja a költő azokat a gyönyörű sorokat, melyek a szigeti hős szájából elhangzanak a fiával való beszélgetéskor:

Tanulj én tülem is nehéz vitézséget,
Tanulj fáradságot s hazádhoz hűséget,
— — — — — — — — — — — — — — —
Karddal te keressed hiredet pogánytul,
Mondhassák, igazán fajzottál Zrinitül. (V, 79—83.)

A szigetvári hős szavai azonban nemcsak általánosságban adnak tanácsot, hanem világosan céloznak arra, hogy utódaira, fiára szüksége lesz még a hazának. Fiát azért küldi el a vár körülzárása

[56] Vö. *Thury* 408—9.

előtt, hogy megmaradjon „szegény romlott hazánknak jobb üdejére”. Fiához intézett utolsó beszédének zárószava pedig félreérthetetlenül kimondja a lényeget: „Kövessed mikor kell, te is nagy próbámat.”

Az eposz hőse maga mondja meg, hogy fiának a feladata az ő művét folytatni. Zrínyi, a költő, pedig szilárd hitvallást tesz arról, hogy vállalja ezt a feladatot. A saját, nem Zrínyi György nevében mondja:

Nem röjtöm Istentül vett talentumomat :
Kézzel is, ha lehet, követem Atyámat. (IX, 4.)

Atyjának, eposza hősének a követése azt is jelenti, hogy eredményt kell elérnie, mert a helyes úton indul el. A XIV. ének első sorában „Zrininek ragyagó csillagá”-ról beszél, majd erre célozva kijelenti:

Nem távozik annak veszélyre hajója,
Melynek ez csillaghoz tart okos kormánya. (XIV, 2.)

Zrínyi, a költő, élete vezéréül választotta ezt a csillagot, melyet a török elleni felszabadító harc szimbólumává éppen ő tett. A néhány évvel később írt *Peroratio*-ban, mikor büszkén beszél műve halhatatlanságáról, hitet tesz arról, hogy nemcsak az eposz megírását tekintette hivatásának, de az itt kitűzött célok elérését is:

De hiremet nemcsak keresem pennámmal,
Hanem rettenetes bajvivó szablyámmal:
Mig élek, harcolok az ottomán hóddal,
Vigan burittatom hazám hamujával.

KUDARC ÉS ÚJ FELADAT

Készülődés a török ellen

A *Szigeti veszedelem* befejezése után Zrínyi tetteit és munkáját az eposzban kifejtett célkitűzések irányították. Egyre növekvő aktivitást fejtett ki a török elleni támadó akciók fokozása, a magyar haderő katonai színvonalának emelése, a török elleni felszabadító hadjárat megvalósítása érdekében. Az eposz megírása utáni időkben már nagyobb katonai ranggal és hatáskörrel is rendelkezett: 1646. január 26-án a király tábornokká nevezte ki.[1] Az 1646-os év azonban még nagyobb katonai kísérletek nélkül múlt el, bár augusztus 11-én megírta Batthyánynak, hogy „az török szünetlen látogat bennünket, ki miatt vagyunk nyughatatlanságban". (57. lev.) Zrínyi ekkor az országgyűlésre készülődött és az év őszét, valamint a következő év első hónapjait Pozsonyban töltötte. A török elleni védelem ügye természetesen itt is állandó gondja volt: 1647. április 11-én például Pozsonyból szólította fel, mint zalai főispán, a tapolcai járás főszolgabíráját, hogy nyújtson segítséget a szigligeti várkapitánynak. (59. lev.)

Az országgyűlés befejezése előtt, májusban, Zrínyit már otthon találjuk: öccsével együtt nagyobb támadást szervez a kanizsai török ellen. A Muraköz vidékén ettől kezdve egyre inkább megélénkül a harci tevékenység. Július 6-án a török támadásáról ad hírt (62. lev.), szeptember 9-én ismét a török rablási szándékáról figyelmezteti Batthyányt.[2] Az

[1] *Széchy* I, 205.
[2] *Széchy* I. 246.; *Takáts S.*: Szegény magyarok. 298.

év utolsó hónapjaiban pedig már egy nagyobb szabású katonai terv körvonalai kezdenek kibontakozni Zrínyi leveleiből.

Ennek a tervnek részleteit és konkrét célját sajnos nem ismerjük, mert Zrínyi és Batthyány a legnagyobb titokban tartotta. A részletek megbeszélése végett Zrínyi nem is megy el október elején Batthyányhoz, mert attól tart, hogy tervük kitudódik (70. lev.); egy másik levelében pedig arra szólítja fel barátját, hogy égesse el a leveleket, ,,mert nem jó volna elhiresedni az dolognak." (68. lev.) Egyes homályos célzások annyit mégis elárulnak, hogy Zrínyi szakítani akar az eddigi általában védekező és csak a török támadások megtorlására szorítkozó hadakozással, és át akar térni a támadásokra, kézbe akarja ragadni a kezdeményezést a végeken. Mikor október végefelé Batthyány győztesen harcolt a török ellen, Zrínyi ebben a további sikerek előjelét látta: ,,Édes bátyám uram, az Isten ilyen szép preludiumot adott az mi nagy szerencsénknek, ne haggyuk abban, kövessük az szerencsét meddig friss, nem fogyatkozunk meg az Isten irgalmában az mely meg hagyá látnunk az fölfuvalkodott ellenségünknek gyalázatját." (71. lev.)

Novemberben végre kedvező alkalmat lát a török kelepcébe csalására. 26-án kelt levelében arról számol be Batthyánynak, hogy a török fegyelmezetlen, nem elővigyázatos, tehát könnyen meg lehetne verni. Az a pátosz, amellyel Zrínyi terveit előadja, világos jele növekvő aktivitásának, kezdeményező erejének. Mikor Batthyányt a támadásban való részvételre biztatja, azt a hangot üti meg, amellyel későbbi írásaiban olyan ellenállhatatlanul tudta tettre mozgósítani kortársait. A prózaíró, a publicista Zrínyi, a lángoló röpiratok szerzője ezekben a levelekben teszi első lépéseit. Bízik abban — írja, — hogy barátja ,,másnak nemcsak biztatója, hanem példaadója" is lesz, ,,s nem akarja látni szerelmes hazánknak utolsó füstölgő üszögét, bosszúállás nélkül". (73. lev.) December elsején már személyes találkozás végett fordul Batthyányhoz, hogy ,,jobb móddal és rendesebben effektuálhassuk szándékunkat". (74. lev.) A lelkesen előkészített tervet azonban elrontotta a rossz idő, ,,csak meg nem bolondultam bosszuságomban" — írja, de terveiről nem tesz le: ,,ha az Isten így akarta talán kétképpen örömem téríti meg

kikeletre, vagy talán hamarább is, azt gondolnám azért mast nem kellene félnünk". (68. lev.)[3]

A következő, 1648-as év elején Zrínyi tovább folytatta a támadás előkészületeit. Bevonta terveibe Eszterházy Lászlót is, aki Batthyányval együtt január végén Csáktornyára jött tanácskozni.[4] Ekkor, úgylátszik, egészen pontosan kidolgozták már a kora tavaszi támadás tervét, de az idő kedvezőre fordulása lehetővé tette a terv hamarábbi megvalósulását. Február 3-án ezért újabb megbeszélést javasol Batthyánynak, nyomatékosan figyelmeztetve őt ezúttal is a titoktartásra: „ne adja kegyelmed tudtára az végbeli kapitányoknak az terminus előtt, hanem csak aznap, mikor indulni kell nekik". (77. lev.) A megbeszélés 10-e táján Batthyány várában volt, Eszterházy ugyan nem jöhetett el, de levélben ő is csatlakozott a módosított tervhez. Nagy kár, hogy nem tudjuk ezeknek a Zrínyi által annyira dédelgetett terveknek a részleteit, melyek ezúttal sem valósultak meg. Legalábbis erre következtethetünk Eszterházy egyik leveléből, melyben helyesli „Zrini uram szándékjának megváltozásá"-t, mert túl veszélyes lett volna a próbálkozás.[5] A nagyobb katonai akció tervének meghiúsulása azonban nem jelentette a harcok szünetelését. Március 4-én, 18-án, április 6-án, június 7-én kelt levelei mind a török készülődéseiről, támadásairól, az ellenséggel vívott harcokról tesznek említést. (80, 84, 87, 96. lev.)

Az 1647. és 48. évi terveknek és harcoknak a korábbi szokásos portyázásoktól eltérően mélyebb politikai értelmük van. Zrínyi egyre inkább közeledni érezte a török elleni országos nagy támadó hadjárat kedvező lehetőségét. Világosan látta, hogy a török birodalom bomlása feltartóztathatatlanul halad előre és a törököt egyre újabb és újabb csapások érik. 1648. április 11-én Batthyányhoz írt levelében szinte a *Szigeti veszedelem* alapkoncepciójának a szellemében írja: „Szemlátomást látjuk az Isten irgalmát, hogy minden jó akaratját elvette az

[3] A levelet tévesen szeptember elejére helyezi Z. M. Összes Műveinek kiadása, pedig a szövegösszefüggésből nyilvánvaló, hogy a nov. 26-án említett terv meghiúsulásáról van benne szó.

[4] Zrínyi 1648. jan. 16-án örömét fejezi ki Batthyánynak, hogy Eszterházyval együtt hozzá készül. Batthyány naplójában közli, hogy január 26–30-án Csáktornyán tartózkodott. (76. lev.; *Iványi B.*: i. m. 106.)

[5] *Takáts S.*: Magyar küzdelmek. 156.

törökrül, mind magunkon, mind másokon experiálhatjuk." Úgy érezte, hogy itt van az a bizonyos harmadik-negyedik emberöltő, melyet a *Szigeti veszedelem*-ben megjósolt: a török kiűzésének időpontja. Elérkezett a tettek ideje: „mast mikor az szerencsétlenség mindenütt forr az törökre, serényen tartsuk magunkat, de okossan mindazáltal és el ne bizzuk magunkat" (88. lev.).

Nem tartható véletlennek, hogy ennek a levélnek az utóiratában arra kéri barátját, hogy ezt a levelet küldje Bécsbe. Zrínyi ugyanis mindent elkövetett, hogy az udvart is ráeszméltesse a török rendkívül nehéz helyzetére és ezzel a támadás kedvező lehetőségeire. Ekkor már a vége felé közeledtek a münsteri és osnabrücki béketárgyalások, és Zrínyi abban reménykedett, hogy a király a harmincéves háború befejezésével a törökre fordítja majd figyelmét. A béketárgyalásokat Zrínyi régóta figyelemmel kísérte, már 1646-ban annak a reményének adott kifejezést, hogy „csak az békesség meg lenne". Ugyanakkor aggodalommal figyelte, hogy szó van a velenceieknek a törökkel való békekötéséről is. (55. lev.) Ez világosan mutatja, hogy Zrínyi az európai béke megteremtésében és a nagy törökellenes háború megindulásában reménykedett. Ebben a külföldi közvélemény is megerősíthette; 1646-ban jelent meg például és könyvtárába is eljutott egy jellemző című röpirat: „Svegliarino che mostra alla Christianità, essere gionta l'hora opportuna di moversi contro la potenza Ottomana."[6]

A *Szigeti veszedelem* elemzése megmutatta, hogy Zrínyi felismerte ugyan, hogy a magyarságnak saját magának kell a török-kérdést rendezni, de a szigetváriaknak a galamb által kiküldött levele tanúsítja, hogy reménykedett még abban, hogy a király maga fog a török elleni hadjárat élére állni. Hiszen a Habsburgok és magyar híveik évtizedeken keresztül azzal biztatták a nemzetet, hogy csak a harmincéves háború miatt nem foglalkozhatnak a török-ügyekkel, de mihelyt az véget ér, megsegítik Magyarországot. Zrínyi ezért nagy várakozással nézett a vesztfáliai békekötés elé.

[6] Bibl. Zr. 29. — A cím magyarul: Ébresztő órácska, mely jelzi a kereszténységnek, hogy elérkezett az ottomán hatalom elleni megmozdulásának alkalmas órája.

A legfontosabb teendőnek azonban változatlanul a magyarság katonai erejének növelését tartotta. A *Szigeti veszedelem*-ből már ki lehetett olvasni Zrínyi törekvését a magyar hadviselés színvonalának az emelésére, a magyar haderő átszervezésére. Az eposzt követő éveket felhasználta katonai ismereteinek a kibővítésére, a hadtudomány minél teljesebb elsajátítására. Könyvtárkatalógusának *Militares* című szakjában 34 kötetet találunk, többnyire olasz szerzőktől, de ezek között több kolligátum is van, tehát a Zrínyi által megismert katonai szakmunkák száma ennél nagyobb. Hadtudományi könyvei között természetesen ott voltak a hadtudomány ókori klasszikusai: Polybius és Vegetius, valamint Machiavelli híres *Dell'arte della guerra*-ja, a modern hadtudomány alapvető klasszikus műve. Túlnyomórészt azonban a XVII. század első évtizedeinek katonai szakirodalma szerepel Zrínyi könyvtárjegyzékében. Igyekezett a legfrissebb katonai szakmunkákat megszerezni; velencei összeköttetései révén ez nem ütközött nagyobb nehézségekbe. A legtöbb hadtudományi könyvet amúgy is Itáliában, sőt elsősorban Velencében adták ki.

Könyvei a legkülönbözőbb kérdésekről szólnak. Találunk köztük a várépítésről, várvédelemről, a tüzérségről, a gyalogságról, a lovasságról, a tábor vezetéséről, a hadi gépekről, a tengeri háborúról szóló szakkönyveket, a legkülönbözőbb katonai szabályzatokat stb.[7] Ezeknek a munkáknak az áttanulmányozása folytán Zrínyi olyan magas hadtudományi képzettségre tett szert, amellyel az országban senki sem vetekedhetett. Már a 40-es évek végén ő lett a legképzettebb, legtudósabb katonája az országnak.

Katonai szakképzettségével elsősorban arra törekedett, hogy a magyar hadviselést korszerű, tudományos színvonalra emelje. Magyar hadtudományi irodalom ekkor még nem létezett. A XVI. század vége felé feltűnnek ugyan az első magyar nyelven írt katonai rendtartások, huszárregulamentumok és egyéb katonai intézkedéseket tartalmazó iratok, ezek azonban nem szakszerű írások, még nem tekinthetők a hadtudomány termé-

[7] Bibl. Zr. 68–70.; *Perjés G.*: Z. M. a hadtudományi író. (A Z. M. hadtudományi munkái c. kötetben.) Bp. 1957. 80–2.

keinek.[8] A magyar hadtudományi irodalom megteremtése Zrínyire várt.

A Tábori kis trakta

Zrínyi az 1646 utáni években írta első hadtudományi munkáját, a *Tábori kis traktá*-t. „Tábor" alatt hadsereget ért, bár megvan nála a szó eredeti jelentése is. Hadsereg értelemben használta már a „tábor" szót a *Szigeti veszedelem*-ben is: „Azért megindula Szulimán táborral" (VII. 13.).[9] A hadseregről, pontosabban a hadsereg megszervezéséről szól tehát a *Tábori kis trakta*, mely tizenhárom kis fejezetben szabályzatszerűen ismerteti a hadsereg létszámára, szervezetére, ellátására stb. vonatkozó tudnivalókat. A Zrínyi prózai műveit fenntartó ún. Bónis-féle kéziratban fennmaradt még egy befejezetlen vázlatos írás a táborhelyekről, melyet az eddigi kiadók a *Trakta* további részének gondoltak s hozzácsatolva adtak ki. Ez a főként csak ábrákat, felsorolásokat és számokat tartalmazó vázlat azonban szövegszerűen elkülönül a *Tábori kis traktá*-tól, s nem tekinthető ennek részeként. Annál valószínűbb azonban, hogy a *Traktá*-t és a táborhelyekről tervezett értekezést egyaránt egy nagyobb rendszerező kézikönyv részeinek szánta Zrínyi. Több jel és adat mutat arra, hogy Zrínyi egy nagyobb igényű katonai szakmunkát szándékozott írni. Kapcsolatba hozható ilyen irányú terveivel az a két magyar nyelvű hadtudományi kivonat, amely könyvtárában maradt fenn. Az egyik az „Ötödik Károly császár idejében, az Militiárul írt Tractatusbul való Extractus, minden rendekre nézve" címet viseli, és egy gyalogezred felállításának, tisztjei és legénysége kötelességeinek az összefoglalása. A másik kivonat Svendy Lázár egyik tractatusából készült, és egy egész hadsereg különféle tisztjeinek, tisztviselőinek és katonáinak a teendőit tartalmazza. Ezek a kivonatok mintegy kiegészítik a *Tábori kis trakta* anyagát, de még csak nyersanyagnak tekint-

[8] Vö.: *Kanyaró F.*: Zrínyi a hadíró. Figyelő XXI, 146.; *Barabás S.* közli Báthori István egyik rendtartását. HK 1890. 667—74.; *Takáts S.*: A török hódoltság korából. II, 298.; *Széchy* I, 205.; *Markó Á.*: Adalékok a magyar katonai nyelv fejlődéstörténetéhez. HK 1958. 153—6.
[9] *Perjés G.*: i. m. 97.

hetők. Nem is Zrínyi saját munkái, mint Széchy és Markó gondolták.[10] A kézirat nem Zrínyi írása,[11] a kivonatok stílusa pedig élesen elüt mind a *Trakta*, mind a korabeli levelek stílusától: száraz, erőtlen. A kivonatok német nyelvű szabályzatokból készültek,[12] ez szintén valószínűtlenné teszi Zrínyi szerzőségét, mivel olvasmányai, forrásai között sohasem találunk német nyelvűeket. Magukat a kivonatokat Zrínyi nem is szánhatta tervezett nagyobb kézikönyve részének (az első nyíltan protestáns vonatkozásokat is tartalmaz), hanem csak egy további fejezet nyersanyagának, s ebből a célból készíttette őket valamelyik íródeákjával. Talán ugyanannak a nagyobb kézikönyvnek lett volna része a városok, várak, erősségek megvételéről szóló traktátus, melynek tervére kétszer is utal a *Vitéz hadnagy*-ban. (59. a., 11. c.) Perjés Géza feltételezi, hogy ezt még a haditechnikáról és a taktikáról szóló további fejezetek követték volna, mivel mindezek hozzátartoztak a korabeli katonai kézikönyvek anyagához.[13]

Egy nagyobb mű körvonalaira enged következtetni a *Tábori kis trakta,* a táborhelyekről készített vázlat, valamint a kivonatok és a várakról tervezett értekezés műfaji azonossága is. A kivonatok két „traktátus"-ból készültek, a várakról szóló munka szintén „traktátus" lett volna, akárcsak az elkészült *Tábori kis „trakta"*. A traktátus a korabeli hadtudományi irodalom egyik műfaja volt: a hadtudomány egyes kérdéseinek rendszeres feldolgozását nyújtó értekezés. Ezt a műfajt képviselik azok az alapvető rendszerező kézikönyvek, melyek — mint Savorgnano *Arte militare terrestre e maritima* (1599), valamint Basta *Il mastro di Campo Generale* (1606) című munkája — Zrínyi szeme előtt lebeghettek csak kis részben megvalósult nagy hadtudományi rendszerezése tervezésekor. Az elkészült részek, a *Trakta,* valamint a táborhelyekről szóló vázlat forrásai között Basta már említett könyve mellett több más munka is szerepel: a gyalogság tagozódásának tárgyalásánál Gusztáv Adolf hadi

[10] *Széchy* I, 218.; *Markó Á.*: Gróf Z. M. prózai munkái. Bp. 1939. 62. Mindkét kivonatot közölte: *Széchy* II, 249—89.

[11] Vö. *Majláth B.*: Z. M. a költő ereklyéi Vöttauban. HK 1891. 265.

[12] *Horváth M.*: A német „landsknecht" nyelv magyar irodalmi emlékeiből. Pais Emlékkönyv. Bp. 1956. 306—10.

[13] *Perjés G.*: i. m. 86.

rendtartását használta, a táborhelyen való elszállásolás rendjének ismertetésénél pedig Fraytag Ádám *Architectura militaris nova et aucta* (1630) c. könyvét vette alapul. Kimutatható emellett Machiavelli, valamint egyes antik írók (Polybius) hatása is.[14]

Bár a *Tábori kis traktá*-tól mindezek alapján nem várnánk többet, mint egy külföldi művekből kompilált száraz katonai szabályzatot a hadsereg szervezetéről és igazgatásáról, az mégis önállóbb és íróibb mű. Bár szorosan kapcsolódik külföldi mintáihoz és igazodik a traktátus műfajhoz, ez nem valósul meg mereven. Azok az elvek, melyek a hadsereg szervezetére és igazgatására vonatkozólag külföldön már általánosan elfogadottak voltak, Magyarországon akkor még nem ismeretesek. Ezért mikor Zrínyi átveszi a forrásaiban talált korszerű táborszervezési utasításokat, nem szorítkozhat a tételek és szabályok egyszerű kijelentésére, mert a magyar olvasó előtt igazolnia is kell ezeknek az elveknek a helyességét, elejét kell vennie a maradi elutasító véleményeknek. Ily módon a *Tábori kis trakta* számos paragrafusa élénk, polemikus ízű; a szabályokat a magyarországi helyzet tapasztalatai alapján igyekszik megértetni és bizonyítani azok helyességét. Ezzel Zrínyi áttöri a traktátus műfaj szűk kereteit, és mondanivalóját helyenként irodalmi formába öltözteti. A polemizáló tárgyalásmód magával hozza a lírai kifakadásokat, ötletes hasonlatokat, antik példákat; egy helyen Aesopusra hivatkozik. A *Tábori kis traktá*-ban megtaláljuk már Zrínyi későbbi művészi prózájának az elemeit; egyes tömör, találó, képszerű megállapításaiban felcsillan már a néhány évvel később írt *Vitéz hadnagy* ragyogó stílusa. Egyik polemikus jellegű részletét például így fejezi be: „Mennyivel legyen ez egyéb módoknál jobb, minthogy a mindennapi próba mutatja, nem szükséges sokáig a napfényt mutogatni, hanem lássunk a dologhoz (416).

A *Tábori kis trakta* legfőbb értéke mondanivalójában, a benne kifejezett korszerű katonai elvekben van. Már ebben az első munkájában határozottan állást foglal Zrínyi a gyalogság fontossága mellett, és háromszor annyi gyalogost tart szükségesnek, mint lovast. Szervesen folytatva a *Szigeti veszedelem* katonai

[14] *Markó Á.*: Gróf Z. M. prózai művei. Bp. 1939. 65.

tanításait, itt is hangsúlyozza a rend és az egységes vezetés jelentőségét. „Mivel minden dolgoknak a lelke a rend — írja —, a hadban is, kiben egész haza java, sok ezer lélek megmaradása áll, ez legszükségesebb" (412). Az egész *Traktá*-val éppen ez a célja: elősegíteni a rendet, megszilárdítani a fegyelmet a hadseregben.

A fegyelem és rend megszilárdításának kérdésében Zrínyi a lényeget a katonák fizetésének és a hadsereg ellátásának szabályozásában találja meg. A magyar végvári katonaságot elsősorban a zsoldfizetés elmulasztásával bomlasztotta szét a bécsi kormány. A fizetetlenül maradt katonák zsákmányolni voltak kénytelenek, rabolni kezdték a magyar parasztot is. Ez pedig nemcsak a katonaság fegyelmét és morálját ásta alá, hanem szembeállította egymással a parasztot és a katonát. Ezért sóhajtott fel Magyari István a század elején: „Ha mi az községet elkóboroljuk, ismég más kóborlókat, ellenséget, hoz Isten mireánk is, kik elprédálják ragadományunkat. Ó ha ezt meggondolnák azok, (az vitézekről és magistrátusokról szóllok) akik gyakran az községet háborgatják, torkon verve mindeneket elvonszák, mely nagy romlást hozzon ez nagy méltatlanság közönségesen reánk, talán engedelmesbek lennének az szegénységhez."[15] A helyzet Zrínyi idején sem volt jobb. Keglevich Péter dunántúli vicegenerális például 1648-ban írja egyik levelében a vitézekről: „Hogy életét megtarthassa, ki kell mennie a falukra. Erővel elveszi az polgárnak az mije van."[16] Ilyen kihágások Zrínyi katonái között is előfordultak, Zala megye az 1640-es években nemegyszer panaszkodott amiatt, hogy Zrínyi szabad legényei kárt tesznek a népnek,[17] a harmincéves háború alkalmával pedig egy egész sor ilyen panaszt idéztünk.

Zrínyi okult az akkori huzavonákból, felismerte ennek veszélyét. A katonaság fizetését és ellátását ezért úgy igyekezett megoldani, hogy az a tábor fegyelmét, valamint a katonaság és a paraszt közötti viszony megjavulását egyaránt szolgálja. A külföldi szakirodalom és az ókori példák alapján látta azt is,

[15] *Magyari* 123.
[16] *Takáts S.*: Szegény magyarok. 19.
[17] *Kiss E.*: Mikor lett Z. M. Zala főispánja? EM 1902. 209.

hogy nem elég, ha a katonák számára a zsoldot pontosan fizetik (habár a korabeli állapotokhoz viszonyítva ez is óriási lépést jelentett volna). A magyar haderőnél ugyanis a vitézek a zsoldon kívül semmit sem kaptak, természetbeni ellátás nem volt. A katonának a zsoldjából kellett magát és lovát élelmeznie, ruházkodnia, fegyverről gondoskodnia. Zrínyi helyesen ismeri fel: ,,jobb a vitéznek kevés pénzt adni, de a mellett mindennap kenyeret s minden esztendőn köntöst. Mert ha annál több pénze van is, csak megissza, s azonban vagy mezítelen koplal, vagy dúl-foszt" (416). Zrínyi ezért a katonák és lovak élelmezését, a katonák ruhával és fegyverrel való ellátását közösen akarja megszervezni, és ennek megfelelően a vitézeknek készpénzben kevesebb zsoldot adni.

Ez a rendkívül ésszerű javaslat — hiszen közös ellátás nélkül modern hadsereg nem képzelhető el — annyira új volt Magyarországon, hogy Zrínyi szükségesnek tartotta bőven alátámasztani és dokumentálni. A fizetésről, az élésről és az élelemszerzés módjáról szóló fejezetekben egyaránt ezzel a problémával foglalkozik és írása itt a legszínesebb, legélénkebb. Miután számos érvvel igazolta a közélelmezés szükségességét, a leginkább várható ellenérvet igyekszik visszautasítani: azt ti., hogy így — különösen drágaság idején — többet kell költeni a hadsereg ellátására. Az árak emelkedését így nem a katona, hanem a kincstár sínyli meg. Zrínyi kitűnően megfelel erre a nagyon is valószínű ellenérvre: ,,kevesebbe telik ez így a hazának, mint amúgy; mert, noha amúgy kevesebbé láttatik a respublicának pénze fogyni, mint így, de felette igen fogy a haza pénze, mikor a szegény ember nyomorog és szenyerül, az Istentül átkot kévánt. Mindenkor jobb, hogy az vitéz számára más vásároljon, mintsem ő az szegény emberrel baltával áruljon meg" (425).

Ezek a sorok egyúttal Zrínyi haladó gazdasági és politikai elképzeléseire is fényt vetnek: az állam gazdaságának az alapját a parasztság jólétében látja. Az idézett rész folytatásaként ki is fejti, hogy miután a parasztok számára a tábor szervezett beszerzései folytán pénzt juttatnak, azok meg tudják majd fizetni az adót és így ,,a pénz majd mind ismég megtér a respublica társaságában, ahonnét ismét kimegyen jövendőben" (425). Sőt még arra is figyelmeztet, hogy a tábor számára történő

közös beszerzések lehetőleg távolabbi városokban, falvakban történjenek, mert a közelfekvők úgy is eljöhetnek a táborba és ott különféle árukkal kereskedhetnek. Zrínyi tehát a hadsereg fegyelmének megjavítását, a katonaság és a nép jó viszonyának a helyreállítását összekapcsolja az áruforgalom kiterjesztésével, az általános gazdasági fellendüléssel, a nép növekvő jólétével. Már itt jelentkezik Zrínyi hadtudományi munkáinak egyik legértékesebb vonása: a katonai kérdéseknek a politikával összefüggésben való tárgyalása.

A *Tábori kis trakta* alapján már bizonyos következtetéseket vonhatunk le Zrínyire a katonai íróra, illetve a leendő hadvezérre nézve. Legfőbb törekvése a korabeli hadtudomány eredményeinek a meghonosítása Magyarországon. Nem akar valami újat felfedezni, csak a külföldön már bevált elveket akarja megismertetni, bevezetni. Láttuk, hogy már a *Szigeti veszedelem*ből is kicsendült a portyázó, decentralizált végvári hadviseléssel szembeni kritikája, már ott is állást foglalt amellett, hogy a török megverése érdekében jól szervezett, felszerelt és ellátott hadsereg kell. Épp ezért különös gondot fordít a sereg fenntartásának anyagi vonatkozásaira, melyek a XVII. század hadviselésében rendkívül fontossá váltak, mivel a nagy létszámú hadseregek ellátását már csak komolyabb szervezet, jól megalapozott pénzügyigazgatás biztosíthatta. Nem is mulasztja el Zrínyi idézni a híres aforizmát, „igaz mondás"-nak nevezve: „Pecunia est nervus belli" (426). Hasonlóképpen nagy fontosságot tulajdonít a végvári hadviselésben oly elhanyagolt ellátás kérdésének. A táborhelyről szóló vázlat viszont arra mutat, hogy felismerte a hadsereg falvakon való elszállásolásának veszélyét, mivel az dezorganizációhoz, a fegyelem megbomlásához vezet. Az a tény pedig, hogy a várakról külön értekezést tervezett írni, a várharc jelentőségének felismerését bizonyítja. A XVII. században különösen megnőtt a várak — természetesen nem a középkori lovagvárakból sebtében korszerűsített váracskák, hanem a modern erődítéstechnika alapján épített korszerű erősségek — szerepe, mert ezek biztosíthatták leginkább a hadviseléshez szükséges készletek felhalmozását, ezek nyújtották a legbiztosabb bázist a támadáshoz és tették lehetetlenné az ellenség gyors előnyomulását. Zrínyi tehát minden tekintetben a korszerű hadsereg és hadviselés meghonosításának az ügyét

képviselte, az európai hadtudomány eredményeit kívánta Magyarországon bevezetni.[18]

Feltűnik ugyanakkor már ebben az első katonai munkájában is, hogy a korszerű hadtudományi elvek szükségességének a hirdetésénél igyekszik számolni a hazai sajátságokkal. A *Traktá*-ban ez elsősorban abban mutatkozik, hogy a hadsereg újfajta szervezett ellátásának a kérdését úgy próbálja megoldani, hogy az egyúttal lehetővé tegye a katonaság és a nép jó viszonyának a biztosítását, sőt a lakosság számára egyenesen előnyös legyen, érdekeltté tegye őt a jól szervezett hadsereg támogatásában. A 30 éves háború hadvezérei nemigen törődtek a parasztember sorsával, nem igyekeztek a népet a hadsereg segítőtársául megnyerni. Zrínyi viszont jól tudta, s a *Szigeti veszedelem*-ben már éreztette is ezt, hogy a törökkel szembeni korszerű és eredményes harc nálunk nem képzelhető el a tömegek támogatása nélkül. A *Tábori kis traktá*-ban ugyan a hangsúly messzemenően a külföldi eredmények, a külföldi gyakorlat átvételén van és csak későbbi munkáiban fog majd egyre inkább előtérbe kerülni Zrínyi eredetisége, vagyis a korszerű hadtudományi tanításoknak a török elleni harc és a sajátos magyarországi viszonyok különleges körülményeire való önálló alkalmazása, mégis ebbe az irányba már itt megteszi az első lépéseket.

Végül ki kell emelni, hogy a *Traktá*-ban jelenik meg első ízben irodalmi formában a magyar katonai terminológia. A kis értekezés tele van a később elfeledett magyar katonai szakkifejezésekkel, melyek Zrínyi későbbi, jelentősebb műveiben sem szerepelnek már ilyen bőségben, mivel azokban már inkább a hadtudomány általánosabb, elvi kérdéseiről, nem pedig gyakorlati dolgokról van szó.[19]

Az első politikai szereplések

A katonai tervek és készülődések, hadtudományi tanulmányok mellett a *Szigeti veszedelem* megírása utáni években Zrínyi

[18] *Perjés G.*: i. m. 98—107.; *Perjés G.*: A „metodizmus" és a Zrínyi—Montecuccoli-vita. Száz 1961. 524—8.

[19] *Markó Á.*: Adalékok a magyar katonai nyelv fejlődéstörténetéhez. HK 1958. 203—10.

egyre jobban bekapcsolódott az ország politikai életébe. Közéleti szereplése 1645. október 20-án kezdődött zalai főispánná való kinevezésével. 1646 áprilisától kezdve pedig már rendszeresen foglalkozik a Zala megyei ügyekkel.[20] Részt vett az 1646—47. évi országgyűlésen is, amely nem kis mértékben tágította politikai látókörét. Nincs igaza Takáts Sándornak, aki tagadja, hogy Zrínyi ezen az országgyűlésen részt vett volna.[21] Igaz ugyan, hogy 1646 májusában az derül ki leveleiből, hogy bizonytalan a gyűlésre való menetele, de ez inkább csak az időpontra vonatkozhatott (51, 52. lev.), mert előzőleg, április 19-én már elszállíttatja a bort Pozsonyba háztartása részére. (50. lev.) Adat van róla, hogy szeptember 26-án már Pozsonyban volt, Batthyány Ádámot pedig, annak itineráriuma szerint decemberben és a következő év januárjában több ízben vendégül látta pozsonyi udvarában.[22] 1647 márciusában egy időre hazatérhetett, mert Csáktornyáról keltezi egyik levelét, de áprilisban már megint Pozsonyból levelez. (58, 59. lev.) Április végén térhetett vissza végleg, mert májusban már a törökkel csatázik, de még ismét visszatért volna a gyűlés befejező szakaszára, ha nem félt volna a király szemrehányásaitól Erdődy Farkas halála miatt, aki májusi portyázása során szerencsétlenül járt. (60, 61. lev.)

Zrínyi országgyűlési szerepléséről sajnos nincsenek adataink, de az a tény, hogy hosszú ideig, s különösen az 1646 őszi és az 1647 téli hónapokban jelen volt a tárgyalásokon, így is sokat mondanak. Az országgyűlés fő feladata ugyan is a linzi béke becikkelyezése volt, amit Lippay és a klérus meg akart akadályozni. Zrínyinek itt volt alkalma megismerni annak a Lippaynak az igazi arcát, akit a *Szigeti veszedelem*-ben még magasztalt. Itt láthatta meg, hogy a klérus ellensége terveinek, hiszen ő a magyarok összefogását hirdette eposzában, míg Lippayék új testvérháború kirobbantásán mesterkedtek. A *Szigeti veszedelem* alapján nem túl merész feltevés, hogy Zrínyi az országgyűlés hazafias részének az oldalán az egyház politikája ellen foglalt állást.[23] Ezt megerősíti I. Rákóczi Györgynek egy 1647 nyarán

[20] *Kiss E.*: i. m. 209.
[21] *Takáts S.*: Magyar küzdelmek. 148.
[22] *Iványi B.*: i. m. 37.
[23] Vö. *Kanyaró F.*: A Zrínyiász kelte és költője. ItK 1893. 411.; *Széchy* I, 198.

írt levele is, amelyben meglehetősen homályosan említi, hogy „az sok pap, barát s jezsuita mind megbocsátna Zrini uramnak”.[24] Ebből csak arra következtethetünk, hogy Zrínyinek az országgyűlésen nézeteltérései lehettek a papokkal.

Jelen volt Zrínyi az 1649 tavaszán tartott országgyűlésen is, ahol a horvátországi rendek követeléseinek igyekezett érvényt szerezni.[25] Ekkor ugyanis már a horvát báni székbe, az ország egyik főméltóságává emelkedett. A szigetvári Zrínyi óta a család mindegyik tagja viselte a báni méltóságot és a költő Zrínyi báni kinevezésének lehetősége már 1639-ben is felmerült. A 19 éves ifjút azonban még nem tartották elég tapasztaltnak: „itélet dolgában még nem eléggé érett — írta a királyi tanács — de őfelségének híve s egykor hadiférfiú lesz belőle”. 1647-ben azonban, mikor a báni szék újból megürült, a tanács Zrínyi mellett döntött Erdődy Györggyel szemben, és a király december 27-i kelettel ki is nevezte.[26] Kinevezéséről 1648. február elején értesült (78. lev.), s ez év tavaszán a báni esküt is letette Bécsben,[27] de hivatalba csak 1649 elején lépett, mert ragaszkodott ahhoz, hogy a végvári katonák fizetését előzőleg rendezzék.[28]

Báni beiktatására 1649. január 14-én került sor a horvát rendek Varasdon tartott gyűlésén. Az erről szóló jegyzőkönyv nem Zrínyi, hanem ősei érdemeit emeli ki: a király őt „ob immortalia maiorum suorum in totam Christianam Rempublicam merita, praeclaraque in bellis, et militari foro aedita facinora ac alias excellentes virtutes” nevezte ki.[29] A király bizalmának Zrínyi ezután akart megfelelni, ezt a szándékát fejezte ki a

[24] Rákóczi György levele Mednyánszky Jónáshoz 1647. aug. 19-én. Kiadva: TT 1882. 329.

[25] *Széchy* téved, amikor tagadja Zrínyinek ezen a gyűlésen való részvételét. A gyűlésre való készülődéséről ír már 1649. február 27-én kelt levelében (110. lev.). Arra is van adat, hogy 1649 áprilisában Pozsonyban fényes lakomát adott. Vö. a pápai nuncius jelentését: *Theiner* II, 134.

[26] *Takáts S.*: Magyar küzdelmek. 98—100.; OL Kanc. lt. Propos. et opin. 1647. 79.

[27] *Takáts* megcáfolta *Széchy*nek azt az állítását, hogy Zrínyi az esküt Prágában tette le: Magyar küzdelmek. 101, 160—1.

[28] Vö. *Széchy* I, 266. 272—4. A báni beiktatással kapcsolatos egyéb huzavonákról: OL Kanc. lt. Propos. et opin. 1648. 64, 70, 194.

[29] Protocollum congregationum Regnorum Croatiae, Slavoniae, Dalmatiae. I. Zagreb 1958. 136.

beiktatáson mondott lojális szellemű beszéd: „nem is mulasztom el — mondta Ráttkay György feljegyzése szerint —, amíg ereimben egy csepp vér folyik, ő felségének a kegyét örökös szolgálataimmal kiérdemelni.”[30]

Zrínyinek ezek a szavai rámutatnak arra, hogy a király iránt még változatlan hűséggel viseltetett ekkor. Erre mutat különben egyik körülbelül ezekben az években írt könyvjegyzete, melyben családjáról megjegyzi, hogy „nemo ex iis fuit, qui aut imbellis, aut infidelis domino suo nominari potuisset”.[31] Az 1646—47-es országgyűlésen a klérussal való esetleges összeütközése sem lehetett még túl jelentős, hiszen az erre utaló adat éppen a papok és jezsuiták megbocsátó szándékára utal. Az udvar, a klérus és általában a kortársak még lojális főúrnak látják és tudják Zrínyit, nem is sejtve, milyen nagy jelentőségű erjedés indult már meg benne. Erre mutat például egy az említett országgyűlésről készült paszkvillus, amely a Habsburgok politikáját követő főurak sorában Zrínyit is említi és gúnyosan bírálja mint a „németi magyar urak” egyikét.[32] De meggyőző tény az is, hogy maga Lippay szintén őt ajánlja a báni tisztségre; a titkos tanács 1647. dec. 27. ülésére az előterjesztést megszerkesztő kancellár pedig alig győzi dicsérni Zrínyinek és családjának a királyi házhoz való hűségét. A kancellár jellemző módon mint nagy érdemet emeli ki, hogy részt vett az I. Rákóczi György elleni háborúban.[33]

[30] *Széchy* I, 275. *Borzsák* 1. „Adriai tengernek Syrenaia” c. tanulmányának egyik jegyzetében megró, amiért „Széchy elírása folytán” Ráttkayt Györgynek nevezem, szerinte a neve Gergely volt. Az igazság azonban az, hogy Ráttkay mindenütt Georgius-ként szerepel, vagyis György. Itt említem meg, hogy az OL Kanc. lt. Litt. Priv. gyűjteményében 1648. 653. szám alatt Lippay Gáspár kamarai elnöknek egy levele található, melyben 1648. jan. 30-án javasolja a királynak, hogy Z. mondjon le a zalai és somogyi főispánságról, mert a báni tisztség mellett ezt nem láthatja el. A dologból semmi sem lett, mert Zrínyi a két megye főispáni tisztét haláláig megtartotta, de amennyiben értesült Lippay javaslatáról, az udvari emberek iránti ellenszenvét ez csak fokozhatta.

[31] *Drasenovich* 39. Az idézet magyarul: Senki sem volt közülük, akit gyávának vagy urához hűtlennek lehetett volna nevezni.

[32] *Stoll Béla* találta meg a Batthyány lt. „Versek” elnevezésű csomójában. Kiadatlan. Címe: „Az minemő Pasquilust csináltak volt az Posoni ország győlésén levő németi magyar urakról”.

[33] OL Kanc. lt. Propos. et opin. 1647. 79.

Ezért a *Szigeti veszedelem*-ben a török száján keresztül mondott éles bírálatok ellenére is érthetők Zrínyinek a báni beiktatáson mondott szavai. Ezek nem az utolsók életében, de talán utoljára mondott ilyesmit őszintén. Éppen báni működésével kezdődik el azoknak a mozzanatoknak a láncolata, melyek őt végérvényesen szembe kellett hogy állítsák Béccsel. Ez nem ment könnyen. Hiába érezte meg zseniálisan a *Szigeti veszedelem*ben, hogy az országnak egy nemzeti abszolutizmus felé kell fejlődnie, nem volt egyszerű a politikai következtetéseket levonni. Zrínyi ismerte a magyar rendek tehetetlenségét, látta, tudta, hogy nem tudják kormányozni az országot. Ez a tény rendkívül nehezítette a Habsburg-ellenes álláspont kialakulását. Jó példa erre Zrínyi egyik könyvjegyzete, melyet a 40-es években vetett papírra: „Veszem eszembe én hogy az magyarországi urak csükelődnek, hogy az mi kegyelmes császárunk csak pro forma kérdez tanácsot tülök és immár elvégezett akkor az német tanács, mikor az magyar urakat hiják, de nem az mi kegyelmes urunk oka az, hogy mi nem vagyunk elegendők, hogy olyan nagy császárnak tanácsot adjunk, hanem magunké."[34] Ez a kijelentés a magyar rendi kormányzás kritikája, az abszolutizmus helyeslése, mégis Zrínyi álláspontjának a bizonytalanságát tükrözi. A kérdés ekkor valahogy még a Habsburg-abszolutizmus vagy magyar rendiség antagonizmusban vetődött fel tudatában, és még nem világosodott meg előtte a helyes politikai cél: abszolutizmus Habsburgok nélkül. Ennek a kérdésnek a tisztázásában volt nagy része báni tapasztalatainak.

Zrínyi Horvátországban teljes anarchiát talált. Erre hivatkozva sürgette a nádor és a kancellár is a báni méltóság sürgős betöltését. A kancellár a horvátországi „confusiones et inordinationes"-ről ír.[35] Napirenden voltak a különféle erőszakoskodások mind egyes nemesek, mind a végvári katonák részéről. Mikulich Sándor horvát főúr és bandája a nyílt fosztogatástól és gyilkosságtól sem riadt vissza. Bár a nemesi rablóbandák és a fizetetlen végvári zsoldosok nem kímélték a nemesi és az egyházi vagyont sem, a legtöbbet a jobbágyságnak kellett szenvednie. A parasztság körében akkora volt az éhség és a szegénység, hogy 1647-ben

[34] *Drasenovich* 39—40.
[35] OL Kanc. lt. Propos. et opin. 1647. 69, 79.

és 1648-ban az adózás teljesen szünetelt, mert a paraszttól nem volt mit elvenni. Ráttkay zágrábi kanonok szerint a főurak és a nemesek között elharapózott a gyűlölködés és az erőszak, a közvagyon megvetése és a magánérdek kergetése. Nem volt kivétel az egyház sem: a zágrábi káptalan hamis mértéket használt. A közigazgatás teljesen lezüllött: Chegell Boldizsár, Zágráb megyei szolgabíró például 300 forintot sikkasztott az ország adójából. Hozzájárultak a zűrzavar növeléséhez a szomszéd osztrák tartományok is: akadályozták a határvidéken folyó kereskedelmet, elrabolták a horvátországi kereskedők áruit stb.[36] Jellemző, hogy 1646-tól 1649 elejéig a rendi gyűlés összehívására sem került sor.

Zrínyi erős kézzel fogott hozzá Horvátország rendbehozásához. Közvetlenül a báni beiktatás után Varasdon, majd június 30-án Zágrábban, október 11—12-én pedig ismét Varasdon gyűlést tartott a horvátországi rendekkel a legégetőbb bajok orvoslására. A báni beiktatás után annyira el volt foglalva, hogy március 6-án még kénytelen kimenteni magát, amiért báni teendői miatt csak késve tud megjelenni az országgyűlésen.[37] Nehézségeit fokozta, hogy számolnia kellett a zűrzavarban érdekelt nemesek ellenállásával. Jellemző, hogy amikor 1648 februárjában a király felszólította, hogy valami bűntény miatt Keglevich Ferencet tartóztassa le, ennek nem tesz eleget, mert — február 22-én kelt levele szerint — ha a báni hatalmat már beiktatása előtt gyakorolná, „rosszakaróim egész tábora szenvedélyesen felzúdulna ellenem".[38] A rendezett viszonyok megteremtésére irányuló törekvései elé azonban nemcsak a rosszakarók részéről gördültek komoly akadályok, hanem onnan is, ahonnan valószínűleg nem várta: az udvar részéről. Itt volt például a rabló Mikulich Sándor esete: hiába érkezett ellene és gyilkos társai ellen megannyi panasz, nem lehetett őket elítélni, mert a király már előre örökös kegyelmet adott nekik bűneikért. Zrínyi a rendekkel egyetértésben az országgyűlés elé kénytelen vinni az ügyet, amely a gyilkosok megbüntetése mellett foglalt állást, a király mégis megmentette, úgyhogy a Mikulich-ügy

[36] *Széchy* I, 266—72.
[37] *Csapodi* 6. sz.
[38] *Csapodi* 5. sz.

hosszú évekig húzódott: az 1655-ös országgyűlésen is foglalkozni kellett vele.[39] Zrínyi még 1656. július 30-án is sürgette a királyt, hogy a per végre megindíttassék, sőt még 1658. június 23-án is ebben az ügyben kénytelen levelezni. (227, 248. lev.)

Ezekre az évekre is érvényes az, amit Molin, az élesszemű velencei követ néhány évvel később állapított meg. Egyik jelentésében lesújtó képet fest a magyar főurak politikai tehetetlenségéről, egyes privilégiumokhoz való görcsös ragaszkodásukról, egymás elleni intrikáikról és erőszakosságaikról, majd hozzáteszi, hogy a király csak örül ennek, „mert ha az ország egységes és erős lenne, kevesebb tökéletlenséggel, akkor nem lenne olyan könnyű uralkodni rajta. Az udvar, amely jól ismeri az országot, nem törődik a bajok orvoslásával".[40] A Horvátország kormányzásával megbízott Zrínyinek is el kellett hamar jutnia ugyanehhez a felismeréshez. Különösen alkalmas volt erre az ún. vlach-kérdés, amely Zrínyi számára a legtöbb gondot okozta ezekben az években.[41]

A források által predauciusoknak, vlachoknak és szlávoknak, Zrínyi leveleiben pedig egyszerűen rácoknak nevezett balkáni népelemek a török által megszállt területekről szivárogtak fel lassanként a horvátországi határvidékekre, ahonnan a jobbágyság a török pusztításai miatt jórészt elmenekült. A feudális államrenden kívül álló, sajátos közösségi szervezetben élő vlachok veszélyt jelenthettek a társadalomra, letelepítésük, megfegyelmezésük esetén viszont értékes katonaelemet szolgáltattak. Ezért a kincstár is és egyes földesurak is telepíteni kezdtek vlachokat már a XVI. században, határőrszolgálatra kötelezve őket. Míg azonban a földesurak (pl. a zágrábi káptalan) birtokán élő vlachok, ha a jobbágyokhoz képest jelentős kiváltságokkal rendelkeztek is, végeredményben mégis feudális függésbe kerültek, addig a kincstári vlachok jogilag teljesen függetlenekké váltak a horvát rendektől. Horvátországban ugyanis a határvédelem jelentős része kívülesett a rendek, azaz a bán hatás-

[39] *Széchy* I, 278.
[40] Fontes Rerum Austriacarum II|27, 78—9.
[41] A vlach kérdésről: *Széchy* I, 269—72, 292—302; III, 12—4, 100—1, 108—11.; *Somogyi É.*: Határőrvidéki privilégiumok hatása a paraszti osztályharc alakulására a XVII. században. (Horvátországi parasztfelkelés 1653—59) — TörtSz 1962. 149—172.

körén, és közvetlenül az ausztriai hatóságoktól függött. Az osztrák rendek csak úgy voltak hajlandók a védelem egy részének, a károlyvárosi és varasdi határvidéknek a katonai költségeit magukra vállalni, ha annak igazgatása a grazi haditanács által történik. Így a kincstár által letelepített és szolgálatba fogadott vlachokat is csak az Ausztriától függő károlyvárosi és varasdi generálisoknak rendelték alá, s a részükre 1630-ban adott statutum mentesítette őket mindenfajta adófizetés alól. Az ausztriai parancsnokoknak alárendelt vlachok a horvát földesurak — köztük a Zrínyiek — földjeinek jelentős részét tartották megszállva, s adófizetésre s más feudális szolgáltatásokra nem lévén kötelezve, a helybeli parasztokat is gyakran maguk közé csábították. A magyar és horvát országgyűlések határozataival mitsem törődtek, a törvényeknek nem engedelmeskedtek s jelentős részük volt a 40-es években kialakult anarchikus állapotok előidézésében. Jelenlétük és kiváltságaik így egyaránt sértették a rendek jogait és a földesurak érdekeit. A horvát földesurak elsősorban saját gazdasági érdekeik sérelme miatt sorozatosan lépéseket tettek a vlachok bekebelezésére, jobbágysorba süllyesztésére. Az 1635. évi országgyűlés a kérdés rendezésére az ún. varasdi bizottságot küldte ki, melybe a király is biztosokat nevezett ki. Ez a bizottság azonban semmit sem tudott elérni, mert a király általában nem küldte el biztosait és így az üléseket nem lehetett megtartani. Ennek a teljesen eredménytelenül dolgozó bizottságnak idővel Zrínyi is tagja lett — még báni kinevezése előtt. 1647 novemberében, majd 1648 áprilisában és júniusában részt vett az üléseken, melyeken egyelőre csak arról volt szó, hogy kit illessen az elnökség joga, tekintve, hogy a királyi biztosok ezt maguknak követelték. Végre azonban a magyar és horvát kiküldöttek elérték, hogy Zrínyi legyen az elnök, a helyzeten azonban ez sem sokat változtatott. (72, 86, 95. lev.)

Az 1649. évi országgyűlés azzal kívánta előbbre vinni ezt a kátyúba jutott ügyet, hogy a varasdi bizottságot vegyes bizottsággá alakította át, melyben a magyar, illetve horvát képviselők az ausztriai biztosokkal ülnek össze. A vegyes bizottság által meg nem oldható kérdésekre pedig egy külön általános bizottság létesítését rendelte el a király elnökletével. Ezzel a szerencsétlen rendelkezéssel az ausztriai hatóságok és a király

teljes beavatkozása vált lehetővé, ami az egész ügy halálát jelentette.

Zrínyi mégis megkísérelte az adott keretek között előmozdítani a kérdés rendezését. Ő nemcsak mint szintén kárt szenvedett földesúr volt érdekelve az ügyben, hanem felismerte ennek a Bécstől függő határőrszervezetnek a politikai veszélyeit is. A vlachokból szervezett csapatok idegen testként ékelődtek Horvátország területébe, és kívül estek Zrínyi katonai hatáskörén. Helyesen vette észre, hogy mindez a katonai vezetés szétforgácsolódását, a német befolyás növekedését, a horvátországi egység és rend megszilárdítására irányuló törekvése akadályát jelenti. A kérdés megoldása és a vlachoknak a magyar, illetve horvát államba való bekebelezése érdekében az 1649 októberi horvát gyűlés Zrínyi javaslatára ki is nevezte a biztosokat az országgyűlés által kiküldött vegyesbizottságba, és kérte a királytól a bizottság mielőbbi összeállítását. A következő év június 7-én végre össze is ült a vegyesbizottság, de az ausztriai kiküldöttek akadékoskodása miatt, akik mindenképpen fenn akarták tartani a számukra kedvező helyzetet, nem végzett semmit.[42] Látva az ügy eredménytelenségét, az 1650. október 21-én tartott zágrábi országos gyűlés, melyen Zrínyi elnökölt, úgy határozott, hogy a királytól a vitás kérdések eldöntésére alakult általános bizottság összehívását kéri.

Ezzel azután egy időre süllyesztőbe is került az ügy, mivel a következő lépést a királynak kellett megtennie, aki pedig ezzel a lépéssel egyáltalán nem sietett. Változás csak annyiban történt, hogy az ausztriai hatóságok biztatására a vlach határőrök egyre kevesebb tekintettel voltak az ország törvényeire és a horvátországi földesurak érdekeire. Mivel településeik Horvátország jelentős részén végighúzódtak, a feudális rend — mint feljebb láttuk, amúgy is igen ingatag — közbiztonságát egyre inkább felborították. Fosztogatták a nemesek vagyonát, pusztították az erdőket és általában csapatokba verődve kóboroltak az országban, mitsem törődve a horvát hatóságokkal. Maguk mögött érezték az osztrák hatóságokat, akik a vlachok kapitányát, Trautmansdorff Zsigmond grófot arra utasították, hogy

[42] A vegyesbizottság ülésein maga Zrínyi is részt vett, erre enged következtetni 1650. június 20-án Varasdról keltezett levele. (134. lev.)

minden módon akadályozza meg a vlachok meghódolását a horvát rendeknek. A grazi haditanács azt is közölte Trautmansdorffal, hogy ezzel különösen hasznos szolgálatot tesz a kománynak.

A vlach-kérdéssel tehát Zrínyi újra a Habsburg-kormányzatba ütközött; ismét látnia kellett, kik azok, akik Horvátország területén tűzfészket tartanak fenn. Sőt a rác határőrség kérdésének rendezetlensége még súlyosabb bonyodalmakra adott lehetőséget: része volt az 1653-ban kezdődő horvátországi parasztfelkelés kitörésében. A vlach-kérdést — bár az ügyet 1655-ben ismét az országgyűlés elé terjesztette — Zrínyinek később sem sikerült rendeznie. Az országgyűlés a LXVI. articulusban el is rendelte újra a bizottság összehívását, de a király változatlanul nem nevezte ki az ausztriai megbízottakat és így az ügyből végül is nem lett semmi.

Zrínyi politikai szereplését 1650-ig kísértük végig. Ez a néhány év igen sok tapasztalathoz segítette hozzá: gyakorlatot szerzett egy nagyobb országrész kormányzásában, közvetlen, meggyőző ízelítőt kapott a feudális anarchiából, és így megerősödhetett a centralizáció szükségességében való meggyőződése. A legfontosabbnak azonban azt kell tartanunk, hogy míg korábban inkább csak a katonai kérdésekben, a török elleni harc ügyében látta a Habsburg-rendszer hibáit, addig most már a politikai kormányzás terén is felismerhette azokat. Habsburg-ellenes álláspontjának megszilárdulását az 1650 körüli években még számos egyéb tényező is elősegítette: így mindenekelőtt a saját gazdasága ellen irányuló bécsi törekvések sorozata.

Bécs támadása a kereskedelem ellen

A Zrínyi-család és így Zrínyi Miklós következetes törökellenes álláspontjának kialakulásában alapvető szerepe volt saját gazdasági érdekeinek. Birtokai védelme előírta számára az állandó harcot a török hódítók ellen. Ennek a tényezőnek a figyelmen kívül hagyása esetén nem is érthetnők a törökellenes családi hagyomány kialakulását. Nyilvánvaló, hogy amikor az 1650 körüli évek eseményeivel Zrínyi Habsburg-ellenességének az erősödését figyeljük meg, szintén elhatározó szerepet kell

tulajdonítanunk birtokai és gazdasága helyzetének. Az idősebb Zrínyi György esetében volt már arra példa a családban, hogy a Habsburgoknak a magyar árutermelő nagybirtok ellen intézett erőszakos támadása Bécs-ellenes álláspontot alakított ki. A Zrínyi-birtoknak és főleg Zrínyi fő jövedelemforrásának, a kereskedelemnek 1650 körüli helyzete még fokozottabb mértékben váltott ki hasonló hatást.

Zrínyi a török elleni harc előtérbe kerülése és egyre sokasodó politikai-közéleti tennivalói mellett, a *Szigeti veszedelem* utáni években is nagy gonddal igyekezett gazdasági ügyeit rendben tartani és jövedelmeit gyarapítani. A birtokügyek rendezését szolgálta az öccsével való újabb osztozás. Korábban ugyanis minden egyes birtokrészt, ingatlant megfeleztek tulajdonjogilag, de ez, mint láthattuk, a testvérek közötti súrlódásokra is okot adott. Mivel az udvar a török elleni végvári portyák egyik okát abban látta, hogy a muraközi libertinusoknak nincsen egységes parancsnokságuk s Péter emberei mindig Miklóséira hárítják a felelősséget és viszont, a bécsi kormányszervek szintén szorgalmazták az új osztozást. A magyar tanács már 1642-ben fellépett ezzel az igénnyel és ilyen értelemben foglalkozott az üggyel a titkos tanács 1646. május 29. ülése is. 1649-ben ezért két különálló összefüggő területre osztották a Zrínyi-birtokot: Péter kapta a tengermelléki részt, Miklós pedig a Muraközt.[43] Így lehetővé vált a birtokok ésszerűbb kormányzása. Ugyanebben az évben a szécsiszigeti birtok megszerzésével gyarapította vagyonát Zrínyi. Ez a birtokvásárlás jól példázza, hogy milyen célok vezették gazdaságának fejlesztésében. Szécsisziget ugyanis a kanizsai törökkel szembeni védővonal egyik erőssége volt, és ennek birtoklása a Muraköz védelmének jobb megszervezését tette számára lehetővé. A katonai szempontoknak rendelte alá birtokügyeit Szécsisziget esetében, ez ugyanis egyáltalán nem volt jó üzlet, mert a vár hiányos felszerelését neki kellett előteremtenie. (124. lev.)

Ez és más hasonló kiadásai következtében erőteljesen sürgetni kezdte Bécs egy régi tartozásának a kiegyenlítését. Családja ugyanis még Rudolf idejében eladta a kormánynak

[43] *Széchy* I, 282, 289.; OL Kanc. lt. Propos. et opin. 1646. 62.; 123. lev.

Dubovár várát, melynek helyén a határőrvidék egyik központjaként felépítették Károlyvárost. Az eladási összeget és a kamatokat azonban Zrínyi 1649 tavaszán írt folyamodványa szerint még ekkor sem fizették ki. Semmi adatunk sincs arra, hogy követelésének eleget tettek volna. A kérést véleményezés végett az udvari kamarának adták át s ezzel valószínűleg a süllyesztőbe került.[44]

Igen jellemző Zrínyinek apósával folytatott viszálya is. Miután felesége 1650 őszén meghalt, apósa megkísérelte a hozományképpen Zrínyinek átadott birtokokat, mindenekelőtt Trakostyán várát visszaszerezni. 1651 őszén fegyveres csapatokkal rohanta meg a várat és erővel igyekezett törvénytelen és jogtalan igényét érvényesíteni. Zrínyi katonái ugyan megleckéztették az öreg Draskovich embereit, de a viszály mégis hamar lecsendesült, mert Zrínyi a horvátországi rendcsinálást veszélyeztető erőszakoskodások megszüntetése érdekében inkább lemondott apósa javára az őt jogosan megillető hozomány jó részéről.[45]

Zrínyi gazdasági érdekei szempontjából a legnagyobb jelentőségű — mint már korábban is láttuk — a kereskedelem volt. Az Itáliával való kereskedelemre számos adatunk van ezekből az évekből is. 1648-ban például nagyobb mennyiségű gabonát adott el Bolognába való szállítás céljára, 1651-ben velencei kereskedők járnak Zrínyi birtokán és évről évre folyik a marhakivitel az adriai kikötőkön át.[46] A kereskedelmi tevékenység fokozása teljes összhangban van a *Tábori kis traktá*-nak az áruforgalom jelentőségéről tett nyilatkozataival. A *Tábori kis trakta* arra vet fényt, hogy Zrínyi az árutermelésnek és forgalom nak nemcsak a maga számára való jövedelmezőségét ismerte fel, hanem nemzeti jelentőségét is. A tábor élelmezésével kapcsolatos idézett fejtegetésének a végén azt írja az áru- és pénzforgalomról, hogy „ez a circulatio penig oly szükséges s oly hasznos mindenben a hazában, hogy annak nagy hasznát könnyebb álmélkodva csudálni, mintsem leírni" (425). Aki így nyilatkozik, az mint saját gazdaságát fejlesztő nagybirtokos és mint az ország gazdasági fejlődését előmozdítani kívánó politikus egy

[44] OL Kanc. lt. Propos. et opin. 1649. 101.
[45] *Széchy* I, 307—14, 320—1.
[46] *Takáts S.*: Gabonakivitelünk Bolognába és Modenába 1648 és 49-ben. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle 1904. 70—1.; 150. lev.

ránt féltékenyen kellett hogy őrködjön a kereskedelem és az azon belül legfontosabb marhakivitel zavartalanságán.

Érthető ezért, hogy az ország érdekeit és a saját érdekeit egyaránt veszélyeztetve látta, mikor a bécsi udvar 1650 körül új, minden korábbinál erősebb támadást indított a magyar külkereskedelem ellen. Megtiltották a borkivitelt, de elsősorban a virágzó marhakereskedelem hasznát igyekeztek megszerezni és ezzel a kereskedelmi tőke magyarországi felhalmozódásának legfőbb forrását elrekeszteni.

A Habsburgok által a magyar külkereskedelem ellen megindított új támadásnak mélyreható okai voltak. A marhaexport elleni támadás nem volt újkeletű; a Habsburgok már évtizedek óta igyekeztek megsemmisíteni. A Habsburg rabló vámpolitika a magyar tőzséreket eddigre már tönkre is tette és akadályozta a nagybirtokosok, köztük a Zrínyiek külkereskedelmét is. Magának Miklósnak már korábban is harcolnia kellett a kereskedelem szabadságáért. Az udvar azonban a 40-es évek végéig nem mert erőszakosan fellépni a nagybirtokosok ellen, hiszen a harmincéves háború érdekében szüksége volt támogatásukra és állt még az erős Erdély, amelyre, ha ismét veszély fenyegeti őket Bécs részéről, a megtámadott urak nem haboztak volna támaszkodni.

A harmincéves háború utolsó éveiben azonban megváltozott a helyzet. A magyar marhakivitel számára soha nem látott konjunktúra következett be. A harmincéves háború során teljesen kimerült Németország ekkor különösen jó piacnak kínálkozott a magyar marha számára. Ugyanekkor az Itáliába irányuló kivitel is fellendült, mert a török—velencei háború miatt a velenceiek a Balkán török területeiről, ahonnan addig a marhabehozatal jó részét lebonyolították, nem szállíthattak. A szarvasmarhát ebben az időben az olasz kereskedők csaknem kizárólag Magyarországról szerezték be. Mindez — a tőzsérek pusztulása után — az árutermelő nagybirtokosok hasznát gyarapította. A század derekára így a kereskedelemben leginkább érdekelt nagybirtokosok kezén jelentékeny kereskedelmi tőke halmozódott fel. A főuraknak a Habsburgokkal való szövetsége azonban csak egy bizonyos határig tette lehetővé az árutermelő nagybirtok fejlődését. Bécs kényszerült arra, hogy nyugati politikája és Erdély ereje miatt elnézze a magyarországi nagybirtokosok gazdasági megerősödését, de csak addig, amíg ez veszedelmes

méreteket nem kezdett ölteni. A 40-es évek konjunktúráját azonban Bécs már szükségképpen megsokallta.

Ez azonban a kérdésnek csak az egyik oldala. A Magyarország feletti uralom biztosításánál is jobban kényszerítette Bécset a magyar külkereskedelem elleni fellépésre az osztrák birodalom belső helyzete. Ausztriában a XVI—XVII. században a polgári fejlődés feltételei kedvezőbbek voltak, mint Magyarországon. Ebben jelentős része volt a magyar nép hősi önvédelmi harcának, amely az osztrák tartományokat is megvédte a török támadásoktól. A keletkezőben lévő tőke és a Habsburgok állama szorosan egymásra volt utalva. A fejlődés kezdetén álló tőkés termelésnek állami támogatásra, a Habsburgoknak pedig a burzsoázia anyagi segítségére, a tőkés termelésből fakadó haszon egy részére volt szüksége. A Habsburg-abszolutizmus krónikus pénzhiányban szenvedett: a közigazgatási apparátus, a hadsereg, a mérhetetlenül tékozló bécsi udvartartás, a főtisztviselők korruptsága és a harminc éven át tartó európai háború hatalmas összegeket emésztettek fel. A Habsburgoknak ezért érdekük volt az ausztriai tőkefelhalmozás elősegítése. A Habsburg-abszolutizmus a protekcionizmus útjára lépett: mesterségesen igyekezett siettetni a tőkés termelőviszonyoknak a feudalizmus méhében való kifejlődését.

A tőkének juttatott állami támogatás egyik leghatásosabb formája a gyarmatosítás volt. A Habsburgoknak is gyarmatra, nyersanyagtermelő és ipari fogyasztó területre volt szükségük. A harmincéves háború után azonban a hatalmas kincseket ígérő tengerentúli gyarmatokra többé nem számíthattak. Éppen a harmincéves háború utolsó évtizedében győzedelmeskedett az angol polgári forradalom: a polgári fejlődés sokkal fejlettebb fokán álló nyugati államokkal az osztrák Habsburgok a vesztfáliai béke után nem vehették fel a versenyt, sőt németországi pozíciójuk is megrendült. Bécs egyedül keleten szerezhetett gyarmatokat: terjeszkedési politikáját kelet felé kellett irányítania. A Magyarországon éppen ekkor létrejött gazdasági konjunktúra különösen csábító volt, az udvar ezért Magyarország fokozatos gyarmatosításának a politikáját kezdte meg.[47]

[47] Vö. *Pach Zs. P.*: Az eredeti tőkefelhalmozás Magyarországon. Bp. 1952. 59—69.

A gyarmatosításra törekvő bécsi kormányzat gazdasági és politikai támadásának éle szükségszerűen a kereskedelmi tőkét kezében tartó és a marhakereskedés révén meggazdagodott nagybirtokosok ellen irányult. Ezen belül pedig elsősorban az osztrák vámok megkerülésével Itáliába irányuló külkereskedelem megsemmisítése volt a főcél. Érthető ezért, hogy mikor a Habsburgok fokozatosan visszatértek a Rudolf-korabeli erőszakos és a Bocskay-szabadságharcot kiváltó politikához, az első rohamot az adriai kikötőket birtokló Zrínyiek ellen intézték.

Az osztrák hatóságok a 40-es években egyre-másra adták ki a tiltó rendelkezéseket, a Zrínyieknek a velencei kereskedőkkel való megnövekedett marhakereskedelme ellen.[48] Megpróbálták bérbe venni a tengermelléki kikötőket, de Zrínyi inkább a velenceiekkel kötött szerződéseket. 1647-ben a kamara a király nevében már az országgyűlésen is panaszt emelt Zrínyi ellen. A kamara és a Zrínyi-fivérek viszálya különösen 1650-ben élesedett ki. A kamara nyílt erőszakhoz folyamodott és fegyveres csapataival mind a szárazföldön, mind a tengeren igyekezett elkobozni Zrínyi marhaszállítmányait. A kamarának erre a törvénytelen lépésére Zrínyi azzal válaszolt, hogy szállítmányait a szárazföldön katonáival kísértette, a tengeren pedig velencei hadihajók segítségét vette igénybe. A király erre minden korábbinál felháborítóbb rendeletet adott ki ellene, melyben rebellisnek tünteti őt fel, és azzal fenyegetődzik, hogy hajóit és kikötőit elkobozza, Csáktornyára pedig német őrséget küld.

Hogy a kamara sugallatára készült királyi rendelet ellen tiltakozzon, Zrínyi 1650 novemberében személyesen is Bécsbe ment, és követelte a rendelet visszavonását.[49] A kamara előtt arra is rámutatott, hogy a kereskedelemre azért van feltétlenül szüksége, mert a saját pénzén tart kétszáz dragonyost Légrádon, 500 lovast pedig Muraközben. A török elleni védelem déli fellegvárának, Csáktornyának a fenntartására és javítására

[48] Az alábbiakban *Takáts* adataira támaszkodom: Szegény magyarok. 190—204.

[49] 1650. okt. 25-én Csáktornyán kelt levelében már jelzi, hogy Bécsbe készül. November 14-én pedig már Bécsből levelezik. (140, 141. lev.)

pedig 30 000 forintot költ. Zrínyi tehát saját maga is világosan rámutat kereskedelmi érdekeinek és a török elleni védelem ügyének összefonódottságára.

Zrínyi ugyan eredmény nélkül távozott Bécsből, de erélyes fellépésének és a báni tisztségről való lemondással kapcsolatos fenyegetésének volt annyi foganatja, hogy az ellene irányuló hajsza alábbhagyott. Annál nagyobb erővel támadták viszont Zrínyi Pétert, hiszen az újabb osztozkodás folytán a kérdéses tengeri kikötők már az ő kizárólagos birtokába kerültek. Az udvari kamara 1650. november 21-én egyenesen azt javasolja, hogy Zrínyi Pétert állásától függesszék fel, vessék börtönbe és felségsértés címén főbenjáró pört indítsanak ellene.

Bár ilyen lépésekre egyelőre még nem merészkedett a bécsi kormány, nem szorul magyarázatra, hogy az a Zrínyi Miklós, aki már évekkel előbb megsejtette, hogy Bécstől aligha lehet komoly segítséget várni a török ellen és aki a politikai életbe való bekapcsolódásakor egyre jobban tapasztalni kezdte a bécsi kormány ellenséges törekvéseit, most — a saját bőrén is érezve a Habsburg-nyomást — még fokozottabb mértékben került szembe a bécsi politikával.

A nagy „conjunctura" éve

A báni tapasztalatok és a magyar külkereskedelem elleni támadás fokozottan felnyitották Zrínyi szemét a Habsburg-politika megítélésében. Mégis igyekeznie kellett a bécsi kormányzattal — amennyire ez lehetséges volt — nem ujjat húzni, mert ez nagy törökellenes terveinek ártott volna. 1648-ban megkötötték a vesztfáliai békét is, és így Zrínyi remélhette, hogy elérkezik az idő terveinek valóraválásához. Az 1650 körüli esztendők tehát a török elleni felszabadító küzdelem tervének döntő időszakaivá váltak, de egyben a Zrínyi és a Habsburgok közötti viszony kiéleződésének is. A török elleni terv érdekében Zrínyi az ország és az udvar közti ellentétek tompítására kellett hogy törekedjék. Az 1650 körüli éveknek el kellett dönteniök, hogy vajon helyes volt-e ez a számítás, vajon volt-e reális alapja ennek a királyba vetett illúziónak.

Láttuk, hogy az 1647-es és 48-as esztendőt Zrínyi lázas készülődéssel töltötte. A *Szigeti veszedelem* megírása után eltelt

két-három esztendő alatt katonai tapasztalatai és képzettsége mellett politikai befolyása is növekedett. Mint horvát bán a török elleni küzdelem ügyét sokkal hathatósabban tudta előmozdítani. Ezért bár 1649-ben rendkívüli mértékben elfoglalták a horvátországi zavarok megszüntetésére irányuló teendők, török elleni harcai mégsem szüneteltek. A török sincs nyugton: januárban és februárban támadásokat indít, augusztusban és szeptemberben viszont Zrínyi készül a kanizsaiak elleni harcra.[50] Igyekszik főúr barátait is fokozottabb aktivitásra bírni. 1649. augusztus 22-én írja Batthyány Ádámnak: „Az Isten kegyelmedet sok jó szolgával megáldotta, jó bátor szüvel és katanaságra való alkalmatossággal és kedvvel. És énnekem is mind ezekbül az jókbul adott az Isten keveset keveset[!], immár ha mi ketten hazánknak nem szolgálunk, hanem henyélünk, vélje kegyelmed, hogy mind Isten mind világ ezeknek az talentumoknak elröjtéséért nem pirongat és fed meg bennünket." (114. lev.) Annak azonban semmi jele, hogy a bécsi kormány nagyobb török elleni akcióra készülne. Ellenkezőleg, a török panaszára a haditanács Zrínyit előbb figyelmezteti, majd öntudatos válaszára Bécsbe rendeli a török ügyekről való jelentéstételre, november 12-i határidővel.[51] Aligha tévedünk, ha azt hisszük, hogy ennek a tárgyalásnak nem a török elleni támadások fokozása, hanem Zrínyi harcainak eltiltása volt a célja. Bécs ugyanis háború indítása helyett hosszas tárgyalások után ismét meghosszabbította a törökkel kötött békét újabb huszonkét esztendőre. A vesztfáliai békébe vetett remények tehát egyelőre meddőknek bizonyultak. Az 1650-es év a harcok szempontjából csendesen telt el, csak augusztus és október hónapokból van hír Zrínyi portyázással kapcsolatos terveiről, az októberi vállalkozásról azonban tudjuk, hogy a folyók áradása miatt elmaradt.[52]

Az események mégis Zrínyit igazolták. Az 1650. évi viszonylagos szélcsend után a harcok csakhamar kiújultak, mégpedig a korábbiaknál lényegesen nagyobb méretben. 1651 elején Zrínyi mélyen benyomulva a török által megszállt boszniai

[50] 106, 117, 118. lev.; *Széchy* I, 282.
[51] *Széchy* I, 296.
[52] *Csapodi* 10, 11, 13. sz.

területre, valóságos kisebb hadjáratot indított a kosztajnicai török ellen. Támadása fényes sikerrel zárult, bár ő maga betegen tért haza. Augusztus 21-én a betegágyból ír még Batthyánynak, de jelzi, hogy részt akar venni az török elleni új vállalkozásban. A kanizsai török ugyanis augusztus derekán megrohanta Kiskomárt, a zalai végek egyik várát. A vitéz várőrség visszaverte a támadást, Batthyány, Keglevich Péter és a 24-én elindult Zrínyi pedig rövidesen felmentették a várat és elűzték a törököt. A kanizsaiaknak ezt a békét sértő vállalkozását az udvar is megsokallta és Puchaim generálist Segesd ostromára küldte. Puchaimhoz csatlakozott Zrínyi és Batthyány is és a várat el is foglalták volna rövidesen, ha Bécs nem állítja le az ostromot. A harcok azonban ezzel még nem értek véget: szeptember 22-i levelében arról ad hírt Zrínyi, hogy a kotori mezőn újabb győzelmet aratott a törökön.[53]

Ezek a csatározások újra szemléltetően mutatták a török gyengeségét és a magyar katonák harci lendületét. De Zrínyinek módja volt pontos értesülést is szerezni a török helyzetéről. A Zala megyei összecsapások alkalmával, szeptember elején Zrínyi katonái elfogták azt a csauszt, aki a nagyvezér üzenetével a kanizsaiakhoz ment. A csausznál talált levélben a nagyvezér súlyos szemrehányásokat tesz a kanizsaiaknak oktalan vakmerőségükért (ti. Kiskomár megtámadása miatt) és fejvesztést helyez nekik kilátásba. Még érdekesebb azonban mindennek az indokolása: „Nem tudjátok-é, hogy a lengyelek a tatárokat nagy veszteséggel leverték; hogy bennünket új bajok fenyegetnek, hogy Ázsiát a spáhik és janicsárok viszálya veszélyezteti, hogy semmi hatalommal sem fékezhetni őket. Más helyekről sincsenek jó híreink; nincs most ideje az elbizakodásnak."[54] Ez a levél világosan mutatta, hogy milyen kitűnő az alkalom a török megtámadására. Zrínyi persze egyébként is jól ismerte a külpolitikai eseményeket. Tudta, hogy a lengyelek megverték a Hmelnyickij szövetségében harcoló tatárokat és a Krímet is fenyegetik, biztosan értesült arról is, hogy július 10-én a velenceiek az Égei-

[53] *Széchy* I, 314—23.; *Takáts S.*: Magyar küzdelmek. 175.; Keglevich Péter naplója MTT XIII, 246.; 152, 154. lev.
[54] *Széchy* I, 323.

tengeren tönkreverték a török hajóhadat. Ugyanebben az évben a perzsák is erősen megszorították keleten a törököt.[55]

Zrínyi hatalmas politikai és katonai tudásával felismerte, hogy soha jobb alkalom nem volt még a török megtámadására és kiverésére, mint éppen ezekben az időkben. A *Vitéz hadnagy*-nak egy évvel később írt ötödik discursusában részletesen beszél az 1651-es esztendő nagy lehetőségeiről. Nem törődik azokkal a „köz-prófeciákkal"[56] — írja —, melyek mind a törökök, mind a keresztények között terjednek és hirdetik, hogy „közel vagyon az török hitnek romlása"; még „az egész keresztyénségnek erre (ti. a török megtámadására) való kévánságá"-ra sem építene, de „az keresztény fejedelmeknek arra való propensióját", vagyis hogy a keresztyén államoknak most érdekük a török ellen összefogni, nem hagyhatni figyelmen kívül. Itt van tehát a „conjunctura", a „conjunctio bonae fortunae, avagy occasionis", a nagy alkalom! Hiszen ezekben az években még a kicsiny Velence is annyi diadalt nyert a török felett, „mi lenne ha mindnyájan egybefognánk" — kérdezi —, „ha a lengyel egyfelől, olasz másfelől, mi innen, Kazul basa tulsó részről rázni kezdenénk az otthoman fajnak fundamentomit?" (455)

Zrínyinek ebből a fejtegetéséből világos, hogy most, 1651-ben látja elérkezettnek az időt a *Szigeti veszedelem*-ben meghirdetett nagy tervnek, a török kiűzésének a megvalósítására. Ékesen bizonyítja ezt az a tény is, hogy éppen ebben az esztendőben adta ki eposzát nyomtatásban, *Adriai tengernek Syrenája* című kötetében. A magyar nemességet — melynek kötetét dedikálta — akarta a *Szigeti veszedelem* kiadásával felrázni tespedtségéből. Bécset a török csausztól elvett levél fontos adataival igyekezett rádöbbenteni a kitűnő alkalomra; a levelet október elsején eredetiben is felküldi Bécsbe. Bár nincs rá ada-

[55] *Széchy* III, 139—54. A krétai és a perzsa háborúkra vonatkozóan a híreken kívül összefoglaló könyveket is ismert Zrínyi. Könyvjegyzékében olvasható: „Fragmenti istorici della guerra di Candia" és „Historia della guerra fra Turchi et Persiani . . . . da Glio Tomaso Minadoi". (Bibl. Zr. 59, 63.)

[56] A Zrínyi-könyvtár egyik kéziratos gyűjteményében szerepel is ilyen „Prophetia". (Bibl. Zr. 39.) Persze nem bizonyos, hogy ez éppen egy törökellenes jóslat, mert bőven terjedtek a Habsburgok bukását hirdető próféciák is. De nyilvánvaló, hogy eljutott hozzá több, a török bukását hirdető jóslat. Vö. *Thury* 404.

tunk, valószínűnek tarthatjuk, hogy több felterjesztésben is felhívta a bécsi kormány figyelmét a török elleni háború nagy lehetőségeire, egy a velenceiekkel, lengyelekkel, perzsákkal való koalíció kitűnő eshetőségeire. Mikor a következő év áprilisában és májusában Bécsben tartózkodott és Löbl Máriával megkötötte házasságát, feltehetőleg a török elleni terv ügyében is tárgyalt.

Erre az időre már egyre határozottabban ki kellett hogy alakuljon Zrínyi egyéni hivatástudata is. A *Szigeti veszedelem*ben nemegyszer célzott arra, hogy nagy, vezető szerepet szánt saját magának a tervezett török elleni felszabadító háborúban. Az azóta eltelt évek csak megerősíthették ennek a tudatát. Hiszen 1650 táján már a közvélemény is nagy szerepet szánt a Zrínyieknek: egy ekkortájt megjelent törökellenes röpirat (Adhortatio ad reges populosque Christianos de prosequendo animose Turcico Bello) előszavát a két Zrínyihez címezték.[57] Sőt már a török által elnyomott balkáni népek is ismerték Zrínyi Miklós nevét, és sikereibe vetették reményeiket. 1648-ban Stanislavovich Fülöp nikopoliai választott püspök levelet is írt Zrínyihez és ebben így biztatta: „fényes és éles fegyvereddel gyalázhasd, veszthesd és lenyomjad az pogány török hatalmát, akik tégedet meglátván, félnek, ijednek; rettegnek csak hires felmagasztalt nevedet hallván". Elmondja ez a bulgáriai püspök, hogy találkozott olyan törökökkel, akik a horvátországi végek vidékén harcoltak „és hallottam beszélleni tőlek, hogy senkitől úgy nem félnek azokban az véghelekben, hanem Zrínyitől". Stanislavovich egyenesen a balkáni népek felszabadítóját látja Zrínyiben és kéri Istent, „erősétse vitézi jobb kezedet, hogy kigyomlálhassad az pogány nemzetséget a mi földünkből".[58]

[57] *Hubay I.*: Magyar és magyar vonatkozású röplapok, újságlapok, röpiratok az Országos Széchényi Könyvtárban 1480–1718. Bp. 1948. 581. sz.

[58] Közölve: *Iványi B.*: i. m. 322–3. Megjegyzendő, hogy a püspök részéről a Zrínyiben való bizakodást nemcsak a török elnyomástól való menekülés reménye táplálta. Stanislavovich ugyanis katolikus püspök, és amikor levelében azt is írja Zrínyinek, hogy „megterjeszitsed az mi keresztény szent hitünket", a katolikus vallás előretörését is várja a töröknek Zrínyi vezetésével történő visszaszorításától. — Stanislavovichról lásd: *M. Murko*: Die Bedeutung der Reformation und Gegenreformation für das geistige Leben der Südslawen. Prága–Heidelberg 1927. 58–9.

Ez a levél rámutat arra, hogy Zrínyinek voltak kapcsolatai az elnyomott balkáni népekkel. Sajnos azonban ez az egyetlen ilyen természetű adatunk és ezért egyelőre nincs jogunk messzemenő következtetéseket levonni, de önkéntelenül is a balkáni népek felszabadítását célul tűző Hunyadi János jut eszünkbe... Hogy fontosságot tulajdonított ennek a levélnek, azt az is bizonyítja, hogy magyar fordítását elküldte Batthyánynak — ennek köszönhetjük, hogy fennmaradt.

Zrínyi tervei és reményei azonban e rendkívüli alkalom ellenére is hiábavalóknak bizonyultak. Semmi jelét sem látjuk annak, hogy az ország nemessége megértette volna a *Szigeti veszedelem* tettre buzdító felhívását. A Zrínyivel jó barátságban lévő Pálffy Pál nádor ugyan megkísérli 1652 elejére összehívatni az amúgy is időszerű országgyűlést, amely alkalmas lett volna arra, hogy egy török elleni nagyobb hadjárat érdekében megfelelő hangulatot teremtsen, de a katolikus papság Béccsel egyetértésben kierőszakolta az országgyűlés elhalasztását. Mednyánszky Jónás írja Rákóczi Zsigmondnak 1651, december 30-án, hogy a papok szerint a király most elég őrséget tart a várakban, az ország védelme miatt tehát nem érdemes összegyűlni.[59]

Természetesen a bécsi udvar sem szándékozott a török ellen háborút indítani. A nagyvezérnek Zrínyi által felküldött említett levele Bécsben a békehangulatot erősítette és nem a háború indításának kedvező lehetőségéről győzte meg a haditanácsot. A tettvágytól égő Zrínyihez ezért egymásután intézik a csatákat tiltó rendeleteket. Már 1651. október 5-én, alighogy megkapták a nagyvezér levelét, a támadások abbahagyására figyelmeztetik. 1652. március 13-án pedig azért vonják kérdőre, mert a török ellenében titkon a velenceieket segítette. Végül az egész háborús hangulat letörésére 1652. április 26-án a haditanács az ország valamennyi főkapitányához és Zrínyihez rendeletet intézett a török területre való beütések megszüntetése érdekében. A nagyszerű „conjunctura" így eredmény nélkül múlt el. Bécsnek ez a békehangulata persze a törökök fokozódó aktivitását vonta maga után. Zrínyi már március 24-én azt írja Eszterházy Lászlónak: „Itten Horvátországban elég bonta-

[59] TL I, 247.

kozott és rémült állapotban vagyunk a török szándéka miatt." (164. lev.) 1652 áprilisától kezdve meg is kezdődtek támadásai. Augusztusban volt a nagyvezekényi csata, ahol Eszterházy László, Zrínyi barátja is életét vesztette; szeptemberben Abaújba törtek be; majd pedig Batthyány birtokait háborgatták és a Muraközt is fenyegették.[60]

A török elleni felszabadító háború helyett a bécsi udvar és magyar híveinek jóvoltából a török ismétlődő garázdálkodása valósult meg. Emiatt fakad ki Zrínyi 1652. október 20-án Batthyánynak: „Édes bátyám uram, az nemzeteknek nevetsége lettünk mi szegény magyarok, nincsen az ki szánjon bennünket, ha mi henyélünk, oda vagyunk, és csak emlékezetünk sem leszen a földön."(171. lev.) Ugyanebben az évben a már idézett ötödik discursusban, miután részletezte, hogy 1651-ben milyen nagyszerű lehetőség állott fenn, keserűen állapítja meg: „ezt a keresztyéni világ kévánságát és várakozását mind agyon veré, talám csak egy miniszternek félékeny természete. . . Jöhet annyi resolutio az mi mellyünkben, de oda vagyon immár mind ez" (456).

Világosan mutatja ez az idézet, hogy Zrínyi elsősorban a bécsi kormányt, a „minisztereket" vádolja a jó alkalom elszalasztásáért. Most ismeri fel teljes tudatossággal, hogy Bécs a kerékkötője a török-kérdésnek. A *Szigeti veszedelem*-ben kifejezett sejtés a *Vitéz hadnagy* 1652-ben írt discursusaiban már politikai állásfoglalássá válik. A harmadik discursusban nyíltan ki is mondja: „a németek. . . sok jó alkalmatosságot elmulasztottak régi időkben, és nem akarták a magok sajátját szerencséltetni mások megmaradásáért." Ha a szöveg egész összefüggését tekintjük, akkor kiderül, hogy a „régi időkben" megszorítás csak az óvatos és tapasztalt politikusnak az ellenfelet megtévesztő kijelentése. Előzőleg ugyanis arról beszélt, hogy olyan fejedelmek alatt élünk, akik elmulasztják a jó alkalmakat „egy kis félelem" miatt, „az mely nem oly nagy, mint a következendő jók és reménségek lehetnének" (444). Nyilvánvaló tehát, hogy a németeknek ezt a jellemzését nemcsak a régi időkre értette.

A török elleni reményeiben csalódott Zrínyi még ezután is lehetségesnek tartja a török megtámadását. 1653 őszén írja Rákóczi Györgynek: „Bizony ha volna erős és körmös kéz,

[60] *Széchy* III, 8–11.

most volna a törököt lehetséges megtántorítani, holott szemlátomást látni az ő monarchiájoknak kisebbülését, az melyet adja Isten a mi időnkben érnünk még jobban". (185. lev.) Itt már világosan kitűnik, hogy a török kiverését többé nem a Habsburgoktól várja, hiszen a királyról így nyilatkozik 1654 júniusában: „Ő fölsége minekünk erőssen tiltja az csatát, az török penig mind eljár az csatázásban, az mint látom, ugyan érzékentelennek[!] kell lennünk." (200. lev.) „Ő fölsége" nem az az „erős és körmös kéz", akire a török elleni harchoz a nemzetnek szüksége van. Így vezeti el Zrínyit a török elleni felszabadító hadjárat meghiúsulása is a Habsburg-ellenes állásfoglaláshoz.

Egyúttal Zrínyinek arról is meg kellett győződnie, hogy céljai eléréséhez nem elégséges propagandát folytatni, felterjesztéseket írni, helyi jellegű csatározásokkal zaklatni az ellenséget. 1651-ben csak akkor valósulhatott volna meg a török elleni támadó hadjárat, ha Zrínyi mögött erős és szervezett politikai tábor áll. Ilyen azonban ekkor nem volt, ilyet létrehozni ekkor még nem is tudott volna. Zrínyi a Habsburg uralkodóra mint magyar királyra számított és azt hitte, hogy a magyar uralkodó osztályt elég meggyőzni arról, hogy a törököt most le lehet győzni. Ezért azt képzelte, hogy a király is, a magyar nemesség is sietni fog az alkalom megragadásával. Nyilvánvaló, hogy ezek illúziók voltak és most idézett kijelentései azt bizonyítják, hogy legalábbis a király iránti illúziókból végleg kijózanodott.

Felmerül azonban a kérdés, hogy mi indokolja a bécsi kormánynak a török elleni háborútól való tartózkodását. A XVI. században a Habsburgok a védekezésre törekedtek és Magyarországot hagyták elvérezni, hiszen közvetlen birtokaik nem voltak veszélyben, a XVII. században az európai háború kötötte le erejüket, a török elleni támadó hadakozás ekkor érthetően nem volt ínyükre, de vajon miért nem igyekeztek a törököt visszaszorítani, amikor főtörekvésükké a gyarmatszerző terjeszkedés vált, mégpedig éppen kelet felé? Hiszen néhány évtized múlva Magyarország török által megszállt területeire vezetik majd gyarmatszerző háborújukat. Miért nem lépett Bécs már ekkor is erre az útra? Az a tény, hogy a harmincéves háborúban a birodalom meggyengült és kimerült, önmagában még nem megfelelő magyarázat. Bécs ugyanis még 10 évvel később, a

60-as évek elején is akadályozza a török elleni harcot, másrészt 1651 táján a kedvező külpolitikai összefüggések folytán és a magyarság erejére támaszkodva még gyengébb erőkkel is meg lehetett volna indítani a támadást.

A magyarázatot abban találjuk meg, hogy Bécsnek csak akkor érdeke a török visszaszorítása, ha nemcsak ahhoz van ereje, hogy a törököt megverje, hanem ahhoz is, hogy utána a magyarságot kisemmizze „felszabadított" országából. A század végén ez így is történt, most, 1650 táján azonban még túl erős volt ahhoz a magyarság, hogy Bécs ezt a célját elérhesse. Erdély, ha hanyatlóban van is, még katonailag erős; a magyar nagybirtokosok kezén pedig jelentős gazdasági erőforrások vannak. Ilyen körülmények között nem lehetett kifizetődő a gyarmatosításra törekvő Bécs számára egy török elleni „felszabadító" hadjárat. Ekkor a török kiverése a magyarság megerősödését, az ország nyugati részének a még erős Erdéllyel való egyesülését eredményezte volna és a gyarmatosító törekvéseket megnehezítette vagy egyenesen kilátástalanná tette volna. A török elleni háború majd csak akkor lesz császári érdek, amikor Erdély már összeomlott, amikor a pozícióját Béccsel szemben is védelmező nagybirtokos osztályt a Wesselényi-összeesküvés ürügyén már megtörték, amikor a nemzeti érdekeket is képviselő protestantizmusra a 70-es évek vallásüldözései révén már halálos csapást mértek és amikor a kuruc-mozgalom révén a magyarokat egyszerűen mint rebelliseket lehetett kezelni. Ezért csak a 80-as években kerülhet sor a töröknek a Habsburgok által szervezett kiűzésére. Addig azonban Bécsnek a törökkel nem háborúra, hanem békére volt szüksége. Békére, hogy teljesen alávesse a kezén lévő magyar területeket, hogy megtörje a magyarság erejét. A törökkel folytatott békepolitika ezért ekkor nem ellentétes a Habsburg-gyarmatosítás érdekeivel, hanem ellenkezőleg: annak a malmára hajtja a vizet. A török elleni harc sürgetése viszont egyúttal Habsburg-ellenes jelszóvá válik.

Zrínyi törökellenes terve ezért minden esetben lényegileg Habsburg-ellenes törekvés is: az ország nemcsak a töröktől, hanem valamennyi idegen elnyomótól való megszabadításának a politikája.

Az 1651. évi nagy terv a bécsi politika következtében nem valósult meg, akárcsak tíz évvel későbbi törökellenes tervei sem.

A „nagy conjunctura" évének maradt azonban egy fontos irodalmi emléke: az *Adriai tengernek Syrenája.*

Adriai tengernek Syrenája

Zrínyi kötete 1651-ben jelent meg Bécsben Cosmerovius Máté nyomdájában. Az igen magas tipográfiai színvonalon álló üzem már régóta gyakorlattal rendelkezett magyar könyvek nyomtatásában. Cosmerovius 1640-ben vette nőül a magyar nyelvű kiadványairól jól ismert Formica Máté bécsi nyomdász özvegyét, s 1645 óta ő maga is kezdett már magyar nyelvű könyveket kiadni. A nyugat-magyarországi katolikus barokk főnemesi írók nyomdásza lett: ő adta ki Eszterházy Miklós *Intő levelei*-t is, nála jelent meg később Listius *Magyar Márs*-a. Érthető, hogy Zrínyi is ezt a rangos nyomdát választotta.[61]

Zrínyi híres kötetének megjelenését nemcsak a legnagyobb magyar eposz kinyomtatása teszi fontos irodalmi eseménnyé, hanem számos más körülmény is. A kötet komoly fejlődést jelent irodalmunk elvilágiasodásában, a költői öntudat fejlődésében. Itt lép először magyar nyelven nyomtatásban az olvasó elé a nagyságának tudatában lévő magyar költő. A címben büszkén az Adriai-tenger költőjének nevezi magát a szirén a szóval. Ezzel azt a kifejezést alkalmazza magára, mellyel Tasso Vergiliust illette; a nápolyi Marino pedig a Tirréni-tenger „szirénájának" nevezte magát. De már a magyar irodalomban is ismeretes volt a szirén szónak bűvös szavú költő értelemben való használata; Rimay írja Balassiról: „Vagy Syren, vagy Circe, vagy magyar Amphion".[62] Zrínyit ezen felül még a Syren—Serin anagrammatikus egyezés is ösztönözhette e cím választására. Sokat mondó büszke cím vezeti be tehát a kötetet, a Peroratio öntudatos sorai zárják azt le.

Jelképes fontossága van a címlap híres képének is: egy páncélos vitéz biztos kézzel kormányozza hajóját a háborgó tengeren,

[61] *Jenei F.*: Jegyzetek a Sz. V. szövegéről. ItK 1959. 85.
[62] *Király Gy.*: Zrínyi és a renaissance. Nyugat 1920. 551.; *Kardos T.*: Zrínyi a XVII. század világában. ItK 1932. 161.; *Marót K.*: „Adriai tengernek Syrenaia Groff Zrini Miklós". ItK 1956. 476.

ügyet sem vetve a hajó mellett úszkáló és a hajóba belekapaszkodó csábító nőalakokra; tekintetét előre, a biztos cél irányába veti. A kép készítője Subarich nagyszombati horvát rajzoló és rézmetsző volt,[63] aki azonban nyilván Zrínyi utasítása szerint dolgozott; a kép értelme feltétlenül a költő mondanivalóját tolmácsolja. A célja felé tántoríthatatlanul előretörő ember szimbóluma ez a rajz. Jelképezi ezzel a már megtett utat: eposza megírását. Emlékszünk még a XIV. ének híres bevezetésére, ahol mint a viharos tengeren való átkelést jellemezte műve megírását. Ugyanitt azt is megmondta, hogy azért kerülhette ki a veszélyt nagy útja során, mert hajóját mindig őse csillagának irányába kormányozta, iránytűje pedig a hűség és a vitézség volt, „az mely ez csillagot veszteni nem hagyja" (XIV. 2.). A címlap rajza ugyanakkor programot is jelent, hiszen Zrínyi könyve ajánlásában megmondta, hogy az ő professiója nem a poézis, „hanem nagyobb s jobb országunk szolgálatjára annál", ugyanezt a gondolatot fejezi ki a *Peroratio* is. A háborgó tengeren biztosan kormányzó hajós jelképezi azt a férfit is, aki ezután már a nemzet hajóját akarja biztos révbe vezetni, a hűség és vitézség iránytűjével nagy őse csillagát követve. Hogy Zrínyi valóban ennek a gondolatnak a jegyében illesztette könyve élére a szimbolikus rajzot, azt alátámasztja a báni beiktatás alkalmával mondott beszédének egy része: „Bizony nagy bölcsességre és nagy hadi tapasztalásra kell annak támaszkodnia, ki oly hatalmas hajónak, vagy inkább oly dicső királyságnak kormányát a szerencse oly viharos forgásában igazgatni kívánja."[64] Ez a kijelentés és a rajz teljesen egybevág, sőt azt is elárulja, hogy az a szél, amely a vitorlát dagasztja, a szerencsének a szele. A szerencse állhatatlan forgásával szemben kell a nemzet hajóját szilárd kézzel vezetnie és a jó szerencse az, amely a legtöbbet segíthet: ezt fejezi ki a képen a szél által lengetett szalagon olvasható híres jelmondat: Sors bona nihil aliud. A kép jelképes mondanivalója egyébként Zrínyi későbbi műveiben, a *Vitéz hadnagy*-ban és a *Mátyás-elmélkedések*-ben is visszatér: ez is jelzi fontosságát.

[63] *Pataky D.*: A magyar rézmetszés története. Bp. 1951. 230.
[64] *Széchy* I, 275.

A címlap szimbolikus értelmű rajzának alkalmazásával Zrínyi a XVI–XVII. századi emblematikához kapcsolódik. A korabeli emblémákon és egyéb szimbolikus rajzokon igen gyakori a háborgó tengeren, a szerencse által ide-oda hányódó élethajó motívuma. Borzsák István például egy közel egykorú és a közelben megjelent könyvnek, Paul Zehentner jezsuita író *Promontorium malae spei* (Graz 1643) című művének a címlapján talált hasonló tárgyú szimbolikus rajzot.[65] De ismerhetett Zrínyi rokon jellegű ábrázolásokat a könyvtárában található számos emblémagyűjteményben is.[66] Az *Adriai tengernek Syrenája* rajzát azonban már szinte készen találta egy kedvelt könyvének a címlapján. Vittorio Siri *Il Mercurio overo historia de'correnti tempi* című, az egykorú eseményeket tárgyaló könyvsorozata 1647-ben megjelent II. kötetének élén látható a következő kép: háborgó tengeren hajó úszik, benne egy Mercurius ül és fogja a kormányt, miközben a hajóban egy meztelen nő tükröt tart elébe; a hajó jobb oldalán lévő széltől dagadó vitorlán olvasható a mű rövidített címe: „Il Mercurio di D. Vittorio Siri, Tomo II."; az árbocra csavarodó szalagon pedig ez a jelmondat: „Nec errat, nec horret"; végül a tengerből két szirén kapaszkodik a hajóba, egy-egy kagylót nyújtva a hajósnak. Bár Zrínyi egy-két mozzanatot megváltoztatott a képen, nem kétséges, hogy ez volt a mintája, annál is inkább, mert a könyv megvolt könyvtárában,[67] sokat forgatta is, a szerzővel kapcsolatban is állott — amint arra később még rátérünk.

Zrínyi kötete igen következetesen van szerkesztve; nemcsak a címlap és a *Peroratio*, de a dedikáció és az ajánlás is tartalmazza azt a gondolatot, hogy Zrínyi igazi munkája csak ezután, az eposzban lefektetett célok megvalósításában következik: „Dedikálom ezt a munkámat magyar nemességnek, adja Isten, hogy

[65] *Borzsák I.*: „Adriai tengernek Syrenaia". It 1959. 487. — Tanulmánya a Zrínyi címképén lévő motívumok eredetének részletes történetét is nyújtja, s rámutat a képnek a népművészetben való érdekes továbbélésére.

[66] Zrínyi könyvtárában megtalálhatók Alciati (a Bibl. Zr. tévesen „Aleori"-nak írja), Camerlari, Rolenhang, Bocchius, Ruscelli, Montenay emblémagyűjteményei. Nagy számú emblémát láthatott más könyveiben is, mint pl. Vico Aen. numizmatikai könyvében is. (Bibl. Zr. 75–6, 33.)

[67] Bibl. Zr. 28, 56.

véremet utolsó csöppig hasznosan néki dedikálhassam." Zrínyinek korábban szokatlan költői öntudatánál csak hazafiúi, katonai öntudata volt nagyobb.

A címben és a *Peroratio*-ban megnyilatkozó költői öntudattal szorosan együttjár több olyan jelenség, amely merőben új irodalmunkban. Ilyen a dedikációnak az a sajátsága, hogy nem egy adott személyhez szól, hanem az egész nemességhez; ilyen az olvasóhoz intézett ajánlása, melyből szintén kicseng a büszkeség (Vergilius tíz évig írta az *Aeneis*-t, ő egy tél alatt a *Szigeti veszedelme*-t) és amelyben fontos elvi jelentőségű esztétikai megállapításokat tesz. A kötet legfontosabb újítása azonban a szerelmi versek közlésében áll. Ez az első eset, hogy magyar nyelvű szerelmi költemények nyomtatásban megjelentek. Zrínyi dacolni mert a közvéleménnyel és a magyar irodalomban elsőnek adta ki szerelmi lírájának termékeit. Hőskölteményeknek idillek társaságában való közreadása egyébként nem volt szokatlan a korabeli olasz irodalomban: így jelent meg Scipione Herrico Zrínyi által is ismert *Babilonia distrutta*-ja.[68] Innen is vehette a példát, de ez mit sem változtat újító tettének értékén, kötetének a magyar irodalom elvilágiasodásában betöltött szerepén.

Fontos tanulságokat vonhatunk le a kiadás előtörténetéből is. Mindenekelőtt megerősíthetjük azt a feltevésünket, hogy a kötet a török elleni felszabadító hadjárat eszméjének tudatos propagálását célozza. A kötet nyomdai kéziratát ugyan nem ismerjük, fennmaradt azonban egy korábbi kézirat magának a költőnek a javításaival. Ez az ún. *Zágrábi kézirat* Zrínyi valamelyik íródeákja kezének az írása, nyilvánvalóan a költő eredeti fogalmazványaiból. Ezt Zrínyi átjavította — miként azt már az eposz verselésének tárgyalásakor is láttuk —, majd erről kellett egy újabb másolatnak készülnie, melyen a költő még tovább változtatott. A szöveg alakulásába végül beleszólt még a nyomda, illetve a nyomda magyar korrektora (Cosmeroviusnak feltétlenül rendelkeznie kellett magyarul tudó munkatárssal), mert a Zrínyi nyelvjárását híven megőrző *Zágrábi kézirat*-tal szemben a nyomtatott kiadás jelentékeny nyelvjárási módosulásokat mutat.[69]

[68] *Derényi M.:* A Zrínyiász Alderánja. EPhK 1940. 236.
[69] *Jenei F.*: i. m. 84.

A *Zágrábi kézirat*-ból következtethetünk a kötet összeállításának, illetve Zrínyi javításainak időpontjára. A kéziratot Zrínyi már a tervezett kiadás érdekében állíttatta össze, ugyanis nemcsak az eposzt, de egy kivételével a többi verseket is megtaláljuk benne, mégpedig a nyomtatott kötetével egyező sorrendben: a fiatalkori idilleket, az Orpheus-idilleket, az epigrammákat és a *Feszületre* című költeményt. Mivel a két Orpheus-idillt 1650. szeptember 24-én meghalt felesége emlékére szerezte, a kézirat összeállítására a leghamarabb 1650 késő őszén kerülhetett sor.[70] Valószínű, hogy ekkor írta Zrínyi az epigrammákat is, melyeket az eposszal való újbóli foglalkozás termékeinek tekinthetünk, alább pedig megkísérlem majd kimutatni, hogy a *Feszületre* című vers szorosan összefügg Zrínyi 1651. évi tervével. A *Szigeti veszedelem* megírása utáni versek és az ezeket is magába foglaló kézirat tehát 1650—51 telén keletkezett. Egyedül a *Peroratio* nincs benn a kéziratban, amiből arra következtethetünk, hogy a költő ezt írta legutoljára, s ennek szövege már csak a sajtó alá készített újabb másolatba került be.

A *Szigeti veszedelem* öt év előtti szövegén Zrínyi — aránylag — keveset változtatott. Még egyes csonka versszakokat és a rövid második éneket sem egészítette ki, pedig ez utóbbihoz odaírta a kéziratban: „itt ennihány vers hea." A verselés érdekében történt javítások mellett néhány további változtatást is művészi okokból hajtott végre: kitörölt az I. ének török seregszemléjéből egy Halamir nevű törökről szóló versszakot, mivel később nem juttatta őt szerephez; a drámaibb hatás kedvéért kihúzott három Thuri György előkészületeit részletező szakaszt a II. énekből; végül megváltoztatta, szebbé tette a VI. éneknek azt a versszakát, amely Deli Vidnek az Almás patakon való átkelését ábrázolja. Sokkal jelentősebb ezeknél a XIV. ének elejének a megváltoztatása, amely kifejezetten politikai célzatból történt. A költő itt felsorolja azokat a barátait, akik az eposz szerint őt „a nagy tengeri ut" (az eposz megírása) után a parton várják, vagyis akikre nagy tervei megvalósításában számítani akar. Eredetileg, 1646-ban, Lippayval az élen Eszterházy

[70] Draskovich Eusebia halálának időpontját régebben Keglevich Péter naplójának téves adata alapján 1651 áprilisában jelölték meg. (MTT XIII, 246.) A helyes dátumot lásd Zrínyinek az 1650. dec. 21-re kitűzött temetésre szóló meghívójában. (143. lev.)

Lászlót, Csáky Lászlót, Homonnai Györgyöt, Nádasdy Ferencet és Batthyány Ádámot nevezte meg. A kinyomtatás előtt azonban az egy Batthyány kivételével valamennyit kihúzta. Lippaynak ekkorra már megismerte igazi arcát, úgy látszik, Nádasdynak is, aki ekkor a Habsburg-politika egyik főkolomposa és egyébként is kétes jellemű ember. Csáky Lászlóval és Homonnaival már nem volt közelebbi kapcsolatban, az ő megemlítésüknek nem volt értelme; Eszterházy talán csak azért maradt el, mert egy versszakban szerepelt Csákyval. A kihúzott főurak helyett beillesztett egy szakaszt Wesselényi Ferencről, akivel ekkor még jó viszonyban volt, de előtérbe öccsét, Pétert állította. Az eposz írásakor fennálltak még a birtokügyekből eredő nézeteltérések a Zrínyi-testvérek között, azért mellőzhette; most azonban a harcokban már jó nevet szerzett Zrínyi Péter kihagyását semmi sem indokolta volna, sőt ez jó alkalmat szolgáltatott, hogy újólag kiemelje családja jelentőségét. Öccsével kapcsolatban írja le a Zrínyi-nemzetség dicső hivatását ünneplő sorokat:

Napfényre néző szem mutatja sas fiát,
Körmérül esmerni az vitéz oroszlánt,
Vitézség próbálja igaz Zrini fiát,
Mely soha eggyiktül is el nem szakadhat. (XIV, 5.)

Ugyanitt a költő említést tesz az öccsére és őrá leselkedő ellenségről, irigyekről is:

Higgyed, mérges foggal reánk agyarkodnak,
De nemcsak törökök, mert m á s o k i s v a d n a k. (XIV, 9.)

Nem tudjuk, hogy kik ezek a „mások", de lehetséges hogy ez a kamara által a kereskedelem ellen indított hajszával kapcsolatos, hiszen ez éppen 1650—51 telén kavarta fel a szenvedélyeket. Végül a XIV. és a XV. ének végére illesztett szubjektív jellegű szakaszok zárják le Zrínyi utólagos változtatásainak a sorát. E két versszak beiktatására azonban már közvetlenül a nyomtatás előtt, a *Peroratio* megírásával egy időben került sor, mert a *Zágrábi kézirat*-ban nem szerepelnek.[71]

Az eposz szövegén való utólagos javítások okai és céljai között végül egy meglepő jelenséget kell számontartanunk.

[71] Vö. *Széchy* II, 7—16.

A *Zágrábi kézirat*-ban s ugyanígy a kiadásban is az egyes énekek strófái számozva vannak. Ez nem véletlen, ugyanis ha összeadjuk a 15 ének szakaszainak a számát, az eredmény: 1566, vagyis a tárgyalt esemény, a szigetvári ostrom éve! Egyes versszakok törlése, továbbá a II. ének végén az „ennihány vers" hiányának a meghagyása tehát egyéb okok mellett a megfelelő versszakszám kialakítása érdekében is történt. S jellemző, hogy mikor közvetlenül a nyomdába adás előtt a két utolsó ének végére egy-egy művészi szempontból odakívánkozó strófát illesztett, nehogy ezzel a *Zágrábi kézirat* javításaival pontosan kialakított strófaösszeget megzavarja, ezeket számozatlanul hagyatta és elkülönítés végett kurzívval szedette. Ez a számokkal űzött rejtett játék rendkívül jellemző a későreneszánsz és a barokk íróira, hasonló a rejtvényszerű, rejtett értelmű emblémák divatjához. Egyben újabb bizonyíték arra, hogy Zrínyi, ha szükségesnek tartotta, kicsinyesen precíz tudott lenni, s a legkevésbé sem tekinthető hanyagnak, közönyösnek költői szövegei külsőségei iránt.

Vegyük végül szemügyre a kötet új, 1650—51-ben írt verseit. A két Orpheus-idill — különösen az első — stílusával, műfaji sajátságaival szervesen csatlakozik Zrínyi fiatalkori idilljeihez, Maga a költő is visszaemlékezik korábbi verseinek témáira. mikor így fordul a Drávához az *Orpheus keservé*-ben:

> *Sirj te is, gyors Dráva, erős bizonságom,*
> *Ki voltál égő szüvemnek orvosságom!*
> *Téged sokszor megnevelt én könnyhullásom,*
> *Sokszor te oltottad az én gyulladt lángom.* (14.)

Vissza-visszatérnek nemcsak a korábbi idillek egyes motívumai, hanem — az alvilág jellemzésével kapcsolatban — a *Szigeti veszedelem* reminiszcenciái is. Az is a korábbi idillekhez kapcsolja ezt a két éneket, hogy most is Marino versét követi: az *Idilli favolosi* első Opheusról szóló költeményét.[72] Az *Orpheus keservé*-ben csak a költői lelemény, az allegorikus keret marinói, a sorokat átheviti a költő őszinte fájdalma. Ez a vers is fel tud mutatni szép lírai részleteket:

[72] *Sántay M.:* Zrínyi és Marino. Bp. 1915. 27—30. Vö. *Négyesy* 82.

Megholt Euridice, az én szép virágom;
Eltávozott tőlem az én vigaságom,
De én mégis élek ezen az világon,
Világtalan világon, veszett világon. (8.)

A másik vers, a Balassi-strófákban írt és befejezetlen *Orpheus Plutónál* már kevésbé sikerült, csaknem fordítás Marino eredetije után. Érezte a költő is, hogy ez esetben gyengébb művet alkotott, és a kéziratra biztos önkritikával rájegyezte: „Istud opus sine studio feci, nec dignum apparet."[73] Később azonban, úgy látszik, mégis megkegyelmezett a versnek és így bent maradt a kötetben.

Jóval értékesebbek Zrínyi epigrammái, a műfaj első magyar nyelvű képviselői. Lehet, hogy eredetileg Sambucus latin verses jellemzései nyomán a magyar királyokról egész sorozatot akart írni, ebből azonban csak az Attila és a Buda készült el; a többi a *Szigeti veszedelem* hőseiről szól.[74] Ez utóbbiakban saját művének a jelentőségét is igyekszik hangsúlyozni: Radivoj és Juranics azt mondják, hogy haláluk nem volt hiába, „mert jó unokája örökössé tette bennünk"; Farkasich pedig azért nyugodt híre fennmaradásában, mert „jó uram siratott, s fia rólam irt jót".

A Zrínyi-irodalom meglehetősen méltatlanul és értetlenül kezelte a *Feszületre* című költeményt. Négyesy szinte csak annyit tud róla mondani, hogy „tartalmilag, formailag megállapodott szellemet tükröző költemény".[75] Pedig a versből jóval többet kiolvashatunk. Az ének szervesen kapcsolódik az eposz koncepciójához. Az I. énekben Isten a harmadik-negyedik emberöltő idejére helyezte kilátásba a magyarok felszabadulását. Zrínyi az 1651-es esztendőben elérkezettnek látta az időt ennek megvalósítására, és ezért ebben a költeményben azt kéri Istentől, hogy váltsa be ígéretét és vessen véget a magyarokra nehezedő büntetésnek. A költő ebben a versben úgy lép fel, mint a szigeti hős példájának követője, művének folytatója: a vers sok hasonlóságot mutat a szigetvári Zrínyinek ugyancsak a feszülethez intézett imádságához. A költő itt mintegy az őse által megkezdett nagy mű folytatásának az előestéjén fohászko-

[73] Bibl. Zr. XIII.
[74] *Négyesy* 83.
[75] *Négyesy* 84.

dik ahhoz, aki eposza szerint ősét támogatta a harcban. A *Feszületre* című versnek a szigetvári hős imájával való összefüggése formai, stiláris téren is kimutatható. A katonai frazeológia itt is benyomul a vallásos versbe, Jézust egyenesen a „vitézek Istene"-ként szólítja meg. Ez a hang pedig — tudjuk — Balassira megy vissza. Balassi-reminiszcenciákat mutat Zrínyi egész érvelése is, akárcsak az eposz második énekében. Különösen a vers 11—13. szakaszaihoz lehetne számos párhuzamot idézni Balassi istenes verseiből. Zrínyi itt is, akárcsak az eposzban hőse által, arról igyekszik meggyőzni Istent, hogy értelmetlen dolog lenne a magyart tovább büntetni, hiszen akkor hiába hullt volna Krisztus vére. Ezt a verset tehát a költő az 1651-es nagy hadjárat előhangjának szánta. Nem rajta múlt, hogy ezt az imát nem követte az általa megénekelthez hasonló győzelem.

Az eposzhoz szervesen hozzátartozó mesteri *Peroratio*-ról már több ízben szóltunk. A teljesség kedvéért kell csak megjegyeznünk még, hogy a vershez a kiinduló ötletet Horatiustól és még inkább Ovidiustól vette Zrínyi.[76] Gondolatmenete nagyjából megegyezik amazokéval, de teljesen új, és Zrínyi sajátja a kis remekmű legfőbb értéke: a hazafias pátosz, a harci feladatok vállalására irányuló elszánt akarat.

Zrínyi és Erdély

Zrínyi eddig a török kiűzésének kérdésére összpontosította erőfeszítéseit, katonai tudását, írói képességeit. Láttuk, hogy erre vontakozó tervei 1651-ben kulmináltak, amikor valóban meg volt a lehetőség az ország felszabadítására. A hadjárat elmaradása, sőt tervének és felhívásának visszhangtalansága Zrínyi első nagy politikai koncepciójának a kudarcát jelentette. Ez a kudarc azonban nem törte meg, nem verte földhöz: ellenkezőleg, tanult belőle. Felismerte, hogy a Habsburg-hatalom nemcsak hogy nem segít a törökkel szemben, hanem a legfőbb akadálya a

[76] *Lehr A.:* Adalék Zrínyi „Sz. V."-nek forrásaihoz. EPhK 1891. 972—3.; *Négyesy* 84. Az Ovidiustól mintául vett vers („Iamque opus exegi. . .) a Metamorphoses utolsó könyvét zárja le, tehát ugyancsak egy nagyobb mű befejezését alkotja, mint Zrínyi Peroratiója. Vö. *Marót K.*: Ovidius, a mindenki költője. I. OK. XII, 56—8.

török elleni sikeres harcnak. Ekkor szilárdul meg Zrínyiben a két ellenség koncepciója, ekkor válik benne tudatossá az, hogy a töröktől, Habsburgoktól egyaránt meg kell szabadítani az országot.

Az 1650 körüli évek eseményei azt is megmutatták, hogy a török elleni terv bukása után melyik ellenség ellen kell összpontosítani az erőket. Nemcsak azt veszi észre, hogy a török-kérdés megoldása csak úgy remélhető, ha a Habsburgokkal szemben az ország urává válik saját akaratának, de azt is, hogy pillanatnyilag Bécs nagyobb veszélyt jelent, mint a török. A török ugyan rabol, de egyelőre gyenge és nagyobb akcióra nem gondolhat. Bécs viszont németországi pozícióinak elvesztése miatt éppen most kezdte fokozni a nyomást és a támadást a magyarság ellen. Zrínyi báni működésében, kereskedelmi tevékenységében éppen eléggé szembetalálkozott ezekkel a törekvésekkel és módja volt felismerni, hogy mind az ország, mind a saját érdekeit létében kezdi fenyegetni a Habsburg-uralom.

Az 1650-es évek elején ezért fordulat áll be Zrínyi politikai törekvéseiben. Egy időre lekerül a napirendről az egyik ellenség, a török, és helyébe a német elleni küzdelem, a Habsburgoktól való függetlenség kivívásának terve lép. Ez rendkívül időszerű volt, mert a Habsburg-kormány a hozzá közel álló magyar feudális körök segítségével ezekben az években zavarok és ellentétek szításán, valamint a gyarmatosító tendenciák egyre agresszívebb érvényesítésén túl, összeesküvést kezdett szőni a magyar függetlenség utolsó bástyája, Erdély ellen. Egy Erdély elleni intervenció, Erdély további gyengítése, sőt megszállása illett ekkor bele a Habsburg-politika terveibe, nem pedig a török elleni harc.

Láttuk, hogy Zrínyi milyen sokat okult 1644-ben az Erdélylyel szembeni hadakozásból. Természetes tehát, hogy felfigyelt azokra a sötét üzelmekre, melyek az 1650-es évek elején, egyelőre még egészen burkolt formában megindultak. Lippay már az 1646—47-es országgyűlésen megpróbálta a linzi békét felborítani, az 1649-es országgyűlésen ismét szította a vallási ellentéteket és a protestánsok elleni bosszút hirdette. A Habsburg-kormány ekkor még nem merte Lippayt ezekben a törekvéseiben nyíltan támogatni, egy új háborús konfliktus Erdéllyel nem lett volna számára szerencsés. Néhány évvel a vesztfáliai béke után sem mert még az udvar nyílt támadásra gondolni, de most már megkezdte egy ilyen akció előkészítését. 1651

őszén német csapatok érkeztek a Felvidék egyes keleti váraiba „a török elleni védelem" címén. Az erdélyi politikusok azonban teljesen indokoltan egészen másra gondoltak. Kemény János már a német csapatok érkezésének hírére figyelmezteti a fejedelmet: „ha ide alá németet hoznak, nem lévén arra semmi occasio, bizonyára nem defensióra, hanem offensióra céloznak."[77] Rákóczi Zsigmond 1652. január 12-én pedig ezt írja bátyjának, a fejedelemnek: „csak azon mesterkednek, miképpen kaphassanak belénk, s arra pedig mi adnánk alkalmatosságot, elunván sokára az sok illetlen, s törvénytelen cselekedetet."[78] Az Erdélyben megforduló svéd követ már arról is tud, hogy a császár egyes magyar urakat igyekezett arra rábírni, hogy támadják meg az erdélyi fejedelmet haddal és amennyiben a vállalkozás sikerül, akkor a császár mindenben támogatni fogja őket, ha viszont a vállalkozás kudarcot vallana, akkor az udvar azt fogja híresztelni, hogy ez a császár tudtán kívül történt.[79]

Elég pontosan meghatározhatjuk azt is, hogy kik azok a magyar urak, akik egy követ fújtak Béccsel az Erdély elleni merénylet kérdésében. Kemény János is felsorolja egy részüket egyik levelében: „Pucham, Wesselényi, érsek, Csáky igen egy huron vadnak."[80] Kemény jól volt értesülve. Lippay érsek, akit már ismerünk, 1651 nyarán megírta a császárnak, hogy a magyarországi ügyekben egyetlen magyarnak se higgyen és csak Pucheim tábornok tanácsai szerint határozzon.[81] Ez a Pucheim János gróf haditanácsos és komáromi főkapitány volt, akit honfiúsítottak és így mint magyar főrend saját magát tartotta legilletékesebbnek a magyar ügyekben. A császár meg is fogadta Lippay tanácsát, mert éppen Pucheim javaslatára küldték 1651 őszén a német csapatokat a felvidéki várakba. Wesselényi készségesen „segített" a német katonaság becsempészésében, egyik levelében írja is a királynak, hogy bár a Felvidéken gyűlölik a német katonákat, ő kényszeríteni fogja a városokat befogadá-

[77] TT 1891. 211.
[78] TT 1891. 232.
[79] *Szilágyi S.:* Erdély és az északkeleti háború. Bp. 1890. I, 211.
[80] TT 1891. 211.
[81] TT 1891. 106—7.

sukra.[82] Az 1651—52 telén szőtt tervek azonban nem valósultak meg. Lippay legfeljebb annyit tudott elérni, hogy az 1652. évi országgyűlés elhalasztására rábírta a királyt, mégpedig azzal az ürüggyel, hogy a német csapatok annyira megerősítették az ország „védelmét", hogy nincs szükség most tárgyalásokra. Az Erdély elleni fondorlatok azonban nem szűntek meg. Wesselényi, aki egyik levelében írja, hogy „bár éjjel nappal imádkozzunk" Rákóczi bukásáért, Lupuj moldvai vajdával, Rákóczi régi ellenségével paktál és része van abban, hogy 1653-ban kirobbant a moldvai háború.[83] Ez azonban Wesselényi fájdalmára Rákóczi győzelmével végződött. 1654-ben Erdélyt tatár támadás fenyegette, mire Lippay sietett kérni a királyt, hogy semmi esetre se segítse meg a fejedelmet a pogánnyal szemben, mert „jobb, hogy a tatár és pogány elrabolja és pusztítsa Erdélyt, és a szél fujja lakóhelyeit, hogysem ilyen suspectus fejedelem lakjék benne". Sőt Lippay kifejtette azt is, hogy milyen közvetlen haszon származik abból a Habsburgok számára, ha a tatár Erdélyt elpusztítja. A tatár ugyanis „Erdélyben soha le nem telepedik, sem lakni nem kiván, hanem mindjárt elvégezvén dolgát visszamegyen, és így Erdély a felséged discretiójára marad."[84]

Kissé részletesen kellett ismertetni ezeket a machinációkat, mert történetírásunk nem foglalkozott eléggé az 1650 körül kibontakozó Habsburg agresszív törekvések történetével. De szükség volt ezeket előadni azért is, mert Zrínyi minderről kitűnően volt értesülve és ezek a tények jelentős szerepet játszottak ekkor kialakuló politikai terveinek a megformálódásában. Az egyes fondorlatokról egyenesen Zrínyi saját levelei tájékoztatnak, de még a svéd követ is Zrínyitől érkező értesülésre hivatkozik idézett jelentésében. Mindezek során Zrínyi nemcsak a bécsi udvarnak, hanem a bécsi udvar magyar szekértolóinak igazi arcát is egyre jobban megismerte. Jellemző Zrínyi politikai fejlődésére, hogy míg az eposz első fogalmazásában Lippayt, Nádasdyt, Csáky Lászlót magasztalta, a nyomtatott kiadásban pedig Wesselényit, addig az 1653 őszén írt nádori emlékiratában már a Habsburg-pártot valamennyi főkolomposával élesen szembeáll, lerántja a leplet ezek „álnok praktikáirul". Íme így

[82] *Takáts S.:* Magyar küzdelmek. 192—3.
[83] TT 1880. 209.; *Széchy* III, 45.
[84] Zrínyi 1654. ápr. 25-i levelében. (198. lev.)

nyilatkozik róluk: Csáky László „leányát németnek és csaknem lelkét ördögnek adja". Wesselényi „az érseket istenének tartja és érte a magyar szabadságot lábával tiporná, ha lehetne; mit mondjak erről a Pucheimről, aki hazánkba arra a végre a németeket behozta"; Nádasdy azok közé tartozik, akik „az ország minden dolgait magok hasznokra forgatnák". És milyen kitűnően tudja ezt a társaságot együttesen jellemezni: „ezek mind bálványozók, és az aranyborjút imádják, és ezeknek istenek, nem hazájok java, nem szabadsága: hanem mindezek felett az érsek". Félreérthetetlenül megállapítja, hogy Lippay a vezére ennek a hazaáruló csoportnak: „érsek bizony mindezeknek forrása, és bizony mindnyájan tüle infectusok." (185. lev.)

Mindazok az események, melyeket itt és az előzőkben vázoltam, mások előtt is nyilvánvalóvá tették, hogy a töröknél van most egy veszedelmesebb ellenség: „az rossz magyarok s ehhez az magyarra örök gyűlölséghordozó németek" (185. lev.) — amint Zrínyi megfogalmazta. Már a *Szigeti veszedelem* tárgyalása előtt rámutattam arra, hogy az 1640-es évek derekán a magyar főurak egy része — a nikolsburgi béke óta első ízben — hangot adott a bécsi kormányzattal szembeni elégedetlenségének. Akkor a török elleni harc akadályozása volt az elégedetlen megnyilatkozások fő oka. Az 1650-es évek elején jelentkező Habsburg gazdasági és politikai támadás egyes magyar főurak elégedetlenségét még jobban fokozta. Hiszen a magyar külkereskedelem megsemmisítésére irányuló kísérlet más árutermelő nagybirtokosokat is érintett. A Habsburgoknak és cinkosaiknak Erdély megtámadására irányuló mesterkedéseit szintén aggodalommal szemlélték egyes főurak, hiszen már Pázmány is felismerte 20 évvel ezelőtt, hogy csak addig van valami tekintélye a magyarnak a német előtt, amíg „Erdélyben magyar fejedelem hallatik floreálni". Horvátországban mindezeken felül még a vlach-kérdés is Habsburg-ellenes álláspontra sarkallta a rendek egy részét. Éppen ezért nemcsak Zrínyiben, hanem a magyar főurak egy részében is kezd valami fordulat végbemenni a Habsburgok megítélésében. Az érsek által vezetett csoporttal szemben az 1650-es évek elején kibontakozóban van egy ellenzéki párt.

Mivel ekkor Horvátországban sűrűsödött össze a legtöbb olyan tényező, amely az uralkodó osztályt a Habsburgokkal

szembeni ellenállásra késztette, érthető, hogy éppen a horvát bán lett az ellenzéki szervezkedés lelke, és hogy a horvátországi rendek kevés kivétellel (ilyen volt Erdődy Imre) mindig támogatták elhatározásait. A horvát rendek elégedetlenségének adott hangot Ráttkay György, ez a hazafias érzelmű zágrábi kanonok, aki Zrínyinek Löbl Mária révén rokona is volt. 1652-ben megjelent *Memoria regum et banorum* című munkájában támadja a Habsburgok kormányzását, magasztalja a Zrínyi-családot és hitelt ad annak a hagyománynak is, amely szerint Zrínyi Györgyöt, a költő apját, Wallenstein mérgeztette meg. Ráttkay könyvének jelentős hatására vall az a tény, hogy egy udvarhű pálos szerzetes *Criterion operis Georgii Rattkay* címen éles hangon szállt vele vitába. Szemére veti, hogy a Habsburgok ellen izgat, leszólja a király őseit, azt mondván, hogy azok lábbal tiporták a magyar alkotmányt, mindig a felkelőket, a „lázadókat" (értsd Bocskay, Bethlen híveit) védi, s így ő maga is lázadásra biztat, a németekről elkeseredetten ír stb.[85]

A Lippay, Pucheim, Wesselényi, Nádasdy, Csáky csoporttal szemben kialakuló főúri ellenzék vezető alakjait Rákóczi Zsigmond pontosan felsorolja egyik levelében. Pálffy Pál nádort, Batthyány Ádámot, Zrínyit, Forgách Ádámot, Eszterházy Lászlót és Szunyogh Gáspárt említi mint a Rákóczi-család jóakaróit.[86] Egészen természetes, hogy amikor Lippayék mindenben kiszolgálták a Habsburgokat, a hazafias érzelmű főurak Erdély fejedelme, II. Rákóczi György felé tekintettek és tőle vártak támogatást. Ez a kialakuló ellenzéki párt ezért a magyarországi Rákóczi-pártnak is tekinthető. Ezek a főurak II. Rákóczi Györgyben a magyar rendi szabadság és függetlenség oltalmazóját látták, Bethlen, I. Rákóczi György méltó utódját, és nem sejtették, hogy tévednek. A magyar főurak, Zrínyi is, csak azt tudták, hogy virágzó országot, erős hadsereget, hatalmas gazdasági erőforrásokat vett örökbe. Mikor pedig 1653-ban legyőzte Lupuj vajdát és a kozákokat, már katonai hírnév is övezte fejét.

A Rákóczi-ház maga is mindent megtett annak érdekében, hogy magyarországi párthíveket szerezzen. Erre nemcsak azért

[85] *Széchy* I, 44–6.; III, 4; *Margalits E.*: Horvát történeti repertórium. Bp. 1900. I, 124.
[86] TT 1891. 218–9.

volt szüksége, hogy a készülő Habsburg agresszióval szemben biztosítsa magát, hanem azért is, mert II. Rákóczi György — ha végül el is rontott mindent — elődeinek példájára kísérletet akart tenni Magyarország felszabadítására. A Habsburg-hatalom közép-európai ellenségei mind benne látták azt az embert, aki Bécs uralmát megdöntheti. Hozzá írta Drábik Miklós számos próféciáját és a kor egyik legnagyobb elméje, Comenius is elsősorban azért ment Rákóczihoz az 50-es évek elején, hogy őt a Habsburg-ellenes fellépésre ösztönözze.[87]

Az elégedetlen magyar főurak és Rákóczi szövetségére így mindkét oldalról megvolt a kívánság és a reális alap. Ez a szövetség már 1649 óta kezd kibontakozni. Az ekkori országgyűlésen Lippay élesen összecsapott az újonnan választott Pálffy nádorral, aki szembeszállt az érsek felekezeti ellentéteket szító politikájával.[88] Mednyánszky Jónás, a fejedelem éles szemű követe, rögtön felismerte, hogy Pálffy egészen más jelenség, mint Eszterházy Miklós-féle Erdélyt-gyűlölő elődei. Ezért felveszi vele a kapcsolatot, és 1649. február 26-án már azt jelenti urának, hogy „Pálffy uram ő nagysága nagyságtoknak bizony igaz jót akarója". Sőt Mednyánszky azt is megírja, hogy Pálffy segítségével „magyarországi rendek közül is mentül többen lehetnének jót akarói nagyságtoknak, kit bizonyára mostani időkben könnyen végben vihetjük".[89]

Mednyánszky levele alapján valószínűnek tarthatjuk, hogy Zrínyit és Batthyány Ádámot is Pálffy hozta kapcsolatba Rákóczival, több ízben a levelezésüket is ő közvetítette. Zrínyivel és Batthyányval könnyen kapcsolatot tudott találni, hiszen közös ellenségük volt Lippay. Pálffy lelkes híve volt Zrínyi törökellenes terveinek és mindig örült, ha Zrínyi és Batthyány valami sikeres portyázást hajtottak végre. Annál szenvedélyesebben szitkozódott viszont, amikor a bécsi kormány a török elleni akciókat lehetetlenné tette. 1651. augusztus 24-én írta például Batthyánynak ezeket a sorokat: „Ez uram a szép bátorság, az kit az mi veszedelmünkre és romlásunkra csinálnak! De úgy

[87] *Bán I.*: Comenius és a magyar irodalom. It 1950. 4. sz. 106-7.; *Makkai L.* A magyar puritánusok harca a feudalizmus ellen. Bp. 1952. 133—4.

[88] *Széchy* III, 31.

[89] TL I, 212.

köll meglenni; mert azok által dirigáltatunk, kik másnak inkább, hogynem minekünk hisznek akármit is hamarébb el, nem értvén sem egyik, sem másik közülök az mi nyavalyánkat."[90]

Mednyánszky és Klobusiczky, a fejedelem követei Pálffyn keresztül tartják a kapcsolatot a magyarországi Rákóczi-párttal. 1650. május 10-én Klobusiczky számol be a nádorral való tárgyalásairól, amelyen jelen volt már a később olyan jelentős szerephez jutó Vitnyédy István is.[91] 1651 őszén pedig Mednyánszky Pálffyval és Szunyoghgal együtt tárgyalja meg a Felvidékre küldött német csapatok ügyét.[92] A szövetkezés ekkor már elég szilárd alapon nyugodhatott, mert Pálffy 1651 őszén azt üzeni Erdélybe, hogy „rettenetes offensus az érsektül, Csáky Lászlótul" és kész volna fegyvert is fogni Erdély mellett. A többiek, Zrínyi, Batthyány, Forgách, Szunyogh és Eszterházy László pedig a császárnak a magyar urakhoz intézett felszólítására, hogy maguk kezdeményezéséből indítsanak katonai akciót Erdély ellen, azt válaszolták, hogy „soha magyar ellen fegyvert nem fognak".[93] Zrínyi és Forgách emellett sürgősen meg is írta a fejedelemnek Bécs terveit.[94]

Bár minden jel arra mutat, hogy ennek a szövetkezésnek Pálffy volt a feje, mégis egyre inkább Zrínyi szerepe válik a legfontosabbá. Pálffy nem volt elég ügyes és meggondolt politikus. Maga Zrínyi ad róla nagyszerű jellemzést nádori emlékiratában, rámutatva arra, hogy túl nyíltan adott hangot Habsburg-ellenes érzelmeinek. „Ebbül a vehementiábul esett ő nagyságára a sok szó, rágalmazás, sok más calumniák, végtére az egész császár udvarának és magának is ő felségének neheztelése. Innen származott osztán, hogy ellenségei hatalmat vévén, nem hagyták oly szerencsésen véghez vinni dolgait, mint dicséretesen vége és igyekezete volt feltéve. "(185. lev.) Pálffy lehetőséget szolgáltatott ezáltal arra is, hogy Lippay őt Pucheim útján bevádoltassa az udvarnál rákócziánus összeesküvés miatt. Az ellene emelt vádat sikerült ugyan elhárítania, de az udvar

90 *Takáts S.*: Magyar küzdelmek. 111—2.
91 TT 1890. 245.
92 TT 1891. 226.
93 TT 1891. 218—9.
94 *Szilágyi S.*: i. m. I, 211.

bizalmatlanságát nem.[95] Emellett öreg és beteges is volt, 1653 őszén meg is halt.

A Pálffy által vezetett szervezkedés a fentiek alapján nem sok eredménnyel kecsegtethetett. Megmaradt volna néhány elégedetlenkedő magyar főúr konspirációjának, amely legfeljebb akkor juthatott volna komolyabb szerephez, ha II. Rákóczi György valóban támadást indít a Habsburgok ellen. Önálló politikai perspektívája ennek a szövetkezésnek akkor lett, amikor egyre inkább, majd Pálffy halála után teljesen Zrínyi kezébe csúszott át az irányítás. Már 1650 eleje óta vannak adataink Zrínyinek a fejedelemmel, Rákóczi Zsigmonddal és Lorántffy Zsuzsannával való közvetlen levelezéséről, 1653 óta pedig ez a kapcsolat elmélyült.[96] Rákóczi is felismeri, hogy magyarországi hívei között Zrínyi a legjelentősebb egyéniség és ezért 1653 őszén Ispán Ferenc, 1654 elején pedig Falusi Dániel nevű követeit személyesen is Csáktornyára küldi bizalmasabb tárgyalások végett. 1653 végén Zrínyi is küld megbízottat Gyulafehérvárra, a levélváltás pedig különféle megbízottak útján és titkos írással egyre sűrűbbé válik.[97] Zrínyi, mint láttuk, már eddig is tájékoztatta Rákóczit az ellene irányuló cselszövésekről, egyik levelében meg is ígéri, hogy „valamit tudni fogok, az ki Nagyságod méltóságát illetni fogja, igaz magyar tökéletességgel tudtára adom Nagyságodnak". (192. lev.) Mednyánszkyhoz írott levelében 1654. február 21-én pedig egyenesen kijelenti, hogy „véremmel is bizony kész leszek megszolgálni ü Nagyságának". (193. lev.) Rákóczi viszont elhalmozta figyelmének jeleivel Zrínyit: atyjafiának és öccsének fogadta, 1654 elején egy kitűnő lovat küldött neki ajándékba, sőt annyira érdeklődött Zrínyi iránt, hogy Ispán Ferenccel elhozatta — Zrínyi szerénykedő tiltakozása ellenére — legújabb művének, a *Vitéz hadnagy*nak a kéziratát. (185, 198. lev.)

[95] *Széchy* III, 33.

[96] 126, 184. lev.; *Takáts S.*: Magyar küzdelmek. 177.

[97] Ispán látogatása az 1653 őszén írt nádori emlékiratból tűnik ki (185. lev.), Falusié pedig Zrínyi 1654. febr. 21. leveléből. (192. lev.) Zrínyi gyulafehérvári megbízottjáról csak annyit tudunk, hogy átadta a nádori emlékiratot. A levélváltásban közreműködött még Mednyánszky Jónás és gróf Merode (192. lev.).

Egy igen lényeges gazdasági oldala is van végül a Zrínyi és Rákóczi közti kapcsolatnak, amelyre a kutatás eddig nem figyelt fel. Ha kevés adatból is, de arra kell következtetnünk, hogy kereskedelmi kapcsolata is volt a Rákóczi-házzal. 1654 őszén például Rákóczi Zrínyi kérésére „erősen futó lovakat" küld neki a toscanai nagyherceg számára.[98] Egy adat arról számol be, hogy Lorántffy Zsuzsanna pénzzel tartozik Zrínyinek, ez is csak kereskedelmi ügyletekkel lehet összefüggésben. Vitnyédy István levelezéséből egészen nagyszabású kereskedelmi terveknek a körvonalai is kibontakoznak. Eszerint Rákóczi a fejedelmi monopóliumot képező erdélyi marhakivitelt a Zrínyi-birtokokra, illetve a Zrínyiek adriai kikötőibe kívánta irányítani. 1657 elején — talán a lengyel hadjárattal is összefüggésben — meg is indultak az erdélyi marhaszállítmányok, de Rákóczi veresége rövidesen véget vetett ennek a nagy jelentőségű kezdeményezésnek.[99]

A magyarországi ellenzéki párt kialakulására vonatkozó fejtegetésünket annak hangsúlyozásával zárhatjuk, hogy Habsburg-Magyarország legkiválóbb államférfia lépett az erdélyi fejedelemmel szoros szövetségbe. Ez a mozzanat új fejlődési távlatokat mutat a függetlenségi mozgalmak keretében. Bocskay és Bethlen csak az elégedetlen főurak nagyon ingatagnak bizonyult támogatására számíthatott. Sőt a magyar főurak mind Bocskay, mind Bethlen idejében végül behódoltak a Habsburgoknak. Bethlen első hadjárata óta pedig Erdély egyáltalán nem támaszkodhatott magyarországi párthívekre függetlenségi harcaiban. Zrínyi személyében első ízben jutott Erdély a függetlenség egy rendíthetetlen magyarországi harcosához. És Zrínyi vezetésével — mint látni fogjuk — a magyarországi elégedetlenkedők szövetkezése is szilárd párttá fejlődhetett.

A magyar történelem tragédiáihoz tartozik, hogy míg Bocskaynak és Bethlennek nem lehetett olyan magyarországi híve, mint Zrínyi, addig az az erdélyi fejedelem, akibe Zrínyi reményeit vetette, nem volt méltó Bocskay és Bethlen trónjához. Ezt azonban ekkor még nem tudhatta; II. Rákóczi Györgyben csak a Habsburg-ellenes terveket kovácsoló magyar uralkodót láthatta. Nem annyira a konkrét személynek, akit közelről úgy-

[98] *Takáts S.*: Szegény magyarok. 291.
[99] TL I, 132.; *Vitnyédy* I, 37, 49—50.

sem ismert, mint inkább a Habsburg-királyokkal szemben „a magyar fejedelemnek" szólnak 1653 őszén írt lelkes szavai, melyek szerint „kivel tudná inkább és jobban közleni és kinek dedikálhatná jobban az maga devotióját, mint egy magyar fejedelemnek, az kit az Isten sok kegyelmességgel, úgymint hazájához való buzgó szeretettel, vitéz fejedelmi szivvel és ehhez ennyi triumfussal és dicsőséges győzedelmekkel megáldott, — az kit az Isten magyar nemzetnek megvidámítására meg kezdett kegyelmesen mutatni: mint szélvésztül hányattatott hajósnak, aki semmit, szélvésznél és sötétségnél, kétségnél többet nem látott, égen való derülést és csendes verőfényt" (185. lev.).

A nagyobb baj azonban nem II. Rákóczi György személyének a félreismerése volt. Az ellenzéki főuraknak, s mindenekelőtt Zrínyinek Rákóczira épített tervei azért bizonyultak ingatagnak, mert nem ismerték és nem tudták helyesen megítélni az erdélyi fejedelem bel- és külpolitikáját. Zrínyi, mikor Erdélyre tekint, csak a fejedelmet látja és nem vet számot az erdélyi társadalom erőviszonyaival. Pedig Erdély haladó erői, a puritánus mozgalom hívei nem a fejedelem mellett, hanem vele szemben állottak. II. Rákóczi György a haladó erők üldözésének a politikáját folytatta, s ezzel alapjaiban meggyengítette államát, jórészt alkalmatlanná tette Habsburg-ellenes nemzeti funkciójának betöltésére. Zrínyi új politikai tervei, szövetkezése reálisabb lett volna, ha ezt a helyzetet felismeri, ha a fejedelem mellett egyidejűleg az erdélyi haladó mozgalommal is kapcsolatba lép és arra törekszik, hogy az általa annyira óhajtott nemzeti összefogás Erdélyen belül is létrejöjjön. A puritánusokban mutatkozott is hajlandóság arra, hogy a fejedelmet támogassák Habsburg-ellenes törekvéseiben, s ezt az összefogást szorgalmazta az ekkor Sárospatakon tanító Comenius is. Zrínyit azonban nemcsak az esetleges tájékozatlanság, az erdélyi ügyek nem kellő ismerete akadályozta abban, hogy a puritánusokkal kapcsolatba lépjen, hanem monarchikus, abszolutisztikus felfogása is. Az ez idő tájt írt *Vitéz hadnagy*-ban elítélőleg nyilatkozott az angol forradalomról és így nyilván nem rokonszenvezhetett az angol forradalmi erők erdélyi híveivel.

Még súlyosabb következménnyel járt II. Rákóczi György külpolitikájának téves megítélése. Az erdélyi fejedelem udvara ekkor is hatalmas diplomáciai tervezgetések központja volt,

a külföldi követek valóságos találkozó helye. A mozgékony erdélyi diplomaták is állandóan járták Európát. Mindez azonban csak formájában volt Bethlen ügyes külpolitikájának a folytatása, valójában az európai erőviszonyok félreismerése, a szomszéd népek elidegenítése, könnyelmű kalandor-politika, nagyhatalmi hóbort és végül katasztrófa jellemezte. Zrínyi egyik legnagyobb tévedése volt, hogy ezt csak későn ismerte fel. Ezt persze nem lehet csodálni, hiszen az ellenzéki főurak, élen Zrínyivel, éppen azért fordultak Erdélyhez, mert benne a Habsburg-ellenes politika egyik európai súlyú tényezőjét látták, amelynek hagyományos kapcsolatai vannak Európa Habsburg-ellenes erőivel. Elsősorban a Rákóczi diplomáciájában való bizalom okozta, hogy az erdélyi fejedelem és a magyarországi hazafias erők vezérének oly biztató összefogása már kezdettől fogva magában rejtette a későbbi kudarc csíráit.

Az 1650-es évek elején Zrínyinek, a Habsburgok alattvalójának még nem volt nemzetközi tekintélye, ezért egyelőre nem is tehetett mást, mint hogy külpolitikai tekintetben hagyta magát vezettetni Rákóczitól. Legfeljebb tájékoztatást nyújtott neki bizonyos kérdésekről és tanácsokat adott. (185, 198. lev.) Pedig egyedül benne voltak meg azok az adottságok, melyek lehetővé tették a helyes tájékozódást a magyar függetlenség kérdéseinek nemzetközi összefüggéseiben.

Nemzetközi látókör, elméleti felkészültség

XVII. századi függetlenségi mozgalmaink sikerei és kudarcai a legszorosabb összefüggésben voltak a nemzetközi politika eseményeivel. A nemzet méltó vezére csak olyan férfi lehetett, aki az európai politika szövevényében teljesen tájékozott, aki nemzetközi méretekben világosan látja az erőviszonyokat, aki egy percre sem választja el a magyarországi problémát az európai kérdésektől, akinek megvan a kellő elméleti képzettsége is, hogy mindezekről biztos ítéletet formálhasson. Ilyen vezér volt Bethlen Gábor és az eredmény nem is maradt el.

Nemzetközi látókör, politikai tisztánlátás, elméleti felkészültség tekintetében Bethlen örököse nem a trónján ülő fejedelem volt, hanem a Habsburg-nyomás ellen szervezkedő magyarországi főurak vezére, Zrínyi Miklós.

Már az eddigi tárgyalás során is láttuk, hogy Zrínyinek Velence irányában élénk külföldi kapcsolatai voltak, ismerte a török elleni harc nemzetközi összefüggéseit, és éppen ezért tudta programul tűzni a török kiverését. A *Szigeti veszedelem* keletkezésének körülményeit vizsgálva az is kiderült, hogy milyen alaposan tanulmányozta a magyar, a török és a kelet-európai történelmet, sőt az eposzban már Machiavelli elméleti alapvetésének a nyomait is felfedezhettük. Zrínyi már az eddigiek során is a nemzetközi eseményekben és azok történelmi előzményeiben jártas politikusnak bizonyult. Eddig azonban mindezt csak a török-kérdés szempontjából vizsgálhattuk. A feladatunk most ezt szélesebb összefüggésben megvilágítani.

A velencei köztársasággal való politikai kapcsolatok Zrínyi 1645. őszi condottiere-terve után is változatlanul fennálltak. 1646-ban személyesen is megfordult Velencében, 1651. november 4-én kelt levelében pedig valami viszálynak a megoldására tesz javaslatot a Signoriának, újra kifejezve azt a készségét, hogy a köztársaság szolgálatára legyen.[100] Láttuk, hogy 1652 kora tavaszán a török ellenében segítette a velenceieket. Velencei rokonaival és barátaival állandóan levelezett, beszámolt nekik a török elleni sikeres csatáiról. Kereskedelmi kapcsolatairól már eleget szóltam.

Velencén keresztül a politikai és gazdasági kapcsolatok Itália más részébe is elértek. Levelezett a toscanai nagyherceggel s lovakat küld neki, ő viszont különféle más ajándékokat kap tőle. (185., 319 lev.) Zrínyi egy ízben Lippay kérésére tengeri csigák vásárlására küldi embereit Olaszország távolabbi részeibe, mert Velencében csak rosszakat lehetett kapni. (63. lev.)

A Velencével való szoros kapcsolatok igen gyümölcsözőek voltak Zrínyi politikai fejlődése szempontjából. Savoia mellett a XVII. században egyedül Velence volt szabad föld Itáliában: egyik gyülekező helye a pápai és a spanyol uralom elől menekülő politikai emigránsoknak. Fejlett könyvnyomtatása és enyhébb cenzúrája folytán Velence a politikai, történeti és hadtudományi könyvkiadás egyik európai központja. A velencei diplomaták hagyományos ügyessége révén a köztársaság mindenről tájékozva volt, itt minden hír összefutott és így Velencén keresztül át

[100] *Nani* 5–6.; *Csapodi* 15. sz.

lehetett tekinteni az európai politika egész szövevényét. Zrínyi élt is ezekkel a lehetőségekkel, leveleiben gyakran hivatkozik velencei hírekre, könyveinek nagyobb részét szintén Velencéből hozatta. Híres könyvtárának anyaga jórészt velencei nyomtatványokból állt.[101]

A csáktornyai Zrínyi-könyvtár jó bepillantást enged Zrínyi műveltségébe. A szépirodalmi, katonai, valamint a török-kérdéssel kapcsolatos történeti irodalom után vegyük röviden szemügyre Zrínyi egyéb történeti és politikai könyveit. Legnagyobb számban a történelmi könyvek voltak képviselve könyvtárában, hiszen tudta jól, hogy helyes politikai következtetéseket a jelenben csak a múlt alapos ismeretére támaszkodva lehet levonni. Erre példát is mutatott a *Szigeti veszedelem*-ben. Nagy politikai jelentőséget kell tulajdonítanunk ezért annak, hogy az ókortól a saját koráig a történetírás legjava ismeretes volt előtte.

Zrínyi katalógusában a latin és görög történetírók sorában ott találjuk Livius, Caesar, Tacitus, Plutarchos, Xenophon, Sallustius, Svetonius, Curtius Rufus, Justinus, Josephus, Konstantinos Porphyrogennetos nevét. A közép- és újkorra vonatkozólag elsősorban az élenjáró olasz történetírás termékei álltak rendelkezésére: Leonardo Bruni több munkája, Machiavelli *Istorie Fiorentine*-je, amely a történelmet már az osztályok harcaként fogja fel, Guicciardini klasszikus *Storia d'Italia*-ja, Paulus Jovius művei, majd a szemléletükben ugyan korlátolt, de történetírói szakszerűségben még mindig élvonalbeli Davila és Bentivoglio hatalmas korpuszai. Bár könyvtárjegyzékében nem találjuk, biztosan ismerte Velence XVII. századi nagy történetírójának, a pápa ellen bátran harcoló Paolo Sarpinak a műveit, hiszen amikor Sarpi cáfolására 1656-ban megjelent Sforza Pallavicinónak pápai megbízatás alapján írt feldolgozása a tridenti zsinatról, Zrínyi ezt is sürgősen meghozatta.

Nem hiányoznak azonban az Itálián kívüli történetírók, illetve a többi európai ország történetének feldolgozásai. A spanyolországi gótok történetéről, a piros és fehér rózsa háborúról éppen úgy voltak könyvei Zrínyinek, mint a huszita háborúkról. Ez utóbbit így jegyezte be könyvtárkatalógusába: *Historia*

[101] A Zrínyi-könyvtár politikai-történeti anyagának alábbi jellemzéséhez vö. *Kardos T.*: Zrínyi a XVII. század világában. ItK 1932. 156–8. A felsorolt könyveket lásd a Bibl. Zr. megfelelő lapjain.

belli Hussitarum liber Germanicus. Nem hiányzott Froissard és Commines híres francia története sem, a XVI. századi francia polgárháborúról pedig Davila híres feldolgozásán kívül rendelkezésére állott Pierre Matthieu-nek, IV. Henrik történetírójának a műve is. Ugyanettől a szerzőtől több más könyve is volt, köztük a királyáról, a francia abszolutizmus megalapítójáról, valamint XV. századi elődjéről, a francia centralizált monarchiát megteremtő XI. Lajosról szóló könyvei.

Érthető érdeklődéssel fordult Zrínyi Németország, Ausztria és különösen a Habsburg-ház története felé. Számos könyve foglalkozik a Habsburg-ház genealógiájával, V. Károly és utódainak tetteivel, és összegyűjtötte a harmincéves háború történetével foglalkozó egykorú nagy történeti feldolgozásokat: Lotichius, Ricci, Brachelius, Priorato, Pomo műveit is. A harmincéves háború publicisztikájából is található anyag könyvtárában, méghozzá Habsburg-ellenes, protestáns röpiratok is.

A Zrínyi-könyvtár vizsgálata azt mutatja, hogy a nagy költő és politikus elsősorban a legújabb évtizedek eseményeivel igyekezett tisztába jönni, azok közt tájékozódni. A XVII. század első felének minden jelentős eseményéről találunk történeti feldolgozásokat. A németalföldi szabadságharcot Bentivoglio könyvén kívül Famiano Strada munkájából tanulmányozhatta. Több könyve foglalkozik Richelieu és Mazarin tevékenységével, jelezve Zrínyi érdeklődését a francia abszolutizmus megszilárdításáért vívott küzdelmek iránt; az egyik birtokában lévő röpirat a Fronde eseményeivel foglalkozik. Az 1640-es években szinte egész Európán átrohanó forradalmak és nemzeti szabadságharcok egyike sem kerülte el figyelmét. A IV. Fülöp esztelen politikája miatt kitört cataloniai felkelésről Assarino munkája, az 1640. évi győzelmes portugál szabadságharcról számos publicisztikai mű, a kor legfontosabb világtörténelmi jelentőségű eseményéről, az angol forradalomról és I. Károly bukásáról pedig Earles könyve tájékoztatta. Megszerezte Giraffi frissen készült feldolgozását Masaniello 1647. évi nápolyi forradalmáról. Az olasz népnek a spanyol uralom elleni küzdelmei különösen érdekelték, hiszen Itália állt hozzá legközelebb, és az elnyomó itt is a gyűlölt Habsburg-ház volt. A XVII. századi olasz nemzeti mozgalom termékeiből ki kell emelnünk Boccalini könyveit, melyeket a savoiai kormány érdekében írt, spanyolellenes éllel.

De itt voltak Valerio Fulvio Savoiano válaszai is a savoiai politikával polemizáló spanyol Quevedóhoz.

A legmodernebb eseményekről állandóan és rendszeresen értesülhetett Vittorio Siri évenként megjelenő köteteiből: *Il Mercurio, overo historia de' correnti tempi*. Siri személyes ismeretségben is volt Zrínyivel és nagy dicsérettel emlékezett meg róla. Zrínyi is becsülte, mondván, hogy a „keresztyénségben senki olyan igazán, szépen, sine passione nem ír, és aki a fejedelmeknek minden állapotjának úgy végére menne". (185. lev.) Ezért akarta Zrínyi II. Rákóczi György moldvai győzelmeit is megíratni vele. Nem meglepő, hogy az *Adriai tengernek Syrenája* címlapképét is az ő könyve nyomán készíttette.

Amint ez a vázlatos felsorolás mutatja, Zrínyinek módja volt megismerni az ókori, középkori és kora-újkori történetet, és így történeti előzményeivel együtt mérlegelhette, értékelhette saját kora eseményeit. A XVII. század első felének európai politikájában nem volt könnyű tájékozódni. A nagy európai háború, az abszolutizmusok megszilárdulása, de másrészt az abszolutizmusok ellen kitörő forradalmak egymást érték ezekben az évtizedekben. Azt azonban mindenképpen észre kellett vennie, hogy Európa-szerte harc folyik a nemzeti államok megteremtéséért. Ezt mutatták a francia abszolutizmus kialakulása, a németalföldi, portugál szabadságharcok, az olasz nemzeti mozgalmak, hogy a csehek szerencsétlen kimenetelű függetlenségi harcáról ne is szóljak.

A puszta tárgyi tájékozottság persze még nem elég. Az elsajátított hatalmas történeti ismeretanyag és az aktuális eseményekben való tájékozódás önmagában még holt anyag marad, ha nem áll rendelkezésére megfelelő elméleti felkészültség a jelenségek lényegének megértésére és a helyes következtetések levonására. Zrínyinél éppen ez az elméleti felkészültség a döntő, ez az, amellyel messze fölébe tudott emelkedni valamennyi kortársának, sőt a XVII. századi függetlenségi küzdelmek legnagyobb teoretikusává válhatott, e tekintetben felülmúlva Bethlent is, előkészítve Rákóczit. Elméleti ismereteinek a forrását szintén ott találjuk könyvtárában, főleg annak *Politici* című szakában, ahol 40 művet sorol fel.

Már első pillantásra kitűnik, hogy a politikai művek többsége a Machiavelli nyomán és részben őt eltorzítva létrejött tacitista,

állam-rezon irodalom terméke. Ennek a machiavellista, illetve ál-machiavellista irodalomnak az élén persze magának a nagy olasz forradalmi gondolkodónak összes művei állanak, az 1550. évi kiadásban. Mellette ott találjuk Guicciardininek a *Discorsi*-val polemizáló *Considerazioni*-ját, valamint a hugenotta Gentillet antimachiavellista művét. Ezt követik a XVI. század többi politikai gondolkodóinak művei: Paruta *Discorsi politici*-je, Boterótól a *Relazioni universali*, valamint Bodin *Methodus ad facilem historiarum cognitionem* című munkája. Paruta, Botero, Bodin alkotják meg Machiavelli elveit felhasználva, de vele polemizálva az állam-rezon elméletét, melyet azután a harmad-negyedrangú szerzők könyvek sokaságában terjesztettek a XVII. században.

A XVII. századi tacitista, állam-rezon irodalomból Zrínyi a legkülönfélébb könyveket gyűjtötte össze. De Silhon-nak Richelieu tetteit Machiavelli szellemében elemző könyvétől kezdve Wilhelmo Ferdinando ab Efferen szélsőségesen reakciós *Manuale Politicum Christianum de Ratione Status*-áig a különböző fejedelmi tükrök (Bonini; Marliano), Tacitus-kommentárok (Malvezzi, Ammirato, della Torre), politikai és történeti példatárak, aforizma- és maxima-gyűjtemények (Frachetta, Raimondi, Astolfi, Danaeus, Chokier de Surlet) hosszú sora foglalt helyet a csáktornyai könyvpolcokon.

Ebből a felsorolásból természetesen még nem következik, hogy Zrínyi milyen elméleti alapra helyezkedik, milyen világnézetet tesz magáévá. Zrínyi előtt a kor többi ideológiai irányzata sem volt ismeretlen. Justus Lipsius összes művei is megvoltak a könyvtárában, és így az új-sztoikus irányzatot ismernie kellett, Lipsiusra többször hivatkozik is műveiben. A sztoicizmus nagy magyarországi elterjedtségét ismerve, ez természetesen magától értetődő. Itt találjuk a természetjog nagy teoretikusának, Hugo Grotiusnak egyik könyvét, valamint az ő megjegyzéseivel ellátott Tacitus-kiadást. De nem hiányoztak Zrínyi olvasmányaiból a kor élenjáró filozófusainak a könyvei vagy az azok tanításait közvetítő munkák sem. Könyvei között megvolt a materialista Gassendinek Epikurosról szóló műve. A *Vitéz hadnagy* egyik helye alapján pedig arra gyanakodhatunk, hogy Baçont is olvasta.[102] Egy valószínű feltevés szerint ismerte Comenius

[102] Filozófiai Irók Tára VII, 1885. 123.

egyik-másik művét is,[103] a Comenius által képviselt panszofikus irányzat más képviselőinek a műveiből több meg is volt könyvtárában.[104] A kor legnagyobb filozófusának, Descartes-nak a munkáival nem jutott kapcsolatba, de élete végén a cartesiánus természettudományt közvetítő Regius *Philosophia naturalis*-a már megjelenése (1661) után egy évvel ott volt a csáktornyai könyvtárban.

A Zrínyi-könyvtárnak, Zrínyi történeti, politikai, ideológiai olvasmányainak a számbavétele után már sejtenünk lehet a nagy költő-hadvezér és politikus mellett az élenjáró teoretikust is. Hol vagyunk már Pázmány skolasztikus filozófiájától, amely nem volt való „fejének" ! Az olvasmányok jegyzéke már önmagában is sokat elárul, de könnyen félre is vezethet. Pontosabb képet kapunk Zrínyi politikai műveltségéről és elméleti felkészültségéről, ha azt vizsgáljuk meg, hogyan olvasta, hogyan dolgozta fel olvasmányainak anyagát.

Olvasmányok, előtanulmányok a prózai művekhez

A *Vitéz hadnagy* előszava szerint Zrínyi leginkább történeti könyveit olvasta, mégpedig „a magyarét először átolvasván, jöttem a rómaiakra, akikbül im tanultam is egynehány tudományokat" (432). Szerencsére módunk van némi bepillantást nyerni abba is, hogy miként dolgozta fel történeti olvasmányait, illetve hogy tanulmányai során milyen szempontokat tartott szem előtt. Zrínyi ugyanis a régi korok sok olvasójához hasonlóan, könyvei nagy részét lapszéli jegyzetekkel látta el. Ezeknek a jegyzeteknek a vizsgálata számunkra sok tanulságot ígér, hiszen ezeket kell legőszintébb megnyilatkozásainak tekintenünk. Sajnos, nem áll rendelkezésünkre valamennyi jegyzete, mivel a Zrínyi-könyvtár állományának jelentős része elveszett. Így például nincs meg Zrínyi Machiavelli-példánya, pedig az ehhez fűzött reflexiói különösen érdekesek lennének. Sajnos, a fennmaradt könyvek bejegyzéseinek a vizsgálata sem könnyű, mivel a jegyzetek egyetlen kiadása igen pontatlan és megbízhatatlan.

[103] *Bán I.*: i. m. 112.
[104] *Zolnai B.*: Zrínyi világa. Magyar Szemle 1938. XXXII, 191–200.

A bejegyzések vizsgálata is igazolja, hogy Zrínyi érdeklődésének az előterében a magyar történelem eseményei álltak. Láttuk már, hogy Istvánffy olvasásakor milyen sok jegyzetet írt ősével kapcsolatban. De ugyanígy figyelmet szentel mindennek, ami valamilyen összefüggésben volt családjával. Mikor Krupa várát említi a történetíró, „Krupa Zrinieké volt" jegyzi melléje; Gozdanstvo ezüstbányáinak olvasásakor a „Zriniek bányája" megjegyzést illeszti a margóra; egy Zalai Kelemen nevű egyén említésekor pedig feljegyzi: „Zalay Jánosné . . . Zríniekkel pactus volt."[105] Számos bejegyzést találunk Bonfini-kötetében is, arról tanúskodva, hogy Zrínyi nagy érdeklődéssel tanulmányozta a középkori történelmet s különösen Mátyás tetteit.[106]

Jegyzeteiben igen gyakran megfogalmazza saját gondolatait, ítéletét egy-egy eseménnyel vagy jelenséggel kapcsolatban. Mikor például Bonfiniben Mária királynőnek Kis Károlyhoz intézett szavait olvassa („nescis, heu nescis, quam gravis semper fuerit Ungaria malorum omnium officina"), ezt veti melléje: „Bizony, bizony, nagy igazat mondtál királyné."[107] De különösen ellenségeivel szembeni érzéseire vetnek fényt az ilyen szubjektív megnyilatkozások. Jansonius *Mercurius Gallo-Belgicus*-ában azt olvasta, hogy a királyné két órát küldött ajándékba a szultánnak, mire odaveti: „Nagy kár volt sok ebnek olyan drága órákat küldeni."[108]

Zrínyi antiklerikalizmusának is számos bizonyítékát szolgáltatják ezek a jegyzetek. Jansonius említett könyvében ilyen bejegyzései találhatók: „Mala vita Jesuitae"; Guicciardini nagy *Storia d'Italia*-jának olvasása közben pedig minduntalan kifejezést ad a pápák tettei feletti felháborodásának. A konklávé szavazataival való kereskedést így jellemzi: „Kótya vetye

[105] *Drasenovich* 51, 60, 61.

[106] A Bibl. Zr. a fennmaradt és Zrínyi által jegyzetelt kötetek között említi Zrínyi Thuróczy-példányát. *Drasenovich* azonban a jegyzetek kiadásakor nem találta a kötetet. (*Drasenovich* 8.) Pedig a kötet megvan, csakhogy a Zágrábi Egyetemi Könyvtár nem az ún. Zrínyi-könyvtárban, hanem az ősnyomtatványok között őrzi. A benne lévő bejegyzések azonban csekély érdekűek és minden valószínűség szerint nem is Zrínyitől származnak.

[107] *Drasenovich* 32.

[108] Uo. 37.

kótyavetye kinek kell", mikor pedig VI. Sándor egyik megmérgezett áldozatáról van szó, így fejezi ki megbotránkozását: „nosza pápa, hun van az hited." Milyen finom gúny érződik a szavaiban, mikor arról olvasva, hogy a király a misét celebráló pápa kezére vizet önt, ezt veti papírra: „Krisztus urunknak nem töltött vizet kezére Tiberius császár."[109]

Nem kell ezek után csodálkoznunk azon sem, hogy Zrínyi kritikával és fenntartásokkal forgatta könyveit. Tanult belőlük, de nem fogadta el az olyan állításokat vagy adatokat, melyeket tévesnek, helytelennek tartott. Igaz, hogy Bonfini-példányában egy helyen igen elnézően vélekedik a történetírók hibáiról: „est impossibile historico qui multa scribit, aliquando memoriae vitium non incurrere",[110] mégis sokszor kiigazítja a téves adatokat, vagy keményen megrója a szerzőt. Így például Orbininek *Il regno degli Slavi* című könyvében egész sor tévedést igazít helyre.[111] Az ilyen kritikai megjegyzéseivel elárulja nagy történeti tájékozottságát is. Jansonius említett műve III. kötetében például egy alkalommal megjegyzi: „Paulus Jovius aliter certet."[112] A történetírói tudatlanság feletti felháborodására elsősorban Jansonius szolgáltatott alkalmat, akinek Mercuriusába gyakran jegyzi be, hogy „ego non credo" vagy „sed toto coelo erras". Egy ízben pedig a történetírás helytelen módszerét kárhoztatja, nála igen éles és szenvedélyes szavakkal: „Insolentissime asine, sine re es historicus, historice scribenda erat historia et n[on] predicare, erat haud predicare, sed rem narrare."[113]

Zrínyi jegyzetei tehát már elénk állítják azt a történeti eseményeket szakavatottan elemző és rendszerező s ugyanakkor szenvedélyesen állástfoglaló írót, akit a *Vitéz hadnagy*ból rövidesen megismerünk. Politikai íróvá fejlődésének az útját figyelhetjük meg könyvjegyzetein keresztül. Ezek a jegyzetek gyakran a prózai művek közvetlen előtanulmányaivá szélesednek, a prózaíró Zrínyi műhelytitkait fedik fel. Számtalan

[109] Uo. 34–6.
[110] Uo. 31.
[111] Uo. 46–7, 65–7.
[112] Uo. 64. (Tévesen G. B. Leoni könyvébe írt bejegyzésként közölve.)
[113] Uo. 63, 38.

érdekes jegyzetének a további ismertetése helyett ezért most válasszunk ki egyetlen könyvet, melyet a *Vitéz hadnagy* írásához felhasznált, tehát körülbelül a 40-es évek végén jegyzetelt. Virgilio Malvezzi *Discorsi sopra Cornelio Tacito* c. művéhez fűzött jegyzetein keresztül vizsgáljuk meg most már nemcsak az érdeklődő olvasót, de a saját művének írásához tudatosan felkészülő prózaírót, előtanulmányai közben.[114]

Malvezzi munkája a XVII. századi tacitista irodalom egyik terméke, Tacitus-kommentár, amely a nagy római történetíró egy-egy megállapításához hosszú értekezéseket, discursusokat fűz egy-egy politikai kérdésről. Zrínyi bejegyzései különböző típusúak. Megtalálhatók egyrészt a már eddig is bemutatott szubjektív megállapítások, melyek között életrajzi vonatkozású is akad. A bejegyzések többsége azonban nem más, mint az egyes Malvezzi discursusok történeti példatárának magyar történelmi példákkal való kiegészítése. Mikor Malvezzi a 328. lapon elmondja például, hogy Spurinna, érezve gyengeségét, nem ütközött meg Piacenzánál a vitelliánusokkal és vitézeit is lebeszélte az oktalan harcról, Zrínyi megjegyzi: „Ha Mohács mezein a király így tette volna magát, mint az Sporinna [!], talán elhagyták volna az bolond vitézek az ő bolondságokat." A legtöbb esetben pontosan feltünteti Zrínyi forrásainak, Bonfininek vagy Istvánffynak a lapszámát is; néha meg sem említi a megfelelő magyar eseményt, és csak a magyar töténetírók valamelyik helyére utal. Ezek a pontos forrásmegjelölések arról tanúskodnak, hogy Zrínyi nemcsak emlékezetből jegyzett fel egyet-mást olvasás közben, hanem Malvezzi egy-egy politikai megállapításához rendszeresen megkereste az odakívánkozó magyar példákat Bonfiniből és Istvánffyból.

A jegyzeteknek egy másik típusa még következetesebben alkalmazza ezt az eljárást, amennyiben Zrínyi a megfelelő magyar vonatkozásokat részletesebben kívánja Malvezzi-példányába feljegyezni, úgyhogy a margó által nyújtott hely már nem elegendő. Ilyenkor a könyv elejéhez kötött üres lapokat használja fel erre a célra. Zrínyi szinte tudományos precizitással végzett munkáját kitűnően jellemzi egy-két példa a jegyzetek-

[114] Discorsi sopra Cornello Tacito del Marchese Virgilio Malvezzi. In Venetia 1635. A Malvezzihez írt jegyzetek: *Drasenovich* 38—46, 64—5.

nek ebből a fajtájából. Malvezzi VII. discursusa a hitetlenek elleni harc kérdésével foglalkozik és ennek során említi, hogy VII. Károly Bajazet szultán ellen tervezett háborújában magával akarta vinni a szultán emigráns fivérét, hogy kedvezőbb fogadtatásban részesüljön a török birodalom egyes köreinél. Zrínyi a 45. lapra, ahol ez olvasható, csak annyit írt: ,,vide 10 retro." Ez az utalás a könyv elején található feljegyzésekre vonatkozik, és ott a 10-es szám alatt az éppen ide tartozó magyar megfelelőt találjuk:

,, 10. — vide Máttyos királnak Croni[c]ájának 54 részébe 171 foliusban, mikor Máttyos király Soliabot, az Mahomet [tö]rök császár fiát kérette Francuz királyá[t]ul az kit az maga attyafia kiüzött Ázsiából és Francuz királyhoz szaladott, ennek az neve alatt Máttyos király akarva nagy hadat inditani az Máttyos király."

A feljegyzés elején lévő bibliográfiai utalás Heltai krónikájára vontakozik, ahol a megadott lapszámon a következőket olvassuk: ,,Annakutánna, hogy a franciai királytól megkérné Szollyabot, az Mahomet török császár fiát; mert az ő atyjafia kiüzte vala őtet Ázsiából és ugy futott vala be Franciaországba a királyhoz. Ennek a neve alatt akar vala Mátyás király nagy hadat inditani a török ellen."[115] Láthatjuk tehát, hogy Zrínyi szinte szó szerint kiírta Heltaiból az ide vonatkozó részt.

Nagyon érdekes Zrínyinek Malvezzi ,,Come, e quando sia odioso il governo delle donne" c. XXIII. discursusához fűzött kiegészítése is. Mikor Malvezzi Tacitust idézve kijelenti, hogy egy harcias népnél gyűlöletes a női uralom, Zrínyi melléje jegyzi: ,,proinde nih[il] feminar[um] imperio formidolosius et intolerabilius esse Bon. dec.—3, L—1, fo—386, n—10, vide retro 15". A nőuralmat kárhoztató idézett kijelentés valóban megtalálható Bonfini megjelölt helyén, a 386. lap 12—13. sorában, ahol ez a kijelentés mint a Mária elleni összeesküvők véleménye szerepel. De Zrínyi kevésnek tartotta ennyit megjegyezni és mivel több helye itt nem volt, adatait a kötet elején folytatta, ahol a megadott 15. szám alatt még ezt olvashatjuk erről a tárgyról: ,,nézd meg a zágrábi püspök orációjot mit mond, az asszon kirolkodásárul. Bon. dec.—3, L—1, f—357, n—20,

[115] *Heltai G.*: Magyar krónika. (Kiadta Varjas B.) Bp. É. n. 375.

másik foliuson is n—30."[116] Bonfini megjelölt lapjain olvasható ugyanis a zágrábi püspöknek Kis Károly előtt tartott beszéde, mikor az összeesküvők megbízásából felajánlotta neki a magyar koronát.

A kötet elején található feljegyzések között a bejegyzések egy új típusával is találkozunk. Malvezzi egyes fejezeteinek a rövid kivonatát is ide írta Zrínyi. Így a feljegyzések között az első és második bekezdés Malvezzi első, illetve második fejezetének az összefoglalása, a 3. számú jegyzet pedig a negyedik fejezet kivonata.[117] Már itt megmutatkozik Zrínyinek az a képessége, hogy a forrásul használt szerzők rendkívül hosszadalmas és bonyolult fejtegetéséből ki tudja emelni és tömören összefoglalni a lényeget. Malvezzi 8—10 oldalas fejezeteinek szinte minden lényeges gondolatát össze tudta foglalni 8—10 soros kivonatokban. Míg tehát az előbbi jegyzetekben azt figyelhettük meg, hogy miként tudja Zrínyi a megismert politikai megállapításokhoz a legmegfelelőbb magyar történeti példákat megkeresni, addig ezek a kivonatok azt mutatják, hogy képes a lényeg megfigyelésére és kiemelésére, a bonyolult kérdések szintetizálására. Mindezek már a prózaíró Zrínyi tulajdonságai.

Néhány másik könyvéből a prózai művek írására való felkészülés további mozzanataira derül fény. Egy-egy történeti esemény megismerésénél néha elvileg általánosít, ami már Machiavelli módszerének a követésére mutat. Mikor Bonfininél V. Lászlóról olvas, ezt az axióma-szerű tételt fogalmazza meg: „Vae tibi regnu[m] cuius rex puer est."[118] Mint prózai műveiből látni fogjuk, hadtudományi és politikai elveinek minél világosabb, minél találóbb és tömörebb megfogalmazására törekedett. Ilyesmire már a jegyzetekben is van példa, pl. Assarinónak a cataloniai felkelésről szóló könyve 101. lapján már valósággal egy aforizmát fogalmaz meg olasz nyelven: „bisogna far tutto quel che si può humanamente far al soldato, il resto lasciar alla

[116] *Drasenovich*nál az idézett rész tele van sajtóhibákkal vagy hibás olvasatokkal. Itt kijavítva közlöm.

[117] Nincs ezért igaza *Drasenovich*nak, aki szerint a Malvezzi-kötet elején Zrínyi kis államelméletet dolgoz ki (18). A jegyzetek kiadója, úgy látszik, nem tanulmányozta át magát a könyvet és így nem jött rá, hogy egyszerű kivonatokról van szó.

[118] Uo. 32.

fortuna, e non lasciar far tutto alla fortuna e star trascurato."[119] Ezzel az elvvel a *Vitéz hadnagy*-ban nemegyszer találkozunk, csaknem azonos megfogalmazásban.

Az általános igazságok tömör megfogalmazására való törekvés fejeződik ki egyes mondások, közmondások gyakori feljegyzésében is. Jansonius könyvébe beírta: „Fide sed cui vide", Boccalini *De ragguagli di Parnaso*-jának első lapjára pedig: „Necessitatem in vita potes vincere." Istvánffynak a szigetvári Zrínyit magasztaló sorai mellé jegyezte fel: „Kevés egy erdőben egy kakuk", Jansonius margóján pedig ez olvasható egy helyen: „Messzi sánta ebnek Jeriko."[120]

Már könyveinek margóján gyűjteni kezdi az egyes katonai vagy politikai eseményeket jól megvilágító klasszikus idézeteket. Bonfini példányának lapján megjelenik például egy Lucanus-idézet, melyet később a *Mátyás-elmélkedések*-be is bevett, mégpedig éppen azzal az eseménnyel kapcsolatban, amelyhez azt Bonfininél feljegyezte.[121]

Máskor egy-egy könyv első vagy utolsó lapjára címszavakat ír fel, megjelölve, hogy az illető könyv melyik lapján találhat a tárgyra vonatkozó anyagot. Bonini *Il Ciro politico* c. könyvének utolsó lapjain például ilyen címszavakkal találkozunk: fama, ordinanza, fortezza, disciplina, fuga, battaglia.[122] Nyilvánvalóan már a hadtudományi munkákhoz való tervszerű anyaggyűjtés jelei ezek a feljegyzések.

Zrínyi könyvjegyzeteinek ilyen aprólékos ismertetése fényt vet olvasásának, tanulásának módjára, olvasmányaira való reagálásaira és tudatos felkészülésére írói munkájához. De megmutatják ezek a jegyzetek Zrínyi érdeklődésének főirányait is. Történelem, hadtudomány és politikai elmélet azok a kérdések, melyekkel legtöbbet foglalkozik, vagyis Machiavelli diszciplínáival, sőt gyakran már egyenesen az ő módszerével. Joggal számíthatunk ezért arra, hogy a Zrínyi-könyvtárban helyet foglaló

119 Uo. 47. (Magyarul: A katonának mindent meg kell tennie, ami emberileg lehetséges, [csak] a maradékot bízva a szerencsére, de nem szabad mindent ráhagyni a szerencsére.)

120 Uo. 28, 36, 38, (Tévesen Leoni könyve bejegyzéseként közölve) 49.

121 Uo. 32.

122 Uo. 53.

haladó ideológusok közül Machiavelli lesz az, akinek hatását leginkább éreznünk kell majd prózaírói munkássága során.

Ezzel befejeztük mindazoknak az eseményeknek és tényezőknek az ismertetését, amelyek Zrínyit a *Szigeti veszedelem* írójából a *Vitéz hadnagy* írójává tették. Alapjaiban nem változott Zrínyi politikájának az iránya: az 1650 körüli események és tapasztalatok nem térítették el az ország függetlenségének, egy önálló nemzeti abszolutizmusnak a gondolatától és áldozatkész szolgálatától. Változás, „fordulat" csak annyiban volt, hogy Zrínyi hatalmas lépést tett előre a politikai tudatosodás útján, tudatos politikai tervekké érett csaknem mindaz, ami a *Szigeti veszedelem*-ben még csak sejtés volt, és világossá vált előtte több olyan központi jelentőségű politikai kérdés (Bécs és a klérus megítélése), amely a *Szigeti veszedelem* írásakor még részben tisztázatlan volt. A harcra mozgósító hősi eposz után a tudományosan kidolgozott elméletnek kellett következnie, és ennek megfelelően a tárgyalt évek fordulatot jelentenek Zrínyi írói munkásságában is. A nagy költő ezekben az években válik prózaíróvá.

Zrínyi egyes széles politikai látókörről és hazafias pátoszról tanúskodó levelei, első hadtudományi munkája, történeti, politikai olvasmányai és az azokat részben feldolgozó jegyzetei mind a nagy prózaírót sejtetik: a katonai és politikai próza, a publicisztika úttörő klasszikus íróját. A legnagyobb magyar eposz művészét nem ölte meg a közvetlenül politikai és katonai célok szolgálatában álló elméleti próza. Ezt állapította meg róla nagy bálványozója, Kazinczy Ferenc is, aki Zrínyi prózai műveinek kéziratára ezeket a lelkendező sorokat írta: „Mely szép nyelv azon durva századból! mely férfias lélek tündöklik elő Zrínyinek minden szavain! Mely magyar szív! és mely tiszta, mely józan gondolkozás!... Életem legszebb órái közé tartozik az, melyben én az általam annyira szeretett Zrínyinek ezt a munkáját is olvashatám."[123]

„Ez a munka" éppen a most tárgyalt évek terméke, Zrínyi politikai elméletének első tudatos megfogalmazása: a *Vitéz hadnagy*.

[123] Idézi: *Rónai Horváth J.*: Gróf Z. M. a költő és hadvezér hadtudományi munkái. Bp. 68–9.

A VITÉZ HADNAGY

A Vitéz hadnagy keletkezése

„Én az én geniumomat mindenkor hazám szolgálatjára alkalmaztatom, de mivel még az ifjuságtul forr a vér bennem, inkább forgatnám a hadi dolgot hogysem mást, ugymint hazánk szolgálatjára leghasznosabb állapotot." A *Vitéz hadnagy* előszavában ezekkel a szavakkal tesz újra hitet Zrínyi a *Peroratio*-ban kifejezett gondolat mellett: a hazát elsősorban fegyverrel kívánja szolgálni. Az ország idegen urai megakadályozták, hogy a fegyvert forgassa, katonai ismereteit másképp kellett gyarapítania. „Azért mivel experientiával — folytatja szavait az előszóban — ebben a békességes seculumban (ha annak kell mondani a török rablásit) nem igen tanulhatni, applicáltam magamat históriák olvasására."

Zrínyi könyvtárának és könyvjegyzeteinek megvizsgálásából meggyőződhettünk arról, hogy a tanulás kérdését komolyan értelmezte. A *Vitéz hadnagy* élére is azt a discursust helyezte, melynek címe: „Hogy az hadakozó tudomány nagy segítséget veszen az tanulásból" (I. d.). Ennek a hangsúlyozása nagyon is szükséges volt, mert mint ő maga írja, a magyaroknak egy „bolond példabeszédük" van: „nem jó papirosból hadakozni." Pedig „az emberi elme — írja — mind vitézi mesterségre, mind más minden dologra sohonnan annyi segítséget nem vészen, mint a tanulásbul és a história olvasásbul". A históriák olvasása olyan ismeretekkel vértezi fel az embert, melyek megmutatják, hogyan kell cselekednie adott esetben. „Jó a históriákat olvasni, mert valami történt ez világon, mind meg van irva; soha immár olyan dolog nem történhetik, hogy máskor oly dolog nem történt volna" (23. a.).

A történelem tanulásának fontosságát már Magyari István könyve is világossá tette számára, amely más szavakkal, de

ugyanezt hirdette fél évszázaddal korábban: ,,tudnunk kell, hogy a következendő dolgok felől, mire legyenek menendők; jobb és bizonyosb itéletet nem tehetünk, mint az régi históriákból. . . Mert ég alatt semmi nincsen ujság, mellyet ujnak mondhatnál, mely az előtte való időkben is nem volt volna, mint Salamon mondja. Változnak ugyan az emberek, az idők, az helyek és néminemű dolgok, de ugyan azon dolgok jőnek ismég elő, mellyek immár az előtt is volnának".[1]

Zrínyi tehát állástfoglal a mellett a módszer mellett, melyet a machiavellista hagyományok alapján Magyari alkalmazott először a magyar nyelvű irodalomban: a történelem beható vizsgálatából szűrni le a jelen viszonyai között érvényes helyes elveket. Zrínyi azonban túlmegy Magyari módszerén, mikor kimondja előszavában, hogy amit a történelemből olvasott, annak ,,jobb részét azért experientiával is comprobálta". A történelem tehát számára nem merev séma, hanem a tapasztalatok hatalmas gyűjteménye, amelyet azonban mindig alá kell vetni a gyakorlat ellenőrzésének.

Experientia és olvasmányok: ezek tehát a forrásai Zrínyi tudományának. Ezekből a forrásokból keletkezett a nagyszerű *Vitéz hadnagy*. Ő maga világosít fel róla, hogy eleinte nem azzal a szándékkal vetette papírra gondolatait, a gyakorlatból és könyveiből merített ismereteit, hogy könyvet írjon. Eleinte csak ,,magam emlékezetire kezdtem vala irnya", de azután megszerette munkájának ezt a gyümölcsét és hogy számot adjon hazájának arról, hogy otthon sem tölti haszontalanul idejét, különböző feljegyzéseit rendezni kezdte és belőlük könyvet szerkesztett.

Könyve egyes részeinek jellegét ő maga határozza meg előszavában: ,,Három részre osztottam. Első: generális egynéhány discursust contineál vitézségről, . . . Másik C. Tacitus vitézségről való sententiáira való aforizmusokból áll. Harmadik az én experientiámból, mind pedig tanulásombul öszveszedett hadi tudományokbul vagyon." A könyv tehát a vitézségről szóló kisebb-nagyobb elmélkedések gyűjteménye. Láttuk azonban, hogy Zrínyi a hadtudományt sohasem választotta el a politikától, és ezért a *Vitéz hadnagy* témaköre is túlterjed a

[1] Magyari 146.

katonai kérdéseken: politikai, etikai vonatkozásokat is tartalmaz. A discursusokról maga a szerző megmondja, hogy ezekbe „morális tudományokat" is kevert.

A kisebb-nagyobb elmélkedések gyűjteménye a XVII. század egyik fontos műfaja: az állam-rezon irodalom szinte ontotta a különböző aforizma-gyűjteményeket, centuriákat, „discorsi"-kat, „considerazioni"-kat, „osservazioni"-kat stb. Ezek az elmélkedés-gyűjtemények megfelelő hasznos tanácsokat, a tapasztalatok gyűjteményét akarták szolgáltatni egyrészt a különböző politikai funkcionáriusoknak, követeknek, minisztereknek vagy éppen királyoknak, másrészt a hadvezéreknek. „Az tanuság, az e l m é l k e d é s, az tanácskozás oktatja a hadviselő embereket" — írja Zrínyi a IV. discursusban. És valóban, a traktátus mellett az elmélkedés-gyűjtemény a XVII. századi hadtudományi irodalom másik legkedveltebb műfaja. Míg a traktátus rendszeresen tárgyal valamely kérdést határozottan állást foglalva, szinte szabályokat, utasításokat adva, addig az elmélkedés-gyűjtemény minden különösebb rendszer nélkül illeszti egymás mellé a különféle tanácsokat, igyekezve azokat mindig megokolni, példákkal alátámasztani, vitás esetekben alternatív megoldásokat is felvetni. A hadtudományi traktátusok és elmélkedés-gyűjtemények azonban nemcsak formailag, műfajilag különböznek, hanem tárgyuk, jellegük folytán is. A traktátusok elsősorban a háború s a háború előkészítésének technikai, szervezési kérdéseit tárgyalják, az újabb és újabb gyakorlati tapasztalatok eredményeit foglalják rendszerbe. Ezzel szemben az elmélkedés-gyűjteményekben a háború és a hadvezetés lélektani, morális, politikai összefüggéseire esik a hangsúly. A XVII. században a hadtudomány jórészt empirikus úton, technikai irányban fejlődött, s így a szorosan vett hadseregszervezési, taktikai s más gyakorlati szakkérdésekben a legmodernebb eredmények a *Tábori kis trakta* írásakor Zrínyi által is mintául vett kézikönyvekben, traktátusokban kerültek összefoglalásra, s érthető, hogy ezek precíz, félreérthetetlen szabályzatszerű megfogalmazásban készültek. Ezzel szemben a lélektani, erkölcsi stb. vonatkozásokat a dolog természete szerint a legjobban elmélkedve, a különböző helyzeteket, eshetőségeket latolgatva, s főleg sok példát értékesítve lehetett a legtanulságosabban tárgyalni. Ez utóbbi kérdések megvilágí-

tásához bőségesen fel lehetett használni a régi történetírók munkáit, hiszen azok a háborúkkal kapcsolatban megszámlálhatatlan örök emberi tapasztalatot rögzítettek, vagy módot adtak ilyen következtetések levonására.[2]

Az ilyen politikai vagy katonai elmélkedés-gyűjtemények, függetlenül elnevezésüktől, műfajilag három típusra oszthatók. Az egyik és talán leggyakoribb a kommentár valamelyik klaszszikus auktor szövegére. Ha az alapul vett történetíró szövegéhez hosszabb elmélkedéseket fűznek, akkor az ilyen kommentárt d i s c o r s i-nak nevezik, ahogy ezt a műfaj első nagy képviselője, Machiavelli tette. Ilyen jellegű munkák Zrínyi könyvtárában Ammirato és Malvezzi Tacitusra írt discursusai. Ha azonban a textushoz fűzött megjegyzések csak rövid megállapításokat, egy-egy tétel rövid megfogalmazását, kifejtését tartalmazzák, akkor az ilyen kommentárok neve: a f o r i s m i. Zrínyi könyvei között Danaeus könyve szolgáltatott erre példát. A másik típust a textushoz nem kapcsolódó önálló értekezések, elmélkedések sorozata képezi, általában szintén d i s c o r s i címen. Ilyen többek között de Silhon munkája Zrínyi könyvtárában. Végül a harmadik típust a rövid bölcs tanácsok teljesen rendszertelen egyvelege alkotja, a c o n s i g l i-k, p r e c e t t i-k, c e n t u r i á k sokasága. Centuriáknak nevezi például Chokier de Surlet ilyen természetű gyűjteményét, melyet Zrínyi jól ismert és felhasznált.[3]

A *Vitéz hadnagy* három része közül a discursusok a második, az aforizmák az első, a centuriák pedig a harmadik típust képviselik. A *Tábori kis trakta* tárgyalásánál már láttuk, hogy részben elveinek újdonsága, részben írói hajlamai miatt a traktátus nem volt megfelelő műfaj Zrínyi számára: a *Tábori kis*

[2] Vö. *Kardos T.*: Zrínyi a XVII. század világában. ItK 1932. 269.; *Perjés G.*: Bevezetés a Vitéz Hadnagyhoz a Z. M. hadtudományi munkái c. kötetben. Bp. 1957. 135.; *Perjés G.*: A „metodizmus" és a Zrínyi—Montecuccoli vita. Száz 1962. 32.

[3] Facis Historiarum Centuriae Duae . . . Auctore Ioanne A Chokier De Surlet. Leodii 1650. — Boccalini is „centuriákra" osztja a Zrínyi által is jól ismert híres „Ragguagli di Parnaso"-ját, de itt a centuria elnevezés nagyobb fejezeteket jelöl. Később egy másik magyar író is használja ezt az elnevezést: Szathmár-Némethi Mihály „Halotti centuria, azaz, száz, Halotti Praedikációk" címen adta ki egyik munkáját (Kolozsvár 1683.).

traktá-ban is minduntalan áttörte ennek kereteit, és elmélkedéseket szőtt a szolgálati szabályzatba. Az elmélkedés-gyűjtemény ezért nyilvánvalóan olyan műfaji kereteket biztosított, amelyen belül Zrínyi írói tehetsége és gondolatainak gazdagsága a legmesszebbmenően érvényesülhetett.

Mint általában az elmélkedés-gyűjtemények szerzői, illetve összeállítói, Zrínyi sem törődött sokat könyve szerkezetével. Két aforizma (52-es és 87-es), bár Tacitus egy-egy textusához kapcsolódik, mégis kikívánkozik az aforizmák közül, tekintve, hogy terjedelmük szerint ezek valóságos discursusok és — mint látni fogjuk — a discursusokkal egyidőben készültek. A szerkezeti bizonytalansággal függ talán össze, hogy Zrínyi három előszót is írt könyve elé. Ezek közül az egyik, a *Dedicatio*, stílusa alapján később készülhetett, néhány évvel a könyv elkészülte után, ezért itt nem is tárgyalom.

A kötetnek az ad mégis határozott egységet, hogy a hadtudományi elmélkedések túlnyomórészben a vezér tulajdonságairól, feladatairól szólnak. A *Vitéz hadnagy* a hadvezérek számára készült, és a kötet politikai, etikai megállapításai is a vezető politikusnak szólnak. Hogy Zrínyi éppen a vezér példaképének a megrajzolására törekedett, először csak saját maga számára készített feljegyzéseiben, majd az olvasók számára is, azon nincs mit csodálkoznunk, hiszen a *Szigeti veszedelem* ékesszólóan bizonyította, hogy mennyire tisztában volt a jó vezetés fontosságával. Az abszolutizmus korában egyébként sem juthatott volna más álláspontra. De ösztönözte őt már hazai elődje, Magyari is, aki miután elmondta a helyes hadakozás szabályait, így sóhajtott fel: „Adjon az Úristen még valaha, oly j ó v e z é r e k e t elönkben, kik ezekre viselljenek gondot, és az elnyomorodott szegény magyar nemzetnek, szolgálljanak jól."[4] Az ilyen jó vezérek kis bibliája lett ez a könyv és ezért adta neki ezt a címet: *Vitéz hadnagy*.

A *Vitéz hadnagy* annyit jelent, mint kitűnő hadvezér. A *Tábori kis traktá*-ban világosan megírta, hogy a főgenerálist „igazán magyarul hadnagynak kell híni, mert ez a szó jő emez szóktul: had és nagy, mely annyit teszen, mint a hadnagynak a nagya, vagy elei; akit penig most hadnagynak mondanak,

[4] Magyari 253—4.

az igazán százados, kit mi ezentúl annak is hívunk" (412). Ehhez a terminológiai megkülönböztetéshez azonban Zrínyi sem marad mindig következetes: a hadnagy helyett hadvezér értelemben gyakran használja a kapitány szót is. A cím kiválasztására valószínűleg külföldi könyvei inspirálták, melyek közt nem egy hasonló című munkát talált. Elég, ha Bisaccioni könyvét említjük: *Sensi civili sopra il perfetto capitano.* Ezt a könyvet jól ismerte Zrínyi, a címlapjára egy az egyéniségét híven jellemző jelmondatot írt: „Chi da morte teme, di vita non è degno."[5] Ennek a jelmondatnak a hősi szelleme uralkodik a *Vitéz hadnagy* lapjain is.

A könyv keletkezésének az ideje egészen pontosan nem állapítható meg, hiszen Zrínyi nem egyszerre írta, hanem kisebb-nagyobb részletekben, olvasmányainak lecsapódásaként, több éven át. Annyi bizonyos, hogy 1653 végén már készen volt, mert 1654 áprilisában Zrínyi visszakéri Rákóczitól azt a kéziratát, melyet Ispán Ferenc erővel elvitt tőle. (198. lev.) Ispán 1653 őszén járt Zrínyinél, a könyv pedig nem lehet más, mint a *Vitéz hadnagy*. Bizonyos keretek között meghatározhatjuk a könyv egyes részeinek a kronológiáját is. Az V. discursust, melyben a nagy conjuncturáról mint az elmúlt év eseményéről beszél, 1652-ben kellett írnia. Mivel pedig mind a hat discursust — mint ki fogom mutatni — ugyanannak a forrásnak az alapján, szemmel láthatóan egy időben készítette, valamennyi discursust, sőt a szintén ide kívánkozó 52. és 87. aforizmát is 1652-re kell datálnunk. Az aforizmák közül a 66. számú szolgáltat alapot az időmeghatározáshoz. Ebben I. Károly kivégzéséről mint tavalyi eseményről beszél. Tekintve, hogy a tavaly szót a két év előtti eseményekre is vonatkoztatták, ezt az aforizmát és minden bizonnyal az előtte állókat is 1650—51-ből kell eredeztetnünk. Az aforizmák zöme így szükségképpen megelőzte a discursusok írását. Az aforizmák utolsó része azonban már későbbi lehet, mert a 96. aforizmában a VI. discursusról mint „Feljül megirt"-ról tesz említést a szerző. A centuriákról csak annyit állapíthatunk meg, hogy a 8-ban az 51. aforizmára történik utalás, vagyis a centuriákat joggal az aforiz-

[5] Bibl. Zr. 5.; *Drasenovich* 27. *Bisaccioni* könyve Velencében 1642-ben jelent meg.

mák utánra keltezhetjük. A *Vitéz hadnagy* egyes részeinek megközelítő kronológiája tehát: 1650—51-ben készült az aforizmák túlnyomó része, 1652-ben a discursusok, 1652—53-ban pedig az utolsó aforizmák és a centuriák, melyeket be sem fejezett.[6]

A *Vitéz hadnagy* keletkezési körülményeiből, műfaji jellegéből és kronológiájából világosan látható, hogy nem egységes koncepció alapján létrejött munkáról van itt szó. Míg a *Szigeti veszedelem* egy tél alatt, a későbbi *Mátyás-elmélkedések* pedig két hét alatt készült, addig ez a könyv 3—4 év szétaprózott munkájának eredménye. Ez a három-négy év pedig Zrínyi fejlődésében sorsdöntő volt: a Habsburgokkal való határozott szembenállás kialakulásának, az abszolutizmus terve megszilárdulásának az időszaka. A *Vitéz hadnagy* már csak azért sem tartalmazhat egységes koncepciót, mert írása közben jelentős mértékben fejlődött, változott szerzője politikai állásfoglalása. A *Vitéz hadnagy*-on keresztül Zrínyi politikai koncepcióját szinte mozgásban, a kialakulás stádiumában ismerhetjük meg. A *Vitéz hadnagy* tükrözi mindazokat a változásokat, melyek az 1650 körüli években Magyarországon végbementek, és amelyek lényegét legtisztábban Zrínyi ismerte fel.

A *Vitéz hadnagy* elemzése a fenti körülmények folytán nem könnyű feladat, annál is inkább, mert a kutatás még a legalapvetőbb filológiai kérdéseket sem tisztázta. Már pedig tudva azt, hogy a *Vitéz hadnagy* nagyrészt olvasmányaiból való kompiláció, a források ismerete nélkül helyesen nem értékelhető. Kénytelen leszek ezért részletesen foglalkozni forrásainak a kérdésével. Egy beható és részletes tanulmányozás azonban meghozza majd a gyümölcsét.

Előszavában még azt írta a szerző, hogy ,,én senkit tanítani nem kévánok, hanem magam tanulni'', az *Áfium*-ban azonban már úgy nyilatkozott a *Vitéz hadnagy*-ról, hogy ,,maga bizony semmibül ugy ember nem tanulhat, mint abból'' (656). A kortárs Megyery Zsigmond is úgy vélekedett az aforizmákról, hogy ,,minden igéi leckék, bizony hasznosabb politikus magyar nyelven sem van, sem lettnek alig hihetem''.[7] A *Vitéz hadnagy*

[6] Különböző légből kapott véleményekkel szemben már *Széchy* is lényegében helyesen határozta meg a V. H. keletkezésének idejét: III, 159.
[7] *Széchy* III, 342.

tehát t a n í t á s, és a különböző időben, nem egységes elképzelés alapján és fejlődés közben írt különféle tárgyú elmélkedésekből ki kell tudnunk hámozni a politikai programot. Mert Zrínyi nemcsak azt akarta, hogy megtudják, megtanulják mindazt, amit ő írt, hanem hogy meg is cselekedjék azt. A célja itt is a tett, a haza aktív szolgálata. Műve tanításairól mondja előszavában: „kevés dolog csak tudni ezeket, hanem megcselekedni nagy; házája szolgálatjára fordítani még nagyobb."

Az aforizmák forrásai

A *Vitéz hadnagy* részei közül elsőnek — a szokásos sorrendtől eltérően — a legkorábban készült aforizmák forrásainak kérdését vizsgálom meg. A Tacitust kommentáló aforizmák keletkezésére a legbiztosabb kiindulópontot akkor nyerjük, ha szemügyre vesszük a Zrínyi birtokában megvolt és általa használt Tacitus-kiadásokat. Az egyik a már említett Grotius-féle kiadás volt. Négyesy László megállapította, hogy az 1645. évi Grotius-féle egykötetes nyolcadrét kiadás lapszámai megegyeznek Zrínyinek az egyes aforizmák alapjául választott Tacitus-idézetei lapszám-utalásával.[8] A *Vitéz hadnagy* legrégibb, Bónis-féle kéziratában a 11. aforizma Tacitus-szentenciája után például ott találjuk a f o l 3 4., a 12. aforizmánál pedig a f o l 3 5. utalást.[9] Ezek megegyeznek a Grotius-féle kiadás lapszámaival. Csakhogy a kérdés nem ilyen egyszerű, mert a Bónis-kézirat másolója áthúzta az említett lapszám-utalásokat és helyükbe írta a 11. esetében, hogy f o l 4 1, c a p. 60.; a 12-nél pedig f o l 4 2. c a p. 61. Ezek a lapszámok tehát eltérnek a Grotius-féle kiadástól, amelyben az egyes Tacitus-könyvek nincsenek caputokra osztva. Az következik ebből, hogy Zrínyi előtt a Grotius-féle mellett egy másik Tacitus-kiadás is feküdt, mégpedig egy olyan, amelyben caput-beosztás is volt. Sőt a lapszám-jelzésekből az is megállapítható, hogy ez a másik

[8] *Négyesy L.*: Zrínyi prózai munkáinak új kiadása. BpSz 1920. 31.
[9] Az OSzK kézirattárában Quart. Hung. 412. sz. alatt őrzött Bónis-féle kéziratról vö.: *Markó Á.*: Gróf Z. M. prózai munkái. Bp. 1939. 50—1.

Tacitus-kiadás kétkötetes volt, mert a lapszámok a *Historiae* könyveiből vett idézeteknél újra elölről kezdődnek. Megjegyzendő az is, hogy a Bónis-féle kéziratban mindkét lapszámjelölés következetesen végighalad valamennyi aforizma Tacitus-szenenciájánál.

Melyik ez a másik, kétkötetes, caputokra osztott Tacitus-kiadás? Zrínyi könyvtárjegyzéke a Grotius-félén kívül megemlít egy másik kiadást is *Opera di G. Cornelio Tacito, Annali, Historie, Costumi de Germani e vita di Agricola illustrate* címen, amiből azonban csak annyi derül ki, hogy ez a másik kiadás Tacitus egyik olasz fordítása volt. Tekintve azonban, hogy a XVII. században Tacitusnak egyetlen caputokra osztott olasz fordítása volt ismeretes, nem volt nehéz megtalálni a Zrínyi által használt könyvet. Ez a Baldassar'Alamo által sajtó alá rendezett spanyol Tacitus-kiadásnak Girolamo Canini által készített olasz fordítása.[10] Az aforizmák megértése szempontjából ez a kiadás rendkívül jelentős: Alamo ugyanis a lapok szélén és alján aforizmákban kommentálta Tacitus szövegét. Zrínyi pedig kevés kivételtől eltekintve ezeket az Alamo-féle aforizmákat vette át. Legtöbbször nem ő maga kereste ki Tacitusból az érdekesebb tanulságot magában rejtő szenteciát, hanem az Alamo által már kommentálásra méltatott nagyszámú idézet közül válogatott, s az esetek nagy részében átvette és magyarra fordította Alamo aforizmáit is. A Grotius-féle kiadásra pedig nyilván azért volt párhuzamosan szüksége, hogy a Tacitus-idézeteket eredetiben közölhesse, ne olasz fordításban.

[10] Ez az olasz kiadás többször is megjelent. Nem tudtam megállapítani, hogy a Zrínyi birtokában lévő példány az Alamo—Canini-féle kiadvány melyik kiadása volt. Én az 1620. évi kiadást használtam a római Bibl. Naz. példánya alapján, de Zrínyi egy másik kiadás alapján dolgozott, mert a lapszámokban némi eltérés mutatkozik. A kiadvány teljes címe: „Opere di G. Cornelio Tacito, Annali, Historie, Costumi de'Germani e Vita di Agricola, Illustrate con notabilissimi aforismi del Signor D. Baldassar' Alamo Varienti, Trasportati dalla lingua Castigliana nella Toscana da D. Girolamo Canini D'Anghiari Aggiuntovi dal medesimo il Modo di cavar profitto dalla Lettura di questo Autore, . . . Il tutto migliorato, e di nuovo corretto, abbellito, et accomodato alla Traduttione del Sig. Adriano Politi con la sua Apologia, e Dichiaratione di alcune voci più difficili Con licenza, e privilegi. In Venetia Appresso i Giunti. M. DC. XX."

Az aforizmák főforrásának ezek szerint Alamo spanyolul írt és Canini által olaszra fordított aforizmáit kell tekintenünk. Lássunk most néhány szövegösszevetést ennek bizonyítására:

Alamo	Zrínyi
Molto opportuno tempo di assaltare il nemico è, quando si sà, che e'se ne stà tutto intento, et occupato nelle feste, e ne'conviti. (cap. I, 50.)	3. af. Ha az ellenségnek vagy ünnepe, vagy valami más öröme vagyon, az mely részegeskedik és gondatlan: akkor vagyon ideje, hogy rá menj.
La soverchia fidanza della vittoria, et il dispregio delle forze del nemico cagiona, che qualunque resistenza arrechi maggiore spavento, e turbolenza negli avversarii: riuscendo loro tanto maggiori, quanto minori se le havevano imaginate. (cap. I, 68.)	19. af. Hidd el magadat, ha szégyent akarsz vallani; de bolond az, ki az ellenséget semminek gondolja, ha nyomorult is . . . ha osztán az ellenség egy kevéssé serényebben viseli magát, mindjárt véletlenül találja, mert nem gondolta azt felőle és készülten ahhoz . . .
La vittoria supplisce negli esserciti al mancamento de tutte le altre cose necessarie per la vita. (cap. I, 68.)	20. af. Az hadnagy minden állapatját helyére hozza, minden nyomorúságát, szegénységét egy jó győzelemmel; az ad neki észt, bátorságot, tisztességet és szüvet . . .
Tutte le vittorie sono grandi, e di molta riputazione, ma principalmente tali sono quelle, le quali si ottengono senza sangue del vincitore, (cap. II, 18.)	30. af. Minden győzelem jó és nagy, de az mely a mi akaratunk [szerint] és vérontás nélkül meglehet, legjobb és szebb és dicsőségesebb.
E gran prudenza di chi hà guerra nel suo proprio paese con un nemico potente, non venir seco a battaglia campale, ma allungar la guerra facendo delle scorrerie per il contorno; scaramucciando, e ritirandosi, essendo incalzato, e dando alle spalle del nemico, quando vede, che è si ritira. (cap. III, 21.)	42. af. Az ki nem elegendő, hogy az ellenséggel harcoljon, ugy cselekedjék mint Tacfarinas, ne álljon szemben véle, hanem apró csatákkal ne hagyjon nyugodni; csipdesse a szélét, ha megyen a hátulját, ne hagyjon élést néki vinni . . .
Egli è piú notabil vergogna il perdersi, havendo già la vittoria in mano, che non essendo arrivato à questo punto. (cap. IV, 51.)	61. af. Ha immár az ellenséget oly állapotban hoztad, hogy vesztő félben legyen, és azután te vesztesz, nagyobb gyalázatodra esik.

Quantunque il Principe o Generale per molti rispetti habbia giusta cagione di temere il nemico: e perció debba conceder la tregua, et i partiti trattar la pace propostali: nondimeno deve sempre tener celata la paura: scusandosi di quello che fa altre cagioni. (cap. XV, 5.)

83. af. Ha békeségre van szükséged, ha egy kis ideig való suspensióra, ha valami más dologra; ne mutasd soha, hogy félelemből keresed aztat, hanem valami más okbul . . .

A fenti példák esetében mindig közöltem Alamo megfelelő aforizmájának teljes szövegét. Megfigyelhető, hogy Zríny mindent átvesz Alamo gondolataiból, de aforizmái ezzel korántsem fejeződnek be. Mint a kipontozott részek mutatják, a legtöbb esetben tovább folytatja aforizmáját. Alamo csak az alapot, a kiindulópontot jelenti, melyhez Zrínyi részben más olvasmányaiból, részben saját tapasztalataiból fűz további gondolatokat, példákat, megjegyzéseket. Arra is találunk nem egy példát, hogy Zrínyi az idézett szentenciához nem veszi át Alamo aforizmáját, mert az semmitmondó, és ehelyett máshonnan ültet át gondolatokat. Lássuk most mindenekelőtt, hogy milyen más olvasmányok anyagát értékesítette az aforizmák írásakor.

A 13. aforizma anyagát például Mario Savorgnano *Arte militare terrestre e maritima* című munkája szolgáltatta:[11]

I Capitani giudiciosi c'han da guidar gli esserciti, debbono principalmente procurar di conoscere i paesi co'siti, . . . per se agevolmente potranno co'l mezzo della caccia, . . . Et a questo proposto scrisse Xenophonte, che Ciro era stato alla caccia in quei confini dell'Armenia dove poi condusse l'esercito; e dimostra, che seppe ordinar molto avedutamente in quei luoghi, che una parte havesse à spingersi avanti, et un' altra fermarsi à passi, per cogliere il nemico in aguato, come succedette. (39.)

13. af. Szükséges egy hadviselő embernek ismérni a föld csinját, melyre kell titkon járni, minden árkot, erdőt, passust szükség tudni . . .azt penig leginkább a vadászatokban tanulhatni meg . . .Cyrusrul ir Xenophon, hogy a vadászatokban mindent tanult, és mindenkor discurrált a helyekrül: ha itt ellenség volna, mint kellene megkerülni, s mint lesre venni, stb.

[11] Mario Savorgnano: Arte Militare Terrestre E Maritima; secondo la ragione, et uso de più valorosi capitani antichi, e moderni. In Venetia. 1614.

Felhívja Zrínyi ebben az aforizmában a figyelmet arra is, hogy a vadászat hasznáról Bonini *Il Ciro politico* c. művében is olvashatni.[12]

A 28. aforizma az ékesszólásról szól, ennek jó részét Zrínyi Jean de Silhon *Il ministro di stato* c. könyvének „Che molto importa, che un ministro sia eloquente" c. fejezetéből vette.[13]

A vakmerő katonák megzabolázásáról szóló 94. aforizma forrásait Malvezzi már többször említett munkájának XI. és XLVI. discursusaiban találhatjuk meg. A Zrínyi által felhasznált hosszú bibliai idézet is szerepel már Malvezzinél. Érdemes azonban megjegyezni, hogy Zrínyi nem elégedett meg Spurinna tettének Malvezzinél olvasható ismertetésével, hanem elővette magát Tacitust is és kiegészítette Malvezzi fejtegetését.

A párhuzamos helyek egész sorát lehetne felsorolni Bisaccioninak a *Vitéz hadnagy* címét inspiráló *Il perfetto capitano*-jából is. Így a vereség orvoslásáról szóló 88. aforizma helyenként pontosan követi a Bisaccioni 7. lapján olvashatókat. Ír az ellenség lebecsülésének veszélyéről (39.), a kémek jelentőségéről (41.), a győzelem kihasználásának fontosságáról (85.), arról, hogy a katonákat békében is foglalkoztatni kell, mert különben elpuhulnak, mint Hannibál katonái Capuában (187.); hangsúlyozza Bisaccioni, hogy nem szabad csak egyetlen kémre hallgatni (239.), a jó hadvezérnek olvasnia kell a régi és modern történeteket (291.), feladata a parancsolás és nem a személyes verekedés az első vonalban (294.) stb. A *Vitéz hadnagy* olvasója az első pillanatban látja már, hogy ezek a gondolatok egytől-egyig megtalálhatók Zrínyi művében. Scipione Ammirato Tacitusról szóló discursusai hasonlóképpen ontják a párhuzamokat.[14] Beszél például arról, hogy haszontalan népek (öregek, asszonyok, gyermekek) ne legyenek a várban, mert csak az élelmet fogyasztják (508.), figyelmeztet, hogy az éjszakai harcot lehetőleg kerüljék (160.), hogy az engedetlen katonák közül nem kell mindenkit megbüntetni, csak a főbbeket, ezek példája majd megjavítja a többit (72.) stb.

[12] Filippo Maria Bonini: Il Ciro politico. Venetia 1648.

[13] A 89. lapon. De Silhon könyvének ismertetését lásd a Discursusok forrásainak tárgyalásánál.

[14] Discorsi del signor Scipione Ammirato sopra Cornelio Tacito. Venetia 1607.

Sikertelen próbálkozás volna minden esetben eldönteni, hogy Zrínyi Alamo mellett melyik könyvéből merítette az egyes aforizmák anyagát. Mindazok a megállapítások ugyanis, melyeket idéztem, a korabeli elmélkedés-irodalomban közhelyek voltak. Így egyes aforizmákhoz egész sor párhuzamos helyet idézhetnénk különböző munkákból, hiszen ezek a külföldi könyvek szintén kompilációk voltak és egymásból éltek.

Itt van például a 34. aforizma esete, ennek a forrását egyaránt kereshetjük Malvezzinél vagy Danaeus (Daneau) *Aphorismi politici et militares* c. könyvében:[15]

Malvezzi	Danaeus	Zrínyi
Ma essendo impossibile lo sfuggir sempre l'occasioni di guerra, io in quel caso loderei, che havendo un Principe dubbio d'un Generale, andasse egli vicino all' esercito; ma non già nell'esercito; ò se nell'esercito, almeno non si esponesse egli al pericolo, ogni volta che non si trattasse de summa rerum. (225.)	Ab ea pugna, et certamine, ubi de summa rerum semel agendum ac decertandum est, periculosissime semper summus Princeps abesse solet. Nam ejus absentia et Duces et milites timidiores facit, et partem exercitus ad ipsius custodiam, et saepe etiam meliores abducit. (497—8.)	Az harcon tartozik az kapitány, mikor de summa rerum agitur, a maga személyét a legveszedelmesebb helyre tenni, de elébb mindazáltal mindenekről provideálni. Jóllehet a kapitány személyének nem kell minden veszedelemnek eleiben vettetni, de mikor immár látja, hogy mindent cselekedett, az mi egy generálist illet, akkor maga személyével a hadnak bátorságot adjon.

Gyakran ugyanazon a könyvön belül is újra meg újra találkozunk ugyanazzal a gondolattal. A 79. aforizma forrását például egyaránt kereshetjük Eugenio Raimondi *Il novissimo passatempo politico*-jának 191., 206. és 562. lapján, mert mind a három helyen megtaláljuk ugyanazt a gondolatot kissé eltérő fogalmazásban.[16]

[15] Aphorismi politici et militares Ex diversis Auctoribus Graeciae et Latinis per Lambertum Danaeum collecti. Lugd. Bat. [Leyden] 1638.
[16] Az 1683. évi bolognai kiadás alapján.

Az aforizmákban szereplő bibliai és klasszikus költőktől származó idézeteket sem Zrínyi kereste ki általában, hanem már ezeket is kiemelve találta politikai és katonai olvasmányaiban. Vergilius híres *Una salus*-a, melyet a *Szigeti veszedelem*-ben magyarra is lefordított már, Bisaccioninál ugyanabban az összefüggésben szerepel (288.), mint Zrínyi 35. aforizmájában. A 96. és 109. aforizmában idézett kedvelt közmondása, a „non licet in bello bis peccare" szintén sűrűn előfordul forrásaiban (Raimondi 200. stb.).

Habár egyetlen olyan aforizma sincs, melynek a forrását vagy a forrásul elképzelhető szövegek egész sorát ne tudnánk mellé állítani, Zrínyi munkájának értéke ezzel nem csökken.[17] Semmivel sem volt kevésbé eredeti, mint akármelyik forrása. Sőt ha megfigyeljük Zrínyi és Alamo vagy Malvezzi vagy Daneau egymás mellé állított szövegeit, lehetetlen nem észrevenni, hogy forrásainak lapos, esetlen mondataival szemben Zrínyi szövege csupa tűz, csupa élet, igazi művészi próza. Zrínyi forrásai holt nyersanyagot szolgáltattak, ezekbe életet Zrínyi művészete lehelt. De egyébként is, a felsorolt szerzők egytől-egyig jelentéktelen kompilátorok, akiknek a tudománya lényegében visszamegy Machiavellire, őt vulgarizálják vagy torzítják. Eközben persze megtartják és ismételgetik Machiavelli sok megállapítását, tehát van bennük felhasználható anyag.

Meddő dolog volna azon vitatkozni, hogy Zrínyi az aforizmák írásánál milyen mértékben ment vissza Machiavelli eredeti szövegeire. Kőrösi Sándor számos párhuzamos helyet állított össze,[18] de ezekkel szemben megállapítható, hogy az általam megjelölt források szövege sokkal közelebb áll Zrínyi megfogalmazásához. Nem lehet persze tagadni azt sem, hogy egyes esetekben Machiavelli fogalmazását ismétli. Így például a Discorsi III. könyve XL. részének kezdőmondata pontosan visszatér az aforizmákban:

[17] *Széchy Károly* is felsorol számos olyan hadtudományi művet, melyben a Zrínyiéhez hasonló gondolatok olvashatók. Néhány esettől eltekintve (Malvezzi) tévedett azonban, amikor ezekben jelölte meg a Vitéz hadnagy főforrásait, tekintve hogy az általam megjelölt művek szövege Zrínyihez sokkal közelebb áll. III, 179—218.

[18] *Kőrösi S.*: Zrínyi és Machiavelli. ItK 1902. és knyomat.

Ancora che lo usare la fraude in ogni azione sia detestabile, nondimanco nel maneggiare la guerra è cosa laudabile e gloriosa.[19]

28. af. És kényszerittetem kimondani, hogy minden dologban rossz a képmutatás és a fictio; de az ilyen occasiókban [ti. bátorság tettetésénél] nem csak rossz, sőt inkább szükséges.

Vagy itt van például a 126. aforizma, melyben Zrínyi teljesen Machiavelli szellemében és az ő szövegét követve kijelenti, hogy nem a pénz a háború lelke:

Gli uomini, il ferro, i danari, e il pane sono il nervo della guerra. Ma di questo quattro, sono più necessarii i primi due perchè gli uomini, e il ferro trovano i danari e il pane; ma i danari e il pane non trovano gli uomini e il ferro.[20]

Tehát non est nervis belli pecunia, hanem vitéz emberek és fegyver; a pénz nem mindenkor talál embert és nem mindenütt, de a fegyveres ember megtalálja őtet.

Még ilyen szoros szövegegyezésnél sem beszélhetünk azonban feltétlenül Machiavelli közvetlen használatáról, mert a nagy olasz teoretikus idézett híres megállapítását például csaknem szóról szóra leírta Raimondi is művének 190. lapján, sőt kissé változott fogalmazásban ott van Danaeusnál is: ,,Hinc concludunt aliqui, nervum belli esse milites, non pecuniam; quod aurum non potest acquirere bonos milites, sed boni milites facile possunt acquirere aurum." (497.) Sőt ez a Danaeus-féle fogalmazás talán még közelebb is áll Zrínyihez, mint Machiavelli szövege.

Egészében véve tehát megállapítható, hogy Zrínyi az aforizmák anyagának túlnyomó részét a Machiavelli-vulgarizátoroktól vette, elsősorban Alamótól. Sikerült azonban kiszedni forrásaiból az értéket, a Machiavelli eredeti tanításait megőrző részeket.

Zrínyi azonban a forrásainál nemcsak ügyesebb és főleg művészi kompilátora a machiavellista tanításoknak, hanem Machiavelli módszerének a követője és az ő szellemében eredeti alkotó is. Míg az említett külföldi kompilátorok alig csatoltak új gondolatot, sőt új történeti tényeket a közkézen forgó anyaghoz, addig Zrínyi történeti olvasmányai alapján igyekszik

[19] N. Machiavelli: Il Principe, i Discorsi sopra la prima deca di Tito Livio e gli opuscoli in prosa, Firenze. Ed. Salani. 528.

[20] N. Machiavelli: Dell'Arte della guerra. Firenze, Ed. Salani. 209.

önállóan is bővíteni a forrásaiban talált példaanyagot. Az ókori történetíróktól: Liviustól, Caesartól, Curtiustól, Plutarchostól és természetesen az amúgy is előtte fekvő Tacitusból vett példákkal próbál meggyőzőbbé tenni egy-egy kézikönyvben olvasott tételt. Egy esetben „római históriákban olvastam" (59. a.) utalással mond el egy esetet. Még jelentősebb az a törekvése, hogy a legújabb kor eseményeit is bevonja tárgyalása körébe. A XVI. századi polgárháborúkról vagy a harmincéves háborúról szóló történeti feldolgozásokból számos példát vesz át, illetve igyekszik az elméleti tételeket ezekre az eseményekre is alkalmazni. Davila, Grammond, Ricci, Gualdo Priorato, Pomo, Buonaccorsi stb. művei ezért sűrűn szerepelnek példáinak forrásai között.[21] Sőt az aforizmák annyira szorosan követik a jelen eseményeit, hogy például a 66. aforizmában az angol forradalomról érkező híreket is rögtön beledolgozza könyvébe, valamelyik tétele igazolására használva fel a király szerencsétlen hadvezetését. Néha még az itáliai tanulmányút emlékei is megjelennek mint egy-egy újabb példa forrásai, például a 22. aforizmában.

Mindezek a mozzanatok azt bizonyítják, hogy Zrínyi alkotó módon nyúlt hozzá a hagyományos anyaghoz. Természetesen nemcsak a nyugat-európai történelem eseményeivel bánt eredeti módon, hanem felhasználta a török hadakozásáról szerzett ismereteket is. Több ízben hivatkozik török példákra (19., 85. aforizmák), sőt a magyar kapitányokat egyenesen Szulimán példájára buzdítja. Zrínyi tehát mindent felhasznált, amit tanulságosnak tartott.

Az aforizmák eredetisége azonban leginkább abban mutatkozik, hogy saját katonai tapasztalataival, illetve a magyar történet eseményeivel hozza összefüggésbe az átvett elmélkedéseket. Merőben téves lenne azt hinni, hogy amikor Zrínyi a hadviselés valamelyik kérdéséről egy külföldi szerző szövege alapján fogalmazza meg aforizmáját, akkor minden esetben valami általa ismeretlen, saját tapasztalataitól, illetve a magyar

[21] Vö. 4., 26., 41., 45., 59. aforizmákat. Ez utóbbiban egy Monluc által elmondott esetet ír le. Ezt az alábbi könyvből vette: V. Buonaccorsi: Commentari del Signor Biagio di Monluc Marescial di Francia. Tradotti dal Francese. Flor. 1630. (Bibl. Zr. 7.)

hadviselés gyakorlatától független, eddig soha nem tudott dolgot tanult meg. Ellenkezőleg, Zrínyi a külföldi szerzőkből, mindenekelőtt Alamo aforizmáiból legfőképpen azokat a megállapításokat kereste ki és vette át, melyek fedték a török—magyar hadviselés gyakorlatában kifejlődött tapasztalatokat.

Igen sok aforizmában van szó a szerencse, illetve a hírnév szerepéről a hadakozásban. Vajon ezt Zrínyinek olasz könyvekből kellett tanulnia? Semmi esetre sem, hiszen a *Szigeti veszedelem* genezisének tárgyalásánál láttuk, hogy már évszázadok óta általános ez a két fogalom a végvári harcosok szóhasználatában és írásaiban; Zrínyi ifjúkori leveleiben is lépten-nyomon előfordulnak. A 39. aforizma Alamo nyomán a vakmerőséget ítéli el. Ez sem új felfedezés, a végvári katonák régóta tudják ennek káros voltát; éppen a szigeti hős írta egyik levelében, hogy „nem illik az embernek, hogy magát vakmerően kitegye a nyilvánvaló veszélynek".[22] Több aforizma (73, 91, 121.) inti serénységre a hadvezért, a 3. számú a vigyázás fontosságát hangsúlyozza, a 9. a gyorsaságét, az 52. a titoktartásét. Néhány idézet Zrínyi leveleiből megvilágítja, hogy ezeknek a katonai erényeknek a fontosságára Zrínyi és nyilván a végvári harcosok általában maguktól is rájöttek: „minden fundamentuma ennek az dolognak az hamarságon áll és az titkon" (1647. nov. 26.; 73. lev.), „nem árt ezen az holdvilágon vigyázásban lennünk" (1648. márc. 11.; 81. lev.), „serényen tartsuk magunkat és okosan, mindazáltal és el ne bizzuk magunkat" (1648. ápr. 11.; 88. lev.). Az elbizakodás veszélyére szintén figyelmeztetnek az aforizmák. Olvasunk megállapításokat a hadicsel és a kémek fontosságáról. Ezek is benne gyökereznek a török—magyar hadviselés évszázados tapasztalataiban, szükségtelen volna erre bizonyítékokat felhozni; tudjuk azt is, hogy Zrínyi már ifjúkora óta állandóan tartott kémeket török területen.[24] Vagy gondoljunk a már említett 13. aforizmára, melyben Bisaccioni, Xenophon és Bonini alapján a vadászat hasznosságát hirdeti. A végvári katonák körében régi gyakorlat a vadászattal való

[22] *Salamon F.*: Az első Zrínyiek. Pest 1865. 471.
[24] Pl. 1648. jún. 9-én kelt levelében „török barátaitól" szerzett hírekre hivatkozik. (97. lev.)

felkészülés a harcokra. Egy XVI. századi levélben olvassuk: „nem kicsin jelt ad afféle iffju, jövendőre való jó vitézség felől, aki vadászást, madarászást, halászást örvendi".[25] Zrínyiről is tudjuk jól az idillek és az eposz hasonlatai, meg egyéb adatok alapján, hogy szenvedélyes vadász volt. Andreas de Santa Clara szerzetes 1664-ben, Zrínyi halála alkalmával mondott gyászbeszédében nem is mulasztotta el kiemelni róla, hogy „békeidőben pedig erdőre megy lélekvidító vadászatra és helyesen; mert a vadászat fejedelmi testgyakorlás, mit a katona iskolájának és a háború képmásának lehet nevezni".[26] Mindebből világos, hogy Zrínyi csak a szöveget és Cyrus példáját vette itt forrásából, de a kérdés lényegével már rég tisztában volt.

Az aforizmák tehát még akkor sem tekinthetők pusztán idegen átvételnek, ha szó szerinti fordításai Alamo, Bisaccioni vagy mások írásainak. Nem hiába mondta Zrínyi az előszóban, hogy amit a könyvekből tanult, azt „experientiával is komprobálta". Csak olyat vett át, amit a török—magyar hadviselés gyakorlata már szentesített és igazolt.[27]

Sőt még akkor is magyar hagyományról beszélhetünk, amikor Zrínyi nagyszámú latin közmondásával, klasszikus költőkből való citátumával találkozunk. A végvári világnak volt egy hagyományossá váló klasszikus szólás-kincse, amit hol latinul, hol magyarra lefordítva használtak. Végvári vitézek

[25] *Eckhardt S.*: Az ismeretlen Balassi Bálint. Bp. 1943. 15.

[26] *Salamon F.*: Halotti beszéd gr. Z. M. fölött 1664-ben. BpSz 1886. 47 k. 414.

[27] Helyenként talán még a török—magyar harcoknál régebbi, ősibb magyar katona-hagyományok is közrejátszhatnak. A 7. aforizmában írja: „Ha az ellenség országában haddal beménsz, mindenről gondolkodjál, és arrul is, miképpen visszajöhess; ne légy, m i n t a z h a l, a m e l y n e m g o n d o l j a, v i s s z a j ö h e t-e a v a r s á b ó l, csak menten mégyen belé." A kiemelt pompás hasonlat Z. forrásában, Alamónál nincs meg. Ezzel a hasonlattal azonban már a Képes Krónikában találkozunk, mikor Róbert Károly serege Bazarába kelepcéjébe kerül. „erant omnino sicut pisces in gurgustio vel in rethe comprehensi". (Script. Rer. Hung. Bp. 1937. I, 498.) Kardos Tibor fordításában: „ugy voltak, mint összefogott halak a varsában vagy a hálóban." (Kálti Márk Képes Krónikája. Bp. 1938. 76.) Nincs kizárva, hogy egy régi magyar katonaszólás nyomairól van szó, amely bekerült a krónikába és három évszázaddal később a V. h.-ba.

leveleiben például sűrűn találkozunk a „Nam tua res agitur paries cum proximus ardet" Horatius-sorral. Bár a *Vitéz hadnagy*-ban nem fordul elő, de Zrínyi más prózai írásaiban már igen, sőt az eposzban magyarra lefordítva találkozunk vele. (I, 42.)[28] Ugyanígy többször találkozunk műveiben a „Juppiter quem perdere vult, dementat" mondással. Ez sem egyszerű „külföldi átvétel" már Zrínyi korában. Hagyományos szólás lehetett ez is a végeken, Tinódi már magyarra is lefordította:

Az kit akar Isten földen megbüntetni,
Annak eszét szokta előszer elvenni.[29]

Zrínyi már évszázados magyar hagyományt követ, amikor könyveinek margójára feljegyez hasonló latin mondásokat és ugyanezeket az aforizmákba is beilleszti, mint a Jansonius III. kötetének 136. lapjára feljegyzett „Fide sed cui vide"-t a 11. aforizmába, a Boccalini-példányába bejegyzett „necessitatem in vita potes vincere" mondást a 104. szövegébe.[30] A vergiliusi „Una salus. . ."-t használhatta azon a helyen, ahol forrása alkalmazta, ez sem tekinthető már „idegennek", mióta a *Szigeti veszedelem*-ben magyarra is lefordította. De ugyanígy kerül be az első aforizmába a „fama geruntur bella" nemcsak latinul, hanem az eposz VIII. énekében olvasható magyar fordításban (Hírrel viseltetnek a hadakozások) is. A török ellen harcoló kapitányok levélstílusát követi Zrínyi, amikor 1647. nov. 26-án írt levelében arra figyelmezteti barátját, hogy „nem mindenkoron jobbak az különböző tanácsok, hanem az mint Sándor mondotta, diu delibera cito fac". (73. lev.) Érthető ennek olvasása után, hogy a *Celeritas* c. 9. aforizmába ez a mondás is bekerült.

Bátran kimondhatjuk ezután, hogy az európai elmélkedés-gyűjtemények összeállítóival legalább egyenlő mértékben kell az aforizmák forrásának tekintenünk a török elleni végvári hadviselés nemzedékeken keresztül kialakult katonai és művelt-

[28] *Eckhardt S.*: i. m. 59–60.; *Borzsák I.*: Z. forrásaihoz. Itk 1964.
[29] RMKT III, 53. Magyarinál is olvasható: „nem ok nélkül s z o k t á k m o n d a n i , hogy mikor Isten az gonoszokat meg akarja büntetni először is okosságtól és elméjektül fosztja meg őket." (164.)
[30] Vö. *Drasenovich* 28, 38.

ségi hagyományait.[31] De megvolt már a magyar irodalomban a machiavellista közhelyek és a magyar tapasztalatok egyesítésének az előzménye is. Erre már láthattunk példát Zsámboki, Forgách, Istvánffy műveiben vagy Gyulai Pálnak a váradi főkapitányhoz 1585-ben írt oktató levelében,[32] de legfőképpen Magyari István munkájában. Magyari István könyve, amely a machiavellista hagyományokat őrző Aventinus alapján készült, akárcsak a *Szigeti veszedelem* alapkoncepciójának esetében, a *Vitéz hadnagy* közvetlen magyar előzményének tekinthető. Már Magyari is a zsidó történet mellett a római történelemből veszi a helyes hadakozás példáit, és rámutat arra, hogy van mit tanulnunk a töröktől is hadakozás dolgában. Könyve negyedik részében részletesen foglalkozik a hadakozás szabályaival és különösen a hadvezér — akit ő is h a d n a g y -nak nevez — tulajdonságaival. Aventinus és esetleg más külföldi források mellett Magyari is a végvári hadviselés tapasztalataira támaszkodott, hiszen mint tábori prédikátor, ő maga is részt vett a tizenötéves háborúban. Mindebből következik, hogy *Az országokban való sok romlásoknak okairól* és a *Vitéz hadnagy*, de különösen az aforizmák között a párhuzamos, egyező helyek, gondolatok, megállapítások egész tömegét lehetne felsorolni.

Szükségtelen példák hosszú sorát bemutatni ennek igazolására, hiszen a két mű futólagos összehasonlításával bárki azonnal meggyőződhet a közöttük fennálló rokonságról.[33] Igen gyakran azonos példákat hoznak fel mindketten egy-egy tétel illusztrálására. A gyorsaság példaképe mindkét helyen Caesar, a katonák elpuhulásának jellegzetes példája mindkettőjüknél Hannibál Capuában vesztegl ő serege.[34] Persze ez még közös külföldi forrásokkal is magyarázható, de a 105. aforiz-

[31] Egyes szerzők megállapítása szerint török katonai írásokat is összefüggésbe lehet hozni Zrínyi katonai elveivel. Ez elképzelhető is, hiszen a 85. aforizmában fel is szólítja olvasóit, hogy a töröktől is tanuljanak. (Vö. *Thury J.*: Z. M. hadtudományi elveinek forrása. HK 1890. 36—57.)

[32] Gyulai Pál levelét magyarra fordítva „Tanácsi tükör" címen 1663-ban nyomtatásban is kiadták. RMK I, 1006.

[33] Vö. Magyari 140—3, 185—9, 195—6, 240—9.

[34] Magyari 194, 244.

mánál már aligha gondolhatunk ilyesmire. Érdemes ezért összevetnünk Alamo, Magyari és Zrínyi szövegét:

Alamo	Magyari	Zrínyi
La codardia del Capitano, o de'Principe indebolisce il valore, e l'ardire de'suoi esserciti: ancorche habbiano gran forze. (Hist. III, 55.)	A jó vezér még az erőtlen vitézzel is nagy dolgot véghez viszen, az tudatlan és félénk, az jovának sem tudja hasznát venni. Azért szokták mondani, hogy félénkiebb legyen az szarvas hadnagysága alatt az oroszlán sereg, hogy nem mint az szarvas sereg az oroszlán hadnagy alatt. (248.)	Mit használ, ha jó a had, rossz a kapitány, ha jó a test és rossz a fő; jobb hogy szarvasok legyenek és nyulak a vitézlő rend, és a kapitány oroszlán, hogy sem ha oroszlánok azok és a kapitány nyúl. Sokat vihet véghez egy jó eszes kapitány rossz haddal is, de a rossz, jó haddal is semmit. Kapitány a primum mobile és lelke a seregnek; ha az rossz, mire való a test: ha az lankadt, mit csinál a test.

A három szöveg egymás mellé állítása világosan mutatja, hogy Zrínyi előtt ott feküdt mind a két könyv, és azt is, hogy az ő fogalmazásában milyen ragyogóvá, kis prózai remekművé válik ez a katonai tapasztalat.

A Magyarival való kapcsolat különösen azoknál az aforizmáknál kézenfekvő, melyekben Zrínyi a magyar katonaság helyzetét, a hadseregben uralkodó fegyelmezetlenséget, technikai és hadtudományi elmaradottságot ostorozza. Ezek az aforizmák nem készülhettek külföldi források nyomán, és minden bizonynyal Zrínyi személyes kifakadásai. Itt nem volt szükség semmiféle forrásra, de Magyarit mint előzményt itt is említenünk lehet, hiszen a tizenötéves háború német hadvezetése következtében éppen az ő szeme láttára ment végbe a végvári katonaság nagyarányú bomlása. Magyari a hadakozásban való rossz módot tekintette az országra nehezedő romlások egyik főokának, és éppen ezért könyve számos helyén határozott hangon szót emel a katonák fegyelmezetlensége, részegeskedése, erkölcsi züllése ellen. Ezeket a gondolatokat ismétli meg Zrínyi 24., 36., 48.,

50., 51., 70. aforizmája, de önállóan, a képzett katona, a kipróbált vezér, a hadtudomány szakembere hangján és a klasszikus író művészetével.

A legutóbb említett aforizmák alapján megállapíthatjuk, hogy igyekezett választ adni azokra a speciális hazai kérdésekre, melyek a külföldi szakirodalomban egyáltalán nem vagy pedig csak egészen más vonatkozásban szerepeltek. A külföldi forrás csak segédeszköz, de a mondanivaló eredeti, és ahol nincs forrás, ott az előszavában szerénykedve emlegetett experientiából ő maga pótolja azt.

A korábban közölt szövegösszefüggések már rávilágítottak arra, hogy Zrínyi mennyire szabadon ülteti át külföldi forrásai megállapításait. Most rá kell mutatnunk arra is, hogy sohasem habozik azokon tartalmilag is változtatni, vagy éppen azokkal ellentétes véleményre helyezkedni, ha már kialakult álláspontjával azok nem egyeznek.

Alamo egyik aforizmája kijelenti, hogy egy lázadó sereg megfékezésére a legjobb olyan hadvezért küldeni, akit személyes bosszú is fűt a lázadók vezére ellen. Zrínyi 44. aforizmája ugyanahhoz a Tacitus szentenciához fűződik, mint Alamóé, de megállapítását már bizonyos fenntartással fogadja: „Néha jó az ellenség ellen olyan hadnagyot küldeni, akinek magános gyülölsége vagyon az ellenség hadnagyával, mert inkább serénykedik és gondot visel, hogy az ő ellenségét megtréfálhassa; de néha az ilyenek a felettébb való kévánságokért kelepcében esnek." Íme Alamo általános érvénnyel kimondott szabályából Zrínyinél „néha" megfelelő megoldás lett és a tétel gyengéjét is mindjárt felmutatja. Hasonlóképpen mutatkozik meg ez a minden dogmatizmussal szembenálló állásfoglalása a 46. aforizmában. Ennek eredetijében Alamo azt hangoztatja, hogy ha a katonákban ég a harci vágy, akkor azt a vezérnek ki kell használni és a sereget azonnal az ellenség ellen vezetni. Zrínyi nem tartja a kérdést ilyen egyszerűnek: „Szép dolog, mikor ilyen vitézi vannak a kapitánynak, és mikor olyan kedve jün a seregeknek; de a jó kapitánnak eszesnek kell lenni, néha a maga hada bátorságát nevelni kell és amint mondják secundálni, és ne hagyni időt, hogy az a bátorság elmuljék. Néha penig, ha látja, hogy felettébb vagyon, és hogy az ellenség

erősebb, meg kell zabolázni, in suis terminis continere." Ez a két kis példa elég világosan megmutatja, mi a különbség a szürke kompilátor és a hadtudomány klasszikusa között.

De van arra is példa, amikor Zrínyi nemcsak fenntartással él és a dolog egyidejűleg negatív oldalára is rámutat, hanem teljesen elutasítja forrásának álláspontját és homlokegyenest ellenkező módon jár el. Tacitusnak ahhoz a sorához, hogy „sed fugae specie discessum. . ." (Annal. VI. cap. 45.), Alamo azt fűzi hozzá, hogy helyes dolog az ellenség előli visszavonulás (retirata), de úgy kell azt végrehajtani, hogy ne lássék futásnak („che ella non paia fuga"). Zrínyi ezzel szemben gúnyosan ezt írja: „Igen szép találmány az olaszoké és németeké, mert ők nem mondják soha is, hogy szaladtak volna, hanem ritirálták magokat; de akár miképpen menjen el, ha az ellenségtül és ő miatta megyen el, mind szaladásnak kell mondani, és gyalázatjára vagyon az embernek." (67. a.)

Zrínyi a helyesnek elfogadott tételeket rendszerint úgy veszi át, vagy úgy egészíti ki, hogy azok a sajátos magyar katonai kérdésekre vonatkozzanak. Ilyen például a 25. aforizma, ahol Zrínyi csaknem szó szerint megtartja Alamo szövegét, csak megtoldja azt:

Alamo	Zrínyi
Habbiano cura i generali, che nissuno del suo essercito sia ardito senza sua licenza di trattar col nemico. (cap. II, 9.)	Nem szabad az ellenséggel szólani a kapitány hire nélkül; mert ha arra nem vigyáz a kapitán, rövid nap el lesz árulva az ellenségnek; legfőképpen szállott várakban igen kell arra vigyázni.

Íme, az utolsó sor a magyarországi várháború problémáira alkalmazza a tételt. Ugyanígy szúr bele egy mondatot Zrínyi a Bisaccioni alapján írt terepismeretről szóló 13. aforizmába a török—magyar háborúban nélkülözhetetlen kalauzokról.[35]

[35] „De mivel egy ember az egész világnak situsát nem esmérheti meg és nem tudhatja, szükséges, hogy oly embereket tartson maga mellett, akik ott a tájon tudják: a nélkül semmire-kellő minden szándékok." A kalauzokra vonatkozólag vö. *Takáts S.*: Rajzok a török világból. Bp. 1915. II, 133.

De a legjellemzőbb a 11. aforizma esete. Alamo a megfelelő helyen az árulókról beszélt. Zrínyi pedig mindezt a végvári harcok jellegzetes áruló-típusára, a pribékre alkalmazza, forrása gondolatait a hazai tapasztalatok alapján jelentősen kiegészíti, és nemcsak arról az előnyről szól, amit az ellenség soraiból kikerülő pribék jelenthet, hanem azok veszélyes voltáról is, „mert ha az ő nemzetét, hitit el meri árulni, miképpen gondolhatod te, hogy néked hü leszen". A kérdés ilyen morális elmélyítéséről természetesen Alamónál szó sincs.

Arra is van példa, hogy Zrínyi Tacitus egy-egy olyan helyéhez fűz aforizmát, melyet Alamo nem kommentált. Ilyen az 51. aforizma szentenciája, melyből a gyalogság fölénye domborodik ki. Alamo nem, de Zrínyi szükségesnek tartotta, hogy ide egy a gyalogság fontosságát hangsúlyozzó rövid elmélkedést illeszszen és keményen bírálja a gyalogságtól idegenkedő, azt lenéző magyarokat. Mikor pedig Tacitusnak ahhoz a mondatához ér, mely kimondja, hogy a germánok a harcmód és a fegyverek minősége által győztek a rómaiak fölött, nem törődve Alamónak idebiggyesztett semmitmondó aforizmájával, teli tűzzel és szenvedéllyel írja le talán leglángolóbb és legszebb aforizmáját: „Ihon, magyar katona, ihon hajdu, a te fogyatkozásod! ... Hej-hej, hun van a magyarnak régi jó hire! kivel németeket, olaszokat, törököket feljülhaladta..." (36. a.).

Zrínyi nemcsak a külföldi történetíróktól vett példákkal egészíti ki közvetlen forrásait, hanem elsősorban a magyar történetet használja. Az állhatatosságról szóló 14. aforizmában nyíltan kimondja: „De miért kell minekünk rómaiaknál példát keresnünk, elég példánk vagyon a mi magyari és horvátországi históriánkban. Bonfinius és Istvánffi teli vitézek nevével és az ő állandóságokkal; a többi között Hunyadi János vitézeknek tüköre lehet ez állandóságnak." Hunyadit és mellette Mátyás királyt, valamint ősét, a szigeti Zrínyit többször is példaként állítja az aforizmákban. A zsákmány utáni kapdosásból eredő bajokra pedig a gyászos mezőkeresztesi csata emlékét idézi (15. a.). Néha viszont saját katonaélményeiből mond el tanulságos példákat, mint Csőszi András hőstettét (98. a.), vagy a Mura vizébe fulladt ötszáz menekülő török esetét (35. a.).

A végvári hadakozás sajátos kérdései, a magyar katonaság bírálata, a magyar történeti példák és a személyes katonai

élmények, hamisítatlan magyar színt adnak a nagyrészt külföldi források után készült aforizmáknak. Ezt a törökvilág népi képzeletének egyes mozzanataival, azok megörökítésével is fokozza.

Takáts Sándor meggyőzően mutatta ki, hogy a török pusztításokkal szemben létét védelmező magyar parasztságnak milyen fontos háziállata volt a szelídített daru, amely mindig éber és a még nagyon messze járó ellenségre is figyelmezteti gazdáját. Így kerül be az éberségről szóló 4. aforizmába ez a gyönyörű mondat: „végy példát a darvakról és a vadludakról, nem tészik szárnyok alá fejeket, és nem alusznak, mig istrázsát ki nem állítnak". A sólyom viszont a vitézi énekekben és a szerelmi dalokban egyaránt a gyorsaság madara volt; nem is hiányozhat a *Celeritas* c. 9. aforizmából: „szükség a vitéznek... mint a sólyomnak, menni az ellenségre."[36]

Az aforizmák forrásainak, illetve a különböző hazai és külföldi forrásokhoz való viszonyának a kérdésében már csak egyetlen probléma maradt hátra: az aforizmák és a *Szigeti veszedelem* kapcsolata.

A *Szigeti veszedelem* a török—magyar várháború költői ábrázolása, az aforizmákban pedig a végvári harcok katonai problémáinak elméleti általánosítása jelenik meg. A két mű között ezért szoros összefüggésnek kell lennie. Mindazok a hibák, melyeket Zrínyi az aforizmákban ostoroz, az eposzban szemünk láttára lepleződtek le. Mindazok a katonai eszmények, melyeket az egyes aforizmák a „vitéz hadnagy" elé állítanak, a szigetvári hősök tevékenységében megtestesülve álltak előttünk.

Zrínyi 1645—46 telén magát a való életet állította elénk, 1650—52-ben elméletté fejleszti az eposz katonai vonatkozású mozzanatait. Éppen ezért a *Szigeti veszedelme*-t valósággal kommentálni lehetne az aforizmák mondataival. Arany János megtette már ezt az eposz néhány részletével, főleg a palotai ostrommal, Arszlán hibáival kapcsolatban.[37] A hasonló egye-

[36] Vö. *Takáts S.*: Rajzok ... III, 33—93.; Balassi írja a vitézekről: „Midőn, mint jó sólymok mezőn széjjel járnak, vagdalkoznak, futtatnak" stb. (*Eckhardt*-kiadás. 112.)

[37] *Arany* 357.

zések hosszú felsorolását mellőzöm, mindössze néhány példát említek arra vonatkozólag, hogy miképpen sűrűsödik össze az aforizmák egy-egy tételébe az eposz egy-egy jelenete vagy az eposz hőseinek egy-egy jellemvonása.

A 28. aforizma az ékesszólás kérdését tárgyalja és a magyar példák között itt Hunyadi és Mátyás király mellett dédapját említi Zrínyi. Azok a beszédek, melyeket az eposzban hőse szájára adott, valóban nagyszerű példái a katonai beszédeknek, és itt most már ezt a költő által megszólaltatott szigetvári szónokot állítja példaképül a hadvezérek elé. De ugyanígy mint történeti példát említi Szulimánnak a balsejtelmű madárjóslattal kapcsolatos kijelentését, pedig a IV. éneknek ez az egész jóslat-jelenete Zrínyi költői alkotása, nem hiteles esemény. Szulimánnak a rossz előjelt jóra kimagyarázó eljárása azonban kitűnő példája annak, hogy miképpen kell egy hadvezérnek elhárítania a katonák babonaságból eredő megrettenését. Ezért az általa teremtett jelenet az álomról és jelekről szóló 85. aforizma megállapításainak egyik dokumentumává válik. Az eposz IX. énekének elejét idézi emlékezetünkbe a 82. aforizma, melyben többek közt ezt olvassuk: „Ne illesd, ha lehet az ellenséget kicsin bosszúsággal;. . . vagy hogy megrontsd az ellenségedet, vagy hogy ne piszkáld; . . . mert ha gyakran piszkálod, ébren fogod tartani, ha penig ritkán, elbizza magát, és nem visel igen gondot." A IX. énekben a szigeti Zrínyi Miklós éppen ilyen megfontolás alapján szünetelteti a várból való kiütéseket. És folytathatnánk tovább a felsorolást csaknem versszakról versszakra követve az eposzt.

Az aforizmáknak a *Szigeti veszedelem*-hez való viszonya az eredetiség megítélésében perdöntő. Ha a költő meg tudta rajzolni a török—magyar várháború reális képét, akkor eredetinek kell tekintenünk őt akkor is, amikor az ott ábrázolt elveket a katonai tudomány számára foglalja össze. Hogy legtöbbször külföldi szövegeket használt és követett, az csak annyit jelent, hogy a machiavelli-vulgarizátorok segítették őt az egyes jelenségek, mozzanatok elméleti megfogalmazásában.

A discursusok időrendben az aforizmák többsége után készültek. Szemben az aforizmákkal, nem sok helyről, különböző kézikönyvekből összeszedett anyagot tartalmaznak, hanem egyetlen külföldi forrást követnek, melynek szövegét Zrínyi bőségesen kiegészíti magyar történelmi példákkal. A forrásul használt könyv Zrínyi könyvtárának *Politici* című szakjában volt: *Il Ministro di stato; con il vero uso della politica moderna, del signor de Silhon, Trasportato dal francese per Mutio Ziccatta.* (Velence 1639.)[38]

A könyv szerzője, Jean de Silhon, Richelieu titkára volt, majd államtanácsos. A lélek halhatatlanságáról szóló munkáiért megkapta a francia akadémia egyik első tagságát.[39] A Zrínyi által Mutio Ziccatta olasz fordításában ismert könyvét 1631—4 között írta *Le Ministre d'État avec le véritable usage de la politique* címmel. De Silhonnak ezt az államférfi feladatairól szóló politikai kézikönyvét a Machiavelli-epigonizmus jobb alkotásai közé kell sorolnunk. Richelieu, a francia abszolutizmus kiépítője és megszilárdítója elismerte és becsülte Machiavellit, s fel is használta útmutatásait.[40] Titkára, aki az államférfi mintaképét éppen Richelieu-ről mintázta, könyve írásakor érthető módon Machiavellire támaszkodott. Ha nem is vette át Machiavelli forradalmiságát, nem tartozott a nagy olasz gondolkodó durva meghamisítói, lapos vulgarizátorai közé sem.

Zrínyi tehát egy olyan könyvet választott alapul discursusai megírásánál, amely az abszolutizmus politikusát Machiavelli szellemében jellemzi. Ez már előre is sejteti, hogy a *Vitéz hadnagy*-nak ez a része fokozottabban politikai jellegű, bár szerzője változatlanul a hadvezér számára igyekszik tanácsokat adni. Hogy Zrínyi de Silhon könyvét nagy érdeklődéssel forgatta, azt Guicciardini *Storia d'Italia*-jának 7. lapjára írt következő bejegyzése is bizonyítja: „che non è in potende homo benche

[38] Bibl. Zr. 34, 65.
[39] Vö. a „La grande Encyclopédie" megfelelő címszavát.
[40] *P. Villari:* Niccolò Machiavelli e i suoi tempi. (4. kiad.) Milano 1927. II, 178—80.

savio, evitar cadute e disordini. Vid. Ministro di stato".[41] Itt tehát de Silhon könyvére hivatkozik.

Az I. számú discursus („Hogy az hadakozó tudomány nagy segitséget veszen az tanulásból") eredetijét de Silhon 9. lapján találjuk meg ezzel a címmel: „Che l'arte del governare è dubbiosa, è diffilice, e che riceve un'aiuto grande dallo studio." Már a két cím összevetéséből is kitűnik, hogy Zrínyi forrása politikai tanulságait átfordítja a hadtudomány területére. Ugyanebből az okból önállóan vezeti be a discursust, a vitézség jelentőségét méltatva, majd így folytatja:

„De nehéz ennek a mestersége, nehéz a tudománya; kevés van e világon és inkább egy sincs, nem is volt, aki annyit tudna, hogy többet nem tanulhatna benne; és ha valamely cselekedetünk az mi kedvünk szerint esik, inkább mondhatjuk szerencsének és történetnek, hogysem az mi elménkbül szült igyekezetnek."

A kiemelt részben már de Silhont követi:

„. . .non bisogna punto stupirsi, se il più delle volte noi duriamo fatica à prender partito, e se l'elettione, fatta da noi in questa confusione, è più tosto colpo di Fortuna, e prova della nostra libertà, che elettione fatta con ragione".

Innen kezdve már egyezik a két szöveg:

de Silhon	Zrínyi
Oltre di ciò la maggior parte de precetti politici, i quali ci sono lasciati, e che sono ridotti in forma di scienza, sono cose così astratte, che, se la natura, o l'esperienza non danno l'arte di applicarle, riescono perniciose e vane. Molte volte invece di fare un huomo habile non fanno altro che un pedante. . . .	Mert a hadi tanulságok, kiket az emberek mint egy tudományt rendben szabtak, ben vannak ugyan elménkben foglalva, de oly homályba keverve, hogy csaknem lehetetlen azokat próbára és cselekedetre fognunk és alkalmaztatnunk. Sokszor a helyett, hogy az emberbül tudóst csinaljanak, tudatlanná teszik . . .

[41] *Drasenovich* 34. Érdekes viszont, hogy de Silhon említett könyvének a Zrínyi-könyvtárban fennmaradt példányában nincsenek bejegyzések — legalábbis a jegyzetek kiadója nem beszél róluk.

Amint látható, Zrínyi a politikai megfontolásokat teljesen indokoltan, minden változtatás nélkül alkalmazza a katonai problémákra. A továbbiakban is egészen pontosan követi a forrást, csak de Silhon példáit pótolja másokkal, mivel azok nem katonai természetűek, kivéve egyetlen egyet, a Marchese di Pescara-ról szólót. Zrínyi egyébként La Rochelle (Rupella) elestét említi, talán Danaeus könyvének 310. lapja alapján, majd Nagy Sándor életéből hoz fel egy esetet Curtius szavait idézve, és említ két magyar példát: II. Lajos mohácsi csatáját és Mátyás király tanulmányait. Ezek a példák mindig azon a helyen vannak, ahol de Silhon is példákat közölt, és mindig ugyanazt a tételt igazolják hadtudományi szempontból, amelyet a francia szerző politikai síkon felállított és más történeti példákkal alátámasztott. Csak a befejező részben tér el Zrínyi eredetijétől. De Silhon ugyanis minden discursusát azzal zárja, hogy az elmondottakat urára, Richelieu-re alkalmazza, megállapítva, hogy a bíbornok mindig a helyesnek ítélt elvek szerint járt el. Ezeket a részeket Zrínyi sohasem vette át; ebben a discursusban a magyar problémákra utaló néhány szép és ízes mondattal zárta le fejtegetését.

A de Silhon 252. lapján kezdődő discursusnak már a címe is csábíthatta Zrínyit az elmélkedés lefordítására: „Quanto necessario siano in un Ministro la diligenza e la vigilanza, e che non bisogna essere negligente in cosa alcuna, e principalmente in guerra.” Nem kétséges, hogy ezt a fejtegetést is minden nehézség nélkül alkalmazhatta Zrínyi a hadtudományra és II. discursusának a címét ezért így fogalmazta meg: „Mely szükséges egy hadviselő emberben a szorgalmatosság, fáradság és vigyázás.” A két discursus szövege már az első mondattól kezdve megegyezik:

de Silhon	Zrínyi
La diligenza, la fatica, e la vigilanza non sono cose puramente intelettuali. Pare che il corpo v'habbia la miglior parte e se bene esse hanno l'origine dell'intelletto, terminano però nella materia, e li oggetti sensibili le circondano . . .	A szorgalmatosság, fáradság és vigyázás nem épen elménkbeli jók; ugy tetszik, a testnek nagyobb része vagyon bennek, és noha az ő származások elméből vagyon, mindazonáltal az cselekedetben végeződnek és tapasztalható objectumok vannak körülök . . .

És így folytathatnánk tovább a szövegösszevetést. Átveszi Zrínyi de Silhon példáját is, amikor az Caesar alakján keresztül mutatja be a szorgalmatosság fontosságát. Mikor azonban Caesar jellemzése után a francia szerző hosszadalmas frázisokkal magasztalja a római hadvezért, Zrínyi ehelyett csak ennyit mond: „Ihon a haszna egy örökös szorgalmatosságnak." Utána azonban folytatja forrásának átültetését egészen addig, amíg az újból példák felsorolására tér át. Ezeket már elhagyja és helyette Skander bégről és Hunyadiról beszél pozitív, II. Lajosról és Dobzse Lászlóról pedig negatív értelemben. A példák felsorolása után néhány soron keresztül még folytatja de Silhon gondolatmenetét, majd önállósul tőle és katonai térre viszi át az elmélkedés fonalát, rövidesen befejezve ezzel a fejtegetést.

A III. discursus alapja de Silhon egyik katonai tárgyú értekezése, mely a 274. lapon kezdődik. Mivel ennek az értekezésnek a címe a megelőzőre utal és nem fejezi ki eléggé a tárgyat, Zrínyi úgy alkotja meg saját elmélkedésének argumentumát, hogy kiegészíti de Silhon címét annak első mondatával:

de Silhon	Zrínyi
Cím: „Che non si deve osservare in guerra governo simile à quello, de quale si è hora fatto mentione". Szöveg: „Si puó ancora osservare in questa coraggiosa risolutione, con la quale intraprese S. M. il soccorso dell'Isola di Rhè, che l'arte del far la guerra non hà una forma stabile e che devesi diversificare secondo il bisogno delle occorrenze comporta."	Cím: „A hadakozás mesterségének nem szabhatni ugy regulákat, mint más dolgoknak. És az okos vitézség leginkább abból áll, hogy az hadnagy tudja változtatni a dolgokat, az mint az idő és alkalmatosság kévánja. Az olaszok azt mondják: Diversificare."

Zrínyi a cím után egy önálló bevezető mondatot ír, majd forrása idézett mondatától kezdve követi annak szövegét, discursusa utolsó soráig. Tekintve, hogy itt az eredeti szöveg is hadtudományi tárgyú, Zrínyi gyakran megtartja a talált példákat, de újakat is közöl. De Silhon hat ízben folyamodik példákhoz. Először a jó alkalom elmulasztását példázza; Zrínyi itt önállóan jár el és az 1651. évi elmulasztott „nagy alkalom"-ra céloz. Midőn arról van szó, hogy amikor az országnak csak egyetlen serege van, azt nem szabad kockázatos vállalkozásba

vinni, átveszi az Alvianóról szóló példát, de a többit — Várnára és Mohácsra utalva — már magyarokkal helyettesíti. Az óvatosság fontosságának bizonyítására de Silhon Alba hercegről beszél; ehelyett Zrínyi az óvatos hadviselés klasszikus képviselőjét, Fabius Maximust és a németek felett ügyes taktikával diadalmaskodó I. Endre királyt említi. A francia író példákkal támasztja alá azt a megállapítását is, hogy a türelmetlen, várakozni nem tudó hadakkal nem szabad csatát kezdeni; Zrínyi itt egyáltalán nem közöl példákat, viszont a dolgoknak alkalom szerinti változtatására vonatkozólag átveszi már a Caesarról és Gonsalvóról szóló példát, a többi helyett a II. Endre felett a Szentföldön diadalmaskodó szultánt említve. Végül annál a megállapításnál, hogy végső veszélyben mindent kockáztatni kell, megint csak de Silhon után mondja el Caesar példáját, a többi példát viszont Kinizsi és a szigetvári Zrínyi személyével helyettesíti. Előfordul az is, hogy Zrínyi csak a nevet változtatja meg, de a de Silhon által adott jellemzést átülteti. Érdekes módon ezt éppen a dédapjára vonatkozó utolsó példánál látjuk, akit így jellemzett, befejezve ezzel értekezését:

„Így az én jó ősöm, ama vitéz Szigethi Zrini Miklós, megmutatván, hogy tud meghalni, mikor kévántatik, de soha ellenségtül meg nem győzettetni, és megmutatta, hogy excessus virtutis, amely a philosophusoktúl heroibus attribuáltatik, ő benne volt, amikor kelletett."

Ugyanezt a jellemzést olvashatjuk de Silhon megfelelő helyén d'Andelotnak Orléans, a pármai fejedelemnek pedig Anversa ostrománál való szerepléséről:

„. . .dimonstrarono che volevano morire, mentre fosse ad'essi impossibile il vincere, e fecero vedere nelle loro imprese qualche cosa ch'haveva del disperato, à più tosto di quei eccessi dalla Filosofia attribuiti à gli Heroi. . ."

A IV. discursus („Hogy egy hadviselő kapitánnak mindenkor az maga szándékának végét köll nézni és szándékának véghez vitelére minden cselekedetét igazétani") szintén de Silhonnak egyik katonai tárgyú értekezésére támaszkodik: „Che deve un generale d'essercito procurar sempre il fine dell'imprese, a che la providenza serve piú dell'ardire per giungervi. . ." (319.). Ebben az esetben Zrínyi sokkal önállóbban

használja fel forrását, mint az előzőekben. Az elmélkedő részek itt is végig de Silhon után készültek és a római történetből vett példák is mind forrására mennek vissza. Helyenként azonban, így mindjárt a discursus elején is, meglehetősen szabadon követi az olasz eredetit; a hírnév jelentőségére vonatkozólag nem veszi át az olvasott példákat, ehelyett ideilleszti a hírről és a vasláncról szóló szép hasonlatot, melyet már az 1. aforizmába is belefoglalt; számos magyar vagy magyar vonatkozású példát említ, így a régi magyarok dicső tetteiről, Thuri Györgyről, Svendi Lázárról, őséről, Nagy Lajosról; végül a befejezés is Zrínyi sajátja.

De Silhon több értekezésben foglalkozik La Rochelle ostromának tanulságaival. Ezek egyikét (308.) választotta Zrínyi V. discursusa forrásául. Egészen a mohácsi csatára vonatkozó példáig pontosan de Silhon szövegének az átültetését találjuk; a példák is mind innen valók, kivéve Ajax kérkedő mondását, melyet Zrínyi illesztett ide. A jó alkalom elmulasztására hozza fel példának Szulimán császár kivonulását Magyarországból Mohács után, valamint a török felett aratott győzelmeinket, melyeket sohasem használtunk fel a török végleges megtörésére. Ezután ismét forrásához tér vissza, amely itt a megfelelő idő megválasztásának kérdéséről szól, és kiegészíti annak Caesarra és II. Fülöpre vonatkozó példáit IV. Béla királyéval. Itt írja de Silhon, hogy a kedvező alkalmak összességét „gl'italiani l'hanno chiamata molto à proposito c o n g i o n t u r a". Már láttuk, hogy ez a szó mennyire megragadta Zrínyi figyelmét, aki nemcsak átveszi a fogalmat de Silhontól, de igyekszik azt jobban megmagyarázni. Ettől kezdve hátat fordít az eredetiben olvasható francia példáknak és az 1651. évi hadjárat elmaradásának a kérdését fejtegeti, felháborodott szavakkal. A discursus végén olvasható Tacitus-idézetet és a de Biron francia generálisról szóló példát is önállóan illeszti be a Habsburg-kormányzat tehetetlenségét leleplező fejtegetésébe.

A legterjedelmesebb és legproblematikusabb VI. discursus alapforrása szintén de Silhon könyvében található, mégpedig annak első fejezetében. A francia szerző itt arról értekezik, hogy egy kitűnő miniszter „è il segno della Fortuna d'un Principe, e l'istrumento della felicità d'un Stato". Mielőtt azonban hozzáfogna a címben felvetett kérdés tisztázásához, előzőleg

általánosságban elmélkedik arról, hogy mi a szerencse. Fejtegetésének ez a része képezte a szerencséről szóló híres VI. discursus alapját. Zrínyi pontosan követi forrása szövegét, átveszi annak valamennyi példáját egy kivételével. Mikor ugyanis de Silhon Szent Lajos szentföldi kudarcával azt akarja igazolni, hogy a pogányok elleni harcokkal többnyire nem jár együtt a jó szerencse, Zrínyi ötletesen II. Endre keresztes hadjáratát említi a francia példa helyett. A törökről, Attiláról szóló példák viszont megvannak már Zrínyi forrásában is. Zrínyi tehát igen pontosan követi eredetijét, legfeljebb itt-ott rövidít rajta. E rövidítések közül az egyik azonban elvi jelentőségű: „Iddio non sempre si oppone agl'ingiusti e violenti disegni" — írja de Silhon és Zrínyi ezt pontosan le is fordítja; a francia író azonban így akarja igazolni állítását: „Gl'infedeli, e li protestanti hanno sovente trionfato dell'armi de'christiani e di quelle de'cattolici". Zrínyi ebből csak a hitetlenekre vonatkozó részt veszi át: „Sokszor az pogány török meggyőzi a keresztyén seregeket." Ezen a ponton világosan szembekerült a hugenották elleni irtóhadjáratot vezető bíbornok titkára, és a vallásháborúk elvi ellenségévé vált, a protestáns Erdéllyel szövetkező magyar politikus. Ez a tény egyben arra is rávilágít, hogy nem engedi magát forrásaitól befolyásoltatni, ha azok tőle idegen elveket képviselnek.

De Silhon és Zrínyi utolsó megegyező mondata a következő:

de Silhon	Zrínyi
Ma quando ei fa elettione di qualcheduno per riparare a'disordini del mondo, o per il bene di qualche stato in particolare: all'hora si, egli ha la cura di provederlo de'principii necessarii per intraprendere cose grandi, egli è quello, che li eccita il pensiero nell'animo: è quello, che li da la forza di essequirle: è quello, che confonde i suoi nemici, e li conduce come à mano alle vittorie, e a i trionfi.	De mikor osztán választ valakit (ti. Isten), hogy ez világnak vétkeit ő általa megorvosolja, avagy valamely országnak nyomoruságit megjobbitsa: akkor bizonyára magára veszi annak gondját; akkor ő talál néki okokat és alkalmatosságokat, hogy nagy dolgok nyulásához szives legyen, akkor ő önt az szivében bátorságot, elméjében értelmet, ő emeli fel az ő lelkének kivánságát, ő ad erőt és töredelmességet a véghezvitelhez, ő megtébolyitja az ő ellenségét és kézen fogva viszi a győzedelmekre és triumphusokra.

De Silhon itt rátér a miniszterek kérdésére és így Zrínyi a továbbiakban már nem követi fejtegetéseit. Először önállóan folytatja az elmélkedést, megállapítja, hogy Isten a szerencsét annak adja, aki „maga is segiti magát, juvat juvantem". Itt mintha Magyari reminiszcenciák csendülnének ki: „audentes Deus ipse juvat — írja Magyari — Isten is az merészeket segiti".[42] Ezután elmondja és kifejti az V. discursusban említett hasonlatot a hajósról és a szerencséről, levonva ebből a következtetést: „Egy szóval, quisque suae fortunae faber."

A szerencséről szóló discursusát itt be is fejezhetné, a gondolatmenet így nyugvóponthoz ért. Lehet, hogy eredetileg ez is volt a szándéka, de ezt megváltoztatta és egy szubjektív fordulattal („De bővebben kell azt megmagyaráznunk, mivelhogy a legnehezebb matéria, akin életemnek folyásában törődtem, és mivelhogy abból csináltam is symbolumot magamnak") tovább folytatja a téma tárgyalását. Valószínűleg Bacon esszéinek latin fordítása, az 1638-ban megjelent *Sermones fideles sive interiora rerum* késztette a discursus kibővítésére, mert ezután egy ideig a nagy angol filozófus hasonló tárgyú esszéjének a nyomán halad, tőle veszi át a tejútról szóló hasonlatot és Liviusnak Catót jellemző sorait is.[43]

Bacon fejtegetése mellett azonban nem sokáig marad, mert nem tudja elfogadni azt az állítását, hogy az igen okosak és a hazájukat s urukat szeretők nem lehetnek szerencsések. Zrínyi ugyan azt mondja, hogy ezt a „politicusoktul" tanulta, de ezek közül legalábbis az egyik Bacon lehetett, mert idézett esszéjében bent van ez az állítás. Ennek megcáfolására Zrínyi nagy gondot fordít, teljesen önállóan folytatva ettől kezdve végig a discursust. Érvelésének alátámasztására — követve a de Silhontól tanult módszert — bőven idéz történeti példákat Grammond, Ricci, Livius műveiből és IV. Henrik történetírójától, Matthieu-től.

Összefoglalva most már a discursusok forráskérdését, megállapíthatjuk, hogy Zrínyi itt sokkal szorosabban követte idegen forrását, mint az aforizmáknál. Ugyanakkor bebizonyosodott, hogy forrásával szemben önállóságát itt is megőrzi,

[42] Magyari 244.
[43] Filozófiai Írók Tára VII, 1885. 123.; *Berg P.*: Angol hatások XVII. századi irodalmunkban. Bp. 1946. 132—4.

és adott esetben jelentékenyen módosítja, vagy mint Bacon esetében láttuk, vitába száll vele. Egyes esetekben pedig teljesen önállóvá válik — különösen az V. és VI. discursus végén — és például az 1651-es nagy conjuncturáról szóló elemzésében az elméleti olvasmányok szempontjait mesterien tudja alkalmazni a magyarországi politikai kérdések megítélésében. Hangsúlyozni kell, hogy a politikai kérdésekről van itt szó, bár — mint láttuk — de Silhon fejtegetéseit igyekszik hadtudományi térre átfordítani. Ez sikerül is, de a discursusok politikai tartalma ezzel nem veszett el. Míg az aforizmákban a török—magyar háború tapasztalatainak elméletileg általánosított gyűjteménye tárult elénk, addig a discursusok a politikus-hadvezér erényeit fejtegetik.

Itt kell végül megemlékeznünk az 52. és 87. aforizmáról, melyek inkább a discursusok közé kívánkoznak. Mindkét esetben arról lehetett szó, hogy Zrínyi eredetileg megírt egy-egy rövid aforizmát: az 52. esetében egy mondat, a 87-nél egy bekezdés terjedelemben, de mikor de Silhon tanulmányozásakor és a discursusok írásakor a két aforizma témáiról, a titoktartásról, illetve a tanácsosokról figyelemre méltó anyagot talált, kiegészítette a két rövid aforizmát. De Silhonnak az alábbi discursusairól van itt szó: „Di dove derivi la virtù di celare un secreto, e quanto ella sia necessaria ad'un Ministro" (110.) és „Che il consiglio del Principe deve esser di poche persone" (92.). Az előbbiből kb. egy oldalnyi, az utóbbiból kb. egy bekezdésnyi szöveget vett át Zrínyi és hozzáillesztette azt egy összekötő mondattal az 52., illetve 87. aforizmához. E két fontos tárgyról azonban ezt is kevésnek találta, és mindkettőt kiegészítette még Malvezzi hasonló tárgyú discursusainak anyagával:[44] „Che i Principi non deono palesare i segreti del loro stato: e da che cosa si avvenga, che molte volte gli uomini s'inducono a dir quelle cose, che doveriano tenere celate" (191.) és „Il modo che deono tenere i Principi per consigliarsi" (197.). A titokról szóló 52. aforizma esetében a de Silhontól és a Malvezzitől átvett részek közé még önállóan is betoldott Zrínyi néhány mondatot;

[44] Discorsi sopra Cornelio Tacito del Marchese Virgilio Malvezzi. Velence 1635.

végül mindkét, discursussá nőtt aforizmának a kapitányokhoz intézett befejező szavai szintén tőle valók.

A de Silhontól átvett részek kérdésével már nem foglalkozom külön, mert Zrínyi itt ugyanúgy járt el, mint a discursusoknál, szólni kell azonban a Malvezzihez való viszonyáról, annál is inkább, mert a két aforizma szövegének túlnyomó része innen került ki. Az 52. aforizmában Zrínyi nagyjából átveszi Malvezzinek a titokról szóló egész fejtegetését, a római történelemből vett példákkal, és a bibliai idézetekkel együtt. Forrásának szövegét tartalmilag híven követi. Lássunk erre egy példát:

Malvezzi	Zrínyi
Secondo, per ubriachezza, la quale è atta a far scoprire qualsivoglia segreto per grande che sia, come interviene molte volte ne'conviti. E però non voleva Salomone, che i Rè bevessero vino: Noli regibus o Lamuel, noli regibus dare vinum, quia nullum secretum est, ubi regnat ebrietas: havendo quasi per natura il vino, di fare appunto dimostrare quelle cose, che dovriano stare occulte. Onde vediamo, che Noe, non così tosto hebbe bevuto del vino, che palesò quelle parti, le quali si dovriano celare.	A részegség kimondatja a titkot. Azért mondja Salamon: noli dare ollam, vel noli dare regibus vinum, quia nullum secretum est ibi ubi regnat ebrietas. A részegség nem hadviselő embernek való, amint megírjuk másutt is más okokbul is, de legfőképpen, hogy erőtlen az ember a titkot megtartani: a bornak természeti minden titkot kimutatni. Noe mikor megrészegedett, kimutatá szemérmes testét, és nem gondolta elrejteni azt a tagját, akit a természet tanit elrejteni.

Mint ebből az összevetésből kitűnik, Zrínyi Malvezzinek a fejedelmek számára írt tanácsait éppen úgy a hadvezérre alkalmazza, mint de Silhonnak a miniszterről szóló fejtegetéseit. A két szöveg teljes összevetése egyúttal arra is rámutat, hogy Zrínyi sokkal tömörebben adja vissza az egyes gondolatokat, mint forrása. De Silhon általában fegyelmezetten és tömören írt, Malvezzi azonban bőbeszédű és fecseg, s ebben Zrínyi nem követi őt. Gondolatmenetén egyébként csak jelentéktelen változtatásokat eszközöl, ezek azonban szerkezetileg nem szerencsések, Malvezzi okfejtése logikusabb. A titok elárulásának módjaihoz Zrínyi fűzi hozzá az asszonyokra vonatkozó ötödik pontot. Ennek a kiegészítésnek a gondolatát Malvezzi egy

másik, a nőkről szóló XLV. discursusából vehette, melynek ez a konklúziója: „Concludiamo che per via delle donne si sanno facilmente i segreti degli uomini.” Ez a megállapítás egyébként közhely a Zrínyi által forgatott politikai irodalomban.[45]

A tanácsosokról szóló 87. aforizmánál is valószínűleg az nyerte meg Zrínyi tetszését, hogy Malvezzi, akárcsak előbb, itt is pontokba szedve, rendszerességgel tárgyalja a tanácskérés különböző módozatait. Ezeket pontosan átveszi, de lerövidítve; Malvezzi ismétléseit elhagyja, példáit erősen csökkenti. Míg az előbbi esetben, úgy látszik, nem talált Zrínyi megfelelő példákat a magyar történelemből az értekezés példatárának kiegészítésére, addig a tanácsadással kapcsolatban már két ilyet is feljegyzett Malvezzi példányának a margójára. Mindkét példa a szerzőnek azt az állítását támasztja alá, hogy a fejedelem ne nyilvánítson véleményt a tanácsban, hanem csak hallgassa meg a véleményeket, azokból okuljon és azután döntsön. Az erre vonatkozó két feljegyzett magyar példát Malvezzi elmélkedésének az átdolgozásakor Zrínyi automatikusan beledolgozta a magyar szövegbe:

Könyvjegyzet	Aforizma
Stephanum Jósika miser in carcerem detruditur quia Princeps primae eo capiendo sententiam dixit id . . . et alii omnes praeteretendendo eius sententiam ferunt I—li: 31 f:715 n 50. Mattios k: életiben 8 Resz:f 151. Friederich chaszar ellen való tanács.[46]	Ir nekünk olyan példát Istvánfi is az mi historicusunk, Lib. 31. fol. 715. nro. 50. Mivel a fejedelem első voksot ada Jósika István megfogására, minnyájan arra hajlának a több tanács is. És lásd Bonfinium Part. 38. fol. 151. Mátyás király idejében Fridrik császár ellen való tanácsban ez is ilyenformán vala.

Ezzel le is zárhatjuk a discursusok forrásainak a tárgyalását.

[45] Pl. Raimondi írja idézett művében „Non si dee mai fidar a donna alcun segreto, . . . perche . . . subito palesano ogni segreto.” (636—7.)

[46] *Drasenovich* 44. NB. Zrínyinek Bonfinire való hivatkozása Heltai Magyar Krónikáját jelenti. A fejezet és a lapszám egyezés ezt igazolja. Zrínyi Heltai krónikáját egyébként „magyar Bonfinius” néven szokta emlegetni, a „magyar” szót azonban itt elfelejtette kitenni.

Az egyik előszóban maga Zrínyi mondja, hogy könyve harmadik részébe azokat a tanulságokat írta, melyeket „széllel láttam, hallottam, olvastam elegyedve", vagyis részben saját tapasztalatai, részben olvasmányai alapján írta ezeket a rövid elmélkedéseket. Már Zrínyi megjegyzéséből is kitűnik, hogy ezekben nincs semmi rendszer, itt minden válogatás nélkül gyűjtötte egybe érdekesnek és a vitézség szempontjából hasznosnak tartott különböző tárgyú megjegyzéseit. Mindebből következik, hogy egy részük külföldi források után készült, más részük eredeti alkotása. A külföldi könyvek alapján írt centuriáknál nem fogunk találkozni olyan jelentős átalakításokkal vagy kiegészítésekkel, mint az aforizmáknál vagy a discursusoknál. Ennek itt nem is lett volna értelme, hiszen ide éppen azokat a tanulságos kis elmélkedéseket fordította le, melyekkel teljes egészében egyetértett.

A legtöbbet használt könyve ez esetben a bresciai Eugenio Raimondi *Il novissimo passatempo politico, istorico et economico* c. műve volt.[47] Raimondi kötete éppen úgy egymástól független kis írásokat, elmélkedéseket, tanácsokat, bölcs mondásokat, nagy emberektől származó idézeteket, történeti példákat stb. tartalmazott, mint Zrínyi centuriái. Itt találjuk meg a 12., 18., 19., 30., 31., 32., 33., 35., 37., 39. centuriák pontos olasz eredetijét, valamint a különböző elemekből összeállított utolsó, 52. centuria boldogtalanságról szóló bekezdésének a forrását.[48] A Raimonditól átvett centuriák az állam-rezon irodalom köz-

[47] Zrínyi könyvtárában az 1639. évi velencei kiadás volt meg, én az 1683-ban megjelent bolognait használtam. A kötet jellegére rávilágít a szerzőnek (vagy a kiadónak) a címlapon közölt ismertetése a könyv tartalmáról: „Ordinato sotto i suoi proprii Capi, quali contengono: Documenti saggi, et utili. Ricordi, et essempi memorabili. Avvertimenti, e Concetti Politici. Considerationi meravigliose. Precetti, et Ammaestramenti Christiani, Sentenze scelte. Detti arguti, et con Oracoli de'più rilevati ingegni. — Unita si vede tutta la Morale Filosofia, che negl'Antichi, e Moderni Scrittori sparsa si leggeva. — Opera non men curiosa a Prencipi, che utile a Dotti, e dilettevole ad ogni stato di persone."

[48] Az említett centuriák eredetije — a felsorolás sorrendjében — az általam használt Raimondi-kiadás következő lapjain található: 187, 345, 345, 657—8, 365, 364, 364—5, 548, 547—8, 420, 98—9.

helyei közé tartoznak, jellemző, hogy ugyanaz az elmélkedés sokszor változatlanul vagy minimális eltéréssel Raimondinál is többször előfordul. Így a 12. centuria eredetijét a 187. és a 658. lapon egyaránt megtaláljuk, a 19.-ét pedig a 345. és a 382. lapon stb. Raimondi centuriáit Zrínyi általában változtatás nélkül, pontosan lefordítja. Lássuk példaként a 18. centuriát:

Raimondi	Zrínyi
Le cose del mondo son varie, e dipendono da tanti casi et accidenti, che difficilmente si può far giudicio del futuro, e si vede per esperienza, che quasi sempre le conietture dei savii sono fallaci, però non lodo il consiglio di quelli, che lasciano le commodità d'un bene presente, benche minore, per paura d'un mal futuro, benche maggiore, se non è molto propinquo, e molto certo perche non succedendo poi spesso quello, di che temevi, tu ti trovi per una paura vana haver lasciato quello, che ti piaceva, e però è savio quel proverbio: Di cosa nasce cosa. (345.)	Az világi dolgok oly állhatatlanak és változandók, hogy senki nem igérhet magának állandóságot semmiben is, és senki nem tehet bizonyos itéletet a jövendőrül, és mentül okosabbak az emberek, annál távulabb esik az ő itéletek a jövő történetektül. Azért nem tartom okosságnak, elmulatni avagy elhagyni a jelenvaló jót, bár kicsint is, a jövendő gonosznak félelmétől, ha ugyan nagy volna is, hanemha az a gonosz igen közel való volna és igen bizonyos; mert nem történvén az a gonosz, amitül te féltél, elmulattad a jót, akit kivántál. Azért mondják az olaszok: Di cosa nasce cosa. Dologbul dolog származik.

Néha megtoldja Raimondi szövegét egy-egy jellemző hasonlattal, mint például a 39. centuria esetében, amely Zrínyi mesteri fordításában különben is kis prózai remekművé vált: a fordítás után a nyúl és a róka hasonlatával kitűnően megvilágítja az elméletileg röviden ismertetett problémát.

Nem kell megütköznünk azon, hogy Zrínyi egy ilyen jelentéktelen kompilátor könyvéhez folyamodott. Raimondi ugyanis sokszor igen kitűnő szerzőkből kompilált, írt ki pontosan, vagy írt át szabadon részeket. Már említettem az aforizmák tárgyalásánál, hogy szóról szóra kiírta Machiavellinek a pénzről és a katonákról mint a háború lelkéről szóló fejtegetését. Ugyanígy a centuriák alapjául választott Raimondi-szövegek közül is nem egy Machiavelli valamelyik megállapítását követi.

Így a 37. centuria Raimondinál olvasható alapszövege a *Discorsi* III. könyve XLIV. részén alapul.

Egyes centuriák Machiavelli közvetlen használatáról tanúskodnak. A 2. centuria a *Discorsi* III. könyve XXXVIII. részével mutat rokonságot. Machiavelli itt Valerius Corvinusnak a samnitokkal való harcán elmélkedik, majd így folytatja: „Dove si può notare, per le parole che Livio gli fa dire, come debbe essere fatto uno capitano in chi lo esercito abbia a confidare; le quali parole sono queste: „Tum etiam intueri. . ."[49] Zrínyi átveszi ezt a részt a Livius-idézettel együtt: „De micsodásnak kell lenni annak a hadnagynak, akinek vitézségében bizhassék egy had, igen szépen megmutatja Livius, mikor Valerius Corvinus képében így mond a vitézeknek a harc előtt: „Tum etiam intueri. . ."

Az 5. centuria pedig a *Discorsi* III. könyvének XIV. fejezetére megy vissza. A két kis értekezés kezdete szoros kapcsolatot mutat:

Machiavelli	Zrínyi
De quanto momento sia ne'conflitti e nelle zuffe uno nuovo accidente che nasca per cosa che di nuovo si vegga o oda, si dimostra in assai luoghi.[50]	Minden újság, minden történet a hadi állapotban, főképpen a harcban nagy változást csinál; egy szó, az kit jól nem érthetnek a vitézek, nagy zenebonát szerezhet és veszedelmet.

A centuria további részében Zrínyi ugyan nem követi pontosan Machiavelli fejtegetésének menetét, de a tétel igazolására két példát átvesz tőle: az Oddi-család embereinek Perugia elleni támadását, amely azért hiúsult meg, mert egy „hátrább álljatok" kiáltás megzavarta és futásnak indította a sereget; valamint a rómaiak és a fidenátusok közti harc példáját. A Machiavellitől átvett részeken kívül Zrínyi kiegészítette ezt a centuriát saját megjegyzéseivel, valamint Hannibál, Gedeon és Kinizsi példájával.

[49] N. Machiavelli: Il Principe, i Discorsi sopra la prima deca di Tito Livio, e gli opuscoli in prosa. Firenze, Ed Salani, 524.

[50] Machiavelli idézett kiadás 460. A Machiavellivel való egyezésekre rámutatott *Kőrösi S.*: Zrínyi és Machiavelli. ItK 1902. Knyomat. 98–100.

A többi centuria közül is többről ki lehet mutatni egyik vagy másik olvasmányának hatását. Így például a 4. centuria határozottan Ammirato Tacitus-kommentárjának „Non deversi il nimico nella battaglia, mettere in disperazione" című fejezetére emlékeztet.[51] Itt is megvan a futó ellenségnek készítendő arany-híd, valamint Camillus példája. A 23. centuria gondolatai és hasonlatai Bisaccioni említett könyvének 75. lapján tűnnek fel; a 42. centuria alapgondolata viszont ugyanennek a műnek a 239. lapján olvasható.[52] Ezekben az esetekben azonban Zrínyi nem fordít, hanem csak szabadon követi forrásait, megtoldva saját megjegyzéseivel azok gondolatait: a 4. centuria esetében a kételenség szó naiv magyarázatával, a 23.-nál pedig a németekre vonatkozó érdekes megjegyzéssel.

A centuriák születésének egyik módja az volt, hogy Zrínyi valamelyik olvasmányának egyik idézetét kiírta és ahhoz fűzte önállóan gondolatait. A 40. centuria létrejöttére például Grammond egyik mondata adott ösztönzést. Jó példa az ilyen típusú centuriákra a rövid 16. számú:

„Óh mely igazán mondta amaz bölcs poéta: Ducunt volentes fata, nolentes trahunt. Mindennap annyi példát mondhatunk s látunk erről, hogy alig mondhatni mit igazabbat ennél."

Van arra is példa, hogy Zrínyit valamelyik olvasmánya hosszabb fejtegetés írására indítja. Ezt tapasztaljuk a 43. centuriánál, amely így kezdődik: „Judas Machabeus könyveiben olvastam, hogy soha nem jó az ellenséget szitokkal illetni. . ." Zrínyi egyetért ezzel a megállapítással és ezért részletesen kifejti azt, sőt a következő 44. centuriában is folytatja ugyanezt a gondolatsort, antik és modern példákkal is alátámasztva állításait.

Számos centuriáról viszont teljes határozottsággal megállapíthatjuk, hogy Zrínyi saját megfigyelései, tapasztalatai alapján önállóan készítette. Ilyen a 8., 9., 11. centuria, melyekben a magyarországi katonai kérdésekről, a fegyelemről, a gyalogság fontosságáról szól. A 3. centuriában a muraközi végek életének egyik mozzanatából von le általános érvényű

[51] Scipione Ammirato: Discorsi sopra Cornelio Tacito. Velence 1607. 474.

[52] M. Bisaccioni: Sensi civili sopra il perfetto capitano. Velence. 1642.

következtetést; a 20.-nak a végén pedig ő maga megmondja: „Expertus loquor." Egyes centuriák úgy tűnnek, mint egyik-másik aforizma rövidített vagy részleges átírásai, mint például a 10. és a 26. számú, melyek a 49. aforizma rokonai.

Az eddig nem említett centuriák eredetét nem sikerült pontosan megállapítanom. Ha azonban megfigyeljük az idegenből fordított, illetve átdolgozott centuriák és az eredetiek stílusa közötti eltérést, csaknem bizonyosra vehetjük, hogy például a 6. és 7. centuria bonyolult — nem az életből vett, hanem spekulatív — hasonlatai a vitézségről és az óráról, valamint a vitézségről és a sakkjátékról idegen szerzőtől származnak. Ugyanígy valószínű, hogy a 28. és 38. centuria a Raimondiéhoz hasonló kis elmélkedések fordítása, viszont a 14., 29. és az 52. első része csak Zrínyi saját alkotása lehet.

Vizsgálataim eredményeiből tehát kitűnik, hogy igen heterogén anyagról van itt szó, nemcsak témáját, hanem provenienciáját illetően is. Vagyis úgy áll a dolog, ahogy azt Zrínyi maga is jelezte: innen-onnan összeszedett, olvasott, látott vagy hallott hasznos tanulságok gyűjteménye. Pontos fordítások, szabad átdolgozások, egy-egy olvasmány hatására keletkezett önálló megállapítások és saját élményeinek általánosításai váltogatják egymást a centuriák között, de mindennek némi egységet kölcsönöz az a tény, hogy e kis írások végig Machiavelli, illetve a Machiavelli-vulgarizátorok szellemében haladnak, és nem kivételek ez alól Zrínyi önálló alkotásai sem.

Források és eredetiség

A *Vitéz hadnagy* forrásainak a kérdését igyekeztem részletekbe menően tisztázni. Ez az aprólékos munka nem volt hiábavaló, mert lehetővé tette a *Vitéz hadnagy* eredetiségére, illetve forrásaira vonatkozó téves nézetek elutasítását és e jelentős munka történeti helyének a meghatározását. Rónai Horváth Jenő még azt hirdette, hogy Zrínyi csupa eredeti gondolatot foglalt össze művében.[53] Széchy Károly vele szemben kimutatta,

[53] *Rónai Horváth J.*: Gróf Z. M. a költő és hadvezér hadtudományi munkái. Bp. 1891. 228.

hogy Zrínyi hadtudományi elvei sorra feltalálhatók a korabeli olasz katonai szakirodalomban. Malvezzin, Ammiratón és Bisaccionin kívül ugyan nem ismerte Zrínyi legfontosabb forrásait, de mivel ezek amúgy is a machiavellista irodalom közhelyeit foglalták magukban, nem volt nehéz az értelmileg egyező helyek egész sokaságát felsorakoztatni. Széchy ennek alapján levonta a szomorú következtetést: „A Vitéz Hadnagynak a magyar vonatkozásokon kívül valóban nincs semmi eredetisége; nem akad egyetlen nevezetesebb eszméje és tanítása, sőt nincs tévedése vagy balvéleménye sem, mely az olasz katonai tudósoknál. . .meg ne volna."[54] Kőrösi Sándor csak annyit változtatott Széchy megállapításain, hogy a *Vitéz hadnagy* szinte valamennyi fontosabb gondolatához odaállította Machiavelli megfelelő részeit és kijelentette, hogy Zrínyi mindenütt a nagy olasz teoretikust követte.[55] Kőrösi és Széchy eredményei között nincs ellentmondás, mert a Széchy által kimutatott források: Basta, Brancaccio, Melzo, Chincherini, Columbina és a többi XVII. századi író, kevés kivételtől eltekintve, Machiavellit követte.

Széchy szerint a *Vitéz hadnagy*-ot már az is megfosztotta eredetiségétől, hogy a korabeli irodalomban megtalálta ugyanazokat a gondolatokat. A mi eredményeink alapján a helyzetet még súlyosabbnak minősítené, hiszen az esetek nagyobb részében nemcsak gondolatok, hanem szövegek átvételéről van szó. A pozitivizmus szemszögéből ezek után valóban nem beszélhetnénk a *Vitéz hadnagy* eredetiségéről. A kérdés lényegét tekintve azonban más eredményre jutunk. Az eddigiek során tettem már néhány értékelő megjegyzést Zrínyinek forrásaihoz való viszonyával kapcsolatban. Ezt a kérdést most szélesebb alapon is igyekszem megvilágítani.

Elöljáróban le kell szögeznünk, hogy a források ismeretének nem azért tulajdonítunk jelentőséget, mert azokból kívánjuk levezetni Zrínyi eszméit. Zrínyi világnézetét és politikai-hadtudományi elméletét a magyar társadalmi valóság alakította ki és ugyanez a társadalmi-politikai helyzet szabta meg a források kiválogatását és azok felhasználásának módját is.

[54] *Széchy* III, 179—80.
[55] *Kőrösi S.*: i. m.

E z é r t nem közömbös annak ismerete, hogy Zrínyi a *Vitéz hadnagy* megírásánál az abszolutizmus elméleti irodalmának termékeit vette alapul. Bár forrásainak többsége olasz, nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy jó néhány francia munka is akad köztük: de Silhon könyve egyik legfontosabb forrása, de emellett ott találjuk Daneau művét, Chokier de Surlet könyve a centuriák névadója, Matthieu, Davila, Grammond francia történetei számos példa forrásai stb. Franciaország pedig éppen az az ország, amely Zrínyi korában válik szilárd abszolutizmussá és ezzel összefüggésben Európa vezető hatalmává. Zrínyinek a francia források s különösen Richelieu titkárának kötete iránti érdeklődése nem magyarázható mással, mint az abszolutizmus megteremtésére irányuló törekvéssel.

Megállapítható az is, hogy Zrínyi lehetőleg a legfrissebb, a legújabb politikai elméleti irodalmat akarta felhasználni. Forrásai szinte mind XVII. századi művek, Machiavelli közvetlen használata csak néhány esetben mutatható ki. Több ízben rámutattam azonban már arra, hogy a Zrínyi által alapul vett tacitista Machiavelli-vulgarizátorok munkáiból elsősorban a Machiavelli eredeti intencióinak megfelelő gondolatokat vette át. Ennek a jelentősége akkor válik igazán világossá, ha néhány szóval rávilágítunk Machiavelli és a tacitizmus társadalmi gyökereire.

Machiavelli a forradalmi republikánus burzsoázia képviselője a XVI. század elején, aki a feudalizmus felszámolására, az egységes olasz nemzeti állam megteremtésére törekszik. „Szembefordult az egyházzal, a feudalizmus ideológiai szervezetével, mely a keresztény alázatosság prédikálásával »a világot erőtlenné tette és kiszolgáltatta a gazoknak«"[56] és amely a pápaság révén Itália szétdaraboltságáért, az idegen hódítók pusztításáért elsősorban felelős. Az idegen hódítók, valamint az egyházi és világi feudálisok hatalmát Machiavelli a felfegyverzett népből alakított új típusú modern forradalmi hadsereggel

[56] *Molnár E.*: A történelmi materializmus ideológiai előzményei. Bp. 1952. 11. *Molnár E.* könyve az első olyan magyar írás, amely méltó marxista értékelést ad Machiavelliről. Ezt megelőzően Machiavelli haladó, forradalmi szerepére utaltak már: *Klaniczay* 39—40.; *Klaniczay T.*: Z. M. Bp. 1949. 25.; *Kardos T.*: Világirodalmi antológia. II. Bp. 1952. 353.

akarta megdönteni. Ezek a forradalmi eszméi azonban már az olasz reneszánsz burzsoázia dekadenciájának a korszakában születtek meg, s ez a tény arra a felismerésre vezette, hogy a köztársaságot nem lehet egy csapásra megteremteni, előbb létre kell hozni a nemzeti fejedelem egyeduralmát, amely biztosítja az ország egységét, függetlenségét, és előkészíti a polgárokat a szabad életre, képessé teszi őket önmaguk demokratikus kormányzására. Így lett Machiavelli a nemzeti abszolutizmus szükségességének a hirdetője a polgári demokrácia perspektívájával. Mindezeknek a céloknak érdekében kidolgozta az államvezetés elméletét és módszertanát, a keresztény tanításokkal merőben ellenkező politikai etikát, a hadseregszervezés, a stratégia és a taktika új elméletét. *Istorie Fiorentine*-jével a történetírás új fejezetét nyitotta meg: „az emberi szenvedélyek közül a döntő befolyást az anyagi érdekeknek tulajdonította és a történetet az osztályharcra vezette vissza."[57] Ezért vonta magára ez a könyv Marx és Engels figyelmét is. „Firenze története mestermű" — írta Marx 1857. szeptember 25-én Engelsnek.[58]

Érthető, hogy az olasz nép Machiavelli munkásságát legszebb forradalmi hagyományai között tartja nyilván. Antonio Gramsci számos jegyzetében és cikkében hasznosította ezeket a forradalmi hagyományokat az olasz kommunista mozgalom számára.[59] Nálunk, sajnos, nem így ismerik Machiavellit, még elevenen él azoknak a rágalmaknak a hatása, melyekkel a reakció évszázadokon át befeketítette emlékét és meghamisította tanításait.

A Machiavelli-hagyomány sorsának egyik magyarázatát a nagy olasz író legnagyobb tévedésében kell keresnünk. Félreértette a polgárság és a fejedelmek Európa-szerte kibontakozó szövetségének a jellegét és azt hitte, hogy a fejedelem, a híres „Principe", a feudalizmus ellen következetesen fog harcolni és az új, lényegében már polgári tartalmú állam megerősítése után „önként" átadja helyét a köztársaságnak. Amilyen helyes volt tehát annak a felismerése, hogy a polgári demokráciát az abszolutizmusnak kell megelőznie, olyan téves volt az abszolu-

[57] *Molnár E.*: i. m. 12.
[58] *Marx K.—Engels F.:* Válogatott levelek. Bp. 1950. 109.
[59] Vö. *A. Gramsci:* Note su Machiavelli. Milano 1950.

tizmus és a burzsoázia uralma közötti békés átmenet elképzelése. Mivel a Principe állama és a polgári köztársaság között Machiavelli nem elvi, minőségi, hanem csak formai különbséget lát, az új állam, az abszolutizmus érdekét mindenekfelett valónak tartja és védelmét, erősítését bármilyen eszközzel megengedhetőnek, sőt szükségesnek nyilvánítja. Világos ebből, hogy Machiavelli tanításait fel lehetett használni mindenféle reakciós abszolutizmus védelmére is, sőt éppen a polgári törekvésekkel szembeni védelmére. Machiavelli így megteremtette az új politikai tudományt, az államérdeknek, a ragion di stato-nak a tudományát, de ezt többnyire egészen másra használták fel, mint amire ő kidolgozta.

Azok, akik a nemzeti abszolutizmus megteremtésén fáradoztak, haladó értelemben tudták még felhasználni Machiavelli tanításait és lelkesedtek érte, mint a francia IV. Henrik, akinek a zsebében volt az *Il Principe*, mikor meggyilkolták, vagy Richelieu, aki megbízást adott egy Machiavelli-apológia megírására, és akinek a titkára — mint láttuk — többnyire Machiavelli szellemében dolgozott.[60] Nyilvánvaló azonban, hogy Machiavelli csak átmenetileg lehetett elfogadható az abszolutizmus hívei számára. Mihelyt az abszolutizmus megszilárdult, vagy pedig ha egy abszolutizmus elsősorban reakciós feudális erőkre próbált támaszkodni, kívánatosabbnak mutatkozott Machiavelli eszméinek és műveinek elhallgattatása. Továbbra is szükség volt mindazokra a gyakorlati tanácsokra, a ragion di stato egész módszertanára, melyeket megfogalmazott, de elszakítva azokat attól a végső céltól, melynek érdekében létrejöttek.

Már a XVI. századi írók részéről megindult ezért Machiavelli korrigálása. Bodin és Botero, az állam-rezon irodalom két legnagyobb képviselője, még nem szállnak szembe teljesen Machiavellivel, csak megpróbálják elméletét összeegyeztetni az egyházzal és a vallással. Azonban ez korántsem volt elég a spanyol abszolutizmus híveinek és az egyháznak. Machiavellit teljesen be kellett feketíteni és a modern politikában s hadvezetésben nélkülözhetetlen útmutatásait személyétől és célkitűzéseitől teljesen el kellett szakítani. A jezsuiták már 1559-ben rávették IV. Pál pápát, hogy tegye indexre műveit, s ezt a határozatot

[60] *P. Villari:* i. m. II, 178—80.

1564-ben a tridenti zsinat is megerősítette.[61] Az irodalmi fronton pedig megindult az útszéli támadások, mocskolódások áradata. Hogy csak néhány példát lássunk ebből a szennyirodalomból: Bozio szerint Machiavelli az embereket állatokká akarta változtatni; Ciro Spontone alattomosnak és ördöngösnek nevezi; Zinano a „pokolból kilépő emberformájú szörny"-et lát benne; Barbieri pedig a „virágok szép városa (Firenze) bűzlő virágá"-nak tartja; Lucchesini ostobának jelenti ki stb.[62] De idézhetünk a Zrínyi könyvtárában szereplő könyvekből is: Raffaele della Torre *Astrolabio di stato*-jában elismeri ugyan, hogy „grande ingegno", de egyben istentelennek és tudománytalannak bélyegzi, s könyvét nagyrészt Machiavelli cáfolására fordítja;[63] Bonini, akinek *Il Ciro politico*-ját Zrínyi élénken jegyzetelte is, több helyen kirohan Machiavelli ellen: gonosznak, istentelennek, képmutatónak, csalónak nevezte őt;[64] Chokier de Surlet előszavában „átkozott emlékű szerző"-ként szerepel; és hasonló példákat idézhetnék Ammiratóból és Malvezziből is.

A kérdést persze nem lehetett elintézni a mocskolódásokkal. Az egyház, helyesebben a különböző egyházak, a vallás érveivel is megpróbálták cáfolni tanításait. Az angol Polo kardinális, a portugál Osorio püspök, vagy a hugenotta Gentillet, akinek könyve Zrínyi könyvtárában is megvolt, mind ezt tették. Ennek nem volt semmi értelme, amint Toffanin helyesen megállapítja: „A Principét az evangélium érveivel megcáfolni amilyen könnyű dolog, éppolyan haszontalan is", hiszen a történelmet nem lehetett letagadni és Machiavelli gyakorlati politikai elveit ellenségei sem nélkülözhették.[65]

A rugalmasabb és a tényekhez sokkal inkább alkalmazkodó jezsuiták ezért más módszert követtek: nem vetették el a ragion di stato-t, hanem az egyház szolgálatába állították. A spanyol Ribadeneyra kardinális dolgozta ki ezt az elgondolást spanyolul írt, de 1597-ben latinul, 1622-ben pedig már olaszul

[61] *P. Villari:* i m. II, 175.

[62] *B. Croce*: Storia dell'età barrocca in Italia. Bari 1929. 77.

[63] Raffaele della Torre: Astrolabio di Stato da raccoglier le vere dimensioni de i sentimenti di Cornelio Tacito . . . Venetia 1647. 81—7. (Bibl. Zr. 65.)

[64] Bonini: i. m. 76., 105, 214, 327, 342—3.

[65] *G. Toffanin:* Machiavelli e il „tacitismo". Padova 1921. 98.

is megjelenő munkájában. Szerinte kétféle ragion di stato van, az egyiket, a hamisat, az istentelent és ezért elvetendőt képviseli Machiavelli, a protestánsok és általában mindenki, aki szemben áll az egyházzal; a másik, az igazi államérdek az, amelyik összhangban áll az egyházzal. Vagyis a ragion di stato minden elve helyes, ha az egyház vagy az egyházat támogató államok érdekében alkalmazzák.[66] A ragion di stato-t így tulajdonképpen a ragion di chiesa-val helyettesítette. Ugyanez a gondolat a Zrínyi által jól ismert Ammiratónál úgy jutott kifejezésre, hogy a ragion di stato fölött áll a ragion divina, amely a vallásban jelenik meg.[67] Zrínyi ugyan Ribadeneyrát nem ismerte, de ott volt könyvtárában Wilhelmo Ferdinando ab Efferen *Manuale Politicum*-a, amely az ő nyomán ugyanezt a képmutató és szélsőségesen reakciós álláspontot hirdette.[68]

Machiavelli elveinek az egyház és a reakciós abszolutizmusok céljaira való felhasználásához azonban szükség volt arra is, hogy találjanak egy olyan forrást, amelyre mindezeket az elveket Machiavelli kikerülésével visszavezethetik, és így a nagy forradalmi gondolkodó reakciós szempontból megrostált tanításait másnak a javára írják. Ezt a forrást az antik irodalomban találták meg Tacitus személyében. A reneszánsz történetírói és ideológusai, s legfőképpen maga Machiavelli Liviust, a római köztársaság történetíróját tekintették mintaképüknek és az ő munkáit kommentálták. Machiavelli a *Principe* írásakor azonban már Tacitust is használta, aki a római császárság krónikása és akinek a műveiből az egyeduralkodó, a Principe alakjának megrajzolásához több szempontot lehetett találni, mint Liviusnál.[69] A Machiavelli-meghamisítók azután „felfedezték" Tacitust és az antik történetíróra vezették vissza az egész ragion di stato-t. Mint Croce helyesen jegyzi meg: „Machiavellit Tacitussal, az ő Principéjét pedig Tiberius alakjával leplezték."[70] Tacitusban és főleg a zsarnok Tiberius tetteinek a leírásában megtalálták a római történetnek azt a részét,

[66] Uo. 98—103.
[67] Könyvének „Della ragione di Stato" c. fejezetében. 223—360.
[68] Manuale Politicum Christianum de Ratione Status, seu Idolo Principum. Auctore Wilhelmo Ferdinando ab Efferen. Passavii 1634. 4.
[69] *G. Toffanin*: i. m. 105, 129—32.
[70] *B. Croce*: i. m. 82—3.

amelynek „az íze leginkább hasonlított saját koruk ízéhez, és amelyben legjobban tükröződtek az aktuális monarchikus politika problémái".[71] Ily módon létrejöhetett a ragion di stato reakciós változata, a Tacitusra átvitt meghamisított machiavellizmus: a tacitizmus. Ezzel egyidejűleg valósággal szentté avatták Tacitust, titkos keresztténynek tették meg. És miként a reneszánszra következő jezsuita reakció a filozófiában ismét Arisztotelészt és a skolasztikát emelte magasra, ugyanúgy a politikában Tacitus lett a példakép, akiről a tacitista Girolamo Canini — az Alamo-féle Tacitus-kiadás és aforizmák olasz fordítója — azt állította, hogy „quasi nuovo Aristotele storico".[72] Így a tacitizmus egyúttal összeforrt a skolasztikával, mintegy részévé vált.

Óriási tacitista irodalom jött létre, de Lelio Marretti nem az egyetlen, aki úgy dolgozott, hogy Tacitust kommentálta, miközben Machiavelli *Discorsi*-ja és az *Il principe* is az asztalán feküdt.[73] Ezekben a Tacitus-kommentárokban a Machiavellitől ellopott és Tacitusra visszavezetett gyakorlati tanácsok és elvek tömege mellett persze egyre-másra megjelennek a vele homlokegyenest ellentétes, nyíltan reakciós állítások, melyek mind az egyház és a reakcióssá vált, a polgársággal már szembefordult abszolutizmus érdekeit szolgálják. Jól megvilágítja ezt néhány példa a legnépszerűbb Tacitus-kommentárból, Ammirato Zrínyi által is jól ismert könyvéből. Ammirato művét többször kiadták, latinra és franciára is lefordították, Zrínyinek az 1607. évi olasz kiadás mellett a latin fordítás is a birtokában volt.[74]

Ez a népszerű tacitista szükségesnek tartotta például, hogy egy külön fejezetben arra figyelmeztesse a fejedelmeket, hogy semmiféle körülmények között sem szabad igénybe venniük az egyház kincseit, háború céljaira sem. Egy másik fejezetben kifejti, hogy a fejedelmek elleni összeesküvőknek sohasem lehet megbocsátani. Szerinte ugyanis az emberek nem lehetnek képesek az ország kormányzására, „a királyok szíve pedig Isten kezében van". Itt világosan látható, hogyan forgatják ki Machia-

[71] *G. Toffanin:* i. m. 113.
[72] Uo. 114.
[73] Uo. 147.
[74] Vö. *G. Toffanin:* i. m. 157.; Bibl. Zr. 65.

velli tanításait: Machiavelli szerint a Principe-re azért van szükség, mert a polgárok m é g nem alkalmasak önmaguk demokratikus kormányzására, a tacitistánál azonban már e l e v e é s ö r ö k r e alkalmatlanok erre. Machiavelli nem ítélte el a zsarnokok elleni összeesküvést, a zsarnok elpusztítását, csak az ország érdekében kormányzó Principe elleni lázadást: itt azonban m i n d e n f é l e királyellenes megmozdulás elítéléséről van már szó. Ammirato a legnagyobb megvetéssel beszél a népről a „Della natura del volgo" című fejezetében, melynek gondolatait ezzel zárja le: „a nép egy rettenetes, könnyelmű, lusta, félelmetes, vad, az új dolgokat kívánó, hálátlan szörny; a bűnök keveréke, minden erény nélkül".[75]

Hosszú, de szükséges kitérőnk lezárásaképpen megállapíthatjuk, hogy Machiavelli tanításait pozitív értelemben felhasználta a haladó abszolutizmus, bár természetesen a republikánus perspektívák és a többi forradalmi tanítások elejtésével, később pedig felhasználták a polgári forradalmi mozgalmak képviselői, mint Cromwell, Rousseau, Alfieri stb. A Machiavelliből élősködő tacitizmus viszont a reakcióssá vált, a status quo fenntartására törekvő abszolutizmus politikai elmélete lett. Machiavelli gyakorlati tanácsait és elgondolásait változatlanul követték, ezerszer leírták újra meg újra, de szembeállítva azokat szerzőjével, akinek a műveit eredetiben a XVII. században már alig olvasták. Machiavelli neve jobbára csak peioratív értelemben fordulhatott elő a könyvekben, a machiavellizmus szó pedig a legsötétebb politikai méregkeverés terminus technicusa lett. A reakció legkülönfélébb képviselői, a pápáktól és jezsuitáktól a „felvilágosodott" II. Frigyesig vagy Metternichig a legélesebben elítélték.[76] A reakció állandó megtévesztő rágalmai és az eredeti művek nem ismerése következtében egyre inkább a jóhiszemű, haladó gondolkodású emberek is megvetően ejtették ki a nagy forradalmi gondolkodó nevét.

Ez volt a helyzet Magyarországon is, ahol már korán vannak adataink Machiavelli ismeretére. A XVI. században a centralizáció politikáját képviselő humanisták természetszerűen fordultak Machiavellihez. Brenner Márton Bonfini-

[75] Ammirato: i. m. 353, 498–9, 513–4.
[76] Az erre vonatkozó adatokat lásd: *P. Villari*: i. m. II.

kiadásának előszava az ő elméleti szempontjai szerint elemzi Magyarország helyzetét, Zsámboki és Brutus könyvtárában megvoltak Machiavelli művei, Zay Ferenc pedig a *Discorsi*-t állandóan magánál hordotta, annyira szerette. Zsámboki, Forgách munkáin is megfigyelhető Machiavelli hatása és ismerték műveit a Báthoriak erdélyi humanistái is: Gyulai Pál, Kovacsóczy, Berzeviczy Márton, Szamosközy István. Tudjuk, hogy Machiavellit tanulmányozta Balassi Bálint is és könyvét Rimaynak is elküldte, nyilván azért, mert tanulságosnak találta.[77] Magyarihoz pedig közvetett úton jutottak el Machiavelli egyes eszméi és módszere.

Később azonban már nálunk sem nagyon olvasták műveit és neve csak mint peioratív jelző vált közkeletűvé, mint az érsekújvári Frisowitz Boldizsár *De virtute principum* című 1625-ben megjelent kis könyvecskéjében, ahol hangsúlyozza, hogy az erényes és jó fejedelemnek nem kell félnie a „machiavellista ármánytól".[78] Sőt még a feltétlenül haladó gondolkodású Alvinczi is „Machiavellizatio"-nak nevezi Pázmányék egyik röpiratát „intrikus irat"-ot értve alatta.[79]

Mindezek után nem kétséges, hogy a *Vitéz hadnagy*-nak Machiavellihez való viszonya elvi kérdés. De egyúttal az is világos, hogy Zrínyi, aki a Habsburgok és a jezsuiták neveltjéből a nemzeti abszolutizmus teoretikusává fejlődött, a tacitizmustól el kellett hogy jusson Machiavellihez. Nincs mit csodálkoznunk azon, hogy Zrínyi, aki egyébként is igyekezett a legfrissebb irodalmat használni, nem közvetlenül Machiavellit, hanem tacitista forrásokat használt. Hiszen Machiavelliről annyi rosszat olvashatott. Machiavelli nevét le sem írja, a *Vitéz hadnagy* soraiban mégis ott van Machiavelli szelleme. A tacitista írókból kevés kivétellel csak olyan részeket vesz át, melyek nem állnak ellentétben Machiavellivel. Mintha úgy írta volna ezt a könyvét, hogy Alamo, Raimondi, Malvezzi és a többiek

[77] *Kardos T.*: Adatok a magyar irodalom :barokk kel etkezéséhez. Magyarságtudomány 1942. 72, 77.; *Gulyás P.*: Sámboky János könyvtára. Bp. 1941. 573|3, 726. sz.; *Iványi B.*: Könyvek, könyvtárak, könyvnyomdák Magyarországon. Bp. 1937. 120.; *Thallóczy L.*: Csömöri Zay Ferenc. Bp. 1885. 120.; *Eckhardt S.*: Balassi Bálint az Oceanum mellett. MKsz 1934. 248—60.; *Borzsák I.*: Z. forrásaihoz. Itk 1964.

[78] RMK III, 1380.

[79] RMK II, 399.

szövegének átdolgozásakor ott feküdt volna előtte a *Discorsi* példánya is, de ha a könyv maga nem is volt ott, a szelleme nem hiányzott. Mert mi mással magyarázhatnánk az előszóban olvasható magyarázkodását Tacitus használata miatt: „Ez az author propter brevitatem et compendium inkább tetszett Liviusnál, noha megvallom, többet tanulhatni vitézi dolgot Liviusból." A kor tacitista írói sohasem mentegetődznek Livius elhanyagolása és Tacitus használata miatt. Ezt csak olyan ember teszi, aki Machiavelli Livius-kommentárjára gondol, és a nagy gondolkodó tekintélye előtt akarja igazolni magát.

Azt is megállapíthatjuk, hogy ha az anyagot magát a tacitista írókból meríti is Zrínyi, módszere Machiavellié. A tanulás, s különösen a történelem tanulásának a fontosságára — melyet Zrínyi annyiszor hangsúlyoz — Machiavelli mutatott rá rendkívüli nyomatékkal. Egyúttal szemére vetette kortársainak, hogy mindazoknak a királyoknak, hadvezéreknek, polgároknak vagy törvényhozóknak a tetteit, akik hazájukért fáradoztak, sokkal inkább csak csodálják, semhogy utánoznák. Ez a gondolat, mint láttuk, szintén ott van Zrínyi előszavában és átjárja az egész könyvet. Hiszen éppen azért írta könyvét, hogy útmutatást adjon a haza javáért való fáradozáshoz. A történelmi tapasztalatok elvi általánosításának és követendő példaként való állításának ez a machiavellista módszere a *Vitéz hadnagy* alapvető jellegzetessége.

Elválasztja a tacitistáktól és szintén Machiavellihez közelíti ezt a művet nemzeti jellege. A források részletes elemzése során rámutattam arra, hogy Zrínyi milyen tudatosan törekedett a nemzeti hagyományok, a magyarországi tapasztalatok felhasználására. Ilyesmit egyáltalán nem találunk a tacitista íróknál. A tacitizmus „kozmopolita" jellegű: útmutatásokat tartalmaz bármely európai abszolutizmus fejedelmei, államférfiai, hadvezérei számára, mint ahogy a miniszterekkel és hadvezérekkel együtt a tacitista állam-rezon tollforgatói is annak az udvarnak a szolgálatába állottak, amelyik a legjobban megfizette őket. Zrínyi viszont nemcsak magyarra fordította a tacitizmust, hanem azt nemzetivé tette, a magyar helyzetre alkalmazta: a török—magyar harcok világára, az idegen elnyomás alatt szenvedő Magyarországra, ahol a feladat az ország felszabadítása és a nemzeti abszolutizmus megteremtése volt.

Vagyis ugyanaz a közvetlen feladat, mint amely Machiavelli számára adva volt a XVI. század elejének Itáliájában. A *Vitéz hadnagy* részletes tartalmi elemzése fogja majd eldönteni, hogy valóban kibontakoznak-e a *Vitéz hadnagy* lapjairól egy, a Machiavelli haladó elképzelését felhasználó politikai koncepció, politikai elmélet körvonalai.

Ha a *Vitéz hadnagy*-ban van ilyen átfogó politikai elképzelés, akkor az eredetiség kérdése tisztán állhat előttünk. Ez esetben Zrínyi könyve eredetibb, mint bármelyik tacitista forrásáé, mert azok csak szimpla kompilátorok, míg ő a magyar társadalom szükségletein alapuló új politikai elméletet dolgoz ki. Hogy ennek az elméletnek a struktúrája nagyrészt megegyezik a Machiavelliével, a részletek pedig — akár szövegszerűen is — a tacitista írók egyikével-másikával, az csak annyit jelent, hogy mikor nálunk ezek a problémák felmerültek, külföldön már másfél évszázad óta napirenden voltak és így a magyar szerző már megfelelő irodalmi előzményekre támaszkodhatott.

Természetesen a *Vitéz hadnagy*-ban hiába keresnénk Machiavelli polgári forradalmár elképzeléseihez hasonló gondolatokat. Ezek Zrínyi számára idegenek voltak, csak a machiavellista program első része, az abszolutizmus megteremtése volt időszerű. Az is előre sejthető, hogy a *Vitéz hadnagy* nem lesz mentes ellentmondásoktól, hiszen éppen szerzője válságos éveiben, politikai koncepciójának kialakulása idején készült. A tacitista források és machiavellista szemlélet ellentmondása is ebből fakad és ugyanennek a nyomait a mű eszméiben is ki fogjuk mutatni.[80]

A katonai elmélet

A *Vitéz hadnagy* elsősorban hadtudományi munka. Zrínyi katonai kérdésekkel kívánt itt foglalkozni, a v i t é z s é g-ről akart írni, politikai természetű forrásait is hadtudományi

[80] Machiavelli és Zrínyi kapcsolatára első ízben *Gyulai Pál* hívta fel a figyelmet 1882. évi egyetemi jegyzetében, de ez feledésbe merült. Később számosan foglalkoztak vele (vö. *Klaniczay* 21. lap jegyzetét), a legalaposabban *Kővösi* idézett tanulmánya és *Pethő S.* (Z. és Machiavelli, BpSz 1910. 143. k. 98—127.), de ők is csak pozitivista alapon. A kérdésnek a társadalom oldaláról való magyarázatára törekedtem korábbi tanulmányomban. (*Klaniczay* 39—44.)

kérdésekre alkalmazta. A *Vitéz hadnagy* tartalmi elemzésénél ezért a hadtudományi problémákból kell kiindulnunk.

Már a *Szigeti veszedelem*-ből kimutattuk Zrínyinek a magyar hadsereg és hadviselés megreformálására irányuló szándékát, a *Tábori kis trakta* pedig közvetlenül ennek a célnak a szolgálatában készült. Ugyanez a cél hatja át a *Vitéz hadnagy*-ot is. Zrínyi tisztában van ennek a nehézségével, több helyen említést tesz arról, hogy a magyar vitézek között a fegyelem már teljesen kiveszett és „ha találkoznék is valaki, aki valamit akarna reformálni a népeken, mind elszöknének alula és másuvá mennének" (70. a.). A katonai tudást megvetik nálunk, fejtegeti: „más nemzetek könyveket irnak seregek rendeléséről, mi penig azokat nevetjük".

Mikor Zrínyi nem törődve ezzel a „nevetéssel" igyekszik pótolni a hiányt és könyvet ír „seregek rendeléséről", mindenekelőtt a magyar hadsereget és hadviselést kell megbírálnia. A rendtartás, a fegyelem hiányát emeli ki elsősorban: „Nincs nemzetség, ki jobban csufkodjék a rendtartással, az ordinantiával mint a magyar: maga nincsen ismég nemzetség, akinek nagyobb szüksége volna reá a magyarnál" (9. c.). Saját élményei és tapasztalatai alapján rajzol megdöbbentő képet a XVII. századi magyar katonaság fegyelmezetlenségéről, megismételve azt a vádat, amit az eposzban Arszlán szavával mondott ki: „tisztviselőnek nem engedtek és nem fogadjátok szavát" (50. a.). Ha a katonát és hajdút arra akarná inteni, hogy „viselj fegyverderekat, karabint, . . .ne hágj ki az te rendedből, mit mondana nekem? legelőször megnevetne, azután meggyűlölne" (36. a.). A tisztek parancsait semmibe veszik, „legrosszabb lovász szemben ugrik hadnagyával, ott pörlődik és szitkozódik vele" (50. a.), de tisztek nincsenek is elegendő számban; „nem külömben mint a ménes avagy barom járása; egy csoportban nincs több tisztviselő egy hadnagynál" és az sem törődik a rendtartással (36. a.). Zrínyi elkeseredett szavaiból világosan kirajzolódik a korabeli magyar katonaság képe. Zrínyi itt bemutatja, hogy mivé lett a virágzó végvári katonaság, mely annyi dicsőséges tettet hajtott végre. Zsámboki, Forgách, Istvánffy még a magyar végvári katonaságban látták a disciplina megtestesülését, amelytől az ország megújhodását várták, Magyari már a hanyatlás krónikása és ostorozója volt, Zrínyi pedig teljes élességgel

tárja az olvasó elé a lesújtó helyzetet. Elkeseredetten ír a kóborló vitézekről, akik nem hajlandók táborba gyűlni és akikért mindig „falurul falura kell a kapitánnak trombitáltatni" (48. a.), a csak prédáért, „huzásért-vonásért" katonának álló szabad legényekről (15. a., 116. a.), arról a szegénylegényről, aki úgy megy a táborba, hogy „egy szekeret, egy kurvát, ökröt, barmot húz maga után" (24. a.).

A szabad-legények kérdése a magyarországi hadsereg egyik legsúlyosabb problémája volt. Már a bevezetésben utaltam rá, hogy a katonaság nem fizetése és a magyar őrségek felváltása német csapatokkal egyre több vitézt kényszerített a szökésre, a kóborlásra és ezzel együtt a zsákmányoló, fosztogató életre. Említettem már, hogy Zrínyi és egyes más főurak igyekeztek az ilyen szabad-legényeket birtokaikon letelepíteni és azok híven is szolgálták őket. Országos viszonylatban azonban a kérdés megoldatlan volt: Amikor háború esetén a szabad-legények tömegesen jelentkeztek szolgálatra, vitézül harcoltak ugyan, de fegyelmet nem tűrtek; az évtizedes vándor életmód, a társadalomból való kitaszítottság, a nyomorúság durvává tette ezt a réteget, erkölcsileg tönkretette. Ezekből kellett a katonákat toborozni, ilyen elemből akart Zrínyi fegyelmezett modern hadsereget teremteni, a nemesség mellett, mert a paraszt felfegyverzésére e k k o r m é g nem gondolt; a 93. aforizmában az egykorú katonai állásponttal egybehangzóan még azt állítja, hogy „csak hejában a paraszt a kapanyelet tudja forgatni, és a vitézség nem őnéki való és nem is hozzá illik".

Az idézett részekből úgy tűnik, mintha Zrínyi teljes egészében magukat a kóbor katonákat tenné felelőssé helyzetükért, holott azok egyáltalán nem jószántukból jutottak erre a sorsra és szoktak abba bele. Zrínyi azonban itt nem az okokat keresi, hanem tettre akar indítani, nem a magyarázat megadására törekszik, hanem a bírálatra és a nevelésre. A szabad-legények letelepítésével be is bizonyította, hogy nem kiirtani akarja őket, mint amire a bécsi kormányzat és számos magyar feudális úr törekedett, hanem segíteni rajtuk. A *Vitéz hadnagy*-ban szépen meg is fogalmazta a szempontot, amely a magyar katonaság bírálatánál tollát irányítja: „Ne vélje senki, hogy gyűlölségből, hanem szeretetből megmondom az igazat s nem hízel-

kedem; proferam, popule mi: qui te beatum praedicant, ipsi te decipiunt. Én itt tanulást írok, nem panegyricumot, tanulhatsz penig attul, aki megmondja, hogy vétkezel és nem attul, aki dicsér" (51. a.). A nemzeti önkritika szempontjai érvényesülnek Zrínyi írásában, és ettől elválaszthatatlanul a nemzeti dicsőség tudata is. Mert bár megállapítja — miként az egykorú leveleiben is tette —, hogy „nevetségül szólnak a nemzetek mifelőlünk" (36. a.), de leginkább a dicső magyar ősök emlékét idézi, hogy a szégyenpírt váltsa ki olvasóiban elmaradottságunk miatt.

Zrínyi felhívja a vitézeket: „tanuljatok másoktul, idegenektül, micsoda az engedelem, ha magatoknál nincs; tanuljatok a németttül, tanuljatok a töröktül" (50. a.), de elsősorban a „magyarnak régi jó hiré"-t állítja előtérbe, „kivel németeket, olaszokat, törököket feljülhaladta" (36. a.). A *Szigeti veszedelem*-ben is ezt tette, ott dédapja és a szigetvári hősök, általában a végvári harcosok példáját idézte és állította kora magyarjai elé. A *Vitéz hadnagy*-ban tovább folytatja ezt, a szigetvári Zrínyi Miklós tetteit most is sokszor idézi, megjelenik Thury György is, de mellettük ott vannak a legnagyobb magyar hadvezérek, Hunyadi, Mátyás király, Bethlen Gábor, példaként idézi I. Endrét, IV. Bélát, Nagy Lajost, Kinizsit. Sőt visszamegy a magyar történet kezdetére is és szinte az egész dicsőséges magyar múltat veti kortársai szemébe: „Bizonyára azok az vitéz magyarok, akik annyi vérontással Scitiából kijöttek; azok a királyok, amelyek a magok életét mind alattokvalókért annyiszor feltették, hallották volna, hogy mi elfajzottak, olly rossz véget csinálunk az ő szándékjoknak és magunk örökségének, nem fáradtak volna annyit" (IV. d.).

XIX. századi nagy költőinkig, Berzsenyiig, Kölcseyig, Vörösmartyig nem volt magyar író, aki olyan erővel tudta volna a hősi múltat a jelen formáló erejévé avatni, mint Zrínyi, akinél nemzeti önkritika, sőt saját osztályának a bírálata a múlt dicsőségének szégyenérzésre és büszkeségre egyszerre ösztönző fényénél jelenik meg. A Berzsenyi-ódák, a *Himnusz* előzményét kell látnunk az ilyen nagyszerű sorokban: „Azoknak a föld alatt való csontjai kényszerítenek bennünket, hogy emberek lennénk, és akik urak vagyunk, magunk elsőben tanulnánk, azután a mi alattunk valókat tanítanánk, hogy ne volnánk

csufjai a nemzeteknek és gyalázatja az mi dicséretes, eltemetett magyar eleink tetemeinek" (9. c.).

A *Vitéz hadnagy* hadtudományi tanításai ebben a légkörben válnak valóban nemzetivé, magyarrá. Már az eposz tárgyalásánál rámutattam arra, hogy a hagyományok felhasználása korántsem jelenti azt, mintha Zrínyi egyszerűen vissza akarná állítani a régit, mintha csak a XVI. század vége óta bekövetkező hanyatlást akarná megállítani és visszaemelni a magyar hadakozást a végvári harcok fénykorának színvonalára. Zrínyi a magyar hadtörténelem, a nagy magyar hadvezérek tanulságaiból mindent fel akar használni, amit csak lehet, de szeme előtt a XVII. század viszonyai lebegnek, olyan hadsereget akar, amely a XVII. század derekán, a török gyengülésének idején, a felszabadító háború időszerűvé válásának idején szükséges. Ezért túl a fegyelmezetlenség, az elzüllés kérdésein, kritikáját adja a végvári hadviselésnek általában és elvet belőle mindent, ami a jelen körülmények között már elavult.

Erre szolgáltatott már példát a *Tábori kis traktá*-ban a hadsereg-élelmezés kérdésének tárgyalásánál. Itt most sorra következnek a hadtudomány más fontos problémái, melyek mindegyikében merész újítóként lép fel magyar földön. Ezeknek a problémáknak a részletes kifejtése a hadtörténet feladata, itt csak érinthetjük őket.

Újító volt Zrínyi a fegyvernemek kérdésében: a gyalogság jelentőségére mutat rá, és bírálja a csak lovasságban bízó magyar hadviselést (51. a., 8. c.). Meglátja a korszerű fegyverzet fontosságát. A magyar katonák nehezen kezelhető puskájáról metsző gúnnyal ír és felhozza példának a muskétát, mellyel a török vagy a német katona négyszer lő, amíg a magyar puskáját megtölti. A muskéta mellett a pika (dzsida) alkalmazását követeli a magyar hajdútól (36. a.).

A XVII. században kezdik alkalmazni a tartalékokat, ennek fontosságára Zrínyi is rámutat már (112. a.). Több ízben figyelmeztet, hogy a siker elengedhetetlen feltétele a terep jó ismerete és kihasználása: „egy árok, egy patak, egy szalma oka volt sokszor hadak veszedelmének: mennyivel inkább kell hát tudni a hegyeket, mint feküsznek, a mezőket, melyre szélednek, az erdőknek járását, a vizeknek folyását" (76. a.). Felismeri a kiképzésnek, a katonaság békebeli foglalkoztatásának a jelen-

tőségét is: „Adj munkát a vasnak, ha nem adsz, maga magát elvesztegeti és a rozsda megeszi. Adj munkát a vitézeidnek, mert ha henyélnek, elvesznek" (89. a.).

Mindezeket a korszerű hadtudományi elveket megtalálta Zrínyi külföldi forrásmunkáiban. Ő azonban nemcsak átvette mindezt, hanem rögtön alkalmazta is. A gyalogság fontosságát éppen az időszerű magyar katonai feladatokkal magyarázza. Két helyen is rámutat arra, hogy lovassal nem lehet várat, várost ostromolni. Nyílt ütközetben pedig a lovas könnyen szétszéled, különösen ha vereség éri, míg a gyalogot újra össze lehet szedni. Világos ebből, hogy Zrínyi szeme előtt már nem a végvárakban történő védekezés lebeg, hanem a nagy támadó hadjárat. A végvári harcok hőskorában a lovasra volt leginkább szükség, hiszen azok állandóan portyázhattak, távoltartva az ellenséget. Egy nagy török elleni támadó hadjárat esetén viszont az ellenség főerejének nyílt ütközetben való megverése és az általa megszállva tartott várak, városok elfoglalása lett volna a követelmény. A fegyverek használatánál is az adott helyzetet tartja szem előtt. Nem elvontan, dogmatikusan fogja fel a muskéta alkalmazásának a kérdését, hanem aszerint, hogy milyen fegyvereket használ az ellenség. Mivel a német a muskétához szokott — fejtegeti a 64. aforizmában — és ezért közelharcban nem tudja kifejteni jól az erejét, ezért a németre rögtön karddal kell rámenni, hogy ne maradjon ideje a lövöldözésre. A török viszont inkább karddal szeret harcolni, vele szemben tehát puskásokat kell alkalmazni, de lehetőleg úgy, hogy a török rohama ne árthasson neki, tehát a puskásokat egy árok vagy más akadály mögé kell helyezni. Ez a példa kitűnően mutatja, hogy Zrínyi mennyire egységben tudta szemlélni a fegyverzet és a taktika kérdéseit, sőt belekombinálta a terepet is. Szintén a magyarországi tapasztalatokból kell eredeztetnünk Zrínyinek azt — az előbbiekkel látszólag ellentétes — felfogását, hogy nyílt ütközetben nem sokra becsülte az ágyúk szerepét: a 11. centuriában arra hívja fel a figyelmet, hogy ne az ágyú legyen az oltalmunk. A tüzérségben való túlzott bizakodás a gyalogság fontosságáról terelte volna el a figyelmet.

A végvári hadviseléssel szemben fejlettebb és a nagy feladatok által megkövetelt elveket hangoztat a hadsereg vezetésére, a hadvezér személyére vonatkozólag. Ismét a *Szigeti*

veszedelem-re kell hivatkoznunk, ahol már rámutattam arra, hogy a szigetvári hős személyében Zrínyi nem egy egyszerű végvári kapitányt, hanem egy újtípusú hadvezért mutatott be. A végvári kapitányok általában a személyes hősiességgel tűntek ki. „Az merészség és az halálnak semminek tartása nem elegendő jók" azonban a hadvezér számára, hangsúlyozza Zrínyi a IV. discursusban. Könnyű volna, ha elegendő lenne a dicsőséghez a veszedelem keresése és a halálba-futás. A hadvezér erénye nem ez elsősorban: „inkább szükséges egy hadi generálisnak a tiszta értelmü elme és okos fej, hogy sem kéz, avagy vakmerőség. A providentia az, amely hozza a győzedelmet, nem a bátorság" (IV. d.). A vakmerőséget pedig — akárcsak az eposzban — a legélesebben elítéli: „annyival külömbözőnek tartom a vakmerő vitézt az okostul, mint az eget a földtül" (14. a.). A fenti kijelentés persze nem azt jelenti, mintha Zrínyi nem tartotta volna szükségesnek, hogy a hadvezér bátor is legyen. A 47. centuriában világosan utal is erre: „Ha a kapitányokban vitézség és bátor szü nem volna, bár minden haditudomány fejekben volna, de mégis semmirekellők volnának. . . de másfelől nem első, sem nem legnagyobb dicsősége a kapitánnak a bátor és félelem nélkül való szü. . .hanem a seregek igazgatása és azok által a győzedelem megnyerése." Lényegében tehát Zrínyi a bátorság és a hadi tudás, előrelátás együttes jelenlétét tartja szükségesnek a hadvezérnél, de ez utóbbit még fontosabbnak tartja, mert „valamint a disciplina, az engedelmesség és a bátorság minden közvitéznek szükséges virtusok, ugy az okosság, hadi értelem, akikből a győzelem származik, hadnagyoknak és vezéreknek szükséges attributumok" (IV. d.). Ezekben a megjegyzésekben megtaláljuk a hadtudományi kifejtését annak, amit az eposzban a szigeti hős, Rustán és Delimán személyén keresztül ábrázolt: Rustán a bátorság nélküli vezér, aki éppen ezért „semmirekelő", minden hadi tudása ellenére, Delimán a vakmerő vezér, aki éppen ezért az okos és a győzelmet kivívni tudó hadnagytól annyira különbözik, mint „az ég a földtül"; a szigeti hős viszont az igazi „vitéz hadnagy" megtestesítője, akiben vitézség és hadi értelem együtt volt jelen, és aki ennek folytán győzött is.

A végvári vitézkedéssel ellentétben már a szigetvári sereget is úgy ábrázolta, hogy ott ismeretlen volt a szabad portyázás, a „csak jó kedvéből is" csatározás. A *Vitéz hadnagy* természe-

tesen megerősíti ezt a felfogást, amely a tervezett nagy háború esetén feltétlenül szükséges lett volna: helyes, hogy a katonáknak kívánságuk van a harcra, de „hogy ők legyenek azok, az kik magok akarotjukból cselekedtessenek mindent, és akik dedikálhassák a resolutiókat és hogy a kapitány a maga akaratja kívül is harcra vagy más dologra kénszeréthessék: bezzeg ez a veszedelem és nem sokáig fog tercecskedni [vitézkedni] az olyan had" (49. c.). „Együtt kell a vitézeket tartani, virtus unita fortior" (48. a.) állítja fel a követelést, a szilárd egységes vezetés követelését. A vitézlő rendnek a „disciplina az ő elementuma" (48. a.). Egész sorát lehetne idézni azoknak a megjegyzéseinek, melyek mind arra vonatkoznak, hogy a hadvezérnek gyakran szembe kell szegülnie a katonák túlzott harci vágyával, ha a hadi értelem ezt így parancsolja, — miként a szigeti hős tette a IX. énekben!

Láttuk, hogy Zrínyi az új fegyverzet és a gyalogság követelésével, valamint a „verekedő" vezértípus elítélésével elhatárolta magát a végvári hadviseléstől, és a korabeli fejlett európai hadtudomány álláspontjára helyezkedett. Ugyanakkor azonban alapvetően fontos kérdésekben — így mindenekelőtt a mű központi problémájával, a vezér személyével kapcsolatban — messzemenően támaszkodik a végvári harcok heroikus hagyományaira. Mikor elítéli Zrínyi a Delimán típusú verekedő hadvezért a korabeli hadtudomány szellemében, ugyanakkor elítéli a „bátor szü" nélküli Rustán típusú vezért is. Ezzel pedig a XVII. században gyakori olyan hadvezérek ellen foglalt állást, akik telve voltak ugyan tudománnyal, de kardot rántani nem akartak — Ráttkay szerint Zrínyi apja ugyanezt vágta Wallenstein szemébe.[81] A 91. aforizmában Zrínyi azt a kapitányt dicséri, aki a katonák előtt „mind gyalog, mind lovon kész járni, és sem hintóban, sem lecticában nem bujkál a több szekerek között; avval az eledellel él, akit történet szerint kaphat, és a ruhával sem igen különbözik", szemben azzal, aki „a maga teste tartására igyekszik, keveset gondol a hadával, könnyen parancsol nehéz dolgokat, amelyeket ő maga példájával nem követi, és mikor a hada koplal, fárad, akkor ő maga vendégeskedik és henyél". Világos, hogy itt a nagy antik példaképek

[81] *Széchy* I, 46.

mellett a magyar végvári kapitányok típusát állítja szembe a XVII. századi német és olasz generálisok egyik gyakori típusával, félreérthetetlenül az előbbiek mellett foglalva állást. És mennyire találó a hadvezér ruházatára vonatkozó aforizmája: „Az vitézség ruházatja nem olyan mint a városi cifraság: abban is rettenetességet kell mutatni az ellenségnek, mentül inkább lehet. A toll megékesíti az embert, a vas rettenetessé teszi, de az arany, az ezüst, a drága köntös, csak ellenségedben szomjúságot nyit és nagyobb bátorságot, mert azt gondolja, hogy az ki azt hordozza, asszonyos és gyenge" (63. a.). Ez is mennyire ráillik egyes piperkőc, szépen ondolált parókájukra rendkívül büszke Habsburg-tábornokokra! és másrészt a kétféle ruha szembeállítása milyen remekül ráillik az eposz Zrínyijére és Szulimánjára! Szulimán a II. énekben „fejér vékony patyolat" turbánban, arany hazdiával és dolmánnyal jelenik meg, míg Zrínyi ruházatát a IV. ének elején éppen olyannak ismertük meg, mint amilyet az író itt követelt: „sisakján szép strucctoll vér haragos szellőt, mellyét födözi vas és ád néki erőt." Itt is a magyar katonai hagyomány javára dönt a korabeli európai tudós generálisokkal szemben.

Zrínyi hadtudományi elveinek a jellegét ezek után abban kell meghatároznunk, hogy az a török elleni végvári harcok tapasztalatainak és a korszerű hadtudománynak az egyesítése: elhagyva a végvári hadviselésből mindazt, ami már korszerűtlen és ami az új feladatnak, egy nagy támadó háborúnak a céljára már nem felelt meg, de ébren tartva annak hősi szellemét.

Miként már a *Tábori kis traktá*-nál is láttuk, Zrínyi nem ragad meg a külföldi eredmények átvételénél, hanem igyekszik azokat a hazai helyzetre alkalmazni. A *Vitéz hadnagy*-ban — mint azt a források felhasználásánál is kimutattam — még határozottabban érvényesül ez a tendencia. Annyira, hogy egy ízben egyenesen rácáfol előző katonai munkájára: míg ott a korabeli hadtudósoknak azt az elvét vallotta, hogy „pecunia est nervus belli", addig a 126. aforizmában — Machiavelli szavaival, de a saját legszemélyesebb álláspontját fejezve ki — már tagadja ezt: „nervus belli sunt milites".

De magán a *Vitéz hadnagy*-on belül is megfigyelhetünk bizonyos eltolódást a merevebb, papirosízűbb, spekulatív elképzelésektől a saját tapasztalataira támaszkodó, a hazai hagyo-

mányokat felhasználó, s főként a saját maga egyéniségével jobban összeillő álláspont felé. Zrínyi egyes forrásai a hadviselés tudományos szabályait túlbecsülve, csalhatatlan és mindenkor alkalmazandó szabályokat próbáltak előírni, megteremtve így a könyvből való hadakozás módszerét. Kitűnő példa erre Bisaccioninak vagy Brancacciónak Zrínyi által is jól ismert hadtudományi munkája. Mindketten azt hangoztatják könyvük előszavában, hogy megmutatják „con tanta facilità et poca spese ogn'un di loro (ti. az olasz fejedelmek közül) si potra difendere da qual si voglia potentissimo Prencipe... la natione italiana."[82] A könyvből való hadakozásnak, a hadtudományi tapasztalatok és szabályok mindenhatóságának ez a szemlélete jelenik meg Zrínyi 23. aforizmájában: „Jó a históriákat olvasni, mert valami történt ez világon, mind meg van irva; soha immár olyan dolog nem történhetik, hogy máskor oly dolog nem történt volna. Nihil novum sub sole..." A kb. egy évvel később írt I. discursusban azonban Zrínyi már más elveket vall. Igaz, hogy értekezését azzal zárja: „bánom, hogy minekünk magyaroknak egy bolond példabeszédünk vagyon... hogy nem jó papirosbúl hadakozni", de ez inkább a hadtudománytól idegenkedőknek szól, nem pedig pontosan megfogalmazott álláspont, mert a discursus amellett, hogy kiemeli a tanulás nagy fontosságát, éppen arra mutat rá, hogy csak papirosból nem lehet hadakozni: „Ut az emberek dolgában az történt példa, de ebben is igen csalatkozunk, és a történt dolog oly rossz itéleteket teszen a jövendőről, hogy semmit nem végezhetünk bizonyosat. Nem találtatik soha is két személy mindenben egymáshoz hasonló, nem két nap teljességgel egymással egyező." Ime pontosan ellentéte ez már a „Nihil novum sub sole" bibliai elvének, és Zrínyi siet is levonni a következtetést: „Nincs egy dolog is a hadakozásban, kinek két szüne ne légyen, kinek két ellenkező magyarázatja ne táláltassék."

Ez már Zrínyi saját hangja, még akkor is, ha de Silhonból van fordítva. A III. discursus elején már forrásától függetlenül

[82] Della Nuova Disciplina et Vera Arte Militare del Brancatio. Velence 1585. 3. (Az idézet magyarul: milyen könnyen és kevés költséggel megvédelmezheti bármelyik közülük az olasz nemzetet akármely hatalmas fejedelemmel szemben.)

is megfogalmazza ugyanezt a tételt: „Nincs az hadakozásnak oly regulája, kit okvetlenül megtarthasson mindenkor az hadnagy. Különböztetni kell és változtatni az dolgokat azmint az idő és az alkalmatosság parancsolja." Könyve számos helyén ismétli ezt a tételt, melyet legfontosabb hadtudományi elvének kell tekintenünk.

Ezt azonban nemcsak elméletben állapítja meg, hanem szinte mindegyik részletmegállapításában következetesen alkalmazza. Az aforizmák forrásának tárgyalásakor már bemutattam, hogy a 44. és 46. aforizma esetében Zrínyi hogyan változtatta meg Alamo dogmatikus megállapítását: egy önállóan hozzátoldott mondattal arra figyelmeztetett, hogy az adott szabályt nem szabad mindig követni. Zrínyi jellegzetes hadtudományi szabályai így szólnak: „Nem mindenkor jó üzni a futó ellenséget, és soha nem üzni, az is rossz" (95. a.). Vagyis nincs mindenható szabály! Persze, Zrínyi nem elégszik meg ennyivel, hanem részletesen kifejti, hogy milyen körülményeket kell a hadvezérnek számbavennie ahhoz, hogy eldönthesse: az adott esetben hasznos-e az ellenség üldözése avagy nem. Kitűnő példa az ilyenfajta megfontolásokra az éjjeli harcról szóló 62. aforizma. „Az sötétség kinek bátorságot, kinek félelmet ad", — kezdi elmélkedését, majd kifejti, hogy ha jó s vitéz hada van a vezérnek, akkor próbálkozhat vele, egyébként nem. De jó haddal is csak akkor tanácsos, ha a sötétség valami különleges hasznot, előnyt jelent: például az ellenség gondatlan, vagy különlegesen jól ismeri a vezér a terepet, vagy mert kevés a serege és azt nem akarja nappal mutatni az ellenség előtt stb.

A legtöbbet részletezi azonban azt a kérdést, hogy mikor jobb a „patientia" a háborúban és mikor az „impetus". Zrínyi elismeri, hogy vannak esetek, amikor türelemmel kell legyőzni az ellenséget és sokszor idézi is Fabius Maximus példáját, mégis leplezetlen idegenkedéssel beszél azokról, akik „az ellenséget idővel és vontatással, fegyver nélkül akarják meggyőzni" (III. d.). Ezek — írja ugyanitt — ritkán jutnak veszedelembe, de viszont elmulasztják a győzelmeket. Az ehhez a megállapításhoz csatlakozó megjegyzésével („Csaknem olyan időkben vagyunk most, és ilyen fejedelmek alatt") elárulja, hogy itt különösen a Habsburg hadvezetésre gondol. Másrészt a franciákat és a törököket hozza fel példának azokra, akik készek „mindent a szerencsére

vetni", mihelyt meglátják az ellenséget és rögtön megütközni vele. Zrínyi ezekkel sem ért teljesen egyet, de ha már e két elv között kell választani, akkor feltétlenül ez utóbbit választja. Mintegy a korabeli szaktekintélyek előtt mentegetődzve jegyzi meg: „Igazán megvallom az én fogyatkozásomat, hogy én is inkább ezekkel tartok, mert a természetem inkább impetusra propendeál, hogysem hosszú patientiára" (97. a.). Később, a 37. centuriában már sokkal határozottabban helyezkedik erre az álláspontra: „Segít tehát az bátorság, az az impetus, kivel az ember dolgok közé esik, csudálatosképpen, és néha maga is véghez viszi az dolgot más qualitások kivül. Holott viszontag azok, kik kételkednek magok erejében, és félénk kézzel nyulnak, mihez nem vesznek segítséget az impetustól, hanem hidegen kezdik és szerencsétlenül végezik dolgokat."

Zrínyi tehát itt is elvileg azon az állásponton van, hogy a körülmények szabják meg, mikor van szükség védelemre vagy támadásra, türelemre vagy merészségre. Kifejezi azonban azt is, hogy hozzá az impetus áll közelebb. Ezt persze nem annyira Zrínyi „természetével" kell magyaráznunk, amint ő teszi, hanem részben a végvári hadakozás, a török—magyar harcok évszázados tapasztalataival, amikor egyedül az aktív védelem vált be, másrészt azzal, hogy Zrínyi éppen egy nagy t á m a d ó hadjárat számára akarja alkalmassá tenni a magyar katonaságot. Ennek a nagy célnak vannak alárendelve Zrínyi összes hadtudományi elvei. És ezzel a magyar hadtudományi irodalmat úgy alkotja meg, hogy egyúttal kidolgozza a törökellenes harcok új stratégiáját.

Mohács óta az aktív v é d e l e m jellemezte török elleni harcainkat a végvárak vonalán. Zrínyi a *Vitéz hadnagy*-ban ezt az egész eddigi stratégiát teszi bírálat tárgyává az V. discursusban: „Hányszor megverték magyarok a törököket, hányszor levágták az ő számlálhatatlan táborokat, és mindazonáltal n e m j u t m é g s e n k i n e k e s z é b e n a z ő o r s z á g o k b a n m é l y e n b é a h a d a k o z á s t v i n n i"; Hunyadi óta valóban senki sem tette ezt. Zrínyi most fel akarja újítani a nagy Hunyadi stratégiáját és ezzel fordulatot adni a török—magyar háborúknak. Ezért van neki inkább hajlama az „impetus"-ra és ezért tartja szükségesnek a nagyarányú reformot a hadseregben.

A lassú hadviseléssel szemben ezért hangsúlyozza annyira a gyorsaság fontosságát, amely „oly szükséges a hadi állapotban, hogy talán semmi nem szükségesebb annál" (9. a.). A felszabadító háborún, az ellenség végleges megsemmisítésén gondolkodó hadvezér írta ezeket a sorokat: „Ne adj időt néki (az ellenségnek) hogy hiredet hallhassa, hogy az te tanácsod ellen tanácsot állithasson, hanem nyomd meg mikor aluszik, mikor lehet" (9. a.). Csapást csapásra mérni az ellenségre, nem hagyva időt neki semmire, ez Zrínyi katonai tanításának a lényege. Számos aforizmában figyelmeztet arra, hogy használjuk ki az ellenség minden ballépését, minden hátrányát: ha egyenetlenség van a seregében, ha valami ünnepe van, ha fáradt, ha nincs elsáncolva, azonnal támadjunk, „ha az ellenség megbotlik, nem késni, segíteni kell a botláshoz, meddig esőben van; nem hadni, hogy felszedje magát és talpra álljon" (109. a.). Ennek érdekében nyomatékosan hangsúlyozza, hogy ismerni kell az ellenség minden dolgát, „még a gondolatját is ha lehet által kell látni" (33. a.), bele kell helyezkedni az ellenség gondolkodásába és igyekezni kell mesterkedéseit ellene fordítani.

Zrínyi stratégiája tehát a támadó, felszabadító háború stratégiája. Legfőbb taktikai elve pedig, melyet olasz szóval így fejezett ki, „diversificare": mindig a hely, idő, az alkalom és minden egyéb tényező figyelembevételével rugalmasan meghatározni az eljárást, nem ragaszkodni mereven egy módszerhez, egy szabályhoz.

A *Vitéz hadnagy* hadtudományi elveiben és gondolataiban így jelenik meg a *Szigeti veszedelem* koncepciójának a folytatása. Amit a szigetváriakban bemutatott, akár a Szulimán- és Rustán-féle „metodisták", akár pedig a Delimán vagy Demirhám típusú „vakmerő bolondok"-kal szemben, azt akarja most országos méretekre kiterjeszteni, az egész magyar katonaságot olyanná tenni, amilyennek a szigetváriakat ábrázolta: ez biztos bázist jelentene a támadó, felszabadító háborúhoz.

„*Vitézség*"

Zrínyinek a vitézségről szóló elmélkedéseit eddig katonai szempontból vizsgáltuk. A „vitézség", illetve a hadnagy „vitéz" jelzője azonban nemcsak szorosan vett katonai fogalom nála,

hanem igen fontos erkölcsi értéke van. A vitézség elemzésével Zrínyi etikájára deríthetünk fényt.

Annyit már az előzőkben is megállapítottunk, hogy a vitéz hadvezér nála nemcsak a bátran harcoló hadvezért jelenti, hanem annál sokkal többet: a bátor, egyénileg is helytállni tudó és a képzett, a hadtudományt ismerő s azt sikeresen alkalmazó hadvezér egyesített típusát, a szigetvári Zrínyi Miklós alakján keresztül bemutatott hadvezér eszményét. „Mikor vis et consilium egy emberbe szerkezik: boldog az és becsületes, hatalmas és rettenetes". Ebben a mondatában elég világosan kifejezi, hogy minek kell együttesen jelen lenni ahhoz, hogy a hadvezér valóban megérdemelje a „vitéz" jelzőt. Láttuk azonban, hogy Zrínyi a hadvezér számára a consilium-ot fontosabbnak tartotta a vis-nél, mert a hadi értelem, a hadi tudás révén tudja a győzelmet biztosítani. A vitézség ezért elsősorban az elért vagy elérendő cél szempontjából ítélendő meg: vitézség az, amivel a hadvezér sikert érhet el. A 45. a. szerint Pyrrhus „vitézséggel" foglalt el egy várost, pedig ezt egyetlen kardcsapás nélkül tette. Pyrrhus vitézsége abban állt, hogy meg tudta találni a leghelyesebb, a legkevesebb áldozattal járó módot a győzelemre. Mivel Zrínyi legfőbb taktikai elve a „diversificare", teljesen logikus a „vitézség"-nek ilyen jellemzése: „az okos vitézség leginkább abból áll, hogy az hadnagy tudja változtatni a dolgokat, az mint az idő és alkalmatosság kévánja" (III. d.).

A „vitézség" tartalmával foglalkozó igen sok kijelentéséből kiderül, hogy egy rendkívül összetett dolgot ért alatta. A 6. centuriában, ahol a vitézséget órához hasonlítja, ennek „kerekei" közé sorolja a józanságot, vigyázást, szorgalmatosságot, fáradságot (fáradozás), állandóságot (kitartás), tudományt (tudás), bátorságot, értelmet, gyorsaságot, experientiát, és ide tartozik még „száz más, kit meg nem számlálhatunk". Végeredményben — írja — „valamennyi in moralitate jószágos jó vagyon, mind konkurrálnak ennek az órának alkotmányára".

A vitézség tehát lényegében minden erény, minden jó tulajdonság összessége; egyes elemeinek az értéke pedig attól függ, hogy milyen részük van a győzelem kivívásában, a katonai siker elérésében. Ebből már világosan következnek Zrínyi etikájának körvonalai: ami nem „elementuma" a vitézségnek,

ami nem „konkurrál annak alkotmányára", az szerinte nem tekinthető „in moralitate jószágos jó"-nak sem. Vagyis azokat a tulajdonságokat, melyek a katonai siker szempontjából nem játszanak szerepet, Zrínyi nem is tartja erényeknek. A vitézség tartalmát segít az is meghatározni, hogy míg a cél a győzelem, a siker, addig a vitézség j u t a l m a a jó hír és név. Míg a *Szigeti veszedelem*-ben — a végvári hagyományhoz kapcsolódva — a földi hírnévtől elválaszthatatlan volt az égi jutalom, a mennyei dicsőség, addig a *Vitéz hadnagy*-ban erről már szó sincs. A vitézség kritériumai közé nem tartozik az, hogy mennyei jutalomra tegye érdemessé az embert.

A „vitézség" kifejezés helyett Zrínyi sokszor v i r t u s-t használ. A virtus mibenlétén sokat töprengett, a 17. aforizmában még hangot ad határozatlanságának: „Én nem tudom miképen azt a szót magyarul nevezni: virtus, maga anélkül semmik vagyunk. Virtus a vitézség, virtus az állhatatosság, virtus az okosság, egy szóval m i n d e n j ó t t e s z e n a z v i r t u s." Itt a vitézséget még mint a virtust alkotó egyik jót említi az állhatatosság és az okosság mellett, melyek az idézett 6. centuriában már a vitézség elemeivé váltak. A 6. centuria minden félreértést eloszlat, mert kimondja: „virtus, akit mi vitézségnek nevezünk". A vitézség tehát egyenlő a virtussal, a kezdeti bizonytalanság után Zrínyi vitézség alatt következetesen virtus-t ért, amely „minden jót teszen", és amely „sokféle más apró virtusokból van felépítve" (6. c.). Akárcsak a vitézségen, a virtuson is a győzelem eléréséhez és a jó hírnév kiérdemléséhez szükséges erények összességét érti. A két fogalmat tehát azonosítja.

De mi ennek a vitézségnek, virtusnak a lényege? Az órához azért hasonlította Zrínyi a vitézséget, „mert valamint annak n y u g h a t a t l a n s á g a soha neg nem szünik, soha forgása meg nem áll, ugy a vitéz ember szorgalmatosságának soha megszünni nem kell, és fáradságának nem kell megállni" (6. c.). A n y u g h a t a t l a n s á g, a mozgás tehát a vitézség, virtus lényegét jellemző sajátosság. A 116. aforizma pedig félreérthetetlenül foglal állást ebben a kérdésben, mikor kimondja: „v i r t u s i n a c t i o n e c o n s i s t i t." A vitézség, a virtus lényege tehát a mozgás, az akció, a cselekvés. Enélkül nem létezik „in moralitate jószágos jó" ! A vitézség elemei, „kerekei"

között nem is említ soha olyan tulajdonságot, amely ne lenne összefüggésben a tettel, a cselekvéssel. Ha a vitézség alkotó elemei közül „megtörik egy, az egész vitézségnek órája mind megbomlik, és egyik az másik nélkül heábavaló" (6. c.). Vagyis a bátorság hiábavaló a tudás nélkül, mert nem vezet győzelemre, de — amint azt a 47. centuriában világosan kifejti — az olyan sokra becsült hadi tudomány is semmirekellő, ha nincs mellette a „bátor szü", vagyis ha a hadi tudomány csak egy passzív ismeretanyag és nem aktív erő. Aktivitás nélkül nincs erény, nincs virtus, nincs vitézség.

Eddigi fejtegetéseinket teljes mértékben megerősíti annak a vizsgálata, hogy mit tart Zrínyi hibának, bűnnek. A sokat idézett 6. centuriában kifejti, hogy a vitézség minden egyes elemének megvan az ellentéte, a „rozsdája": „részegség, henyélés, restség, tunyaság és száz más", vagyis csupa olyan tulajdonság, mely ellentétes a megfontolt akcióval. Ezek azok a mozzanatok, melyek semmivé teszik a vitézséget, eloszlatják egy vezér jó hírnevét: „hogy sok hires embereknek dicsősége és jó hire neve kisebbre száll és lankad, nem más az oka, hanem a fáradságnak (fáradozás) kisebbülése, és szorgalmatosságnak elhagyása" (II. d.). Ez különösen sok siker után szokott beköszönteni, mikor fellép az elbizakodottság és a hadvezér az örökös nyughatatlanság, cselekvés, tett, akció helyett átadja magát a henyélésnek. A henyélés pedig „megvesztegeti a vitézt, meg a lovat, meg a fegyvert és a vasat" (118. a.). Ebből következik, hogy a hatalmuk teljében lévő birodalmak közel vannak a bukáshoz, mert „az gazdagsággal jár együtt a kényesség, és a hatalommal a kívánság és az ambitio... amely elvette jó tanácsokat és értelmöket" (VI. d.). Ezért tanácsolja, hogy „soha nincsen jobb időd az ellenségre menni, mint mikor őneki valami kevés győzelme volt; akkor elbízza magát és nem visel gondot magára, mert hamarább a jó, hogysem a gonosz szerencse gondatlanná teszi az embert" (92. a.). Ha a dolgok változtatni tudása, a „diversificare", az idő jó megválasztása és az alkalom megragadása a vitézség egyik legfontosabb eleme volt, akkor a legelítélendőbb tulajdonságok közé tartozik ennek az ellenkezője. Ezért bélyegzi meg Vitelliust, aki „nem tudta mit teszen a vitézség, nem volt kedve hozzá, esze is megtébolyodott a gondoknak nagysága

miatt, továbbá félénk volt és rettegő; nagy vétek és nagy gyalázat egy kapitányban" (106. a.). Zrínyi tehát a virtus ellentétének, véteknek, bűnnek tekinti a henyélést, restséget, gondviseletlenséget, elbizakodottságot, félelmet, az alkalom meg nem ragadását, a gondok nagyságától való „megtébolyodás"-t, a részegséget, a kényességet stb. Élesen kidomborodik az ellentét a II. discursus történeti példáiban, ahol Hunyadit említi mint a szorgalmatosság, serénység, mindenre gondotviselés stb., egy szóval mint a vitézség példaképét, aki éppen ezért sikerrel is harcolt, míg II. Lajos a szorgalmatlanság, gondatlanság, esztelenség stb. miatt csatát vesztett Mohácsnál és az egész országot tönkretette.

Ha egy szóban össze akarnánk foglalni e hibák lényegét, akkor azt a tétlenségben, a passzivitásban vagy Zrínyi szavával a henyélésben, latinul o t i u m-ban kell megjelölnünk. Világosan látszik mindebből, hogy Zrínyi etikája eltér a keresztény vallás-erkölcstől. Hiszen a keresztény etika nemcsak a Zrínyi virtusának alkotóelemei közé tartozó „aktív" erényeket ismer. Az alázatosság, az áhítatosság és a legkülönbözőbb vallásos buzgólkodások azonban Zrínyi szemléletében nem tartozhatnak máshová, mint az elítélt otium keretébe. Hogy ez valóban így van, azt a *Mátyás-elmélkedések* bizonyítja, ahol Zrínyi Mátyással szemben határozottan elmarasztalja III. Frigyest és a hozzá hasonlókat, akik „aljosabb áhitatosságokat keresnek, koldusok lábait mossák, papokkal társalkodnak, kalastromokban beszorulnak, s untalan kezeken hordozván az olvasót, semmi más dicséretre méltót nem cselekednek" (618—9).

Zrínyi etikai szemlélete tehát nem az egyház által a túlvilági üdvösség szempontjából jónak vagy rossznak minősített tulajdonságok, tevékenységek kategóriáiban gondolkodik, hanem a sikeres akciók, cselekvések, a vitézség és az ez iránti közömbösség, tétlenség, h e n y é l é s ellentétében. Ez pedig nem más, mint Machiavelli etikája.[83]

A feudális elnyomásba való beletörődés, a dolgok változtathatatlanságában való megnyugvás ideológiáját alátámasztó keresztény morál helyébe állította Machiavelli az olasz rene-

[83] Machiavelli etikájára vonatkozólag lásd *Fr. Ercole:* La politica di Machiavelli. Roma 1926. — Antik előzményeihez vö. *Borzsák I.:* Z. forrásaihoz. ItK 1964.

szánsz polgárság erkölcsi szemléletét. A munkaeszközök fejlődése, az árutermelés, a kereskedelem kiterjedése, a pénzgazdálkodás fellendülése folytán az olasz burzsoázia átmenetileg meg tudta ingatni a megváltoztathatatlannak hitt feudális rendet. Az egyes városok megtörték a hűbérurak hatalmát, tettrekész condottierik rövid idő alatt dúsgazdagok és valamelyik város urai lettek, nagyhatalmú, de elbizakodott és tunya fejedelmek viszont máról holnapra letűntek a történelem színpadáról. A reneszánsz burzsoázia úgy képzelte, hogy mindezek a változások az egyes emberek művei, az egyes személyek kiválóságának vagy gyengeségének a következményei. Így alakult át a keresztény erényt jelentő virtus a reneszánsz virtus fogalmává, amely többé már nem az Istennek tetsző jót, hanem a tettre való képességet, az akarat és cselekvés szabadságát jelenti. Ezt a szemléletet fejleszti tovább és rendszerezi Machiavelli, megalkotva az „uomo virtuoso" eszményét, szembeállítva vele a tehetetlen „uomo ozioso"-t. Virtù és ozio ellentéte; ez Machiavelli etikájának az alapja, ez a *Vitéz hadnagy* etikai szemléletének a gyökere, mint ahogy ennek a nyomát egyes török vezérek gondolkodásában és kijelentéseiben már a *Szigeti veszedelem*-ben is megtaláltuk.

Machiavelli virtù-ja, uomo virtuoso-ja persze egyaránt törekedhet helyes és helytelen célokra. Egy nagy gazember tehát éppen úgy uomo virtuoso, mint egy népét felszabadító hős. Az aktivitást tekinti Machiavelli a legfőbb jónak, de természetesen különbséget is kell tennie az aktivitás iránya szerint. Ezt meg is teszi: a virtù nála vagy bontà (jóság), vagy pedig vizio (bűn). Az előbbi a társadalom, a bene comune, a haza érdekében való törekvések és tettek összessége, a másik pedig az egyéni jó, az önző haszon, a bene proprio érdekében való cselekvést jelenti. Zrínyi ugyan nem veszi át ezen a ponton Machiavelli terminológiáját, de keresztülviszi ezt a megkülönböztetést. Nagyon szépen látható ez Julius Caesar példáján, akit Machiavelli az uomo virtuoso, Zrínyi pedig a „vitéz hadnagy" egyik legkitűnőbb példaképének tartott. Caesar kiválóságát Zrínyi számtalanszor kiemeli, beszél hadi tudásáról, gyorsaságáról, megfontoltságáról, gondviseléséről, szorgalmatosságáról, éberségéről, a hely, idő és alkalom kihasználására való nagyszerű képességéről. Caesar katonai

tetteit annyira tanulságosnak tartotta, hogy tervbe vette műveinek kommentálását is. A 13. és 26. aforizmában meg is emlékezik erről a szándékáról, amely azonban nem valósult meg.[84] Különbséget tesz azonban Caesarnak a hazája érdekében és a hazája ellen való cselekedetei között. Az egyeduralmát megalapozó hadjáratát „legistentelenebbnek" nevezi, mert a „maga hazája ellen" való volt (VI. d.). Hasonlóképpen gyakran dicséri Nagy Sándort, de hódításait egyáltalán nem helyesli; Sándor „csak az erőszakot istennek tartotta" (VI. d.). A virtù tehát itt vizio formájában nyilvánult meg. Mennyivel melegebb, mennyivel lelkesebb hangon ír Hunyadi Jánosról, Mátyás királyról, szigetvári Zrínyi Miklósról, akik ugyanazokat a nagyszerű tulajdonságokat, amelyeket Caesar és Nagy Sándor hódításokra vagy saját hazájuk leigázására használtak fel, hazájuk megvédésére fordították, akiknél tehát a virtù egyúttal bontà is. Nem kétséges, hogy Zrínyi „vitéz hadnagy"-a a hazájukért tevékenykedő uomo virtuoso-k típusába tartozik, még akkor is, ha a jó hadvezér egyes erényeire, vagy az aktivitásban egyesülő erényei összességére gyakran olyan példát hoz, ahol a virtus céljával korántsem ért egyet. Ez magyarázza a törökre való hivatkozásait is. A „vitéz hadnagy" tehát Machiavelli terminológiájára lefordítva olyan Capitano virtuoso, aki minden törekvésével a bene comune-t szolgálja.

Van azonban egy fontos különbség is Machiavelli és Zrínyi erkölcsi szemlélete között. Említettem már, hogy a vitézség jutalma Zrínyi szerint a jó hír és név. Ez nem machiavellista átvétel, hanem a magyar hagyomány öröksége Zrínyinél, és ehhez a szép végvári hagyományhoz való ragaszkodása elvi jelentőségű. A 45. aforizma ékesszólóan tanúskodik erről. Az alapul választott Tacitus-szentencia így szól: „Galliának ott

[84] Zrínyit olvasmányai is ösztönözték Julius Caesar tetteivel való foglalkozásában, gyakori emlegetésében és művei kommentálásának tervében. De Silhon, Bonini és mások művei igen sokszor idézik Caesar példáját, Brancaccio és Bisaccioni művei pedig egyenesen Caesar műveit kommentálják. Az olasz katonai íróknál éppen olyan szokás volt a Caesar művei feletti elmélkedés és tettei alapján tételek felállítása, mint a politikai elmélet íróinál Tacitus kommentálása.

tanuló legelőkelőbb ifjait letartóztatta, hogy ezen zálog révén azoknak szüleit és rokonait a maga részére vonja." Machiavelli ilyen tetten egyáltalán nem ütközne meg, ez nyugodtan lehet az uomo virtuoso ötletes politikai manővere, sőt ha ez az állam érdekében történik, akkor egyenesen a bontà megnyilvánulása, hiszen a helyes cél érdekében Machiavelli bármilyen módszert megenged. Alamónak ehhez a Tacitus-szentenciához fűzött aforizmája ilyen szellemben készült és egyenesen kijelenti, hogy „jól teszi" a hadvezér, ha ilyen módon akar egy várost feladásra kényszeríteni. Egészen más azonban Zrínyi álláspontja. Forrásával szemben egy történetet mesél el tévesen Plutarchosnak tulajdonítva, de valójában Livius alapján. Eszerint Pyrrhus (helyesen: Camillus) megbüntette azt az áruló iskolamestert, aki a kezére akarta játszani egy ostromlott város gyermekeit. Zrínyi szerint azért tette ezt, mert „nem csalárdsággal, hanem vitézséggel, jó hírrel névvel kévánta meggyőzni az ellenséget"; majd ezt az elmélkedést fűzi az esethez: „Mit gondol hát az olyan a vitézségről, aki minden gyalázatot cselekednék, csak egy kis kárt tehetne az ellenségnek. Talám a vitézség nem tisztesség, talám nem becsület? Az vitézség azért szép, hogy jó hírt, nevet szerez az embernek; ne mocskold meg hát árultatással, ne gyalázd meg gyalázattal, mert miképen adhatna neked jó nevet, tisztességet, ha te meggyalázod?" Hangsúlyozza azonban, hogy nem ítél el minden cselt: „A csalárdságot nem tiltom, ahol ésszel, mesterséggel az ellenséget rá veheted lesre, és az olyan állapatokról. Ihon, ez a nagy hirű király nem akara árultatással menni a városban, hanem vitézséggel." Az iskolamester műve tehát nemcsak csalárdság, de árulás is; és árulás, mégpedig egy ilyen aljas árulás révén győzni Zrínyi szemében tisztességtelen dolog.

Zrínyi tehát elítéli a nem becsületes, nem tisztességes eszközök használatát és ebben eltér Machiavelli moráljától. Machiavelli számára a becsület és tisztesség hagyományos értelme semmit sem jelentett: a Principe ám legyen csaló és hitszegő, csak mentse meg Itália függetlenségét és teremtse meg az olasz nemzeti államot. A magyar végeken felnőtt, hősi eszményeken nevelődött Zrínyi erkölcsi érzéke ezt nem fogadhatta el. Az I. discursus legelején ki is jelenti: „az ki ezen a világon vitézebb, az legyen becsületesebb is az emberek között."

A becsület és tisztesség kérdésével függ össze Zrínyinek a képmutatással kapcsolatos elítélő álláspontja is. Machiavelli ebben sem látott semmi elítélendőt, Zrínyi azonban ingadozik. A 28. aforizma szerint „minden dologban rossz a képmutatás és az fictio", mikor azonban a hadvezérnek a félelmét kell elpalástolnia a hadserege előtt, akkor a képmutatás dicséretes. A 94. aforizmában már — valószínűleg saját időközbeni tapasztalata folytán — túlmegy ezen az állásponton: „Nyomoruság, de mit tehetünk róla: az eszes hadnagynak mindenfelé kell lenni történet ellen felfegyverkezettnek, és késznek; néha karddal, néha ésszel, néha ravaszsággal és néha bolondsággal kell előállanunk erre a világi scenára. Aki csak egyféle personát hordoz és nem transformálhatja magát másra, lassan viheti a maga dolgát előre." Itt tehát már kénytelen elismerni, hogy az abszolutizmusok korában nem lehet boldogulni színlelés, színészkedés, ravaszkodás nélkül, bár undorodik ezektől.

Az alakoskodás, a színlelés tehát nem rokonszenves ugyan Zrínyinek, de a helyes cél érdekében összeegyeztethetőnek tartja a vitézséggel, a hitszegést, árulást és általában a becsülettel határozottan ellenkező módszereket azonban összeegyeztethetetlennek.

Zrínyinek a *Vitéz hadnagy*-ban kidomborodó erkölcsi szemlélete tehát alapjaiban, struktúrájában Machiavelli etikáját követi, de bizonyos fenntartásokkal. Ez továbbfejlődést jelent a *Szigeti veszedelem*-ben érvényesülő erkölcsi szemlélethez képest. Rámutattam ott a szigetváriak hazafias-vallásos barokk heroizmusa és a török vezérek ridegen számító reálpolitikája közötti különbségre és ezzel kapcsolatban a hősi életeszmény és az abszolutizmus követelte politikai szemlélet ellentmondására. Az ideális hadvezérnek a *Vitéz hadnagy*-ban megrajzolt eszményképében bizonyos ingadozások mellett ugyan, de lényegében feloldódik ez az ellentmondás. Az új hadvezér eszményképében — mint ezt a katonai elemzésből is láttuk — lényegében az eposz hősének, a szigetvári Zrínyinek az alakját ismétli meg, de már minden naiv vallásos jelleg nélkül. Az eposz török vezéreinek politikai képzettségét és gyakorlatát is rá ruházza, kivéve azt, ami határozottan ellentmond a becsület és tisztesség eszményének.

A *Vitéz hadnagy*-ban megrajzolt eszményi hadvezér annak a nagy katonai vezetőnek az alakja, aki képes a Zrínyi által tervezett nagy felszabadító háború győzelmes vezetésére; a költő és a közvélemény képzeletében: a szigetvári Zrínyi munkájának folytatására, betetőzésére. A *Szigeti veszedelem* ismeretében azt is világosan tudjuk, hogy miért fordított a költő olyan nagy gondot a „vitéz hadnagy" erkölcsi arculatának a megrajzolására. Az eposzban, az abszolutizmus korához híven: a jó vezetés és a jó vezér a siker egyik legfőbb záloga. Zrínyi az általa tervezett nagy katonai akciókban is a vezér személyét látta az egyik legfontosabb tényezőnek. Könyvében különösen nagy nyomatékkal hangsúlyozza a vezér fontosságát, aki a „primum mobile" a hadban, és aki még a gyáva katonákat is győzelemre vezetheti, míg a rossz hadvezér a kitűnő katonákkal is csak veszthet (105. a.). Külön kiemeli azt is, hogy a seregnek egyetlen vezére legyen, ne legyen a vezetés megosztva, hogy érvényesülhessen az egység ereje.

De vajon csak a katonai vezetésről van itt szó? Aligha. Zrínyi jól látta, hogy a katonai célok sikeres megvalósításának politikai előfeltételei vannak, ezt már a *Szigeti veszedelem* is kifejezte. Tudta jól, hogy nemcsak a hadseregben van szükség egységes vezetésre, de az államban is. Éppen ezért Zrínyi hadvezérének, „vitéz hadnagy"-ának egyben az ország politikai vezetőjének is kell lennie. Hiszen, amit a vitézség, illetve virtus katonai értelemben kifejez, ugyanaz a politikai vezetés szempontjából is érvényes. Legtöbbet emlegetett hadvezérpéldaképei, Julius Caesar, Nagy Sándor, Hunyadi János, Mátyás király egy személyben uralkodók, országuk kormányzói. Hadvezérelődei közül egyedül dédapja nem volt uralkodó, őt azonban már az eposzban a történelem legnagyobbjainak a sorába emelte.

A *Vitéz hadnagy* hadtudományi munka, de amiképpen Zrínyi nagyrészt politikai forrásokat alkalmazott a katonai kérdésekre, ugyanígy a *Vitéz hadnagy* katonai jellegű megállapításai egyszerűen átfordíthatók a politikai területére. Ilyenformán a katonai terminológia egyúttal politikai elméletet is takar. Az egységes, modern hadsereg, kitűnő hadvezér mögött ott érezzük az egységes, centralizált államot, élén a Mátyás típusú politikai vezetővel.

„Szerencse"

A szerencséről, melyről az eposzban is oly sokszor szót ejtett, a VI. discursusban azt mondja Zrínyi, hogy ez a „legnehezebb matéria, akin életemnek folyásában törődtem". A szerencsével kapcsolatban választotta jelmondatát is, amely már az *Adriai tengernek Syrenája* címlapján olvasható. Az 1640-es évek végéről és az 50-es évek elejéről származó leveleiben, könyvjegyzeteiben se szeri se száma a szerencse emlegetésének. Nem csoda, hogy a *Vitéz hadnagy*, ezeknek az éveknek nagy műve, sokszor és részletesen foglalkozik ezzel a kérdéssel. Az aforizmákban olyankor is emlegeti a szerencsét, mikor forrásaiban erről szó sincs, a centuriák közé lefordított Raimonditól számos, a szerencsével kapcsolatos elmélkedést, legterjedelmesebb discursusát, a VI-at pedig teljes egészében ennek a kérdésnek szentelte. A szerencse-probléma jelentőségét még külön kiemeli az a tény is, hogy míg a legtöbb discursusban csak a történeti példák terén változtatta de Silhon szövegét, addig — mint bemutattam — a VI. discursust lényegesen kibővítette más források anyagával és önálló elmélkedéssel is.

Zrínyi kutatóinak is feltűnt a szerencsének ez a nagy térhódítása a *Vitéz hadnagy*-ban és igyekeztek azt megmagyarázni. Széchy és Kőrösi Machiavelli hatását látták benne, Ferenczi Zoltán Plutarchosét, Heller Bernát pedig a bibliára akarta visszavezetni Zrínyi szerencséjét.[85] Bár Széchy és Kőrösi jó helyen tapogatództak, mindnyájan tévedtek akkor, amikor Zrínyi szerencsetanát irodalmi átvétellel akarták magyarázni. A közvetlen irodalmi források amúgy is de Silhon és Raimondi könyvei, de a kérdés ezzel nincs megoldva.

A *Vitéz hadnagy* számos kijelentése lényegében egybevág az eposzból megismert állásponttal: „Ihon az emberi bölcsesség, ihon az emberi értelem, ihon mit kell magamnak vallanom, hogy az én öszveszedett munkám nem egyéb, hanem bolondság. Adjunk regulákat a hadakozásnak; értsük a vitézséget; légyen olyan bátor szivünk mint az oroszlánnak, de mindezekkel együtt

[85] *Széchy* III, 190—4.; *Kőrösi S.*: i. m. Knyomat 44—9.; *Ferenczy Z.*: Zrínyi jelszava. BpSz 1921. 187. k. 1—48.; *Heller B.*: Zrínyi és Kohelet. Mult és jövő. 1918. 380—2. Álláspontjuk bírálatát lásd: *Klaniczay* 21—3.

megtébolyit a Mindenható, az az eszköz által, kit mi Szerencsének hivunk. Megtébolyit, akit akar, minden okosságával és értelmével, esmég felvisz másokat, akiknek nincs egyéb fejekben bolondságnál" (49. c.). A *Vitéz hadnagy* első előszavában pedig ezt írta: „Isten az, aki a mi állapotunkat dirigálja. Kit fel akar magasztalni, megáldja szerencsével, kit leverni, elvonja előle a szerencséket, bár minden erővel igyekezzék azt megtartani, és bár maga felől profiteálja ember azt, hogy quisque suae fortunae faber."

Ezek az idézetek azt mutatják, hogy Zrínyi tehetetlenül áll a szerencsét osztogató Istennel szemben. A *Szigeti veszedelem* elemzésekor megállapítottuk, hogy ez az Isten az álnok és állhatatlan szerencsével többnyire az igazakat sújtja és a gonoszokat támogatja. Ezt a tényt Zrínyi nem tudta összeegyeztetni az emberekre mindig gondotviselő, az ő javukat akaró, tudatosan cselekvő személyes keresztény istenség fogalmával. Zrínyi kételyeire jól rávilágít egynéhány évvel később, 1658-ban írt levele, melyben ezt olvassuk: „Málta szigetét földrengés teljesen feldúlta. Ha ez igaz, nem tudom miképen fogja teológiánk megmagyarázni, hogy a szerencsétlenség miért éppen a jókat sújtja." (258. lev.) Világos ebből, hogy Zrínyit nem tudta kielégíteni a teológiai magyarázat. Ezért keresett más megoldást.

Az Isten fogalmának valamilyen, az emberek számára kiszámíthatatlan, kifürkészhetetlen vak törvényszerűség értelmében való felfogása, amely a *Szigeti veszedelem*-ben még csak csírájában volt meg, a *Vitéz hadnagy*-ban egyre inkább érvényre jut. Ezzel kapcsolatos az istenfogalom további személytelenítése, majd a végzettel való azonosítása. A 49. centuriában Isten „megfoghatatlan providentiája" azonos azzal, „akit Fatumnak mondanak emberek". Bár a fatumot egyelőre csak mint „az emberek" szóhasználatát említi, nem kétséges, hogy mikor Istent mond, egyre inkább végzetet gondol, vagyis egy személytelen vak törvényszerűséget, amely azonban vaskövetkezetességgel érvényesül az állhatatlan szerencse játékán keresztül. Hogy ez valóban így van, azt Zrínyi későbbi írásai igazolják, mindenekelőtt a soron következő *Mátyás-elmélkedések*, ahol már többnyire a Fátum az, amely a szerencsével rendelkezik, nem az Isten.

A hatalmas reformterveket létrehozó és a felszabadító háborúra készülődő Zrínyi azonban ezzel még korántsem oldotta meg a kérdést. A szerencse azért jelentett számára olyan súlyos problémát, mert nem akart belenyugodni abba, hogy nagy politikai terveit egy értelmetlennek tetsző törvényszerűség bármikor tönkreteheti. Ebből a szempontból közömbös az, hogy Istennek vagy végzetnek nevezi-e ezt a titokzatos erőt. Zrínyi mindenáron ki akarta kutatni ennek az erőnek, törvényszerűségnek a lényegét, tudni akarta, hogy milyen feltételektől függ ennek a törvényszerűségnek a szerencse közvetítésével végbemenő kedvező vagy kedvezőtlen beavatkozása.

Ha a kérdés egyedül helyes materialista megoldására nem is juthatott el, műve számos helyén egészségesebb álláspontnak ad hangot, mint ahogy azokban a fentebb idézett kijelentéseiben tette, melyekben az Istennel és a szerencsével szembeni teljes tehetetlenséget árult el. A 22. aforizmában például arról szól, hogy a vitéz vesse meg a halált, bátran lépjen fel az ellenség ellen, majd így folytatja: „És mikor ilyen resolutiót veszen a vitéz magához, akkor az Isten nyakon fogja a szerencsét, és oda küldi neki." A II. disc. szerint a szorgalmatossággal, fáradsággal és vigyázással „kényszeríttetik az szerencse, hogy ne fusson el előttünk". Skander bég a példa erre, mert „nagy szorgalmatossággal pórázra kötötte a szerencsét, és amennyire bátor szivének, annyira szorgalmatosságának köszönheti szerencséjét, hirét, nevét". „A gyorsaság és merészség, ugy tetszik egyeznek a szerencsével" — olvassuk másutt (35. c.).

Ezek az idézetek arról tanúskodnak, hogy az erő, a bátorság, a szorgalmatosság, vigyázás, fáradság, gyorsaság, azaz a machiavellista virtus értelmében felfogott vitézség alkotóelemei szinte csalogatják a szerencsét. Aki ezekkel a tulajdonságokkal rendelkezik, az eszerint könnyebben részesül jó szerencsében. Ez a vélemény élesen ellentmond a 49. centuria azon álláspontjának, hogy „értsük a vitézséget, légyen olyan bátor szivünk, mint az oroszlánnak, de mindezekkel együtt megtébolyit a mindenható az az eszköz által, kit mi szerencsének hivunk".

A két ellentétes álláspont jelenléte nem meglepő, hiszen a *Vitéz hadnagy* tele van ellentmondásokkal, Zrínyi vívódásait tükrözi. Nyilvánvaló az is, hogy ezek a szerencsével összefüggő ellentmondó kijelentései nem mindig átgondoltak, sokszor csak

a pillanatnyi hangulat kifejezői. Hogy mi Zrínyinek ekkor a tudatos álláspontja, hogy milyen irányban keresi a kibontakozást ebből az ellentmondásból, azt a VI. discursus alapján dönthetjük el, hiszen a szerencsével kapcsolatos problémákat itt igyekszik rendszeresen feldolgozni.

Ebben a discursusban ismét megállapítja, hogy az igazakat éri gyakran a szerencsétlenség, „viszont mit olvasunk szerencsésebbnek a historiákban, mint azoknak szándékokat, akik csak az erőszakot istennek tartották", majd a következő magyarázatot adja: „Isten nem mindenkor akar csudákat csinálni, és nem bontja fel a dolgoknak rendit az emberek jámborsága miatt; és továbbá, valamint, hogy szükséges a jámboroknak hiti erősítésére, hogy valaha az Isten jöjjön az ő oltalmokra: ugy illendő az ő rendelésének törvényéhez és uraságának könynyebbüléséhez, hogy engedjen a következendő okoknak szabad folyást az magok tehetsége szerint. Ez iránt, hogy az erősebb és hatalmasabb meggyőzze az erőtlenebbet és uralkodjék rajta, hogy azok akiknek több tudományok és vitézségek vagyon, győzedelmesek legyenek magok ellenségén; mert különben bizony ő kötelezné magát arra, hogy azoknak, akiknek jó szándékjok vagyon, bolondságokat behálózná és botlásokat helyére hozná. Mert ha csak a jámborság és ártatlanság volna ezen a világon szerencsés, számkivetve volna az okosság és emberi társaságbeli rend, erőszakot szenyvedne a bölcseség az Istentül, az ki őtet rendelte, és hogy legyen, megparancsolta."

Zrínyi álláspontja itt egészen világos: Isten teremtette a vitézséget, a bölcseséget, de miután egyszer megteremtette, szabad folyást kell hogy engedjen nekik, különben ezek elvesztenék értéküket és felborulna az „emberi társaságbeli rend". Vagyis a vitézség, a machiavellista virtù, amely lehet bontà és vizio egyaránt, kell hogy érvényesüljön. Ebből következik, hogy ha a vitézség bűnös tettekre, hódításokra, önző haszonra irányul is, mint Nagy Sándor vagy a török hódításai vagy Caesarnak saját hazája ellen viselt háborúi, mégis szerencsés lesz. Isten nem teheti azt, hogy a vitézséggel szemben a jámbor, de tehetetlen embereket a jó szerencsével védelmezze. Ellenkezőleg, a vitézség lesz szerencsés, akár jóra, akár gonoszra irányul.

Íme tehát Zrínyi szerint Isten miután megteremtette a vitézséget, törvényszerűséggé válik, engedi az erőt, az általa

teremtett virtust érvényesülni, sőt mindig segíti. Istennek a továbbiakban tehát már nincsen lényeges szerepe, mintegy mechanikusan szerencsében részesíti azokat, akik eszesek, bátrak, függetlenül attól, hogy gonoszak-e vagy igazak, viszont a gyengéket még ha igazak is, szerencsétlenséggel sújtja. Isten nem mint az emberek jóságos atyja, hanem mint az általa teremtett virtus támogatója lép fel. Ez az Isten valóban vak törvényszerűség már, Zrínyi joggal nevezhette fátumnak.

Feleletet talált ezek szerint arra a kérdésre, hogy milyen szempontok szabják meg a szerencse beavatkozásának az irányát. Vitéznek kell lenni, virtussal kell rendelkezni és akkor automatikusan meglesz a szerencse is. A „vitéz hadnagy" tehát kell hogy szerencsés legyen.

A szerencsének a vitézségtől, vagyis a fortunának a virtustól való függővé tétele lényegében Machiavelli álláspontja, és így Zrínyi szerencse-tana is Machiavellire megy vissza. Nem szövegszerűen, mint Széchy és Kőrösi gondolta, mivel Zrínyi itt is de Silhon nyomán dolgozott, de lényegét tekintve, Machiavelli a szerencsét egy szinte mechanikus törvényszerűségnek fogja fel. A reneszánsz individualizmusához híven és ellentétben saját materialista történetszemléletével az uomo virtuoso-t szinte mindenhatónak tartja. Míg az arisztotelészi és a skolasztikus filozófia a szabad akaratot csak a szándék szabadságában látta, mint ahogy de Silhon nyomán a VI. d. elején Zrínyi is ezt mondja, addig Machiavelli a cselekvés szabadságát is hirdeti. A virtù birtokában az ember maradéktalanul realizálhatja szándékát, ebbe nem szól bele semmiféle isten, az uomo virtuoso minden nehézséget legyőzhet. Kivéve egyet! Nem változtathat azon a helyzeten, melyet akkor talál, amikor cselekvését meg akarja kezdeni. Ugyanis sok más uomo virtuoso is tevékenykedik a világban és ezek tettei minden pillanatban más és más eredményt produkálnak, melyeket nem lehet meg nem történtté tenni. Ezt a mindenkori eredményt azonosítja Machiavelli a fortunával, mivel ez az egyes ember számára mindig teljesen kiszámíthatatlanul és váratlanul áll be. Machiavelli szerint ezért a dolgokat fele részben a virtù, fele részben pedig a többi uomo virtuoso tetteinek szintetizálódásával újra meg újra létrejövő fortuna determinálja. Machiavelli szerint azonban az igazi uomo virtuoso legyőzheti a fortunát. A fortuna ugyanis

a cselekvés számára kedvező vagy kedvezőtlen alkalmat, az occasiót teremti: az uomo virtuoso meg kell hogy várja a kedvező occasiót és ha ezt helyesen felismeri, szándékát feltétlenül megvalósítja.[86]

Bár Zrínyi a fortuna létét másképp magyarázta, mégis alapjaiban ide nyúlik vissza tanítása, mert nála is a vitézség és a szerencse az a két tényező, ami egy ügy sikerét meghatározza. Nála is a vitézség a döntő, és a szerencse támogatása éppen a jó alkalmak érkezésében mutatkozik, melyeket csak a vitéz ember ismerhet fel: „azokat az alkalmatosságokat, az kik óránként jőnek, aki nem okos, meg nem ismeri, nem tudja a maga javához szabni" (VI. d.). Az alkalmatosság Zrínyinél az occasiót jelenti. Ebben az összefüggésben válik érthetővé, hogy miért hivatkozik Zrínyi szinte lépten-nyomon a jó alkalom megválasztására, az idő és alkalom kihasználására. A vitéz ember azáltal állítja saját szolgálatába a szerencsét, azáltal részesül benne, azáltal osztja éppen neki az isteni gondviselés vagy fátum néven nevezett törvényszerűség, mert éppen ő az, aki képes az időt és alkalmat jól felismerni, helyesen megválasztani. Így válik ez Zrínyinél mind a hadakozás, mind a politika alapvető törvényévé.

Mivel a VI. discursust a szerencse kérdésében perdöntőnek tekintjük, komoly figyelmet kell szentelnünk azokra a részeire is, melyek látszólag veszélyeztetik következtetéseinket. Annál is inkább, mert miután Zrínyi kifejtette, hogy Isten hagyja az erőt érvényesülni, a machiavellista véleménytől eltérő irányban folytatja írását: „De mikor osztán választ valakit, hogy ez világnak vétkeit ő általa megorvosolja, avagy valamely országnak nyomoruságit megjobbítsa: akkor bizonyára magára veszi annak gondját; akkor ő talál néki okokat és alkalmatosságokat, hogy nagy dolgok nyulásához szives legyen, akkor ő önt az szivében bátorságot, elméjében értelmet, ő emeli fel az ő lelkének kivánságát, ő ad erőt és töredelmességet a véghezvitelhez, ő megtébolyítja az ő ellenségét és kézen fogva viszi a győzedelmekre és triumfusokra."

Ez a mondat — bár bizonyos fenntartásokkal — visszakanyarodást jelent az emberekre gondot viselő jóságos keresztény

[86] *Fr. Ercole:* i. m.

istenséghez. Ennek alapján felvetődik a kérdés, hogy vajon Zrínyi végül mégis nem inkább a vallással való megegyezés irányában keresi-e a megoldást? Szövegforrása, de Silhon, akit itt is pontosan követ, ezt teszi; Zrínyi azonban nem, annak ellenére, hogy ezt az Istenben bízó részt szintén átvette. Az idézett mondat után ugyanis abbahagyja de Silhon fordítását és így összegezi álláspontját: „Ez a szerencse, és nem más; az Istennek kezében vagyon annak az üstöke, oda teszi ahová akarja, n e m a k a r j a p e n i g m á s u v á, hanem az ki maga is segíti magát, juvat juvantem." Tehát a magát segítőnek, a törekvőnek a kezébe helyezi Isten a szerencsét.

Zrínyinél tehát nem arról van szó, hogy Isten választ valakit és azt vitézzé teszi, erőssé, bölccsé és ennek folytán szerencséssé is, hanem arról, hogy akit Isten választ, annak már eleve rendelkeznie kell ezekkel a tulajdonságokkal. Isten egy vitézt, egy uomo virtuosót választ, hogy azt szerencsével elhalmozza és így az „valamely országnak nyomoruságit megjobbítsa". Világos, hogy míg de Silhon az egészet Isten mindenhatóságából, addig Zrínyi az uomo virtuoso meglétéből vezeti le.

A discursus további, már e r e d e t i részeiben minden félreértést eloszlat a közismert szólással — melyet az előszóban még tagadott: „quisque suae fortunae faber", majd lejjebb magyarul: „leginkább a szerencsének formája és alkotmánya az e m b e r b e n m a g á b a n kovácsoltatik". Ugyanennek a gondolatnak az alátámasztása végett veszi át Bacontől Livius egyik mondatát is: „Dicsérte Livius Catot, hogy jó kovácsa volt az maga szerencséjének, mondván: In illo viro tantum robur corporis et animi fuit, ut quocunque loco natus esset, fortunam sibi facturus videretur." Érthető ezek után, hogy miért száll viszont vitába Baconnel, amikor az azt állítja, hogy az okos ember nem lehet szerencsés. Az okosság, a tudás, része a virtusnak, a vitézségnek, tehát Zrínyi szerint szükséges a szerencséhez is: „ki a szerencsét kovácsolja, nem bolondnak kell lenni".

Végeredményben tehát Zrínyi és ugyancsak ellentmondásokkal teli forrása, de Silhon, éppen ellenkező irányban futnak: ugyanabból az ellentmondásból egyik így, a másik úgy kíván kibontakozni. Nem nehéz ennek a magyarázatát megtalálni. De Silhon a francia abszolutizmus kialakulásának már előre-

haladott stádiumában írt, és érthető módon a machiavellista politikai elmélet vallással való kibékítésének az útját keresi, vagy legalábbis ahhoz közeledik, habár még nem tart a tacitisták reakciós szemléleténél. Zrínyi viszont a tacitistáktól halad a machiavellizmus felé, mivel a reakciós Habsburg-abszolutizmus bűvköréből van szabadulóban és a nemzeti abszolutizmusért való harc tervét dolgozza ki.

Ezek után nem kétséges, hogy a szerencsének a virtustól való függővé tétele az az álláspont, amelyhez sok töprengés, sok ellentmondás közepette Zrínyi eljutott. Ezt az is megerősíti, hogy míg a szerencse megmagyarázhatatlanságára vonatkozó kijelentések a korábbi műnek, az eposznak a felfogását folytatják, addig a *Mátyás-elmélkedések*-ben teljesen egyértelműen mint a virtus függvénye tér majd vissza a szerencse.

Zrínyi számára mindez egyelőre azt jelenti, hogy a „vitéz hadnagy", az ország katonai és egyúttal politikai vezetője, sikeresen megvalósíthatja programját, kényszerítheti a körülményeket, hogy kedvezzenek neki. Zrínyi vitézség-szerencse tanítása az ország felszabadításába és a nemzeti abszolutizmus feltétlen megvalósításába vetett hit megfogalmazása és az ebben való rendíthetetlen bizalom kifejezése.

Zrínyinek a szerencsével kapcsolatos elmélkedései egyúttal arra is figyelmeztetnek, hogy a magyar filozófiai gondolkodás történetében helyet kell biztosítani számára. Filozófia-történetünknek is fel kell figyelnie Zrínyire. Eddig egyedül Sík Sándor mutatott rá a *Vitéz hadnagy* kapcsán arra, hogy a „filozófia legnehezebb, legbonyolultabb, legátfogóbb problémái örvénylenek itt az ártatlannak látszó, sablonosan, szinte játékosan hangzó elmefuttatásokban".[87] E valóban átfogó és bonyolult problémák jellegének és tartalmának a meghatározásánál viszont annál nagyobb bakot lőtt Sík Sándor. Szerinte „Zrínyi pontosan és szabatosan a katolikus-skolasztikus gondolkodás elveit fejti ki".[88] Zrínyi nézeteit azonban csak egy különösen skolasztikus csűrés-csavarással lehetne a skolasztikával egy nevezőre hozni.

[87] *Sík* 89.

[88] *Sík* 90. — Zrínyi művei filozófiai vonatkozásainak egy oldalával foglalkozott *Joó Tibor* zavaros szellemtörténeti tanulmánya is: Z. M. történetszemlélete és a barokk. Száz 1932.

A nemzeti abszolutizmus programja

A katonai tárgyú *Vitéz hadnagy* — fejtegetésünk szerint — lényeges erkölcsi és filozófiai mondanivalót hordoz, ezek mögött pedig fontos politikai tendenciák húzódnak meg. Tárgyalásunk során bizonyos eltolódás állt be: a katonai problémák elemzésénél a török elleni felszabadító hadjárat programja bontakozott ki, az erkölcsi és filozófiai kérdések vizsgálatánál pedig a nemzeti abszolutizmus kérdései, illetve az ezeket megfogalmazó machiavellista elmélet körvonalai kerültek előtérbe. Mindez nemcsak a tárgyalás logikai rendje volt, hanem bizonyos kronológiai menetet is takar. A felszabadító hadjárat tervére vonatkozó hadtudományi elmélkedéseket elsősorban a korábban elkészült aforizmák alapján, az abszolutizmus világnézeti kérdéseit pedig a későbbi discursusok és centuriák tanúsága szerint vizsgáltuk. Ez pontosan megfelel annak a történelmi fejlődésnek, melyet korábban vázoltam: Zrínyi 1651 végéig a nagy törökellenes támadó hadjárat igézetében élt — ezalatt készült az aforizmák többsége; — 1652-ben és 53-ban, a discursusok és centuriák írása közben pedig már az ország felszabadítása politikai előfeltételeinek a megteremtésére, egy a Habsburgoktól is független nemzeti állam létrehozására vett irányt.

Zrínyi eredetileg a katonai kérdésekre vonatkozó nézeteit akarta összeállítani, de a Habsburg-kormányzásról, a feudális anarchiáról szerzett tapasztalatai és az 1651-ben tervezett háború elmaradása arra ösztönözték, hogy művét kiszélesítse a függetlenségi küzdelmek és az ezzel elválaszthatatlanul összefüggő nemzeti abszolutizmus általános politikai alapvetésévé. Bár könyvének továbbra is hadtudományi jelleget ad de Silhon politikai fejtegetéseinek némi átalakításával, ennek a politikai tárgyú forrásnak a választása már önmagában is a politikai kérdések iránti fokozott érdeklődés jele, és tükrözi Zrínyinek azt a felismerését, hogy a hadjárat tervének bukása után politikai téren kell tovább harcolnia.

Zrínyiben — mint ezt már korábban kimutattuk — ekkortájt tudatosodott végleg a Habsburg-veszély és ezt a fejlődést a *Vitéz hadnagy* is tükrözi. Ez elsősorban az 1652-ben a nagy occasio, a konjunktúra elszalasztása után írt discursusokban

kísérhető nyomon, mert ezekben a tervezett hadjárat elmaradásának kérdéseit is elemzi.

Különösen az V. discursusban fejtegeti részletesen, hogy az előző év mennyire megfelelt volna a török elleni hadakozásra. Figyelemre méltó szinte látnoki figyelmeztetése, melyben egyúttal mesterien alkalmazza a virtus-fortuna-occasio szerepére vonatkozó elméleti szempontokat. „Leszen oly idő — írja az V. discursusban —, hogy nem a magunk választásábul fogunk kardot venni kezünkben, hanem akkor, amikor az ellenségünknek lészen módja és akaratja hozzá, és meg fogjuk bizonyítani kárunkkal, hogy aki szintén nem resolutus az alkalmatosságot megragadni, mikor jön, megnyomorítja ütet, mikor nem hinné." Az alkalom elmulasztása tehát nemcsak azt jelentette, hogy nem használtuk fel a lehetőséget a török kiverésére, hanem azt is, hogy később a háború a törökökkel akkor fog kitörni, amikor az számunkra a legrosszabb lesz. A jó alkalom elmulasztásának az lesz a következménye, hogy majd a török fog támadni, amikor az alkalom neki lesz kedvező. Tudjuk, hogy Zrínyi jóslata be is vált, az *Áfium* tárgyalásánál majd visszatérünk erre.

A nagy konjunktúra elszalasztásáért a bécsi kormányzatot teszi felelőssé. „De immár is elrepült ez a fatális konjunktúra, eloszlott az a szép népség, amely nemcsak ellenséggel, hanem mindenféle elementumokkal és az éhséggel is tudott harcolni; ezt a keresztényi világ kévánságát és várakozását mind agyon veré, talám csak egy ministernek félékeny természete." Később egy hasonló jellegű francia példát mond el, majd így általánosítja véleményét: „Ihon a miniszterek passiói mit nem cselekesznek; a fejedelmeknek, ha volna is kedvek, ezek untalan suttogásokkal elverik, noha bizony igen csudálatos, hogy azok a fennálló fejek, akik számlálhatatlan népnek parancsolnak, hagyják magokat hordoztatni mások passióján." Mindez világos célzás a bécsi udvarra, a bécsi miniszterekre. Az idézett részből esetleg úgy tűnne, hogy Zrínyi csak az udvarra gondol elítélőleg, de magára az uralkodóra nem. A III. discursusból kiderül, hogy látja már a király felelősségét is. Mikor arról beszél, hogy egyesek a félelem miatt nem mernek kockáztatni semmit és ezért minden jó alkalmat elszalasztanak, a németeket említi, példának és megállapítja: „csak nem olyan időkben vagyunk most és ilyen f e j e d e l m e k alatt".

Hogy miért csak ilyen homályos célzásokon keresztül beszél Zrínyi a király felelősségéről, azt is megmagyarázza. Mind a III., mind az V. discursusban, vagyis mind a két helyen, ahol a konjunktúra elszalasztásáról szó esik, egy nagyon jellemző Tacitus-idézetet citál. A III. discursust, miután a félénk fejedelmekről beszélt, így folytatja: „De én nem szólok többet arról, talán csalatkozom, és kell hallgatnom C. Tacitust, ki azt mondja: abditos Principum sensus, et si quid occultius parant." Lényegében hasonló összefüggésben szerepel ugyanez az idézet az V. discursusban. A Tacitus-idézet („a fejedelmek rejtett gondolatait és azt amire titokban készülődnek...") csonka. Ezt a csonkaságot, aminek következtében látszólag értelmetlenné válik, mindjárt megértjük, ha tekintetbe vesszük, hogy Zrínyi ennek az idézetnek a használatát Malvezzinél milyen összefüggésben ismerte meg. Malvezzi 31. discursusa arról szól, hogy „il voler far discoprire a' Principi quelle cose, che vorriano occultare, è male". Ennek a fejezetnek a befejező szakaszában olvashatjuk Tacitus-idézetünket; de immár teljesen, és fontos összefüggésbe állítva: „Insomma quando i Principi non vogliono essere intesi, bisogna fingere di non gl'intendere; essendo negozio pericoloso il cercar di saper i lor segreti; abditos Principis sensus, et si quid occultius parat exquirere, illicitum, anceps, nec ideo assequare."[89] Ebben az összefüggésben világos, hogy ez a Tacitus-idézet azt jelenti, hogy nem tanácsos a fejedelmek titkos gondolatait felfedni. Zrínyi mikor kétszer is leírta ezt a mondatot, jelezte ezzel, hogy miért nem beszél nyíltabban: fölösleges veszélynek tenné ki magát. Ezzel azt is elárulja, hogy határozottan a király ellen kellene beszélnie, hiszen másképp az idézetnek nem volna értelme. Az idézet kétszeri alkalmazása nem hagy kétséget aziránt, hogy most már nincsenek illúziói a királylyal szemben, de óvatos, amint a 94. aforizmában az óvatosság, a színlelés szükségessége mellett állást is foglalt.

Hogy a *Vitéz hadnagy* írásának idején kialakult már Habsburg-ellenes koncepciója, azt megerősíti az a tény is, hogy a 64. aforizmában nemcsak a török, hanem a német elleni harc számára is ad taktikai tanácsokat. Bethlen Gábor említése és magasztalása a centuriákban pedig annak a jele, hogy vál-

[89] Malvezzi: i. m. 215.

lalja már a Habsburg-ellenes magyar hagyományokat is. Még jellemzőbb ebből a szempontból a 69. aforizmának az a kijelentése, hogy „Buquoi, Újvár alatt harag miatt vesze el, mert ugyan természetül vette volt a magyarokra való haragot. . ." Buquoi császári tábornokot tehát már mint a magyarok ellenségét említi itt, holott Zrínyi apja ezzel a Buquoival egy táborban harcolt Bethlen Gábor ellen. A *Vitéz hadnagy* híven tükrözi tehát Zrínyinek 1650 körül végbemenő politikai fejlődését: a csak törökellenes koncepciótól a Habsburg-uralom elleni harcig. Azon persze már nincs is csodálkozni valónk, hogy a VI. discursusban de Silhon fordítása során kihagyta annak a protestánsok elleni kijelentését. A Habsburg-terjeszkedés ügyét szolgáló protestánsüldözés hátterét ekkor már világosan felismerte.

Tervei legfőbb akadályát — elméleti megállapításaihoz híven — az „otium" elterjedésében, a „virtus" hiányában látja. Előszavában írja: „Bizony mindnyájan látjuk, hogy alább szállunk, és mintha látnánk elég volna veszteg h e n y é l n ü n k és nyelnünk keserűségét hazánk nyomorgatásának: de bizony még jobban fogják nyelni az mi maradékink, és ez a mi o c i u m u n k ő rajtok is o r i g i n a l i s m a c u l a lészen, amint miránk is maradott." Íme, az otium a magyarok originalis maculája: emiatt nem képes a magyarság előre jutni, függetlenségét kiharcolni. És Zrínyi értésére adja kortársainak: ha nem változtatunk ezen, ha nem tudjuk az otiumot kiölni, akkor ezt a hibát maradékainkra is hátrahagyjuk, akkor változatlanul megmarad az ország nyomorúsága.

Az otium ellenszere a virtus. Machiavelli szerint egy kitűnő fejedelem, egy „principe virtuoso" meg tud küzdeni a nép otiumával és meg tudja reformálni az államot. Machiavelli szerint ezt a munkát e g y embernek kell elvégeznie, és az ő munkássága fogja majd az „ozioso" tömeget is „virtuoso"-vá tenni. Zrínyi is ezen az állásponton van, ezért foglalkozik oly sokat a vezetés kérdésével, és ezért rajzolja meg a „vitéz hadnagy" személyében azt a nagy politikust és hadvezért, aki ezt a feladatot Magyarországon végrehajtani hivatott. Erre a nagy vezető egyéniségre vonatkoznak a VI. discursusnak azok a következtetései, hogy amennyiben Isten lát valakit, aki maga is törekszik, maga is harcol, „kinek szive légyen és aki alkalmatos

nagy dolgoknak véghezvitelére, és ingeniumja legyen szerzésre", azt elhalmozza majd szerencsével és győzelemre viszi. Hangsúlyozza Zrínyi, hogy ennek feltétlenül egy embernek kell lenni, mert „égen két nap, egy országban két király, egy hegyben két oroszlán, egy hadban két kapitány nem lehet; mindjárt romlik az a had, az hol kettő vagyon" (84. a.).

Zrínyi tehát egész tervét egyetlen ember rendkívüli tulajdonságaira építi fel. Ezzel természetszerűleg együtt jár a nép erejének lebecsülése. A parasztról írja a 93. aforizmában: „az ő serénysége nem nőhet tovább annál, mikor részeg, . . .az szokatlan hadi exercitium megtöri őtet, és a vitézi gondolat nem szorulhat a fejében." Ez pontosan annak a megfogalmazása, hogy a paraszt nem vitéz, a paraszt „ozioso". Elítélőleg beszél a közrendről másutt is: „esze nem ér annyit, hogy kiki maga állapatját jól vinné véghöz", „tudománya igen kicsin" — írja a népről az 52. aforizmában.

Ezek a kijelentések nem azt jelentik, mintha Zrínyi egyszersmindenkorra mondana elmarasztaló ítéletet a népről. Mindezt ő a nép, a parasztság adott helyzetére érti és célja, hogy ezen változtasson. Megtalálható nála az a fontos machiavellista tétel is, amely szerint a jó vezér egymagában nem elég: „Az had, avagy ország, avagy fejedelem, az mely minden reménségét csak egy valamely emberben teszi, nem lehet állandós sokáig; mert ha annak történik halála, amannak is reménséggel együtt kedve is elveszett az oltalomhoz; azonkívül az ő életében nem tészen provisiót jövendőre, mikor az megszűnik. Azért rossz had az olyan, aki csak egy emberben bízik, hanem az jó, aki maga közönséges vitézségben és erejében hiszen, az mint az oroszlán" (78. a.). Zrínyi látja jól, hogy egy ember nem elég, kell, hogy a tömeg is vitéz legyen. A tömeg azonban csak a vezető „uomo virtuoso", a „Principe", illetve Zrínyinél a „vitéz hadnagy" tevékenységétől, példájától, nevelőmunkájától válhat vitézzé. A jó hadnagy „serény példájával serénnyé csinálja őket" (ti. a katonákat) — írja a 91. aforizmában. A 9. centuriában is hangoztatja, hogy először magunk tanuljunk, azután az alattunk valókat tanítsuk. Zrínyi tehát akar támaszkodni a nép erejére, de úgy érzi, hogy a népben önmagától nincs erő, nincs virtus, azt előbb bele kell nevelni.

Egy kérdést kell még érintenünk: ki az az elképzelt „vitéz hadnagy", akinek ezt a kolosszális programot végre kellene hajtania? Kire gondolt Zrínyi? Az eposzból levont következtetések és az 1650 körüli események, Zrínyi tettei és törekvései ismeretében nem kétséges, hogy csak saját magára gondolhatott. A *Vitéz hadnagy*-ban saját magának állított mintaképet, továbbfejlesztve, politikailag tudatosítva az eposzban megrajzolt eszményt. Előszavában kijelenti, hogy ezt a könyvet elsősorban azért írta, hogy ő maga tanuljon. Nyilvánvaló már ebből is, hogy itt elsősorban saját magát akarja képezni a nemzet előtt álló nagy feladatok végrehajtására. Ugyanitt írja: „Én azt akarom kihozni ebből, hogy kiki használjon, szolgáljon hazájának, amint legjobban lehet, és ne válasszon magának könnyebbséget, könnyű professiót avagy életet, mert azzal nem hogy használna, sőt árt hazájának: hanem olyant, akiből a magyar nemzet tapasztalható hasznot vehet." Nem kétséges, hogy ezeket a szavakat nemcsak kortársai számára írta, hanem elsősorban önmagának. És mi lehetne nehezebb „professió", mire lehetne a legnagyobb szüksége a nemzetnek, miből venne a magyar nemzet legnagyobb hasznot? Zrínyi elmélete alapján világos a válasz: a „vitéz hadnagy" szerepének vállalásából.

Zrínyi alkalmasnak érezte magát erre a feladatra, saját magát „uomo virtuoso"-nak képzelte: a 128. — s egyben utolsó — aforizma nem hagy kétséget eziránt. A Tacitus-textus itt így szól: „Egyébiránt hogy katonai hirnevét, mely a henyélőknek nyomasztó. . ." (Ceterum militare nomen, grave i n t e r o t i o s o s. . .). Elvetve Alamo megjegyzését, Zrínyi röviden csak ennyit ír: „Azt minthogy az szerencse az én személyemen bizonyítja ezt a szót, ugy concludáltatja is velem; evvel azért kévánom az Istentül az jó szerencsét és semmi mást. Sors bona, nihil aliud."[90] Ez a két sor Zrínyi személyes önvallomása.

[90] Érdemes idézni Alamónak Zrínyi által elhagyott aforizmáját: „Il generale di Principe sospettoso, per vivere nella corte del suo padrone, e per assicurar la sua vita dal pericolo cagionato dalla grandezza della sua fama, che non piace troppo agli huomini otiosi, e solazzevoli, la deve temperare con altre virtù; dandosi anche egli all'otio, et al riposo, e con l'esser modesto nel vestire, et in altri suoi portamenti; grato e piacevole nella conversatione, e nelle parole: non si lasciando accompagnar da più, che da uno, o due amici." Látható ebből, hogy Tacitus fenti mondatához

Az ő személyén bizonyosodik be, hogy a hírnév nyomasztó a henyélőknek. A hírnév pedig a vitézség jutalma, tehát ő a vitéz ember, aki szemben áll a henyélőkkel, és vállalja is ezt a szembenállást, szembeszáll a nemzet „originális macula"-jával, az otiummal. Ideológiájából következik, hogy csak a jó szerencse kell és akkor sikere nem maradhat el. A vitézséghez pedig hozzá kell szegődnie a szerencsének, ezt éppen eléggé bizonyította.

Hogy Zrínyi mégis helyenként ingadozik a szerencse-kérdés ilyetén értelmezésében és még műve végén, a 49. centuriában is tesz olyan kétkedő kijelentéseket, hogy bolondság, amit írt, mert Isten úgyis megtébolyít a szerencsével, azt annak tulajdoníthatjuk, hogy Zrínyi tisztában volt a feladat rendkívüli nehézségeivel. Hiszen igen kedvezőtlen helyzetből kell kiindulnia. A szerencse támogatására számítania kell, de ami a kiindulópontot illeti, az bizony igen szerencsétlen: „boldogtalannak mondhatjuk azt az embert, aki a maga országának leszállásában és estében születtetik és nem virágjában. Azért ehhez is szerencse kell" — írja az 52., utolsó centuriában, de ugyanígy nyilatkozik a 14. centuriában és a 6. discursusban is. A szerencse tehát rossz, szerencsétlen korba helyezte őt, annál nehezebb felküzdenie magát.

A feladat kijelölését nem tartja nehéznek, pedig az ő korában senki sem volt erre képes rajta kívül, a végrehajtás nehézségét azonban nem tagadja: „Könnyü az embereknek megérteni, mi légyen az ő hivataljok... A nehézség nem abban áll, hanem a véghezvitelben, ezt is penig kevés ember érti, és kevés embertül lehet. Mért vagyon penig ez, sok okát mondhatnánk, de leginkább hogy nem applicáljuk magunkat ahhoz, amit tudunk és lehet oly melegséggel, az mint kellene, hanem mivelhogy a dolgok természet szerint nehezek véghezvitelre és telik akadékokkal és gáncsokkal, — mihelt elsőben megbotlunk, abban hagyjak és vesztében eresztjük, holott mikor hozzányultunk és gondolkodtunk felőle, könnyebben itéltük. Nincs azért erőnk a prosecutióhoz, és szivünk a continuáláshoz, s ezért értjük ugyan a dolgokat, de hozzányulni nem akarunk,

---

Alamo olyan megjegyzést fűzött, amely a spanyol monarchia udvari intrikáinak igényéhez idomul. Érthető, hogy Zrínyi ezzel a „tanítással" semmit sem tudott kezdeni.

és ha hozzányulunk is, elhagyjuk" (38. c.). A feladatai tudatában lévő vezető lelkiismeretvizsgálata ez, számotvetése a nehézségekkel, Zrínyi azonban éppen az az ember, aki „impetusra propendeal", aki „oly melegséggel az mint kellene" szeret hozzányúlni a dolgokhoz. Ezt ő maga is tudta, és éppen ezért szilárd kellett, hogy legyen a hite, bíznia kellett tervei sikerében. Másképp nem is érthetnők meg azt a hihetetlen energiát és szívósságot, amellyel éveken keresztül, élete végéig harcolt, küzdött a magyar nemzet felemeléséért.

Előszavának egyik jellegzetes mondatát kell még idéznünk, mert ebben tömören benne van Zrínyi egész ideológiája és személyes programja: „Mert kevés dicséret csak tudni ezeket, hanem megcselekedni nagy; hazája szolgálatára fordítani még nagyobb." Íme itt van a három fokozat: tudni a vitézséget, ami Zrínyi szerint még önmagában nem sokat jelent; megcselekedni azt: ez már maga a virtus, ez már azt jelenti, hogy az illető nemcsak passzív tudója a dolgoknak, hanem cselekvője, végrehajtója is; de a legtöbb az, amikor valaki nemcsak általában cselekszi a vitézséget, nemcsak általában „uomo virtuoso", hanem hazája javára cselekszi ezt, vagyis — Machiavelli terminusával élve — a virtù nála bontà. Ez a legnagyobb, amit az ember tehet. És ezt a legnagyobbat, ezt tűzte ki maga elé célul Zrínyi a *Vitéz hadnagy*-ban.

Ezzel akarja megszerezni magának a tündöklő hírnevet. Erről a hírnévről szól az a néhány strófa, melyet a centuriák végére, műve lezárásaként odaírt. A hírnévről elmélkedik, mellyel szemben tehetetlen az idő, a hírnév az egyetlen, melynek nem árthat. És — mintegy a *Peroratio* szavaival — megismétli azt a szilárd elhatározását, hogy ezt a hírnevet vitézségével fogja megszerezni:

Nem irom pennával,
Fekete tentával,
De szablyám élivel,
Ellenség vérivel
Az én örök hiremet.[91]

[91] Zrínyinek a centuriákat lezáró gnómáiban Petrarca Trionfi-jának a hatása kisért. Vö. *Koltay Kastner J.*: Olasz—magyar művelődési kapcsolatok. Bp. 1941. 132.

A *Vitéz hadnagy* tehát Zrínyi nemzeti és személyes programját tartalmazza az ország függetlenségének helyreállítására, a nemzeti abszolutizmus megteremtésére.

A *Vitéz hadnagy* egyúttal az első magyar nyelvű politikai és hadtudományi elméleti munka. Magyar előzményei között Magyari István könyvére kellett nyomatékosan rámutatnunk. De míg Magyari még naiv vallásos alapon állt és összekeverte a hadakozásra vonatkozó tudományos megállapításokat a reformáció bűntudatával és könyvét teletömte polémikus élű dogmatikai fejtegetésekkel, addig Zrínyinél már teljesen világi síkon és a kor tudományos színvonalán jelennek meg az ország felszabadításának a kérdései.

A *Szigeti veszedelem* zseniális költői megsejtései után a *Vitéz hadnagy* tartalmazza politikai elméletének és világnézetének alapelveit. Későbbi nagy munkái, a *Török áfium* és a *Mátyás-elmélkedések,* az itt lefektetett elvek konkrét alkalmazását jelentik egy-egy későbbi helyzetre, egyenesen következnek az itt megállapított alapokból. Bár azok egységesebb, jobban megformált és jobban kidolgozott munkák s tovább is fejlesztik Zrínyi korábbi nézeteit, a legnagyobb teljesítményt mégis a *Vitéz hadnagy*-ban kell látnunk. Ez úgy viszonylik a többi sokkal nevezetesebb és hatásosabb munkához, mint Machiavelli *Discorsi*-ja a *Principe*-hez. Ott is a *Discorsi* az alapvetés. Azért kellett olyan részletesen elemeznünk ezt a munkát, mert mindezzel már megteremtettük a későbbi prózai művek tárgyalásának az alapját is.

A Vitéz hadnagy nyelve és stílusa

Zrínyi prózai művei egytől-egyig hadtudományi és politikai-elméleti munkák, mégis szerves részei a magyar irodalomnak. Már a *Tábori kis trakta* szabályzatszerű merev stílusát is áttörte; második és legjelentősebb prózai munkája, a *Vitéz hadnagy* pedig teljes egészében művészi próza, régi magyar prózánk egyik remeke.

Zrínyi tudta, hogy nem könnyű feladat magyar nyelven megírni ezt a könyvet. Nyelvi tudatosságáról tanúságot tesz rövidebb előszavában, amikor kijelenti: „Fáradtam ugyan

rajta, hogy jó magyarul irjam, véghez vihettem-e, az te itéleted rajta." Zrínyi nyelvi érdeklődése a *Vitéz hadnagy* nem egy helyén világosan felismerhető. Így például igyekszik egyes szavak jelentését nyelvi ötletességgel megmagyarázni. A 4. centuriában a necessitas jelentésű kételenség szóról mondja: „mintha azt mondanád: kételenség, két ellenséggel bir". Nem az a lényeges, hogy ez a magyarázat naiv, hanem az, hogy világos jele a nyelvi jelenségek iránti érdeklődésének. Láttuk, hogy milyen gondot okozott számára a virtus helyes magyar fordítása is.

A *Vitéz hadnagy*-ot is, akárcsak a *Szigeti veszedelme*-t, saját tájszólásán írta; prózája is a nyelvjárás zamatját és frisseségét tolmácsolja. A találó, ízes kifejezésekre ebből a művéből is számos példát sorolhatnánk fel. Különösen fel kell azonban figyelnünk a közmondások rendkívül gyakori használatára. Az eposz kötött versformája nem tette lehetővé annyi közmondásnak az alkalmazását, mint a próza. Itt tehát Zrínyi szabadon élhetett ezzel a lehetőséggel és szebbnél szebb közmondásokat alkalmaz. „Fösvény többet költ, a rest többet fárad" (IV. d.), „aki madarat akar lőni, nem pengeti a kézijat, és nem dobbal fogják a rókát" (9. a.), „amelyik tik sokat kotkodácsol, keveset tojik" (43. c.), „belé Balázs, lovat ád az Isten!" (VI. d.), „egy nagy erdőben egy kakuk nem hallik" (70. a.) — ezek a közmondások nemcsak régi nyelvünk gazdagságának szép és értékes dokumentumai, hanem fontos stiláris értékük is van Zrínyi prózájában, amire még visszatérünk. Szívesen veszi át és fordítja magyarra Zrínyi más népek szólásait, közmondásait is. „Fidarsi è bene, non fidarsi è meglio: jó hinni, de nem hinni még jobb" — írja a 11. aforizmában, az 52. centuriában pedig törökből fordítja, hogy „Avagy holló hasamra, avagy tisztesség fejemre."[92]

Van arra is eset, hogy latin szólást fordít magyarra: „Fortunam prudenter habe, azaz okosan tartsad az szerencsét" (75. a.); a latin szólások, közmondások vagy klasszikus költők közmondássá, szállóigévé vált sorainak többségét azonban csak latinul közli, nem fordítja le magyarra. Egy-egy tömör latin kifejezést, szállóigévé vált verssort az eredetihez hasonló tömörséggel nem

[92] Vö. *Heller* 24, 28—9.

tudott volna visszaadni. Választania kellett tömör latin szólás, vagy pedig hosszadalmas magyar körülírás között. Ilyenkor mindig az előbbi megoldást választotta. A közmondások, szállóigék, találó szólások sűrű alkalmazása ugyanis mind arra mutatnak, hogy Zrínyi tömör, szentenciózus, epigrammatikus megfogalmazásra törekedett. Ezt a stílustörekvést kellett volna adott esetben feláldoznia a nyelvtisztaságért. De sokszor olyankor is megtartja a latin szólást, amikor az könnyen magyarra fordítható, például a „quisque suae fortunae faber", vagy a „homo proponit, Deus disponit" esetében. Ezek a szólások azonban a XVII. századi, latinul tudó nemesi olvasó előtt egészen közkeletűek voltak. Zrínyi előtt valószínűleg fel sem merülhetett annak a szüksége, hogy ezeket magyarul fejezze ki, mint ahogy jelmondatát, „sors bona nihil aliud", szintén latinul használja.

Mindez azt eredményezte, hogy a *Vitéz hadnagy* nyelvében sűrűn találkozunk latin szólásokkal, közmondásokkal. És tagadhatatlan, hogy nem érezzük bántónak, mikor Zrínyi egy-egy igen tömör latin kifejezést alkalmaz hosszadalmasabb magyar körülírás helyett. Csak hirtelenében soroljunk fel néhányat kedvelt latin mondásai, idézetei közül: „Vita brevis, ars longa, occasio praeceps" (előszó), „multitudo peccantium non facit legem" (V. d.), „stultitia unius est felicitas alterius" (VI. d.), „diu delibera, cito fac!" (9. a.), „fide sed cui, vide" (11. a.), „necessitatem evitare non potest" (14. a.), „nullum violentum durabile" (29. a.), „de summa rerum agitur" (34. a.), „accidit in puncto, quod non speratur in anno" (56. a.), „omnis novitas est periculosa" (90. a.), „non licet in bello bis peccare" (96. a.), „virtus in actione consistit" (118. a.) stb.

Az ilyen típusú szólásokon kívül a *Vitéz hadnagy* nyelvének még számos latin eleme van. Ide tartoznak a terjedelmes latin idézetek klasszikus auktorokból. Nemcsak az aforizmák alapjául választott Tacitus-szentenciákra kell gondolnunk, hanem az egyes szövegeken belül olvasható idézetekre is Tacitustól, Liviustól vagy a francia Grammond latin nyelven írt történeti munkájából. Míg a találó latin szólások rendszerint zökkenő nélkül illeszkednek be a magyar szövegbe és nem zavarják annak összhangját, addig ezek a hosszabb idézetek már kétségkívül rontják a stílus egységét. Zrínyi azonban nem stiláris babérokra

törekedett, hanem pontosságra, hitelességre, és ezért állításainak bizonyítására a tekintélyes szerzőket saját szavaikkal szólaltatta meg.

A közmondások, szólások és a különféle idézetek a *Vitéz hadnagy* prózájának könnyen elkülöníthető latin szövegrészei. Zrínyi próza-nyelvének legnagyobb problémáját azok a latin elemek képezik, melyek a magyar szöveggel szinte teljesen összekeverednek, összeolvadnak. Közismert, hogy Zrínyi milyen sok latin szót használ prózájában, a *Vitéz hadnagy* bármely lapján bőven találunk példát rájuk. Joggal felvethető a kérdés, hogy miképpen egyeztethető ez össze Zrínyinek azzal a célkitűzésével, hogy jó magyarul írjon. Az elkülöníthető latin szólások és idézetek csak a stílus egészében jelenthetnek problémát, a latin szavak, kifejezések sűrű használata azonban a nyelvi alapanyagnak idegen elemekkel való megtöltődését jelenti.

A kérdés magyarázatát akkor adhatjuk meg, ha kiindulunk a Zrínyi előtt álló feladatból. A *Vitéz hadnagy*-gyal megteremtette a magyar nyelvű, tudományos igényű, hadtudományi és politikai irodalmat. A kislélegzetű *Tábori kis trakta* után a *Vitéz hadnagy* az első olyan mű, amely a politikai elmélet bonyolult összefüggéseit és a katonai szakkérdéseket magyar nyelven fejtegeti. Olyan kérdéseket kellett tárgyalnia, melyekről mindeddig szinte kivétel nélkül csak latinul írtak a magyar szerzők, annak ellenére, hogy a reformáció óta a magyar nyelv már győzött az irodalmi használatban. Magyari az egyetlen, aki katonai kérdésekről magyar nyelven elmélkedik, Zrínyi előtt. De mint ahogy Zrínyinek sokkal fejlettebb fokon, sokkal gazdagabban, sokkal szakszerűbben és nagyobb elméleti elmélyültséggel kellett a katonai és politikai kérdéseket tárgyalnia, ugyanúgy nőttek nyelvi nehézségei is. Pázmány Péter magas színvonalra tudta már emelni a magyar teoretikus prózát általában, de a katonai szakkifejezések és a politikai kérdések finom árnyalatainak megjelölésére alkalmas szavak és kifejezések hiányán ez sem segíthetett. Zrínyi tehát hadtudományi és politikai műveinek írásakor ugyanolyan nehézség előtt állott, mint nagy kortársa, Apáczai Csere János, akinek filozófiai és természettudományi kérdésekről kellett első ízben magyarul értekeznie. A XVII. század ötvenes éveiben tehát először tesznek a magyar írók kísérletet a magyar tudományos nyelv megterem-

tésére, a tudomány — hadtudomány, politikai elmélet, illetve filozófia, természettudomány — magyar nyelven való megszólaltatására. Ezért a magyar nyelvű tudományos próza mindkét úttörőjének: Zrínyinek és Apáczainak nyelvújítóvá kellett válnia.

Ezt a nyelvújítást Apáczai a szokott módon hajtotta végre: új szavakat, kifejezéseket alkotott. Zrínyi egészen más — sajátos — utat választott. A gondolati tisztaság, fogalmi pontosság érdekében nem kísérletezik új szavak létrehozásával, hanem átveszi és a magyar nyelvbe illeszti a megfelelő latin kifejezéseket.

Az egykorú nemesi olvasó ebben nem látott semmi meglepőt, mert Zrínyi ezzel csak az élőnyelvi gyakorlatot rögzítette írásban. Hiszen a politikai vagy hadtudományi kérdésekről vagy latinul, vagy pedig latin szavakkal, kifejezésekkel tarkított magyar nyelven beszéltek. Az ilyen nyelvhasználathoz igazodó könyv sokkal érthetőbbnek és meggyőzőbbnek tűnt, mintha Zrínyi új — senki által nem ismert — szavakat alkotva, neologizmusokkal tömte volna tele munkáját. Egy valamelyes iskolát végzett XVII. századi magyar olvasó valószínűleg sokkal érthetőbbnek tartotta Zrínyi prózáját, mint az új szavak alkotásán heroikusan dolgozó Apáczaiét.

Meddő dolog lenne latolgatni, hogy melyikük eljárása volt a helyesebb. Ugyanis mind a ketten a céljaiknak, feladataiknak legmegfelelőbben jártak el. Apáczai végső fokon tankönyvet írt, a tudományoknak mennél szélesebb tömegek közötti elterjesztésére törekedett, nem kétséges ezért, hogy ennek érdekében — ha ez átmenetileg bizonyos nehézségekkel járt is — egy magyar tudományos nyelv kialakítása, magyar terminus technicusok létrehozása szükséges. Hiszen így remélhető, hogy a tudományok a nép szélesebb rétegei számára is előbb-utóbb hozzáférhetővé válnak. Ezzel szemben Zrínyi nem a tömegeknek szóló oktatást, olvasmányt akar nyújtani, hanem a nemességet kívánja programja helyességéről meggyőzni. Neki tehát elsősorban arra kellett törekednie, hogy igazodjék a nemesi olvasó nyelvhasználatához, s ez eleve magától értetődővé tette a latin idézetek, kifejezések sűrű használatát. Ez azonban minden jó szándék és a cél helyessége ellenére is rossz eredményre is vezethetett. A XVII. század számos magyar nyelvű prózai művében

emlékiratában vagy széppprózai alkotásában a magyar—latin nyelvi keveredés írásbeli rögzítése bántó kétnyelvűséget, nem a nemesség nyelvhasználatához igazodó művészi prózát, hanem latinos zsargont eredményezett. Elég, ha Rozsnyai Dávid *Horologium turcicum*-jának elrettentő példájára gondolunk! Zrínyinél azonban nem erről van szó.

A latinos nemesi zsargon és Zrínyi latin elemeket tartalmazó prózai nyelve között nagy a különbség. Egy-két összehasonlítás világosan érzékelteti ezt. Megyery Zsigmond 1657-ben Zrínyihez írott leveléből idézem a következő mondatot: „Rihatnék belé, hogy Nagyságod utolsó könyvét repetáltatja és ha az Istenért való coniuratio nélkül lett volna a kérés, aligha még egy ideig nem pausált volna nálam, és ha mertem volna, bizony enucleáltam volna, hogy mind materiáját s mind dispositioját egy compendiumban vévén, imprimálhattam volna megaggott agyamban."[93] Nem valami kivételesen torz mondat ez, elég gyakori a korabeli levelekben. Másképpen fest azonban Zrínyinek még egy olyan mondata is, melyben saját átlagánál sokkal több idegen szót használ: „vannak olyanok, az kik minden embertől tanácsot vésznek, valaki tanácslani őket akarja; de hitemre, ezt is én igen rossz módnak tartom, mert nemcsak a confusio mehet az ilyen tanácslott elmében, de még az megvetés is, azaz a contemptus, holott minden ember tanácslani praetendálja a fejedelmet, az penig a sok tanács között eltébolyodik, és így a többi alattvalói megnevetik és despiciálják" (87. a.). Míg tehát Megyery majdnem minden igét és főnevet latinul mond, addig Zrínyi csak két főnevet és igét egy jóval hosszabb mondatban. De ezek közül is csak a két ige bántó, a konfúzió eléggé meggyökeresedett szó, a contemptus pedig kizárólag a könnyebb megértés végett van ott, hiszen Zrínyi előzőleg magyarul mondta: megvetés, de úgy látszik, kételkedett abban, hogy ezt olvasói pontosan megértik. A „megvetés, azaz contemptus" fordulat egyébként mutatja Zrínyi törekvését a magyar szavak használatára. Ezzel magyarázható, hogy egészében Zrínyi latin szavainak a száma a korabeli világi próza más termékeihez viszonyítva elenyésző. Még

[93] *Széchy* III, 342.

kedvezőbb képet kapunk, ha szótárilag vesszük számba Zrínyi latin szavait. Kiderül, hogy viszonylag nem nagyszámú latin szót használ. Ha pedig ezek közül kiemeljük azokat, amelyek csak egyszer fordulnak elő, mint például az előbb idézett d e s p i c i á l, akkor a gyakran használt latin kifejezésekben szinte kizárólag közkeletű szavakat találunk. Ilyenek például: seculum, disciplina, genium, discurrál, patientia, resolutio, fortuna, occasio, virtus, ordinantia, necessitas, provideál stb. Zrínyi nyelvérzéke szerint ezek már a magyarban meghonosodott jövevényszavak, melyeket éppen úgy ragoz, képez, mint a magyar szavakat. A számára nélkülözhetetlen latin szavakat tehát igyekszik teljesen beleolvasztani a magyar nyelvbe. Nem keverék nyelv, nem zsargon ez, hanem bizonyos jövevényszavak fokozott felhasználása és általánossá tétele a mondanivaló jobb kifejezése érdekében.

Ezek a latin szavak rendszerint csak a szókincs egy bizonyos területéről toborzódnak: legtöbbjük elvont főnév, f o g a l m a k a t jelöl. Az érzelem kifejezésére sohasem használ Zrínyi latin szavakat, mint ahogy a magyar és latin közmondások alkalmazásánál is megfigyelhető: a latin mondásokkal rendszerint valami elvi csattanót akar kifejezni, a magyar szólásokkal érzelmi színezést ad. Ez a körülmény érthetővé teszi, hogy miért van a *Vitéz hadnagy* nyelvének a sok latin szó ellenére is olyan ízes, magyaros zamata: Zrínyi nem „rontja" a nyelvet, hanem igyekszik érvényre juttatni annak minden szépségét, de új szavak beolvasztásával is támogatja ott, ahol a legszegényebb: a világi fogalmak terminológiájánál.

Van a XVII. századi nyelvben a latinizmusnak egy olyan formája is, amikor nemcsak latin szavakat használnak alárendelve a magyar nyelvtani szerkezetnek, hanem egész latin szerkezeteket is átvesznek. Erre is hadd idézzünk egy példát Megyery említett leveléből: „Ha igaz ok, q u i n o n u t i t u r p r i v i l e g i o, a b u t i t u r, ha igaz, hogy p o s s e r i o r a t o l l u n t p r i o r a, ha igaz, hogy l e g i t i m a r i d e b e t a c t o r a d a c t i o n e m, . . ." Ez nyilván egészen más eset, mint amikor Zrínyi szép, találó latin közmondásokat illeszt be latinul prózájába. Az ilyen latin beszúrásoknak semmi stiláris szerepük sincs, pusztán az író nyelvi nehézkességét példázzák. Van ilyesmire példa a *Vitéz hadnagy*-ban is, ha nem is

nagy számban. Ilyen például az előszóban az ismert mondat Tacitusról: „Ez az author propter brevitatem et compendium inkább tetszett Liviusnál." Az ilyen esetek azonban Zrínyinél viszonylag ritkák, sokkal gyakoribb, hogy egy valósággal összefüggő latin mondatban is igyekszik érvényesíteni a magyar nyelvtant. A III. discursus végén olvassuk: „megmutatta, hogy excessus virtutis, amely philosophusoktul heroibus attribuáltatik, ő benne volt, amikor kelletett". A „philosophusoktul heroibus attribuáltatik" mellékmondatban tehát egyedül a heroibus tartotta meg a latin ragozást, egyébként a latin szavak alá vannak rendelve a magyar nyelv szabályainak.

Zrínyi nyelve küszködik a *Vitéz hadnagy*-ban az új feladatokkal. Kénytelen a latinhoz fordulni segítségért, de az így átvett latin szavakat igyekszik egyre inkább maga alá gyűrni, magába olvasztani. A *Vitéz hadnagy*-ban ez még nem mindig sikerül, későbbi prózai munkáiban azonban szinte teljesen diadalmaskodni látjuk majd Zrínyi szép, ízes Zala megyei nyelvét.

A latin szavak, kifejezések beolvasztására irányuló törekvés stiláris, művészi szempontból is gyümölcsöző. Ezt legjobban Apáczaival való összehasonlításából láthatjuk. Apáczai is tud szépen, ízesen, szemléletesen írni, ezt *Enciklopédiá*-jának azok a részei bizonyítják, ahol saját tapasztalatai alapján, neologizmusok nélkül ír. Ahol azonban sűrűn kénytelen új szavakat használni, mint például a *Logikácská*-ban, ott stílusa rendkívül nehézkes, szinte élvezhetetlen. Az élőbeszédben is használatos latin szavak azonban nem gátolhatták az előadás frisseségét, sőt gyakran éppen ezek segítették az írót abban, hogy ne törjön meg stílusának lendülete valami hosszadalmasabb, bonyolultabb vagy szokatlanabb kifejezés miatt. Aligha lehetett volna ezt szebben mondani: „De immár is elrepült ez a fatális conjunctura" (V. d.).

Felvetődhet esetleg az a kérdés, hogy Zrínyinek ez a sajátos latinizmusa nem származik-e a fordítási nehézségekből, hiszen a *Vitéz hadnagy* jelentős része fordítás. Erre határozott nemmel kell felelnünk. Megfigyelhető, hogy ahol Zrínyi fordít, ott aránylag kevesebb latin kifejezést használ, mint ahol önállóan fogalmaz, mint például az előszóban. Egyébként is Zrínyi ritkán dolgozik latin nyelvű források alapján, nincsen tehát szó arról,

hogy átvenné a forrásában lévő kifejezést tehetetlenségből. Inkább azt látjuk, hogy az előtte fekvő olasz szövegből néha nem magyarra, hanem latinra fordít. Például a IV. discursus elején de Silhonnak „se il bene incominciare fa la metà dell'opera" mondata helyett ez áll: „ha dimidium facti qui bene coepit habet." Ugyanitt a mondat folytatását: „non esservi pero cosa alcuna perfetta se vi manca il fine" pedig igen jellemzően magyarul mondja, de megtoldja latinul: „nem is lész teljességes, ha jó véget is hozzá nem ragaszt, mert finis coronat opus."

A latin szavak bemutatott használata tehát Zrínyi saját nyelvhasználatából ered, nem a források következménye. Hiszen elég rápillantanunk leveleire, ahol a latin elemeknek ugyanilyen jellegű szerepét figyelhetjük meg. Mint ahogy a levelekben is megtaláljuk a tájnyelvnek a gazdagságát, a „vakok országában félszemű király"-féle kitűnő magyar szólásokat. (124. lev.)

Eléggé kialakult-e azonban már Zrínyi próza-nyelve és stílusa ahhoz, hogy egy ilyen sokrétű, különféle elemekből álló, vegyes tárgyú, különböző terjedelmű részekből összetevődő és a legkülönfélébb források után fordított vagy szabadon átdolgozott munkának, a *Vitéz hadnagy*-nak egységes nyelvi veretet és stiláris jelleget adjon? Miként nyelve is még kialakulóban van, stílusa sem tekinthető még kiforrottnak. Forrásai különböző stílusát még nem tudja egységesen átalakítani. Megfigyelhető azonban, hogy milyen irányban törekszik Zrínyi az előtte fekvő olasz szövegekből igazi magyarságú szöveget létrehozni.

Zrínyi magyar szövege mindig szemléletesebb, képszerűbb és tömörebb az eredetinél. Az aforizmáknál gyakori eset, hogy Alamo néhány soros aforizmáját egyetlen rövid mondatban vissza tudja adni, majd mondanivalóját megerősíti egy kitűnő magyar szólással vagy hasonlattal:

Alamo	Zrínyi
Allora succederanno bene gli affari della guerra, quando l'industria de' soldati corrisponde al consiglio del generale.	73. a. Akkor várhatni minden jót, mikor az kapitán parancsolatját a vitézek serénysége követi, mert nehéz nyulat fogatni mikor bottal üzik az ebeket utána.

Nelle guerre e conquiste non basta passare avanti se non si lascino bastevoli sicurezze per poter ritornare indietro, occorrendo qualche inconveniente.

7.a. Ha az ellenség országában haddal beménsz, mindenről gondoskodjál, és arrul is, miképpen visszajöhess; ne légy, mint az hal, amely nem gondolja, visszajöhet-e a varsából, csak menten mégyen belé. Vaj ki sok vész el ugy; sem eleit, sem utólját meg nem gondolja a dolognak.

Az olasz eredeti vértelen, száraz fogalmazásban adja a tételt, Zrínyi viszont arra törekszik, hogy minél érthetőbb és főleg egycsapásra meggyőző legyen, amit mond. Zrínyi tételét bármely katona megérti és nem felejti el többé, Alamo viszont nem az életből, hanem a papírról meríti tételét és a papír számára írja azt le. Zrínyi aforizmái így válnak forrásával szemben kis remekművekké. Valóságos prózai epigrammák ezek, mint az előbb bemutatottak, máskor viszont egy csapásra lírai szárnyalásúvá válik Alamo tétele Zrínyi kezén. A hír szerepéről szóló 49. aforizma eredetije Alamónál így szól: „Tutte le cose da lontano sono raccontate maggiori di quello, che veramente sono: e principalmente negli esserciti nemici, che novellamente si sollevano." Zrínyi mielőtt rátérne a kérdés lényegére, így vezeti be elmélkedését: „Az hir olyan, mint a hegyrül gördülő hó, az mely mind többet ragad magához. A hir messzérül ha jön, mindenütt nevelkedik: valaki száján általmégyen, mindenkinek az ő passióját magához veszi. És ennek a hadi dolgokban van inkább hatalma. . ." Itt tér azután rá az Alamo által felvetett problémára, persze ezt is összehasonlíthatatlanul szebben, konkrétabban adva elő.

Zrínyi kerüli a túl elvont tételeket, általános megállapításokat. Tudja jól, hogy egy nehézkes szabály nehezen rögződik az ember emlékezetébe, egy kép, egy hasonlat, egy szemléletes leírás viszont maradandó nyomot hagy és biztosítja az elméleti tétel megőrzését. Előfordul azért, hogy Alamo általános szabálya helyett a szabály egy konkrét gyakorlati alkalmazását mondja el. Kitűnő példa erre az az aforizma, amely arra tanít, hogy lehetőleg egyszerre több helyen támadjuk az ellenséget:

A l a m o	Z r í n y i
Giova grandemente l'assaltare il nemico da molte parti: per disturbargli i suoi disegni, e dividergli.	26.a. Mikor az ellenség tul egy folyó vizen vagyon s te innen, és örömest hozzá mennél, de őrzi a partot, nincs jobb mód, mint sok helyen költöztesd a hadadat, mert nem tudja hol kell őrzeni, és nem örömest oszlatná el a hadát.

Ez a törekvés a képszerűségre és a találó, megkapó megfogalmazások használatára a discursusoknál is megfigyelhető. De Silhon mondatait néha az eposzhoz méltó költőiséggel tolmácsolja:

d e S i l h o n	Z r í n y i
Le sue vittorie erano strage di carne, e di sangue.	Az ő győzedelmei holttest-halmok voltak és ember-vérnek árjai (III, d.).
Attila et il Tamberlano passarono come folgori a i loro acquisti.	Ezek [Attila és Tamerlán] a világot, mint a mennykőnek szelleti, megjárták (VI, d.).

Visszatér tehát még az eposz híres vértenger és holttest-halom képzete is! Máskor átültetve de Silhon valamelyik mondatát, megtoldja azt még egy remek magyar kifejezéssel, erőteljessé és határozottabbá téve ezáltal mondanivalóját. Ehelyett, hogy „egli ritrova la materia disposta" ezt mondja: „kész állapotot talál, é s h o g y u g y m o n d j a m, v e t v e t a l á l j a a z á g y á t" (VI. d.).

A képszerűség és a szemléletesség tehát a discursusokból sem hiányzik, itt azonban Zrínyi egy hosszabb elmélkedést követ és forrása terjedelmes, összefüggő szövegét nem tudja még olyan jellegzetesen egyénivé alakítani, mint az aforizmák eredetijét. A szélesen hömpölygő elmélkedés stílusát nem tudja még összeolvasztani, egyesíteni az epigrammatikus, szinte pattogó aforizma-stílussal. Ez csak későbbi műveiben, a *Mátyás-elmélkedések*-ben és az *Áfium*-ban fog megtörténni. A fenti példák azonban mutatják, hogy ezen az úton is elindult már. Nem véletlen, hogy a VI. discursus stílusa áll a későbbi nagy művekhez

legközelebb: ezzel foglalkozott legtöbbet, ez jelentette az írónak is a legtöbb problémát, ez a legeredetibb. A centuriák stílusa vegyes eredetüknél fogva szintén vegyes. Az önállóan, az „experientia" alapján készült centuriák az aforizmák stílusához állnak közel, míg a Raimondi 15—20 soros elmélkedéseit visszaadó centuriák stílusa a discursusokéval rokon.

A *Vitéz hadnagy* valamennyi részét egységesen jellemzi azonban a tömörség. Kerül minden felesleges fecsegést, szószaporítást, akár önállóan fogalmaz, akár Alamo, de Silhon vagy Malvezzi után dolgozik. Nem hiába szerette Tacitust is éppen rövidsége és tömörsége miatt. A korábban közölt szövegösszevetések is képet adtak már arról, hogy mennyire tömören tud fordítani vagy fogalmazni. Lássunk most néhány jellegzetes példát Zrínyi különböző forrásai szerint:

Alamo	Zrínyi
Per ritenere un'essercito che sia posto in fuga, tal volta e stato un gran rimedio, che'l capitano faccia il riparo della sua medesima persona contra coloro, che fuggono: affinche senza ucciderlo non possino havere il loro intento di fuggire, dovendo egli posporre il tutto per conservare l'honore di se stesso, e de'suoi.	17. a. Mit csinál, mit nem fáradoz a jó hadnagy, hogy futástul megtartsa a vitézit; a maga testét nem kéméli gátul vetni, hogy megtarthassa őket: ugy cselekedett Caecina.

de Silhon	Zrínyi
Fuori di quest'occasione bisogna imitare i medici savii, i quali non ordineranno mai rimedii dannosi, e l'operatione de quali sarà loro sospetta: ma ben si, faranno esperienza de molti, della bontà de quali non saranno ben certi, che ne uccideranno, se non renderanno la sanità, nè faranno il male peggiore, se non lo solleveranno.	II, d. Ezen az occasión kivül követnünk kell amaz jó orvosoknak példáját, melyek soha nem rendelnek oly orvosságot a betegnek, akik nem volnának bizonyosak, és akik kétségre hozzák az ember életét.

Malvezzi	Zrínyi
S'inducono molte volte gli huomini a discoprire i segreti, con l'interrogargli all'improvviso, percioche	52. a. Kivehetni a titkot az emberből, mikor véletlenül ráfogja a kérdésre. Tiberius, amaz nagy álnok

subito l'intelletto operando naturalmente, non havendo tempo d'oprar l'arte, è bisogno, che risponda il vero, ò che taccia, ò che s'intrichi. Onde Tiberio, il quale niuna delle sue parti più amava, che la dissimulazione, non potè nascondere il conceputo sdegno contro Asinio Gallo; da cui perculsus	fejedelem, aki minden módra tudta simulatiot, csak alig titkolhatta el Asinius Gallusra való bosszuságát, mikor hirtelen kérdéssel megtébolitotta volt. Perculsus . . .

Mindhárom szövegösszevetés ékesszólóan bizonyítja, hogy Zrínyi a lényeget emeli ki és mondanivalóját csak erre korlátozza. Forrásai hosszadalmas vagy túl körülményes, nehézkes elmélkedéseit rövidebben és sokkal világosabban adja elő. A tömörség Zrínyi stílusának egyik főerénye, amely már a *Vitéz hadnagy*-ban is teljes erővel érvényesül.

Könyve tele van a haza iránti aggódással, személyes élményeivel, bírálataival. Általában mindenütt jelen van az író állásfoglalása, érezzük, hogy mindaz, amit leír, személyes problémát is jelent számára. Míg forrásai és általában a tacitista írók hűvös, tárgyilagos hangon írnak, addig Zrínyi minden állítását átfűti a szenvedély. Ez a körülmény a *Vitéz hadnagy* stílusában is tükröződik. Egyes hosszabb elmélkedő részeket leszámítva azt érezzük, mintha személyesen, élőszóval vitatkozna. Minduntalan megszólítja olvasóját, kérdéseket intéz hozzá, figyelmezteti, tanácsokat ad neki, vagy éles hangon korholja. Kijelentő, kérdő és felkiáltó mondatok egymást váltogatják éppen úgy, ahogy egyszer második személyben szól, majd közvetlen közlő stílusban harmadik személyben folytatja, hogy utána egy személyes élményre emlékezve első személyben fejezze be a gondolat tárgyalását. A vitának, lendületes érvelésnek, bírálatnak ez a váltakozó hangja teszi olyan egyéni ízűvé és lebilincselővé Zrínyi nyelvét. A *Vitéz hadnagy* — mint általában Zrínyi prózája — sohasem könyvszagú, minden sora erőtől duzzadó.

Fontos határkő, nemcsak szerzője, hanem a magyar művészi értekező próza fejlődésében is a *Vitéz hadnagy*. Régi magyar prózánk történetében az értekező, retorikus próza magasabb színvonalat ért el, mint az elbeszélő széppróza. Bár ez utóbbinak jelentékeny értékeit tarthatjuk nyilván középkorvégi kolostori

irodalmunk egyes termékeiben, a reformáció évtizedeiben pedig biztató fellendülését tapasztalhatjuk, sőt Heltai Gáspár műveiben már művészileg is jelentős eredményeit figyelhetjük meg, mégis irodalmunk polgári ágának elakadása a XVI. század második felében és a magyar reneszánsz feudális jellegű kiteljesedése magával hozta a szorosabban vett széppróza háttérbeszorulását. Ugyanakkor a XVI. század végén és a XVII. század első harmadában gazdag termést találunk az értekező próza terén, s ennek művelői közül nem hiányoznak a főúri osztály tagjai sem. A későreneszánsz sztoikus áramlatának megfelelően különösen a moralizáló, bölcselkedő, vallásos-elmélkedő művek kerültek előtérbe, stílusukban pedig egyre inkább a manierizmus divatja hódított. Az első barokk írók, Pázmány és társai, a túldíszített, bonyolult manierista stílussal szemben közérthetőbb, egyszerűbb, de annál szemléletesebb, erőteljesebb prózát teremtettek meg. Pázmány megalkotta a barokk próza első magyar remekműveit, de stiláris vívmányait természetesen csak a vallásos irodalomban értékesítette. Világi-politikai téren a magyar nyelvű barokk próza első termékeinek Eszterházy Miklós *Intő levelei*-t tekinthetjük, s ezekben már megtalálható számos olyan stiláris elem, amelyet most a *Vitéz hadnagy* stílusának vizsgálatakor kimutattunk. Eszterházy azonban csak szükségből lett íróvá, stílusa sokkal szürkébb, hiányzik mögüle egy nagy íróegyéniség magával ragadó ereje. Eszterházy írásai higgadt, jól megírt, néhol lendületről is tanúskodó retorikus művek, melyekben azonban stílusművészetet, a Pázmányéhoz hasonlót, hiába keresnénk. A barokk világi prózának Pázmány művészi színvonalára való emelése, sőt ennek a színvonalnak nemcsak tartalmi, de formai szempontból is túlszárnyalása Zrínyi érdeme. S éppen a *Vitéz hadnagy*-gyal — első nagy prózai művével — teszi meg a döntő lépést ebben az irányban: létrehozza vele a magyar nyelvű barokk világi próza első klasszikus alkotását.

HARC A NEMZETI ABSZOLUTIZMUSÉRT

Az új függetlenségi mozgalom elvi kérdései

1653 őszén, II. Rákóczi Györgyhöz írt emlékiratában tömör és meggyőző szavakkal jellemezte Zrínyi a magyarság helyzetét: „Az magyarok mint vannak, maga látja nagyságod: lankadtan, betegen; török rabolja egy felől, más felől contemnál minden, és sirniok sem hadnak, és a ki tartoznék segiteni is, örül és triumphál nyavalyáján" (185. lev.). Tisztán áll már előtte, hogy a nemzet két nagy ellenség között vergődik, de egyelőre még lankadtan és betegen. Zrínyi a két ellenség, a török és a német között nem alakít ki sorrendet, nem tekinti egyiket sem kevésbé veszélyesnek a másiknál. A politikai elképzeléseiben 1650 körül végbement változásoktól kezdve élete végéig következetesen képviseli a mindkét ellenség elleni küzdelem elvét, a magyarság mindkét ellenségtől való megszabadításának gondolatát.

A függetlenség az ő terveiben mindig a társadalom megújulásának, belső átalakulásának az igényével összefonódva jelenik meg. Már a *Szigeti veszedelem* alapján is bizonyítható, hogy a legfontosabb feladatnak az állam területének egyesítését tartotta. Olvasmányai, európai látóköre és nem utolsósorban saját kormányzási tapasztalatai Horvátországban, meggyőzték arról, hogy csak az államhatalom központosításával, az abszolutizmus létrehozásával lehet az egységes magyar állam életképes. Ennek a centralizált államnak legfontosabb hatalmi szervét és a függetlenség legfőbb biztosítékát jelentette volna az újtípusú, korszerű, megreformált hadsereg. Zrínyi saját gazdasági, kereskedelmi tevékenysége, de különösen a *Tábori kis traktá*-ban tett fontos megjegyzései alapján arra kell következtetnünk, hogy szükségesnek tartotta az árutermelés, a kereskedelem fejlesztését, a minél szélesebb belső piac megteremtését. A *Tábori*

kis traktá-ban olvasható kijelentései és saját jobbágyainak a helyzete nyilvánvalóvá teszik, hogy a jobbágyság adózóképességének az emelését, s ennek érdekében a földesúri és katonai túlkapásoktól való megvédését szükségesnek tartotta. A *Szigeti veszedelem* felekezeti türelmessége, Lippay érsekkel szembeni fellépése, de Silhon protestáns ellenes kijelentéseinek kihagyása a *Vitéz hadnagy*-ból, mind azt bizonyítják, hogy a felekezeti viszályt meg akarta szüntetni. Európa többi abszolút monarchiájával ellentétben az állami egységgel nem kívánta összekötni a vallási egységet, jól látta, hogy a fele részben katolikus, fele részben protestáns Magyarországon csak akkor lehetséges az egység megvalósítása, ha az állam egyik egyháznak sem biztosít különleges hatalmi pozíciót a másikkal szemben.

Mindezek a vonások egyértelműen bizonyítják, hogy a Zrínyi által elképzelt abszolút monarchia a magyar társadalom fejlődésében messzemenően haladó lépést, a magyar nép nemzetté válása és a polgári fejlődés számára kedvező lehetőséget jelentett volna. Zrínyi vállalta és magáévá tette a centralizáció magyar hagyományait. A *Vitéz hadnagy* tanúsága szerint eszményképeinek tekinti Hunyadi Jánost és „a mi soha dicséret nélkül nem nevezhető Mátyás királyunk"-at (27. a.). Egy centralizált fejedelemség megteremtésére irányuló másik nagy kísérletet, a Bethlen Gáborét szintén örökségének tekinti: a *Vitéz hadnagy*-ban többször is hivatkozik Bethlenre, illetve háborúira és Jansonius könyvének egyik lapjára különösen elismerő megjegyzést jegyez fel róla.[1]

Gigantikus feladatra vállalkozott Zrínyi: két világhatalommal szemben kivívni az ország függetlenségét, megteremteni az önálló magyar abszolút monarchiát. Mindezt egy csapásra végrehajtani nem lehetett, ezt Zrínyi is nagyon jól tudta. Mindig arra törekedett, hogy megvalósítsa tervéből azt, amit az adott körülmények lehetővé tesznek. 1650-ben a török-kérdés látszott megoldhatónak, 1653-ban viszont a Habsburgokkal szembeni nemzeti centralizáció került előtérbe, anélkül azonban, hogy törökellenes terveit feladta volna.

[1] *Drasenovich* 37.

Az, hogy Zrínyi a Habsburg-ellenes magyarországi erők élére állt, a függetlenségi mozgalmak fejlődésében új periódus kezdetét jelezte. Eddig Erdély volt a vezető és irányító ereje a függetlenségért vívott harcoknak. Zrínyi és II. Rákóczi György viszonyának a tárgyalásánál azonban kimutattuk, hogy a szervezkedés, a mozgalom súlypontja mindinkább Magyarországra tolódott át, annak ellenére, hogy az irányítás és a vezetés — különösen külpolitikai vonatkozásban — Rákóczi kezén maradt. Zrínyi Habsburg-ellenes fellépése új periódus kezdete a felekezeti szempont mellőzése miatt is. Bocskay, Bethlen és I. Rákóczi György háborúi a vallásháború formáját öltötték magukra, és a katolikus magyarok támogatására nem számíthattak. Zrínyi programja lehetővé teszi a nemzeti erők felekezeti különbség nélküli összefogását; a Habsburgok elleni küzdelem az ő kezén még látszatát tekintve is megszűnik protestáns ügy lenni.

Mindaz, amit most összegeztem, egyenesen következik az előző két fejezet anyagából és eredményeiből. Zrínyi függetlenségi és abszolutisztikus törekvései kielemezhetők írásaiból és tetteiből, annak ellenére, hogy ilyen irányú terveit és programját egyszer sem fejtette ki n y í l t a n. Sőt későbbi munkáiban és leveleiben számos olyan kijelentést olvashatunk, amely látszólag ellentmond Zrínyi következetes Habsburg-ellenes politikusként való beállításának. Az eddigi kutatókat — amellett, hogy nem is törekedtek Zrínyi hazafias munkásságának méltó bemutatására — ezek a problematikus kijelentések is túlzottan óvatossá tették. Figyelembe kell azonban vennünk, hogy Zrínyi 1653-ban, Pálffy nádor politikai ügyetlenségét bírálva, maga jelentette ki: „az igazság noha kívánja tőlünk, hogy hirdessük és fogjunk mellette kiáltással is: mindazonáltal nem mindenik idő alkalmatos arra is; s az amikor dissimulatióval vihetünk többet végben, az igazságnak szereteti kénszerit minket, hogy dissimuláljuk" (185. lev.). A *Vitéz hadnagy* több helyén is hasonló értelemben nyilatkozik, helyesnek, sőt szükségesnek tartja az igaz ügy érdekében a színlelést. A 94. aforizmában félreérthetetlenül kimondja: „Aki csak egyféle personát hordoz és nem transformálhatja magát másra, lassan viheti a maga dolgát előre." Zrínyi felismerte, hogy az abszolutizmusok virágkorában ravaszság, színlelni tudás nélkül egyetlen politikus sem érhet el jelentős

eredményeket. Fenti nyilatkozatai ennek tudatos megvallásai és éppen ezért nincs csodálkozni valónk afelett, hogy később anynyiszor tett lojális nyilatkozatokat. A körülmények, a józan politikai megfontolás, a nagy nemzeti ügy érdeke tette szükségessé, hogy miközben bizalmas levelezését folytatja Rákóczival, a leglojálisabb részvétlevelet küldje a császárnak fia, IV. Ferdinánd halála alkalmából. „Az a hő kívánságom — írja 1654. július 20-án — hogy az egész földkerekségen a legfelségesebb házból sohase haljanak ki a királyok, hanem mindig maradjon utód, aki a kereszténységnek és korának disze legyen." (203. lev.) De ugyanígy említhetem azt is, hogy miközben Zrínyi felháborodottan ír Rákóczinak az érsek tevékenységéről, s különösen a Pálffy Pál nádor halála után megkaparintott helytartóságáról, nem mulaszt el gratulálni Lippaynak új megbízatása alkalmából: „örülök az Nagyságod méltóságos állapatján." (189. lev.) Az ilyen kijelentéseket a „dissimulatio" eseteinek kell tekintenünk, és nem szabad belőlük következtetéseket levonnunk Zrínyi politikai állásfoglalására nézve.

Azzal, hogy Zrínyi nemcsak Habsburg-ellenes, hanem az ország haladó irányú átalakulását kívánó abszolutisztikus programot is állított önmaga és az ország elé, megmutatta az 1650 körül kialakuló Habsburg-ellenes szervezkedés egyedül helyes irányát. Hiszen Pálffy nádor és társainak szervezkedése kizárólag rendi jellegű volt, annak a kompromisszumos status quónak a bomlását jelezte, mely a magyar főúri osztály és a Habsburg-uralkodóház között 1608-ban létrejött és átmeneti válságok ellenére az 1640-es évekig nemcsak fennmaradt, de közben meg is szilárdult. 1608-ban még a protestáns rendek és a király kiegyezése történt meg, az ezt követő években azonban a főúri osztály elfogadva az ellenreformációt egyre közelebb került az udvarhoz. Érdekében állt az uralkodó házzal való kapcsolatainak a nagybirtok fejlődése szempontjából is oly gyümölcsöző erősítése. Az 1620-as évektől kezdve fokozatosan az abszolutizmus útjára lépő bécsi udvar és a „magyar szabadság"-nak nevezett rendi jogok restaurálását Bocskay szabadságharca, valamint Bethlen erős Erdélye jóvoltából kiharcoló magyar főurak idillikus kompromisszuma azonban már eleve sem lehetett tartós. Hiszen már maga Pázmány és Eszterházy, a Habsburgokkal szövetkező rendi politika két legnagyobb képviselője is

kénytelen volt élete végén egyes pontokon eltérni korábbi álláspontjától.

A Pázmány és Eszterházy által irányított rendi politika belső ellentmondásai, melyek már egyes esetekben őket magukat is meggondolkoztatták, haláluk után, s különösen a 40-es évek végén, az 50-es évek elején egyre nagyobb mértékben kezdtek kiütközni. A magyar főurak jelentékeny része, mind azok, akiket nem fűzött valami külön előnyös kapcsolat az udvarhoz, a Habsburgokkal szemben rendi pozícióinak megerősítésére törekedett, s ennek érdekében — mint már Bethlen első hadjárata alkalmával is — Erdélytől várt támogatást. Megindult tehát egy nevezetes folyamat: a magyar főurak, akik nagybirtokaik virágzása, rendi hatalmuk biztosítása érdekében Bocskay szabadságharca után, majd Bethlen erdélyi uralkodása idején egy következetes függetlenségi politika s az ország egyesítése helyett inkább a Béccsel való megegyezést keresték, most ugyanazon gazdasági és politikai érdekeik védelmében ellenzéki álláspontot alakítanak ki, sőt szervezkedést kezdenek. S mivel Bécsnek a magyar rendek érdekeit sértő lépései nemhogy csökkennének, hanem az elkövetkező évtizedben egyre fokozódnak, fokozatosan azok is az ellenzék, sőt a szervezkedők sorába fognak lépni, akik pillanatnyilag még a bécsi politika legfőbb exponensei, mint Nádasdy, Wesselényi, sőt maga Lippay.

Zrínyi mint nagybirtokos főúr természetesen osztozott osztálya többi tagjának rendi sérelmeiben, sőt — mint láttuk — birtokainak sajátos helyzete és báni méltósága folytán ő még fokozottabban tapasztalhatta az udvar nyomását s a rendekre sértő politikáját. Míg azonban főúrtársai a bécsi politikával szemben a rendi ellenállás elavult eszközeivel és módszereivel akartak küzdeni, s céljuk nem volt más, mint a veszélyeztetett rendi jogoknak s ezzel gazdaságuk virágzásának további hathatós biztosítása, Zrínyi egészen más tervvel lépett fel. A széles nemzetközi látókörrel, politikai és katonai műveltséggel rendelkező Zrínyi jól tudta, hogy egy erősödő abszolutizmussal szemben nem lehet egy elmaradottabb társadalmi és kormányzati rendszer, a rendiség alapjáról harcolni. S jól tudta azt is, hogy nem a rendi jogoknak a Habsburgok részéről való újbóli biztosítására, e jogok sérthetetlenségének újbóli elismertetésére van szükség, hanem a Habsburgoktól való elszakadásra, egy független és

egységes magyar állam létrehozására. Az 1650 körül kibontakozó főúri ellenzéki mozgolódásból csak Zrínyi politikájának a követése esetében válhatott új függetlenségi mozgalom. A kérdés az, sikerül-e Zrínyinek saját koncepcióját érvényre juttatnia a főúri ellenzéken belül, sikerül-e a fejlődést az általa megjelölt irányba terelnie.

Egy percig sem lehet kétséges, hogy amíg csak egy főúri szervezkedésről van szó, addig Zrínyi koncepciója nem érvényesülhet. Az ellenzéki főurak a rendi szabadságot védelmezik az abszolutisztikus törekvésekkel szemben, nem pedig nemzeti érdekeket egy idegen hatalommal szemben. Ellenállásuk magától értetődő lett volna egy hazai, egy nemzeti jellegű abszolutizmussal szemben is, e főúri csoportot ezért semmiképpen sem lehetett rávezetni egy függetlenségi és abszolutisztikus program útjára. Egy ilyen program esetleges realitása — számos egyéb tényező mellett — csak akkor állhat fenn, ha a társadalom más osztályai jutnak az új mozgalomban jelentős szerephez, ha Zrínyi nemzeti abszolutizmus-programja bázisra talál más osztályban vagy osztályokban.

Az abszolutizmusok természetes szövetségesére, a polgárságra nem lehet gondolni, hiszen a királyi Magyarországon a polgárság semmiféle erőt sem képviselt, s egyébként is teljesen visszasüllyedt a céhes keretekbe. Csak a nemesség és a parasztság lehetett az az erő, melyre egy két nagy ellenséggel szemben sikert kivívni akaró új mozgalom támaszkodhatott. A nemesség és a parasztság osztályérdekei természetesen merőben ellentétesek, s ez már eleve magában rejti a súlyos nehézségeket és problémákat még akkor is, ha a függetlenségi mozgalom vezetője eljut ahhoz a felismeréshez, hogy a társadalom mindkét alapvető osztályának aktív részvételére van szükség a mozgalom sikere érdekében, s ha ezt a felismerést megfelelő tettek is követik. A magyar társadalom viszonyai között ilyen probléma állott egy fél évszázaddal később Rákóczi előtt is, s ő meg is kísérelte mindkét osztályt felsorakoztatni maga mögé, s az antagonisztikus osztályellentétek ellenére megkísérelte a nemzeti egység létrehozását. Zrínyi esetében természetesen minderre nem kerülhetett sor, hiszen az ő törekvései törekvések, programja program maradt, megvalósításukra nem volt módja. Zrínyi életútját és írásait vizsgálva e programok történetét, e törekvések alakulását vizsgáljuk, s így most is az a

kérdés, vajon Zrínyi eljutott-e a nemesség és a nép szélesebb tömegeihez, felismerte-e a velük való összefogás szükségességét, tett-e lépéseket ebben az irányban.

A nemesség irányában való tájékozódás tekintetében eleve nem lehetnek kétségeink, hiszen az *Adriai tengernek Syrenájá*-t, s ezzel politikai terveinek, elképzeléseinek első — költői — változatát a „magyar nemességnek" ajánlotta. Ez látszólag talán magától értetődő, pedig utaltam már arra, hogy ez a dedikáció merőben újszerű, az írók könyveiket mecénásuknak, barátjuknak, vagyis egy-egy személynek szokták ajánlani, esetleg bizonyos meghatározott körnek, mint valamely város lakosainak vagy mint komédiáját Balassi: az erdélyi asszonyoknak. Zrínyi azonban egy osztályhoz szól, s ez szokatlan jelenség, de szokatlan az is, hogy egy főúr az *egész* nemességhez fordul, kifejezve azt a szándékát, hogy vérével is neki akar szolgálni. A nemesség ugyanis a XVI. század folyamán elvesztette azt a politikai erejét és súlyát, melyet a Hunyadiak alatt és a Jagello-korban kivívott, s megszűnt önálló politikai hatalmi tényező lenni. A nemesség nagyrészt visszakényszerült a familiaritás kötelékeibe és a nagybirtokosokat szolgálta, s a rendi jogok visszaállítása idején sem játszott különösebb önálló szerepet. Ez a helyzet azonban a XVII. század közepére megváltozott a több évtizedes viszonylagos nyugalom és a gazdasági konjunktúra jóvoltából. Kialakult ekkorra a középnemességnek egy a familiaritás kötelékéből kiszakadt tehetős rétege, mely egyszerre határozott politikai öntudattal az országos politika fontos tényezőjeként jelent meg a közélet porondján. Az eposzt magában foglaló kötete dedikációjával Zrínyi erre az osztályra kezdett már orientálódni, s látni fogjuk, hogy rövidesen egyre szorosabb kapcsolatba, joggal mondhatjuk, szövetségbe kerül majd vele.

Bonyolultabb és más jellegű a néppel való kapcsolat problémája. Itt eleve nem lehet szó szövetségről, hiszen Zrínyi bármennyire merész haladó eszmék és törekvések hirdetője, sohasem lehet más, mint feudális politikus. Egy az osztálya érdekeit képviselő, de messzebbre látó feudális politikus részéről is lehetséges azonban, hogy bizonyos történelmi helyzetben felhasználja a nép szélesebb rétegeit céljai érdekében, hogy törekvései bizonyos vonatkozásban, és átmenetileg legalább, egybeessenek a parasztság vagy annak bizonyos rétegei, csoportjai érdekeivel.

Ilyesmire volt már példa Hunyadi János vagy Bocskay esetében, akik a tömegek segítsége nélkül nem tudták volna sikereiket elérni. Ugyanúgy a XVII. század derekának rendkívül nehéz magyarországi viszonyai között sem lehetett volna két nagy ellenséggel szemben az ország felszabadításához a kizsákmányolt tömegek nélkül elegendő erőt találni. Zrínyi terveinek helyessége és esetleges sikere szempontjából ezért döntő kérdés, hogy vajon megvolt-e a lehetőség arra, hogy adott esetben a parasztság katonai erejét igénybe vegye a magyarság ellenségeivel szemben.

Ez a kérdés ez ideig Zrínyi politikai elképzeléseinek legbizonytalanabb pontja. Tudjuk egyrészről, hogy osztálya sok más tagjától eltérően megbecsülte a jobbágy munkáját és a jobbágygazdaság védelmére országos viszonylatban is gondolt. Az 1650-es évek elejéről is számos adatunk van arról, hogy lépéseket tesz más földesurak emberei vagy a katonák által megkárosított jobbágyai érdekében. (115, 131, 136, 138, 144, 145, 148, 150, 156, 158, 197, 199, 201. lev.) Egyik 1652-ből való levelében egy ilyen esettel kapcsolatban meg is okolja álláspontját: „ha hasznát akarom venni jobbágyomnak, oltalmaznom is kell”. (168. lev.) Azt is tudjuk, hogy letelepített és befogadott bújdosó katonákat. Másrészt azonban azt is láttuk, hogy a *Vitéz hadnagy*-ban lekicsinylően nyilatkozott a parasztok katonai képességeiről s itt is, valamint már eposzában is veszélyes és elítélendő dolognak tekinti a népnek a politikában való részvételét. Nyilvánvaló, hogy amíg Zrínyinek ez az álláspontja meg nem változik, a meginduló szervezkedésből, Zrínyi nagyszerű tervei ellenére is, hiányzik a katonai és politikai realitás. De az a zseniális politikus, az, aki az ország legtöbb problémájára képes volt helyes választ adni, és akit egyébként meleg kapcsolatok fűztek a dolgozó néphez, el tudott jutni a nép erejének és jelentőségének igazi, tudatos felismeréséhez is.

Az 1653-ban kitört horvátországi parasztfelkelés adta meg erre a lehetőséget.

A horvátországi parasztfelkelés

1653-tól 1659-ig tartott Erdődy Imre posavinai (Száva menti) és a zágrábi káptalan sziszeki jobbágyainak fegyveres ellenállása földesuraikkal szemben. A magyar történetírásban

ismeretlenek ennek a hat évig tartó felkelésnek a részletei, Zrínyinek ezzel kapcsolatos szerepe pedig teljesen homályban volt. Egyedül Széchy Károly tett néhány megállapítást Zrínyinek a parasztfelkelés elfojtására irányuló állítólagos tetteiről. Szerinte Zrínyi kezdettől fogva mindent elkövetett a „lázadás" fegyveres megtorlása érdekében, és csak a bécsi udvar akadékoskodásán múlott, hogy erre csak néhány év után került sor. Végre azonban 1655-ben, az országgyűlés határozata értelmében, Zrínyi véres leckét adott a törvényes rendet megbontó „izgága népek"-nek. Így mondja Széchy.[2] Mindennek kevés köze van a valósághoz. Nem feladata ennek a könyvnek, hogy a rendelkezésre álló eddig ismeretlen forrásokra támaszkodva részletesen ismertesse a parasztfelkelés történetét. Ezért csak a legszükségesebb körülmények előadására szorítkozom.[3]

Az 1640-es évek végén és az 50-es évek elején Horvátországban uralkodó állapotok tűrhetetlenné tették a parasztság helyzetét, különösen egyes földesurak birtokain. Az az anarchia, mellyel Zrínyi szembetalálta magát, mikor a horvát báni tisztet átvette, elsősorban a jobbágyság szenvedéseit növelte, és bár Zrínyinek sikerült eredményeket elérnie egyes fosztogató, fegyveres bandákkal, garázdálkodó főurakkal és nemesekkel szemben, a bécsi kormányzat útját állta a gyökeres rendcsinálásnak. A horvát végeken állomásozó császári csapatok a zsold állandó elmaradása miatt szintén fosztogatással igyekeztek javítani sorsukon. Az ausztriai grófokból kikerülő parancsnokaik persze nem sok ügyet vetettek a horvát rendek tiltakozásaira. A zsoldosok garázdálkodása szintén a parasztság helyzetét súlyosbította, bár a földesurak vagyonát sem kímélték.

A horvát rendek és Zrínyi jól látták, hogy ilyen körülmények között mennyire veszélyes számukra a vlach telepesek helyzete. Amellett, hogy az idegen parancsnokság alá helyezett

[2] *Széchy* III, 106–7.

[3] Könyvem első kiadásának megjelenése óta a parasztfelkelésre vonatkozóan megjelentek végre az első önálló magyar tanulmányok: *Somogyi Éva*: Határőrvidéki privilégiumok hatása a paraszti osztályharc alakulására a XVII. században. (Horvátországi parasztfelkelés 1653–59) TörtSz 1962. 149—72.; *Uő.*: Az 1653—59. évi horvátországi parasztmozgalom ideológiai tanulságai. TörtSz 1963. 30—2. — A tanulmány új adatait és eredményeit beledolgoztam e fejezet szövegébe, erre külön a továbbiakban nem utalok.

vlach határőrcsapatok létezése az ország függetlenségének újabb sérelme volt és amellett, hogy a vlachoknak adott császári kiváltságok révén a földesurak elestek jövedelmeik egy részétől, ezeknek a kiváltságos szabad népcsoportoknak a létezése példa volt a többi jobbágy számára. Ezért már régóta egyre több jobbágy igyekezett kivonni magát a földesúri szolgáltatások alól és követni szabad társai példáját.

Még tovább bonyolította a helyzetet az egyes földesurak alá tartozó vlach telepesek ügye. A vlach-kérdésről fentebb szólva, említettem már, hogy a feudális függés alól mentesített, közvetlenül a károlyvárosi és varasdi generálisoknak alárendelt vlachok mellett más csoportjaik a nekik földet adó birtokosoknak teljesítettek fegyveres szolgálatot, s bár ezek is rendelkeztek különböző kiváltságokkal, kötelezve voltak bizonyos — a jobbágyokénál kisebb mértékű — feudális szolgáltatásokra is. Az ilyen földesúri vlachok természetesen a szabad vlachok helyzetét szerették volna a maguk számára kivívni, s teljesen kivonni magukat a feudális függés alól; földesuraik viszont igyekeztek a rájuk rótt feudális terheket egyre növelni s jobbágysorba süllyeszteni őket, ezért elégedetlenségük egyre nőtt. Még nagyobb elégedetlenség uralkodott végül az ugyanazon földesúr hatalma alá tartozó jobbágyok között, akik teljesen ki voltak szolgáltatva a kizsákmányolás fokozására törekvő uraiknak, s ugyanakkor szemük előtt volt kedvezőbb helyzetben lévő vlach társaik példája. Ilyen körülmények között érthető, hogy ahol a földesurak a húrt a végsőkig feszítették, a parasztok, valamint a földesúri fennhatóság alá tartozó vlachok nyílt felkelésben törtek ki és a vlachokéhoz hasonló kiváltságokat igyekeztek maguknak kivívni vagy legalábbis korábbi jogaikat megvédeni.

Így robbant ki 1653 tavaszán a több mint hat évig tartó parasztmozgalom Erdődy Imre, majd a zágrábi káptalan birtokain. Erdődy jobbágyainak helyzetét a rendelkezésünkre álló források alapján jól ismerjük. Ők maguk foglalták írásba sérelmeiket és követeléseiket. Mint minden parasztmozgalom a feudális korban, ők is bizonyos régebbi állapotok visszaállítását követelték. Előadják, hogy őseik, amikor Petrinja és Sziszek a 15 éves háború során török kézre került, földönfutókká lettek és elhagyták földjeiket; mikor azonban néhány év múlva a várakat visszafoglalták, az Erdődy grófok visszacsalogatták egykori

jobbágyaikat a pusztasággá vált földek megművelésére, a Száva és a Kulpa közötti részek újbóli benépesítésére. A parasztok szerint ekkor különböző kiváltságokat adtak nekik az Erdődyek, így felmentették őket a robot-kötelezettség alól, és csak tizeddel, valamint fegyveres készenléttel tartoztak szolgálni. Ezt az egyezséget azonban a földesurak később megszegték és egyre több robotra kötelezték őket, mióta pedig Erdődy Imre lett a földesúr: „a legsúlyosabb károkat és igazságtalanságokat szenvedjük" — írják. A posavinai jobbágyok szerint a kiváltságaikról pecsétes írás is volt, de az idő közben elveszett.

Ha a parasztoknak a régi kiváltságokra való hivatkozásait kritikával kell is fogadnunk, helyzetük rosszabbodása kétségtelen tény. Erdődy Imre egyes szolgáltatásaikat a kétszeresére, másokat a négyszeresére emelte, különböző furfangokkal elrabolta állataikat és majorságainak megművelése érdekében jobbágyai egy részét heti négy, sőt heti hat napi robotra kötelezte. Ez volt a felkelés főoka, hiszen a heti hat napi robot, amikor csak a pihenő nap maradt arra, hogy a jobbágy saját földjét megművelje, csaknem rabszolga-sorsot jelentett. Jellemző, hogy a jobbágyok sérelmeit még az Erdődy valamelyik embere által készített és a tényeket sorozatosan elferdítő *Relatio* sem meri tagadni. Bár azt hangoztatja ez az irat, hogy a parasztok sok mindent hamisan fogtak rá urukra, mégis elismeri: „Tagadhatatlan dolog, hogy némely szokásokon kivül való állapotokra erőltetvén, háborgatta ugyan ezeket az jobbágyit Erdődy Imre uram."[4]

Erdődy jobbágyainak felkelése 1653 júniusában kezdődött, amikor is megtagadták a szolgáltatásokat és a robotot, veszni hagyták uruk majorsági vetéseit, és fegyveres csapatokat kezdtek

[4] A parasztok sérelmeire az alábbi forrásokból derül fény: A felkelő posavinai jobbágyok memoranduma a horvát rendekhez 1653. augusztus végéről; a felkelőknek szeptember elején Zrínyihez írt levele; a felkelők és Erdődy között augusztus végén és október elején tartott béké1tető tárgyalásoknak Petrechich Péter zágrábi püspök által készített jegyzőkönyve. Mindhárom irat másolata Zrínyi 1653. dec. 7-én írott leveléhez (187. lev.) van csatolva. OL Kanc. lt. Propos. et opin. 1653. 97. Ezekenkívül magyar nyelve miatt is érdeklődésre tart számot: „Erdődy Imre Uram feltámadott szávamelléki jobbágyival való dolgának igaz relatioja" (a továbbiakban: Relatio). OL Kam. lt. Lymbus. E fontos forráshoz *Sinkovits István, Esze Tamás* és *Wellman Imre* segítségével jutottam hozzá. Kiadta *Somogyi Éva:* Adalék Zrínyi és az 1653—59. évi horvátországi parasztfelkelés történetéhez. ItK 1963. 232—5.

alkotni Babics Miklós vezetésével. Tisztartójukat elkergették, házát, Erdődy más nemeseinek házaival együtt feldúlták, sőt magának Erdődynek a várát is megszállták. Számunkra a legfontosabb annak tisztázása, hogy milyen álláspontot foglalt el ilyen események láttára a horvát bán.

Zrínyi június 23-án levélben értesítette a királyt a felkelés kitöréséről és arról a szándékáról, hogy sürgősen össze akarja hívni a horvát rendi gyűlést, hogy ott a megoldás módját megtárgyalják. Bár itt még nem fejti ki, hangsúlyozza, hogy az ügyet rendkívül veszélyesnek tartja.[5] Egy későbbi, december 7-i leveléből azonban kiderül, hogy miért látja az Erdődy birtokain kitört felkelés ügyét olyan veszélyesnek. Nem a földesurat félti, nem is az uralkodó osztály hatalmát ért csorba miatt van felháborodva: a kérdést elsősorban katonai szempontból, az ország védelme szempontjából ítéli meg. Kifejti ugyanis, hogy a fellázadt parasztok közvetlenül a török határnál laknak és jó részük katonai szolgálatot is teljesít a végvári csapatokban. Sőt éppen közülük kerülnek ki a horvát végek legfrissebb és legrátermettebb katonái. A Száva és Kulpa közén élő jobbágyok esetleges elpártolása vagy a velük szemben alkalmazott fegyveres megtorlás súlyosan gyengítené a törökkel szembeni védelmet, őrizet nélkül maradna a határ egy jó része. Zrínyi ezért a felkelés ügyét úgy akarja rendezni, hogy a posavinai jobbágyok ezután is hűségesen őrt álljanak a végeken. Ez pedig csak a velük való békés megegyezés esetén lehetséges. (187. lev.) A további eseményekből látni fogjuk, hogy Zrínyi éveken keresztül következetesen ezen fáradozott, és a békés megegyezés érdekében a földesúr érdekeit is hajlandó volt feláldozni.

Egyelőre az udvar is kívánatosabbnak látta az ügy minél simább elintézését, s ezért Zrínyi június 23-i felterjesztésére azt válaszolta, hogy igyekezzék a mozgalmat békés eszközökkel lecsendesíteni, de ha ez nem sikerül, akkor a Kulpa menti végvárak katonaságával fegyveresen fojtsa azt el.[6] Erdődy természetesen a legélesebben ellenezte Zrínyi álláspontját. Az Erdődy embere által írt *Relatio* Zrínyit egyenesen a parasztok felbujtásával vádolja. Ez természetesen nem igaz, Zrínyi nem bújhatott ki a bőréből, megmaradt feudális földesúrnak és a felkelést nem

[5] *Csapodi* 16. sz.
[6] A bécsi hatóságok válaszára Zrínyi dec. 7. levelében utal.

helyeselhette, az előbb részletezett katonai szempontok pedig fokozottan arra ösztönözték, hogy a felkelés elcsendesítésén munkálkodjék. Mégis rendkívül jellemző, ahogy az említett *Relatio* előadja az eseményeket: A felkelés kezdetén Leslie, varasdi generális közbenjárására Erdődy hajlandó volt törvénytelen követeléseitől elállni (ez az ügy további fejleményei alapján teljesen valószínűtlen) és ebbe a parasztok is belenyugodtak, s a mozgalom befejeződött volna; ekkor érkezett meg Bécsből Zrínyi (júliusban történhetett), akit felkerestek a parasztok vezetői, „azhol mit végeztenek légyen, ők tudják, elég ha mihént visszatértek onnéd, azonnal föllázasztották ujobban az egész népséget". A rendi gyűlést is az ő kedvükért hívta össze Zrínyi, mert „ott akarta premoveálni dolgokat" — írja a *Relatio*.

Erdődy július végén a királyhoz fordult és tiltakozott Zrínyi azon szándéka ellen, hogy felkelői ügyét a horvát rendek gyűlésén megtárgyalják, annál is inkább, mert jobbágyai tömegesen meg akarnak jelenni ezen a gyűlésen és ellene a rendekhez és a bánhoz fellebbezni. Kéri a királyt, hogy Zrínyit tiltsa el a jobbágyoknak a gyűlésén való fogadásától és amennyiben családi fegyveres erői nem elegendők a lázadás megfékezésére, akkor a Kulpa menti katonasággal kényszerítse őket engedelmességre. A király, illetve a bécsi tanácsosok ugyan nem tettek eleget Erdődy kérésének, de újra utasították Zrínyit és a horvát-szlavóniai generálisokat, hogy a mozgalmat feltétlenül csendesítsék le sürgősen, ha szükséges, akkor a katonaság bevetésével.[7]

Augusztus végén össze is ült a rendi gyűlés Zágrábban, és Zrínyi remélte, hogy a gyűlés tekintélye elég lesz a viszály rendezésére. A király rendeletével kapcsolatban kifejtette, hogy a Kulpa menti katonasággal nem sokra lehetne menni a parasztok ellen, hiszen szoros rokoni kötelékek fűzik egymáshoz a katonákat és a felkelt jobbágyokat, ezért a békés megegyezés mellett tört lándzsát. Megjelentek a gyűlésen a jobbágyok is és egy terjedelmes memorandumot adtak át állítólagos ősi privilégiumukról és az Erdődyektől elszenvedett sérelmekről. A rendeknek az volt a véleményük, hogy Erdődy könnyítsen a jobbágyok terhein, ezek pedig ismerjék őt el törvényes uruknak, majd augusztus 25-én Zrínyi javaslatára békéltető bizottságot küldtek ki a zág-

[7] Propos et opin. 1653. 59.

rábi püspök elnökletével. Erdődy ez ellen tiltakozott, mondván, hogy ő nem bizottságot, hanem fegyveres karhatalmat kért az országtól. Mikor pedig két nap múlva összeült a püspök elnökletével a főurakból és nemesekből álló bizottság, amely meghallgatta Erdődyt és a jobbágyok képviselőit, Erdődy makacssága miatt a megegyezés nem sikerülhetett. Pedig a jobbágyok hajlandók lettek volna Erdődy több követelésének eleget tenni. A tárgyalás folytatását el kellett halasztani, de Erdődy a protonotárius hivatalában ígéretet tett Babics Miklósnak, a felkelés vezérének, hogy amennyiben a posavinaiak a továbbiakban nem folyamodnak erőszakos lépésekhez, akkor nem kell félniük semmitől.[8] Erdődy azonban ezt az ígéretét csak a parasztok félrevezetése érdekében tette, mert két nap múlva tisztjei Babics házára törtek és őt halálra keresték, a merénylet azonban nem sikerült.

Babics ekkor közvetlenül Zrínyihez fordult levéllel, előadva újból sérelmeiket, az első tárgyalás meghiúsulásának körülményeit és Erdődy hitszegését, amely miatt jobban kell félniük uruktól, mint a töröktől. („Adeo ut metus, ut excubias a Sua Illustrissima Dominatione, magis quam a Turcis habere debeamus.") Ez a levél szép dokumentuma Zrínyi és a parasztok viszonyának, annak, hogy a parasztok mennyire megértették, hogy Zrínyi személyében egészen más feudális úrral van dolguk, mint a kapzsi és hitszegő Erdődyvel. „Oramus itaque Dominationem Vestram Illustrissimam... — írja Babics — a tanta calamitate dignetur nos eliberare et se adiutorem exhibere, et recognoscimus unanimiter omnes Illustrissimae Dominationis Vestrae benignitatem beneficentiam et justiciam".[9]

[8] A gyűlés eseményeire lásd: Zrínyi dec. 7. levele; Petrechich idézett jegyzőkönyve; Petrechichnek okt. 19-én Zrínyihez írt levele, a felkelő jobbágyoknak Zrínyihez írt levele (uo. 1653. 97.); továbbá: *Széchy* III, 20—1.; Protocollum congregationum Regnorum Croatiae, Slavoniae, Dalmatiae. Zagreb 1958. 183.

[9] A jobbágyoknak ezt a 4. és 8. sz. jegyzetben is említett levelét maga a felkelés vezére, Babics diktálta. Ezt onnan tudjuk, hogy az ellene irányuló merénylet elmondásakor váratlanul első személyben adja elő a levél az eseményeket. Aláírásként egyébként ez szerepel: „Poszavienses a Petra usque ad Szisek Arcem." (A fenti idézet magyarul: Kérjük tehát Uraságodat, hogy méltóztassék bennünket az ily nagy bajból kiszabadítani és a mi pártfogónkul fellépni, hogy újra megismerjük valamennyien Uraságod jóságát, kegyességét és igazságosságát.)

A rendek által kiküldött biztosok október 4-én újra összeültek a tárgyalások folytatása végett. Erdődy a megegyezésnek már a lehetőségét is igyekezett meghiúsítani, s ezért átlátszó ürüggyel — szemfájásra hivatkozva — távol maradt. A parasztok Erdődy eljárását — miként Zrínyi dec. 7-én kelt levelében előadja — a megvetés jelének vették, úgy érezték, Erdődy csak tréfát űz velük. Emiatti felháborodásukban és elkeseredésükben, midőn hazatérőben voltak, Erdődy tiszttartójára akadván, azt megölték, a nála lévő urbáriumot pedig a Szávába dobták.[10] A zágrábi püspök, a bizottság elnöke szerint a parasztok készek lettek volna megegyezni, a megoldás meghiúsulásáért Erdődy a felelős. Zrínyinek küldött jelentésében a püspök arra kéri Zrínyit, hogy személyesen lépjen közbe, különben félő, hogy az ügyből az egész bánságnak, sőt az egész kereszténységnek veszedelme származik. A püspök nyilván a parasztfelkelés kiterjedésétől fél és ezért helyteleníti Erdődynek a parasztokat fokozott ellenállásra késztető eljárását.

Zrínyi október 9-én jelentette a tárgyalás kudarcát Bécsben. A felelősséget ő is Erdődyre hárítja: „Az ügy el is intéződött volna, ha Erdődy Imre gróf nem mutatkozott volna oly hajthatatlannak." Az is kiderül Zrínyinek ebből a leveléből, hogy a király időközben szigorúbb eljárásra adott utasítást. Zrínyi azonban a levélben újólag kijelentette, hogy nem tartja tanácsosnak a katonaság bevetését, ehelyett csak arra szorítkozott, hogy szigorú hangon megintette a parasztokat, és egyúttal Erdődynek is azt tanácsolta, hogy legyen engedékenyebb. (183. lev.)

Erdődy azonban az engedékenység helyett Bécsbe futott (ebben, úgy látszik, nem akadályozta szemfájása) és saját maga hozta onnan Zrínyinek a király újabb parancsát a jobbágyok leverésére. Az Erdődy párti *Relatio* rendkívül érdekesen írja le, hogy Zrínyi miképpen fogadta ezt a parancsot: „Szorgalmazta azon parancsolatnak effectuatioját (ti. Erdődy), de Bán Uram akkor, az mint választ adó leveléből kitetszik, avval mentette magát, hogy az ő fölsége s az ország fizetésén való népéhez nem

[10] Petrechich püspök jegyzőkönyvével és Zrínyi levelével ellentétben a Relatio eltorzítja a tényeket. Erdődy „betegségéről" beszél, a tiszttartó megölését pedig a parasztok állítólagos részegségével magyarázza. Kétségbevonja azt is, hogy a felkelők tárgyalni akartak: „urokat mentek vala inkább oda bosszontani, hogy sem mint véle végezni".

bizik, szomszédsága, atyafisága, s barátsága lévén az föltámadott pórsággal, az magaiéval penig körösztyén vért ontani nem akar, s egyéb aránt sem esnék becsületire az pórokra való hadakozássa." Ehelyett újabb terminust akart kitűzetni a tárgyalások folytatására.

Erdődy azonban mindent elkövetett, hogy fegyveres segítséget kapjon, az éppen akkor összeülő varasdi megyegyűlésen is (pedig ennek semmi köze sem volt a dologhoz) ezt követelte, és közvetlenül a horvát és szlavóniai császári generálisokhoz fordult — feltehetőleg nem fukarkodva a Zrínyi elleni hangulatkeltéssel, Zrínyi gyanúsítgatásaival. Ezeket az intrikákat végül annyira megsokallta Zrínyi, hogy egy a magyar feudalizmus történetében példátlan kijelentést tett: feudális főméltóság létére a földesurak ellen fellázadt parasztok igazának védelmére kelt. Az Erdődyek *Relatio*-ja szerint a zágrábi püspöknek megírta, hogy „látván mind Erdődy Imre uram hálaadatlanságát hozzá, s mind az több Erdődy urak gyanosságát, ha segithetne is nekik valamit ebben a dologban, nem miveli, hanem in favorem rusticorum fogja inkább informálni őfölségét, s megírja, hogy rebelliseknek azokat nem tarthatni, azkik igazságok mellett támadtak föl, s urok kegyetlensége ellen oltalmazzák magokat". Hogy Zrínyi ezt valóban megírta-e a királynak, azt nem tudjuk, az azonban tény, hogy a püspöknek elküldte az említett levelet, Sajnos, ez a levél ma még lappang, egy részét azonban szerencsére kiadták, s ebben valóban közli ama szándékát, hogy megírja a királynak: „quod rustici isti non sunt rebelles, nec enim rebellarunt contra Deum, nec Regem, nec Patriam, id est Regnum, nec contra proprium Dominum", vagyis sem Isten, sem a király, sem a haza, vagyis az ország, de még saját uruk ellen sem lázadtak fel mindaddig, amíg igazságosan bántak velük. Erdődy azonban — folytatja — tirannusuk, s ehhez képest a szerencsétlen jobbágyok számára a zsidók egyiptomi igája is édes lenne. Majd hozzáteszi még, hogy Jeroboám elnyomása Izraelen semmi sem volt az ő elnyomatásukhoz képest.[11] Lehet természetesen,

[11] *Vj. Klaić:* Crtice iz hrvatske proslosti. Zagreb 1928. 12—3. — *Klaić* a levelet 1659-ben írottnak mondja, de ez teljesen lehetetlen, a levél hangja csak az 1653—54 körüli események közepette képzelhető el; a Relatio egyébként is bizonyítja, hogy 1653 őszén készült.

hogy ilyen nyíltan és egyértelműen, valósággal a parasztlázadás mellett állástfoglalva, inkább csak dühében nyilatkozott, hiszen hivatalos megnyilatkozásaiban a feudális úrnak a népi mozgalmat elvben helytelenítő hangján szól. Az azonban tény, hogy a királyt nem is egyszer „in favorem rusticorum" informálta és igyekezett őt meggyőzni arról, hogy Erdődy az oka a bajoknak. Idézett kijelentése arra mindenesetre rámutat, hogy Zrínyi felismerte, miszerint az igazság a parasztok oldalán van. Tudták és érezték ezt a parasztok is. Erdődy jobbágyai szóban és írásban egyaránt kérték Zrínyit, hogy az ő uralma alá, az ő birtokaira költözhessenek.[12]

Zrínyi fáradozásának eredményeképpen, valószínűleg november elején, újra összeült Zágrábban a békéltető bizottság, miután előzőleg igyekezett már Erdődyt megpuhítani. Miként Zrínyi december 7-én kelt leveléből értesülünk, Erdődy ígéretet tett a bizottság javaslatainak elfogadására és engedmények megtételére, de azután hirtelen megváltoztatta álláspontját és minden ígéretet visszavont. Erdődynek erre az újabb hitszegésére a parasztok annyira felháborodtak, hogy kijelentették, őt többé uruknak nem ismerik el, ellene fegyverkezni fognak, más jobbágyokat is csatlakozásra szólítanak fel és a végsőkig ellenállnak. Azt is hangoztatták, hogy inkább a törökhöz futnak, de Erdődy zsarnokságát tovább nem tűrik. Kijelentették ugyanakkor, hogy az Erdődy-család egy másik tagja alatt továbbra is hajlandók szolgálni, mással készek megegyezni, de Imrével ezután már tárgyalni sem akarnak.[13]

[12] Nem akadtam annak a levélnek a nyomára, melyben a felkelők ezt kérik, de erről részletesen és igen érdekesen szól a Relatio. Leírva Zrínyi és Erdődy György egyik tárgyalását, a következőket adja elő: „Azonban csak behozza az inas a leveleket, mellyet Bán Uramnak írtak (ti. a felkelők), s hogy ujobb gyanosságra okot ne adjon az uraknak, publice kezdé olvasni előttek, s nem akaratja szerént vala, hogy hozzá olvasta azt is, az többihez, az hol azon kérnek, hogy az mint az előtt is szólottak vele, vegye maga birtokában őket: kin igen megpirulván egyebet sem mondott, hanem csak azt: Nézze — ugymond — kegyelmetek az bestye lélek kurvafiaknak bolond kivánságát. Nem tetszett ugyan Erdődy György uramnak az a nagy hirtelen változássa ábrázatjának . . ."

[13] A Relatio itt is hamisít: nem beszél Erdődy hitszegéséről, hanem engedékenységét és állítólagos nagylelkű ajánlatait emlegeti. A Relatio szerint a parasztok nagy része ráállt volna az egyezségre, és az csak vezetőik „lázítása" következtében hiúsult meg.

Így tehát ismételten meghiúsult a megegyezés, s az Erdődyek újra a fegyveres leszámolást sürgették a király parancsára hivatkozva. Az Erdődyek embere által írt *Relatio* szerint hosszasan kérlelték Zrínyit, hogy hagyjon fel eddigi álláspontjával s adjon fegyveres segítséget. Zrínyi végül megígérte ezt és saját csapatainak a segítségét is felajánlotta. Ezzel az ígérettel szemmel láthatóan csak el akarta egyelőre odázni az ügyet, mert csapatok helyett mindössze fenyegető üzenetet küldött a parasztoknak, értesítve őket arról, hogy amennyiben nem térnek vissza uruk hűségére, a király parancsa értelmében fegyverrel fogja őket erre kényszeríteni. Erdődy jobbágyai november 30-án kelt levelükben válaszoltak Zrínyinek, azzal érvelve, hogy a király bizonyára Erdődy hamis információi alapján adta ki ezt a rendeletet. Kérik Zrínyit, hogy juttassa el a királyhoz a tárgyalásokról készített jegyzőkönyveket, valamint a rendeknek benyújtott memorandumukat, melyekből kiderül, mekkora igazságtalanságot kell elszenvedniük.[14]

Zrínyi eleget is tett ennek a kérésnek és december 7-én az iratokat felküldte Bécsbe saját részletes jelentésének és javaslatának mellékleteként. Zrínyi ebben a már többször idézett levelében ismét leszögezi, hogy a parasztok fegyveres leverését helyteleníti és az ország védelme szempontjából veszedelmesnek tartja, s végül egy meglepő javaslatot tesz az ügy békés rendezésére. Azt kéri, hogy a király küldjön egy külön megbízottat, aki majd a király nevében hozzon Erdődyre és a parasztokra egyaránt kötelező döntést. A felkelés ügyét megnyugtatóan rendező döntés pedig az volna, ha Erdődy Imre posavinai birtokait a család egy másik tagjának, esetleg bátyjának, Györgynek adnák át, Imrét másutt kárpótolva. Nehéz megoldás volna ez, írja Zrínyi, és a rendi gyűlés is nehezen fogadná el, de így mégis a kisebb rosszat választanák a nagyobb helyett. Végül kijelenti, hogy amennyiben a király ezután is a fegyveres megtorláshoz ragaszkodnék, ő engedelmeskedni fog. A továbbiakból azonban kiderül majd, hogy ez a kijelentés is alig jelentett többet, mint az Erdődynek tett hasonló szellemű ígéret.

[14] A jobbágyoknak ez az újabb levele szintén csatolva van másolatban Zrínyi dec. 7. leveléhez. Propos. et opin. 1653. 97.

Az Erdődyek ezalatt Zrínyi ígéretében bízva nyugodtan várták a fegyveres akció kezdetét, „s csak elálmélkodtak — írja a *Relatio* — midőn hamar azután azt irta nekik (ti. Zrínyi), hogy ő kész lett volna mindent cselekedni, s intette is az pórokat az engedelmességre, de vakmerőségre vették az dolgot, s fél attul, hogy ha reáiok megyen. . . nagy veszedelmére ne következzék az országnak". Azt is megírta Erdődynek, hogy újból informálta a királyt a helyzetről és várja újabb parancsát. Arról persze nem számolt be neki Zrínyi, hogy milyen javaslatot tett a királynak. Az Erdődy álláspontját tükröző *Relatio* szerint Zrínyi a parasztok leveréséből származó veszedelemre való hivatkozással „elefántot csinál a légyből", vagyis eltúlozza az ügy jelentőségét. Jól mutatja ez az állítás, hogy mekkora űr választja el a haza ügyével mit sem törődő, jobbágyait kiszipolyozó, korlátolt feudális földesurat a parasztok követeléseinek jogosságát elismerő és a földesúr érdekeit a haza védelmének alárendelő Zrínyi Miklóstól. Meglepő eset, hogy egy parasztfelkelés lecsendesítésére az ország egyik feudális főméltósága a „lázadók" megbüntetése helyett a földesúr birtokának elcserélését javasolja. Hasonló megoldáshoz, a központosított monarchiák ilyen módszeréhez nálunk csak Mátyás folyamodott, mikor elvette és gondnokra bízta a váci püspök birtokainak felét, mert sokat sanyargatta jobbágyait.[15]

Eközben Erdődy lebecsülve a parasztok erejét, megkísérelte saját erejével engedelmességre szorítani fellázadt jobbágyait. Vállalkozása azonban, melyet egyik rokona vezetett, csúfos kudarcba fulladt, 20—30 emberét elvesztette és a vezér maga is csak alig kerülhette ki a parasztok haragját. Zrínyi 1654. január 9-i leveléből értesülünk ezekről az eseményekről és arról is, hogy a jobbágyok a sikeren felbuzdulva még merészebbekké váltak, más földesurak jobbágyait is fel akarták lázítani és Novigrád várának elfoglalására törekedtek. Különösen veszélyesnek érezte Zrínyi a felkelőknek a zágrábi káptalan sziszeki jobbágyaival való egyre szorosabb kapcsolatát, ezek ugyanis akár ezer fegy-

[15] Erre az előzményre *Elekes L.* opponensi jelentése figyelmeztetett.

[16] Jellemző, hogy a kancellár Zrínyi javaslatát a titkos tanács elé terjesztett propositióba se vette be, úgyhogy efelett nem is tárgyalhattak. Uo. 1653. 97.

verest is ki tudtak volna állítani. (188. lev.) Bár Erdődy erőszakos lépése után nem sok remény maradt a békés megegyezésre, Zrínyi mégis újra megkísérelte ezt, és ebből a célból december végére összehívta a rendi gyűlést Zágrábba.

A rendek összehívására, úgy látszik, azért volt szüksége, hogy Erdődyvel szemben a gyűlés tekintélyére támaszkodhasson. A gyűlésen ugyanis a feudális világban szokatlan rendeletek születtek. A korábban sikertelenül közvetíteni próbáló bizottságot a gyűlés most már a bán elnöklete alatt újra kiküldte és elrendelte, hogy Erdődy biztosítsa azokat a kedvezményeket, melyeket a bizottság a jobbágyoknak megad, a hűségére visszatérő felkelőkkel szemben pedig semmi megtorlást se alkalmazzon. Zrínyi szellemét kell éreznünk a gyűlésnek abban a fenyegető határozatában, amely szerint ha Erdődy a bizottság által megszabott feltételeket nem tartaná be, akkor birtokaitól meg kell fosztani, ha pedig az engedelmeskedő jobbágyok közül valakit elfogatna és megöletne, akkor közönséges gyilkosként kell bíróság elé állítani. A gyűlés persze egyúttal a felkelőkkel szemben is szigorú rendelkezéseket hozott és arra az esetre, ha a bizottság feltételeit nem fogadnák el, fegyveres erővel való leverésüket határozta el.[17]

Zrínyi még a gyűlés megkezdése előtt a felkelőkhöz küldte egyik kapitányát, aki el tudta érni, hogy a parasztok egyelőre várakozó álláspontra helyezkedjenek és megvárják az újabb tárgyalásokat. A zágrábi gyűlés befejezése után Zrínyi, a püspök és a többi deputatus nyomban magukhoz hívták a jobbágyok vezetőit, akik közül kb. 40-en el is jöttek. A tárgyalás Zrínyi január 9-i beszámolója szerint jó reményekkel kezdődött, de végül is a felkelők képviselői válasz nélkül eloszoltak. Ennek okairól Zrínyi levele, sajnos, nem tájékoztat bennünket.

A békés megegyezés lehetősége ezek után már Zrínyi szemében is egy időre szertefoszlott, és az 1654. január 9-én írt levelében tudatja a királlyal, hogy korábbi nézetével ellentétben most már ő is a fegyveres beavatkozást tartja szükségesnek, mert „a parasztok úgy nekibátorodtak, hogy sem az országgyűlés, sem a bán, de még fölséged biztosainak a tekintélye sem tudja engedelmességre szoritani őket". Ismét hang-

[17] *Széchy* III, 22—4.

súlyozza azonban, hogy mindezért Erdődyt terheli a felelősség, a dolog azért fajult idáig, mert ,,totus status negotii per immaturam Comitum Erdődy expeditionem, turbatus est". A fegyveres akcióval kapcsolatban újra hangsúlyozza annak veszélyes voltát a török közelsége, a helyi katonaságnak a felkelőkkel való rokonszenvezése és a báni katonaság elégtelensége miatt. A báni katonaság egyébként sem hagyhatja ott a törökkel szembeni őrhelyeit. A királyt ezért arra kéri, hogy a varasdi és károlyvárosi generálist utasítsa csapataik elküldésére. Néhány nappal később Lippaynak írott levelében is beszámol arról, hogy eredmény nélkül járt Zágrábban, mert a ,,föltámadott jobbágyságot" nem sikerült lecsendesíteni, ,,és soha meg nem csöndesednek, ha fegyverrel reájok nem megyünk, ahhoz penig kevés az ország népe." (189. lev.)

Erre a nagyarányú fegyveres lépésre mégsem került sor, elmaradásának pontos okait azonban nem ismerjük. A bécsi kormány nem akarta igénybe venni a varasdi és károlyvárosi generálisok katonaságát, hanem azt az álláspontot képviselte, hogy a kérdést a helyi erőkkel intézzék el. Talán nem tévedünk, ha arra gondolunk, hogy Bécsnek nem volt ellenére, hogy a horvátországi főurak, s különösen a Rákóczival kapcsolatokat tartó, ellenzéki álláspontot elfoglaló bán, a helyi problémák megoldására összpontosítják figyelmüket. Zrínyi viszont, ha a fegyveres megoldás elfogadására kényszerült is, arra törekedett, hogy ezt a megtorló akciót ne ő és ne az ő katonái hajtsák végre. Valószínű az is, hogy a parasztok újabb lépései is nagymértékben közrejátszottak a megtorlás elmaradásában. Ugyanis 1654 januárjában kezdett kibontakozni a zágrábi káptalan sziszeki jobbágyainak a mozgalma is, amitől Zrínyi már korábban is tartott. A káptalan január 30-i levelében számolt be Zrínyinek a kibontott zászlókkal ,,violenter" Zágrábba vonuló sziszekiek harcias fellépéséről és a velük való egyezkedések eredménytelenségéről.[18] A felkelés ezáltal jelentősen kiszélesedett, s katonai ereje jelentősen megnőtt. A káptalan sziszeki birtokain ugyanis tekintélyes számú vlach katonaság élt, s most ezek is a jobbágyokhoz csatlakoztak. Igaza volt tehát Zrínyinek, mikor ezeket a Kulpa menti katonákat nem akarta

[18] OL Kanc. lt. Litt. Priv. 1654. 756.

Erdődy jobbágyai ellen küldeni, azzal a megokolással, hogy a felkelőkkel rokonszenveznek. Nyilván Erdődy jobbágyainak decemberi győzelme bírta őket csatlakozásra a jobb privilégiumok kiharcolása érdekében.

Az eddiginél is bonyolultabbá váló helyzet tisztázására Zrínyi 1654. március elején újabb gyűlést tartott Varasdon. A gyűlés új bizottságot küldött ki, de egyben folytatta a fegyveres előkészületeket is.[19] Március 11-én Keglevich Péter nem mindig megbízható naplója szerint összetűzésre is sor került a báni katonaság és a „lázadók" között,[20] — végül azonban a Zrínyi által vezetett újabb békéltető tárgyalások átmenetileg megegyezésre vezettek. Március 24-én Zrínyi levélben jelenti a királynak, hogy megbízott társaival együtt „a parasztoknak előírtuk, hogyan szolgáljanak, — Imre grófnak, hogy hogyan kormányozzon. Mindakét fél megegyezett és a parasztok letették a hüségeskiit". Bár a zágrábi káptalan jobbágyai ezen a megegyezésen nem jelentek meg, Zrínyi remélte, hogy a feltételeket ők is el fogják fogadni. (195. lev.)[21]

Ebben azonban csalódnia kellett, mert a káptalan sziszeki jobbágyai továbbra is bátran ellenálltak.[22] Sőt, uraik közül néhányat halállal fenyegettek, egyet pedig agyon is vertek. Szeptember 23-án ezért Zrínyi rendkívül kemény szavakkal szólítja fel őket horvát nyelvű levelében, hogy hagyják abba az ellenállást. A feudális úr hangján „minden emberi és isteni jog" lábbal tiprásával vádolja őket, szemükre vetve: „mindenben szinte teljesen szabadok és függetlenek akartok lenni". A levél súlyos fenyegetést tartalmaz arra az esetre, ha a „megrögzöttséggel, engedetlenséggel, gonoszsággal, fenyegetődzéssel, meggondolatlansággal" nem hagynak fel: „a reátok váró büntetés szörnyű szigorúsággal sújt le reátok és szorít titeket engedelmességre". (206. lev.)

[19] *Széchy* III, 26—7.
[20] MTT XIII, 247.
[21] Sajnos, az 1654. évi eseményekre már sokkal kevesebb forrás áll rendelkezésünkre, a Relatio is csak 1653 decemberéig követi az eseményeket. Pedig Zrínyi az új évben is elsősorban a felkelés ügyével van elfoglalva. Február 12-én panaszkodik is Batthyánynak, hogy „az földtámadt polgárság" miatt Bécsben, Grazban és Horvátországban fáradoz s ezért hosszú ideje már írni sem volt ideje. (190. lev.)
[22] *Csapodi* 19. sz.

Ezzel a levéllel azonban Zrínyi inkább csak a jobbágyok megijesztésére törekedett. A sziszeki jobbágyok nem hagytak fel „gonoszságaikkal", ő azonban a levelében kilátásba helyezett szörnyű megtorlás helyett mindössze annyit tett, hogy letartóztatott hármat vezetőik közül. Ezzel a megoldással nem lehetett megelégedve a zágrábi káptalan, mert most meg ő sietett a királyhoz, kérve, hogy Zrínyit szigorúbb eljárásra utasítsa. A király parancsa, melyet a zágrábi prépost személyesen hozott el Zrínyinek, további letartóztatásokat követelt. Október 19-én kelt levelében válaszolt a királynak erre az utasítására, megtagadva a további letartóztatásokat. Eljárását azzal indokolja, hogy a király egyúttal azt is kívánja, hogy minden botrányt és kockázatot kerüljön, a tervezett letartóztatások azonban fegyveres erőszak nélkül nem lehetségesek. Különben is, írja Zrínyi, a korábbi három letartóztatás a sziszekieket megfélemlítette és a felkelés most eléggé lecsöndesült. (208. lev.)

A felkelés lelohadása azonban csak átmeneti lehetett, sőt Erdődy posavinai jobbágyai is újra mozgolódni kezdtek, minden valószínűség szerint azért, mert a gróf nem tartotta be a megállapodásokat. A káptalan és Erdődy egyaránt az 1655. évi országgyűléshez fordult, kérve, hogy rendelje el a mozgalom végleges fegyveres elnyomását. Ezzel lezárul a felkelésnek, illetve Zrínyi részéről a felkelés békés rendezésére irányuló törekvéseknek első szakasza.

Elébe vágva az 1655-ös országgyűlés tárgyalásának, itt térek ki a felkelés további történetére is. Az országgyűlés a LXXVI. articulusban helyt adott Erdődy és a zágrábi káptalan kívánságának és elrendelte, hogy a bán és a Horvátországban állomásozó generálisok minden eszközzel fojtsák el a lázadást. Amennyiben a felkelők megadnák magukat, vezetőiket le kell tartóztatni és fővétellel büntetni. A törvénycikk előírja, hogy a király nyomban küldjön ilyen értelmű parancsot a bánnak, valamint a károlyvárosi és varasdi generálisoknak. A feudális országgyűlés urai azt sem mulasztották el beilleszteni a törvény szövegébe, hogy amennyiben a jövőben bárhol Magyarországon vagy Horvátországban hasonló felkelés ütne ki, azt a nádornak, illetve a bánnak azonnal fegyverrel kell megtorolnia.

Zrínyi alighogy hazaért az országgyűlésről, megkapta a király parancsát a törvénycikk végrehajtására. Az augusztus

11-ére Varasdra összehívott rendi gyűlés meg is tette a szükséges intézkedéseket a parasztok fegyveres leverésére. Hogy mi történt ezután, arról Széchy Károly Zrínyi-életrajzából a következőképpen értesültünk: „Zrínyi Miklós... kész gyorsasággal lecsapott a Posavinára és Novigrádtól Sziszekig leverte, szétszórta és megfenyítette gróf Erdődy Imrének és a zágrábi káptalannak jobbágyait." „Kemény és véres volt a lecke..." — írja tovább.[23] A valóságos adatok és Zrínyi levele alapján azonban mindez merő kitalálásnak minősül. Zrínyi december 18-án kelt levelében egészen másképpen számol be az eseményekről a királynak. Eszerint a király által elrendelt katonai vállalkozásban ő nem is szándékozott részt venni betegsége miatt és a báni csapatok vezetését a vicebánra bízta. A katonai akcióra azonban nem is került sor, mert az ide-oda kapkodó Erdődy hirtelen megijedt az általa annyiszor követelt fegyveres beavatkozás várható következményeitől és kijelentette, hogy már nincs szüksége karhatalomra. Erre a csapatok dolgavégezetlenül hazatértek. (219. lev.)

Rövid idő múlva azonban Erdődy ismét változtatott álláspontján és a királynál megint sürgetni kezdte a fegyveres beavatkozást. A király helyt adva Erdődy kérésének, ilyen értelmű rendelkezést küldött ismét Zrínyinek, aki idézett december 18-i levelében közli, hogy kész teljesíteni a király parancsát, de inkább azt javasolja, hogy a király hagyja jóvá a varasdi határozatokat. Ezekről a határozatokról sajnos nem tudunk bővebbet, de nyilvánvalóan a jobbágy-kérdés valamilyen békés megoldására vonatkoztak. Ez világosan kiderül Zrínyi levelének folytatásából: „ha erőszakkal kell föllépni ellenük, fönnállnak mindazok a meggondolások és veszedelmek, amelyeket korábban részletesen felsoroltam Fölséged előtt."

Nagyon jellemző, hogy Zrínyi, amikor nem áll módjában megakadályozni valamely erőszakos lépést a parasztok ellen, akkor legalább azt igyekszik elérni, hogy ő maga ne vegyen benne részt. Az augusztusban tervezett katonai akcióból való távol maradásakor a betegségre való hivatkozás valószínűleg csak ürügy volt. Hiszen a gyakran betegeskedő Zrínyi a török elleni portyázások alkalmával sohasem volt ilyen kényes az

[23] *Széchy* III, 106—7.

egészségére, és állítólagos betegsége abban sem akadályozta meg, hogy szeptember elején néhány napra Pozsonyba utazzon. Vagyis Zrínyi szintén élt azzal a módszerrel, amellyel Erdődy, amikor szemfájásra hivatkozva nem jelent meg a zágrábi békéltető tárgyaláson. Csakhogy míg Zrínyi a parasztok elleni megtorlásból vonja ki magát betegség címén, addig Erdődy a velük való megegyezést igyekszik ezzel lehetetlenné tenni. Hasonlóképpen átlátszó ürüggyel hárítja el Zrínyi a királynak azt a kívánságát is, hogy a parasztok vezetőit tartóztassa le: írjon a király Leslie varasdi generálisnak, mert az ő csapatai közelebb vannak a felkelőkhöz. A letartóztatásokat egyébként fölöslegeseknek tartja, mert a parasztok pillanatnyilag békében vannak földesuraikkal. Egyedül Babics Miklósnak, a felkelés vezérének a letartóztatását tartaná kívánatosnak, akit „nyughatatlan természetű ember"-nek nevez és akitől szerinte „a jövőben sem lehet semmi jót várni". (219. lev.)

A mozgalom ezután sem csendesedett le, és Erdődy egyremásra küldözgette leveleit az udvarhoz,[24] ahol már kezdték unni az ügyet. A kancelláriai előterjesztésekben mind gyakrabban tér vissza az a kívánság, hogy intézzék már el végérvényesen a lázadás ügyét és ne zaklassák vele örökösen a királyt. Az elviselhetetlen nyomorúságtól szabadulni akaró jobbágyok azonban nem törődve a király nyugalmával, egyenesen hozzá fordultak, és kérték az Erdődy emberei által időközben elfogott Babics szabadon engedésének elrendelését.[25]

A megritkult források nyomán az eseményeket nem tudjuk pontosan követni, de annyi megállapítható, hogy 1657-ben még mindig Babics személye körül folyik a vita. Erdődy 1657 első felében írt felterjesztésében azt kéri, hogy a király rendelje el a letartóztatott Babics elleni törvényes eljárást és megbüntetését. Zrínyinek ez év október 14-én írott leveléből értesülünk az ő álláspontjáról. Míg két évvel előbb ő is helyeselte Babics lefogását, addig most szabadon akarja engedni. Megírja, hogy felszólította Erdődy Györgyöt Babics átadására, amit azonban ez megtagadott. Pedig — hangsúlyozza Zrínyi — neki olyan biztosítékai vannak a parasztoktól, hogy ha most Babicsot szabadon engednék, a parasztok meghódolnának. (240. lev.)

[24] Vö. *Széchy* III, 107.
[25] Propos. et opin. 23 fasc. 39.

Bár megfelelő források hiányában az eseményeket nem tudjuk pontosan követni, az megállapítható, hogy a parasztoknak sikerült végül némi eredményeket elérni. Ha nem is tudtak jelentős könnyítéseket kiharcolni, legalább rögzítették szolgáltatásaik mértékét. A tárgyalások előrehaladása derül ki Zrínyinek a káptalanhoz 1658. február 2-án írt leveléből is, mert itt a közeli megegyezés reményében már azt kéri, hogy a káptalan az imént még lázadó jobbágy-katonákat bocsássa rendelkezésére egy portyázás céljából.[26]

A felkelés utolsó hulláma 1659 tavaszán tajtékzott fel. Zrínyi április 7-re felkelést rendel el a sziszeki jobbágyok ellen; 27-én kelt levelében pedig leszögezi, hogy a posavinai parasztok mozgalmát már rég lecsendesítette volna, ha közben új események ezt meg nem zavarják. Így Erdődy, valószínűleg e hó elején, a károlyvárosi végek csapatait mozgósította parasztjai ellen és az összetűzésnek mindkét részről sok halottja volt. A katonaság visszavonulása után a parasztok Erdődy várát és néhány nemesi-kúriát felperzseltek. A felkelés lappangó tüze tehát újra magasra lobbant, ami Zrínyit ismét cselekvésre késztette. Leírja Zrínyi, hogy sok paraszt a Kulpa vidékére húzódott, a török határ közelébe, a törökök pedig erősen fegyverkeztek a határ mentén. Úgy látszik, attól tartott Zrínyi, hogy a jobbágyok — miként ezt korábban már kilátásba helyezték — földesuraik zsarnoksága elől a törökhöz akarnak csatlakozni. Ennek megakadályozására, „látván tehát országunknak ezt a nyilvánvaló veszedelmét", a nemesi csapatokkal és saját fegyvereseivel a határra sietett. Hogy ezután mi történt, arról nem számol be Zrínyi szűkszavú jelentése. Csak annyit mond, hogy Erdődy és a káptalan jobbágyait „lecsendesítette", a törökök pedig „elszéledtek". Fegyveres megjelenése valószínűleg meghódolásra késztette őket, de úgy látszik, egyidejűleg a földesurakat is sikerült engedményekre bírnia. Erre következtethetünk Zrínyi április 27-i levelének utolsó mondatából: „Sohasem fog ez a lázadás újra feléledni, ha uraik nem szolgáltatnak erre újabb ürügyet." Tudomásom szerint ez az utolsó mondat, melyet Zrínyi a felkeléssel kapcsolatban leírt, és végső fokon ez is a földesurakra hárít minden felelősséget. (262. lev.)

[26] *Csapodi* 22. sz.

A felkelés ügye ezzel lényegében lezárult, bár Erdődy és jobbágyai között a vita még ezután is többször kiújult. Az 1653-tól 1659-ig tartó horvátországi parasztmozgalom egész történetét ugyan még nem látjuk világosan, a rendelkezésre álló adatokból azonban módunk van megállapítani és értékelni Zrínyi szerepét, másrészt meghatározni, hogy mit jelentett Babics Miklós parasztjainak hat évig tartó bátor ellenállása az ő fejlődésében, politikai nézetei további alakulásában.

Zrínyi szerepének értékelése körül a horvát történetírásban különböző nézetek támadtak. Vjekoslav Klaić, aki Zrínyinek Petrechich püspökhöz írott, a parasztság igazát elismerő levelének részleteit publikálta, igen pozitívan méltatja Zrínyi eljárását. Álláspontját még tovább fejlesztette Vaso Bogdanov, aki Zrínyiben szinte már forradalmárt lát a jobbágyság ügyét pártoló állásfoglalása miatt. Ezzel szemben Nada Klaić Bogdanovval vitatkozva Zrínyinek semmiféle pozitív szerepet sem tulajdonít. Szerinte Zrínyi felfogása semmiben sem különbözik az Erdődyétől, s pusztán a vele való ellenségeskedése miatt védte annak jobbágyait. Ő csak két feudális úr marakodását látja kettejük ellentétében, s Zrínyinek a jobbágyok érdekében való lépéseit pusztán ebből magyarázza.[27] Ez az utóbbi vélemény teljesen téves, de ugyanakkor az előbbi is egyoldalú. Mindkét felfogás pusztán a helyi viszonyok és a földesúr-jobbágy ellentét szempontjából értékeli a bán tevékenységét, holott azt elsősorban távolabbi politikai céljai, török- és Habsburg-ellenes tervei és abszolutisztikus törekvései oldaláról lehet helyesen megítélni.

Igaz, hogy Zrínyi — jól felfogott érdekei miatt is — a jobbágyokkal szembeni emberséges magatartásnak, a jobbágygazdaság védelmének a híve, mindebből azonban hiba volna arra következtetni, hogy a parasztok ügyével azonosította volna magát, hogy kilépett volna feudális osztálykereteiből. Valamiféle forradalmi szerepet tehát semmiképpen sem tulajdoníthatunk neki. Zrínyi feudális politikusként jár el a felkeléssel kapcsolatban, csakhogy tetteinek irányát nem a feudális földbirtokos

[27] *Vj. Klaić*: i. m. 10—3.; *V. Bogdanov:* Historijsko značenje urote. Zrinskih i Frankopana. Likovi i pokreti, Zagreb 1957. 7—47.; *N. Klaić:* O historijskom značenju Zrinjsko-Frankopanske urote. Isztoriszki Pregled 1958. 120.

szűklátókörűsége és a kizsákmányoltak iránti gyűlölete szabta meg, sőt nem is egy rivális nagybirtokossal szembeni személyes vagy gazdasági ellentéte, hanem a függetlenség és az abszolutizmus politikusának széles látóköre, nagyszabású politikai koncepciója. Semmiképpen sem lehet Zrínyi eljárását Erdődyvel való ellentéteire visszavezetni, hiszen ez az ellentét éppen a parasztfelkeléssel kapcsolatban éleződött ki, a források korábban nem beszélnek erről.

A Zrínyi—Erdődy ellentétnek egyébként is mélyebb politikai háttere van. Erdődy Imre ugyanis hírhedt aulikus ember, aki később tagja lett a Wesselényi-féle összeesküvés résztvevői felett ítélkező bíróságnak is. Méltán sorolható a Habsburg-udvar politikáját elszántan támogató és Zrínyi által oly lesújtóan jellemzett főurak, Lippay, Nádasdy, Wesselényi és társai közé. Erdődy Imre és testvére, György 1653—54-ben valóságos kampányt folytatnak Zrínyi ellen, mindent elkövetve, hogy a közvéleményt és elsősorban az udvart Zrínyi ellen hangolják. Ennek egyik dokumentuma a már többször idézett magyar nyelvű *Relatio*, mely Zrínyire igyekszik hárítani minden felelősséget. Erdődy Imrének György bátyjához 1654-ben írott egyik levelében pedig ezeket a sorokat olvassuk: „én ennek [ti. a felkelésnek] oka nem vagyok, hanem az, aki az én káromat magának akarja használni, s tudja az ördög ennél is több intentiói voltak", majd később: „a pórok nem cselekednének, ha biztatójok nem volna". Erdődy György pedig ugyanebben az évben Batthyánynál próbálja befeketíteni Zrínyit, a „közigazságra és a nemesi szabadságra" hivatkozva. Jellemző, hogy még a felkelés végleges lecsendesítése után, 1662-ben is hangoztatja Erdődy Imre, hogy a jobbágyoknak Zrínyi a felbujtójuk: „ezeknek az póroknak biztatások vagyon"; „ennek az rebelliónak az az auktora, aki mindnyájunknak hereditárius ellensége" — olvassuk egyik, György bátyjához írt levelében.[28] Az Erdődyek ott lehetnek annak az 1654-ből származó kémjelentésnek a hátterében is, amely az udvar figyelmét Zrínyi veszélyes politikai törekvéseire hívja fel, s amellyel még foglalkozni fogunk. Ebben a jelentésben olvassuk: „Titkos utakon kiviláglott, hogy gróf Zrínyi Miklós bán, ha nem is teljességgel kezdeményezője,

[28] Az idézetek *Somogyi Éva* idézett cikkéből valók.

de legalább is pártfogója és támogatója a mostani mozgalmaknak, és a parasztok szlavóniai felkelésének." Miután pedig a kémjelentés mindezt összekapcsolja a Zrínyieknek Velencével való szívélyes kapcsolataival, valamint nagyobb hatalom megszerzésére irányuló törekvésükkel — világosan látható, hogy a felkelés ügye összekapcsolódott az 1650-es években szembekerült udvari és ellenzéki csoportok küzdelmével.[29]

Rendkívül fontos az a mozzanat is, hogy az Erdődyek Zrínyi eljárásában a „nemesi szabadság" megsértését látják s ezt hangoztatva igyekeznek ellene hangolni más főurakat, valamint magát az udvart is. Jellemző, hogy az udvar, amely maga is sorra sérti a főurak rendi szabadságjogait, pártolja a rendi jogai védelmében Zrínyivel szemben vádaskodó Erdődyt. Az udvarnak nem érdeke, hogy Magyarországon és Horvátországban megszilárduljon a rend, s ha egy rendi méltóság kezében is, kialakuljon valami hatalmi központ. Már pedig Zrínyi éppen erre törekszik. Egyelőre mint bán, megkísérel Horvátországban szilárd hatalmi bázist kiépíteni, s ennek érdekében nem habozik feláldozni egyes földesurak érdekeit. Számára nem a „nemesi szabadság" a legfőbb eszmény, hanem az ország érdeke, a „bene commune", a „közjó", s ha ezt csak a nemesi szabadság sérelmével lehet szolgálni, ő kész erre.

A parasztoknak kedvező s Erdődy érdekeivel szembenálló lépésekre kényszerítette az ország érdeke a török-kérdés miatt is. Kezdettől fogva megszabta cselekedeteinek irányát a török közelsége, s legfőképpen arra törekedett, hogy a fellázadt jobbágyok és vlach katonák ne közeledjenek a törökhöz. Ellenkezőleg, megkísérelte ezeket a határvidéki jobbágyokat mennél jobban a török elleni védelem szolgálatába állítani. Az Erdődy-párti *Relatio* is írt arról, hogy a jobbágyok Zrínyi hatalma alá szeretnének kerülni. Ugyanígy az 1654. évi kémjelentés a sziszeki jobbágyokról állítja, hogy azok „hadügyi vonatkozásban" Zrínyi alá akarnak tartozni. A lázadó jobbágyok és féljobbágy sorban lévő földesúri vlach határőrök tehát jogaikat úgy vélték a legjobban biztosíthatónak, ha Zrínyi, vagyis a bán hatásköre, parancsnoksága alá tartoznának a katonai szolgálat dolgában.

[29] *V. Windisch É.:* Feljelentés Zrínyi Miklós ellen (1654). ItK 1954. 322.

Zrínyi minden bizonnyal titokban támogatta ezt a törekvésüket, hiszen ez lehetővé tette volna a báni katonaság komoly megerősödését, ami kedvezőbb feltételeket teremtett volna a török elleni harcok szempontjából és egyúttal növelte volna hatalmát az országon belül is. Sőt ez által kedvezőbb pozícióba került volna a terveit annyiszor keresztező károlyvárosi és varasdi császári generálisokkal szemben is, s a siker nagyobb reményében folytathatta volna küzdelmét az ezek alá rendelt szabad vlach határőrségnek a báni hatalom alá rendelése érdekében.

Íme milye sokágúan fonódott össze az ország érdeke a parasztfelkelés ügyével. Ebben a kérdésben Zrínyi minden lépését a központosítás útját egyengető machiavellista politikus célkitűzései szabták meg. Ez a legfőbb tanulság Zrínyinek a parasztfelkelésben tanúsított magatartásából. Igaz, hogy a báni hatalom katonai megerősítésére, a császári tábornokok háttérbeszorítására, s az ország egységét veszélyeztető, bécsi zsoldban lévő szabad vlachok ügyének rendezésére nem sikerült a felkelés eseményeit felhasználnia, mégis elérte, hogy a török ne húzzon hasznot a határain hat évig tartó felkelésből, s Erdődy minden áskálódása ellenére, amíg csak lehetett, elkerülte a jobbágyok elleni katonai akciót.

Ezek után aligha lehet kétségünk az iránt, hogy adott esetben Zrínyi nem habozna a parasztság katonai erejére támaszkodni, ha úgy látja, hogy az „ország érdeke" ezt kívánja. Annál is inkább, mert a horvát parasztoknak földesuraikkal szembeni hat évig tartó bátor ellenállása megismertette vele a népben rejlő erőket.

Zrínyi a népet eddig is becsülte, de mint a *Vitéz hadnagy*-ból kiderül, nem bízott kezdeményező, cselekvő erejében s katonai képességeiben. A parasztfelkelés alkalmával fel kellett ismernie, hogy a nép kitűnő erőforrás lehet felszabadító harcai számára. Lassan alakulhatott ki ez az álláspontja, de hogy kialakult, azt bizonyítja a *Mátyás-elmélkedések* és a *Török Áfium,* valamint későbbi tettei. Ha tekintetbe vesszük, hogy az 1653-ban befejezett *Vitéz hadnagy*-ban még lebecsülte a parasztok katonai képességeit, az 1660—61-ben írt *Török Áfium*-ban viszont már a parasztokból toborzott hadsereg programját hirdeti, akkor nem nehéz felismernünk, hogy Zrínyi álláspontjának megváltozásában a közben lejátszódott parasztfelkelésnek volt döntő szerepe.

A nádorság terve

Zrínyi abszolutisztikus törekvéseinek első konkrét megjelenési formája a nádori szék elnyeréséért folytatott küzdelem volt. Eddig tárgyalt művei alapján kimutattam, hogy a nemzet előtt álló nagy feladatok megoldására, a függetlenségi küzdelmek vezetésére, a magyar abszolutizmus megteremtésére saját személyét tartotta alkalmasnak. Könnyen lehet, hogy Zrínyi agyában már ekkortájt megfordult a Habsburgoktól megszabadított magyar trón elfoglalásának a gondolata is. Malvezzi többször idézett munkájába számos olyan lapszéli jegyzetet írt, mely a trónutódlás, királyválasztás stb. kérdéseivel foglalkozott; ezeket a problémákat tehát legalábbis fokozott figyelemmel kísérte.[30] Ő azonban a reális lehetőségek felhasználásának, az idő és alkalom helyes megválasztásának az embere és éppen ezért egyelőre olyan közvetlen célt tűzött maga elé, amelyre ekkor az alkalom kínálkozott.

1653 őszén Pálffy Pál nádor már halálos beteg volt, számolni kellett a nádori szék közeli megüresedésével. A nádor a külföldön tartózkodó király helyettese az országban, és bár a bécsi kormány a nádor hatáskörét erősen csorbította, a nádor személyén még mindig nagyon sok múlt. Nem volt közömbös a nemzeti törekvések szempontjából, hogy vajon a bécsi udvar egyik híve vagy pedig a függetlenség politikusa ül-e majd Pálffy székébe. Ha talán egy kicsit túloz is Zrínyi, mégis alapjaiban jogosult a nádori méltóság fontosságára vonatkozó kijelentése: „Magyarország dolgainak mind jó, mind gonosz szerencséje az palatinusság administratiójábul legkiváltképpen vagyon. Annak viselője mind jót, mind gonoszt országunkra hozhat." (185. lev.) Mikor Zrínyi ezeket a sorokat 1653 őszén Rákóczihoz írt emlékiratában leírta, bizonyára arra is gondolt, hogy mivé lehetne a nádorság feudális közjogi funkcióját fejleszteni. Az ország második embere vajon nem ragadhat-e a kezébe jelentős erőket, és vajon nem lehet-e képes az ország politikai újjászervezésére a király helyett? Zrínyi ismert hasonló példákat a történelemből, de különösen szeme előtt lebeghetett a francia abszolutizmus kialakulása. Richelieu és Mazarin működése

[30] *Drasenovich* 39.

ezekben az években nagyon erősen foglalkoztatta. Vittorio Siri *Mercurio*-jában lapszéli jegyzetet fűz Richelieu egyik tettéhez; a *Vitéz hadnagy* egyik főforrása is éppen egy Richelieu-ről szóló könyv volt: de Silhon műve. Könyvtárának jegyzékében egy Richelieu és Mazarin tetteivel foglalkozó külön kis könyvecskét is találunk 1652-ből, és megvolt könyvtárában de Silhonnak egy 1651-ben kiadott röpirata is Mazarin-ről.[31] A Richelieu és Mazarin iránti érdeklődése annak a jele, hogy tanulmányozni akarta azokat a politikai eljárásokat, melyekkel egy országnak a király utáni legmagasabb tisztségét betöltő államférfia az abszolutizmus kiépítésének nagy munkáját végrehajthatja.

Érthető ezért, hogy Pálffy utódjává önmagát szemelte ki, s a nádori székből szerette volna megkísérelni nagy politikai terveinek megvalósítását. Ennek érdekében írja meg 1653 őszén híres emlékiratát II. Rákóczi György fejedelemhez. (185. lev.) Rákóczi támogatását feltétlenül biztosítani akarja és ezért az emlékiratban részletesen megokolja, hogy miért pályázik a nádori tisztségre és hogy az országnak s a fejedelemnek milyen érdekei fűződnek ügye sikeréhez.

Felsorolja az emlékiratban a számba jöhető jelölteket — az udvari párt tagjait — és bebizonyítja, hogy mindegyik csak önző érdekeket képvisel, nem a haza java és szabadsága vezérli tetteiket, hanem az érsek és ezért csak kárt okoznának a nemzetnek. Kijelenti — nyilván csak a kötelező szerénységből —, hogy saját magát sem tartja alkalmasnak a nádorságra, de a többi jelöltnél nem tartja magát alábbvalónak, „ha nemzetit, ha esztendeit, ha készségét, ha cselekedettel tett bizonyságit, ha hazájához való szeretetit — akivel bizony mindeneket meggyőz — tekinti". Az emlékirat szerint éjjel-nappal azon töródik, miként szolgálhasson hazájának, hazaszeretetben senki sem múlja felül: ez az egyetlen érdem, melyet magának tulajdonít. Ellenfeleiből éppen a hazaszeretet hiányzik, ezért alkalmatlanok a tisztségre.

Zrínyi természetesen tudatában volt annak, hogy megvannak a képességei a nádorsággal járó feladatok teljesítésére. Ezt el is árulja, amikor kifejti, hogy „az nagy tiszteknek osztása, ...valahol fávorral, grátiával és practicával osztatik: veszett

[31] *Drasenovich* 47.; Bibl. Zr. 66, 24, 28.

respublica az; hanem az dicsiretes, az hol semmi más, csak az érdem egyedül viszi embert elő". A saját rátermettségébe vetett hit elválaszthatatlanul együtt jár azzal a gondolattal, hogy a vezetésre való képesség kötelezi is őt a nehéz feladat vállalására. Kifejti, hogy nem személyi ambíciók és érdekek sarkallják, nem előnye, inkább kára származnék abból, ha ott hagyná a Muraközt, ahol „félnek az ellenségi tőle, szeretik barátjai, alatta való mind muraközi, mind horvátországi vitézlő rend csaknem imádják". Ezek azonban most mellékes szempontok, az ország érdekei a nádori szék elfoglalását kívánják. Szinte szó szerint ismétli meg a *Vitéz hadnagy* előszavának azt a mondatát, melyben hangsúlyozta, hogy senki se válasszon magának könnyű hivatást, hanem olyat, melyből a nemzetnek haszna lehet. Itt azt írja: „az hazájaszerető urnak, legfőképpen magyarnak, nem azt kell tekinteni, hogy mi kedves, mi alkalmatos, hanem micsoda hazájának jobb és hasznosabb". A rátermettség tudata egyesül itt a hazáért való feladatvállalás kötelezettségének érzésével.

Az emlékirat néhány mondata a saját nádorságára vonatkozó elképzelésnél is messzebbre mutat. Miután Zrínyi felsorolta az udvari párt lehetséges nádorjelöltjeit, nem tér át mindjárt saját jelölésének kérdésére, hanem előbb a következőket írja: „Vagyon ezeknél mind jobb, ha ugyan leódjuk passiónkat szemünkrül, a ki többet tud, többet kíván azoknál cselekedni, és noha az sincsen perfectióban, — az minthogy senki sincsen — az többire nézve ugyan jó; és ez 445." Rákóczival való levelezésében a neveket Zrínyi mindig titkos jelekkel írta, de ezeket sikerült feloldani. A 445-ös szám mögött rejtőző személy kilétét azonban még nem állapította meg a kutatás, pedig ez fontos volna Zrínyi álláspontjának az ismerete szempontjából. A 445-ös számmal jelzett személyt ugyanis még saját magánál is alkalmasabbnak tartja a nádorságra, és csak azért ajánlja ehelyett „utolsóra" önmagát, mert a 445 megválasztása nem lehetséges: „De nagyságos uram, ennek nevét nevezni sacrilegium és mortale peccatum, azért igen kételkedem benne, sőt csaknem bizonyos vagyok, hogy ez a kivánság füsttel elegyednék és eloszlanék, annak kezében, a ki hordozná." Ha ennek a mondatnak a fogalmazására gondolunk, valamint Zrínyinek arra a valamivel lejjebb olvasható megállapítására, hogy „sacrilegusnak mondanák" azt, aki nyilvánosan valami jót mondana a fejedelemről,

akkor aligha gondolhatunk másra, mint hogy a 445-ös szám magát a címzettet, — a Magyarországon is birtokos — II. Rákóczi Györgyöt jelenti. Az erdélyi fejedelemnek Habsburg-Magyarország nádorjelöltjeként való emlegetése valóban merész gondolat, az udvar szemében bizonyára „sacrilegium és mortale peccatum", s ennek a gondolatnak a felvetése csakugyan szükségessé teszi a katolikus főurak számára, hogy „leódjuk passiónkat szemünkrül". Amennyiben a 445-nek ez a megfejtése helyes, Zrínyi már 1653-ban gondolt Magyarország és Erdély Rákóczi kezében való egyesítésére, vagyis arra a tervre, melyet néhány év múlva sokkal fejlettebb formában kidolgozott.[32]

A nádorságról szóló emlékirat jelentős állomás Zrínyi írói fejlődésében is: ez az első publicisztikai műve. Már ebben az első ilyen jellegű írásában megmutatkoznak a kitűnő publicista erényei. Rendkívül világos okfejtéssel, logikus gondolatmenettel adja elő mondanivalóját. Ügyel arra, hogy a felvetett kérdést minden oldalról megvilágítsa és ezzel eleve elkerülje a kérdés tisztázatlanságából eredő ellenvetések lehetőségét. Még nem éri el későbbi röpiratainak páratlan tömörségét és stílusuk rendkívüli kifejezőerejét, egyes részletekben azonban mint íróművész is remekel. Ellenfeleinek néhánysoros bemutatása a jellemzés kitűnő teljesítménye. Nem fejtegeti hosszasan a nádori tisztségre való alkalmatlanságukat, mindössze egyetlen, jellemző mozzanatot ragad ki magatartásukból. Ez azonban elegendő ahhoz, hogy előttünk álljon a hazáját eladó, önző érdekeit hajszoló egyik vagy másik főúrnak az alakja. Ki kell még emelni Pálffy nádor részletesebb jellemzését, melyben mesterien tudja bemutatni egy rokonszenves, de balkezes politikus típusát, a mindennapi politikai harcokban való rendkívüli éleslátásról tanúskodva. Kitűnően választotta meg emlékiratának a formáját is. Nehéz lett volna első személyben beszélnie saját érdemeiről, és ezért egyik bizalmas emberének a munkájaként fogalmazta meg írását. Így kötetlenül fejthette ki érveit saját maga mellett.

Első publicisztikai műve is tanúságot tesz széles politikai látóköréről: a hazai problémáknak a világpolitikai események-

[32] A titkos jel megfejtésének fenti lehetőségére *Heckenast Gusztáv* hívta fel a figyelmet.

kel való összekapcsolásáról. Az emlékiratban részletesen tájékoztatja a fejedelmet a külföldi eseményekről, mert — mint mondja — „az magunk administratiójában szükséges az szomszédunkét tudni, és az bölcs statuaris minister, aki a messzi való dolgokat tudja a maga hasznához kapcsolni".

Zrínyi végül arra kéri Rákóczit, hogy ha érdemesnek tartja őt a nádorságra és támogatni fogja, akkor azt egyelőre titokban tartsa, mert kárára volna az ügynek, ha megtudnák, hogy ő a fejedelem bizalmát élvezi. Rákóczi már 1653 decemberében kedvező választ adott Zrínyi levelére, de ez csak a következő év februárjában jutott el Zrínyihez, aki február 21-én kelt levelében köszöni meg a fejedelem jóindulatát, biztosítva őt hűségéről. (192. lev.)

A nádorság kérdése időközben még jelentősebbé vált. Pálffy még 1653 végén meghalt ugyan, az országgyűlést azonban nem hívták össze. Lippay azon mesterkedett, hogy elmaradjon az új nádorválasztás, és ehelyett ő mint helytartó lássa el a nádori ügyeket egészen addig, amíg kedvező alkalom nem kínálkozna a német Puchaim megválasztására. Zrínyi február 21-i levelében beszámol erről Rákóczinak, közli, hogy az érsek megkapta és állandósítani akarja a helytartóságot, mert tudja, hogy egy most megtartott országgyűlés keresztülhúzná számításait. „Bizony Nagyságos Uram — fakad ki Zrínyi — magyaroknak valóban föl kell nyitnia most az szemeket, mert most kovácsolják kezekre-lábakra bilincset és nyakokra igát." (192. lev.)[33]

Zrínyi talán nem is sejtette, hogy az udvari körök ő ellene irányuló lépéseit is találóan jellemezték ezek a sorok. A marhakereskedelemmel kapcsolatos konfliktusok óta egyre gyanúsabbnak kezdték találni Zrínyi és öccse tevékenységét, úgyhogy egy ügynököt megbíztak a Zrínyiek alapos megfigyelésével, szándékaik kifürkészésével. Így született meg 1654-ben a már említett kémjelentés, melynek szerzője így összegezi benyomásait: „előttem különféle jelek hosszadalmas megfigyelése folytán igen valószínűnek látszik, hogy fentnevezett grófok alkalomadtán valami nagyobbá akarják tenni magukat és új tisztségek elérésén jár az eszük." Az udvar megbízottja tehát megneszel-

[33] *Széchy* III, 55.

hetett valamit Zrínyi nádori tervéről, ami automatikusan magával hozta volna, hogy a megürült báni méltóságba viszont öccse kerül. A Rákóczival való kapcsolatokat azonban, úgy látszik, sikerült Zrínyinek titokban tartania, mert erről a jelentésben nincsen szó, pedig szerzője igyekszik mennél több kompromittáló adatot felsorakoztatni, így a parasztfelkeléssel kapcsolatban, de különösen a Zrínyiek velencei összeköttetéseire vonatkozóan. Ez utóbbiakat különösen veszélyeseknek nyilvánítja, elmondván, hogy „Zrinyi Péter gyakran van Velencében és most is odament; valahányszor onnan visszatér, végül is valamilyen uton találkozni szokott bátyjával". Mindezek alapján logikus a feljelentő javaslata: „szükséges lenne, hogy Felséged titkon bízza meg gráci titkos tanácsát, és a szlavóniai és horvátországi generális urakat, hogy a fent nevezett két grófot, amilyen titokban csak lehet, tartsák szemmel, szándékaikat figyeljék meg, és próbáljanak ezekbe belemélyedni."[34] Javasolja továbbá, hogy tiltsák meg a Zrínyiek velencei utazásait, ami 1654-ben meg is történt, de Zrínyi Péter ezzel nem sokat törődött [35]

Az érsek és Puchaim eközben igyekeztek elaltatni a magyarok éberségét, Puchaim Zrínyit is rá akarta bírni, hogy egyezzen bele az érsek kormányzásába, a törökön keresztül pedig Rákóczit szeretné megnyerni, hogy támogassa nádorválasztását. Puchaim ugyan 1654 tavaszán átmenetileg kiesett az udvar kegyeiből és így megszűnt veszélyes jelölt lenni,[36] de ugyanakkor Bécs tudomást szerzett Zrínyi és Rákóczi kapcsolatairól. Thorday Ferenc, a fejedelem portai követe a császári követnek kifecsegte Zrínyinek és Batthyánynak a fejedelemhez fűződő barátságát.[37] Zrínyi éppen ettől tartott, tudván, hogy ha az udvar bizalmatlan lesz iránta, akkor könnyen kihagyhatják a jelölésből.

Az országgyűlés elhalasztására irányuló mesterkedéseknek egy váratlan esemény, a trónörökös IV. Ferdinánd halála vetett véget. A császárnak most a trónöröklés rendezése, a Habsburg-

[34] *V. Windisch É.:* i. m. 319—22.

[35] Zrínyi Péter 1654-ben Dalmáciában hadakozott a törökkel az udvar intenciói ellenére. Kapcsolatai voltak a raguzai köztársasággal is. Vö. *Vladimir Košćiak:* Korrespondencija dubrovačke vlade s Nikolom Frankopanom i Petrom Zrinskim. Zbornik historijskog instituta Jugoslavenske Akademije. I. (Zagreb 1954) 189—222.

[36] *Széchy* III, 54.

[37] *Szilágyi S.:* Erdély és az északkeleti háború. Bp. 1890. I. 251—2.

ház trónutódlásának biztosítása érdekében sürgőssé vált az országgyűlés, és ezért kénytelen volt összehívni 1655 elejére. Ezen, a század egyik legnevezetesebb és legviharosabb országgyűlésén, kellett eldőlnie a nádorság kérdésének is.

Az 1655. évi országgyűlés

Hat évi szünet után 1655. január 24-re hívta össze a király a nagy várakozással megelőzött országgyűlést.[38] Zrínyi január 21-re Zágrábba összegyűjtötte a horvát rendeket a követi utasítások elkészítésére. Az utasítások kimondják, hogy a követek mindenekelőtt a nádorválasztást szorgalmazzák és ha Zrínyi bejut a jelöltek közé, akkor rá szavazzanak. Zrínyi maga január 24-én még Csáktornyán volt és csak ezután indult el, de az országgyűlés megnyitását szokás szerint ismét halasztgatták.

Az országgyűlésen tekintélyes párttal rendelkezett. Mellette voltak a horvát rendek. Horvátországi népszerűségének a visszhangja lehet Ráttkay többször idézett könyvének az a megjegyzése, hogy az 1646-ban megválasztott Draskovich János már az ötödik olyan nádor volt, aki a báni székből emelkedett oda. Ez nyilvánvaló célzás arra, hogy ismét a horvát bánt kellene megválasztani.[39] Zrínyit támogatták természetesen az erdélyi fejedelem és Lórántffy Zsuzsanna követei: Mednyánszky Jónás és Klobusiczky András, nemcsak szavazataikkal, hanem a fejedelem politikai súlyával is. Pozsonyba érkezése után Klobusiczkyval fel is vette Zrínyi a kapcsolatot. „Klobusiczky urammal — írja Rákóczinak — mivelhogy Nagyságod parancsolja, szintén úgy beszéllek c o n f i d e n t e r, mint ha az Nagyságod személye volna." (213. lev.) Számíthatott Zrínyi a protestáns rendek támogatására. A protestánsok úgysem reménykedhettek protestáns nádor megválasztásában és ezért a vallási viszályokat ellenző, a klérussal szemben álló Zrínyinél jobb jelöltjük nem lehetett. A protestánsok szavazatait már az is biztosította, hogy

[38] Az országgyűlés eseményeire vonatkozólag lásd: *Széchy* III, 55—99. Ahol nem hivatkozom más forrásra, ott az ő a d a t a i t használom fel.

[39] Vö. *Kanyaró F.*: Zrínyi születése. Figyelő XX, 91—2.

Rákóczi Zrínyi mellett foglalt állást. Végül a Rákóczi-barát főúri csoport tagjai is Zrínyi párthívei közé számítottak.

A szavazatokban tehát bízhatott Zrínyi, de annál bizonytalanabb volt, hogy vajon bejut-e a jelöltek közé. Februárban, még az országgyűlés megnyitása előtt, Bécsbe ment, hogy jelölését szorgalmazza. Bécsi látogatásáról levélben számolt be a fejedelemnek, melyben közli, hogy a bécsi urak most nagyobb respectussal vannak iránta, mint azelőtt, de azért még nem tudja, bekerül-e a jelöltek közé. Kifejezést ad az érsek iránti gyanújának: „Érsek, Puchaim főznek valamit, meglássuk, quid parturiunt, én hozzám mind kettő nagy exhibitiókkal vannak, én is szintén úgy hozzájok, nem hiszem, hogy ük hinnének nekem, de bizony én sem ő nekik". (212. lev.) Zrínyi gyanúja nem volt alaptalan, mert Lippay mialatt igyekezett kedveskedni, Rákóczinál próbálta őt hazug rágalmakkal befeketíteni — persze eredmény nélkül. Egyelőre azonban bizakodóan néz az események elé. Optimista hang csendül ki március 5-én Rákóczihoz írt leveléből: „Ujságot még most nem írhatok Nagyságodnak, tudom, hogy hamar nap leszen ujságunk, adja Isten jó legyen." (213. lev.)

Lippay és a klérus még mindig azon mesterkedett, hogy a nádorválasztás halasztassék el a következő országgyűlésig és addig ő legyen a helytartó. A király ezt javasolta az országgyűlésnek, miután március 3-án végre Pozsonyba érkezett. Szelepcsényi György kancellár, számos főúr kíséretében, március 13-án vitte az összegyűlt rendek elé a királyi leiratot, amely képmutató módon „a mágnások közötti ártalmas és veszélyes veszekedések elkerülése végett" három évre el kívánta halasztani a választást. A megyei követek — kivált a protestánsok — erélyes felirattal tiltakoztak ez ellen és ragaszkodtak a nádorválasztáshoz. Amíg ez meg nincs, nem voltak hajlandók másról tárgyalni. Így a király kénytelen volt végül a Lippayék tanácsai szerint összeállított jelölő iratot az országgyűlésnek átadni.[40] Zrínyi még aznap, március 15-én rövid levelet írt a fejedelemnek, így vetve papírra első benyomásait: „Kirekesztettük ugyan az Papokat az Palatinusságbul bizony verétékkel és fáradsággal,

[40] Vö. *Paur I.:* Adalék a protestáns ügy történetéhez az 1655-i országgyűlésen. Uj Magyar Museum 1856. I, 273—4.

de megadtuk az árát, én továbbra is adós leszek én német uraimnak." (214. lev.)

A jelölésből — mint közismert — Zrínyi kimaradt, és az országgyűlés így Wesselényit, az udvar hűséges emberét választotta nádorrá. Zrínyi mellőzése a nemzet többsége akaratának a semmibevevését jelentette és óriási felháborodást váltott ki. Klobusiczky március 23-án Rákóczihoz írt levele szerint „az urak mind agyon ütettek, ugy járnak, lator áruló érsek dolga, mind nagyságod és urak bosszujára cselekedte azt".[41] Wesselényi ezutáni országgyűlési szereplése igazolta a közvéleménynek és Klobusiczkynak azt a gyanúját, hogy benne az érsek a saját emberét igyekezett a nádori székbe ültetni, ha már a helytartóságtól elesett. Az országgyűlés vége felé Klobusiczky már megállapítja: „egyedül csak az egy pap hordozza az dolgot", ami pedig Wesselényit illeti: „palatinus rabja az érseknek."

A legingerültebb persze Zrínyi volt, akinek nagy terveit egyelőre tönkretette az érsek ármánya és a király döntése. Hangulatáról Klobusiczky március 23-án kelt levele ad jellemző képet. Eszerint Zrínyi „sokszor mondja, ha lehetne bizony ma tenne koronát fejében nagyságodnak (Rákóczinak)". Zrínyi „most igen exacerbatus lévén", Klobusiczky nem is meri neki megmutatni Lippaynak Rákóczihoz írt említett rágalmazó levelét, melyet a fejedelem azzal a céllal juttatott Klobusiczkyhoz, hogy Zrínyinek is megmutassa. A fejedelem követe félti is Zrínyi hevességét, attól tart, hogy „vagy megítetik, vagy lekötik valami biztatással". Zrínyi azonban továbbra is óvatos volt, az új nádorhoz barátságos, igaz, hogy Klobusiczky megjegyzi: „de bizony csak szinnel", és egyelőre Rákóczinak sem ír, nehogy gyanússá váljék az udvar előtt. Elkeseredésében arra is gondolt, hogy ha Rákóczi birtokokat adna neki, átköltözne Erdélybe, vagy pedig Lengyelországba menne, ezek azonban csak a pillanatnyi hangulat termékei.

[41] Zrínyi országgyűlési ténykedésére rendkívül fontos források Klobusiczkynak a gyűlés tartama alatt Rákóczihoz küldött jelentései. Kiadva: *Pettkó B.:* Az 1655-i pozsonyi országgyűlés történetéhez. TT 1891. 171—6.; TL I, 117—8. (*Kosáry D.* indokolatlanul vonja meg a bizalmat a fejedelem követeinek jelentéseitől. Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába. Bp. 1951. 385—6.)

Zrínyinek a nádori kudarca feletti elkeseredésében tett kijelentései közül az a legjelentősebb, melyben Rákóczi királlyá emelését említette. Ekkor ezt még valószínűleg nem gondolta át, de már megfogamzott agyában az a gondolat, amely az országgyűlés után néhány évig tetteit vezérelni fogja. Egyelőre még hátra van az országgyűlés további része, az udvar és az érsek egymás után igyekeznek elgáncsolni a rendek követeléseit és keresztülvinni saját javaslataikat: Zrínyinek egyelőre itt kell harcolnia. A nagy kudarc után nem veszítette el a fejét és fokozott energiával lépett a küzdőtérre. Bebizonyította tettekkel, amit Klobusiczky róla ekkor megállapított: „németnek, érseknek, papoknak, jezsuvitáknak nem barátja". Zrínyi erélyes fellépésének a jele az a sajnos csak hírből ismert beadványa, melyet a királynak adott át április elején. Klobusiczky április 7-én Rákóczinak is megküldi egyik másolatát, ezzel a megjegyzéssel: „kemény írás valóban."

Erre a keménységre szükség is volt, mert Zrínyi kudarca főúri párthíveit ingadozásra késztette. A továbbiakban leginkább a vármegyék és a városok követeire kellett támaszkodnia. Így volt ez a német katonaság kivitele tárgyában folytatott vitában. A vármegyék és a városok a Puchaim által 1651-ben behozott német katonák eltávolítását követelték, a papság és a főurak azonban a német katonáknak a következő országgyűlésig való ittmaradását javasolták. Zrínyi és rajta kívül egyetlenegy főúr, Szunyogh Gáspár, a katonaság kivonása mellett foglalt állást és elérték, hogy az országgyűlés határozatot hozott a katonaság három éven belüli kivonásáról. Az már nem az országgyűlésen múlt, hogy ennek a határozatnak nem lett következménye.

Az országgyűlés foglalkozott a jezsuita rend törvényes befogadására vonatkozó javaslattal is, de a gyűlés ezt elvetette.[42] Bár nincsen rá adatunk, feltételezhetjük, hogy ebben is benne volt Zrínyi keze. A volt jezsuita tanítvány világosan kellett hogy lássa a rend magyarországi szerepét. Hiszen ez a külföld előtt is köztudomású volt. A svéd kancellár már 1651-ben kijelentette: „Az ausztriai uralkodóháznak nincs birodalmaiban és tartományaiban alkalmasabb és hasznosabb serege a Jézus

[42] Vö. *Kanyaró F.:* Zrínyi ismeretlen munkája. TT 1890. 292.

társaságnál, mert ennek segítségével az alávetett népeket puszta intéssel engedelmességben tarthatja és tetszése szerint ide vagy oda vezetheti."[43] Zrínyi későbbi szereplése is igazolja azt a feltevést, hogy a jezsuiták befogadásának leghevesebb ellenzői közé tartozott. Erre mutat az 1659. évi országgyűlésen játszott jezsuitaellenes szerepe.

Az országgyűlés legnagyobb vihart felkavaró eseménye a Habsburg-ház örökösödési jogának elfogadására irányuló javaslat volt. Az udvari pártnak a javaslat melletti érveit jól ismerjük Pálfalvay János erdélyi választott püspök röpiratából, melynek egy példányát maga Zrínyi találta meg a pozsonyi pénzverő ház előtt.[44] Pálfalvay irománya megismétli azt az érvelést, mellyel Pázmány 1617-ben II. Ferdinándnak még elődje életében való megválasztása mellett kardoskodott. Pázmány akkor elsősorban arra mutatott rá, hogy a magyarság saját erejéből nem űzheti ki a törököt, sőt a megmaradt országrészek védelmét sem láthatja el, s így létérdeke, hogy a szomszédos Habsburg-uralkodó legyen a magyar trón ura.

Most, mikor a trónörökösnek a király életében való megkoronázása már nem volt probléma, az egyház a sokkal messzebbmenő követelések érdekében alkalmazza ugyanezt az érvet. Pedig azt lehetne hinni, hogy miután semmi sem valósult meg abból, amit Pázmány a Habsburgok uralma áldásos következményeiként megjósolt, az egyház inkább hallgatni fog a török elleni segítségről. Pálfalvay azonban abból, hogy a Habsburgok mind ez ideig nem tettek semmit sem az ország felszabadításáért, újabb érvet kovácsol. Szerinte a magyarok gyakori „lázadásai" miatt a király nem bízhatott bennük és méltán tarthatott attól, hogy amennyiben a töröktől elfoglalt részeket visszaszerzi, a magyarok immár nem érezve a török nyomást, a Habsburgoktól elszakadnának. Az erdélyi püspök ezért azt javasolja, hogy fogadja el a nemzet a Habsburg-ház örökösödési jogát, mondjon le a szabad királyválasztásról és akkor a király bizalmatlansága is eloszolván, a török kiűzése napirendre kerül. Az idegen ural-

[43] Idézi: *Alszeghy Zs.:* A tizenhetedik század. Bp. 1935. 6.

[44] A röpirat szerzőségét tisztázta és szövegét is közölte: *Baranyay B.:* Tanulmányok és közlemények a magyar jogalkotmány és köz-történet köréből. 2. füzet. Karcag 1927. Vö. uő: Az örökös királyság eszméje 1655—1687. és Esterházy Pál. Károlyi Árpád Emlékkönyv. Bp 1933.

kodónak ez az egyházi ügynöke nem restellte a magyarságot felelőssé tenni azért, hogy a Habsburgok nem törődtek az ország védelmével, a török elleni harccal. De Pálfalvay még tovább megy és azt állítja, hogy a nemzet számára hátrányos volna egy nemzeti király, mert míg a Habsburgok az örökös tartományok jövedelméből „védelmezik" Magyarországot, addig egy nemzeti uralkodó új terheket vetne ki az országra, amint azt Mátyás tette. Vagyis a röpirat szerzője és sugalmazói szerint az önállóság, a független magyar királyság szörnyű csapást, a Habsburg-ház örökös uralma viszont áldást és szabadságot jelentene.

Könnyen megérthetjük ezek után Zrínyi határtalan felháborodását, amit még külön fokozhatott a röpiratnak az az állítása is, hogy Magyarországon nincsenek hadvezetéshez értő emberek. Sajnos nem ismerjük annak a harcnak a részleteit, melyet Zrínyi az örökös királyság javaslata ellen folytatott. Mindössze annyit tudunk Klobusiczky leveléből, hogy a főurak „az egy Zrinin kivül... szabadságok mellett meg nem szólalnak". A megyei követekkel együtt kellett tehát a harcot megvívnia, szemben osztályának tagjaival. A főurakkal szembeni ellentétét jól jellemzi Klobusiczkynak az az adata, hogy Forgách Ádámot nyíltan „ország árulójának" nevezte. De ha a részleteket nem is tudjuk, annál jelentősebb az eredmény: az örökösödési javaslatot az országgyűlés visszautasította, a szabad királyválasztás jogáról nem mondott le. Zrínyi ügye így győzelmet aratott, ami annál értékesebb, mert az elkövetkező években a szabad királyválasztás joga nagy szerepet töltött be újabb politikai terveiben.

Az országgyűlés eseményei a szabad királyválasztás elve alapján megválasztott Lipót trónörökösnek és a császár harmadik feleségének a megkoronázásával véget értek. Június 19-én Zrínyi Thököly Istvánt keresi fel levelével,[45] 24-én Rákóczi Györgyöt már a gyűlés befejezéséről értesíti (215. lev.), július 11-én pedig már Csáktornyáról írja meg egyik velencei barátjának, Alessandro Mora-nak egy török sereg feletti győzelmét.[46]

[45] *Komlovszky T.:* Z. M. levele Thököly Istvánnak. ItK 1960. 75.
[46] *Nani* 6.

Az országgyűlés utórezgéseihez tartozhatott még szeptemberi pozsonyi látogatása, mely után végleg visszatért Csáktornyára.[47]

A Habsburg-ellenes erők szervezkedése

Az 1655-ös országgyűlés után a nemzeti erők tábora kiszélesedett. A nádorválasztásban elszenvedett kudarc és a szabad királyválasztás kérdésében elért győzelem egyaránt fokozta a Habsburg-uralommal elégedetlen erők ellenállását. Zrínyi 1656-ban írt leveleiben a korábbinál sokkal leplezetlenebbül ír a németekkel és magyar híveikkel szembeni ellenszenvéről. Wesselényiről 1656. január 1-én úgy nyilatkozik, hogy „ez az ember nem hogy teli volna irigységgel, de éppen irigység önnön maga"; Lippayról pedig ugyanebben a levélben ezt olvassuk: „ mivel minden fának vagyon férge, és minden saeculumnak gonosz geniusa, hadd legyen ő az, mint akar." (220. lev.) Október 30-án egynéhány „koszos német"-re panaszkodik, akik megakadályozták egyik török elleni katonai akcióját. (232. lev.)[48]

Zrínyi Habsburg-ellenes álláspontja az országgyűlés hatására megerősödött, de arról egyelőre nincsenek adataink, hogy az országgyűlést közvetlenül követő időszakban mit tett a nemzeti ügy érdekében. Nem nehéz azonban kikövetkeztetnünk, hogy a németellenes erők szervezése állt érdeklődése és munkája középpontjában. 1655 hátralevő hónapjaiból és 1656-ból ugyanis a bécsi uralommal szembeni ellenállásnak több olyan jelenségével találkozunk, melyek mögött ott érezzük Zrínyi kezét. Ezek között különös figyelmet kell szentelnünk Vitnyédy István politikai ténykedésének és Zrínyihez fűződő kapcsolatának.

Vitnyédy István kora politikai életének egyik igen jelentős alakja.[49] Apja gazdatiszt-féle volt, csak fia születése (1612) után nemesítették; felesége polgárlány. Ő maga Sopron város szolgá-

[47] Szeptemberi pozsonyi tartózkodását onnan tudjuk, hogy e hónap 12-én egy rövid, inkább udvariassági levelet innen keltez Rákóczinak. (217. lev.)

[48] Z. M. összes művei a levelet tévesen dec. 30-án keltezettnek mondja.

[49] Vö.: Vitnyédy; *Hörk J.:* Muzsaji Vitnyédy István. Száz 1907.; *Széchy* V, 145—6.; *D. Kosáry:* Français en Hongrie. 1664. Revue d'Histoire Comparée 1946. 54.

latába lépett, de mint kora talán legtehetségesebb ügyvédje, szoros kapcsolatba került az ország legtöbb vezető főnemesi és középnemesi családjával. Megbízóinak nemcsak jogi, de kereskedelmi ügyeit is sokszor intézte és rövidesen politikai bizalmasukká vált. Fáradhatatlan, mozgékony természete miatt szolgálatait nagyra becsülték, úgyhogy sokak számára nélkülözhetetlen lett. Alig volt nála tájékozottabb ember ekkor Magyarországon. Mivel a fél országgal levelezett (naponta megírt jó néhány hosszú levelet politikai, gazdasági vagy peres ügyekben), a hírek nagy része keresztülment az ő kezén; jól ismerte a politika kulisszatitkait, a legkülönbözőbb személyi kapcsolatokat és ellentéteket.

Aktuális tájékozottságához hatalmas történeti és politikai műveltség járult. Gazdag könyvtárat gyűjtött össze, kb. 450—500 kötetet. Ezek közt ott találjuk Bonfini, Forgách, Istvánffy, Ráttkay, Magyari István könyveit, továbbá az antik és a külföldi történetírás számos fontos alkotását. Feltűnően nagy számban vannak képviselve az állam-rezon klasszikusai és általában a nagy újkori elméletírók is. Könyvtárának leltárában Machiavelli, Botero, Bodin, Grotius, Boccalini, Ammirato, Campanella, Justus Lipsius, Bacon, Comenius és mások neveire bukkanunk. Zrínyin kívül senkinek sem volt ekkor ilyen gazdag gyűjteménye Magyarországon a politikai elmélet köréből. Zrínyihez nem, de Vitnyédyhez eljutottak a magyar puritánusok írásai is, mint például Medgyesi *Praxis Pietatis*-a. Vitnyédy politikai érdeklődését jellemzően tanúsítják a könyvlajstromában szereplő — sajnos ma már ismeretlen — magyar nyelvű politikai röpiratok is, mint a *Magyar Országnak állapatjáról tanácslás* és a *Posonból kirepült Bagoly*.[50]

Ismereteit, tájékozottságát és tehetségét Vitnyédy hazája szolgálatába állította. Gondja van a magyar kultúra fejlődésére: diákokat taníttat külföldi egyetemeken és könyvek kiadását támogatja, pedig néha ő maga is anyagi bajokkal küzd. Hazafiságára, a magyar nyelv szeretetére nagyon jellemző az a levele, melyben Zrínyi Pétert sürgette, hogy gondoskodjék fia magyar nyelvre tanításáról: ,,küldje föl mentül hamarább, mert gyalá-

[50] A könyvjegyzéket, melyet valószínűleg a Wesselényi-összeesküvés bukásakor készítettek a kamara emberei, *Esze Tamás* találta meg: OL Kamarai Lymbus ser. III. saec. XVII. fasc. 15—16. B. 2278.

zat volna, ha magyarul nem tudna" — írja a később oly tragikus véget ért Zrínyi Jánosról.[51]

Vitnyédy a Habsburg-uralom és a katolikus klérus egyik legszenvedélyesebb ellensége volt, az 1655-ös országgyűlésen pedig — ahol mint Sopron követe vett részt — Zrínyi pártjának egyik lelkes harcosa lehetett. Szoros személyi kapcsolatai voltak II. Rákóczi György valamennyi magyarországi hívével és az ausztriai ház hazai ellenségeivel. Vitnyédy irodája az 1650-es évek második felében és az 1660-as években valóságos konspirációs központtá vált. Innen mentek szét a különböző rejtjeles levelek az udvar szándékairól szóló hírekkel. Fennmaradt leveleskönyve meggyőző képet ad arról a páratlan politikai aktivitásról, melyet Vitnyédy kifejtett, leveleinek gyűjteménye a kor Habsburg-ellenes törekvéseinek egyik legjobb forrása. Ne gondoljuk azonban, hogy Vitnyédy csak amolyan íróasztal mellett politizáló és intrikákat szövögető férfiú. Állandóan utazik az ország egyik végéből a másikba, személyesen is ismer mindenkit és nem riad vissza a legmerészebb lépésektől sem. 1666-ban például — elégedetlenkedve a Wesselényi-összeesküvés lassú előrehaladásával — kidolgozta Lipót császár fogságbaejtésének tervét, melytől az összeesküvés vezetői is megriadtak.

Ha egyéniségének, politikai állásfoglalásának és tetteinek ezekre a mozzanataira gondolunk, akkor természetesnek kell vennünk, hogy útja Zrínyihez vezetett. Nem tudjuk pontosan, mikor ismerkedtek meg. Lehet, hogy Zrínyinek a Széchy-családdal hosszú évekig folytatott pere során, de az sincs kizárva, hogy Zrínyi nagyarányú kereskedelmi akciói következtében. Tudjuk róla, hogy Mednyánszky Jónáson keresztül marhaszállítmányokat közvetít Erdély és a nyugati határszélek között: talán ez a Zrínyiek üzletével függött össze. De ha előbb nem, az 1655. évi országgyűlésen feltétlenül megismerte őt Zrínyi és meg lehetett elégedve a soproni követ országgyűlési szereplésével, mert ettől kezdve bizalmába fogadta és lutheránus vallása ellenére legfőbb politikai munkatársává tette. Ruchich György zágrábi alispánnak írt egyik levelében így nyilatkozott róla: „jó embernek ismerem, és többre tartom a jóhiszemű lutheranust, mint a rosszhiszemű katolikust." Barátait, így mindenek-

[51] Vitnyédy II, 204.

köszönje meg segítségét és kérje további jóindulatát, továbbá előtt Batthyány Ádámot kéri, hogy mindenben higgyen a hozzá küldött Vitnyédynek (225. lev.); üzeneteit most már egyre inkább vele küldi (236. lev.). Értékes szolgálataiért igyekezett bizalmasát támogatni ügyes-bajos dolgaiban. A nádortól kéri, hogy ne akadályozza Vitnyédynek, „fő ember szolgájá"-nak a soproni városi tanáccsal folytatott pörét (270. lev.); máskor meg arra kéri Sopron városát, hogy háza építéséhez adjon segítséget (272. lev.) stb. Kapcsolatuk bizalmas, meghitt voltáról tanúskodik Vitnyédynek családi feljegyzéseit tartalmazó *Memoriale*-ja. Ennek már a címében Zrínyi Miklós bán „secretarius"-ának nevezi magát, s a kézirat családi jellege ellenére is megemlékezik benne ura haláláról. Ez alkalommal félreérthetetlenül jellemzi viszonyukat: „ipse tamen nunquam pro Servitore suo, sed Amico Fidissimo, uti literae ejusdem propria manu scriptae testantur, habuit".[52]

Vitnyédy rá is szolgált Zrínyi megbecsülésére. Mindenekelőtt a legfrissebb kül- és belpolitikai hírek megszerzésében volt nagy segítségére. A vele levelezésben álló nemeseket minduntalan kéri új hírek küldésére, melyeket azután Zrínyinek továbbít. Igyekezett lehetőleg eredeti dokumentumokat vagy azok másolatait megszerezni ura számára: újságlapokat, avvisákat szerez, vagy fontos politikai feljegyzéseket; 1657. március 17-én például egy Mednyánszkytól kapott „magyar írást" továbbít Zrínyinek. Buzgóságára jellemző, hogy Farkas Tamás nevű emberét egy alkalommal arra szólítja fel, hogy Thököly Istvántól mindenáron, ha kell, még sírással is, szerezze meg azt a levelet, melyet az erdélyi fejedelem küldött neki; „vedd elő minden eszedet az rókaként" — biztatja Farkast. Könyveit is gyakran Zrínyi rendelkezésére bocsátotta, így egy alkalommal valamilyen „manuscriptus historicus"-t kér vissza tőle. Kitűnően értékesíthette Zrínyi érdekében személyi összeköttetéseit és jólértesültségét. 1661. augusztus 25-én arról értesíti Zrínyit, hogy a főlovászmester jóindulatúan működött közre Zrínyi valamelyik ügyének elintézésében; Vitnyédy ezért azt tanácsolja, hogy néhány sorban

[52] A Memoriale-t kiadta *Payr S.*: Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár V, 70—4. — Az idézet magyarul: „ő sohasem szolgájának, hanem leghívebb barátjának tekintett, amint ezt az ő sajátkezűleg írt levelei tanúsítják."

felajánlja, hogy a levelet személyesen viszi majd el, így megismerkedhetne a főlovászmesterrel és máskor már közvetlenül is hozzá fordulhatna.[53] Ilyen természetű leveleket nagy számban idézhetnénk a soproni ügyvéd leveleskönyvéből.

Az ilyen apróságok, hírszerzések mellett Vitnyédy — mint azt a későbbiekben még látni fogjuk — politikai ügyekben Zrínyi tanácsadója volt. Az *Áfium*-nak vagy Zrínyi más, későbbi írásainak nem egy gondolatát megtaláljuk már korábban Vitnyédy egyik-másik Zrínyihez írt levelében. De természetesen sokkal jelentősebb volt az a hatás, melyet Zrínyi gyakorolt bizalmasára. Vitnyédy teljesen azonosította magát ura elképzeléseivel, és következetesen küzdött azok valóraváltásáért. Tanulmányozta Zrínyi írásait, mindenekelőtt a *Vitéz hadnagy*-ot és megtanulta, valósággal vérévé tette Zrínyi politikai gondolkodását. Ezzel magyarázható, hogy nem egy levelét, érvelését olvasva azt hihetnénk, hogy magát Zrínyit olvassuk. Thököly Istvánhoz írott egyik levelében írja többek között: „bizony nagyságos uram nagy bestia az török, mely ha az maga nagysága miatt meg nem romlik, az egész körösztyénség is talál dolgot vele.”[54] Ez a gondolat a VI. discursusból származik. Vitnyédy is szívesen alkalmazza Zrínyinek a történeti példák segítségével való érvelési módszerét. Felbukkannak leveleiben Zrínyi legtöbbet használt latin és magyar közmondásai is (fide sed cui vide, qui cito dat, bis dat, una salus. . ., kevés egy kakuk. . . stb.).[55]

Széchy Károly találó jellemzést adott róla: „Senki urán kivül az eseményeket következményeikkel élesebben föl nem fogta és biztosabban nem látta mint ő . . . senki az embereket szivök és veséjök szerint jobban nem ismerte, s néha egyetlen szóval találóbban nem jellemezte nálánál, ki Nádasdyt gunyosan csak kaméleonnak, Montecuccolit csak bécsi perspektivának emlegette. Mindég készen állt, hogy mellette lóra üljön, tábori irodája igazgatását elvállalja, érette utra keljen és ügyeiben szóljon; a magyar országnagyokat ép oly készségesen kereste föl, mint a bécsi főbb embereket: Porciát, Lobkovitzot, Auersperget, Gonzagát, Rottalt. Tenni, hatni, izgatni volt az eleme. . .”[56]

[53] Vitnyédy I, 47, 234, 231, 172.
[54] Uo. I, 144.
[55] Uo. I, 203, 226, 230.; II, 97, 195.
[56] *Széchy* V, 145—6.

Vitnyédy tettekkel igazolta azokat a szavakat, melyeket Zrínyihez fűződő kapcsolatáról mondott: „én ő nagyságát igazán szeretem és hüven akarok ő nagyságának holtig szolgálni."[57] Tevékenysége az emlékezetes országgyűléstől kezdve elválaszthatatlan a Zrínyiétől, és különösen nagy szerepe volt Zrínyi Habsburg-ellenes terveinek támogatásában. Ezután ő tartotta az összeköttetést II. Rákóczi György magyarországi megbízottaival, eleinte Klobusiczkyval, majd ennek halála után Mednyánszkyval, és ő építette ki a kapcsolatot Zrínyi és a felvidéki protestánsok között. Zrínyi már az 1655-ös országgyűlésen megismerkedett és együtt harcolt a felvidéki protestáns középnemesség képviselőivel. Vitnyédy ezt a kapcsolatot most egyre szilárdabb szövetséggé kovácsolta.

A század derekán önálló politikai tényezőként megjelenő nemesi osztályon belül egyre inkább az északkeleti vármegyék protestáns középnemessége lett a vezető erő.

A Felvidék középnemeseinek egy része, közöttük Bónis Ferenc, Szuhay Mátyás, Szepessy Pál és mások, a fejlett árutermelés, a majorsági gazdálkodás kiterjesztésének útjára léptek.[58] Ez a réteg, akárcsak Zrínyi, megérezte Bécsnek az árutermelést gátló és a kereskedelem tönkretételére irányuló intézkedéseit, a gyarmatosító tendenciák korai jelentkezését. A vallási ellentét, amit Lippay agresszivitása egyre jobban elmélyített, fokozta a felvidéki árutermelő protestáns nemesek Béccsel szembeni ellenszenvét. Nagyrészt őket, illetve vármegyéiket sújtotta a Puchaim által néhány évvel ezelőtt behozott német katonaság állandó zaklatása is. Emellett a Felvidék keleti vármegyéit a legszorosabb kapcsolatok fűzték a protestáns Erdélyhez, a sikeres függetlenségi harcok után pedig hosszabb ideig Erdélyhez is tartoztak. A vesztfáliai béke után egyre fokozódó bécsi nyomás súlyát a Felvidék keleti részének nemesei kétszeresen kellett hogy érezzék, mivel 1648-ig, I. Rákóczi György haláláig mint erdélyi alattvalók kedvezőbb helyzetben voltak, mint magyarországi társaik. Éppen akkor kerültek vissza a Habsburgok fennhatósága alá, amikor az elviselhetetlenné kezdett válni.

[57] Vitnyédy I, 175.
[58] Vö. *Pach Zs. P.:* Az eredeti tőkefelhalmozás Magyarországon. Bp. 1952. 29—30.

Ezek a körülmények teljesen érthetővé teszik a nemesi elégedetlenkedők csoportjának a kialakulását. Egy táborba tartozik velük a tőzsérből főnemessé emelkedett és kiterjedt árutermelő gazdálkodást folytató Thököly-család is. Így már ebben az időben kezd kialakulni a Bónisok, Szepessyek, Szuhayak, Keczerek, Thökölyek személyében egy Habsburg-ellenes felvidéki nemesi mozgalom vezetőgárdája. Ott találjuk majd őket a Wesselényi-mozgalom résztvevői között, ők indítják meg az első kuruc támadásokat és lesznek a kuruc-mozgalmak Thököly bukásáig terjedő szakaszának vezetőalakjai. Ennek a későbbi kuruc nemességnek első önálló politikai fellépése az 1655-ös országgyűlés utáni időre esik és a legszorosabb kapcsolatban van Zrínyivel. Azok a nemesek, akik majd 1672-ben a népre támaszkodva megkezdik a fegyveres harcot a Habsburg-elnyomókkal, a *Siralmas panasz* című híres röpiratban hallatták először hangjukat.

A *Siralmas panasz*-szal eddig azért foglalkozott sokat irodalomtudományunk, mert azt vitatta, hogy Zrínyi műve, vagy sem. Ez a kérdés eldöntöttnek vehető; Széchy Károly és Markó Árpád érvek sorozatával bebizonyították, hogy Zrínyi szerzőségéről szó sem lehet.[59] Azzal a kérdéssel azonban keveset foglalkoztak kutatóink, hogy vajon kiknek az álláspontját tolmácsolja a röpirat és van-e Zrínyinek valami köze hozzá.

A Pálfalvay-féle hazaáruló röpirat tételeit cáfoló *Siralmas panasz*, minden valószínűség szerint, már az országgyűlés után keletkezett, mert annak egyes intézkedéseit mint elmúlt eseményeket említi — talán valamelyik felvidéki megyegyűlés visszhangja. 1656 első felében már bizonyára elkészült, mert csak a *Siralmas panasz*-ra vonatkoztathatjuk Vitnyédy 1656. augusztus 11-i levelét, melyben kéri Mednyánszkyt, hogy küldjön el Zrínyinek valami írást, melynek szerzőségével őt vádolják.[60] A röpirat ezek szerint 1655—56 telén keletkezhetett.

Széchy és Markó kutatásai alapján bebizonyosodott, hogy a szerző csak felvidéki protestáns nemes lehetett. A *Siralmas panasz* éles, németellenes és papellenes kirohanásai a későbbi kurucokat juttatják minduntalan eszünkbe. „Az országunk minden romlásának, veszedelmének kezdője, oka, alkalmatossága

[59] *Széchy* III, 241—60.; *Markó* 337—51.
[60] Vitnyédy I, 30.

a külső nemzet volt" — állapítja meg az ismeretlen szerző, és arra figyelmeztet: „Ne higgy a németnek, és semmi hizelkedő, édes beszédinek, s hizelkedésinek, hazugságinak! Benne termett a vastag kevélység és felfuvalkodás, soha azt el nem hagyhatja. Valahol van alkalmatossága, most is rugdoz, gyaláz téged; előmeneteledet nem kedveli; ha lehetne, mindenütt feletted volna és fejeden járna. A mostani királynak szelidségében se bizzál, mert ez nem sokáig tart; elmulik az ember, mint a nap fénye változik: ki tudja mely tirannus uralkodnék nemzetünkön ezután?" A német és a német király mellett nem kisebb gyűlölettel fordul a papok, különösen a jezsuiták ellen, akiket „magyar földünknek Istentül elszakadott hamis álnok lakosi"-nak nevez, és nemcsak világosan látja, de félreérthetetlenül ki is mondja a bécsi kormány és a katolikus vallás szövetségének lényegét: „a német nemzet a religio színe alatt a regiót affektálja."[61] Míg Zrínyi a törököt és németet egyformán veszélyesnek tartja és legfeljebb a pillanatnyi politikai helyzet következtében helyezi az egyik vagy a másik ellenség elleni harc kérdését a középpontba, addig a *Siralmas panasz* szerzője a főveszélyt a Habsburgok részéről látja, és velük szemben a törökkel való megegyezés lehetőségét is felveti. Az első kurucok, a bujdosók és Thököly pontosan ezt az utat járták később: A *Siralmas panasz* a felvidéki Habsburg-ellenes nemesek, a Szepessyek, Bónisok és Thökölyek álláspontját képviseli. Az a körülmény, hogy a röpirat Erdélyt mint követendő példát a legnagyobb rokonszenvvel említi, a magyarországi urak közül pedig egyedül Zrínyi személyét emeli ki, szemléltetően érzékelteti a felvidéki nemesség politikai tájékozódását: Rákóczi és a magyarországi Rákóczi-párt irányában.

A *Siralmas panasz* szerzőjének és a mögötte álló korai kuruc nemességnek az álláspontja nem egyezik teljesen a Zrínyiével, különösen a török-kérdésben. De nem egyezhetett a vallási kérdésben sem, mert Zrínyi felekezeti békét kívánt, a röpirat szerzőjében viszont a katolikusokkal szembeni protestáns reváns szelleme ég. Mégis ez a felvidéki nemesség első publicisztikai műve alapján nem tud más vezért elképzelni, mint Zrínyit. A szerző ismeri és helyesli Zrínyi terveit, tudnia kellett a nádorság

[61] Siralmas Panasz. MIR XII, 29, 50, 81, 54.

megszerzésével összefüggő messzemenő célkitűzéseiről, különben nem lenne értelmük ezeknek a szavaknak: „Gróf Zrini Miklós urunk ő nagysága, hazánknak igaz hitves fia, minden igyekezetit arra inditaná örömest, hogy országunkkal sok jót tehetne, azt oltalmazná és elővinné, de az irigykedő sátánnak is támasztott szándékjában nem mehet elő ő nagysága." Azzal pedig, hogy a németek hitszegéseire vonatkozó történeti példák között a szigetvári hős cserbenhagyását különös nyomatékkal említi, mintha Zrínyi befolyásolására törekedne, mintha őt akarná még jobban Bécs ellen hangolni.[62] A *Siralmas panasz*, a kuruc publicisztikának ez a korai, első terméke nem független Zrínyi munkásságától.

A Zrínyivel való kapcsolat pusztán irodalmi vonalon is kimutatható. A röpiratban Zrínyinek nemcsak számos — már korábbi munkáiban megörökített — gondolatának, de sajátos terminológiájának a nyomait is megtalálhatjuk. A röpirat katonai természetű részei egy a hadtudományban ugyan laikus, de Zrínyitől már egyet s mást megtanult ember véleményét tartalmazzák. Feltűnő az is, hogy Erdély sikereit a „serénység"-nek, „okosság"-nak, „gyorsaság"-nak tulajdonítja, vagyis a Zrínyi által annyiszor kiemelt tulajdonságoknak. A *Szigeti veszedelem* és a *Vitéz hadnagy* mondanivalójával azonos álláspontra vall a szerző vágyakozása egy nagy vezetőegyéniség iránt; bízik abban, hogy „ha az Úristen egy Hunyadi Jánost, avagy Mátyás királyt támasztana országunknak valamely szegeletibül", akkor a magyarság feltámadna hazája védelmére.[63]

A *Siralmas panasz* írója Zrínyitől közvetlenül hallhatott számos olyan gondolatot, melyet azután művében felhasznált. Az országgyűlésen — mint Markó helyesen feltételezi — Zrínyi a nemzeti politikát képviselő híveinek a körében bizonyára kifejtette véleményét Pálfalvay röpiratával kapcsolatban, hiszen egyik példányát éppen ő találta meg. A *Siralmas panasz* szerzője is hallhatta Zrínyi ilyen tárgyú megjegyzéseit.[64] Ugyanakkor az sincs kizárva, hogy műveiből ismert egyet s mást.

[62] Uo. 66, 26.

[63] Uo. 41, 67. Inkább csak jegyzetben említhető feltevés: vajon nem pontosan Zrínyire vonatkozik az „országunknak valamely s z e g e l e t i b ü l" kifejezés? Zrínyi valóban az ország „szögletében", egyik zugában lakott. Az idézett mondat egyébként is egy lappal azután olvasható, hogy a röpirat Zrínyit emlegette.

[64] *Markó* 251.

Végül hadd kockáztassunk meg egy feltevést a szerző személyére vonatkozólag. A *Siralmas panasz* említett jellegzetességei, keletkezésének körülményei összhangban állnak Klobusiczky András működésével. A felvidéki németellenes, protestáns középnemesség képviselője mint Rákóczi magyarországi megbízottja és követe Erdéllyel szoros kapcsolatban áll, ismeri az erdélyi viszonyokat és igyekezett az erdélyi politikának híveket szerezni. Zrínyivel személyes kapcsolata volt, vele gyakran összejött Pozsonyban és ismerhette a *Vitéz hadnagy* kéziratát is, hiszen azt Zrínyi még 1653 végén elküldte Rákóczinak. A *Siralmas panasz*-on kimutatható Comenius sárospataki beköszöntő beszédének a hatása és általában Comenius eszméinek az ismerete: Klobusiczkyról tudjuk, hogy közeli kapcsolatban volt a nagy cseh tudóssal.[65] Klobusiczky levelei és a röpirat között sok közös vonást állapíthatunk meg: levelei is, a röpirat is nagy figyelmet szentel annak, hogy az udvar miképpen igyekszik lekenyerezni a magyar urakat, jogászos kifejezések gyakori használata mindkettő stílusára jellemző stb. Klobusiczkyról végül Vitnyédy úgy emlékezik meg halála után, mint egy széles látókörű, politikailag világosan látó emberről. A sok egybehangzó körülmény ugyan még nem bizonyító erejű, de a feltevést indokolttá teszi.

Akár Klobusiczky írta a *Siralmas panasz*-t, akár más, jelentősége nem változik: a Felvidéken lassan kibontakozó kuruc-mozgalom első, korai megnyilvánulása, a kuruc publicisztika kezdete; szemléltetően mutatja a Habsburg-ellenes tábor kiszélesedését és Zrínyinek ebben a táborban vitt vezetőszerepét. Zrínyi értékelése szempontjából pedig különösen becses számunkra, hogy a később kibontakozó kuruc-mozgalomnak és kuruc irodalomnak a bölcsőjét egyaránt ő ringatta.[66]

A Habsburg-ellenes erők erősödésének lapjára tartozik a korábban az érsekkel egy követ fújó Nádasdy Ferenc csatlakozása a Rákóczi-párthoz. Nádasdy sértve érezte magát, amiért kimaradt a nádori jelölésből és megharagudott az érsekre; a fejedelem viszont támogatta őt az országbírói méltóság elnyerésében.

[65] *Bán I.*: Comenius és a magyar irodalom. It 1950. 4. sz. 113–4.

[66] Itt jegyzem meg, hogy a Siralmas panasz-t az 1848-as forradalomban is ismerték. *Vasvári* írja, hogy birtokában van egy másolata. Egyébként ő is Zrínyi munkájának vélte. (*Vasvári Pál* válogatott írásai. Bp. 1956. 77.)

Klobusiczky és Mednyánszky kihasználva ezt a helyzetet, a nagy tekintéllyel rendelkező Nádasdyt Rákóczi oldalára vonták.[67] Az országgyűlés után Nádasdy egyre több elkeseredett nyilatkozatot tesz Lippayra és híveire. Közvetlenül a gyűlés befejezése után, július 17-én, írja Mednyánszkynak: „Bizony dolog, sok alkalmatos személyek méltatlan negligáltatnak, de annak soha vége nem lesz, mig azok forgatják az status politicust ex professo, az kiknek csak ex accidenti kellene hozzá szólani." Különösen Wesselényi ellen van felbőszülve, „nem láttam embert dühödtebben titulust kivánni, mint ő", írja egy másik levélben, és kívánatosnak tartaná, ha zablát tennének a nyelvére, amiért annyiszor rágalmaz másokat, intrikákat sző stb.[68]

Nádasdy pálfordulása következtében közte és Zrínyi között szorosabb lesz a kapcsolat. Nádasdy, Batthhány és Zrínyi, a Dunántúlnak ez a három leghatalmasabb főura, közösen tárgyalják meg az őket érintő kérdéseket. Adatunk van rá, hogy egy ízben Batthyány és Nádasdy a fejedelem követeivel együtt akarták felkeresni Zrínyit, de elkerülték egymást. (222. lev.) 1656. április 5-re pedig Nádasdy Sopronba értekezletet hívott össze a végházak bizonyos kérdéseinek a rendezésére, melyre Zrínyi számos horvátországi úrral, valamint Batthyány is, továbbá a dunántúli vármegyék képviselői hivatalosak voltak. Az udvar azonban gyanúsnak találta ezt a nagy összejövetelt és letiltotta. Mednyánszky szerint, aki erről a betiltott gyűlésről tájékoztatta a fejedelmet, a már úton lévő urak a király rendeletét „felette igen nehézlik, orrokban van igen". Mednyánszky szerint az udvar attól tartott, hogy az összegyűlt dunántúli urak a soproni összejövetelen elő fogják hozni gazdasági sérelmeiket, „hogy sem az borokat ki nem vihetik, sem horvátországi portusra az barmot nekik hajtani nem engedik" és közösen elhatározzák, hogy Ausztriába pedig nem fognak marhát szállítani. Ez lett volna a gyűlés feloszlatásának az oka. Ezek a kisebb-nagyobb megbeszélések a nemzeti ellenállás növekvő erejének a megnyilvánulásai.[69]

[67] *Szilágyi S.*: Rajzok és tanulmányok. Bp. 1875. I, 6—7.
[68] TT 1880. 228, 229—30.
[69] TL I, 403.

Nádasdy személyével az egyik leghatalmasabb főúrral erősödött ugyan az ellenzéki főnemesek csoportja, de Nádasdy nagyon ingatag szövetséges volt. Zrínyi helyesen jellemezte őt a nádori emlékiratban: minden tettének rugója a pénz, az önző érdek, a hatalom- és becsvágy. Az érsektől is azért fordult el, mert hiúságán esett sérelem. Féktelen nagyravágyása miatt Zrínyire örökösen irigykedett, féltékeny volt rá, s ezzel egyáltalán nem járult hozzá az ellenállás erősítéséhez. Vitnyédy, akinek szintén része lehetett Nádasdy új politikai orientációjának kialakulásában, sokáig és hasztalan fáradozott azon, hogy a közte és Zrínyi közötti feszültséget eltüntesse. Nádasdy ingatagságára mi sem jellemzőbb, mint az, hogy levelezik ugyan az erdélyi fejedelemmel, de a leveleket, hogy erre is fedezze magát, Bécsben bemutatja. Erre éppen Zrínyi figyelmezteti Rákóczit. (234. lev.) A pillanatnyi helyzetben azonban Nádasdy kétségkívül az erő gyarapodását jelentette.

Nádasdy persze nem az egyetlen, aki sértve érezve magát, elfordult Lippay pártjától; ez történt Csáky Istvánnal is.[70] Mindezekből a jelekből arra következtethetünk, hogy az országgyűlés után Zrínyi nemzeti pártja erősödött, szorosabbra fűzte kapcsolatait Erdéllyel. Rákóczi pedig éppen nagy politikai terveket forgatott, rendkívüli lépésekre határozta el magát. Rákóczi magyarországi híveinek politikai perspektívái elválaszthatatlanul összekapcsolódtak a fejedelem egyre konkrétabb formát öltő terveivel.

II. Rákóczi György királyságának terve

Zrínyi először a nádori pozíció megszerzésén keresztül akart kísérletet tenni a nemzeti abszolutizmus megteremtésére. A nádorválasztáson való megbuktatása után és a nemzeti erőknek az országgyűlés alatti és utáni erősödése során — új, még nagyobbszabású politikai koncepciót dolgozott ki. Ennek gyökerei korábbra is visszanyúlnak. A nádori emlékiratban megemlítette már, hogy a császár „egészséggel nem igen kérkedhetik, és félő, hogy ő felségének élete nem igen leszen hosszú". (185. lev.) A császár

[70] TL I, 117.

várható halálának a gondolata már sokkal nagyobb súllyal, sokkal szélesebb politikai összefüggésekben jelenik meg az országgyűlés elején, 1655 februárjában Rákóczihoz írt levelében. Ebben kijelenti, hogy „az egész Európának szeme mostan ausztriai háznak debilitását nézi", majd a császári család jövőjéről elmélkedik. A levélnek ezt a rendkívül fontos részét teljes egészében idézzük:

„Császár beteges és erőtlen és minden ember prófétálja halálát nemsokára, az öregbik fia penig igen ifjú és sok változásokhoz alája vettetett, mig megért emberkort ér. Az kisebbik egészségtelen és kevés reménységű. Az Isten tartsa meg őket hazánk és körösztënség javára, de ha valahogy az állapot változnék, gondolja meg nagyságod, minémü állapotok lennének. Ha szóval nagyságodnak az én sensusimat megmondhatnám, bizony szerencsésnek tarthatnám magamat, de levélre nem merem és semmi characterre nem bízhatom, Istentül időtül és jó szerencsétül kell várnom."(212. lev.)

Ezek a sorok azt bizonyítják, hogy Zrínyinek elképzelései, tervei voltak a császár halála esetére; az „ausztriai háznak debilitása" új lehetőségeket csillantott meg előtte. Érdekes volna pontosan tudni, hogy melyek voltak az ezzel kapcsolatos „sensusai", de talán nem csalódunk, ha feltételezzük, hogy amikor a nádorválasztás utáni dühében, a szokott óvatosságot is félretéve, kijelentette Klobusiczkynak, hogy legszívesebben ma tenne koronát Rákóczi fejére, akkor ezeket a titkos „sensus"-okat mondta ki. Zrínyi elképzelése az lehetett, hogy mivel IV. Ferdinánd trónörökös 1654-ben meghalt, a császár másik két fia pedig fiatalsága és betegsége miatt nem is nagyon alkalmas az uralkodásra, III. Ferdinánd várható halála esetén lehetőség nyílna egy nemzeti király megválasztására. Ebben az összefüggésben érthető igazán, hogy miért harcolt Zrínyi olyan erővel a szabad királyválasztás jogának fenntartásáért. A királyjelölt személye nem lehetett kérdéses: II. Rákóczi György személye jöhetett csak számításba, akit — a nádori emlékirat tanúsága szerint — már 1653-ban is szívesen látott volna az ország élén.

II. Rákóczi György királyságának a terve, ez Zrínyinek a nádori elképzelés utáni közvetlen politikai célja. Bár Rákóczi személye — mint tudjuk — egyáltalán nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, ez mitsem változtat a terv helyességén. Rákóczinak kezében volt a gazdag Erdély, erős hadseregével,

Magyarországon személye egyre népszerűbbé vált, a Habsburg-ellenes erők növekvő tábora tőle várt segítséget szabadsága védelmére. Rákóczira kellett volna gondolnia Zrínyinek akkor is, ha ismerte volna a fejedelem hibáit. Ezekről azonban nem tudott, a jelek egy nagy jövőjű uralkodóra vallottak. A román vajdaságok feletti győzelmek a magyarok szemében a fejedelem tekintélyét nagyon megerősítették. Zrínyi 1653-ban már arra is gondolt, hogy ezeket a győzelmeket a külföld előtt is ismertté kell tenni, és ezért felajánlotta Rákóczinak, hogy eljuttatja a moldvai hadjárat leírását Vittorio Sirihez, hogy az újságjában közölhesse. (185. lev.)

II. Rákóczi György magyar trónra emelése nemcsak Zrínyi elképzelése volt. Maga a fejedelem már régóta törekedett erre, és nemcsak a magyar, de más közép-európai Habsburg-ellenes csoportok is az ő királyságába vetették reményüket. Rákóczi érdekében már évek óta széleskörű Habsburg-ellenes irodalmi kampányt folytattak például a cseh—morva testvérek képviselői, a fanatikus Drábik és a nagy tudós, Comenius. Drábik már az öreg Rákóczit biztatta a Habsburg-hatalom megsemmisítésére, majd Rákóczi fiának a győzelmeit hirdette próféciáiban. Drábiknak a Habsburgok pusztulását és a Rákóczi-ház győzelmét hirdető jóslatait Comenius ki is adta *Lux in tenebris* és *Lux e tenebris* c. köteteiben. Említettük már, hogy a nagy haladó morva tudós Magyarországra költözése is a Habsburg-ellenes politikai törekvésekkel van kapcsolatban. Az 1654-ben írt *Gentis felicitas*-ban már nyíltan a Habsburgok megtámadására biztatta a tétovázó Rákóczit, és az ország bajainak orvosságát a nemzeti király trónra ültetésében jelölte meg. Ez a nemzeti király Comenius szerint is csak II. Rákóczi György lehetett

Az országban itt is, ott is felléptek különböző próféták, akik a Habsburg-ház, az antichristus ellen prédikáltak. A fejedelemnek hízelgett ennek a nemzeti és protestáns missziónak a tudata és lassan szövögetni **is** kezdte a magyar trón körüli terveket. A magyarországi főurakkal és mindenekelőtt Zrínyivel kiépített kapcsolatai is ennek a nagy tervnek a kereteibe illeszkedtek már bele. A cseh próféták és Comenius is tisztában voltak Zrínyi jelentőségével. Drábik 1651. május 4., 1652. szeptember 20., 1654. június 26., 1654. szeptember 4-i látomásaiban kitartóan ismételgeti a dunántúliakkal való szövetkezés fontosságát, Comenius

pedig a látomásokhoz fűzött magyarázataiban minden alkalommal kiemeli Comes Serinus jelentőségét. Rákóczi királyságának terve tehát a kívülállók szemében is összekapcsolódott Zrínyi személyével.[71]

Rákóczi királysága esetén Zrínyinek lehetősége nyílt volna nagy reformterveinek keresztülvitelére. Mint Rákóczi magyarországi pártjának vezetőalakja, Rákóczi királyságában vezető pozícióra számíthatott. Valószínűleg kapott is ilyen irányú biztatásokat, ígéreteket a fejedelem embereitől. Erre vall Vitnyédynek több levele. Az egyikben ezt írja Zrínyinek: „Bezzeg, ha szegény Klobusiczkyvel való beszédeknek lehet vala futamatja, meg nem előzvén őtet az halál: jó volna elsőben egy palatinus, azután valamely hercegség, ezután is az mit az jó Isten nagyságodnak rendelt, másé nem leszen." Egy másik levelében Mednyánszkyt bizonyos „conceptusok"-ra és „ajánlások"-ra emlékezteti, melyek mintha Klobusiczkyval együtt a sírba szálltak volna.[72] Ezek a megjegyzések mind azt bizonyítják, hogy Klobusiczky még az országgyűlésen határozottan tárgyalt Zrínyiékkel a Rákóczi királyságával kapcsolatos kérdésekről, és Vitnyédy éppen azt sérelmezi, hogy Klobusiczky halála után feledésbe ment egy és más az akkori megbeszélések eredményeiből. A gyűlés után is tovább folytatódtak a tárgyalások Zrínyi és Erdély között. 1655 végén Rákóczi két bizalmi embere, Ébeni István és Nagy Tamás keresték fel Zrínyit (220. lev.), Vitnyédy pedig kitartóan levelezett Mednyánszkyval, aki Klobusiczky halála után a fejedelem legfőbb magyarországi ágense volt.

A Rákóczi magyar királyságára vonatkozó tervek és tervezgetések akkor kezdtek konkrétabb formát ölteni, amikor kibontakozott a fejedelem lengyelországi akciója. Rákóczi a lengyel trón megszerzésével vélte biztosítani azt az erőt, amely elegendő lenne a Habsburgokkal szembeni fellépésre. A hadjárat elé ezért Magyarország minden nemzeti érzelmű politikusa a legnagyobb reménységgel nézett, az ország felszabadítására irányuló törekvések megvalósulásának útján az első fontos állomásnak tekintette Rákóczi várt lengyelországi sikerét.

[71] *Bán I.*: Comenius és a magyar irodalom. It 1950. 4. sz. 106–7, 113. TL I, 133.

[72] Vitnyédy I, 34, 38.

Ezen a ponton bosszulta meg magát az a körülmény, melyre már korábban felhívtam a figyelmet: Zrínyi nagyszerű elképzelései Rákóczi elhibázott külpolitikájának a függvényévé váltak. Hamarosan bebizonyosodott, hogy a lengyelországi terv az európai erőviszonyok teljes félreismerésében született, megalapozatlan, és kalandor jellegű volt. Nem mintha egy Lengyelország elleni háború Erdély részéről eleve helytelen lett volna, hiszen a XVII. században a lengyel királyság a Habsburg-hatalom szövetségese és az európai reakció egyik bástyája. Rákóczi azonban nem a lengyelek által elnyomott, illetve fenyegetett ukrán és orosz néppel kötött szoros szövetséget, hanem a svéd hódítókkal, akik Lengyelországgal szemben nem hazafias, hanem hatalmi politikát folytattak. A román vajdaságok elleni háborúval és a Hmelnyickij Bogdán fia, Timus által vezetett ukrán sereg legyőzésével Rákóczi már amúgy is elidegenítette magától a kelet-európai népeket. Az erdélyi diplomácia azt sem vette észre, hogy a török birodalomban is változás érlelődik és egy a korábbi évtizedekénél lényegesen aktívabb török politikára kell számítani. Igy a fejedelem terve, és ennek következtében Zrínyié is, homokra épült.

Joggal felvetődik a kérdés, hogyan lehetséges az, hogy olyan kitűnő politikusok, mint Zrínyi és Vitnyédy, nem ismerték fel a lengyelországi terv végzetes voltát. Ennek magyarázatát leginkább abban kell keresnünk, hogy a fejedelem és megbízottai nem informálták helyesen magyarországi párthíveiket. Zrínyiékben ugyanis élt az aggodalom a lengyel hadjárat kockázatos volta miatt. Közvetlenül a hadjárat küszöbén, 1657. január 24-én levélben figyelmeztette Zrínyi a fejedelmet: „Tudom, úgy cselekszik mindent, hogy minden történhető dolgokat megnéz, és provideál előbb." (234. lev.) Február 1-én Vitnyédy fejti ki a Bécsben tartózkodó Mednyánszkynak aggodalmait. Levelében hallatlan külpolitikai tájékozottsággal elemzi a politikai helyzetet és próbálja megállapitani, hogy az egyes országok hogyan cselekedhetnek Rákóczi expedíciója során. Megállapítja, hogy Lengyelország jelentős részét elveszik majd a svédek, dánok és oroszok, s ezért kétségesnek tartja, hogy a maradékért érdemes ilyen kockázatos vállalkozásba fogni. Kifejti azt is, hogy Rákóczi szövetségesei és lengyel hívei megbízhatatlanok, a török álláspontja pedig egyelőre kiismerhetetlen. Vitnyédy mindezekre

a kérdésekre s aggodalmakra megnyugtató választ szeretne kapni a fejedelem követétől.[73] Aggodalmai nyilvánvalóan nemcsak az övéi, hanem a Zrínyiéi is. De úgy látszik, Rákócziék mindkettőjük aggodalmait eloszlatták, ami csak úgy volt lehetséges, hogy nem a valóságnak megfelelően és nem egészen jóhiszeműen tájékoztatták őket. Különösen a teljesen nyitva hagyott törökprobléma tárgyában kaphattak Zrínyiék hamis információt. Ez látszik abból is, hogy mikor már a hadjárat megkezdése után az első hírek érkeznek a török megmozdulásáról, Vitnyédy nem akar hitelt adni ezeknek, mivel úgy tudja, hogy a fejedelem a törökkel előzőleg megegyezett.[74] Zrínyi és hívei ezért néztek nagy reménységgel a szerencsétlen, kalandos akció elé. Remélték, hogy III. Ferdinánd halálakor Rákóczi már mint győzelmes fejedelem és két ország ura fog beleszólni a magyar trón kérdésébe. A király állapotát nagy érdeklődéssel figyelik; Vitnyédy leveleiben, 1657 elején gyakran van szó III. Ferdinánd várható gutaütéséről, aminek bekövetkeztével — írja Vitnyédy március végén — „nagyot fordulna a világ".[75]

Zrínyinek és másoknak a kijelentései, 1656 végén és 1657 elején, sorozatosan hangot adnak a világ e nagy fordulásába vetett várakozásuknak. Jellemző erre Zrínyinek 1656. október 30-án Rákóczihoz írt levele, mert ebből kitűnik, hogy az erdélyi fejedelmet a „vitéz hadnagy"-ok, az „uomo virtuoso"-k egyikének képzelte és biztos volt abban, hogy Isten a szerencsét segítségére küldi; hiszen Zrínyi elméleti megállapításaiból ez egyenesen következett. „Aki jó magyar s Istenét s nemzetségét szereti — írja az említett levélben —, kinek kívánhatja jobban a jó szerencsét és előmenetelt mint annak, aki romlott hazánkat megsegíteni kívánja s fárad is rajta, és sine contradictione bizony mindnyájan látjuk, hogy Nagyságod az, akiért az Úristen Nagyságodat bizony reménységen felül is rá segíti és felmagasztalja." Ugyanebben a levélben utal Zrínyi azokra a „nagy változásokra" is, melyeket a fátum a magyaroknak készít, nyilván a király halálára célozva. (232. lev.)

[73] Vitnyédy I, 92—4.
[74] Vitnyédy I, 97.; *Széchy* III, 290.
[75] Vitnyédy I, 49, 50.

Valamennyi nemzeti érzelmű magyar politikusnak a gondolatát és óhaját mondta ki Zrínyi, amikor 1657. január 27-én kelt levelét ezzel a mondattal zárta be: „Az Isten engedje, hogy erdéli fejedelem által virradjon meg szegény magyarra." (234. lev.) Hasonlóképpen nyilatkozott Nádasdy is: „Támasszon Isten tündöklő csillagot az magyarnak" — írta a lengyel hadjárat kezdetén.[76] Rákóczi sikerét vagy kudarcát a magyarság további sorsát elhatározó kérdésnek tekintették. „Bizonyos, az ő nagysága (Rákóczi) szerencséjén vagy szerencsétlenségén fordulunk vagy javulásra, vagy utolsó szerencsétlen veszedelemre" — írja Vitnyédy a hadjárat elején —, és hozzáteszi: „talán valaha az szegény magyarság sokáig aluvó Istene felébred és még becsületre hoz bennünket, melyben az én katona uram jó segítség volna."[77]

Vitnyédynek ezek a szavai mélységesen igazak, az ő katona ura segítségére bizony Rákóczinak nagyon is szüksége lett volna. A fejedelem nagyhatalmi ábrándjaival szemben Zrínyi, Vitnyédy katona-ura volt az, aki számára a haza megmentése és felvirágoztatása volt a cél, aki a független nemzeti királyság megteremtését nemcsak az egyéni ambíciók, hanem elsősorban a nemzet érdeke miatt sürgette. Hiba és tévedés volt Zrínyi részéről a nemzeti királyság megteremtésének tervét összekapcsolni Rákóczi meggondolatlan és felelőtlen hadjáratával, de a fentebbiek alapján érthető ez a tévedése.

Természetesen Rákóczi híveivel szemben a bécsi kormány szekértolói a fejedelem kudarcát kívánták, és igyekeztek is azt előmozdítani. Lippay és Wesselényi Bécs intervencióját sürgették. A két párt ellenkező álláspontját jól jellemzi az az anekdotikus eset, amely egy főúri keresztelőn történt. Wesselényi Csáky Istvánhoz ezekkel a szavakkal fordult ivás közben: „Rákóczi fejedelemnek mostani föltett szándékában nyaka szakadjon!" és nagyot ivott erre. Zrínyi erre érintetlenül hagyta a poharát, majd a hagyomány szerint így szólt: „Nem erre iszunk, hanem arra, hogy Isten segítse meg, mert ha Erdély elvész, Magyarország is bukik."[78] Szennyes politikai intrikák, a Habsburg-csapatok

[76] *Szilágyi S.*: Rajzok és tanulmányok. Bp. 1875. I, 11.
[77] Vitnyédy I, 95.
[78] *Széchy* III, 49.

beavatkozásának sürgetése az egyik oldalon, lelkes várakozás és a függetlenség visszaszerzésében való bizalom a másikon: ez jellemezte az ország két vezető politikai csoportjának az állásfoglalását 1656—57 telén.

A MÁTYÁS-ELMÉLKEDÉSEK

A Mátyás-elmélkedések keletkezése

Zrínyi II. Rákóczi Györgyöt alkalmas személynek tartotta arra, hogy az országot a felemelkedés útjára vigye, de ezt nyilván ő is csak úgy tudta elképzelni, hogy Rákóczi — már mint király — az ő tanácsaira hallgat, engedi elképzeléseit érvényesülni. Hiszen Rákóczinak fogalma sem volt arról, hogy mi a teendő Magyarországon. Egyedül Zrínyi látta tisztán, hogy Magyarországon erős abszolutisztikus államhatalmat kell létrehozni, és egyedül ő tudta, hogy miképpen kell azt megvalósítani. Látta és tudta, hogy azt a politikát kell folytatni, amelynek alapjait két évszázaddal azelőtt Mátyás király rakta le. Mátyás legyen az új uralkodó mintaképe és Mátyás államának a restaurálására törekedjék, csak már fejlettebb fokon. A nemzeti király trónrajutásának közeli reményében ezért jött létre 1656—57 telén Zrínyi egyik legragyogóbb műve, a Mátyás királyról szóló tanulmány.[1]

A *Mátyás király életéről való elmélkedések* megírásakor Zrínyi már egy másfél évszázados magyar Mátyás-hagyományra támaszkodott.[2] A XVI. századi humanista irodalomban hamar kialakult és meggyökeresedett az a felfogás, hogy a nagy király halála tragikus korszakforduló a magyar történelemben. Az élesszemű humanista, Váradi Péter, aki pedig Mátyás ellenfeleinek egyike volt, már halála után egy évvel így jellemezte az ország

[1] A Mátyás-elmélkedések keletkezési idejét meghatározták: *Széchy* III, 239.; *Markó* 228. Az általuk megjelölt tágabb időközt az előzőleg ismertetett történeti összefüggések alapján lehet tovább szűkíteni és 1656—7-ben megjelölni.

[2] A Mátyás-hagyomány kiterjedtségére és jelentőségére lásd *Kardos T.:* A virtuális Magyarország. Bev. a Magyar Reneszánsz Írók c. kötethez. Bp. 1934. 9—26.

állapotát: „Minden gonoszság szerzőjének, az ördögnek bujtogatására mindenütt csak széthúzás, veszekedés, gyűlölet tombol őrjöngve. Minden újság velejét könnyen összefoglalhatjuk Lucanus poéta eme két szavával: »Seb mindenütt«. Bizony csak azt sóhajtozhatjuk, azt hajtogathatjuk, amit egy másik költő kiáltott jajongva: »Futunk, rohanunk az örvény felé!«"[3] Harminc évvel később Nagyszombati Márton már öntudatosan szembe állította a Jagello-kor anarchiájával Mátyás erőskezű uralmát, amely egyaránt megfékezte a haza külső ellenségeit és a lázadó főnemeseket. Nagyszombati fogalmazta meg elsőként a magyar hazafiaknak azt az annyiszor ismétlődő óhaját, hogy Mátyás világa térjen vissza ismét:

Hogyha a könny föltámaszthatná most a halálból,
Könnyözön öntene el völgyeket és hegyeket.
Mert a magára maradt népet ugy gyötri az inség.
Melyet most gonoszul szülnek a szörnyü bajok.
Ő tudná egyedül fenséges erővel az ország
Régi dicsőségét visszaszerezni megint.

A Mohács utáni humanista történetírás — Machiavelli egyes tételeit is alkalmazva — egyre szilárdabb alapokra helyezte Mátyás pozitív értékelését. Brenner Márton, Bonfini első kiadója, 1543-ban kelt előszavában Mátyás „virtus"-át emeli ki Ulászlóval szemben, aki „otio deditus" veszni hagyta az elődje által jól megalapozott katonai fegyelmet. A mohácsi katasztrófa Brenner szerint sohasem következik be, ha Ulászló „a Mátyás király által szépen megszervezett katonai disciplinát megőrizte volna". Zsámboki János, Forgách Ferenc és Istvánffy Miklós a Brenner által megkezdett úton haladtak tovább, elmélyítve, kidolgozva a lényegében már Brennernél megtalálható gondolatot. A XVI. századi humanista történetírók Mátyás nevét a centralizáció és a katonai fegyelem gondolatával kapcsolták egybe.[4]

A XVI. század humanista történetírói a magyar feudalizmus legjobb elemeinek a véleményét képviselték Mátyás centralizációs politikájának igenlésekor. Kialakult ugyanekkor egy pozitív

[3] Szöveggyűjtemény I|1, 110. — Nagyszombati verse uo. 139.
[4] Antonii Bonfinii Rerum Ungaricarum Decades. Basileae 1543. (RMK III, 344.) 4—5. számozatlan lap.; *Kardos T.*: Adatok a magyar irodalmi barokk keletkezéséhez. Magyarságtudomány 1942. 71—3, 78.

Mátyás-kép a társadalom széles körében, illetve a nemesi és polgári írók műveiben. Már halála évében kimondta a halálára írt emlékdal szerzője, hogy Mátyás „nyomorultaknak kies hajlaka" volt és ez a közfelfogás öltött testet a gazdag népi Mátyás-hagyományban is. A reformáció írói, mint Farkas András, Székely István és legfőképpen Heltai Gáspár, ehhez a Mátyás-hagyományhoz nyúlnak és a reformáció antifeudális mozgalma érdekében használják azt fel. Székely trufákat is feljegyez, Heltai pedig népszerű módon dolgozza magyarra Bonfini művét, megtoldva azt népi mondákkal.[5] A reformátor-írókra támaszkodó Magyari István is természetesen mint az igazi vitéz fejedelmek mintaképét emlegeti Mátyást.[6]

Mátyás tehát már a XVI. században az ország különféle hazafias erőinek egyaránt jelszava lett. A feudalizmus legjobb elemeiben, a polgárság soraiban és a nép széles tömegeiben egyaránt Mátyás nevéhez kapcsolódott az egység, a rend megteremtése és az anarchia megszüntetése iránti vágy. A hangsúly ekkor elsősorban ezen a társadalmi kérdésen van, a nagy király neve nem jelent egyúttal Habsburg-ellenes jelszót is. A reformátorok Mátyás-kultuszánál ugyan élnie kellett ennek a tendenciának is, de ez ekkor még nem tört nyíltan utat magának. Egyedül a Habsburgoktól Erdélyhez pártolt humanista Forgách művében jár együtt a centralizáció eszméjének Mátyás alakján keresztül való népszerűsítése bizonyos Bécs-ellenes állásfoglalással.[7] Ez azonban ekkor még ritkaság; sokkal gyakoribb, hogy a Habsburg-királyt igyekeznek Mátyás követésére bírni. Így tesz Nádasdy Tamás, amikor Mátyás eljárását ajánlja Ferdinándnak egyik levelében. Batthyány Ferenc pedig így fordul a királyhoz 1541. szeptember 8-án: „Boldogult dicső Mátyás királyunknak az volt szokása, hogy hadi dolgokban olyanokkal tárgyalt, akik háborúban forgolódtak, s a hadvezetéshez értettek. Fölségednek is így kellene cselekednie; mert akik fölségednek oly örömest adnak tanácsot, a hadi dolgokban járatlanok lévén, csak rossz tanáccsal szolgálnak."[8] Batthyány tehát azért

[5] Vö. Szöveggyűjtemény I|1, 109, 175, 222, 324—32.
[6] Magyari 154, 239.
[7] G. Forgách Ferenc... Magyar Históriája. Mon. Hung. Hist. Script. XVI, Pest 1866. 56—7, 424.
[8] *Takáts S.*: A magyar múlt tarlójáról. 33—5.

állítja szembe Mátyást Ferdinánddal, hogy követésére sarkallja, nem pedig azért, hogy az idegen uralkodóval szemben a nemzeti királyt emelje ki.

A XVII. században, a Habsburg-ellenes függetlenségi küzdelmek korában viszont a Mátyás-hagyománynak éppen ez a nemzeti, sőt egyenesen németellenes oldala domborodott ki élesen, némileg háttérbe is szorítva a centralizációs eszményt. A Bethlen Gábort ünneplő *Sebes agynak késő sisak* című versciklus ennek a felfogásnak ad hangot:

Az Hunyadi Mátyást
Amaz magyar királyt
Az németek mint félték:
Az bécsi asszonyok,
Siro gyermekjeket
Mátyással ijesztgették.[9]

Hogy Mátyás ekkor Habsburg-ellenes jelszóvá vált, azt a legjobban a bécsi udvar aulikus-klerikális párthíveinek az állásfoglalása bizonyítja. Pázmány Péter a II. Ferdinánd megválasztása érdekében mondott beszédében Mátyást trónbitorlónak tünteti fel, míg a Habsburg-ház tagjait, az Árpád-házból való leányági származás folytán, a trón egyedül jogos örököseinek jelenti ki.[10] Ezen az úton járt Pálfalvay püspök is, amikor az 1655. évi országgyűlésen kiadott röpiratában Mátyást gyalázta és azt akarta elhitetni, hogy a magyarság számára a legnagyobb bajok egyikét jelentené, ha újból egy nemzeti király kerülne a trónra.[11] Mátyásról könyvet írni, Mátyást példaképül állítani a XVII. század derekán, egyértelmű a nemzeti királyság melletti és a Habsburg-uralom elleni határozott állásfoglalással. Zrínyi Mátyás királya maga is részben válasz akar lenni Bécs Mátyás-ellenes demagógiájára. „Hitetlen eb, ugatsz a megholt oroszlánra, de nem ártasz neki" — írja egy német historikusról, aki a nagy királyt rágalmazta és a Habsburg-ház valamennyi agitátorára célozva így folytatja: „Ugass és ugassanak többen is veled, miként ismérhetnék másként, hogy ebek vattok." (633)

[9] Szöveggyűjtemény I|1, 523.
[10] Uo. 499.
[11] *Markó* 228.

A *Mátyás-elmélkedések* tehát szervesen beleilleszkedik a függetlenségi törekvéseket kifejező XVII. századi Mátyás-kultusz vonalába. Mivel azonban Zrínyinél a függetlenség ügye mindig összekapcsolódik az abszolút monarchia kiépítésének programjával, egyesíti ezt a XVII. századi nemzeti Mátyás-hagyományt a XVI. századi abszolutisztikus Mátyás-képpel. Zrínyi egyenes folytatója lesz a Brenner, Zsámboki, Forgách, Istvánffy-féle történeti koncepciónak: a Mátyás-korabeli disciplina és virtus restaurálásának a programját hirdeti meg. Ezért válhatott és ezért vált a *Mátyás király életéről való elmélkedések* a Mátyásra vonatkozó pozitív hagyományok szintézisévé.

Zrínyi munkája ennek megfelelően több elemből táplálkozott. Művének alapja Mátyás uralkodásának legrészletesebb és legmegbízhatóbb leírása volt: Bonfini könyve. Ismerte és felhasználhatta azonban a Mátyásra vonatkozó többi egykorú forrást is: Thuróczyt, Galeotto anekdotáit és Ranzanót; ezek ugyanis Bongarsius gyűjteménye révén szintén megvoltak könyvtárában.[12] Mátyás tetteinek értelmezésében a humanista történetírók közül — melyeket mind ismert — Forgách volt rá leginkább hatással. A Forgách históriájában meglévő Habsburg-ellenes tendenciák, Erdély rokonszenves beállítása, a Forgách által képviselt vallási türelem, az inkvizíció és a vallásháborúk elítélése stb., mind olyan elvi mozzanatok, melyek Zrínyi számára értékessé és felhasználhatóvá tették a XVI. századi humanista irodalomnak ezt az írói szempontból is kiváló alkotását. A népies Mátyás-hagyományt Heltai Bonfini-átdolgozása közvetítette Zrínyihez. Innen vette át a Hunyadi származására vonatkozó legendát, de másutt is szövegszerűen kimutatható Heltai használata. Mátyásnak Zvornik alatti vereségével kapcsolatban például Heltai így ír: „Szinte ugy jára itt Mátyás király, mint annakelőtte járt vala Mahumet császár Jajca alatt";[13] Zrínyi pedig így fogalmazza meg ezt a hasonlatot Mátyás futására: „mint azelőtt Mahomet császár Jajca alól" (602). Heltai köny-

[12] Rerum Hungaricarum Scriptores, varii. Frankfurt 1600. (Bibl. Zr. 24.)
[13] Heltai: Magyar krónika. Bp. É. n. (*Varjas*-kiad.) 288.

véről tudjuk, hogy Zrínyi sokat forgatta, a Malvezzi-kötet elejére írt jegyzetek jó része éppen Heltai alapján készült. A *Mátyás-elmélkedések*-ben való felhasználása ezért egészen természetes. Zrínyi Mátyás-szemlélete közvetlen népi forrásokból, hagyományokból is táplálkozhatott: ezt bizonyítja az élőszóban fennmaradt és Zrínyi által megmentett töredék a Jajca felmentéséről szóló énekből.

Műfaját tekintve, a *Mátyás-elmélkedések* a fejedelmi tükrök sorába tartozik. Ezek a művek az uralkodásra vonatkozó tanácsok gyűjteményét tartalmazzák, rendszerint egy-egy nevezetes fejedelem tetteit kommentálva. Zrínyi könyvtárában több hasonló munkát találunk, s így módja volt megismerni a XVII. századi politikai irodalomnak ezt az elterjedt műfaját. Ismernie kellett a műfaj egyik korai klasszikus képviselőjét: Machiavelli *La vita di Castruccio Castracani* című tanulmányát.[14] Megtalálható könyvtárában Ambrosio Marliano *Theatrum politicum in quo quid agendum sit a Principe, et quid cavendum, accurate praescribitur* című munkája; és a fejedelmi tükrök sorába tartozik Bonini *Il Ciro politico*-ja is, melyet Zrínyi a *Vitéz hadnagy* megírásánál is felhasznált. Bonini Xenophon Kyros-történetét veszi alapul és idézve mindig a görög szerző egy-egy mondatát, hozzáfűzi elmélkedését. Zrínyi tanulmányához legközelebb áll Pierre Matthieu-nek XI. Lajos francia királyról szóló munkája, amely a *Mátyás-elmélkedések* közvetlen műfaji mintája lehetett.

Pierre Matthieu IV. Henrik történetírója volt és királya abszolutisztikus törekvéseinek a népszerűsítése érdekében írt könyvet a francia centralizált monarchia első nagy uralkodójáról, XI. Lajosról. Zrínyi olasz fordításban ismerte Matthieu (olaszul: Mattei) munkáját *Guiditio politico sopra la vita di Luigi XI. Re di Francia* (Velence 1637) címmel.[15] A francia történetíró hasonló feladatot oldott meg, mint amely most Zrínyi előtt állt: a centralizáció XV. századi képviselőjét állítja példaképül a XVII. században, amikor a francia fejlődésben bekövetkezett visszaesés, az anarchia kiújulása után, ismét napirendre került a központosítás, az abszolutizmus kiépítése. Matthieu a feje-

[14] *Kővösi S.*: Zrínyi és Machiavelli. ItK 1902. Knyomat 114—5.
[15] Bibl. Zr. 20.

delmi tükrök szokott módszerének megfelelően, a XI. Lajosra vonatkozó hiteles, egykorú történeti feldolgozások legkiválóbbikát, Commines krónikáját vette alapul. Forrásából nem írja ki a textusokat, mint ahogy Bonini tette, hanem csak röviden utal a forrásában előadott eseményre s ehhez fűzi megjegyzéseit, „giudizio"-ját. A hasonló feladat Zrínyinél ugyanennek a módszernek az átvételét idézte elő: Zrínyi éppen úgy használja Bonfinit, az egykorú feldolgozást, mint francia elődje Commines-t

A XI. Lajos életéről való „ítélet" és a *Mátyás király életéről való elmélkedések* közti kapcsolatot bizonyítja, hogy egy helyen Zrínyi maga is hivatkozik Matteire (609).[16] De a két szöveg közvetlen összefüggésére is lehet példát hozni:

Matthieu (Mattei)	Zrínyi
Le virtù de'Principi si vogliono dire senza adulatione, e li vitii con discretione, non bisogna esprimere tutto affatto i loro difetti; ma passarli, come virtù non del tutto perfette (4.).	Arra tanitja a discretio a historicusokat, hogy a nagy fejedelmek fogyatkozásait, mikor irjuk, ne irjuk mint vétkeket, hanem sicut virtutes imperfectas (600).

Francia mintáját követi Mátyás bőkezűségének, fényes udvartartásának a megítélésénél és más esetekben is.[17]

A külföldi előzményhez való viszony itt egészen más, mint a *Vitéz hadnagy*-ban. Zrínyi most elsősorban saját elméleti alapvetésére támaszkodik: a tárgyi adatokat szolgáltató Bonfini mellett a *Mátyás-elmélkedések* főforrásának a *Vitéz hadnagy*-ot kell tekintenünk. Matthieu könyve csak a megfelelő forma megtalálásához segítette hozzá Zrínyit, a két mű hasonlósága és a francia mű néhány megállapításának az átvétele a két író hasonló témájának és hasonló álláspontjának, nem pedig Matthieu utánzásának a következménye.

A fejedelmi tükrök műfajának Zrínyi korában már magyar előzményei is voltak. Felvetődhet a kérdés, hogy nem inkább ezekben kell-e keresnünk Zrínyi mintáit. Semmi adatunk sincs

[16] Z. itt idézni akar tőle, de az idézetet elfelejtette leírni.
[17] Vö. Mattei: i. m. 95–6.

arra, hogy Zrínyi olvasta volna a XVII. század első felében magyarra lefordított fejedelmi tükrök bármelyikét is, míg Matthieu könyve megvolt könyvtárában. E művek egyébként is a Zrínyiétől sok tekintetben idegen szemléletet tükröznek. Elég erre Prágay András 1628-ban kiadott *Fejedelmeknek serkentő órájá*-t idéznünk, amely szerint „semmi nincsen az országban veszedelmesebb, mint ha az fejedelmek sok változásokat és ujságokat hoznak be"; másutt pedig ezt írja: „Isten az fejedelmeknek gyakorta a buzgó könyörgőknek könyv-hullatásokra nézve inkább adja az győzödelmet, hogy nem mint az harcoló vitézeknek fegyverek által".[18] Nem szükséges bizonyítani, hogy ezek mennyire idegen gondolatok a reformokat, változásokat, újításokat sürgető és az „uomo virtuoso" eszményének hódoló Zrínyitől. Sokkal többet tanulhatott Zrínyi a machiavellista Matthieu-től, aki XI. Lajos erős egyéniségét, a feudális lázadókkal szembeni erélyét, az új hadsereg megteremtésére irányuló fáradozását ünnepli.[19]

A *Vitéz hadnagy* után fölösleges részletesen kimutatnunk, hogy Zrínyi ebben a művében is bőségesen felhasznál világtörténeti példákat állításai megvilágítására, nemegyszer idéz valamelyik kedvelt olvasmányából, például Grammond-tól vagy Justus Lipsiustól, gyakran sző érvelésébe egy-egy találó antik idézetet stb. Mindez már Zrínyi prózaírói modorához tartozik. Eddigi munkamódszerére emlékeztet az is, hogy a szövegébe illesztett antik idézetek egyike-másika megtalálható már lapszéli jegyzeteiben, például Bonfini példányának éppen azon a lapján, amely az általa értékelt esemény előadását tartalmazza.[20]

A *Mátyás-elmélkedések* genezisében — mint már jeleztem — a *Vitéz hadnagy*-nak van a legfontosabb szerepe. Zrínyi új műve korábbi munkásságának szerves folytatása: a *Vitéz hadnagy*-ban lefektetett elvi alapvetés gyakorlati alkalmazása a nemzeti abszolutizmus remélt megteremtésének kérdéseire. Mátyást már a *Vitéz hadnagy*-ban is többször mint az általa megrajzolt ideális hadvezér egyik példáját emlegette, természetes ezért, hogy

[18] RMK I, 566. sz. 153, 131. lapok.
[19] Mattei: i. m. 38—49, 97.
[20] *Drasenovich* 31—2.

Mátyás életének bemutatásával a „vitéz hadnagy" típusa lép elénk immár konkrét egyedi formában. Mátyás valósággal megtestesíti azokat az erényeket, melyeket Zrínyi a vezető egyéniségtől megkövetelt: Mátyás egyénisége és tettei, valamint a Zrínyi által kidolgozott elvi szempontok általában egybevágnak. Abban a néhány esetben viszont, amikor Mátyás nem úgy járt el, mint ahogy az a *Vitéz hadnagy* tanításai szerint helyes lett volna, Zrínyi mindig megmarad saját elvi szempontjai mellett, és bírálja a királyt. Zrínyi eljárása tehát abban áll, hogy a *Vitéz hadnagy*-ban kidolgozott alapelvek fényével világítja meg és értékeli Mátyás tetteit, magatartását.

A *Mátyás-elmélkedések* ezek szerint a *Vitéz hadnagy* elméleti tételeinek az alkalmazása. Éppen ezért némileg korrigálni kell Kardos Tibor megállapítását, aki szerint a *Mátyás-elmélkedések* jelenti a magyar állam-rezon megteremtését.[21] A magyar állam-rezon már a *Vitéz hadnagy*-ban ki van fejtve, az azonban igaz, hogy Mátyás alakján keresztül válnak igazán élővé és meggyőzővé Zrínyi politikai tanításai. Ez a könyv egyúttal jelentékeny továbbfejlesztését is jelenti Zrínyi politikai elméletének. Számos olyan kérdést fejt itt ki részletesen, amelynek megoldása csírájában már korábbi műveiben is benne van, de teljes határozottsággal, elméleti tisztasággal és merész előremutató következetességgel itt bontakozik ki.

Már korábbi művei alapján is világossá vált, hogy Zrínyi az ország élén csak olyan embert tudott elképzelni, aki nagy politikus és nagy hadvezér egy személyben. Mátyásban mind a kettő megvolt és ezért különösen alkalmas Zrínyi eszményeinek a hordozására. Míg azonban a *Vitéz hadnagy*-ban a katonai kérdések álltak előtérben a török ellen tervezett felszabadító hadjárat miatt és a politikai problémák is többnyire hadtudományi vetületben jelentkeztek, addig a *Mátyás-elmélkedések*-ben a helyzet fordított. A Habsburgokkal és magyar híveikkel szemben Zrínyi politikai síkon vívta a harcot, ezért 1656 körül ezek a problémák az időszerűek. Szó van ugyan a *Mátyás-elmélkedések*-ben is a király hadjáratairól, nagyszerű új hadseregéről, de Zrínyi ezeknek is inkább a politikai vonatkozásait emeli

[21] *Kardos T.*: Zrínyi a XVII. század világában. ItK 1932. 268.

ki és több ízben megjegyzi, hogy most nem célja a katonai tanulságok részletes taglalása. Egyszer egyenesen a *Vitéz hadnagy*-hoz utalja az olvasót: ,,De a vitézlő [rend] állapatjáról más tractatusomban eleget szóltam, oda referálom magamat." A *Vitéz hadnagy*-gyal való szoros összefüggés jele az is, hogy visszatér előbbi munkájából nem egy antik idézet, közmondás, ókori történeti példa.[22]

A *Mátyás-elmélkedések* tartalmi elemzésénél a fentiek alapján abból kell kiindulnunk, hogy miképpen alkalmazta Zrínyi Mátyás személyére a *Vitéz hadnagy* elvi szempontjait és ennek során mennyiben fejlesztette tovább politikai elméletét.

A politikai elmélet

A VI. discursusban és más helyeken azt olvastuk, hogy a vitézség, a virtus számtalan apróbb virtusból épül fel, mint a tejút sok kis láthatatlan csillagból. Mátyás erényeinek tárgyalásánál is ezt a sokoldalúságot, virtusainak a sokaságát emeli ki ugyanazzal a hasonlattal: ,,minden ember eszében veheti a mi királyunknak mennyi számtalan királyi virtusi valának, akik őtet tündöklővé tették és mindenekfelett dicséretessé. Nemcsak egy lelki jószág teszi az embert fényessé. Nem is lehet oly virtus a világon, az ki csak maga felemelje és érdemessé tegye az embert, sokaknak kell ottan konkurrálni; az egeket nemcsak egy csillag fényesíti, és akit mi tejesutnak hivunk, nem egyéb, hanem sok apró és láthatatlan csillagoknak öszvegyülése és világossága" (617—8).

Azok a ,,lelki jószág"-ok, melyek a királyt fényessé tették, itt is az ,,uomo virtuoso" machiavellista fogalmának erkölcsi elemeivel egyenlők. Kiemeli Zrínyi Mátyás ,,szorgosságát", ,,fáradhatatlanságát" (625), ,,serénységét", ,,providentiáját" (613); továbbá, hogy elhatározása mellett következetesen, állhatatosan kitartott: ,,őtet sem a szép szó, sem harag, sem ijesztés ki nem tudá verni a maga praetensiójának elhagyásából, s noha mindeniknek megadja vala a becsületet felettébb is, ugyan a maga intentióját végbenvivé bátran" (613). Így cse-

[22] Vö. *Széchy* III, 230—2.

lekedett Szabácsnál, melyet télen szállt meg „oly resolutióval: vagy ott meghal, vagy megvészi. Aki ilyen resolutióval megyen a hadban, nem jön szégyenvallással vissza" (614). A hadvezérben és a királyban egyaránt a „bene imperare, jól parancsolni" tudás a legfontosabb, állapítja meg; Mátyás ebben is kitűnő volt (630).

A király lenyűgöző egyénisége nemegyszer magával ragadja az írót Mátyás virtusának lelkes dicséretére: „Az ő élete merő bátorság volt, és minden gondolatja vitézség" (624). „Saskeselyűket kergetett, és azoknál magasabban járt vitézséggel, serénységgel, untalan szorgalmatos fáradsággal" (634). Nagy dolgok vállalásától irtózó, mindent csak ímmel-ámmal cselekvő, tunya kortársai elé állítja történelmünknek azt a nagy személyiségét, aki nem ismert pihenést, nyugalmat, tétlenséget. Zrínyi sejti, hogy a nemzeti abszolutizmus megteremtéséhez olyan emberekre van szükség, amilyenek a reneszánsz korának óriásai voltak, akik nem ismertek akadályt, akik tűzön-vízen keresztül törtek előre céljaik felé. „Tanulhat innen mindennemű hivatalu ember — írja Mátyásról —, hogy a maga dolgaihoz ne nyögve, ne megunva nyuljon, hanem jó, víg kedvvel és teljes applicatióval. Az embernek ez világon semmi dolgában, semmi állapotjában nem lehet csendessége, sem az ő lelke másban meg nem nyughatik, hanem mikor valami jó igyekezetet tészen fel magának, jó véget vészen fel elméjében, akiben untalan foglalatos és gyönyörködéssel fáradoz. Így aki vitézséget üz, az szüntelen operatioban fáradjon" (625).

A „vitéz hadnagy" egyik legfontosabb tulajdonságának jelölte meg írónk az idő és alkalom megválasztását, a módszerek, megoldások változtatni tudását, a „diversificare" képességét. Mátyás ennek is a mintaképe. A Vitéz-féle összeesküvés leverésénél, Boroszló védelménél, Szabács elfoglalásánál és számos más esetben kiemeli a királynak azt a vonását, „hogy miképpen tudta ő az alkalmatos időket megválasztani minden állapotra és történetre" (610). Leírja, hogy Mátyásnak mindenre több „mestersége" volt és ezek közül mindig az éppen legalkalmasabbat választotta ki, egyszer csellel szedte rá ellenségeit, máskor megosztotta táborukat és sorba győzte le őket, vagy télen ment hadakozni, amikor az ellenség erre nem számított. Hadvezetésben és politikában egyaránt mesterien alkalmazta

azokat a taktikai elveket, melyek nélkül Zrínyi eredményes vezetést nem tudott elképzelni.

Mint már említettem, Zrínyi nem a kritikátlan rajongás álláspontjára helyezkedett, ellenkezőleg, értékeinek hangsúlyozása mellett sohasem mulasztja el bírálni a király tetteit, ha azok ellenkeznek a *Vitéz hadnagy* elveivel. Így rámutat arra, hogy a zvorniki vereséget annak köszönhette, hogy nem alkalmazott kémeket és hagyta magát megtéveszteni az ellenség hírétől (602); az 5. és 49. aforizma tanításaival került itt szembe Mátyás. A Frigyes elleni háború ügyében tartott tanácskozáson sem úgy járt el, mint ahogy azt Zrínyi a 87. aforizmában helyesnek tartotta. Bécs ostromával kapcsolatban a király vakmerőségét ítéli el (626), a 39. aforizmának megfelelően. Ezeknek az elítélt mozzanatoknak egyike sem tartozik azonban a virtus, a vitézség legfontosabb alkotóelemei közé. Mátyás a Zrínyi által kívánt vezető egyéniség nagyszerű példája: ezt bizonyítják elmélkedései.

A Mátyás személyével való foglalkozás alkalmat ad a vitézség-virtus fogalmának a további kikristályosodására is. Itt bizonyosodik be, hogy etikája mennyire eltér a keresztény erkölcstől. A tanulmány egyik legremekebb és egyik legtöbb elvi tanulságot tartalmazó részéből: III. Frigyes és Mátyás jellemének összehasonlításából kiderül, hogy nem sokra becsüli s az uralkodó számára méltatlannak tartja a vallásos kegyességet és annak különböző megnyilatkozásait. Bonfinit idézve megállapítja, hogy Mátyás mindenben felülmúlta ellenfelét, csak éppen vallásosságban nem. Ez azonban egyáltalán nem válik Frigyes javára: „az én itéletem szerint avval nem kevélykedhetik császár király felett" állapítja meg, majd felsorolja, hogy melyek az „aljosabb áhitatosságnak" azok a megnyilvánulásai, melyek nem méltók egy uralkodóhoz: „az untalan való szentegyházakról szentegyházakra való járás, misehallás, gyónás, processziókkal való kerülés, spitálok látogatása, untalan papokkal s barátokkal való társaság, emberek társaságától való megvonás és szent atyák könyve olvasása". A katolikus ellenreformáció századában Zrínyi a reneszánsz pozitív hagyományait eleveníti fel és a felvilágosodás felé mutat előre, amikor nem tekinti erényes embernek azokat, akik a fenti kegyeskedéseken túl „semmi más dicséretre méltót nem cselekednek". A világi

felfogás, az emberi erőbe, az ember nagyságába vetett hit győzelme ez a vallásos szemlélet felett. A vallásos, kegyes Frigyest és a hozzá hasonlókat mint „uomo ozioso"-kat jellemzi Zrínyi. Ezek az áhítatosságok — írja — „ama melancholiai inclinatióból és a z n a g y d o l g o k t ó l v a l ó f é l e l e m b ő l" vannak. A kegyeskedés, az áhítatosság nem fér össze a vitézséggel; a túlzott vallásosság gyökere a megalkuvás, a gyávaság: ezt tanítja Zrínyi Miklós.

Téves lenne azonban azt gondolni, hogy alapjaiban szakított a vallással. Megmaradt ő hívő embernek és Frigyes áhítatosságát bírálva azt is hangoztatja, hogy az ilyen vallásosság nem kedves Isten előtt, nem „az isteni szeretetből és igaz buzgóságból ered". Isten és a hit szeretete azt követeli, hogy „a királyok szolgálják őtet az igazságnak egyenlő osztásával, maga országoknak szorgalmatos gondja viselésével az ő nevének dicséretére nézendő nagy actiókkal, pogányok romlásával s a maga félelmével" (618—9). Olyan vallásosság tehát a Zrínyié, amely szerint nem misehallgatással és papokkal való társalkodással kell Istent szolgálni, hanem a török pusztításával, igazságos uralkodással, nagy tettekkel.

Nagy tettek a haza javára: ezzel kell a királyoknak Istent szolgálniuk — minden egyéb mellékes. A *Vitéz hadnagy* alapján kielemzett machiavellista felfogás következetes érvényesítése ez, azzal a különbséggel, hogy megtartja Isten fogalmát. Nagy tettek: ehhez kell a virtus, de ezek a nagy tettek a haza javára szolgáljanak, ne önző érdekeket segítsenek. Vagyis a virtus együtt járjon a Machiavelli bontà fogalmával: a „bene comune"-t, a közjót szolgálja, ne pedig a Machiavelli és Zrínyi előtt egyaránt gyűlöletes „bene proprio"-t, az egyéni érdeket. Zrínyi ezzel a gondolattal kapcsolja össze a vallást; vallásosságának lényege: a haza szolgálata, a haza szeretete.

Egyik korábbi írásában, a nádori emlékiratban egészen következetesen megfogalmazta már ezt az álláspontot. Wesselényiről, Nádasdyról, Puchaimről és általában a papi és Habsburg-segédlettel pozíciókra törő főurakról így összegezte véleményét: „ezek mind bálványozók és az aranyborjút imádják, és ezeknek istenek nem hazájok java és szabadsága." Zrínyinek eszerint a „haza java és szabadsága" az istene, szemben az önző célokat követő főurakkal.

A *Mátyás-elmélkedések*-ben már korábban kialakult elméletének éppen a közjóra, azaz a haza javára vonatkozó tételét fejleszti tovább. Mátyás ugyanis ebben a tekintetben is megfelelt az ideális vezetőre vonatkozó elképzeléseinek. Minduntalan kiemeli Zrínyi, hogy nem saját gazdagodását, a hiú pompát, az önző dicsőséget kereste, hanem az ,,országnak securitására" vonatkozó tetteket, ,,ugy mint tiszteknek érdemes distributióját, törvényeknek fundatioját, városoknak erősitését, nemzetének fényesülését és az barbariesnek elromlását, igazságnak mindenütt való administratioját" (628). Mátyás építkezéseit, fényes udvartartását nem tekinti — helyesen — öncélúnak, sőt elismeréssel jelenti ki, hogy mikor Boroszlónál három királyt vendégelt meg, ,,semmi hijja nem volt a három király tartására való méltóságának" (613).[23] A királyi méltóság és tekintély az ország tekintélyét növelte, Mátyás ,,nem a maga gyönyörködéséért" tette ezt, ,,nem olyan természetü volt". Ezt támasztja alá a királynak Giskrával szembeni viselkedése is: ,,Más király alig várta volna, hogy kezébe kaphassa, hogy hurcolhatta volna széllel városokrul városokra triumphusban, de a mi királyunk ilyen hiuságos gondolatokat nem gondolt; az ki az közönséges jónak szolgálatjára volt, inkább kévánta, hogysem a maga magános dicséretét." (599)[24]

Ezért van felháborodva Zrínyi az erdélyi főurak lázadásán az adó miatt. Hiszen ,,ez a király sem bolond épületekre, sem eszelyös költséges vendégségekre, sem bolondok gazdagitására nem költötte az ország jövedelmét, hanem házája megmaradására, dicsősitésére és öregbülésére" (603). Zrínyi itt mindenütt a bolond jelzőt hangsúlyozza, mert Mátyás építkezései, tudós külföldi vendégek befogadása, a ,,barbariesnek elromlását" szolgálja, amely Mátyás egyik érdeme. A pénz túlnyomó része amúgy is a katonaságra ment, tehát: ,,szükséges királynak az adó, főképpen az olyan királynak, mint Mátyás

[23] Matthieu idézett művében szintén nyomatékosan és helyeslőleg emelte ki XI. Lajosnak az uralkodói méltóság biztosítására irányuló tetteit. 21—35.

[24] A Bónis-kéziratban ez a mondat hibásan szerepel. *Bán Imre* javította: Z. M. válogatott művei. (Magyar Klasszikusok.) Bp. 1952. 322.

volt. Neque quies gentium sine armis, neque arma sine stipendiis, neque stipendia sine tributis haberi queunt" (603).

Miután Zrínyi a tehetetlenséggel, a henyéléssel, az otiummal szemben a tettnek, az akaratnak, a virtusnak adta a pálmát, a tetteket kizárólag abból a szempontból bírálja el, hogy hasznosak-e a hazának, vagy sem. Ebben az összefüggésben kristályosodik ki elvi álláspontja a háborúk, fegyveres felkelések kérdésében. Nem új ez a probléma: Magyari István már kidolgozta a helyes választ, amikor az irigységből, gyűlölségből, gazdagság és birodalom „nevekedésének szomjuságából" eredő háborúkat igazságtalanoknak minősítette, míg a hazáért, családunkért vagy a szomszéd nemzet megsegítéséért, valamint — vallásos felfogása következtében — a hit oltalmáért vívott harcok igazságosak.[25] Az igazságos és igazságtalan háború kérdése a *Szigeti veszedelem* eszmei mondanivalójának is a középpontjában állt: Zrínyi a hódító háború erkölcstelenségét és bukásra ítéltségét leplezte benne le. A *Vitéz hadnagy*-ban is elítélőleg nyilatkozott Julius Caesar és Nagy Sándor hódításairól, azokról a háborúkról, melyeknek mozgatója az „ambitio", a hatalomvágy. A *Mátyás-elmélkedések*-ben most végleges megfogalmazást, elméleti kiszélesítést nyer ez a probléma.

Mátyás nyugati terjeszkedése adott alkalmat a kérdés felvetésére. Zrínyi a cseh és az osztrák háborút egyaránt elítéli, mert szerinte nem volt rájuk igazi ok. Ezeknek a hadaknak a célja „országoknak nyeresége és accessiója" (607), ez pedig az ő szemében igazságtalan. Hódításra használta „azt az kardot, kit az Isten kezében igazságnak tételére tett" (606), vagyis a török elleni igazságos honvédő harcra. És bár Mátyás virtusa és szerencséje folytán nem is hárult e háborúk miatt nagyobb baj az országra, mégis nem mulasztja el Zrínyi, hogy rámutasson e háborúk bizonyos hátrányos következményeire. A cseh háborúval kapcsolatban megjegyzi: „meddig hussitákra a király hadakozék, az török eljára dolgában, sok ezer lelket elvive fogságban. Sabácot megépité, tudniaillik: Delirant Reges, plectuntur Achivi" (607). A népnek tehát csak kára van a hódító háborúból, ezt Zrínyi eszményképével, Mátyással szemben is fenntartja. Mikor pedig leírja az ausztriai háborúval kapcsolatos

[25] Magyari 236—7.

tanácskozást, Báthorynak a háborút ellenző szavaira megjegyzi, hogy azokra nehéz lenne megfelelni, mert Ausztria meghódítása két következménnyel járhat: „Egyik, az ország király távollétével megkárosodik és árvájul marad, másik, hogy a király Bécsben lakván, ellágyul természetében és megtompul vitézségében, mint Hannibál Capuában, Nagy Sándor Babiloniában" (619). Itt tehát a cseh háborúval kapcsolatban is említett hátrányos következmény mellé még egy másikat is állít: a hódítás korrumpálhatja a virtust, megteremti az otium melegágyát.

Ugyanezt az álláspontot követi Zrínyi a belső háborúságok megítélésénél is. Megemlékezik az erdélyi főurak lázadásáról és a Vitéz-féle összeesküvésről s mindkettőt élesen elítéli. Az a tény, hogy Mátyás igazságtalan háborút folytatott a csehek ellen, szerinte nem menti az összeesküvőket. Nem az ország érdeke vezette őket, nem igazságos ügyet képviselt Vitéz, hanem „a fösvénység fundálta szivét és ambitio" (609). Erdély lázadásával kapcsolatban pedig megjegyzi, hogy elszámították magukat az összeesküvők, mert „nehéz az alattvalónak igazságos királya ellen támadni" (603). Nagyon jellemző, hogy szükségesnek tartotta kitenni az „igazságos" jelzőt! A reakcióssá vált XVII. századi abszolutizmusok elméletírói, a tacitisták, nem tettek különbséget igazságos és nem igazságos király között, hanem mindennémű király-ellenes mozgalmat elítéltek. A királyi hatalom szentségéről szóló tanítást ugyan Zrínyi is átveszi, mikor azt mondja, hogy „copiája az istenségnek, a királyi hatalom" (595), de amikor konkrét formában állást foglal a lázadás ügyében, akkor ezt azért helyteleníti, mert a király „igazságos" volt. Ez a machiavellisták véleménye és szükségképpen magában foglalja azt is, hogy ha a király igazságtalan, akkor a lázadás jogos. Zrínyi álláspontjának a lényege tehát az, hogy elítélendő a „fösvénység és ambitio" fundálta lázadás az igazságos uralkodó ellen, de megengedhető az igazságtalanul, népe ellen uralkodó király elleni felkelés, mert ez a haza javát szolgálja.

Hogy Zrínyi nem ősi paragrafusok alapján ítélte meg a politikai tetteket, hanem aszerint, hogy hasznosak-e a hazának vagy sem, azt ékesen bizonyítja a Mátyás megválasztásához fűzött egyik megjegyzése: „fegyveres kézzel, erőhatalommal lőn meg; nem csak kénnyel lett király volt ez, hanem in manu

torti. Bárd, kerék, akasztófa lett volna jutalma az ellenkezőknek" (596). Nem a hagyományos törvények alapján, hanem erőszakkal lett Mátyás királlyá, állapítja meg Zrínyi és bár leszögezi, hogy elvben nem helyes, ha szabad országban így választanak, de ha olyan jelöltről van szó, mint Mátyás, akkor „nem lehet abban villongás, hanem csak a gonoszoktul, tehát azoknak megzabolázására jó volt a félelem" (597). Ilyen esetben igazságos az erőszak alkalmazása, a fegyveres beavatkozás, „mert a szabadságnak sérülését a király jó volta helyére hozná".[26] Nem kétséges ugyanakkor, hogy mélységesen elítélné egy olyan király erőszakos trónraülését, aki önző hatalmi célokat követ és egy olyan mozgalmat, amely a fösvénység és ambitio folytán nyúl erőszakhoz.

Mátyás erőszakos királlyá választását Zrínyi tehát homlokegyenest másképpen értékeli, mint Pázmány II. Ferdinánd megválasztásakor mondott beszédében, ahol törvénytelennek jelentette ki uralmát az erőszak miatt. Pázmány ott azért is elítélte Mátyás királyságát, mert nem származott az Árpádok véréből, holott ez szerinte a főkövetelmény. Zrínyi erre a kérdésre is machiavellista módon felel: „Szép és ékes dolog régi nemzetségnek rendét számlálni sok száz esztendeig, de csak olyankor, mikor mindazokban is mocsok nem találkozott" (593). A szép genealógia, a királyi származás csak akkor előny, ha nagy tettekkel tündöklő az a genealógia, egyébként nem válik díszére senkinek. De a nagy emberektől való származás sem ér sokat önmagában, ez Zrínyi szerint még semmire sem jogosít: „nem másra használ eleink tündöklősége nekünk, hanem hogy

[26] Az állam-rezon íróknál gyakori az az elv, hogy az erőszakos úton hatalomra jutott fejedelem uralkodása utólag törvényessé, jogossá válik, ha jól kormányoz. Zrínyi könyvtárának könyvei közül pl. Girolamo Fracchetta „Il Seminario de'Governi de Stato et di Guerra" (Venetia 1617) c. műve Augustusról írja: „Augusto, che colla violenza dell'armi oppresse la libertà et s'impatroni dell'Imperio, et poi col regnar molti anni quietamente, ottenne dal tempo la legitimatione, la quale si li conferma appresso per il consentimento espresso dal Senato, et dal popolo" (25). Ugyanez a gondolat *Bán Imre* megállapítása szerint Apáczai Enciklopédiájában is előfordul. Mint érdekes adalékot jegyzem meg, hogy M. Ziccata „Il consigliere di stato" Venetia 1646. c. könyvének egy hasonló megállapítása mellé Zrínyi odajegyezte: „Nusquam libertas gratior extat quam sub rege pio." (*Drasenovich* 47.) Ugyanezt a mondást beiktatta a Mátyás-elmélkedések-be is, a most idézett mondat folytatásaként.

égő szövétneknél, fényes fáklyánál futjuk a mi életünk pályáját" (543). A dicső ősök által fényesre világított úton pedig csak olyan utódnak kívánatos futni, aki maga is méltó hozzájuk. „Az ki azért rossz és h e n y é l ő, s elfajzott régi jó eleitől, jobb volna neki, nem volna nevezetes az ő eleinek neve, mert annak világossága miatt el nem bujhatik ugy, mintha csak közrendü ember volna" (593). A származás tehát önmagában semmit sem mond Zrínyinek. Ezért írja le ugyanitt ezt az Ovidius-idézetet: „Hiszen nemzetségünket, ősatyáinkat, s mindazt, amit nem magunk tettünk, alig nevezem magunkéinak." Nem tekinti szégyennek Hunyadi János állítólagos törvénytelen születését sem; a virtus, a tettek a fontosak![27] Azért volt tehát helyes Mátyásnak a megválasztása, mert bár nem voltak királyi ősei, de nagyszerű apja volt és ő is nagy tettekre hivatott. „Mutasson ilyen apát s ilyen fiat nekem egy historicus, aki ezer esztendőre fonja is némely királynak genealogiáját" (593). Lényegében tehát a virtus és a haza szolgálata az, ami valakit méltóvá tesz az uralkodásra, nem pedig az ősök. A dicső ős jó, ha van, de csak azért, mert szintén nagy tettekre kötelez.

Virtus a közjó érdekében: ez a formula a *Mátyás-elmélkedések*-ben bizonyos új csengést is kap, amelynek okát a horvátországi parasztfelkelés eseményeiben és Zrínyi ezzel kapcsolatos határozottabb állásfoglalásában kereshetjük. A *Mátyás-elmélkedések*-ben már az a Zrínyi beszél a háború vagy felkelés, általában az erőszak alkalmazásának igazságos, illetve igazságtalan voltáról, aki a földesurak ellen lázadó parasztokról sem habozott kijelenteni, hogy „rebelliseknek azokat nem tarthatni, az kik igazságok mellett támadtak föl". Itt már nem arról a Zrínyiről van szó, aki a *Szigeti veszedelem*-ben még a török szultán ellen jogosan lázadó katonákat is elítélte. Jelentős változáson ment át Zrínyinek és a népnek a viszonya, Zrínyinek a népről vallott felfogása. A közjónak a fogalma ezért jelentősen gazdagodik a *Mátyás-elmélkedések*-ben; ha nem is jelenti azt, hogy a nép java, de mindenesetre nem független ettől.

Nagyon jellemző, hogy milyen összefüggésben ismétli meg a nép állhatatlanságára vonatkozó ama kijelentést, melyet az

[27] Jellemző, hogy Bonfini-példányának arra a lapjára, melyen az a Hunyadiak genealógiáját fejtegeti, Zrínyi odaírta: „ha disznó turná is ki az embert akor [!] ember legyen." (*Drasenovich* 32.)

eposzban a szultán szájába adott („Ó mely külömböző az községnek dolga. Kis szerencse-szellő az melyet hordozza, Ma mutat jó kedvet, ha jó állapatja; Ha holnap nem tetszik, haragra forditja"). Az összeesküvők által behívott Kázmér kudarcával kapcsolatban jegyzi itt meg ugyanezt: „Igy jár, aki községnek szavára indul. A község avagy a favor populi szintén olyan mint a tenger: néha zavaros, néha csendes, az mint a szelek engedik, nincs abban bizonyság" (609). Néhány sorral lejjebb azonban kiderül, hogy ez a lengyel király a „megháborodott uraknak szavára" eresztette magát ebbe a „tengerbe". Világos tehát, hogy nem a nép az, amely lépre csalta, megtévesztette Kázmért, hanem az urak. Az egész hasonlatnak tehát nincsen már az a népellenes értelme, mint régen.

A néphez való viszony kérdése még érdekesebben jelenik meg Zrínyinek az erdélyi lázadással kapcsolatos egyik megjegyzésében. Itt miután leírta, hogy nem volt ok Mátyás adója miatt fellázadni, mert azok jó helyre mentek, így folytatja: „Ugyan nehéz különb helyre nézni a szegénységnek munkáját és vérét, hogy megyen: s e miatt szoktak mindenkor az országok megzöndőlni, mikor az ő értékeket a királyok torkon verve kiveszik, s nincs láttatja, avagy ha van is, olyan, aki a községet desperátióra inditja, holott abból jövedelemből egynehány rossz gazdagul meg az Isten és az emberek ellenére" (603—4). Zrínyi itt a bárók reakciós felkelésével a „község", a „szegénység" olyan megzöndülését állítja szembe, amelyet az váltott ki, hogy urai elherdálják adóját és az egyesek önző gazdagodására fordítják. Bár nem mondja ki, hogy az ilyen felkelés igazságos, de a sorok mögül érezzük, hogy a horvátországi felkeléssel kapcsolatban idézett nézete tér itt vissza.

A nép itt már fontos tényező Zrínyi számításaiban: a parasztfelkelés megtanította rá, hogy számolni kell erejével, hogy csak olyan programnak van jogosultsága és a sikerre reménye, amely nem feledkezik meg a nép elemi jogairól sem. Az uralkodó kötelességei közé sorolja tehát a nép munkájából eredő jövedelmeknek kizárólag a haza javára való felhasználását. Ennek az ellenkezője viszont őszintén felháborítja, ezért szállt szembe Erdődyvel a horvát felkelés alkalmával és ezért vette át kedvelt francia történetírójának, Grammond-nak néhány sorát, amely a főpapság parazita életét, a nép munkájából és

véréből való tobzódását leplezi le, és amelyre más összefüggésben még visszatérünk.

Annak, hogy a nép jelentősége Zrínyi szemében mennyire emelkedett, a király megválasztásával kapcsolatos egyik megjegyzése a legjobb bizonyíték. Már a *Vitéz hadnagy*-ban említette, igaz, erős fenntartással, hogy a „jó tisztviselő" kiválasztásában érdemes néha a „vox populi"-ra hallgatni. (117. a.) Mátyás megválasztásával kapcsolatban ezt már sokkal határozottabban ismétli meg. Leírja, hogy még a választás megtörténte előtt a nép, a gyerekek Mátyást mint királyt éltették, „s ez az argumentom is használt a visszavonó urak között: vox populi, vox Dei" (596). Ez lényegében a népfelség elvének a megjelenése, melyet Zrínyi ismerhetett Grotius írásaiból, de máshonnan is, mert eléggé elterjedt volt már.[28] Különös nyomatékot ad a „vox populi, vox Dei" elv hangoztatásának, hogy rögtön utána állapítja meg Zrínyi helyeslőleg, hogy a választásnál erőszakot alkalmaztak. Mátyás megválasztásánál Zrínyi végső soron a nép jelöltje érdekében alkalmazott fegyveres erőszakot helyesli!

A Zrínyi által emlegetett „közönséges jó" tehát nem valami népellenes állam-rezon, hanem beletartozik a nép jóléte és igazságos kormányzása is. Mátyás alakjának bemutatásánál Zrínyi azt az uomo virtuoso-t rajzolja meg, aki cselekedeteivel ezt a kibővített, elmélyített tartalmú „bene comune"-t szolgálta.

Uralkodásának eredményeiből ítéli őt meg Zrínyi. Már Frigyes vallásosságának a kritikájából is kitűnt, hogy szerinte nem a keresztény értelemben vett erények, egyéni jó vagy rossz tulajdonságok alapján kell a királyokat megítélni, hanem aszerint, hogy milyen az országuk. „Az királyok állapatja olyan — írja másutt —, hogy nem az ő otthonbéli és privata operatiójokból tesznek itéletet az emberek az ő jószágokról, hanem az országnak boldogságából, az alatta valók securitásából, népe vitézségéből, közönséges bőségből" (635). Ezért nem tulajdonított jelentőséget Mátyás apróbb hibáinak, emberi gyarlóságainak: „néha barátság, néha mélyebb okok rá vették a vigan

[28] Röpiratok terjedtek ilyen címmel: „Que la Voix du Peuple est la Voix de Dieu."; „Question, si la Voix du Peuple est la Voix de Dieu?" — Mindkettő Párizsban 1649-ben jelent meg.

lakásra, néha, de ritkán, a részegségre is; a szerelem is csinált ugyan jelt életében, de királyokban kevés avagy semmi vétek az" (636). Szembeszáll ezáltal a képmutató tacitista írókkal, akik közül például Malvezzi a bujaságot nagyobb bűnnek tartja a kegyetlenségnél.[29] A közjó, az ország szolgálata: ez áll Zrínyi etikájának középpontjában. Mátyás szerinte nagy ember, ragyogó egyéni tulajdonságai: bátorsága, eszessége, tudása révén, de igazi nagysága tetteiben, népe, hazája érdekében való tetteiben van. Kifejlett, kikristályosodott formájában áll tehát előttünk Zrínyi merőben politikai fogantatású etikája. Lényegében Machiavelli etikája ez, de mint látjuk, Zrínyi belső fejlődés útján, a tények elemzésén keresztül jutott el ezekre az eredményekre; Machiavellitől inkább ösztönzéseket nyert, hiszen különben már a *Vitéz hadnagy*-ban is ilyen tisztán kellett volna jelentkezniük ezeknek a kérdéseknek. Van azonban Zrínyi etikájában valami következetlenség is, amely éppen a machiavellista elvektől való eltérésben mutatkozik meg.

Mátyás azoknak a fejedelmeknek a típusa volt, akiknek tettei alapján Machiavelli a fejedelem klasszikus jellemzését megalkotta. Zrínyi — mint a *Vitéz hadnagy* tárgyalásánál kiderült — a becsület és tisztesség kérdésében nem értett egyet Machiavellivel, ezeket is a virtus részeinek tekintette, s így etikusabb álláspontot foglalt el. Amikor tehát Mátyás egy olyan tettéről van szó, amely teljesen megfelel ugyan a machiavellista elveknek, de ellentétben áll Zrínyi erkölcsi felfogásával: írónk Mátyás és Machiavelli ellen foglal állást. Különösen Szilágyi Mihály bebörtönzésével kapcsolatban éleződik ki ez a probléma. Machiavelli és az állam-rezon szerint a fejedelemnek saját érdekében el kell távolítania azokat az embereket, akiknek le van kötelezve, mert ezek előbb-utóbb akadályozzák terveit, túlzott befolyásra tesznek szert és gyöngítik hatalmát. Zrínyi nem ért egyet ezzel a felfogással, a tisztelet hangján kezdi bírálatát és felteszi a kérdést: „Tehát azért kell gyülölni velünk jót tett barátainkat, hogy jól tettek velünk?", és végül határo-

[29] Malvezzi idézett művében külön fejezetet ír arról, hogy „Quanto importi al Principe la Castità". Ebben olvassuk: „È molto peggior vizio la lussuria, che non è la crudelta" (162).

zottan kijelenti: „Bizony nagy mocsok a háládatlanság a királyi paláston" (601). Ugyanakkor Szilágyit is hibásnak tartja, amiért nem volt tekintettel a királyra, és mint gyermeket kezelte. Az erre vonatkozó részből azt érezzük, mintha Zrínyi belátná, hogy Mátyás tette szükségszerű volt, az uralkodás érdekében ezt kellett cselekednie, de mégsem helyesli. Ugyanez az ellentmondás még élesebben figyelhető meg Hunyadi László halálának értékelésénél. „Neked pedig király — írja — az Fátum nagy könnyebbséget szerzett és el akarta veled kerültetni az Attila gyalázatos vétkét... a Romulus istentelenségét...; más kegyetlensége elvette tőled bátyádat, a Lászlót" (601). Ebből a fejtegetésből megállapítható, hogy Zrínyi — akárcsak Machiavelli tenné — elkerülhetetlennek tartotta volna a testvérgyilkosságot, ha Hunyadi László élve marad, pedig ezt „gyalázatos vétek"-nek tartja.

A fentiekhez hasonló az adott szó szentségének kérdése is, csak ebben az esetben nem Mátyást kell Zrínyinek bírálnia, hanem I. Ulászlót, aki ok nélkül megszegte a szegedi békét, és V. Lászlót, aki esküszegő módon hóhérkézre juttatta Hunyadi Lászlót. Zrínyi álláspontja velük szemben: „a király az Isten képét a földön hordozza, az ő szava sakramentum" (595). Ez ellentétben áll Machiavelli tanításaival és eltér az állam-rezon más klasszikusainak, mint például Bodinnek a véleményétől is: a kor politikai elméletírói szerint, ha a szükség, az állam érdeke követeli, az esküt is meg kell szegni. Kardos Tibor joggal hangsúlyozta, hogy a végvárak között élő író ezzel nem érthetett egyet.

Zrínyi állandóan elítélte a török hitszegéseit, hogyan helyeselhette volna elvileg az adott szó meg nem tartását. Már ifjúkori versében, az *Arianna sírásá*-ban is azt hirdeti, hogy az istenek lesújtják majd Thezeust, amiért hamisan esküdött. Beyerlinck 1656-ban megjelent nagy enciklopédiájának egyik lapjára is bejegyezte, kb. éppen a *Mátyás-elmélkedések* írásának évében: „mentire in ultima linea".[30]

A lekötelezettekkel szembeni hálátlanság, a potenciális vetélytárs eltávolítása, az adott szó megszegése: mindez az abszo-

[30] *Kardos T.*: Zrínyi a XVII. század világában. ItK 1932. 271—2.; *Drasenovich* 48.

lutizmusok korában a politikai gyakorlat állandó jelensége. Az állam-rezon folytán erre nemegyszer rákényszerülnek az uralkodók. Ami pedig az állam, a bene comune érdekében szükségszerű, az Machiavelli szerint nem lehet bűn, ilyenkor természetes erkölcsi érzésünket adja fel, hogy következetes maradhasson politikai etikájához. A végvári harcok világában felnőtt katona éppen ezt nem tehette, Zrínyi nem tudja áthidalni a szükségszerűség és a becsület közti szakadékot, és lényegében abba az ellentmondásba sodródott, hogy bizonyos esetekben szükségszerű, hogy az uralkodó a bűn útjára lépjen. Ugyanaz az ellentmondás ez, amely már az eposzban is megvolt a hősi erkölcs és az abszolutizmus politikai gyakorlata közt. Csak azóta ez olyan mértékben tompult, amilyen arányban Zrínyi az abszolutizmus politikusává fejlődött.

Szinte minden oldalról megvilágítottuk ezzel Zrínyinek Mátyás egyéniségén és tettein keresztül újra, tökéletesített formában kifejtett, illetve érvényesített etikáját. Mátyás a „vitéz hadnagy" tökéletesített eszménye: természetes ezért, hogy mindaz az áldás, jutalom, amelyet Zrínyi a „vitéz hadnagy" osztályrészeként feltüntetett, Mátyásra fokozottan érvényes.

A vitéz hadnagyról Machiavelli nyomán azt tartotta írónk, hogy vitézségével az alatta valókat is vitézzé teszi. Ezt a gondolatot fejti ki Mátyásra vonatkoztatva, mikor kijelenti: „Az ilyen király csinál maga alattvalóiból is vitézeket, a maga példájával felserkenti az aluvókat és felébreszti a szunnyadókat, az ilyen alatt nevelkednek jók és lesznek vitézek mindennemü és rendü emberek" (625). Vagyis Mátyás az otiumba süllyedt emberekből is vitézeket csinált, és ebben nem számított a származás. Kinizsit említi példának, „aki molnárból lett főhadnaggyá". Vitéz királynak a népe is vitéz lesz, ezért mondta Zrínyi az egyik már korábban idézett részben, hogy a nagy királyokat többek közt „népe vitézségé"-ből ismerni meg.

Azt a machiavellista tanítást, hogy az uomo virtuoso képes az otiumba süllyedt népet a virtus útjára vezetni, érdekesen kapcsolja össze egy platonikus gondolattal. Azt írja Mátyásról, hogy „az ő jóságáért a föld jól termett, az Isten reánk kegyelmesen nézett, és az egész országvilág előtt tündöklő volt. Azért ennek mondhatni jobban, hogysem Penelopének ama Homerus

verseit". Az itt következő Homérosz-idézet arról szól, hogy a föld is jóakaró és kegyes hozzá, gazdagon terem, jó kormányzás alatt boldog az egész ország. Ez az idézet arról nevezetes, hogy Platonnál is szerepel az igazságos uralkodóval kapcsolatban, azt a gondolatot támasztva alá, hogy az istenek megtermékenyítik a földet az igazságos uralkodó érdeméért.[31] Így válik különösen jelentőssé Zrínyinek az a kijelentése, hogy a jó uralkodót népe vitézsége mellett „az országnak boldogságából", valamint „közönséges bőségből" is megismerni. Ezzel a platonikus gondolattal Zrínyi még jobban aláhúzza, megerősíti azt a véleményét, hogy egy igazi „vitéz hadnagy", egy Mátyás-szerű egyéniség uralkodásából áldás származik az országra, tetteinek jutalmául még a természet is bőkezűvé válik.

A nép vitézzé tételével és a természet bőkezűségével szervesen összefügg, hogy Mátyást egész életében a szerencse, halála után pedig a hírnév kísérte, hiszen a *Vitéz hadnagy* szerint ezeket Isten automatikusan juttatja a vitézségről tanúbizonyságot tett embernek. Mátyásnak — írja Zrínyi — „szerencséje minden világi akkorbeli királyoknak szerencséjét meghaladá, ... az egész világot jó hirével-nevével betölté" (632). Félreérthetetlenül megvallja, hogy minek tulajdonítja a király szerencséjét: „Az ő szerencséje mindenütt nagy volt, mert a szorgalmatossága véghetetlen, mert fáradsága untalan, mert bátorsága győzhetetlen, mert vigyázása megcsalhatatlan. Nem csuda azért, a szerencse hogy pórázon járt, és azt cselekedte véle az mit akart" (636). Zrínyi szerencse-tanának ez talán a legtisztább, legegyértelműbb megfogalmazása és ez a felfogás járja át az egész munkát. Szerencse-tanának igazolására minduntalan rámutat arra, hogy Isten vagy a Fatum sohasem hagyta cserben, akkor is szerencséssé tette, amikor a körülmények szinte összejátszottak ellene. Így volt ez a Vitéz-összeesküvéskor, az erdélyi lázadás alkalmával, vagy amikor házassága időpontját kihasználva Ali bég rárontott az országra. Ez utóbbiról mondja, hogy „ha Mátyás király szerencséjére nem talált volna,

[31] A Homérosz-idézet Bonfininél nem szerepel, Zrínyi önállóan iktatta be.

meg kell vallani, hogy alkalmatos időt választott volt magának a kártételre. De noha a királynak másuva fordult vala elméje, az ő szerencséje, aki holtig vele vala, most sem hagyá el" (615). Hasonlóképpen bukkan elő minduntalan a hírnév kérdése mint a vitézség jutalma és célja. A hírnév gondolata képezi a tanulmány végső akkordját is: „Ilyen állapottal volt a mi királyunk, ilyen dicsőségben meg is holt, azért az ő neve fog örökké lenni becsülettel és tisztességgel" (636—7).

A politikai program

A *Mátyás-elmélkedések*-ben továbbfejlődő, kikristályosodó államrezon-tanítás nem spekulatív módon kiagyalt elmélet. Az elméleti megállapítások rendszere a Zrínyi előtt álló feladatokra, a nemzeti abszolutizmusnak Magyarországon az 1650-es évek végén való megteremtésére van méretezve. Használt Zrínyi bőven forrásmunkákat, értékesítette a külföldi politikai irodalom tanulságait: politikai elgondolásait azonban a magyar társadalom alakította ki; a függetlenségi törekvések menete és adott állása szabta meg elmélete jellegét és részleteit. A *Mátyás-elmélkedések*-ben kifejtett elvek aktuális kérdésekre adnak választ, megszabják a III. Ferdinánd halála és II. Rákóczi György remélt lengyelországi győzelme esetén szükséges teendőket.

Egyértelmű a tanulmány Habsburg-ellenes tendenciája. A nemzeti királyság évszázados eszményképének a példaképül állításakor Zrínyi jó néhány célzással sejteti, hogy Mátyást tudatosan állítja szembe a német királyokkal.

Arról szólva, hogy a királyokat országuk állapotából, bőségéből kell megítélni, így folytatja fejtegetését: „Ezek a dolgok nem minden királyoknak adatnak, és legfőképpen azoknak soha sem, akik a magok országát s alattvaló nemzetét nem tiszta szívből szeretik és nem gyönyörködnek benne, mint Mátyás király" (628). Ezzel a kijelentéssel a Habsburg-uralom kritikáját adja, hiszen a Habsburgokra igazán nem lehet ráfogni, hogy „tiszta szívből" szeretik a magyar nemzetet. A tanulmányban szereplő Habsburgok jelleme homlokegyenest ellenkező a hazáját

szerető Mátyáséval. Habsburg V. Lászlót mint esküszegőt marasztalja el, felbujtójáról, Cilleiről sem mulasztja el megjegyezni, hogy „német ur". Az adott szó, az ígéret megszegése III. Frigyes bűne is, mert becsapta Mátyást nemegyszer: Zrínyi megvetéssel szól a császár „persvásiói és igéreti"-ről. Mátyás, a követendő példakép, azonban „kirázza a császárnak a k e v é l y n é m e t g o n d o l a t o k a t a fejéből" (598) — állapítja meg. Az uomo ozioso-k, az uralkodásra alkalmatlan személyek jellemzésére éppen egy Habsburg-császárt hoz fel példának. Sőt ez utóbbi közvetlen célzás lehet a megválasztott trónörökösre, Lipótra, akit eredetileg a passaui püspökségre neveltek és akinek személyében a kegyes, imádkozó emberek elítélt típusa ülne Mátyás dicsőséges trónjára. Nem minden célzás nélkül idézi Bonfinitől, hogy „német és magyar fő sohasem lehet egy fő" (616) és nem véletlenül folytatja néhány lappal tovább ugyanezt a gondolatot: „Hogy a két elme nem egyezhetett, Isten dolga. Most, mikor nemcsak római császárság s magyar királyság vagyon egybe kapcsolva, de Csehország, de sok más praerogativa, reménlhetünk-e mi jobb időket, nem tudom; de bizony apparentiája semmi nincsen" (622). Hozzáteszi ezután, hogy a király maga segíthetne a nemzeten, ha a magyarság iránti bizalmatlanságát nem növelnék állandóan, „ha el nem hitetnék vele, hogy nem bir másképpen a magyarral, hanem mikor nyomorult" (622): ezt azonban nem lehet megakadályozni, „valamint lehetetlen a szeleknek fujását a tenger háboruságára meggátolni". Ezért, mialatt a török pusztítja az országot, „más felől, aki hatalmas törvényünket gázolja" (629). A Habsburg-uralomtól semmi jót sem várhat a magyar nemzet: ez a *Mátyás-elmélkedések* legfőbb mondanivalója; kész felhívás az ausztriai-ház uralmának megdöntésére.

A király magyargyűlölő tanácsosai között Zrínyi szerint „mind német s magyar vagyon". A Habsburgok nemzetellenes politikáját nemcsak német urak, de magyarok is sugalmazzák. A *Mátyás-elmélkedések* a Habsburg-uralom szekértolóinak a politikáját is leleplezi. Rámutat, hogy az ő korában kik a bene proprio keresői, akiknek a szívét nem hazaszeretet, hanem fösvénység és ambíció tölti be. A Mátyás elleni legnagyobb összeesküvés szervezői papok voltak: ez lehetővé teszi, hogy nyíltan bírálja saját korának egyházát.

A Vitéz-összeesküvéssel kapcsolatban megállapítja, hogy a papok a „magok ambitioja" folytán, „nem igazsággal", tulajdonítanak maguknak jogot a világi ügyek intézésére. Pedig — írja — „tudja a világ mire rendeltetett az Istentől a papság; . . . semmi közök ez világ politikus administratiojában" (607). „Aki egyházi ember — írja könyve más helyén — ne hágjon ki az ő circulusából, az isteni szolgálat az ő feltett célja, ennek praetextusában ne keverjen minden világi dolgot" (625). A Vitéz-összeesküvés éppen arra példa, hogy milyen bajokra vezet, ha a papság kihág „az ő circulusából" és beleavatkozik a politikába. Mikor azt hangsúlyozza Zrínyi, hogy ennek ártalmát különösen az ő korában tapasztalhatni, akkor nyilvánvalóan Lippayra és híveire tesz célzást. Sőt kiemeli, hogy a papság elsőnek kész elárulni a haza érdekeit; erre hozza fel a lengyel érsek példáját, aki elsőnek hódolt meg a svédeknek, s hozzáteszi: „látni fogja azután is minden ország, aki ezt az abusust (ti. a politikai tevékenységét) a clerusban megengedi" (608).

A cseh háborúról kifejtette, hogy célja a hódítás volt, mégis a háború okául a vallást, a husziták megtérítését tüntették fel: „ösztönözték erre a királyt a római pápa s római császár: religio volt praetextus alatt" (604). Ezt a megállapítást rögtön általánosítja: „Az mostani világ... mikor szünt akar adni a maga hadakozásának, religiót obtendál." Pedig Krisztus tanítása seholsem szól arról, hogy a pogányokat, eretnekeket fegyverrel kell megtériteni; a török ellen sem azért harcolunk, mert azok mohamedánok. A vallásháborúkkal szemben eddig is táplált ellenszenvét itt tehát elvi szélességben fogalmazza meg.

A vallásháborúknak ez a kritikája leleplezi a Habsburgokat és magyar csatlósaikat egyaránt. Bécs az ország katolizálására és Erdély elleni intervencióra törekszik vallási ürüggyel: ennek igazi célja a cseh háború analógiája alapján nem lehet más, mint „országok nyeresége s accessiója" (607); miképp a *Siralmas panasz* szerzője ki is mondta, hogy a bécsi politika „religio szine alatt a regiot affectálja".[32] Magyarország teljes leigázásához nyújt segítséget a magyar klérus, amikor a protestánsok üldözését szorgalmazza: ez egyenesen következik Zrínyi megállapí-

[32] Siralmas Panasz. Idézett kiadás 54.

tásaiból. És mi ösztönzi erre a papságot, Lippayt és társait? Félreérthetetlenül megfelel rá: a már sokszor említett „ambitio", az önző vagyon- és uralomvágy, a „magok javának" keresése. Íme a protestánsüldözést szorgalmazó magyar klérus jellemzése a *Mátyás-elmélkedések*-ben: „a mostani világban lévő papjaink... éjjel-nappal szegény országunkban, zelusnak neve alatt, lutheranusok s kálvinisták ellen deklamálnak, ezekre hadakoznak és kiáltanak, nem mezitelen igazságnak okaival és az Istentől rendelt instructióval, hanem haraggal, gyülölséggel, s ha őtőlök lehetne, tüzzel-vassal. Nincsen talán charitas bennek, avagy ha van is, besötétittetett az gyülölségtől és a magok passiójától; azért nem isteni zelus ez, hanem lábok alól felszedett a m b i t i ó, kivel m a g o k j a v á t s nem az Isten dicsőségét keresik" (606). Hogy mit értett Zrínyi „Isten dicsőségének keresése" alatt, azt megmutatta Mátyás és Frigyes szembeállításának rajzában: pont az ellenkezője ez, mint a papok tettei.

Zrínyi antiklerikalizmusára éles fényt vet a magyar egyházellenes hagyományok vállalása is. A papság háborúra uszító szerepéről szólva megemlíti Cesarini Juliánnak a szegedi béke felbontására irányuló mesterkedését, amely végül a várnai katasztrófához vezetett. A pápai küldött eljárását annál is inkább elítéli, mert éppen az általa oly nagy bűnnek tartott esküszegésre biztatta Ulászlót. A várnai eset említése önmagában nem több, mint az egyik klérusellenes érv a sok közül. Az teszi jelentőssé, hogy a várnai történet már régóta a magyar antiklerikális írások és a protestáns hitvitázók egyik főérve. Említi már Magyari, ott található a *Querela Hungariae*-ban, Bethlen Gábor Alvinczi által fogalmazott kiáltványában; egyházellenes céllal idézi több históriás ének és nem hiányzik a *Siralmas panasz*-ból sem. Cesarini Julián mesterkedése Zrínyi után is hangot kap az irodalomban: benne van a *Papvilág Magyarországon* című kuruc antiklerikális versben.[33] Zrínyi tehát a protestánsok által kidolgozott érvet is vállalja a katolikus egyház bűneinek leleplezésére. A Pázmány-tanítvány éppen azzal a Pázmánnyal került határozottan szembe, aki megkísérelte az egyházat

[33] Magyari 94—5.; a Querela Hungariae szövegét lásd: Szalárdi János Siralmas Krónikája. Pest 1853. 38.; Száz 1871. 326.; ItK 1916. 324.; Siralmas Panasz. Idézett kiadás 53.; Szöveggyűjtemény I|2, 876.

tisztára mosni a várnai esetből ráháruló szégyenből. Az Alvinczihez írott *Öt szép levél*-ben megpróbálta a felelősséget Hunyadi János nyakába varrni.[34] A klerikális irodalomtörténetírás által Pázmány hű követőjének kikiáltott Zrínyi azonban nem habozott Pázmány ellenfeleinek, Magyarinak és Alvinczinek a véleményét magáévá tenni.

A vallásháborúk igazi céljának és a papság politikai tevékenységének leleplezésével a klérusnak a nemzeti mozgalom szempontjából káros működését támadta meg. Ezzel tanúbizonyságot tett arról, hogy a haza, a nemzet működését előbbre helyezi saját egyházánál, nem késlekedik szembefordulni egyháza tevékenységével, ha a haza érdekei úgy kívánják. Zrínyi antiklerikalizmusa elsősorban nemzeti indítékú: az egyházzal mint a függetlenségi mozgalom ellenségével, mint az elnyomó, idegen Habsburg-hatalom szállácsinálójával kerül szembe. Zrínyi nagyságát mutatja, hogy emellett, ezen túl, felismerte és elítélte az egyház népelnyomó szerepét is, támadta a főpapságot szociális oldalról is. Idézi kedvelt francia történetírójának, Grammondnak a szavait: „A régi erkölcsös szokások visszaélésekké változtak: az egyház jövedelmeit, a nép verejtékét és vérét igen könnyelműen használták fel, és pedig vadászatokra, fényűzésre, hivalgó és ragyogó fegyverekre, családjok gazdagítására: úgyhogy a püspökök óriási költségen tartott négyes fogatokban, apródokban, udvari nemesekben, ragyogó szerszámu lovakban, aranytól tündöklő házieszközökben s más ilyfélékben az undorig bővelkednek, mig a szegény, akinek vérén lakmároznak, a hidegtől megdermed, s az éhségtől pusztul el" (608). A főpapság mint a nép véréből lakmározó parazita réteg: ez már az egyház kizsákmányoló szerepének a felismerését jelzi. Igaz, hogy mindezt nem a saját szavaival mondja, de nála az idézetnek is súlya van. Sohasem idéz ok nélkül, és ha idézetet használ, akkor azért teszi, mert már készen megfogalmazva találja, amit mondani akar. Idézetei mögött tehát mindig saját véleménye áll, s ez a megállapítása a legtisztábban fejezi ki a népről való felfogását: a haza és a nép érdekének elválaszthatatlanságát. A klérus „ambitioja" egyszerre jelent hazaárulást és a nép kifosztását. Az ezzel szemben meghirdetett politika, Zrínyi politikája pedig

[34] Pázmány Péter: Összes művei. II, 550–1.

a haza felemelését és a nép jólétét. Zrínyinek személyes tapasztalatai is voltak az egyház kizsákmányoló módszereiről, hiszen a horvát parasztfelkelés Erdődy mellett a zágrábi káptalan ellen is irányult. A káptalan ellen harcoló parasztokat igazolja itt Zrínyi; szembeszökően bizonyítva, hogy mekkora lendítő erőt jelentett a parasztfelkelés, haladó nézeteinek és politikájának kialakulása, megszilárdulása szempontjából. A főpapság népelnyomó szerepét már régebben is sokszor leleplezték íróink, de mindig egy vallásos eretnekség alapjáról. Zrínyi álláspontja magasabbrendű: az egyház bírálata teljesen világi, társadalmi és nemzeti szempontok alapján történik.

Zrínyi antiklerikalizmusa azok közé a vonásai közé tartozott, melyeket a régi irodalomtörténetírás leginkább igyekezett elhallgatni. Legfeljebb csodálatának, megütközésének és neheztelésének adott kifejezést egyik-másik kutatónk, mint például Alszeghy Zsolt, aki „meglepő"-nek, „különös"-nek tartja, hogy Zrínyi „korának katolicizmusáról ilyeneket vethetett papírra".[35]

Az idegen uralom és magyar csatlósai bírálatával együtt jár az abszolutisztikus tendenciák hirdetése is. Tudjuk, hogy Zrínyi eszményképe nem akármilyen nemzeti királyság, hanem egy nemzeti abszolutizmus. Mátyás erőskezű uralmának a hangsúlyozása és helyeslése: az abszolút királyi hatalom helyeslése. A bárók és főpapok összeesküvéseinek, lázadásainak az elítélése: a feudális anarchia erőivel való szembenállást fejezi ki. Mikor lelkesen szól Mátyás hadseregéről: az állandó hadsereg mellett foglal állást, amely minden centralizált állam külső és belső biztonságának legfőbb biztosítéka.

A központosított kormányzás és a rendi anarchia remek szembeállítását találjuk a tanulmánynak abban a részében, amely Mátyás reformjait értékeli. Felsóhajt itt az író, hogy vajon mivel tudna előállni az ő százada, milyen építő eredményekkel. Egyedül a törvénycikkek szerkesztésével kérkedhetne ennek a századnak a prókátora. A törvényekkel már egész könyvtárakat lehet megtölteni, de senki sem tartja meg azokat. Mátyás nem így tett: „csinála ugyan . . . törvényeket, de nem annyi sokaságot, hanem keveset jót, azokat erősen maga is megtartá,

[35] *Alszeghy Zs.*: A tizenhetedik század. Bp. 1935. 136—7.

másokkal is megtartatá; de most az mi időnk nem az megtartásban, hanem a sok articulus csinálásban fáradoz" (629). Tömören összegezi végül lesújtó és találó véleményét a rendi Magyarországról és rendi kormányzatról: „Nevetség gyülésünk, csufság pörlésünk, s haszontalan törvényünk" (629).

Láttuk, hogy milyen nagy gondot fordított Zrínyi a háborúk, illetve felkelések, vagyis általában az erőszak alkalmazásának igazságtalan vagy igazságos voltára. Megállapította, hogy a bene comune, a közjó, vagyis a haza és a nép érdekében alkalmazott fegyveres erőszak helyes, jogos és igazságos. Nagy elvi jelentősége mellett közvetlen gyakorlati útmutatást is ad ez a tétel.

A II. Rákóczi György királyságára vonatkozó tervek megérlelődésekor szembe kellett néznie a királyhűség kérdésével. Tudta jól, hogy lényegében vezető szerepet visz egy a királyi ház megbuktatására irányuló szervezkedésben. A királyhűség az aulikus neveltetésű Zrínyi számára nem volt könnyű probléma. Az eposz írásakor még várakozó álásponton van a királlyal szemben, és csak később, az 50-es évek elején szilárdul meg Habsburg-ellenes felfogása, a nemzeti királyság megteremtésére irányuló terve. Zrínyi ugyan arra számított, hogy III. Ferdinánd halála után törvényes úton trónra lehet ültetni a nemzet jelöltjét, de feltétlenül gondolnia kellett arra is, hogy az 1655-ben megkoronázott Lipót életben maradhat, betegségeiből is felépülhet, és ebben az esetben a „törvényes" uralkodóval szembeni nyílt fellépésre lesz szükség. A Habsburgokkal való politikai szembenállás és a nyílt felkelés között fokozati különbség van és nem mindig könnyű az első fokról a másodikra is eljutni.

Zrínyinek a haza javára alkalmazott erőszak igazságos voltáról szóló tanítása éppen ennek a kérdésnek az eldöntését jelenti: jelzi, hogy Zrínyi eljutott a „törvényes" Habsburg-uralkodóval szembeni esetleges nyílt, erőszakos, fegyveres fellépés szükségességének és helyességének a felismeréséig is. Egy nemzeti király trónraültetése a haza javát szolgálja, ennek érdekében tehát helye van az erőszak alkalmazásának. Ezt nyíltan ki is mondja Mátyás megválasztásának erőszakos jellegét elemezve. A gonoszok „megzabolázására jó volt a félelem" — írja, és hozzáteszi: „akivel bár máskor is éljen a magyar, ha Mátyás királyra találhat" (597). És nagyon jellemző az is, hogy Mátyás idejében

miért volt szükséges ez az erőszak: „ugyanis, ha másképpen lett volna, az német arany nem hagyta volna a maga praktikáit vissza" (596). A német arany praktikái, vagyis a németek kezére játszó és ezáltal saját önző céljaikat űző árulókkal szemben van helye a „bárd, kerék, akasztófa" alkalmazásának. A tanulmány e részének az összefüggései azt sejtetik, hogy Zrínyi nem riadt volna vissza az ilyen eszközök alkalmazásától sem! A klérussal szemben is helyénvalónak tartja az erőszakot, a jogos megtorlást, hiszen elsősorban Lippay és társai azok, akik a haza java helyett a „német arany" felé kacsintanak. A Vitéz-féle összeesküvés felszámolásáról szólva is elismerőleg emelte ki a király határozott és erélyes lépéseit; Vitéz bebörtönzéséről pedig megjegyzi: „nem menthette meg a szentséges character, holott inquinálta az árultatás" (609). Felszólítást jelent ez arra, hogy ha árulással mocskolja be magát egy főpap, akkor a „szentséges character" ellenére is árulóként bánjunk vele.

Mátyás megválasztásakor az erőszakot annak a jelöltnek érdekében alkalmazták, akit a nép is magáénak ismert el. Egy új királyválasztás esetére ez útmutatást tartalmaz arra is, hogy olyan legyen a királyjelölt, aki a nép bizalmát is élvezi, mert „vox populi, vox Dei". Ebből a megfontolásból az is következik, hogy a népnek is szerepe lehet ama bizonyos erőszak alkalmazásában a nemzet akaratával ellenszegülőkkel szemben. Ezt ugyan Zrínyi nem mondja ki: nála a népakarat megnyilvánulása és az erőszak alkalmazása mint két különálló dolog szerepel, de nem kétséges, hogy ha sor került volna tervei végrehajtására, akkor ez a szétválasztás önként megszűnt volna és az új nemzeti uralkodó trónraléptetése során a vox populi-t követték volna a nép tettei is.

A tanulmány nem utal arra, hogy ki lenne az a személy, akinek érdekében mindez történne, hogy ki lenne az új Mátyás. A történelmi összefüggésekből azonban tudjuk, hogy II. Rákóczi György volt a király-jelöltje. Mikor pedig arról ír, hogy Szilágyit Isten választotta eszköznek Mátyás megválasztására, talán önmagára gondolt. Zrínyi azonban túlságosan nagy lelkesedéssel és szeretettel rajzolta meg Mátyás arcképét, értékelte cselekedeteit és állította őt példaképül ahhoz, hogy mindezt Rákóczira vonatkoztathassuk. Igaz, hogy Rákóczi végzetes hibáira csak 1657 nyarán döbbent rá, ekkor még feltétlenül bízott benne,

de közelebbről nem is ismerte. Ha Rákóczi királyságát tervezte is Zrínyi, sokkal inkább a saját, mint a Rákóczi egyéniségének szem előtt tartásával írhatta művét. Rákóczira gondolt talán tudatosan, de öntudatlanul a saját királyságának a programját alkotta meg. Fel kellett hogy merüljön benne az a gondolat, hogy Mátyás trónjára ő is alkalmas lenne, talán még alkalmasabb is, mint Rákóczi. Hiszen már korábban is láttuk, hogy alkalmasnak és elhivatottnak érezte magát a nemzet vezetésére. És amikor arra utalt, hogy Mátyást nagyszerű apjának a fénye mellett vették észre a magyarok, arra is gondolhatott, hogy őt is észre kell hogy vegyék dédapja fényénél, amelyet éppen ő tett olyan messze ragyogóvá és akit már a *Vitéz hadnagy*-ban egysorba állított a legnagyobb hadvezérekkel, köztük Hunyadival is.[36] És amikor arról ír, hogy egy fényes genealógia csak akkor ér valamit, ha abban mocsok nem találtatik, szintén gondolnia kellett saját családjára. Mert igaz, hogy annak történetében mocsok is volt, de Zrínyi erről nem tudott, vagy nem akart tudomást szerezni, és egyik könyvjegyzetében Malvezzinek a királyválasztás problémájáról szóló részéhez azt fűzte oda, hogy az ő családja mindig hűséges volt a hazához, semmi sem szennyezte be ősei emlékét.[37]

Őse alakjának megrajzolásakor az eposzban, az ideális hadvezér bemutatásakor a *Vitéz hadnagy*-ban, mindig saját egyéniségét vette alapul, azt mintázta meg. A *Mátyás-elmélkedések*-ben sem történhetett ez másképp. De éppen mert a közjó, a haza java érdekében akart munkálkodni, és nem az ambitio vagy a fösvénység sarkallta, nem saját uralma megvalósítását tartotta a lényegesnek, ha jobb, reálisabb megoldás is kínálkozott. Amíg pedig Rákóczi hatalma teljében volt, az ő jelölése volt a legjózanabb terv. Ezért támogatta olyan szilárdan az erdélyi fejedelmet és mondott volna le az ő javára.

Ha végigtekintünk Zrínyi tervén, talán meg is döbbenünk egy pillanatra ennek a tervnek hallatlan merészségén, előremutató voltán. Hol vannak azok az erők, melyekkel ezt meg lehetett volna valósítani? Nem beszélve most a lengyel hadjárat elhibázott voltáról, amely miatt Rákóczi királyságának terve eleve

[36] Vö. *Király Gy.*: Zrínyi és a renaissance. Nyugat 1920. 555.
[37] *Drasenovich* 39.

halálra volt ítélve, — még Rákóczi remélt győzelme esetén is sokkal nehézkesebben és a siker bizonytalanságával járt volna a nemzeti királyság megvalósításának a folyamata. Zrínyi képzeletében viszont egy olyan nagy elsöprő mozgalom jelent meg, mint amely Mátyást trónra juttatta. Ilyen nagy nemzeti mozgalomra, a nép aktív részvételével, nem lehetett reálisan számítani az 1650-es évek végén. Mégsem merő utópia, amit Zrínyi elképzel, megsejt. A nemzeti erőknek és ezen belül a népi erőknek egy olyan átütő erejű megmozdulása a függetlenség kivívása érdekében, mint amilyennek az igénye a *Mátyás-elmélkedések* lapjairól kibontakozik, valóban bekövetkezett — csak egy félszázaddal később, II. Rákóczi Ferenc idején. Zrínyi a fejlődés vonalában áll, megsejti, felismeri a történelmi fejlődés belső tendenciáit és messze előre néz azok irányában. Nemcsak azt veszi számításba, ami van, hanem azt is, ami lesz; nemcsak azokkal az erőkkel számol, amelyek már kifejlődtek, hanem azokkal is, amelyek csak most születnek, vagy ezután fognak megszületni. Nem a jelen szűk lehetőségeiben, hanem a jövő nagy távlataiban mozog képzelete.

Ez a zseniális előrelátás állandó ellentmondásban van a tényleges jelenbeli lehetőségekkel. Ez azonban nem jelenti azt, mintha Zrínyi csak egy messzi jövőbe tekintő vátesz lenne és egyúttal nem gyakorlati reálpolitikus is. Csak a terveiben szárnyal így a jövőben, tényleges politikai és katonai akcióiban mindig gondosan mérlegeli az adott lehetőségeket. Sohasem folytat kalandorpolitikát, vagy mégoly jóhiszemű, de elhibázott, mert nem reális politikát. Ennek a jele az is, hogy a *Mátyás-elmélkedések*, ugyanakkor, amikor a sorok mögött és az összefüggések felfejtésével a Habsburgok elleni fegyveres harc programja húzódik meg, nyíltan ezt nem mondja ki, hiszen ezzel csak a felségsértés vádját idézné magára és semmit sem használna. Zrínyi nagy józansággal tette meg a lépéseket, az óvatosság, a színlelés, a ravaszság, „az üdő és alkalmatosság" mérlegelése egy percre sem hiányzott nála. Nem arról van tehát szó, hogy elszakadt a jelentől, hanem arról, hogy nem ragadt abba bele.

E tervek merészsége, e tervek megvalósításához érzett képességének tudata és az adott körülményekben realizálható tettek közötti ellentmondást maga Zrínyi is érezte. Ebből ered Mátyás személyének itt-ott felbukkanó mitikus értelmezése.

„A magyarországi genius, aki akkor hatalmasabb volt a többinél"(596), segítette trónra Mátyást — írja egy helyen. Főnixhez hasonlítja másutt, amely „nem mindenik seculumban születik", és „sok száz esztendeig kell fáradozni a természetnek, meddig formálhat oly embert, aki világ s országok megbotránkozásának gyógyítója legyen s maga nemzetének megvilágosítója" (592). A természet belefáradt egy ilyen nagy ember létrehozásába és „inkább kívánható, hogysem remélhető gondolat", hogy a természet újra egy Főnixet adjon a magyarságnak. Ugyanez a mitizálás jelentkezik Mátyás halálával kapcsolatban is, amikor megemlítve, hogy halála után másnap leégett Bécs, mint Turnus veszedelme után Ardea, vagy mint Herculessel Oeta, ezt írja: „Talám ennek a királynak nagy geniusa nem szenvedhette az ő halálát bosszú nélkül, avagy onnan kezdte el az ország több veszedelmét, mintha immár nem kellenének ezek, elhalván Mátyás király" (634).

Ezekben a kijelentésekben érződik valami kiszámíthatatlan sorsszerűségnek a sejtelme. Bár a *Vitéz hadnagy*-ban már kidolgozta és a *Mátyás-elmélkedések*-ben következetesen alkalmazta szerencse-elméletét, mégsem csodálkozhatunk azon, ha újra meg újra fellépnek tudatában kételyek messzire szárnyaló tervei, a benne feszülő hihetetlen akaraterő és nyomorult százada összehasonlításából.

Az az érzés, hogy Mátyással minden összeomlott, sugallja az olyan kijelentéseket, mint „mi magyarok bizony már azt sem tudjuk, micsoda a disciplina, mi az oka, hogy megholt Mátyás király" (630), vagy amikor azt mondja, hogy ha Mátyás élne, „mi sem siratnánk annyi veszedelmünket, ép volna országunk, s Buda közepe volna, ha nem egész keresztyénségnek, legalább bizony Magyarországnak" (592). Még fokozottabban jelentkeznek ilyen kissé pesszimista megnyilatkozások abban a *Dedicatio*-ban, melyet Zrínyi minden valószínűség szerint szintén ez idő tájt írt.

Fennmaradt ugyanis a *Vitéz hadnagy* és a *Mátyás-elmélkedések* egyik kézirati másolatában egy *Dedicatio* című előszó, amely nem vonatkozik szorosan sem a *Vitéz hadnagy*-ra, sem a *Mátyás-elmélkedések*-re. Megyery Zsigmond, Zrínyi barátja, 1657-ben írt levelében megemlékezve Zrínyi műveiről azt sejteti, mintha a *Vitéz hadnagy* és a *Mátyás-elmélkedések* egy mű

részeit alkotnák.[38] Feltehető ezért, hogy Zrínyi együtt akarta e két nagy művét a nyilvánosságra bocsátani és prózai művei eme gyűjteménye elé írta az említett *Dedicatio*-t.

Ebben mesteri képpel idézi a régi dicsőséges magyar vitézek emlékét, akik nappal és éjjel egyaránt eléje állnak „mondván: ne aluggyál, ne keresd a gyönyörüséget. Látod-e romlott hazánkat, melyet mi annyi vérontással, verésekkel és untalan való fáradsággal nyertünk, oltalmaztunk és sok száz esztendeig megtartottunk. Kövesd az mi nyomdokunkat, ne szánd fáradságodat, ne szánd véredet, ne szánd életedet" (407). Ebben a prózában írt megindító költeményben azon panaszkodik a költő, hogy „evvel a geniummal, evvel az hazám szolgálatjához való készséggel, végezetre evvel a jó igyekezettel ebben a magyar romlásának seculumjában" helyezte őt a szerencse (408). Ez fájt Zrínyinek: nem fejtheti ki képességeit hazája javára, bilincsekbe veri a törpe kor az óriási géniuszt.

De ezek a pesszimista hangok csak szórványosan törnek elő a költő lelkéből, elhatározása szilárd: harcba indul a merész tervek valóraváltásáért, ha csak lépésenként haladhat is előre. Mátyás példáját nem azért idézi, hogy elmerengjen kora magyarja a múlt dicsőséges emlékén, hanem hogy tettekkel kövesse. Mátyás meghalt, mikor dicsősége a legmagasabban ragyogott, nagy műve félbemaradt, „mindazonáltal ez a szomoru gondolat — írja Zrínyi — a nagyszivü embereket a jó cselekedettül el nem ijesztheti" (631). Mátyásnak „sok csudálói, kevés követői voltanak, maradának" (632) — állapítja meg. Most tehát kell követni: ezt a következtetést vonja le ebből. Egész művének értelmét és célját így foglalja össze: „Ezeket azért hozom elő, hogy kényszerítsem az emberek elméjét jó cselekedetekre, és untalan arra való applicatiójára; mert lehet jól applicálnunk életünket, hogy ne légyen haszontalan, ha igyekszünk azon" (632).

A Mátyás-elmélkedések mint irodalmi alkotás

Mint Zrínyi valamennyi nagy prózai műve, a *Mátyás-elmélkedések* sem csak nagyszerű eszmék foglalata, hanem kiváló művészi alkotás is. A *Mátyás-elmélkedések* művészisége

[38] *Széchy* III, 342—3.

azonban más jellegű és gazdagabb, mint a *Vitéz hadnagy*-é. A *Vitéz hadnagy*-ban a színes, képekkel teli, lírai hevületű, helyenként valósággal drámai hatású stílus volt a művészi elem egyedüli hordozója. A *Vitéz hadnagy* kitűnő stílusa nem az író tudatos művészi törekvésének, hanem spontán művészi készségének az eredménye volt. A *Mátyás-elmélkedések*-ben már nemcsak a stílus művésziségéről, hanem a szerkezet művésziségéről is szó van, a tanulmány írásakor Zrínyi előtt nemcsak politikai vagy katonai, de határozott írói célkitűzések is lebegtek.

A tanulmány első mondata utal Zrínyi írói célkitűzésére: „Az dücsőséges királyoknak életek és vitéz cselekedetek nemcsak csinálnak az íróknak kévánságot az ő dicsereteket irnia, de sőt n e v e l n e k b e n n e k é k e s e n s z ó l á s t" (591). Zrínyi ezzel állástfoglal amellett, hogy a nagy hősi témák a művészi értékek elsőrendű fejlesztői. Mivel pedig Mátyás szerinte a Nagy Sándorhoz, Julius Caesarhoz hasonló nagy uralkodók sorába tartozik, tetteinek írói feldolgozása megköveteli és neveli is a művészi színvonalat, az „ékesen szólást". Az tehát a tisztázandó kérdés, hogy a nagy király élete és tettei mint téma miképpen lendíti Zrínyit a *Vitéz hadnagy*-énál magasabb művészi színvonalra; a külön-külön álló discursusok és aforizmák sorozatának írója hogyan foglalja lényegében ugyanazokat az eszméket most már egységesebb, kerek kompozícióba; a különböző elemekből létrejövő *Vitéz hadnagy* stiláris egyenetlensége hogyan ad helyet egy kiforrottabb, szilárdabbá ötvözött prózastílusnak.

Fejtegetéseinkben abból kell kiindulnunk, hogy a *Mátyás-elmélkedések* formailag mennyiben egyezik a *Vitéz hadnagy*-gyal és mennyiben különbözik attól. Zrínyi tárgyalási módszere alapjaiban megegyezik azzal, amit az aforizmáknál tapasztaltunk. Itt is többnyire egy auktort, Bonfinit kommentál, a Bonfininél és részben Heltainál olvasott eseményekhez fűzi elmélkedéseit. A hangsúly itt is a forrásból levonható tanulságokon van és nem a forrás által előadott eseményeken. Így végeredményben a *Mátyás-elmélkedések*-et is fel lehetne darabolni önálló részekre, külön kis elmélkedésekre. Például, mikor Zrínyi tömören, néhány sorban előadja a boroszlói ostrommal kapcsolatos eseményeket, ami funkcióját tekintve megfelel az aforizmák Tacitus-idézeteinek, így folytatja: „Méltó itt a király mester-

séges vitézségén megállapodni, és elménkben vennünk, hogy miképpen tudta ő az alkalmatos időket megválasztani minden állapotra és történetre" (610). Ezekkel a bevezető szavakkal egy kis értekezés kezdődik az idő és alkalom helyes megválasztásáról: előbb Mátyás boroszlói eljárását elemzi, majd a *Vitéz hadnagy*-ban alkalmazott módszer szerint történeti példákkal (Fabius Maximus, Caesar, Pompeius, II. Lajos) igazolja a kifejtett tétel helyességét. Ezután a boroszlói eset másik tanulságaként az ellenségnek Mátyás által végrehajtott megosztását emeli ki, s ennek ürügyén egy kis elmélkedést ír a diverzióról, állításait ismét történeti példával (Hannibál és Scipio) támasztva alá. Ezek a fejtegetések az idő és alkalom helyes megválasztásáról, valamint a diverzióról, teljesen hasonlóak a *Vitéz hadnagy* aforizmáihoz, mindössze Tacitus szövege helyett Bonfini előadása a kiindulópont. A fentieken kívül még számos hasonló példát idézhetnénk, mint például Mátyás bécsi ostromával kapcsolatban a vezér vakmerőségéről előadott elmélkedést stb.

Igaz, hogy a tanulmány nagyobb részében Zrínyi nem követi ennyire szorosan a *Vitéz hadnagy* módszerét, az annyira szokásos különböző történeti példák sokszor hiányzanak, illetve az elemzés tárgyául választott Mátyás-tett helyettesíti azt, mégis túlnyomó részére áll az aforizmák kommentár-módszerének a követése.

A *Mátyás-elmélkedések* és a *Vitéz hadnagy* eme alapvető formai, tárgyalásbeli hasonlósága megfelel a két mű alapvető eszmei összefüggésének. De miként a *Mátyás-elmélkedések* fejlettebb, kiérleltebb fokon és konkrétabb formában ismétli meg a *Vitéz hadnagy* gondolatait, ugyanígy a mű formailag is fejlettebb, egységesebb, művészibb.

Két alapvető formai különbséggel kell számolnunk. Az egyik a kommentált tényekkel kapcsolatos: nem különböző, egymástól csaknem független eseményekhez fűződnek az elmélkedések, hanem egytől-egyig Mátyás tetteihez. Ebből következik a mű szerkezeti egysége a *Vitéz hadnagy*-gyal szemben. A másik különbség abból ered, hogy Zrínyi rendszerint nem idézi latinul, mintegy textusként Bonfini egy-egy megállapítását, miként azt Tacitussal tette, hanem magyarul előadja rendkívül tömören a Bonfininél olvasott események summáját, rövid történetét, s ehhez fűzi megjegyzéseit. Sőt gyakran a kommentálandó esemény elbeszélése és a kommentár nem is választható el egymástól,

szinte összeolvad. Ez a mozzanat a mű stílusának alapvonásait határozza meg.

Vizsgáljuk meg elsőnek a szerkezet kérdését. A mű egységét biztosítja az a tény, hogy az elmélkedések kiindulópontjául választott események, megállapítások felölelik Mátyás uralkodásának valamennyi lényeges mozzanatát, illetve egyéniségének legfontosabb vonásait. Az elmélkedések alapjául éppen azok a jelenségek kívánkoznak, melyek a nagy király életének központi eseményei. Így annak ellenére, hogy a mű szerkezetileg különálló elmélkedések sorozata, kibontakozik benne Mátyás egyéniségének a jellemzése és tetteinek értékelése. Míg előző művében a „vitéz hadnagy"-nak bizonyos fokig elvont eszményképével találkoztunk, itt egy konkrét történeti személyiség áll előttünk az elmélkedés tárgyaként. A mű olyan államelméleti fejtegetések gyűjteménye, melyek egyúttal egy nagyszerű történeti Mátyás-portrét bontakoztatnak ki. A „vitéz hadnagy" elvont eszményébe Zrínyi egy konkrét hőst helyez, és ezt a hőst bizonyos fokig az eposzban kidolgozott hős-ábrázolás módszereivel alakítja.

Az eposzi alakításra mutat Mátyás említett mitizálása. Itt is van valamelyes csodás keret, mint a *Szigeti veszedelem*-ben. Csakhogy ez a csodás keret már formájában sem keresztény-vallásos, hanem a reneszánsz egyes elemeiből tevődik össze. Nem Isten, Krisztus, alvilági lények és angyalok alkotják itt a csodás mozzanatokat, hanem a Főnix, a „magyarországi genius" és a „természet", amely sokáig fáradt, ameddig egy olyan nagy egyéniséget létrehozott, mint Mátyás. Zrínyinek ízig-vérig világi szemlélete érvényesül abban, hogy a természetet teszi meg ennek a Főnixnek, Mátyásnak a szülőanyjává. A reneszánsz természetfilozófiájának eleme lép itt a vallásos formák helyébe.

A szigetvári hős Isten küldötte volt, kit Isten vagy Isten angyala az ostrom során állandóan támogatott, s végül a mennyei dicsőségbe emelt fel. Mátyás a természet küldötte, akit munkája során a Fátum támogat éppen olyan következetességgel, mint Isten a szigetvárit, halála után pedig mennyei dicsőség helyett az örök hírnév motívumával zárul pályája. Ha ehhez hozzávesszük a nagy uralkodó jóságától termékenyebbé váló természet platonikus gondolatát, továbbá Mátyás gyakori összehasonlítását Herculessel, a mitikus hőssel, akkor világos, hogy a Krisztus

bajnokaként fellépő szigetvári Zrínyi után Mátyást a reneszánsz pogányságával emeli ki az író rendkívüli emberré.

Ugyanez a különbség mutatható ki a két hős jellemében is. A szigetvári hős és Mátyás alakja között sok hasonlóság van, de különbség is. Hogy a nagy király alakja egy nem szépirodalmi munkában, egy történeti-politikai elmélkedésben is olyan plasztikusan tárul elénk, az nagyrészt éppen annak köszönhető, hogy az író már ábrázolt egyszer valóságos eposzi hőst. Csakhogy míg a szigetvári hős alakjában a nagy hadvezér, a mitikus hős és a miles christianus elemeinek összeforrottságát, e három típus szintézisét mutattuk ki, Mátyásban már nyoma sincs a miles christianusnak. A szigetvári Zrínyi bizonyos vallásos naivságával szemben itt az ízig-vérig politikus hős alakja áll előttünk. A machiavellista politikus ez, a Principe, melyben a népi hős vonásainak sincs helye abban az értelemben, ahogy azt az eposzban láttuk. Mátyásba Zrínyi a reneszánsz politikuslángelméinek Machiavelli által szintetizált vonásait vetíti bele, illetve a Mátyásban eleve meglévő ilyen vonásokat hangsúlyozza.

Bár a mitikus illúziókkal teli bevezetés és az örök hírnév gondolatát tartalmazó befejezés között az anyag igen lazán kapcsolódik egymáshoz, a tanulmány egészének már eleve bizonyos epikus menetet ad az a tény, hogy az események Mátyás életének rendje szerint következnek. Ez persze a forrásból adódik, nem Zrínyi alakításának a következménye. De Zrínyi nem mindig elégszik meg az eseményeknek a forrásban talált sorrendjével, hanem miként az eposzban is tette, a mondanivaló élessége miatt egyes eseményeket összevon, sorrendjüket megváltoztatja. Így például Mátyás uralkodásának első éveiből Zrínyi két problémát emel ki: az egyik a gyermek Mátyásnak az országára törő három ellenséggel (török, Frigyes, Giskra) való győzelmes harcai, a másik Szilágyi elfogatása. Ez nem egyezik meg pontosan a kronológiai renddel, mert például Szilágyi elfogatása két évvel korábban volt, mint Giskra meghódolása, de Zrínyi ezzel a sorrenddel meggyőzőbben tudta ábrázolni Mátyás sikeres fellépését az uralkodása kezdetén eléje tornyosuló nehézségekkel szemben. Hasonlóképpen összevonja a Mátyás házassága körüli időben lezajlott török támadásokat, noha azok különböző időben, s részben még a házasság előtt voltak. Az egytípusú

eseményeknek a tömörítése még a kronológia némi sérelmével is: ez nem a történetírónak, hanem az epikusnak az eljárása.

Zrínyi prózaírói művészetének fejlődése tekintetében a szerkezet kérdésénél is nagyobb súllyal esik latba a mű stílusa. Elmélkedésről lévén szó, a stílus sok rokonságot mutat a *Vitéz hadnagy* értekező-elmélkedő stílusával. Ezt Zrínyi most is részben a kérdést gazdagon megvilágító körmondatokkal, részben a tanulságokat, elvi kérdéseket tömören összegező szentenciákkal valósítja meg. Ezt a módszert azonban itt pontosan követi, itt jobban megvalósul a moralizáló és a szentenciózus stílus sokszor mondatonkénti váltakozása, ami egyúttal a hosszú és rövid mondatok szép ritmusát is előidézi. Például Szilágyi bebörtönzése felett így elmélkedik: „Bizony nagy mocsok a háládatlanság, a királyi paláston sok szépséget sötétit be." Ezt a rövid szentenciát rögtön követi egy hosszú, körmondatba foglalt meditáció („Neked penig, király az Fatum nagy könnyebbséget . . .") a testvérgyilkosság esetleges szükségességéről, majd egy másik hosszú mondat Szilágyi sorsáról, ami után megint egy tömör összegező megállapítás következik: „De nehéz öreg embernek darabos elméjeket szenyvedni az ifjaknak." A fejtegetés ezután ismét körmondatban folytatódik: „Bizony szó fér Szilágyihoz is, mert ha ifjú volt is a király, . . . (601). Hasonlóképpen idézhetnénk azt a részletet is, amikor Svehla lázadásával kapcsolatban kifejti, hogy ha a király nem fojtotta volna el csírájában a mozgalmat, akkor Svehlából új Giskra támadhatott volna. Itt a kérdésnek egy hosszabb mondatban való kifejtése után hozzáteszi: „Szikrábul lesz a nagy tűz, azt kell eloltani meddig szikra, azután heában" (603). A *Vitéz hadnagy* után nem szorul külön magyarázatra, hogy az ilyen rövid szentenciózus mondatokat a *Mátyás-elmélkedések*-ben is sokszor közmondások alkotják, melyek között magyar és idegen egyaránt szerepel. (Pl. „Nozze e magistrato, dal cielo è destinato. Egyébiránt a magyarok sentenciája sem volna rossz: messze komaságot, közel házasságot kell keresni" (614).

Az eddig ismertetett stílussajátság lényegében a *Vitéz hadnagy*-ban is megvolt. A *Mátyás-elmélkedések* stílusát az teszi jellegzetessé, hogy a moralizáló és szentenciózus stíluselemekhez narratív részletek járulnak. Ez abból ered, hogy Zrínyi itt nem eredetiben idézi Bonfini egyes kijelentéseit, hanem magya-

rul foglalja össze a kommentálandó eseményt. Így Mátyás cselekedeteinek elbeszélése nem válik el a róluk szóló elmélkedésektől, sőt egészen szervesen összeforr velük. A kommentálandó eseményt tartalmazó narratív elem sokszor már eleve úgy van megfogalmazva, hogy önként kínálja a belőle levonható tanulságokat. Igen jól szemlélteti ezt a következő mondat: „Cseh királyra s országra támad a had ennekutána; ösztönözték erre a királyt a római pápa s római császár: religio volt praetextus alatt" (604). A mondaton belül három mellérendelt mondatot találunk, ezek közül az elsőbe van belesűrítve a tulajdonképpeni elbeszélő rész, az esemény maga. A második mondat már ennek az előzményeire, okára tekint vissza, a harmadik pedig az oknak a megjelölését tartalmazza. Tehát már ez az első mondat is, az esemény közlése mellett, annak bizonyosfokú történeti elemzését tartalmazza, olyan formán, hogy a Zrínyi szempontjából leglényegesebb kérdés: a vallásos ürügy legyen kiemelve. A következő mondatok azután már a vallásos ürügy kérdéséről szóló ismert fejtegetést tartalmazzák.

A narratív és elmélkedő elem összefonódását jól mutatja ez a részlet is: „Sabácot közép télen szállá meg a király, oly resolutioval: vagy ott meghal, vagy megvészi. Aki ilyen resolutióval megyen hadban, nem jön szégyenvallással vissza" (614). A tulajdonképpeni elbeszélő rész itt egész sovány, az első mondat első felére korlátozódik, a mondat második fele már a király intenciójára utal, a következő mondat pedig már az író megállapítását tartalmazza szentencia formájában. Számos hasonló példát lehetne még idézni.

A *Mátyás-elmélkedések* stílusát ezért narratív, moralizálófejtegető és szentenciózus stíluselemek szilárd ötvözete jellemzi. A mű stílusa így is egységesebb, kiforrottabb, mint a *Vitéz hadnagy*-é, ahol egyes aforizmák, discursusok stílusa sokszor eltérő jellegű volt. A *Mátyás-elmélkedések*-ben ritkábban szakítják meg az elbeszélő-elmélkedő stílust szenvedélyes lírai kifakadások. Ilyesmire persze itt is van példa, nemegyszer közvetlenül megszólít valakit, nemcsak kortársaihoz beszél második személyben, de egyes országokhoz is; a halott V. Lászlót vagy Szilágyi fogságával kapcsolatban Mátyást is második személyben szólítja meg. Mikor egyes jelenkori kérdésekre tér rá, mint például a „mostani világ papjairól" szóló részben, vagy amikor arról ír,

hogy mivel kérkedhetne az ő százada, akkor stílusa szenvedélyesen vádlóvá, líraivá válik. Mégis a *Mátyás-elmélkedések*-ben kevesebb a személyes elem, a stílus egésze inkább bizonyos tárgyilagosságra való törekvést mutat. A szenvedély kitörései helyett inkább a lefojtott szenvedélyeket érezzük az elbeszélő, elmélkedő mondatok mögött. A *Mátyás-elmélkedések* a kitörni készülő vulkánhoz hasonlít: a felszín még többnyire csendes, de érezzük, hogy nagy erők feszülnek a mélyén.

A stílusnak ez a többé-kevésbé egységes jellege csak a mű utolsó lapjain bomlik meg. Ezt már nem is dolgozta ki Zrínyi elég gonddal, hiszen két hét alatt írta meg az egész tanulmányt. Itt lazán, kissé összecsapva jönnek egymás után a gondolatok, legtöbbnyire szentenciák egymásutánja formájában, a mondatok egyenletes ritmusa itt felbomlik. Ez a stílusbeli lazaság nemcsak a pongyolaság jele, de az író izgatottságáé is, amit Mátyás halálának megrendítő ténye és az utána következő pusztulás gondolata szít.

A *Mátyás-elmélkedések* stílusa szintén gazdag a szemléletes kifejezésekben, képekben, hasonlatokban, ízes szólásokban.[39] A nyelvi lelemény számos kitűnő példájával találkozunk benne. Előszeretettel használ fel közismert képes kifejezéseket, de ezeket rendszerint tovább fejleszti, nemegyszer páratlan ötletességgel. „Mihánt az országnak botját kezében vette Mátyás — kezdi egy ismert metaforával, de merészen folytatja: — és nem is szoríthatta volt jól öszve a markát, mindjárt oly három ellensége és hada támada . . ." (597). Vagy Spanyolország mór megszállásáról írja: „sok száz esztendeig oly igát vetettek az nyakokban, kinek kék helyei most megismerszenek nyakatokon" (622).

Zrínyi művészi érzékét kitűnően szemlélteti az a részlet, melyben idézi Cillei Ulriknak Brankovicshoz írt hírhedt levelét a két Hunyadi-fiú közeli megöléséről, hogy ti. „két golyóbist küld neki e napokban ajándékon, kivel játszhatik kedve szerint". Itt az elbeszélt történelmi adat is képszerűen utal az álnok tervre. Zrínyi, mikor a következő mondatban kifejti erről a véleményét, nagyszerűen használja ki a Cillei levelében szereplő kép lehetőségeit: „Ó Cillei gróf, ó nemes László király ! miként megcsaljátok

[39] Vö. *Heller* 23.; *Angyal E.*: A 300 éves Sz. V. Nyr 1951. 166—8.

magatokat! az a két lapda, kivel játszani akartatok, nem játékra valók voltak, az a két golyóbis nem kuglijátszani termettek; elég lett volna bizony az a két golyóbis a közép ottománus rendben is kiütni a királyt" (594).

Zrínyi stílusában a szemléletes hasonlatok nemcsak egyszerű díszítései a nyelvnek, de a mű tartalma jobb, pontosabb kifejtésének is nélkülözhetetlen eszközei. A tanulmány egy-egy fontos gondolatát kizárólag a nagyszerű hasonlat juttatja érvényre. Szép példa erre a Cillei gyűlöletéről szóló rész: „Cillei gróf gyülölsége, kit magában meg nem tuda emészteni, elrontá mind magát s mind azt a szép plántát, Lászlót. A gyülölség olyan, mint egy fölöttébb kénköves porral megtöltött ágyu, ha kisütöd, nemcsak azt kire irányzottad, elrontja, de a pattantyusát is. Fölötte rakva vala ez a német úr gyülölséggel, el kellett szakadozni a maga idejében . . ." (594). Az első mondatban az író Cillei „gyülölségé"-t állította a középpontba, ezt jelölvén meg a Hunyadiak elleni merénylet okául. A második mondat nagyszerű hasonlata kizárólag a gyűlölségről magáról szól, megvilágítva, hogy az gyakran visszafelé is elsül. A gyűlölség fogalma az ágyú és tüzér képeivel igen plasztikussá és mélyen érthetővé vált, úgyhogy mikor ezután arról értesülünk, hogy ez a német „felette rakva volt" ezzel a gyülölettel, akkor már előre éreznie kell az olvasónak a közelgő tragédiát, amely mind a Hunyadiakra, mind az ármánykodó Cilleire rá fog szakadni.

A *Mátyás-elmélkedések* prózája a nyelvi alapanyagot tekintve is fejlettebb, mint a *Vitéz hadnagy*-é. A hadtudományi és politikai próza megteremtése során átvett latin kifejezések és szavak itt még jobban belesimulnak a magyar szövegbe. Ritkák már az ilyen kirívó és feltűnő latin közbeékelések: „nemcsak kénnyel lett király volt ez, hanem in manu forti" (596); „Azt is csak azért cselekedte, ne tota comparatione vilescat Caesar az olvasónak" (618).

A *Mátyás király életéről való elmélkedések*-et bátran nevezhetjük a magyar történeti és politikai irodalom művészi igényű klasszikus alkotásának. Zrínyi példát mutatott ebben a művében arra, hogy a múlt haladó hagyományaihoz hogyan kell a jelen feladatai érdekében hozzányúlni, hogyan kell a múlt tanulságait kellő bírálat mellett a jelen formáló erejévé avatni. Zrínyi Mátyás-értékelése egyszerre, elválaszthatatlan egységben veti

fel a múlt és a jelen elvi kérdéseit. Azzal pedig, hogy mindezt a nagy író-művész képességeivel oldotta meg, a magyar művészi próza történetének is elválaszthatatlan részévé vált. Találóak voltak Megyery Zsigmondnak 1657-ben írt szavai Zrínyi művéről: „Az Mátyás királyrul való historia oly hasznos s szükséges, az mint az mindennapi eledel a mi meglankadt magyarjaink ébregetésére; látván annak tüköréből, mi volt a jó magyar, ne szégyelje senki magyarnak mondani magát, és nevén nevezni, és azt imitálni."[40]

Sajnos a maga korában Zrínyinek ez a kiváló munkája nem fejthette ki hatását. Csak néhány olvasójáról tudunk. Ugyanez a *Vitéz hadnagy*-ra is áll, azzal a különbséggel, hogy az Erdélybe, Rákóczi udvarába is eljutott. Pedig Zrinyiben eleinte megvolt a szándék arra, hogy kinyomassa mindkét munkáját.

A *Vitéz hadnagy* kinyomtatása azért húzódhatott, mert befejezetlen; száz helyett csak 52 centuriát tartalmaz. Lehet, hogy eredetileg be akarta fejezni, de mivel erre nem került sor, 1657-ben valószínűleg a *Mátyás-elmélkedések*-kel együtt akarta kiadni. Legalábbis erre következtethetünk Megyery Zsigmond leveléből, amely a centuriákat, az aforizmákat és a *Mátyás-elmélkedések*-et egyazon könyv részeiként említi. A közreadás szándéka egyébként a *Vitéz hadnagy* két előszavából és a két mű elé írt közös *Dedicatio*-ból is kiderül.

A kiadás mégis elmaradt, pedig Vitnyédy ura műveit 1657-ben egyenesen Caesar munkáihoz hasonlítja, Megyery pedig magának Zrínyinek is megírja: „Kár volna setétben maradni ennek a carbunculusnak; mi haszna a szünek szem nélkül, mi haszon a szüvnek, szemnek világossága nélkül? Ennek mind szüve szeme megvagyon, csak Istenre coniurálom, ne szánjon egy kis gyertyát gyujtani neki az kinyomtatással. . . Bizony elég volna ez a könyv utánnunk valóknak repraesentálni Nagyságod qualitásit és személyét böcsülni."[41] Nem nehéz kitalálnunk, hogy ilyen elismerő vélemények ellenére is lemondott Zrínyi két nagy műve közreadásáról: 1657 során az események váratlan és

[40] *Széchy* III, 342.

[41] Vitnyédy I, 120, 121.; *Széchy* III, 342–3. Vitnyédyn és Megyeryn kívül csak Pázmány Miklósról tudjuk, hogy a Mátyás-elmélkedések-et még Zrínyi életében olvasta. Versén ugyanis Zrínyi művének hatása érződik. Vö. MKsz 1882. 249.

szerencsétlen fordulata következett be. Néhány hónappal műve elkészülte után Mátyás államának restaurációja közeli reménységből távoli álommá változott képzeletében. A *Mátyás-elmélkedések*-et ekkor nem érezhette időszerűnek, életében is új korszak kezdődött.

A MÁTYÁS-ELMÉLKEDÉSEKTŐL A TÖRÖK ÁFIUMIG

Rákóczi bukása

1657 elején Zrínyi még bizakodóan írta, hogy bárcsak erdélyi fejedelem által virradna meg szegény magyarra. Vitnyédy még április 8-án is úgy vélekedik a fejedelemről, hogy „nem az a dezma részeges bolond, kinek az emberek hirdették, actiói megmutatták". Április végén, május elején azonban már kezdett világossá válni, hogy a fejedelem ügyei nem jól haladnak. A svéd szövetség nagyon ingatag dolognak bizonyult. Bécs a lengyelek megsegítése érdekében folytatott tárgyalásokat, s Lippay és Wesselényi is buzgón sürgették az udvart az Erdély elleni intervencióra. „Egy, két, három ember ad el bennünket országostul" — írja Vitnyédy elkeseredetten Zrínyinek. A magyarországi Rákóczi-párt igyekezett segíteni a fejedelemnek. Thököly István az árvai szoros őrségével és biztosításával lehetővé tette Rákóczi postájának és követeinek zavartalan útját. Vitnyédy pedig a háború kezdetétől fogva rendszeresen tájékoztatta az erdélyieket a legfrissebb hírekről, különösen a bécsi udvar terveiről, katonai készülődéseiről. A Rákóczi-párti főurak főleg az intervenció megakadályozására törekedtek, s ennek érdekében május folyamán Nádasdy hívására Németújváron tanácskozásra gyűltek össze, melyen Zrínyi is részt vett. Az udvar azonban nem sokat adott Rákóczi híveinek szavára. Nádasdyt meg sem hallgatták, hanem kihasználva Zrínyi és Nádasdy személyi ellentéteit, Zrínyit az udvar pártjára próbálták vonni.

Különösen Lippay kezdett barátságos húrokat pengetni Zrínyi irányában. Vitnyédy már május 6-án figyelmezteti Zrínyit, hogy ne higgyen hízelgéseinek, mert az érsek egyenetlenséget akar szítani az urak között, „minden cselekedetének feje divide et vinces". Lippay még a lengyelek megsegítésére indítandó sereg vezérségét is felajánlotta Zrínyinek, mikor az május folya-

mán Bécsben tárgyalt. Zrínyi persze nem ugrott be a kelepcébe és az ajánlatot nem fogadta el. A velencei követ szerint Rákóczi magyar híveinek ellenállásán meg is bukott az intervenció terve s ebben nagy része volt éppen Zrínyinek, aki „amicissimo del Transilvano". Rákóczi kaland-hadjárata azonban Habsburg-beavatkozás nélkül is összeomlott: nem volt hajlandó anyagi áldozatot hozni a tatárok szövetségének vagy semlegességének biztosítására, és a lengyelek mellett beavatkozó tatár kán — mint ismeretes — az erdélyi hadsereget foglyul ejtette. Ezzel Zrínyi szép terve pillanatnyilag összeomlott; a császár ugyan áprilisban meghalt, de új nemzeti királyválasztás helyett az 1655-ben megkoronázott Lipót minden zökkenő nélkül elfoglalta a trónt. II. Rákóczi György hibájából Erdély által nemhogy felvirradt volna, de inkább lealkonyult a magyarnak. Rákóczi, mikor serege nélkül hazatért, megírhatta augusztus 7-én, hogy „sok praktikák voltak; Zrini, Bottyáni, Nádasdi, Forgács urak, többek megmutatták, hogy igaz jó akaróink, nem consentiáltak ellenünk való jövetelnek", de ekkor már akárhány jóakaró sem segíthetett az ügyén.[1]

Zrínyi teljesen kiábrándult Rákócziból, most ismerte csak fel annak tehetetlenségét, politikai és katonai analfabetizmusát. A fejedelemről korábban írt lelkes szavait a felháborodás és a nagy tervek összeomlása feletti elkeseredés hangja váltja fel. Egyik bizalmas hívének, Ruchich János zágrábi alispánnak így ír 1657 második felében: „Ó jaj, mennyire megverték a lengyelek a fejedelmet, aki nemcsak nevében, hanem sorsában is a rákot példázta. Mekkora gyalázatja támadt itt nemzetünknek! Megalázó békére kényszerítették, Krakkót visszavették. Úgy látszik, a végzet annyi előkészület után gombát nevelt itt, mely születik és elpusztul egy éjjel". (243. lev.)

Ebből a pár sorból is kitűnik, hogy milyen széles összefüggésben értékeli a szerencsétlen eseményt. Látja, hogy nemcsak a Rákóczihoz fűzött tervek buktak el, de a nemzet tekintélyén is súlyos csorba esett. Zrínyinek ez a sejtése be is igazolódott, néhány évvel később Montecuccoli éppen Rákóczi esetével próbálja bizonyí-

[1] Vitnyédy I, 54, 59, 96—117.; *Pribram* 29—30.; *Görög I.*: Gróf Z. M. a költő, mint államférfi. Bp. 1906. 16—7. Rákóczi levele kiadva: HK 1892. 706.

tani azt a tételét, hogy a magyarok nem értenek a hadvezetéshez. A Montecuccoli ellen írt vitairatában Zrínyi nem is próbálja védeni Rákóczit, hanem vádolja „ambitio"-ját és a sokszor használt idézetet alkalmazza rá: „Jupiter quem perdere vult, dementat". (276. lev.)

Zrínyi a fejedelem hadvezetésében a *Vitéz hadnagy*-ban és a *Mátyás-elmélkedések*-ben lefektetett elvek megcsúfolását kellett hogy lássa. A IV. discursusban ezt olvashatjuk: „Ez ám az, hogy aki idején kel, idején érkezik; ez ám az, hogy aki mit kezd, serényen nyuljon hozzá; és ez az, aki nem szánja az erszénynek száját megnyitnia, hogy ne mondhassák felőle, fösvény többet költ; a rest többet fárad." Aki ilyen követelményeket támasztott a hadvezér számára, annak a szemében Rákóczi a lengyel hadjárat után a rossz, a tehetetlen katonai vezető példájává vált. Zrínyi katonai és politikai elvei alapján kitűnően meg lehet világítani a fejedelem kudarcát, bukásának okait.

Zrínyinek nem maradt olyan írása, melyben ezt részleteiben megtette volna. Valószínűnek kell azonban tartanunk, hogy részletesen előadta véleményét Vitnyédynek szóban is, és talán írásban is. Vitnyédynek 1657 második feléből fennmaradt levelei ugyanis a Rákóczi-expedíció kritikai elemzését tartalmazzák Zrínyi elvei alapján. Bár Vitnyédy maga is elsajátította Zrínyi tudományát, ezekben a mesteri elemzéseket nyújtó levelekben mégis Zrínyi közvetlen hatását érezzük, mintha Zrínyi valamelyik levelének gondolatait sokszorosítaná. Augusztus 10-e táján Vitnyédy éppen Csáktornyán volt és ott vette kézhez Mednyánszky egyik levelét. Nem kétséges, hogy ekkor is részletesen megtárgyalták a lengyelországi és erdélyi eseményeket.

Vitnyédy megírta, hogy ha Rákóczi Zrínyi hadtudományi elveit követte volna, nem érte volna ily vereség: „A leggyakrabban attul confundáltatik akármely had is, az kit contemptusban veszen, bezzeg sokszor repetálhatják in bello non licet bis peccare, bezzeg h a a z é n u r a m m i l i t i á r u l i r t k ö n y v é t Ispán Ferenc gyakorta olvasta volna s követték volna az tanácsot, ily gyalázatban az egész világ előtt nem estek volna." A *Vitéz hadnagy*-ról van itt szó, melynek kéziratát Ispán, a fejedelem kiküldötte már 1653-ban magával vitte Erdélybe. Vitnyédy most számonkéri az erdélyiektől, hogy miért nem fogadták el

az ott olvasható tanácsokat. Miként itt is idézi, Rákóczira alkalmazva, Zrínyi egyik kedvelt mondatát („non licet in bello bis peccare"), úgy egy másik levelében pedig a „Jupiter quem perdere vult, dementat" idézettel jellemzi a fejedelmet, jeléül annak, hogy mennyire átvette Zrínyi gondolatait, terminológiáját és stílusát.

Bátran megállapíthatjuk tehát, hogy Vitnyédynek Rákóczi bukását elemző leveleiből Zrínyi hangját halljuk. Mit emelnek ki elsősorban ezek a Zrínyi-gondolatokat tartalmazó Vitnyédy-levelek? Idéznünk kell ehhez Vitnyédynek 1657. augusztus 28-án Mednyánszkyhoz írott levelének egyik részletét:

„Látja-e Kegyelmed édes bátyám uram az fölöttébb való securitásnak és fösvénységnek gyümölcsét; megjövendöltem vala ezeket én, adta volna Isten hazudtam volna, de minekutána, Kegyelmed által mindenfelől való assecuratiokat kelle hallanom, azon acquiescaltam ugyan, de bizony félelem nélkül nem voltam kimenetelére nézve az dolognak. Hol vannak uram az az nagy resolutiók, az melyek ily gyalázatosan terminálódnak, avagy nem becsületesebb volt volna-e meghalni, mint az dolognak ily végét látni. Nem akarátok az tatároknak húsz ezer tallért adni és ime huszonháromezer embereteket vinek rabságra az mint az hire vagyon. Nem fogadátok jó tisztviselőket, ime elveszének az tudatlanság miatt embereitek. Nem volt exploratorotok, és ime mire jutottatok, ezektül féltem ám én, édes bátyám uram, és azért nem voltam javallója az Kegyelmetek rendetlen és idétlen expeditiojának. Az svékus most az oka, hogy elhagyta az fejedelmet, nem az — uram — nem: hanem az kegyelmetek fösvénysége és tudatlansága; ily tágas országban könnyü militiával nem tudni magát conserválni, elmehetett volna jó idején előtte, ha megtudta volna, de in bello non licet bis peccare; bizony megéri ezzel nemzetének örökkén való gyalázatjára, ha elég nem volt intentiojához, hagyott volna békét, ült volna veszteg, maradott volna az emberek opinioja felőle, eléggé elrontá szegény nemzetünket. . ."

Ezekből a sorokból világosan kiderül Zrínyiék álláspontja. Emlékeztetnek arra, hogy már a hadjárat előtt figyelmeztették a fejedelmet éppen Mednyánszkyn keresztül (gondoljunk Vitnyédynek a hadjárat kezdetekor, február 1-én írt levelére) a várható nehézségekre, Vitnyédy 1657 őszén írt több más levelében is szemére veti Rákóczi híveinek, hogy miért nem követték Báthori István példáját, aki mielőtt Lengyelországba ment,

biztosította a török hozzájárulását. Tudjuk, hogy Zrínyiéket éppen ez a kérdés izgatta legjobban, és éppen ezen a ponton vezették őket leginkább félre Rákóczi diplomatái. Vitnyédy a fösvénységre, a túlzott önbizalomra, a hírszerzés elmulasztására, a jól képzett tisztek hiányára vezeti vissza a fejedelem katonai kudarcát. A felsorolt hibák mind Zrínyi egyes tételeivel kapcsolatosak és ugyanezen hibák miatt már a *Szigeti veszedelem*-ben is vereség ért különböző török csapatokat és vezéreket. Vitnyédy ezért nem fogadja el Rákócziéknak azt az érvelését, hogy a svédek az okai a vereségnek, a felelősséget Rákócziék „fösvénysége és tudatlansága" viseli.

Mindezeket a gondolatokat másokhoz írt leveleiben is kifejtette. Keczer Ambrusnak írt egyik levelében, melyben szintén részletesen elemezte a hadjárat bukását, elméletileg is általánosít: „minden fejedelemségnek az a m b i t i o és f ö s v é n y s é g volt az oka veszedelmeknek". Ez a megállapítás a *Mátyás-elmélkedések*-en alapszik, ahol Zrínyi éles különbséget tett az igazságos háború és az ambitio és fösvénység fundálta háborúskodás között. Vitnyédy — nyilván Zrínyivel egyetértésben — Rákóczi lengyel hadjáratát most már ez utóbbiak közé sorolja.

Az azonban nem igaz, hogy Rákóczi „rendetlen és idétlen expeditiojának" Vitnyédy nem volt javallója, miként utólag állítani próbálja. Igaz, hogy Vitnyédyt és főleg rajta keresztül Zrínyit is félrevezették, de ez nem szünteti meg azt a tényt, hogy súlyosan tévedtek Rákóczi és a lengyel tervek megítélésében. Zrínyinek egész pályája folyamán ez volt a legnagyobb politikai tévedése. Ahhoz azonban elég jól politizált Zrínyi, hogy Rákóczi bukása őt magát ne ránthassa magával. Éppen ezért aggódik Vitnyédy több ízben amiatt, hogy a magyar seregnek tatár fogságba esésekor Zrínyi néhány levele is valószínűleg a tatárok kezébe került. A lengyelekkel éppen szövetséges tatár kán kezéből a levelek könnyen eljuthattak a lengyelekkel barátkozó Habsburg-udvarba vagy Konstantinápolyba, ahol Bécs követeinek a keze szintén sok helyre elért.[2]

1657 első felében, amellett, hogy a fejedelem esztelen hadviselése szertefoszlatta Zrínyi reményeit, egy új veszély is kezdte előrevetíteni árnyékát. Az 1650-es évek eleje óta Zrínyi elsősorban

[2] Vitnyédy idézett levelei: Vitnyédy I, 73—80, 114—5, 123.

a Habsburgok elleni függetlenségi küzdelem útját járta. Mióta az 1651-ben tervezett nagy törökellenes hadjárat terve megbukott, a végvári csatározások is alábbhagytak. Zrínyinek a kanizsai basával külön helyi béke-megállapodása volt, úgyhogy jó néhány éven át, ritka kivételektől eltekintve, pihentette kardját. 1656 decemberében azonban ezt a helyi békességet Zrínyi felbontotta. Nem ismerjük ugyan ennek az okát, de valószínűnek tarthatjuk, hogy a török újabb mozgolódásai, támadásai szolgáltattak erre okot, hiszen nyilvánvaló, hogy Rákóczi lengyel hadjárata és a remélt új királyválasztás idejére Zrínyi nem óhajtott konfliktust a törökkel. A kanizsai végeken újra kezdődő ellenségeskedés Bécsben megütközést váltott ki. Vitnyédy sokatmondóan írja 1657. január 7-én urának: „Az udvar állapotján ne csudálkozzék Nagyságod, az ki Bécsben jobban fél tülök, mint Nagyságod, az ki torkokban lakik." Zrínyi mindenesetre nem félt, hanem áprilisban és májusban is sikeres akciókat hajtott végre török területeken.[3]

Ez a kiújult helyi ellenségeskedés önmagában nem jelentene sokat, nem befolyásolta volna Zrínyi terveit. Súlyos problémává a török-kérdés azáltal vált, hogy e helyi harcok összefüggései távolabbra mutattak. Az 1650 körül különösen gyenge, a velenceiekkel hosszú ideje váltakozó szerencsével harcoló török hatalom helyzete az 50-es évek derekára, átmenetileg, megszilárdult. Az előző évtizedekben a török a béke fenntartását akarta, amiben Bécs a kezére is játszott, 1657 elején azonban már támadó szándékairól érkeztek hírek. Vitnyédy 1657. március 2-án Zrínyinek írt levelében utal Zrínyi korábbi levelére, melyben az bizonyos bécsi hírekkel foglalkozott. Mint a levélből kiderül, a velencei—török háborút mindkét fél be akarja már fejezni, a „velencések károkkal is", a török pedig, hogy a jövő esztendőben „ellenünk nagyobb haszonnal való hadat indíthasson, kevés haszna lévén az velencésekkel való hadakozásban". Március 15-én ismét török hírekről értesít és arról panaszkodik, hogy nem veszik ezeket komolyan: „minden ember semminek állítja, nincs az ki gondolkodnék mint kellene resistálni, s oly secure vagyunk, mintha török sem volna". Április 9-én hasonlóképpen nyilatkozik Zrínyinek: „Az török hireket az mi magyarink contemnál-

[3] Vitnyédy I, 36, 37, 54, 103.

ják és ugy tartják, mintha örökkén való frigyek volna vele."[4] Ezek a kijelentések fokozottan érthetővé teszik Zrínyi és Vitnyédy aggódását amiatt, hogy a fejedelem rendezte-e a kérdést a törökkel.

Zrínyi, szemben a többi magyarral, már az első török hírekre felfigyel, és megfelelő intézkedéseket tesz. Annál is inkább, mert Vitnyédy március 2-i levele szerint a török éppen Zrínyi ellen acsarkodik: „hogy directe az Nagyságtok jószágai ellen vagyon ez intentio, nem ok nélkül lehet, tudván ezt nincsen ő nekik nagyob szálka szemekben Nagyságtoknál." Ezért már márciusban megmustráltatta a horvátországi csapatokat; a végvárakat pedig, különösen Varasdot meg Csáktornyát, „erősen profontáltatja". Júliusban is hírünk van arról, hogy építteti, erősíti Csáktornyát.[5]

Közismert, hogy a fejedelem hadjárata fokozta, sőt közvetlenül fel is idézte ezt a lappangó új török veszélyt: ürügyet szolgáltatott új erdélyi és magyarországi hódításokra.

A csáktornyai barokk udvar

Az 1650-es évek elejétől Zrínyi életrajzírójának az országos politika kérdéseit kellett előtérbe állítania. Zrínyi élete, politikai tevékenysége, politikai és katonai elmélete a nemzeti történet centrumában áll az 50-es évek elejétől 1657-ig. A csáktornyai várúr, a nagy műveltségű barokk főnemes, a melegen érző ember, kora legnagyobb költője szükségképpen háttérbe szorult az ország vezető politikusának alakja és tettei mögött.

1657 után nem csökkent Zrínyi politikai szerepe, hanem növekedett. Egy-két évig azonban a tájékozódásra, tapogatódzásra volt szükség: új terveket, a nemzeti függetlenségért vívott politikai küzdelem új stratégiáját kellett kidolgozni. 1657 után Zrínyi szokott lázas tevékenységéhez mérve, a passzivitás egy-két éve következett. Ez lehetővé, sőt szükségessé teszi, hogy figyelmünket ismét jobban Csáktornyára, az ott élő nagy emberre és zseniális költőre összpontosítsuk.

Miután II. Rákóczi György kidőlt a sorból, Zrínyinek még nagyobb feladatokra kellett felkészülnie. Mélységesen igaza van

[4] Vitnyédy I, 39–40, 45–6, 55.
[5] Vitnyédy I, 46–65.

a forradalmár Vasvárinak, mikor így jellemezte Zrínyi Miklóst: „Ő magát hitte arra hivatva, hogy megmentse vihar környezett hazáját a végveszélytől. Oly elszántsággal birt e férfiú, hogyha körülötte mindenki elhullott, mindenki elvérzett volna: ő egymaga kész volt vállain tartani a roskatag hon düledező épületét, mint egykor Atlas tartá a roppant ég ívét."[6] Az 1657 utáni események tárgyalásakor, amikor fokozottan kidomborodott Zrínyinek ez a nagyszerű jellemvonása, közelebbről, mélyebben meg kell ismernünk a 40. életéve felé közeledő, élete virágjában lévő nagy hazafit és udvarát.

Zrínyi otthona, a csáktornyai vár fontos katonai, gazdasági és kulturális központ volt. A Csáktornyára közeledő utas a katonai felkészültségről szerzi első benyomásait. Evlia Cselebi, a híres török utazó írja: „Zerinoglu (Zrínyi) határszéli tartományainak területén egymástól egy ágyúlövésnyi távolra a dombokon sorba állitott vigyázó vagyis hiradó tornyok vannak, mindegyik tele katonával. Bármely oldalról jöjjön az ellenség, az azon oldalon lévő toronyból egy ágyút sütnek el." A kanizsai végekkel szemközt kisebb erősségek: Légrád, Szécsisziget, Kiskomár védik Zrínyi birtokait. Csáktornya kitűnően megerősített erőd volt. Zrínyi már a 40-es években igen sokat, évi 30 000 tallért áldozott a védelmi berendezések korszerűsítésére. 1650-ben a Batthyánynál dolgozó Filiberto Lucchese, bécsi udvari építészt is áthívta magához, feltehetőleg a vár építkezéseivel kapcsolatban. Az imént említettem, hogy 1657-ben tovább erősítette a csáktornyai erődöt, és 1658 áprilisából és júniusából is adatok vannak a csáktornyai katonai építkezésekről, valamint új ágyúk beszerzéséről. Biztosra vehetjük, hogy Zrínyi nem dísznek szánta a könyvtárában lévő legfrissebb erődítési szakkönyveket, a különböző „architettura militare"-kat, hanem fel is használta azokat és várát korszerű erőddé alakította át. A vár előtt a korabeli erődépítésben jól ismert ravelin, a földből vert, jól védhető elővéd-gát emelkedett. Erre tűzette Zrínyi a harcban levágott törökök fejét. A hagyomány szerint Zrínyi egy-egy tallért fizetett katonáinak minden török fejért. A karófára szúrt török fejek hosszú sora különösen félelmetessé tette a törökök rémének

[6] *Vasvári Pál* válogatott írásai. Bp. 1956. 37.

otthonát. Az élve elfogott törököket a falakon belül a vár pincéiben őrizték.[7]

A török rabok, különösen az előkelőbbjei, a kor szokásai szerint Zrínyinél sem részesültek kíméletes bánásmódban, ő is igyekezett mennél nagyobb váltságdíjat kicsikarni tőlük. Rabjai bőven lehettek, 1658 szeptemberében még Velencébe is küld belőlük gályákra.[8] Ha azonban saját vitézei közül voltak egyesek török fogságban, azok kiváltását — akárcsak őse az eposzban — mindennél fontosabbnak tartotta. Mikor Eszterházy László egy ízben török rabokat kért tőle, kénytelen volt megtagadni jóbarátjának a kérését, mert — mint 1651. november 6-án kelt levelében írja — „ennehány főember szolgáim vannak az török kemény és sulyos rabságában ennehány esztendőtül fogva, az kiknek kiválképpen való szabadulásokra tartom rabjaimat, sőt Kegyelmed maga is neheztellene, ha jámbor szolgáimat annyi üdőtül fogva az pogány kéztül rabjaim által nem szabaditanám." (160. lev.)

Csáktornyáról irányította Zrínyi kiterjedt gazdaságát, innen kormányozta a muraközi majorságokat. Birtokait állandóan fejleszteni és gyarapítani igyekezett. 1662-ben készült végrendeletében ő maga összefoglalta, mi mindent tett uradalma növelése érdekében: Visszaszerezte az elzálogosított, elidegenedett ősi birtokokat; újjáépítette alapjaiból a romladozó Csáktornyát, s rendbehozta az újudvari és a többi majorságot; megvásárolta a tvadorci, ráckanizsai, hlapsinai és szécsiszigeti birtokokat; Horvátországban pedig a zágrábi házon kívül megszerezte Kuszminc, Rakovac, Verboc, Bosiako, Medvedgrad és Sesztina falvakat. (320. lev.) Bár a tengermelléki birtokok az 50-es években már mind Zrínyi Péter tulajdonában voltak, az Adriai-tenger kikötőiben Zrínyi Miklósnak is voltak tárházai, s ő is részt vett a kikötők erődítésében.[9] Buccariba, Porto Ré-ba és Cirkvenicába özönlöttek a muraközi majorságok termékei,

[7] *Karácson I.*: Török követség Z. M.-nál. Száz 1900. 943.; *Takáts S.*: Szegény magyarok. 194.; 130. lev.; Vitnyédy I, 45.; *Bleyer J.*: Adalékok Z. M. és udvara jellemzéséhez és Zrínyi-Újvár történetéhez. Száz 1900. 225.; *Salamon F.*: Halotti Beszéd gr. Z. M. fölött 1664-ben. BpSz 1886. 47. k. 416—7.

[8] *Csapodi* 24. sz.

[9] *Pribram* 46—7.

hogy azután Itáliába szállítsák azokat. Csáktornya egyúttal az átmenő kereskedelem szempontjából is nagy jelentőségű volt. Nemcsak a nagy marhaszállítmányokat hajtották erre, hanem mindenféle más árut is közvetítettek Zrínyi gazdatisztjei Itália és Magyarország között. A tengerparti Zrínyi-raktárakban így a legkülönbözőbb áruk voltak felhalmozva: fa, gerenda, léc, evező, bádog, donga, hordó, csónak, fatál, kőedény, dárda, balta, szeg, szövet, vászon, posztó, bőr, süveg, saru, bocskor, bor, égetett bor, búza, köles, szalonna, fokhagyma, vereshagyma, só, olaj stb. Ezeknek az áruknak a kivitele vagy behozatala másfél év alatt százezer líra nyereséget hozott a csáktornyai földesúrnak. Mindebből fogalmat alkothatunk a muraközi központ gazdasági tevékenységéről.[10]

A kívülről oly félelmetes csáktornyai erőd belseje a kultúra otthona volt, éles ellentétet alkotva a környezettel. Így látta ezt Tollius, a nagy műveltségű holland utazó is: „jól esett a környeskörül látható müveletlenség közepette, gyönyörü épületeket, fényes butorokat, nagyszerü kényelmet, tisztaságot és müvelt, olvasottsággal biró családot találhatni".[11] A falakon belül nagyszerű palota emelkedett mozaikkal és fényes márványnyal borított fogadóteremmel, oszlopcsarnokokkal. A XVII. századi magyarországi kertkultúrának megfelelően a várban nagyszerű díszkert is volt: „ezután a valóban elbájoló, pompás kertbe vezettettünk — írja Tollius — ilyennek képzelem a régiek által dicsőitett Alcinous-féle kertet". Ezt a kertet maga Zrínyi rendeztette be nagy gonddal és ízléssel, kerti épületeket is emeltetve benne. A virágmagokat és ritka palántákat Itáliából hozatta, s a toscanai nagyherceg is gyakran kedveskedett neki ritka virágokkal. (185, 319. lev.) A csáktornyai kert nevezetes voltára és értékére jellemző, hogy Zrínyi halála után özvegye és öccse között per keletkezett a kert tulajdonjogáért.[12]

Zrínyi palotája híven szemléltette széles kulturális érdeklődését. Valóságos múzeum volt benne. Az oszlopcsarnokokban tartotta Zrínyi a töröktől zsákmányolt drága fegyvereket, az arannyal, drágakövekkel kirakott markolatú damaszkuszi kar-

[10] *Széchy* IV, 51—2.

[11] Tollius leírása kiadva: *Szamota I.*: Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten. Bp. 1891. 285—6. Vö. *Karácson I.*: i. m. 944.

[12] *Takáts S.*: Szegény magyarok. 428—9.

dokat. Kincstárában kitűnő éremgyűjteményt őrzött. Képekkel is tele volt a palota; Tollius megemlékezik a Zrínyi hőstetteit ábrázoló festményekről, látta Luther Mártonnak és feleségének a képét is a katolikus főúr házában. Említést tesz még a holland utazó „a királyok, fejedelmek és egyéb hires férfiak esztergályozott, apró, kerek képei"-ről is, melyeket „szintén igen csinosak"-nak tart.

A palota legfőbb dísze a már sokat emlegetett könyvtár volt. Híre ment ennek már Zrínyi életében, Tollius mint „hires könyvtár"-ról beszél róla. Ismertettem már Zrínyi szépirodalmi, történelmi, politikai és hadtudományi könyveit, szükséges azonban, hogy néhány szót szóljunk a könyvtár egészéről. A könyvtár híven tanúsítja Zrínyi széleskörű érdeklődését és tájékozottságát. Politikai, katonai és irodalmi tevékenysége következtében természetesen az előbb felsorolt szakok könyvei vannak többségben, de emellett nincs a korabeli műveltségnek olyan ága, mely ne képviseltetné magát Csáktornyán.[13]

Zrínyi könyvtárkatalógusában lapozgatva ott találjuk Ptolomaeus *Geographia*-ját, Plinius *Historia naturalis*-ának egy gazdagon jegyzetelt kiadását, Sebastianus Münster *Cosmographia universalis*-át, Palladio klasszikus építészettudományi munkáját *(L'architettura)*, a nagy orientalista Athanasius Kircher több művét, a karteziánus Regius (Le Roy) *Philosophia naturalis*-át és így tovább, hogy csak a híres szerzőket említsem. A könyvtár anyagának tükrében feltűnik előttünk Zrínyi különleges érdeklődése az amerikai és ázsiai felfedezések, az egzotikus népek története és életmódja iránt. Általában nagyon érdeklik a különböző népek szokásai, erkölcse. Találunk itt könyveket Columbus és Amerigo Vespucci utazásairól, Marco Polo könyvét, egy jezsuita misszionárius beszámolóját Kínáról, továbbá műveket India és Mexikó történetéről, Amerika növény- és állatvilágáról stb.

De felsorolhatunk szinte minden akkor létező tudományt. Matematikai, csillagászati, anatómiai, orvostudományi, állattani, növénytani, jogi, archeológiai, numizmatikai, egyiptológiai könyvekre bukkanunk Zrínyi könyvespolcain. Szótárak, köztük Calepinus és Molnár Albert szótárai, retorikai kézikönyvek,

[13] Az alább idézett könyveket lásd a Bibl. Zr. megfelelő helyén. — Vö. *Zolnai B.*: Zrínyi világa. Magyar Szemle 1938. XXXII, 191—200.

nyelvtan, könyvek a mágiáról, démonokról s általában a különböző okkult „tudományokról" éppúgy voltak könyvei között, mint tréfás anekdota-gyűjtemény a nők csalárdságáról vagy kézikönyv a labdajátékról.[14] Nem hiányoznak az éppen a XVII. század közepén egymás után megjelenő enciklopédikus művek, mint Beyerlinck *Magnum theatrum vitae humanae*-ja, és megtaláljuk a könyvek katalógusában az amszterdami Blaeu-nyomda világhírű atlaszát is.

Számos könyv tanúskodik Zrínyinek a nagybirtokosnak gazdasági és udvartartási ismeretek elsajátítására irányuló törekvéséről. Kertészeti, szőlészeti, pomológiai könyvek mellett több szakácskönyvet is találunk, köztük egy kéziratos magyar nyelvűt *Az köz étkeknek főzéséről való rövid jegyzés* címen.[15] Vadászatról, lovak idomításáról szóló munkák sem hiányozhattak polcairól. V. Tanara *L'economia del cittadino in villa* című könyvébe különböző gazdasági feljegyzéseket írt.[16]

Könyveinek túlnyomó része latin és olasz nyelvű, de kisebb számban vannak köztük magyar, horvát, német, török, francia és spanyol nyelvű művek is. Valószínűnek tarthatjuk, hogy mindezeken a nyelveken értett is. Tollius szerint a magyar, horvát, német, latin, olasz és török nyelveken beszélni is tudott.[17] Könyvjegyzeteit legtöbbször magyarul, latinul és olaszul írta, ami arra mutat, hogy legszívesebben ezeken a nyelveken írt.

Feltűnő, hogy Zrínyi könyvtárában mennyire kevés XVII. századi magyar könyvet találunk. A Balassi–Rimay *Istenes énekek*, Listius *Magyar Márs*-a, Pázmány prédikációi és Pettheő Gergely magyar krónikája szinte egyedül képviselik a XVII. század magyar nyelvű irodalmát. Tudjuk, hogy a század első felében a királyi Magyarország területén a katolikus hitvitázó

[14] T. Costo: Le otto giornate del Fuggilozzio ove da otto gentilhuomini e due donne si raggiona delle malizie di femine e trascuragini mariti; sciocchezze di diversi; dotti arguti, fatti piacevoli e ridicoli . . . Venetia 1620.; L. Rusio: Opera de l'arte del maniscalco. Venetia 1543.

[15] E művelődéstörténeti és nyelvi szempontból egyaránt érdekes kéziratot kiadta *Toldy L.*: XVII. századbeli szakácskönyv. TT 1881–1882.

[16] *Drasenovich* 136.

[17] *Németh Gyula* hívta fel a figyelmemet arra, hogy Zrínyi nem tudhatott jól törökül. Ez következik az eposzban használt török szavak alakjából.

és hitbuzgalmi könyvek jelentek meg elsősorban. Ezek Zrínyit szemmel láthatóan nem érdekelték, hiszen ezeket könnyen beszerezhette volna. Általában könyvtárának *Scholastici* szakja igen sovány, és az ebben a szakban felsorolt 30 munka között is teológiai, skolasztikus művek helyett szótárakat, nyelvtanokat és mindenféle más könyvet találunk. A királyi Magyarország katolikus egyházi célokat szolgáló könyvtermésével szemben Erdélyben, illetve Kelet-Magyarországon sokkal jelentősebb könyvkiadás bontakozott ki Bethlen uralkodása alatt, majd a puritánus mozgalom sodrában. Jellemző az ország kulturális kettészakítottságára, hogy az Erdéllyel oly szoros politikai kapcsolatokat fenntartó Zrínyi egyáltalán nem ismeri ezt az erdélyi irodalmat. A Bethlen idejében megjelent államelméleti munkák éppenúgy nem jutottak el hozzá, mint Apáczai *Enciklopédiá*-ja.

Zrínyi igen nagy gonddal és rendszerességgel gyarapította és kezelte könyvtárát, a jelek szerint már kora ifjúságától kezdve. Apja, úgy látszik — kora főnemeseitől eltérően —, kevésbé érdeklődött a könyvek iránt, s nem hagyott könyvtárat fiára. A Zrínyi-könyvtárnak mindössze két könyvéről tudjuk, hogy valamikor Zrínyi György tulajdonában volt: a soproni Lackner Kristóf *Galea Martis* című munkája, melyet ajándékba kapott a szerzőtől, valamint Curtius Nagy Sándor életrajza Érdekes azonban, hogy Zrínyi mindkét könyvet Jóna István csáktornyai jószágigazgatótól kapta vagy szerezte. Apja talán ennek a hű emberének ajándékozta néhány könyvét, vagy pedig Jóna egyszerűen eltulajdonította azokat. Jóna István ugyanis művelt nemes és könyvgyűjtő lehetett; Zrínyi könyvtárának meglévő kötetei közül 11 az ő gyűjteményéből származik, főként antik klasszikusok és Istvánffy históriája. A bejegyzések alapján több más könyvnek is ismerjük korábbi tulajdonosát: Gessner *Historiae animalium*-ja valamikor Mossóczi Zakariásé volt, Zrínyi Listius Jánostól kapta ajándékba; Herberstein művében Balassa István 1570. évi bejegyzését olvashatjuk; Justus Lipsius *Politicá*-ja Pathatich István, egy különböző német nyelvű katonai szakmunkákból álló kolligátum Listius Ferenc könyvei közül került a csáktornyai könyvtárba; Kircher *Oedipus Aegyptiacus*-ának a szerző által Lippaynak dedikált példánya pedig nyilván az érsek ajándékaként jutott Zrínyi tulajdonába.

Könyveinek túlnyomó részét azonban minden jel szerint ő maga vásárolta, illetve vásároltatta. Érdekes megfigyelni, hogy a klasszikus auktorok, a magyar történeti művek, s általában az olyan könyvek, melyek a megelőző évtizedek magyar főurainak olvasmányai közé tartoztak, szinte mind bőrbe kötöttek, míg a politikai és katonai elméleti tárgyú munkák, s általában az olasz nyelvű könyvek egységesen fehér pergament kötésűek. Ez utóbbiak kivétel nélkül új példányok, ezeket tehát Zrínyi maga szereztette be a velencei könyvpiacon, s ő köttette be őket egységesen. A többiek — akkor is, ha nincs bennük a korábbi tulajdonos név bejegyzése — minden bizonnyal már ő előtte is hazai kézben voltak. Az egységes kötésre való törekvés mellett a könyvtár rendben tartásának és a könyvek megőrzésének az igényéről tanúskodnak ex librisei is. Az első 1646-ból való „Nemo me inpune lacesset" szöveggel, a másik 1652-ből a híres „Sors bona nihil aliud" jelszóval. A könyvtárra fordított figyelmének legszembetűnőbb jele azonban az 1662. október 10. keltezéssel ellátott, saját kezűleg írt katalógus. Ebben tizenegy szakra csoportosítva sorolja fel könyveit, leltári számmal látva el mindegyiket. Ezek a leltári számok magukra a kötetekre is rákerültek, a kötéstáblákra ragasztott kis papírdarabkákra írva. A katalógus több mint 400 nyomtatványt és 16 kéziratot sorol fel, de a művek száma ennél lényegesen nagyobb. Nemcsak a sok kolligátum miatt (ezeknek csak első darabját jegyezte fel katalógusába), hanem azért is, mert hiányzanak a listából olyan könyvek, melyek pedig egészen biztosan megvoltak könyvtárában. Egyesek, mint például Révay Péter *Sacra Coroná*-ja, ránk is maradtak, s a köteten rajta is van a jelzet megörökítésére szolgáló kis cédula, de a jelzet már hiányzik róla. Nyilvánvaló, hogy megvolt könyvtárában Tasso eposza vagy Busbecquius röpirata, a jegyzékben mégsem szerepelnek. Könyveit Zrínyi féltékenyen őrizte, s gondosságára jellemző, hogy amikor kölcsön adott belőlük — ami elég ritka eset lehetett —, akkor ezt külön feljegyezte a könyv valamelyik üres lapjára. Kivételesen azért az is előfordult, hogy ritka és nevezetes vendégeknek könyvek átadásával kedveskedett, így Tollius három török könyvet kapott tőle ajándékba.[18]

[18] Bibl. Zr. VI, 4, 13.; *Széchy* I, 203.; *Drasenovich* 58.; ItK 1959. 163.

Nemcsak a híres könyvtár és a muzeális gyűjtemények miatt vált a csáktornyai vár kulturális központtá, hanem az ott kialakult kulturális és irodalmi tevékenység miatt is. A csáktornyai könyvtárban dolgozott Zrínyi udvari papja, Forstall Márk, aki a Zrínyi-család történetét és genealógiáját dolgozta fel. Forstall kivonatokat készített a különböző történeti munkák mindazon helyeiről, ahol a Zrínyiek szerepléséről volt szó, okleveleket gyűjtött, széleskörű levelezéssel igyekezett minél több adat birtokába jutni.[19] A nagy műveltségű Vitnyédy is a könyvtár látogatói közé tartozhatott.

Költők is éltek Zrínyi körül. Zrínyi vitézei között katonaénekek keletkeztek. Zrínyi Miklós egyik vitéze, Balogh Zsigmond, „Csáktornya várában, Zrényi Miklós udvarában" keltezi a kor egyik legszebb lírai versét („Bánatimnak örvényében. . ."). A nagy politikus közvetlen, bizalmas környezetében is volt egy költő, akinek a kilétét még nem sikerült felderíteni. 1663- és 1664-ből két magyar és egy latin nyelvű verset ismerünk tőle, és ezekben pontosan Zrínyi politikai nézeteit fejti ki.[20]

Irodalompártolásáról is számos tény tanúskodik. Zrínyi személyével és terveivel szoros kapcsolatban készült Ráttkay Györgynek 1652-ben megjelent, már ismertetett latin nyelvű könyve. Zrínyi közreműködésével jelent meg 1660-ban nyomtatásban Pettheő Gergely magyar nyelvű krónikája is.[21] Mindkét könyv nyomdásza az *Adriai tengernek Syrenája* kiadója, a bécsi Cosmerovius volt. 1651 farsangján érdeklődéssel tekintette meg Zágrábban a *S. Gallicanus Martyr et miles* c. jezsuita iskoladrámát; a *Constantinus és Victoria* című szerelmi drámának egy 1648-ban készült másolatát pedig 1662 végén újévi ajándékként ajánlotta neki ifj. Draskovich János.[22] S lehet, hogy hasonló módon jutott hozzá Czobor Mihály Heliodoros nyomán készített verses regényének, a *Chariclia*-nak a kézirata

[19] Forstall iratait lásd: OL Staatsarchiv, Ungarn. Zrinyische Familienakten 280—281. fasc.

[20] Szöveggyűjtemény I|2, 857.; *Harsányi I.*: Eddig ismeretlen költemények Zrínyiről, a költőről. ItK 1927. 109—14.

[21] *Szász B.*: Pethő Gergely krónikájának kiadója. MKsz 1912. 219.

[22] *Takács József:* A jezsuita iskoladráma. Bp. 1937. 25.; RMDE II, 177—8.

is.[23] Zrínyinek ajánlottak horvát irodalmi alkotásokat is. Így Fodróczy Péter 1661-ben Karnarutics énekének új kiadását, Minčetić raguzai költő pedig *Trublja Slovinska* című, a szigeti ostromot tárgyaló és a két Zrínyit dicsőítő költeményét.[24]

Mindezek után nem csodálkozhatunk azon, hogy Zrínyi udvara nemcsak Mars iskolája volt, hanem Pallasé is. Zrínyi udvarába szívesen igyekeztek a kiválóbb magyar nemesifjak, hogy ott a hadakozás művészetét, politikai tájékozottságot tanuljanak. 1652-ben Kemény János küldte el fiát, Simont Zrínyi meglátogatására, hozzá igyekezett sárospataki tanulmányai után Bónis Ferenc, a kuruc nemesi mozgalom egyik vezetőalakja, udvarában lakott és tanult az ifjú Kálnoky Sámuel, később erdélyi udvari kancellár, aki 1702-ben újra kiadta Pettheő krónikáját.[25] A csáktornyai vár kulturális levegőjét jellemzik Vitnyédy szavai, aki mikor megírja, hogy egykori iskolatársa, Zichy István kamaraelnök el szeretné küldeni fiát Zrínyihez, és ő javasolja neki, hogy fogadja be, ezt jegyzi meg: „Nagyságod udvarában, mint egy Athenásban küldik az urak magok fiait."[26] A harcoktól felszaggatott és végigpusztított törökkori Magyarország földjén Csáktornya valóságos Athénné vált a kortársak szemében. Vitézség, tudomány és művészet egyesült Zrínyi udvarában és személyében. Így vált a nagyszerű végvár, a török elleni harcok egyik központja egyúttal a „muraközi Athenás"-sá.

Érthető tehát, hogy 1660-ban nyugatról és keletről egyaránt egy-egy nagy műveltségű, híres utazó kereste fel Csáktornyát: a holland Tollius és a török Evlia Cselebi. Tolliust az indította Zrínyi meglátogatására, hogy Grazban annyi szépet és jót hallott róla, hogy kedve támadt meglátogatni a „világhirü hős"-t. Evlia Cselebi a török írók színes, a tényeket felnagyító stílusában káprázatos képet fest Zrínyi udvaráról, a tiszteletére rendezett ünnepségekről, a Zrínyitől kapott ajándékokról.[27]

[23] Bibl. Zr. 38.

[24] *Margalits E.*: Karnarutić éneke és a magyar Zrínyiász. Száz 1903. 543.

[25] *V. Windisch É.*: Bevezetés Kemény János Önéletírásához. Bp. 1959. 31.; RMK I, 1645.

[26] Vitnyédy II, 165.; *Csonkás M.*: Adalékok a költő Z. M. életrajzához.

[27] Vö. *Szamota I.*: i. m. 285.; *Karácson I.*: i. m. 942–6.

A fényes ünnepségek azonban ritkák lehettek Csáktornyán. Zrínyi nem szerette a zajt, a mulatozást. Mikor 1650-ben Batthyány Ádám leánya lakodalmát tartotta, nem fogadta el barátja meghívását: „Mivelhogy én bornemisza vagyok, az táncrul is fogadásom vagyon, nem vélem, hogy vigasztalhatnám kegyelmedteket, sőt talán bánkódásra matériát adnék." (127. lev.) Hogy nem ivott bort és nem táncolt, az még nem jelentette, hogy valamiféle búslakodó ember lett volna. Csak a nagy mulatságokon, ünnepélyeken nem érezte helyét, az éneket, a zenét azonban szerette, már diákkorában is a kobozt pengette, Vitnyédynek pedig fontos politikai megbízatásai mellett az is feladata volt, hogy síposokat szerezzen urának. Meg is írja Keczer Ambrusnak, hogy „uramnak nem küldhet kedvesebb ajándékot náloknál" (ti. a síposoknál).[28]

Zrínyi szórakozását elsősorban a vadászat és a sakk képezte.[29] Bátor vitéznek és nagy hadvezérnek való időtöltéseket választott. A vadászatnak a vitézi erények kifejlesztésében való szerepéről a *Vitéz hadnagy*-ban egy külön aforizmát is írt, a sakkjáték pedig hozzájárulhatott stratégiai és taktikai érzékének fejlesztéséhez.

Szerényen, egyszerűen, katonaember módjára élt a nagy gazdagság közepette. Mikor azonban szükség volt rá, pozsonyi vagy bécsi tartózkodásai idején, fényes udvart tartott, méltóságához illően vendégelte meg nagyúr-társait. 1664-ben a XIV. Lajos Párizsához szokott kényes ízlésű francia tiszteket is elkápráztatta bécsi vendéglátásával. De még nagyobb meglepetést okozott francia barátainak, amikor ezek éjnek idején jöttek elbúcsúzni tőle, s azt látták, hogy közönséges tábori ágyon fekszik. Zrínyi észrevette csodálkozásukat és közölte velük, hogy mindig így alszik.[30]

A csáktornyai udvar különösen Zrínyi első feleségének, Draskovich Eusébiának a halála után vált csendesebbé. A büszke horvát főúri asszony, a „kegyetlen Viola" idején Zrínyi udvartartása nagyobb volt, együtt étkezett egész házanépével. Löbl Mária Zsófia, a csendes német lány megváltoztatta a házi-

[28] Vitnyédy II, 45.
[29] *Salamon F.*: i. m. 413–4.
[30] *D. Kosáry*: Français en Hongrie. 1664. Revue d'Hist. Comp. 1946. 61.

rendet, amitől Zrínyi vitézei nem is voltak elragadtatva. Bethlen Miklós leírása alapján biztos bepillantást nyerhetünk a költő otthonába ezekben az években: ,,Olyan rendet tartott, hogy maga, felesége, két-három kedvesebb úrfi, vagy olyan kedvesebb elsőrendü szolgája s papjával, nyolc személlyel, benn a maga kis palotáján ett, lévén más nagy asztal uraiméknak a nagy palotán. . . és csak akkor ett a nagy palotán, amikor sok uri fő és vitézlő rend vendége érkezett. . . Nem sok tál, mint a német szokása, de ugyan szép uri asztal volt a belső; a nagy palotán hosszu, igen magyaros és bő tisztességes asztal volt, minthogy nagy udvara is volt.''[31]

Csendes, meghitt, a feltűnést kerülő családi életet élt a csáktornyai várúr. Vitnyédy számára egészen feltűnő volt, mikor egy alkalommal százhúsz szánnal sietett Bécsből hazatérő asszonya elébe: ,,Az én uram asszonyom elébe jött, hogy haza kisérje, százhusz szánkával vagyon, mindenikén három ember, három gyalog, hosszu puska és egy zászló, az szának előtte két ló: nevetséges kisérés, de mivel paripákon csapatos lovas nem járhat az nagy havak miatt és mivel ő Nagysága az holdotságon [sic!] jött fel, ezt az szánkázást köllett adhibeálni pro sua securitate.''[32]

A meghitt családi kört a politikai és katonai események mellett a betegség is gyakran megzavarta. Zrínyi a 40-es évektől kezdve szinte állandóan betegeskedik, különösen a köszvény kínozza. Az 50-es évek végefelé egyre többször kényszerül a betegágyba. Állapota súlyosságára következtethetünk 1658. június 28-án írt leveléből, melyben kijelenti, hogy nem teljesült a bűnösök óhajtása és meggyógyult. (249. lev.) Ez a gyógyulás azonban csak átmeneti lehetett, mert később is gyakoriak a betegségéről szóló hírek. Ezek a legritkább esetben erednek magától Zrínyitől. Leveleiben nem panaszkodik egészsége miatt, csak olyankor emlegeti, amikor valamilyen értekezlet, tanácskozás alól vagy éppen a parasztok ellen indítandó megtorló akció elől menti ki magát. A török elleni harcban azonban sohasem akadályozta a betegsége, a betegágyat mindig felváltotta a lóháttal, mikor erre szükség volt. Pedig barátai figyelmeztet-

[31] Bethlen Miklós Önéletírása. (*Tolnai G.* kiadása.) Bp. É. n. 204.
[32] Vitnyédy II, 31.

ték is ennek a kockázatára, de a hagyomány szerint azt felelte, hogy inkább akar betegen harcolni a törökkel, mint utánozni azokat az egészségeseket, akik csípőre tett kézzel várják a béklyót és a láncot.[33]

Saját bajainál sokkal inkább elkeserítette, hogy a betegség sírba döntötte két kis gyermekét. Eusébiától nem született gyermeke, de az 50-es években Lőbl Mária előbb két leánnyal, majd a költő nagy boldogságára egy fiúval ajándékozta meg. Éppen Erdély összeomlásának éveiben tetézte Zrínyi bánatát előbb legidősebb gyermekének, Mária Teréziának, majd a kis Izsáknak a halála, akit gyönyörű elégiájában, a szülői fájdalom egyik megrendítő vallomásában siratott el. Később még két gyermeke született, még egy leány és egy fiú, Ádám, akiben azonban már nem telhetett sok öröme, mert alig hagyta el a csecsemő kort a kis fiú, amikor apja már elvérzett a kursaneci erdőben.

Nagyon kevés az, amit Zrínyi udvaráról és családjáról tudunk a családi levéltár hiányában. Mégis abból a kevésből, amit megpróbáltunk összefoglalni, kibontakoznak egy XVII. századi magyar barokk főnemesi udvar körvonalai. A csáktornyai udvar nem lehetett szegényebb az Eszterházyak, Nádasdyak, Pálffyak korabeli ragyogó udvartartásánál, noha kevesebb forrás tanúskodik róla. De akárcsak Nádasdy Sopronkeresztúron, Batthyány Rohoncon és Németújváron, a Pálffyak Vöröskőn, ő is újjáépíttette a várát, s igyekezett a katonai szempontok mellett a korabeli igényeknek megfelelő pompás palotát varázsolni beléje. Joggal feltehető, hogy a Tollius és Evlia Cselebi által annyira magasztalt lakóépületek és helyiségek belső kiképzésén ugyanaz a korai barokk stílus érvényesült, mint a többi nyugat-magyarországi főúr építkezésén. A barokk stílus ekkor mindenütt még csak a dekoráció, a belső díszítés terén érvényesült, mivel egyelőre a középkori vagy reneszánsz eredetű rezidenciákat igyekeztek az új igényeknek megfelelően átalakítani, s csak a század utolsó évtizedeiben került sor az első igazi barokk kastélykonstrukció létrehozására Kismartonban.[34]

[33] *Nani* 17.
[34] Vö. *Garas K.*: Magyarországi festészet a XVII. században. Bp. 1953.; *Aggházy M.*: A barokk szobrászat Magyarországon. Bp. 1959.

A többi udvarral tart lépést Zrínyi a muzeális gyűjtemények létesítése és a könyvtár fejlesztése terén. S ha képgyűjteménye valószínűleg el is marad az Eszterházyak és a Nádasdyak híres képtárai mögött, könyvtára gazdagság s különösen a tervszerű gyarapítás terén felülmúlta azokét. Híres kertjének létesítése által pedig mintha Lippay híres pozsonyi kertjével kelne versenyre, levelez is vele virág-ügyekben; úgy látszik, ez volt az egyetlen pont, ahol jól megértették egymást. (185, 319. lev.) Kortársaihoz hasonlóan járt el akkor is, amikor 1644-ben kolostort építtetett a ferenceseknek Csáktornyán.[35] A XVII. század katolikus barokk főurai egymás után alapították birtokaikon, váraik közelében a különböző kolostorokat, s nagy összegeket áldoztak templomi építkezésekre. A jelek szerint ezen a téren Zrínyi nem versenyezett a többiekkel, nincsenek adataink több ilyen irányú mecénási tevékenységéről. Kortársaitól eltérően nem tartozott a katolikus egyházi, hitbuzgalmi irodalom támogatóinak sorába sem. Míg a jezsuita és ferences barokk írók vallásos műveik hosszú sorát dedikálták az Eszterházyaknak, Nádasdyaknak, Batthyányaknak, Wesselényieknek stb., addig egyetlen olyan egyházi jellegű hitvitázó vagy kegyes kiadványt sem ismerünk, mely Zrínyi nevét viselné az ajánlás élén. Az ellenreformáció eszméit harcos vitairatokkal és kegyes kiadványokkal terjesztő jezsuiták és más egyházi írók, úgy látszik, hiába kopogtattak a csáktornyai várúr ajtaján, aki a vallási ellentétek szítását oly élesen megbélyegezte, s a papokkal, barátokkal való társalkodást ,,alacsonyabb rendű embereknek, hogysem királyoknak és nagy állapotu embereknek'' illőnek állította (618).

A XVII. század derekára Magyarország nyugati megyéiben és Horvátország megmaradt részében gazdagon kivirágzott a korai barokk udvari kultúra és udvari élet. A *Constantinus és Victoria* Zrínyinek ajánlott másolatán az ő neve mellett ott találjuk még több Batthyány és Erdődy gróf, valamint Csáky István nevét az ajánló Draskovich János mellett: ez volt az a társadalmi kör, melybe Zrínyi minden személyi és politikai ellentét dacára is beletartozott, s melynek életformáját élte. De kibővíthető a kör a már említett Eszterházyak, Nádasdyak, Pálffyak, Wesse-

[35] *Zrínyi K.*: Csáktornya monográfiája. Csáktornya 1905. 82.

lényiek vagy Lippay érsek nevén kívül közvetlen rokonaival is, mindenekelőtt öccsével, Péterrel. Zrínyi Péter, a *Szigeti veszedelem* horvát fordítója, felesége, az imakönyvet író Frangepán Katalin s ennek testvére, a horvát barokk líra jeles művelője, Frangepán Ferenc teszik teljessé a Zrínyi körüli arisztokratikus társadalmi és kulturális-irodalmi atmoszférát.[36] Mégis Zrínyi udvara — mint láthattuk — nem egy tekintetben a többiekétől eltérő sajátságokat mutat. A kor egyetlen más főurának az otthona sem volt egyúttal elsőrendű fontosságú katonai központ is. Zrínyi barokk udvara az egyetlen, mely közvetlenül a „török torkában" feküdt, s ez rányomta a bélyegét annak egész életére.

A század főnixe

Sok nevezetessége volt a büszke csáktornyai várnak. A magyar és külföldi utazókat mégsem a nagyszerű katonai védőművek, a ritka gyűjtemények, a gazdag könyvtár vonzották ide elsősorban. A vár legfőbb ékessége maga a várúr, kora legnagyobb magyarja volt. Az 1650-es évek végére már teljesen kibontakozott és széltében ismertté vált Zrínyi lenyűgöző egyénisége. Vitnyédy levelezésében minduntalan olvassuk, hogy különböző nemesek és főurak kérik Zrínyi írásait, igyekeznek megszerezni leveleit, másolatokban terjesztik azokat. Thököly István, a kuruc fejedelem apja 1656-ban Zrínyi arcképét szeretné megszerezni Vitnyédy közbenjárásával. „Azon leszek megnyerem Nagyságodnak, az kiben igen fösvény ő Nagysága" — válaszol Zrínyi hű munkatársa.[37] Népszerűsége és szerénysége egyaránt kitűnik ebből az esetből.

Zrínyi egyéniségének a vonásai feltárultak már eddigi tetteinek és főleg műveinek elemzése során. Ha leglényegesebb vonásait akarjuk kiemelni, akkor kiindulhatunk abból a képből, mely még Zrínyi életében készült, de sajnos csak a leírása

[36] RMDE II, 177—8.; *T. Matić*: Petar Zrinski, Adrijanskog mora Sirena. Zagreb 1957.; *Ferdo Rožić*; Putni tevoruě Katarine Zrinske. A Posljednij Zrinski i Frankopani c. emlékkönyvben, 215—40.; *Angyal E.*: Frangepán Ferenc költészete. Acta. Univ. Debr. I, 87—103.; Uő: Die slawische Barockwelt. Leipzig 1961. 165—70.
[37] Vitnyédy I, 31.

maradt ránk: „Egy leleményes költő ugyanezen grófot úgy rajzolta le, hogy jobb kezében könyvet, baljában kardot tart, mely utóbbi oldalon mindenféle fegyver látható, valamint a másik oldalon egy sok kötettel teljes könyves polc, hol egy jelmondat értésünkre adja, hogy mindkettőben tapasztalt és tanult katona: Ex utroque miles."[38] A kard és a könyv, a harc és az írás: ez fonódott szétbonthatatlan egységbe jellemében.

A XV. századtól kezdve, a barbár hódítók elleni harc tüzében, a függetlenségért vívott küzdelemben kezd kialakulni a fegyver és kultúra egysége mint a magyarság legjobbjainak vonása, mint a még csírájában lévő, de egyre erőteljesebben kibontakozó nemzeti jellem hosszú évszázadokon át uralkodó eleme. Ott volt ez már Mátyás egyéniségében és tovább élt a gazdag Mátyás-hagyományban. A kard és a lant együttesen került az énekmondó Tinódi címerébe, és a végvári harcok fénykorában a magyar vitézség magasztalását a nagy humanista költő, Janus Pannonius emlékének magasra emelésével kapcsolja össze Zsámboki János. A született nemességgel szemben a magyar humanisták is az igazi nemesség eszményét hirdetik, és ezt az igazi nemességet szerintük a vitézség és a tudomány hozhatja csak meg. „Fegyver egyik uta ez tisztességnek, Szép tudomány második uta ennek" — írja Enyedi György, a humanista eszményt hirdetve.[39] Marst és Pallást akarta követni a legnagyobb magyar reneszánsz költő, Balassi Bálint is, és így értékelte munkásságát költő-tanítványa, Rimay János. A magyar reneszánszt éppen a fegyver, a vitézség túlsúlya különbözteti meg más népek reneszánszától. Zrínyiben a magyar reneszánsznak ez a nemzeti vonása fejlődött tovább.

Nemcsak megvalósította életében a harc és a kultúra egységét, de tudatosan meg is állapította, hogy ez a kettő nálunk összetartozik. „Noha a mi magyar nemzetünk minden koron inkább vitézségének cselekedetiben gyönyörködött, hogysem a maga dicsőségének leirásában fáradozott volna: mindazonáltal sok vitéz királyinknak tündöklő neve köztünk is inditott jó

[38] *Salamon F.*: i. m. 416.

[39] RMKT VIII, 243.; vö. *Kardos T.*: A virtuális Magyarország. (Bev. a „Magyar reneszánsz írók" c. kötethez. Bp. 1934.) 22—3.

írókat, akik elégségesek voltak a magyar jó nevet örök feledékenységből dicsőségre és világra kihozni" — írja a *Mátyás-elmélkedések* bevezetésében. Ő alkotta meg a vitézség és a költészet irodalmunkban mindmáig legragyogóbb találkozását: a *Szigeti veszedelme*-t. És miként Balassi Bálint utolsó verseiben már fel-felvillan a hősi halál képzete mint a magyar költő életét méltóan betetőző vég, úgy Farkasich utolsó szavain keresztül Zrínyi is feljajdul a kegyetlen fátum ellen, mely „dicstelen ágybul" való halálra kényszeríthet. A fegyver és a lant évszázados egységét majd Petőfi fogja a legmagasabb szinten kifejezni, a világszabadság távlatába állítani.

Vitézség és tudomány, harc és költészet egységén belül azonban már Zrínyi előtt is és Zrínyinél még inkább az előbbin van a hangsúly. A tudomány és a költészet nála a vitézséget, a harcot, a tettet szolgálja. Zrínyi a tettek embere elsősorban és a tettek érdekében ír, olvas, vonul el könyvtárszobája mélyére. Ilyennek látták már kortársai is. Ezt látja benne Andreas, német karmelita szerzetes: „Szavakban gazdálkodó volt s igy szólt: Melior mihi dextera lingva est [nyelvemnél több hasznát veszem karomnak]. Mindamellett, mikor szükség volt a szóra, ép oly jól tudta azt használni, mint a kardot... A nyil csak gyorsasággal éri el célját. Zrínyi is serénységével nyil természetü volt, ki evés-ivással nem vesztegette el az időt, mint a mi németjeink."[40]

Évszázadok óta vívta már élethalálharcát népünk a hódító törökkel. Hunyadi János óta nem volt magyar vezető, aki a török elleni harcnak olyan apostola és lánglelkű katonája lett volna, mint Zrínyi. Az ősi ellenség elleni küzdelem egész életében betölti: erről tanúskodik minden írása. „Midőn szobájában tanul, vagy a tanácsteremben és társaságokban beszélget, a törökök elleni harcokról olvas és beszél" a kortársak szerint. A barbár hódító villáma, fenyegető réme volt ő. „Mi is volt rémitőbb a kereszténység ellenségeinek, mint Zrinyi? Elannyira, hogy (általánosan elterjedt közmondás szerint) mikor a török anya a rossztól vissza akarta tartóztatni vagy megijeszteni gyermekét, csak nevét emlitette mondván: Ahol jön Zrinyi!" A csáktornyai várúr neve az 50-es évek végén már eggyé forrt a török

[40] *Salamon F.:* i. m. 415—6. Az alábbi két idézet uo. 413, 417.

elleni harc ügyével. Az évszázados hódoltság megszüntetésére a bécsi udvar néhány szekértolója és néhány hatalmát féltő oligarcha kivételével senki sem látott ekkor már alkalmasabb embert, mint ő. Ismerve Zrínyi hadvezetési elveit, vajon kívánhattak-e a katonák jobb vezért, mint ő? Zrínyi ugyan olykor elégedetlen katonái fegyelmével („vajha... jó szavakkal és pusztán a becsületre való hivatkozással kordában lehetne tartani az én katonáimat" 237. lev.), a kortársak szemében azonban valósággal romantikus színben tűnt Zrínyi és katonái viszonya: „Az ő alattvalói és az alájarendelt katonák pedig önkéntes engedelmességgel uralják őt, ugyhogy ha külön e célra készült kürtjét megfujja, minden fegyverfogható alattvalója és katonája rögtön lóra ül és készségesen követi őt."[41]

Műveiből, terveiből feltárultak már a nagy politikus vonásai is. Az 1655-ös országgyűlés óta a nemzet legjobbjai őt ismerték el politikai vezetőjüknek. Ő tudta legjobban felmérni a soron lévő feladatokat és messze a jövőbe nézve meghatározni a teendőket. A jó katona tulajdonságait már szinte családjától örökölte és kora ifjúságától kezdve a gyakorlatban volt alkalma azokat tökéletesíteni. A kultúra, a költészet, a tudomány iránti érdeklődése is ifjúságába nyúlik vissza. A politikus tulajdonságai — miként Zrínyi életútjából megfigyelhettük — csak később bontakoztak ki benne, ezeket bizonyos fokig tudatosan kellett magában kifejlesztenie. Igazában nyíltszívű, szókimondó, őszinte, egyeneslelkű katonaember volt. Alapjában idegen természetétől a diplomáciai csűrés-csavarás, az ő korában szinte nélkülözhetetlen politikai kétszínűség. „Én nem cifrázom beszédemet, nem csinálok cégért kivánságomnak" — írja egyik levelében és szíve szerint írta ezt. (114. lev.)

Zrínyi korában, az abszolutizmusok korában, azonban nem állhatta meg a helyét a politikai porondon az, aki nem tudta cifrázni a beszédét, aki nem tudta adott esetben elhallgatni valódi gondolatait, aki nem tudott a legszívélyesebb hangon szólani legnagyobb ellenfeléhez. A *Szigeti veszedelem*-ben még elutasította ezt a magatartást, de a *Vitéz hadnagy* és a nádori emlékirat arról tanúskodik, hogy belátta ennek szükségességét. Tettei, politikai szervezkedései és lépései pedig arról tanúskod-

[41] *Bleyer J.:* i. m. 225.

nak, hogy meg is tudta ezt tanulni. „Okos, értelmes, éleslátású ember"[42] — állapította meg róla az ellenség is: ez az okosság és éleslátás megkövetelte, hogy megtanulja a korabeli politikai gyakorlat módszereit, s alkalmassá is vált a barokk kor nagy politikusának a szerepére. Egyesíteni próbálta önmagában a *Szigeti veszedelem*-ben megrajzolt barokk hősi eszményt az állam-rezon machiavellista politikusának tulajdonságaival. Mindez a kor, az előtte álló feladatok parancsa volt; az adott történeti feltételek szabták meg világképének, világnézetének alakulását.

Zrínyi világnézetének legkülönbözőbb elemeivel s azok fejlődésével bőven foglalkoztunk az eddigiek során. Most csupán összegeznünk kell néhány lényeges vonást, s ezek alapján megjelölni Zrínyi sajátos helyét kortársai között. Nemcsak fölébe emelkedett ő főúr-kortársainak, de jelentékeny mértékben el is hajolt fejlődésének útja az övékétől. Az abszolutizmus szükségességét belátó felismerése fokozottan el kellett hogy távolítsa őt társainak rendi szemléletétől, a barokk gondolkodásnak attól a válfajától, mely szorosan hozzákapcsolódott a katolikus arisztokrácia rendi érdekeihez. Politikai célkitűzései feltétlen szükségszerűséggel állították őt szembe a katolikus rendi szemlélet Pázmánytól meghirdetett Regnum Marianum-koncepciójával és vezették őt el a machiavellista fejedelem jelképének tekintett Mátyás kultuszához. S a Mária országától Mátyás országáig vezető út szükségképpen a reneszánsz számos elemének, gondolatának a felújítását hozta magával. Bőven láttunk erre példákat a *Mátyás-elmélkedések* elemzésekor. S ennek az új erőre kapó reneszánsz-hagyománynak jelentős része volt abban, hogy oly kirívóan távol került a vallásos gondolkodástól. A *Szigeti veszedelem*-ben — bizonyos fenntartásokkal bár — még elevenen élt a vallásos hit, a *Mátyás-elmélkedések*-ben már nyomát is alig találjuk. Korában egészen egyedülálló a teológiától való idegenkedése. Könyvtárából is hiányoztak az ilyen művek. Nem támogatta, nem szorgalmazta újabbak megjelenését, nyilván nem is olvasta őket. Pedig Pázmány gyámfia volt, atyai barátja, Eszterházy Miklós pedig maga is foglalkozott teológiával, udvarában hitvitákat rendeztetett, s Nádasdyval ő maga is

[42] Evlia Cselebi írja. *Karácson I.:* i. m. 945.

tudós hitvitát folytatott. Nádasdy ifjúkorában teológiai művet írt, s vallásos könyveket adott ki Megyery Zsigmond, Zrínyi írásainak rajongója. De nagy erdélyi kortársa, Kemény János is írt zsoltárokat, a két Rákóczi György teológiai érdeklődése pedig közismert. S a vallás iránti érdeklődés, sőt vallásos irodalmi tevékenység terén még a magyar barokk későbbi, egymástól olyannyira távolálló képviselői is megegyeznek, mint Bethlen Miklós és II. Rákóczi Ferenc az egyik részről, Eszterházy Pál és Koháry István a másik oldalról. Csak Zrínyi a kivétel. Pázmánynak a maga szempontjából igaza volt, mikor a gyermek Zrínyiről megállapította: kár erőltetni őt a jezsuita iskolák látogatására, az ottani tanulásra, úgysem való a fejének a filozófia, az egyház, a jezsuiták filozófiája.

Világnézetének másik sajátos vonása a nemzeti szempontok előtérbe helyezése. A feudalizmus korában nálunk nemzeti tudata a nemességnek volt; ha feudális jelleggel is, „nemzeti" politikát a nemesség folytatott, nem a főurak. Ha a feudális kizsákmányolás tekintetében arisztokrácia és nemesség közt elvileg nincs is különbség, a nemzeti problematika szempontjából szerepük alapvetően különböző. A főurak és a nemesek egyaránt „rendi" szemléletet képviselnek, de a főuraknál ezzel nem járnak együtt „nemzeti" törekvések. Ez utóbbiak csak akkor képzelhetők el, ha szélesebb réteg a hordozójuk, hiszen csak egy társadalmilag és politikailag összetartozó tömegnek van szüksége olyan kollektív tudatra, mint a „nemzeti". Ezért a főúri renddel szemben a nemesi rend képviselt bizonyos — feudális értelemben vett — nemzeti szempontokat. Az a nemesi rend, melynek megerősödését, önálló erőként való fellépését Zrínyi életének és politikai küzdelmeinek vizsgálata során megfigyelhettük, s amellyel Zrínyi az 1650-es években mind szorosabb kapcsolatba került. Már az 1655. évi események megmutatták, hogy a németellenes nemzeti jelszavakat hirdető ellenzéki nemesség egyre inkább őt tekinti vezérének. Felismerve, hogy az uralkodó osztályon belül a nemesi osztály az egyetlen erő, melyre — minden fogyatékossága ellenére is — támaszkodhatik, ő vállalta is ezt a szerepet, kezdetben inkább csak ideológiai téren, de rövidesen az 1660-as évek elején már nyíltan, politikai vonatkozásban is. Az ő politikai koncepciója ugyan — mint láttuk — jóval átfogóbb, nagy-

szabásúbb és haladóbb, mint a XVII. századi nemességé, mégis jobb híján mindent megtett, hogy ennek az osztálynak a nemzeti tudatát erősítse, s ezzel megkísérelje azt a függetlenség kivívása érdekében felsorakoztatni. Így válhatott Zrínyi a korabeli nemesi nacionalizmus képviselőjévé; — főúr-társaival ellentétben — ezért fogalmazták meg éppen az ő írásai irányt mutatóan a nemesi nacionalizmus legtöbb jelszavát és gondolatát. Megtalálhatók voltak már ezek a *Vitéz hadnagy*-ban is, de legtisztábban a prózai művei elé szánt, 1657 táján írt *Dedicatio*-ban olvashatók. Azon kesereg ebben, hogy „a magyar romlásának seculumjában" született, nem pedig olyan korban, amikor Isten a magyarokat „rettenetessé tette volt azoknak, akik most unalommal néznek reánk és csufsággal emlitenek bennünket" (408). A pusztuló, romlott jelen és a dicső múlt szembeállítása régi frázisa volt már a nemesi nacionalizmusnak, s gyakran csak a fáradt siránkozás számára szolgált ürügyül. Zrínyinél azonban ebből az ellentétből — machiavellista koncepciójával összhangban — a jövő tetteinek elhatározása fakadt: „Magyar vitézeknek dicsőséggel földben temettetett csontjai és azok nagy lelkeinek umbrái, az kik egyik világ szegeletirül az másikra [vezették] vitézséggel a magyarokat, és egyik tengertül a másikig sok száz esztendeig csináltak kard élivel békességes megtelepedést nékik, nem hadnak nékem alunnom, mikor kévánnám, sem henyélnem, ha akarnám is" (407). S hogy Zrínyi valóban határozottan haladt azon az úton, hogy a főnemesség rendi politikusából a nemesség nemzeti politikusa legyen, azt az elkövetkező évek még ékesszólóbban fogják megmutatni.[43]

Zrínyi a korabeli nemesség vezére lett, de korántsem azonosult vele. Bizonyos fokig közeledett gondolkodásmódjához, hogy az általa megkívánt irányba hajlíthassa azt. Átvette a nemesség frazeológiáját, hogy újrafogalmazva az általa megjelölt célok érdekében mozgósítson. Kész volt összefogni a főnemesi rendi ellenzékkel is, a nemesi nacionalizmussal is, ha ezzel közelebb lehet jutni az ország felszabadításának, egyesítésének s a nemzeti abszolutizmus létrehozásának nagy céljához. Programjának ez a legutóbb említett s egyben legfontosabb része

[43] *Klaniczay T.:* A nacionalizmus előzményei a magyar irodalomban. I. OK XVI, 13–4, 46.

az, amellyel egyedül állt, melynek szükségességét más nem ismerte fel ekkor. Egyetlen ember volt, akit a történelmi körülmények némileg hasonló útra kényszerítettek, Zrínyi erdélyi kortársa: Kemény János. Ő is jól ismeri a magyar és a külföldi történetírókat, s a történelem és a jelenkor eseményei közt Machiavelli művei, elméleti szempontjai szerint tájékozódik. Miként Zrínyinek Mátyás, neki Bethlen az ideálja, miként az előbbi a nagy királyban, ő a nagy fejedelemben látja az abszolút uralom megvalósítandó mintaképét; s ő is fegyverrel és tollal küzd céljaiért. De míg Zrínyi az egész országot, ő csak Erdélyt tartja szem előtt; céljai tehát hasonlóak, de korlátozottak. S e korlátozott célokhoz is hiányzott az a katonai és politikai felkészültség, amivel Zrínyi rendelkezett. Kemény útja a bukáshoz vezetett anélkül, hogy módja lett volna valaha is Zrínyivel összefogni.[44]

Zrínyi így legvégső célkitűzéseivel mindig társtalan maradt, akkor is, amikor tömegek álltak mögötte. Innen az a hallatlan lírai feszültség, mely ott izzik szinte minden sorában, még hétköznapi dolgokról szóló leveleiben is. Prózai műveinek, s különösen kései leveleinek számos részét olvasva minduntalan meg nem írt, versbe nem foglalt költeményekkel találkozunk. Az irodalom azonban számára már csak a politikai harc eszköze, a költőt önmagában már eltemette.

Lantja el is halkult. Az *Adriai tengernek Syrenája* után csak néhány verset írt, inkább csak a nyilvánosság elé nem szánt strófákat egy-egy prózai írása végén, mint a *Vitéz hadnagy*ban és egyik későbbi levelében. Önálló költeményről csak kettőről tudunk 1651 óta. Az egyik még 1652-ben keletkezett, barátjának, a vezekényi csatában elesett Eszterházy Lászlónak haláláról, de ez elveszett.[45] Másik és egyben utolsó versét 1659-ben írta Izsák fia halálakor.

Mikor nádorságáért, majd Rákóczi királyságáért szőtte terveit és tette meg politikai lépéseit, a költészetet — az eposzt kivéve — úgy látszik, már valamiféle időtöltésnek tekintette, amelynek nem áldozhatott akkor, amikor a nemzet hajóját kellett kormányoznia. Különösen megrázó, személyes élménynek

[44] Vö. *V. Windisch É.:* i. m

[45] *Széchy* IV, 48.

kellett jönnie ahhoz, hogy a költői lantot újra kézbe vegye. Fia halála ilyen esemény volt.

Pedig ez a szomorú eset nem érte váratlanul. Már csaknem egy évvel előbb, kislánya halála alkalmával megsejtette gyenge kisfia elvesztését. 1658. augusztus 24-én írja barátjának, Ruchich János zágrábi alispánnak: „Keserűen bánt velem a szerencse. Egyforma értékű csereként: megsegített a törökkel szemben, de elvette szeretett leányomat és fiamra is ugyanezt a végzetet várom, mert végtelenül gyönge. Ha azért teszik ezt az égiek, hogy a dicsőség örökkévalósága pótolja az utód hiányát, nem fogok bánkódni, mert szabadabb is leszek és egészen az Isten és a haza szolgálatának szentelhetem magamat!" (250. lev.) Mikor a kis Izsák halála mégis bekövetkezett, a dicsőség örökkévalóságának gondolata természetesen nem csökkenthette a fájdalmat. És ezt a nagy fájdalmát nem tudta másként kifejezni: versbe kívánkoztak gondolatai.

1659 tavaszán írt elégiája megismerteti velünk a katona és költő, politikus és polihisztor után az apát, az érző, gyöngéd szívű embert. Egyenetlen ez a vers, talán nincs is befejezve, a versformát is váltogatja közben. Magának írta, el is rakta egyik könyvének lapjai közé, hogy két és fél évszázad teljen el, amíg napvilágra kerülhet. A Balassi által is megénekelt tavasz az egyik uralkodó motívuma az éneknek:

Im most ifiadik megvénült esztendő,
Tavaszra fordula téli kemény üdő,
Ujul föld, frissül viz vigadik az erdő,
Teli szép madarakkal magas levegő.

Ezzel a madárdaltól hangos friss tavaszi világgal állítja szembe a saját bánatát:

Ah az én tavaszomat irigy elrontá
Szerencse, sőt még inkább télre fordítá.
Derült szemeimet essőnek bocsátá,
Jéggel én szüvemet s buval beburitá.

Izsák halála olyan számára, mint a tavaszi virágokat elverő jégeső. Isten megszerette a kis Izsákot — írja — és ezért a paradicsom kertjébe tétette őt, s hogy miért éppen tavasszal, erre — ezúttal Rimay egyik verséhez hasonlóan — ez a szép versszak felel:

Tudom, miért köllött most szintén az Urnak
Paradicsom kertiben kis virág Izsák,
Tavasszal ugyanis virágot plántálják,
Űtet is most ültetik kisded angyalkák.

Zrínyi elégiája nemcsak a szülői fájdalom egyik legmeghatóbb költői kifejezése irodalmunkban, de nagyszerű példája annak, hogy miképpen forr össze egy nagy költő lelkében saját személyes ügye, bánata, hazája sorsával. A kisfiú elhunytát sirató elégia hazafias vers. Azért sajnálja annyira a „gyönyörű madárkám, kicsin fülemilém"-nek, „szép virágszál"-nak szólított kis Izsákot, mert

Hogyha ember korban
Ő juthatott volna
Azt bizonnyal elhittem,
Ő Zriny jó névvel,
Vitéz magyar kézzel
Kedvet tett volna nékem.

Azt remélte, hogy fia méltó követője lesz nemcsak a vitézségben, hanem mint költő is:

Igy számlálom vala az én jövendőmet,
Hogy sok üdő mulván ez megvált engemet,
Hogy követi, m e g i s h a l a d j a v e r s e m e t,
És szegény hazánkért igyekezetemet.

S zengőbb trombitával magyar vitézséget,
Fogja énekelni erős kar erejét,
És hogy ü is osztán érdemeljen ilyet,
Kinek énekelhessék cselekedetét.

Fiában azt az utódot remélte, aki majd az ő nagy tetteit tovább folytatja, sőt meghaladja, aki még zengőbb trombitával fogja hőskölteménybe zárni a magyar vitézséget. De vajon ki az az „erős kar", akiről Izsáknak énekelnie kellett volna? és amivel felülmúlta volna Zrínyinek a szigeti hősről írott eposzát? A költő itt önmagáról beszél. Egy második Zrínyiász méltó hősének gondolta magát, s fiát az eposz megírójának. Sőt még messzebb kalandozik gondolata, felrémlik a harmadik Zrínyiász is: azt remélte, hogy majd Izsák is megérdemli tetteivel, hogy róla énekeljenek. A saját és családja nemzetmegváltó hivatásának a tudata domborodik ki ezekben a sorokban, sokszorosra

fokozva a kisgyermek halála feletti fájdalmat. Nemcsak fiát, de egy új hőst, egy új Zrínyit gyászol a költő.

Az *Elégia* nemcsak a költőről, a melegszívű emberről alkotott képünket teszi teljesebbé, de elmélyíti Zrínyi hivatástudatának az ismeretét is. Előttünk áll az 50-es évek végének Zrínyije. Bár néhány évvel később ismerte őt meg, és még később foglalta benyomásait írásba, mégis hadd idézzük itt Bethlen Miklós jellemzését, amely ráillik erre az időszakra is: „Igen tudós, vitéz, nagy tudásu, nemzetéhez buzgó, vallásában nem babonás, képmutató s üldöző, mindent igen megbecsülő, nemes, adakozó, józan életű, az olyanokat és az igazmondókat szerető, részegest, hazugot, félénket gyülölő, nagy és szép termetü, lelkü és ábrázatu, in summa: akkor magyar virtuosus és hires ember hozzá hasonló nem volt, sőt az én vékony itéletem szerint Bethlen Gábortól fogva maig sem, ha olyan országot és szerencsét nem birt is."[46] Az élesszemű író, az Európát járt, sokat tapasztalt Bethlen Miklós néhány nap alatt jól megismerte Zrínyit, minden szava valóság, ma is elfogadhatjuk.

De nemcsak a magyar hazafi, az idegen is azonnal felismeri benne a rendkívüli embert: „Jamais je n'ay vu un homme mieux fait de corps; on peut dire qu'estoit la plus belle et la plus avantageuse, et en un mot qu'il ne paroissoit rien que de grand en ce seigneur" — írja róla egy francia abbé.[47]

Ilyen volt Zrínyi, így állt a kortársak előtt. Elhatározott szándéka volt egész életét a haza ügyére tenni fel. Egyik könyvébe ezt a sort jegyezte be: „Chi da morte teme di vita non è degno" [aki a haláltól fél, nem méltó az életre].[48] Ő nem félt semmitől és volt benne erő ahhoz, hogy vezetni tudja az ország kormányrúdját. Nem tévedünk, ha azt mondjuk, hogy II. Rákóczi György csúfos kudarca után Zrínyiben testesült meg a magyarság legjobbjainak reménysége.

De vajon mi volt az, amit a Rákóczi-terv bukása után vártak Zrínyi legjobb hívei, mire gondolt ő maga, hogyan, milyen célkitűzésekkel akarta tovább folytatni a nemzeti abszolutizmus megteremtéséért vívott küzdelmet? Miután saját nádorrá válasz-

[46] Bethlen Miklós. Idézett kiadás 204—5.
[47] *Kosáry D.:* i. m. 59.
[48] *Drasenovich* 27.

tása, majd Rákóczi királlyá emelése nem sikerült, vajon milyen megoldásra gondolhatott? Egy nemzeti abszolutizmus megteremtése csak úgy lehetséges, ha nemzeti király ül a trónon. Vajon jöhetett-e Rákóczi bukása után más számításba, mint ő maga?

Zrínyinek saját királyságára vonatkozó elképzelése, terve a Zrínyi-kutatás egyik tisztázatlan kérdése. A tisztázása azért nehéz, mert Zrínyi maga — érthetően — sehol sem nyilatkozik erről. 1664-ben a vasvári békével elégedetlenkedő főurak, elsősorban Zrínyi Péter konkrétan felvetették Zrínyi Miklós királyságát, korábbi adatunk azonban nincs erre. Ha azonban a jelenségekből, az elszigetelt, látszólag más vonatkozású tények összefüggéseiből olvasni tudunk, akkor feltétlenül valószínűsíthető, szinte bizonyítható, hogy Zrínyi Rákóczi bukása után már saját magára gondolt, hogy a nemzeti abszolutizmust ekkor már csak úgy gondolhatta megvalósíthatónak, ha ő maga kerül annak trónjára.

Már tervének kialakulásakor, de különösen a *Mátyás-elmélkedések* tárgyalásakor rá kellett mutatnom arra, hogy felmerülhetett már akkor a gondolat Zrínyinél, hogy ő lenne a vezetésre legalkalmasabb, nemcsak a törököt kiűző hadseregben, de az államban is mint egy új Mátyás. A nemzeti abszolutizmus elérésére törekvő elődje, Bethlen, valamint utódja, II. Rákóczi Ferenc egyaránt csak úgy gondolták biztosíthatónak az ország függetlenségét és új, centralizált államrendjét, ha az ország élén ők állnak. Nyilvánvaló, hogy Zrínyi, akinek elméleti felkészültsége nagyobb és tudatosabb volt a Bethlenénél, sőt talán II. Rákóczi Ferencénél is, politikai küzdelmeinek célját nem formálhatta meg másképp, mint saját királyságának gondolatában, mihelyt az erdélyi fejedelem bukása bekövetkezett.

Hogy ennek az elképzelésnek ki kellett alakulnia, azt több közvetett ténnyel megerősíthetjük. Éppen *Elégiá*-ja vetett éles fényt arra, hogy milyen nagy tettek, eposzhoz méltó cselekedetek véghezvitelére számított. Feltűnően sokat foglalkozik családi hagyományaival, arra törekedve, hogy elődeit mennél fényesebbnek tüntethesse fel. Bár a *Mátyás-elmélkedések* szerint nem kell koronás főktől származni, hogy valaki király lehessen, a dicső ősök világosságát mégis fontos tényezőnek tekintette.

Dédapját elég fényessé tette eposza, de igyekezett tisztázni és felmérni egész családja múltját is.

Állítólag saját kezűleg lemásolta azt az oklevelet, melyet dédapja 1554-ben kapott a királytól, s amely a Zrínyiek új címerének a leírását tartalmazza. Udvari papjának, Forstall Márknak pedig megbízást adott családja genealógiájának elkészítéséhez. Forstall nagy ügybuzgalommal, Bonfini Corvinus-leszármaztatásához hasonlóan, Zrínyit is antik családtól, a római Sulpiciusoktól származtatta a horvát Subichokon keresztül. De kapcsolatba hozza leányágon Zrínyit különböző uralkodókkal is, így például egyik ősének teszi meg Cantacuzeno János görög császárt, és rokonságába vonja Skander béget, valamint a török szultáni családot is.

Már ifjúságától kezdve hatással lehetett a képzeletére az is, hogy 1634-ben Ozalj várában megtalálták a régi horvát királyi koronát.[49] Ez az őskeresés, illetve az ősök dicsőségének az előtérbe állítása természetesen nemcsak Zrínyire jellemző. A kor nagy ambíciójú főurai mind törekedtek arra, hogy elődeik közül egy nagyszerű hőst mutassanak fel. Kemény János a Hunyadit egykor megmentő Kemény Simon emlékét propagálja, Nádasdy Ferenc pedig — talán Zrínyi eposzával vetélkedve — az 50-es évek elején hasonnevű nagyapjának, a „fekete bég"-nek a hőstetteit festeti fel a sárvári vár lovagtermének mennyezetére.[50] Zrínyinél azonban a *Szigeti veszedelem*-től kezdve kortársainál sokkal nagyobb tudatossággal és következetességgel jelentkezik családjának s főleg nagy ősének kultusza.

Még fontosabb ennél, hogy környezete mit gondolt, hogyan igyekezett személyét beállítani. Itt különösen Vitnyédy két megjegyzése rendkívül figyelemre méltó. Zrínyi Mátyást Főnixhez hasonlította, mely „nem mindenik seculumban születik", majd így folytatta: „a természet ezen az ő alkotmányán sokat fáradt, hihető, hogy meg is fáradt: mikor nyugszik meg másnak építésére, nem tudom". Nos, Vitnyédy úgy látja, hogy van már új magyar Főnix. A Zrínyitől Mátyásra alkalmazott képek-

[49] *E. Laszowski*: Posljedni Zrinski i Frankopani u umjetnost. A Posljedni Zrinski i Frankopani c. kötetben. 293—3.; *V. Klaić:* Crtice iz hrvatske prošlosti. Zagreb 1928. 93—5.; OL Staatsarchiv Ungarn. Zrinyische Familienakten. 280. fasc.

[50] *V. Windisch É.:* i. m. 13.; *Garas K.:* i. m. 55—6.

kel ő Zrínyit jellemzi. Elmondja egyik levelében, hogy azért ragaszkodik annyira Zrínyihez, mert „egy seculumban egy főnixnél több nem szokott lenni". Egy másikban pedig ezt írja: „sokáig fáradt az természet, az meddig alkothatta Nagyságodat ez pogány ebnek veszedelmére és az mi oltalmunkra."[51] Íme tehát Zrínyi, miként Mátyás volt, a természet által nagy munkával létrehozott új főnix, a század főnixe. Aligha csalódunk, hogy Vitnyédy mint annyiszor — úgy most is Zrínyi helyett beszélt.

De nem Vitnyédy az egyetlen, aki így nyilatkozik, még pontosabban alkalmazza Zrínyire Mátyás vonásait Pázmány Miklós:

Száz kezed, száz szived vagyon és száz lelked,
Okosság, merészség, méltóság van veled,
Szerencse jó hir név el nem szakad túled,
Miért sokakat dicsérünk, van egyedül benned.

De nem kell Zrinyinek mását keresgetni,
Szokott száz esztendőn ilyen Főnix nőni.[52]

Talán az sem közömbös, hogy a töröknél már régóta élt az a hit, hogy a Zrínyi-család tagjai a trónra törekednek. Szelániki Musztafa, aki részt vett az 1566. évi szigetvári ostromban, azt állítja, hogy a szigeti Zrínyi Miklós az országot el akarta szakítani a németektől és annak királyává lenni. Ali budai basa 1586-ban magánál Rudolf császárnál vádolja Zrínyi Györgyöt, hogy az királyságra törekszik. Evlia Cselebi pedig a mi Zrínyinket egyszerűen királynak nevezi és azt is tudni véli, hogy Nagy Sándor koronáját a Zrínyiek őrizték, amíg a német császár el nem vette tőlük.[53] A török történetíróknak ezek a kijelentései persze részben költői túlzások, részben rosszindulatú vádaskodások, de jelzik, hogy a Zrínyi-család körül nem volt egyedülálló ez a gondolat.

Zrínyi gondolatait igyekszünk rekonstruálni, amikor azt írjuk, hogy az 1657 utáni években konkrét formában meg kellett érlelődnie saját királysága tervének. Ha nem is tévedünk ebben a feltevésben, akkor is nyilvánvaló, hogy ez nem közvetlen

[51] Vitnyédy I, 175; II, 221.
[52] MKsz 1882. 249.
[53] *Thury* 139.; *Takáts S.:* A török hódoltság korából. I, 158.; *Karácson I.:* i. m. 942—3.

célként, legfeljebb távoli perspektívaként merülhetett csak fel. Rákóczi lengyel győzelme lett volna hivatva megteremteni a nemzeti királyság feltételeit, de nemcsak a győzelem maradt el, hanem emellé Erdély katonai erejének megsemmisülése, valamint a török támadás veszélyének jelentkezése is járult.

A század főnixe, aki az 50-es évek derekán minden energiáját a nemzeti királyság megteremtésére fordította, most, amikor saját magára gondolhatott, a nemzeti abszolutizmus megvalósítását távolabbinak láthatta, mint valaha. Új, nagy célok elérése helyett a magyarság meglevő erőinek és területeinek a védelmével kellett törődnie.

Az erdélyi események hatása

II. Rákóczi György veresége után is Erdély maradt Zrínyi érdeklődésének középpontjában. Most már nem a fejedelem személye érdekelte, hanem Rákóczi országának sorsa, Erdélyé, melyet Pannónia jobb karjának, a keresztény országok pajzsának, sőt védőbástyájának nevezett. (257. lev.) 1657-ben még nem látta világosan, hogy Rákóczi bukása, hadseregének fogságba esése, a tatár dúlása egész Erdélyország végleges romlásához fog vezetni. De az aggodalom már erősen élt benne. Bizonyára egyetértett Thököly István balsejtelmű szavaival, melyeket az 1657 decemberében írt neki: „adja Isten azon szegény hazát ennél is gonoszabb ne kövesse, és még az mi szegény hazánknak is ne jusson benne.”[54]

Zrínyi jól sejtette, hogy Erdély végleges összeomlása végzetes csapást jelent mind török-, mind Habsburg-ellenes terveire. Ha Erdély török megszállás alá kerül, akkor a török súlya erősen megnövekszik Magyarország területén. A végsőkig fenyegetett helyzetbe kerül az országnak a töröktől még meg nem szállt északi és nyugati széle, csökken az ország felszabadításának lehetősége. Ugyanakkor már Erdély virágzó hadseregének pusztulása is, de még inkább teljes bukása, idegen iga alá kerülése, a királyi Magyarország lakosságát fokozottan kiszol-

[54] *Markó Á.*: Z. M. levelei. Bp. 1950. 65. – Régebben ezt a levelet tévesen Zrínyinek tulajdonították. A tévedésre rámutatott *Csapodi Cs.*: Zrínyi-levelek, amelyeket nem Zrínyi írt. ItK 1958. 23–4.

gáltatja Bécsnek. Hiszen Erdély állt Bécs abszolutisztikus törekvéseinek útjában fél évszázada.

Izgatottan figyeli ezért az erdélyi eseményeket, ezektől függ harcának további lehetősége. Bár Vitnyédy megírta Mednyánszkynak, hogy a fejedelemnek „ez gyalázatos cselekedetiért nem hiszem confoederatusi jó akarói maradhassanak", — mégis Zrínyi is, Vitnyédy is igyekeznek segíteni Rákóczinak, legalább tanácsokkal. Vitnyédy főleg arra törekszik, hogy a fejedelem „azki annyi nevezetes rendet rabságra vetett ily gyalázattal és azoknak szabadulását ily aluszékonyan prokurálja", végre saját kincstárát és pénzét áldozza fel a Krímbe hurcolt foglyok kiváltására; másrészt, hogy „az törököt, kinek vazallusa, minden uttal igyekezzék jó akarójává tenni", de nem valamely véghely átadásával, hanem pénzzel, kincsekkel. Különben — írja Vitnyédy Mednyánszkynak, Rákóczi megbízottjának — „per rationem status" mindenki el fogja őt hagyni. Október 12-én Zrínyit is kéri, hogy szintén írjon levelet Rákóczinak ebben az értelemben. Zrínyi írt is, azt tanácsolva Rákóczinak, hogy „szerencsétlenségét és az nyargaló szerencsének kerekeit megköthetni generositással, magnanimitással és liberalitással".[55]

Zrínyi azt tekinti a legfontosabbnak, hogy Rákóczi lecsillapítsa a törököt, és ezzel a végromlástól megmentse Erdélyt. Hiszen a török nagy sereggel készülődött és Rákóczi engedély nélküli lengyel háborújának ürügyén azt teljesen hatalma alá akarta hajtani. „Nem csoda, hogy a barbároknak megnőtt a vágyuk Erdély leigázására — írja Zrínyi —, hiszen a széltől kidöntött fához a gyerekek is odafutnak, hogy ágait összeszedjék. Bizony, ha Isten elkezdi sujtani a szerencséseket, gyorsan végez velük." (258. lev.)

Zrínyi tudta jól, hogy a fejedelemnek nincs ahhoz ereje, hogy fegyverrel megvédje Erdélyt a töröktől, különösen miután a rendek jó része szembefordult vele. Ezért elutasítja Rákóczinak azt a kalandor tervét, melyben Palásti György nevű titkos ügyvivője útján azt javasolta neki, hogy más magyar urakkal együtt támadja oldalba a törököt.[56] Zrínyi jól látta, hogy ezzel

[55] Vitnyédy I, 115, 121, 125, 126—7. Zrínyi említett levele nem maradt fenn, az idézett sorokat Vitnyédy is idézi 1658. jan. 8-án Mednyánszkyhoz írt levelében. (127.)

[56] *Széchy* IV, 16.; *Pribram* 119.; *Görög I.*: i. m. 18.

Erdélyt megmenteni nem lehet, és tudta, hogy nyílt háborút kezdeni a király akarata ellenére éppen akkor, amikor Erdély védelmére már nem számíthatnak, a legnagyobb politikai baklövés lenne. Annyit azonban megtett, hogy az 1657-ben újra megindult portyázásait erőteljesen folytatta. Bár állandóan betegeskedik, októberben a Kulpán túl jár fegyvereivel. 1658 elején a zágrábi káptalant utasítja, hogy ötnapi élelmet szállítson katonáinak egyik vállalkozása számára és kéri, hogy saját embereit is bocsássa rendelkezésre; tavasszal egy híres török vezért, Ibrahim agát fogják el Zrínyi vitézei, pünkösd másnapján pedig a kanizsai török 300 marháját hajtják el. Tudja, hogy mindezzel nem jár a bécsiek kedvében, s egyik levelében fel is teszi a kérdést: „De mit fognak mondani a mi németjeink? Kétségtelenül engem fognak okolni (a háboruskodásért)" (258. lev.). De az udvar ezekben az időkben viszonylag kevésbé akadékoskodott: Lipót császárrá választása foglalta le figyelmét. Csak augusztusban jelentkezik a haditanács, számon kérve tőle olyan portyázásokat is, melyekben nem vett részt. 1658 végén Bécsben volt, de a következő év januárjában már ismét Boszniába csapott, sok fejet, 300 rabot és nagy prédát hozva.[57]

Ezek a helyi jellegű csatározások persze nem menthették meg Erdélyt, ezt Zrínyi is jól tudta. A fejedelem pedig megmaradt fösvénységében, az uralomról sem volt hajlandó lemondani, s Erdély végromlása egyre ijesztőbben kezdett kibontakozni. 1658 nyarán már látja Zrínyi, hogy Erdély elveszett: „Bizony recsegve-ropogva omlik össze Erdély" (250. lev.) — írja. De azt is sejti, hogy „Erdélynek dölni készülő fája... minket is magával ránt a romlásba". (258. lev.)

Az Erdélyt fenyegető veszedelem az udvar kiszolgálóit is gondolkodásra késztette. Sőt maga az udvar is nyugtalanul figyelte az eseményeket, mert a török túlzott megerősödése és esetleges támadása a Habsburg-országok ellen számára sem lett volna kedvező. Már 1657 decemberében Pozsonyba összehívták a magyar és német tanácsokat, hogy az erdélyi ügyről tárgyaljanak. Az egyetlen ésszerű tervvel, Erdély fegyveres megsegítésével azonban sem a király, sem a nádor, sem az érsek, sem a német tanácsosok nem foglalkoztak. Wesselényi már eleve

[57] *Széchy* IV, 19, 30—2.; Vitnyédy 81, 137.; *Csapodi* 22. sz.

biztosítani akarta a békés hangulatot az értekezleten s ezért nem hívta meg a két Zrínyit és Batthyány Ádámot. Igaz, hogy végül mégis meghívták Zrínyit, de az betegsége miatt és mert úgysem látott benne hasznot, nem ment el. A király újbóli felszólítására pedig azzal mentette ki magát, hogy a szlavón rendek tanácskozásán kellett részt vennie. Az értekezlet nem is határozott semmi érdemlegeset.

Az újabb fenyegető hírek, Jenő elfoglalása, az erdélyi városok 1658. évi feldúlása, a török és tatár hadak erdélyi táborozása, Rákóczi elkergetése stb. hatására 1658. október elején a király Bécsben újabb tanácskozást hívott össze. Zrínyi részt vett ezen, de csalódva jött vissza, mert érdemleges döntések helyett csak egy németekből és magyarokból álló vegyes bizottságot küldtek ki az Erdéllyel kapcsolatos ügyek intézésére. A bizottság viszont rövidesen eredménytelenül feloszlott, s az udvar semmit sem szándékozott tenni Erdély érdekében.[58]

Zrínyi egyelőre tehetetlenül állt az eseményekkel szemben. 1658-ban Ruchich Jánoshoz írt bizalmas baráti levelei tele vannak keserűséggel Erdély sorsa, az udvar politikája és saját tehetetlensége miatt. „Bárcsak lennének dicső királyunknak. . . oroszlánszívű miniszterei. Talán nem panaszkodnánk most a szerencsétlen Magyarországgal, hogy elveszett. . . Erdély". Pedig lehetett volna segíteni: „Van aki akarna segíteni rajta, ha tudna, — van aki tudna, ha akarna, — de olyan, aki akarna is, tudna is, — bizony nincsen. Sőt még többet mondok: van, aki nem kesereg ezen a romláson, nem gyászol. Aki a hajó farában ül, nem rémül meg a hajó orrában ülőnek elmerülésétől, ha gyűlöli őt. Azt mondja, most már szívesebben pusztul el ő is, csak a másik előzze meg. Van, aki gyönyörködik ebben a tűzvészben, mert melegedhetik mellette." (257. lev.)

Akik tudnának segíteni, az a király és környezete, magyar híveit beleértve. De Lippayék és Wesselényiék, ha meg is ijedtek, áldozatokat hozni, háborút indítani nem akarnak Erdélyért. Éppen ők azok a hajó farán ülők, akik nem bánják a hajó orrának elmerülését. Egyik levelében elkeseredetten ír arról, hogy a király csak az érsekre hallgat, más volna, ha az ő szava után menne, aki akarna Erdély érdekében cselekedni: „Bárcsak meg-

[58] *Széchy* IV, 15—6, 39—40, 44.; *Pribram* 108.; 146. lev.

hallgatna a király engem is, bizony kérkedés nélkül idézném Ájax mondását: elég volt a szavakból, lássuk a tetteket! Hogy itt tespedek, annak nem én vagyok az oka, hanem a század gonoszsága és az ilyen emberek [Lippay] ítélete." Érezni Zrínyi szavain a mély felindultságot, a robbanásra kész tettvágyat, melyet egyelőre lefojtanak. Az udvar eljárásával kapcsolatban megjegyzi még: „De nehogy illetéktelenül bíráljam a királyok dolgait, — hallgatva nyögök." (258. lev.)

Meddő tanácskozás, Erdély romlásának tétlenül nézése helyett tetteket, fegyveres beavatkozást, Erdély megsegítését, a török megtámadását kívánta Zrínyi. Míg 1657 őszén még lehetőnek tartotta, hogy II. Rákóczi György megerősítse valahogy pozícióját, kiengesztelje a törököt, addig 1658 végén látta, hogy csak egy Erdélynek nyújtott fegyveres támogatás segíthet. Máskülönben akár török megszállás alá kerül, akár a „két árnyékfigura" (Rhédey és Barcsay) valamelyike uralkodik benne mint török vazallus, a nemzeti függetlenség védelmének szerepét nem töltheti már be.

Így lassan kezdett kiérlelődni Zrínyiben egy új politikai elgondolás. Magyarország háborúba lépése a törökkel, mégpedig kezdeményezve azt, ebben kezdte egyre inkább látni azt az utat, amelyben az adott szerencsétlen körülmények között a legjobban lehetett szolgálni az ország ügyét. De vajon milyen erőkkel, kikre támaszkodva? Rákóczi bukása teljesen megváltoztatta a királyi Magyarország belső politikai erőviszonyait. Hogy Zrínyi további tetteit felmérhessük, meg kell néznünk, hogyan állt Zrínyi ebben az időszakban a politikai porondon.

Politikai tájékozódás

Molin, a velencei köztársaság éles szemű bécsi követe, 1661. szeptember 27-én írt jelentésében rövid összefoglaló képet fest a magyarországi politikai viszonyokról, a megelőző évek tapasztalatai alapján. Ennek során írja az alábbi figyelemre méltó sorokat a magyarokról, pontosabban a magyar feudalizmus vezető személyiségeiről: „Hanno una naturale aversione alla natione alemanna, e se non fossero nelle fauci del turco, che li tiene bisognosi dell'assistenza sua, toglierebbero la corona dalla casa d'Austria." Ha Molinnak nincs is igaza abban, hogy a

magyar főurak és főpapok csak a török miatt nem szakadnak el a Habsburgoktól, tény az, hogy Erdély 1658. évi elpusztításának közömbös szemlélete az udvar részéről olykor még a Habsburgok leghívebb embereit is elkeseredett kifakadásra késztette. „Itten — írja Wesselényi 1658. augusztus 16-án elkeseredve Bécsből — mind egészségemet, mind emberségemet s értékemet elveszitettem. Mivel sem becsületem, sem auctoritásom s csak nézéssel sem akarván hazám veszedelmében részes lennem, holnapi napon haza megyek." Hasonlóan nyilatkozik Lippay is 1659. február 11-én a nádornak írt levelében: „Minden igazságunkbul és szabadságunkbul ezennel kivonnak bennünket, minden magyar dolgot német tanácsra bocsátnak." Bár itt a személyes sértődés beszél, kétségtelen, hogy Béccsel szemben nőtt az elégedetlenkedés.[59]

A Habsburgokkal szembeni fellépésre azonban a körülmények ekkor a lehető legkedvezőtlenebbek voltak. Hiszen 1659-re már biztossá vált, hogy Erdély mint a függetlenségi törekvések bástyája megszűnt, a királyi Magyarországnak pedig még új török támadástól is kellett tartania. Mindezek a körülmények Zrínyi további orientációjára is nagy hatást gyakoroltak. Mint ezt már az 1657. évi adatok is mutatták, a török veszélyt ő tekintette a legsúlyosabbnak. A két nagy ellenséggel egyszerre viaskodni pedig lehetetlen. Mivel pedig a török veszély most súlyosabbnak látszott, Zrínyi félretéve az udvarral és Bécs magyar híveivel szembeni ellentéteit, igyekszik meggyőzni őket a török elleni harc fontosságáról. Az adott körülmények között aligha csinálhatott volna mást, minthogy az általa már korábban szükségesnek ítélt színleléssel közeledni próbált az udvarhoz.

Ennek első jelét már 1657 tavaszán látjuk, amikor Zrínyi, Vitnyédy szerint „igen nagy maga megalázásával" levelet írt a császári udvar egyik jelentős személyiségéhez. Vitnyédy tolvajnyelven „bécsi perspektivának" nevezi a címzettet. Valószínű, hogy ez alatt Montecuccolit kell értenünk, aki azután a levelet a magyar főpapoknak is odaadta, akik körében az nagy csodál-

[59] Fontes Rerum Austr. II/27. 78.; *Acsády I.*: Magyarország története I. Lipót és I. József korában. Bp. 1898. 20.; *Széchy* IV. 45. (Molin szavai magyarul: A német nemzet iránt természetes ellenszenvvel viseltetnek és ha nem volnának a török torkában, ami szükségessé teszi számukra segítségét, az ausztriai házat megfosztanák a koronától.)

kozást váltott ki. Vitnyédy 1659. február 8-án kelt leveléből is az udvarhoz való közeledésről értesülünk. Ebben arról számol be urának, hogy átadta a királynak, az uraknak és Auersperg hercegnek Zrínyi leveleit. Sajnos, nem tudjuk, mi volt a levél tartalma, mit kért ekkor Zrínyi. Vitnyédy csak annyit árul el, hogy Auersperg — aki Zrínyi végrendeletéből kitetszően távoli rokona is volt — jóindulatot mutatott és ígérte, hogy az ügy tárgyalásánál azt támogatni fogja, és ha Zrínyi rá hallgat, akkor „az régi csorbát kiköszörülhetni". Auersperg a levelet átadó Vitnyédyt ebédre is meghívta, és ott is kijelentette, hogy „az elmultakrul soha meg nem emlékezik, az melyekben magának ártott Nagyságod [Zrínyi] leginkább". Azt nem tudjuk pontosan, hogy mi az a régi csorba, mellyel Zrínyi ártott magának, de feltehetőleg itt Zrínyi ellenzéki és Erdélyhez húzó politikájáról van szó. Ez a levél mindenesetre jól mutatja az udvarhoz való közeledést Zrínyi részéről, de egyúttal azt is, hogy az udvar ezt szívesen fogadta.[60]

Bécsnek és magyar csatlósainak egyaránt érdeke volt, hogy Zrínyit maguk mellé vonják. Egyrészt legerősebb politikai ellenfelük leszerelését jelentette volna, másrészt a török veszély növekedésének idején, egy esetleges török támadás esetére, nem érdektelen számukra, ha Zrínyi kéznél van, ha tudására és segítségére számíthatnak. Auersperg idézett kijelentésein kívül más adatok is mutatják, hogy az udvar és Lippayék igyekeznek kedveskedni Zrínyinek. Az 1658. októberi bécsi tanácskozásról hazajövet maga Zrínyi is megírja Ruchichnak: „Jobban megbecsülnek mint máskor, a titkos tanácskozásokra is meghívtak." Tisztában volt azonban ennek az értékével, s kétkedően hozzáteszi: „A füst megelőzi a tüzet, de az még kérdéses, hogy ez a tűz melegít-e valamikor engem." (257. lev.) 1659-ben Zrínyit az udvar belső titkos tanácsosává is kinevezték. De egy olasz ügynök jelentése szerint ez csak Nádasdy bosszantására történt, akinek önteltségét egyes udvari körök ki nem állhatták.[61]

Ez a kölcsönös közeledés persze egyik részről sem volt őszinte. A velencei követ sorozatosan említi az udvar elégedetlenségét Zrínyivel szemben. „Ben sapendosi quanto il governo

[60] Vitnyédy I, 58—9. 139.
[61] Óváry III, 156.

tenghi in briglia li due fratelli Sdrini et li disgusti", írja egy alkalommal.[62] Hogy mi volt Zrínyinek a saját, a nyilvánosság elé nem szánt véleménye, azt leírta ő maga 1658. októberi bécsi tartózkodása után: „Láttam az uj királyt, az uj udvart, az uj minisztereket, szóval első tekintetre minden ujat, de a bölcs király aforizmája szerint a dolgok mélyére nézve, bizony semmi sem uj a nap alatt. Mások ugyan az emberek, mások a nevek, más a dolgok köntöse, de a szokás ugyanaz maradt. Ugyanaz a késlekedés, ugyanaz a békevágy még becstelenség árán is, sőt a tunyaságnak (a latin eredetiben otium), hogy ugy mondjam ugyanaz a bálványozása is megmaradt. Okos ember könynyen észreveheti ezt." (257. lev.) Nem kétséges, hogy Zrínyinek az általa mindennél gyűlöltebb otiumot bálványozó udvarhoz való közeledése taktikai lépés volt, és nem Zrínyi „jobbágyi hüségének" megnyilatkozása, mint Széchy Károly állítja.[63]

Ezt a taktikai közeledést azonban csak addig a határig volt hajlandó Zrínyi folytatni, amíg az nem ellenkezik az ország érdekeivel. Továbbra is kész volt szembeszállni az udvar minden nemzetsértő intézkedésével. Kitűnően példázza ezt Zrínyinek az 1659-es országgyűlésen való szereplése. Már az előző év júniusában írja Ruchichnak, hogy közeledik az országgyűlés időpontja. Erre azonban nem nagy lelkesedéssel készül, visszagondolva az 1655-ös tapasztalatokra: „Én nem határozhatom el magamat a pozsonyi útra, mert ott mindig nagy árat fizetek a bosszuságomért. Mégis elmegyek, ha látom, hogy hazámnak valamicskét is használhatok." (249. lev.) Nem is ment el júliusban a király által összehívott értekezletre (264. lev.) és nem volt ott a gyűlés kezdetén sem. Caraffa pápai nuncius 1659. szeptember 12-én a bíboros államtitkárhoz Pozsonyból írt jelentésében panaszos hangon beszámol arról, hogy Zrínyi váratlanul mégis feljött az országgyűlésre, csak azért, hogy megakadályozza a király által a jezsuiták befogadása érdekében előterjesztett újabb javaslat elfogadását. Caraffa megjegyzi, hogy ismerve Zrínyi rendkívüli népszerűségét, igen nehéznek ítéli a javaslat esélyeit. Molin, a velencei követ is nagy jelentőséget tulajdonít Zrínyi

[62] *Pribram* 119, 201, 237, 351. (A velencei követ szavai magyarul: Jól ismeretes, hogy a kormány mennyire kordában tartja a két Zrínyi fivért, és mennyire utálja őket.)
[63] *Széchy* IV, 18.

érkezésének szeptember 10-én kelt jelentésében: „molte proposizioni potrebbero con il suo consiglio prender mutatione." A jezsuiták ügyét el is utasították.[64] Ezt ítélte tehát Zrínyi olyan feladatnak, mellyel a hazának „valamicskét" használhat, s ezért sietett terve ellenére Pozsonyba. Távozásáról november 28-án adott hírt a velencei követ. Jellemző, hogy Zrínyinek ezt az 1659. évi jezsuita-ellenes szereplését Zrínyi eddigi kutatói elhallgatták.[65]

A klérussal s elsősorban Lippayval szemben változatlanul megmarad az ellenszenve, sőt ez csak fokozódik. Meg is jegyzi egyik levelében, hogy az udvari emberek ítélete szerint legnagyobb hibája, hogy nem „napraforgó, nap után járó fü, pap után járó fü". (258. lev.) Ekkor persze az érsekkel sem akarja kiélezni az ellentéteket, magánleveleiben azonban leplezetlenül feltárja érzéseit. A hársfa szláv lipa elnevezésére, valamint a Lippay-család címerére (két tigris tart egy oszlopot) utalva a következőket írja Ruchich Jánosnak: „Te, hársfa, fák leghitványabbika s leghasznavehetetlenebbje, — szent árnyékod látszatán kivül, mivel dicsekszel? A tigrisektől és fenevadaktól támogatott oszlopok méltók rá, hogy egy Sámson lökésétől összedöljenek, mivel a hazát nem támogatják, hanem terhelik, nem diszitik, hanem meggyalázzák, nem oltárhoz, hanem akasztófához hasonlók... Te nem vagy magyar, mi nem vagyunk a te nemzeted." Ezután Bonfini, illetve Istvánffy egy-egy részletére hivatkozik, ahol a Svehla bandájához tartozó Henricus Lippa nevű rablóról, illetve a Bocskay által lefejeztetett Lippay Balázs hajdúvezérről van szó: ezek az érsek „dicső ősei", jegyzi meg. „Gondolom Ruchich uram — teszi hozzá — mosolyogni fog, ha olvassa, hogy mennyire elragadtatom magamat. De tudja meg, hogy nem a magam dolgáról beszélek, hanem közügyekről." (258. lev.) Ezek a sorok világosan tanúsítják, hogy az érseket tartja változatlanul a haza legveszélyesebb belső ellenségének. Talán nem téve-

[64] *Theiner* II, 147.; *Pribram* 275, 289, 350. (Az idézet magyarul: Az ő tanácsára sok előterjesztés változást szenvedne.)

[65] *Fraknói Vilmos* például áttanulmányozta a Vatikáni levéltárban Carafa nuncius jelentéseit és a Zrínyire vonatkozó iratokat ki is adta (TT 1894.). A Zrínyi 1659-i szereplésével kapcsolatos jelentést azonban „elfelejtette" publikálni.

dünk, ha az érsek iránti fokozott ellenszenvének okát Lippaynak az ellenreformáció erőszakos folytatására irányuló újabb lépéseiben jelöljük meg. A vallási ellenségeskedéssel szemben oly öntudatosan fellépő Zrínyit különösen felbőszíthette Lippaynak 1658 nyarán Nagyszombatban tartott nemzeti zsinata, amely Rákóczi bukására és Erdély összeomlására hivatkozva semmisnek mondotta az erdélyi fejedelmekkel kötött békeszerződéseket, s meghirdette az eretnekség tűzzel-vassal való pusztításának elvét. „Nincs többé Bocskaytok, nincs Bethlen Gáborotok, Erdélyre nem támaszkodhattok — mondották a protestánsoknak —, nincs többé törvény, melytől oltalmat várhatnátok, azt tesszük veletek, amit akarunk."[66] Csak a *Mátyás-elmélkedések*-re kell gondolnunk és azonnal megértjük, hogy miért tesz Zrínyi ezekben az években olyan elkeseredett és gyűlölettől teli kijelentéseket Lippay ellen.

Persze a közügyek mellett egyéni problémák is fokozták az érsek elleni dühét. Évek óta pörben állt már a Széchy-családdal birtok-ügyek miatt, a már javára szóló ítéletet azonban az érsek és a nádor közbelépésére hatályon kívül helyezték 1657-ben. Zrínyi elsősorban az érsek mesterkedését látja ebben, s 1657. augusztus 26-án a nádorhoz írt levelében élesen kifakad emiatt Lippay ellen: „meg köll mutatnom kivel vagyon dolga, és úgy lerázom magamrul, meggondolja, mint kapcáskodik belém ezután". (239. lev.) Birtokainak gyarapítására, mint minden feudális nagybirtokos, természetesen ő is törekedett. A Széchyekkel folytatott pöre is új birtokok szerzésére irányuló kísérleteivel kapcsolatos. Egy másik ügyben éppen Erdődy Imrével került szembe 1658-ban. Erdődyt — akivel a jobbágyfelkelés ügyei miatt amúgy is feszült volt a viszonya — egyik levelében egyenesen hazugnak nevezi. (250. lev.) Általában ezekben az években sokat panaszkodik leveleiben irigyei, ellenségei, rágalmazói miatt. (237, 243, 251, 257, 265. lev.) Zrínyinek az a törekvése tehát, hogy ellenfeleivel is kapcsolatot keressen, s hathatósabban tudjon beavatkozni az ország ügyeibe, nem volt valami könnyű, és nem sok eredménnyel kecsegtetett.

A magyarországi feudálisok között az 50-es évek végén nagyobb volt a marakodás, mint a megelőző években. Akkor

[66] *Acsády I.*: i. m. 131.

a Rákóczi-párt és az udvar emberei külön-külön tömörültek. Erdély bukásakor viszont mindenki megegyezett abban, hogy Erdélyt meg kellene menteni, de alig voltak, akik ezért hajlandók lettek volna tenni is valamit. Ezt hangsúlyozza az 1659-es országgyűléssel kapcsolatban a velencei követ, Molin is. Mindnyájan megsegítenék Rákóczit, írja, de a magánérdekek és a pozíciókért való verseny mindenkiben erősebb a közérdeknél. A nádor is összeveszett az érsekkel, Nádasdy Zrínyire irigykedik, és saját haszna után fut Forgách is, a kancellár is, a többi is — állapítja meg Molin. A magyar urak jellemzését végül azzal a lesújtó megállapítással fejezi be, hogy a hatalomvágytól és az egymás közti gyűlölettől elvakítva, a magánérdekeket hajszolják a haza romjai felett.

Az általános zűrzavar, a főurak marakodása, önzése, ingatagsága közepette Horvátország a velencei követ szemében a rend, a szervezettség oázisának tűnik: „La Crovatia s'è per contrario molto ben diportata." A horvátok a török ellen 20 000 lovas kiállítására készek, míg a magyar urak csak beszélnek a török elleni háborúról, de semmit sem hajlandók áldozni. A pártatlan külföldinek ebből az összehasonlításából világosan kiderül, hogy mit jelent Zrínyi kormányzása. Hiába álltak azonban a horvátok „unito con vigore per la propria difesa", Zrínyi a magyar ügyek ziláltsága miatt 1659-ben még nem juthatott tovább a tapogatódzásnál.[67] A magyar uralkodó osztály hitványságáról ezekben az években szerzett tapasztalatai azonban nem maradtak benne hatás nélkül. Az önző irigykedés, széthúzás, a vallási viszály szítása, Erdély veszni hagyása, és — tegyük hozzá — a jobbágyok terheit mértéktelenül fokozó Erdődy típusú földesurak, már érlelték benne azt a bírálatot, amelyet egy-két év múlva az *Áfium*-ban fog elmondani osztályáról.

A lengyel hadjáratot követő időkben fokozottan szélesedett Zrínyi érdeklődése a nemzetközi kérdések iránt. Nyilván tanult Rákóczi esetéből és belátta, hogy hiba volt elhinni Rákóczi és megbízottainak érvelését a nemzetközi erőviszonyokról. Észre kellett vennie: ahhoz, hogy az ország érdekében jelentősebb lépéseket tehessen a jövőben, kell hogy neki magának

[67] Fontes Rerum Austr. II|27, 79.; *Pribram* 344.

mennél jobb összeköttetései legyenek külföldi államokkal. Zrínyi már korábban is állandóan figyelte a külföldi eseményeket, de közvetlen kapcsolatba alig lépett külföldi hatalmakkal. Velencével és a firenzei herceggel is inkább gazdasági természetű kapcsolatai voltak. Az 50-es évek végén azonban kezdenek kialakulni Zrínyi külpolitikai összeköttetései.

Vitnyédy kapcsolatba lép a Bécsben lévő velencei követtel és szoros politikai együttműködésre enged következtetni, hogy Zrínyi könyvtárának maradványai közt megtalálhatók velencei követeknek a velencei szenátushoz küldött jelentései Franciaországból és Bécsből. Nem tudjuk, miképpen jutottak el Zrínyihez ezek a bizalmas velencei államiratok, de mindenesetre jelzik a politikai összeköttetések kiépülését. A kapcsolatok élénkülésének jele, hogy Zrínyi viszonzásul a köztársaság iránta tanúsított jóindulatáért, 1658 szeptemberében rabokat küld Velencének gályák számára, 1659. március 29-én pedig Molin arról számol be, hogy Zrínyi Péter felkereste őt és biztosította a köztársaságot a maga és bátyja ragaszkodásáról. 1660 júniusában egyébként Zrínyi személyesen is járt Velencében. Az olasz köztársaság mellett főleg a mainzi választófejedelemmel való kapcsolatairól szólnak adatok. Vitnyédy levelezéséből kiderül, hogy Zrínyi különböző német uralkodóknak, különösen a mainzi választónak (moguntinus elector) ajándékokkal kedveskedik és levelezésben áll velük. Ez a kapcsolat igen figyelemre méltó, mert Schönborn Fülöp Ágost, mainzi választó állt az 1658-ban megalakult rajnai szövetség élén, amely a franciákkal és svédekkel szövetségben, Németország Habsburg-ellenes erőit egyesítette. A francia udvarral való kapcsolatáról ekkor még nincsenek adataink, ez csak néhány év múlva épülhetett ki.[68]

Zrínyi növekvő külpolitikai érdeklődésére jellemző az is, hogy könyvtárjegyzékében különösen az 50-es évek második feléből találunk politikai röpirat gyűjteményeket. Kéziratos másolatban a legkülönbözőbb olasz, francia, spanyol, angol stb. nyelvű röpiratokat gyűjtötte össze ezekben az években. Vitnyédy Zrínyihez írt levelei is egyre több külpolitikai hírt tartalmaznak és sokat foglalkoznak a nemzetközi helyzet elemzésével.

[68] Bibl. Zr. 25—6, 39—41.; *Széchy* IV, 86.; Vitnyédy I, 41, 137.; *Csapodi* 24. sz.

Zrínyinek azt a véleményét, hogy tettekkel, fegyverrel kell beavatkozni Erdély ügyeibe és megakadályozni ott a török további foglalásait, igazolták az 1659. és 1660. évi események. A török ürügyül használva fel a trónjáról elűzött II. Rákóczi György újabb próbálkozásait, folytatni kívánta Erdély pusztítását, újabb területek hódoltatását, várak elfoglalását. 1659 őszén éppen Zrínyi katonái fogták el török területen a budai basa egyik levelét, melyben a török Erdély elleni készülődéseiről volt szó.[69] Zrínyi azonnal felküldte a levelet Bécsbe, de ott a békevágy uralkodott. Erdély megsegítéséről sokat tárgyaltak, a török terjeszkedés az udvart is aggasztotta, de háborúba keveredni nem volt hajlandó. Háború árán segíteni Erdélynek, az udvar számára nem volt kifizetődő.

A külföldi megfigyelők véleményével összehangzóan, Zrínyi egyre világosabban látta, hogy a háború elkerülhetetlen: a török kísérletet fog tenni nemcsak Erdély, hanem Magyarország újabb részeinek az elfoglalására. A kérdés csak az, hogy megvárjuk-e, amíg a török előbb teljesen leigázza Erdélyt, és miután a helyzet számára a legkedvezőbb, akkor támad Magyarországra, vagy pedig megakadályozzuk a terjeszkedését már kezdetben, nem hagyva időt neki a részletekben való foglalásra. Zrínyi a maga részéről igyekezett felkészülni és az 1660. január 7-i varasdi horvát rendi gyűlésen számos intézkedést hozott az országrész védelme, a várak megerősítése, élelmiszertartalékok gyűjtése érdekében.[70]

1660 tavaszán végre az udvar is tett valamit: Souches tábornok vezetésével német katonákat küldött az országba. Zrínyi hívei azonban joggal kételkedtek abban, hogy ezeknek a katonáknak a célja Erdély megvédése lenne. Vitnyédy írja is, hogy „nem tudhatjuk mi végre hozzák őket hazánkban". Souches katonaságából semmi hasznot sem láttak, de kárt annál inkább. Június 7-én írja Vitnyédy, hogy „ha most vissza fordulnának is azon német hadak, de ugyan jó hirt hagynának magok után".[71] Célzás ez a császári zsoldosok viselkedésére,

[69] *Theiner* II, 148.
[70] *Pribram* 467.; *Széchy* IV, 71–4.
[71] Vitnyédy I, 145–6.

megszokott erőszakosságaikra a magyar lakossággal szemben. Hogy az udvar a német katonákat nem azért hozta be, hogy Erdélyt a törökkel szemben megsegítse, hanem inkább azért, hogy a török veszedelem ürügyén az idegen zsoldosokat becsempéssze az ország területére, azt az a tény is igazolja, hogy Zrínyi készülődéseit ellenezték és akadályozták. Mikor 1660 elején és tavaszán a török mozgolódásainak hírére a hódoltságba ütött, az udvar Leslie varasdi generális útján leszereltette a vállalkozást.[72]

Közben Erdélyben az események tovább haladtak, a török benyomult Erdélybe és megverte II. Rákóczi Györgyöt, aki június 7-én sebeibe bele is halt. A töröknek ez az újabb győzelme fokozta Zrínyi híveinek aggodalmát. ,,Ugy tetszik — írja Vitnyédy Rákóczi halálával kapcsolatban — az mi hazánk egyszer alig volt nagyobb utolsó veszedelemben, minemü kimenetelét fogjuk láthatni, ha élünk, el kell várnunk.''[73] Az udvarra azonban éppen ellenkező hatást gyakorolt a török sikere és a fejedelem halála. Rövidlátóan azt hitték, hogy Rákóczi halálával a veszély megszűnt, hiszen a török mindig Rákóczi cselekedeteire hivatkozva pusztította három éven át Erdélyt. A bécsi körök nem látták, hogy mindez csak ürügy volt és ezért a békehangulat most már teljesen eluralkodott. Úgy vélték Bécsben, hogy a törökkel való békét most már semmi sem zavarhatja meg.

A török persze nem elégedett meg Rákóczi halálával, hanem Várad elfoglalására törekedett. Souches német és Wesselényi magyar hadai ott voltak a közelben, de szigorú parancsuk volt, hogy a törökkel ne kezdjenek ellenségeskedést. Souches néhány fenyegető levelet küldött ugyan a töröknek, de ezek egy percig sem gátolták azt az ostrom előkészítésében. Aki tettekkel is közbe akart lépni és meg is kísérelte azt, az Zrínyi volt.

1660. június végén váratlanul leégett Kanizsa. A velencei útjáról éppen hazatérő Zrínyi ki akarta használni a rendkívül kedvező alkalmat a régi vetélytárs ártalmatlanná tételére. 25-én jelentést tesz a haditanácsnak, de annak válaszát meg sem várva, saját hadaival körülzárja Kanizsát. Zrínyi rögtön felmérte az eset jelentőségét. A leégett Kanizsa elfoglalására soha jobb alkalom nem volt: a vár csak egész rövid ideig tart-

[72] *Pribram* 414, 434.; *Széchy* IV, 83.
[73] Vitnyédy I, 149.

hatta magát ilyen állapotban. Az ország délnyugati végei ezzel rendkívül megerősödnének, az egyik legveszedelmesebb török végvár visszakerülne magyar kézre. Kanizsa elfoglalása ugyanakkor válasz lenne Várad megszállására és feltehetően meg is akadályozná annak ostromát, a török erőit elvonná. Végül a török Kanizsa elvesztésébe semmi esetre sem nyugodna bele, s így a király és udvara nem halogathatná tovább a háborút.

Az éppen Grazban szórakozó császárt Zrínyi levélben is, személyesen is felkereste, kérve hozzájárulását Kanizsa elfoglalásához. Míg a választ várta, azalatt egyre jobban szorította a törököt, folytatta az ostromot, úgyhogy a vár eleste csak napok kérdése volt.

Zrínyi kanizsai akciójának hírét lelkesedéssel fogadták Zrínyi hívei. Vitnyédy július 11-én örömtől és bizakodástól hangos levelet ír urának, remélve, hogy legközelebb Kanizsán fog már vele találkozni, „mely hogy ugy legyen sok ezer magyarok kívánják". Zrínyi tettét őse szigetvári hőstettéhez méri: „bezzeg itt teljesednék ám be, hogy az mit Nagyságod őse dicsőséges halálával egy török császárnak személyében és hadainak sok számu ezer veszedelmével hazánktul elvesztett, azt unokája nagyobb dicsőséggel és hazánk hasznával visszaadott". Az öröm azonban korai volt, megérkezett az udvar válasza: Porcia herceg eltiltotta Zrínyit az ostrom folytatásától. A feljegyzések szerint Zrínyi dühében földhöz vágva kardját távozott Kanizsa falai alól, melyet már a markában érzett.[74]

Kanizsa tehát megmaradt a török kezében, Várad pedig azalatt csekély őrség által védelmezve utolsó napjait élte. Mikor augusztus elején a magyar urak nyomatékosan kérték a királyt, hogy Váradot segítse meg, azt a választ kapták, hogy Souches seregét nem szabad kockázatnak kitenni és „Isten gondviselésében kell bízni".[75] Így azután Souches és Wesselényi hadai tétlenül szemlélték a vár ostromát, s az 1660. augusztus 27-én kénytelen volt kapitulálni. Az udvar a törökkel való béke fenntartása érdekében még Nagyváradot is, amely nem Erdélyhez, hanem a Partiumhoz tartozott, hajlandó volt feláldozni.

[74] *Széchy* IV, 86—9.; Vitnyédy I, 153.
[75] *Pribram* 474.

Várad eleste nagymértékben erősítette a török pozícióját. Zrínyi sikertelen kanizsai kísérlete pedig még jobban felbőszítette a törököt. A nagyvezér Zrínyi megbüntetését követelte, mert ha a király nem bünteti meg, akkor majd ő fogja. A budai basa jelentős csapatokat vont össze Szigetvárnál, úgyhogy Zrínyi augusztus 1-én kénytelen volt országos felkelést elrendelni Horvátországban „nehogy a törököknek ebbe az országba való váratlan betörése miatt a nemesség és a szerencsétlen nép megnyomoritásával mérhetetlen kárt szenvedjünk". Kanizsát újra megerősítették, s a nyár végén nagyobb összetűzések is voltak Zrínyi és a kanizsai török között.[76]

Az újabb eseményekre, Várad megszállására, a kanizsai ostrom beszüntetésére és Várad elestére már az udvar magyar csatlósai is felszisszentek. A magyar urak felháborodott levelet küldtek a királynak, Lippay pedig igen gorombán írt Porciának és elkeseredetten nyilatkozott a velencei követnek. Az udvar továbbra is csak tanácskozott, de ezeken a tanácskozásokon most már meglehetősen egységesen foglaltak állást a magyar urak a háború mellett. Az 1660 júliusában, novemberében, majd 1661 januárjában tartott tanácskozásokon egyaránt követelték a királytól a háború megindítását és a török visszaszorítását.[77]

Látszólag tehát az udvar békevágyával most már egységesen szembefordultak a vezető magyar feudális méltóságok. Mintha az események menete Zrínyi álláspontjára hajlítaná politikai ellenfeleit is. Ez azonban csak látszat. Most már Lippayék is háborút akartak, de hogyan! Az érseknek 1660. július 25-én a nádorhoz írt leveléből kitűnik, hogy a magyar vezetők vérmes reményeket tápláltak a külföldi segítséget illetően. Lippay azt írja, hogy a kölni és a mainzi érsek egyaránt 10—10 ezer katonát küld, segítséget adnak a franciák is, Velence készen áll a háborúra. A dán—svéd—lengyel háborúból felszabadult császári csapatok is mind ide hozhatók.[78] Ezek a minden realitást nélkülöző hiedelmek mutatják, hogy Lippayék háborút akartak, de idegen erőkkel, arra, hogy ők áldozzanak, hogy a nemzetet mozgósítsák, nem gondoltak. Egyébként is a vezető feudálisok közti marakodás, melyet az előző fejezetben jellemeztem, már eleve lehetet-

[76] *Theiner* II, 151.; *Pribram* 467.; TT 1880. 748.; *Csapodi* 25. sz.
[77] *Pribram* 467, 476.; *Széchy* IV, 90.; *Nani* 13.; Vö. *Görög I.*: i. m. 22.
[78] *Széchy* IV, 90—1.

lenné tette a Lippayak, Wesselényiek, Nádasdyak és társaik összefogását a hazáért hozandó tettek és áldozatok érdekében. Érthető ezért, hogy Lippayék a legfontosabbnak az udvar meggyőződését érezték, hiszen innen vártak mindent.

1660-ra tehát újra kezdtek tisztázódni az álláspontok. Az udvar változatlanul békét akart, a spanyol trón örökösödési problémái izgatták, és bár Erdély már elbukott, még mindig fennálltak azok az okok, melyek az 50-es évek elején is visszatartották a Habsburgokat a török elleni háborútól. A béke fenntartása érdekében ezért minden áldozatra hajlandók a magyarság rovására. A magyar feudálisok háborút akartak, a török visszaszorítását, de idegen erőkkel — és hozzátehetjük, ennek érdekében ők is hajlandók lettek volna a Habsburgoknak teendő újabb áldozatokra a nemzet rovására.

Ezzel a két véleménnyel szemben kristályosodott ki Zrínyi álláspontja és programja. Látta, hogy háború mindenképpen lesz, mert a török akarja, de látta azt is, hogy jelentős idegen erőkre nem lehet számítani, ha pedig ilyenek mégis lennének, annak nagy ára volna, a magyarság még jobban a Habsburgok jármába kerülne. Ezért az egyetlen helyes út: a nemzeti erőket mozgósítani és saját erőnkből kiállni a török ellen. Visszatér tehát az 1650 táján hirdetett koncepció. A Habsburgok elleni sikertelen politikai küzdelem után ismét a török elleni harc került előtérbe. De vajon kikre támaszkodhatott ekkor Zrínyi? Kiket akart mozgósítani? Kétségtelen, hogy mindent megtett az utóbbi években és a továbbiakban is, hogy az udvart meggyőzze a háború fontosságáról, és hogy a magyar urakat magánérdekeik, torzsalkodásaik elhagyására s összefogásra, áldozatvállalásra indítsa. De nyilvánvaló volt előtte, hogy az uralkodó osztály már nem lehet a főerő, mellyel a török elleni új háborút sikeresen végigvívni lehetne.

Olyan tervet kellett kidolgoznia Zrínyinek, amely nemcsak az adott helyzetben, a végromlással fenyegető újabb török veszélytől ment meg, hanem egyúttal hozzásegít a végcélnak, az ország teljes függetlensége kivívásának eléréséhez, a nemzeti abszolutizmus megteremtéséhez. Miként élete minden nagy fordulóján egy nagyobb munkában dolgozta ki a teendőket, úgy most is a tollhoz nyúlt és 1660—1661 telén megírta legragyogóbb prózai művét, a *Török áfium*-ot.

A TÖRÖK ÁFIUM

Az Áfium előzményei és forrásai

Utolsó nagy prózai művének, *Az török áfium ellen való orvosság*-nak keletkezési idejét könnyű megállapítani. Rákóczi György halálát és Várad 1660. augusztus 27-i elestét már említi az *Áfium*, s így legkorábban 1660 őszén keletkezhetett. 1661. június 29-én pedig Vitnyédy már visszaküldi Zrínyi „bölcs és nemzetünk homályban levő régi dicsőségének helyre hozandó mediumirul istenes irását", nyilvánvalóan az *Áfium* kéziratát értve alatta.[1] Eszerint 1661 tavaszára már készen volt a mű, annál is inkább, mert ekkor már hozzáfogott Zrínyi új vára építéséhez s ezzel volt elfoglalva; Zrínyi-Újvárról nincs is már említés az *Áfium*-ban.

Zrínyi valamennyi nagy prózai műve a magyar hagyományban gyökerezik. Az *Áfium* esetében ez fokozottan érvényes. Akárcsak a *Szigeti veszedelem*-ben, itt is a török elleni harc a tárgy, a magyar irodalomnak már másfél század óta főtémája. Miként a *Szigeti veszedelem*-nek, úgy a *Török áfium*-nak is Magyari István könyve a legfontosabb előfutára, amely elsőnek vetette fel a török kiűzésének programját. A *Szigeti veszedelem*-nek Magyari elsősorban a török hódítás vallásos-hazafias értelmezésével lehetett az előzménye, a *Török áfium*-ban viszont Magyari világi-politikai-katonai gondolatai teljesednek ki. Magyari írása formailag is előkészítője Zrínyi nagyszerű riadójának. Magyarival kezdődött a török hódítás és Habsburg-előretörés ellen tiltakozó magyar nyelvű röpirodalom, melynek a legkiválóbb terméke éppen Zrínyi *Áfium*-a lett. Míg azonban a protestáns hitvitázónál a helyes politikai-katonai megfontolásokat elborítják a vallásos, teológiai elmélkedések, addig Zrínyinél ennek már

[1] *Markó* 270.; Vitnyédy I, 155.

nyoma sincs. *Az országokban való sok romlásoknak okairól* írott könyvben a hazafias riadót, a publicisztikai igényt állandóan el-elnyomják, háttérbeszorítják az értekező részek: Zrínyi az *Áfium*-ban csak Magyari művének az előbbi elemét viszi tovább.

Nagy a különbség a két mű között, de a rokon téma, a szerzők sok szempontból rokon állásfoglalása következtében igen nagy a gondolati, eszmei egyezés. Magyari hangsúlyozza, hogy a legnagyobb pusztulás előjele az, ha nagy nyavalyáinkat nem látjuk, ha azt hisszük, hogy nincs semmi baj: ez éppen Zrínyi érvelésének kiindulópontja. Magyari volt az első, aki szembefordult azzal a nézettel, hogy külső segitségtől várjuk az ország felszabadítását: „Talám az idegen nemzet veszen nekünk országot? Jó ugyan a külső segitség is jó rendtartással, de ha ő magok elpusztitnak haszontalan. Az hon való volna tehát hasznosb az távol valónál." Sőt Magyari már világosan megfogalmazta a Habsburgok segítségének várható gyászos következményeit is: „azok az országok, melyek az idegen földről segitségre hivattatott vitézekkel élnek ellenségek ellen, az históriák szerént, sokáig állandók nem lehetnek, mert azoktól az seregektől, kiket magok oltalmokra hittanak, és kiktől jót várnak, avagy teljességgel elrontatnak, avagy sok pusztaságot szenvednek". A sárvári prédikátor azt is nagy erővel hangoztatja már, hogy a háború anyagi terheit ne a népre hárítsák, hanem vegyék elő az urak rejtett kincseit, és fordítsák „országunk oltalmára" a szerzetesek jövedelmét és a templomi értékeket. Már Magyari használja itt a kincseit féltő és ezért pusztulásba rohant Bizánc példáját, melyre Zrínyi is hivatkozik.[2] A fentieken kívül a gondolati egyezések egész sorát lehetne még idézni.

Az *Áfium* magyar előzményei közé kell sorolnunk a *Siralmas panasz*-t is. A *Siralmas panasz* már Zrínyi korábbi műveinek hatására készült, de a röpirat szerzője egyes kérdéseket jobban kiélezett, mint Zrínyi ezt megelőző művei. A *Siralmas panasz*-ban az északkeleti megyék protestáns nemeseinek németellenes radikalizmusa szólalt meg. A röpirat részletesen ismertette mindazokat a károkat, melyeket Magyarország a császári

[2] Magyari 163—4, 103, 166, 238—9.

csapatok garázdálkodásai miatt szenvedett, követelte, hogy a végvárakban magyar kapitányok parancsoljanak és Magyarinál jóval élesebben vetítette előre a török idegenek általi kiverésének gyászos következményeit: „De ámbár visszavennék is a németek az elveszett várainkat. . . országunkat megszabadítanák, kinek örökös királya volna, nekünk mi hasznunkra volna országunk, ha amint mostan pogányoknak és ebeknek neveznek bennünket, akkor ugyan mint azokat, ugy tartanának bennünket." Az „egy nemzetnél sem vagyunk alábbvalók" büszke gondolata is ott kísért már a *Siralmas panasz* lapjain: „Tehetségében és mivoltában most is nagyobb és több az Magyarország, hogysem amennyit felőle vélnek a németek." A protestáns nemességnek ez a röpirata is érinti azt a kérdést, hogy honnan vegyünk katonákat, ha nem a császárra akarjuk bízni a török elleni harcot, és lényegében a *Siralmas panasz* is a nép körül tapogatódzik: nem fontos a származás, a vagyon, „hogy szegény néha a legény, azt nem kell nézni, hanem vitézségét, emberségét, kivel hasznot tehet országunknak".[3] Valószínű, hogy a *Siralmas panasz*-nak egyes, Zrínyi akkori álláspontján túlmutató kijelentései segítették Zrínyi nézeteinek továbbfejlődését.

Az *Áfium* eszméinek érlelődését tükrözik Vitnyédynek az 50-es évek végén Zrínyihez írt levelei is. Az egyikben Vitnyédy az ellen tiltakozik, hogy a magyarság megmaradását „egynehány köztünk való németnek adscribálják". Ugyanitt megelőzve az *Áfium* híres részét, azt is számbaveszi, hogy van-e olyan külső segítség, melyre építeni lehetne. „Első az ő fölsége, mint urunk segitsége — írja —, onnend mivel biztathassuk magunkat, azt Nagyságod könnyen átlátta eddig s tudja bizonyosan. Második az szomszéd országok. . .", melyeknek segítségére Vitnyédy szerint szintén alig lehet számítani. És mennyire az *Áfium* előhangjai azok a sorok, melyekben Vitnyédy urát szólítja fel, hogy ő gondoskodjék az ország megmentéséről, az új török támadás elhárításáról, az időben való felkészülésről, mert „ha akkor kapunk kétfelé, mikor mint az árviz reánk jön, semmit bizonyosbat nem várhatunk, mint hogy elborit bennünket. Istenért, uram, Istenért segélje Nagyságod is ez

[3] Siralmas Panasz. Idézett kiadás 57—8, 49—50, 42 61—2.

romlott szegény hazát tehetsége szerint, mert ha ez elromol, vesz, senki mást helyette nekünk nem ad, hogy pedig eleink módjára mást nyerhessünk, ha ezt oltalmazni nem tudjuk, arrul csak nem is gondolkodom." Vitnyédy idézett kijelentései, nézetei azért is fontosak, mert már kifejezetten az 1657 óta erősödő új török veszélyre vonatkoznak. Ismerve Zrínyi és Vitnyédy szoros kapcsolatát, valószínűnek kell tartanunk, hogy e levelekben beszélgetéseik, közös eszmecseréik és Zrínyi Vitnyédyhez írt elveszett leveleinek a hatása érződik. Ugyanakkor azt is bátran feltételezhetjük, hogy az eszes soproni ügyvéd segíteni tudta a *Török áfium*-ban kifejtett gondolatok kialakulását.[4]

Hazai előzmények közrejöttét tételezhetjük fel az *Áfium* egyik legfontosabb részében, a nemesi nevelés és életmód kitűnő bírálatában. Zrínyi műveiben már korábban is szerepelt a feudális osztály bírálata, mindenekelőtt az eposzban. Ott azonban a reformáció vallásos köntösébe és frazeológiájába burkoltan jelent meg, feltehetőleg Magyari hatására. Az *Áfium* társadalombírálata egészen más jellegű. Itt nem az anarchiát ostorozó hagyományos XVI. századi fordulatok térnek vissza, hanem a nemesség XVII. századi parazitizmusának rajzát kapjuk. Ezt a nemesség-bírálatot a század 40-es éveitől kezdve az erdélyi puritán írók dolgozták ki és legnagyobb hatású hirdetője Apáczai Csere János volt. Bár Zrínyi nem a fejlődő polgárság álláspontjáról bírál, a nemesi parazitizmust leleplező érvei erős hasonlóságot mutatnak az erdélyi polgári írók megállapításaival. Ez a tény azért is jelentős, mert az egyik első irodalmi megnyilvánulása a század derekára teljesen kettészakadt magyar irodalom egységesülésének. Zrínyi és Apáczai kortársak és munkásságuk egyaránt a haladás szolgálatában áll. Bár mindketten a nemzeti fejlődés vonalában állnak, működésük iránya és tárgya különböző: Zrínyi a függetlenség kérdéseit dolgozza ki, Apáczai pedig a polgárosodás felé tör utat. Ez az eltérés nemcsak a kor két legnagyobb írójára jellemző, hanem irodalmunk egészére is. Az *Áfium*-nak az erdélyi írókhoz hasonló társadalombírálatában ezért fontos mozzanatot láthatunk ennek az ellentétnek a feloldódására.

[4] Vitnyédy I, 39—41, 45—6. Vitnyédy e leveleinek és az Áfiumnak a rokonságára már *Alszeghy Zs.* is utalt. A tizenhetedik század. Bp. 1935. 138.

Más kérdés, hogy Zrínyi honnan ismerhette az erdélyi demokratikus törekvések egyes gondolatait. Semmi jele annak, hogy Apáczai művei eljutottak volna hozzá, a nagy pedagógus legélesebb bírálatát különben is a kéziratban maradt kolozsvári beszéd tartalmazta, amelynek ismerete Zrínyi számára fizikailag is lehetetlen volt. Valószínű, hogy a közvetítő szerepet a népünk haladó törekvéseivel annyira összeforrott Comenius töltötte be. Comenius két sárospataki beszéde, a *De cultura ingeniorum* és a *Gentis felicitas* mélyrehatóan elemzi a magyarországi állapotokat és a feudális rendszer éles bírálatát adja. Különösen a nyomtatásban 1659-ben kiadott *Gentis felicitas* bővelkedik a magyar nemesség parazita, tunya életmódját leleplező részletekben. Bár Zrínyi könyvtárában nem találjuk nyomát Comenius egyik művének sem, ismeretét könnyen feltételezhetjük, mivel az érintkezés II. Rákóczi György hívei és Zrínyi között igen szoros volt. Klobusicky András, akivel Zrínyi személyesen is tárgyalt az 1655-ös országgyűlésen, és Mednyánszky Jónás, akivel Vitnyédy a lengyel hadjárat során oly sűrűn érintkezett, Comenius-szal szoros kapcsolatban álltak. Comenius *Gentis felicitas*-ában is ott találjuk egyébként a magyarság — minden elesettsége mellett is meglévő és érvényre juttatható — értékeinek dicséretét: „Ha ti hunjaim, tudtok élni tehetségtekkel, bölcsesség dolgában Európa egy népénél sem lesztek hátrább."[5]

Az *Áfium* hazai előzményeinek sorában a legelső hely azonban Zrínyi korábbi műveit illeti. Visszatér itt számos előbbi megállapítása, sőt gondolatainak egész rendszere. Most is annak az elméleti megfontolásnak az alapján áll, melyet a *Vitéz hadnagy*-ban dolgozott ki, a *Vitéz hadnagy*-ra hivatkozik is. Miként a Mátyás királyról szóló tanulmány, úgy az *Áfium* is Zrínyi elméletének az alkalmazása egy konkrét időszerű helyzetre. De miként a *Mátyás-elmélkedések* sem, úgy az *Áfium* sem puszta adaptációja korábbi elgondolásainak, hanem azok merész továbbfejlesztése.

Az *Áfium*-ban Zrínyi valósággal összefoglalta leghaladóbb gondolatait és megsejtéseit, kiegészítve azokat olyan előremutató eszmékkel, melyeknek már hangot adtak más magyar

[5] *Bán I.*: Comenius és a magyar irodalom. It 1950. 4. sz. 112.

írók, de melyeket eddig még nem épített be gondolatainak rendszerébe. Nem is tagadja: „olvastam, s hallottam annyit, hogy némelyeknél, ugy gondoltam többet tudok" (656). Az olvasott, hallott dolgok olyan összefoglalását adja, melyben azok az 1660-as évek egyetlen helyes nemzeti programjává formálódtak.

Mikor az *Áfium*-ban a sok olvasott dologra céloz, akkor valószínűleg nem az említett magyar röpiratokra gondol. Magyari, a *Siralmas panasz*, Vitnyédy fejtegetései, esetleg Comenius *Gentis felicitas*-a nem mint források jönnek számításba. Az *Áfium* írásakor aligha ütötte fel a sárvári prédikátor híres könyvét, hogy onnan érveket merítsen. Ezek a gondolatok ekkorra valósággal az ő vérévé váltak már, felszívódtak saját eszmevilágába.

Általában ugyanez állapítható meg Machiavelli műveiről is. Tudjuk, hogy már régóta tanulmányozta a nagy olasz teoretikust és az ő eszméi segítségével alkotta meg saját elméleti elképzeléseit. Az *Áfium*-ban található számos, Machiavellire emlékeztető megállapítás ezért szintén már Zrínyi kialakult elgondolásaiból következik. Valószínű azonban, hogy az *Áfium* írásakor, amikor az új hadsereg tervét dolgozta ki, Machiavelli *Dell' arte della guerra*-ját, a modern hadtudománynak ezt a klasszikus művét újra áttanulmányozta. Machiavelli ebben a művében igen nagy gondot szentel a fegyelem kérdésének, megvilágítja, hogy a katonai fegyelem nem tekinthető a szabadság sérelmének, hanem éppen azt biztosítja; ezért nyomatékosan elítéli a fosztogató szabadcsapatokat: mindezek a gondolatok az *Áfium*-ban visszatérnek.[6]

Kőrösi Sándor feltételezi, hogy Zrínyi Machiavellinek egy, akkor még csak kéziratban lévő munkáját is forrásul használta, a *Discorso sulla Provvisione del Danaro*-t.[7] Bár ebben a nyomtatásban csak 1822-ben megjelent írásban többek között arról van szó, hogy az olaszok idegen segítségre nem számíthatnak hazájuk védelmében, és ezzel kapcsolatban Machiavelli véleményt mond az egyes nemzetekről, akárcsak Zrínyi az *Áfium*-

[6] *Széchy* IV, 124—5, 127.
[7] *Kőrösi S.*: Zrínyi és Machiavelli. ItK 1902. Knyomat. 39—40.

ban, továbbá a konstantinápolyi esetet idézve arra biztat, hogy az ország anyagi értékeiből elő lehet teremteni a védelemhez szükséges pénzt, — aligha képzelhető el, hogy Zrínyi ehhez a kéziratban lappangó műhöz hozzájuthatott volna. Az *Áfium*-mal annyira szoros rokonságot mutató egyezések önmagukban nem bizonyító erejűek a *Discorso* használatának kérdésében, mert ugyanezeket az elveket Machiavelli és követői sokszor kifejtették más munkákban.

Az *Áfium* közvetlen forrása Busbequius XVI. századi flamand humanistának, I. Ferdinánd király diplomatájának és a török ügyekben szakértőjének egyik röpirata volt. Busbequius *Exclamatio : sive de re militari contra Turcam instituenda consilium* címmel írta a Zrínyinek forrásul szolgáló röpiratot még Szolimán szultán életében, a török birodalom virágkorában. Nyomtatásban 1581-ben jelent meg, Zrínyi is ezt a kiadást használta, — könyvtárjegyzékében azonban nem szerepel.[8] Busbequius röpirata annak a törökellenes publicisztikának a része, mely a XVI. században Machiavelliből vett tanulságokkal igyekszik a török elleni európai összefogásra buzdítani. Ezeknek a műveknek a sorába tartozik Aventinus munkája is, mely Magyari főforrása volt, továbbá a horvát Georgievitz *Epistola exhortatoria*-ja, melyet Magyari és Zrínyi egyaránt ismert.[9] A forrásoknak ez a közelsége is érthetővé teszi Magyari és Zrínyi oly gyakori egyezéseit.

Zrínyi *Áfium*-a és Busbequius *Exclamatio*-ja között látszólag igen nagy az egyezés, de helyesen állapította meg Kőrösi Sándor, hogy Busbequius műve csak a retorikai keretet adta Zrínyinek. A flamand humanista röpiratából való az *Áfium*

[8] Az Áfium és Busbequius viszonyával kapcsolatban kicsinyes polémia folyt az Exclamatiót felfedező *Ferenczy Z.* és a Machiavelli közvetlen hatását bizonygató *Kőrösi S.* között: *Ferenczy Z.*: Zrínyi és Busbequius. AkÉrt 1917.; *Kőrösi S.*: Az Áfium és Busbeck. Magyar Figyelő 1918.; *Kőrösi S.*: Az Áfium vitás pontjai. AkÉrt 1918.; *Ferenczy Z.*: Még egyszer Zrínyi és Busbequius. AkÉrt 1918.; *Kőrösi S.*: Zrínyinek egy példabeszéde. EPhK 1918.; *Ferenczy Z.*: Pár megjegyzés Kőrösi Sándor „Zrínyinek egy példabeszéde" c. cikkére. EPhK 1918. Vö. még: *Négyesy L.*: Zrínyi prózai műveinek új kiadása. BpSz 1920. 182. k. 45.

[9] Vö. *Turóczi-Trostler J.*: Az országokban való sok romlásoknak okairól. Minerva 1930.; *Turóczi-Trostler J.*: A gallus virágéneket fu . . . It 1931. 246. Georgievitz könyve Zrínyi könyvtárában: Bibl. Zr. 63.

gondolatmenetének a váza. Az *Exclamatio* Krőzus király fiának jelenetével kezdődik, és a török részéről fenyegető végveszélyről, a háború elkerülhetetlenségéről igyekszik meggyőzni az olvasót. Orvosságnak a fegyver megragadását javasolja és bebizonyítja, hogy van lehetőség a török legyőzésére. Eddig azért nem használt ez az orvosság, mert rosszul alkalmazták, rossz volt a hadakozás módja; a siker előfeltétele a szervezett, fegyelmezett, erős hadsereg. Ennek megteremtésénél a rómaiak példáját kell követni, s ezzel kapcsolatban Busbequius idézi Vegetiust, Arrianust és Diodorust, vagyis ugyanazokat a szerzőket, melyeket Zrínyi. Ezután kifejti, hogy ha megteremti Németország ezt az új hadsereget, akkor segíteni is fogják, de saját igyekezete nélkül csak megvetés tárgya lesz. Végül azzal zárja fejtegetését, hogy ha ezt a megoldást, az új hadsereg megteremtését nem választjuk, akkor inkább vándoroljunk ki, mert különben a török rabszolgájává lennénk.

Ebből a rövid ismertetésből is kitűnik a két szerző szoros kapcsolata. Busbequius volt a minta az *Áfium* kérdező-vitatkozó stílusa számára is. Ezt a keretet azonban Zrínyi teljesen a saját gondolataival tölti ki: a XVI. századi Németország problémái helyett a XVII. századi Magyarország helyzetét és teendőit elemzi benne. Ebből eleve következik, hogy forrásának tartalmi elemeit jórészt mással cseréli fel és sok újat ad hozzá. Busbequius történeti példái helyett például mindenütt a török—magyar várháború eseményeit idézi. A forrásában talált idézetek eredeti helyét is rendszerint kikeresi és azokat változtatásokkal illeszti saját írásába. Olyan részeknek pedig, mint a nemesség bírálata, az új hadsereg kiszélesítése általános népfelkeléssé, a szabadosság, a szabad legények elítélése, az uralkodó osztály megadóztatása, nyoma sincs az *Exclamatio*-ban. Irodalmi szempontból az *Áfium* fölötte áll az *Exclamatio*-nak, tömörebb, rövidebb, költőibb szárnyalású. Busbequius műveiből a szónok és diplomata beszél, Zrínyi a katona és a költő stílusában ír.

Busbequius röpirata mellett számos egyéb olvasmányából is merít adatokat, idézeteket, példákat. A magyar történelmi példák Istvánffytól és részben Paulus Joviustól származnak, a különböző idézeteket, latin mondásokat, verssorokat pedig többnyire a korabeli florilegiumokból veszi. Ezek forrását Ferenczy Zoltán és Négyesy László nagyrészt pontosan kimutat-

ták.[10] Néhány természetrajzi példáját Pliniustól és Aldovrandi *Ornithologia*-jából vette, mindkettő szerepel könyvtárjegyzékében is. Végül Zrínyi olvasmányainak a hatását kell látnunk abban is, hogy míg Busbequius röpirata végén csak általánosságban beszél a kivándorlás lehetőségéről, addig Zrínyi konkrét országot, Brazíliát javasol. Ez bizonyára Nassaui Móric Brazíliáról szóló, Zrínyi könyvtárában is meglévő könyveinek hatása.[11]

Zrínyi érvelése az Áfium-ban

Zrínyi első két nagy prózai műve, a *Vitéz hadnagy* és a *Mátyás-elmélkedések* önálló elmélkedések gyűjteménye. A *Mátyás elmélkedések*-nek van ugyan egységes szerkezete, de ez főleg az elmélkedés alapjául vett Mátyás-életrajzból és nem Zrínyi koncepciójából adódott. Zrínyi elgondolásait mindkét mű elemzésekor az összetartozó motívumok összeillesztése során, a különböző helyen szétszórt megállapításokat egyesítve, kellett kihámoznunk. Az *Áfium*-nál más a helyzet, ez nem elmélkedések gyűjteménye, hanem kiáltvány, publicisztikai írás. Itt a szerző arra törekszik, hogy olvasóját gondolatmenete rabjává tegye és lenyűgözze érvelésének logikájával. A korábbi munkák laza szerkezetével szemben itt egy szilárd és következetes gondolatmenet húzódik végig.

E gondolatmenet alapján az *Áfium* két részre tagolódik. Az első vitatkozó, polemikus jellegű, a második az író programját, javaslatát fejti ki. A lényeget az utóbbi rész, a javaslat alkotja, de ennek súlyát éppen az a vitatkozó érvelés adja meg, amellyel Zrínyi bevezeti. Az *Áfium* elemzésekor ebből az érvelésből kell kiindulnunk, ezen keresztül juthatunk el a legfontosabb elvi kérdésekhez.

„Az töröknek magyarral való békessége ellen való antidotum" — hangzik műve alcíme. Érvelését elsősorban a béke fennmaradása ellen intézi, mert „több száz esztendejével már, hogy a frigynek árnyéka minket nem nyugodtott, hanem

[10] *Ferenczy Z.*: Zrínyi „Az török Áfium ellen való orvosság" című művének forrásai. EPhK 1917.; *Ferenczy Z.*: Adalékok Zrínyi „Az török Áfium ellen való orvosság" c. művének forrásaihoz. EPhK 1918.; *Négyesy L.*: Zrínyi prózai műveinek új kiadása. Bp Sz 1920. 182. k.

[11] Bibl. Zr. 55, 82.

rontott". Ez az érvelés nem új, az 1650-es évek elején is a törökkel való béke ellen agitált. Most azonban más ennek az agitációnak a tartalma. Akkor arról kellett meggyőznie a nemzetet, hogy a török megtámadására itt van a legkitűnőbb alkalom, akkor a nagyszerű lehetőségek, az ország biztosra vehető felszabadítása volt a háború melletti főérve. Most a háború a töröknek kedvező, most az alkalom neki használ. Beigazolódott, amit már a *Vitéz hadnagy*-ban megjósolt: „Leszen oly idő, hogy nem a magunk választásábul fogunk kardot venni kezünkben, hanem akkor, amikor az ellenségünknek lészen módja hozzá és meg fogjuk bizonyítani kárunkkal, hogy aki szintén nem resolutus az alkalmatosságot megragadni, mikor jön, megnyomorítja ütet, mikor nem hinné" (V. d.). Az *Áfium*-ban ezért arról szól, hogy a háború e l k e r ü l h e t e t l e n. Szembeszáll azok érvelésével, és nyilvánvalóan a bécsi udvarra gondol, akik azt hiszik, hogy Rákóczi halálával a török beszünteti hadjáratát. A háború most nem a „magunk választásábul" lesz, hanem „kénytelenség, szükség, fatalis necessitas"-ból. A békehangulat ilyen esetben még nagyobb baj, mert nem egy nagyszerű lehetőség elmulasztását jelenti, hanem a végveszélyt, azt, hogy védtelenül kiszolgáltatjuk magunkat az ellenségnek.

A végveszély nagyságát idézik fel az *Áfium* első lapjai, s ezért válik Zrínyi hangja itt izzóbbá, szenvedélyesebbé, mint bármikor. A végveszély bizonyítása után pedig azoknak ront, akik hajlandók ezt elismerni, de azt hangoztatják, hogy „mi magunktól elégtelenek vagyunk magunk oltalmára" (644). A perzsákkal szemben győztesen harcoló görögök példájára kifejti, hogy az „elkerülhetetlen kénytelenség" megkeményítheti a nemzetet és az erősebb ellenséggel szemben is megállhatja helyét. Azt reméli tehát, hogy ha annak idején a felszabadulás reménységével nem sikerült talpra rántani a tespedőket, most a végső szükség talán hatni fog rájuk. A *Vitéz hadnagy* több helyén fejtegette, és történeti példákkal bizonyította, hogy a necessitas hatalmas erő, sokszor a már megvert ellenséget a harc újra felvételére és a győzelem kierőszakolására kényszeríti. Ezt a Machiavellinél és a kor számos elmélet-írójánál olvasható tételt alkalmazza itt nemzeti viszonylatban.

Hogy hitelessé tegye felhívását, meg kell cáfolnia azoknak a nézeteit, akik idegen segítségbe vetik reményüket. „Mert én

nem látok egy szomszédot is, sem egy idegen nemzetet is, aki a mi kedvünkért örömest szerencséltesse a maga békességes voltát a mi veszedelmünkkel" (645). Itt is érdekesen megmutatkozik az eltérés Zrínyi korábbi érvelésétől. A *Vitéz hadnagy*-ban arról írt, hogy a kedvező alkalom miatt számos ország örömest részt venne az ottomán birodalom megtépázásában. Most azonban, amikor a szerencsétlenség nem a törökre forr, hanem a magyarra, hiú dolog a külső segítségre építeni, most túl kockázatos a többi nemzet számára a törökkel való hadakozás. Ismerve Lippayék vérmes és indokolatlan bizakodását különféle külső hatalmakban, érthetővé válik Zrínyi határozott állásfoglalása.

Az egyes nemzetek felsorolása és jellemzése, valamint a tőlük való segítségvárás indokolatlanságának bizonyítása után azzal mélyíti el érvelését, hogy bebizonyítja: amennyiben mégis a felsorolt körülmények ellenére jelentős idegen segítséget kapnánk, akkor az azzal járna, hogy „idegenen fog állani a hadakozások administratioja" (648), vagyis nem magyar lesz a fővezér. Ebben az esetben pedig „bizonyára semmit nem bizakodhatunk", mert a múltban is a „derekas veszedelmek az idegenektül estek" (648). Ezt a tételét az Istvánffyból vett példákkal támasztja alá, felvonultatva a török harcokban dicstelenül szerepelt császári hadvezérek hosszú sorát, a végvárakat gyáva módon feladó idegen kapitányokat. Haszon helyett csak kár fakadt a német hadak idejöveteléből: „nagy dicsekedéssel hazánkban jöttek nyáron, s aratás után ősszel, jól megrabolván országunkat, visszamentek" (649). A nyomaték kedvéért azt is megjegyzi, hogy aki Istvánffynak nem hisz, az Joviusnál is olvashatja ugyanezt. Nem mulasztja el hangsúlyozni, hogy nem más népeket akar gyalázni, ismeri ő a többi nemzet dicsőséges tetteit, hanem arra akarja csak a magyart rádöbbenteni, hogy „az mi sebünk senkinek ugy nem fáj mint minékünk, senki nem érzi nyavalyánkat ugy mint mi" (650).

Idáig tart az *Áfium* első szakasza, a gondolatmenet éles fordulata következik itt. Miután szétoszlatta a béke és az idegen segítség illúzióit, most arra kell válaszolnia, hogy mit javasol ő, milyen orvosságot ajánl. Az *Áfium* legremekebb részlete kezdődik itt Zrínyi híres válaszával: „Én arra rövideden felelek, meg is duplázom kiáltásomat: Fegyver, fegyver, fegyver kévántatik

és jó vitézi resolutio!" (650). Az *Áfium* végig forró stílusa még izzóbbá válik: „Avagy azért, magyarok, evvel oltalmazzuk meg magunkat, avagy vitézül haljunk meg mindnyájan, mert non datur aliud medium." Zrínyi ezzel két ellentétes lehetőséget tár az olvasó elé, kizárva valamilyen közvetítő, harmadik módszert. Ez a Machiavelli stílusára emlékeztető érvelés feltétlenül állásfoglalásra késztet és módot ad arra, hogy az író egy dologra összpontosítsa érveit. Így juthatott el odáig, hogy felállíthatta a vagy győzelem, vagy halál tételét. Nem az élet vagy halál gyakori szembeállításáról van már szó, mert az előző szakaszban bebizonyosodott, hogy az élet, a nemzet élete csak egy módon biztosítható: a saját fegyvereinkkel kivívott győzelem útján. A nemzethalálnak a röpirat elején megjelenő baljós előrevetítése így alakult át Zrínyi érvelésében mozgósító tényezővé.

Korábbi műveiben is gyakran írt már a győzelem vagy halál antagonizmusáról. A *Vitéz hadnagy*-ban általában nem helyesli, ha a hadvezér egy kártyára tesz fel mindent, ha mindent „szerencséltet". Több helyen kifejti azonban, hogy amikor „de summa rerum agitur", amikor a teljes megsemmisüléstől kell tartani: akkor az „inevitabilis necessitas"-tól, a „kéntelenség"-től kényszerítve minden erőt latba kell vetni, sőt mindent feltenni egy kockára. Ha a végső katasztrófáról van szó, a hadvezér is kiállhat az első sorba, hiszen ellenkező esetben nincs segítség nincs menekvés. Amikor a biztos halál fenyeget, akkor a legkockázatosabb vállalkozás sem esztelen vakmerőség.

A *Vitéz hadnagy*-ban ezt a tételét mindig csak egy ütközet, egy csata vagy legfeljebb egy hadjárat kimenetelére állította fel. Az *Áfium*-ban ez a gondolat kiszélesedett: az egész nemzet, a haza egész sorsa függ most attól, hogy a lehető legkedvezőtlenebb esetben sikerül-e a „szükség"-től, a „fatalis necessitas"-tól kényszerítve olyan fordulatot adni az eseményeknek, amire sokkal kedvezőbb helyzetben a nemzet nem volt képes. A győzelem vagy halál kérdésfeltevésből logikusan következik, hogy röpiratának ebben a második szakaszában azt kell bizonyítania, hogy ez a fordulat, vagyis a nemzethalál helyett a diadal, nem ábránd, hanem reális követelés.

Ennek a bizonyításánál is remekül egyesíti a szívhez és az észhez szóló érvelést. A lírai, buzdító és szégyenpírt elővarázsló,

szívbemarkoló részek összefonódnak a logikai meggyőzés kristálytiszta, ellentmondást nem tűrő következetességével. Érvelése azokhoz a beszédekhez hasonlít, melyeket az eposzban nagy őse ajkára adott, és amelyekkel az rendkívül kedvezőtlen helyzetben győzelemre tudta indítani katonáit. Miért kellene elvesznünk — kérdezi —, amíg fegyvert ragadhatunk kezünkbe, amíg vér folyik ereinkben? Vajon az ellenség más anyagból van-e gyúrva? Vajon „nem azoktul a vitéz magyaroktul származtunk-e mi, kik kevés néppel számtalan sok ezer pogányokat kergettek?" Ezekből a kérdésekből már világos is a válasz: nincs olyan természeti adottság vagy isteni rendelés, amely eleve lehetetlenné tenné, hogy „Hunyadi győzedelmeit, Mátyás király dicsőségét" megismételjük.

A siker szubjektív feltételeire mutat rá, amikor emlékeztet etikája alapvető tételeire: egység, szorgalmatosság, vigyázás, fáradozás, munka „kész gyorsaság és a gyors készség" szükséges a henyélés, tunyaság, tehetetlenség helyett. Így kell előállanunk „erre a nemzetünknek utolsó szükségére és a szerencsebírónak utolsó sententia kimondására" (651). Szerencse-bíró alatt a végzetet érti, amely a jó vagy rossz szerencsét osztogatja és amely most utolsó ítéletet készül mondani a magyar nemzetről. A magyarokon áll, hogy ez az ítélet kedvező legyen, hiszen tisztázta már a jó szerencse morális feltételeit: tettekkel, aktivitással, munkálkodással ki lehet azt csikarni; — fejtegette a VI. discursusban. Ezért bátran állíthatja: „nem vakmerőségre hivok senkit, nem habahurjául kévánom az mi nemes resolutionkat" (651).

Ezeknek a gondolatoknak a tömör kifejtésére támaszkodva mutat rá azokra a konkrét okokra, amelyek a régi magyarok győzelmeit lehetővé tették, és jelenleg a győzelem akadályai. Addig győztünk, míg „az mi militaris disciplinánk in flore volt" (652), állapítja meg a múltra vonatkozólag, de erről a múltról itt keveset beszél; mindössze néhány, de annál hatásosabb mondattal emlékeztet azokra a páratlan sikerekre, melyeket népünk az „in flore" lévő „militaris disciplina" birtokában elért („soha muzulmán vér nagyobb folyásokkal nem folyt, mint a magyar kard miatt" . . . stb.). A hangsúlyt itt a jelen körülmények elemzésére helyezi, vagyis a katonai fegyelem hiányának a bemutatására az 1660-as évek Magyarországán.

Az *Áfium* egyik eszmeileg legfontosabb részletét képezi az itt kezdődő széles és szenvedélyes bírálat, amely messze felülmúlja a *Vitéz hadnagy* és a *Mátyás-elmélkedések* hasonló megállapításait. Maga a szerző is érzi, hogy most olyat és úgy ír, mint még sohasem; számára, a feudális főúr számára szokatlan az a hang, amit megüt, ezért elvileg előre megokolja a bírálat szükségességét. Az erről szóló szavait méltó idéznünk, mert a nemzeti öntudat mélységét nagyrészt az határozza meg, hogy a nemzeti büszkeség érzésével mennyire párosul a nemzeti szégyené is, ha erre szükség van. Szép dolog a múlt dicsőségét emlegetni, de ennek csak akkor van értéke, ha a jelen hibáinak felfedését és kijavítását célozza. Zrínyinél erről van szó, ezért írja: „Én nem hizelkedhetem, édes nemzetem, tenéked, hogy hazugságommal dicsérjelek, mert a prófétaként: Popule meus, qui te beatum praedicant, ipsi te decipiunt [én népem, akik boldognak hirdetnek, azok megcsalnak téged]; hanem im megmondom fogyatkozásaidat, olyan szivvel és szándékkal, hogy megismervén magad is, vesd ki ezt a mocskot lelkedből, reformáld vétkeidet. . . Ha azért a magunk fogyatkozását megismerjük elébb, könnyebben az orvosságot is fellelhetjük azután" (652—3).

A bírálat első része a „köz-hadaink" hibáival foglalkozik. Sok katona „nem a jó hírért, névért s becsületért, hazájához való szeretetiért iratta be magát a hadakozásban", hanem hogy szabadabban űzhesse a részegséget, garázdaságot, rablást, fosztogatást, s az ehhez hasonló „virtusokat". Ennek a katonaságnak nincs Campaniára szüksége ahhoz, hogy elpuhuljon, már „eltunyulva" vonul hadba. A Habsburg-kormányzás által korrumpált végvári katonákról s különösen a szabad legényekről hasonló módon nyilatkozott már a *Vitéz hadnagy*-ban is, de hangja most erősebb, kíméletlenebb: farsangolásnak, bordélynak nevezi ezt a hadsereget.

„Ilyenek a mi köz-hadaink; de mivel jobb ennél a nemesség? mivel jobb az uri [főuri] rend?" — teszi fel ezután a kérdést és áttér a bírálat második, jelentősebb részére. Zrínyi már többször vádolta saját osztályát, annak egyes csoportjait vagy tagjait. Itt azonban élesebb a vád, mint bármikor és az uralkodó osztály egészét érinti. A nemesség parazitizmusát, tunyaságát, henyélését állítja pellengérre. A nemesifjak vagy otthon ülnek

anyjuknál, vagy tanulás címén beállnak valamely úr udvarába, ahol inni és pompáskodni, „hazudni és semmi jót nem követni" tanulnak. Ha pedig nem áll be valamely udvarba, akkor nem megy el katonaságot tanulni a végekre vagy külföldre, hanem a prókátorságot megy elsajátítani, „nem az igazságnak szeretetibül penig, hanem másokat nyomoritani kévánván", ha ezt sem, akkor „papságra adja magát, Isten tudja micsoda indulatból" (654—5). A főrendeket sem kíméli: „az urfiak szintén ilyek", arra törekednek, hogy minél előbb megházasodjanak, „senki sem tanul tudományokat, senki nem lesz zarándokká, hogy láthasson, tudhasson abból valamit hazájának szolgálni" (655).

Ez a bírálat igazolja leginkább Zrínyi szándékának komolyságát. A kizsákmányoló osztály valamelyik tagja részéről akkor tekinthetjük őszintének és becsületesnek a nemzetről mondott bírálatot, ha azzal elsősorban saját osztályát leplezi le. Ezt teszi Zrínyi, de nem azért, mert kiábrándult volna osztályából, vagy mert el akarna szakadni tőle. Tudja azonban, hogy amikor a győzelem vagy a halál között kell választani, akkor nincs helye a nemesi gőgnek, a hibák szépítgetésének. Tudja jól, hogy a siker akadályait feltétlenül ki kell küszöbölni, s ezért nem habozik osztályelfogultságát leküzdve kijelenteni, hogy azok főként saját osztályában vannak.

Mikor Zrínyi a győzelem lehetőségéről úgy próbálja meggyőzni a nemzetet, hogy hibáit állítja előtérbe, látszólag önmaga ellen beszél. Valójában a legerősebb bizonyítékot vonultatta fel koncepciója mellett: nyilvánvalóvá tette, hogy nem valami sors adta körülmény, hanem egyedül saját hibáink állnak a siker útjában. Ezért nem ellentmondás, hogy a bíráló rész után kijelenti: „noha az mi magunk népét az mint most vagyon, jól leábrázoltam, ugyan mindazonáltal, ha kérded: kit kévánok s micsoda nemzetet akarok oltalmomra, azt mondom: a magyart kévánom" (655). A röpirat második szakaszában tehát ugyanarra a következtetésre jut, mint az elsőben: a magyarnak saját erejéből kell megvédenie magát. Nem egyszerű ismétlés ez. Mennyivel nagyobb súlyú ez a kijelentés a régi dicsőség és a jelen romlottságának szembeállítása után! Itt már rátérhet a megoldás útjának kijelölésére: „Csak jobbitsuk meg magunkat, szabjunk más rendet dolgainknak, tegyük régi helyére és méltóságára militarem disciplinam: egy nemzetnél sem vagyunk

alábbvalók, és ha kevesen vagyunk is, nem oly kevesen azért, hogy a török ebekkel meg ne bánassuk, hogy ily semminek tartott minket" (656).

Ezzel elérkeztünk az *Áfium* első nagy részének a végéhez. Miután bebizonyította, hogy a győzelem lehetséges, most már arra kell választ adnia, hogy mi szükséges hozzá. A továbbiakban konkretizálnia kell azt a követelést, hogy „jobbitsuk meg magunkat, szabjunk más rendet dolgainknak". Itt tehát már műve második része, a program, a javaslat következik. Meg kell végre neveznie a „török áfium" elleni „orvosság"-ot, a törökkel való békesség elleni „antidotum"-ot.

Ennek az orvosságnak, antidotumnak a megjelölését az idáig tartó polemikus érveléssel kitűnően előkészítette az író. Sorra kiiktatott, megcáfolt minden helytelen nézetet: a háború elkerülhetőségének illúzióját, az idegen segítségbe vetett hiú reményeket, a győzelem lehetetlenségét bizonygató véleményeket. Aki végig követte az *Áfium* gondolatmenetét, az arra kényszerül, hogy elfogadja azt a javaslatot, melyet Zrínyi ezután fog előadni. De előkészítette programját a bevezető fejtegetés morális tendenciájával is. Egész érvelésén keresztülhúzódott a tunyaság, restség, vagyis az otium elleni vád, a katonaság és a nemesség főhibájaként szintén az otiumot jelölte meg. Ezzel a „mély álomban" lévő elpuhult magyarokat tettre akarja indítani, állandóan buzdít a virtusra. Ez Zrínyi etikájának az első fokozata: otium helyett a virtust! Most következik a második, még mélyebb morális követelés: meg kell mutatnia, hogy a virtus milyen irányba hasson, milyen tettekben nyilvánuljon meg. Hiszen tudjuk, hogy Zrínyi erkölcsi felfogása szerint az igazi erény a haza javára szolgáló tett. Éppen ennek a jellegét és tartalmát hivatott meghatározni az *Áfium* második főrészében kifejtett javaslat: az új hadsereg megteremtése. Az állandó hadsereg katonai követelése így egyúttal Zrínyi erkölcsi követelésének a lényegét is kifejezi.

A hadseregről, amely „minden fundamentomja a mi megmaradásunknak" (657), nem ír részletesen, az általános katonai elveket nem ismétli meg, hanem a *Vitéz hadnagy*-ra utal. Itt ennek az „antidotumnak" csak a legfontosabb szervezeti kérdéseit és stratégiáját határozza meg. Először részben a saját, részben Vegetius szavaival elmondja, hogy milyen legyen ez

a hadsereg, majd szokott érvelési módján megcáfolja az esetleges ellenvéleményeket, s végül kijelöli ennek a hadseregnek a feladatait.

A katonai program tömör kifejtésén végighúzódik az a gondolat, hogy a jó hadseregszervezés és a hadi tudomány a siker záloga, nem pedig a harcosok létszáma: „azé a hadi győzedelem, akinél nagyobb a hadi mesterség" (664). A *Szigeti veszedelem* egyik legfontosabb eszméjét építi ezzel fejtegetésébe, alkalmazza a jelenlegi helyzetre. A török mennyiségi fölényének az ellensúlyozására kell törekedni a jobb hadi mesterséggel: ezért fontos az új hadsereg; ez egyszeribe pótolná azt a hátrányt, amit a számbeli gyengeség jelent. Nem becsüli le itt sem a törököt: „igaz, a török ravasz, igaz, hogy disciplinatus; mindazonáltal az ő hadi tudománya nem oly perfectioban vagyon, hogy jobb ne lehetne; hanem mikor magánál rosszabbat talál, bizonyos, hogy minor virtus cedit majori" (665). A „minor virtus cedit majori" elvet igazolta az eposz művészi igazsága. Ezen van most is a hangsúly. Az *Áfium* írásakor tudatosan vagy ösztönösen, de valamilyen párhuzam élhetett Zrínyiben a száz évvel ezelőtti 1566. évi hadjárat és a most kibontakozóban lévő új török támadás között. Akkor, az ő felfogása szerint a nagyobb virtus a nagyobb létszámmal szemben diadalt aratott, és fordulatot vitt az eseményekbe. Most nem egyetlen vár nagyobb virtusára van szükség, hanem az egész országéra és ennek a virtusnak a testet öltött alakja lenne az állandó hadsereg.

Programjának kifejtése során ezért arra a végső megállapításra kell jutnia, hogy egy ilyen hadsereggel egymagunk is helytállhatunk, de ekkor már idegen segítségre is bizton számíthatunk, „mert természet szerint való ratiokbul vagyon, hogyha kit lát ember serénkedni a maga dolgában, inkább ad segítséget olyannak, hogysem a tunyának" (674). Így teljesedik ki az *Áfium* lapjain a török legyőzésének nagyszerű perspektívája. A mű végén már ezzel a konkrétan, szakszerűen, gyakorlatilag is bemutatott győzelmi lehetőséggel állítja szembe a halált: „avagy most avagy sohasem" (676), vagy győzünk most, vagy pedig örökre elpusztulunk. A pusztulást itt a hazára érti, mert felveti azt a lehetőséget is, hogy vándoroljunk ki Brazíliába, „kérjünk spanyor királytul egy tartományt, csináljunk egy coloniát, legyünk polgárrá" (676). Tudja Zrínyi, hogy ez egyenlő

a nemzet halálával, ezért azokhoz fordul, „ki bizik Istenében, szereti hazáját, vagyon egy csepp magyar vér benne”. Ezektől pedig azt reméli, hogy megfogadják javaslatait, mert „új háborút akar az Ur, s az ellenség kapuit maga döntötte le” (676).

Az új hadsereg terve

Az állandó hadsereg programja Zrínyi korábbi hadtudományi elképzeléseinek a betetőzése. A *Tábori kis traktá*-ban és a *Vitéz hadnagy*-ban közvetlenül nem szólt egy új hadsereg megteremtéséről, de azok a követelések, melyeket a katonákra, a hadvezérre, a hadseregszervezésre felállított, lényegében már egy újtípusú hadsereg körvonalait rajzolták elénk. Ezekben a művekben olyan szervezési, stratégiai, taktikai kérdésekről beszélt, melyek a meglévő hadi szervezet keretében nem válhattak valóra. A *Vitéz hadnagy*-ból azonban hiányzott annak az új formának a megjelölése és célul kitűzése, melyen belül az általa lefektetett új hadi tudomány óhajból valósággá válhat. A *Mátyás-elmélkedések*-ben sincsen szó nyíltan az állandó hadsereg követeléséről, de azzal, hogy elismeréssel, magasztalólag szól Mátyás seregéről, az első magyar állandó hadseregről, elárulja, hogy milyen hadsereg az eszményképe. Az *Áfium* az a mű, melyben végső konkrét formát öltenek Zrínyi katonai tervei: mint közvetlenül megvalósítandó feladatot tűzi ki az új hadsereg megteremtését.

Zrínyi eddig a hadsereg reformját követelte, de most már az ország fegyveres erőinek gyökeresen új rendszerét tartja szükségesnek. Ahhoz, hogy a magyar nemzet fennmaradjon, fegyver kell „de nem úgy mint eddig, hanem jóval is másképpen” (657). Ezt a „másképpen”-t egészen röviden megfogalmazza: „az ország tartson egy armádát lábon készen, aki minden felé, minden órában, minden szempillantásban, télen, nyáron, oda mehessen, ahová szükség kévánja”.

A hadsereg állandó, békeidőben való létszámát 12 000 főben, vagyis egy viszonylag alacsony számban állapítja meg. Ez a szám azonban nem önmagában álló, mert szükségesnek tartja a végvári katonaságot is, s ezzel az állandóan fegyverben álló haderő lényegesen nagyobb. A végvári katonaság és az új hadsereg között azonban határozott különbséget tesz és ez

utóbbira helyezi a hangsúlyt: a 12 000-es új hadsereg kell hogy a véderő magva legyen. Kétharmadrészben lovasokat, egyharmadrészben gyalogosokat kíván alkalmazni. A gyalogosoknak és a lovasoknak ez a megoszlása fényt vet Zrínyi rugalmas, mindig az adott helyzethez alkalmazkodó katonai gondolkodására. Hiszen több ízben leszögezte, hogy a gyalogság a hadsereg ütőereje. Itt mégis ellenkező megoldást javasol, amit meg is indokol. A békében is mindig készen álló új hadseregnek ugyanis gyorsan kell mozognia, oda kell mennie, ahol a török nagyobb betörésekkel kísérletezik. Ehhez pedig lovasság szükséges, hiszen a megmaradt országrész egy hosszú keskeny sáv, nagy távolságokkal. A végbeli törökök is mindig lovassággal támadnak, és a többnyire sík terep is inkább a lovasságot kívánja. Nem a gyalogság lebecsüléséről van itt szó. Zrínyi nem tesz ezzel a javaslattal egy lépést visszafelé, hanem a 12 000-es békebeli hadsereg különleges feladataihoz szabja a fegyvernemek arányát.

Zrínyi javaslatát az a felismerés teszi olyan nagy horderejűvé, hogy az újtípusú hadseregnek összetételében is különböznie kell a régitől. A társadalom más elemeiben kell a katonákat és a tiszteket kiválogatni, mint eddig. Erről eleinte nem ír külön, mert a szövegébe beiktatott Vegetius-részlet tárgyalja ezt; Zrínyi azonosítja magát Vegetius álláspontjával, amely szerint a hadseregbe parasztokat, mégpedig testben, lélekben erős ifjakat kell kiválasztani. Később az ellenvetésekre adott válaszában tér vissza a kérdésre, itt már saját szavaival, élesebben fogalmazva azt meg. Szembeszáll azzal a nézettel, hogy az új hadsereghez nincs elegendő katonánk és kijelenti, hogy „vagyon népünk", de másutt kell keresni, mint ez ideig: „Nem kell a népfogadásban csak a nemességre néznünk, nemcsak a katonaságra, amint most vagyon."

Éppen erről a két rétegről festett lesújtó képet műve korábbi részében és így következetesen jár el, amikor az új hadsereget más társadalmi osztályból kívánja toborozni. Nem a paraszt iránti különleges rokonszenv vezeti erre: „A jó nemest, a jó katonát inkább kell venni, ha vagyon, de ha nincsen, a pórbul kell előállítanunk hadi népünket; ez jobb amaz eltunyult nemesnél, és jobb amaz udvarokban nyalakodó, részegeskedő katonánál, jobb annál is, aki végbeli név alatt, semmit nem tud egyebet,

hanem falurul-falura quártélyozni, kóborlani, lopni, szegény embert nyomorgatni" (666).

Zrínyinek ez az álláspontja korábbi nézeteinek jelentős továbbfejlődését jelenti. Ismeretes, hogy a *Vitéz hadnagy*-ban a parasztot még a kapaforgatásra utasította, és terveit éppen a nemességre és az eddigi katonanépre építette. Akkor a parasztság mint a virtust nélkülöző, tehetetlen tömeg élt a tudatában. Most azonban a parasztban, a népben látja meg a virtus elemeit. Nem véletlenül vette át Vegetiustól ezeket a sorokat: „Nem hiszem, hogy valaki kétségbe vonná, hogy katonai szolgálatra legalkalmasabb a paraszt ember, ki a szabad ég alatt a forróságban nő fel, a nap hevét türi, az árnyékkal nem törődik, fürdőkre nem vágyik, a gyönyöröket nem ismeri, egyszerű észjárású, kevéssel megelégedett, tagjai minden munkára meg vannak edzve, aki földmives életében megszokta a vasszerszámokkal való munkát, az árokásást, a teherhordást; és — nem tudom miért — de kevésbé fél a haláltól az, aki kevesebb gyönyört ismer az életben" (660—1). Láttuk már, hogy Zrínyi mindig olyankor helyettesíti saját szavait másoktól vett idézettel, ha az saját gondolatait fejezi ki. A római író értekezésének átvétele előtt külön meg is mondja: „im ez kis beszédet m a g a m é v á t e s z e m itten" (659). A Vegetius-féle jellemzés tehát az ő véleménye is. Ezt a munkára, harcra megedzett parasztot állítja ő szembe az eltunyult nemessel és az elzüllött katonával. Ez azt jelenti, hogy rájött: a virtus, a vitézség természetes forrása a kemény munkát végző, a fáradtsággal, veszéllyel szemben megedzett népben van.

De vajon mi késztette Zrínyit a parasztsággal kapcsolatos állásfoglalása megváltoztatására, a paraszt „virtus"-ának felismerésére. Bár erre kézzelfogható tényeket nem hozhatunk fel, a horvátországi parasztfelkelésben kell látnunk Zrínyi ilyen irányú fejlődésének főokát. Erdődy jobbágyainak hat évig tartó bátor és állhatatos ellenállását mi másnak tekinthette Zrínyi, mint a virtus megnyilatkozásának? És az sem tekinthető véletlennek, hogy éppen a felkelés eseményeinek a sodrában döbbent rá arra, hogy a posavinai jobbágyokból kerülnek ki a horvát végek legjobb katonái. Az Erdődy-féle jobbágy-mozgalom során fegyveres összeütközések alig voltak, a parasztok részéről katonai erényeket Zrínyi nem ismerhetett

meg. De annál inkább megismerhette e r k ö l c si erejüket, helytállásukat. És Zrínyi számára ez a fontos: ha ez megvan, akkor a katonai ismeretek könnyen elsajátíthatók. Az *Áfium*-ban sem mondja azt, hogy a paraszt úgy, ahogyan van, kitűnő katona. Ő arra helyezi itt a hangsúlyt, hogy a parasztban vannak meg azok az erkölcsi és fizikai adottságok, melyek a feltételei annak, hogy valakiből jó katonát lehessen kiképezni. Ezeknek az erkölcsi tulajdonságoknak a megismerésére pedig nyilvánvalóan a felkelés szolgáltatott alkalmat és lehetőséget.

Zrínyi tehát egy parasztokból toborzott hadsereget akart létrehozni, de tudta jól, hogy ez csak akkor töltheti be hivatását, ha alapos és rendszeres katonai kiképzést kap. A Vegetiustól átvett rész főként erre vonatkozik és maga Zrínyi is így foglalja össze e „discursus" legfőbb tanulságát: „ha nem tudom mennyi hadaink lesznek is és micsodás bátor szivüek, de ha nem tanittatott nép, nem tudós, csak semmi haszna leszen" (664). Különös súllyal vetődik ezért fel az a kérdés, hogy kik vezetnék, képeznék ki ezt a sereget. A jó hadi népet elő lehet állítani a parasztból, de ennek vezetésére alkalmas „jó tudós tisztviselők"-et nem lehet nálunk találni. Ezért javasolja, hogy fogadjunk „egy ideig" külföldi tiszteket, akik kiképeznék ezt a sereget, megtanítanák a katonai tudományra, „kik által ismég in usum jöhessünk az elfelejtett reguláknak" (668). Hangsúlyozza, hogy ezt csak átmenetileg kívánja, „mihelyt a magyar megtanul, nem kévánok osztán ilyent is másutt keresni" (668), és itt Mátyás példájára hivatkozik, aki tiszteket a magyarok között keresett és talált.

Ezek a megállapítások világosan megmutatják, hogy nemcsak a közkatonákat, de a tisztek egy részét is a parasztságból akarta választani. Hiszen nyilvánvaló, hogy az idegen tisztek kiképző munkája után azokból lehetne csak „tudós tisztviselőket" választani, akiket ezek a külföldi tisztek erre megtanítottak. Ezek pedig a parasztokból toborzott közkatonák. Mátyás példájának az emlegetése is aláhúzza ezt a gondolatot, mert a róla szóló tanulmányban éppen azt emelte ki, hogy „mindennemü és rendü emberek"-ből lettek a katonai vezetők; „alacsony rendü emberekből fő hadnaggyá" emelkedtek a katonák (625).

A hadsereg tervének kidolgozásakor szándékosan helyezte Zrínyi a személyi összetételre a hangsúlyt, hiszen már a *Vitéz hadnagy*-ban leszögezte: „nervus belli sunt milites". Ezzel azonban nem jár együtt a másik fontos kérdésnek, a sereg anyagi fenntartásának az elhanyagolása. Leszögezi véleményét a hadsereg ellátásáról, lényegében megismételve a *Tábori kis traktá*-ban erről mondottakat. Itt is hangsúlyozza a rendszeres zsoldfizetést és a természetbeni ellátást, hogy a vitézek ne kényszerüljenek kóborlásra, fosztogatásra. Nem véletlenül helyezett éppen ennek a tárgyalása után egy rövid szakaszt a katonai fegyelemről, hiszen a rendszeres ellátás éppen a fegyelem biztosításának az alapfeltétele. A fegyelem kérdéséről azonban itt nem értekezik, hiszen ez is ama problémák közé tartozik, melyeket már részletesen megvizsgált a *Vitéz hadnagy*-ban.

Sokkal inkább azzal kell foglalkoznia, hogy honnan teremtsék elő a megfelelő összeget. A *Tábori kis traktá*-ban ezt a kérdést nyitva hagyta, most megfelel rá: nem a jobbágy fokozott megterhelését, hanem az uralkodó osztály áldozatvállalását kívánja. Tudjuk, hogy a magyar feudálisok mindig arról szerettek panaszkodni, hogy nincs az országnak pénze. Zrínyi határozottan szembeszáll ezzel a nézettel: „Valaki azt mondja talám, hogy nincsen, én penig azt mondom, hogy vagyon" (670). És, hogy ez a pénz hol van, s honnan lehet elvenni, az kiderül a további soraiból. Egyrészt, „vegyük elő valahun vagyon, ha az oltáron is, még annyival inkább"; másrészt „keressük elő ládáinkban mindnyájan, deputáljuk minden proventusinknak egyik elegendő részét arra, s hagyjunk békét egy sokáig a pompának, s vendégségnek, a kertnek és más haszontalan épületnek, a prémes köntösöknek, az ezüst kupáknak és más haszontalan cifraságnak; csináljunk pragmatikát mindenekről, reformáljuk magunkat elsőben, kik elei vagyunk az országnak, azután az alattunkvalókat" (670—1). Az egyháznak és az „ország elei"-nek, vagyis a főuraknak kell tehát a hadsereg anyagi terheit vállalni. Zrínyi véleménye tehát itt is ellenkezik a hagyományos feudális állásponttal, miként a katonák kiválasztásának a kérdésében. Katona is, pénz is csak akkor kevés, ha az előbbit a nemesből akarják kiállítani, az utóbbit pedig a jobbágyokból kicsikarni. Zrínyi azáltal bizonyítja be, hogy elegendő emberünk és pénzünk van, hogy a kérdést megfor-

dítja: a parasztot kell felfegyverezni és az uralkodó osztály fizessen.

Ez a jól megszervezett, jól felszerelt és ellátott, jól fegyelmezett és kiképzett állandó hadsereg valóban képes lett volna betölteni azt a hivatást, melyet Zrínyi neki szánt. Az *Áfium* utolsó lapjain pontosan kifejti, hogy mi lenne a hadsereg feladata az ún. békeidőben és a háborúban. Ez a szakasz tartalmazza Zrínyi stratégiai elképzeléseinek legfejlettebb kidolgozását: az aktív védelemről és a támadásról korábban előadott elveit itt egészen konkrétan alkalmazza.

A békeidőre való elképzelésének az a lényege, hogy „arculcsapásért kettőt és hármat is kell adni" (672). Véget kell vetni a török büntetlen rablásainak, amely a török hódoltság állandó kiterjesztésével jár együtt. Meg kell fordítani a helyzetet a végeken, aktívvá tenni a védelmet, s így fokozatosan morzsolni a török hódoltság területét, visszahódítani a hódoltatott falvakat. Ezt a feladatot az állandó hadsereg és a végvári katonaság együttesen hajtanák végre, természetesen feltételezve a végvári katonaság rendes fizetését és ellátását is. A kisebb portyázásokat maguk a helyi végvári katonák, a nagyobb támadásokat a megfelelő kerület generálisa a végvári csapatok összevonásával verhetné vissza. Az egész budai vezérség támadása esetén viszont a „derék magyar tábor", az állandó hadsereg sietne oda és biztosítaná a magyarok fölényét.

Háború esetére azonban az új hadsereg és a megreformált végvári katonaság egymagában nem elegendő, már pedig Zrínyi elsősorban a háborúra akar felkészülni. Ekkor az új hadsereg csak az alapot jelentheti: „én ezt grádicsul csináltam a másikra" (673). „Ha azért hadakozás volna, nem tiz, tizenkét ezer embert kellene felfegyvereznünk, hanem az egész nemzetünket jó módjával" (673). Az „egész nemzet" alatt a teljes fegyvertfogható lakosságot érti: „vármegyéket, hajdukat, földnépét". Az egész nép mozgósításának elképzelésével kidomborodik a tervezett hadsereg nemzeti jellege. Hiszen, mikor Zrínyi azt mondja, hogy háború esetén „egész nemzetünket fegyverezve vegyük rendben" (675), akkor egy valóságos népfelkelés, az elnyomott nép tömegeinek a felfegyverzése villan fel. Ennek a háború esetén felfegyverzett tömegnek a vezetésére a békebeli állandó, tanult sereg katonái lennének hivatottak. „Ezek közt — mondja

Zrínyi — sok tanult aljos rendü vitézt találnók, akik több hadak fogadására, oktatására elegendők volnának" (673). A parasztságból toborzott állandó hadsereg katonáiból kerülne tehát ki a felkelők tisztikara.

Az állandó hadseregnek ilyen kibővítése esetén a magunk erejét elegendőnek tartja Zrínyi arra, hogy a törökkel háború esetén is megvédhessük magunkat. Ha csak futólag is, de jelzi új stratégiai elgondolását: nyáron védelmi vonalban maradjunk, mert ahhoz esetleg nem elegendő ez a hadsereg, hogy „mezőben" szembe szállhasson az ellenséggel, de „télen legalább jó progressusokat reménlhetünk" (675). Vagyis télen kíván támadásba lendülni, ismerve a töröknek a téli hadakozástól való irtózását, amelyre már a *Vitéz hadnagy*-ban is célzott. Tudjuk, hogy ezt a stratégiai tervet igyekezett később megvalósítani, 1664-ben.

Zrínyinek az *Áfium*-ban lefektetett katonai terve haladó nézeteinek, programjainak a csúcspontját jelenti. Nemcsak a török elleni szembeszállás legjobb és biztos módját mutatja meg, hanem ennek során jut el legmesszebb a társadalmi igazságok felismerésében. Amikor végiggondoljuk e nagyszerű terv részleteit, szinte forradalmi elképzelésnek érezzük Zrínyi programját. Ez azonban optikai csalódás. Zrínyi látszólag a feudális osztály ellen szól: valójában meg akarja menteni azt.

Akkor lett volna forradalmi követelés a Zrínyié, ha közvetlenül a néphez fordul és azt szólítja fel az új hadsereg megteremtésére és az uralkodó osztály vagyonának elkobzására. Ő azonban, bár látja már, hogy csak a nép ereje mentheti meg az országot, nem a néptől várja a kezdeményezést. Ha a parasztok öntevékeny megmozdulására számítana, akkor legalább azt kellene tennie, amit később Rákóczi cselekedett: jogokat, könnyítéseket helyezni kilátásba a jobbágyoknak a haza védelme fejében. Ilyesmiről azonban nincs szó az *Áfium*-ban. Zrínyi most is az uralkodó osztályhoz fordul, figyelmeztetve azt, hogy „az mi nemes szabadságunk az ég alatt sohun nincs, hanem Pannoniában" (650) és a magyar nemes számára a kiváltságos létének pusztulását jelentő sorsot villantja fel, amikor a röpirat végén a brazíliai kivándorlás lehetőségéről szól: „csináljunk koloniát, legyünk polgárrá" (676).

Az új hadseregnek az uralkodó osztály kezdeményezéséből kellene létrejönnie, az uralkodó osztálynak kellene azt ellenőrzése és legfelsőbb vezetése alatt tartania. Zrínyi az uralkodó osztályt akarja rábírni, hogy szánja rá magát erre a lépésre, ne riadjon vissza a nép felfegyverzésének kockázatától, és a hadsereg eltartásával kapcsolatos anyagi áldozatoktól. Zrínyi látja, hogy ez a haza megmentésének az útja, de azé a hazáé, melyben a feudális osztályé a hatalom. Az ő nagysága abban áll, hogy osztálya érdekeit a haza javával egybehangzóan tudja felmérni. Míg a többi főúr és nemes szűklátókörűen csak pillanatnyi érdekeire, vagyoni ügyeire gondolt, addig ő messzebb nézett és felismerte, hogy osztálya csak az általa javasolt feltételek esetén maradhat ura az országnak, saját létét csak nemzeti hivatásának vállalásával biztosíthatja. Mód Aladár pontosan megfogalmazta a kérdés lényegét: „Egyedül ő volt képes magánérdekét, mint egész osztálya érdekét s mint nemzeti érdeket felfogni és politikai koncepcióként megfogalmazni."[12]

Osztálya és a nemzet érdekeinek az összehangolásakor nem a nemzeti célt akarja leszűkíteni, hanem osztályát a nemzeti magaslatra felemelni. A nemességben nemcsak jogokat, de kötelességeket is lát. Az uralkodó osztálytól azt kéri számon, hogy nem teljesíti társadalmi funkcióját. A humanisták módjára állítja szembe saját kortársait az „igazi nemesség" eszményével: „A mostani nemes nem gondolja meg, micsoda az igaz nemesség, mivel nyerték meg az mi eleink a nemességet, mivel tartatik is meg. Egy nemzet sem pattog ugy s nem kevélykedik nemesség titulusával mint a magyar, maga annak bizonyítására, conservátiójára, látja Isten, semmit nem cselekeszik" (654). Ezt az osztályt — mint láttuk — nem tartotta elegendőnek arra, hogy saját maga védje meg fegyverrel az országot, de remélte, hogy a végveszély tudatosításával és lelkiismerete felébresztésével képes lesz megtenni a kezdeményező lépéseket a parasztokból álló új hadsereg felállításához.

Felhívásával és bírálatával Zrínyi az egész uralkodó osztályra akar hatni, mert a haza és osztálya megmentéséhez szükséges hadsereg csak egységes állásfoglalásból születhet meg.

[12] *Mód A.*: 400 év küzdelem az önálló Magyarországért. (6. kiadás) Bp. 1951. 49.

Ezért hangsúlyozza, hogy programját „senki egyes ur vagy generális végben nem viheti. Kicsoda tehát? Az egész ország! s az egész nemzetünknek [értsd: a kiváltságos rendek] unanimis consensusa kelletik erre" (669—70). Mindennemű feudális partikularizmust elutasít, amikor kijelenti, hogy ez a sereg nem lehet csak az ország valamelyik részének az ügye. Sőt az itt lakó népek összefogását is követeli: „Mindnyájunknak kell, akik magyarok, horvátok vagyunk, ebben concurrálnunk" (670).

Az állandó hadsereg terve nem veszít értékéből azáltal, hogy a feudális osztály érdekét szolgálja. Ez az adott korban szükségszerű volt, és e hadseregnek úgy kellett az uralkodó osztály javára működnie, hogy ezáltal a hazát mentse meg, nemzeti célkitűzést valósítson meg. Ez a hadsereg az uralkodó osztály politikai kezdeményezéséből és anyagi áldozatával, valamint a nép fegyveres részvételével, vagyis a társadalom mindkét alapvető osztályának a közös erőfeszítéséből jött volna létre. A *Török Áfium*-ban a nemzeti hadsereg programja született meg.

Az Áfium és a nemzeti abszolutizmus kérdése

Zrínyinek az *Áfium*-ban kifejtett terve megmutatta az egyedül helyes utat az 1660-as években fenyegető új török veszedelem elhárítására. Zrínyi azonban sohasem csak a legközelebbi célt tartja szem előtt, hanem a maximális programnak, a nemzeti abszolutizmus megteremtésének a távlatába állítja minden lépését. A továbbiakban azt kell megvizsgálnunk, hogy miképpen illeszkedik az új hadsereg terve és általában az *Áfium* mondanivalója Zrínyi végső célkitűzéséhez.

Nem szorul bizonyításra, hogy az állandó nemzeti hadsereg önmagában is egyenes folytatása Zrínyi abszolutisztikus politikájának. Állandó hadsereg és centralizált államhatalom egymást feltételezik. A hadsereg létrehozásában egységes állásfoglalást követelt, az egység pedig már a *Szigeti veszedelem* megírása óta az abszolutizmus gondolatával fonódott nála össze.

Jól rávilágít Zrínyi elképzeléseire az *Áfium*-nak az a szakasza, melyben a „felettébb való szabadság vélekedésé"-ről ír (669). Itt ugyan a garázda katonákról és a szabad legényekn-

ről van szó, de bízvást általános érvényűnek foghatjuk fel megállapítását: „Azt tartják a mi magyarink: non bene de toto libertas venditur auro. Igaz bizonyára az, nincs a szabadságnál szebb dolog, de viszont aki az ilyen militaris disciplinát szabadsággal ellenkező dolognak tartja, vagy bolond, vagy tunya, rossz és rest. Mert én azt vallom és assecurálom az én magyarimat, hogy ha jó militaris disciplinát instituálnak semmi ez világon nem leszen, ami az ő libertásokat jobban megtartsa s conserválja, mint az" (669). Zrínyi itt a fegyelem által biztosított szabadságot állítja szembe az anarchia szabadságával, az anarchia szabadságát pedig az otium megnyilvánulásának tekinti: „bolond, vagy tunya, rossz és rest" az, aki szabadságát a fegyelemtől félti. Ebből a megállapításból nemcsak az következik, amit maga Zrínyi levon belőle, hogy „aboleálni kell nékünk minden erőnkkel a szabad legénységet", hanem az is, hogy ez a fegyelmezett hadsereg a nemesség szabadságának a legfőbb biztosítéka lesz. Nem szorul bizonyításra, hogy a szabadság itt a feudális rendet jelenti: az állandó hadsereg amellett, hogy megteremti az ország védelmének a lehetőségét, képes megvédeni a feudális társadalom belső „rendjét" is. Zrínyi látta az új hadseregnek a centralizáció megteremtése szempontjából való jelentőségét: megakadályozná, hogy a tömegek lépéseket tehessenek a „felettébb való szabadság" érdekében, vagyis, hogy az uralkodó osztály uralma ellen törjenek, de másrészt rákényszerítené magát az uralkodó osztályt is a fegyelemre, az anarchia szabadságáról való lemondásra.

Az állandó hadsereg már csak azért is betölthette volna ezt a szerepet, mert nyilvánvaló, hogy Zrínyi ennek vezérségét önmagának szánta. Mikor azt mondja, hogy az új hadseregnek „m a g y a r generálisa legyen", magára gondol. Az új hadsereg terve tehát nemcsak katonai terv, de politikai is: az adott helyzetben az abszolutizmushoz vezető legfontosabb lépést jelentette volna, hiszen minden újkori nagy monarchia erejének az állandó hadsereg volt az egyik legfőbb alapja.

Zrínyi tehát, amikor 1660 körül ismét a török-kérdésre fordította főfigyelmét, az abszolutizmus tervét nem ejtette el. A török elleni védelem olyan módját dolgozta ki, amely az abszolutizmus megteremtéséhez is fontos lépést jelentett volna. Hasonlóképpen nem ejtette el Habsburg-ellenes törekvéseit

sem. Világosan látta, hogy az adott helyzetben nem lehetséges a Habsburgok elleni fellépés, sőt kívánatos volt a Habsburgoknak a török elleni harc számára való megnyerése. A törökkérdésnek azonban egy olyan rendezését jelentette volna az *Áfium*-ban kifejtett terv, amely egyúttal Bécs terjeszkedésének is gátat vetett volna és a Habsburgokkal szembeni függetlenség kivívását is biztosította volna. Mindennek világos jelei vannak magában az *Áfium*-ban.

A Habsburg-politika még most sem látta elérkezettnek az időt az ország meghódítására. A török elleni sikeres harc, a hódoltság visszaszorítása, vagy pedig megszüntetése továbbra is a magyarságot erősítette volna. A Habsburg-hatalom számára a statusquo fenntartása volt a cél, a magyarság érdekei a háborút kívánták. Zrínyi — mint éppen a *Mátyás-elmélkedések*ben láttuk — korántsem híve minden háborúnak. De most, a XVII. századi magyar helyzetben szilárdan háborús párti: „A békesség, a frigy, a csendes élet haszontalan gondolkodás nékünk, kárunkkal megtanultuk. Az mi első politikánk fegyver volt, most is annak kell lenni, mert mi egyébhez elégedetlenek volnánk, s ha a vitézséget megtudjuk, más subtilitásokat in ratione status mi megismerhetünk" (674). Zrínyi szerint a magyar állam-rezon követeli a háborút a törökkel. Ezt külföldi megfigyelők is világosan felismerték. Molin velencei követ 1661-ben ugyanerre az álláspontra jut: „Quest'infelice stato rende disperata quella Natione, perchè vedono l'eccidio loro vicino, e più sicuro nella continovatione di questa natura di pace, che nel prorompere in una aperta rottura."[13] Ez a magyar állam-rezon állt ellentétben Bécs állam-rezonjával, amely számára a béke fenntartása a magyar területek fokozódó felmorzsolódása árán is nyereség.

Zrínyi tervének Habsburg-ellenes perspektívája különösen az állandó hadsereggel kapcsolatban vetődik fel. Az új hadsereg a török visszaverésén, az országon belüli rend biztosításán kívül a Bécs elleni küzdelem legfőbb bázisa lehetett volna. Az a hatalmas hadsereg, melynek létrehozását Zrínyi háború

[13] Fontes Rerum Austr. II|27, 81. (Az idézet magyarul: Ez a szerencsétlen állapot a kétségbeesésbe sodorja a nemzetet, mert biztosabbnak látja halálát a béke ilyen megújítása, mint a nyílt törés esetén.)

esetére az egész nép fegyverbeszólításával tervezte, bizton ellen tudott volna állni a Habsburg-nyomásnak is. Ha elképzeljük, hogy Zrínyi terve szerint a török visszaverése, az elfoglalt területek felszabadítása után Magyarországon egy ilyen magyar hadsereg táborozik, akkor világos, hogy ezen az úton az ország teljes függetlensége biztosítható lenne.

Zrínyi természetesen óvakodik attól, hogy az *Áfium*-ban rámutasson terve Habsburg-ellenes oldalára. Nem is tagadja, hogy tervének egyes vonatkozásait egyelőre még nem közli. A hadsereg megteremtéséhez, írja, „sok dolog szükséges, akit nem is jó volna mind papirosra tennem" (670). Ez a mondata arra figyelmeztet, hogy ne értsük félre Zrínyi tartózkodását a Habsburg-kérdés éles felvetésétől. A királyt nem is kapcsolja ki a védelemnek általa tervezett rendszeréből, mert a végvári katonaságot továbbra is a király parancsnoksága alatt lévőnek tekinti: „A végbelit fizeti a király, fizesse az ország a derekát" (671). A szétszórt, helyhez kötött végvári haderővel szemben a Magyarország által fizetett és magyar generális által vezényelt „derékhad" persze sokkal ütőképesebb erőt képvisel, még akkor is, ha a 12 000-es létszám kisebb a végvári haderő számánál.

A *Vitéz hadnagy*-ban is alkalmazott módszer szerint igyekszik határvonalat húzni a király és a németek között, s támadásait ez utóbbiak ellen intézi. A király szerinte „minden igyekezetével azon vagyon, hogy minket mint sajátját oltalmazzon" (646). A bécsi kormány hadviselését és török politikáját viszont kíméletlenül leleplezi. Ez akkor is benne van soraiban, ha egy szó említést sem tesz Bécsről. Mikor arról ír, hogy a török támadásait, „arculcsapásait" meg kell torolni, így fakad ki: „Mindenen impune ment el eddig a török, mi penig, mint a láncon kötött s tartott ebek voltunk, és ha ki valaha leódozta magát, tehát mindjárt a magyar volt lator, a magyar piszkáló, a magyar békességrontó" (672). Ennek a haragtól izzó kijelentésnek az éle éppen olyan erővel irányul Bécs, mint a török ellen. Hiszen Bécs mindig készségesen elismerte a töröknek a magyar végbeliek elleni vádjait és éppen Zrínyi személyes példáján láthattuk, mennyire akadályozta, tiltotta a török rablások megtorlását. Zrínyiből itt a személyes élményektől fűtött indulat is beszél.

A német „szomszédról" azonban nyíltan is szól, s ez az *Áfium* egyik legkiemelkedőbb része. Voltaképpen megismétli, amit már a *Szigeti veszedelem*-ben elmondott Halul bég szavain keresztül. Csakhogy itt már mint a saját álláspontját adja elő és történeti példákkal bizonyítja. „Bizol-é németben, te okos horvát bán, Hogy hamar segitséget küld néked talán? — kérdezte Halul bég — Német mely tégedet az föld alatt kiván Lenni, segitséget hoz kárával talán?" A *Mátyás-elmélkedések* is megismételte ezt a gondolatot, amikor Zrínyi kifejtette, hogy a német és a magyar természetes ellenségek, „német és magyar fő sohasem lehet egy fő". Ezt a gondolatot húzza alá az *Áfium*, amikor Attila hunjainak példáját idézve kijelenti Németországról: „hogy kévánja a magyaroknak ismég oly talpraállását, akitül azután is tartani kelljen?" (646).

Zrínyi megállapítja, hogy a német segítségre számítani nem reális, mert a németek nem a mi érdekünk, hanem a sajátjuk szerint járnának el. Két pontban lehet összefoglalni Zrínyinek az esetleges német segítséggel kapcsolatos aggályait. Egyrészt nem volna elegendő és folytonos és nem időben jönne, hanem „rákhátont" („De bár az ugy légyen, eljüjjön az német, Rákhátont tinéktek hoz ő segitséget" — mondotta Halul), tehát nem jelentene érdemleges segítséget. Másrészt „alig hihetem" — írja, hogy „az a mi nehézségünk nélkül lészen, hogy az ha nyér mit, magának ne akarja tartani azt" (646—7), vagyis nem segíteni, de hódítani akar.

Ezeket a megállapításokat kiegészíti az a pompás rész, melyben történeti példákon keresztül leleplezi a császári csapatok korábbi magyarországi tevékenységét. „Ki nem esmérheti német barátságát? — Leginkább magyarhoz gonosz akaratját? — Hogy gyülöli német az magyar katonát, — Ha akarod adok néked ezer példát" — olvashattuk már az eposzban. Az ott jelzett példákat sorolja most fel: a csúfos vereséget szenvedő császári generálisokat, az idegen kapitányok által gyáván feladott várakat stb. Ezek a példák igazolják Zrínyinek azt a megállapítását, hogy Mohács óta a „derekas veszedelmek az idegenektül estek" (648), a császári csapatok hadműveleteinek története a vereségek, árulások története volt. „De nem láttunk viszont ennyi sok dicsőséges más operatiókat, avagy szállott váraknak megsegitését, avagy török földön vitéz prog-

ressusokat; és ha melyek voltak is talám néha, egy április szélhez hasonlók voltak azok a segitségek, melyek oly nagy dicsekedéssel hazánkban jöttek nyáron, s aratás után ősszel jól megrabolván országunkat, visszamentek s magunkat magunknak hattak" (649).

Zrínyi a németekről általában beszél, midőn segítségüket valószínűtlennek, illetve károsnak tartja. De különbséget tesz a Habsburg-tartományok és a birodalmi németek között a katonai képességek tekintetében. Az osztrák tartományok hadainak még a katonai képességeit is kétségbe vonja, mikor az idegen kiképző tisztek alkalmazásáról szól: „dicsérném a németeket is, de nem a mi szomszédinkat Stiriából, Austriábul, hanem az Imperiumbelieket, akik ama régi jó nemzetöktől még nem degeneráltak" (667). A németellenességen belül tehát még egy külön osztrákellenesség is jelen van, ami teljesen érthető.

Vissza kell azonban térnünk a király és a Habsburg-ház kérdésére. A királyról nemcsak azt jelenti ki, hogy minden igyekezetével támogatna bennünket, hanem egy egész sor okot sorol fel (pénzügyi nehézségek, a birodalmi zavarok, franciákkal való ellentét stb.), melyek eleve valószínűtlenné teszik, hogy az állítólagos „minden igyekezet" bármi kedvező eredményre vezessen. Zrínyi nem akar nyíltan a király ellen szólni, és igyekszik egy lojális nyilatkozattal elejét venni, hogy művét nyíltan Habsburg-ellenesnek tekintsék, de a király akadályoztatásának hangsúlyozásával eléri a célját: bebizonyítja, hogy a királyra nem számíthat a magyarság.

Ha a sorok mögé is nézünk, akkor arra is hozhatunk példát, hogy burkoltan bár, de megteszi észrevételét a király „minden igyekezeté"-re is. Az *Áfium* bevezetésében a török veszély nagyságát felismerni nem akaró magyarokat a tengeri medvéhez hasonlítja, amely nem fél a villámtól, hanem a legnagyobb mennydörgés közepette éppen a legmagasabb kősziklán alszik. A gondolatot így folytatja: „Az borostyánfának is irják a naturalisták menykő ellen való bizodalmát; ugy vagyon, azért is adtuk magunkat ennek a l a u r u s n a k árnyéka alá, hogy megmaradhassunk. De félek rajta, hogy a Fatum ennek a nemes ágnak az erejét megtompitotta csak a mi veszedelmünkre is, vagy hogy hervad belső titkos okokbul gyükere" (642). A borostyán, a laurus nyilvánvalóan a császári babért jelenti és Zrínyi

azokat bírálja itt, akik azt hiszik, hogy ez a megtompult erejű és gyökerében korhadó császári babér, vagyis a Habsburg-ház, megvéd a mennykő ellen. Ezzel a burkolt hasonlattal fejezi ki őszinte érzéseit, ellentmondva az előbb idézett lojális nyilatkozatnak.

A királytól való eltávolodását példázza az a mondata is, melyben az uralkodó osztályt áldozatvállalásra buzdítva, „Istenünkért, hazánkért, feleségünkért, gyermekeinkért" (670) tartja szükségesnek a kincsesládák megnyitását. A *Szigeti veszedelem*ben ez még másképp hangzott. Ott a szigeti hős az eskütétel előtt mondott beszédében így szólt: „Harcolnunk peniglen nem akarmi okért — Kell, hanem keresztény, szerelmes hazánkért, — U r u n k é r t, feleségünkért, gyermekinkért." „Urunk" alatt nyilván a királyt értette Zrínyi. Az *Áfium*-ban ez az „urunk" már kimaradt!

Az *Áfium*-nak a Habsburg és német segítséggel szembeni érvelése töretlenül folytatja ugyanazt a politikai koncepciót, melyet Zrínyi a *Vitéz hadnagy*-ban, majd a *Mátyás-elmélkedések*ben kidolgozott. A Habsburg-ellenes politika szempontjából új terve nem visszalépést, hanem előrelépést jelentett, mert az állandó hadseregben a Bécs elleni küzdelem legbiztosabb bázisát hozta volna létre. Az *Áfium*-ban a török elleni harcon van a hangsúly, mert ez a kérdés áll az előtérben, de Zrínyi új elgondolása a végső célnak, a nemzeti abszolutizmus megteremtésének is az útja.

Felmerül azonban a kérdés, hogy helyes volt-e mindenféle idegen segítségnek olyan mértékű kizárása, mint amelyet az *Áfium*-ban találunk. Hogy állunk az idegen segítség kérdésével á l t a l á b a n ?

Zrínyi nem elvileg ellensége az idegen segítségnek. Nem valamiféle nemzeti gőg és elzárkózás szól szavaiból. „Nem szégyen attul tanulni, aki többet tud, szégyen megkötni tudatlanságban magát s nem tanulni" (668) — írta az idegen tisztek alkalmazására vonatkozó javaslatának indokolásában. Az *Áfium* végén pedig határozottan kijelenti, hogy ha új hadsereget teremtünk, akkor fogunk segítséget kapni, és az hasznos is lesz. Zrínyinek az a főgondolata ebben a kérdésben, hogy „az idegenek ne legyenek szükségesek principaliter, hanem accessorie" (650). És ez az álláspont vitathatatlanul helyes.

Ő maga tiltakozik az ellen, hogy szavait más népek lebecsülésének fogják fel: „Ne adja Isten azt, hogy az én pennám az idegen nemzeteknek akármelyikéről is igyekezzék gyalázatokat irnia: nem az én célom az, mert tudom, minden nemzetnek maga dicsőségét elegendőképpen mindennap históriákkal is bizonyítani" (649). Semmi okunk sincs kétségbevonni, hogy ezt őszintén mondotta, hogy ez volt a szándéka. Azok az érvei azonban, melyekkel az egyes nemzetek segítségébe vetett hitet akarják eloszlatni, nem mindig szerencsések, és nem mindig felelnek meg a valóságnak. Mikor reális külpolitikai tényezőkkel megokolja, hogy Lengyelország, Itália, Spanyolország és Anglia miért nem jöhetnek számításba, helyesen jár el. Más a helyzet Franciaország és Oroszország megítélésében.

Franciaországgal kapcsolatban is teljesen jogos az a megállapítás, hogy komoly, érdemleges segítségre nem lehet számítani. Ezt éppen eléggé igazolták a későbbi események, Thököly és Rákóczi Ferenc francia kapcsolatai. A régebbi magyar történelemből is hoz Zrínyi két példát, melyek azt mutatják, hogy „nem igen sok jót várhatni" a francia segítségtől. De a reális külpolitikai okok felsorakoztatása helyett főleg a franciák elítélő jellemzésével indokolja álláspontját: „francuz ha győzedelmes eltürhetetlen, ha nyomorodott semmirekellő" (647). Ez a megállapítás Zrínyi fenti nyilatkozata ellenére is elfogultságra mutat.

Fokozottan hibás Zrínyi indokolása az orosz segítség esetében. A hangsúly itt is a jellemzésre esik, és ez a jellemzés nem felel meg a valóságnak, hanem torzítja azt. Nem nehéz megtalálnunk az okát; Zrínyi az oroszokkal szemben ellenséges forrásokból szerezte az orosz népre és államra vonatkozó ismereteit. Herberstein, Paulus Jovius és mások leírásainak rosszindulatú megállapításai térnek vissza Zrínyinél, mikor az orosz nép „gorombaságá"-ról, az orosz politika „ostobaságá"-ról, és különösen az orosz hadakozás „semmirekellő"-ségéről beszél.[14] Elég, ha az orosz népnek a lengyel hódítók elleni hősies és győzelmes harcaira gondolunk, és rögtön kitűnik Zrínyi véleményének tarthatatlansága a Nagy Péter előtti évszázadra vonat-

[14] Herberstein „Rerum Moscovitarum Commentarii" és Jovius „De legatione Moscovita" című műveit lásd Zrínyi könyvtárában: Bibl. Zr. 60. 52.

kozóan is. Szmolenszk két évig tartó hősies védelme III. Zsigmond hatalmas seregével szemben, Kuzma Minyin és Pozsarszkij népfelkelése és a lengyelek diadalmas kiűzése Moszkvából, Azov várának elfoglalása, majd a török ostrom visszaverése mind olyan XVII. századi események, melyek a leghatározottabban ellentmondanak annak, hogy „az ő hadakozásuk semmirekellő, vitézségek nevetséges".

Ha azonban Zrínyi indokolását el kell is vetni, abban igaza van, hogy 1660 körül a török elleni védelmet orosz segítségre építeni „álomhoz hasonló". Ennek megvoltak a maga politikai okai, legfőképpen az, hogy az orosz állam ezekben az évtizedekben a századeleji hosszú lengyel és svéd háborúk pusztításai és a trónbitorlók garázdálkodásai után, az állam belső szilárdságának a helyreállításával volt elfoglalva. Abban viszont megint téved Zrínyi, hogy az orosz segítség vagy szövetség gondolatát nemcsak az adott helyzetben, hanem általában elveti. Mikor ezt írja: „noha tudom, hogy némely nagy emberek nem tudom micsodás reménységeket csináltak magoknak", ti. az orosz segítségben, akkor talán Bethlen Gáborra gondol, aki élete végén komolyan foglalkozott az orosz szövetség gondolatával és lépéseket tett ennek a megvalósítására. Korántsem volt álom Bethlen elképzelése, és Zrínyi után a Rákóczi-szabadságharc története is bizonyítja, hogy az orosz segítség a legreálisabb elképzelés a Habsburg-ellenes függetlenségi harcok korában. Miként II. Rákóczi György lengyel hadjáratának a kérdésében, úgy itt is megmutatkozik még Zrínyi külpolitikai tájékozódásának és biztonságának a hiányossága. Alaposabb tájékozódás esetén nemcsak másképp ítélte volna meg az orosz népet, államot és hadsereget, hanem az oroszokkal való együttműködést sem nyilvánította volna eleve reménytelen gondolatnak, megláthatta volna, akárcsak Bethlen, a jövő lehetőségeit.

Visszatérve az eredetileg felvetett kérdéshez, azt mondhatjuk, hogy ha tévedett is Zrínyi egyes nemzetek megítélésében, helyesen járt el, amikor rámutatott, hogy a konkrét helyzetben egyik külföldi ország segítségébe sem szabad vetni a reménységet. Annál inkább helyes Zrínyi álláspontja, mivel tudjuk, hogy a különféle külső segítségben való bizakodás éppen az ország reakciós és áldozatvállalástól irtózó elemeinek volt a magatartása. És végül, ahhoz, hogy a magyar uralkodó osztályt tettre

indítsa és az általa javasolt új hadsereg megteremtésére sarkallja, erőteljesen ki kellett domborítania, hogy az ország megvédésében csak saját erőnkre támaszkodhatunk.

Zrínyinek az *Áfium*-ban kifejtett terve — egyes részletbizonytalanságok ellenére is — az egyedül lehetséges politikai és katonai koncepció az Erdély bukása utáni súlyos helyzetben. Helyesen látta Zrínyi az új hadseregben a jövő útját. „Én azt az ármádát örökösnek akarom lenni" (658) — írja annak jeléül, hogy nemcsak a pillanatnyi helyzet megoldására gondolt, hanem időtálló, tartós és az ország sorsát hosszú időre előremozdító intézkedésre, reformra.

Az Áfium stílusa

Zrínyi prózastílusának fokozatos fejlődését, művészi gazdagodását figyelhettük meg a *Tábori kis traktá*-tól a *Vitéz hadnagy*-on át a *Mátyás-elmélkedések*-ig. Ezt a fejlődést utolsó nagyobb prózai műve, a *Török áfium* tetőzi be. Ebben a fejlődésben és az *Áfium* kitűnő stílusában nemcsak valami egyszerű evolúciót, az írói gyakorlat lassú tökéletesedését kell látnunk. Természetesen erről is szó van, és erre mutat például a latinizmusok csökkenése, illetve a magyar szövegbe való még jobb belesimulása. Sokkal lényegesebb azonban, hogy az *Áfium* tárgya és műfaja Zrínyi írói képességeinek kibontakozásához több, tágabb teret nyújtott, mint akár a *Vitéz hadnagy*, akár a *Mátyás-elmélkedések*.

Zrínyi korábbi prózai munkáiban értekezett, elmélkedett. Értekezéseit és elmélkedéseit a mondanivaló igazsága mellett az tette olyan lebilincselővé, hogy nem száraz, elvont vagy a kérdéseket valami előkelő magaslatról kezelő fejtegetések voltak ezek. Minden során érezni lehetett a személyes izgalmat, a teljes írói és emberi azonosulást mondanivalójával. Vagy nyíltan is kitört ez a személyes hang, mint a *Vitéz hadnagy* számos részében, vagy csak lappangva, mintegy belülről fűtve volt jelen, mint a *Mátyás-elmélkedések*-ben. Ezekben a műveiben az előtte álló írói és politikai feladat mégis arra kényszerítette, hogy fékezze a személyes indulatot. Nem egy példát lehetne találni arra, hogy elragadtatja magát és egy nagyszerű lírai jellegű kifakadással szakítja félbe a tárgyalást, de azután, valamely

egyszerű fordulattal („De hagyjunk ennek most békét. . ." és ehhez hasonlók) vissza kell hogy térjen az előző vágányra.

Az *Áfium*-nál nincs szükség a személyes szenvedély ilyen fékezésére. Elmélkedések, fejtegetések helyett most röpiratot ír, publicisztikai művet. Itt maga a műfaj is követeli azt a hangot, amelyet Zrínyi megüt. Zrínyi prózai művei már korábban is gyakran az élőszó, a közvetlen beszéd erejével hatottak, és nagyban emelték azok stiláris színvonalát. A *Török áfium*-ban szabad tere nyílik erre, és röpiratát valósággal szónoki remekműként írja meg. Fel kell hívni a figyelmet Zrínyi líraiságára is. Ő, az egyik legnagyobb magyar epikus, telve volt lírával. Erre eposza is bizonyság, amely szebbnél szebb lírai részletekkel bővelkedik. Ez a líraiság élete további szakaszában egyre fokozódott: prózai művei elé írt előszavai, dedikációi, a *Vitéz hadnagy* számos aforizmája prózába feloldott lírai költemény. A líra még az erre kevesebb teret nyújtó *Mátyás-elmélkedések*ben is áttör időnként. Igazi lehetőség erre a lírai hangra azonban éppen az *Áfium*-ban nyílott. Az értekezés, a fejtegetés nem alkalmas arra, hogy az író a lírai személyesség, élményszerűség, átéltség hangján adja elő gondolatait. A publicisztikai és szónoki törekvéssel viszont teljesen összefér, sőt nagyban emeli azt.

Ez az *Áfium*-ban kiteljesedő személyesség, líraiság és szenvedélyesség természetesen nem a műfajból ered, hanem a témából, a mondanivalóból, hiszen ez határozta meg magának a műfajnak a jellegét is. Zrínyi műveiből világosan kiderült már, hogy foglalkoztatta őt a török-kérdés, a Habsburg-kérdés, az abszolutizmus, a katonaság reformja és még annyi más. Ha azonban azt nézzük, hogy mi állt hozzá a legközelebb, a magyar nép melyik nagy problémájához fűzik a legmélyebb gyökerek és a legtöbb élmény, akkor ez kétségkívül a török elleni harc ügye. Többi nagy elgondolása is mind a török-kérdésből nőtt ki. Érthető ezért, hogy amikor egy törökellenes riadót kell írnia, akkor maga a téma, a nemzete és családja ősi ellenségével szembeni harc, elementáris erővel dobja felszínre érzelmeit, indulatait, az ellenség engesztelhetetlen gyűlöletét és népe féltő szeretetét. A török elleni harcról beszélve a legmélyebben átélt gondolatokat adja elő, a nemzeti ügy és a személyes érdekeltség olyan fokú összeszövődése áll elő, amely teljesen indokolttá teszi a mű lángoló líráját.

Az *Áfium* úgy kezdődik, mint egy kirobbanó vulkán. A Krőzus király fiáról szóló történet és az írónak ebből kiinduló szenvedélyes felkiáltásai jelzik, hogy hosszú hallgatás után, mintegy ráébredve már arra, hogy mi a teendő, zúdítja elő eszméit. II. Rákóczi György bukása után a tétovázás, tapogatódzás, kiút-keresés néhány esztendeje következett. Ezekben az években írt levelei, elsősorban Ruchich alispánhoz írt bizalmas baráti írásai inkább elégikus hangúak, panaszosak, a lefojtott indulatot tükrözik. Gúnyos csipkelődésekkel vannak tele ellenfelei iránt, és uralkodó bennük a tettrekész, de kényszerűségből tehetetlen nagy ember vívódása. Zrínyi a világos, jól átgondolt koncepciók embere, aki meghatározva a helyes utat, szélsebesen szeret haladni a cél felé. Az 1657—60-ig terjedő években nem volt még előtte sem tisztázva a koncepció, csak forrtak benne az indulatok, de nem volt meg az irányuk, a céljuk. Az *Áfium* éppen annak köszönheti létrejöttét, hogy Zrínyi ismét felismerte, mi a leghelyesebb teendő. Őt magát is rabul tartja új elgondolásának nagyszerű távlata. A hosszú, keserves keresés után megtalált kincsen ujjongó ember lelkesedésével, sietve, rohanva, kiabálva, üvöltve akarja közölni eszméit, terveit a nemzettel. Innen az *Áfium*-nak ez az elemi ereje, kirobbanó stílusa.

De van ennek egy másik oka is. Az *Áfium* megírása előtti években egymást érték a súlyos események: II. Rákóczi György halála, Erdély újabb dúlása, a kanizsai ostrom beszüntetése, Várad eleste. Ezek az események betetőzték a romlásnak azt a folyamatát, amely 1657-tel megindult. A messze látó és az események logikáját felismerő Zrínyire valósággal rászakadnak ezek a kínos és a nemzet számára végzetes történetek. Ez is érthetővé teszi a hazafiúi aggódásnak és a henyélők, az alvók, a vakok ostorozásának azt a pátoszát, amelynek itt tanúi vagyunk.

Ezek a körülmények érthetővé és indokolttá teszik, hogy prózaírói művészete, stílusa itt szárnyal a legmagasabbra. A téma, a műfaj és a belső lírai szenvedély teljes összehangzása alakítja ki az *Áfium* stílusának egységét. Itt már nem beszélhetünk olyan különböző stíluselemekről, mint a *Mátyás-elmélkedések*-ben. Ott bizonyos narratív, elmélkedő és szentenciózus stíluselemeket különböztettünk meg. Ezek szilárd egységbe ötvöződtek, de mégis szinte mondatonként, sőt néha egy-egy összetett

mondaton belül szét lehetett őket választani. Az *Áfium*-ban nincs meg a stílusnak ez az összetettsége. A szerző lírai hevülete még az olyan részeket is beleolvasztja a stílus egységébe, mint a hadsereg tervére vonatkozó konkrét javaslatok. A stílus egységes jellemvonásához tartozik a buzdító, korholó hangnak a polemikus stílussal való összefonódása. Miként a röpirat gondolatmenetének végigkísérésekor láttuk, az *Áfium* egyúttal vitairat. Nem elégszik meg sohasem egy-egy állítás bizonyításával, érvekkel való alátámasztásával, hanem gondoskodik az ellenfél várható ellenvetéseinek a megcáfolásáról is. Ez a tárgyalási mód már a *Vitéz hadnagy* több részében is felbukkant, itt kiteljesedik.

Nézzük most meg, hogy milyen sajátságokban nyilvánul meg ez az egységes szenvedélyes, személyes, lírikus, adhortatív és polemikus stílus.

Mindenekelőtt a mű soha meg nem nyugvó, rohanó sodrában. Ezt biztosítják hatalmas körmondatai. Nagy lélegzetű írás ez, ahol az író gyakran nem tudja bezárni gondolatát. Az egy hatalmas mondatba beszorított gazdag gondolati tartalmat azonban mesterien tudja formába önteni. A mondatszerkesztés, a különböző mellérendelő és alárendelő mondatok, valamint igeneves szerkezetek összeillesztése mindig hibátlan, magyaros, sohasem erőltetett és fárasztó. Figyeljük meg ezt a körmondatát: „Ismég, ki volt ennek hadnagya? ugyancsak szintén ilyen, vagy aki még jobban megelőzte a többit részegséggel, garázdasággal, kevélységgel, aki a maga vitézsége rudimentáit vagy kassai kereskedőkön, vagy kecskeméti tőzséreken, vagy soproni kalmárokon, vagy más szabad városok s szegény polgárok kárán végezte el; aki nem a jó hirért, névért, s becsületért, hazájához való szeretetiért iratta be magát a hadakozásban, hanem hogy jobban ezeket az ott fenn megírt virtusokat szabadabbul üzhesse; aki hogy jobban valami boszuját valamely falura vagy nemesemberre tölthesse, kévánt hadiemberré lenni, hogy evvel a titulussal mind módot mind mentséget vétkének, mind impunitást találjon" (653—4). Megfigyelhető, hogy ez a hosszú mondat egymást követő „aki" kötőszós alanyi mellékmondatok egymásutánjára épül. Így a körmondaton belül bizonyos ismétlődés, a mellékmondatok bizonyos ritmusa valósul meg. Ezzel kerüli el a bonyolultságot, ezért nem áttekinthetetlen. Az egyes alanyi mellékmondatokon belül azután a mondat különbözőképpen

tagolódik tovább: egyszer ellentétes mondatokra, máskor célhatározó mellékmondatokra stb.

A hosszú mondatok szerkesztésének ez a módja végigkísérhető a mű egészén. A legtöbb körmondat az egytípusú mellékmondatok halmozásából tevődik össze. Például mikor a lengyelektől várható segítség kérdéséről beszél, hét „mert" kötőszóval bevezetett okhatározó mondattal fejti ki, hogy miért nem lehet a lengyelekre számítani. A király segítségének kérdését elemezve viszont ötször egymásután „noha" kötőszóval kezdődő feltételes mondattal mutat rá azokra a körülményekre, melyek a királyt a segítségnyújtásban akadályozzák. Az összekapcsolt mondatoknak ez a párhuzamossága néha még élesebben megnyilvánul azáltal, hogy nemcsak azonos típusú és azonos kötőszóval ellátott mondatok sorakoznak egymás mellé, hanem ezen belül a gondolatpárhuzamokat egyes szavak ismétlődése is aláhúzza: „Szegény magyar nemzet, annyira jutott-e ügyed, hogy senki ne is kiáltson fel utolsó veszedelmeden? hogy senkinek ne keseredjék meg szive romlásodon? hogy senki utolsó halállal való küzködéseden egy biztató szót ne mondjon?" (641). Mikor Zrínyi felsorolja, hogy a különböző császári kapitányok és zsoldosok mennyi várat engedtek elpusztulni, akkor egy egész sor mondaton keresztül ott szerepel ismétlődő fordulatként az „idegenek miatt" kifejezés; néha váltakozva „idegen nép miatt", „idegen volt" szerkezetekkel. A különböző német generálisok siralmas szerepléseit tárgyaló mondatok pedig mind „Tekintsük" szóval kezdődnek. Számos hasonló példát lehetne még idézni.

A barokk stílusra oly jellemző halmozás tehát az egyik jellegzetessége az *Áfium* mondatszerkesztésének és a mondatok egymásutánjának.[15] Ez a halmozás az egyik biztosítéka a stílus ütemének és ritmusának. Ez a halmozás azonban nemcsak az egyes mondatok vagy mellékmondatok egymásutánjában érvényesül. Igen gyakori, hogy egy mondaton belül ugyanazon felkiáltó, mutató vagy más szócska ismétlődése húzza alá a halmozást: „imé kiáltok, imé üvöltök" (641); „ihon a veszedelem, ihon az emésztő tüz" (642); „Anglia csaknem más világ, más természet, más hadakozás, nincs olyra

[15] Vö. *Angyal E.:* A 300 éves Sz. V. Nyr 1951. 167—8.

s e m szükségünk, s e m kívánhatjuk" (648) stb. A határozatlan névelő ismételt kitétele és a birtokosjelzős szerkezet vonja szorosan egybe a következő mondat négy egymásra halmozódó alanyát: „egy canicula melege, egy februáriusnak szele, egy éjszakának virrasztása, egy napnak koplalása megrontja a hadainkat" (654). Máskor a tárgyas-igeneves szerkezetek egész sora halmozódik egy-egy mondaton belül: „Ott mit tanulnak? innya; mi többet? pompáskodni, egy mentét arannyal megprémezni, egy kantárt pillangókkal felcifrázni, egy forgóval, egy varrott lódinggal pipeskedni, egy paripát futtatni, egy szóval: esküdni, hazudni és semmi jót nem követni" (654).

A mondatok, mondatrészek ismétlődésén, párhuzamosságán felépülő hatalmas mondatok mellett a stílus erejének, sodrának másik főtényezője az elválasztó és ellentétes mondatszerkesztések sokasága és a kérdés-feleletek. Az *Áfium*-ban legtöbbet használt kötőszók a v a g y, d e és h a n e m. Se szeri, se száma az olyan szerkezeteknek, mint „a v a g y megoltamazzuk magunkat, a v a g y vitéz módra halunk meg". Egyes helyeken, például a röpiratnak a veszély nagyságát felidéző bevezető részében szinte minden második mondat ellentétes az előzővel, „de" kötőszóval elválasztva tőle. A gondolatmenetet az állítások és tagadások, az egymással ellentétes megállapítások egymásutánja viszi előre. Éppen ebben a sajátságban fejeződik ki az *Áfium* stílusának polemikus jellege. Ez gyakran nemcsak mondatok között, de egy mondaton belül is élesen jelentkezik: „Valaki azt mondja talám, hogy nincsen, én penig azt mondom, hogy vagyon" (670).

A jelenségek éles elválasztását és az ellentétek kiélezését fokozzák a szerző gyakori kérdései. Kezdetben ezeket az ellentmondó kérdéseket külön be is vezeti: „Itt talám valaki engemet megszólít s kérdi tülem: mit akarsz ezekbül a sok beszédekbül kihozni?" (650). Később már szinte drámai párbeszédhez hasonlít Zrínyi előadása: „ezt senki egyes ur vagy generális végben nem viheti. Kicsoda tehát? Az egész ország!" (669). Még gyakoribb azonban, hogy nem valamely kétkedőnek a kérdéseit teszi fel, hanem ő maga kérdez úgy, hogy az olvasó ne is felelhessen rá mást, mint amit ő maga rögtön a kérdés után kimond: „Ime tolláltam a három difficultást. . .; mi tarthat meg attul,

hogy ne nyuljunk hozzá? Semmi elhiggyétek, ha akarjuk; akarnunk kell penig, ha megmaradást kévánunk" (671).

A stílus személyességét, szónoki jellegét, az élőszó erejének hatását biztosítja, hogy Zrínyi legtöbbször második vagy első személyben beszél. Érvelése az író személyes felhívása: é n, Zrínyi beszélek h o z z á d, a nemzethez. A megszólítások, felhívások ezért majd mindig tegező jellegűek, terveit, érveit pedig mindig első személyben mondja el.

Az *Áfium* stílusának számos sajátságát lehetne még felsorolni. Ezek azonban többnyire olyan sajátságok, melyek Zrínyi korábbi prózai műveiben kibontakoztak már. Így a képszerűség, a találó hasonlatok (például: „gázolja nemzetünket, országunkat, m i n t e g y e r d e i k a n a s z é p e n p l á n t á l t s z ő l ő t"), népi szólások („akinek nem borja nem nyalja"), közmondások, példázatok (a tengeri medvéről, pacsirtáról) — mind olyan jelenségek, melyekkel már kellően megismerkedtünk.[16] Az *Áfium* lendületes, szédítő iramú érvelése során amúgy is kevesebb hely jut a stílus ilyen képszerű kidolgozására, mint különösen a *Vitéz hadnagy*-ban. Az elmélkedő írásokban a közmondások, szólások, hasonlatok jobban érvényesülhettek; itt inkább csak színezik a stílust, semhogy fősajátságát alkotnák.

Az *Áfium*-ban is jelen van Zrínyi tömörsége és pontos fogalmazása. Mikor öt-hat hasonló mondatot halmoz egymásra, vagy ugyanarra a jelenségre egész sor változatban tér vissza, sohasem mond fölöslegeset. Nem találunk itt szószaporítást vagy nyelvi pongyolaságot.

Az *Áfium* nyelve, stiláris kiképzése méltó a kiváló mű eszméihez, Zrínyinek itt kifejtett gondolataihoz, terveihez. A *Török áfium* az első magyar nyelvű klasszikus publicisztikai remekmű.

Az Áfium visszhangja

Zrínyi nem sokkal műve elkészülte után, 1661 tavaszán megküldte azt Vitnyédynek, aki 1661. június 29-én kelt levelében üdvözli urának újabb tervét és kitűnő írását. Az *Áfium*-

[16] Vö. *Heller* 25—7.

ból vett fordulattal („ihon az emésztő tüz") kéri Zrínyit: „segélje hazájában lévő nagy tüzet eloltani", majd magáról a röpiratról és annak kiadásáról szól: „Az Nagyságod nekem concedált bölcs és nemzetünk homályban levő régi dicsőségének helyre hozandó mediumirul istenes irását, kegyelmes parancsolatja szerint, ime visszaküldöttem: magam akartam megvinni, hogy nagy alázatossággal megmondhattam volna Nagyságodnak, ezzel és több irásival ugy vagyon Nagyságod, mint az kinek nagy kincsi vagyon és másoknak nem engedi tudni, annyival inkább hasznát venni. Bizony megérdemelné, hogy arany betükkel nyomtatnák ki és ha Nagyságod megengedné énnekem s másodszor ily kegyelmesen concedálná, bizony nagy jó szivvel kinyomtatnám, de félek attul, csak ez szándékom is Nagyságod előtt kellemetlen leszen, mindazonáltal hagyom az Nagyságod kegyelmes dispositiojára."[17]

Mint ismeretes, Zrínyi nem hajlott bizalmasa tanácsára és javaslatára, s miként előbbi prózai műveit, úgy ezt sem nyomatta ki. Mivel az *Áfium*-ot a nemzet felrázása érdekében írta, a kinyomtatástól való húzódozás kevésbé érthető, mint előbbi munkáinál. Esetleg az udvarral szembeni óvatosság vezette abban, hogy csak kézirat útján engedte terjedni? Biztos feleletet erre a kérdésre nem adhatunk.

Az *Áfium* azonban korábbi prózai munkáival ellentétben így is sokakhoz eljutott, és élesztője lett a nemzeti törekvéseknek nemcsak Zrínyi életében, de azután is.

Pontosan persze nem tudjuk, hogy milyen mértékben vált ismeretessé Zrínyi írása kéziratos másolatok útján. A *Vitéz hadnagy* és a *Mátyás-elmélkedések* egyetlen fennmaradt másolatával (az erről készült XIX. századi további másolatokat nem számítva) szemben, a *Török áfium*-ról tíz XVII. századi, illetve XVIII. század eleji másolatról van tudomásunk, és ehhez csatlakozik még az 1705-ös Forgách-féle kiadásról készült másolatok sora. Ez a tény az *Áfium* széleskörű elterjedtségére mutat.[18] Az *Áfium*-ban kifejtett eszmék hatása pedig Zrínyi halála után, a kuruc publicisztikában, széltében fellelhető.

[17] Vitnyédy I, 155—6.
[18] *Markó* 50—4, 267.

Számunkra m o s t az a kérdés lényeges, hogy még Zrínyi életében mi lett az *Áfium*-ban kifejtett eszmék útja, a nagy tervek sorsa. Az *Áfium* egyes másolatai a 60-as évek elejéről valók, ami arra mutat, hogy sokan olvashatták már elkészülte után is. Jól megfigyelhető az *Áfium* eszméinek a hatása Vitnyédy levelezésében. Nemcsak a Vitnyédynél már annyira megszokott és most az *Áfium*-ból fokozottan táplálkozó zrínyies stílusfordulatokról, az *Áfium*-ban olvasott példáknak, például Ezópus nyulainak emlegetéséről van szó. Vitnyédynek 1661-ben és azután írt levelei tele vannak a nemzet elfajulásának emlegetésével és Zrínyinek a tunya magyarság elé példaképül állításával. Vitnyédy mindazt, amit Zrínyi az *Áfium*-ban követelt, Zrínyi magatartásában, hazaszeretetében, áldozatvállalásában példázva látja. Azt kívánja, hogy Zrínyi „másokat is ébresszen föl szegény utolsó veszedelemben lévő hazánknak oltalmára"; Zrínyi az, aki mindent megtesz, hogy „segélje hazájában lévő nagy tüzet megoltani". Kiemeli róla, hogy hazáját „idegen nemzeten kivül is az mint lehet, kivánja azt segíteni". Nem zárkózik el az áldozatvállalástól, „nem haszontalan heréje, hanem hasznos fia édes hazájának, az ki értékét nem nevetségre való pompáskodásra, se pedig részegségre vagy tobzódásra költi". Nyilvánvaló, hogy ilyen és ehhez hasonló, Zrínyiről szóló kijelentéseiben az *Áfium* egyes gondolatai térnek vissza, nemegyszer csaknem szó szerint, mint az „utolsó veszedelem", az „emésztő tüz" képzete, vagy az *Áfium*-ban éppen „pompáskodás", „részegség" miatt bírált nemesifjakkal való szembeállítás esetében.

Vitnyédy konkrét kérdésekben nemegyszer az *Áfium* érvelésének egyes részeit alkalmazza, Zrínyi érveivel hadakozik a helyes álláspont érdekében. Néhol ez egészen szembetűnő. Azok ellen, akik német csapatokat hoznak be az országba, így érvel: „Az régi jó magyarok, és még csak az mi időnkbeliek is némelyek, azt tartották nagy nyereségnek, ha országunkból az németeket ki tudták beszélni, ellenben az mostaniak közül némelyek azt tartják nagy szerencséjeknek, hogy magok és maradékjok romlására behozatják őket. Bizony ha megtekintjük csak Istvánffyt is, megtanulhatjuk abból, mennyi nevezetes praesidiumot árultak el az németek, mennyi hazánk javára való szép alkalmatosságot rontottak el, és mennyi veszedelmes pusztulásra való okot adtanak, az istentelen tisztviselők, az ő gond-

viseletlenségek, passiojok és ambitiojok miatt.” Az Istvánffyra való hivatkozás, a várfeladások és a német pusztítások emlegetése az *Áfium*-nak a német katonaságot bíráló részére megy vissza. Egy más alkalommal az erdélyieket figyelmezteti az összefogás szükségességére, és a perzsákkal harcoló görögök példáját idézi: „nekünk csaknem ugy vagyon dolgunk, mint az görögöknek, hogy ha egy részében hazánkban bánkódunk, az többi része neveti” — akárcsak Zrínyi tette az *Áfium*-ban.[19]

Az *Áfium* gondolatainak, eszméinek a hatása minden bizonynyal mások levelezésében is feltalálható lenne. Zrínyi nagyszerű művének együttérző olvasói nyilván felhasználták érveit és továbbadták azokat. Erre mutat, hogy az *Áfium* hatására még vers is készült, melyet az *Áfium* valamelyik másolatának tulajdonosa költött és a kézirat végéhez hozzáírta.[20] A „Fegyvert s bátor szivet. . .” kezdetű ének az *Áfium* néhány főgondolatát népszerűsíti és Zrínyi példaadását ünnepli. Zrínyi szellemében az ismeretlen költő a törökkel való békességet, a „minden csata nélkül magyarnak romlásá”-t kárhoztatja és felszólítja a hazát: kérje, hogy a magyar Márs (Zrínyi) jöjjön zászlaja alá. Szinte Zrínyi terminológiájával ostorozza a nemzet „tunyaságát”, de ugyanakkor szintén Zrínyi módján rámutat a magyar kard dicső múltjára is:

V i r t u s még közülünk szintén ki nem szakadt
Noha sok muszurmány bátorságra fakadt:
Sokszor magyar miatt török hold megapadt —
Most is éles kardunk hüvelyben nem ragadt!

A nemesi énekszerző a fegyver megragadására buzdítja a magyarságot, hangsúlyozva, hogy „Példát kész mutatni egy v i t é z m a g y a r b á n.” Az *Áfium* gondolatmenete szerint a háború megindításában és a vitéz harcban látja a romlás megszüntetésének és a magyar föld felvirágzásának a kiindulópontját:

[19] Vitnyédy I, 157, 163, 179, 190.; II, 73, 75, 86.

[20] Ott van a vers az Áfium zirci másolatának végén (*Markó* 54.) és a Forgách-féle kiadásban is. Újabban kiadva: Szöveggyűjtemény I|2, 855—6. Az ott közölt bevezetésben az ének egyik korábbi kiadója véleménye alapján. (HK 1889. 513—4.) 1663-ra datáltam és Zrínyi őszi hadjáratával hoztam kapcsolatba a verset. Ez az interpretáció azonban nem helyes a most kifejtett egyezések folytán.

Igy jön meg hazánknak régi szabadsága,
Bánat, siralomnak öröm lesz váltsága,
Elpusztult földünknek lehet orvossága —
Igaz magyarságnak csak ez kívánsága!

Az ismeretlen nemesi költőnek ez az erőt sugárzó, harcra lendítő éneke a legjobb bizonyíték arra, hogy a *Török áfium* nemcsak az észre hatott, de a szívre is; nemcsak az érvelés logikai ereje, de az író lírai-hazafias pátosza is magával ragadta az olvasót. A „Fegyvert s bátor szivet. . ." szerzője főképpen a nagyszerű röpirat mély költőiségét, harcos lendületét tette magáévá és öntötte verssorokba.

Ha a későbbi kutatás lényegesen szaporítani tudja is az *Áfium* egykorú visszhangjára vonatkozó adatokat, a kéziratban maradás mégis csak korlátokat szabott a mű terjedésének. Zrínyi ezzel a felhívásával nem is a tetteket akarta pótolni, nem gondolta azt, hogy röpiratának megírása elegendő a nemzet tettre indítására, javaslatainak elfogadására. Az *Áfium*-ban kifejtett terv nem egy csapásra végrehajtandó és végrehajtható program. Zrínyi, műve megírása után, igyekszik megtenni mindazokat a lépéseket, melyek a török elleni védelem megteremtéséhez szükségesek. 1661-től a vasvári békéig terjedő időszakban állandóan az *Áfium* szellemében cselekszik, azt mintegy vezérfonalnak tekinti, és az ott kifejtett programból mindig azt igyekszik megvalósítani, amit a körülmények éppen lehetővé tesznek. 1661 tavaszától kezdve lázas tevékenységbe kezd és a török támadás visszaverésében komoly eredményeket ér el. Döntő sikert azonban nem tud kivívni: ennek alapvető feltételét, az állandó hadsereget nem tudta megteremteni. A Habsburg-hatalom ereje és a magyar uralkodó osztály közönye útját állta ennek.

A bécsi udvar számára egy állandó magyar nemzeti hadsereg létezése nyilvánvalóan veszélyes, és illuzórikussá tenné Magyarország feletti uralmát. Nem kétséges, hogy egy ilyen hadsereget, még törökellenes célzattal is, csak a magyar uralkodó osztály egységes fellépése, Bécsre gyakorolt nyomása esetén lehetett volna létrehozni. Az uralkodó osztályt Zrínyi meggyőződéssel akarta a nemzeti ügy mellé állítani. Önkéntes áldozatot és hazafias kezdeményezést várt a nemességtől, de az erre nem volt hajlandó.

A nagyszerű ármáda terve ezért nem juthatott tovább a felhívásnál. Annál többet tesz azonban Zrínyi a védelem megszervezése és a háború kedvező eldöntése érdekében a rendelkezésére álló eszközökkel. 1661-ben életének hősi korszaka kezdődik, pályája az eddiginél is magasabbra ível.

HARC A TÖRÖK FEGYVER ÉS A BÉCSI ÁRMÁNY ELLEN

Zrínyi, a publicista

A *Török áfium* megírása, az abban foglalt tervek és program megalkotása új szakasz kezdetét jelenti Zrínyi életében. A néhány évi tapogatódzás ideje lejárt, a kényszerű elszigeteltség, visszavonultság után a lázas tettek ideje következett. 1661-től kezdve Zrínyi áttöri az udvar és a magyar politikusok által emelt bizalmatlansági falat és merészen bele tud szólni tettekkel a politikai és katonai helyzet alakulásába. A sokrétű és gyors cselekvések korszaka következik, a nyugodt elmélyülésre ezután még kevesebb lehetősége van, mint eddig. Ezek a körülmények írói munkásságának jellegét is meghatározzák.

Írói működése már a *Szigeti veszedelem* megírásától kezdve alá volt rendelve politikai, katonai tevékenységének. Az ország felszabadításának nagy célkitűzését még költői formában fogalmazta meg először a *Szigeti veszedelem*-ben. Ezt nagy prózai művei követték: a *Vitéz hadnagy*, a *Mátyás-elmélkedések* és az *Áfium*. Ezekben programjának katonai és politikai kérdéseit tisztázta a hadtudomány és a politikai elmélet nyelvén. A *Török áfium* lezárja ezeknek a műveknek a sorát, nemcsak azért, mert ezután nagyobb prózai művet Zrínyi nem írt többet, hanem azért, mert a *Török áfium*-mal Zrínyi írói munkásságának elvileg új szakasza kezdődik. A *Tábori kis trakta*, a *Vitéz hadnagy* és a *Mátyás-elmélkedések* értekezések, elmélkedések voltak, a feladatok kidolgozását szolgálták. Az *Áfium* már nemcsak a tervek kifejezését tartalmazza, de harcra buzdító riadó is. Az *Áfium* tovább fejlesztését és újabb alkalmazását jelenti Zrínyi katonai és politikai elméletének, de már a publicisztika nyelvén és formájában. Az *Áfium* már annak az írónak a hangja, aki egyúttal vezérnek is tudja magát, aki már világosan látja, hogy a nemzet

felemelésére kialakított tervek végrehajtására, a nemzetnek az általa megjelölt úton való vezetésére éppen ő hivatott. Ezzel a művel kezdődik Zrínyi írói munkásságának publicisztikai szakasza.

Publicisztikai jellegű írásai természetesen ezelőtt is voltak. Már a 40-es években Batthyány Ádámhoz írott egyik-másik baráti levele valóságos röpirat, közérdekű mondanivalót tartalmaz, a török elleni vállalkozások kérdéseit a személyes levél kereteit túllépő elvi szélességben tárgyalja. A nádorság ügyében írt emlékirata már ténylegesen publicisztikai mű, de részletezően fejtegető, néhol elmélkedő stílusával inkább a *Vitéz hadnagy*-hoz és a *Mátyás-elmélkedések*-hez áll közel. A publicisztikai írások csak az *Áfium* után kerülnek Zrínyi írói munkásságának középpontjába.

Zrínyi már az eposz *Peroratio*-jában is kifejtette, hogy hírét nemcsak pennájával akarja keresni, és ezt a gondolatot azóta jó néhányszor megismételte. A tettek és az írás között Zrínyinél a tetteké az elsőség, s ez utolsó négy évében, a szüntelen tettek korszakában érvényesebb, mint bármikor. Vitnyédy egy alkalommal így mentegeti urát Rottal gróf előtt, akinek Zrínyi adós maradt levele megválaszolásával: „nem az ő Nagysága geniumja az, hogy sokat irjon, hanem tehetsége szerint kooperáljon, és hogy igazán megirjam, akármely dologban is valóban serény, de az irásban difficilis, és ezért nem kell Nagyságodnak ő Nagyságában skandalizáltatni, mivel ő Nagysága igen követője az régi jó magyaroknak, az kik nem gyönyörködtek az maguk dolgainak leirásában, hanem másoknak adtak okot az ő dolgaiknak leirására, ő Nagysága libentius facit, quam scribit [szívesebben tesz, mint ír]."[1]

De éppen a tett készteti annyiszor írásra élete utolsó négy évében. Cselekedeteit állandóan védelmeznie és indokolnia, terveit népszerűsítenie kell: nagy katonai sikereinek lelkesítő példáját és a bécsi udvar nemzetrontó cselekedeteit egyaránt fel kell tárnia a nyilvánosság előtt. Zrínyi utolsó művei ezért egytől-egyig kisebb, rövid írások, egy-egy adott esemény vagy helyzet megvilágítására szorítkoznak. Van ezek között támadó élű vitairat, mint a Montecuccoli ellen írott, egy kérdést részlete-

[1] Vitnyédy II, 164.

sebben elemző emlékirat, például az, amelyiket 1664 nyarán a császárhoz intézett, számos hivatalos jelentés és a levelek egész tömege. „Tömeg"-ről kell beszélnünk, annak ellenére, hogy viszonylag keveset ismerünk belőle. Zrínyi levelezésének jelentékeny része ismeretlen még előttünk. Pedig pontosan megállapítható, hogy különösen ezekben az években mennyi hazai és külföldi személlyel, politikussal levelezett, az udvarhoz pedig a felterjesztések egész sorát intézte. Sagredo velencei követ például 1663. július 21-én jelenti Velencébe: „Ho sempre nudrito segreta corrispondenza col conte Sdrin", de a hozzá intézett levelekből egyet sem ismerünk.[2]

Felvetődhet a kérdés, hogy a néhány vitairatot, emlékiratot leszámítva, van-e jogunk többi írásait publicisztikának tekinteni. Hiszen egy hivatalos jelentés vagy felterjesztés, diplomáciai levél, vagy még inkább egy baráti levél általában nem a nyilvánosság számára és nem irodalmi igénnyel készül. Zrínyinél azonban az ellenkezőjéről van szó. Hazai újság hiányában publicisztikája a jelentésekbe és levelekbe szorult, de ez egyáltalán nem jelentette a nyilvánosság kizárását. Kizárólagosan magánjellegű levelet vagy teljesen helyi jelentőségű írást alig ismerünk Zrínyinek ezekből az éveiből. Olyan rendszeres baráti levélváltásra, mint amilyent fiatal korában Batthyány Ádámmal folytatott, most nem kerül sor, ideje sincs rá: levelei szinte mind a közösség, a haza ügyével vannak teli.

A nyilvánosság igénye ebben az időszakban még a bizalmas baráti jellegű leveleiben is ott érezhető. 1663. május 2-án egyik erdélyi barátjához intézett levelében, ahol személyes lírai hangon a haza végzetes romlásáról ír és azt fejtegeti, hogy ha meg kell halnunk, akkor legalább minél több kárt okozzunk előbb az ellenségnek, így teszi fel a kérdést barátjához: „nehezebb-é ez? (nem kérdem kegyelmedtül, hanem az egész bágyadt és lankadt nemzetemtül) — bizonyára nem!" (279. lev.) Az, hogy Zrínyi magánleveleiben a nemzethez intéz kérdést és mintegy a nemzeti nyilvánosságnak írja gondolatait, nemcsak jámbor óhaj volt, hanem testet öltött valóság. A királynak küldött jelentései

[2] *Nani* 19. (Az idézet magyarul: Mindig titkos levelezésben álltam Zrínyi gróffal.) — Nincsenek meg ezek a levelek a velencei Museo Correrben őrzött Sagredo-hagyatékban sem.

éppúgy, mint számos magánlevele a széles olvasókörhöz jutott el. Erről sokszor Zrínyi maga gondoskodott. A királyhoz írt jelentéseinek és felterjesztéseinek a másolatát sokszor ő maga csatolja másokhoz írt leveleihez. Így az 1663. november 27-i győzelemről írt jelentésének másolatát elküldi egy főpapnak, feltehetőleg a zágrábi püspöknek azzal a kéréssel, hogy tartson Te Deumot. (288. lev.) A diadalmas téli hadjáratról készült jelentésének másolatait Wesselényinek és Csáky Istvánnak írott leveleihez is mellékeli. (293, 295. lev.) 1664. április 11-én Eszterházy Pálnak panaszkodik a kanizsai ostrom előkészületeivel kapcsolatos huzavonák miatt, de nem írja le ezeket, hanem mellékeli két e tárgyú felterjesztésének másolatát. (299. lev.)

Zrínyi leveleinek másolatban való terjesztését még nagyobb mértékben folytatta Vitnyédy, nem ura tudta nélkül. Az egyetlen fennmaradt, Vitnyédyhez írt Zrínyi-levél, mely katonáinak egy hőstettéről számol be 1662-ben, azzal a felszólítással zárul, hogy hozza mások tudomására is a levél tartalmát.[3] Vitnyédy eleget is tett ura óhajának; levélfogalmazványaiban gyakran olvassuk, hogy Zrínyi-leveleket csatol. Egy alkalommal félreérthetetlenül meg is jelöli, hogy mi célból terjeszti Zrínyi leveleit: Keczer Ambrusnak írja: „Uram levelei párját inkludáltam, lássátok resolutióját, úgy azt is, törődünk írásunkban is előttünk levő veszedelmünkön, nem bánom, másokkal is ha közli, talán valamely jó magyart olvasása fölserkent tunya mély álmábul." Ezek a sorok világosan rámutatnak a Vitnyédy-féle soproni propaganda-központ jelentőségére és szerepére. Tervszerűen és tudatosan folyt itt Zrínyi eszméinek és írásainak a terjesztése azzal az igénnyel, hogy a címzettek tovább adják az olvasottakat. Máskor is olvasható Vitnyédy leveleiben, Zrínyi álláspontjának ismertetése után: „Kegyelmed ezt minden ember előtt így beszélheti." Arra is van példa, hogy Vitnyédy saját levelébe idézet formájában iktat be részletet Zrínyi valamelyik leveléből. 1664. április 3-án írja a kőszegi tanácsnak: „parancsolja ő Nagysága énnekem ezen szókkal: »Az sopronyiakat és küszögieket requirálja Kegyelmed, hogy valamibül megsegithetnek, segitsenek, most avagy sohasem

[3] *Csapodi* 28. sz.

kölletik eféle szolgálat«". Zrínyinek ez a levele elveszett, de Vitnyédy soraiba beiktatva megmaradt legalább annak egy nagyszerű, az *Áfium* utolsó soraira emlékeztető mondata.[4] Ezek után nem csodálkozhatunk azon, hogy különböző kéziratos gyűjteményekben fel-feltűnik egy-egy Zrínyi-levél másolata, mint az Erdélyi Múzeum 640. számú kéziratában az 1663. november 28-án írt jelentés szövege. Ez a kézirat Várad ostromának leírását tartalmazza, és mintha azért került volna ide Zrínyi egyik diadalának nagyszerű leírása, hogy a kézirat olvasói Nagyvárad elestének leverő története után a magyar fegyverekben bizakodva tegyék le a könyvet. Az Esztergomban őrzött *Hölischer-kódex*-ben pedig az 1664 júliusában írt emlékirat másolatára bukkanunk.[5] Ezek az apró adatok mind Zrínyi kisebb írásainak elterjedtségéről tanúskodnak. Keresztül-kasul járták ezek a levelek, jelentések, emlékiratok az országot, hogy megtermékenyítsék a mély álomba merült magyarok gondolkodását, tettre indítsák őket.

Zrínyi leveleinek, jelentéseinek útja az országhatárokon is túl vezetett. Erre nemcsak azért került sor, mert Zrínyi maga is egyre több külföldi politikussal kezdett levelezést. A Bécsben tartózkodó külföldi diplomaták, valamint az éppen a XVII. században fejlődésnek induló nyugat-európai sajtó emberei is felismerték Zrínyi írásainak az értékét. Tettei és nézetei most már nemcsak a magyar, de az európai érdeklődés homlokterébe kerültek. A külföldi diplomaták, újságkiadók sietve igyekeztek megszerezni Zrínyinek a királyhoz vagy más ausztriai szervekhez küldött jelentéseit, leveleit. Megkönnyítette ezek külföldi terjedését, hogy latin nyelven készültek. Egyes fontosabb Zrínyi-levelek így elvándoroltak a különböző európai udvarok külügyi hivatalaiba. Zrínyinek 1664. február 11-én a stájer rendekhez írt levelét például Carafa pápai nuncius és de Bonsy velencei francia követ is megszerezte és továbbította Rómába, illetve Párizsba. Ugyanígy küldték el ezek a követek Zrínyi 1664. június 30-i levelét is; Carafa pedig az ez év júniusában írott emlékiratot is megszerezte. Jó néhány Zrínyi-levél másolatát küldte haza Neumann, a brandenburgi választó bécsi rezidense, s Zrínyi-leveleket mellékelt jelentéseihez a szász fejedelem követe is,

[4] Vitnyédy I, 189–90; II, 75, 181.
[5] Vö. MKsz 1891. 46–8.

a jól értesült velencei követekről nem is szólva.[6] A különböző külföldi levéltárakban nyilván még számos ismert és ismeretlen Zrínyi-levél másolata rejtőzik, hiszen el kellett hogy jussanak ezek a svéd udvarba, s még inkább a mainzi választó udvarába, akivel Zrínyiék amúgy is kapcsolatban voltak. A francia külügyminisztérium levéltárának „Correspondance Politique Hongrie et Transylvanie" című iratgyűjteményéről tudjuk is, hogy benne Zrínyi „igen sok olyan harc és helyzetjelentését (másolati példányokban) megtaláljuk, melyeket Bécsbe és más helyekre küldött".[7]

A széles publicitást jelzik Zrínyi egyes leveleinek külön újságlapokon való nyomtatott kiadásai. Németül jelent meg például Zrínyinek 1663. október 20-án a Vág menti harcokról írt levele, és szintén németre lefordítva közölték Zrínyinek 1664. június 30-i, a stájer rendekhez írt levelét, melyben először számolt be Zrínyi-Újvár gyalázatos átadásáról. A terjedelmesebb júliusi emlékiratot eredeti latin nyelven nyomtatták ki.[8] Zrínyi leveleinek külföldi elterjedtségére az 1663. november 27-i nagy Mura menti győzelméről készült rövid beszámoló útja a legjobb példa. Tudjuk, hogy Carafa nuncius és Sagredo velencei követ is megküldte ennek másolatát Rómába, illetve Velencébe, ezenkívül két különböző német nyelvű fordításban és kiadásban megjelent önálló újságlapként még az év decemberében. A rákövetkező évben angol nyelven is viszontlátjuk egy Zrínyit ünneplő angol könyv lapjain; 1665-ben pedig egy francia újság közli. Pauler Gyula méltán állapíthatta meg, hogy Zrínyinek ez a levele egész Európát bejárta.[9]

[6] *Theiner* II, 174, 181, 182—5.; *Bogišić* 226, 231.; TT 1881. 116.; ItK 1960. 298—9.

[7] *Markó Á.:* Z. M. és tervei Franciaországgal. Magyar Katonai Szemle 1938. 223.

[8] RMK III, 2237, 2273, 2274. Az 1664. június 30-án írt levelet későbbi gyűjtemények is közölték: *Lünig:* Litterae procerum Europae. Lipcse 1712. II, 336—8.; *Corneli.* Fragmenta Ungaricae historicae ad a Chr. 1667. Kassa 1741. (Vö. HK 1891. 331.)

[9] *Theiner* II, 172.; RMK III, 2193, 2236.; The Conduct and Character of Count Nicholas Serini. London 1664. (App. 2082.) 33—5.; *Markó Á.:* Z. M. levelei. Bp. 1950. 127; *Pauler Gy.:* Z. M. és Montecuccoli Rajmund. BpSz 1867. 21.

A Zrínyi-levelek e páratlan népszerűségének oka nemcsak Zrínyi hőstetteiben és a politikai s katonai helyzetet mindenki másnál jobban elemző fejtegetéseiben keresendő, hanem írásművészetében is. Idézzük mindenekelőtt néhány kortársnak a véleményét Zrínyi leveleiről, melyekben sokkal több van, mint a kötelező udvariasság. Megyery Zsigmond írja, Zrínyi valamelyik levelére válaszolva: „Meg nem tudom irni, mennyire becsüllöm szép levelét, ki memoriámnak nagyobb része lészen ládám ékesitésére, hogy ilyen Uram ilyen magáénak ilyen affectioval ir."[10] Vitnyédy szerint Bory uram, Wesselényi embere, Zrínyi egyik levelének a kézhezvételekor kijelentette, hogy „ha valaha exiliumban kelletnék mennie... azon levél elegendő megorvoslására való alkalmatossága volna minden nyavalyáinak... Asszonyát pedig, ha félig holt volna is, hiszi, haza menvén, azon Nagyságod levelével mégegyszer életre hozná."[11]

Miként az *Áfium*-ban, úgy kisebb írásaiban is nemcsak mestere a publicisztikának, hanem művésze is. Nem egyik napról a másikra, hanem hosszú írói fejlődés eredményeként érkezett el utolsó évei nagyszerű leveleinek művészi színvonalához. Zrínyi levélíró-művészetének rendszeres vizsgálatára akkor lesz majd igazán mód, amikor fellelhető leveleit sikerül mind összegyűjteni. De már az eddigiekből is megállapítható, hogy Zrínyi levélstílusa igen sokrétű. Külön kell majd választani ennek érdekében magyar és latin nyelvű leveleit, s nem közömbös, hogy saját kezűleg írta-e őket, vagy pedig diktálta azokat, valamint hogy ki a címzett. Feltűnő például, hogy saját kezűleg írt leveleiben alig használ latin szavakat, s ha mégis, azok — akárcsak nagy prózai műveiben — teljesen belesimulnak a magyar nyelvhasználatba. Főként a baráti hangú, magánjellegű levelekben, például a Batthyány Ádámhoz írottakban hiányoznak az idegenszerűségek, míg a Rákóczihoz küldött levelekben már ünnepélyesebb tónusban, a latin kifejezésekkel bővebben élve ír. Az íródeákoknak diktált levelei általában lazább stílusúak, erőtlenebbek; jól szemléltetik ezt az ilyen levelekhez gyakran saját kezűleg hozzábiggyesztett lendületes, erőteljes utóiratai. Ifjúkori leveleihez képest későbbi magyar nyelvű levelei — itt is elsősorban a saját kezűek — igen

[10] Kiadva: *Kazinczy—Toldy*: Zerinvári gróf Z. M. összes munkái. Pest 1853. 195.
[11] Vitnyédy II, 22.

nagy fejlődésről tanúskodnak. Gyakran szinte egyetlen indulatos lendület az egész levél, mely mögött egy visszafojtott, kitörni készülő erő feszül. Zrínyi levélstílusának művészi nagyságát bizonyítja, hogy még az észjárásához és stílusához annyira hasonuló Vitnyédy is jogászos, nehézkes hozzá képest. Stílusuk hasonlóságát és egyben eltérését sikerülten jellemzi Csapodi Csaba megállapítása: „Zrínyiben minden olyan mint a magas hőfokra hevített acél izzása, Vitnyédy a pattogó, ropogó, füstölgő rőzseláng." Igazi pompáját azonban latin nyelvű írásaiban érte el Zrínyi publicisztikája. A latin számára második anyanyelv, nem fordítja mondanivalóját latinra, hanem eleve latinul írja. S a latin nyelv tömörsége s a superlativusokra alkalmas volta a legjobb eszköz Zrínyi átlagon felül lobogó temperamentumának kifejezésére.[12] Élete utolsó éveiben, amikor a magánember szinte alig jutott már szóhoz, amikor a rohanó s általa mindig még jobban siettetett események sodrában él, leveleinek többsége már latin nyelvű, hiszen így biztosíthatta azok mennél szélesebb elterjedését. Közülük jó néhány valóságos kis remekmű, s méltán sorolható Zrínyi legjobb alkotásai közé. Legkiemelkedőbb ilyen írásait a maguk helyén, a megfelelő események tárgyalásánál fogom méltatni.

Publicisztikai írásaival a magyar politikai irodalom hagyományaihoz kapcsolódik Zrínyi, egy már kialakult írói gyakorlatot fejleszt minden korábbinál magasabb fokra. Nyilvánosság elé szánt levelekre példát mindenekelőtt Eszterházy Miklóstól láthatott, aki *Intő levelei*-t nyomtatásban is kiadta. S a továbbterjesztés szándékával küldte haza Kemény János is az 1644. évi hadjárat eseményeiről beszámoló leveleit.[13] Az Eszterházy és Kemény által kialakított publicisztikai levelet, a politikai irodalomnak ezt a Magyarországon elterjedt barokk műfaját emelte Zrínyi magas irodalmi színvonalra, olyannyira, hogy művészi tekintetben Rákóczi Ferenc gazdag publicisztikai munkássága sem tudta utolérni. A *Török áfium*-mal együtt ezek a levelek avatják Zrínyit a magyar publicisztika első klasszikusává.

[12] A Zrínyi leveleinek stílusára vonatkozó sorok *Csapodi Csabá*nak könyvem első kiadása óta megjelent tanulmányain alapulnak: Zrínyi-levelek, amelyeket nem Zrínyi írt. ItK 1958. 19—22.; Kiadatlan Zrínyi-levelek. ItK 1962. 640.

[13] Vö. *V. Windisch É.:* i. m. 14—5, 63.

Zrínyi szavainak igazsága, lenyűgöző logikája, magasra szárnyaló hazafias pátosza és erőt sugárzó stílusa nem maradt hatástalan olvasóira. El kell fogadnunk Vitnyédy kijelentését, melyet akkor tesz, amikor Zrínyit néhány fontos levél megírására akarja rábírni: „tudom én, az Nagyságod szép levelének több tekinteti vagyon, mint mások parancsolatinak".[14] Ezek a „szép levelek" kísérik végig Zrínyi utolsó éveinek nagyszerű tetteit. Ezeknek az éveknek az ismertetésénél mégis elsősorban a tettekre kell helyeznünk a hangsúlyt, hiszen „libentius facit, quam scribit". A program ott van az 1661 elején készült *Áfium*-ban. Mit tett ennek valóraváltásáért?

Zrínyi-Újvár

1661 tavaszán egyre fenyegetőbb méreteket öltöttek a török készülődései. Az érdeklődés középpontjában még mindig Erdély állt, mert a török nem ismerte el Kemény János fejedelemségét és elhatározta annak elűzését. Kemény Bécshez közeledett és az udvar segítségét kérte, s ezt a kérést a magyar főurak teljes erővel támogatták. A háborús hangulat ekkor már annyira erős, hogy mikor Bécs május végén elhatározza végre, hogy Kemény megsegítésére elküldi Montecuccoli zsoldosait, a magyar urak kevésnek találják ezt a lépést: nyílt törést és a török elleni offenzívát követelnek. Mivel azonban Bécs többre nem hajlandó, örömmel üdvözlik ezt a megoldást is, és a június végén tartott pozsonyi tanácskozáson jelentős támogatást, az élelmiszerek rendelkezésre bocsátását ígérik Montecuccolinak.[15]

Zrínyi nem vett részt ezen a pozsonyi értekezleten és az azt megelőző tanácskozásokon. Mialatt a magyar urak a császárnál kilincseltek, hogy az mennél több külföldi csapatot küldjön Magyarországra és saját haderejével akadályozza meg a török további foglalásait, — Zrínyi, az *Áfium* szellemében az önálló cselekvés útjára lépett és a török-kérdésben igyekezett a maga kezébe ragadni a kezdeményezést. Tudta, hogy mit ér a császári csapatok segítsége, s ezért mindent megtett, hogy legalább a vezetése alatt álló délnyugati országrészeken megerősítse a védel-

[14] Vitnyédy II, 199.
[15] *Pribram* 639—40, 654.; Vitnyédy I, 156.

met. „Az untalan való töröknek fenyegetése kénszerét engemet is az közönséges hazánk oltalmának gondviselésére" (268. lev.) — írja, és 1661. január végén a haditanácstól lőszert és fegyvereket kér, majd tíz ágyút öntet Bécsben. Április 30-án Varasdon a horvát rendekkel gyűlést tartott, ahol számos határozatot hozatott a védelem érdekében: élelmiszer raktárak felállítását, az utak rendbehozását stb. rendeli el.[16]

A védelmi előkészületekkel egyidejűleg megindította sorozatos támadásait az ellenség megfélemlítésére és erőgyűjtésének megakadályozására. Március végén, május elején és május végén egy-egy sikeres támadást hajtott végre. Különösen a második rajtaütése volt jelentős; Zrínyi ugyanis megtudta kémeitől, hogy Kanizsára nagy élelmiszer- és hadianyag-karaván közeledik, és ezt a fontos szállítmányt támadta meg s a kanizsai török szeme láttára magához ragadta. A jelentések szerint több mint százezer tallér értékű zsákmányt szerzett, kb. 70 szekeret vett el, több ezer törököt vert szét és nagyszámú foglyot ejtett. Az udvarban Zrínyi rajtaütései riadalmat keltettek, mert attól tartottak, hogy ezek a törököt még nagyobb haragra fogják ösztönözni.[17] Zrínyit azonban az udvar aggályai nem befolyásolták és májusban még nagyobb lépésre határozta el magát.

Május folyamán terepszemlét tartott a Murának Kanizsával szemközti partjain, és június 14-én Kanizsával átellenben új várat kezdett építeni a Mura bal partján, török területen.[18] Zrínyi-Újvár[19] építésének terve a különböző katonai és politikai szempontok mesteri összeegyeztetéséből született meg. Az új vár építésének közvetlen oka a Mura vonalának a megerősítése, mert Légrád, Zrínyi legjobban előretolt erőssége, erősen romladozó állapotban volt és mert ha a kanizsai török foglalja el — miként tervezte is — azt a magaslatot, ahová Zrínyi a várat építette,

[16] *Széchy* IV, 155—7.

[17] *Theiner* II, 161.; *Pribram* 605, 624, 637.; TT 1880. 750—2.; *Óváry* III, 1081.

[18] *Széchy* IV, 158.

[19] Az eddigi irodalomban, könyvem első kiadását is beleértve, zavar uralkodott a vár neve körül. Zrínyi 1662. május 20-án írt levelének keltezése alapján kétségtelen, hogy a Zrínyi-Újvár alak a helyes. (274. lev.) Az Ujzerinvár, Új-Zrínyivár változatok a németből való tökéletlen visszafordítások, s ezért kerülendők.

akkor a Mura vonalát ellenőrzése alatt tarthatja és ágyúival állandóan fenyegetheti a sziget békéjét. Másrészt ez az új erősség lehetetlenné teszi a török rabló portyázásait, mert a Mura bal partján tartózkodó Zrínyi-csapatok bármikor elzárhatják a török portyázók visszavonulási útját. A vár azonban elsősorban nem a védelemnek, hanem a támadásnak az érdekében készült. Zrínyi maga írja, hogy ha a vár teljesen elkészül, „Kanizsa hamarosan szorult helyzetbe kerül, sok ezer keresztény megszabadul a török kényuralom igájának veszedelmétől". Háború esetén pedig a vár kiindulópontja lehet a hadműveleteknek: innen „Kanizsát, Berzencét, Segesdet, Szigetet könyen el lehet érni" bármikor. (269. lev.) Zrínyi tehát a harcok színterét végérvényesen át akarja helyezni a vár felépítése révén a hódoltsági területre és már békében is visszafoglalni s megvédeni a Kanizsa környéki hódolt falvakat. Vitnyédy némi túlzással már egyenesen arról beszél, hogy „egész Landorfejérvárig fognak azon helybül parancsolhatni".[20]

Ezeknél a közvetlen katonai céloknál is jelentősebb a várépítés politikai háttere. Hosszú évtizedek óta az első eset, hogy egy magyar vezér ilyen fontos támadó lépést tesz a török ellen. Török hódoltsági területen magyar várat építeni kétségkívül kihívás a török birodalom felé, ezt Zrínyi nagyon jól tudta. Az *Áfium*-ból tudjuk már, hogy Zrínyi a háború minél előbbi megindulásának a híve volt és látta, hogy a háború elodázása a török lassú foglalásait, térhódításait segíti elő és csökkenti a védelem lehetőségeit. Az új várépítés a háború kirobbantásának egyik eszközeként jött létre: olyan lépés, amely egyszerre zavarba és kényszerhelyzetbe sodorja mind a török, mind a Habsburg-politikát.

A következő hónapok és évek teljesen igazolták Zrínyi sejtését: Zrínyi-Újvár egyszerre az országos, sőt az európai érdeklődés középpontjába került. A korabeli külföldi irodalom számos leírást, rajzot közölt róla és megállapították, hogy az új erőd megfelel céljainak.[21] Csak azok a bécsi politikusok, akiknek a háborút elodázni akaró számításait Zrínyi tette keresztülhúzta, nyilatkoztak állandó megvetéssel és lekicsinyléssel róla.

[20] Vitnyédy I, 176.
[21] *Széchy* IV, 166, 172, 177.

A magyar közvélemény lelkesen fogadta a vár építésének hírét. „Isten ő szent felsége segélje Nagyságodat — írja neki hű főember szolgája, Vitnyédy — ez cselekedetinek szerencsés véghezvitelében és másokat is ébresszen föl szegény utolsó hazánknak oltalmára, másokat is hasonló cselekedetre, hogy lássák az idegen nemzetek, vagyon még ember az országban, aki segítheti szegény hazáját." Még Zrínyi olyan irigye, mint a kétszínű Nádasdy és legfőbb ellenfele, az érsek is kénytelenek elismerni Zrínyi tettét és nyíltan állástfoglalni a vár szükségessége mellett. Vitnyédy július elején sorozatosan írja a leveleket az ország minden tájára, hogy kedvező hangulatot teremtsen Zrínyi akciójának sikeréhez és hogy a különböző magyar urakat Zrínyi aktív támogatására szólítsa fel. Batthyány Kristóf és mások csapataikkal fel is vonultak az épülő várhoz, hogy megvédhessék azt a török támadásaitól.[22]

A török ugyanis nem nézte tétlenül Zrínyi építkezését. A kanizsai basa azonnal követeket küldött Zrínyihez és megkérdezte, hogy vajon a római császár parancsára építi-e a várat. A kissé ellegendásított hagyomány szerint Zrínyi gúnyosan válaszolt a basa követeinek: „Nem érdemli a fáradságot, erre akár az egyiktől, akár a másiktól engedelmet kérni — egyébiránt pedig mondjátok meg a basának, hogy a császár akarata, mikép a maga birtokán barmai számára tanya épittessék, hogy igy a császár barmai a kanizsai marhákkal össze ne keveredjenek, és senkinek semmi kárt ne tegyenek." Mikor pedig a követek erre megkérdezték, hogy akkor miért állít ágyúkat az épülő falakra — így vágott vissza: „Vadászat végett, hogy a farkasokat és medvéket, melyek nagy számmal szoktak itt megjelenni, kényem kedvem szerint lelőhessem."[23]

A basa sürgősen jelentést tett a szultánnak, aki 15 000 embert rendelt Zrínyi visszaverésére. Kanizsán és Pécsett megindult a hódoltsági török erők gyülekezése, nagyobb ellentámadást mégsem tudtak végrehajtani. A kisebb török zavaró hadműveleteket Zrínyi könnyűszerrel visszaverte, miután ő maga is mintegy ötezer főnyi sereget gyűjtött össze az építkezés fegyveres biztosítására.[24]

[22] Vitnyédy I, 157, 159, 162, 163, 165.
[23] *Széchy* IV, 158—9.
[24] Vitnyédy I, 157, TT 1880. 754.

A bécsi udvarban Zrínyi lépése egyáltalán nem váltott ki a magyarországihoz hasonló lelkes visszhangot. Vitnyédy joggal panaszolja „az ő Nagysága [Zrínyi] hüséges munkájához való háládatlanságát azoknak, kiknek békességes megmaradásokért fáradoz és méltán jutalmat érdemelne, de ilyen az világ, hogy aki jót nem cselekedheti maga, más jó cselekedetit irigyelli és akadályozni kivánja." A várépítés és a török készülődéseinek a hírére a haditanács első lépése az volt, hogy felszólította Zrínyit az építkezés azonnali abbahagyására.[25] Zrínyi válaszul Bécsbe küldte mérnökét, Wassenhofot, hogy magyarázza meg a helyzetet, de az eredmény csak egy újabb parancs volt a haditanácstól. Erre válaszul írta Zrínyi július 5-én egyik legkitűnőbb levelét, melyben kifejtette, hogy milyen okok kényszerítik őt a vár felépítésére. (269. lev.)

Ez a latin nyelvű levél, Zrínyi egyik remek írása, valósággal vitairat, a Montecuccoli ellen írott röpirat méltó elődje. Korábbi módszere szerint amellett, hogy részletesen felsorolja mindazokat az okokat, melyek a várat szükségessé teszik, megvizsgál és visszautasít minden ellenérvet, melyet ellene felhozhatnak. Arra az érvre, hogy ez a törökkel való béke megszegését jelenti, adatokkal bizonyítja, hogy a török hasonlóképpen cselekedett és a békeszerződés ellenére már számos új várat épített. A másik lehetséges ellenérvre, hogy tudniillik ez a lépés a jelen körülmények közt végzetes háborút válthat ki, mivel a török erősebb, nem válaszol részletesen, hiszen ezzel kapcsolatos nézetét már jó néhányszor kinyilvánította és végzetesnek éppen a béke fennmaradását, nem pedig a nyílt háborút tekintette. A harmadik ellenérv az, „hogy ő felségét nem kellett volna szándékaimat illetően tájékozatlanul hagynom". Az erre a vádra adott válaszában fölényes gúny érződik; elismeri, hogy a királyt előzőleg tájékoztatni kellett volna, de arra hivatkozik, hogy a kanizsai basa magatartása sürgőssé tette az építés elkezdését, majd így folytatja: „és végtére tudom, hogy minden hü alattvalónak kötelessége az, hogy ne hárítson ilyen kellemetlen, de mégis hasznos közügyeket Ura vállaira, hanem azokat, ha teheti, maga intézze el, s engemet eljárásomban a bizalom és a hűség vezetett".

[25] Vitnyédy I, 161.; *Széchy* IV, 160.

Ez a fölényes és gúnyos hang, amellyel szemben csaknem lehetetlen tovább érvelni, hatja át a levél bevezetését, de különösen a befejezést. Ezek a részek a haditanács tagjait teljesen sarokba szorítják és úgy leplezik le, hogy azt nem lehet visszautasítani sem. A levél elején Zrínyi csodálatát fejezi ki, hogy a haditanács. az építkezés félbehagyását óhajtja és hangot ad annak a reményének, hogy amennyiben jobban megismerik a várépítés okait, „nem fognak erről a vállalkozásomról lebeszélni, hanem inkább szóval, tettel, a legkészségesebben támogatni fognak engem ebben''. Ezután következik a várépítés okainak, az esetleges ellenérveknek, majd az ellenérvekre adott válaszoknak az ismertetése, melyek önmagukban is annyira meggyőzőek, hogy lehetetlen velük szemben egyetlen érvet is felhozni a várépítés ellen és ezért nemhogy a vállalkozás akadályozását, de a segítség megtagadását sem lehetne ezután indokolni. A legnehezebb helyzetbe azonban a befejező rész sodorja a bécsi urakat. Itt Zrínyi visszatér a tanácsnak arra az aggályára, hogy a vár háború okozója lehet és hogy a török nagy erővel meg fogja támadni őt. Zrínyi kijelenti, hogy ez nem valószínű, de amennyiben mégis bekövetkezhetne, akkor is alaptalan a nyugtalanság, mert ő minden segítség nélkül is kész felvenni a harcot és utolsó csepp véréig ellenállni a töröknek. „Azokat pedig — folytatja — akik engem alaptalan félelemből ebben a hasznos vállalkozásomban magamra hagynak, sőt gátolnak, Isten ítélőszéke és félelmetes igazságszolgáltatása elé idézem." Így anélkül, hogy kimondta volna, leleplezte a haditanács gyávaságát és a korábban elmondott érvek súlyára támaszkodva a legélesebben megbélyegezte azokat, akik ezután is akadályozni akarják tervét. A haditanács számára nem maradhatott más hátra, mint vagy jóváhagyni Zrínyi tettét, vagy pedig vállalni a gyávaság, a katonai tudatlanság és a jobb ügy elgáncsolásának szégyen-bélyegét. Még egy harmadik út is lehetséges volna: kinyilvánítani a bécsi udvar titkos szándékait, vagyis arra hivatkozni, hogy nem baj, ha Magyarország fennmaradó része tovább pusztul, a mindenáron való béke a fő.

Mivel az udvar nem vállalkozhatott arra, hogy akár gyávaságát, akár a magyar érdekek teljes feláldozására is kész politikai terveit saját maga leleplezze, kénytelen volt hallgatni. Zrínyi egy időre megbénította a gáncsoskodást, bebizonyítva ezzel, hogy

milyen félelmetes fegyvere a toll. Az udvar augusztus folyamán már csak azt sérelmezi, hogy „őfelsége hire nélkül kezdette azt az épületet", és utasítja az ausztriai parancsnokokat és Leslie varasdi generálist, hogy amennyiben a török megtámadja Zrínyit, segítsék meg. A Bécsbe küldött Vitnyédy augusztus folyamán a császár, Porcia és Auersperg előtt sikeresen védte Zrínyi álláspontját, és támogatták Zrínyit a stájer rendek is. Zrínyi maga is hivatkozik több ízben arra, hogy a vár milyen nagy jelentőségű Stíria védelme szempontjából, s ezt nem is lehetett elvitatni. Abban, hogy az udvar pillanatnyilag hajlandó volt elnézni Zrínyi akcióját, az is közrejátszhatott, hogy Bécs Kemény János megsegítésére vállalkozott és Montecuccoli seregei már Erdély felé közeledtek, s ilyen helyzetben teljesen lehetetlen volt megokolni a fellépést egy olyan akcióval szemben, amely nagymértékben megkönnyítheti Montecuccoli hadjárata bevallott céljainak elérését.[26]

Zrínyi közben semmivel sem törődve folytatta az építkezést, július 25-én Varasd városának jobbágyait is kirendeltette egy heti munkára. A török ezalatt sikertelenül próbálta megakadályozni Zrínyi munkáját. Augusztusban is és szeptember elején is nagy török erők gyűltek össze, de végül is a vár megtámadására nem vállalkoztak, mert az építkezés már annyira előre haladt, hogy csak szabályos ostrommal lehetett volna megvenni. Zrínyi szerette volna szétverni az ellene gyülekezőket, de a támadásra nem kapott engedélyt.[27] A szultán annyira feldühödött azon, hogy a kanizsai basa nem tudta a vár felépülését megakadályozni, hogy még 1661 őszén őt megölette és helyébe a Zrínyit jól ismerő Alit küldte Kanizsára. Ali barátságos levéllel és burkolt fenyegetésekkel próbálta rávenni Zrínyit a munka félbehagyására, de persze eredménytelenül.[28] Az építkezés folyt tovább, és 1662 elején Zrínyi már 2000 embert dolgoztatott Zrínyi-Újvár falain. A hagyomány szerint olykor ő maga is beállt a talicskázók közé. A vár megerősítése érdekében 61 őszén és a következő év elején

[26] Vitnyédy 170—1.; *Görög I.*: Gróf Z. M. a költő mint államférfi. Bp. 1906. 44.

[27] *Theiner* II, 161—2.; *Széchy* IV, 170—1.; *Csapodi* 27. sz.

[28] *Széchy* IV, 174—6.; Ali levele latinul közölve: *Theiner* II, 164.

hadianyagot, tüzéreket és egyéb támogatást kér és sürget a stíriai rendektől, a kormánytól, Velencétől és más helyekről.[29]

A vár felépítésével Zrínyi megmutatta, milyen jelentős tettet tudott véghez vinni egyedül, minden segítség nélkül. Példát mutatott ezzel a kezdeményezésre, az áldozatra, s így joggal gondolhatta, hogy méltán számíthat azok támogatására, akiknek a legtöbb hasznuk van az ő erőfeszítéseiből. Ez a tudat hatja át azt a nagyszerű levelet, melyet március 26-án írt a stájer rendekhez, közölve, hogy megbízottait, Listius Jánost, Vitnyédyt és Guzich Miklóst tárgyalni küldi hozzájuk. Egyidejűleg a grazi haditanácsnak is írt, megküldve a rendekhez intézett levél másolatát, kérve, hogy ügyét támogassa.

Harmincöt éve vette át örökségét, a Muraközt — hangsúlyozza levele elején —, majd utal arra, mennyi munkát, gondot, verejtéket és vért kívánt tőle a folytonos őrködés, az ellenség távoltartása. A stájer rendek maguk megítélhetik, milyen sikerrel tartotta ő fel az ellenséget, hiszen emlékezhetnek még azokra az időkre, amikor még nekik kellett szenvedniük támadásaitól, amikor maguknak kellett őrködniük határaikon. „Azt kérditek most, kinek a pajzsa alatt vagytok biztonságban és ki adja nektek ezt a biztonságot? Az én fáradozásaim és verejtékem. . . és az én vérem forditja el tőletek a török kardokat, mert mikor ti a barbár szablyáktól nyugodtan alusztok és békében éltek, én itt a magam vérét és enyéimét ontom és titeket védelek, értetek harcolok és már szinte belepusztulok." A békében élő szomszéd lelkiismeretére apellálva elsősorban azt hangsúlyozza, hogy ha továbbra is magára hagyják, akkor el kell pusztulnia a török túlerejével szemben. Az idők ugyanis megváltoztak; „az idők megnehezedtek és nagyon szerencsétlen csillagzat alá kerültünk", „felismerem, hogy ezeket a végzetes nehézségeket az én vállam nem fogja elbírni". Arról akarja meggyőzni a stájer rendeket, hogy a körülmények mások lettek, s nem számíthatnak arra, hogy ő védelmet nyújt nekik megfelelő támogatás nélkül. Mert ha nem segítik, akkor „elpusztulok az enyéimmel és ti rögtön követni fogtok", vagy pedig kénytelen lesz saját biztonságára gondolni, s kitérni a veszedelem elől, vagyis sorsára hagyni a Muraközt és Stájerországot. Érvelésének ugyanaz a szerkezete,

[29] *Széchy* IV, 174.; *Nani* 15—7.; Vitnyédy I, 193.; TT 1881. 116.

mint az *Áfium*-ban volt: megfelelő hangulatkeltés, megszégyenítés, a lelkiismeret felrázása után a veszély nagyságára döbbent rá, majd felvet különböző lehetőségeket, megmutatva, hogy azok mind a pusztulás felé vezetnek, hogy végül mint egyetlen megoldás az maradjon, amit javasol. Így jut el levele végén a számára adandó támogatás, a közös küzdelem szükségességéhez, mint az egyedüli úthoz, mellyel a veszélyt el lehet kerülni. Ennek részleteiről már nem szól a levél, konkrét javaslatait majd megbízottai terjesztik elő; levelét most már le is zárja heroikus elhatározásának, rendíthetetlen hivatástudatának büszke hangsúlyozásával: „ha azt fogom látni, hogy ti és azok, akiknek érdekükben áll, nem fogtok elhagyni, bizony ezt a harmincöt évet megtetézem egy nagy nappal, amelyről az utókor meg fogja vallani, hogy nem fajzottam el ősömtől."[30]

Ezt egyébként a várépítés mellett is újra meg újra bebizonyította. 1662 elején több sikeres támadással is gyengítette a török erejét. Januárban öccsével, Batthyány Kristóffal és különböző horvát végvárak katonaságával Horvátország megszállt részeibe csapott, három erősséget elfoglalt és 15 falut feldúlt. A királynak írott jelentésében pedig megírta, hogy most nagy országrészeket tudna elfoglalni. Bécsből azonban sürgősen csendre intették. Április elején egy kisebb expedícióra újabb megintés volt a válasz. Pedig igyekezett közben minden eszközzel fokozni a harci kedvet, a hősiesség újabb és újabb példáit mutatva fel. Jó alkalom volt erre néhány katonájának páratlan hőstette, melyről egyik legragyogóbb levelében számol be. A levelet Vitnyédynek küldte azzal a céllal, hogy az terjessze a magyarok között, „bárcsak követésre lelkesitené őket ilyen nagy dicsőség". Tizenkét portyázó katonája ugyanis Zrínyi-Újvárból elindulva egészen Pécsig hatolt, ahol azonban a törökök rajtuk ütöttek, s mivel nem láttak utat a menekülésre, hősiesen szembeszálltak az őket bekerítő ezer törökkel. Szenvedélyes hangon, tömör, pattogó mondatokban számol be Zrínyi a heroikus küzdelemről, melyben, egy kivételével, végül elvéreztek vitézei, számtalan török élete árán. Büszkén írhatta levelének végén: „Bizony sok nemzedék nem látott ilyen virtust, kételke-

[30] *Csapodi* 29, 30. sz.

dem abban, hogy a római hősök bármelyikével össze lehet-e hasonlitani őket."[31]

Valószínűleg 1662 tavaszáról való az a ragyogó levele is, melyet a horvát nemzet nevében a császárhoz írt. Akárcsak a stájer rendeknek szóló levélben, itt is „végső romlásunkban" fordul segítségért, meggyőzően ecsetelve a védelmi felkészülés teljes hiányát. Érvelésének a menete is az előbbihez hasonló: ha ilyen állapotban érné az országot török támadás, akkor a teljes pusztulás várna rá, mert míg a régi gazdagság közepette, ha valami elveszett is, mindig volt, ami megmaradt, most azonban ha valamit veszteni kell, egyszerre elvész minden. Ilyen körülmények között a horvát nemzet vagy a felség segítségében, hathatós intézkedéseiben és reformjaiban bízik, vagy pedig engedélyt kell kérnie arra, hogy mások szárnyai alatt próbálja legalább nyomorúságos életét menteni.[32]

Hiába voltak azonban a kiáltványnak beillő, remek levelek és felterjesztések, hiába voltak a római hősökhöz méltó vitézi tettek, nem tudta velük cselekedetre indítani sem az udvart, sem a szomszédot, sem a magyar urakat. Ellenkezőleg, egyre nagyobb veszély kezdte fenyegetni az udvar részéről magát a várat is.

Időközben ugyanis megváltozott Bécs előbbi, kényszerű, elnéző álláspontja Zrínyi várával szemben. Reninger, a bécsi udvar követe a portán, akinek az volt a feladata, hogy bármi módon megakadályozza a háború kitörését, már 1661. július 19-én jelentette Bécsbe, hogy Zrínyi vára komoly bonyodalomra adhat okot. Ettől kezdve Reninger állandóan sürgeti Zrínyi-Újvár lerontását, mivel a vár megléte gátat vet a béke fenntartására irányuló kísérletei elé. Reninger és az udvar más megbízottai a török előtt állandóan azt hangoztatták, hogy Zrínyi vállalkozását a császár ellenzi, a császár engedelme nélkül történt

[31] 273. lev.; Vitnyédy I, 189.; *Nani* 17.; *Széchy* IV, 173–4.; *Csapodi* 28. sz.

[32] *Csapodi* 31. sz. Az eredetileg nyilván latinul írt levél olasz fordításban maradt fenn, Sagredo velencei követ hagyatékában. Sajnos a keltezés hiányzik róla, a levél olasz címe („Lettera della nation croata all' Imperatore") után álló 62-es szám azonban talán az évet jelzi. A levél gondolatmenete mindenesetre szervesen beleillik az 1662 tavaszán írt levelek sorába, jobban, mint az 1663. éviekbe.

az. De nemcsak Bécs törökországi követe, hanem a szultán Bécsbe küldött megbízottai is arról akarták meggyőzni az udvart, hogy a vár lerontása a béke fenntartásának egyik legfőbb feltétele. Bécsben ezért a hangulat fokozottabban Zrínyi ellen fordult. Bár 1661 októberében személyesen igyekezett az udvarban biztosítani a vár helyzetét, novemberben már rendeletet kapott az építkezés beszüntetésére. Ő azonban ezzel és a hasonló rendeletekkel nem törődve, mint láttuk, folytatta az építkezést 1662 első felében is. 1662 nyarára végül az udvar végleg elhatározta, hogy teljesíti a török követeléseit; velencei jelentések szerint egyes udvari körök a Zrínyieket már egyenesen összeesküvőknek mondták, akik a várat csak magánérdekeik végett építették. Zrínyi és az udvar között így az ellentét a vár kérdésében teljesen kiéleződött.[33] Ekkor azonban más kérdések léptek előtérbe és a Zrínyi-Újvárral kapcsolatos állásfoglalásokat is ezek befolyásolták.

Az 1662. évi országgyűlés

Mialatt Zrínyi a bécsi udvar növekvő ellenszenve mellett lázasan építette Zrínyi-Újvárat, az ország más részein a német katonaság garázdálkodásának és a protestáns-üldözésnek a hullámai csaptak egyre magasabbra. A magyar urak: Lippay, Wesselényi, Nádasdy és mások pártolták Zrínyi építkezését, örültek, hogy van valaki, aki — Lippay szavaival — „hazájának maga fogyásával kíván szolgálni", vagyis saját vagyonát a védelem megerősítésére fordítja — de ők más úton jártak. Mivel Erdély török kézre kerülését úgy akarták megakadályozni, hogy ne ők harcoljanak, hanem a császár katonái: rászabadították az országra Montecuccoli csapatait. Erdély hatalmának összeomlását pedig arra használták ki, hogy félrerúgva a protestáns vallás szabad gyakorlását biztosító törvényeket, erőszakkal terjesszék a katolikus hitet. Így, ha a törökkel való béke kérdésében szemben is álltak az udvarral, ténylegesen Bécs mal-

[33] *Széchy* IV, 171—3.; *Nani* 16—8.; *Theiner* II, 162—4.; TT 1880. 756—7. 1881. 115.; Vitnyédy I, 181.; *Chernel K.*: A Zrínyi grófok iratai Kőszeg város levéltárában. Adatok Zala vármegye Történetéhez. III, 127.; Száz 1899. 731—2.

mára hajtották a vizet: ők maguk segítették elő, hogy a Habsburg-elnyomás főtámaszai: a német katonaság és a jezsuiták egyre szilárdabban megvethessék lábukat hazánkban.

Hogy Zrínyinek mennyire igaza volt, amikor az *Áfium*-ban annyira óvta nemzetét az idegen katonaságtól és amikor már 1659-ben olyan határozottan felvette a harcot Lippayék újabb protestánsellenes rohama ellen, azt az események messzemenően igazolták. Montecuccoli seregeinek felvidéki átvonulását pusztulás, vér és könny kísérte. Vitnyédy már 1661. július 17-én tájékoztatta Zrínyit, hogy Montecuccoli serege ,,az hol elmegyen és az hova érkezik, nem kell azoknak több török ellenség, mert az szines oltalom alatt ezek is megemésztik őket és elfogyatják semmi hasznos oltalom nélkül''. A Montecuccoli serege által meglátogatott felvidéki megyékben ekkor írt naplók mind tele vannak ennek a hadseregnek a védtelen parasztokon végrehajtott ,,hőstetteivel''; az egyes megyék által felvett hivatalos vizsgálati jegyzőkönyvek a felháborító gazságok végeláthatatlan sorozatát örökítik meg. Az Abaúj megye által 1662 januárjában készített jegyzőkönyvben olvassuk például, hogy Ráss községben ,,Kövér Mihály nevü nálunk lakos embert megfogván s kötözvén, buzavermek vallására kénszeritették, nem tudván mit vallani, haját, szakállát égették, testit sütögették, fejét sebesitették, ujja közit fa füresszel fürészelték''; Felső Kemence faluban ,,egy gyermeket is anyjátul elvévén és elvonván, elevenen az égő tüzre hajitották''. Montecuccoli zsoldosai mindent kirabolnak, az utolsó búzaszemet is elviszik, a szegény embereket mindennapi eszközeiktől is megfosztják, az állatokat elhajtják, amit nem tudnak elvinni, azt felgyújtják, a legembertelenebb kínzásokkal igyekeznek megtudni, hogy hova rejtették a parasztok élelmüket, az emberekről sokszor minden ruhát levonnak, mezítelenül hagyva őket télidőben, az asszonyokkal, lányokkal, terhes anyákkal erőszakoskodnak, sokakat közülük megölnek, iskolákat, templomokat felgyújtanak, a templomokba belerondítanak — ilyen és hasonló cselekedetekben tűntek ki a magyar urak által behívott ,,segélycsapatok''. Erdély és Kemény János megsegítéséből végül nem is lett semmi, a hadjáratnak egyetlen ,,eredménye'' maradt: azok a magyar vidékek, ,,melyek ezelőtt mind néppel teljesek, mind buza s egyéb mindenféle élések termésével bővelkedők, sok ezer csorda barmok tenyésztésével messze földre

hiresek voltak, pusztàk és vad s madár lakó barlangjai" lettek. Basta évei tértek vissza, mondogatták mindenfelé.[34]

Montecuccoli tevékenysége egyik megnyilvánulása volt a bécsi kormány ama politikájának, amely egyes magyar urak segédletével, az 1650-es évek elejétől kezdve kibontakozott és Magyarország töröktől meg nem szállt részeinek teljes leigázására irányult. A velencei követ határozottan meg is mondja, hogy Montecuccoli felvidéki táborozásának a török visszaszorítása csak egyik célja volt, a másik cél a magyarok fékentartása. Vitnyédy találóan állapítja meg 1661 őszén, hogy a németek Erdély megsegítése ürügyén úgy csempészték be magukat, mint a görögök Trójába a falóban, és többé innen ki nem mennek, hanem ők fognak parancsolni.[35]

Nem kevésbé veszedelmesnek mutatkozott a protestánsok egyre szélesebb üldözése. A törvények semmibevevésével egymás után vették el iskoláikat, templomaikat, Lippay, a klérus, a jezsuiták, a katolikus főurak és különösen az újabban katolikusnak áttért földesurak fanatikus hévvel buzgólkodtak az ellenreformáció végigvitelében. A törvények, szerződések gátlástalan felrúgásában a hazafiak joggal láthattak az ország szabadsága, helyesebben a nemesi szabadság maradványainak eltörlésére irányuló törekvést. A klérus ügynökei nem is csináltak titkot abból, hogy a protestáns vallás eltörlésével a rendi alkotmány megsemmisítésére is törekszenek. A győri jezsuiták például 1662-ben egy komédiát adattak elő, melyben a „szabadság" szimbolikus alakját felakasztották, a protestáns „religió"-nak pedig fejét vették. Vitnyédyt ezek a jelenségek a belgiumi véres protestáns-üldözésre, Alba herceg rémuralmára emlékeztetik, s mindenfelé ajánlja Grotiusnak *De bello belgico* című művét, hogy megtanulhassák belőle, milyen sors vár az országra.[36]

Az idegen katonaság pusztításai és a vallásüldözés nyomán az uralkodó osztály egy részében is izzóvá vált a gyűlölet Bécs és bérencei ellen. Az uralkodó osztálynak az a része kellett hogy

[34] Vitnyédy I, 163.; TT 1889. 444.; *Fabó A.*: Az 1662-iki országgyűlés. Bp. 1874. 242–3, 253. stb. — *Fabó* idézett monográfiáját az alábbiakban állandóan felhasználom külön hivatkozás nélkül.

[35] *Nani* 10.; Vitnyédy I, 179–80.

[36] Vitnyédy I, 199, 204, 216.

különösen előtérbe lépjen, amelyet a legsúlyosabban érintettek ezek az események: a felvidéki protestáns nemesség. Virágzó gazdaságaikat a német hadak tönkretették, a nekik adózó jobbágyokat mindenükből kifosztották, egyik legfontosabb szabadságjogukat: a protestáns vallásgyakorlás szabadságát súlyos sérelmek érték. A bécsi politikával való határozott szembeszállásra kényszerítette ezt a nemességet jobbágyaik magatartása is. Vitnyédytől tudjuk, hogy egyes nemesek attól félnek, hogy a nép nem tűrhetvén tovább a német csapatok garázdálkodását, fegyvert ragad ellenük, és akkor „félő azokkal több dolog ne legyen mint az németséggel, mert nagy bestia az furens populus". A magyar és szlovák jobbágyok fenyegető magatartása tehát szintén rugója, lendítője lett a nemesség hazafias ellenállásának. 1662 januárjában a Barkóczyak és mások elunván a németek garázdálkodásait, rajtuk is ütöttek és többet levágtak bennük.[37]

A felvidéki nemesség az ellenállás szellemében készült az 1662. május 1-re meghirdetett országgyűlésre. A megyegyűlések arra utasították követeiket, hogy semmiről se tárgyaljanak addig, amíg a német katonaság kiviteléről és a vallási sérelmek orvoslásáról nem történik intézkedés. Összegyűjtötték, jegyzékbe foglalták mindazokat a sérelmeket, melyeket Montecuccoli hadaitól és a katolikusoktól szenvedtek. Az 1662. évi országgyűlésen ezért nagy vihar volt készülőben. Wesselényi félve ettől, április 27-én szerette volna valamilyen ürüggyel elnapolni a gyűlést, de ez már késő volt.

De nemcsak a protestáns nemesi ellenzék, hanem az udvar is igyekezett felkészülni. Május elején nagy feltűnést és aggodalmat keltett „az németek felesen Pozsomhoz való gyülekezeti". Vitnyédy arról is panaszkodik, hogy a németek elfoglalják a legjobb szállásokat és „egy koszos secretariusnak jobb szállássa contingál, mint némely magyar grófnak vagy zászlós úrnak". Most még csak a szállásainkból túrnak ki, teszi hozzá, de „azután magunkat is kiigazitanak az országbul". Vitnyédy ezért a vele összeköttetésben álló ellenzéki főuraknak, például Thökölynek nem is tanácsolja, hogy eljöjjön az országgyűlésre.

Vitnyédy Zrínyit is igyekezett visszatartani a gyűléstől, és ő eleinte nem is szándékozott azon részt venni, nem a németektől

[37] Vitnyédy I, 189, 237.

való félelem, hanem vára építése miatt. A gyűlésen való megjelenés elől mégsem térhetett ki: az ország közvéleményét felháborító és a felvidéki nemességet ellenállásra sarkalló német pusztítások s a vallásüldözés őt is meg kellett hogy szólaltassák. Hiszen ezekben a kérdésekben egy véleményen volt a protestáns nemességgel. Vitnyédy már 1661 folyamán többször szembeállította a maga erejéből várat építő Zrínyit azokkal, akik „magok és maradékjok romlására behozatják" a németeket és „inkább vitézkednek az keresztyének [protestánsok] mint az pogány ellen". A Zrínyi és a felvidéki protestáns nemesség között már az 1655. évi országgyűlés óta fennálló és Vitnyédy által állandóan ébren tartott kapcsolat ezért most még szorosabbá vonódott, szövetséggé kovácsolódott.[38]

Zrínyi korábbi jezsuitaellenes fellépéséből a protestánsok jól tudták már, hogy a vallási érdeket mindig a haza érdeke alá rendeli. Zrínyi sohasem csinált titkot abból, hogy a felekezeti különbség őt nem akadályozza abban, hogy valakivel politikailag a legszorosabban együttműködjék. Vitnyédyvel való bizalmas kapcsolata a legékesszólóbb példa erre. „Többre tartom a jóhiszemű luteránust, mint a rosszhiszemű katolikust" — írta egyik levelében. (250. lev.) A protestánsok egyre inkább ügyük legfőbb védelmezőjét látták Zrínyiben. Az országgyűlésre érkező protestáns követek ezért május 11-én levelet írtak neki, melyben mint „édes nemzetünknek még fönálló egyik magyar oszlopát" kérik, hogy vegyen részt a gyűlés munkájában és támogassa ügyüket. Zrínyi május 20-án kelt levelében igenlően válaszolt: „ime megyek s ha lehetne repülnék", s újra hitet tett a nemességgel való együttérzéséről: „csak kegyelmeteknek szolgálhatnék, az mint hogy minden tehetségemet s erőmet arra desinálom." (274. lev.) A hívásnak eleget téve, rövidesen meg is jelent Pozsonyban. Álláspontja azonban nem egyezett mindenben a protestáns nemességével. Ezek ugyanis a Habsburg-uralomtól elszenvedett sérelmeik miatt a török elleni harc kérdését másodrendűnek tartották, Zrínyi viszont éppen a törökellenes nemzeti összefogás érdekében kíván az idegen csapatok garázdálkodása és a vallási üldözés ellen fellépni. Ebből fakad, hogy a vallási vita kérdésében bizonyos közvetítő szerepre vállalkozott: a további erőszakosko-

[38] Vitnyédy I, 160, 201—5.

dások megszüntetését követelte, de ugyanakkor szerette volna, ha a protestánsok eddig elszenvedett sérelmeik jogos orvoslását illetően türelemmel viseltetnének a török veszedelem miatt.

Álláspontját június 6-án az őt felkereső protestáns küldöttség előtt így fejtette ki: „Ő katona s esküvel állítja, hogy az evangélikusok kielégítése végett mindent, ami tehetségétől telik, elkövetend; ő is kárhoztatja azoknak vakmerőségét, akik királyi diplomák, békekötések, hazai törvények ellen cselekedni merészelnek, mert az, aki lelkében van megsértve, testével, hiven nem szolgálhat; mivel pedig jobban szeretne százezer luteránust, ugyanannyi kálvinistát és római katolikust fölfegyverezve látni s általok a gaz törököt megverni, ő is szeretettel inté a protestánsokat, a közjóért hagynának fel, amennyire lehet, követeléseikkel."

Valószínűleg ugyanezekben a napokban hangzott el a katolikus rendek előtt elmondott beszéde, melyben a legélesebben támadta a protestáns-üldözés politikáját. Akik az evangélikusokat háborgatják, azokat nyíltan „a törvények megszegőinek és a közbéke felforgatóinak" nevezi, s szemükre veti, hogy az egész világ előtt gyanússá teszik a király esküjét. Fő szempontja azonban most is a török-kérdés: Hogyan fogunk a természet szerinti esküdt ellenség ellen harcolni — kérdezi —, ha az evangélikusokat is ellenségeinkké tesszük. Ő maga sem tudna a töröknek ellenállni evangélikus katonái nélkül, s ha az ő üldözésük tovább folyik, akkor előbb-utóbb még a főpapok ládáit is ki fogja az ellenség üríteni.[39]

Bár Zrínyi beszéde állítólag nagy hatással volt a hallgatókra, az országgyűlés katolikus többsége mégis olyan konok ellenállást tanúsított, hogy egyezkedésre semmi lehetőség sem nyílott. Nádasdy a leghevesebben harcolt a protestánsok ellen, Wesselényi viszont képmutató módon viselkedve jóindulatot színlelt, arra törekedve, hogy leszerelje őket, s egyúttal Zrínyivel való kapcso-

[39] Zrínyinek ez a beszéde protestáns propaganda célból nyomtatásban is megjelent. Németül egy impresszum nélküli nyomtatványban olvasható (unikum példánya, melyet *Fazekas József* talált meg, az OSzK-ban RMK III, 2237a. sz. alatt), latinul pedig Pápai Páriz Ferenc „Romlott fal építése" c. munkájában található (kiadva: Magyar Prot. Egyháztört. Adattár V, 170—1.). Mindkét helyen hibás keltezéssel szerepel: a német kiadásban 1663, Pápai Páriznál 1659 szerepel a beszéd dátumaként.

latukat meglazítsa. A légkör így egyre izzóbbá lett. Neumann, a brandenburgi választó követe augusztus elején azt jelenti, hogy maga Zrínyi animálja már a protestáns rendeket, mert a haza szabadságának megvédését csak általuk látja biztosítottnak.[40] Közben a megyék követei egyre újabb híreket kaptak hazulról a német hadak újabb garázdálkodásairól. A protestánsok augusztus 11-én Vitnyédy javaslatára összefoglaló nyilatkozatban közölték álláspontjukat a katolikus rendekkel és ebben leszögezték, hogy a német katonaság kiviteléhez és a vallási sérelmek orvoslásához feltétlenül ragaszkodnak és addig semmilyen kérdésről sem hajlandók tárgyalni.

A protestánsok nyilatkozatai, tiltakozásai azonban semmit sem használtak. Ezért augusztus 29-én újra átadták előbbi nyilatkozatukat, és ünnepélyesen előre ellentmondva az országgyűlés minden esetleges határozatának, bejelentették, hogy eltávoznak a gyűlésről. Távozásuk előtt Zrínyitől is elbúcsúztak, aki a hagyomány szerint azt mondta nekik: „Én más vallású vagyok, de a kegyelmetek szabadsága az én szabadságom, a kegyelmeteken ejtett sérelem az én sérelmem." Ennek a kijelentésnek a súlyát és jelentőségét akkor értjük meg igazán, ha tekintetbe vesszük, hogy a nemesi ellenzék vezérei között olyan emberek voltak, mint Szepessy Pál és Szuhay Mátyás, az első kuruc-felkelés szervezői és vezetői. Zrínyi ebben a nyilatkozatában elvileg foglalt állást a felvidéki protestáns nemesek mellett s ez a kijelentése elválaszthatatlanul összekapcsolja személyét az első kurucmozgalom kialakulásával.

Zrínyi azonban nemcsak szavakkal nyilvánította ki szolidaritását a protestáns nemesség mellett, hanem tettekkel is: szeptember 2-án, amikor a követek elhagyták Pozsonyt, ő is eltávozott. Zrínyinek ez a nyílt tüntetése az udvar és a katolikus párt politikája ellen, olyan megdöbbenést váltott ki, hogy még az éppen nem félénk Vitnyédy is megijedt és gyorsan Zrínyi után sietett, hogy visszatérésre bírja, vagy legalább arra, hogy Porcia hercegnek és a nádornak levelet írjon és ott valami más okkal mentse távozását. Zrínyi azonban egyiket sem tette.[41]

[40] TT 1881. 116.
[41] *Fabó* idézett könyvén kívül ezekre az eseményekre lásd: *Széchy* IV, 222–6.

Zrínyinek az 1662. évi országgyűlésen a vallási kérdésekben tanúsított állásfoglalása a legékesebben bizonyítja politikájának felekezeti viszályokon felül álló nemzeti jellegét. Zrínyi protestáns jogok melletti kiállásának külföldön is híre ment. Egy angol könyv, fel sem tudva tételezni, hogy aki ilyen szilárdan ellenzi a katolikus ellenreformációt, az katolikus legyen, őt egyenesen protestánsnak gondolja.[42]

Az országgyűlés ezután a protestáns nemesek és Zrínyi nélkül meghozta a maga határozatait, de annak minden reménye nélkül, hogy azokat valaki is betartsa.

Vita Montecuccolival

Az 1662-es országgyűlés feszült légkörében született meg Zrínyi egyik legragyogóbb publicisztikai írása: válasza Montecuccolinak (276. lev.). A vitairat keletkezésének pontos idejét nem tudjuk, de több ok miatt augusztus közepére datálhatjuk. A vitairat az országgyűlési viták izgatott légkörét tükrözi és a szerző felháborodásának ad hangot. Erre elég alapot adhatott már a protestáns rendek augusztus 11-én elkészített nyilatkozata is, melynek másolatát neki is átadták. Ebben a megyei követek az alábbiakat írják Montecuccoli seregének viselt dolgairól: „Montecuccoli vezérlete alatt jött más német hadsereg, mely már beléptekor az országba válogatás nélkül mindent pusztított, a haza azon részeit elözönlé s kivetkőzve csaknem minden keresztyéni érzelemből, előbb Tiszán tul Szabolcs és Szatmár megyéket pusztitotta el, s miután az szegény lakosokon, nemeseken és nemteleneken, nemet, rangot nem tekintve halállal, kinzásokkal, tüzzel-vassal tulságosan kegyetlenkedett, a nevezett tábornok akaratából s dacára biztositványának, melyet bizonyos pénzösszegen, bizonyos hordó borokon és más élelmiszereken szereztek maguknak, a zempléniekre rontott és szent vagy világi dolgokat prédálni, városokat és falvakat feldulni, kastélyokat és nemesi lakokat földig lerontani, a vetéseket lelegeltetni, a szegény népet élete és vagyonától megfosztani, szüzeken, terhes és szüléshez közel levő nőkön erőszakot tenni s fajtalanságának kielégitése

[42] The Conduct and Character of Count Nicholas Serini. London 1664. 97.

után némelyeket megölni, másokat pedig, melyek idétlent szültek, a magzattal együtt meghalatni, bölcsőben talált csecsemőt tűzbe dobni és megégetni csekélységnek tartotta. . . De az ország alvidékei, különösen a bányavárosok előtti véghelyek sem kerülhették el a pusztitó katonaság kezét, mert visszatértekor az szegény lakosokat az élet minden szeréből kifosztotta, sokakat megnyuzott, másokat tüzön sütött, másokat ismét életöktől más halálnemmel fosztott meg, nőket (kik közül némelyeket vénség sem szabadít meg a gonoszságtól) és szüzeket megfertőztetett, mely iszonyuság emlékezetére elborzad a keresztyéni érzelem."[43]

Körülbelül azzal egyidőben, amikor Zrínyi ezt a vérforraló nyilatkozatot olvashatta, vált ismeretessé Montecuccoli röpirata, melyben az általános felháborodás hatására igyekezett magát tisztára mosni a vádak alól. Montecuccolinak ez a magyar nemzetet becsmérlő irata a katolikusok és a főurak között is felháborodást keltett. Hiszen Montecuccoli eljárásával, hadjáratának sikertelenségével, Kemény János bukásával még az udvarhoz közel álló magyar urak is elégedetlenek voltak. A császári tábornagynak a röpirata annyira felingerelt mindenkit, hogy egy külön törvénycikket akartak alkotni ellene.[44] Zrínyi röpirata minden valószínűség szerint azokban a napokban készülhetett, amikor a legnagyobb volt a felháborodás, amikor a felvidéki követek emlékiratát és Montecuccoli röpiratát olvashatta, tehát augusztus közepe táján.

Hogy Zrínyi válaszát megismerjük, ahhoz Montecuccoli megcáfolandó röpiratából kell kiindulnunk.[45] Montecuccoli az erdélyi hadjárat eseményeit a korabeli hadtudomány elvei alapján mérlegelte és logikus érveléssel minden lépéséről bebizonyította, hogy az a hadtudomány szabályai szerint a leghelyesebb volt. Rámutatott például arra, hogy a törökkel nem ütközhetett meg, mert a török messze volt, ahhoz pedig, hogy a törököt megközelítse, nem állt rendelkezésére elég idő, mert csak augusztusban érkezett Erdélybe. Ha ugyanis gyorsan vonult volna az ellenség közelébe, akkor a sereg elcsigázva ért volna oda, s így nagy

[43] *Fabó A.*: i. m. 149—50.
[44] *Széchy* IV, 232, 240.
[45] Montecuccoli röpirata kiadva: *Kanyaró F.*: Montecuccoli és Zrínyi vitája. TT 1887.; *Rónai Horváth J.*: A Montecuccoli és Zrínyi között folyt vita iratai. HK 1890. — Ismertette Mont. iratát *Széchy* is: IV, 226—32.

kockázatnak tette volna ki magát. Útközben ugyanis nem álltak volna rendelkezésére megfelelő támpontok, élelmiszer- és fegyverraktárak, kórházak stb. Minderről a magyaroknak gondoskodniuk kellett volna, de ezt elmulasztották, s ezért nem kérhetik tőle számon, hogy nem ért el többet, mint amennyit tett. Megállapítja mindezek alapján, hogy Kemény érdekében mindent megtett, amit csak a hadtudomány szabályai az adott lehetőségek közt számára lehetővé tettek. A magyarok viszont ne bírálják az ő hadakozását, mert nem értenek a hadtudományhoz, s ezért nem érthetik meg, hogy miért kellett neki úgy cselekednie, ahogy történt.

A legújabb hadtörténeti kutatások rámutatnak arra, hogy az erdélyi hadjárat kudarcáért korántsem személy szerint Montecuccolit terheli a felelősség.[46] Montecuccolinak eredetileg igen ésszerű tervei voltak Erdély katonai megsegítésére, de az udvar kapkodása miatt ezeket nem lehetett megvalósítani. Az udvar pedig nem gondolt komolyan a török elleni harcra, Kemény megsegítését csak kényszerből határozta el, elsősorban annak megakadályozása érdekében, hogy Erdélyt a török teljesen leigázza. Nem volt azonban érdeke, hogy Kemény János miatt általános háború robbanjon ki. Ezért nem fogadták el Montecuccoli javaslatát, hogy a Duna mentén Esztergom és Buda megtámadásával vonják el a veszélyt Erdély felől, s ezért rendelték el Montecuccoli visszatérését, mihelyt a török Apafi személyében magyar bábfejedelmet ültetett az erdélyi trónra. Bécsnek sikerült így elodázni a háború kitörését, s Montecuccolinak ezek után az volt a feladata, hogy seregét mennél nagyobb veszteség nélkül visszavonja. Ő mindazt a feladatot, amit a bécsi kormány rábízott, elvégezte, szívesen vállalkozott volna nagyobb feladatra is, de neki mint a zsoldosvezér típusának más céljai nem lehettek, mint amelyeket megbízóitól kapott. Érvelésében ezért sok a szubjektív igazság, s az sem vitatható, hogy a Bécs által rábízott feladatot az adott lehetőségek között el is végezte. A magyarság azonban nem a bécsi politika titkos céljai szempontjából mérlegelte az eseményeket, az udvartól és Montecuccoli seregétől Kemény János hathatós megsegí-

[46] *Perjés G.*: A „metodizmus" és a Zrínyi-Montecuccoli vita. Száz 1961. 507—33. 1962. 25—45.

tését, a törökre mért érzékeny csapást várt. S mivel az udvar nem hozta nyilvánosságra szándékait, s ezeket Montecuccoli sem fedhette fel, ha egyáltalán ismerte őket, szükségszerűen ő lett a bűnbak a nemzet szemében.

Zrínyi és Montecuccoli párbaja tehát alapjaiban az egyre erőteljesebben kialakuló nemzeti politika és Bécsnek kizárólag a Habsburg-államrezont szem előtt tartó politikája között folyt. Ez a vita azonban konkrétan Montecuccoli hadjáratának, az ő hadvezetésének az értékelése körül kellett hogy kirobbanjon, s mivel ő minden erejével azt igyekezett bizonyítani, hogy katonailag helyesen járt el, s a magyaroknak nincs okuk és joguk őt bírálni, Zrínyinek ezt kellett érvelésével megcáfolnia. Zrínyi nem elméleti vitát provokál, nem azt vitatja, hogy egy-egy adott helyzetben Montecuccoli a hadviselés tudományos szabályainak megfelelően járt-e el, hanem a hadjárat eredményei, következményei oldaláról bírálja hadvezetését. Rámutat Kemény bukására, Erdélynek a török által való újabb feldúlására, a magyar lakosságnak Montecuccoli csapatai részéről való kirablására és a virágzó felvidéki megyék elpusztítására, s ezekből a tényekből kiindulva teszi mérlegre Montecuccoli tevékenységét. „Mondd mi hasznát látta hadjáratodnak Magyarország" — kérdezi, s erre a kérdésre nem is lehet másképpen felelni, mint azzal, hogy csak kárát. S innen kiindulva valóban megsemmisítő bírálat alá lehet venni Montecuccoli egész hadvezetését, hiszen ő nem azért jött az országba, hogy annak Magyarország hasznát vegye, hanem hogy engedelmes eszköz legyen Bécs kezében, s tettei, valamint a tetteket igazoló érvei mind ehhez a kiindulóponthoz igazodtak. Ezek az érvek pedig összeomlanak abban a pillanatban, amikor az ország számára oly tragikusan végződő hadjárattal valaki szembeállítja azokat a katonai sikereket, amelyekkel a magyarság évszázadokon át meg tudta védeni hazáját. S ezt tette Zrínyi: „Mi magyarok nem igen értjük a módját, hogyan kell az ütközetet napról-napra halogatni; megtorlás nélkül nézni az ellenség dulását; inkább a hazát mint az ellenséget pusztitani; cserbenhagyni barátot, szövetségest; pénzt harácsolni a háboruban. Ha te ezt nevezed a háboru rejtett titkainak, akkor bizony mi semmit sem tudunk. Nem értettek ehhez hajdan a Kinizsiek, Báthoriak, Hunyadiak sem, mégis szent tisztelet övezi sirjukat, amiért megvédték a

hazát, megoltalmazták a kereszténységet és visszaszorították az ottomán hatalmat." Ezzel szemben, aki a Montecuccoli tudománya szerint hadakozik, az csúfos kudarcot szenved: „Minthogy azonban hozzánk is behatolt a »soha meg nem ütközni« titkos tudománya: el is vesztettük Magyarország nagy részét." Montecuccolinak azokat az állításait ezért, melyekben a magyarokat a hadviseléshez nem értőknek, a magyar katonákat rosszaknak nevezi, visszafordítja, és éppen Montecuccolit jelenti ki a hadjárat tényleges következményeiből és eredménytelenségéből kiindulva tudatlannak, restnek és gyávának. A rossz magyar katona, mutat rá Zrínyi, megvédelmezte országát és vére hullásával biztosítja Európa békéjét, míg Montecuccoli állítólagos jó katonái utat engedtek az ellenségnek.

Az eddigi hadtörténeti irodalomban sok félreértésre adott okot Zrínyinek a „soha meg nem ütközni titkos tudományá"-ról szóló kijelentése. Elsősorban ennek alapján láttak a régebbi kutatók Montecuccoli és Zrínyi között elvi hadtudományi ellentétet, két hadtudományi rendszer szembenállását, a „metodizmus" és az „antimetodizmus" párharcát.[47] Perjés Géza meggyőző érveléssel mutatott rá ennek a felfogásnak a téves voltára, bebizonyítva, hogy ilyen értelemben nem létezett ekkor két szembenálló rendszer, hogy elvileg Montecuccoli éppúgy híve adott esetben a gyors hadműveleteknek és a döntő csatáknak, mint ahogy elvileg Zrínyi is megfelelő körülmények között a csata kerülését, a manőverezést tartja szükségesnek. Elég e tekintetben a *Vitéz hadnagy*-nak Fabius Cunctator eljárását magasztaló soraira, valamint a Mohácsnál vesztébe rohanó Tomorit súlyosan elmarasztaló kijelentéseire gondolnunk. Téved azonban Perjés, amikor Zrínyinek a „másik" tudományról szóló szavait egyszerűen az ellenzéki nemesség szavajárásához igazodó publicisztikai-taktikai gesztusnak tekinti. A Zrínyi által bírált „tudomány" alatt valóban nem kell más hadtudományi rendszert, elméletet keresnünk, de nem szabad súlyos mondatait elbagatellizálni sem. A másik tudomány itt egy másik stratégiát jelent, azt a stratégiát, melyet a Habsburg-állam-rezon kívánt, s melyet Bécs oly sokszor s a magyarság kárára alkalmazott. Zrínyi egész munkásságának a lényege

[47] Ezt a felfogást képviseltem könyvem első kiadásában magam is.

viszont éppen egy magyar állam-rezonnak megfelelő politika és hadvezetés kialakítása, mely szükségképpen gyakran homlokegyenest ellenkezik az udvaréval, még olyankor is, amikor — mint a török elleni harcok kérdésében — látszólag egymás mellett állnak. S ha Zrínyi a török elleni harcok számára általa javasolt s korábbi műveiben többször is megfogalmazott stratégiai elképzelés szerint, annak szempontjából mérlegeli Montecuccoli eljárását, akkor jogosult az a következtetése, hogy Montecuccoli „tudatlan", „rest" és „gyáva" hadvezér, hiszen pontosan az ellentétét cselekedte annak, mint amit az általa megrajzolt „vitéz hadnagy"-nak a török ellen harcolva tennie kellett volna. Így válik Montecuccoli a „vitéz hadnagy" ellentétes pólusává, s így nő túl a vita az adott kereteken, válik Zrínyi szempontjából elvi jelentőségűvé.

Ismerve Zrínyi etikáját, azt is megfigyelhetjük, hogy Montecuccoliról azokat a vonásokat állapítja meg, melyek szerinte nemcsak a hadvezér, de minden ember esetében a lehető leggyűlöletesebbek. Zrínyi tanítása szerint a tehetséget, a tudást, a vezetői képességeket a közjó, a haza java érdekében kell felhasználni, csak ekkor van értékük, s bűnös az, akit az egyéni önző érdek, a „bene proprio" vezet. Montecuccoliról viszont azt igyekszik kimutatni, hogy miközben a kitűzött célt nem valósította meg, a háborúban pénzt harácsolt, saját személyének a megmaradását tartotta a legfontosabbnak, öntelt módon kérkedett, valóságos diadalmenetet rendezett stb. Mindezeket Zrínyi terminológiája szerint a fösvénység és az ambitio fogalmai alá vonhatjuk, melyek a bene proprio hajhászásának leggyűlöletesebb rugói. De Montecuccoliról ezen túlmenően azt is hangsúlyozza, hogy tudatlan, tehetetlen, rest és gyáva. Nem a nagyszabású rablók, a Julius Caesarok fajtájából való, akik legalább csodálatot és tiszteletet is keltenek páratlan katonai sikereikkel, vitézségükkel, virtusukkal. Montecuccoli a Machiavelli—Zrínyi-féle otium, tunyaság, henyélés megtestesítője: jellegzetes „uomo ozioso". Egy igazi machiavellista ezzel a legmegsemmisítőbb ítéletet mondta ki.

A Montecuccolival folytatott polémia szervesen beleillik Zrínyi azon tetteinek láncolatába, melyeket az *Áfium*-ban kidolgozott tervek megvalósítása érdekében tett. Montecuccoli hadjáratát élő bizonyítékként mutatja fel arra, amit a

Török áfium-ban az idegen csapatok itteni tevékenységéről és az idegen hadvezérek magatartásáról mondott. A röpirat ezért a török elleni harcnak magyar erőkkel és magyar hadvezérrel való folytatása melletti agitáció is. Montecuccoli hadjáratának szerencsétlen következményeit és a magyarok évszázados hősi harcát szembeállítva levonja a következtetést, hogy a magyarok sohasem harcolnának úgy, mint a híres tábornagy: „Mi pedig, az ő [Kinizsiek, Hunyadiak] unokáik, sosem mocskolnánk be nagy hirüket semmittevéssel, nem türnénk hazánk pusztulását, ha bármily csekély mértékben is kezünkbe vehetnénk a dolgok intézését." Ha a fegyelem most nincs is meg, „ha ugyan a mi hibánkból" — teszi hozzá, könnyen meghonosítható lenne, ha magyar vezér állna a hadak élére. „Feltétlenül alkalmas lesz a haza védelmére bármelyik jó magyar, s ha nem is fejlődik oly jeles vezérré, mint Nagy Sándor, szülőföldjének ügyét még mindig sokkal inkább szivén fogja viselni bárki idegennél." A jó vezér legfőbb kritériumát tehát a hazaszeretetben jelöli meg, miképpen a *Mátyás-elmélkedések*-ben a jó király lényegét is így határozta meg.

Zrínyinek ez a fejtegetése már előzetes tiltakozás az ellen, hogy a készülő háborúban Montecuccoli legyen a fővezér. Az *Áfium*-ban megrajzolt célkitűzések megvalósítása felé a legfontosabb lépésnek most azt tartotta volna, ha végre magyar hadvezér lenne a hadsereg főparancsnoka. Nem kétséges, hogy csak magára gondolhatott, s Montecuccoli leleplezésével elő akarta segíteni, hogy végre olyan pozícióba jusson, amelyből lehetővé válik nagy céljainak megvalósítása.

Sokrétű és gazdag mondanivalóját kiváló formában adja elő ebben a rövid írásban. Szinte minden mondatában, célzásában és utalásában fölényes, gyilkos gúny van, amit sokféleképpen alkalmaz. Abból az adottságból, hogy más nézőpontból közeledik a problémákhoz, mint ellenfele, az az eljárása következik, hogy idézve előbb Montecuccoli valamely állítását, azt elismeri és azután tér rá ennek a ténynek a bírálatára. Például elismeri Montecuccolinak azt az állítását, hogy Kemény katonái féltek. De ezután rögtön felteszi a kérdést, hogy vajon mit tett ő, a hadvezér, a katonák bátorítására, sőt elmondja azt is, hogy miképpen lehet az önbizalmukat vesztett katonákba újra lelket önteni: a kitűnő vezér példájával. Mivel mindez nem történt meg,

világos a következtetés, hogy rossz a hadvezér. Most, miután Montecuccolinak egy elfogadott állításából is megszégyenítő következtetést vonhatott le, teszi vitássá magát az egész állítást is: honnan tudja vajon Montecuccoli, hogy Kemény katonái gyávák, mikor sohasem próbálta ki őket, sohasem vezette őket ütközetbe. Ezzel Montecuccoli vádja teljesen vissza van fordítva: nemcsak rossz hadvezér, de ő a gyáva is.

A gúny alkalmazásának számos kitűnő példáját lehetne idézni. Milyen nagyszerűen válaszol például Montecuccolinak, amikor az a magyaroknak azt a megállapítását akarja visszautasítani, hogy miért nem más irányból támadott. Montecuccoli itt ugyanazt mondotta, amit Zrínyi Szolimán szájára adott a *Szigeti veszedelem* XII. énekében: a tömeg mindig másra vágyik, állhatatlan s csak ezért kifogásol. Zrínyi erre úgy válaszol, hogy ebben igaza van, mert ha történetesen más irányból támadott volna és hasonlóképpen járt volna el, a magyarok akkor is éppígy fel lennének háborodva. Zrínyi a gúnyt remekül alkalmazza különböző hasonlatokkal, képekkel is. Mikor ellenfele arra hivatkozik, hogy messzirül nem lehet hadakozni, így vág vissza: „Azt mondod, távolról nem lehet tevékenykedni: ha tehát nem adsz elég meleget, mint a nap, hogy az égről melegitsd föl a földet, akkor bizony közelebb kell kerülnöd." Montecuccoli keresztényi buzgóságáról pedig csak annyit mond, hogy arra akkor lehet számítani, „ha borjak fognak röpködni a levegőben". Ez a röpirat kitűnően mutatja, hogy Zrínyi mennyire ura a latin stílusnak is. Az „augustus" szóval remek szójátékot űz, többszörösen nevetségessé téve ellenfelét: „A u g u s t o mense te intrasse affirmas, utinam ex nomine mensis omen sumpsisses, sed tu non solum A u g u s t i mensis oblitus, imo A u g u s t i s s i m e Tui Domini ordinem pervertens, solius nominis (cum nullas actiones feceris) vana gloria intumescis: non certe a u g u s t e, sed a n g u s t e famam Christiani nominis circumtulisti."

Ez a metsző gúny az egész röpiratot áthatja, de ezen belül bizonyos eltolódás figyelhető meg. Az elején a csípős gúny még kissé kötekedő jellegű, ezt érezteti az „optime dux" megszólítás, a diadalmenet alkalmával szabadon bíráló római katonákra való hivatkozás, a Montecuccolinak feltett gúnyos kérdések sorozata, valamint az ezekhez fűzött gúnyos felkiál-

tás: „Pape! magna haec sunt, imo vero maxima!" A röpirat végefelé azonban a gúny mellett egyre inkább érvényesül nyíltan is a szerző haragja. A gúny hangját gyakran áttöri és szenvedélyesen vádló lesz a stílusa, ami az utolsó bekezdésben éri el a tetőpontját: „Ezek hát tetteid, győzhetetlen hős! Mit eredményezett vajjon leghevesebb csatátok? Hektor épségben vonul el, s te ezért hálára számítasz a magyaroktól. Add vissza nekik, amit méltatlanul magadnak követelsz, s ráadásul még hálátlanoknak is nevezed őket, te minden ember leghálátlanabbika!"

Montecuccoli lehengerlésénél számos történelmi példát és költői idézetet vesz igénybe. Mivel ezt a művét Pozsonyban, könyvtárától távol írta (de ha otthon írta volna is, akkor sem végzett volna hosszadalmas kutatásokat a példák összekeresése végett), ékesen szemlélteti Zrínyi nagy műveltségét, azt, hogy irodalmi és történelmi ismeretei birtokában milyen kiválóan tud bármikor egy találó idézetet vagy példát kiragadni. Ebben az írásában Bartolommeo de Rogatis könyve alapján egy mór bátorságát, Pierre Matthieu művéből IV. Henrik állhatatosságát, Plutarchosból Epaminondas mondását, Liviusból Emilius Paulus, Tacitusból Vitellius példáját emlegeti. Ezen felül beiktat egy Horatius-szakaszt, s idézeteket Ovidiustól, Lucanustól stb. Az itt felhasznált példák javarésze már korábbi műveiben is előfordult, elsősorban a *Vitéz hadnagy*-ban. Már ott kialakította egyes történelmi személyeknek bizonyos tulajdonság példázására való felhasználását. Így Hektor a hősiesség, Nagy Sándor a hadvezéri kiválóság, Caesar a gyorsaság, Lucullus a tapasztalatszerzés, Vitellius a gyávaság, IV. Henrik a személyes példaadás jelképezője már a *Vitéz hadnagy*-ban is, Zrínyi most feleleveníti ezeket. Montecuccolira mondott egyik ítélete: „Rut dolog a vezérnek azt mondani, nem gondoltam volna" — szintén többször előfordul a *Vitéz hadnagy*-ban (107. a.). Ajaxnak a röpirat végén olvasható mondása is már régi, kedvelt idézete Zrínyinek, Ruchichhoz írt egyik levelében is találkoztunk vele.[48]

A Montecuccoli ellen írt vitairat tehát szervesen illeszkedik Zrínyi prózai műveinek sorába. Az *Áfium* után ez a legjelentő-

[48] Vö. *Széchy* IV, 241—2.

sebb publicisztikai írása, melyben emberi és írói nagysága éppoly fényesen ragyog, mint korábbi munkáiban.

Ellentétek ütközőjében

Az udvar és a katolikus rendek állásfoglalása az 1662. évi országgyűlésen lehetetlenné tette azt az összefogást, melyet Zrínyi évek óta javasolt és az *Áfium*-ban is kifejtett. A protestánsok követeléseinek merev elutasítása miatt a felvidéki megyék nem fogadták el az országgyűlés nélkülük hozott határozatait, tiltakoztak ellene. Az ellentétek annyira kiélesedtek, hogy híre járt, miszerint az udvar meg akarja gyilkoltatni Szepessy Pált, a protestáns nemesek vezérét, másrészt pedig, hogy a protestáns rendek fegyverkeznek és készek akár fel is lázadni. Az 1662. évi országgyűlés tehát jelentős fordulatot hozott a felvidéki nemesség magatartásában. Érlelődik már soraik között a későbbi kuruc-felkelés tüze. 1664 elejére pedig már annyira elmérgesedett a helyzet, hogy az eperjesi tanácskozáson a felvidéki megyék képviselői a töröknek való behódolás lehetőségéről is tárgyaltak. Ezt a hírt nagy riadalommal fogadta Vitnyédy, Zrínyit kérve, hogy írjon nekik és próbálja őket erről a lépésről lebeszélni, „mivel azok az emberek az egész országban senkit sem revelálnak Nagyságodon kivül és nem is hisznek, mert mindnyájan megcsalták őket". Vitnyédy maga is figyelmezteti őket és már 1663 tavaszán is óvja őket a behódolástól. Vitnyédy Zrínyinek az álláspontját képviseli, amikor a német és a török közül az adott esetben a nagy támadásra induló törököt tekinti veszélyesebbnek. „Elég nehéz mind egyik, mind másik, de legnehezebb pogány alatt lenni embernek" — írja Keczer Ambrusnak 1663. június 11-én. Ezek ugyan már nem az országgyűlést közvetlenül követő fejlemények, de jól mutatják, hogy a vallási üldözés mennyire lehetetlenné tette az ekkor annyira szükséges összefogást.[49] Zrínyi jól látta már a *Szigeti veszedelem*-ben is, hogy a vallási villongások aláássák a törökkel szembeni védelmet. Lippayék, a jezsuiták ellen folytatott másfél évtizedes harcának az értelme teljes mértékben igazolódik ezekben az eseményekben. Nem rajta múlott, hogy

[49] Vitnyédy II, 39, 74, 166.; TT 1881. 123.

a klérus által mesterségesen szított vallási viszályt nem tudta megakadályozni.

Ezek az események azonban nemcsak az egység megteremtését tették lehetetlenné, hanem egyúttal messzemenően kiélezték az ellentétet Zrínyi és az udvar, valamint Zrínyi és a katolikus rendek között. II. Rákóczi György lengyelországi kudarca óta Zrínyi kénytelen volt türelmesebb álláspontot elfoglalni az udvarral és magyarországi ellenfeleivel szemben. Láttuk, hogy a megerősödő török veszély miatt az udvart a háború megindítására, a magyar feudálisokat pedig a védelemnek saját erőnkből való megszervezésére igyekezett rábírni. Az 1662-es események most lehetetlenné tették az ellentéteknek ilyen kényszerű átmeneti tompítását. Zrínyi-Újvár építésével és a Montecuccolival folytatott polémiával az udvart, a protestánsok melletti kiállásával pedig a katolikus magyar köröket is maga ellen ingerelte. Lippay és Nádasdy, akik örömmel üdvözölték Zrínyi-Újvár építését, most ismét áskálódnak ellene és nem szívlelve meg Zrínyinek a Montecuccoli-vitában kifejtett érveit, előkészítik az utat Montecuccoli fővezérsége számára.

Mivel a német katonaság magyarországi garázdálkodása a katolikus rendeknek sem volt ínyére, és mivel a protestánsok harcias fellépése folytán az udvar a harag még nagyobb kitörésétől félt, a protestánsok távozása után a maradék országgyűlés elrendelte a német csapatok kivonását. A valóságban ebből semmi sem lett, sőt a kérdés még jobban elmérgesedett. 1663 elején már nemcsak a felvidéki megyék, de a dunántúliak is megismerhették Montecuccoli seregeit. Még olyanok is, mint Draskovich Miklós, aki maga is javallotta a németek behozását, most kénytelen volt Magyaróváron három prédáló németet kivégeztetni, majd utána az udvar bosszúja elől gyorsan Horvátországba menekülni. A felvidékiek után most már a dunántúli megyék is ellenállást fejtenek ki; Vitnyédy figyelmezteti is Moson megyét, hogy ne engedjen, mert „gonosz lapos tetvek azok, ha befeküsznek az vármegye ködmenében, nehezen pörsölik ki". Mialatt a török egyre nyíltabban folytatta a támadás előkészületeit, az udvar főcélja változatlanul nem a török elleni védelem megszervezése és annak háborúban való visszaverése volt, hanem az, hogy mennél jobban megvesse lábát Magyarországon. Jellemző, hogy a török támadás megindulásakor Vitnyédy

így kénytelen felsóhajtani: „adja Isten ausztriai bugyogót, stiriai joppent, csehországi sarut ne rakjanak előnkben, hogy abban öltözködjünk."[50]

Az 1662. évi események során az udvar békevágya nemhogy enyhült volna, ellenkezőleg, erősödött. Hozzájárultak ehhez a spanyol események. Bécs a spanyol örökösödés biztosítására fordította főfigyelmét és már csak ezért is igyekezett bármi áron kiegyezni a törökkel. De egyébként is szorult helyzetben volt. Egy törökkel szembeni háborút csak úgy mert vállalni, ha építhet a német birodalom segélyére. Ehhez viszont nem szívesen folyamodott, hiszen a német fejedelmek egy része protestáns volt. Emellett erős volt körükben a francia befolyás, s a mainzi választó vezetésével létrehozott rajnai szövetség számára veszélyes tömörülést jelentett. Azt is tudták Bécsben, hogy pénzt nem szívesen adnának a német fejedelmek, hiszen akkor nem tudnák biztosítani, hogy azt valóban arra a célra fordítják, amire kérték. Ha viszont Bécs katonákat kérne, akkor a bizalmatlan német fejedelmek részt kívánnának a hadvezetésből is, saját hadseregeik erősödnének, amit a Habsburg-ház nem nézhet jó szemmel. Így azután maradt a huzavona és a kapkodás, s főként a görcsös igyekezet a háború elkerülésére.[51] Hiába szólította tehát fel az országgyűlés a 19. tc.-ben a királyt, hogy Zrínyi várát lássa el hadiszerekkel, s a király ebbe bele is egyezett, 1662 végén és 1663 elején mégis ismételten felajánlja Zrínyi-Újvár lerontását a töröknek. Mivel pedig ezt Zrínyivel szemben az udvar képtelen keresztülvinni, még abba is beleegyezne, hogy a török maga foglalja és pusztítsa azt el.[52]

Világos mindebből, hogy az udvar terveinek leginkább Zrínyi állt útjában, aki nem törődve Bécs megalázkodó igyekvésével a törökkel való béke érdekében, 1662 szeptemberében és novemberében, valamint 1663 áprilisában is sikeres támadásokat hajtott végre hódoltsági területeken, nagy zsákmányt és sok foglyot ejtve. Hogy mi volt ezeknek a portyáknak a visszhangja, arra fényt derít Porcia hercegnek az áprilisi harc után tett kijelentése a velencei követnek, mely szerint örülne, ha egyszer

[50] TT 1881. 119.; Vitnyédy II, 32, 65—6, 89.
[51] *Perjés G.*: i. m. 1961. 512—3.
[52] *Kanyaró F.*: i. m. 643.; TT 1881. 120—1.; Vitnyédy I, 245.

Zrínyi a török kezébe esne, mert négy tehén elhajtásával fel akarja kavarni a világot.[53] Ez a kijelentés rámutat a bécsi körök igazi érzéseire Zrínyivel szemben. Nem tarthatjuk ezért indokolatlannak Vitnyédy óvatosságát, aki 1662 őszén már sorozatosan figyelmezteti urát arra, hogy az udvarban mennyire ellene fordult a hangulat. Ajánlja, hogy titkos írással levelezzenek, tanácsolja, hogy bocsássa el szolgálatából Széchy Györgyöt, mert az „az udvarhoz lévén kommendátus", bizonyára valami gonosz célból ment hozzá. Óva inti attól is Zrínyit, hogy Bécsbe menjen, „mert nem jó mostan az Disznós Geczi [Montecuccoli gúnyneve] előtt járni Nagyságodnak". A hű Vitnyédy még a hagyományt is felidézi, hogy Zrínyit Bécsből távoltartsa: „Jó magyarnak nem igen jó oda menni, most kiváltképpen. Ugy hallottam Báthory Istvánt hivatták Bécsbe, elindult, jött majd egy mérföldnyire Ecsedbül, tudakozta jön-e utána Ecsed, ezt kétszer, háromszor, hogy felelék szolgái, nem jönne utánok, mondotta, ha Ecsed el nem menne vele, nem menne Bécsben; ha Nagyságoddal is elmehetne Csáktornya, úgy inkább biztatnám Nagyságodat." Nincs is rá adat, hogy Zrínyi ebben az időben Bécsben járt volna.[54]

Az udvar bizalmatlanságát, gyanakvását, sőt határozottan ellenséges magatartását messzemenően fokozhatták azok a mendemondák, melyek, talán nem minden alap nélkül, Zrínyi királyságra vonatkozó tervéről és egyes magyar urak ilyen értelmű lépéseiről szóltak. A velencei francia követ 1663 tavaszán azt jelenti a királynak, hogy a magyar urak felajánlották Zrínyinek a koronát; a pápai nuncius pedig már arról is tud, hogy Zrínyi Bethlen Gábor módjára fegyvert akar fogni Bécs ellen, királlyá választatni magát, öccse, Péter, pedig ennek érdekében összeesküvést sző és titkos tárgyalásokat folytat különböző német fejedelmekkel.[55] Nyilvánvaló, hogy ebben a formában ezek a hírek nem lehetnek valók, hiszen Zrínyi ebben az időszakban a török elleni harc megszervezésére fordította minden erejét. Ez azonban nem zárja ki, hogy akár ő,

[53] *Theiner* II, 165.; TT 1881. 119.; Vitnyédy I, 227.; *Óváry* III, 1206.; 278. lev.; *Széchy* IV, 246; V, 10.

[54] Vitnyédy I, 230, 238—9, 255.

[55] *Acsády L.*: Magyarország története I. Lipót és I. József korában. Bp. 1898. 174.

akár mások nem tehettek olyan kijelentéseket, melyekben a Habsburgokkal szembeni fegyveres fellépés esélyeit latolgatták. A Habsburg-ellenes német fejedelmekkel való kapcsolat pedig nemcsak mendemonda,de tény, sőt maga Zrínyi is levelezett a mainzi választóval. Valószínű, hogy az ezer füllel rendelkező bécsi udvarhoz is eljutottak ezek a hírek, és még a lehetőségét is megszüntették annak, hogy az udvar Zrínyire hallgasson a török-kérdésben.

Pedig Zrínyi sejtése, hogy a török támadás megakadályozhatatlan, egyre inkább beigazolódott. 1663 márciusában Köprili nagyvezér elindult Drinápolyból Konstantinápolyba és a délvidéken mindenütt megkezdődött a török csapatok mozgósítása. Ekkor már minden józan ember tudta, hogy a háború elkerülhetetlen. Zrínyi ekkor egy utolsó kísérletet tesz, hogy az udvart jobb belátásra hangolja. Márciusi felterjesztésében újra kifejti, hogy milyen végzetes volna, ha az udvar még tovább is a békében reménykednék és kitűnő tervet javasol: a török előnyomulását megelőzve, támadást kellene indítani a Dráva mentén, felégetve a török Dunántúlt és elfoglalva az eszéki hídfőt. Zrínyinek ez az elgondolása megbéníthatta volna a török egész felvonulását. Zrínyi engedélyt kér erre, és ő maga is felkészült e feladatra. A helyi viszonyokhoz képest hatalmas sereget gyűjtött össze egymaga, egyes adatok szerint kb. 25 000 embert. Ha ehhez kiegészítést kap, akkor a török fősereggel is fel tudta volna venni a harcot.

Az udvar ezt az ésszerű javaslatot nem fogadta el. Hiszen ezzel nemcsak a béke borulna fel, de a háborúban éppen a gyűlölt Zrínyi aratna babérokat. Az udvar ezért ellenkezőleg határozott: megtiltotta Zrínyinek, hogy folytassa Csáktornya és Zrínyi-Újvár megerősítését. Továbbá leszállította az ezredek állományát, öt ezredet pedig Spanyolországba küldött. Emellett, bár ez most már őrültség számba ment, tovább próbálta folytatni a békeegyezkedéseket a törökkel, pedig nyilvánvaló volt, hogy a török csak azért tárgyal, hogy közben legyen ideje felkészülni a támadásra. Zrínyi várát ismételten felajánlották a béke érdekében. Az udvar csak azt akarta elérni, hogy Erdély ne kerüljön török megszállás alá, de végül abba is beleegyezett, hogy minden feltétel nélkül kivonja azt a néhány helyőrséget, melyet két évvel ezelőtt Montecuccoli néhány várba helyezett. Az udvar azt

szerette volna legalább, hogy ha a háborút teljesen nem lehet elkerülni, akkor az a töröknek egy Zrínyi-Újvár elleni büntetőhadjáratából álljon csak. Zrínyit várával együtt szívesen feláldozta volna. Mikor pedig 1663 májusában Zrínyi személyesen is Bécsbe ment, hogy várának segítséget szerezzen, segítséget nem kapott, mindössze annyit tettek, hogy 6000 embert rendeltek a stájer határok védelmére arra az esetre, ha a török nem elégedve meg Zrínyi-Újvár lerontásával, Ausztriában is akarna rabolni.[56]

A magyar urak sürgetésére áprilisban is és májusban is tanácskozásokat tartottak Pozsonyban és Bécsben a védelem bizonyos előkészületei érdekében. Hiszen a háború elkerülhetetlenségét Zrínyi hazai ellenfelei, a nádor, Nádasdy és Lippay is világosan látták és ők is igyekeztek tettre indítani az udvart. A tanácskozásokra azonban az egyetlen embert, aki képes lett volna a kérdéseket megoldani, Zrínyit, nem hívták meg. Vitnyédy gúnyosan meg is jegyzi: „mi tanácsot tud az adni in rebus bellicis et militaribus, az ki soha holt ebét sem látta ellenségének." A magyar urak néhány hasznos határozatot mégis hoztak, ezeket azonban az udvar nem fogadta el. Június derekán, amikor már Nándorfehérvárnál volt a török sereg!, az udvar mindössze abba egyezett bele, hogy a személyes insurrectiót rendeljék el, de ezt is csak azért, hogy külföldön lármát csapva onnan pénzt szerezzenek, mert azt is elrendelték, hogy mustra után mindenki menjen haza. Az ellenségeskedést pedig mindenütt megtiltották.[57]

Mikor azután a török minden békeajánlat ellenére is megkezdte felvonulását Magyarországon, sürgősen a levitézlett Montecuccolit állították valamennyi haderő élére. Montecuccoliról, erről „az mi hazánk szerencsétlenségére nevelt átkozott madár"-ról, Vitnyédy 1663. július 7-én, előre látva a jövőt, világosan megmondja: „az mint már egy részét hazánknak megrontotta poroszló guberniumjával, ugy hátra lévő maradékját is emészti, ha Isten meg nem gátolja".[58]

Zrínyi nagyszerű terve és állandó erőfeszítései ellenére mégis bekövetkezett az, amit leginkább elkerülni akart: az ország

[56] *Széchy* V, 8—15.; Vitnyédy II, 50—2, 97—8, 101.; TT 1881. 123, 26.; *Theiner* II, 168.

[57] *Széchy* V, 9.; 280. lev.; Vitnyédy II, 67—75.

[58] Vitnyédy II, 88.

felkészületlenül, ellenséges érzelmű, idegen csapatokkal, a török elleni harchoz nem értő gyűlölködő hadvezérrel néz szembe a török hatalmas erejű támadásával.

Egy új eposz víziója

1663 tavaszán Zrínyi valamennyi tervét összeomlottnak látta. Az a végveszély, melynek elhárítására az *Áfium*-ban megfújta a riadót, az ország határára ért, de a veszély elhárítására nem történt semmi. Az *Áfium*-ban úgy tette fel a kérdést, hogy vagy győzni kell most az országnak, vagy pedig elpusztulni. Zrínyi akkor szilárdan hitt a győzelemben, bebizonyította, hogy megfelelő lépések esetén a török új támadását vissza lehet verni, és az országot fel lehet virágoztatni. Most, 1663 tavaszán azt kellett látnia, hogy mindabból, amit a veszély elhárítása, sőt a győzelem előfeltételének mondott, semmi sem valósult meg. Zrínyi-Újvár ugyan áll, és maga Zrínyi egyes hírek szerint 20 000, de más, valószínűleg túlzott adatok szerint 30—35 000 emberrel készen volt a török fogadására, sőt arra is, hogy Eszékig elébe menjen és kedvező helyzetben vegye fel vele a harcot, — de éppen őt tétlenségre kárhoztatták.[59] Nem tehetett mást, mint várni, hogy vajon a török merre veszi majd útját.

A hírek szerint pedig a nagyvezér elsősorban Zrínyi várát akarta megtámadni. A bécsi külföldi követek is mind így tudják; a török táborban lévő császári követek, akik még mindig a békét erőltetik, szintén ezt jelentik. A Zrínyi által korábban halálra ítélt áruló Mikulich a nagyvezér táborában szintén Zrínyi ellen izgatott. Sőt azt is mondják, hogy amennyiben a béke mégis létrejönne, a nagyvezérnek parancsa van, hogy Zrínyi várát akkor is lerombolja és csak azután térjen haza. „Egyedül Nagyságod nekiek az szálka az szemekben" — írja Zrínyinek Vitnyédy.[60] Bármennyire is jelentős erőt gyűjtött össze Zrínyi, ez ahhoz nem elegendő, hogy a török főerejével egymaga felvegye a harcot a Muránál. A nagyvezér seregével szemben Zrínyi-Újvárat nem lehet megtartani akkor, ha nem kap segít-

[59] *Széchy* V, 22.; TT 1881. 126.
[60] *Nani* 19.; *Theiner* II, 167, 169.; TT 1881. 123.; Vitnyédy II, 83.

séget. Azt pedig nem kapott. Július 8-án, mikor még mindig nem tudja pontosan, hogy a török merre fog támadni, így ír barátjának, Csáky Istvánnak: „Azonban az egész világ közönségesen az kiáltja, hogy reám jün [ti. a török], — nekem peniglen senki, széles e világon, segitséget még nem adott, mindazonáltal az én kevés erőmmel és tehetségemmel amit cselekedhetem, cselekszem, hazám megmaradására és nemzetem javára." (282. lev.)

Mi volt vajon az, amit Zrínyi ekkor, ebben a szerencsétlen helyzetben hazája megmaradására tenni lehetőnek vélt? Erről pontosan nem nyilatkozott, de az ezekben a hónapokban írt leveleiből ez világosan kivehető. Bár a reális katonai megfontolások alapján az lett volna az érdeke, hogy a török ne Zrínyi-Újvár ellen forduljon teljes erejével, hanem északra menjen, mégis arra törekszik, hogy a törököt egyenesen maga ellen ingerelje, és feltétlenül önmagára zúdítsa. Ezért májusban és júniusban sorozatosan ingerli a törököt, állandó betöréseket hajt végre török területekre, közben persze amennyire ez lehetséges, fokozza védelmi erejét, a júniusban megtartott varasdi rendi gyűlésen újabb intézkedéseket tesz, segítséget sürget Bécsben és Velencében.[61] Nyilvánvaló azonban, hogy akár kap segítséget, akár nem, azt szeretné, ha a török támadás rajta kezdődnék el.

Pedig a kanizsai basa figyelmeztette Zrínyit, hogy támadásainak az lesz a következménye, hogy a nagyvezér egész seregével ellene fordul. A velencei követ május 16-i jelentése szerint Zrínyi erre azt felelte, hogy nagy tisztességnek tartja, ha a fényes porta egy hozzá hasonló vitéznek szentel ekkora figyelmet; ő kész az erők aránytalansága ellenére is szembeszállni, mint ahogy azt őse tette, akit a kereszténység szintén magára hagyott. Ő is szerencséjének tartja, ha a világ legnagyobb hatalmával szemben halhat meg. Várát inkább védelmezi, mint abban betegen gyógyítja magát.[62] — Ezt a nyilatkozatot bátran hitelesnek fogadhatjuk el, mert teljesen Zrínyi gondolatvilágát tükrözi, s egyben rámutat arra, hogy mire számított ekkor. Nem véletlenül mondja ugyanazt, amit az eposz-

[61] *Széchy* V, 18—20.; *Nani* 19.
[62] *Széchy* V, 12.

ban ősével mondatott: „Az is minekünk nagy tisztességünkre van. — Hogy maga ellenségünk szultán Szulimán; — Kit mi ha meggyőzünk, mint reménségünk van, — Világbiró császárt meggyőztük az harcban." Bár Zrínyi ellen nem a világbiró császár készült személyesen, de mindenesetre a török világbirodalom főereje. És abból, hogy konkrétan is utal ősére, a küzdelemnek a számbeli aránytalanság ellenére való vállalására, világosan kiderül, hogy a szigetvári Zrínyihez hasonló szerepet szán magának.

Zrínyi menthetetlennek látta ekkor az ország sorsát, de úgy gondolkodott, hogy hátha meg lehet ismételni dédapja tettét. A *Szigeti veszedelem*-ben kifejtett felfogása szerint akkor is végveszély előtt állt a magyarság, de a szigetváriak vitézsége győzelemmé változtatta a reménytelen helyzetet. Az eposzban azonban azt is hangoztatta, hogy ilyen győzelem csak a halál árán volt lehetséges. Zrínyi most már egyedül egy ilyen győzelemben, egy halála árán kivívott győzelemben bízik. Zrínyi-Újvárat az utolsó emberig akarja védeni, és egy ilyen védelem talán szintén szétzülleszti az ellenséget, és tettre fogja buzdítani a többi magyart. Ezért ingerli a törököt maga ellen, amit különösen fontosnak tart akkor, amikor híre jár, hogy a török még Apafit sem akarja Erdélyben tűrni, hanem azt teljesen be akarja olvasztani a birodalomba.[63] Mindenáron el kívánja fordítani a török figyelmét az ország más helyeiről, hiszen a török győzelme biztos akár Erdélyben, akár a Duna mellett, ahol Montecuccoli állana vele szemben.

Zrínyinek ezek a heroikus elképzelései persze inkább költői elképzelések, mintsem katonai megfontolások. Bár katonai szempontból semmivel sem kedvezőtlenebb, ha a török Zrínyi-Újvárnál támad és nem Érsekújvárnál, mégis itt elsősorban arról van szó, hogy Zrínyi valósággá éli át azt, amit az eposzban mint költő ábrázolt. Az adott helyzetben, amikor minden jól kigondolt hadtudományi elképzelése megbukott mások hibáiból, csak a hősköltemény gondolatmenetében tudja már a jövőt elképzelni: ha pusztulás előtt áll a nemzet, akkor ez legalább ne szégyenteli pusztulás legyen, hanem eposzba illő; ha a végveszély zúdul a magyar népre, akkor legalább ne

[63] Vö. Vitnyédy II, 71, 78, 80.

tétlen nézője legyen a katasztrófának, de ő fogja fel az első rohamot, nála kezdődjék a végső veszedelem. Zrínyi itt nem a hadvezér és a nagy vezető politikus, hanem az eposzi hős szerepébe éli bele magát. Erről, ezekről a gondolatokról tanuskodnak 1663 tavaszán írt nagyszerű levelei.

Különböző barátainak írt leveleiről van szó, melyekben most nem programot akar adni másoknak, nem vitatkozik, nem érvel, nem bizonyít, — hanem hazafiúi fájdalmát önti ki és saját hősi elhatározásáról tesz vallomást. Először április 30-án — talán Sagredónak? — írt olasz nyelvű levelében tűnik fel ez a gondolat. Ahhoz a nyilatkozathoz hasonlóan ír itt, melyet a kanizsai basának tett: „Hogy én a török szándékának célpontja vagyok azt nem tartom gyalázatnak, sőt inkább kíváló dicsőségnek, hogy ez az összehasonlíthatatlanul hatalmas birodalom ilyen sokra becsül. Remélem, hogy bennem olyan ellenállásra talál, ami nemes katonához és lovaghoz illő, és ha erőnk és katonáink száma egyenlőtlen is, bátorságban és harci szellemben nem állok mögötte. Nem kétlem, hogy azok, akik hasonló, sőt nagyobb veszedelemben forognak, megfelelően támogatni fognak. De ha magamra maradnék is, legalább nem hitvány emberként halok meg, mivel a vallásért és hazáért meghalni dicsőség és sokkal nagyobb szerencse, mint ágyban, orvos keze alatt elpusztulni, vagy gyomorbántalmakban és tespedésben elnyomorodni. Az olyan halál nem is ritka a családunkban, hiszen dédapám is így halt meg Sziget várában, ahol az ígért segítség híján inkább a dicső halált választotta, mint a gyáva megadást. Az ilyen hasznos életet tehát nem kell sajnálni, vagy megsiratni." (278. lev.)

Még mélyebben tárja fel gondolatait egy néhány nappal később, május 2-án írt levelében valamely ismeretlen erdélyi barátjának. (279. lev.) Zrínyi legszebb levele ez: prózában írt lírai költemény, a nemzet romlását látó és saját dicsőséges vesztét kívánó költő és hazafi megrendítő, hősi elégiája. Ez a barátja közelebb állhatott hozzá, hangja ezért közvetlenebb, a lélek mélyéről tör fel. Komorabb is, mint az előző, a végső veszedelem gondolata az uralkodó benne. Sajnos nem ismerjük a levél előzményét, de egy közvetlenül ezt megelőző levélváltásra kell belőle következtetnünk. Zrínyi előzőleg már megírhatta tervét őse példájának követéséről, a rá váró halálról.

Erdélyi barátja erre ótestamentumi és más történeti példákat idézett válaszlevelében, amelyekkel Zrínyit vigasztalni akarta és arra emlékeztetni, hogy Isten ebből a helyzetből is megmenthet minket, csodát tehet, mint ahogy azt a biblia szerint tette is. Erre a levélre válaszol most Zrínyi, nem fogadva el barátja érvelését. Leszögezi, hogy mindent nagyon alaposan megfontolt, nem vaktában jutott elhatározására: „Ugy szeressen az Isten és ugy áldjon, hogy nem irom ezt kegyelmednek ugy, hogy csak hivságosan argumentáljunk, hanem serio, jól ruminálván mindeneket; ha ki jobbat annál tudna, nem obstinálnám meg magamat, hanem követném." Jobb megoldást, kivezető utat azonban nem lát. A csodában pedig nem hisz, és a *Vitéz hadnagy* I. discursusában kifejtett elvre hivatkozik: „mert valamint egy nap az másikhoz nem hasonló teljességesen, ugy egyik példa az másiktól különböz."

Ez a kijelentése arra is rávilágít, hogy a szigetvári hős példáját nem akarja gépiesen önmagára alkalmazni. Nyilván ezekben a nehéz hetekben állandóan ingadozott az esetleges remény és teljes kétségbeesés között. Mikor ezt a levelet írja, akkor az utóbbi lelkiállapot hatalmasodott el rajta, és számára a szigetvári hős most csak a dicsőséges halál példája és nem a győzelemé is egyúttal. Barátjának a csodában bízó felfogásával ugyanis éppen azt veti szembe a következőkben, hogy „megérdemli-e az magyar most, hogy oly nagy csudát és nemcsak szokott csudát, hanem duplázván duplázva valókat cselekedjék az Isten érettünk?" Nem mondja ki, de nyilván arra gondol, hogy Szigetvárnál az Isten megsegítette a védőket, elküldte hozzájuk az angyali sereget, de most megérdemli-e ezt a magyarság? Zrínyi szerint nem: „Oh nyomorult, oh elfajzott magyar, ... reméljem-e én, hogy az Isten az égből leszálljon, hatalmasságosan érted mindent cselekedjék? te semmit se; hogy küldje egy angyalát és verje meg az Senakheribot s te aludjál?" Ezekből a sorokból is világosan kitűnik, hogy az eposz jár az eszében és most éppen annak a lehetőségét tagadja, hogy az ott bekövetkezett isteni segítség megismétlődjék. A magyarok bűneit most még sötétebbnek látja, mint Szigetvár esetében, de annál is sötétebbnek, ahogy a *Török áfium*-ban ábrázolta. Valamennyi írása között ebben ostorozza a legszenvedélyesebben a nemzet bűneit: arra a helyzetre, „az melyben vagyunk, Euró-

pának magunk tunyaságával adtunk okot; mi az kik egymást jobban, hogysem akármely nemzet ez világon gyülöljük és csaknem mint az ebek vagyunk, mi kik minden nyavalyánkban csak egymásra szánkat tátjuk, egyikünk az másikra vet, s mindnyájan vagyunk pedig az rosszak s az vétkesek; mi az kik mindenik az maga privátumáért eleget perel és pattog, az publikumért megnémul és készek vagyunk s örömest látjuk felebarátunknak házát égve, csak legyen annyi hasznunk benne, hogy annál melegedhessünk fél óráig; mi fegyvert kezünkbe nem veszünk, hanem mint az szamárok nyögünk az ösztön alatt." Íme, a tunyaság, az egyéni haszonnak a közjó rovására való érvényesítése, a széthúzás, az egység hiánya: a Zrínyi-etika legsúlyosabb bűneit állapítja meg a magyarságban. Ezért nem várhatja most a magyar nemzet Isten segítségét, hiszen Isten segítsége, a jó szerencse, csak az arra igyekvőknek jut osztályrészül véleménye szerint. Ilyen igyekvésnek pedig most nyoma sincs. Isten és a szerencse a kedvezőtlen erőviszonyokat kiegyenlítheti, javunkra billentheti, de — kérdezi Zrínyi — hogyan lehet Istentől várni, hogy „szivet, bátorságot, egyességet közinkbe teremtsen, hogy az mi szivünkben még hazánkhoz való szeretetet plántáljon".

Ezeknek a megfontolásoknak az alapján mondja, hogy „desperate" ír, de ez a desperatio nem olyan, mint az oktalan állaté, mert — idézi régi mondását — „praestat mori uti leonem, quam vivere sicut asinum". És többször is idézi ugyanitt a mostani helyzetére annyira ráillő vergiliusi sort: „Una salus . . ." Határozottan kimondja, hogy az országnak most veszni kell, orvosság pedig nincs. Ezért az egyetlen elhatározása csak az lehet, amit tervezett: „emberül, vitézül, magyari szivvel, ellenségünk kimondhatatlan kárával vesznénk el, ne nevetnék senki az mi kimulásunkon, mi pedig az mi obligationkat, kivel az mi eleinkhez vagyunk, igy dicsőségesen töltenők be." A *Szigeti veszedelem* emléke itt újra feltűnik, mert noha nem vár utolsó harcától, Zrínyi-Újvár védelmétől nagy fordulatot, de abban biztos, hogy pusztulása az ellenség roppant kárával jár majd együtt, úgyhogy nem lesz nevetnivalója. Miként hősével mondatta: „Meghalunk örömest, de ti elvesztünket — Nem fogjátok nevetni, s keresztyéneket. — Mi sem irigyeljük akkor élteteket" (VI.46—7.).

Miután levelét megírta, úgy látszik, maga is meghökkent azon a sötét képen, amit festett. Ezért nem küldte el rögtön a levelet, várt vele, ezt tanúsítja a május 15-én hozzáfűzött utóirat. Ebben megerősíti, amit a levelében mondott, az eltelt fél hónap nem változtatott semmit, meggyőződött arról, hogy valóság, amit leírt. Szándékában csak megerősödött és valami türelmetlenséget árul el: minél előbb következzék be, amit a végzet elrendelt. „Immár elég a sana ratio — írja — virtus autem consistit in actu." Zrínyi el van készülve a végső tettekre. Ugyanezt a gondolatot erősíti meg június 19-én Csáky Istvánnak írt levelében: „örömmel adok hálát az Istennek, ha énrajtam — az mint hire vagyon — kezdődik el az utolsó romlás; kisebb keserüségemre leszen, hogysem ha mint látnám előttem veszni azt a dücsőséges nemzetünköt". (280. lev.)

Zrínyinek ezek a gondolatai és elhatározásai sok helyre eljutottak. Öccse, Péter Velencébe is megírta róla, hogy „essere egli pronto al sacrificio della propria vita". Vitnyédy május 12-én írt levelében emlegeti Zrínyi „utolbi levelében való resolutióját és utolsó gondolkodását", és kijelenti, hogy „másokkal is, ha hol jó magyart találnánk, közleni" kell ezt. A soproni ügyvéd persze nem élte bele magát Zrínyi hősi elképzelésébe, új, de most már vérrel irandó epopeájának szellemébe és ezért még egy egész sor javaslata van, fegyverek, pénz, katonák szerzésére különböző külföldi államokból. Vitnyédy nem tud megbarátkozni ura hősi önfeláldozásának gondolatával, a reálpolitikus szól belőle Zrínyinek a szigetvári hőséhez most némileg hasonló naiv heroizmusával szemben. Arról azonban gondoskodik, hogy Zrínyi nagyszerű kiállását népszerűsítse, mindenütt, ahol „jó magyart talál"; és a Zrínyi előbb idézett leveléhez hasonlóan ő is ugyanilyen érvekkel ostorozza szenvedélyesen a nemzet „tunyaságát", az „egymással való egyenetlenségeink"-et. Thököly Istvánnak megírja 1663. június 11-én: „Meg köll veszedelmünknek lenni, mert az természetnek folyása az, az minek eredeti vagyon, annak vége is legyen, azért nincs miről panaszkodjunk, hanem azért is, hogy minden virilis defensio nélkül ily gyalázatosan, mint az hires kurvák, ugy csapatunk ki eleink sok ezernyi vérek kiontásával vásárlott és nyert édes hazánkbul." Vitnyédynek ezekről a sorairól hajlandók lehetünk azt is feltételezni,

hogy csaknem szószerinti átvétel Zrínyi valamelyik hozzá intézett leveléből.[64]

Zrínyi 1663 tavaszán írt levelei világnézetének változásáról is tanúskodnak. Egyre nagyobb szerepet kap gondolkodásában a fátum. A *Szigeti veszedelem* és a *Vitéz hadnagy* írásakor a szerencsével tusakodott, ennek a természetét igyekezett megérteni. A *Vitéz hadnagy*-ban többé-kevésbé tisztázta is a maga számára ezt a kérdést és későbbi írásaiban mint probléma ez nem is merül fel többé. Ugyanakkor azt is láttuk, hogy a szerencsét osztogató Isten fogalmát egyre inkább valamilyen törvényszerűségként kezdi felfogni, az Isten szó alatt gyakran a végzetet érti, sőt a *Mátyás-elmélkedések*-ben már gyakran fátumot is mond Isten helyett. Mind ez ideig azonban akár Istenről, akár végzetről beszélt, a machiavellista felfogást érvényesítette: az ember, a cselekvő, igyekvő, harcoló ember döntötte el az eseményeket, szolgálatába kényszerítve a szerencsét, illetve előidézve, hogy Isten szerencsében részesítse. Ezek a gondolatok, mint láttuk, a május 2-án írt levelében is megvannak; éppen azt indokolta, hogy most miért lehetetlen az „Isten" segítsége, vagyis a jó szerencse érkezése. Ugyanakkor azonban ezekben a levelekben megjelenik a nyoma valami fatalista elgondolásnak.[65]

Valószínűnek tarthatjuk, hogy sorozatos kudarcai alakítottak ki benne bizonyos fatalista elképzeléseket. A machiavellista ideológia szerint az olyan embernek, mint ő, feltétlenül sikereket kellett volna elérnie. Ő mindenben eleget tett azoknak a feltételeknek, melyek esetében a *Vitéz hadnagy* szerint a kedvező szerencse automatikusan társként szegődik. A szerencse mégis mindig elmaradt tőle. Ezért az előbbi individualisztikus és voluntarisztikus felfogása mellett megjelenik ezekben a levelekben az a gondolat, hogy a végzet, mint valami gonosz kegyetlen hatalom kimondta a magyar nemzetre a végső ítéletet, és ez ellen nem lehet rugódozni. A fátum nála ilyen értelemben legelőször a felesége halálára írt idillben jelentkezett, de ez akkor csak múló jelenség maradt. Most azonban, amikor hazája halálát látja közelegni, a fátum képzete egyre erősebb lesz. Erdélyi barátjához írt levelét egyenesen így kezdi: „Ugy látom az gonosz

[64] *Nani* 20.; Vitnyédy II, 68, 76.
[65] Zrínyi fátum-hitére vonatkozóan lásd: *Klaniczay* 47—51.

fatum minden jó tanácsokat az inevitabilis necessitassal excludál mitőlünk szeginy magyaroktól." Ez a fátum megmásíthatatlan és az ember által nem befolyásolható döntéseket hoz szerinte, ami kiderül Csákyhoz írt leveléből: „Várom mindazonáltal nagy szivvel ennek az nagy sententiának executióját, amelyet fatum reánk kimondott." Valamilyen hatalmas bíróról van itt szó, akinek ítélete előtt meg kell hajolni. Már az *Áfium* egyik sorában is szerepelt a fátumnak ez a bírói tevékenysége: „Nem vakmerőségre hivok senkit, nem habahurjául kévánom az mi nemes resolutiónkat, hanem okosságnak mértékletességével és állhatatos szivünknek megkeményítésével akarnám, hogy előállanánk erre a nemzetünknek utolsó szükségére és a szerencse bírónak utolsó sententia kimondására." „Szerencse bíró" alatt nyilván azt a végzetet tekinti, amely már nem az emberek tetteitől meghatározott módon, hanem teljesen kiismerhetetlenül rendelkezik a szerencse fölött. Ez a szerencse bíró Zrínyi képzelete szerint most a magyarság rovására mondotta ki végső és megváltozhatatlan ítéletét.

A végzetnek ez a szörnyű ítélete azonban csak akkor ejti kétségbe, amikor a nemzetre gondol, ha saját elképzelt pusztulására, akkor nem. Sőt bátran szembe akar nézni ezzel a végzettel: „annyira contemnáltam minden rettenetességeket, hogy ultro provokálom az fatumot . . ." Az ítélet beteljesedését tehát még provokálni is akarja, szeretné, ha minél előbb vállalhatná utolsó nagyszerű hősi feladatát. Ez a végzettel való tudatos szembenézés is az eposzi hős tulajdonsága.

Felmerülhet a kérdés, hogy mely filozófiai elképzelések hathattak Zrínyire ebben a machiavellista felfogástól annyira távoleső fatalista nézet kialakulásakor. A legvalószínűbb itt Justus Lipsius újsztoikus elméletének a hatásával számolni, hiszen tudjuk, hogy Zrínyi mennyire szerette ezt a szerzőt, jó néhányszor idézte is műveit nagyobb prózai írásaiban. De befolyásolhatta őt a sötéten látó Forgách padovai eredetű, averroista előzményekre visszavezethető fátum-hite is.

Zrínyinek 1663 tavaszán írt leveleivel hosszan kellett foglalkoznunk, mert kiválóan megmutatják emberi nagyságát, hazafiságát, mert eszméinek, nézeteinek a fejlődésében igen érdekes és fontos szakaszt képviselnek és mert kitűnő bizonyítékot szolgáltatnak arra, hogy mennyire költő maradt Zrínyi akkor is,

amikor nem írt verseket. Bár éppen erdélyi barátjához írt leveléhez egy kilenc soros versikét is hozzácsatolt. A költői szárnyalású levélhez jól is illik a verses befejezés.

Az őszi hadjárat

Zrínyi a végsőkre felkészülve várta a Muránál a nagyvezér támadását. Kémei útján mindenről pontosan értesülve volt, s július 4-én, valamint 8-án és 9-én írt leveleiben pontos tájékoztatásokat közöl a nagyvezér minden lépéséről.[66] De az átkelve az eszéki hídon végül is nem nyugatra, hanem északra vonult. Július 30-án Vitnyédy megállapítja egyik levelében, hogy Zrínyinek „az a reménysége is cessált", hogy vagy „confundálta volna azt a kevély ebet, vagy pedig eleinek dicsőséges nyomdokát követvén, ellenségének annyi kárával, az mennyit cselekedhetett volna, ez megunt életét dicsőséges halállal változtathatta volna meg". Az történt, amitől Zrínyi a leginkább félt: a török ott kezdett támadni, ahol komoly ellenállásra nem kerülhetett sor. A Duna mentén haladva előre, Párkánynál szétverte a hebehurgya Forgách Ádám seregét, majd Érsekújvárt zárta körül. Montecuccoli, a fővezér óvatosan az osztrák határ felé húzódott, sorsára hagyva Érsekújvárt, az egyik legfontosabb végvárat.

Vitnyédy utólag azt is megállapítja, hogy ezen nincs csodálnivaló: a török nyilván arra támad, ahol „Zrinyi Miklóst nem talál".[67] Hogy ez mennyire igaz, arra jellemző, hogy a párkányi csatában foglyul esett magyarokat és németeket a törökök különösen azirant faggatták, hogy hol van Zrínyi jelenleg és mekkora erővel rendelkezik. Annyira általános volt a Zrínyitől való félelem, hogy mikor augusztus elején a tatai magyar várőrség egyik különítménye rajtaütött az esztergomi török tábor előőrsein, nagy kavarodás támadt, mert azt hitték, hogy a támadók Zrínyi emberei.[68]

Zrínyi azonban egyelőre tétlenségre kárhoztatva vesztegelt a Muránál. Ekkor vetődött fel egy érdekes terv, Vitnyédy közreműködésével. A havasalföldi vajda ajánlatot tett Zrínyinek

[66] *Csapodi* 32, 33. sz.
[67] Vitnyédy II, 97.
[68] *Lukinich I.*: Auer János Ferdinánd naplója. Bp. 1923. 8, 183.

román területen folytatandó törökellenes hadműveletekre; Zrínyinek Havasalföldön főparancsnokságot kellett volna vállalnia, amit a vajda jelentős összeggel akart honorálni.[69] Bár ebből a tervből semmi sem lett, a kérdés puszta felvetődése is elvi jelentőségű. Mutatja, hogy Zrínyit mennyire ismerték és becsülték a szomszéd népek, hogy mennyire nemcsak a magyar, hanem a török által sújtott többi nép is benne látta azt a vezért, aki képes a közös ellenség ellen eredményes és győzelmes hadműveleteket folytatni.

A havasalföldi akcióra már csak azért sem kerülhetett sor, mert rövidesen nagyon jelentős része lett Zrínyinek a háborúban. Az udvart, amely az utolsó percekig bízott a béke fenntartásában, mihelyt a nagyvezér 100 000 embere megindult Nándorfehérvárról, kezdte eltölteni a rémület. Ugyanazok, akik tavasszal még visszautasították Zrínyinek azt a tervét, hogy a törökkel már Eszéknél vegyék fel a harcot, most egyszerre Bécs védelméről kezdenek gondolkodni. ,,Oly rémülésben vagyon az szomszéd nemzetség is, hogy csaknem jobban van őnekik az biztatásra szükségek, hogysem minekünk, az kik elsők vagyunk az veszedelmönkben'', állapítja meg maga Zrínyi (280. lev.). Gúnyosan ír a bécsiek félelméről Vitnyédy is: ,,félnek a németek Bécsben, adná Isten félnének ugy, szaladnának ki belőle és mi szállhatnánk helyekben.'' Ezt július 7-én írta, de 9-én már arról számol be, hogy a futás meg is kezdődött: a király ,,poroszlói''-val együtt elmenekült, ,,hogy lator cselekedeteknek el ne vegyék érdemes jutalmát''. Pedig ekkor a nagyvezér még csak Budánál járt.[70]

Most a nagy rémület napjaiban a bécsi urak kezdenek más szemmel nézni Zrínyire, júliusban megengedik neki, hogy ,,óvatosan'' meg is támadja a törököt. De támadt maga a török is. A nagyvezér egy kisebb sereget küldött Zrínyi ellen, azt remélve, hogy ez is elegendő lesz a vár elfoglalására. Ugyanis, mihelyt a várt nagy támadás elmaradt, Zrínyi nagy seregének egy része eltávozott. Azt a hat-hétezer törököt azonban, amely augusztus 13-án teljesen váratlanul megrohanta a várat, Zrínyi fölényesen visszaverte. Sőt utána azonnal támadásba akart átmenni, és mintegy revánsként a párkányi vereségért és Érsekújvár meg-

[69] Vitnyédy II, 18.
[70] *Széchy* V, 17–8.; Vitnyédy II, 89, 93–4.

szállásáért, Kanizsát körülzárni. Ehhez Leslie varasdi generális segítségére lett volna szüksége, de az megtagadta.

Leslie kétségkívül az udvar politikájának szellemében cselekedett, csakhogy a török dunai sikerei után kissé megfordult a hangulat Bécsben. A haditanács most az egyszer nem Zrínyit, hanem Leslie-t intette meg, utasítva őt, hogy a jövőben támogassa Zrínyi akcióit. Sőt Zrínyi augusztus 13—14-i győzelme hallatára még maga a császár is „publice ivott" Zrínyi egészségéért. Vitnyédy sokat sejtetően jegyzi meg: „mit nem mivel a szükség" ![71]

Valóban erről van szó, a szükség az udvart arra kényszerítette, hogy politikát változtasson Zrínyivel szemben. Augusztus közepére kiderült, hogy ő az egyetlen ember, aki a török támadását fel tudná tartóztatni. Nem fért hozzá kétség, hogy Montecuccoli serege képtelen megállítani a dunai offenzívát. Ezért „akik azelőtt annak az érdemes vitéz és tudós urnak mind személyében, mind előmenetelében, mind más minden dolgaiban persecutori és akadályai voltanak, most tökéletlenül hizelkednek neki". Augusztus elején még arról ír Vitnyédy, hogy ha Zrínyit megbíznák most a fővezérséggel, akkor „szégyenvallással térne vissza" a nagyvezér, de — írja — „az ő magaviselésének kaján irigyi . . . ennek az érdemes urnak, ha ugyan romol is országunk és nemzetünk irgalmasság kivül vesz, mégis nem engedik meg ez dicsőségre leendő alkalmatosságot". Egy-két hét múlva azonban e „kaján irigyek", vagyis a magyar urak, arról kezdenek Semptén tárgyalni, hogy Zrínyit a dunántúli haderők vezetésével bízzák meg. Augusztus végén az udvar Zrínyi Péteren keresztül próbálja rábeszélni, hogy vállalja el az alsómagyarországi főparancsnokságot.

Zrínyi azonban egyelőre nem akarja elfogadni ezt a megbízást, hasznosabbnak tartana egy diverziót a török hátában. De Vitnyédy is kétségbeesett levelet ír neki augusztus 26-án, kérve, hogy fogadja el a megbízást és jöjjön a Dunához, mert különben menthetetlenül elvész Érsekújvár. A magyar urak közben Sopronba jöttek, és újabb sürgető leveleket küldözgettek Zrínyinek, kérve, hogy jöjjön velük tanácskozni. Az ijedtség méretére jellemző, hogy Wesselényi arra is kész, hogy amennyiben

[71] *Széchy* V, 24—8.; TT 1881. 127—8.; Vitnyédy II, 109, 114.

Zrínyi nem jönne el Sopronba, ő maga menjen hozzá a Muraközbe. A helyzet világos megítélése végett megint csak Vitnyédyt a leghelyesebb idéznünk, aki szeptember 1-én így számol be a nádor és társainak igyekezetéről: „ide összegyülekeztek egy néhány fej nélkül való tagok, kiknek ugy eszek veszett, hogy ily nagy veszedelemben nem tudnak magoknak tanácsolni, és most mindnyájan az én uramnak könyörögnek, annak segítségét várják ugy azt is, hogy leszen-e pártfogója ez veszedelemben lévő hazának, akit azelőtt mindenképen mocskoltak, érdemes promotiójátul megfosztották, igazságában megfojtották, és ha lehetett volna, talán életit is elvették volna neki."

Zrínyi eleget is tett a hívásoknak és eljött Sopronba tárgyalni. A dunántúli magyar csapatok főparancsnokságát kínálták fel neki. Zrínyi azonban nagyon jól tudta, hogy egy részhadsereggel nem sokra mehet. Kísérletet tett arra, hogy az összes magyarországi magyar és német csapatok fővezérségét megkapja, de ezt nem adták oda. Annyit azonban elért, hogy a teljes magyar haderő főparancsnoka lett és a Montecuccoliétól teljesen független hatáskört kapott. Montecuccoli a német seregek fővezére maradt, Zrínyi pedig „totius Nationis Hungariae Dux" lett. A király még szeptember első felében meg is erősítette Zrínyit ebben a minőségében.[72]

Az a tény, hogy Zrínyi az összes magyar csapatok főparancsnoka lett és a német fővezértől teljesen független hatáskört kapott, példátlan eset Habsburg-Magyarország történetében. Zrínyi ezzel voltaképpen megkapta a nádor háborús hatáskörét. Milyen jellemző, hogy maga Wesselényi, akit az udvari fondorlat éppen Zrínyivel szemben ültetett a nádori székbe, kénytelen most könyörögni neki, hogy vegye át hatáskörét. De különösen feltűnő ez a jelenség akkor, ha tekintetbe vesszük, hogy a Habsburgok sohasem engedték meg korábban sem, hogy a nádornak a császári csapatok fővezérétől független hatásköre legyen. Akkora volt Bécsben az ijedtség és akkora volt Zrínyi tekintélye, hogy a Habsburg-udvar ilyen lépésre kényszerült. Az udvar átmenetileg kénytelen volt feladni eddigi politikáját, mert a töröknek való útegyengetés most már azzal fenyegetett, hogy ő is rajta veszt.

[72] Vitnyédy II, 99, 103—4, 113—6, 121—2, 125.; *Óváry* III, 203.

Bécs valóságos céljaira kitűnően rávilágít egy ez idő tájt, valószínűleg Zrínyi környezetében írott vers.[73] Az ismeretlen szerző a „szabadságunk rontó, igazságunk bontó szomszéd"-ról ír, és pontosan rámutat arra, hogy a „magyar vér gyülölő, pénzünknek örülő" német árulása juttatja pogány kézre az országot. Az ének, amely az örökké hátráló Montecuccolit, a „német métely"-lyel teli urakat, a csak erszényére gondot viselő papot egyaránt leleplezi, szemébe vágja a szomszédnak: „Mondj jó hirt szivednek, Kivánt pecsenyédnek Vig fogat köszörülhetsz." Az énekszerző világosan látja, hogy Bécs annak örül, ha a török pusztítja az országot. Csakhogy most már Ausztria határain járnak a török és tatár portyázók, ez már túlmegy az udvar számításain. Így lehetett Zrínyi a magyar történelemben először és utoljára az összes magyar csapatoknak a Habsburgoktól megbízott teljhatalmú magyar főparancsnoka.

Hadászatilag a lehető legkedvezőtlenebb helyzetben kellett átvennie a főparancsnokságot. Érsekújvárt már nem is menthette meg, mert Forgách időközben feladta a várat. A horvátországi védelmet Zrínyi nem gyengíthette, és ezért onnan nem hozhatott magával sok katonát. Az a magyar sereg pedig, melynek a parancsnokságát át kellett vennie, inkább csak papíron létezett. Az insurrectio ugyanis nem haladt előre, mert a megyék nem voltak hajlandók elhagyni lakhelyüket, mivel féltek attól, hogy közben Montecuccoli németjei kifosztják jószágaikat. Így Zrínyi csak igen kis, kb. 14 000 főnyi sereggel kezdhette meg hadműveleteit a sokszoros túlerőben lévő nagyvezérrel szemben. A lelkesedés mégis általános volt. Vitnyédy gyorsan jó „nyiri siposok"-ról is gondoskodott, hogy „hadd fujassunk meg a fővezér előtt". A külföldi követek is mind előre megjósolták már, hogy fordulat következik a háborúban.

Zrínyi be is váltotta a reményeket. Sajnos, Zrínyi őszi hadjárata a magyar hadtörténetnek még megíratlan fejezete. A régi történetírás egyszerűen elsikkasztotta Zrínyi dunai hadjáratát, nem látta meg annak jelentőségét. Pedig a diadalmas török offenzívát Zrínyi beavatkozása állította meg. Október elején érkezett a Duna közelébe és október 10-én Vízvárnál már megsemmisítő csapást mért egy török seregre. Ez volt

[73] Szöveggyűjtemény I|2, 856—7.

az elsőveresége a töröknek a dunai hadszíntéren! Október 14-én Montecuccolival találkozott, hogy együttműködésre bírja a tábornagyot. Montecuccoli 15 000 főnyi seregével a török ellen harcoló haderő megduplázódott volna és komolyabb csapást mérhetett volna az ellenségre. De visszautasításra talált. A császári vezér azzal indokolta távolmaradását, hogy olyan nagy seregnek, mint amilyen kettejük egyesüléséből létrejönne, az elpusztított magyar területen nem lehetne megfelelő élelmet biztosítani. Így hát Zrínyi egyedül folytatta útját Komárom felé.

Zrínyi kis serege kezébe tudta ragadni a kezdeményezést. A török nagy támadásai elől mindig ügyesen kisiklott és meglepetésszerűen támadta meg s zúzta szét hol ezt, hol azt a török sereget. Ha majd a magyar hadtörténet részletesen fel fogja dolgozni Zrínyi 1663. októberi harcainak a történetét, akkor ki fog derülni, hogy milyen remekül tudta kihasználni a terepet. A hadműveleteket a Duna különböző ágainak, a csallóközi és a szigetközi dunaágaknak az összefolyásánál, a Nyitra és a Vág torkolatánál folytatta. Az egyes folyókon állandóan gyors átkeléseket hajtott végre, s ezzel teljesen megzavarta az ellenséget, amely sohasem tudta, hol keresse. Zrínyi három hét alatt lehetetlenné tette a török rablásait és portyázásait, s visszavonulásra kényszerítette azt. A nagyvezér október végén kezdte el a visszavonulást, de Komárom és Esztergom között Zrínyi űzőbe vette és újabb csapást mért rá. Érsekújvár és több más vár azonban elveszett Montecuccoli, az udvar, és a magyar urak jóvoltából, akiknek csak a 24. órában jutott eszükbe, hogy az egyetlen hivatott hadvezért állítsák a seregek élére.[74]

November 4-én a haditanács, amelynek ülésén Zrínyi is részt vett, elhatározta a téli táborba vonulást. Zrínyi is haza indult Muraközbe, és november 19-én már onnan keltezi egyik levelét.[75] Zrínyire azonban nem téli pihenő várt odahaza. A török már az ő távollétében is próbálkozott, de öccse, Péter,

[74] Az őszi hadjárat eseményeihez lásd: *Széchy* V, 46—51.; *Nani* 20—1.; *Óváry* 203—4.; *Theiner* I, 171.; 285. lev.; *Bubics-Merényi*: Herceg Esterházy Pál nádor. Bp. 1896. 156.; TT 1881. 131.; Kéry János: Martis Turcici ferocia. Pozsony 1672. (RMK II, 1313.) A hadjárat visszhangjára lásd Guttovieni Józsefnek, a pozsonyi magyar ev. iskola tanítójának ünneplő latin versfüzetét 1663 karácsonyán. (RMK III, 2196.) Erre az érdekes kiadványra *Varga Imre* hívta fel figyelmemet.

[75] *Széchy* V, 51—6.; *Óváry* III, 205.; TT 1881. 131.; 286. lev.

aki erre az időre átvette a Muraköz védelmét, visszaverte a Zrínyi-Újvár ellen intézett támadásokat. A továbbiakban pedig még nagyobb támadásokra kellett számítania, mert a nagyvezér, akinek hadait a Dunánál megtépázta, elhatározta, hogy Zrínyi birtokainak a feldúlásával fog bosszút állni.

November 27-én reggel be is következett a török támadása a Muraköz ellen. Mintegy tízezren voltak a támadók, és Zrínyi sokkal kevesebb emberrel, egész nap és egész éjjel tartó harcban fényes győzelmet aratott felettük. Nemcsak Zrínyinek, de általában a keresztényeknek ez volt eddig a legnagyobb győzelmük ebben a háborúban. Az a jelentés, melyben Zrínyi az ütközet részleteiről beszámolt a királynak, és amely másolatokon, fordításokon, újságokon keresztül az egész világon ismeretessé vált (287. lev.), publicisztikai képességeinek azt az oldalát csillogtatja, melyről már a Bécsig portyázó vitézeinek hőstettét előadó 1662. évi levele is tanúskodott. Nem fejteget, nem vitatkozik, hanem elbeszél, elmondja a csata történetét. Alig fűz megjegyzéseket a történtekhez, de a tényeket úgy tudja előadni, hogy azok ne csak tájékoztassanak, hanem lelkesítsenek, neveljenek. A csata legkritikusabb pontjáról adott leírása különösen szép: a török hirtelen támadásával olyan helyzetbe hozta Zrínyit 300 lovasával, hogy vissza már nem fordulhattak; ezt látva, Zrínyi az egyetlen megoldást választotta:,,katonáimat amennyire lehetett fellelkesitettem és az ellenségre rohantam". Az elsöprő roham az ellenséget úgy megzavarta, hogy túlnyomó része a Murába veszett, s körülbelül 1000 gazdátlan lovat fogtak ki a vízből Zrínyi katonái.

December folyamán is voltak kisebb csatározások, de most már Zrínyi elsősorban újabb nagy vállalkozására készült, régi tervét, a török elleni téli hadjáratot akarta megvalósítani.[76]

Október, november folyamán Zrínyi nemcsak sikeres harcokat vívott, de nagy erőfeszítéseket tett a hadsereg növelése és erejének fokozása érdekében. Kiküszöbölte a hadseregből a vallási erőszakoskodást és a protestáns katonáknak protestáns prédikátort hozatott. Keményen fellépett a táborból való szökések ellen. Októberben szigorú parancsot intézett a megyékhez, elrendelve, hogy a szökött katonákat kutassák fel, foglalják

[76] *Széchy* V, 60.

jegyzékbe és halálbüntetés terhe mellett kötelezzék a táborba való visszatérésre. Ezek a kemény rendelkezések nem csak és nem is elsősorban a közkatonák ellen hozattak. Erre Zrínyi rendeletének már az első mondata is rávilágít: „Legnagyobb megbotránkozással értesültünk, hogy igen sokan a f ő p a p o k, f ő u r a k, de a n e m e s e k, magyarok és idegenek, sőt a falusi nép közül is, ebben a veszedelmes időben és közszükségben nem teljesitik az . . . őket illető . . . kötelezettségüket a hadseregben.” (284. lev.) A főpapot és a főnemest éppen úgy alávetette a szigorú katonai fegyelemnek, mint bárki mást: rávilágít ez arra is, hogy Zrínyi, ha sikerült volna hatalomra jutnia, aligha tűrte volna a feudális nagybirtokosok törvénysértéseit, önző haszonlesésből fakadó mesterkedéseit.

Kitűnik ezekből az adatokból, hogy Zrínyi a fővezérséget fel akarta használni arra is, hogy lépéseket tegyen a *Török áfium*-ban kifejtett tervei megvalósítására. A hadsereg újjászervezésére, a fegyelem bevezetésére irányuló erőfeszítéseit mutatják ezek a tények. Van adat arra is, hogy lépéseket tett a legfontosabb teendő, a parasztság nagy tömegeinek fegyverbehívása érdekében is. Ezt abból következtethetjük, hogy a következő év elején, amikor már nem Zrínyi volt a fővezér, beszüntetik a „szegénység” mozgósítását.[77] Zrínyi fővezérsége alatt tehát meg lett volna a lehetőség arra, hogy hatalmas hadsereg jöjjön létre és a következő évben majd döntő csapást mérjen a törökre. Zrínyi képes lett volna az elveszettnek ígérkező háború menetének gyökeres megváltoztatására, a győzelem kivívására.

A kezét azonban, mint már annyiszor, ismételten gúzsba kötötték. Zrínyi csak arra volt jó az udvarnak és a magyar uraknak, hogy a végveszélytől megmentse őket, elhárítsa a török dunai offenzíváját. A feudális urakat is megrendszabályozó, a parasztságot felfegyverező, a protestáns-üldözést akadályozó főparancsnok azonban hosszabb időre egyáltalán nem volt ínyére Zrínyi megbízóinak. Ezért az a Wesselényi, aki októberben Zrínyinek azt írta, hogy „az Úristen a kegyelmed nevét égig magasztalván, szaporitsa naponként vitéz oktató vezérségét” és neki szóló leveleit „hazánk egyedül magyar oltalma s reményé”-nek címezte — december végén Zrínyit egyszerűen leváltotta.

[77] Vitnyédy II, 170.

Feltehetőleg az udvar keze is benne volt a szégyenletes teplici tanácskozás döntésében, amellyel Zrínyi helyébe a hadviseléshez nem értő, törtető Nádasdyt nevezték ki. (Vitnyédy „palatinusság-halászó csunya bestye kurvafia" címmel illeti az új főparancsnokot kinevezése alkalmából).[78] Ez nemcsak azt jelentette, hogy az erre egyedül alkalmas Zrínyi ismét elvesztette vezető szerepét, hanem azt is, hogy a magyar csapatokat ismét Montecuccoli legfelsőbb vezetése alá rendelték. Nádasdy ugyanis nem kapott már olyan független hatáskört, mint amilyennel Zrínyi rendelkezett.

Nádasdynak mint új generalissimusnak a tetteiről nem sokat őrzött meg a krónika. Ezután is csak Zrínyi győztes hadműveleteiről hallunk, és nem a Nádasdyéról. Egyet azonban tett: semmivé tette Zrínyi nagyszerű kezdeményezését: a hadsereg rendbehozását, a parasztság felfegyverzését. Nádasdy elrendelte, hogy „az szegénység viritim ne insurgáljon, hanem az tizedik, vagy valamely része és az insurgáló rész ne menjen el, hanem pénzen fogadjanak magok helyett, legyen kinek az gazdaságot exerceálni".[79] A magyar urak tehát a háború kellős közepén lefújják a mozgósítást, nehogy elessenek a jobbágy robotjától. Ez fontosabb számukra, mint a haza védelme.

A téli hadjárat

1663 őszén, mialatt Zrínyi győzelmeit aratta, s mialatt egy nagy magyar hadsereg megszervezése érdekében tette meg az első lépéseket, mindenekelőtt a hadjárat továbbfolytatására gondolt. Nem akart várni tavaszig, hanem a telet felhasználva támadást indítani a Dráva mentén, megteremtve ezzel a feltételeket a Dunántúl nagy része felszabadításához, s elsősorban Kanizsa elfoglalásához. Ez a terv nem hirtelen elhatározás, hanem hosszú tapasztalatsor, régi megfontolás eredménye. Hiszen Zrínyi-Újvárat sem csak a biztosabb védelem érdekében, hanem egy támadó hadjárat kiindulópontjául építtette. De már jóval régebben, a *Vitéz hadnagy*-ban is kifejezte azt az óhaját, hogy a hadműveleteket mélyen az

[78] HK 1892. 692.; Vitnyédy II, 137—45.
[79] Vitnyédy II, 170.

ellenség földjére kell áthelyezni, és védekező pozícióba kell őt szorítani. Hogy pedig éppen a Dráva mellett, Eszék irányába kell ilyen hadjáratot vezetni, az 1662 óta ismételten felvetődik;[80] 1663 tavaszán is így akarta elejét venni a török előnyomulásának. Régi elképzelése az is, hogy a törökkel szemben télen kell jelentős sikereket kivívni, télen kell hadjáratot indítani ellene. Ez az elgondolás világosan mutatja Zrínyi hadtudományának rugalmas jellegét. A téli hadakozást ugyanis Machiavelli is elítélte: „Non è cosà più imprudente, o più pericolosa ad un Capitano che fare la guerre il verno; e molto più pericolo porta colui che la fa, che quello che l'aspetta." Azzal okolja Machiavelli ezt az álláspontot, hogy télen nem lehet fegyelmet tartani, a katonákat nem lehet táborban elszállásolni, hanem szét kell őket osztani kastélyokba, falvakba.[81] Lényegében ide nyúlik vissza a XVII. századi hadtudomány elítélő felfogása a téli hadviseléssel kapcsolatban. Zrínyi ezzel szemben számításba vette, hogy a török mennyire irtózik a téli hadviseléstől, hogy a török télen nem képes számottevő ellenállást kifejteni: egy török ellen vezetett téli hadjárat tehát a legváratlanabbul, felkészületlenül érné az ellenséget és érzékenyen sújtaná. Felfogása igazolását láthatta Mátyás török elleni sikeres téli hadjáratában. Szabács ostromával kapcsolatban elvileg is leszögezte a *Mátyás-elmélkedések*-ben: „Hogy télen szállotta meg Sabácot, a sincs mysterium nélkül; tudniillik tudta jól [Mátyás], hogy akkor a török öszve nem gyülekezik, nem is mehet könnyen segitségére; jó azért oly alkalmat választani a vitézkedésre, az kit az ellenség meg sem gondolna és néki alkalmatlan" (614). A *Török áfium*-ban erre a tételre támaszkodva írta azt, hogy ha arra nem is lenne elegendő seregünk, hogy nyáron „mezőben szembeszállhassunk az ellenséggel, télen legalább jó progressusokat reménlhetünk" (675).

A télen indítandó nagy drávai hadjárat tehát egy több évi megfontolás és tervezgetés eredménye, az összes tényezők

[80] Vitnyédy I, 198.

[81] *Kővösi S.*: Zrínyi és Machiavelli. ItK 1902. Knyomat 75. (Az idézet magyarul: Egy hadvezér számára nincs oktalanabb és veszedelmesebb dolog a téli hadakozásnál; nagyobb veszedelmet hoz annak, aki kezdeményezi, mint annak, aki ellen irányul.)

figyelembevételével megalkotott és a siker minden reményével biztató terv. De vajon várható volt-e, hogy a bécsi kormány ezt a tervet elfogadja? Természetesen nem; Zrínyinek a magyar csapatok főparancsnokságáról való leváltása mellett, ezt a tervét is elvetették. Nem sokkal később mégis kénytelenek voltak a vállalkozást engedélyezni, melléje rendelve a rajnai szövetségnek Hohenlohe tábornok vezetése alatt álló segélyhadait. Erre a fordulatra elsősorban a német birodalmi gyűlés hangulata késztette az udvart. A császár ugyanis 1663 decemberére összehívta a birodalmi gyűlést Regensburgba, miután be kellett látnia, hogy a török támadásával szemben komoly erőket kell felvonultatnia, ami pedig csak birodalmi segítséggel volt elérhető. A német fejedelmek azonban meglehetősen bizalmatlanok voltak Bécs szándékai iránt, 1663-ban ugyanis kevés jelét adta, hogy komoly erőfeszítést kívánna hozni a török ellen. Nagy szüksége volt tehát az udvarnak egy olyan katonai tettre, amely elhatározásai komolyságáról meggyőzhetné a kétkedő szövetségeseket. S ekkor kapóra jött Zrínyi terve, hirtelen elfogadták és engedélyezték a téli támadást a Dráva mentén.[82]

Bécs azonban nem szánt komoly szerepet ennek a vállalkozásnak, mint ahogy nem is törekedett döntő siker kivívására ebben a háborúban. Zrínyi a téli hadjáratot ugródeszkául szánta nagyobb katonai sikerek, mindenekelőtt Kanizsa elfoglalása számára, s tudta jól, hogy egy a Dél-Dunántúlon kivívott győzelemsorozattal elhatározó befolyást gyakorolhat a háború további menetére. Szemben Montecuccolival, ő messzemenően számolt a lélektani tényezőkkel is, s felismerve a hazai körülményeket, tudta, hogy komoly katonai sikerek esetén a magyarság legszélesebb tömegeinek a támogatására, harcbaszállására is gondolhat. Zrínyi tehát számíthatott arra, hogy vállalkozása fordulatot vihet a háború menetébe. Az udvar ezzel szemben eleve csak propaganda eszköznek tekintette, s esze ágában sem volt arra törekedni, hogy azt Zrínyi vezetésével további jelentős katonai akciók kövessék. A bécsi udvar eljárása a külföldi megfigyelőknek és ügynököknek is feltűnt és kiváltotta bírálatukat. Egyikük, Girolamo Brusoni, az udvar határozatlanságainak indítékait így fogalmazta meg: „mutatni a

[82] *Perjés G.*: i. m. 1961. 514–5.

világnak, hogy akarnak valamit, de másrészt nem irritálni a törököt." Brusoni szerint ez volt az oka az 1663—64. évi háború valamennyi kudarcának.[83]

A fenti körülmények folytán 1664 elején Zrínyi vegyes érzelmekkel tekintett az új események elé. Csáky Istvánhoz írott január 6-i levele híven kifejezi ekkori lelkiállapotát. Keserűséggel szól az elmúlt év hadakozásairól általában, hiszen számos vár elveszett, de büszkén emlékezik meg saját sikereiről: „Eddig még hála Istennek, én rajtam az ellenség hatalmat nem vett; az elmúlt esztendőben háromszor derékképpen hol törökkel, hol tatárral megvonyakodtunk; de mindenkor itthagyta a körmeit." A jövőt illetően azonban hozzá teszi: „Mint lészen azután szerencsém? . . . csak a jó Isten tudja." Biztató jelnek látja, hogy a birodalmi fejedelmek komoly segítséget küldenek és reméli, hogy a magyarok talán most „egy szívvel-lélekkel" hozzáfognak dolgaikhoz, megreformálják a hadsereget, és akkor „nem veszünk el, hanem megfordul jobbra még egyszer állapotunk!" (291. lev.)

Ahhoz képest, ahogy 1663 tavaszán vélekedett Zrínyi, a hangja kétségkívül bizakodóbb, ami érthető az őszi hadjárat sikere után. Attól most már nem kell félni, hogy a török elnyeli az országot, most már az a feladat, hogy a háborút győzelmesen befejezzék. Eziránt azonban már jogosak Zrínyi kételyei leváltása és a drávai terv körüli huzavona után. De a csökkentett lehetőségek mellett is lelkesen készül a dél-dunántúli téli hadjáratra. A horvát rendeket már december 13-án összehívta és elrendelte a felkelést. December 30-án felszólította Eszterházy Pált, hogy mennél nagyobb sereggel csatlakozzon hozzá. „Assecurálom kegyelmedet — írja neki — ha az Isten kegyelmes szemmel nézni fog reánk, most egyszer kell megrontanunk ugy azt a darab Törökországot, hogy sok esztendeig had ezután reánk ne jöhessen." (290. lev.) Eszterházyn kívül több más főúr, köztük Batthyány Kristóf is eljött cspatával. Hohenlohe katonáival együtt így körülbelül 20 000-en gyűltek össze a téli hadjáratra.[84]

[83] *G. Brusoni*: Le campagne dell'Ungheria degl'Anni 1663 e 1664. Venetia 1665. 142.
[84] *Széchy* V, 64—9.

A hadjárat eseményei eléggé ismertek. Január 21-én ért a sereg az első török vár, Berzence alá és ettől kezdve valóságos diadalmenet volt Zrínyi seregeinek az útja. A téli támadás gondolata teljesen bevált, a török sehol sem tudott jelentős ellenállást kifejteni. Egész sor erősséget: Berzencét, Babocsát, Segesdet, Barcsot, Turbékot, Dárdát, Baranyavárt, Sásdot és Pécs városát elfoglalták Zrínyi csapatai. A közelebb fekvő várakat helyőrségekkel rakták meg, a távoli és nem tartható erősségeket pedig elhamvasztották. A tűz martaléka lett a híres eszéki hadihíd, a korabeli hadiépítészet remeke, melyen több mint egy évszázada özönlöttek magyar földre a török hordák. Ez a nagyszerű és eredményekben oly gazdag hadjárat rendkívül rövid ideig, kb. három hétig tartott mindössze; február 14-én Zrínyi már otthon volt.[85]

A téli hadjárat Zrínyi életének legnagyobb szabású katonai tette volt. Hatalmas hadseregek vezetésére lett volna hivatott, de erre sohasem volt módja. A viszonylag kisebb erőkkel végrehajtott téli támadás is félreérthetetlenül mutatja azonban a nagy hadvezér képességeit. Teljesen igazolódott a támadó stratégia helyessége, a kezdeményezés megragadásának fontossága. A gyakorlatban mutatta meg Zrínyi, hogy mit ért a *Vitéz hadnagy*-ban annyiszor hangoztatott „gyorsaság" alatt. Azzal, hogy egy perc nyugtot sem hagyott az ellenségnek, azt szinte lefegyverezte, gyorsaságával lehetetlenné tette, hogy az bárhol is egyesüljön és így külön-külön végzett a kisebb erősségekkel és kisebb csapatokkal. Az őszi hadjárat megmutatta, hogy Zrínyi képes az ellenséget a legkedvezőtlenebb helyzetben is feltartóztatni, a téli hadjárat pedig bebizonyította, hogy alkalmas nagy támadó hadműveletek kidolgozására és sikeres vezetésére.

Az igazi nagy hadvezér arcképe bontakozik ki előttünk, ha a téli hadjárat néhány kisebb epizódját vesszük szemügyre. Zrínyi mindig aszerint járt el, amit a *Vitéz hadnagy*-ban helyesnek ítélt. Elérte, hogy csapatai minimális veszteséget szenvedjenek, hogy lehetőleg vér nélkül foglalja el az erősségeket. Így például Segesdnél azért különbözött össze a németekkel, mert azok, hogy bosszút állhassanak a törökön, rohammal

[85] *Széchy* V, 69—75.; *Molnár J.*: Török emlékek. Művészettörténeti Értesítő 1958. 259—61.

akarták a várat elfoglalni, Zrínyi viszont hajlandó volt megadás esetén elvonulni hagyni a védősereget. Egy névtelen tudósítás szerint meg is kérdezte a németektől: „jobb-é ember veszedelme nélkül az várat elvenni, hogy sem mint egynihányszáz lélek veszedelmével az törökön bosszut állani?"[86] Ez a kijelentés eszünkbe juttatja a *Vitéz hadnagy*-nak azt a tételét, hogy a legszebb győzelem az, amely vér nélkül való, valamint azt is, hogy a harcban nem a haragnak kell megszabnia a hadicselekmények irányát, hanem a józan belátásnak. Vajon a Rajna mellől jövő németeknek, vagy pedig Zrínyi magyarjainak és horvátjainak volt-e több okuk a bosszúra? Mégis Zrínyi az, aki nem hagyja magát a bosszútól vezéreltetni.

Bizonyságát adta annak is, hogy az adott szó szentségéről nemcsak írni tud, de azt érvényesíti is. Mikor Babocsát szabad elvonulás mellett vette át a töröktől, néhány német katona az elvonulókat öldösni kezdte. Zrínyi ekkor maga ugrott az elvonuló törökök védelmére.[87] Szigorú fegyelmet tartott, szemben Hohenlohe németjeivel. Mikor Pécset elfoglalták, a németek „mint az disznók ugy hevertek részegen az utcákon", írja az egykori tudósítás, Zrínyi viszont fenyegetésekkel is visszatartotta katonáit a mértéktelen ivástól. Bebizonyította, hogy nem kincsek szerzését, gazdagodását tartja szem előtt, mint Montecuccoli vagy Hohenlohe és a hozzájuk hasonló zsoldosvezérek. A Szigetvár közelében elterülő Türbék falu mellett volt az 1566-ban Szigetnél meghalt II. Szolimán díszes mauzóleuma. A hadjáratról szóló tudósítás beszámol arról, hogy „intendálák itten Szulimánt kiásni, de az ur nem engedte, mondván Alexanderként, »non venimus contra mortuos, sed vivos«".[88] Nem tartotta magához méltónak a barbár pusztítást, az ellenségegykori nagy vezére sírjának meggyalázását és kirablását. Érdemes megemlíteni, hogy amikor a Habsburgok ún. felszabadító háborúja során ismét keresztény csapatok érkeztek erre a vidékre, az idegen katonai parancsnokok egészen másképp gondolkodtak: 1693-ban Gallo Tesch élelmezési tiszt a mauzóleumot lerontatta, hogy az épület alkatrészeit eladhassa a saját

[86] Száz 1886. 259.
[87] *Széchy* V, 70.
[88] Száz 1886. 255–6.

számlájára.[89] A hadvezér és a zsoldosvezér ellentéte mutatkozott meg a pécsi vár ostrománál is. Hohenlohe mindenáron el akarta foglalni Pécsett a várat is, mert ott több millió aranyzsákmányt gyanított. Aranyszomjukat azonban a német tisztek a katonai becsület szólamaival palástolták és arról beszéltek, hogy szégyen lenne elvonulni a vár alól. Zrínyi mégsem volt hajlandó folytatni az ostromot, nem hatották őt meg a nagyhangú szólamok, mert látta világosan, hogy a várat megtartani úgysem lehetne, sok vért áldozni és az időt elvesztegetni pedig nincs értelme. A várban remélt kincsek Zrínyit nem érdekelték. Hohenlohe ettől kezdve vált személyes ellenségévé is, az állítólagos kincsektől való elestét sohasem tudta neki megbocsátani.[90]

Zrínyi három jelentésben számol be a felső hatóságoknak a hadjárat eredményéről. Február 11-én még Babocsáról küldött egy jelentést a grazi császári tanácsnak (292. lev.), február 16-án egy rövidebbet a haditanácsnak,[91] február 19-én pedig egy összefoglaló jelentést magának a császárnak. (294. lev.) Ezek a levelei méltán váltak híresekké és jutottak el másolatban az ország és a külföld minden tájára. Maga a diadalmas hadvezér számol itt be győzelméről kérkedés nélkül, de a győzelem és a siker nagyszerű, felemelő tudatában. A Grazba küldött jelentése, amely még Segesd elfoglalása, a hadjárat befejezése előtt készült, a hadműveletek szédítő gyorsaságát érezteti. Nem részletezi az eseményeket, hanem a hadmérnökét küldi el, hogy az számoljon be bővebben, ő nem ér rá ilyenkor az írásra: „Ego nec chartam nec tempus ad scribendum habeo, quia in centum partes distrahor [Nekem sem papírom, sem időm nincs az íráshoz, mivel százfelé rángatnak].” A császárhoz küldött jelentése sem tartalmaz részletes beszámolót, de ahogy szűkszavúan előadja a siker egyes mozzanatait, az így is nagyszerű képet ad az elért eredményekről. Ez a jelentés szintén egyike Zrínyi remek kisebb, publicisztikai jellegű írásainak. A személyes hangütés után, melyben arra utal, hogy megérte végre azt, amit zsenge ifjúsága óta kért imáiban: vígasza lehetett a „barbároktól gyötört hazá”-nak, szinte egymásután zuhognak a

89 *Takáts S.*: A török hódoltság korából. I, 126.
90 *Pauler Gy.*: Z. M. és Montecuccoli Rajmond. BpSz 1867. 25.; 294. lev.
91 Erről a febr. 16-i jelentésről csak *Széchy* értesít: V, 76.

nyers, de milyen sokat kifejező tények. Sok rövid mondat sorakozik itt végig egybecsengő, ugyanazt kifejező állítmányokkal: cepimus, tenemus, combussimus, in potestatem nostram redigimus, igne absumpsimus, in cineres egimus, expullimus, igne delevimus, destruximus. Ezek az igék mintegy refrénszerűen öntik formába a dél-dunántúli török várak és seregek sorsát megörökítő rövid, de hatásos mondatokat. Zrínyi leírásának a művészi értékét akkor érezzük különösen, ha összehasonlítjuk az egyébként szintén jó tollú Vitnyédy beszámolójával. Vitnyédy elkísérte urát a hadjáratra és február 17-én Rottal grófnak írta meg annak történetét részletesebben, de mégis sokkal kevesebbet éreztetve a világhírű hadjárat diadalmas atmoszférájából.[92]

A téli hadjáratot Zrínyi nem öncélúnak szánta, minden törekvése az volt, hogy a győzelmet kihasználja, nem akart azoknak a vezéreknek a sorába lépni, akikről az V. discursusban írt: „sokan vannak a mostani időben is, az kik megverni, megfutamodni és meggyőzni tudják az ellenséget, de a győzelemnek gyümölcsét nem tudják megszedni. Oka ennek a véteknek kevés értelem és nem illendő okosság." Zrínyiben volt értelem és illendő okosság és tudta jól, hogy a dél-dunántúli hódolt területek elpusztítása, az eszéki híd felégetése, a hatalmas hadizsákmány (50 ágyú, 3000 ló, 30 000 marha) és a török megfélemlítése, messzemenően kihasználható és értékesíthető tényezők. Az eszéki híd elpusztítása miatt a nagyvezér serege egyhamar nem jöhet át dunántúli területre, s ezért kedvező az alkalom az elszigetelt dunántúli nagyobb török várak ostrom alá vételére.

A téli hadjárat után ezért rögtön további hadműveletekre gondolt. Jelentéseiben és leveleiben nem győzi hangsúlyozni, hogy nem szabad most egy percre sem megállni. „Periculum in mora est" — írja a királynak, és erre figyelmezteti a nádort is: „Most avagy sohasem ronthatja vagy legalább tántoríthatja meg őfelsége az ottomán holdat; de ha sokáig tanácskozunk, ezt is akit cselekedtünk, elvesztegetjük." Az a bizakodó hang, melyet Zrínyi a hadjárat utáni napokban írt leveleiben megüt, arra vall, hogy bízott a háború sikeres folytatásában. Régen nem írt már Zrínyi ilyen optimista sorokat: „Hála legyen a kegyelmes Istennek, ezt az új esztendőt a szegény hazánknak

[92] Vitnyédy II, 153—5.

vigasztalására láttuk; ha a jó Isten tovább ily progresszusokat ad, hiszem még egyszer nemcsak az Istennek bosszuállását a pogány ellenségen látjuk, hanem nemzetünknek még egyszer talpraállását." (293. lev.)

Az a lelkesedés, amely itthon és külföldön egyaránt fogadta Zrínyi győzelmeit, feljogosíthatta őt erre a bizakodásra. A magyarok között ekkor vált általánossá, hogy „magyar Márs"-nak vagy „magyar Hektor"-nak nevezik őt. Mikor a győzelem híre Regensburgba érkezett, a birodalmi rendek hálálkodó körmenetet rendeztek, melynek maga Lipót haladt az élén. A király és Porcia Zrínyinek dicsőítő leveleket írtak.[93] A hadjáratnak nemcsak a Habsburg-birodalmon belül, de azon kívül is hatalmas visszhangja lett, amire később más összefüggésben még részletesebben visszatérek. Az általános örömujjongás közepette Zrínyi úgy látta, mintha Bécs most már komolyan rá akarná szánni magát a török elleni aktív hadműveletekre. Pedig a hálakörmenet csak a felszínt jelentette, a Habsburg-udvar politikai vonala egy cseppet sem változott. A török által megszállt területek felszabadítását az udvar éppen úgy nem akarta most sem, mint egy évvel ezelőtt.

A dicsőítésekkel egy időben megindultak a rágalmak és a gúnyos suttogások is. Montecuccoli mélyen megvetette Zrínyi egész hadjáratát, azt „cavalcada"-nak, lovaskalandnak csúfolta. A pécsi kincsek miatt feldühödött Hohenlohe környezetéből olyan hír terjedt, hogy a pécsi törökök megvesztegették Zrínyit, s ezért hagyott fel a vár ostromával. Vitnyédy elkeseredetten újságolja: „Némelyek uram csatájából csufot csinálnak, ki ököristállónak, ki akolnak nevezi, az mely helyeket megvettünk, ők penig henyélő szemmel nézték, az mi nevezetes véghelyeinknek elveszését és salva venia, csak egy szaró széket sem tudtak megvenni." A nagyszerű téli hadjárat nemhogy elősegítette volna a németekkel való törökellenes együttműködést, hanem kiélezte a meglévő ellentéteket. A diadalmas Zrínyi veszélyesebb volt az udvar számára, mint azelőtt. Jellemző, hogy egy héttel a hadjárat befejezése után Vitnyédy már igy nyilatkozik: „tulajdona az németnek az ambitio és fösvénység, s vajha az szent Isten mi közünkben rendet és engedelmet plántálna, az mint

[93] *Széchy* V, 80.

eleinkben volt, megmutatnánk mi az németnek, hogy mindenre volnánk mi alkalmatosak".[94]

A győzelem felett fellelkesedve, a nemzet jövőjében ismét bizakodva, de a német „ambitiójával" és „fösvénységével" a hátában, készülődött Zrínyi új nagy katonai akciójára: Kanizsa ostromára.

Kanizsa és Zrínyi-Újvár

Kanizsa elfoglalásának a terve már a téli hadjárat során, sőt minden bizonnyal már azelőtt is felmerült. Az ország nyugati határait leginkább megközelítő török végvárnak, a Délnyugat-Dunántúl átkának, Kanizsának a felszabadítása Zrínyinek már régi törekvése. Török elleni terveiben mindig az egész ország felszabadítása volt a végső cél számára, de mint minimális célkitűzés, Kanizsa elfoglalása mindig ott szerepelt. Kanizsával vármegyényi terület szabadulna fel, a török egyik hadászatilag legfontosabb támpontját veszítené el és a Muraköz mentesülne a török rablásoktól. Kanizsát már 1660-ban megpróbálta Zrínyi visszafoglalni és 1663 nyarán szintén tervezte ezt. A bécsi kormány, illetve a császári tábornokok mindkét esetben megakadályozták. Zrínyi joggal remélhette, hogy most a diadalmas téli hadjárat után Bécs már nem térhet ki a kanizsai ostrom követelése elől. Ha a téli hadjárat a benne résztvevő erők csekélysége miatt nem is lehetett az ország felszabadításának közvetlen kiindulópontja, Kanizsa elfoglalásának a feltételeit száz százalékig megteremtette. Hiszen az eszéki híd lerombolása és a dél-dunántúli hódoltsági terület elpusztítása miatt a nagyvezér felmentő serege néhány hónapig nem jöhet Kanizsa segítségére.

Kanizsa elfoglalása érdekében az elfoglalt török erősségek közül Berzencét, Babocsát és Segesdet Zrínyi nem rontatta le, hanem őrséget helyezett beléjük, mégpedig magyar parancsnokokkal az élen. Ezekkel a várakkal Kanizsát valóságos blokád alá vette, mert e három várőrség elvágta azt a többi hódoltsági területtől. A királynak küldött levelében meg is írja, hogy ha e várakat egy ideig tartani lehet, „akkor Kanizsa magától elesik, mivel nem képes Törökországgal közlekedni". (294. lev.)

[94] Száz 1883. 687.; Vitnyédy II, 161–2, 171.

A kanizsai ostrom előfeltételeinek megteremtését annyira fontosnak érezte, hogy a várakba „saját pénzén" fogadott katonákat, pedig készleteit a téli hadjárat erősen felemésztette. Ahhoz, hogy Kanizsát bevegye, ezért feltétlenül támogatásra volt szüksége. Az északi hadjáratról beszámoló jelentéseiben és leveleiben állhatatosan sürgeti ezt. Már február 11-én, még hazaérkezése előtt követeli a grazi császári tanácstól, hogy küldjenek neki 400 muskétást, jó tisztekkel, elegendő hadiszerrel, ágyúkkal. (292. lev.) A haditanáccsal is közli, hogy ha 14 000 gyalogra és 2000 lovasra, valamint ostromszerekre számíthatna, akkor legott ostrom alá venné Kanizsát. A nádortól is ehhez kér támogatást: „Bezzeg, ha nekem csak egy kis erőm s értékem volna most több hogy sem vagyon, Kanizsát három hétig magyarévá tenném; de mindenemet, amim volt erre az expeditiora költöttem, magam jószágát ott kinn, Muraközben itt benn, elvesztegettem ezekkel a hadakkal. Ha ő felsége nem segít, élhetetlenné leszek ezután." (293. lev.)

Őfelsége adott is segítséget, és egyre-másra írta Zrínyinek a szép leveleket, hangoztatva, hogy őbelé veti minden reményét.[95] De ez a segítség nagyon kétes értékű volt, s az események mélyére nézve ennek a célja inkább Zrínyi kompromittálása, további sikereinek a megakadályozása volt, semmint Kanizsa elfoglalásának előmozdítása. Gyalázatos huzavona kezdődött, melynek a története 300 év távlatából is felháborító.[96]

Zrínyi még hadjárata közben, Babocsáról elküldte hadmérnökét, Wassenhofot Grazon keresztül a Regensburgban tartózkodó császárhoz, a kanizsai terv előadása, az engedély megszerzése és a szükséges segítség kieszközlése végett. A mérnök február 27-én elő is adta a tervet az udvarnak. Zrínyi a gyorsaságot tartotta a legfontosabbnak, és már március elején személyesen kikémlelte Kanizsa környékét, de az udvarnak a kérdés nem volt sürgős. Mint Zrínyi maga alig leplezett gúnnyal írja később a császárnak: „Wassenhof Regensburgban, a jó

[95] *Széchy* V, 86.

[96] A kanizsai és zrínyi-újvári eseményekre Zrínyi júliusi emlékirata a főforrás. (306. lev.) A legtöbb adatot innen veszem, ezekre külön nem hivatkozom. A júniusi eseményeket részletesen feldolgozta: *Rónai Horváth J.*: Az 1664-ik évi Mura-Rába melléki hadjárat és a Szt.-Gotthárdi csata. HK 1891. 297—331.; *Perjés G.*: i. m. 1961. 514—9.

remények ellenére 24 napig várt felséged legkegyesebb elhatározására." Ezzel eleve lehetetlenné vált Kanizsa azonnali megtámadása és még márciusban, amikor a török a téli hadjárat után még fel sem ocsúdhatott, sürgős elfoglalása. A „legkegyesebb" beleegyezést a király kénytelen volt megadni, mert a külföldi közvélemény is ezt követelte. A velencei szenátus, amelynek érdeke volt a török visszaszorítása, ismételten felszólította bécsi követét, hogy vesse latba befolyását és hasson oda, hogy Zrínyi megkapja a szükséges segítséget.[97] Pártolta a tervet a pápai követ is, hiszen a Vatikán katolikus hivők ezreinek a felszabadulását remélhette Kanizsa elestétől. Carafa nuncius csalódottan és rosszalóan ír az udvar halogató magatartásáról: „Non vedo, che le provisioni si faccino con quella sollecitudine che richiederà il bisogno."[98] Támogatták az ostrom tervét a birodalmi rendek is. Ugyanakkor az udvari körök és egyes magyar főurak a leghevesebben ellenezték azt. Mindenekelőtt Montecuccoli érvelt a kanizsai ostrom ellen, már csak azért is, mert Zrínyi téli hadjáratát szinte személyes sértésnek vette, és Zrínyi röpirata óta a személyes vetélytársat látta benne. Montecuccoli azt hangoztatta, hogy ha Zrínyinek erősítést adnak, akkor egy olyan mellékes cél érdekében, mint Kanizsa, elvonják az erőket a dunai támadástól. Kanizsa elfoglalásának tervét „egyesek rögeszméinek és magánérdekei"-nek minősítette. Lobkovitz herceg, a haditanács elnöke valamilyen ismeretlen okból szintén Zrínyi személyes ellensége lett. (304. lev.) Az új magyar főparancsnok, Nádasdy, aki semmiféle katonai sikert vagy legalább tervet nem tudott felmutatni, szintén ellenezte Zrínyi tervét, és minden áron gátat akart vetni további sikerei elé.

Végül is azonban a király kénytelen volt a nemzetközi nyomásnak engedni és elrendelni Kanizsa ostromát. De hogy ez milyen érzelmekkel történt, az világosan kitűnik Montecuccoli emlékirataiból. Montecuccoli ugyanis a király döntése után a sértett nagyságot játszva visszavonult és kijelentette, hogy fürdőzni megy, mire a király sietett őt kibékíteni és biztosította

[97] *Nani* 23.

[98] *Theiner* II, 175. (Az idézet magyarul: Nem látom, hogy az előkészületeket azzal a buzgósággal végeznék, amit a szükség követel.)

változatlan kegyeiről, valamint a magyarok iránti változatlan ellenszenvéről. Ösmeri őket — mondotta a kegyes felség —, tudja, hogy állatiasak és összeférhetetlenek.[99] Az udvar igazi érzelmeit azonban nemcsak ezek a szavak, hanem megfelelő tettek is kifejezésre juttatták.

A hosszas késedelem után március 18-án végre meghozott döntés a sikert eleve kétségessé tette. Az udvar ugyanis a Zrínyivel szemben személyes ellenszenvet érző Hohenlohét, valamint Strozzi tábornokot rendelte csapatukkal együtt Zrínyi mellé. Őket azonban nem rendelték Zrínyi parancsnoksága alá, hanem egyenrangú vezértársaknak nyilvánították. Ezzel megosztották a vezetést, ami hadműveletekben amúgy is megengedhetetlen, és Zrínyi kezét megkötötték. Nyilvánvaló, hogy ennek a lépésnek az volt a célja, hogy ne legyen módja újabb nagy sikert aratni. Vitnyédy gyanút is fog és figyelmezteti urát, nehogy kelepcébe menjen, mert „az irigy ebek", mivel félnek tőle és nem tudnak nyíltan ellene fellépni, legszívesebben a török martalékául dobnák.[100]

Zrínyi azonban egyelőre nem sejtette még, hogy Hohenlohe és Strozzi egyenrangú vezértársként való beosztása milyen következményekkel fog járni, és április 8-ra kitűzte az ostrom kezdetének időpontját. Erre azonban nem kerülhetett sor, mert folytatódott a huzavona: a német csapatok nem érkeztek meg időben, úgyhogy Zrínyi már lemondott az ostrom tervéről. Április 11-én írja Zrínyi, hogy a birodalmi csapatok különböző ürügyekre hivatkozva „deklarálták magokat, hogy egy nyommá sem mennek." (299. lev.) Végre azonban megérkezett április 14-én Strozzi (300. lev.), majd 20-a táján megindultak Hohenlohe csapatai is.[101] Ezután az okozott késlekedést, hogy nem érkezett meg a tüzérség. A német seregek ezalatt Zrínyi birtokainak fosztogatásával töltötték idejüket, pedig Zrínyi előre kérte Hohenlohét, hogy parasztjait ne háborgassák. Nem is tűrte, és Hohenlohe katonáinak mindenért fizetniük kellett, ha pedig egy-egy garázda zsoldost a nép agyonvert, a németek panaszára így felelt: „nincs joga senkit sajátjának védelmében megaka-

[99] *Görög I.*: Gróf Z. M. a költő mint államférfi. Bp. 1906. 52.
[100] *Széchy* V, 84.; Vitnyédy II, 191.
[101] *Csapodi* 36. sz. (A levél címzettje csak Hohenlohe lehet.)

dályozni".[102] Az ostromra készülődő seregek között így nem valami barátságos viszony alakult ki. Igyekezett Zrínyi mennél több magyar katonát összegyűjteni. Eszterházy Pált és Batthyány Kristófot már március végén felszólítja a csatlakozásra és kéri őket, hogy mennél több emberrel jöjjenek, s írjanak barátaiknak is, és hozzanak annyi ágyút, amennyit csak tudnak. (297. lev.) A magyar hadak össze is jöttek az április 8-i időpontra, de azután kénytelenek voltak kedvetlenül visszatérni. Mikor azonban Zrínyi kitűzte az új terminust, április 28-ra Eszterházy és Batthyány ismét eljöttek.(300. lev.) Jóval nagyobb számú magyar sereg gyűlhetett volna össze, ha nincs ez a lelkesedést letörő huzavona, és ha Nádasdy nem dolgozik kitartóan Zrínyi ellen. Április folyamán ugyanis megtiltotta megyéjének, hogy a nemesek részt vegyenek Zrínyi hadműveleteiben; „meglátja — üzent a megyének — kinek tölt ugy meg talpa, hogy vármegyéjébül el merjen a kanizsai obsidiora menni".[103]

Ilyen előzmények után szállták meg végre Zrínyi, Hohenlohe és Strozzi csapatai április 28-án Kanizsát. Zrínyi joggal aggódott amiatt, hogy a kéthónapos késedelem meg fogja magát bosszulni és a nagyvezér, aki közben lázasan építette az eszéki hidat, ide fog érni a vár elfoglalása előtt. Nem is szólva arról, hogy e két hónap alatt a kanizsai török igyekezett mennél jobban felkészülni az ostromra, bár a hátában lévő és Zrínyi által megszállt Berzence, Babocsa és Segesd ezt eléggé nehézzé tették. Zrínyi aggodalmai csak fokozódhattak akkor, amikor a tüzérség még április 28-án sem érkezett meg, s így a vár körülzárása után sem kezdhették meg annak bombázását. Mikor pedig 9 nap múlva az ágyúk megérkeztek, a várost már nem lehetett fölgyújtani, mert a török addigra lehányta a tetőket, ugyanis Hohenlohe táborából, ahol volt kezdettől fogva egy mozsár, bevetettek a városba néhány gránátot, s ebből a török megsejtette, hogy az ostromlók arra törekednek, hogy gyújtóbombákkal a várat lángbaborítsák; ezért tették meg a szükséges óvóintézkedéseket. De az ágyúknak egyébként sem lehetett sok hasznát venni, mert egykettőre kiégtek és megolvadtak, a gránátok pedig rosszak voltak és a levegőben pukkantak szét,

[102] *Pauler Gy.*: i. m. 25.
[103] Vitnyédy II, 197.

vagy pedig leesve nem robbantak. Ugyanakkor az ígért gyaloghadak egy része még mindig nem érkezett meg, az utánpótlás állandóan elmaradt. Mindez a törököt annyira felbátorította, hogy sorozatos kiütéseket hajtott végre és az ostromlók táborszereit felgyújtotta.

Lehetetlen ezekben a mozzanatokban nem tervszerűséget látni, a kanizsai ostrom szabotálására irányuló kísérletek láncszemeit. Hohenlohe is kezdte kimutatni foga fehérjét, egyre nehezebbé vált vele az együttműködés, különösen amikor hírek kezdtek érkezni a nagyvezér előnyomulásáról. Zrínyi, aki tudta, hogy a nagyvezérnek nincs több embere 20 000-nél, az ostrom folytatása mellett foglalt állást, annál is inkább, mert időközben jobb ágyúk érkeztek és ezekkel komoly károkat tudtak okozni az ellenségnek. A kémek május végén azt jelentették, hogy Kanizsán annyira fogytán van az élelem, hogy hat napnál tovább nem tudná magát tartani. A nagyvezér valószínűleg nem is merte volna őket megtámadni, s meg is állt Berzencénél. Hohenlohe a június 1-én tartott haditanácson mégis az elvonulás mellett döntött és maga mellé állította Strozzit is. A császári tábornokok arról beszéltek, hogy a nagyvezérnek 60 000 embere van, s ezzel igyekeztek indokolni az ostrom abbahagyásának szükségességét. Zrínyi bármennyire tiltakozott, a császári csapatok felkerekedtek és a legnagyobb zűrzavarban, felszerelésük egy részét is hátrahagyva, menekülésszerűen eltávoztak. Zrínyi nem tehetett mást, mint hogy csapataival követte őket. Így hiúsult meg ismét Kanizsa elfoglalásának terve, Zrínyi minden igyekezete és katonai tudása ellenére. Az ostrom egyik résztvevője helyesen állapította meg róla: „Vajha az ő esze és terve szerint ment volna végbe az ostrom, Kanizsa Isten segedelmével már kezünkben volna!"[104]

A császáriak ármánya azonban csak ezután bontakozott ki igazában. Egymás után visszautasították Zrínyi valamennyi ésszerű javaslatát. Zrínyi, miután Kanizsától visszavonultak, azt akarta, hogy a Zrínyi-Újvár és Kanizsa közötti magaslaton üssenek tábort, mert így Kanizsát lényegében még mindig megszállva tarthatják, Zrínyi várát és a Mura vonalát pedig biztosan védhetik. De — mint maga írja — „minden szavam

[104] Vö. *Széchy* V, 97—100.

hasztalanul hangzott el", Hohenlohe és Strozzi a magaslatot átengedték az ellenségnek és átkelve a Murán annak mocsarai között, nehezen védhető helyen ütöttek tábort, míg a nagyvezér az említett magaslaton állította fel táborát. Az események ezután szinte drámai gyorsasággal peregtek. Nem lehetne ezeket jobban és szemléletesebben összefoglalni, mint ahogy azt Zrínyi maga tette a királynak átadott júliusi emlékiratában:

„Ekkor ismét megemlitettem Hohenlohenak és Strozzinak azt az előnyös helyzetet, hogy azonnal rohanjuk meg az ellenséget, s kértem hogy támadjuk meg a törököt az éjjel, amikor táboruk még rendezetlen. Semmitől sem kell félnünk, hiszen végső esetben, még mindig kényelmesen vonulhatunk vissza, de ezt a javaslatomat is úgy fogadták, mintha a legnagyobb esztelenséget tanácsoltam volna. Emiatt azután az ellenségnek annyira megjött a bátorsága, hogy 200 emberrel át mert kelni a Murán és a szigeten ásta be magát. Ezt a csoportot azonban megsemmisítettük. Mi több — ha nem magam látom, el se hinném — fényes nappal, 10 óra tájban, 500 török jött át és hozzálátott, hogy alig egy puskalövésnyire tőlünk, beássa magát s még azon a napon harántgátakat készítsen a hegyen keresztül. Most megint sürgetve kértem, hogy űzzük el őket még az éjjel onnan, de mindhiába! Így az ellenség mindennap közelebb jött hozzánk — s én minél gyakrabban sürgettem, hogy zavarjuk meg az ellenséget — annál kevésbé történt valami. Mert mindent arra az időre akartak halasztani, amikor már Montecuccoli is itt lesz. Nagyon türelmetlenül vártuk őt, de miközben Charybdist kerülgettem, ráfutottam Scylla zátonyára. Mert ő mindjárt úgy kezdte intézni az ügyeket, hogy könnyen átláttam mi a célja. A sziget és a vár védelmét a saját feladatának jelölve ki, új parancsnokot nevezett ki [ti. Zrínyi-Újvárba]. Ellenszegülhettem volna, de inkább hallgattam, remélve, hogy — amint ezt a tanácsban megígérte — mihelyt Sparr altábornagy megérkezik az ellenség ellen dícséretre méltón megpróbálhatunk valamit. Neki azonban ezt esze ágában sem volt megtenni, bár Sparr megérkezett, hanem azt mondta, hogy meg kell várni a Badeni őrgrófot. Amíg ez meg nem jött képtelen voltam elérni, hogy kitörést intézzünk, vagy bármit is tegyünk a vár védelmére. Sőt amikor azt indítványoztam, hogy küldjünk ki éjjel 2000 katonát, a Montecuccolitól kinevezett parancsnok nekem azt válaszolta, hogy kiküldhetem ugyan

őket, de a várba be nem fogadja, ha csak arra írásbeli parancsot nem kap. Amikor ezt meghallottam, mindjárt tudtam, mik a tervei. Tehát lemondtam erről a kezdeményezésemről is.

Közben az ellenség napról napra közelebb jött: katonáink az én szigetemet dúlták, fosztogatták, templomokat feltörték, a nőket meggyalázták, de harcolni senki sem harcolt. Sőt ahelyett, hogy védekeztek volna, megadták magukat sorsuknak. Hallatlan dolog történt itt! 50 török puszta lándzsával űzött ki a sáncból és a gátak mögül 350 német katonát, sokakat közülük megölt. Puskáját csak egyetlen egy ember sütötte el, de a kardját egy sem rántotta ki hüvelyéből. Montecuccoli úgy tett, mintha haragudnék, sőt kijelentette, hogy példás büntetést szab ki, de mindez csak szóbeszéd maradt. Minek fárasszam felségedet e szégyenletes dolgok további részletezésével?"

Zrínyinek e sorai fényt vetnek arra, hogy Montecuccoli nem törekedett Zrínyi-Újvár megvédésére, s nem is volt szándékában a törökkel szemben komoly akciót kezdeni a Muránál. Montecuccoli azért került a Murához, mert mikor kiderült, hogy a nagyvezér főserege Kanizsa felmentésére siet, az udvar elrendelte az erőknek délen való összpontosítását. Maga Zrínyi is sürgette ezt még Kanizsa alól írt leveleivel, nem sejtve, hogy mi lesz ennek a vége. Június 27-én írt levelében meg is írta a császárnak, hogy nagy várakozással nézett Montecuccoli és a fősereg jövetele elé, de minden reményében csalatkoznia kellett.[105] Montecuccolinak csak az volt a célja, hogy késleltesse, majd megakadályozza a török sereg Ausztriába való betörését. Ezért hiába is volt Zrínyi valamennyi kísérlete — ezek mindegyikéről be sem számol idézett emlékiratában —, a császári hadvezért nem sikerült kezdeményezésre bírnia. Megmutatta Montecuccolinak a nagyvezér táborában fogolyként tartózkodó Reninger, császári követ levelét is, aki csodálkozva kérdezte, hogy miért nem ütköznek meg, hiszen a nagyvezér serege még mindig nem haladja meg a 30 000 főt. Montecuccoli azonban leintette azzal, hogy az ő hírei szerint ott 70 000 ember van. Június 26-án azt is javasolta Zrínyi a haditanácsban, hogy ha szembe nem akarják megtámadni a törököt, akkor kerüljék meg a török tábort a Dráva túlpartján és támadják hátba.

[105] *Csapodi* 37. sz.

A német vezérek ezt őrültségnek nyilvánították. Zrínyi állítólag így fakadt ki ezen a 26-i haditanácson: „Mire való tehát a sereg, ha az ellenségre nem viszik? akkor az országnak nem oltalma, de söpredéke, mely csak a föld népét tudja gyötreni. A katonaság tétlenségében csak a lakosságot nyomorgatja, a szőlőket pusztitja, a templomokból az oltári szentséget dobja ki és tapodja lábbal s hiában prédálja a drága eleséget, mint ép a tanácsbajövet látta Hohenlohe katonáitól, kiket el is fogatott. Annyi évig védtem e szigetet a török ellen, hogy most a németek tegyék pusztára, kik oltalmára rendeltettek!" Hohenlohe annyira megsértette Zrínyit ezen a tanácskozáson, hogy végül kijelentette, vele többé egy tanácsban nem vesz részt.[106]

Mivel látta, hogy semmit sem tud elérni, június 28-án lebontatta sátrát és elhatározta, hogy Bécsbe megy panaszt tenni. Montecuccoli több magyar úrral hozzásietett és maradásra igyekezett bírni, de Zrínyi állítólag így válaszolt: „Minek maradjak? Minden hatalmat kivettek kezemből, tiszteimet tudtomon, akaratomon kivül idegenekkel helyettesitették, Zrínyi-Újvárban, melyet szándékosan el akarnak veszteni!" 29-én el is utazott Csáktornyára, de Montecuccoli újabb levelet küldött neki, és Bécsbe is írt, hogy Zrínyit bírják maradásra. A császári vezérnek kellemetlen, ha belföldön és külföldön egyaránt híre terjed, hogy a téli hadjárat hősét elüldözte a hadseregéből, ezért igyekezett őt visszacsalogatni. Zrínyi végül engedett is és elhatározta, hogy Csáktornyáról visszatér a táborba, s ekkor értesült Zrínyi-Újvár elestéről.

Mialatt Zrínyi Csáktornyán volt és mialatt Montecuccoli szép leveleket küldött neki, elrendezte a vár feladását. Hohenlohénak meg is mondta 29-én reggel, hogy csak Zrínyi miatt várt ezzel idáig. 29-én, egy nappal az elfoglalás előtt a császári parancsnok kiküldte a várból Zrínyi még ott lévő 100 katonáját is, mondván, hogy a németek ott elegen vannak. Utolsó éjjel Batthyány Kristóf be akarta küldeni a várba 200 emberét, de ezt nem engedték meg, „mert attól tartottak — mint Zrínyi írja — hogy azok tovább fogják védeni a várat, mint ők kivánatosnak vélték". Így, mikor a török támadása megindult, a 900 főnyi idegen védősereg elhagyva állásait, rendetlen futásban a

[106] *Pauler Gy.:* i. m. 29—33.

Mura hídjára özönlött és kivonult a várból. A törökök a nyitva hagyott kapun ellenállás nélkül vonultak be a várba, s akit még ott találtak, azt felkoncolták. Így veszett el az a vár, melyet az elmúlt nyáron alig 300 katona a leghevesebb rohammal szemben meg tudott védeni, egy egész nagy hadsereg szeme láttára, és 900 főnyi védősereg mellett, szinte puskalövés nélkül! Zrínyi világosan látta, hogy mindez tervszerűen előkészített manőver volt, ezért írja júliusi emlékiratában: „Könyörgöm felségednek, vajjon Montecuccoli grófban valóban megvolt-e a jószándék, hogy a várat megvédje, őbenne, aki tudtomon kivül mindent ugy készitett elő — már a sáncokat és védőfalakat is aláaknáztatta —, hogy mihelyt az ellenség az első látszólagos rohamot meginditja, a várat a légbe röpitse, ugy ahogy légbe röpitették a védőgátakat is, mielőtt azt egy ellenség is meghágni próbálta volna!"

A „felség" valószínűleg igenlő választ adott volna Zrínyi kérdésére, ha őszintén akart volna nyilatkozni. Nem kétséges, hogy Montecuccoli eljárása a bécsi udvar tudtával és helyeslésével, sőt valószínűleg utasítására történt. Ennek jele, hogy mihelyt Bécs értesült a vár elestéről, azonnal külön futárt küldtek a töröknél tartózkodó Reninger császári követnek, hogy mivel elhárult a béke legfőbb akadálya, szorgalmazza annak mielőbbi megkötését.[107] Íme a Habsburg-udvar titkos céljai! Most is a mindenáron való béke a főcélja és ezért nem azt a hadászati célt tűzi maga elé, hogy a fontos erősséget megvédje, hanem hogy azt az ellenség kezére játssza. Jól jegyezte meg egy magyar kortárs: „utuntur Germani suis fraudulentiis ordinariis".[108]

A vár estének hírére Zrínyi arra gondolt, hogy a török folytatni fogja támadását és át akar majd kelni a Murán. Ezért a vár elestének napján, június 30-án, a grazi haditanácshoz írott drámai hangú levelében így nyilatkozik első elhatározásáról: „Én innen visszatérek a táborba, amely hir szerint, teljesen meg van zavarodva és megvédem a Mura átkelőjét, amennyire képes leszek (még ha teljesen magamra hagyatva, egyedül maradnék is) és utolsó csepp véremig nem fogok hátrálni. Itt van a helye és ideje, hogy a haza minden polgárának meg

107 *Széchy* V, 116.

108 Guzich János naplója TT 1889. 445. (Magyarul: A németek szokásos cselszövéseiket űzik.)

kell halnia." (305. lev.) A török azonban nem támadott, hanem néhány nap múlva visszavonult Kanizsára, majd északnyugat felé vette útját. A nagyvezér miután Kanizsát felmentette és Zrínyi-Újvárt lerontotta, Bécs ellen akarta vezetni seregét.

Zrínyi, bár időközben a király levele is arra biztatta, hogy maradjon a táborban, egyre fölöslegesebbnek kezdte ott magát érezni. A magyar és horvát csapatok, mivel a hadműveletekre semmi kilátás sem volt, és mert magukkal hozott élelmüket elfogyasztották, lassan szétszéledtek. Batthyány csapatai, amelyeket Zrínyi egy ideig saját költségén látott el élelemmel, szintén távozni kényszerültek, mivel az északra vonuló nagyvezér Batthyány birtokai közelébe ért. Így végül a magyarok közül egyedül Nádasdy maradt a táborban seregével, ő azonban Zrínyivel semmiféle együttműködésre sem volt hajlandó, kijelentve, hogy nem neki, hanem egyedül Montecuccolinak van alárendelve. Mindezeket látva, 20—30 emberével, mert több katonája ezek után nem maradt, nem óhajtott tovább a táborban tartózkodni, és július 7-én otthagyta azt.

A Kanizsa és főleg Zrínyi-Újvár körüli eseményekről Zrínyinek három fontos írása maradt fenn. Az egyik még a táborban kelt 27-én, a másik a grazi haditanácshoz intézett rövid levele június 30-áról, a vár elestének napjáról, a harmadik pedig az a hosszabb emlékirat, melyet Bécsben, július 17-én nyújtott át a királynak. Mindhárom, de főleg a két utóbbi, azok közül az írásai közül való, melyek méltán híressé váltak, s bejárták a külföldet is, sőt röpiratok, újságlapok formájában nyomtatásban is megjelentek.

A Grazba küldött levél érdekességét az adja meg, hogy alig néhány órával azután készülhetett, hogy Zrínyi a vár elestéről értesült. A fájdalom, a szégyen és a felháborodás érzése keveredik hangjában, amint felindultságában ezt a néhány sort papírra vetette. Minden kertelés nélkül a mondanivaló közepébe vágva kezdi el levelét és adja meg a jelenleg egyedül természetes hangütést: „Ami szinte hallatlan eset, s amire még a történetirók sem emlékeznek, lelkem nagy fájdalmára megirom . . ."

Mikor ezt a levelét írta, még nem gondolta át, nem értékelte az elmúlt hónapok eseményeit, s ezért itt csak hirtelen feljajdulásának vagyunk tanúi. A júliusi emlékirat ezzel szemben már összegezi és rendszerezi ítéletét és elemzi a kanizsai és zrínyi-

újvári hadműveleteket s politikai intrikákat. Mivel ezt az emlékiratát a királynak adta át, hangja végig lojális, de ez a tiszteletttudó, alattvalói hangnem gyilkos, vádló tartalmat burkol, elannyira, hogy sokszor a királyhoz címzett lojális kijelentésekben inkább a gúnynak, mint a tiszteletadásnak a hangját érezzük.

Ennek az írásnak hármas célja van. Először megokolja — a fentebb már ismertetett körülmények elmondásával —, hogy a király utasítása ellenére miért nem maradhatott továbbra is Montecuccoli táborában. Ezután beszámol a kanizsai ostrom kudarcának okairól, melyre eddig nem nyílt alkalma, „elfoglaltságom és mindig ujabb közbejött akadályok miatt", valamint Zrínyi-Újvár elvesztésének valóságos körülményeiről; végül fel akarja tárni jelenlegi helyzetét és kérni a király további utasításait. Az emlékirat legterjedelmesebb és legfontosabb része a középső, amely elsőrendű történeti forrás, és kíméletlenül leleplező politikai vádirat egyúttal.

Az egész elbeszélésen vörös fonálként húzódik végig az a körülmény, amelyre már ennek a résznek az elején felhívja a figyelmet: „mindenképen meg kell mondanom felségednek, amit — nemcsak sejtek, de merem állitani — a legvilágosabb következtetések alapján biztosan tudok is, hogy Bucheser bajor tábornok kivételével, aki az ostrom alatt is és más hadmüveletekben is mindig nagy buzgalmat tanusitott, egyetlenegy magasabbrangu tiszt vagy tábornok részéről sem tapasztaltam jó szándékot". Ezután a rideg tényeket követve adja elő az eseményeket, a téli hadjárat befejezésétől és az ostrom tervének felmerülésétől kezdve. De ezeknek a tényeknek szinte mindegyike egy-egy leleplezés, amint azt a fentebb idézett hosszabb részlet is világosan tanúsítja. Ezeknek a tényeknek az egymás mellé illesztett sorozata olyan megdöbbentő élességgel mutat rá az ezek mögött rejlő tervszerű aknamunkára, hogy Zrínyi valamennyi írása közül ezt a királynak címzett iratot kell a legnyíltabban lázítónak tekintenünk. Mestere Zrínyi itt is a katonai és politikai kérdések összekapcsolásának, illetve a katonai események politikai háttere felfedésének. Bár érthető okból nyíltan erről nem szól, mondanivalójának a lényege végig a katonai „hibák", „tévedések", „szervezetlenségek" mögött rejlő ellenséges politika érzékeltetése. Ilyen érvelés

közepette hatnak a gúny erejével Zrínyinek magához a királyhoz címzett gyakori megszólításai, mint a király „legkegyesebb elhatározásá"-nak emlegetése, melyre Wassenhofnak az ügy sürgőssége ellenére 24 napig kellett várnia, továbbá az olyan kitételek, mint „amikor felséged leveléből legkegyesebb akaratát láttam . . ."; „hogy ezt felséged helyeselni kegyes volt"; „felséged fegyverei jó hirnevének csorbitása nélkül" stb. Az emlékirat végefelé még jobban fokozzák a gúnyt azok a megjegyzések, hogy „mindezeknek részletes felsorolása felségedet untatná", vagy „minek fárasszam felségedet e szégyenletes dolgok további részletezésével?"

A legélesebbé azonban az emlékirat befejező, harmadik részében válik Zrínyi hangja. Itt a felháborodás, a leleplezés és a gúny stílusába a felelősségrevonás is belevegyül: „Szép kis segélyhad az olyan, mely váramat elveszti, szigetemet elpusztitja, jobbágyaimat szétkergeti és megöli! Mindezt — bár nekem óriási kárt okoztak — nem fájlalom annyira, mint azt, hogy katonáimat, akik annyi éven át nemcsak a szigetet védelmezték meg, hanem felséged tartományát, Stájerországot is — elüzték otthonukból s csak az Isten tudja, hogy hová kergették őket, feleségükkel, gyerekeikkel egyetemben. Nem is akarok beszélni arról a szégyenfoltról, amelyet ezzel az eljárásukkal felséged fegyvereinek okoztak! — Ezek azok az okok, legkegyelmesebb uram, amelyek engem arra kényszeritenek, hogy felségedhez siessek megtudni, mit tegyek jószágaim elpusztitása, jobbágyaim szétkergetése után, katonáimtól megfosztva, ezen a kipusztitott, kietlen s az ellenségnek nyitva álló szigeten. Ezt a földet én és családom 40 éven át sok verejtékkel és véráldozattal, a törökök óriási hatalmával szemben mindeddig megvédtük. Most tönkre mentem ott, ahonnan segitséget kellett volna várnom, s ahol minden reményem s bizodalmam alapja nyugodott. S ami a legjobban fáj, hogy sem felségedet nem szolgálhattam vele, sem a keresztyénség hasznát nem tudtam előmozditani stb. S most ezzel az egy szál karddal, amelyet felövezve hordok oldalamon — várom felséged parancsait."

Ez az utolsó — látszólag lojális mondat — a valóságban olyan, mint az odadobott kesztyű. Számonkérés ez: mindazt, amit én egymagam évtizedeken át meg tudtam védeni, a te tábornokaid, a te hadsereged elvesztegette, akkor, amikor

nemcsak az elért pozíciók védelmének, de új, nagyszerű sikerek elérésének is megvolt minden lehetősége. Ezt vágja Zrínyi a császár arcába, hogy ezek után megkérdezze, mi őfelsége óhaja, hogy szolgálja őt tovább megmaradt egy szál kardjával. Zrínyinek erre az emlékiratára éppen úgy nem lehetett válaszolni, mint három évvel előbb írt felterjesztésére Zrínyi-Újvár ügyében. Mindazt, amit itt mond, csak lenyelni lehet. Mert csak két válasz volna lehetséges: vagy beismerni azt, hogy a háború ürügyén piszkos aknamunka folyt Zrínyi további katonai győzelmeinek megakadályozására és egyúttal birtokai s hírneve tönkretételére, vagy pedig azt, hogy a történelem alig ismer szégyenletesebb hadsereget és hadvezéreket, mint az I. Lipót magyar király- és német—római császárét. Az udvar egyik beismerésre sem vállalkozott, a nyomtatásban és másolatban egyaránt terjedő és közismertté vált emlékiratot senki sem cáfolta meg.

A júliusi emlékirat Zrínyi legutolsó ismert írása, irodalmi munkássága ezzel a publicisztikai remekművel zárul. Munkássága azonban még nem ért véget, bár életéből már csak néhány hónap van hátra. Ennek a néhány hónapnak az eseményei, melyeknek előzményei már az eddig tárgyalt időszakban érlelődtek, mégis új korszakot jelentenek életében, és egyúttal egy új szakasz kezdetét a magyar történelemben is.

Vitnyédy június folyamán, amikor az események már egyre fenyegetőbbekké váltak, ismételten figyelmeztette Zrínyit, hogy legyen óvatos, ha várát nem is tudná megmenteni, legalább őrizze meg saját magát: „sem Isten, sem világ előtt nem adhat számot, ha elrontja magát és minket is, mivel sokáig fáradt az természet, az meddig alkothatta Nagyságodat ez pogány ebnek veszedelmére és az mi oltalmunkra”.[109] Zrínyi, akire itt Vitnyédy pontosan azokat a szavakat alkalmazza, melyekkel ő Mátyást jellemezte, egyelőre megmaradt a nemzetnek, bár szívesebben áldozta volna életét Zrínyi-Újvár védelmében, minthogy azt gyalázatosan elpusztulni lássa. És ez a Zrínyi, aki félévvel ezelőtt még világraszóló győzelmet aratott, de most teljesen tönkretéve Bécsbe érkezett, még „az egy szál karddal” is roppant erőt jelentett, amelyre a nemzet a vasvári béke időszakában bizton számíthatott.

[109] Vitnyédy II, 219—21.

AZ UTOLSÓ HÓNAPOK

Zrínyi a világ szemében

Andreas karmelita szerzetes így számol be 1664-ben Zrínyi Bécsbe érkezéséről: „Ez évben, midőn július 11-én Bécsbe jött, a nép (mely már azelőtt személyesen ismerte) kiváncsisággal és ö r ö m m e l sietett elébe, s mintegy tiszteletére sereglett össze minden rendü és rangu ember, kik őt nyomon kisérvén, a császári kastélynak csaknem előterét betöltötte a sokaság."[1] A súlyos kudarcok után érkező vezért fogadta így a bécsi nép; a kanizsai és zrínyi-újvári események nem csökkentették nagyságát. Zrínyi puszta személye is erőt és hatalmat képviselt ekkor, egész Európa hangos volt a nevétől. Az 1663. és 1664. évi események végérvényesen kiemelték Zrínyit a külpolitikai elszigeteltségből és személyét az európai politikában is számottevő tényezővé tették. Mikor életének utolsó hónapjairól írunk, nem szabad számításon kívül hagynunk, hogy most már nemcsak a magyar haza legjobbjai, de a külföldi közvélemény és a külföldi politikusok figyelme is kíséri a nagyszerű hadvezér minden lépését.

Zrínyi világhírének a kialakulása hosszú előzményekre nyúlik vissza. Több ízben szóltunk már külföldi kapcsolatairól, melyek különösen II. Rákóczi György bukása után élénkültek meg. A Bécsben tartózkodó külföldi követek is már korán észrevették Zrínyi jelentőségét a magyar politikai életben. Érthető, hogy amikor a török háború idején átmenetileg nagyobb szerephez jutott, amikor egyedül ő tudott komoly sikereket felmutatni, a követek érdeklődése még inkább feléje irányult. De Bonsy velencei francia követ, Carafa pápai nuncius, Neumann

[1] *Salamon F.*: Halotti Beszéd gr. Z. M. fölött 1664-ben. BpSz 1886. 47. k. 420.

porosz residens, Molin és Sagredo velencei követek, Chiaromanni pármai ügynök és minden bizonnyal a többiek jelentéseiben is, Zrínyi tettei alkotják a főtémát.[2] A külföldi közvélemény tájékoztatására Vitnyédy is régóta megtette már a lépéseket. Most ez a tevékenysége megélénkült, az általa pártfogolt, külföldön tanuló diákok egyúttal a magyar ügy és Zrínyi propagátorai is. 1663. február 19-én írja például Schwartz tübingai tanárnak: „De germanorum perfidia meus Dömötöri dabit informationem, quorum in regnum adventus non auxilio genti, et liberationi ac defensioni patriae nostrae, sed maximae fuit ruinae." Ezt a Dömötöri nevű diákot Vitnyédy segítette ki a tübingai egyetemre és — mint e levélből kiderül — arra utasította, hogy beszélje el külföldön Montecuccoli seregének cselekedeteit. Egy Fabricius nevű akadémiai növendéknek 1664. május 23-án egy relatiót küld a kanizsai ostromról, azzal a megjegyzéssel, hogy „tuto, quibus tibi placuerit, communicare poteris".[3]

Zrínyi híre azonban 1663 őszétől kezdve a külföldi követek és Vitnyédy közvetítése nélkül is áttörte az országhatárokat. A török dunai offenzívájának sikere nemcsak a bécsi udvart töltötte el vak rémülettel, de riadalmat okozott egész Európában. Zrínyinek a hadszíntérre vonulása ezért úgy tűnt a külföld szemében, mint a gondviseléstől küldött hős megjelenése. Még a távoli Angliában is így emlékeznek róla. Mikor Zrínyi a Muraközből útnak indult, Neumann porosz követ már arról ír, hogy három héten belül már látni fogja a világ vállalkozásának eredményét. A Dunához való érkezésekor, október 12-ről keltezve pedig már ilyen címmel adják ki nyomtatásban is egy ismeretlennek a táborból küldött beszámolóját: „Hoffnung guten Siegs, mit Zusammenführung vieler Völcker und frewdigen

[2] De Bonsy és az 1664-ben Bécsbe érkező Gremonville jelentéseit kiadta *Bogisić*; Carafáét *Theiner* és *Fraknói*: Zrínyi pályájának vége. TT 1894.; Neumann jelentéseiből regesztákat közölt *Marczali* TT 1880—81.; Chiaromanniéból pedig *Óváry*. A velenci követek jelentéseit lásd: *Pribram* és Fontes Rerum Austr. II|27. k., kivonatokat közöl belőle *Nani* is.

[3] Vitnyédy II, 48, 201. (A két idézet magyarul: Az én Dömötörim tájékoztatást fog adni a németek hitszegéséről, akiknek az országba jövetele a nép számára nem segítség, hazánknak pedig nem szabadulás és védelem volt, hanem a legnagyobb romlás. — Mindenkivel, akivel neked tetszik, közölheted [ti. a relatio tartalmát].)

Ankunfst desz Generalissimi Grafen von Serin." Egy másik, ugyanebben az időben nyomtatott német újságlap a szigetvári hősről emlékezik meg és egy verset közöl a mostani Zrínyi buzdítására. November 27. nagy győzelméről a külföld elsősorban magának Zrínyinek a leveléből értesült, de készültek erről más beszámolók is. Különösen erős visszhangot keltettek Zrínyi tettei a török háborúban nagyon is érdekelt Velencében. 1663 őszén a velencei szenátus ismételten örömét és jókívánságait fejezte ki Zrínyi győzelmei felett.[4]

Az őszi sikerek feletti öröm általános ujjongássá fokozódott a téli hadjárat hírének elterjedésekor. Zrínyi levelein kívül számos *Bericht* és *Relation* vitte világgá a nagy győzelem hírét, rendszerint metszetekkel illusztrálva. A legtöbbjét Németországban adták ki, de akad közöttük számos más országbeli kiadvány, még spanyol is. Több német kiadvány az 1663. őszi és 1664. téli események összefoglaló beszámolóját adja, olyan feltűnő címekkel, mint „Denkmal Serinischer Heldenthaten". E híradások lelkes hangot ütnek meg. A két Zrínyi hőstetteit méltató egyik ekkor megjelent német vers utolsó sora: „Vivant, vivant, ewiglich!" A hírek terjedése során az esemény méretét egyre jobban megnövelték. Jean Loret verses újságja már arról ír, hogy Zrínyi 16 várost és 50 megerősített helyet foglalt el, 1000 falut pusztított el, 6000 törököt ölt meg és 2000-et ejtett foglyul, 20 000 marhát, 3000 lovat, nagyszámú zászlót zsákmányolt stb. Más röpiratok már Szigetvár és Kanizsa elfoglalásáról is hírt adnak. A „magyar Márs", a „magyar Hektor" most már a külföld szemében is „das Wunder dieser Zeit", „le Mars à la mode de ce temps", „the great Champion of Christendom".[5] Ez az utóbbi epiteton az 1664-ben megjelent *The Conduct and Character of Count Nicholas Serini* című angol kiadványból való.[6] Míg a többi

[4] TT 1881. 129.; *Bleyer J.*: Magyar vonatkozású német újságlapok. MKsz 1900. 173.; App. 2065, 2066.; *Nani* 21–2.

[5] App. 894, 895, 896, 904, 912, 913, 929, 938, 971, 2083.; *Bleyer J.*: i. m. 221.; *Eckhardt S.*: De Sicambria à Sans-Souci. Paris 1943. 184–5; *Cennerné Wilhelmb G.*: Z. M., a költő hadjáratainak grafikus ábrázolásai. Folia Arch. XIII. (1961) 225–37.

[6] App. 2082. *Hubay J.*: Magyar és magyar vonatkozású röplapok, újságlapok, röpiratok ... Bp. 1948. 652–3. sz.

írás inkább csak kisebb újságlap vagy röpirat, ez már valóságos könyv, amely Zrínyi tetteit a török elleni évszázados harcok összefüggésébe állítja, őt magát pedig Skander béghez és Timurhoz hasonlítja. Az ismeretlen angol szerző a katonák, nemesek, államférfiak elé állítja példaképül a magyar hőst, kiemelve nagyszerű tulajdonságait, többek közt katonáihoz fűződő kapcsolatait: „never was any General more loving to his souldiers never any more beloved by them" [sohasem volt olyan hadvezér, aki jobban szerette volna katonáit, és aki azoktól több szeretetben részesült volna]. Zrínyinek ez a csodálója annak az óhajának ad hangot, hogy bárcsak Zrínyikkel volna benépesítve az egész kereszténység. Ő nevezi a gondviselés küldöttének és ezt asztrológiai fejtegetéssel is alátámasztja. Zrínyi születésekor a csillagok állása szerinte azt mutatta, „that he was born to save an Empire, and enjoy a Kingdom" [hogy egy császárság megmentésére és egy királyság boldogítására született]. A téli hadjárat spanyolországi visszhangjáról Petting, I. Lipót madridi követe számolt be Zrínyinek: „Hihetetlen és kifejezhetetlen az a köztetszés, melyet Excellenciád ebben az országban nyert. Mind közönségesen győzelmi jelvényeket emelnek lelkökben vitézségének, kérve Istent, hogy áldja és őrizze meg a kereszténység közjavára."[7]

Az általános lelkesedés és ünneplés méreteire jellemző, hogy szerte Ausztriában és Németországban, s különösen a Zrínyi által közvetlenül védelmezett Stíriában hálaadó körmeneteket és istentiszteleteket tartottak. Dicsőítő énekek, magasztaló szónoklatok készültek mindenfelé. Egyedül Rómából annyi vers és magasztaló irat érkezett Csáktornyára, hogy két kötetet megtöltöttek volna. Grueber jezsuita szerint Zrínyi híre az Eufráteszen és a Gangeszen is túlterjedt. Fokozott politikai jelentősége van a szomszédos szláv és román népek elismerésének. Comenius a téli hadjáratban Drábik 1652-es jóslatainak beteljesedését látta. Egy bécsi hír szerint a lengyelek rajongva emlegetik Zrínyit és egyenesen őt ajánlgatják királynak a lemondásra készülő János Kázmér helyébe. A francia követ pedig arról számol be, hogy egy havasalföldi nemes

[7] *Széchy* V, 79.

szerint „a grófot tisztelet és nagyrabecsülés veszi körül" a román fejedelemségekben. Ezekben az áradozó híresztelésekben bizonyára sok a túlzás, nem szabad nekik adatszerű pontosságot tulajdonítani, de éppen ezek a túlzott hírek jelzik legjobban azt a győzelmi és ünnepi légkört, amely Zrínyi körül kialakult.[8]

A közvélemény lelkes megnyilatkozásai mellett nem maradhattak szótlanok az uralkodók sem. A kitüntetések, magasztaló levelek, adományok egész sora özönlött a téli hadjárat hőséhez. A spanyol király az aranygyapjas renddel ajándékozta meg, a mainzi választó új Castriotának nevezte, ajándékokkal lepte meg a toscanai nagyherceg, üdvözlő levéllel kereste fel a württembergi herceg, a bajor választó, a német lovagrend nagymestere. A pápa a nuncius útján aranyémet juttat neki és levelében magasztalásokkal halmozza el. Egyúttal ájtatossági tárgyakat küld, búcsúkat engedélyez és azt is közli, hogy őt és családját „szent Péter pártfogása és védnöksége" alá helyezi. E pápai kegynek persze nem sok hasznát vehette Zrínyi. A münsteri püspök jobban kitett magáért: négy újonnan öntött ágyút küldött.

A fejedelmek megemlékezései között a legnagyobb politikai jelentősége a francia király ajándékának volt. De Bonsy püspök, a velencei francia követ már 1663 tavaszán felhívta XIV. Lajos figyelmét Zrínyire. Lajos, a Habsburgok fő-ellenlábasa, most 10 000 tallérral lepi meg őt, nagy csodálkozására. „Non posso intendere ne capire, come poteva quel Re Cristianissimo mai sapere di me e del mio nome" [Nem tudom megérteni, sem felfogni, hogy a legkeresztényibb király miképpen tudhatott egyáltalán rólam és nevemről] — írja egyik olasz ismerősének. (298. lev.) Hogy az ajándék mögött milyen politikai összefüggések húzódtak meg, arra a későbbiekben még rátérünk.

Nem szorul részletes dokumentálásra, hogy mialatt a téli hadjárat a keresztény Európa lelkesedését váltotta ki, a törökök között fokozódott a Zrínyitől való félelem. Erről értesít Goes báró, a császár konstantinápolyi követe, erről számol be számos korabeli történetíró. Jellemző adalék Zrínyinek a törökök

[8] *Széchy* V, 76, 80—1, 123, 152.; TT 1903. 386.; *Bán I.*: Comenius és a magyar irodalom. It 1950. 113.

közti tekintélyére Vitnyédy 1664. április 3-i levele: „az mint látom, ugyancsak nevelkedik az nagy irigységek között méltóságos neve, mégcsak az én rabom is szolgáim előtt azt mondja, Zrinyi az császár és ők senkitül nem félnek, csak Nagyságodtul". A másik ellenség, a Habsburg-udvar és cinkosai képmutató hálálkodásáról és aljas intrikáiról már beszámoltunk.[9]

A téli hadjárat elsöprő sikere után a külföldi közvélemény nagy várakozással tekintett Zrínyi további tervei, mindenekelőtt Kanizsa ostroma elé. Carafa nuncius már március 4-én közli, hogy Zrínyi „mindig készen hősiességéhez méltó uj vállalkozásokra", erősen készül Kanizsa elfoglalására. Újságlapok tömege számol be azután az ostrom eseményeiről, és általános a bizakodás Zrínyi győzelmében. A velencei szenátus május 17-i levelében annak az örömének ad kifejezést, hogy a Zrínyiek tekintélye ismét emelkedni fog.[10] Mint tudjuk, éppen ezt nem tudta volna az udvar elviselni, s ezért dőlt dugába a szép akció.

A kanizsai ostrom beszüntetése és Zrínyi-Újvár eleste, mint azt Zrínyi bécsi fogadtatása is mutatta, nem ingatta meg tekintélyét és világhírét. A közvélemény Zrínyi pártján maradt. A *Schauplatz Serinischer* ... *Heldenthaten* című röpirat felháborodottan ítéli el Montecuccoli eljárását: „Igy tehát Zrinyi-Ujvárt, ezt a fölötte kellemetlen erődöt az egész keresztény sereg szemeláttára, ugy szólván orra előtt foglalták el;... hasztalan volt Zrinyi kérése, könyörgése, semmit sem érhetett el vele... Kik járatosak a hadviselésben ugy itélik, hogy minden másképmehetett volna, ha Zrinyi gróf urra hallgattak volna..." Ez nem egyedüli vélemény. A velencei követ is, egy francia röpirat is úgy vélekedik, hogy ha Zrínyit tették volna meg a hadsereg főparancsnokává, akkor „megfékezte volna a török gőgöt és véget vetett volna mérhetetlen becsvágyának".[11]

Így vélekedtek arról a Zrínyiről, aki 1664. július 11-én Bécsbe érkezett. Ha nem is volt ekkor Zrínyinek serege, a bécsi

[9] *Széchy* V, 76–81, 123.; *Fraknói V.*: i. m. 577.; 298, 301, 302. kv.; Vitnyédy II, 180.

[10] *Theiner* II, 175.; *Nani* 23.; App. 900, 901, 905, 907, 921, 2079.

[11] *Bleyer J.*: Adalékok Z. M. és udvara jellemzéséhez és Z.-Újvár történetéhez. Száz 1900. 226–7.; App. 971.

udvarnak számolnia kellett azzal a dicsfénnyel, amely a török harcok legnagyobb XVII. századi hősét övezte.

Bécsben, 1664 nyarán

A bécsi nép őszinte lelkesedésével ellentétben az udvar tartózkodó udvariassággal fogadta Zrínyit. A király és környezete óvakodott attól, hogy fokozza elkeseredését, amelyet a királynak átadott emlékiratában írásban, és a különböző miniszterek, valamint külföldi követek előtt szóban is kinyilvánított. Ezért eleinte ígéretekkel halmozták el, biztosították, hogy kéréseit és javaslatait a legnagyobb jóindulattal fogják elbírálni, sérelmeiért kárpótlást fognak nyújtani.[12] Az a javaslata, melyet Bécsben előterjesztett, már elutazása előtt készen volt. Badeni Lipótnak, a birodalmi sereg fővezérének, aki július 8-án eljött tisztelegni és tanácsot kérni Csáktornyára, előadta, hogy a sikeres hadműveletek érdekében nagyszabású diverziót kellene végrehajtani a török hátában, a Dráva mindkét oldalán. Erre öccsével együtt szívesen vállalkozna, de Montecuccolitól független hatáskörrel. Bécsben is ugyanezt a tervet terjesztette elő, kimutatva, hogy egészen Belgrádig előre lehetne hatolni és ezzel a nagyvezér bécsi előnyomulása lehetetlenné válna. Erre a célra külön hadtestet kért, és egyúttal a varasdi főkapitányságot, valamint anyagi kártérítést a császári csapatok muraközi pusztításaiért.[13]

A mézesmázos ígéretek ellenére Zrínyi nem sok jót várhatott, hiszen Zrínyi-Újvár lerontásával az udvar a béke akadályát elhárítva látta és ezt szorgalmazta. De ennek megkötéséig Zrínyivel szemben a halogatás taktikájához folyamodott. Montecuccoli persze igyekezett hangulatot teremteni Zrínyi ellen. Az ekkortájt megjelent és Zrínyit gúnyoló *Lucerna Caesaris discurrens cum Comite Zrinio* című röpirat szerzőségét is neki tulajdonították. A zrínyi-újvári eseményeket megpróbálta úgy beállítani, hogy azok Zrínyi tudtával és beleegyezésével történtek, és egyébként sem volt szándékos a vár átadása. A köz-

[12] *Széchy* V, 117.; *Fraknói V.*: i. m. 587.; *Pauler Gy.*: i. m. 33.; *Nani* 28.

[13] *Pauler Gy.*: i. m. 33.; *Széchy* V, 121.; *Kosáry D.*: Français en Hongrie en 1664. Revue d'Histoire Comparée 1946. 57.; *Fraknói V.*: i. m. 579.

véleményt nem nagyon befolyásolhatta ez a Zrínyi elleni agitáció, mert a pápai követ szerint népszerűsége nem csökkent: kocsiját mindig nagy tömeg kíséri, ha pedig megjelenik szállása ablakában, nagy csődület támad és éljenzi. Az udvar persze a Montecuccoli érvelésével értett egyet, de ezt egyelőre titkolta. Nemcsak Zrínyit, de a külföldi követeket is igyekezett félrevezetni.

A Bécsben tartózkodó külföldi képviselők ugyanis támogatták Zrínyi javaslatait. Közbelépett mellette több ízben a velencei követ és a pápai nuncius. Velence őszintén óhajtotta régi barátjának a kielégítését és a török háború merész folytatását, hiszen ez volt az érdeke. Zrínyi ezekben a hetekben sokszor találkozott Sagredóval, a velencei követtel, bizalmas megbeszélések végett, de — mint ez utóbbi írja — óvatosan, csak éjjel. A pápai követ szintén szívesen vette a „pogány" visszaszorítását, de leginkább az ösztönözte Zrínyi ügyének gyámolítására, hogy félt esetleges elpártolásától. Carafa nuncius már 1663-ban hallott a Zrínyi királyságára vonatkozó állítólagos tervekről és most, Zrínyi elkeseredését látva, joggal tartott nyílt Habsburg-ellenes fellépésétől. A követek közbenjárására Porcia herceg minduntalan megnyugtató feleletet adott és — nem csinált semmit.[14]

A rokonszenv legtöbb jelével a Bécsben tartózkodó franciák halmozták el.[15] A franciákkal való kapcsolat ezeknek a hónapoknak egyik legfontosabb mozzanata, gyökerei az előző évbe nyúlnak vissza. XIV. Lajos külpolitikája a 60-as évek elején arra törekedett, hogy a Habsburg-ház keleten legyen elfoglalva, mert minden hatalmi célkitűzésében a Habsburg-házzal találta magát szemközt. Németországban a rajnai liga kérdésében, Lengyelországban pedig a duc d'Enghien királlyá jelölése miatt keresztezték tervei a Habsburg-politikát. Bécs keleten való foglalkoztatására a francia király két megoldást látott: vagy Erdélynek és a magyarországi elégedetleneknek nyílt fellépését,

[14] *Kanyaró F.*: Montecuccoli és Zrínyi vitája. TT 1887. 643.; *Pauler Gy.*: i. m. 32—4.; *Theiner* II, 182.; *Fraknói V.*: i. m. 588.; *Széchy* V, 123.; *Nani* 27.; Fontes Rerum Austr. II/27, 118.

[15] A franciákkal való kapcsolathoz vö. *Hudita*: Histoire des Relations Diplomatiques entre la France et la Transylvanie au XVIIe siècle. Paris 1927.; *Kosáry D.*: i. m.; Vitnyédy II, 224—5, 231—2. Elsősorban *Kosáry* adataira támaszkodom.

vagy a török háborút. Ezért 1661 óta tapogatódzni kezdett Apafi felé, 1663 tavaszán pedig velencei követe útján a magyarországi elégedetlenekről szerzett információt. Mikor azonban kitört a török háború, Lajos terve megoldódott, és legfeljebb arra szorítkozott, hogy Zrínyi barátságát esetleges későbbi együttműködés érdekében biztosítsa. Ez a háttere a 10 000 talléros ajándéknak.

A török háború tehát kapóra jött a francia politikának, amely most igyekezett elősegíteni, hogy az mennél tovább tartson. Ennek érdekében kétszínű játékba kezdett. Mivel a rajnai liga, melynek XIV. Lajos is tagja volt, a regensburgi birodalmi gyűlésen Lipót megsegítését határozta el, ő is bejelentette, hogy segélycsapatot küld a török ellen. A Habsburg-udvar egyáltalán nem örült ennek az ellenfelétől jövő önkéntes segítségnek, de nem utasíthatta vissza. XIV. Lajos azonban nem akart a törökkel sem konfliktusba kerülni, s ezért csapatainak elküldésével egyidőben követet küldött a portára, aki azt bizonygatta, hogy Lajos a világért sem akar háborúba keveredni a törökkel, és a csapatokat nem mint francia király, hanem csak mint a rajnai liga egyik fejedelme küldötte. Valószínűnek tarthatjuk, hogy a segítségadással a francia politikának rejtett céljai is voltak: a magyarok rokonszenvének biztosítása, nagyarányú kémszemle a Habsburg-birodalomban és a török háború elhúzása.

A Coligny gróf parancsnoksága alatt álló francia sereg érkezését Zrínyi és Vitnyédy érdeklődéssel várták, mikor pedig az július elején Bécsbe érkezett, Vitnyédy ura nevében tisztelgő látogatást tett Colignynál. Vitnyédy, akit ebédre is meghívtak a francia tisztek, lelkesen számolt be a találkozásról: „senki egészségéért nem ittak az mi részünkön valók közül, egyedül Nagyságodért és nagy contestatiokat tettek nemzetünkhöz való kész szolgálatjokrul, nyilván mondották az asztal felett, nem ő fölségéért, hanem miérettünk jöttenek". Vitnyédy természetesen tájékoztatta is Colignyt a magyarországi helyzetről, a Habsburg-hadvezetőség ármányáról. A franciák, akik Zrínyi hőstetteiről már odahaza is eleget hallottak, hamar megutálták Montecuccoli hadvezetését és általában a bécsi kormány bizalmatlanságát, amely abban is megnyilvánult, hogy mikor Bécsen átvonultak, ott megkettőzték az őrséget és minden kaput bezár-

tak. Így érthető, hogy a magyarok és a franciák hamar egymásra találtak a Habsburg-ellenesség tekintetében. Fokozódott ez a kölcsönös szimpátia a szentgotthárdi csata után, amelyben a francia csapatok bátran viselkedtek. Ők is offenzívára számítottak, s ennek elmaradása miatt kedvetlenül és a császáriakat megvetve érkeztek Bécsbe. Coligny „le vieux renard''-nak nevezte Montecuccolit és lesújtó véleményt formált hadvezetői képességeiről. Mikor Zrínyi és a francia tisztek augusztusban személyesen is összetalálkoztak Bécsben, teljesen egyetértettek a Habsburg-politika bírálatában. A franciák Zrínyit látták az egyetlen possibilis török elleni hadvezérnek és úgy nyilatkoztak előtte, hogy a győzelemben őt tekintették vezérüknek, az ő példája lelkesítette őket. Zrínyi műveltsége, nyelvtudása szintén elbűvölte a kényes idegeneket, úgyhogy gyakran vendégeskedtek nála.

Zrínyinek a franciákkal való barátkozását az udvar egyre nagyobb nemtetszéssel figyelte. A franciák egyike szerint a császár rendkívüli féltékenységgel szemlélte a magyarok és franciák közötti egyetértést. Gyanút keltett a bécsi miniszterek között XIV. Lajos nagy pénzajándéka is, habár azt Zrínyi az udvar tudtával és engedélyével vette fel. De a franciákon túlmenően is egyre inkább megelégelték Zrínyi rendkívüli népszerűségét, a velencei és a pápai követ állandó közbenjárását, a bécsi lakosság ismételt tüntetéseit. A júliusi udvarias nyilatkozatok most már el is maradtak, sőt Porcia nyíltan megmondta Sagredo velencei követnek, hogy a varasdi generálisságot nem adják oda Zrínyinek, mert ezzel túlzottan megnövelnék hatalmát.[16]

Zrínyi hatalma: ettől féltek a bécsi urak. Zrínyiben most már határozottan legnagyobb ellenségüket vélték felismerni, egy esetleges magyar függetlenségi háború vezérét. A pápai követ híven és nagy aggodalommal számol be erről vatikáni gazdáinak: „Hanno questi signori ministri ombra e sospetto del conte Nicolo di Sdrin bano di Croatia, non già che sia per intendersi con il Turco, ma che possa talvolta suscitare e farsi capo di qualche sollevatione in Ungheria, nutrendo forse pensiero di farsi acclamare e coronare re di quel regno c o n e s s e m p l o

[16] *Széchy* V, 122—3.; *Nani* 27.

di Bettlem Gábor e d'altri che in casi simili si sono ribellati."[17]

Ilyen körülmények között a helyzet Zrínyi és az udvar között még inkább elmérgesedett. Magyarországon Zrínyi hosszú időzése miatt már „közönségesen beszélik arestumban vagyon ő Nagysága".[18] Az udvar húzta, halasztotta a Zrínyinek való válaszadást és mikor Zrínyi augusztus elején kifakadt emiatt és kijelentette, hogy nem bírja tovább a katonához méltatlan udvaronc életet, hazamegy és kiáltványban ismerteti meg a nemzettel sérelmeit, — Porcia újabb nyájas ígéretekkel próbálta őt leszerelni. A kiáltvány írásáról egyébként taktikai okokból Sagredo is lebeszélte őt, s így az sajnos nem készült el.[19] A császár végre azzal akart „kalácsot vetni Cerberus torkába" (598) — Zrínyi kifejezésével —, hogy egy nevetséges összeget, ezer aranyat küldött neki „kárpótlás" címén. Ez persze csak olaj volt a tűzre, Sagredónak úgy nyilatkozott erről az „adományról" Zrínyi, hogy ha nem egyenesen a királytól jött volna, akkor a fejéhez vágta volna annak, aki hozta.[20]

A franciákkal való egyre szívélyesebb barátkozást végre annyira megsokallta a király, hogy felszólította Zrínyit a hazatérésre. Ő, aki előbb még maga is ezt tervezte, felháborodott ezen a bánásmódon és nem engedelmeskedett rögtön, hanem csak a király harmadik felszólítására, augusztus 21-én hagyta el Bécset haraggal és keserűséggel. Így végződött II. Ferdinánd gyámfiának utolsó bécsi szereplése.

Senki előtt sem lehetett kétséges, hogy ezek után Zrínyi és az udvar között alig képzelhető el együttműködés. A pápai nuncius riadt hangú jelentést küldött Rómába, attól rettegve, hogy most már Zrínyi menthetetlenül új Bethlen Gáborrá formálódik. A Habsburg-birodalom sorsát annyira szívén viselő

[17] *Fraknói V.*: i. m. 578. (Magyarul: Ezek a miniszter urak gyanúval vannak eltelve Zrínyi Miklós gróf, horvát bán iránt, nem mintha a törökkel akarna egyetérteni, hanem hogy egy szép napon felkelést támaszthat Magyarországon és ő élére állhat, talán azt a gondolatot táplálva, hogy ennek az országnak a királyává kiáltatja ki és koronáztatja magát Bethlen Gábor és mások példájára, akik hasonló esetben fellázadtak.)

[18] Vitnyédy II, 229.

[19] *Fraknói V.*: i. m. 590.; *Széchy* V, 132.

[20] *Széchy* V, 134.; *Nani* 28.

pápa is sajnálkozását fejezte ki amiatt, hogy Zrínyinek kielégítetlenül kellett távoznia a császárvárosból és utasította Carafát, hogy továbbra is talpaljon az udvarnál Zrínyi valamelyes lecsillapítása végett.[21] Ezek azonban naiv elgondolások, melyek arra épültek, hogy Zrínyiben csak a megsértett embertől kell félni. Nem, a Habsburg-udvarnak és vatikáni barátainak a magyar politikustól és hazafitól volt tartanivalója.

Az összeesküvés kezdetei

Mialatt Zrínyi Bécsben reménytelen harcot vívott a miniszterekkel, azalatt a háború eseményei gyorsan peregtek. A török Zrínyi-Újvár eleste ellenére sem volt hajlandó békét kötni; július végén arról is hír járta, hogy a nagyvezér elhatározta: addig nem tér vissza, amíg Zrínyi és Batthyány Kristóf fejét elébe nem viszik. A szentgotthárdi csata után a török alábbhagyott a kérkedéssel és most már örömmel fogadta „ellenfele" békeszándékait. Montecuccoli különböző írásaiban nagy szakszerűséggel bizonygatta, hogy a szentgotthárdi csata után Ausztria képtelen volt a háborút folytatni. Tábora ziláltságára, a sok halottra, sebesültre, betegre, kevés lőszerre stb. hivatkozott, de táborában nemcsak a franciák, hanem a németek is másként vélekedtek, s olyan szóbeszédek indultak útnak, hogy Zrínyi már Törökország belsejében volna. Montecuccoli úgy akarta elejét venni a bírálatnak, hogy betiltott minden levelezést a táborból. A vasvári béketárgyalások eközben megindultak, ezeket az udvar különösen a spanyol kérdés miatt szorgalmazta, ugyanis várható volt IV. Fülöp halála, s Lipót biztosítani akarta családja számára az örökösödést. A béketárgyalás anyagából két, Zrínyi szempontjából érdekes mozzanatot érdemes kiemelnünk. A török annyira félt még mindig Zrínyitől, hogy azt követelte: fosszák meg báni tisztségétől és ne engedjék őt többé Horvátországba. Bécs feltehetőleg csak azért nem teljesítette ezt a kérést, mert nem merte, pedig bizonyára örömmel tette volna. A másik figyelemre méltó mozzanat, hogy a császáriak miközben az elfoglalt magyar várakat, Érsekújvárt és a többit a Szentgotthárdnál megvert török kezében hagyták,

[21] *Fraknói V.:* i. m. 590–2.

azt követelték, hogy a porta vállaljon kötelezettséget arra, hogy a jövőben a magyaroknak semmiféle Habsburg-ellenes törekvéseit sem támogatja, sőt ha ilyesmiről értesül, azt Bécsnek jelenti. Így fogott kezet az ország romjain a magyar nép két ellensége![22]

A török és a német hamar meg tudott egyezni, de a békefeltételeket egyelőre titokban tartották, Bécs nem merte rögtön nyilvánosságra hozni azokat. Így Zrínyi ezekről Bécsben még nem értesülhetett. Mikor azonban kitudódtak a szerződés részletei, általános lett a felháborodás, vihar készülődött a Habsburg-uralom ellen.

Ez a vihar persze már régóta érlelődött. A felvidéki megyék és a protestáns rendek nem tudták elfelejteni az 1662-es országgyűlés eseményeit. A felvidéki protestáns nemesek között állandó a forrongás 1662 óta; 1664 elején már arról is tanácskoznak, hogy ne hódoljanak-e meg inkább a töröknek. Zrínyi és a kuruc ellenállás felvidéki előharcosai között ezekben az években változatlanul megmaradt az egyetértés, a felvidékiek törökkel kapcsolatos tervezgetései ellenére is. Hiszen gyűlölték ők is a törököt, és örömmel figyelték Zrínyi harci sikereit, csak a tűrhetetlen Habsburg-járom taszította őket a török szövetség gondolatába. Egyelőre azonban ebből még semmi sem lett.[23]

A kanizsai és a zrínyi-újvári események már az ország egész területén magasra szították a Habsburgok és különösen hadseregük elleni elkeseredés lángját. A költészetben is hangot kap ez az elkeseredés: Zrínyi kényszerből elbujdosó vitézének, Balogh Zsigmondnak a búcsúénekében a megindító hazafias fájdalom hangján, egy másik, Zrínyihez szintén közelálló költő énekeiben pedig a Montecuccolinak és Hohenlohénak szegezett maró gúnnyal.[24]

A döntő lökést azonban maga a vasvári béke adta meg. Ez nemcsak hogy gyalázatos, áruló és a magyarság érdekeit feláldozó békeszerződés volt, de egyben a magyar rendek teljes

[22] *Hudita:* i. m. 198—9.; *Pauler Gy.:* i. m. 37.; Vitnyédy II, 227—8.; *Széchy* V, 190.

[23] Vitnyédy II, 139—41, 158.; Zrínyi és a felvidékiek kapcsolatáról vall Keczer Ambrus naplója: Mon. Hist. Hung. Script. XXXIII. 95, 130, 135.

[24] Szöveggyűjtemény I|2, 857.; ItK 1923. 190.; ItK 1927. 111—4.

kizárásával köttetett, amire még a Habsburg-kormányzás eddigi történetében sem volt példa. Nemcsak a bécsi uralom eddigi ellenfeleinek, de eddigi főkolomposainak is látniuk kellett, hogy ezután már az ő szavuk sem számít, Bécs az ő véleményükre sem kíváncsi. Sőt nincs tekintettel elemi földesúri érdekeikre sem, mert például Érsekújvár török kézben hagyásával Lippay érseki birtokainak egy része is török kézen maradt. Nem csoda, hogy ezek után úgy nyilatkozott, hogy készebb lenyúzatni magát, semmint a békébe beleegyezzék. Ily módon most már Zrínyi eddigi legfőbb ellenfelei, Lippay és Wesselényi is a Habsburg-ellenes politika útjára kényszerültek és megváltoztatták véleményüket Zrínyi irányában. Egyedül az elvtelenül karrierista Nádasdy az, aki még most is azzal foglalkozik, hogy Vitnyédyt denunciálja az udvarnál a mainzi választóval való levelezése miatt, de ismeretes, hogy később néhány újabb bécsi pofon hatására ő is az összeesküvőknél kötött ki.

A vasvári béke ellen általános tiltakozó mozgalom volt kibontakozóban. A felvidéki megyék nemessége Kassán gyűlést tartott és érvénytelennek nyilvánította a békét. Zrínyi Batthyányval tárgyalt szeptember végén Németújvárott és találkozott a Bécs ellen feldühödött érsekkel is. A magyar rendek szinte egyöntetűen elhatározták, hogy nem nyugodnak bele a békébe, nem tűrik tovább a Habsburg-udvar önkényes garázdálkodását. Az ellenállás szervezeti keretei ekkor még nem ismerhetők fel, konkrét, megfogható tényeket elsősorban a külföldi hatalmakkal való tárgyalások jelentenek 1664 őszén. Ezek hátterében pedig maga Zrínyi áll, aki Vitnyédy szerint annyira fel van háborodva, hogy kész az első alkalommal az udvaron bosszút állni.[25]

A magyarok Habsburg-ellenes felzúdulása találkozott a külföld véleményével. Zrínyi népszerűsége változatlan maradt, az ezután kiadott röpiratok, újságlapok többsége nem őt, hanem a békét ítéli el. Elégedetlenek voltak a békével a különböző európai államok hivatalos körei is. A pápa, mert füstbe ment a kereszteshadjárat és mert újabb katolikus hívőket veszített el, a francia baráttá lett lengyel udvar, mert Bécs számára most lehetővé vált Lubomirski támogatása, Velence,

[25] *Széchy* V, 144—5, 152—3.; Vitnyédy II, 237.; TT 1881. 136.

mert ismét egyedül maradt a török ellen. A legdühösebb azonban Franciaország volt a békére.[26]

Zrínyi és Vitnyédy barátkozása az itt táborozó franciákkal tovább tartott egészen október közepéig, amikor azok hazatértek. Zrínyi gazdagon megajándékozta ez alkalommal a sebesülteket, Vitnyédy pedig sokatmondó búcsúlevelet írt Colignynek: „Multum doleo, quod gloriosi vos galli tam cito discedatis . . . memoria vestra apud nos erit perpetua." [Nagyon fájlalom, hogy ti, dicsőséges franciák, ily gyorsan eltávoztok, . . . emléketek közöttünk örökre fennmarad.] A barátkozáson és az érzelmek kölcsönös kifejezésén túl Zrínyi és Vitnyédy előzőleg — még Sopronban és Bécsben — az egyik francia nemessel, Guitry márkival titkos politikai tárgyalásokat is folytattak.[27] A békekötés után megindult tapogatódzások azonban nem e francia katonatiszteken keresztül indultak meg, hiszen ezek nem is voltak beavatva a francia külpolitika rejtelmeibe, hanem XIV. Lajos különböző diplomatáin keresztül.[28]

Zrínyi ezeknél a titkos tárgyalásoknál a háttérben maradt, hiszen őt figyelte az udvar leginkább. E konspiratív megbeszélések és levelezések részben Zrínyi Péter, részben Vitnyédy kezében összpontosultak. Zrínyi Péter — minden bizonnyal bátyja tudtával — már a kanizsai ostrom idején titkos üzenetet juttatott el Reiffenberg kanonok[29] útján XIV. Lajoshoz és ebben szövetség létesítését javasolta Franciaország és a magyar elégedetlenek között. Zrínyi Péter május 12-én kelt levelére Lajos előbb Reiffenberg útján szóban, majd július 25-én levélben is válaszolt, közölve, hogy ilyen szövetségről a török háború ideje alatt, amikor ő Lipótot csapatokkal támogatja, nem lehet szó, de később a Habsburgok esetleges ellenséges cselekedetei

[26] *Pauler Gy.:* i. m. 39.; App. 909.; *Hudita:* i. m. 200—1.

[27] Vitnyédy II, 242—3.; *Kosáry D.:* i. m. 60—5.

[28] A francia diplomatákkal kapcsolatos tárgyalások okmányait közzétette *Bogisić*, részletesen ismerteti *Széchy* V. Feldolgozta még: *Hudita:* i. m. 202—10. Külön nem utalok az egyes adatok pontos lelőhelyeire, amennyiben ezekből a forrásokból származnak.

[29] Reiffenberg eredetileg a mainzi püspök kanonokja volt, s a Zrínyiek nyilván a püspökkel való levelezésük révén jutottak vele összeköttetésbe. Azért volt alkalmas a XIV. Lajoshoz szóló levél és üzenet közvetítésére, mert 1664 áprilisában a szász választó szolgálatába lépett és mint annak franciaországi követe éppen Lajoshoz készült.

idején lehetségesnek tartja. Mivel a vasvári békét Lajos ilyen ellenséges cselekedetnek minősítette, 1664 őszén mód nyílott már komolyabb tárgyalásokra is.

Zrínyi Péter szeptember közepén veszi fel ismét a kapcsolatot oly módon, hogy feleségét, Frangepán Katalint Velencébe küldte De Bonsy francia követhez és rajta keresztül juttatta el újabb szövetségi javaslatát XIV. Lajoshoz. A velencei tárgyalások azután több hónapon át folytatódtak egy kapucinus és egy nemesember közvetítésével. A francia kormány és maga De Bonsy is rendkívül óvatosan jártak el, nem mondtak semmi határozottat, úgyhogy a tárgyalások egyelőre nem sok eredményre vezettek, inkább csak a lehetőséget teremtették meg egy későbbi szilárdabb együttműködésre.

Október közepén kezdődött meg Vitnyédy hasonló szerepe Bécsben. Ugyanis ekkor érkezett meg Franciaország új bécsi követe, Gremonville lovag, aki Vitnyédyt már régebbről, Velencéből ismerte. Gremonville tájékozatlan volt a magyar ügyekben és nem tudott De Bonsy velencei tárgyalásairól sem, s az első részletesebb tájékoztatást november 3-án Bethlen Miklóstól kapta. Bethlennek fontos szerepe lehetett az összeesküvés kezdetén, különösen a francia kapcsolatok kiépítése terén. Ismeretes, hogy 1664 nyarán a francia kormány titkos üzenetével érkezett haza Erdélybe és onnan már a nyár végén útra kelt Zrínyihez. Útjának bevallott célja a haditudomány elsajátítása volt, de nyilván a politikai szervezkedés kérdése állt a háttérben. Bethlen útja során csupa ellenzéki vezetőt látogatott meg: Thököly Istvánt, az immár ellenzékivé lett Lippayt és Vitnyédy Istvánt. Ezután látogatott el Bécsbe, beszámolva a francia követnek az ország hangulatáról. Az ő közvetítésével vette azután fel Gremonville Vitnyédyvel is a kapcsolatot, Bethlen pedig tovább ment Zrínyihez és őt is tájékoztatta a francia követtel folytatott megbeszéléseiről.

A polgári történetírás több képviselője abbeli igyekezetében, hogy Zrínyit tisztára mossa a „hűtlenség" vádjától, tagadni igyekezett ezekben a tárgyalásokban való szerepét. Arra hivatkoztak, hogy Zrínyi személyesen ezekben nem vett részt, az ebben az ügyben Párizsba eljutott leveleket is mind Zrínyi Péter vagy Frangepán Katalin írták. Még arról is beszéltek, hogy Péter és Katalin felelőtlenül hivatkoztak Zrínyi Miklósra

tárgyalásaik folyamán. Ezt persze a tények egész sora megcáfolja. Frangepán Katalin például egyik levelében azt az ajánlatot teszi, hogy a két Zrínyi-fivér a tárgyalások tartamára fiaikat Párizsba küldenék kezesül. Nehezen képzelhető el, hogy ilyen javaslatot tegyen az érdekelt tudta nélkül. Az sem hagyható figyelmen kívül, hogy Vitnyédy ura Bécsből való távozása után azt írja, hogy a franciákkal való megismerkedés az egyetlen elégtétel, amiben Zrínyinek része volt. Halála után özvegye sem véletlenül írta De Bonsynak: „ajánljon bennünket a legkeresztényibb királynak oltalmába, melybe a néhai gróf ur életében minden reménységét vetette". Az összeesküvők későbbi perében Nádasdy is azt vallotta, hogy a francia érintkezést Zrínyi kezdte meg. De különben is Zrínyi egész politikájából szervesen folyt az összeesküvés útjára lépés a vasvári béke után. Igaza van Király Györgynek abban, hogy Zrínyi rossz politikus lett volna, nem lenne machiavellista, ha nem ezt teszi.[30]

Nem tudjuk felmérni, hogy hova vezettek volna e tárgyalások, ha a továbbiakban is Zrínyi irányítja azok menetét. Életéből azonban már nem sok volt hátra. Bethlen november 13-ánért Csáktornyára; ide jött Vitnyédy is, és itt tartózkodott a kamaraelnök fia, az ifjú Zichy Pál is, akinek később szintén szerepe volt az összeesküvésben.[31] Éppen ez idő tájt kapott Zrínyi felszólítást a császártól, hogy november 25-re jöjjön Bécsbe, a török-kérdésben való tanácskozásra. A többi vezető magyar urak is meghívót kaptak erre a tárgyalásra. Bethlen Miklós leírásából tudjuk, hogy Zrínyi környezete, elsősorban Vitnyédy gyanakodva fogadták a bécsi meghívást és igyekeztek lebeszélni Zrínyit az útról. Zrínyi azonban így válaszolt: „conscia mens recti famae mendacia ridet; semmit sem vétettem, ha veszek, ártatlan, tisztességesen, az igazságért, nemzetemért veszek, hogy ezt a törökkel való gyalázatos békességet nem javallottam, melyben nem voltam egyedül etc".

Ez a bécsi értekezlet igen viharosnak ígérkezett, mert nemcsak Zrínyi, de Wesselényi és Lippay is erélyesen szembe

[30] Vö. *Markó Á.*: Z. M. és tervei Franciaországgal. Magyar Katonai Szemle 1938. 223.; *Széchy* V, 142—4.; Vitnyédy II, 234.; *Király Gy.*: Zrínyi és a renaissance. Nyugat 1920. 554.

[31] *Csonkás M.*: Adalékok a költő Z. M. életrajzához. ItK 1955. 82.

akartak szállni az udvar politikájával. Zrínyi egyúttal személyesen akarta folytatni a megbeszéléseket Gremonville-lel is és Bethlennel már előre levelet íratott neki, közölve érkezését és azt, hogy Vitnyédyt előre küldi.[32]

Idáig tart Zrínyi részvételének története az összeesküvés megszervezésében. A bécsi találkozóra már nem jutott el. Vitnyédy még el sem indult, amikor beköszöntött a végzetes november 18.

Zrínyi utolsó tervei

A vasvári béke után kibontakozó tárgyalások, szervezkedések mögött világosan felismerhetőek egy, az eddigieknél szélesebb Habsburg-ellenes szövetkezés körvonalai. Az sem kétséges, hogy e mozgalmak középpontjában, élén Zrínyi áll, őt tekinti a kiszélesedett ellenzéki tábor a vezérének. Sokkal nehezebb azonban megállapítani, hogy mi volt Zrínyi konkrét elképzelése a mozgalom célkitűzése, iránya, jellege terén. Tőle egyetlen írást sem ismerünk ezekből a hónapokból, sőt Vitnyédy levelei sem adnak felvilágosítást. Ez a hallgatás nemcsak konspirációs okokra vezethető vissza, de minden bizonnyal arra is, hogy Zrínyinek nem volt még teljesen kialakult elképzelése a további teendőkre nézve. Eddigi pályája során több ízben megfigyelhettük, hogy sohasem tervezett hebehurgyán, új koncepcióit mindig széles körű tájékozódás, az újonnan kialakult politikai helyzet elmélyült elemzése előzte meg. A vasvári béke egészen új helyzetet teremtett és ezért ekkor fokozottan szükségessé vált a hazai és nemzetközi erőviszonyok alapos tanulmányozása. Zrínyi új politikai programjának a kialakulásához feltétlenül több időre lett volna szükség, mint amennyi életéből még hátra volt. Terveire ezért csak következtethetünk az 1664 őszén folytatott tárgyalások anyagából. A feltevéseknél már csak azért sem juthatunk tovább, mert ezekben a tárgyalásokban és levelezésekben nagyon ellentmondó állítások és tervezgetések tűnnek fel. A vasvári béke utáni általános elkeseredés során a legkülönfélébb tervek, elképzelések, ötletek születtek, s ezek szövevényéből nehéz kihámozni azt, ami Zrínyi

[32] *Széchy* V, 162.; Bethlen Miklós Önéletírása. (*Tolnai G.* kiadása.) Bp. é. n. 205.

elgondolását fedte, ami őrá vezethető vissza. A rendelkezésre álló források adatainak az összevetésével az alábbi kép bontakozik ki ezekről a tervekről.

Gremonville november 6-i jelentésében részletesen beszámolt XIV. Lajosnak Bethlen Miklóssal folytatott megbeszéléseiről. Bethlen a jelentés szerint előadta, hogy a magyarok „királyt választanak maguknak és azt a török adófizetőjévé teszik, vagy pedig megpróbálnak szövetséget létrehozni a moldovaiakkal, havasalföldiekkel, erdélyiekkel, akiknek egyesült erői szembehelyezkedhetnének törökkel és Habsburggal egyaránt". A velencei követek jelentéseiből némileg más formában, de szintén két elgondolás bontakozik ki: a keresztény fejedelmek segítségével folytatni a harcot a törökkel, vagy Zrínyi személyében saját fejedelmet választani, lerázni a Habsburg-igát és vállalni a török adót.[33] Lényegében itt is egy törökellenes és egy törökbarát koncepcióról van szó, nyilvánvaló azonban, hogy mindkettő Habsburg-ellenes. Hiszen azok a keresztény fejedelmek, akik segítségével a törökök elleni harc folytatható lenne, csak a Habsburgok nyugati ellenfelei közül kerülhetnek ki. A franciákkal való tárgyalások azt jelzik, hogy elsősorban francia segítségre számítottak, de emellett szó van svéd segítségkérésről is, és természetesen a törökkel amúgy is harcban álló Velence támogatásáról.

A francia és a velencei értesüléseket összeegyeztetve, így foglalhatjuk össze a két koncepció lényegét: az egyik szerint Magyarország saját fejedelemmel az élen Erdély mintájára a török hűbért vállalná, fellázadva a Habsburgok ellen. A másik terv szerint egy magyar—erdélyi—román összefogást kellene megteremteni, francia, svéd és velencei támogatást biztosítani, elszakadni a Habsburgoktól, új fejedelmet választani és folytatni a harcot a török ellen. Mivel tudjuk, hogy Bethlen Bécsbe érkezése és a francia követtel való megbeszélése előtt részben a felvidéki elégedetlenekkel, részben pedig Vitnyédyvel tárgyalt, kézenfekvő az a feltevés, hogy a töröknek való meghódolás a felvidéki protestáns nemesség elképzelése, a mindkét ellenséggel küzdelmet vállaló terv pedig Vitnyédytől, illetve Zrínyitől származik. A felvidékieknél a török adó vállalásának gondolata

[33] *Bogišić* 3—4.; *Nani* 29.

már korábban, 1664 elején is kísértett, Zrínyit viszont semmiképpen sem lehet egy törökbarát koncepció szerzőjeként feltételezni.

Hogy Zrínyi a Habsburgok ellenében nem akart a törökre támaszkodni, azt a tények bizonyítják. Pedig szeptemberben híre terjedt, hogy Zrínyi megbékült török szomszédaival és Bécsben már arra is gondoltak, hogy szövetkezni akar velük. Vitnyédy szeptember 10-én számolt be uranak ezekről a híresztelésekről, megjegyezve, hogy ő ellentmondott ezeknek az állításoknak, „mivel tudom természetszerint való ellensége Nagyságtok az törököknek, nekem irt levelei Nagyságodnak más resolutiót importálnak". Később Csáktornyára utazva személyesen is tudakozódott Zrínyitől és erről október 10-én így számol be egyik hívének: „Csáktornyán tudakoztam magátul urunktól, igaz-e, hogy az törökkel békeséget csinált, azt felelte, az békeségcsinálásnak valami bizonyos jele kivántatnék, az két félnek, vagy személyek szerint való egybenlételek, vagy követek által, ennek egyik sem lévén, békességrül való trakta nem lehetett. Megtiltotta ő Nagysága az csatát, mert militiája elveszvén, elprédáltatván elszéledett és annyira jutott, hogy ott száz embere nincsen, azokkal mint irritálhatta volna az ellenséget. Ez tilalom alkalmatosságával akarta militiáját redintegrálni és midőn elegendő ereje lett volna, ugy kezdett volna operatiohoz." Végül szokás szerint hozzáteszi: „Kegyelmed ha hol emlitik ez dolgot, ez szerint mentse urunkat." Világos tehát, hogy Zrínyi csak a portyázásokat állította le átmenetileg, amíg helyreállítja katonaságát. Ezt vagy nagyon hamar megoldotta, vagy pedig a török kezdeményezett harcokat, mert többen is említik, hogy nem sokkal halála előtt már ismét eredményes végvidéki harcai voltak az ősi ellenséggel. Változatlan törökellenességre mutat az a hír is, hogy új várat akar építtetni, nyilván Zrínyi-Újvár pótlására, valamint hogy ismét szó van esetleges velencei szolgálatáról, a török ellen.[34]

[34] *Fraknói V.:* i. m. 591.; Vitnyédy II, 235–6.; TT 1881. 136.; Fontes Rerum Austr. II/27, 110.; *Nani* 27–8.; *Óváry* III, 215.; G. Brusoni: Le campagne dell'Ungheria degl'Anni 1663 e 1664. Venetia 1665. 133.; Sagredo: Relation de la Cour Imperiale faite au Doge de Venise. Paris 1670. 69. A Hölischer-kódexben található kiadatlan Zrínyi-búcsúvers is megemlékezik az 1664 őszén vívott végvidéki harcokról.

A török elleni harc kérdése a franciákkal való tárgyalásokban állandóan felmerült és összefüggésbe került XIV. Lajosnak magyar királlyá való megválasztásával. Vitnyédy 1666-ban egy tervezetet adott át Gremonville-nek, amely szerinte azokat a szövetségi feltételeket tartalmazza, melyekben Zrínyi és Guitry márki, Coligny helyettese, még 1664 nyarán, Bécsben megegyezett. Eszerint Lajos lenne a magyar király, akit Zrínyi mint kormányzó helyettesítene és francia sereggel felszabadítaná a török által megszállt területeket. Ugyanezt a javaslatot terjesztette elő a Zrínyi Péter által Velencébe küldött nemesember De Bonsy követnek november elején. Itt azonban a terv már konkrétabb. De Bonsy november 15-i jelentése szerint a Zrínyiek azt kérik, hogy Lajos küldjön francia csapatokat az ő adriai-tengeri kikötőikbe, ezekkel, valamint az általuk gyűjtött erőkkel nagy támadást indítanának a török ellen, s ezáltal Lipótot zavarba, s nemzetközi bonyodalmakba sodornák. Ekkor válna lehetővé az elszakadás a Habsburgoktól és a korona felajánlása Lajosnak. De Bonsy még azt is előadja, hogy a Zrínyiek hatalma olyan nagy, hogy 8000 embert saját jobbágyaik közül ki tudnának állítani, és ezenkívül könnyűszerrel össze tudnának még 20—25 000 lovast toborozni.[35]

A De Bonsy által elmondottak feltétlenül Zrínyi elképzelései. Hiszen Zrínyi volt az, aki felismerte a török és a Habsburgok elleni harc összefüggéseit, aki tudta, hogy a török elleni felszabadító harc csapás a bécsi politikusokra is. Az 1664-es események erről még fokozottabban meg kellett hogy győzzék. Ő tehát új török háború kiprovokálását tartotta a közvetlen teendőnek, ezzel gondolta rombadönteni a vasvári békét és a Habsburgok erre épített politikáját. Ez következetes folytatása Zrínyi eddigi politikájának. Figyelemre méltó De Bonsynak a Zrínyiek tervezett új hadseregére vonatkozó megjegyzése. Ebből ugyanis az derül ki, hogy saját jobbágyaikat akarták felfegyverezni és az is nyilvánvaló, hogy a többi 20—25 000 katona is elsősorban a parasztságból kerülhetett volna csak ki. Zrínyi az új függetlenségi mozgalomban tehát a francia segítség mellett népi erőkre akart támaszkodni, ami szerves folytatása az *Áfium* vonalának.

[35] *Széchy* V, 196, 156—7, 160.

Egyébként Gremonville is úgy tudja, hogy Zrínyi Lippayval egyetértésben új török háború kirobbantását akarja és a november végére tervezett bécsi tanácskozáson erről akar vele, Sagredóval és Lippayval tárgyalni. Lippay ennek érdekében figyelmeztette is a velencei követet, hogy Velence ne kössön békét a törökkel, mert számíthat a magyarok rövidesen várható megmozdulására. A terv másik részét, XIV. Lajos magyar királlyá választását szintén támogatja több más adat is. Így Vitnyédy állítólag már a nyáron elszólta magát lánya lakodalmán: „Adja Isten, a francia király legyen urunk!" A Wesselényi-összeesküvés későbbi perében pedig Ruzicsky Gáspár, Nádasdy bizalmasa is azt vallotta, hogy a mozgalom kezdetén XIV. Lajos megválasztására és Zrínyi kormányzóvá tételére törekedtek.

XIV. Lajos királlyá választása mellett azonban határozottan felmerül magának Zrínyinek a királysága is. Erről számos hír kering, a pápai nuncius is tud róla. 1670-ben, az összeesküvők perében a bécsi miniszterek remélték is, hogy fény fog derülni Zrínyi ilyen szándékára, mert — mint írják — „regias prae se ferre cogitationes dicebatur". Velence követe szerint a köztársaság is szívesen venné, ha Zrínyi ülne a magyar trónra és Sagredo több ízben kérte Gremonville-t, hogy működjék közre Zrínyi királyságának támogatásában. Mivel Sagredo azt is kéri Gremonville-től, hogy magát Zrínyit igyekezzen rábeszélni arra, hogy választassa magát királlyá, arra kell gondolnunk, hogy Zrínyi pillanatnyilag jobb megoldásnak látta volna, ha a koronát Lajos kapná, mert csak így lett volna biztosítható hathatós segítsége, így vált volna csak igazán érdekeltté a magyar ügyekben.[36]

Nagy jelentőséget kell tulajdonítanunk Bethlen Miklós szerepének, mert ez az erdélyiekkel való kapcsolatot jelenti. Gremonville, illetve Bethlen szerint — miként fentebb idéztem — a magyarországiak és erdélyiek együttműködéséről volt szó mind a Habsburgok, mind a török ellenében.

Zrínyi tehát újra gondolt az erdélyiekkel való szövetségre, habár Apafi Erdélye nem nagy erőt képviselt. Bethlen szavaiból azonban egy még szélesebb összefogás körvonalai derültek ki:

[36] *Széchy* V; adatain kívül lásd: *Fraknói V.:* i. m. 593.; *Friedreich E.:* Egy piarista krónikás Z. M. haláláról. It. 1913. 42.; *Pauler Gy.:* Wesselényi Ferenc nádor és társainak összeesküvése. Bp. 1876. II, 138—9.

a román fejedelemségekkel való szövetkezés. Ennek is volt már előzménye: 1663 nyarán a havasalföldiek már kapcsolatot kerestek Zrínyivel törökellenes célzattal. Ez most kibővülne egyúttal Habsburg-ellenes délkelet-európai összefogássá is. Sőt szó lehetett itt még más népek bevonásáról is, a horvátokon kívül, akiknek a részvétele magától értetődik. De Pomponne francia diplomata elmondja, hogy jóval Zrínyi halála után Sobieski János lengyel király többször beszélt neki Zrínyi nagy terveiről („du grand projet de Nicolas Szrinyi"). Ez abból állott volna, hogy fel akarta lázítani a Habsburgok ellen Magyarországot, Sziléziát és Morvaországot.[37] Nehéz volna ennek az értesülésnek a hitelességét ellenőrizni. De még ha megbízhatatlan is ez a hír, akkor is jelzi, hogy Zrínyi Habsburg-ellenes fellépésével összekapcsolták más népek felszabadulását is. A Sobieski által elmondottak azért is rendkívül érdekesek, mert éppen a Mátyás-féle koncepció domborodik ki benne: Mátyás is Morvaországra és Sziléziára támaszkodva harcolt a Habsburgok ellen.

Végeredményben megállapíthatjuk, hogy Zrínyi a vasvári béke után a Habsburg-ellenes magyarországi erők megszervezésére, Erdéllyel és a szomszéd népekkel való összefogásra, külföldi — elsősorban francia — segítség biztosítására, a népből toborzott hadsereg felállítására, a Habsburgoktól való elszakadásra, a török által megszállt területek felszabadítására, XIV. Lajos vagy saját maga királlyá választatására, de mindenképpen saját vezetése alatt az önálló, egységes Magyarország megteremtésére törekedett. Ez az, amit kihámozhatunk a különböző adatokból, hírekből. Mindennek a konkrét részletei felderíthetetlenek és az egész terv is — mint már jeleztem — még a születés stádiumában lehetett. Zrínyi így nem hagyhatott tragikus halála után jól kidolgozott új politikai koncepciót a Habsburg-ellenes tábor részére. Persze, ha a terv elkészült volna, akkor sem tudta volna azt Wesselényi, Nádasdy és a többi ingadozó, tehetségtelen főúri vezető végrehajtani. Az összeesküvés vezetői elejtették a kelet-európai népekkel való összefogás és a népre való támaszkodás gondolatát, valamint a hadsereg megteremtésének a tervét. Így éppen Zrínyi koncepciójának

[37] *Comte Jean du Hamel de Breuil*: Sobieski et sa politique de 1674 à 1683. Revue d'Histoire Diplomatique 1893. 493—4.

legfontosabb elemei mentek veszendőbe. De talán nem véletlen, hogy ha elkésve és ezért eredmény nélkül is, Zrínyi Péter volt az egyetlen, aki az összeesküvés kirobbanásakor fegyverbe szólította a jobbágyokat: ez még bátyja öröksége volt.

Az összeesküvők Zrínyi koncepciójának legbizonytalanabb pontjára, a franciák segítségére építettek elsősorban, s rátértek a törökkel való szövetkezés útjára is. A Wesselényi-összeesküvés ezért csak formailag haladt a Zrínyi által lerakott úton.

Tudománytalan dolog lenne annak találgatásába bocsátkozni, hogy vajon Zrínyi életbenmaradása esetén milyen fordulatot vettek volna az események. Annyi bizonyos, hogy nem fejlődhettek volna pontosan úgy, ahogy azt Zrínyi elgondolta. XIV. Lajos ugyanis — már Zrínyi halála után — azt a választ adta De Bonsynak, hogy semmiesetre sem vállalná Magyarország koronáját, egy török elleni háború pedig merőben ellenkezne érdekeivel. A Zrínyi által tervezett formában tehát nem lett volna megvalósítható a két ellenség elleni harc. Az a tény azonban, hogy Zrínyi kitartott a Habsburg- és a török-kérdés együttes rendezésének elve és a népi hadsereg gondolata mellett, és hogy ki akart lépni a külpolitikai elszigeteltségből, amely még az *Áfium* esetében is megvolt, s felmerült a románokkal, csehekkel való együttműködés gondolata, vagyis a kelet-európai népek egész sorának a török- és Habsburg-iga alóli felszabadítása, — mind azt jelzi, hogy Zrínyi halálával beláthatatlan jelentőségű kezdeményezések pusztultak el már csírájukban. 1664. november 18. a magyar történelem egyik tragikus és szomorú következményű napja lett.

1664. november 18.

„Az okozott neki mérhetetlen fájdalmat, hogy az ellenség megrontására Isten által adott kedvező alkalmat nem használták fel, hogy nemes vére, mely a veszélyben forgó kereszténység védelméért buzgott, elrenyhülésre lesz kárhoztatva. Azért, hogy az alkalmatlan bogarakat agyából elüzze, igy szólt: »Saepe enim belliger miles armis, quibus asvetus est dimicare, delectatur etiam ludere« [Mert gyakran a csatákban forgott katonának jól esik játszani a fegyverrel, mellyel viaskodni

szokott]. Igy Zrínyi is, mivel vágyaihoz s szokásához képest kardját nem forgathatta a törökök ellen, vadászkopját ragadt a vaddisznók ellen."[38] Így vezeti be az egyik kortárs Zrínyi tragikus halála felett mondott emlékbeszédét. Ha szó szerint talán nem is igaz az, amit elmond, lényegében megfelel a valóságnak: Zrínyi a vadászatot katonai szórakozásnak tekintette, a harcok szüneteiben gyakran és szívesen vadászott.

Művei is tele vannak a vadászatból merített képekkel, hasonlatokkal. Különösen a halálra sebzett vadkan képzete tér vissza többször is írásaiban. Már korábban megfigyelte, hogy a vadkan, ha látja, hogy nem menekülhet, megsokszorozva erejét, teljes bátorsággal fordul szembe a vadászokkal és nagy károkat képes tenni bennük. Ezért hasonlítja a török sereg közepébe került Klizurics nagyszerű viaskodását a bekerített vadkanéhoz az eposzban:

Mint az erdei vad, dühösségben esvén,
Ha történet szerint jün vadász seregben,
Akartva fegyverre kemény szüvel megyen,
Jól tudja halálát, hogy az helyben legyen. (X, 69.)

Igazi rettenthetetlen vitézhez méltónak tekinti Zrínyi az ilyen helytállást, erre buzdít a *Vitéz hadnagy*-ban is: „miként az erdei kan, ha vadászok kergetik, megáll és holtig nagy merészséggel oltalmazza magát, ugy a vitéz embernek is kell cselekedni; mikor annyiban jut állapatja, hogy nincs más mód becsületes megmaradásában, utolsó lélekzetig kell vitézséget mutatni" (45. c.).

Zrínyi példáit, hasonlatait mindig a valóságból vette, az élet által igazolt megfigyelésekkel akarta kortársaiban a vitéz ember jellemvonásait tudatosítani. A halálra sebzett vadkan példáját saját vérével is hitelesítette.

A végzetes vadászat lefolyását jól ismerjük Bethlen Miklós hiteles leírásából. A vadászat színhelyére menet még elmondta hattyúdalát: egy adomát a pokolba menő emberről, melyhez ezt fűzte hozzá: „Applica Magyarország s Erdély, és a törökre, németre." A két ellenség igája alatt nyögő magyar haza sorsa foglalkoztatta utolsó napján is.[39]

[38] *Salamon F.*: i. m. 414.
[39] Bethlen Miklós: idézett kiadás 205–6.

Halálának híre — bátran állíthatjuk — futótűzként terjedt el az országban és egész Európában. Zrínyi özvegye a királlyal, Porciával, Auersperggel és De Bonsy követen keresztül XIV. Lajossal tudatta a szomorú hírt, Péter a szász választót, a pápát és más uralkodókat értesített. Leslie Walter, varasdi generális a bécsi katonai hatóságokat értesíti, Wesselényin, Rottalon keresztül pedig Erdélybe Apafihoz és Telekihez is hamar eljut a hír. Bethlen Miklós családjának üzen, a hű Vitnyédy pedig nyilván élete legszomorúbb leveleinek hosszú sorát bocsátotta útnak Zrínyi párthívei, külföldi barátai felé, de sajnos ezek nem maradtak fenn. Egymás után küldik jelentéseiket a külföldi követek is: Carafa nuncius, Sagredo, Gremonville, Chiaromanni. A legőszintébb hangot Sagredo üti meg: „Strano e molesto aviso svantaggiosissimo alla Christianità convengo portare alla S. S. V. V. con la presente. È morto il conte Nicolò di Serino di morte la più infelice e la più sfortunata che rappresentare si possa."[40]

Miként nyolc hónappal ezelőtt a téli hadjárat nagyszerű hírei, úgy most a gyászos esemény visszhangja járja át a hazai és európai közvéleményt. „Non in Croatia solum, sed ubique fere terrarum, magno luctu fortissimo viro parentatum est; adeo nationes omnes nominis et fortiter gestorum famae pervaserat" — írja a történetíró. Mindenfelé ércfelirattal, istentiszteletekkel, misékkel ünnepelték Zrínyi emlékét, s ezt, a marseille-i Andler szerint önként cselekedték, amit aligha tettek volna meg a királynak. Gyászünnepségeket rendeztettek maguk az egyes uralkodók is, az egyik ilyen megemlékezésről fennmaradt a gyászbeszéd szövege is: a bajor fejedelem anyja 1664. december 6-án, Miklós napján Münchenben az ott tartózkodó híres bécsi karmelita szónokot, Andreas von S. Theresiát bízta meg emlékbeszéd tartásával a Szent Miklós templomban.[41]

Zrínyi barátai, hívei naplóikban örökítették meg fájdalmukat. Eszterházy Pál az elveszett Mars Hungaricust siratja írásában, Keczer Ambrus pedig arról számol be, hogy milyen

[40] *Weber Artur*: Zrínyi halála. HK 1910. 80—95.; *Weber A.*: Sagredo Z. M. haláláról. Száz 1913. 221.; ItK 1895. 204.; *Fraknói V.*: i. m. 592—5.; *Lőcsey M.*: Z. M. halála. It 1912. 451.; *Óváry* III, 216.

[41] Fr. Wagner: Historia Leopoldi magni 177.; *Széchy* V, 177.; *Salamon F.*: i. m. 408.

megrendüléssel fogadták a hírt a felvidéki protestánsok. „Oh minden eddig való gonosz hireknél is feljebb való gonosz hir, melyet ez szegény haza méltán sirathat" — írja. A Felvidéken élő, későbbi kuruc Guzich János, akinek a rokona jelen volt a végzetes vadászaton, nyilván a szemtanútól értesült a tragikus eseményről. Naplójában erről a Hektorról, „totius Christianitatis defensor"-ról emlékezik meg, halhatatlanságot jósolva emlékének: „virtutum heroicarum memoria viget, et florebit in perpetuum!." A hű Vitnyédy családi feljegyzései számára fenntartott *Memoriale*-jában jajdul fel a szörnyű csapás felett.[42] A legmegindítóbb megnyilatkozás azonban a Bethlené.

Itthon és külföldön megszólalt a költők lantja is. Hat szép magyar nyelvű gyászverset ismerünk, melyek bekerültek a legismertebb kéziratos énekgyűjteményekbe is: a *Szentsei-daloskönyv*-be, a *Mátrai-kódex*-be, a *Balassi-kódex*-be. A magyar versek egyikét az a Dömötöri György írta, aki Vitnyédy költségén Tübingában tanult. Nyilván Vitnyédy adott megbízást és pénzt arra, hogy Dömötöri a tübingai tanárokkal és diákokkal is írasson verseket és *Honor posthumus* címen egy új Zrínyi-albumot jelentessen meg nyomtatásban (London 1665) a nagy hősről, „kit egész Európa s ez világ csudála". Számos német nyelvű gyászvers keletkezett és jelent meg nyomtatásban is, arról tanúskodva, hogy a Habsburg uralkodókkal és minisztereikkel ellentétben a német nép, éppúgy, mint dédapját, őt is szívébe zárta, nagyra becsülte török elleni harcait. De megjelentek latin nyelvű gyászversek is. Levéltárakból, jegyzőkönyvek mellé odavetve, levelekhez mellékelve, kéziratok között, minduntalan Zrínyit sirató latin elégiákra, epitaphiumokra, olasz szonettekre bukkanhatunk.[43]

[42] *Bubics—Merényi*: Herceg Esterházy Pál nádor. Bp. 1896. 145, 194.; Keczer Ambrus naplója. Idézett kiadás 182.; Guzich naplója: TT 1889. 445—6.; Vitnyédy Memorialéját lásd: Magyar Prot. Egyh. tört. Adattár V, 72.

[43] A magyar nyelvű gyászverseket lásd: Magyar költészet Bocskaytól Rákócziig. Bp. 1953. 132—53.: *Thaly K.*: Vitézi Énekek. Pest 1864. I, 189—204.; MKsz 1891. 131—4. Az idegen nyelvűeket lásd: MKsz 1899. 285.; *Bleyer J.*: Német siralmas énekek. Z. M. halálára. ItK 1900. 45—55.; *Bleyer J.*: Magyar vonatkozású német újságlapok. MKsz 1900. 180.; *Csapodi Cs.*: Kiadatlan Zrínyi-levelek az Eszterházy-levéltárból. ItK 1956. 496. App. 910.; *Széchy* V, 176.; TT 1903. 388.; TT 1881. 136.;

A gyász azonban nem volt általános, volt ahol nyílt vagy alig leplezett örömre adott okot a halálhír. A kanizsai, pécsi, szigetvári törökök három napig tartó vigasságot rendeztek gyűlölt ellenségük halála alkalmából. A portára igyekvő császári követ pedig arról számol be: „Eszéknél hallottam Zrinyi gróf gyászos halálát! A törökök nagyon örvendenek ezen, s Zrínyi Miklós rézmetszetű képét meg is mutatták nekem." De hasonló öröm és megnyugvás töltötte el a másik ellenséget, a bécsi udvart is. Sagredo írja, hogy „az udvar ezt az eseményt felette vidám lélekkel vette tudomásul". Egy másik jelentésében pedig közli, hogy „az udvar alig tudta színleléssel eltitkolni vidámságát". Öröm és vígasság a magyar nép ellenségeinél, gyász és bánat a magyarok közt és a külföldi közvéleményben. Az igazság kedvéért meg kell jegyezni, hogy a bécsi udvar örömébe egy kis aggodalom is vegyült: ettől kezdve nagyobb óvintézkedéseket vezettek be a császár vadkanvadászatain.[44]

Az udvari körök igyekeztek Zrínyi halálát a saját szájuk íze szerint beállítani. Mivel számos hír keringett Zrínyinek Béccsel szembeni ellenszenvéről, sőt ellenséges szándékairól is, amolyan Isten büntetéseként szerették volna feltüntetni a tragikus esetet. Ezt a tendenciát szolgálják azok a pletykák is, amelyek szerint Zrínyi halála előtt megbánta bűnös szándékait. Egyes bécsi tudósításokon alapuló feljegyzések szerint mikor kísérői odaértek hozzá, mellét verdesve, térden állva imádkozott, — a szemtanú Bethlen leírása azonban minderről mitsem tud. Egyházi körök a haláleset kiszínezésén túlmenően is arra törekedtek, hogy az elhunyt hős személye köré vallásos glóriát vonjanak. Különösen Andreas karmelitának egyébként sok érdekes adatot tartalmazó beszéde van teleszőve ilyen egyházias elemekkel. Szerinte Zrínyi amiként karddal, ugyanígy olvasóval is mindig fel volt fegyverezve, a bécsi karmeliták híres Mária-

---

MKsz 1891. 46—8.; Győri Szemle 1937. 182—3.; ItK 1916. 442—4. (Az itt közölt latin elégiát *Bónisné Wallon Emma* abban a hiszemben, hogy új dolgot fedezett fel, újra közölte ugyancsak az ItK-ban: 1940. 376.) Latin nyelvű Zrínyi gyászvers van a budapesti Egyetemi Könyvtár Pray-gyűjteménye 19. kötetének 57. sz. kéziratában is. Latin nyelvű prózai epicediumot tartalmaz a Thököly-kódex; kiadta *Busa M.*: A Thököly-kódex és kuruckori versei. Bp. 1958. 99—101.

[44] TT 1881. 137.; *Takáts S.*: Rajzok a török világból. Bp. 1915. II, 207.; Fontes Rerum Austr. II|27, 110.; Száz 1913. 222.; *Lőcsey M.*: i. m. 452.

képe előtt térdelve kitárt karokkal imádkozott, a papokat különösen szerette és tisztelte és mindig nyájas volt irántuk stb. A Zrínyit búcsúztató szerzetesnek ezek a szavai legalábbis gyanút keltenek azok után, amiket Zrínyi életében és írásaiban találtunk. De 1664 végén a bécsi köröknek az egyházhoz hű, vallásos, megtévedt, bűnös szándékot forraló, de végül is bűnét megbánó Zrínyi alakjára volt szükségük.[45]

Ezek a bécsi pletykák azonban csak az egyik és a kevésbé jelentős részét alkotják a Zrínyi halála körül meginduló legendaképződésnek.[46] A nép és a hazafias közvélemény nem tudott belenyugodni halálának szokatlan, tragikus körülményeibe. A mondák egész füzére keletkezett így, és az egyik változat azóta is makacsul tartja magát a közvéleményben. Pedig Zrínyi halála tisztázott kérdés: a szemtanú Bethlen pontosan leírta az esetet, a Zrínyi halálát tudósító levelek pedig halvány célzást sem tesznek esetleges gyilkosságra. A Zrínyi-legendák keletkezésének az az alapja, hogy a kortársak nem tudták elfogadni azt a meglepő tényt, hogy kora legnagyobb vitéze, a híres törökverő, száz és száz csata hőse, egy vadkan agyarától vérezzen el. A mondaképződés első fázisa a vadkannal való harc kiszínezése volt. Ha már vadkan ölte meg Zrínyit, akkor valami rendkívüli állatnak kellett lennie, és ezért, ahogy terjedt Zrínyi halálának híre, úgy vált egyre véresebbé, elkeseredettebbé a hős és a vadállat küzdelme. Gremonville már arról tud, hogy a vadkan előzőleg megölt egy parasztot és megsebesített egy vadászt. András karmelita szerint pedig ezenkívül még fellökött egy dragonyost is; Molin velencei követ viszont már arról értesít, hogy nem is egy, hanem tizenkét vadkan rohanta meg Zrínyit, s nem négy sebből vérzett, mint Bethlen szerint, de hétből. Cserei leírásában már valósággal hosszú párviadalt vív a hős a vaddal: rálövi puskáját, eltöri rajta pallosát, majd puszta kézzel a földre teperi, de a vadkan kiszabadul alóla és agyarával halálra sebzi. Egy

[45] *Weber A.*: Zrínyi halála. HK 1910. 87, 89, 92, 97, 99.; *Salamon F.*: i. m. 417—8, 241.

[46] A kérdést tisztázták az alábbi tanulmányok: *Weber A.*: Zrínyi halála. HK 1910. 88—112.; *Lőcsey M.*: i. m. 451—4.; *Weber A.*: A Zrínyi-legenda. Ethn 1913. 37—8. Az alábbiakban ezekre a művekre támaszkodom elsősorban. Vö. még: ItK 1895. 204.; *Friedreich E.*: Egy piarista krónikás Z. M. haláláról. It 1913. 41—2.; *Gulyás J.*: Adat Zrínyi a költő halálához. ItK 1925. 131.; Magyar költészet Bocskaytól Rákócziig. 146.

ismeretlen horvátországi nemes pedig azt jegyezte fel kalendáriumában a nov. 18. naphoz: „Groff Zrini Miklóst Horváth Országi Bant vadászatban egy eördög megh ölte."[47]

A vadkannal való viadal azonban még ilyen felfokozottan sem nyugtatta meg a közvéleményt. 1665 elején már arról kezdtek beszélni, hogy a Zrínyi szeme alatti seb gyanús, és lehet, hogy golyótól ered, később pedig már annak is híre jár, hogy a golyót megtalálták a fejében. Így kezd kialakulni a monda második fázisa, amely szerint golyó vetett véget Zrínyi életének. A tragikus haláleset ezzel még inkább tápot adott a fantázia játékának: fel kellett fedni a titkot, ki volt Zrínyi halálának okozója. Ez a kérdés él már az egyik Zrínyit sirató énekben is: „Nagy vadon erdőben kit kevés szem látott, Csak Isten tudhatja miként lett halálod." A nép körében keletkezett újabb hiedelmek azonban eleinte nem vonatkoztak gyilkosságra, hanem a véletlenre: Zrínyi egyik vadászának vagy inasának a golyója a vadnak volt szánva, s csak véletlenül találta a hőst. Így adja elő az esetet Gualdo Priorato, I. Lipót korának történetírója is műve II. kötetében, de már a III. kötetben a monda újabb, harmadik fázisának ad helyet és gyilkosságról beszél. Az orgyilkosság gyanújára a legkorábbi adat 1665 első feléből való; Lippay úgy informálja a velencei követet, hogy Zrínyi halála elő volt készítve. De ekkor sem egyedül Bécsre gyanakodtak: a monda egyik változata szerint vetélytársa, Nádasdy volt a felbujtó, sőt Zrínyi öngyilkosságáról szóló változatok is vannak. Lassanként azonban a legvalószínűbbnek látszó feltevés vált uralkodóvá: Zrínyi halálát Bécs orgyilkosának tulajdonították, amint erről Cserei beszámol. Zrínyiben a Habsburgok ellen kibontakozó nemzeti küzdelem vezéralakját látták: a haláláról szóló legenda is ezt bizonyítja.

Végrendelete értelmében egy hónap múlva, minden felesleges pompa és költség nélkül 1664. december 21-én volt Zrínyi temetése a szentilonai pálosok templomában, Kéry János pálos szerzetes gyászbeszéde mellett.[48]

[47] *Rapcsányi L.—Tóth E.:* Ismeretlen feljegyzések Z. M. 1964-es téli és tavaszi hadjáratairól egy korabeli magyar kalandáriumban. HK 1962. 260.

[48] *Széchy* V, 200.: *Bathó J.*: Kéry János élete és művei. Bp. 1911. 44—5. (Itt közölve van a meglehetősen dagályos és semmitmondó gyászbeszéd tartalma is.)

A kursaneci erdő és a szentilonai kripta idő előtt lezárta a magyar történelem és irodalom egyik legnagyobb alakjának életútját. Halálával a magyarok fej, irányítás és tanács nélkül maradtak — írja a velencei követ; a névtelen énekes pedig így fordult nemzetéhez:

Keservesen sirhatsz te is Pannónia,
Mert nincs országodnak immár pártfogója.[49]

[49] Fontes Rer. Austr. II|27. 110.; Magyar költészet Bocskaytól Rákócziig. 142.

A ZRÍNYI-HAGYOMÁNY

Élete derekán dőlt ki a küzdők sorából, mielőtt nagy terveit megvalósíthatta volna. A nemzet vezetésére, hatalmas hadműveletek irányítására volt hivatott, de sohasem állt az ország élén, sohasem kapott politikai és katonai zsenialitásához méltó feladatot. Mégsem volt sikertelen élet a Zrínyié. Munkásságának eredményeit megtaláljuk kezdeményezéseiben, terveiben, elméleti munkáiban, a magyar hadtudomány megteremtésében, a társadalom lelkiismeretének felébresztésében, a függetlenség kivívására mozgósító eszméiben és mindenekfelett halhatatlan költői remekművében. Lankadatlan küzdelmének, gyújtó hatású agitációjának nagy része volt az egymást követő kuruc felkelések kirobbanásában és hősi élete századok múlva is világító fáklya volt a haladásért, a szabadságért, a függetlenségért küzdő nagy fiaink számára. Emlékét a nép is szívébe zárta, erről tanúskodnak a személyéhez fűződő mondák, hagyományok.[1]

A haladó politikai és irodalmi mozgalmak voltak évszázadok során a gazdag Zrínyi-hagyomány hordozói.[2] A Wesselényi-féle összeesküvést azok szervezték, akik a vasvári béke után Zrínyi

[1] A halálára vonatkozó mondákon kívül a Zrínyi szerelmével kapcsolatos, már említett népmonda (Ethn 1909. 21.); Vasvári Pál Drávavidéki népregékről hallott, melyek a hőst „a sárga Zrinyinek" nevezik gyakori betegeskedése miatt (id. kiad. 53.); *Kálmány Lajos* pedig egy olyan népmesét jegyzett fel, melynek hőse a Zrínyi Miklós nevű legkisebb királyfi, a kutyafejű tatárok vezéreinek és a csodás erejű Toronyi Tamásnak a legyőzője (*Kálmány L.*: Hagyományok. Vác 1914. I, 13—23. Vö. *Kálmány L.*: Történeti énekek és katonadalok. Bp. 1952. 101.).

[2] A Zrínyi-hagyomány történetének teljes bemutatása még megközelítőleg sem lehetséges e munka keretei között. Az alábbiakban csak annak fővonalait kívánom érinteni.

köré tömörültek, a felvidéki kuruc nemesség vezetői pedig már az 1655. évi országgyűlés óta együtt harcoltak vele, s vezérüknek tekintették. Életében személyes kapcsolatok és politikai együttműködés, halála után pedig a rokonság szálai kapcsolták egybe nevét a két kuruc fejedelmi családdal. A kurucversek harcos németellenes hangja azokban a vitézi és politikai énekekben bukkan fel először, melyeket Zrínyi környezetében írtak, vagy amelyek halálát kesergik, egyes kuruc költeményekben pedig műveinek hatása érződik.[3] Ő vetette meg a szabadságharcos publicisztika alapját; prózai írásait, röpiratait a kurucok másolták és terjesztették, s 1705-ben kuruc generális adta ki az *Áfium*-ot a kuruc fejedelemnek ajánlva. Az *Áfium* szövegének egyes részeit beleolvasztották a *Siralmas panasz* kézirataiba, s a kuruc publicisztikának ezt az ősét már a XVII. században Zrínyinek kezdték tulajdonítani.[4] Az ún. *Ráday-emlékirat*, Nádasdy *Oratio*-ja, Tolnai Mihály *Szent Had*-a, Forgách Simon katonai discursusai, Kiss Istvánnak, a rodostói filozófusnak a munkája Zrínyi eszméit továbbítják, sokszor az ő stílusát folytatják.[5] II. Rákóczi Ferenc nagy életművében pedig szinte az összegezését láthatjuk a kuruc Zrínyi-hagyománynak: a Zrínyi által kijelölt célkitűzések megvalósításáért vívta nyolcesztendős szabadságharcát.

A kuruc korban a politikus és a katona mögött háttérbe szorult a költő alakja. Pedig ismerték eposzát és lírai költeményeit, másolatokat készítettek róla, s alig van a kornak olyan ismert költője, akinek munkásságában ne bukkannánk Zrínyi hatásának nyomaira.[6] A magyar epikai költészet legnagyobb remek-

[3] Vö. *Esze T.*: Magyar költészet Bocskaytól Rákócziig. Bp. 1953. 14—5.; *Varga I.*: A kuruc költészet hitelessége. ItK 1936. 39.

[4] *Széchy* III, 238.; *Markó* 51—4.; *Bóta L.*: Adalék Zrínyi Török Áfiumjának bibliográfiájához. ItK 1958. 524—5.

[5] *Markó* 352—6.: *Veress E.*: Nádasdy F. Oratio-ja az ország négy rendjéhez. TT 1896. 101—12.; *Incze G.*: Tolnai M. Szent Had-ának új kiadása. Bp. 1937.; *Thaly K.*: Tanulmányok. Bp. 1889. 236—7.; *Kornis Gy.* cikke a Rákóczi-Emlékkönyv (Bp. 1935.) II. k.-ben. — Itt jegyzem meg, hogy Zrínyi publicisztikai és katonai műveinek a századvég törökellenes irodalmára is volt hatása: HK 1891. 273.; *Markó* 35.

[6] *Négyesy* 77—8.; — *L—D:* Rákóczi Erzsébet és Z. M. Száz 1901. 359—60.; *Clauser M.*: A Zrínyiász sorsa. Bp. 1934. 8—14. *Alszeghy Zs.*: A XVII. század lírája. ItK 1935. 142, 245, 251.

műve mégsem alapított iskolát. A halála utáni évtizedekben a líra élte egyik virágkorát, a kor viszonyai nem kedveztek a nagy-epika számára. De a *Szigeti veszedelem* gazdag eszmeiségének és zseniális művészi kivitelezésének a megértésére amúgy is csak jóval később érlelődtek meg a feltételek. A nemesség ízlése csak a Gyöngyösi színvonaláig ért fel.

Zrínyire és Gyöngyösire mélységesen érvényes Bjelinszkijnek a kétféle történeti személyről tett megállapítása: Egyesek, írja, „munkájukkal új korszakot teremtenek, a jövő számára munkálkodnak, mások a jelenben és a jelennek dolgoznak. Az első csoporthoz tartozókat nem ismerik el, nem értik meg, nem értékelik, sőt gyakran üldözik és gyűlölik is kortársaik, csak a jövőben dicsőítik őket, mikor már csontjaik a sírban porladnak; a második csoporthoz tartozók mindig dédelgetettjei és hatalmaskodói saját koruknak, de csak életükben tisztelik és magasztalják őket, csak életükben ilyen szerencsések, haláluk után pedig korántsincs ilyen jelentőségük, sőt néha maguk is tulélik saját dicsőségüket. Kétségtelenül az első csoporthoz tartozók elébbvalók, mint az utóbbiak, mert nagyok és zseniálisak, míg az utóbbiak csak határozott és kiváló tehetségek. Az előbbiek, ha irodalmi területen munkálkodnak, örök és halhatatlan alkotásokat hagynak az utókorra; az utóbbiak pedig kortársaik számára írnak, műveik a jövő nemzedék számára nem nélkülözhetetlenek, csak történelmi jelentőségük van, mint egy bizonyos korszak emlékműveinek."[7]

Igaz, hogy Gyöngyösi dicsősége nem szűnt meg halálával, hanem még egy egész évszázadig fennállt, s még 1788-ban is azt írta róla egyik rajongója, hogy „A magyar poézis vélle született volt, Vélle élt, virágzott, de vélle meg is holt."[8] Ennek azonban az az oka, hogy a jórészt éppen Zrínyivel meginduló nemzeti irányú fejlődés a Rákóczi-szabadságharc bukásával derékbatört; vereséget szenvedett a bátrak, a hősök nemzedéke, és a gyávák, a megalkuvók, az árulók léptek előtérbe. A XVIII. század — bár

[7] Idézve: Irodalomtudományi Értesítő 1952. 1. sz. 4.

[8] Kovásznai Sándor Gyöngyösit üdvözlő verséből. Marosvásárhelyi Teleki-kvtár 309. sz. kézirat. Vö. még: Z. M. költői művei. Bp. 1906. VII.

a *Szigeti veszedelem* ismeretéről ekkor is számos adat tanúskodik[9] — nemcsak a zseniális költőt nem fogadta be, de a nagy hazafit is megtagadta. Pedig a XVIII. században megnőtt a történeti érdeklődés, határozott törekvések indultak meg a magyar történelem részletes feltárására, de a jobbára jezsuiták által művelt történetírás a költő Zrínyivel nem tudott mit kezdeni. Ősét sokat magasztalták, iskoladrámákban, költeményekben is népszerűsítették,[10] mert őt ki lehetett kiáltani az egyház és a császár bajnokának, de mikor egy papi szerző, Kollárics Joákim az eposz első énekét fel akarja használni egyik műve előhangjaként, akkor már kénytelen kiegészíteni a magyaroknak Isten szájába adott bűnlajstromát olyan sorokkal, mint „Külső vallásnak is ád audientiát" vagy „Papnak, szerzetesnek kevés tekéntete".[11]

A politikai és irodalmi Zrínyi-hagyomány tehát a XVIII. században egyelőre negatív formában kapcsolódott össze: egyik sem kellett. A század végén kibontakozó új nemzeti mozgalom viszont már mindkettőt magasra emelte, Zrínyi neve a politikai és az irodalmi haladásnak egyaránt zászlajává lett. A felvilágosodás írói egyre nagyobb érdeklődéssel fordulnak feléje és megindul a harc művei kiadásáért.[12] Aranka György 1785-ben az *Áfium* olvasásakor még panaszosan jegyzi fel: „A jó nagy szivü igaz hazafi, mely hiába dolgozott! Senki nem is esméri, nem olvassa"[13] —, de 1790-ben, a nemzeti mozgalomnak ebben a fontos évében már újra megjelenik a *Török áfium*. És lassan elindult diadalútjára a *Szigeti veszedelem* is. Egyszerre féltett kincscsé válnak az *Adriai tengernek Syrenája* példányai, a sárospataki és debreceni diákok kéziratos másolatokat készítenek róla maguk-

[9] *Clauser*: i. m. 8, 14—5; *Kerekes Á*.: A Zrínyiász életéhez. It 1934. 102.; *Varga I*.: A Szádeczky-Miscellania. Bp. 1955.; *Szauder J*. hívta fel a figyelmemet arra, hogy Faludi egy helyen a Sz. V. II, 32—35. szakasza alapján közöl egy lóleírást. (Toldy-kiadás 121.)

[10] *Clauser*: i. m. 17—8.

[11] P. Kollárics Joákim: Keresztyén világi intések. Pest 1766. Verses elöljáró beszédére *Szauder J*. hívta fel figyelmemet.

[12] A korábbi szakirodalmat is összefoglalja: *Clauser*: i. m. 22—34. (az alábbiakban főleg e tanulmány adatait használom fel); *Clauser*: Gáti István a Zrínyiászról. It 1935. 72.; *Waldapfel J*.: A pesti Ephemerides megszűnése. ItK 1937. 67.

[13] Kolozsvári volt kat. liceum kvt. Aranka gyűjt. V, 9. sz. kézirat.

nak. Ráday Gedeon még nyelvi és verselési okok miatt az eposz átdolgozásával kísérletezik, nagy tanítványa azonban már szilárdan az „originál" kiadása mellett foglal állást. Kazinczy húsz éven át készült az eposz kiadására és büszkén írta: „enyém lesz az öröm, hogy a régibb kornak is legjobb poétáját én adám ki." Csokonai, mikor 1799-ben bejárta „ennek a dicsőséges magyar epopeiának scénáját", szintén ihletet nyert kiadására. Mégis, csak csonkultan jelenhetett meg: a cenzúra törölte a VI. ének németellenes strófáit. Ezeket Kazinczy levelekben terjesztette. Egyre többen ismerik fel az eposz rendkívüli esztétikai értékeit. Ráday Gedeon elismerő véleményét továbbfejlesztve Földi János már Milton, Voltaire és Klopstock elé helyezi a *Szigeti veszedelme*-t, mely „ekkoráig legelsőbb, legbővebb, legméltóságosabb és legdicsőségesebb munka a Magyar Helikonon."[14] Kazinczy pedig több műve ismeretében már Zrínyi sokoldalúságát ragadja meg: „nagy volt közöttünk mint Polgár, nagy mint katona, nagy mint Poéta és mint Prosaista."[15]

A Martinovics-mozgalom bukása után, amikor a nyelvújítás és az irodalmi haladás a polgárosodásért vívott harc főformája lett: a Zrínyi művészi nagyságának elismertetéséért vívott küzdelem politikai jelentőségűvé vált. Csokonai és Kazinczy és utánuk Kölcsey világosan felismerték, hogy Zrínyiben nagy szövetségesükre, elődjükre találtak. Gyöngyösi a maradiság jelszava lett, és a haladás erői diadalra juttatták a *Szigeti veszedelem* költőjét. Pedig ekkor még korántsem látták tisztán Zrínyi költői nagyságát, még Kölcsey is úgy véli Berzsenyi-bírálatában, hogy „a Syrenának minden fordulataiban, sőt minden soraiban" Tasso nyomait leljük fel. Azt azonban jól tudták, hogy az újabb magyar epika biztos fundamentuma csak a *Szigeti veszedelem* lehet: Vörösmarty és Arany jórészt innen tanulták az epikai ábrázolás művészetét.

A XVIII. század végén kibontakozó hazafias mozgalmakban a Zrínyi név általános kultusza fejlődik ki. A Zrínyi szó a múlt dicsőségének, a magyar nép szenvedéseinek, az idegen hódítókkal vívott harcoknak a szimbólumává válik. Sokszor nehéz eldönteni,

[14] *Fenyő I.*: Földi János a honfoglalási eposz szükségességéről. ItK 1957, 406.

[15] *Kosjár M.*: Kazinczy elfelejtett Zrínyi-értékelése. ItK 1959. 515—7.

hogy a szigeti védőről, a vértanúról, a hős asszonyról vagy a költő-hadvezérről van-e szó. A középponti helyet a család nagyjai között azonban vitathatatlanul a költő foglalja már el. Legnagyobb reformkori költőink, Kölcsey és Vörösmarty az ő személyét idézik, amikor a hősi múlthoz méltó tettekre akarják ösztönözni korukat. És az ő személye rejtőzik azokban a népszerű énekekben, melyek biztos történeti érzékkel a magyar nép legnagyobbjaival együtt emlegetik a Zrínyi nevet. Ilyen az „Egy hiv magyar sóhajtása 1790-ben" című vers:

Hej Bocskay, Rákócziak,
Zrinyi, Hunyadi, Báthoriak,
Bennetek volt a magyarnak
S minden igaz hazafinak
Hajdanában reménysége
Segedelme, dicsősége.

A nagy elődök nevét az országot áruló bécsi ügynökökkel állítják szembe: „Meghalt Zrinyi és Rákótzi, Támadt Eötvös és Almási, Kik árulják az országot S véle a szép szabadságot."[16]

A felvilágosodás és reformkor Zrínyi kultusza a 48-as forradalomba, a szabadságharcba torkollott. A forradalmárok nem a múlt idézésével, hanem a jelen harcaival törődtek, s így viszonylag kevés adat van a Zrínyi-hagyományról, ez a kevés viszont annál jelentősebb. Az *Áfium* inspiráló hatását figyelhetjük meg Kossuth 1848. július 11-én elmondott híres beszédében[17] s a forradalom egyik hősének köszönhetjük az első Zrínyi-életrajzot. Nem sokkal a forradalom előtt írta meg Vasvári Pál az első könyvet Zrínyiről. És ez az első — sajnos több mint száz évig kiadatlanul maradt — Zrínyi életrajz sokkal helyesebb s tisztább értékelést ad életéről és életművéről, mint a későbbi tudományos monográfiák bármelyike. Felismerte Vasvári, hogy „ő nem egyedül a török ellen küzdött, hanem a magyar hazát védelmezte, és ezt védelmezte török, tatár vagy német ellen, az neki mindegy volt.

[16] *Thaly K.*: Adalékok . . . Pest 1872. I, XXI. *Écsy Ö. I.*: A XVII. század kisebb verselőinek munkássága. Csurgó 1933. 115.; *Varga I.*: A kuruc költészet hitelessége. ItK 1936. 44.; *Kálmány L.*: Történeti énekek és katonadalok. Bp. 1952. 222—7. Vö. még OSzK Pasquinus Sub generalibus (Fol. Hung, 129.) c. kézirata II. 18. lapját és a Kolozsvári Egyetemi Kvt. „Bentzédi György énekeskönyvé"-t (3017. sz.).

[17] Vö. *Bán I.* bírálatát ItK 1954. 359.

Aki Magyarhont bántotta, az Zrínyinek mind ellensége volt!"[18] Zrínyi tevékenységének Habsburg-ellenes vonásai Vasvári könyvében teljesebben össze vannak állítva, mint a későbbi történeti tanulmányokban. Alakjában annak a hősnek a típusát rajzolta meg, amelyre a készülő forradalomnak szüksége lesz. A tántoríthatatlan helytállást, az áldozatvállalást emelte ki legnagyobb erényeként: „Oly elszántsággal birt e férfiu, hogyha körülötte mindenki elhullott, mindenki elvérzett volna: ő egymaga kész volt vállain tartani a roskatag hon düledező épületét, mint egykor Atlas tartá a roppant ég ivét."[19] A cenzúra világában Vasvári nem gondolhatott könyve kiadására, a forradalom napjaiban azonban előszót írt eléje és kinyomtatását tervezte, de erre sajnos nem került sor: a kéziratot Windischgrätz csapatai a nyomdában találták és elkobozták.

Vasvári könyve a forradalom irodalmának egyik fontos terméke lett volna, ha megjelenik. Művének azonban így is volt hatása: barátai kéziratban is olvashatták s olvasnia kellett Petőfinek is. Petőfi nevét nem szokták megemlíteni a Zrínyi-hagyomány számbavételekor, pedig az „Egy gondolat bánt engemet" fogantatásába talán belejátszottak Farkasich messziről jövő búcsúszavai, és több más versében is ott lüktetnek hazafias költészetünk Zrínyi alkotta képzetei. De elsősorban azért illeti meg oly előkelő hely a Zrínyi-hagyomány történetében, mert a legnagyobbat ő mondta Zrínyiről. A forradalom válságos napjaiban, 1848 augusztusában, amikor a vészharangot kongatja meg *A nemzethez* soraiban, Zrínyiben látja meg azt az embert, akit példaként állíthat népe elé:

Legyen minden ember olyan, mintha
Zrinyi Miklós unokája volna
Harcoljon ugy minden ember, mintha
Egyedül rá támaszkodnék honja![20]

Ezek a sorok Vasvári előbb idézett mondatára utalnak, a Vasvári által megrajzolt Zrínyi-kép lebegett Petőfi szeme előtt. És a Zrínyi név hamarosan újra felcsendült a csaták zajában: a Zrínyi-ezred katonái is ott rohamoztak a 48-as harcmezőkön.

[18] Idézett kiadás 68.
[19] Idézett kiadás 37.
[20] Petőfi Összes Művei (Bp. 1951.) III, 98.

A forradalom bukásával elnémult a Zrínyi-hagyomány forradalmi ága. A 48-as nemzedék egyik nagy alakja azonban éppen a szabadságharc utáni években lát hozzá Zrínyi remekművének mélyreható elemzéséhez. Arany János klasszikus tanulmánya mutatta meg első ízben Zrínyi eredeti költői nagyságát, s emelte őt végérvényesen a magyar irodalom legnagyobbjainak sorába. A *Szigeti veszedelem* költői rangját híven határozta meg ezekkel a szavakkal: „Ott áll zordon fenségében; arra nézve, ami benne jeles, nagyszerű: nem követve, meg nem haladva, utól nem érve senkitől."[21]

A szabadságharc bukása határkő a politikai Zrínyi-hagyomány történetében: a század második felében megkezdődött Zrínyi átfestése a katolicizmus és a Habsburg-király bajnokává. Amit nem mert megtenni a XVIII. század jezsuitizmusa, megkísérelte a kiegyezés korának hivatalos történetírása. Hasonlóképpen határkő Arany tanulmánya is az irodalmi hagyomány tekintetében. Arany kezén Zrínyi még élő anyag volt, az utána kifejlődött hatalmas Zrínyi filológia azonban halottá merevítette. A hatalmas Zrínyi-irodalom kiváló eredményeket hozott, a részletproblémák egész sorát tisztázta, és nem egy terméke időtálló elvi eredményeket mutat fel. A polgári irodalomtudomány azonban nemcsak elhelyezte Zrínyit a magyar költészet pantheonjában, de be is zárta oda. A *Szigeti veszedelem* a hazafiság, a nemes emberi érzések, a magasrendű erkölcsiség forrásából a szakemberek filológiai érdeklődésének kizárólagos tárgya lett, az iskolában pedig unalmasan tanított, elriasztó kötelező olvasmány.

Zrínyi, aki a hazának szentelte minden erejét, talán sohasem volt olyan távol népétől, mint ezekben az évtizedekben. Születésének 300 éves jubileumát csak a hivatalos Magyarország ünnepelte dagályos frázisokkal, és a reakció igyekezett cégért faragni nevéből. A Horthy-rendszer egyenesen saját igazolására akarta felhasználni hősi emlékét. A *Napkelet* cikkírója például azért követeli a *Szigeti veszedelem* fokozott népszerűsítését, mert abban — a *János vitéz*-zel és a *Toldi*-val ellentétben — „a különböző társadalmi osztályok nincsenek egymással szembeállítva", hanem mindenki „a maga képességeinek megfelelő helyen — csakis ott! — harcol a területi integritásért."[22] Egy másik kiadvány

[21] Arany Összes Művei (Bp. 1883.) V, 209.
[22] Napkelet 1927. 960.

pedig, amely az iskolai oktatók számára segédkönyvnek készült, a *Szigeti veszedelem* fő eszméjeként az „irredentát" nevezi meg.[23] A Szovjetunió ellen rablóháborút folytató Horthy-hadsereg is nemegyszer kérkedett Zrínyi tiszta nevével, szerette volna őt elődjének tekinteni.

Zrínyi azonban másra tanított, s tanításainak egyetlen jogos örököse van: a nép Magyarországa. A dolgozók hazájában kelt új életre Rákóczi és Kölcsey, Petőfi és Arany Zrínyi Miklósa. Most jutott el első ízben az egész néphez, most válik a nép közkincsévé. Új kiadások egész sora teszi hozzáférhetővé a legnagyobb magyar eposz szerzőjének, a politikai elmélet és a hadtudomány első magyar klasszikusának a műveit. S ezekből az írásokból, kötetekből ma is tisztán szól a nagy művész, a nagy politikus, a nagy ember szava.

Ő nyitotta meg a nemzet ébresztőinek a sorát. Sokat és sokszor írt a hazáról, de nem azért, hogy ünnepeltesse nemzetét, vagy hogy búsuljon sorsa felett. Nemcsak a nagy érzelmek hazafisága az övé, hanem elsősorban a tetteké. A küzdelem erkölcsét vallotta és tanította. A támadások embere, nem a megállásé, gyűlölte az egy helyben topogást. Ha elbukott, újra támadott. Őrá is érvényes, amit Mátyásról mondott: „élete merő bátorság és minden gondolatja vitézség."

[23] *Várady Z.*: Z. M. — Gyöngyösi István és a magyaros iskola. Bp. 1942. 4.

UTÓSZÓ A MÁSODIK KIADÁSHOZ

Az 1954-ben megjelent első kiadás átdolgozásánál egyrészt arra törekedtem, hogy helyesbítsem azokat a tévedéseket, melyek a kritikák (ItK 1954. 353—9.; Száz 1954. 666—8.; I. OK IX, 391—401.), az újabb szakirodalom, valamint saját kutatásaim fényében nyilvánvalókká váltak, másrészt hogy beépítsem munkámba az elmúlt tíz év kutatásainak eredményeit, az újabb tudományos munkák által felvetett szempontokat, az újonnan feltárt adatokat. Ennek során — különösen a könyv koncepciójának helyenkénti módosításakor — támaszkodtam *Reneszánsz és barokk* (Bp. 1961.) című könyvemre, erre a jegyzetek külön sehol sem utalnak. Az első kiadásban Zrínyi életének és műveinek a tárgyalását egy részletesebb, a XVI—XVII. század történelmi és irodalomtörténeti problémáit összefoglaló bevezető rész előzte meg; az új kiadásból ez — részben mert elavult, részben mert nélkülözhető — kimaradt.

1954-ben nem állt még rendelkezésre olyan szövegkiadás, mely Zrínyi összes műveit, beleértve leveleit is, együttesen magában foglalta volna. A Zrínyi műveire vonatkozó hivatkozások ezért különböző kiadásokat idéztek. Ehelyett most egységesen a *Zrínyi Miklós összes művei* 1—2. (Szépirodalmi Kiadó 1958.) című, eddig legteljesebb kiadásra (az 1. kötetet K. T., a 2-at Csapodi Csaba és K. T. rendezte sajtó alá) vonatkozik minden utalás. A Zrínyi műveire való hivatkozások nem a jegyzetekben, hanem magában a szövegben olvashatók zárójelben. A verses műveknél az ének, illetve strófa száma; a *Vitéz hadnagy* esetében a megfelelő discursus, aforizma vagy centuria sorszáma; a leveleknél pedig az említett kiadás 2. kötete által alkalmazott számozás teszi

lehetővé a megfelelő hely kikeresését. Az önállóbb egységekre nem tagolt *Tábori kis trakta,* a *Mátyás-elmélkedések* és a *Török áfium* esetében pedig az 1958. évi kiadás I. kötetének lapszáma adja meg a szövegrész lelőhelyét.

MIKLÓS (NICOLAS) ZRÍNYI (1620—1664)

par TIBOR KLANICZAY

RÉSUMÉ

Nicolas Zrínyi compte parmi les talents universels, les personnages les plus complexes de l'histoire littéraire et de l'histoire tout court de la Hongrie. Il fut à la fois un éminent homme politique, l'auteur du premier poème héroïque hongrois (: Szigeti veszedelem — Le Désastre de Sziget), inégalé jusqu'à nos jours, fondateur de la science militaire de Hongrie, le plus important théoricien politique des anciennes époques et premier maître du journalisme patriotique dans son pays. Par sa vie comme par ses activités multiples, il appartient à l'histoire parallèle de deux nations, la croate et la hongroise; sa famille est, en effet, d'origine croate mais joue, un siècle avant sa naissance déjà, un rôle de première importance dans l'histoire hongroise; quant à lui-même, il a écrit toutes ses oeuvres littéraires et politiques en hongrois (: une partie de ses lettres et de ses libelles a été conçue en latin), mais sa grande épopée remonte, pour une part importante, à des antécédents croates et fut traduite par son frère cadet Péter dans cette dernière langue; il se dit et hongrois et croate; pendant plus de quinze ans, il est le plus haut dignitaire de la Croatie, ban croate et, simultanément, le premier animateur de la nation hongroise, le représentant vibrant et suggestif des aspirations de ce peuple. Malgré cette complexité, tant sa vie que son oeuvre constituent un tout uni et homogène; véritable enfant de l'âge baroque, il impose de l'ordre et de l'unité à la complexité multiforme et, en s'adaptant aux conditions sans cesse changeantes de son époque, se fixe tantôt un but, tantôt un autre, en tâchant de les réaliser par des moyens également variés; et pourtant, toute cette activité multiple est subordonnée à un objectif unique: oeuvrer au relèvement de la nation hongroise. Or, cette tâche était, à son époque, plus ardue et plus compliquée peut-être que jamais; le territoire du pays est démembré en trois parties, presque la moitié se trouvant, depuis un siècle, sous l'occupation turque, les régions orientales ayant constitué la principauté hongroise autonome de Transylvanie, et le royaume de Hongrie proprement dit étant limité aux zones frontalières du nord et de l'ouest. Et, le trône étant occupé, depuis le début du XVIème siècle, toujours par un membre de la maison des Habsbourg, cette Hongrie mutilée court, elle aussi, le danger d'être privée des restes de son indépendance et réduite au rang d'une province de la monarchie absolutiste des Habsbourg. C'est dans de telles conditions que

Zrínyi se charge de prendre en main l'initiative et la direction du mouvement mené pour l'unification et l'indépendance de son pays. Il ne lui était pas donné de voir triompher la cause à laquelle il consacrait toutes ses forces, — sa mort précoce, entre autres, ne le lui permit pas — mais toutes ses idées furent justifiées plus tard par l'évolution historique.

L'auteur du présent ouvrage a l'intention de montrer avant tout cette unité d'une vie et d'un oeuvre également complexes. C'est pourquoi il s'est vu obligé de tenir compte de tous les domaines multiples dans lesquels ce grand poète, homme politique et chef de guerre déployait ses talents et de synthétiser, selon une conception unique, les recherches littéraires, stratégiques et historiques relatives au personnage de Zrínyi. Mais, quant à son caractère, l'ouvrage présent relève cependant surtout de l'histoire littéraire, et ceci non seulement à cause du fait que l'auteur s'est spécialisé dans cette discipline, mais aussi parce que ce sont les oeuvres de Zrínyi qui nous fournissent le matériel le plus riche et le plus important sur lui, à condition, bien sûr, d'être analysé et étudié de manière approfondie. Si les conditions historiques malheureuses l'ont, en effet, empêché de mener à bien ses actions politiques ou militaires, ses oeuvres littéraires, ses brochures et sa correspondance politique nous révèlent, dans toute leur richesse et pureté, les idées, les projets géniaux, et l'art impérissable de ce puissant personnage. Certes, l'auteur de la présente étude a puisé dans des sources inconnues jusqu'ici et fait valoir de nouvelles vues concernant la vie et les activités politiques de Zrínyi aussi, mais la majeure partie de ses recherches inédites se rattachent à l'examen des oeuvres, notamment à l'histoire de leur naissance, aux sources utilisées par Zrínyi, aux rapports qui lient ces ouvrages à des littératures étrangères mais, avant tout, à la juste interprétation du contenu et à l'appréciation de la forme artistique de ces oeuvres. L'actualité d'une monographie qui se donne pour but de traiter de manière synthétique de toute la vie et oeuvre de Zrínyi, se base non seulement sur le fait que les résultats concrets des nouvelles recherches sont fort nombreux et que l'auteur applique la méthode marxiste à son sujet, mais aussi sur la circonstance que l'unique biographie et monographie détaillée sur Zrínyi (Széchy, Károly: Gróf Zrínyi Miklós. I.—V.) (Le comte Nicolas de Zrínyi, vol. I—V, en hongrois) (Budapest 1896—1902) date d'une bonne soixantaine d'années et qu'elle est, à cause de sa conception et méthode positiviste, surtout à la lumière de la récente littérature extrêmement riche sur Zrínyi et des données et faits découverts depuis, fort surannée et désuète. Après l'ouvrage de Széchy, il n'y avait qu'un seul, celui de Sándor Sík, à traiter le sujet avec l'exigence de donner de Zrínyi une image complète et synthétique (Miklós Zrínyi, Budapest [1940], en hongrois). Cependant, cet ouvrage, d'ailleurs très riche en idées et saisissant encore de nos jours, est plutôt un essai quelque peu volumineux qu'une monographie scientifique détaillée et, par là, incapable de remplacer cette dernière dont l'absence se fait de plus en plus sentir.

*

Après le chapitre introductif de la monographie, résumant brièvement l'histoire de la famille Zrínyi, le premier chapitre qui entre dans le sujet proprement dit contient la description de la jeunesse de Zrínyi, jusqu'à sa vingt-cinquième année, c'est-à-dire jusqu'à la composition de sa plus grande oeuvre littéraire, *Le Désastre de Sziget*. L'époque de la naissance et de l'instruction de Nicolas Zrínyi coincide avec les années de la formation du baroque en Hongrie. La littérature et la civilisation baroques s'y déployèrent, sur la base de la contre-réformation, conduite par les jésuites, ainsi que des intérêts, et des exigences des grands seigneurs latifundistes de la Hongrie occidentale, au cours des quarante premières années du XVIIème siècle. Au début de ce siècle, c'est encore la riche culture de la Renaissance tardive, protestante et courtoise, la littérature et les beaux-arts maniéristes qui connaissent une prosperité en Hongrie; ce sont elles qui seront successivement relevées pendant les trente ou quarante annèes suivantes, par le baroque. Un rôle de premier ordre revenait dans ce processus au cardinal Péter Pázmány, chef de file de la contre-réformation et premier grand écrivain du baroque en Hongrie, ainsi qu'au palatin Miklós Eszterházy, premier grand mécène de la civilisation courtoise baroque. Le jeune Miklós Zrínyi, issu d'une des plus grandes familles d'aristocrates du pays, passait l'enfance et l'adolescence au milieu de ce monde catholique, aristocratique et baroque en formation. Devenu orphelin à bas âge, il eut pour tuteur le cardinal Péter Pázmány; plus tard, au temps de sa jeunesse, il fréquenta souvent la cour du palatin Miklós Eszterházy. Ce chapitre de l'ouvrage expose de manière détaillée les données relatives à l'éducation scolaire et au voyage d'études de Zrínyi fait en Italie, pour relater ensuite les efforts qu'il entreprit pour remettre en état ses propriétés et grossir sa fortune. Ses propriétés étaient situées d'une part en Croatie et, de l'autre, dans le coin sud-occidental de la Hongrie, la Muraköz, territoire limité par les rivières Mura et Drave. Le centre de cette région, le château fort de Csáktornya (aujourd'hui Čakovec, en Yougoslavie), était le domicile du poète. Là, ses terres étant contiguës aux territoires occupés par les Turcs, il dut, même en temps de paix, défendre ses villages et ses fermes l'arme à la main. Cette lutte incessante pour défendre les frontières lui permit non seulement d'acquérir des expériences militaires, mais contribua aussi à élargir ses vues politiques. Le pouvoir de Vienne avait, occupé qu'il était de la Guerre de Trente Ans, tout intérêt à ce que de nouveaux conflits ne l'opposent à la Turquie aussi, il restait donc sans rien faire pour empêcher les incursions pillardes des Turcs, le long de la frontière. Lorsque Zrínyi et d'autres grands seigneurs entreprirent des mesures de défense et des représailles énergiques contre les lâches agressions turques, ils provoquaient autant de menaces et d'interventions diplomatiques de la part de la Porte ottomane qui, de leur tour, amenaient Vienne à réprimander les seigneurs hongrois en lutte contre les Turcs et à leur interdire de telles actions. Qui plus est, lorsque l'offensive suédoise créa, en 1640, une situation de crise pour les Habsbourg, Zrínyi et d'autres seigneurs furent dépêchés, avec toutes leurs forces armées disponibles, au théâtre des opérations militaires en Silésie. Et lorsque le prince de Transylvanie,

Georges Ier Rákóczi, allié à la Suède, attaqua les Habsbourg, Zrínyi, au lieu de se battre contre le véritable ennemi séculaire, la Turquie, se vit obligé de mener la guerre contre ses compatriotes, les soldats hongrois du prince de Transylvanie. Tout cela contribuait à l'amener à la conviction que la conception traditionnelle des États hongrois, selon laquelle on devait attendre la défense efficace contre l'agresseur turc et le refoulement de ce dernier du sol de la Hongrie uniquement ou surtout de l'initiative et de l'aide de l'empereur Habsbourg, était foncièrement erronée. D'autre part, ses études historiques, et ses connaissances politiques internationales permirent à Zrínyi de discerner le fait que la puissance de l'empire turc était déjà compromise et que la possibilité d'une libération des territoires hongrois occupés par celui-ci était déjà donnée. C'est ainsi que, vers 1645, son programme politique essentiel prit corps: au lieu de la lutte fratricide entre Hongrois, union nationale entre les deux parties, arrachées l'une de l'autre, du pays, et expulsion du Turc moyennantles propres forces du pays avant tout. C'est cette conception qu'il exprima, sous une forme hautement artistique, dans son épopée, *Le Désastre de Sziget*.

Les quelques années entre 1640 et 1645 parachèvent la maturation poétique de Miklós Zrínyi. Quelques idylles amoureuses écrites par lui et adressées pour la plupart à Eusébie Draskovich, devenue plus tard son épouse, nous sont restées de cette période. Elles peuvent être considerées comme les premiers produits baroques, dans l'évolution de la poésie amoureuse courtoise, florissante en Hongrie depuis la seconde moitié du XVIème siècle. Les poésies de Zrínyi constituent un alliage heureux de la tradition héritée du grand poète hongrois de la Renaissance, le pétrarquiste Bálint Balassi, et de l'influence fertile des poètes du baroque italien, de Marino avant tout. Par ces idylles amoureuses, Zrínyi devint le fondateur de la poésie profane baroque en Hongrie; il unit fort bien les résultats du style poétique baroque florissant à l'étranger, aux couleurs locales hongroises, aux images et expériences prises de la vie des chasseurs des forêts riveraines de la Drave et des champs du Muraköz. Les idylles n'atteignent certes pas l'harmonie artistique, et la parfaite élégance de la forme, caractéristiques de la poésie de Bálint Balassi; mais le talent de Zrínyi est manifeste, surtout quand il s'agit d'exprimer des états d'âme compliqués, des sentiment intimes et, encore plus, des passions déchaînées ou la force. Ces qualités de sa poésie amoureuse laissent entrevoir déjà les principales vertus du futur grand poète épique.

Zrínyi conçut son oeuvre principale, l'épopée intitulée *Le Désastre de Sziget*, pendant l'hiver de 1645—1646. Le sujet en est la défense héroïque de Szigetvár, place forte des confins méridionaux de la Hongrie, contre les Turcs en surnombre, en 1566, conduite par l'arrière-grand-père et homonyme du poète. Deux chapitres de la monographie sont consacré à cette épopée, l'un contenant la génèse de l'oeuvre et l'autre son analyse. La génèse du *Désastre de Sziget* exige d'être traitée à part car l'épopée de Zrínyi semble, à la première vue, surgir du néant, sans aucun antécédent dans la littérature hongroise. En effet, elle constitue à la fois la

première épopée héroïque hongroise et la première création poétique baroque de grande envergure, possédant une valeur classique. Il n'était donc que très naturel de recourir à une hypothèse expliquant la naissance du *Désastre de Sziget* avant tout par l'influence littéraire étrangère surtout par l'influence de la littérature épique italienne, bien connue et richement exploitée de Zrínyi. A côté de la tradition des épopées antiques, les oeuvres du Tasse et de Marino sont incontestablement fort importants dans la formation du poème de Zrínyi. Mais cette influence, à elle seule, aurait été nettement insuffisante pour aboutir à la création d'un tel chef-d'oeuvre. C'est pourquoi l'auteur de la présente monographie traite de manière détaillée tous les facteurs susceptibles d'être considérés comme antécédents de l'épopée de Zrínyi dans la littérature hongroise. Ainsi, il démontre que les produits de la poésie épique hongroise de la période précédente, les soi-disant »chants historiques«, plutôt primitifs, certes, contenaient cependant de nombreux éléments poétiques, des solutions relatives à la composition, des moyens stylaires et linguistiques qui ont pu être repris et utilisés par Zrínyi dans la rédaction de son oeuvre importante. L'idée centrale de l'épopée remonte, elle aussi, à des auteurs du XVIème siècle: elle consiste dans la conception traditionnelle du ravage des Turcs, fléau envoyé par la volonté divine pour punir le peuple hongrois corrompu et dégénéré. Quant au sujet proprement dit, il a également des antécédents importants: le siège de Szigetvár en 1566 a déjà fourni le thème à'un nombre considérable de poèmes hongrois et surtout croates, ainsi qu'à plusieurs ouvrages historiques, conçus avec beaucoup d'ambition par des auteurs humanistes, en latin. (Oeuvres de Joannes Sambucus, de Ferenc Forgách, de Miklós Istvánffy). Ces rapports attribuaient à cet événement, certes, important, mais loin d'être décisif dans la guerre turco-hongroise, une portée de plus en plus grande. Les conditions historiques et les événements survenus depuis le combat de Szigetvár ont amené les contemporains et surtout leurs descendants à considérer ce siège et l'exploit du capitaine Miklós Zrínyi comme un tournant décisif non seulement de l'histoire de la Hongrie, mais aussi de la lutte universelle et acharnée entre le Turc infidèle et la chrétienté toute entière. Malgré le fait que la forteresse finit par être prise et son héros y trouva la mort, les chroniques et les'historiens se mirent à apprécier la bataille comme une victoire retentissante qui inaugura la déchéance irrémédiable du pouvoir des Turcs. Zrínyi, le poète, hérita donc le sujet sous cette forme, excellente à une adaptation épique. Entre les problèmes, ayant trait à l'origine de l'épopée, l'auteur de la monographie examine minutieusement la relation de Zrínyi à ses sources historiques. C'est étonnant de voir la sollicitude avec laquelle Zrínyi s'efforce d'assurer à chaque épisode et à chacun des personnages de son épopée une authenticité et un fondement historique. Digne successeur des auteurs des plus grandes épopées historiques, Zrínyi n'invente jamais les événements et les personnages du passé pour composer d'eux l'action de son oeuvre, mais il puise dans la vie et recherche les contours de l'intrigue, les traits caractéristiques des personnages dans les événements réels, ou, plus exactement, dans les souvenirs qui subsistent de ces derniers. Enfin,

la tradition populaire a également eu sa part, non négligeable, dans la formation de ce premier poème héroïque hongrois: son auteur a exploité tant l'étoffe fournie par les chants historiques croates, que certains éléments du folklore hongrois. La naissance du *Désastre de Sziget* n'est donc pas un phénomène dû au hasard et difficile à expliquer: au contraire, il constitue une conséquence logique et nécessaire des conditions sociales et politiques du XVIIème siècle et un fait littéraire qui s'insère dans l'ensemble des lois intrinsèques régissant la littérature hongroise et le processus de son évolution.

L'analyse artistique de ce chef-d'oeuvre est contenue dans le chapitre le plus volumineux de la monographie. L'auteur examine tant l'action, le sujet, la composition et la peinture des caractères de l'épopée, que son style et sa métrique. C'est de cette analyse détaillée que découle la qualification et l'appréciation de l'oeuvre en tant que véritable poème héroïque de style baroque.

Grâce à l'action de l'épopée, le poète parvient à confirmer la conception fondamentale selon laquelle le Turc a une emprise sur la Hongrie pécheresse, désunie, arriérée et faible de point de vue militaire, mais que l'ennemi fort est quand même voué à l'échec contre la poignée de défenseurs de Szigetvár qui, si peu nombreux qu'ils fussent représentent, par opposition aux péchés caractérisitiques de tous les Hongrois, les vertus les plus hautes. Cette conception n'est pas une invention ou une création originale de Zrínyi; elle fut traitée à plusieurs reprises avant lui déjà, par de nombreux auteurs humanistes; cependant, ils se sont tous avérés incapables de résoudre l'antagonisme entre les idées attachées au siège de Szigetvár d'une part, et la réalité du sujet et des événements de l'autre. Ce n'est que Zrinyi qui réussit — grâce avant tout à sa maîtrise manifestée dans le dénouement de l'action — à lui donner la pleine authenticité artistique et à suggérer que l'événement, peu important en soi, ait vraiment constitué un tournant décisif dans la vie de la nation hongroise et que la petite place forte de Szigetvár, succombant à la fin au nombre, ait réellement triomphé de l'immense armée du sultan Soliman II. Ainsi parvient-il à rendre tout aussi authentique l'enseignement qui se dégage de l'épopée, à savoir que la nation hongroise soit capable de mettre fin à la domination des conquérants turcs en Hongrie, à condition de s'unir et de s'élever, tant de point de vue moral que militaire, à la hauteur des héros de Szigetvár. C'est là l'essence du programme politique de Zrínyi, et c'est ce programme qu'il a réussi à traduire dans la langue de la poésie. Mais l'univers éthique et politique contenu par son épopée dépasse encore, et de loin, les limites de la conception politique proprement dite. A cette époque, Zrínyi connaissait déjà à fond les oeuvres de Machiavel et d'autres théoriciens de la raison d'État, il était donc pleinement conscient du fait que son programme de libération anti-turque est condamné à l'échec dans les conditions arriérées de la Hongrie féodale. C'est pourquoi il devient le propagateur fervent des idéaux de l'absolutisme. Si son épopée fait revivre les couleurs locales de la vie des confins hongrois au XVIème siècle, l'élément essentiel y est pourtant constitué par l'ambiance des batailles des armées massives

du XVIIème siècle et des passions politiques accompagnant la formation des régimes absolutistes. Dans les représentations que nous offre Zrinyi, l'unité, l'ordre, la discipline, l'art militaire organisé et le commandement à une autorité illimitée sont toujours supérieures à l'anarchie, à la division intérieure et à la faiblesse même lorsque cela équivaut à la reconnaissance de la supériorité de l'ennemi; mais aussi lorsqu'il s'ensuit la supériorité de la partie plus faible en nombre. A côté de l'antagonisme du pouvoir centralisé et de l'anarchie, une autre distinction, ne coïncidant pas toujours avec la première, peut également être discernée dans l'oeuvre de Zrínyi: il s'agit du contraste qui oppose tant les seigneurs féodaux rapineurs que les cruels despotes orientaux et leur morale inhumaine, à un idéal héroïque, chevaleresque et baroque, mais quelque peu naïf. Bien que dans le camp turc se trouvent également quelques représentants de ce dernier type, les tenants de cet idéal sont, avant tout, les défenseurs chrétiens du château fort. Il en résulte un dualisme particulier dans la représentation: celle des personnages du camp ennemi est, en général, plus réaliste, tandis que les défenseurs de la forteresse sont idéalisés par le poète. Les dirigeants turcs représentent, à quelques exceptions près, les divers types de l'homme politique conforme à son époque et proclamant la primauté de la raison d'État absolutiste, ceux de Szigetvár par contre ont pour qualité maîtresse une sorte d'héroïsme naïf et religieux. Les conclusions politiques réalistes sont prononcées, toutes, du côté turc; quant aux défenseurs de Szigetvár, ils formulent les mêmes questions de manière religieuse, avec une emphase héroïque, tout à fait étrangère aux politiciens réalistes du temps. Cette dualité s'explique par la différence de la réalité qui se cache derrière chacun des deux camps ennemis représentés par Zrínyi: l'Empire Ottoman est une monarchie réellement existante, tandis que Szigetvár n'est qu'un symbole, une sorte de préfiguration d'un régime politique et social futur, idéal qui reste encore à être créé.

L'auteur du présent ouvrage soumet à un examen particulier les éléments religieux de l'épopée, dont le mécanisme du merveilleux. Quelques chercheurs ont, dans le passé, cru découvrir une tendance de la contre-réformation dans le *Désastre de Sziget*. L'auteur de la présente monographie, en se fondant sur des données philologiques en l'analyse des parties du texte, mal interprétées auparavant, constate qu'il n'en est rien. Miklós Zrínyi, bien qu'il fut le disciple du chef de la contre-réformation hongroise Péter Pázmány et du palatin Eszterházy, dont la politique à l'égard des protestants était la plus intolérante, ne prit pas partie pour la cause de la contre-réformation; tout au contraire, il condamne de manière catégorique les querelles confessionnelles. Cette attitude est la conséquence logique de sa conception politique nationale: plus de la moitié de la nation hongroise appartenait, à l'époque, aux confessions protestantes et Zrínyi prônait précisément l'union des catholiques et des protestants contre les Turcs. Plus tard, dans ses écrits politiques cette conviction sera développée en une attitude de tolérance, tout à fait inhabituelle à l'époque ce qui le conduit à une opposition politique déclarée contre le clergé catholique. Les germes de ce développement ultérieur peuvent déjà être retrouvés dans son épopée, bien que le poète s'y révèle croyant

catholique et le demeurera jusqu'à la fin de ses jours. Cette circonstance détermine, dans une certaine mesure, le caractère et la fonction de l'élément merveilleux dans l'épopée. Le cadre merveilleux est, quant à ses bases, essentiellement chrétien, mélangé, certes, de nombreux éléments de la mythologie antique. Ce mécanisme chrétien du merveilleux ne se détache pas de l'action qui se déroule sur terre et ne se transforme jamais en une sphère autonome; il n'est même pas toujours présent. Son rôle principal est d'agrandir l'action terrestre réelle, logiquement motivée et se suffisant à elle-même, en vue d'en augmenter le poids et la suggestivité. Cependant, le principal effet artistique de l'oeuvre, à savoir que nous éprouvons la lutte des héros de Szigetvár, malgré la défaite et la mort qui leur sont réservées, comme un triomphe, ce résultat est assuré non pas par une intervention réitérée de forces supra-naturelles qui soutiennent les combattants, mais bien par la maîtrise dont le poète témoigne dans le dénouement de l'action, dans la composition et la représentation de ses personnages. Le cadre merveilleux ne fait qu'augmenter, par la suggestivité et la force visionnaire, l'efficacité des intentions du poète.

La monographie soumet à une analyse serrée les personnages les plus importants de l'épopée et déchiffre le «secret» de cette invention poétique, extrêmement riche, qui permet à Zrínyi de créer, avec un minimum de moyens, des héros épiques d'une plasticité extraordinaire. Mais ce ne sont pas les héros éminents qui nous restent mémorables: l'auteur caractérise avec le même soin minutieux les personnages secondaires ou épisodiques, même ceux qui n'apparaissent qu'une seule fois; la masse anonyme est, elle aussi, dépeinte avec un art et un fini exceptionnels. La transformation des personnages, un processus parallèle à la marche de l'action, méritent une attention particulière. Il ne s'agit pas d'une évolution des héros, puisque l'épopée représente la lutte entre caractères définitivement formés et achevés. Et pourtant, les héros de Zrínyi se modifient sous nos yeux. Ceci par deux raisons: d'une part, au cours de la marche des événements, certains héros de l'épopée montrent des qualités et des traits qui nous étaient cachés ou inconnus au début et, de l'autre, les proportions, les dimensions des personnages s'accroissent sans cesse, ils suggèrent des faits de plus en plus extraordinaires, de plus en plus gigantesques à l'imagination du lecteur. Pour en donner une idée, référons-nous à l'exemple, très caractéristique, des deux principaux héros. Au début de l'épopée, le sultan Soliman II nous est présenté surtout comme un éminent homme d'État, un grand capitaine, et quelques allusions seulement nous donnent à penser que son pouvoir illimité, tant prisé par le poète, a pour base une oppression tyrannique et cruelle. Or, à mesure que l'action de l'épopée se déploie, et par suite des échecs subis en série par l'armée turque, ce sont justement les traits de caractère du cruel despote qui se révèlent à propos de Soliman II, tandis que ses qualités positives se trouvent successivement reléguées à l'arrière-plan. C'est un des plus grands monarques du monde qui part en guerre contre la petite forteresse de Szigetvár, et c'est un tyran inhumain qui tombe sous le coup d'épée du héros de la forteresse. Quant à la méthode employée par le poète pour amplifier ses personnages, l'exemple de Zrínyi, capi-

taine de la forteresse en donne une idée précise. Au début, il est représenté par l'auteur de l'épopée comme un excellent commandant du château fort, et les proportions de son personnage ne dépassent jamais les limites de la réalité. Puis, de chant en chant, sa figure s'agrandit d'une façon presqu'imperceptible mais continue, le poète lui attribue des exploits de plus en plus grands, mais en ayant soin de ne jamais dire à son propos que des choses qui restent absolument croyables, à la lumière des événements exposés précédemment. Par des transitions subtiles, à la fin de l'épopée, le héros de notre poète devient presqu'un demi-dieu mythique, sans que le lecteur ait la moindre occasion de douter de la réalité et de l'authenticité de ce qu'il vient d'apprendre.

La représentation des caractères, des personnages de l'épopée est donc étroitement liée à la composition du poème. Le tourbillonnement des événements, des combats meurtriers, en apparence chaotique, est en réalité dirigé très consciemment par une construction calculée à l'avance et projetée presque dans ses moindres détails. Pour en donner une idée, l'auteur de la monographie soumet à une analyse détaillée le chant X de l'épopée, décrivant une grande scène du siège. Au cours de l'étude du langage et du style du poème, nous voyons réfutée l'affirmation de certains chercheurs selon laquelle l'élaboration linguistique serait inférieure au niveau artistique général de l'oeuvre. Pour terminer, l'auteur résume le problème, souvent discuté, de la métrique de Zrínyi, en soulignant la richesse et la diversité extraordinaires de ses rythmes et de son art de rimer. Après avoir ainsi épuisé l'analyse du *Désastre de Sziget,* l'auteur constate qu'il s'agit là d'un chef d'oeuvre de Zrínyi, grande épopée héroïque baroque. En effet, seuls les moyens de l'art baroque lui ont rendu possible de concilier le sujet et l'intention du poète, entre lesquels la contradiction était, au début, manifeste.

Le chapitre qui suit l'analyse de l'épopée traite des événements de la vie de Zrínyi survenus jusqu'aux environs de 1650. Au début, Zrínyi entre en lice pour les fins formulées et proclamées dans son épopée, il s'efforce de convaincre tant ses contemporains que la cour de Vienne de la nécessité et possibilité d'une grande campagne contre les Turcs. S'assignant un rôle de première importance dans une telle campagne, il poursuit des études étendues dans le domaine des sciences militaires et, peu avant 1650, il conçoit, sous le titre de *Petit Traité militaire,* sa première étude relevant de l'art de la guerre. La présente monographie définit la place qui revient à cet ouvrage dans la littérature militaire européenne de l'époque. Quant à son épopée, le poète l'a fait imprimer, avec ses autres poésies, en 1651, dans le recueil intitulé *Syrène de la mer Adriatique,* au moment qu'il jugeait le plus propice à une intervention armée antiturque. Mais son projet n'a pu être réalisé puisque, précisément vers 1650, des changements politiques importants sont survenus en Hongrie et dans l'empire des Habsbourg et Zrínyi se trouva dans une situation nouvelle.

L'auteur de la monographie se propose d'esquisser les circonstances qui déterminaient, pour les dizaines d'années suivantes, tant la politique

de la cour des Habsbourg que celle de l'aristocratie hongroise et d'éclaircir, sous ces rapports, la ligne de conduite et le rôle politique de Miklós Zrínyi. Une des clefs de voute qui expliquent la situation d'alors réside dans la politique poursuivie par Vienne vis-à-vis de la Turquie. Toute cette politique est caractérisée, pendant la vie de Zrínyi et plus tard encore, jusqu'à 1680 environ, par le désir d'entretenir à tout prix la paix, et ceci malgré le fait que, la Guerre de Trente Ans une fois terminée, les Habsbourg n'avaient plus de possibilité d'expansion que vers l'Est. Cependant, la maison des Habsbourg n'avait un interêt à ce que les Turcs soient refoulés qu'à condition d'être assez forte non seulement pour vaincre le pouvoir ottomane mais aussi pour évincer les ordres hongrois de leur propre patrie „libérée". Les politiciens viennois pressentent que l'expulsion des occupants turcs du territoire hongrois détenu par eux vers 1650 ou 1660 servirait surtout les intérêts de la nation hongroise et non pas les leurs. Pour eux, le refoulement des Turcs ne sera d'actualité que lorsque la Transylvanie ainsi que l'aristocratie et la noblesse du territoire royal auront été suffisamment affaiblies et leur puissance économique et politique sensiblement réduite. La politique des Habsbourg, après la fin de la Guerre de Trente Ans, n'appuyait donc pas les aristocrates hongrois contre les Turcs mais se portait surtout ou uniquement sur l'accaparement, sous le couvert de la paix achetée à ceux-ci, des revenus des grands propriétaires fonciers hongrois. La politique de paix poursuivie vis-à-vis de la puissance ottomane apportait donc de l'eau au moulin de Vienne et l'insistance à réclamer la guerre contre les occupants obtenait ainsi une pointe anti-Habsbourg. C'est ainsi que la conception de Zrínyi put rallier en une unité organique l'attitude anti-turc et la politique anti-Habsbourg et ses plans dirigés immédiatement contre l'occupant turc pouvaient et devaient être développés en un programme de lutte pour l'indépendance nationale et combattant aussi le pouvoir autrichien.

Un mouvement politique dans ce sens s'est fait sentir non seulement chez Zrínyi, mais chez d'autres seigneurs hongrois aussi. L'aristocratie hongroise qui attendait du roi de se tourner, la Guerre de Trente Ans une fois terminée, contre l'empire turc, commençait de se sentir menacée dans ses privilèges féodaux et les immenses fortunes amassées pendant la conjoncture économique relativement favorable de la première moitié du XVIIème siècle. C'est pourquoi, vers 1650, l'aristocratie hongroise qui, jusqu'alors, fit preuve d'un loyalisme inconditionnel envers le roi Habsbourg, se scinda en deux partis, dont l'un, la tendance d'opposition conduite par le palatin Pál Pálffy, attendit un soutien efficace de Georges II Rákóczi, prince de Transylvanie. L'autre parti, aulique, groupant ceux que leurs intérêts attachaient étroitement à Vienne, avait à sa tête György Lippay, archevêque d'Esztergom. Dans une telle situation, Zrínyi devint nécessairement un des membres les plus actifs et les plus influents de la tendance d'opposition. Il était opposé, plus irréductiblement que tous ses contemporains, à la cour de Vienne, à cause de certaines circonstances, analysées d'une manière détaillée par l'auteur de la monographie. Parmi ces facteurs, outre la question hungaro-

turque, les intérêts commerciaux de Zrínyi jouaient également un rôle de première importance. Zrínyi exerçait, en effet, à travers les ports de l'Adriatique, un commerce florissant et de grande envergure avec Venise, et il était économiquement fort intéressé dans une part importante de l'exportation des bestiaux hongrois. Vienne visait par contre, dans ces années, à usurper sur le profit du commerce extérieur hongrois et cette tendance l'opposait avant tout à la famille des Zrínyi. Et lorsque Miklós Zrínyi devint, en 1649, ban de la Croatie, il dut bientôt éprouver, dans cette nouvelle qualité également, combien la politique de Vienne violait les intérêts des Ordres hongrois.

Tout en occupant, dans les questions de l'actualité politique, la même plate-forme que les autres aristocrates hongrois en opposition, Zrínyi différait pourtant radicalement d'eux quant à ses buts et au chemin à prendre pour atteindre ceux-ci. Tandis que les autres seigneurs ne dépassaient jamais les cadres d'une opposition intérieure du féodalisme et ne visaient qu'à consolider de nouveau leurs positions économiques et le pouvoir des Ordres, le projet conçu par Zrínyi était la création d'un État absolutiste s'élevant au-dessus des intérêts seigneuriaux et les négligeant même à l'occurrence. La cour de Vienne tendait, elle aussi, à un absolutisme, mais son but était un complexe absolutiste d'États représentant l'union de plusieurs peuples et de plusieurs pays où la nation hongroise, privée de toute indépendance, aurait joué un rôle subordonné. Zrinyi, par contre, voulait créer un absolutisme national hongrois, dans son pays réunifié et fort. Par cette conception, il imprima une nouvelle orientation à la politique hongroise de son temps: contre la fausse alternative de l'absolutisme des Habsbourg, et du régime des Ordres hongrois, il élabora le projet de l'absolutisme hongrois. Dans son programme il s'appuya sur la théorie politique de l'époque, et, avant tout, sur les ouvrages de Machiavel. Grâce à ses vastes connaissances historiques et politiques, il sut porter des jugements de valeur sur l'évolution de la politique internationale aussi, et en démêler les principales tendances. Avant de rédiger ses écrits politiques, il s'y préparait longuement et avec soin; sa bibliothèque et les mombreuses notes marginales de sa propre main qui se trouvent dans ses livres conservés en constituent les meilleurs témoignages. Ces notes sont étudiées minutieusement par l'auteur de la monographie qui, à leur aide, tâche de donner à cette occasion un aperçu général de l'atelier scientifique et littéraire de Zrínyi.

Au début des années 1650, la nouvelle conception absolutiste de Zrínyi, se dirigeant non seulement contre les occupants turcs mais aussi contre les Habsbourg, se trouve déjà cristallisée. Ce fait peut être prouvé avant tout par son ouvrage écrit en prose entre 1650 et 1653 et intitulé *Vaillant capitaine* (ce qui veut dire ici chef de guerre). L'auteur de la monographie consacre le chapitre suivant à l'étude de cette oeuvre d'une importance capitale. Il y éclaircit, à base de recherches nouvelles et originales, les circonstances de la naissance et, surtout, les sources de l'ouvrage. Presque dans chacun des cas, il parvient à déterminer les oeuvres de quels auteurs, italiens, français et espagnols, de la raison d'État ou de l'art militaire, qui ont servi de source à Zrínyi. En comparant

les textes de ces sources et celui de Zrínyi, on peut constater que si le texte de Zrínyi est bien proche de ceux des auteurs de doctrines politiques du XVIIème siècle, sa position théorique et éthique, sa conception générale s'appuient de Machiavel. Mais le matériel puisé dans ces sources et modèles étrangers, les principes formulés par ses maîtres sont toujours appliqués par Zrínyi à la situation politique de la Hongrie et aux problèmes posés par les luttes hungaro-turques. C'est pourquoi, dans plusieurs détails importants, Zrínyi diverge sensiblement de ses prédécesseurs étrangers et s'avère un continuateur original de la théorie de Machiavel, un adaptateur de celle-ci aux conditions de la Hongrie d'alors.

Le Vaillant capitaine est, quant à sa forme, un recueil de méditations: des discours indépendants, des aphorismes conçus à propos des oeuvres de Tacite, et des „préceptes" variés s'y succèdent. Dans les petits discours dont chacun forme un tout harmonieux, Zrínyi développe ses idées relatives à la réforme de l'armée et, avant tout, sa conception sur les qualités requises du chef d'armée, sur la bonne et la mauvaise direction stratégique. En esquissant son idéal sur le chef de guerre, il prend pour base les idées éthiques de Machiavel; ce ne sont pas les catégories chrétiennes du péché et de la vertu qu'il y emploie, mais celles, formulées par Machiavel, de la *virtù* et l'*ozio*. Un chapitre entier de l'oeuvre de Zrínyi est consacré au problème de la „fortune"; là aussi, il prend pour point de départ la *fortuna* de Machiavel, ce qui ne l'empêche cependant pas de développer son opinion personnelle, très intèressante. *Le vaillant capitaine* n'est pas seulement un ouvrage théorique fondamental mais contient aussi des directives politiques concrètes applicables à la Hongrie d'alors: derrière les problèmes militaires, on trouve toujours des allusions à leurs rapports politiques, plus exactement aux conditions politiques indispensables à la solution des questions militaires. *Le vaillant capitaine* a joué un rôle bien important dans la création de la prose hongroise théorico-scientifique aussi: alors que Péter Pázmány a élevé à une hauteur sans précédent la prose théologique et religieuse, Zrínyi, de son côté, a achevé le premier chef-d'oeuvre hongrois de la prose théorique laïque. Après la poésie lyrique baroque et l'épopée baroque, il devient donc un des pionniers de la prose baroque également. En effet, il expose les questions militaires et politiques spéciales dans une langue artistique et vive, pénétrée de passion intérieure, pleine d'élan et riche en expressions emphatiques.

Le chapitre suivant traite des événements survenus au cours des années autour 1655. À cette époque, la conviction de Zrínyi de la nécessité d'un absolutisme national s'est définitivement consolidée et il se met à entreprendre les premières démarches en vue de sa réalisation. Il est déjà, depuis la mort du palatin Pál Pálffy, le chef effectif et incontesté de l'opposition aristocratique. Mais il se rend de plus en plus compte du fait que ses projets ne peuvent être réalisés que si le mouvement peut s'appuyer sur une base sociale plus large. C'est pourquoi il établit des liaisons étroites avec la noblesse protestante qui, à cette époque, adopte une politique d'opposition de plus en plus énergique contre les Habsbourg. C'est là l'origine d'un processus fort important: Zrínyi,

représentant de la tendance catholique et aristocratique du baroque hongrois, se rapproche successivement d'une autre tendance de ce dernier, protestante et nobiliaire. Il devient même le chef généralement reconnu du mouvement de la noblesse. Le secrétaire de Zrínyi, István Vitnyédy est, lui aussi, protestant, représentant important de l'opposition anti-Habsbourg et un des hommes politiques les plus instruits et les plus actifs de son époque. Ce chapitre de la monographie fait donc connaître les détails de la formation de l'alliance entre Zrínyi et la noblesse moyenne.

D'ailleurs, à cette même époque, de 1653 à 1659, Zrinyi est fort occupé d'une autre affaire, celle de l'insurrection paysanne en Croatie. L'histoire de ce grand mouvement paysan durant six ans n'a pas encore été traité de manière systématique ni par l'historiographie croate ni par les historiens hongrois. L'auteur de la monographie n'a évidemment pas pu assumer la tâche de combler cette lacune, mais il se vit obligé d'éclaircir, à la base de recherches originales dans les archives, au moins les principaux traits du mouvement, et, bien entendu, le rôle avant tout que Zrínyi avait joué dans ces événements. Or, ce rôle est, par rapport aux choses de l'époque, fortement étonnant. En effet, c'était à lui, premier dignitaire de la Croatie, qu'incombait la tâche de réprimer la révolte paysanne et de porter aide aux propriétaires fonciers, menacés dans leurs privilèges. Et Zrínyi ne s'y est décidé qu'après une temporisation qui durait six ans entiers. La raison en est qu'il subordonnait ce problème à ses conceptions politiques générales; il reconnaissait que les paysans révoltés, luttant et résistant avec courage, pourraient jouer un rôle bien important dans les futurs combats contre les Turcs; il préférait donc de sacrifier à ce point de vue majeur les intérêts des grands propriétaires, surtout ceux du comte Imre Erdődy, serviteur fidèle des Habsbourg. Grâce aux expériences recueillies au cours de l'insurrection paysanne, Zrinyi parvenait à démêler la vérité que l'on pouvait, dans les luttes libératrices qu'il prévoyait, compter sur une nouvelle force militaire, celle du peuple, aussi et qu'il fallait même recruter la nouvelle armée avant tout dans les rangs du peuple.

Parallèlement aux efforts déployés par Zrínyi en vue d'élargir les bases de son mouvement d'indépendance et de consolider les relations clandestines qu'il entretenait avec le prince de Transylvanie, déjà à cette époque il se décida à réaliser des tâches politiques immédiates en concrètes. Il se proposait pour premier objectif d'obtenir la dignité de palatin, devenue vacante après la mort de Pál Pálffy. L'opinion publique du pays ne voyait en effet personne qui aurait pu lui disputer cet honneur. Les intrigues ourdies par Vienne et le parti aulique réussirent cependant à faire élire, à la diète de 1655, Ferenc Wesselényi, loyaliste encore à cette époque, en palatin. Zrínyi et son parti y parvinrent par contre à faire rejeter le projet de loi proclamant la dynastie des Habsbourg possesseur héréditaire du trône de la Hongrie. Zrínyi était d'autant plus décidé à défendre le principe de la royauté élective qu'il s'était proposé pour objectif ultérieur de faire élire, après la mort de Ferdinand III, Georges II Rákóczi, prince de Transylvanie, roi de Hongrie, en unissant ainsi,

sous le règne d'un roi national, les parties occidentales et orientales du pays. Zrínyi et ses partisans se promettaient beaucoup de la campagne polonaise entreprise par Georges II Rákóczi en 1657, ayant pour but de lui assurer le trône de Pologne. En effet, une fois roi de la Pologne, Rákóczi aurait eu des chances beaucoup plus grandes à obtenir la couronne hongroise.

C'est dans cette situation historique que Zrínyi se mit à écrire, en hiver 1656—1657, son suivant ouvrage en prose, intitulé *Contemplations sur la vie du roi Mathias*. Ce traité se reporte directement à ses espoirs et intentions relatifs à la création d'une royauté nationale en Hongrie. Il se propose d'y esquisser le type idéal du souverain dont le pays avait besoin dans la situation donnée, et c'est pour cela qu'il recourt au modèle de Mathias, grand roi renaissance de la Hongrie. La monographie consacre un chapitre à part à l'étude de cette oeuvre de Zrínyi; l'auteur y analyse les conditions dans lesquelles elle a été conçue et les sources et modèles employés par Miklós Zrínyi, ainsi que les antécédents hongrois; il analyse en même temps l'évolution ultérieure des idées politiques du poète et homme d'État, idées dominées par sa volonté de faire valoir, de façon conséquente, la raison d'État hongroise. Quant à sa méthode, l'étude de Zrínyi sur le roi Mathias s'apparente à l'ouvrage du Français Pierre Mathieu, historien d'Henri IV, sur le roi Louis XI. En effet, Louis XI, roi de France donna, tout comme Mathias en Hongrie, l'exemple, au XVème siècle, de la création d'une monarchie forte, indépendante et centralisée. En les actes et de Louis XI et de Mathias Corvin, on pouvait donc très bien en tirer des enseignements pratiques et formuler des thèses théoriques générales en vue de l'instauration d'une monarchie absolutiste au XVIIème siècle. C'était justement cette tâche qu'a réalisée, pour la France, Mathieu, sous la forme de commentaires attachés aux chapitres de l'ouvrage de Commines sur Louis XI et c'est ce qu'a fait Zrínyi, lui aussi, en prenant pour base l'ouvrage historique de Bonfini sur le roi Mathias. Miklós Zrínyi parcourt donc, d'après la chronique de Bonfini, les principaux événements de la vie de Mathias, en y ajoutant ses explications et appréciations. Cette méthode lui permet de prendre ouvertement position dans les questions politiques les plus importantes et, par là, délicates de son époque et d'éviter toutefois, en se limitant à une analyse historique, les dangers que comportaient ses convictions anti-Habsbourg à peine voilées. L'essai sur le roi Mathias n'est donc, au fond, que le programme d'un absolutisme national hongrois du XVIIème siècle, déguisé en ouvrage historique. Extrêmement importantes sont les constatations de Zrínyi ayant trait à l'élection du roi, aux guerres de conquêtes, et à l'activité politique du clergé. Il approuve même l'application de la violence à l'occasion de l'élection du roi, à condition qu'elle serve les intérêts de la nation; les seigneurs réfractaires doivent, comme c'était le cas sous Mathias, être réduits au silence. Zrínyi condamne, par contre les guerres de conquête, notamment celle conduite par Mathias contre les Tchèques et, surtout, les prétextes religieux invoqués par le roi pour la justifier. A ce propos, Zrínyi repousse, en principe, toute guerre de religion et toute persécution religieuse et réprouve catégoriquement l'activité

politique du clergé. En guise d'une critique des prélats complotant contre Mathias, il attaque le clergé de son époque, attaché au service de la cour de Vienne.

A peine Zrínyi eut-il terminé son étude sur le roi Mathias que l'espoir de la création du royaume national hongrois, qui paraissait pourtant si proche, s'évanouit pour longtemps. La campagne polonaise de Georges II Rákóczi échoue complètement; le prince de Transylvanie s'engage en outre dans un conflit malheureux avec la Turquie; celle-ci dirige toute une série d'incursions contre la principauté et ruine par ses pillages le petit pays, florissant jusqu'alors. Tout ceci signifie, du point de vue de la conception de Zrínyi, autant de fiascos qui l'obligent, dans cette nouvelle situation beacoup moins favorable, de réviser et d'essayer à réaliser par une autre voie ses projets antérieurs. Les années situées entre 1657 et 1660 constituent, pour lui, une période d'orientation, de renseignements, de la réappréciation d'une situation intérieure et internationale modifiée, de l'élaboration d'un nouveau programme et stratégie politiques. Le chapitre de la monographie traitant de ces questions permet à son auteur de brosser un tableau synthétique de la vie, la famille et la cour de Zrínyi et de souligner ses traits personnels les plus caractéristiques.

Pendant ces mêmes années, d'importants changements ont lieu à l'intérieur de l'Empire ottoman également: la Porte, avant dix ans extrêmement affaiblie encore sous l'aspect militaire, se trouve, tant du point de vue de la politique internationale, que de celle intérieure, notablement consolidée. Zrínyi figure parmi les premiers à reconnaître ce raffermissement du pouvoir de la Turquie et à prévoir la nouvelle et puissante offensive à laquelle la Hongrie devra faire face avant peu. Le problème turc redevient donc, pour Zrínyi, et la Hongrie entière, la question cardinale, cette fois non pas en tant que possibilité permettant la libération du pays, mais comme un immense danger menaçant d'anéantissement les territoires encore libres de la Hongrie. C'est ce grand danger imminent sur lequel Zrínyi attire l'attention dans son ouvrage suivant, intitulé *Remède contre l'Opium turc* et conçu pendant l'hiver de 1660—1661.

Le *Remède* est, sans aucun doute, le plus mûr des ouvrages politiques, écrits en prose par Zrínyi. Un chapitre de la présente monographie est consacré à cette oeuvre qui, à l'opposé des deux précédents ouvrages importants écrits en prose, d'un caractère plutôt contemplatif et dissertatif, constitue un chef-d'oeuvre du journalisme politique, une sorte de proclamation solennelle et suggestive dont le raisonnement et la rhétorique brillante fascinent le lecteur. Le poète éveille d'abord la crainte pour la patrie menacée, l'appréhension du désastre imminent dans ses lecteurs, pour leur suggérer ensuite le remords et la honte de la déchéance de l'ancienne vaillance et discipline militaire hongroises et passer enfin à l'autre extrême, en inspirant à son peuple la conscience de la force et des vertus qui lui sont restées, malgré le long déclin. L'ouvrage respire donc, en dernière analyse, l'optimisme, la confiance en l'avenir et l'orgueil national et conduit le lecteur, par son raisonnement d'une logique irrésistible, à la seule solution judicieuse proposée par Zrínyi et développée

de manière détaillée dans la seconde partie de son ouvrage. Il y formule le projet de la création d'une armée nationale permanente, couronnement de toute son activité dans le domaine de l'art militaire et extrêmement important sous l'aspect politique également, puisque l'armée hongroise projetée par Zrínyi aurait pu être employée non seulement à repousser l'attaque turque, mais aussi à arracher, plus tard, aux Habsbourg, la réalisation des revendications nationales. Zrínyi voulait, à l'opposé du sytème pratiqué jusqu'alors tant en Hongrie que partout en Europe, recruter la nouvelle armée dans les rangs de la paysannerie. Quant aux moyens financiers nécessaires, il se proposait de les prélever sur la fortune de la classe dominante et de l'Église, moyennant des contributions gracieuses. Le chapitre de la monographie traitant du *Remède* expose en détails les rapports sociaux et historiques des projets conçus par Zrínyi, pour analyser, en terminant, le style de ce chef-d'oeuvre de l'ancienne prose hongroise. Parmi toutes les oeuvres écrites en prose de Zrínyi, c'est celle-ci qui devint la plus connue et qui représentait plus tard une force mobilisatrice non négligeable, au cours des luttes dites „kouroutz" menées pour l'indépendance et contre les Habsbourg qui se sont déclenchées quelques dizaines d'années après la mort de Zrínyi.

Le chapitre suivant de la monographie est consacré à la période la plus mouvementée de la vie de Zrínyi, celle comprise entre 1661 et l'été 1664. Pendant cette période, Zrínyi n'écrivit aucun nouvel ouvrage important, le temps et l'occasion pour un travail approfondi lui manquant encore plus que dans les années précédentes. Par contre, le nombre des écrits plus brefs qu'il achève — mémoires, libelles, lettres destinées à être publiées — est d'autant plus grand. En partant des questions d'actualité, il développe magistralement son point de vue dans ces oeuvres mineures, en y monnayant la conception théorique générale élaborée dans toute une série d'ouvrages en prose plus importants, le *Reméde* y compris, et en forgeant des armes pour la lutte politique quotidienne. Les propositions concrètes, les prises de position dans des questions d'actualité confirment, par leur justesse, d'une façon éclatante celle de la conception générale. Au début de ce chapitre, l'auteur de la monographie donne une caractéristique concise des écrits mineurs et des lettres de Zrínyi, dont il analyse les morceaux les plus importants en connexion avec les événements auxquels ils ont trait. Au centre de ces événements, nous voyons le danger de plus en plus menaçant d'une nouvelle agression turque et, à partir de 1663, la guerre qui vient effectivement d'éclater. Tout ceci se trouve cependant notablement compliqué par la politique du gouvernement de Vienne, politique qui s'efforce toujours de maintenir la paix avec la Turquie, prête à y sacrifier les intérêts vitaux de la Hongrie. Zrínyi doit donc, au cours de ces années, mener une lutte sur deux fronts, d'une part contre les attaques turques et, de l'autre, contre la politique néfaste de Vienne. Ce sont les détails de cette double lutte et des préparatifs militaires de Zrínyi et, parmi ces derniers la construction de la place forte Zrínyi-Újvár, dont l'auteur de la monographie rend compte; il mentionne la session de 1662 de la diète où Zrínyi resserre encore

davantage sa coopération avec la noblesse protestante, sa controverse avec Monteccuccoli, haut commandant de l'armée des Habsbourg, et ses projets relatifs à la guerre. Sont traités finalement, sous l'aspect de l'activité de Zrínyi, les événemets de la guerre déjà déclenchée. L'auteur tâche surtout de suivre les idées et les propositions de Zrínyi, d'en contrôler la pertinence et de révéler les forces et les interdépendances qui ont, à l'exception des campagnes de l'automne 1663 et d'hiver 1664, toujours empêché la réalisation de ses projets.

La participation de Zrínyi à cette guerre ne dure pas longtemps: elle cesse totalement en juillet 1664; complètement évincé du commandement de l'armée, il voit la forteresse construite par lui à ses propres frais, Zrínyi-Újvár, sacrifié. Il n'aura plus que quelques mois à vivre et ce sont ces mois-ci dont s'occupe l'avant-dernier chapitre de la monographie. L'auteur y résume les données relatives à la renommée mondiale de Zrínyi. Car il devient, vers la fin de sa vie, un grand capitaine, vainqueur des Turcs, respecté et fêté par l'Europe entière, et aussi un facteur de la politique internationale anti-Habsbourg dont il convient de tenir compte. A cette époque, ses relations avec la cour française et la Confédération du Rhin, d'une tendance anti-Habsbourg déclarée, commencent à prendre corps. C'est également au cours de ces mois-ci que se constitue l'organisation clandestine, connue dans l'histoire de Hongrie sous le nom de „conjuration Wesselényi" et qui, malgré son échec, devint le prélude et l'introduction des luttes d'indépendance armées dites „kouroutz" contre la domination des Habsbourg. L'auteur de la présente monographie s'est efforcé de rassembler toutes les données relatives à la participation de Zrínyi à cette conjuration, encore à l'état embryonnaire à cette époque. Ces données permettent de conclure que Zrínyi fut le principal animateur du mouvement et que les conspirés avaient même formulé l'idée de l'élire roi au cas d'une sécession de la Hongrie de la dynastie des Habsbourg. Quant aux conceptions de Zrinyi, nous ne possédons que quelques renseignements fragmentaires, indirects et quelquefois plus ou moins douteux, lui-même n'ayant plus eu le temps de formuler ses idées, ses nouveaux projets relatifs à la situation radicalement changée et encore moins de les fixer dans un nouvel ouvrage. Mais on peut, même à la base des sources incomplètes, affirmer avec certitude que les idées de Zrínyi étaient beaucoup plus réalistes et d'une envergure beaucoup plus vaste que ses compagnons, les aristocrates conjurés, tentèrent de réaliser après la mort tragique, survenue le 18 novembre 1664, de Miklós Zrínyi. En effet, après la mort de Zrínyi, l'organisation retombait dans les formes périmées de la résistance féodale, sans avoir pu développer aucune conception politique ou militaire d'envergure.

En guise de conclusion, l'auteur consacre un bref chapitre à l'héritage légué par Miklós Zrínyi. Il démontre que l'enseignement politique, l'ensemble des oeuvres en prose et en vers de Zrínyi constituaient, durant environ deux siècles, autant d'armes dont la lutte menée par les forces progressistes littéraires et politiques savaient profiter à plusieurs reprises au cours de l'histoire de ces deux siècles. Après les combattants „kouroutz" du prince François II Rákóczi, c'étaient les auteurs hongrois de l'âge

des lumières, puis, au XIXème siècle, les meilleurs poètes, écrivains et penseurs du grand mouvement national de l'ère dite des Réformes, enfin les poètes et les hommes politiques de la grande guerre de l'indépendance hongroise de 1848—1849 qui cultivaient l'héritage laissé par Miklós Zrínyi.

A JEGYZETEKBEN HASZNÁLT RÖVIDÍTÉSEK

AkÉrt	Akadémiai Értesítő.
App.	Apponyi Hungarica I–IV.
Arany	Arany János: Zrínyi és Tasso. Összes művei X. Budapest 1962.
Bibl. Zr.	Bibliotheca Zrinyiana. Die Bibliothek des Dichters Nicolaus Zrinyi. Wien 1893.
Bogisić	Bogisić: Acta coniurationem Petri a Zrinio et Francisci de Frankopan nec non Francisci Nadasdy. Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium. Zagreb 1888.
BpSz	Budapesti Szemle.
Csapodi	Csapodi Csaba: Kiadatlan Zrínyi-levelek. Irodalomtörténeti Közlemények 1962.
Drasenovich	Drasenovich Mária: Zrínyi Miklós könyvjegyzetei. Pécs 1934.
EM	Erdélyi Múzeum.
EPhK	Egyetemes Philologiai Közlöny.
Ethn	Ethnographia.
Heller	Heller Bernát: Népies és folklorisztikus elemek Zrínyi Miklós műveiben. Ethnographia 1919.
HK	Hadtörténelmi Közlemények.
It	Irodalomtörténet.
ItK	Irodalomtörténeti Közlemények.
Klaniczay	Klaniczay Tibor: A fátum és szerencse Zrínyi műveiben. Budapest 1947.
Magyari	Magyari István: Az országokban való sok romlásoknak okairól. Ferenczi Zoltán kiadása. RMKvtár 27.
Markó	Markó Árpád: gróf Zrínyi Miklós prózai munkái. Budapest 1939.
MIR	Magyar Irodalmi Ritkaságok.
MKsz	Magyar Könyvszemle.
Mon. Hung. Hist. Script.	Monumenta Hungariae Historiae Scriptores.
MTT	Magyar Történelmi Tár.
Nani	Filippo Nani Mocenigo: Intorno a Nicolò e Pietro fratelli Zdriny. Venezia 1907.

Négyesy	Négyesy László: gróf Zrínyi Miklós művei. Budapest 1914.
Nyr	Magyar Nyelvőr.
I. OK	Magyar Tudományos Akadémia Nyelv-és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei.
OL	Országos Levéltár.
Óváry	Óváry Lipót: A magyar tudományos akadémia történeti bizottságának oklevélmásolatai. Budapest 1890—1891.
Pribram	A. F. Pribram: Venetianische Depeschen vom Kaiserhofe. II. Abth I. Wien 1901.
RMDE	Régi Magyar Drámai Emlékek. Budapest 1960. (Szerkeszti Kardos Tibor és Dömötör Tekla.)
RMK	Szabó Károly: Régi Magyar Könyvtár.
RMKT	Régi Magyar Költők Tára. (Szerkeszti Szilády Áron és Dézsi Lajos.)
RMKT XVII.	Régi Magyar Költők Tára XVII. század. (Szerkeszti Klaniczay Tibor és Stoll Béla.)
RMKvtár	Régi Magyar Könyvtár. (Szerkeszti Heinrich G.)
Sík	Sík Sándor: Zrínyi Miklós. Budapest é. n.
Száz	Századok.
OSzK	Országos Széchényi Könyvtár.
Széchy	Széchy Károly: gróf Zrínyi Miklós. I—V. Budapest 1896—1902.
Szöveggyűjtemény	Barta-Klaniczay: Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból. I|1—2. Budapest 1951—52.
Sz. V.	Szigeti veszedelem.
Theiner	Theiner: Vetera monumenta Slavorum meridionalium. II. Zagreb 1875.
Thury	Thury József: A Zrínyiász. Irodalomtörténeti Közlemények 1894.
TL	Történelmi Lapok. (Szerkeszti K. Papp Miklós.)
TörtSz	Történelmi Szemle.
TT	Történelmi Tár.
Vitnyédy	Vitnyédy István levelei.(Kiadja Fabó András.) Magyar Történelmi Tár XV—XVI.
Z. M.	Zrínyi Miklós

NÉVMUTATÓ

TARTALOM